

THEOLOGIAI SZEMLE

FŐMUNKATÁRS:
RÉVÉSZ IMRE.

SZERKESZTI:
CSIKESZ SÁNDOR.

FŐMUNKATÁRS:
DEÁK JÁNOS.

TARTALOM:

Az íge: *Dr. Szabó Aladár*. 1.

Tanulmány: *Bányay Lajos*: Hiszek egy közönséges, keresztyén anyaszentegyházat. 2—72.

Kisebb közlemények: *Marion János*: A mai görög protestantizmus. 73—77. — *Dr. Karner Károly*: Mandaeizmus és őskeresztyénség. 77—88.

Külföldi Szemle: *Oberuc J.*: Les persécutions des Luthériens en Slovaquie au XVII. Siècle. *Révész I.* 89. — *Bovet P.*: Le Sentiment religieux et la psychologie de l'enfant. *Illyés Endre*. 91. — *Schwartz H.*: Paedagogisches Lexikon. *Szelényi Ö.* 94. — *Beth K.*: Frömmigkeiten der Mystik, u. des Glaubens. Sz. Ö. — Vortragsdichtungen f. Weihnachtsfeier. *Filep G.* 95. — Weihnachtsspiele. *Filep G.*

Hazai irodalom: *S. Szabó J.*: A protestantizmus Magyarországon. Többen: A protestáns szellem hivatása a magyar nemzet életében. *ri.* 95. — *Radácsy Gy.*: Emlékjelek, bizonyosságok. *Gulyás J.* 96. — *Horváth S.*: A Szentlélek hárfája. *Szelényi Ö.* 97. — *Ferenczy Gy.*: Kálvinista kis káté. *Filep G.* — *Dr. Kiss G.*: Lélek és élet. *Filep G.* 98. — *Makkai S.*: Aratás. *Ecclesia militans.* *Filep G.* — *Vásárhelyi J.*: Bizonyágtétel. Tudom, kinek hittem. *Filep G.* 99. — *Tildy Z.*: Virágos Kert Képes Gyermeknaptára. *Filep G.* 100. — *Podmaniczky P.*: Kis emberek nagy dolgai. *Filep G.* — *Nagy S.*: Hárfák és arany poharak. *Gulyás J.* — *G. Nagy L.*: Magyar földért, magyar népért. *Gulyás J.* — *Ecsedi I.*: Hortobágyi életképek. *Gulyás J.* — Az Orsz. Ref. Tanáregyesület Évkönyvei 1925—26. és 1926—27. *Gulyás J.* — *Kristóf György*: Három jellemzés. *G. J.* 101.

Folyóiratok szemléje: *Keller A. Titius A. etc.*: Stockholm. *Kállay K. és ri.* — *Lüpke*: Die Dorfkirche. Cs. S. 104. — *Haitjema Th. L.*: Onder Eigen Vaandel. *Kállay K.* 105.

Publikáció: *Keresztési József* naplójegyzetei akadémiai útjáról X. 106.

Tudományos Élet: **Sass Béla.** *Kállay K.* 110. — **Radácsy György.** *Kállay K.* — *D. Erdős József* nyugalomba vonult. — Új Theol. Akad. magántanár.

Szerkesztő üzenetei. A folyó két éves ciklus. — Theol. Szemle részére előfizetési díjak. — *D. Lencz G.* Máté kommentárja. — ORLE Könyvkiadó Alap Magyarázatos Bibliájáért. — ORLE Könyvkiadó Alap tagjai. — ORLE Könyvkiadó Alap tagdíjjáruléakai. — Magyar Államvasutak 1927. évi téli menetrendje.

E KETTŐS SZÁM ÁRA 8 PENGŐ.

ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE: 20 PENGŐ.

KÜLFÖLDI ELŐFIZETÉSEKNÉL A PORTÓ KÜLÖN FIZETENDŐ.

MEGJELENIK: KÉTHAVONKÉNT.

A LAP SZELLEMI ÉS ANYAGI ÜGYEIBEN CSIKESZ S. EGYETEMI TANÁRHOZ KELL FORDULNI, DEBRECEN, KOLLÉGIUM.

ORSZÁGOS REFORMÁTUS LELKÉSZEGYESÜLET KIADÁSA.

Az Ige.

„... και πολλοι εισιν οι εισερχομενοι δι αυτης...“

„Menjete be a szoros kapun. Mert tágas az a kapu és széles az az út, amely a veszedelemre visz és sokan vannak, akik azon mennek be. Mert szoros az a kapu és keskeny az az út, amely az életre visz és kevesen vannak, akik megtalálják azt.“ Máté VII. 13—14. vers.

Nem hiú tetszelgésből tettem változtatást a javított magyar bibliában található szövegen és nem is azért, hogy a szószerinti fordítást kierőszakoljam. Csak egy helyen változtattam (e helyett: járnak = „mennek be“) s e változtatásra azért volt szükség, mert a helyesebb kifejezés eljuttat hamarosan a helyesebb szemponthoz, amelyből e nevezetes verseket vizsgálunk kell. A helyesebb szempont szerint nem a széles út meg a keskeny út, nem a tágas kapu és a szoros kapu közti ellentét a fődolog, hanem ez a kifejezés: az életre visz. Hogy ez így van, mutatja az a tény, hogy a régebbi magyar fordításban a 13. versben ezután a parancs után: menjete be, a fordító jóvoltából ezeket a szavakat találjuk: az örök életre. S mégis úgy a bibliamagyarázók, mint az igehirdetők háttérbe engedték jutni a főgondolatot, amely e szavakban rejlik: az életre visz. Képzelmüket az az érdekes ellentét ragadta meg, mely a széles út és a keskeny út között van. Ez lett tehát a fődolog előttük. A széles út, meg a tágas kapu egyfelől, a szoros kapu, meg a keskeny út másfelől céllá lett, amaz a gonoszok céljává, emez az istenes emberekévé. Ezért tette a fordító ez a szót a szövegbe: járnak, pedig nyilván az εισερχομενοι szónak ez felel meg: mennek be. Az angol bibliában régen ez áll: go in, a franciában pedig: entrent. Csak Luthernél találjuk ezt a kifejezést: die darauf wandeln, amit az újabb fordítók természetesen már réges-régen kijavítottak a mi értelmezésünk szerint. Az útnak és kapunak tehát, akár széles és tágas, akár keskeny és szoros, nem az a jelentősége, hogy azon járnak az emberek. Természetesen egy darabig járnak is, legalább is az úton, de — Jézus szerint — mégis csak az a fődolog, hogy valahova eljuttanak. A tágas kapun és a széles úton eljutnak a veszedelemre, a szoros kapun és a keskeny úton: az életre. Az út és a kapu tehát nem annyira cél, mint inkább csak eszköz és mint ilyennek fontosságát senki sem tagadhatja. De mégis sokkal fontosabb az a hely, amelyre és az az állapot, amelybe az út, vagy a kapu eljuttat.

Ezek után két kérdésre kell még megfelelnünk. Az egyik az, mit jelent a kapu tágassága és az út szélessége egyfelől s mit jelent másfelől a kapu szorosságága és az út keskenysége? Mindenesetre nem jelenti azt, hogy a keresztyén eszmény valami szűk, valami szegényes, valami nyomorúságos, valami összeszorított. Itt tűnik ki, milyen fontos az, hogy nem a kapu meg az út, a cél, meg az eszmény, vagy a rossz oldalon az eredmény. Az eredmény az egyik oldalon a veszedelem, másik oldalon a helyes úton az élet. Az összeszorító, a gyötör, a kínzó a veszedelemben mutatkozik, az örvendetes, a gazdagság, a fényesség, a sokféle dicső lehetőség az életben található. Hogy milyen életben, arról majd mindjárt lesz szó. Itt csak az ellen akarunk tiltakozni, mintha a kapu szorosságága és az út keskenysége valami szerzetesi önkínzást jelenthetne. Nem! Az a kapu és az az út, amely az igazi életre visz, nem jelenthet ilyesmit. Az azonban bizonyos, hogy az Údvözítő kijelentései az utat és a kaput illetőleg is nagyon komolyak. Vigyázzon mindenki, akit a tágas kapu meg a széles út vonz. Arról van itt szó, hogy elveszni sokféleképpen lehet. Ez az igazság ott derengett már a görög bölcsészetben, az aristotelesi etikában, de különösen hatalmasan hirdeti ezt az igazságot a biblia. Elveszni sokféleképpen lehet. Pogány módon is: fajtalanság és érzékiség által, sadduceusi módon is: hitlenség és gunyolódás által, farizeusi módon is: amikor t. i. egyszer-egyszer istenesnek mutatkozik valaki, de szíve mélyén és igazi életében a világgal tart s a mennyei kincsek helyett földi célok felé tör. Údvözülni azonban csak egyféleképpen lehet: a Jézus Krisztushoz való komoly megtérés, a Szentlélek által véghezvitt belső átalakulás által.

Ti azért, akik ezt olvassátok: menjete be a szoros kapun és a keskeny úton!

A másik kérdéssel, amire még felelnünk kell, könnyen végezhetünk. Ez a kérdés a következő: Nem tulságosan szegényes kifejezés ez: az életre visz? Nem jobb-e, amit a régi magyar fordító a 13. v.-ben magyarázatképpen odatett: örökéletre? Óh mi szegény emberek, akik mindig a bibliát és Jézust akarjuk javíthatni! Óh, mi szegény emberek, akik magunkat úgy, ahogy vagyunk, az élet birtokosainak tartjuk. Pedig az ember — épügy, mint a virág és a madár — nem élő lény, hanem csak élő-haló lény. Minden nap nyer, vesz, gyarapodik, gazdagodik, de vesz, fogy és pusztul is. Még az ember lelke is ilyen. Csak egyedül az az isteni élet lakozik változhatatlan világosságban és tökéletességben, amely alászálott a mennyből és Jézusban testet öltött. Ez az egyedüli élet, mely az élet nevet megérdemli. Jézus használta némelykor ezt a kifejezést is: örökélet. Amikor azonban az embert igazán meg akarta döbbeníteni s különös erővel rámutatni annak a nagy hiányaira, amit az ember életnek nevez, akkor ime csak ezt a szót használja: élet. Akinek ilyen élete nincs, az még a halálban van. A halál az étellel való összeköttetés megszakítása. Míg az emberek sokszor azt gondolják, hogy a keresztyénség valami rideg, sötét, komor valami, ime kitűnik, hogy a Krisztus nélküli való — úgynevezett — élet juttat a rideg, hideg, komor, fájdalmas és gyötrelmes veszedelemre.

Ti azért, akik ezt olvassátok, menjete be a szoros kapun és a keskeny úton, amely a halálból az igazi életre visz!

Budapest.

Dr. Szabó Aladár.

Hiszek egy, közönséges, keresztyén anyaszentegyházat.

Értekezésünk címét a Mt. 28₁₉ triadisztikus formájából képződött *Apostoli Hitformából* vettük. Az ősi kereszteleési formula a dolog természeténél fogva *hitvallás* gyanánt kellett hogy szolgáljon a kereszteleés aktusánál; ebből nőtt ki az ú. n. *Római Hitvallás*,¹ melyből aztán hozzátoldásokkal alakult ki² a kilenc tagú *Apostoli Hitvallás*. Az Apostolicum ősi formájának 3. articulúsában az *ἐκκλησίαν*-val kapcsolatban csupán *egy* jelző áll: (πιστεύω) ἁγίαν ἐκκλησίαν, mely kifejezés az εἰς „μίαν“, „καθολικὴν“, „ἀποστολικὴν“ jelzőkkel variálva jelenik meg kelet és nyugat különböző symbolumaiban,³ míg a *Symbolum Nicaeno-Constantinopolitanum* a (πιστεύω) εἰς μίαν, ἁγίαν, καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν (= in unam, sanctam, catholicam et apostolicam ecclesiam) hittételben összefoglalja az összes attributumokat. Kálvin szerint az Apostoli Hitforma „akárhonnan vette is elsősorban eredetét, nem kétséges, hogy az mindjárt az egyház keletkezési korától... általános és minden ember által elfogadott hitvallás szerepét töltötte be“.⁴ Ennek az *ἐκκλησία*-ra vonatkozó tételét Kálvin tárgyessel fordítja,⁵ ami magyarul így hangzik: „hiszek egy, közönséges, keresztyén anyaszentegyházat“.

Az *egyház* (= szent ház; az ősmagyar „ig“ = ygaz, szent; ig, igg, ygy = egy; egy-haz, eegy-haz, ech'haz, ighaz, ygyhaz, yghaz, éghaz, ég haz, egi haz⁶) fogalmát tisztázni akarván, helyesen jegyzi meg Krauss,⁷ hogy szabaddá kell tenni magunkat minden dogmatikai előítélettől s az idevonatkozó bibliai szavak históriai — az egykorú viszonyoknak megfelelő — jelentését kell megállapítanunk. Őt azonban az a törekvés vezeti, hogy az egyházat, amint az az Úr Jézus Krisztus szándékában élt, mint egy minden dogmatikum nélküli, tisztán szociális fogalmat, vagy szociális-politikai-jogi jelenséget mutassa fel. Már pedig ha — a keresztyénség sajátos voltáról és összehasonlíthatatlanságáról nem szólva — általában a vallás közösségképző erejére⁸ gondolunk is csupán, akkor is „egyház“ = bizonyos vallásos társaság névvel már valami olyan *közösséget* jelöltünk meg, amelyben kétségkívül van szociális elem, lehet politikai vonatkozás is, jogi szervezet is, de mindezekon kívül és fölül éppen vallásos mivoltánál fogva van benne valami, ami ezt a közösséget minden mástól gyökeresen megkülönbözteti. Az *Apostoli Hitforma* ezt mondja: πιστεύω = „hiszek“. Tehát nem pusztán arról az egyházzól van szó, melyet *látok*. Illetve, amit látok, az nem merítheti ki az egyház fogalmát. Sőt az egyház nem is az, amit látok, hanem az, amit *hiszek*. Ha csak az volna az egyház, ami a tapasztalatom számára, földi vonásaiban előttem áll — s amivé sokan tenni akarnák — akkor kimutathatnánk helyét — *más név alatt* — a szociológiában, az

¹ A II. században már ismerős kellett, hogy legyen, I. D. Hans Lietzmann: Die Urform des apostolischen Glaubensbekenntnisses. (Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften 1919. XVII.) 271. l.

² D. Hans Lietzmann: Symbolstudien (Sonderabdruck aus der Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums, herausgegeben von D. Erwin Preuschen) 22. l.

³ L.: D. Hans Lietzmann: Symbole der alten Kirche. 2. Aufl. Bonn. 1912. 5—39. ll.

⁴ Inst. II. 16., 18. A keresztyén vallás rendszere (1559). Pápa, 1910. Par. kvrtár V—VI.

⁵ Inst. IV. 1., 2.

⁶ Dr. Révész Imre: Az Ige fénye. Debrecen, 1923. 36. l.; Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond: Magyar Nyelvtört. Szótár. Budapest, 1890. I. 572. és 1366. l.

⁷ D. A. Krauss: Das protestantische Dogma von der unsichtbaren Kirche. Gotha, 1876. 128. kk.

⁸ D. H. Bavinck: Gereformeerde Dogmatiek. Kampen, 1918. Kok. 3. Uitg. IV. 296. kk.; D. R. Seeberg: Christliche Dogmatik 1924. I. 152. k.

ethikában, a gyakorlati theologia tudományában, az egyházjogban, de nem lenne helye a dogmatika tudományában. A külső megjelenési forma mellett vannak az egyháznak olyan vonásai, melyek a *hitnek* képezik a tárgyát. Az *empirikus valóság* mögött és fölött áll láthatatlanul s csak a hit számára elérhetően a *lényeg*, az, ami az egyházat éppen *egyházzá* teszi. Kálvin az Inst. IV. könyvét, ahol az egyházzal és a sákramentomokról beszél, ily címmel látja el: „azokról a *külső gyámolító eszközökről*, melyekkel Isten minket *Krisztus társaságába* hív és abban megtart“, — s az I. l.-ben rámutat, hogy e külső segítőeszközökre — a hit által való megigazulás áldásaiban való részesülhetés céljából — tudatlanságunk, restségünk, elménk hiábavalósága miatt van szükségünk. Tehát az egyház lényege az, hogy az olyan közösség, amely a *Krisztus társasága* számára „nevel“; ⁹ vagyis az egyház = mód, eljárás, út, eszköz, *szerv* egy magosabb, *hitbeli* élmény valóságának a megtapasztaltatására. Egy *reális adottság* az egyház, melyben az *ideális valóság* él. Szociális közösség — de amely isteni kijelentésen nyugszik; emberek társasága — de amelynek Istennel való életegység az alapja. Ideálant — de onnan felülről. Külső berendezettség — de csupa bensőség. Egyes elszórt (tagokban folyton változó, formákban sokféle) csoportokból álló — mely mégis *egy, egész, örökkévalóság*. Addig, míg ideálant járunk, e külső és belső oldal egymástól el nem választható; az egyház = e kettő. Így, amivel az egyház nagy kérdésének a kutatásához hozzá kezdünk, nem „dogmatikai előítélet“, hanem már előre való kitágítása a keretnek. Területünk végtelenségének fölismerése és a súlypontnak a mi empiriánkon kívül helyezése. Dogmatikai tárgyunk van, melynél nem a rációé, hanem az Isten rendelkezéseit felfogó hité a döntő szó.

I. Ἐκκλησία a Bibliában.

1. Ἐκκλησία.

Ha az egyház a Jézus Krisztus társasága számára nevelő eszköz, akkor szoros értelemben véve „csak a keresztyénségen belül lehet szó egyházzal“¹⁰ — s ez a kifejezés: keresztyén egyház, tulajdonképpen felesleges szószaporítás.¹¹ Így az „egyház“ (Ἐκκλησία gyülekezet) névben benne foglaltatván a *keresztyén* jelleg is, ezzel már kimondottuk, hogy egy *merőben újtestamentumi* fogalommal állunk szemben. Miképpen azonban az újtestamentumi kijelentés az ótestamentumi kijelentést előfeltételezi, s a keresztyénség Isten választott népének történetével szerves és egyes összeköttetésben áll, úgy az egyház gondolatának, fogalmának is izrael népe vallási életében kell keresnünk a gyökerét.

S csakugyan az általános körvonalakat megtaláljuk az Ótestamentomban.

Izrael népe mint *nép* — és izrael népe mint *vallásos közösség* között alig tudjuk meghúzni a határvonalat; a *nemzet* egyúttal *theokratikus*¹² *közösségnek* tudja magát: a polgár = hívő, a nemzet = Isten népe, a polgári törvény = Isten akarata egyszerűsind, — bár e jelentésnek teljesen synonym voltát nem lehet állítani. Tény az, hogy „sokkal inkább a *nép*közösség alapult a *vallásos egységen*, mint megfordítva“.¹³ Istennek Ábrahámmal kötött szövetsége már ismeri a *vagy az Istené* — *vagy a világe* különbségét,¹⁴ de az Isten tulajdonjogát kétségtelenné tevő jegy — מוֹלָה =

περιτομή — viselésére „minden férfi“,¹⁵ tehát az *egész nép*¹⁶ elköteleztetik s a

⁹ L.: *Dicsőfi* József: *Evangéliomi Elmélkedések*. Debrecen, 1892. 63. l.; dr. *Ravasz* László: *Látások* könyve. Budapest, 1924. 2. kiad. 203. l.

¹⁰ D. H. *Bavinck*: *Gerf. Dogm.* IV. 295. l.

¹¹ Dr. *Révész*: *Az Ige Iénye*. 40. l.

¹² A theokrácia szó nem bibliai. Flavius Josephus (37—100)-tól ered, aki az izraelben a tudatban élő, de tényleg meg nem valósult Istenuralom óriási gondolatát akarta kifejezni ezzel.

¹³ D. H. *Bavinck*: *Magnalia Dei*. Onderwijzing in de Christelijke Religie naar Gereformeerde Belijdenis. Kampen. Kok. 1909. 585. l.

¹⁴ Gen. 17⁹⁻¹⁴.

¹⁵ V. 10.

¹⁶ V. 14.

Sinai hegyénél „Jákob háza népét“, „Izrael fiait“ = az egész nemzetet kötelezi el Isten, ennek az „Ő szövetségének“¹⁷ megtartására.

Egy politikai-ethikai theokrácia áll tehát előttünk; Izrael: Jehova népe, Isten gyülekezete = קָהָל; גִּדּוּל קָהָל; יְהוָה קָהָל; יִשְׂרָאֵל קָהָל = összejövétel, összejött embertömeg, gyülekezeti összejövétel, kultikus közösség;¹⁸ הָעֵדָה; עֵדָה יִשְׂרָאֵל; עֵדָה אֵל; עֵדָה יְהוָה = népgyűlés, izrael-gyülekezete, Isten tanácsa, tömeg;¹⁹ מִקְרָא יְהוָה; מִקְרָא יִשְׂרָאֵל; מִקְרָא קָהָל = összehívás, istentiszteleti összegyülekezés, populus convocatus értelemben;²⁰ és כְּנִישָׁתָא; כְּנִישָׁתָא (כְּנִישָׁתָא) = összejövétel, összegyűlni.²¹

E kifejezések közül a két első (kahal, édah) az, amely általánosabb, szélesebb értelemben összegyülekezett népet jelent; a két utóbbi (mikrá, knészet, knistha) inkább az összejövétel mikéntjét, jellegét, specializálódott voltát festi. Kahal és édah — eredetileg azonos jelentéssel — a népet, mint összegyülekezett, konkrét egységet²², mint gyülekezetté szervezett népet²³, egyszer a tényleg összejött népet, máskor az organizált Izrael népe gyülekezetét²⁴ állítják elénk. Népgyűlés, Izrael népe, Izrael gyermekeinek gyülekezete, Jhvh gyülekezete, Jhvh népe kifejezések felváltva állanak a Pentatēchos papi irataiban s a Krónikák könyveiben; e két iratszó pedig főképpen vallás — és kultusztörténetet tartalmazván, benne a népről, mint vallási és kultikus közösségről van szó.

A népnek e vallási és kultikus közösségben megnyilvánuló egysége méginkább kifejezésre jut abban a jelentésben, melyet e két szó a fogság után²⁵ kapott. A fogság utáni Izrael népe nem önálló nemzet, nem politikai egység, nem politikai értelemben vett nép többé, hanem egy olyan nemzet, melyet csak a vallás és a kultusz azonossága tart össze. A nép: vallásos közösséggé lett, melyet Isten minden más nép közül kiválasztott, a Saját tulajdonává tett és megszentelt. E közösségen belül azonban nemsokára a „kegyesek“, az „igazak“ szűkebb köre keletkezett, mely az igazi Izraelnek, a nép szent magjának tartotta — s ugyancsak a kahal, édah szóval, tisztán vallási értelemben, zsidó gyülekezetnek nevezte magát. E zsidó gyülekezet, a népnek csak egy részét: a valódi Izraelt foglalván magába, előképeül szolgálhatott a leendő keresztyén gyülekezetnek, mely szintén a maga „szent mag“ voltának öntudatával lépett fel, — annál is inkább, mert a külső formára nézve is irányadó lehetett az az organizációt is nyert, az áldozati szertartások mellőzésével Isten lélekben és igazságban imádásának bölcsőjéül szolgáló összejöveteleti forma, ami Palesztinában és Palesztinán kívül is, mint a hívek „szombat napi gyülekezete“²⁶ előállott, mely a jeruzsálemi templom központi jellegének

¹⁷ Ex. 19^{3, 5, 6}.

¹⁸ Dr. Fr. Buhl: Wilhelm Gesenius' Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch. 16. Aufl. Leipzig, 1915. 705. l. — Zsolt. 22²³⁻²⁶: kahal = gyülekezet; zsolt. 26^{8, 12}: kahal mōerim = gonoszok társasága; bōmakōhalim = a gyülekezetekben; Pél. 21¹⁸: bikōhal sōfáim = a hallttak gyülekezetében; Gen. 35¹¹: ukōhal gōjim jihjeh = népek sokasága legyen; Num. 20¹⁰: vajjakkōhilu hakkāhāl = összegyűjtötték a gyülekezetet; Deut. 5¹⁹ (magy. ford. 22): al kol kōhalkem = a ti egész gyülekezeteteknek; Deut. 23^{1, 4, 9} (magy. ford. 1, 3, 8): bikōhal Ihvh = az Úr közösségébe.

¹⁹ Guhl—Gesemins: i. m. 565. l. — Zsolt. 74²: adātōkā = a te gyülekezed; Zsolt. 74⁴: bōkerek mōadekā = a te gyülekezed hajlékában; Jób 15³⁴: adat chānēf = képmutató házanépe stb.

²⁰ Lic. Cremer: Biblisch-theologisches Wörterbuch der neutestamentlichen Gräzität. Gotha, 1872. 334. 2. — Buhl—Gesenius: i. m. 457. l. — Examinatorium über die Dogmatik der ev. Kirche. Quedlinburg u. Leipzig, 1846. 338. l.

²¹ Dr. Georg Benedikt Winer: Biblisches Realwörterbuch. Leipzig, 1833. II. 635. kk. — Buhl—Gesenius: i. m. 352. l.

²² Lic. Traugott Schmidt: Der Leib Christi (Σῶμα Χριστοῦ). LeipzigErlangen, 1919. 117. l.

²³ D. Jul. Kaftan: Dogmatik. 7—8. Ausg. Tübingen, 1920. 603. l.

²⁴ D. R. Rothe = Dogmatik, herausgeg. v. D. Schenkel. Heidelberg, 1870. 17. l.

²⁵ Kr. e. 538., 458., 444. után.

²⁶ Zsolt. 74⁸. Csel. 15²¹.

érintetlenül hagyása mellett, a templomon, oltáron, papságon *kívül* való istentisztelettartás volt — כְּנֶסֶת — a törvény olvasása és magyarázása céljából.

Az Ótestamentom görög fordításában, a LXX.-ben,²⁷ a két héber szónak egyenértéke gyanánt két görög kifejezést találunk: συναγωγή és ἐκκλησία. Mint a héber, úgy a görög szavakban is a zsidó nép nemzeti és vallásos egysége és összetartozandósága jut kifejezésre, mely jelentheti éppúgy a sajátos vallásos népközösséget, mint az ünnepre összesereglett sokaságot.

Συναγωγή = כְּנֶסֶת הַקְּהָל = a fogság utáni időkben a zsidók vallásos összejövetelének helyei. Először a számkivetésben érezhették a zsidók a közös áhitatra szolgáló helyek szükségességét s itt kell keresnünk a zsinagógák eredetét (Esdrás), melyeket azután az anyaországba csak átültettek.²⁸

Ἐκκλησία (= ἐγκαλεῖν = kiválasztani, előhívni) a görög gyakorlatból átvett szó, ahol egy szabad államnak a szabad polgáraiból *összehívott* nyilvános gyűlését jelentette.²⁹ Egészen természetes, hogy a LXX. — a klasszikus nyelvhasználat e kész fogalmát — egyszerűen átvette³⁰ a zsidó népgyűlés, illetve vallásos összejövetel jelzésére. E görög szavak eredetileg éppen olyan megkülönböztetés nélkül használtattak, mint a héberek, de a héberben synonym két szó, görög jelentésében mégis differenciálódni látszik, mert bár a LXX. Hexateuchos és Krónikákban mindkét kifejezés fordításaként még συναγωγή-t ír, *egyébként azonban csak az édah jelenti a συναγωγή-t, a kahal pedig mindig az ἐκκλησία-t.*

A συναγωγή és ἐκκλησία jelentése már a későbbi zsidóságnál ime nem folyik úgy össze, mint azt az édah és kahal szavaknál láttuk. Amaz az egy helyen összeült zsidóságot, inkább a szociális, politikai profán társaságot,³¹ az empirikus, tényleges összejövetelt (congregatio, vergadering); — emez mint görög jelzése a zsidó vallásos társaságnak, illetve gyülekezetnek, tisztán a vallásos értelemben vett, az ideális gyülekezetet, Isten gyülekezetét, aminek t. i. Isten az Ő népét szánta (convocatio, gemeente) jelentette.³² „E különbségtétel, mely már a zsidóknál felmerült, természetszerűen elősegítette, hogy keresztyén részről a második szó részesítettett előnyben³³ s a συναγωγή alatt zsidó, ἐκκλησία alatt keresztyén gyülekezetet kezdettek érteni, bár a szavak maguk semmi alapot nem nyújtanak e különböző értelmezésre, amit bizonyít az is, hogy a „patrisztikai irodalomban — különösen az ebjonitáknak³⁴ — a keresztyén gyülekezetet a συναγωγή szó jelzi“³⁵ bár az igaz, hogy „mihamar teljesen az ἐκκλησία szó foglalja el a helyét.“³⁶ E jelentések egymástól elkülönülésének, a szavak specializálódásának magyarázatát abban kell keresnünk, hogy a LXX. által importált συναγωγή kifejezés a fogság után, a judaizmus átmeneti periodusában, így Krisztus és az Apostolok idejében

²⁷ Kr. e. 277.

²⁸ D. Emil Schürer = Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu I—III. Leipzig, 1915. 498—504. II. : „A nép tömegeinek közkincsévé kellett tenni a törvénynek legalább elemi ismeretét. Ezt célozta a Szentírás zsinagógákban való olvasásának az exil utáni zsidóság körében szerzett szokása. Főcél nem a szorosabb értelemben vett istentisztelet, hanem a vallásos (törvényben való) oktatás.“ Az egyiptomi zsidóságnál már van szombati összejövetel. Wellhausen — Israelitische und jüdische Geschichte 1894. 107. kk. — az exil *alatti* berendezkedésnek tartja, melyet az exulánsok onnét hoztak. — D. Dr. Erwin Preuschen : Vollständiges griechisch-deutsches Handwörterbuch zu den Schriften des Neuen Testamentes. Giessen, 1910. 1053. I.

²⁹ Cremer : i. m. 334. I. D. Preuschen i. m. 353.

³⁰ Dr. E. H. van Leenwen : Godsrijk en kerk. Haarlem. 1912. 44. k.

³¹ „... sogar von Zusammenrottungen von Frevlern...“ (Num. 16₅. k.) = D. Theodor Zahn : Das Evangelium des Mathäus. 3. Aufl. Leipzig, 1910. 547. I.

³² D. H. Bavinck : Geref. Dogm. IV. 298. ; lic. Tr. Schmidt : i. m. 118. I.

³³ D. H. Bavinck : Magnalia Dei. 587. I.

³⁴ Ebjoniták = zsidókeresztyének (I. Schiele—Zsaharnack : Die Religion in Geschichte und Gegenwart II. 183.), zsidó mivoltuk magyarázza meg a συναγωγή szóhoz való ragaszkodásukat.

³⁵ Jak. 2₂., Zsid. 10₂₅-ben is a keresztyén gyülekezet : συναγωγή.

³⁶ D. H. Bavinck : Geref. Dogm. IV. 299.

is általánossá lett a zsidóknál, kiknek gyülekezete ezzel a névvel akarta *megkülönböztetni magát* minden egyéb, akár vallásos, akár nem vallásos egyesülestől, társaságtól, összejöveteltől, melyek a görögökkel vegyes, vagy tulnyomóan görög lakosságú helyeken „nem-zsidók“-ból állottak s *ἐκκλησία* névvel nevezettek. Ilyen klasszikus — hellenistikus jelentésben látjuk az *ἐκκλησία* szót a Csel. XIX. 32. 39. 40.-ben,³⁷ ahol a diánakultuszt féltő efézusi nép összegyülekezését jelenti, a 32. és 40. versekben : a *σοστροφή* = csődület, a 39. versben törvényes népgyűlés értelmében.

Ezt az *ἐκκλησία* szót — mely az egész Újtestamentomban *csak* a Csel. VII. 38. és Zsid. II. 12-ben³⁸ vonatkozik a zsidó gyülekezet jelzésére, egyébként az összes újtestamentomi helyek a keresztyén közönséget jelzik — az exclusív zsidó *συναγωγή*-val szemben szívesen lefoglalta magának a Krisztus Urunk munkája nyomán előálló lelki közösség, hiszen maga a szó : *ἐκκαλεῖν* : kiválasztani, előhívni, kiszólítani a tömegből *a világból való kiválasztottak egyesülésének a fogalmát nagyon könnyen felvehette magába.*

Állíthatjuk tehát, hogy az inkább empirikus társaságot jelentő *συναγωγή* mellett az inkább *lelki közösséget* jelentő *ἐκκλησία* — mindkettő mint a zsidó gyülekezet önjelzése — fogalma készen volt, de át is alakult a *συναγωγή*-nak, mint a magokat a pogányokkal való keveredéstől tisztán megőrző zsidók gyülekezetének — s ezzel szemben az *ἐκκλησία*-nak, *mint a nem-zsidók összejövetelének* a fogalmává akkora már, mikor az Úr Jézus Krisztus elérkezettnek látta az időt, hogy a maga mellé vett tanítványai körében, láthatóan és névvel nevezve — akármennyire csak principiumaiban is — felállítsa az Ő újtestamentomi gyülekezetét.

Az *ἐκκλησία* szó mindkét jelentése megfelelt az Úr szándékainak. Az Isten szándékában élő ideális gyülekezet, a lelki Izrael, a nép mint az Isten tulajdona = *ἐκκλησία*. S a „nép“ zsidó értelmezés szerint való korlátait kitágító, különbséget nem ismerő, így csirájában az egész föld átfogására való képesség gondolatát is tartalmazó közösség : szintén *ἐκκλησία*. S ime, amit Ő hoz, az is valami *benső*, nagy *lelki* egység, mely kifelé megvalósítja magát s a zsidó és görög különbségét nem ismerve,³⁹ az *egész világot* átöleli. Amit Ő hoz, arra erőltetés nélkül alkalmazhatja az *ἐκκλησία* nevet.⁴⁰ Azonban e szóval kapcsolatban a *μῶν* birtokos névmás használata (= az én egyházamat), valamint az a körülmény, hogy e szót — *ἐκκλησία* — mindössze *két* alkalommal, egyedül Mt. XVI. 18. és XVIII. 17-ben használja az Úr, ellenben annál többször és annál gazdagabb képekben beszél a *βασιλεία τῶν οὐρανῶν*, — *τοῦ θεοῦ*, — *τοῦ πατρὸς*-ról,⁴¹ sőt *ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ*-ről is,⁴² továbbá, hogy e királyság hirdetése egész működésének a *középpontjában* áll, viszont működésének látható, örökké tartó és a poklok kapuin is diadalmaskodó *eredményeként* a saját *ἐκκλησία*-ját építi meg : bizonyítja, hogy az *ἐκκλησία* szó előbb érintett, mondhatnánk készen kapott jelentése *csak* a használható, az átvételre alkalmas fogalom volt az Úr számára, hogy azt, mint valami keretet kitágítsa s egy, addig csak sejtett, de most a maga teljességében kinyilatkoztatott csodás tartalommal megtöltse.

Ha Krisztus Urunk földi működésének konkrét eredménye gyanánt az „*Ő ἐκκλησία*“-ját állította fel, ennek létesítésével nem lehetett más célja, mint az, hogy az Ő egész földi működésének a középpontját, a lényegét, a lelkét képező *βασιλεία τοῦ θεοῦ*-t *általa, vele, benne, rajta keresztül* valósítsa meg.

³⁷ „...bár e szó (*ἐκκλησία*) az Újtestamentomban ritkán még összejövetel értelmében fordul elő (Csel. 7₃₈. = zsidó nép ; 19₃₂. = hellén népgyűlés), de általában vallásos jellegű s az újtestamentomi gyülekezet jelzi. Dr. Bavinck : Geref. Dogm. IV. 299.

³⁸ A Zsolt. 22₂₃. után.

³⁹ Róm. 10₁₂. stb.

⁴⁰ Mt. 16₁₈., 18₁₇.

⁴¹ Dr. v. Leenwen i. m. 7. összeszámolta, hogy a synoptikusoknál 108-szor, Jánosnál 5-ször s a *βασιλεία τοῦ χριστοῦ*-val váltakozva a Csel.—Apostoli levelek- és Jel.-ben 33-szor, összesen 146-szor fordul elő a királyság, égi királyság kitétele.

⁴² Luk. 22₃₀., Ján. 18₃₆., Mt. 16₂₈.

2. Βασιλεία.

Isten uralmának ez a gondolata nem új, az egész Ótestamentom alaphangja, a mozaizmus summája ez: „az Úr uralkodik mindörökkön örökké”⁴³ יהוה ימֹלֵד לְעֹלָם וָעֶד Isten nemesak az egész világnak és a föld minden népének ura általában, hanem választott népének különös értelemben vett királya. Övé az egész föld, de Izráellel kötött szövetségénél fogva e nép különösképpen a sajátja; „papok birodalma és szent nép”⁴⁴. Papok királysága, királyi papság = βασιλειον ιερατεύμα⁴⁵ egy pap-nép, melynek Isten a királya. Isten királyságának emlegetése a zsidók előtt egészen ismeretes és természetes volt,⁴⁶ s a βασιλεία τοῦ θεοῦ és βασιλεία τῶν οὐρανῶν — mely utóbbi egyébként csak Máténál fordul elő — kitételek között sem láttak semmi különbséget. Ugyanis a יהוה neve kiejtésének ósrégi tilalma⁴⁷ természetesen hozta magával, hogy helyette אֲדֹנָי-t mondtak — a LXX.-ben Θεός helyett κύριος-t — vagy metonymice: שָׁמַיִם; שְׁמַיִת —

LXX = οὐρανός, οὐρανοί — használtak.⁴⁸ Malkuthá d'eláhá: malkuth hassámajim; Istennek országa: az egek, vagy mennyeknek országa.⁴⁹ A zsidók tehát Isten országának, azaz a mennyek országának eszméjét jól ismerték — Keresztelő János felhívásában — ἡγγικεν γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν⁵⁰ — maga e név senkit sem lepett meg; sokszor olvassuk, hogy Jézus tanítványai álmélkodának, de sohasem a mennyek országának kifejezése felett; ⁵¹ neve, fogalma annyira régi, hogy maga Izráel egyenesen annak a megtestesülésének, az Istenuralom megvalósulásának tartotta magát. De, hogy e felséges címmel járó kötelességeihez hűtelen, így e felséges cím hordozására méltatlan lett s állami létének bukásával e theokratikus eszménynek még árnyékszerű megvalósítása is semmivé foszlott: a próféták lelken keresztül Isten Országa mint valami *eljövendő* jelenik meg, melynek örökösei azonban nem pusztán az Ábrahám testszerint való gyermekei, hanem az igazi Izrael, mely kiszélesedik az egész föld területére és magába foglal minden népet.⁵² Tehát Isten Országának nemcsak a *neve, fogalma*, hanem *eljövendő* *volt*, csak *várakozásban élő* *volt* is ismeretes, tudott, régi képzet.

E képzethez valami *egészen eredeti*, valami *egészen új* jelentést kapcsol az Úr Jézus, mely jelentésnek a tömegben élő érzések meg kellett, hogy feleljenek, különben nem lett volna az Úr az a hatalmas szónok, „aki nem úgy beszél, mint az írástudók”.⁵³ Jézus az Isten országa kifejezéssel — dacára annak, hogy reá vonatkozólag egy fogalmi meghatározást se találunk — már „erregte die Menge”,⁵⁴ ami azt bizonyítja, hogy az általa hirdetett Istenországa régóta ismert s mégis egészen új. Isten Országa „éppen úgy ótestamentomi, mint specifikusan evangéliumi fogalom, egy zsidó szájában éppen olyan természetes, mint amilyen újnak hangzik Jézusnál. Csak az izraelita-zsidó történelem talaján állhatott elő, s mikor itt volt, újjá lett a Jézus szájában”.⁵⁵

Nem az Istenországa gondolatának újrafelvétele, nem a róla való prédikálás

⁴³ Ex. 15₁₈.

⁴⁴ Ex. 19₅₋₆.

⁴⁵ LXX.; I. 1. Pét. 2₉. is.

⁴⁶ Wellhausen: Isr. u. jüd. Gesch. 1894. 380. l.: „das Reich Gottes den Zeitgenossen Jesu geläufig war”.

⁴⁷ Lev. 24₁₆. יהוה שֵׁם יִקְרָב = és aki szidalmazza az Úr nevét; LXX.: ὀνομαζων

τὸ ὄνομα κυρίου = a Ithv nevének *puszta kiejtésére is áll*; I. Winer i. m.: „Gotteslästerung.”

⁴⁸ Pl. Dán. 2₄₄., 4₂₃.

⁴⁹ Dicsófi i. m. 38.

⁵⁰ Mt. 3₂.

⁵¹ Mt. 7₂₈., 13₅₄., 19₂₅.; Ján. 3₇.; I.: v. Leeuwen i. m. 26. l.

⁵² L. pl. Ézs. 2₂₋₃.; Mik. 4₁₋₂.; Zak. 9₉₋₁₀. stb.

⁵³ Mt. 7₂₈., 29.; Mk. 1₂₂.; Luk. 4₃₂.; Ján. 7₄₆.

⁵⁴ D. A. Krauss i. m. 143. l.

⁵⁵ U. o.

volt tehát az új, hanem *új volt e gondolatnak a kellő világításba helyezése ; új volt annak a tudtuladása, hogy ez az ország elközelített*“, *Vele, Benne, Általa elérkezett*“, *itt van*.⁵⁶ Ami eddig nem volt jelen, vagy csak tökéletlen alakban volt tapasztalható, de aminek a maga tökéletességében való megjelenéséhez az egész nép forró vágya tapadt :⁵⁷ az a *messiási királyság*⁵⁸ = *Isten Országá, = Mennyek Országá = Krisztus Országá* az Ő — Messiás : = Krisztus — személyében itt van, megvalósult.

E „βασιλεία“-ról közelebbi körülírást, definíciót a Szentírásban hiába keresünk. Jelentheti a királyságot, királyi méltóságot, királyi birodalmat, királyi államot. Tehát a királyi uralmat magát éppen úgy, mint ez uralom területét, Cremer⁵⁹ szerint e szó az Apok-ban csupán a királyság, „királyi méltóság“ értelmében fordul elő, mely értelemben a „birodalom“, a „terület“ fogalma nem szükségesképpen foglaltatik benne, míg a „királyi uralom“ már ezt is involválja. Azonban a Jel. XI. 15.⁶⁰ ellene mond Cremernek, úgy hogy a βασιλεία jelentésképpen általában vehetjük : *uralkodás, birodalom, ország* ; még pedig βασιλεία τοῦ Θεοῦ = τῶν οὐρανῶν-ról lévén szó : olyan ország, melynek Isten = az Ég a királya. Hogy „Isten országáról“, vagy a „mennyek országáról“ beszélt-e az Úr, a kérdést vannak akik Máté javára (Keim), s akik a másik két synoptikus javára igyekeznek eldönteni (Wittichen), pedig valószínű, hogy *mindkét kitétel eredeti*, s egyik a másiknak nem is annyira synonymja — mint a héber eredetiben —, hanem inkább magyarázója. B. Weiss⁶¹ azt hiszi, hogy a Krisztus által eredetileg használt Isten Országá kifejezést Máté helyettesíti „mennyek országa“ névvel, mely a messiási országot „in seiner Vollendung“ jelzi, — mivel a Jeruzsálem bukásával a theokrácia földi megvalósulásába vetett remény szertefoszlott, tehát Isten Országának teljessége csak az égben következhet el. Beyschlag⁶² azonban Weiss tévedésére rámutatva — hogy t. i. Máté Jeruzsálem eleste előtt írt — hangsúlyozza, hogy a mennyek országának jelentése nem az, hogy Isten Országá odahelyeztetik, hanem ellenkezőleg, hogy *onnan jó el*. Igen, a „mennyek országa“ neve nem akar mást kifejezni, mint nyomatékosan hangsúlyozni Isten Országának *világfeletti* magasztosságát. Tárnya mindkét névnek *egy és ugyanaz*, csak a szempont más, amelyből nézve nevezzük ugyanazt a dolgot, így vagy úgy. Ha „Isten Országáról“ beszélünk : Isten hatalma, uralma, szuverénitása áll előtérben, — ha a „Mennyek Országáról“ : a mi földi várakozásunk, reménykedésünk transcendentális célja, az eredete és lényege szerint *nem e világból való világ*,⁶³ az, amire gondolunk. „Het koninkrijk Gods, dat naar oorsprong en natuur een hemelsch koninkrijk is en thans ook al in de hemelen aanwesig is :⁶⁴ dat koninkrijk komt ook op aarde, het is nabij“.⁶⁵

Ennek az eschatologikus fogalomnak ez az *elközelgettsége*, minden lelki javával *a szívekben való megvalósulása* az, ami teljesen új az Úr Jézus tanításában. Hogy Jézus a Mennyek Országának létezéséről beszél, ez nem új, — új az, hogy ezt mint „elközelítettet“, mint „ebbe a világba benyomulót, e világot legyőzöt, tartósan birtokába vevőt és azt átalakítót“ prédikálja. A Máté XIII. hasonlatai nemcsak a mennyek Országának létezéséről, hanem annak a világba való beültetéséről⁶⁶ is beszélnek. Új az, hogy az Úr tanításában, „het Koninkrijk der hemelen is... de

⁵⁶ Mt. 1₁₇. ; Mk. 1₁₅. stb.

⁵⁷ L. Dán. 2₄₄.

⁵⁸ Malkuth dmesihhá ; Ézs. 53₁₀-hez *Dicsőfi* i. m. 39.

⁵⁹ Idézi Krauss i. m. 143. l.

⁶⁰ Jel. 11₁₅. = „E világnak országai a mi Urunkéi és az ő Krisztuséi lettek, aki örökkön örökké uralkodik.“

⁶¹ D. Bernhard Weiss : *Bibl. Theol. des Neuen Testamentes* 576. l. Ugyanis Máté mindkét formát (Istenországát 5-ször, Mennyekországát 32-szer) használja, mikor egyiket s mikor másikat, szabály nem állítható fel. Márk és Lukács ellenben csak Istenországáról beszélnek.

⁶² D. Beyschlag : *Neutestamentliche Theologie*. I. 40. k.

⁶³ Ján. 17₃₀.

⁶⁴ Mt. 6₁₀.

⁶⁵ Mk. 1₁₅. ; Dr. H. Bavinck : *Geref. Dogm.* III. 233.

⁶⁶ „Einpflanzung“ — Krauss i. m. 146.

*geestelijke Godsregering*⁶⁷ „eene zedelijk godsdienstige stichting“,⁶⁸ „eene maatschappij, waarvan de godsdienst het bezielende en leidende beginsel is... dit koninkrijk is niet het politieke Messiasrijk, maar een godsdienst in geest en waarheid“.⁶⁹ Új az, hogy Jézus Isten országát *egész másképpen* fogta fel, mint kortársai. Nem politikai, hanem *valláserkölcsei* uralmat értett alatta. Amilyen mértékben Istennek ez az uralma valósággá lesz az emberekben: olyan mértékben lesznek ezek az Ő népe, olyan mértékben áll elő a *Mennyeknek Országá itt a földön* s lesz valósággá az *emberiségben az Isten országa*. Új, hogy Ő *Ön magát* állítja tanításainak középpontjába, nem mint aki Istenországának „megalapítója“ — v. Oostersee s mások tévednek —, hanem mint aki az Ő földre jövétele előtt is meglevő Istenországát egyedül képes realizálni itt a földön. Az Úr Jézus *személye* az, aki által a βασιλεία τῶν οὐρανῶν ez a magában transcendentális „Isten Országá“ beköltözik ebbe a világba, hogy itt immanenssé legyen. Ez ország a mennyekben van, és örök. A földön való realizálódása időbeli dolog. Krisztusban ez ország megjelent, Ő mondhatta: „itt van“, elközelgetett,⁷⁰ de *reánk* vonatkozólag ez országba való belépésről,⁷¹ annak örökölhetéséről⁷² beszél s arra tanít, hogy ez ország eljövéséért könyörögjünk: ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου,⁷³ hogy ez országot keressük⁷⁴ = tehát Isten Országá reánk, emberekre nézve amnyiban van itt, amennyiben még lesz, amennyiben folytonosan valósul; az örökkévalóságról ered, Ő általa belép a jelenvaló világba, de folytonosan újra az örökkévalóságra utal, mert egyedül ott és nem itt e földön várható a teljes immanencia megvalósulása, amikor Isten lesz minden mindenkben.

Ugyanis az Úr — és ez is új — soha nem ringatja magát abban a hitben, hogy ez előtt a szívekbe költöző Istenuralom előtt már itt ezen a földön minden egyes ember meghódol és az „*egész nép*“ megtér.⁷⁵ Már Keresztelő János elkülönítette a nép tömegétől a *valódi* izraelitákat.⁷⁶ Ő maga is tanítványait „kiválasztotta“ s kiküldötte predikálni s tanítványokat nyerni. Ő az ő követőinek más imádságot tanít, másképpen magyarázza a törvényeket, amelyek a zsidónép körében érvényesek voltak.⁷⁷ Így létesült körülötte a tanítványoknak egy köre, mely a zsidó néptől megkülönböztette magát.⁷⁸

Nos, *erre a csapatra*, melynek tagjai Istenben nemcsak a Mindenhatót, hanem a saját Mennyei Atyjukat ismerik meg; melynek tagjai — mint Isten képét is hasonlatosságát önmagukon észrevevő emberek, mint *erkölcsei lények* — Istennek a szívékbe beköltöző hatalma előtt alázattal hajolnak meg; melynek tagjai a kegyes váradalomban élő messiási királyságot — az Úr Jézus Krisztus személyén keresztül földre szállott — Mennyeknek Országában magukra nézve elközelítettnek, a többiekre nézve pedig a maguk missiói munkája által realizálandónak ismerik fel; melynek tagjai Isten Országát mint Isten uralkodói akaratának *célját* nézik, mely nem csupán egy eschatologikus valami (J. Weiss, a Schweitzer), de nem is csupán a jelennek egy tisztán ethikai jellegű ténye (Wellhausen), hanem *Istennek az emberben tudatossá levő kizárólagos uralma*, mely természeténél fogva folyto-

⁶⁷ v. *Toorenenbergen*: Christel. Geloofsleer. 148. l.

⁶⁸ v. *Oosterzee*: Theologie d. N. Verb. 54. l.

⁶⁹ *Scholten* = Christel. Godgeleerheid v. h. N. T. 14. l.

⁷⁰ Mt. 4₁₇, 10₇, 12₂₈; ezért „Krisztus országa“ nevet is viseli (Mt. 13₁₄; Luk. 22₂₉); Ef. 5₃; „Krisztus és Isten országa“, sőt többször egyszerűen csak „ország“ (Mt. 4₂₃, 25₃₄; Jak. 2₅).

⁷¹ Ján. 3₃, 5.

⁷² Pl. Jak. 2₅.

⁷³ Mt. 6₁₀; Luk. 10₂.

⁷⁴ Mt. 6₃₃.

⁷⁵ Dr. *Bavinck*: Geref. Dogm. IV. 299.

⁷⁶ „Schon die Predigt des Täufers war im gewissen Sinne gemeindebildend; denn dadurch, dass viele aber nicht alle sich taufen ließen, schieden sich schon vor dem gericht die, welche auf das nahe Reich sich rüsteten, von der Volksgemeinde aus...“ D. Th. *Zahn*: i. m. 546. l.

⁷⁷ Mt. 5—7., 18₁₆₋₃₅. stb.; i. D. Ferd. *Kattenbusch*: Der Spruch über Petrus und die Kirche bei Matthäus. Sonderheft d. Theol. Stud. u. Krit. 1922. 120. l.

⁷⁸ „Eine Separation herbeizuführen war sein ausgesprochener Zweck.“ *Zahn* i. m. 546. l.

nosan jön, terjed, de tökéletességre csak az idők teljességében = אֱחָדִית הַיָּמִים = τὸ ἕνα ἔρχεται τῶν χρόνων — jutván, itt e földön csak olyan mértékben valósul, amilyen mértékben az emberek önként és teljesen alávetik magukat ez uralomnak : erre a bűnös emberiség közepette Isten uralmát lelkében hordozó és életében valóságga levő kis csapatra illett a kahal : ἐκκλησία neve. „Ők voltak az igazi ἐκκλησία, Isten igazi népe, mint ahogy Izráel kellett volna, hogy legyen“, ha méltatlanná nem tette volna magát erre. Hiszen „Jezus kwam... niet, om iets volstrekt nieuws te scheppen, maar om de wet en profeten in vervulling te doen gaan en de echte wesenslijke kahal te herszellen“.⁷⁹ Ez az ily értelemben vett kahal : ἐκκλησία = bizonyos személyek összessége, maguk a hívők „βασιλεία τοῦ θεοῦ“ — „τῶν οὐρανῶν“ — nak már csak e fogalom mérhetetlenül tágabb, nemcsak reájuk kiterjedő s inkább eschatologikus érteleme miatt sem nevezhetők — mégis — ennek a minden kijelentést megelőzőleg már létező⁸⁰ és minden emberi tevékenységtől független, nem e világból való, de ezt a világot megújítani és átalakítani akaró βασιλεία — nak egy darabját képezik s ezzel e transcendentális ország reális létezésének a bizonyosságául szolgálnak, világos ellentétül a zsidó theokrácia farizeusi elgondolásának, mely a nemzeti nagyság, politikai hatalom „μετὰ παρατηρήσεως“⁸¹ való elkövetkezését várta. E kifejezés — mely egyébként csak ige formájában fordul még elő az Újtestamentomban — így fordítandó : nem külsőleg észrevehető módon. Vagyis Isten Országá nem mint látható theokratikus állam jön el. Hanem már eljött. Itt van „ἐντός ὑμῶν“. A magyar fordítás : „ti bennetek“. Luther : „ist inwendig in euch“. Holland (Staaten — Vertaaling) : „binnen uliden“. Angol : „the kingdom of God is within you“. Pedig Krisztus nem igen mondhatta a vele gunyolódó farizeusoknak,⁸² hogy az Isten Országá „a ti szívetekben“ van. Kálvin — s a Vulgata — így fordít helyesen : „ecce enim regnum Dei intra vos est“ itt van közöttetek. Azok között, akik csupa külsőséget várnak, itt van az Úr személyének bensőségteljességében, csupa lelkiségében, itt van egy-két lélek benső megújulásában. Azok között, akiknek egy nép földi uralma képezi életük leggazdagabb reménységét, itt van az egy pár szív által észrevett legnagyobb jó : Istennek, mint Atyának az Ővéi — nem zsidók, nem pogányok, nem ez vagy az a nép, hanem az emberek felett való örök uralma,⁸³ mely a maga mennyei birodalmát nem nagy zajjal, fénnel — dicsőséggel hozza el, hanem „ἐντός ὑμῶν“ valósítja meg. Azok, akikre Maga az Úr gondol, mikor a farizeusokhoz szólva mondja, hogy „ὡς ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ ἐντός ὑμῶν ἐστίν“ : azok ennek az Isten Országának a földi képe, az igazi kahal, azaz „ἐκκλησία“, melyet Ő a „Magáé“-nak nevezhetett.⁸⁴

3. Máté 16₁₇ és 18₁₈.

Isten Országá transcendentális valóság. Ennek a földön való felállítása az Úr Jézusnak Magától Istentől nyert messiási megbízatása. E megbízatás teljesítésére kellett Neki testbe öltöznie s a földi viszonyok természetéhez alkalmazkodva realiakkal, adottságokkal dolgoznia. Első ténykedése, hogy embereket gyűjt, megalkotja a tanítványok kis körét, mely kört nem „tanokkal“ tölt meg, hanem a Maga világfeletti életével, az Isten Országából hozott étellel, mely életnek a tényleges, valóságos, realiter létező voltát éppen az bizonyítja az emberi szemek előtt, hogy ilyen élet egyáltalán élhető.⁸⁵ Ez az élet az ő páratlan isteni személyiségének bizonyossága ; hogy egy kört alkot, mellyel ezt az életet közli, e tény az emberi élet

⁷⁹ Dr. Ravinck : Geref. Dogm. IV. 299.

⁸⁰ L. Mt. 25₃₄.

⁸¹ Luk. 17₂₀, 21.

⁸² Kálvin Commentariusában : „quaestio haec haud dubie per ludibrium fuit“.

⁸³ „Das Reich Gottes... durch Jesum Christum statt spezifisch-israelitisch vielmehr allgemein-menschlich wurde (lic. Dr. Julius Boehmer : Der alttestamentliche Unterbau des Reiches Gottes. Leipzig, 1902. 1. 1.).

⁸⁴ L. Mt. 16₁₈.

⁸⁵ D. A. Harnack : Lehrbuch der Dogmengeschichte. I—III. Freiburg—Leipzig, 1894. I. 69. 1.

végtelen értékének proklamálása, egyúttal az egyetlen igazi életformának a megmutatása: ami nem krisztusi, az nem is emberi. Ebben pedig benne van a mózesi törvények minden másképpen való betöltése alól, farizeusi külsőségek, papi ceremóniák kötelező volta alól való teljes felszabadulásnak, *a zsidó gyülekezeti élettől való teljes elszakadásnak a joga és kötelessége is.*

Ezzel elszakadtak a zsidóságban a vallást és nemzetiséget még összetartó szálak. A mózesi törvények minden reméltnél felségesebb betöltése: valóság; Isten láthatatlan és leki uralma történelemmé, emberi szolgálattá realizálódott; a missziójához méltatlanná lett nép világtörténelmi hivatását öröklő az új közönség, az a lelki Izrael, mely maga még nem Isten Ország, de annak földi — hogy úgy mondjuk — koncessziós területe, talppontja, eszköze, szerve, magja, amely mint az eljövendőnek jelenben élő lehetősége: ott van az Úr Jézus tanítványainak körében, amely körben tehát az újtestamentumi gyülekezet kezdete már jelen van.⁸⁶

E gyülekezet alapjainak a lerakása elvitathatatlanul jézusi mű. Igaz, hogy kimerítő utasításokat az Úr Jézus nem adott, de hogy a ma „egyház“ név alatt előttünk álló sokféle alakulatnak a képét hiába keressük a Bibliában: ez egyik oldalról az Ő gondolatának fejlődésképességét, más oldalról azonban egy eszmének a masszív formában való megjelenésével járó földiessé válását⁸⁷ s a jézusi elvekhez való hűtlenné válását is bizonyítja s egyáltalán nem azt, mintha az *Ur Jézus nem közölt volna annyit, amennyit az Ő szándékának a világos megértése céljából közölni szükségesnek tartott.* Létrehozott Maga körül egy kis kört, tanítványait feljogosította bizonyos olyan tevékenységekre, melyek ennek a körnek szervezett közösséggé alakulását kellett hogy magukkal hozzák. Ezzel határozottan alapítójává lett egy olyan vallásos, szervezettel bíró közösségnek, melynek tagjai azok, akik Benne hisznek, sőt *mindazok*, akik Benne hisznek s ennek az egy oldalról szervezett, körülhatárolt, személyekből álló, másoldalról téren és időn felüli, lelkekből álló közösségnek Ő maga határozta meg a nevét is: „*μὴν ἐκκλησία*“.

Említettük, hogy az Úr Jézus e szót: *ἐκκλησία* — mindössze két alkalommal, s egyedül a Máté feljegyzése szerint⁸⁸ használja. Úgy héber, mint görög formájában általánosan ismeretes semmi idegenszerűt nem tartalmazó szó ez, melynek nem az Úr által való használata, hanem éppen megfordítva, inkább a feltűnően ritka használata mondható különösnek.⁸⁹ Mégis — ime — két gondolat van itt, ami merőben új: egyik (18₁₇), hogy *ἐκκλησία* alatt az Úr se nem csak zsidó, se nem csak görög vallásos vagy politikai „összejövetelt“ ért, hanem a *saját tanítványainak a körét*, mint személyeknek bizonyos szabályok alatt működő, tehát organizált közösséget; másik (16₁₈), hogy *ἐκκλησία* alatt nem egy gyűlésre, nem egy bizonyos helyen történő csoportosulásra gondol, hanem *teljes általánosságban mindazoknak a lelki közösségére*, akik bárhol, bármikor az ő tanítványainak nevezhetők.

A két lokus közül a *Máté XVIII. 17-et* említettük először. Itt a kétszer is egy és ugyanazon értelemben használt *ἐκκλησία* szó egy teljesen kézzel fogható dolgot jelöl. Az Úr Jézus egy gyülekezetről beszél, mely valami reális adottság, helyileg is, időileg is meghatározott, külső megjelenési formával bíró, látható, felismerhető; olyan, amellyel tárgyalni lehet, amely elé oda lehet lépni, amelynek hívők is (akik ítéleznek s akik panaszt tesznek) és bűnösök is (akik felett az íté-

⁸⁶ „A gyülekezet maga... már létezik attól a pillanattól fogva, mikor Jézus tanítványokat gyűjt.“ *D. Lencz Géza: Máté evangéliomának fordítása és magyarázata. Magyarázatos Újszövetség. I. ORLE. Debrecen, 1927. 198. l. D. Th. Zahn: i. m. 547. l.*

⁸⁷ „Az egyház belenőtt a világba s a világ belenőtt az egyházba.“ (*Dr. Vass Vince: Ebben a világban, de nem e világból. Pápa, 000. 97. l.*)

⁸⁸ Mt. 16₁₈, és 18₁₇.

⁸⁹ *D. I. Weiss (Die Schriften des N. Ts. I. 333.), Holtzmann, Harnack stb. kétségbevonják, Bavinek szerint (Geref. Dogm. IV. 299.) „teljesen alaptalanul“, hogy Jézus e szót egyáltalán használta volna. Harnack (Dogm. Gesch. I. 66., 76. jegyzet): „Die Bezeichnung der christlichen Gemeinde als ἐκκλησία stammt vielleicht von Paulus... Die Herrenworte Mt. 16₁₈, 18₁₇. gehören erst einer späteren Zeit an.“ Vele szemben l. *Kattenbusch i. m. 97. H. J. Holtzmann: Handcommentar zum N. T. Leipzig. I. B. I. Abt. 1901. Die Synoptiker. 3. Aufl. 258.: Die Verkündigung Jesu galt dem Himmelreich, den Begriff der ἐκκλησία dagegen hat Paulus eingeführt.**

kezés történik) tagjai. S ebben a *személyek* összességéből álló *ἐκκλησία*-ban maga az Úr rendel el egy eljárást, mely bizonyos *rendtartás*, bizonyos — bármilyen egyszerű — *szervezettség* nélkül el sem képzelhető.⁹⁰ Krauss⁹¹ aggodalmát — hogy vajjon Jézus *ἐκκλησία* alatt a zsidó vagy a keresztyén gyülekezetet érti-e itt, — feleslegesnek kell tartanunk. Bizonyos, hogy a tanítványok saját gyülekezetet akkor még nem alkottak, de az is bizonyos, hogy az Úr a *saját* tanítványainak adja utasításait, így, ha kifejezetten nem mondja is: nem az akkori zsidó gyülekezetéről, hanem a létesítendő, a tanítványokban potenciáliter már meglévő gyülekezetéről van szó, melyről már a Mt. XVI. 18-ban mint az *ővéről* beszélt.⁹² Ellenben helyesen dönti el Krauss azt a Bleek által felvetett kérdést,⁹³ hogy vajjon „mekkora határa van itt az *ἐκκλησία* fogalmának“, hogy t. i. a különböző helyeken szétszórtan élő hívők összességéről, vagy az egy helyen lévő gyülekezetéről, vagy a gyülekezetek reprezentációjáról van-e szó. Szerinte vagy egy bizonyos helység hívő közösségére, vagy minden hívő összességének a képviselőjére lehetne gondolnunk, mivel azonban a későbbi „ecclesia repraesentativa“ fogalmát erőszakosság nélkül nem olvashatjuk bele az Úr szavaiba:⁹⁴ semmi kétség, hogy itt *egyszerűen egy helyi gyülekezet*⁹⁵ képzele szerepel, Ez az egyetlen hely, ahol az evangéliumok „Krisztusnak az egyházzal szóló gyakorlati irányú és az egyház illetékességét meghatározó nyilatkozatát megőrizték“ — s itt nem a dogmatikailag szupponált egyetemes egyház fogalmát, hanem az *egyes egyházközösségek* nagyon is kézzelfogható fogalmát említik“. Ez teljesen igaz. De, hogy „Krisztus általában *nem* ismeri azt, amit a dogmatika *egyháznak* nevez“,⁹⁶ ez állítás téves voltának teljesen elegendő bizonyítékát adja maga az Úr a

Máté XVI. 18-ban. Itt az Úr hasonlata egy háznak a képében jeleníti meg előttünk az *ἐκκλησία*-t, amelyet Ő „épít“, (*μὴν τὴν ἐκκλησίαν* =) amely az *Ővé*, amely tehát az Ő kizárólagos uralma alá tartozik. ebből pedig következik, hogy mellette, rajta kívül több, más nem lehet. Tehát egyetlen és mégis elég, ez azt jelenti, hogy: egyetemes, mindenkori és mindenütt való. De amit Ő *épít*, *fog* építeni (*οἰκοδομησῶ*), az valami jövődöbeli; viszont, ha kizárólagos, minden mást feleslegessé tevő, akkor mindig kellett, hogy legyen. *Csak* az Ővé ez *ἐκκλησία*, melyet institualni neki *hatalma van*, nem úgy beszél róla, hogy építék magamnak *egy* (= valamilyen, akármilyen, egy bizonyos) *ἐκκλησία*-t, hanem „fogom építeni *az én egyházamat*“ (*μὴν τὴν ἐκκλησίαν*) = ez a határozott beszéd valami olyanra utal, ami *készen van*, — viszont a futurum használata azt jelzi, hogy mégis mindig *eljövendő*. Ez az *ἐκκλησία*: *teljes általánosságban* „die Schaar der in Hoffnung seligen Vorausgeniesser der βασιλεία τοῦ Θεοῦ“, tehát mint ilyen elejétől fogva van, s mindenütt ott van, ahol hívek vannak, — így a Péter vallástételének pillanatában is az Úr Jézus számára „durchaus präsent“⁹⁷. S hogy mégis a jövőben leendő építésről beszél az Úr, ennek megoldása csak az lehet, „dass Jesus von einer ins Auge gefassten kultischen Sonderverbindung“ der Seinen, d. i. einer

⁹⁰ D. Lencz is elismeri (i. m. 214.), hogy „Krisztusnak lehettek... organizációra vonatkozó céljai...“.

⁹¹ D. A. Krauss: i. m. 129. l.

⁹² E tényben Cremer (i. m. 335.) nemesak azt látja, hogy az Úr Jézus az őtestamentomi kifejezéshez csatlakozott, hanem azt is, hogy állást foglalt a zsinagóga *ellen*. Dr. H. A. W. Meyer (Kritisch-exegetisches Handbuch über das Ev. des Matthäus. Göttingen, 1876. 6. Aufl. 385. l.) is állítja, hogy nem a zsidó zsinagógáról, hanem a Krisztusban hívők összejöveletről van szó, — sőt Wellhausen (D. Dr. E. Klostermann: Das Matthäusevangelium. 2. Aufl. Tübingen, 1927. 151. l.) egyenesen a jeruzsálemi gyülekezetre gondol.

⁹³ D. A. Krauss: i. m. 129. l.

⁹⁴ D. Hermann Strack, D. Otto Zöckler = Kurzgefasster Kommentar zu den hl. Schriften Alten u. Neuen Testaments, sowie zu den Apokryphen. I—IX. München, 1897. 130. l. éppen az ellenkezőt állítja: nem helyi, hanem az egész gyülekezet, melyet minden élő része reprezentál.

⁹⁵ A későbbi „ecclesia particularis“ — Zwingli.

⁹⁶ D. A. Krauss: i. m. 131. l. — R. Rothe (i. m. 18.) is ilyenformát gondol: a Megváltónak az *ἐκκλησία* mostani *sajátosan keresztyén* jelentése még teljesen idegen volt.

⁹⁷ L. D. F. Kattenbusch: i. m. 110. l.

Organisation derselben neben der Synagoge spreche“.⁹⁸ „Spreek!... Christus hier van bouwen, en verklaart hij, dat hij zijn kerk, zijn gemeente bouwen zal op den roestgrond... dan doelt dit... op de kerk in het zichtbare, op de kerk, die zich aan de wereld vertoont, op de kerk die voor aller oog in het midden der wereld zal staan“.⁹⁹ Vagyis, hogy az ő egy és örök *ἐκκλησία*-jának földi formája a szemei előtt lebeg, de még nem kész, sőt soha nem kész, folyton épülő; organum, mely Isten Országának a földön való megjelenítésére hivatott; *élő* szerv, melynek éppen az *élő*, a *fejlődésre, tökéletesedésre, növekedésre képes volta* akar kifejezésre jutni a futurum használatában.

Míg tehát a XVIII. 17-ben az *egyház gyakorlati megjelenési formájára* vonatkozólag ad utasítást az Úr, addig a XVI. 18-ban az *egyház tiszta, ideális fogalmát állítja elénk*. Ettől amához az *átmenetet* — amelyre az előbb tárgyalt futurum is utal — közvetíti mintegy a XVIII. 20. ígérete: οὐ γὰρ εἰσιν οὖω ἡ τρεῖς συναγγεμένοι εἰς τὸ ἔμων ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι· ἐν μέσσω ἀδελφῶν. Az egyház ott van, ott lesz mindenütt a maga *láthatatlan erejével*, ahol a kettők-hármas, a százazrek Őbelé vetett hite az egyház *látható formáját* megteremti.

Az *ἐκκλησία* szót maga az Úr Jézus kettős értelemben használja.¹⁰⁰ Beszél róla, mint személyekből álló, valamilyen, bármily kezdetleges szervezettel, jurisdictionalis hatalommal felruházott látható, földi, időbeli *intézményről*, — s mint a valaha élt, jelenben élő és jövőben leendő egyháztagok láthatatlan nagy *lelki közösségéről*. Azt mondhatnánk: bemutatja az egyházat *emberi és lelki oldaláról*; a *keretet és a tartalmat*; az *intézményt és az eszményt*; ahogy a földi reáliák között *megjelenik* s amilyenné *tartozik lenni*, hogy az Isten Országához hasonló legyen. De amaz magábanvéve még nem egyház, hanem csak egy *összesség*, emez pedig magábanvéve azonosnak *látszik* a Mennyeknek országával. *Egyház: a kettő együtt. Földi társulat*, melyben a lehetőség szerint megvalósul az emberiségnek Isten boldogító uralma alatti *eszményi állapot*, — és *Isten népe* a maga egész — a multat, jelent, jövődőt átölelő — egyetemességében, melynek tagjai az egyes — abban a „földi társulat“-ban nevelődő — *emberek*. A „kettők-hármas“ — sokak kis vagy nagy serege, mely Isten népévé lesz az *εἰς τὸ ἔμων ὄνομα* összegyülekezés által — s az Isten népének a jelenben élő boldog elválasztottai, kik látható gyülekezetet alkotnak az *εἰς τὸ ἔμων ὄνομα* összegyülekezés által. Tehát a *Krisztusban való hit* az, ami az összejövettel az Ő *ἐκκλησία*-jává s megfordítva, az Ő *ἐκκλησία*-ját empirikus gyülekezetté teszi.

A *Krisztusban való hiten fordul meg minden*. E hitnek a döntő jelentőségére mutat rá maga az Úr a Mt. XVI. 18-ban Péterhez intézett — sokat vitatott — kijelentésében. Simon hatalmas vallástétele — οὐ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ τοῦ ζῶντος — ennek a hitnek: a *Ráismerő és az Ő Istensége előtt meghódoló hitnek* a tiszta fellobogása; ez a hit nem emberi (= „test és vér“) „meglátás“, nem fej-

⁹⁸ U. o.

⁹⁹ D. A. Kuypers: Pro Rege, of het Koninkschap van Christus. I—III. Kok. Kampen. 1911. II. 142. l.

¹⁰⁰ Zwingli — Op. I. 468. — „von den Kilchen wirt in zween weg in der gschrift geredt“. Kénytelenek vagyunk ellene mondani *Meyernek*, ki azt mondja (i. m. 385.), hogy a Mt. 18₁₇-ben „an locale Einzelgemeinde ist noch nicht zu denken“, — továbbá *Bavinck*-nak (Geref. Dogm. IV. 300.), ki szerint az Úr, mikor az *ἐκκλησία* szót használja, nem mondja meg, hogy az *helyi-e*, vagy az *egész földön elterjedő*; a „*helyi és általános* egyház későbbi különbségtétele még itt nem található“. Expressis verbis csakugyan nem, de a 18₁₇-t nem lehet másképpen elképzelni sem, mint *helyileg* (Kaftan: „Versammelte Ortsgemeinde“ — Dogm. 603. l.), a 16₁₈-t pedig éppen allegorikus voltánál fogva nem érthetjük másképpen, csak *teljes általánosságban*. Kaftan szerint is (i. m. 604.) Mt. 16₁₈. „eine Gesammttheit der Christen-t jelent. „Hier kann unter *ἐκκλησία* nur die Gesammtgemeinde verstanden werden.“ Ezt a különbségtételt állapítja meg D. A. *Troelstra* is (Hoofdpunten der Christelijken Dogmatiek Amsterdam, 1924. 82. l.), mikor a Mt. 18₁₇-ben a hívők helyi összejövételét látja, a Mt. 16₁₈-ban pedig a gyülekezetet a maga teljességében. Zwingli (u. o.): „von der besonderen Kilchen redt Christus (Mt. 18₁₇.), dass man den unverschamten sündler solle der kilchen augeben, das ist: der kilchöre. Denn wie möchte man einen Sünder vor allen Christen verklagen, so es nit möglich ist, dass alle christen an einen hufen kummind...“

törés, spekuláció, vagy mástól való taníttatás eredménye,¹⁰¹ hanem a mennyei Atya kegyelmi műve,¹⁰² következésképp oly erős, a bizonyosságában olyan megingathatatlan, hogy aki vallja, aki meggyőzetni engedi magát vele, az végképpen megszilárdult, mert — mint ahogy a kőszikla össze van nőve a föld fundamentumával, úgy nőtt össze e hit boldog meggyőzőttje soha el nem szakasztható módon¹⁰³ azzal az Örökkévalósággal, melynek kezessége előtte a tényleg megtapasztalt Isten Fia Krisztus.

Nem térhetünk ki azoknak a nézeteknek a tárgyalására, melyek későbbi betoldásnak akarják a kezünk alatti szöveget minősíteni,¹⁰⁴ sem azokra a célzatos magyarázatokra, melyek a betűk masszív értelmezésével ezekre a szavakra építik föl a Péter primátusságának, az ő utódlásának és az apostolica successioanak a tanát. — I. *Cat. Rom.* Pars I. Cap. X. 11—13.; tisztán annak a megállapítására szorítkozunk, hogy a hatalmas vallástételre az Úr kitüntető válasza: *σὸ εἶ πέτρος¹⁰⁵ magának Simonnak szólott személy szerint.* Bavinek írja,¹⁰⁶ hogy Launoi szerint 17 egyházatya a „szikla“ alatt Pétert, 8 az apostolokat, 44 a Péter hitét és 16 Krisztust érti; „later hebben de Roomschen de rots meest op Petrus, en de Protestanten op zijne belijdenis laten slaan“. A Schiele—Zscharnack-féle nagy műnek¹⁰⁷ egyik megjegyzése találó felelet erre: „die altprot. Auslegung, die unter dem Felsen nicht Petrus, sondern seinen Glauben verstand, ist eben so unmöglich, wie ihre kathol. Ausnützung für Rom.“¹⁰⁸ Péter személyéről¹⁰⁹ és az ő apostoltársairól — mert Péter *mindnyájok nevében* tesz vallást, ő fejezte ki először és legtisztábban, ami többé-kevésbé tudatosan mindnyájokban élt¹¹⁰ — van szó határozottan, ezt hangsúlyoznunk kell a protestáns szokásos magyarázattal szemben; de *csak* az ő személyökről, ezt hangsúlyoznunk kell a római katolikus magyarázattal szemben. Utódra vonatkozólag semmit sem találunk itt — se pápára, se egyházfejedelemre, se konzisztóriumra vonatkozólag; a pápaság intézménye nem támaszkodhatik e helyre, mert ami Péternek ígértetett, miért állana éppen — sőt éppen csak — a római püspökről, még ha csakugyan utódja lenne is? Péter — ugyancsak a római egyház hagyománya szerint — másutt is állított püspököt maga helyett,¹¹¹ miért nem kötetett ennek székéhez is a primátusság?

Péter személyéről van szó¹¹² (hiszen neki van a legnagyobb szüksége arra, hogy sziklává erősödjék, hisz ő tagadta meg a legerősebben a Mestert...), akit megrázkódtatott és a maga egész zsidó világából kiforgatott a nagy megvilágosodás: Jézus a Krisztus, Isten uralma valóság. Arra a Péterre építi Jézus a maga

¹⁰¹ D. Th. Zahn: i. m. 541. l.

¹⁰² Péter nem mondja, hogy jött rá erre a megismerésre. „En toch voelt Jesus zich gedrongen, op den oorsprong van die belijdenis terung te gaan, en elke gedachte, alsof ze uit een mensch ware opgekomen, af te snijden (Kuyper: Pro Rege. II. 143. l.). Ez a helyes magyarázat, nem a Kattenbusch (i. m. 104.) képtelen gondolata, hogy Péter vallomására magának az Úr Jézusnak volt szüksége a saját megbizonyosodása céljából.

¹⁰³ L. Róm. 8₃₉.

¹⁰⁴ Harnack; J. Weiss; Soltau (Wann ist Matthäus 16₁₇₋₁₉ eingeschoben? Theol. Stud. u. Krit. 1916. II. Heft. 233—7.).

¹⁰⁵ A Κηφᾶς szó görög formája a héber קִפְיָ, קִפְיָ szónak, arám artikulussal; jelen-

tése = a szikla, ἡ πέτρα; mint férfinév πέτρος (Wellhausen: i. m. 84.; Winer: i. m. 275.; Zahn: i. m. 543. k.; Meyer i. m. 350. k.)

¹⁰⁶ D. H. Bavinek: Geref. Dogm. IV. 366.

¹⁰⁷ M. Schiele u. L. Zscharnack: Die Religion in Geschichte und Gegenwart. III. 1127. k.

¹⁰⁸ Meyer (i. m. 351.) is teljes nyomatékkal emeli ki ezt az igazságot.

¹⁰⁹ D. Dr. E. Klostermann (i. m. 139. l.): „... galten die Worte hier nur der Person des Jüngers, der tatsächlich die erste Autorität der Urgemeinde gewesen ist...“

¹¹⁰ D. H. Bavinek: Geref. Dogm. IV. 395. l.

¹¹¹ Origenes és Eusebius szerint Péter római útja előtt Antiochiában is állított ἐπίσκοπος-t (L. Bavinek: Geref. Dogm. III. 384—401.; Inst. IV. 22.). Jegyezzük ide még Zahn szavait (i. m. 553.): „Das Amt der Apostel in seiner Eigenart und Totalität ist überhaupt nicht auf andere Personen übergegangen.“

¹¹² Az Irás egyéb helyein mindenütt Krisztus a Szegetlők s az apostolok az építők (I. Mt. 21₄₂; Csel. 4₁₁; 1. Kor. 3₁₀; Ef. 2₂₀; Jel. 21₁₄; 1. Pét. 2₆). Mi megpróbáltuk a két egy- mástól eltérő (I. Lencz: i. m. 197., 200.) képet azzal a gondolattal, hogy a Krisztussal meg-

ἐκκλησία-ját, aki erről az élményéről *tanúbizonyítást* tett. Ez a bizonyágtevő Péter az, aki a „hús és vér“ sugallatai helyett Isten örökérvényű kijelentését fogta fel s ezzel a Sziklához, a *Szegletköhöz* — aki nem ő, nem is az ő hite, hanem Maga a Krisztus (Mt. VII. 24 : aki *Tőlem* hallja e beszédeket és *megcselekszi, kősziklára* épít) — úgy hozzá nőtt, abba úgy beleágyazódott, hogy maga is sziklává lett, a Szegletkö szilárdságát, mozdíthatatlanságát átvéve. Azon a *fundamentumon*, mely így ráforradt a Szegletköre, épülhet, fejlődhet, növekedhet az ἐκκλησία, mely ily értelemben Péter személyén nyugszik, ki mint a tanítványok „representatív man“-je, tényleg bizonyos tiszteletbeli elsőségben részesült,¹¹³ ki mindnyájunk számára példakép,¹¹⁴ hogy csak ott épül, de ott mindenütt épül a Krisztus ἐκκλησία-ja, ahol az Isten Fiához hozzáfórtott életű, hívő, bizonyágtevő személyek élnek.

A további részletezés mellőzésével kimondhatjuk most már, hogy — bár lávólról sem kimerítő, de principiumaiban *teljes fogalmi meghatározását* adja az Úr Jézus az egyháznak. *Apostolokat* állít,¹¹⁵ kiket lefoglal, átalakít, magáéivá tesz s akkor rájuk építi az ἐκκλησία-t, mely az *Övé*, mely mindenütt ott van, ahol az Ő nevének imádására (akár ketten-hárman) összegyűlnek ; az apostolok személyes tanúbizonyosságára építi az Ő minden időbeli (ez az apostolátusnak az egyetlen *fennmaradása, nem apostoli hivatal — klerikális értelemben —, hanem az apostoli íge-hirdetés, mely az egyház fundamentuma, lévén a szegletkö Krisztus) győzelmes*¹¹⁶ ἐκκλησία-ját, mely tehát valami láthatatlan lelki, *kozmosz* dolog, a világmindenségre kiható nagy egész ;¹¹⁷ viszont földi közösség is, melynek institutaris jellege mellett hatalmas bizonyíték az apostolatus létesítése,¹¹⁸ s az apostoloknak bizonyos eljárások meg-ejtésére való utasítása, sőt látszólag hatalommal való fölruházása,¹¹⁹ a *keresztelés* parancsa,¹²⁰ s az *Urvacsora* szerzetése.¹²¹ A sziklává tevő hit fellobogása nem a „test és vér“, hanem a Mennyei Atya kegyelmi műve : e gondolat az *elválasztás*

teljesedett szív összenőtt az örökkévalósággal, egységessé tenni. S hogy e magyarázat nem erőltetett, affelől — Pál apostolon kívül — maga Péter nyugtat meg, ki — bár az ἐκκλησία nevet egyszer sem használja — I. levelében (2^a-9.) a gyülekezetről, mint „*lelki ház*“ -ról, a 4^a-17-ben mint „*Isten háza*“ -ról, a hívekről mint „*élő kövek*“ -ről, Krisztusról, mint „*Istentől választott becses kő*“ -ről beszél. L. : *Inst.* IV. 6., 5. ; *Zahn* : i. m. 545. s a 66. sz. jegyzet. 552.

¹¹³ L. D. H. *Bavinck* : Geref. Dogm. IV. 367.

¹¹⁴ D. A. *Kuyper* (Pro Rege II. 173.) találóan jegyzi meg, hogy Péter jelentőségét a mi oldalunkon szándékosan *kisebbitik, hogy a pápaság ellen nyomatékosabban érvelhessenek.* — L. D. *Lencz* (i. m. 197.) ; D. *Zahn* (i. m. 552.) : „ha Péter meg is botlott (Mt. 26⁶⁹), ez nem változtat a tényen, hogy a gyülekezet hitének *első megvallója* Péter volt . . .“ D. *Meyer* (i. m. 351.) is.

¹¹⁵ *Schleiermacher, Harnack, Holtzmann* tagadják a tanítványok speciális apostoli elhívását. Pedig az *apostolátust maga Krisztus szerzi* (Luk. 6¹³, 9¹⁰, 17⁵, 22¹⁴, 24¹⁰ : Mt. 23³⁴ ; Mk. 6³⁰ ; *Harnack* : Mission und Ausbreitung des Christentums ; *Bavinck* : Geref. Dogm. IV. 359—61.) s ez *megjelöli az újtestamentomi gyülekezet létrehívását* (l. *Kuyper* : Pro Rege. II. 147—159.).

¹¹⁶ καὶ πύλαι αἰῶνος οὗ καταχρυσουσιν αὐτῆς. Hogy az αὐτῆς a πέτρα-ra, vagy az ἐκκλησία vonatkozik-e, vagy σοὶ olvasandó helyette : e kérdés a minket érdeklő lényegét nem érinti, l. *Zahn* : i. m. 547. l., 68. jegyzet.

¹¹⁷ L. *Ján.* 17²⁰⁻²¹.

¹¹⁸ L. *Kuyper* : Pro Rege. II. 144—148. ; *Bavinck* : Geref. Dogm. IV. 359.

¹¹⁹ Mt. 16¹⁸⁻¹⁹. szerint az Úr határozottan Péternek és apostoltársainak adja a δεσπῆν és λύειν = kötni-oldani ; valamint megtiltottnak vagy megengedettnek jelenteni ki — jogát, sőt hatalmát, ami azonban csak azt jelenti, hogy az ő tanításukhoz van és lesz az egyház örökre kötve, — *Ján.* 17²⁰ ; l. *Ján.* 1³. — „nincs más evangéliom, mint amely hirdettetik“ — Gal. 1⁸. Az evangéliom hirdetése, a kormányzás és fegyelmezés = a kulcsok hatalma. E hatalom nem az apostolok monopóliuma, hiszen a Mt. 18¹⁷-ben általában a *gyülekezet* joga a megtevélyedett fölött való ítélkezés. A gyülekezet azért járhat el így, mert Péter, — az apostolok — megjelölték, „mi van megtiltva vagy megengedve“ (l. *Lencz* : i. m. 200., 214. k. ; *Bavinck* : Geref. Dogm. IV. 429. kk. ; *Kattenbusch* : i. m. 120.). Nagy tévedés ezt a „potestas clavium“-ot a római „*ius absolutiois*“-ra magyarázni át, melyet a mai értelemben nem ismer az Újtestamentom (l. *Lencz* : i. m. 199. ; *Rothe* : i. m. 30. ; *Strackzöckler* : 118.). L. még : *Heid. Káté* 83. kérdés. A hatalom Péteré és az ő társaié közösen ; méltóság, melyet a teherből elválasztani nem lehet (Inst. IV. 6., 4.) ; nem is annyira hatalom, mint szolgálat (Inst. IV. 11. 1.).

¹²⁰ Mt. 28¹⁹.

¹²¹ Luk. 22¹⁹, 20. ; l. *Kuyper* : Pro Rege. II. 164.

mélységeibe ad bepillantást, viszont a bűnösök fegyelmezésére vonatkozó rendelkezés arra utal, hogy itt e földön nem csupa szentek, hanem *gyarló, megbólló, de bűneiket megbánó emberek* a tagjai az Ő egyháznak. Az idézett helyekből — Mt. XVI. 18., XVIII. 17. s hozzá vehetjük a XVIII. 20.-t — mindez oly határozottan kiolvasható, hogy a baloldali kritikusok se tagadhatják. A XVIII. 17. „világosan a későbbi gyülekezetet előfeltételezi az ő jogi felhatalmazottságával“, a XVI. 18. pedig „éppen mint kozmikus nagyságot“ állítja elének az egyházat, amiből természetesen e helyek autentikus voltának a tagadása következik szerintök.¹²² A negatív kritika itt a *mi kiolvasásunknak a helyességét* erősíti meg; a szavak jézusi eredetére vonatkozólag pedig hadd mutassunk rá a nagyon óvatos és nem mindenre igent mondó Kattenbuschra,¹²³ aki csak afelől táplál kétséget, hogy vajjon az Úr különböző helyen és időben tett nyilatkozatának a kompozíciójával állunk-e szemben, vagy pedig egyenesen az ő konkrét mondásával.

Minden kétségen felül áll tehát, hogy Jézus nem egyszerűen „egy új társaság“ létrejövetelét „remélte Istentől“, valamilyen etikai alapon,¹²⁴ hanem kifejezetten *akarta* és az ő szándékai szerint tovább építő apostolokban *meg is alapította az ő egyházát*, mely az Ő szemei előtt egy *mindent átjogó közösség* is, és egy *helyi gyülekezet* is.

4. Az első Pünköst.

Mindezt természetesen — mint mondtuk — csak iniciatíváiban tartalmazták az Úr kardinális jelentőségű szavai, melyeket akkor még a tanítványok, sőt (a magatartása bizonyítja) maga Péter sem tudtak teljesen felfogni. Annaira az *Ur Jézusra* néztek, hogy a *saját* közösségüknek fontos voltára még nem irányulhatott rá a figyelmök, s Krisztus *személyes* közöttük léte kizárta *még most* a gondolatát is annak, hogy Őt, mint a kettők-hármasok — milliók szívében működő égi Királyt tiszta *szellemiségében* lássák meg (Péternek társai nevében is tett tüzes bizonyosítésvétele ennek nem mond ellene). Szükségük volt az élmények egész sorára. A nagypénteki kábulatot a husvéti öröm úgy eloszlatta, hogy az áldozócsütörtöki újra árván maradottság már nem szétszórja, nem kétségbeejti, hanem *egyakaratra, összetartásra*¹²⁵ vezeti őket s mint ilyenek nyerik a Szent Lélek szemüket felnyitító, lelküket megvilágosító, nyelvüket megoldó, egész életüket bizonyosítésvétele erősítő ajándékát.

Igy lehetséges, hogy ami eddig közöttünk csak *in ovo* létezett, most ezrekel számláló tényleges gyülekezetté lesz, s előáll egy olyan önálló, vallásos közösség, mely a maga nemében páratlan, egyetlen a föld kerekén, minden néptől, minden államtól különböző, a lelki Izrael, Isten népe: *ἡ ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ*. Ez a pünkösti Lélek ereje által a földön létrejött, forma szerint is megalakult *ἐκκλησία* — a dolog természete szerint — első ízben, történetileg a föld egyetlen egy meghatározott helyén, *Jeruzsálemben* — ahova a Mester parancsa és ígérete¹²⁶ kötötte a tanítványokat — állhatott elő, anélkül azonban, hogy a tanítványoknak az egész Judeában és Samáriában és a földnek mindvégső határáig¹²⁷ széjjel hordozott bizonyosítésvétele nyomán itt is, ott is, mindenfelé, akár zsidókból, akár pogányokból alakult gyülekezetek bármi tekintetben is másodrendű *ἐκκλησία*-knak tekintettek volna. Az Úr rendkívül finoman sejtetett distinctioja ime már is kezd igazolódni: *ἐκκλησία* = *egy bizonyos hely hívőinek köre is, és valamennyi hívők ἐκκλησία*-inak (. . . αἱ ἐκκλησίαι) az ugyanazon név alatt egybefoglalt összessége is. Az egyes — különböző helyeken alapított — gyülekezeteket még semmi külső kötelék nem fűzte egymáshoz, mégis *szellemi egységök tudatában* „fassten sie sich

¹²² L. Schiele—Zscharneck: i. m. III. 1127. kk.

¹²³ Kattenbusch: i. m. 108.

¹²⁴ Schiele—Zscharneck: i. m. u. o.

¹²⁵ Csel. 1₁₄, 2₁.

¹²⁶ Luk. 24₄₉.

¹²⁷ Csel. 1₈.

sofort unter dem Gesamtbegriff der *ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ* — als Einheit zusammen¹²⁸ Rendkívül jellemző, hogy erről az *egységről*, „egy egyház“-ról szó sincs a pünkösti csoda előtt. A Csel. I. 12. kk. szerint a tanítványok „az asszonyokkal és Máriával, Jézusnak anyjával és az ő atyjafiaival“ — „mintegy 120 főnyi sokaság“ — voltak együtt, mely sokaságot ha Péter *καθολικός*-nak nevezi is, az Irás még nem *ἐκκλησία*, — hanem csak *ὄμιλος* szóval jelöli. Leeuwen¹²⁹ Mt. XVI. 18.-ra emlékeztetve találóan jegyzi meg, hogy a kövek az épülethez meg voltak, de még nem voltak összeragasztva egy élő egésszé. De Pünköst után azonnal mint *egy ἐκκλησία*¹³⁰ lép ugyanez az *ὄμιλος* a világ elé. Akár csak az ember teremtésénél¹³¹ a test „élő lélekké“ Isten lehelletétől lett, úgy a gyülekezet is a 120 személyben csak mint test volt jelen s a Szent Lélek kitöltetése által lett a sokaság élő organizmussá, egy *ἐκκλησία*-vá.

Nem személyek korlátolt száma, nem helyek szerint való határoltság teszi az egyházat, hanem a *Szent Lélek* korlátlan és határtalan hatalma,¹³² mely fű, ahová akar,¹³³ s melynek ajándékában való részesedés¹³⁴ *kezessége az egységnek*,¹³⁵ akár magát a hívek összegyülekezését,¹³⁶ akár az össze nem gyülekezett hívek egyetemességét, akár a nagy létszám miatt *κατὰ οἴκον* (nem házról-házra, hanem *othon*, egyes házakban) összegjött híveket értjük *ἐκκλησία* alatt.¹³⁷

5. Pál apostol.

Elismerjük azonban, hogy a hívek egységének az említett képzete még határozatlan és homályos volt. E zsidóságtól átvett képzetet — zsidó nézet szerint ugyanis a napi gyülekezeti áldozásnál a nép: vagyis gyülekezet — minden hívő tagja, bárhol lakott is, együtt volt a jeruzsálemi templomban, a mindenfelől Jeruzsálem felé irányított tekintettel mondott közös imádságban.¹³⁸ — tisztázni kellett a keresztyén öntudat számára s ezt a munkát végezte el Pál. De tagadjuk, hogy amint ő az *ἐκκλησία* fogalmát kifejti, az az ő egyéni konstrukciója¹³⁹ lenne. A keresztyén gyülekezeti öntudat a zsidó nép öntudatából tényleg átvett valamit, de a specifikusan új, *κατὰ ἐξουσίαν* keresztyén vonások olyan világossággal bontakoznak ki magából a készen kapott *krisztusi elvből*, hogy „konstruálásra“ szükség nem volt; Pál tanítása, óriási szellemének műve nem egyéb, mint a keze alatt lévő anyag rendszeres feldolgozása, kifejlesztése és feltárása. Itt csak érintjük a Krauss gyanúját, aki¹⁴⁰ — mivel *szerte* az összes vonatkozó újtestamentomi helyek kétharmadrésze egy bizonyos helyen összegyülekezett keresztyének közösségét érti csupán az *ἐκκλησία* alatt... mivel az őskeresztyén tudat előtt nem lebegett a keresztyén gyülekezet, mint egy különböző helyeken előforduló *egész*... mivel „ohne dogmatische Voreingenommenheit“ az exegeta vagy egy bizonyos helyet ért *ἐκκλησία* alatt, vagy azokat, akik egy geografiac pontosan megjelölt helyen találhatók, tehát az *ἐκκλησία* mindig külső, látható, bizonyos ismérvekből észrevehető, megismerhető közösség... mely nem kívánja a hit szeméit... mivel még ott is, ahol Pál az *egész egyházzal* beszél, még ott is tisztán ez a *külső* értelme van e szónak:¹⁴¹ — az *Ef. Kol.* és *I. Tim.* levelekben az *ἐκκλησία* dogmatikai fogal-

¹²⁸ Csel. 9₃₁.; e lókushoz *Bavinck* — Geref. Dogm. IV. 301. — ezt jegyzi meg: „ha Tischendorf olvasása helyes, a judeai, galileai és samáriabeli gyülekezetek mind az *ἐκκλησία* név alatt — *in singulari!* — foglaltattak össze“; továbbá Csel. 29₂₈.; *Rothe*: Dogm. 19.

¹²⁹ V. *Leeuwen*: i. m. 48.

¹³⁰ Csel. 2₄₇.

¹³¹ Gen. 2₇.

¹³² D. *Lenz*: *Soteriologia (Studium)* 127.: „Az egyház meglétére nézve sohasem a mennyiség határoz, hanem a lélek egysége.“

¹³³ Ján. 3₈.

¹³⁴ L. Csel. 10₄₅. kk., 11₁₇.

¹³⁵ L. 1. Kor. 12₄.

¹³⁶ Pl. Csel. 11₂₆.

¹³⁷ Csel. 2₄₆., 5₄₂., 12₁₂., 17.; Fil. 2. stb.

¹³⁸ *Holtzmann*; idézi *Kaltenbusch*: i. m. 115. jegyzet.

¹³⁹ *Rothe*: i. m. 19.

¹⁴⁰ *Krauss*: i. m. 132. kk.

¹⁴¹ L. 1. Kor. 10₃₂., 15₉.; Gal. 1₁₃.; Fil. 3₆.

mával találkozván, különbséget tesz *ősapostoli* (kétségtelenül igaz, egyszerű, tisztán szociális tartalmu) és *efézusi* (az egyház nemcsak a hívők közössége, hanem a Krisztus küldetésének kozmikus célja) egyházfogalom között, azzal a magyarázattal, hogy Pál különböző időkben, különbözőképpen vélekedhetett, vagy pedig — s szerinte ez a valószínűbb — az utóbb említett iratok pseudonym levelek, melyekben már az ókatholikus egyházfogalom alapjai rakattak le, a βασιλεία τοῦ θεοῦ praedicatumai az ἐκκλησία-ra vitettek át, s az apostoli Gemeindebegriff a későbbi idők *Kirchenbegriff*-jévé lett“. Nem térhetünk ki azoknak a véleményeknek a tárgyalására sem, melyek magának az ἐκκλησία szónak a keresztyén gyülekezetre alkalmazását is egyenesen páli eredetűnek mondják,¹⁴² s melyek szerint az egyház tulajdonképpen megalapítója Pál apostol lenne:¹⁴³ annyit azonban készséggel elfogadunk, hogy nála tudunk „einen klaren Begriff der Kirche nachweisen“ — de csakis olyan értelemben, hogy az egyház fogalmáról és lényegéről olyan beható és tiszta képet nyerünk Pál apostol leveleiből, amilyen az Úr Jézus lelkében élhetett, amelynek azonban — tanítványainak akkori rá nem érett volta miatt¹⁴⁴ — csak a körvonalait rajzolhatta meg, a tárgyalt rövid utasításaiban.¹⁴⁵

Mint láttuk az ἐκκλησία-nak két — egymástól eltérő — jelentése van már a krisztusi utasításban is és a gyülekezetek szaporodásával bekövetkezett praxisban is. Jelenti a kezdetben egyedüli jeruzsálemi, majd valamennyi helyi gyülekezetet, egészen a házi gyülekezetekig — s jelenti magát — hogy úgy mondjuk az egész mozgalmat a maga összefogott teljes egészében.

Pál érdeme, hogy ezt a két jelentést tisztázta és összehasonlított.

E tisztázásra a pogány-keresztyének (görögök) szempontjából volt szükség. A zsidókból lett keresztyének, kik a συναγωγή-val szakítva ἐκκλησία-nak nevezték magukat,¹⁴⁶ a káhal és a knistha (édáh) közötti különbségtétel¹⁴⁷ analogiájára könnyen felfogták a *tágabb* és *szűkebb* értelemben vett ἐκκλησία különbségét. De a görögök e szó alatt eredetileg egy város polgárainak a tisztán politikai jellegű gyűlését, a néptömeget értették. Az ἐκκλησία szónak e görög értelme át kellett, hogy alakuljon, hogy a Pál gondolatát, a zsidó-keresztyén ἐκκλησία értelmét adja vissza. Ehhez képest *vallásos* jelentést kellett, hogy kapjon az, ami eddig tisztán *politikai* volt, s az *egész világot átjogó közösség* képzetét kellett hogy felvegye magába az, ami eddig csak *egy hely, egy vidék népének összejövetelét* jelentette.

De a görög ember az ἐκκλησία szóhoz önkénytelenül is hozzákötötte az „összejövetel“ képzetét, azért Pál — ki előtt elsősorban nem a rész, hanem a nagy egész áll,¹⁴⁸ kinek számára a keresztyénség nem „ἰαζή“; nem zsidók vagy görögök, hanem a se zsidó, se görög¹⁴⁹ különbségét nem ismerő valláserkölcsei közösség — régebbi leveleiben¹⁵⁰ az *egyes gyülekezetek* jelzésére az artikusulus nélküli ἐκκλησία szót használja —, míg a ἡ ἐκκλησία τοῦ θεοῦ¹⁵¹ kitétel az összejövetel gondo-

¹⁴² Harnack : Dogm. Gesch. I. 76. l. jegyzet.

¹⁴³ L. Schiele—Zscharnack : i. m. III. 1127. kk.

¹⁴⁴ L. Ján. 16₁₂.

¹⁴⁵ Mt. 16₁₈, 18₁₇.

¹⁴⁶ Az evangéliomokban, még Jánosnál is -- 6₃₉, 18₂₀ -- s a Csel.-ben mindig a zsidókat jelzi a συναγωγή, kikkel Jézus, illetve a tanítványok „vetekednek“; a Jel. 2₉, 3₉-ben a συναγωγή τοῦ σατανᾶ alatt szintén a zsidó üldözők értendők (l. Kattenbusch : i. m. 115.); kivétel csak Jak. 2₂, ahol — az 5₁₄-ben ἐκκλησία-nak nevezett — keresztyén gyülekezetet a συναγωγή nevet viseli. E látszólag érthetetlen használatát a συναγωγή névnek úgy magyarázza meg v. Leeuwen (i. m. 49.), hogy e szó a gyülekezés *helyét* jelenti (pl. Mt. 4₂₃), melyre — t. i. a helyre, épületre — nem utalhatott Jakab a kizárólag gyülekezetet jelző ἐκκλησία szóval, viszont a τὸ ἱερόν, ὁ ναός, ἡ βασιλική szavak által jelezhető szentélyek, templomok még nem voltak. Egyébként is megvan a zsidóktól való megkülönböztetés, mert — a keresztyénekhez szólnán — a ὁμῶν συναγωγή-ról beszél.

¹⁴⁷ L. Wellhausen : i. m. 84.

¹⁴⁸ Pongrácz József : Az efézusi levél. Pápa, 1911. 28., 63. ll.

¹⁴⁹ Róm. 10₁₂; Gal. 3₂₈; Fil. 2₁₄; Kol. 3₁₁; 1. Kor. 12₁₃.

¹⁵⁰ 1—2. Thess.; 1—2. Kor. : Róm. Gal.

¹⁵¹ 1. Kor. 10₃₂, 11₂₂, 15₉; Gal. 1₁₃.

latát háttérbe szorítva, teljes általánosságban az *egész keresztyénségre* utal.¹⁵² Azt mondhatnánk, hogy amaz Isten népének ezt vagy azt az összegyülekezését: a *gyülekezetet*, — emez Isten népének a teljes egészét: az *egész egyházat* akarja kifejezni.

E jelentések elhatárolása azonban csak arra való, hogy annál inkább sikerüljön a kettőnek *egy egységes fogalomba* öntése. Az előbb említett zsidó gondolat — hogy az ugyanazon órában Jeruzsálem felé fordulva imádkozók együtt vannak a jeruzsálemi templomban bemutatott áldozásnál — krisztusi (nem páli) megvilágításban megszabadul a külsőséges vonásaitól (előírással imádkozás, pontos idő, Jeruzsálem felé fordulás, megújuló áldozathozás stb.) s kinő belőle a lélekben és igazságban imádkozók¹⁵³ tér és idő által nem korlátolt nagy és szent közönsége, minek következtében az *egész ἑκκλησία képviselőjének tekinthető minden egyes gyülekezet*.¹⁵⁴ Vagyis: konkrétan *egyes gyülekezetek* állanak csak előttünk, de ezekben ideáliter *Isten egyháza* van jelen; a keresztyénség csak külsőleg valami conventiculum, de ennél valójában lényegesen több, „Istennek népe, feladatokkal, erővel az összegyülekezésen kívül is“: „die neue Gesamtheit der Menschheit“,¹⁵⁵ az új teremtés¹⁵⁶. Ennek az új teremtésnek a helyi gyülekezet csak a látható kiábrázolása, tehát ha *történetileg* nem is, de *logikailag* amaz az első,¹⁵⁷ „az egyetemes ἑκκλησία megelőzi a helyi gyülekezeteket, az bár *nem történelmi, de logikai prius*“¹⁵⁸; minden helyi gyülekezet *Isten népe*, Krisztus teste, Krisztus fundamentumán épült,¹⁵⁹ mert a *magya helyén ugyanaz, ami a gyülekezet a magya egészében* s Krisztus ugyanaz részére, mint az egész gyülekezetre nézve.¹⁶⁰ Az egyes gyülekezet jelentősége így egyesegyedül abban áll, hogy az egész egyház megjelenítője legyen. Pál apostol ezen gondolatából — hogy fő az egész s a rész csak annyiban fontos, amennyiben ennek a megtestesülése — kiindulva Tr. Schmidt¹⁶¹ az 1. Kor. I. 2. és 2. Kor. I. 1. (mondhatnánk még: Róm I. 7. Fil. I. 1. és Ef. I. 1.) ezen ajánló szavainak τῆ ἑκκλησία τοῦ θεοῦ τῆ οὐτῆ ἐν Κορινθῶν — bár tulajdonképpen itt mindenütt az 1. és 2. Thess. I. 1. mintájára csak az illető gyülekezetekről van szó — ilyen olvasását is megengedhetőnek tartja: „...an die Gemeinde Gottes, *soweit sie in Korinth ist*...“ Erre az olvasási módra önkénytelenül eljutunk s igazat adunk Kattenbuschnak, aki így szól: man... „muss sich einfühlen“.¹⁶² „Ich meine, man kann es verstehen, dass überall *technisch* der Ausdruck ἑκκλησία auftritt, und dass doch dabei *Sphaeren* zu unterscheiden sind.“ Az egyes gyülekezetek egészen konkrét kultikus közösségekben is mindenütt *az egész egyház fölséges és teljes valóságát* látja Pál¹⁶³, mely minden — az egyes gyülekezetekben nyilvánvalóvá levő — lelki ajándéknak (χαρίσματα) az elnyerője és hordozója. Ahogyan azonban ezt kiemeljük, éppenúgy hangsúlyoznunk kell ugyanennek a gondolatnak a másik oldalát is, hogy *csakis az egyes gyülekezetek kultikus közösségében*

¹⁵² Tr. Schmidt: .. m. 119. kk.

¹⁵³ Ján. 4²⁴.

¹⁵⁴ 1. Kor. 15⁹; Gal. 1¹³: háborgattam Isten anyaszentegyházat = az egyes gyülekezeteken keresztül az egészet; Róm. 12⁴. kk.; 1. Kor. 10¹⁶. kk., 12²⁷⁻²⁸: az egyes tagok az egész testben; 1. Thess. 2¹⁴; 2. Thess. 1⁴: a megszólítottak és a judeai gyülekezet egysége stb.

¹⁵⁵ Kattenbusch: i. m. 116.

¹⁵⁶ Ef. 2¹⁵; Gal. 6¹⁵; Kol. 2¹³: Róm. 7¹⁰.

¹⁵⁷ L. Kol. 1¹⁷⁻¹⁸; l. i. történetileg itt a földön a helyi gyülekezet az első, a római egyház tanítása tendenciózusan teszi az egyetemes egyházat *történelmi priusszá*; l. A. Kuypers: Tractaat van de Reformatie der kerken, Amsterdam, 1884. 34. l., amelyből az egyes részek leszámaztak.

¹⁵⁸ Holtzmann; idézi Bavinck: Geref. Dogm. IV. 302.

¹⁵⁹ 1. Kor. 3¹¹, 16¹, 12².

¹⁶⁰ Zahn: Einleitung in das N. T. I. 359.; Dr. R. Sohm (Kircheurecht. I. Leipzig. IV. 1.): „Die Kirche, deren Darstellung jede Einzelgemeinde war, — das *Frühere* war, aus diesem apostolischen Kirchenbegriff hat sich der kath. Kirchenbegriff entwickelt, seit dem man dem Bischof Kraft seines Amtes die alleinige Verwaltung des Abendmahls übertragen hat...“

¹⁶¹ Tr. Schmidt: i. m. 123. kk.

¹⁶² Kattenbusch: i. m. 117. l.

¹⁶³ 1. Kor. 12. stb.

jelenti ki magát s lesz konkrétte Isten egyetlen egyháza's jönnek működésbe a charismák. Így jelenik meg előttük az ἐκκλησία kettős értelme, mint egységes fogalom.

Amellett, hogy Pál hivatásának egyetlenes jellegében leli a magyarázatát, miért éppen ő látta meg tisztán, hogy amit Krisztus „μοῦ ἐκκλησία”-nak nevezett, az egy világfölötti nagy egész — s iskolázott észjárásában, miért éppen ő tartotta szükségesnek, hogy az egyházat vizsgálódás és szemlélet tárgyává tegye.¹⁶⁴ Mindenesetre szerepe van a benne élő *corpus revelationis*nak is.¹⁶⁵ A többi apostoloknál behatóbb tárgyalását e fogalomnak hiába keressük. *Jakab*¹⁶⁶ csak mint egyes gyülekezetet említi; *Péter* a Mt. XVI. 18-ra visszaemlékezve teljes általánosságban εἰς πνευματικός, — τοῦ θεοῦ-ról¹⁶⁷ beszél, Istennek az ő népe között való lakozásának ótestamentomi képzetét¹⁶⁸ újítva fel, illetve az erre vonatkozó próféciáknak¹⁶⁹ a megvalósulását hangoztatva, anélkül azonban, hogy e lelki ház s a tapasztalatilag előtte álló gyülekezet közötti viszonyt közelebből érintené. Tudjuk, hogy az ἐκκλησία-ról beszél, de mivel annak még a *nevét sem* említi meg: meghatározásról, tételes kifejtésről szó sem lehet nála. *János* 3. levelében¹⁷⁰ egy helyi organizált gyülekezet áll előttünk; a 2. levelének Κορία-ja bizonytalan jelentésű, ha nem asszonynev ez, akkor egy gyülekezet jelzése:¹⁷¹ „eine Erwählte, sofern jede Einzelgemeinde, wie die erste Jüngergemeinde, aus der Welt erwählt ist”. Vannak, akik ebből a szóból vezetik le a Kirche, kerk, church, gót Kyricha etymológiáját (ami az Úré). *János* az említett helyeken kívül *névszerint* nem beszél az egyházzal; az 1. levélben a κισιωνία — I. 3. — ugyanazt jelenti, amit a Ján. XVII. 21., 23-ban a ἵνα πάντες ἐν ὧν κέρσε s erről a lelki egységről, élet-egységről beszél a Ján. X. 16. és XV. 1—6. képe is; — de az ἐκκλησία ez *idealisztikus oldalának* s a 3. levélben — talán a 2. levélben is — említett *helyi egyháznak* a rajza között nincsenek meghúzva az összekötő szálak. Nos, ezt a munkát végezte el Pál, aki a *János* abstrakcióját konkrét formában, viszont az egyes empirikus gyülekezeteket a maguk egyetlenes jelentőségében próbálta felmutatni. E munkájának eredménye, hogy míg a Csel.- és köz. apostoli levelekben a *helyi* gyülekezetek említésekor önkénytelenül is csak a zsinagógákkal való szembenállásra, a zsinagógákkal való rivális alakulatokra gondolunk,¹⁷² a Pál írásaiban a *helyi gyülekezet legkonkrétebb megrajzolásánál is a nagy egész, Isten népének az összessége*¹⁷³ jelenik meg lelki szemünk előtt.

Ez összesség egyesekből — καθὼς ἐξελήξατο ἡμᾶς — áll, viszont az egyesek összességét — ἐν αὐτῷ (= Χριστῷ) — képeznek.¹⁷⁴ Azt hisszük, hogy a singularisnak (ami kollektív értelmű=egységes egész, egyesek egyesülése) és a pluralisnak (ami azt fejezi ki, hogy egyesek vannak benne) a teljesen synonym használat: ἐκκλησία = οἱ ἄγιοι, κλητοί, ἀγαπητοὶ θεοῦ, πιστοί, μαθηταί, ἀδελφοί, ἐκκλησία¹⁷⁵ is erre utal. — Egyes hívők (személyek) együtt: ἐκκλησία. Egyes ἐκκλησία-k együtt: ἡ ἐκκλησία τοῦ θεοῦ. Ezt a nagy, *kozmos* egységet próbálja megvilágítani előttünk Pál.

¹⁶⁴ Schielle—Zscharneck (i. m. III. 1127. kk.) ugyan azt állítja, hogy „irgendeine prinzipielle Beschäftigung mit dem Begriff und Wesen der Kirche gibt es auch bei diesem ersten ‚Theologen‘ nicht...“

¹⁶⁵ Dr. Máthé Elek: Pál apostol és a misztérium vallások. Theol. Szemle. II. évf. 900. l.

¹⁶⁶ Jak. 2., 5₁₄.

¹⁶⁷ 1. Péter. 2₅, 4₁₇.

¹⁶⁸ Exodos, Leviticus.

¹⁶⁹ Sámuel, Ezékiel, Jóél, Zakariás.

¹⁷⁰ 3. Ján. 8₁₁, 9₁₁, 18₁.

¹⁷¹ D. B. Weiss: Bibl. Theol. des N. T. 8. 676. l.; D. Erdős József: Újszöv. bevezetés. Par. Kvtár. VII. 530. l.

¹⁷² L. pl. Csel. 19₉; egyszerűen „felekezet”-nek tekintették a Krisztus követőit — ἀίρεσις — ugyanolyan értelemben, mint pl. αἵρεσις a farizeusok rendje a zsidóságban: Csel. 24₁₄, 26₅; kivétel talán csak Csel. 8₃, v. ö. 1. Kor. 15₉; Gal. 1₁₃.

¹⁷³ Róm. 1₇; 1. Kor. 1₂, stb.

¹⁷⁴ Ef. 1₄; 1. Péter. 2₉ is.

¹⁷⁵ Róm., Ef., Fil., Kol., 1—2. Kor., Gal., 2. Thess.

6. Pál „képei“.

Kiindulásul nem szolgálhatott más, mint a hívőnek az élő Krisztushoz való, az elválasztás tényén alapuló személyes viszonya.¹⁷⁶ Az egyes hívők Krisztussal, az ő Megváltójukkal, Királyukkal élő összeköttetésbe kerülnek;¹⁷⁷ a Krisztus megváltói tevékenységének, élő és ható voltának a megtapasztalói pedig „akár zsidók, akár görögök, akár szolgák, akár szabadok“, mindnyájan egyik¹⁷⁸ az egy Lélek által. A Királyhoz való viszonyuk meghatározza tehát az egymáshoz való viszonyukat is, amely nem egyszerűen a juhok egymásmellettsége a pásztor őrizete alatt,¹⁷⁹ hiszen ez csak *külső egység* lenne, hanem a *tagok szerves összekötöttsége a fő életű uralma alatt*.¹⁸⁰

A keresztyénségnek a zsidó és görög, szolga és szabad stb. ellentétét megszüntető nagy egysége az „ἐκκλησία“ már kifejtett fogalmában eléggé kifejezésre jutott a *zsidó-keresztyén* hívek előtt, de Pálnak — aki misszióját a pogányok (görögök) között folytatta¹⁸¹ — e szónak a *görög világ előtt* eredetileg más jelentése miatt (l. előbb) világosabban, hallgatóságának ideológiájához alkalmazkodva kellett beszélnie, hogy megértesse magát. Ezért használja a *testről* (σωμα) szóló képet, mely a görög-római műveltségű világban szinte közszájon forgott. Lehet, hogy Menenius Agrippa meséje (Livius) adta a gondolatot, melyet Philo az államra, Cicero, Seneca, Platon, Aristoteles az emberi társaságra, a stoikusok (Epiktet) a κτισμός-ra¹⁸² alkalmaztak. Nincs okunk rá, hogy e kép eredeti páli voltát vitassuk;¹⁸³ igenis Pál kapott egy formát, amelybe beleönthette, egy képet, amelybe beleöltöztethette a közölni szándékolt tartalmat. De csak a forma pogány, a beleöntött tartalom annyira krisztusi, hogy a saját benső erejénél fogva kiágítja és átalakítja a régi formát is.

Eredetileg egy személynek a kollektívumhoz s a kollektív személynek az egyesekhez való viszonya áll előttünk szemléletesen a test és tagjai képében, amint az organikus összeköttetés egygyé teszi a sokságot és soksággá gazdagítja az egységet. Ezt az — hogy úgy mondjuk anatómiailag, biológiailag adott igazságot Pál *vallásos igazsággá* emeli: nem egy test áll előttünk többé a maga tagjainak sokféleségével, nem is állam, társaság vagy világegyetem a maga differenciálódott egységében, hanem *Istennek a népe, sokféle emberek, kiket másakká, másakká lesz, de éppen úgy össze is tart az „egy és ugyanazon Lélek“*,¹⁸⁴ — miképpen *az egy test sem egy tag, hanem sok*.¹⁸⁵ Nem profán közösség, fizikai egymásra utaltság, hanem lelki egység, szent egymásbakapcsolódás, melyet nem természetes vonzódás, hanem természetfölötti erő, nem a συμπάθεια (stoa), ἀνζήκη (atomizmus) stb., hanem a megváltó kegyelem, a χάρις tart össze. Pál apostolnál nem is *egy testről* van szó általános, képes értelemben, hanem *arról* a lélekkel áthatott élő testről, amely egy *határozott személyiséget* jelenít meg: a *fölmagasztalt Ur Jézus Krisztust*, Az egyház tehát nem: „test“, hanem a *Krisztus teste*: τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Azaz: *egy, párhuzamos, egyedül álló, világfölötti erőkből élő csodás szervezet, nem „kép“, hanem organikus valóság*. „Alleen het mystieke Lichaam van Christus is de echte, de eigen-

¹⁷⁶ L. Mt. 16₁₈: Péter személyes hitének fontossága; a „nem a test és vér“ jelentésének hangsúlyozása: Isten gondolatai adják meg mindennek az alapját. Mt. 18₂₀: „az én nevemben“ jelentősége. Annak igazolásául mutatunk rá erre, hogy Pál mennyire az evangéliomok, ill. krisztusi utasítás nyomán jár.

¹⁷⁷ εἶς δὲ πρὸς ἑσένα, τὸ πρὸς ἑσένα καὶ ἐκκλησίαν: Róm. 8₂₉, 30; Ef. 1₄, 5, 11; 2. Tim. 1₉.

¹⁷⁸ 1. Kor. 12₁₃.

¹⁷⁹ L. Ján. 10₁₆.

¹⁸⁰ Róm. 12₃₋₅; 1. Kor. 10₁₇, 12₁₂₋₂₇; Ef. 1₂₂, 2₁₅₋₁₆, 4₄, 11, 12, 16, 25, 5₂₃₋₃₀; Kol.

1₁₈, 2₁₉, 3₁₅.

¹⁸¹ L. Csel. 13₄₆, 18₆, 28₂₈; Mt. 8₁₀₋₁₂.

¹⁸² Tr. Schmidt: i. m. 129.

¹⁸³ L. Pongrácz: i. m. 64. l.: „Pál ismeri azt a szóképet, melyben az emberi testet az emberi társadalomhoz hasonlítják, — az már régi hasonlat volt“, de új jelentőséget adott neki azáltal, hogy azt magasabb légkörbe emelve, az embereknek Urunkhoz való viszonyával hozta összeköttetésbe.

¹⁸⁴ 1. Kor. 12₁₁.

¹⁸⁵ 1. Kor. 12₁₂, 14.

lijke, de algemeene, de Christelijke Kerk“;¹⁸⁶ mely „legyőzhetetlenül és örökké megáll Fejének ereje által“.¹⁸⁷ S ami ezt a nagy egészet, *Krisztusnak a népek-nemzetek között szétszóródva élő mystikus testét: ezt a földön élő, de az égi Fővel összenőtt s Általa kormányzott organizmust* itt is, ott is, mindnyájunk számára *láthatóvá, tapasztalhatóvá teszi*: az — t. i. az egyes gyülekezetek — nem egy „társaság“, „kör“, nem a συναγωγή äquivalense, nem is az εκκλησία görög jelentése szerinti összejövetel (ez magyarázza meg a Pál világosító fejtegetéseinek a szűkeségét), hanem a Χριστός ἐν ἡμῖν¹⁸⁸ és ἡμεῖς ἐν Χριστῷ¹⁸⁹ fölséges mysterium valóságára válásának a mi számunkra megadott módja s lehetőségének a bizonyossága. Csatorna a fölmagasztalt Krisztus transcendentális erejének belénk, a mi földi emberi életünkbe áramlására; az új élet útja, melyen körülvesz, lefoglal, áthat és magával ragad bennünket a Főből kiáradó Lélek. De ha elszaggatjuk a *Krisztus mystikus teste s a tapasztalatilag előttünk álló egyház* között e lelki köteléket, akkor nem marad más, mint — egyik oldalon — „een aardsch instituut, een vereeniging van menschen zoo men wil, maar een kerk van Christus in het dan niet meer“,¹⁹⁰ másik oldalon pedig egy „beteges mysticismus, a Lélek munkájának karrikarurája“.¹⁹¹

Az égi Főből élő, az egész földet átfogó mystikus test — mely mint ilyen, felfoghatatlan = azért mystikus s láthatatlan = azért nevezték atyáink „láthatatlan egyház“-nak — a világban a „látható egyház“, institutumán keresztül revelálja tehát magát. (E fogalomról később.) Pál apostol nyelvén ez így hangzik: A fölmagasztalt Krisztust Isten „mindeneknek fölötté az anyaszentegyháznak fejévé“ tette, mely az Ő teste, teljessége Ő néki, aki mindeneket betölt mindenkkel“.¹⁹² Ez anyaszentegyház viszont itt a földön: „apostolok“, „proféták“, „evangelisták“, „pásztorok“ és „tanítók“, hivatalos „szolgálat“, a „szentek (hívek) tökéletesbítésére, Krisztus testének építésére“.¹⁹³ Azt jelenti ez, hogy az εκκλησία τῶν μὲν, πληρωμα χριστοῦ = világfölöttiség; másoldalról azonban hívek, előljárók közönsége szolgálatokkal, funkciókkal = földi intézmény. Ez intézmény azonban annyiban, azért, az által és csak addig εκκλησία, amennyiben, mert és ameddig — mint Krisztus testének megjelenítője — „abban növekedik, aki a Fej, a Krisztusban“.¹⁹⁴ A ἡ εκκλησία τοῦ θεοῦ világfölötti nagy egésze és az egyes gyülekezetek empirikus adottsága ime *nem kettő, hanem egy*; mint ahogy a fő szerves, élő összeköttetésben van az általa növelt és kormányzott testtel, úgy van szerves, élő összeköttetésben az égi Krisztus Király az Ő földrehelyezett, titokzatosan szétterjedt testével, melyet táplál, igazgat, védelmez, fölvirágoztat s mely a maga látható formáját az egyes gyülekezetek „ékes és jó rendjében“¹⁹⁵ találja meg.

Ez „ékes és jó rendre“ vonatkozólag is bőséges utasításokkal szolgál az apostol, amikor a tisztségekről, ezek feladatairól, a *sákramentumok* jelentőségéről, ezek kiszolgáltatásáról s az Ige tisztánhirdetéséről tanít¹⁹⁶ s ezzel a láthatatlan és látható közötti köteléket a legszorosabbra fűzi, amennyiben hangsúlyozza, hogy nemcsak a Krisztus testének organizmusa, hanem a láthatóan előttünk álló egyházi intézmény is *Isten műve*. Nem úgy, hogy amazt Isten, emezt mi szerztük volna. A kettő olyan egység, mint a lelkünk-testünk, ezekre se mondhatjuk,

¹⁸⁶ A. Kuyper : Pro Rege. II. 224.

¹⁸⁷ Inst. II. 15. 3.

¹⁸⁸ 2. Kor. 3₁₈, 4₄₋₄; Gal. 1₁₆; az énem helyébe Krisztus lép: élek többé nem én, Gal. 2₂₀; l. még Gal. 4₁₉; reánk vonatkozásban Róm. 8₁₀; 2. Kor. 13₃. stb.

¹⁸⁹ Gal. 3₂₇; Róm. 13₁₄; Fil. 3₉; az εἶναι ἐν σαρκί — Gal. 6₁₂; Róm. 7₅, 8₈. — εἶναι ἐν ἀμαρτίαις — 1. Kor. 15₁₇. — εἶναι ἐν κόσμῳ — Kol. 2₂₀; Ef. 2₁₂. — ellentéte: Krisztus az új életszféra; l. Tr. Schmidt : i. m. 85. l.

¹⁹⁰ A. Kuyper : Pro Rege. II. 224. l.

¹⁹¹ U. o. 141. l.

¹⁹² Ef. 1₂₂₋₂₃.

¹⁹³ Ef. 4₁₁₋₁₂; 1. Kor. 12₂₈.

¹⁹⁴ Ef. 4₁₅.

¹⁹⁵ 1. Kor. 14₂₆₋₄₀.

¹⁹⁶ 1. Kor. 12₂₈; Ef. 4₁₁; 1. Tim. 3; Tit. 1₅; 1. Csel. 14₂₃, 20₂₈; Gal. 3₂₇; 1. Kor. 12₁₃, 11₂₀. kk. stb.

hogyan az az Istené, emez a mienk. De a láthatóan előttünk álló egyházi intézmény még sem teljesen az, ami a Krisztus teste. Ez az elválasztottak egésze¹⁹⁷, az ellenben ellenőrizhetetlenül és kiostálhatatlanul vegyes „nem mind izrael az, aki Izraeltől való“.¹⁹⁸ Vannak megjavuló bűnösök¹⁹⁹ s látszólagos keresztyének is a tagjai sorában. Amazok azonban tagok, melyek éppen az élő összeköttetés által egészségessé lesznek,²⁰⁰ emezek pedig tulajdonképpen nem is tagok.²⁰¹ Ebből a szempontból Krisztus teste és Isten Országja egy és ugyanaz, mivel azonban az egyház tagjai között itt a földön tényleg hypokriták is élnek, az εκκλησία tágabb értelmű az Isten Országánál.

Krisztus a Fő, nemcsak oly értelemben, hogy parancsol, hanem Ő az élet középpontja, a szervezet hajtó ereje, aki a Belőle kinőtt nagy organizmusban a saját testét látja el, ahol a teste van : ott van ő Maga is. Sajátja tehát — szervesen hozzátartozván a testhez — minden tag.²⁰² akár mily különbözők is²⁰³ azok, sőt éppen e különbözőség biztosítja az egész test egészséges, szabályos működését.

A Krisztus csodálatos testében új élet indul meg. Gyarapodik a nem „új“ embereknek, hanem megújult²⁰⁴ embereknek — az elválasztás óta Krisztus visszajöveteléig minden időben szaporodó, az újjászületés által (μετάνοια) ebben a misztikus testben szervesen elhelyezkedő — serege ; mind más, de mind tag, mind a Főből él, általa működik, Neki szolgál s az Ő testét gyarapítja, építi.²⁰⁵

Önkénytelenül fölmerül itt a kérdés : ennek a teljes életközösségnek szemléltetésére miért nem használja Pál az Ūr saját hasonlatát tartalmazó jánosi képet,²⁰⁶ melynél a Krisztus döntő fontosságú szerepének felmutatására mélyebb tanítást elképzelni se tudunk ? Erre így felelünk ; a szőlővesszőknek a tövel való életközösségben rejlő egysége, élő volta s gyümölcsözése tényleg maradéktalanul föltárja Krisztus és a hívek szerves összekötöttségét, — de mint az Ūr által használt trópusok, példázatok : hasonlat, kép, minta az egész, mint ahogy az Ūr földön járása idején még nem is lehetett más. De Pál idejében már a szőlőtő, az igénytelen, magát sárbatemető szőlőtő — az áldozatos Emberfia — átplántáltatott, égig nőtt, felmagasztaltatott : égi Király ; a vesszők pedig — a mult, a jelen, a jövő hívői — itt kell, hogy éljenek s teremjenek a földön ; ég felé kellene nyulniok a gyökereiknek... Krisztus mennybemenetele után ime nem elég a kép : most már valóság nemcsak a földi élet, hanem a mennyi erő is, sőt az csak annyiban „élet“, amennyiben ez árad bele.²⁰⁷ Ahogy Pál ezt a σωμα τοῦ Χριστοῦ titkainak fejtegetésével elmondja, érezzük, hogy nem hasonlatot mond, hanem elmondhatatlan, titokteljes valóságot önt szavakba, az emberi nyelvnek szinte lehetetlenségre vállalkozásával.

Nem Pál szóképe, hanem az Isten Fiának a mi emberi életünkhöz, nyelvünkhöz alkalmazkodó megváltói ténye áll előttünk : Krisztus teste, a hívőknek az élő és éltető Krisztus által egybeszerkesztett élő összessége ; nem komplexum, hanem organum, „mely által Krisztus a világban működik, úgyhogy a hívők a Krisztusnak azok, ami a test a léleknek“.²⁰⁸ „Hier is dus zinrijk en duidelijk uitgesproken de eenheid en algemeenheid der ekklesia van Christus ; het is een lichaam, en deze

¹⁹⁷ Ef. 1.

¹⁹⁸ D. K. Dijk : Om het eeuwig welbehagen. Amsterdam, 1924. 448. l. ; Róm. 2²⁸, 9⁶⁶ ; 1. Kor. 5¹² ; 2. Tim. 2²⁰ ; 1. 1. Ján. 2¹⁹ is.

¹⁹⁸ Róm. 14¹, 15¹ ; Fil. 2¹⁻⁴.

²⁰⁰ 2. Thess. 3¹⁵.

²⁰¹ 1. Kor. 5⁹⁻¹³ ; 2. Tim. 3⁵⁻⁷ ; Tit. 3¹⁰⁻¹¹ ; 1. Mt. 18¹⁷.

²⁰² L. 1. Kor. 6¹⁵.

²⁰³ Róm. 12⁶ ; 1. Kor. 12⁴ kk. ; Ef. 4⁴.

²⁰⁴ A. Kuyper : Pro Rege. II. 126. l.

²⁰⁵ Ef. 4², stb. Ezt a misztikus egységet szépen fejezik ki Kuyper (Pro Rege II. 190.) szavai : „Bedoeld wordt... in het minst niet een mystiek leven in het passief niets doen... De actie komt uit Christus, en die actie komt niet telephonisch = uit de verte, maar heeft in u plaats. De actie van boven en de actie binnen u is een, en al wat van boven komt, wordt in u wezenlijk gemaakt.“

²⁰⁶ Ján. 15¹⁻⁶.

²⁰⁷ L. Kol. 3².

²⁰⁸ R. Rothe : i. m. 21. l.

Waarheid is het, die bij Paulus steeds op den voorgrond treedt. Dat wil echter niet zeggen, dat hij ekklesia ook niet *in locaten zin* kent, maar ook dan toch *altijd als een eenheid*.²⁰⁹

Azonban használ Pál *képeket* is, de ezeknek már a kevésbé hangsúlyozott voltában is kifejezésre jut a különbség, mely e képek s a $\sigma\delta\mu\lambda\ \tau\omicron\upsilon\ \chi\rho\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$ rajza között van. Ez tárgy, amazok ennek csak illusztrációi. Az $\alpha\iota\tau\omicron\varsigma\ \tau\omicron\upsilon\ \theta\epsilon\iota\omicron\upsilon$ ²¹⁰ Ótestamentomból átvett, Péternél is használt, a Mt. XVI. 18-ra emlékeztető képével nemcsak Istennek a hívek között, a hívekben lakozását²¹¹ hangsúlyozza, hanem az²¹² Isten templomává, épületévé *főlépítettés, fölrakattatás* szemléltetésével — hol az építő Mester *suverén hatalmának* a gondolatát is adja —, méginkább az²¹ istentiszteleti helyiségül szolgáló templomi *épület* megemlítésével az egyház *instituált karakterét* is s ezzel rámutat a Lélek láthatatlan működésének látható eredményére, az intézményes egyházra. Az építés nem organikus munka. Egy szőlőtő, egy test növekedik, belső ereje folytán fejlődik. De az épületet rakják, külső erővel. Krisztus mystikus teste növekszik, mert az = a Fő élő ereje által élő organizmus szerte a föld kerekén — de az intézményes egyház, mely itt is, ott is a szemünk elé lép, *alapítottot s építettik* — talán az Úr kijelentése : $\sigma\iota\kappa\omicron\delta\omicron\mu\eta\sigma\omega$ éppen erre utal —, mégpedig nem emberi buzgóság hozzájárulása nélkül. (Péter, apostolok, hívek)...

A kifejezés tisztán trópus volt világos az 1. Kor. III. 9-ben („Isten szántóföldje”); míg a 2. Kor. XI. 2. és Ef. V. 25—32-ben („Krisztus menyasszonya”) kifejezetten $\mu\upsilon\sigma\tau\eta\sigma\iota\omicron\nu$ -ról beszél Pál.

*

Röviden így áttekintve a Bibliának az egyházzal szóló tanítását, megállapíthatjuk, hogy egyfelől az evangéliumok, Csel. könyve, Zsidó levél, köz. apostoli levelek, — másfelől a páli iratok idevonatkozó előterjesztései között tényleg vannak különbségek, ezek azonban nem az ellentét, hanem a fokozat különbségei csupán. Továbbá, hogy az egyház fogalmának, lényegének tantétel-szerű meghatározását tényleg nem találjuk, de mégis többet találunk egy ilyen tan kiképződéséhez alapul szolgálható indirekte adott normánál, mint ahogy Kaftan²¹⁴ megengedi. Az elmondottak alapján, tisztán az Újtestamentumi Kánon irataiból így határozhatnánk meg az egyház lényegét : *Ἐκκλησία = multat, jelenf, jövődől, eget-földet átfogó közösség, melynek kebelében — Isten elválasztott népének tökéletességre jutásával — Istenországa megvalósul ; a földkerekségén át szakadatlanul hömpölygő áradat : a mindenkori hívőket az élő Krisztus királysága alatt láthatatlanul egybekapcsoló mystikus szervezet, melyből csak az egyes gyülekezetek intézményes rendje látható.*

II. „Ἐκκλησία” a tanfejlődésben.

1. Őskeresztyénség.

Az őskeresztyénségben az egyes gyülekezetek külsőleg laza, belsőleg annál szilárdabb kötelekekkel vannak egymáshoz fűzve. Istennek Lelkét birják s ezért az Ő népét jelenítik meg, kik „idegenek és vándorok”²¹⁵ a földön : hitükkel és reménységükkel a jövőben élnek, mint az égi $\epsilon\kappa\kappa\lambda\eta\sigma\iota\alpha$ ²¹⁶ polgárai, melynek — a $\kappa\lambda\eta\sigma\iota\varsigma$ birtokában — tagjai a Szent Lélek bizonyossága szerint.²¹⁷

Elsősorban tehát égi fogalom, a hitnek a tárgya az $\epsilon\kappa\kappa\lambda\eta\sigma\iota\alpha$ melynek a

²⁰⁹ V. *Leeuwen* : i. m. 59. l.

²¹⁰ Zsid. 3²⁻⁶ ; 10²¹.

²¹¹ 1. Kor. 3¹⁶ ; 2. Kor. 6¹⁶ ; Ef. 3¹⁷.

²¹² 1. Kor. 39⁶. Még inkább 1. Kor. 3¹¹⁻¹⁷ ; Ef. 2¹⁹⁻²², 4¹⁶.

²¹³ 1. Tim. 3¹⁵ ; 2. Tim. 2²⁰.

²¹⁴ J. *Kaftan* : i. m. 605. l.

²¹⁵ 2. Kor. 6⁶ ; 1. Pét. 2¹¹.

²¹⁶ Ef. 2¹⁹ ; Róm. 8¹⁸, 21.

²¹⁷ Ef. 1¹³ ; Ján. 7¹⁷.

gyülekezet csupán egy kis része, a földi képe ; s ami külsőség (megjelenési forma, tisztségek stb.) a dolog természetétől szükséges²¹⁸ a számára e földi életben — „de necessitate hypothetica“ —, hisz, még az Igének is testté kellett lennie,²¹⁹ az mind nem egyéb, mint az Istentől az egész *ἐκκλησία*-nak adott *χρησμίται*²²⁰ működése, a különböző ajándékokban,²²¹ szolgálatokban²²² és cselekedetekben²²³ működő „egy és ugyanazon Lélek“²²⁴ önkijelentése — *φανέρωσις τοῦ πνεύματος* — az emberi gyarló erőn keresztül.²²⁵ Tehát ami külső forma, még az is csupa bensőség : *nem lényege az egyháznak, de nélkülözhetetlen, mint a Lélek földi instrumentuma.*

A lényeg az, hogy az egyház : „*communio sanctorum*“. Egy az Úr, egy a hit, egy a keresztség ; egy Atya, egy test, egy Lélek.²²⁶ De „*deze Geest doet in de eenheid de verscheidenheit niet te niet, welke onder de geloovigen bestaat, maar Hij handhaaft en bevestigt ze*“²²⁷. E szerint „*entsprach der ursprünglichen Eigenart der christlichen Gemeinde nur eine Organisation, deren Fundament die Geistesgaben (χαρίσματα) bildeten, welche von Gott der Kirche geschenkt worden*“.²²⁸ E charismák tágabb értelemben : a minden hívőnek osztályrészéül jutó kegyelmi ajándékokat, örökéletet ; szűkebb értelemben : azokat a különös ajándékokat jelentik, melyeket az egyiknek a hite mértéke szerint, másiknak a gyülekezetben elfoglalt helye szerint, ismét másiknak az elhivatása célja szerint oszt ki a Lélek, különböző fokban és mértékben,²²⁹ de *egymás javára*²³⁰ Mint Kálvin mondja : „*Hac lege aggregari sanctos in societatem Christi, ut quae cunque in eos beneficia Deus confert, inter se multo communicent*“²³¹ a *communio sanctorum* : *communicatio sanctorum*. Ezt pedig a *szeretet* (ή ἀγάπη) teszi lehetővé, mely a legkiválóbb adomány.²³² „*Ez a szeretet más, mint az általános felebaráti szeretet, ez a hittestvérek szeretete. De leden van Christus gemeente zijn broeders en zusters onder elkander. . . en zoo hebben zij elkander met al hun geestelike en natuurlijke gaven te dienen.*“²³³ A különböző, az összes hívekkel a szeretet új parancsa alapján²³⁴ közlendő charismák szerint az „*organizáció*“ kétféle *tisztség* :²³⁵ *διακονία, λειτουργία* = *szolgálat* betöltésében áll. Az egyik : *διακονία τοῦ λόγου*, mely szolgálatot *magá Istent*

²¹⁸ A dogmatikai egységes egyház a földön láthatóan csak testület alakjában jelenhet meg, a „*a belső egyháznak — megvalósulása végett — külsővé is kell lenni*“ (Dr. Kerkápoly Károly : Prot. Egyházalkotmány, tekintettel történeti fejlődésére. Pápa, 1860. 8. l.). Mert az egyház „*nem pusztán hit-idea, illetve hit-reálitás az egyesek számára, hanem a földön társulatképző is*“ (Harnack : Entstehung und Entwicklung. . . 149. l.). „*Egy Jézus tudományának megfelelő saját egyházi társulat alapítása a dolog természetét szerint multhatatlan szükség vala*“ (id. D. Révész Imre : a Prot. Egyházalkotmány Alapelvei. . . Szarvas, 1856. 1. l.).

²¹⁹ Ján. 1₁₃.

²²⁰ 1. Kor. 12. A charismákra vonatkozólag l. Budai Gergely : „*A gyakorlati theologia alapelve az Újtestamentomban*“ (Theol. Szemle I. évf. 2. szám. 98—137. ll.) c. tanulmányát.

²²¹ 1. Kor. 12₄. vers.

²²² 1. Kor. 13₅. vers.

²²³ 1. Kor. 12₆. vers.

²²⁴ 1. Kor. 12₁₁. vers.

²²⁵ Krisztus, a Király a maga szuverénitásának megtartásával, sőt éppen ennek az érvényesítésében igénybe veszi az embereket. Ez igénybevévés az egyházon keresztül történik, mely által „*Krisztus a maga közbenjáró tisztét végzi a világban*“ (Bavinck : Geref. Dogm. IV. 355. l.). Ily értelemben az egyház sohasem volt kormányzás nélkül : „*zij was altijd op eene of andere wijze georganiseerd en institutair ingericht*“ (u. o. ; l. még Kuyper : Pro Rege. II. 177. kk.).

²²⁶ Ef. 4₁₆.

²²⁷ Bavinck : Geref. Dogm. IV. 323.

²²⁸ Harnack : Dogmengesch. I. 204. l.

²²⁹ Róm. 5₁₅, 6₂₃, 12₃₆ ; 1. Pét. 4₁₀ ; Ef. 4₁. kk. ; 1. Tim. 4₃₋₁₆ ; 1. Kor. 12₁₁ ; Ef. 4₇ ; Róm. 12₃₋₈ ; 1. Kor. 12₁₁ ; 2. Kor. 8₁₄, 10₁₃ ; Ef. 4₇ ; 1. Pét. 4₁₀.

²³⁰ Róm. 1₁₁, 12 ; 2. Kor. 1₁₁ ; 1. Tim. 4₁₆. stb.

²³¹ Inst. IV. 1., 3. ; Heid. Káté 55.

²³² 1. Kor. 12₁₁, 13.

²³³ Bavinck : Geref. Dogm. IV. 325. ; Vectius : Disp. II. 1086—1100.

²³⁴ Ján. 13₃₄₋₃₅. stb.

²³⁵ Dr. R. Sohm : Kirchenrecht. Leipzig. I. 34. ; Dr. Ph. Zorn : Lehrbuch des Kirchenrechts, Stuttgart, 1888. 11. l. ; Csel. 4₂₉, 20₂₄ ; Róm. 1₁. stb.

rendelte el ἐν τῇ ἐπικλησίᾳ az egész anyaszentegyházban, állítván férfiakat, apostolokul — ἀπόστολοι —, prófétákul — προφήται —, tanítókul — διδασκαλοὶ —,²³⁶ — ezek a λαλοῦντες τὸν λόγον τοῦ θεοῦ; a másik : az ἀντιληψὺς és κυβέρνησις szolgálata : a gyülekezet kormányzása, az adományok kezelése stb., — mely szolgálatra maguk az egyes gyülekezetek választották a koruknál fogva előljárókká emelt πρεσβύτεροι közül az ἐπίσκοποι-t s a νεώτεροι közül a διάκονοι-t.

A két szolgálat közti különbséget nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az *apostolok, evangélisták és próféták* hivatala *rendkívüli*, melyet Isten hívott életre a földi egyház megformálása előtt, éppen ennek a megszervezése céljából; a *prsbíterek és diakónusok* hivatala pedig *rendes, apostoli* eredetű, a földi egyház továbbvezetésének kormányzásának az állandósítására. Az apostolátust közvetlenül az *Ur Jézus* állította föl,²³⁷ mint *megújíthatatlan és áruháthatatlan* hivaltal,²³⁸ mint egészen sajátos feladatot, melyet a szem- és fültanú tanítványokra²³⁹ bízott az egész egyházra, az egész világra kiterjedőleg; a presbitereket és diakónokat pedig az *apostolok* alkalmazták az egyes gyülekezetekben — *ezek hozzászólásával* — a Szent Lélek vezetése mellett a felsőbb, illetve alsóbbrendű szolgálatok végzésére.²⁴⁰ A presbiterek egyrésze — működési körére tekintettel — ἐπίσκοπος nevet nyert, anélkül, hogy ezzel rangbeli, vagy bármily más különbség tététt volna az ἐπίσκοποι és πρεσβύτεροι között.²⁴¹ Sőt *egy és ugyanazon személyek* is voltak a πρεσβύτεροι csoportjának tagjai s az ἐπίσκοπος-i hivatal viselői.²⁴² Az ἐπίσκοπος feladata eredetileg a *vigyázás, pásztorlás* — ἐν ᾧ ἡμᾶς το πνεῦμα το ἅγιον ἔθετο ἐπισκόπους, ποιμαίνειν τῆν ἐκκλησίαν τοῦ θεοῦ²⁴³ de az *apostolátus* — az apostolok, evangélisták, próféták kihalásával —, *mint nem választáson, hanem charismákon nyugvó hivatal megszűnővén*,²⁴⁴ a διδασκαλία — mely kezdetben szabad volt, mint a zsinagógában, — a téves magyarázatok stb. kikerülése végett a πρεσβύτερος-i, ἐπίσκοπος-i hivatalra ruháztatott a sákramentumok kiszolgáltatásával együtt.²⁴⁵ Az Ef. IV. 11. különben sem tesz különbséget a ποιμὴν és διδασκαλος között.²⁴⁶ Kálvin²⁴⁷ *pásztorokról és doktorokról* beszél, megjegyezvén, hogy „csak“ a „kettőnek van most rendes tiszte az egyházban“. Ezek pedig nem mások, mint οἱ καλῶς προεστῶντες πρεσβύτεροι :²⁴⁸ οἱ ἐπίσκοποι, kik *tanítanak s a sákramentumokat kezelik* — οἱ κοπιῶντες ἐν λόγῳ καὶ διδασκαλία. A Róm. XII. 7. és I. Kor. XII. 28-ban felsorolt tisztségek között azonban van még kettő olyan, mely örökre megmarad, ú. m. az *egyházkormányzás és a szegények gondozása*.²⁴⁹ Amazt ellátja a *presbiterek* kollégiuma : πρῶτισταμένοι τῆς ἐκκλησίας²⁵⁰ — emezt a διάκονοι,²⁵¹ kiket „az asztalok körüli szolgálatra“ az apostolok felhívására „a tanítványok sokasága“²⁵² választott s kiket az apostolok kézzrátétel (χειροθεσία) szertartással erősítettek meg, mely külső ünnepélyes aktusnak azonban *semmi ordináló jellege nem volt*.²⁵³ amit az is bizonyít, hogy

²³⁶ 1. Kor. 12₂₈.

²³⁷ Pál mennyiszor hivatkozik nem emberektől eredő megbízására, pl. Gal. 1., s l. a Judás helyének betöltésére vonatkozó — Isten tanácsát kérő — intézkedést is : Csel. 1₂₃.

²³⁸ ... az apostolok tiszte egyáltalán senkire nem szállott...“ *Lenz* : Máté ford. és magy. 200. l.; *Bavinck* : Geref. Dogm. IV. 394. l.

²³⁹ Csel. 10₁₄.

²⁴⁰ Csel. 14₂₃; 1. Inst. IV. 3., 15. : kézfelemeléssel a sokaság szavazott ; IV. 6. 2. 3.

²⁴¹ L. Inst. IV. 3., 8. ; IV. 4. ; *Dr. Hase* Károly : Prot. Polemika kézikönyve. Prot. Theol. Kvtár. Budapest, 1874. I. 119. kk. Római Kelemennél és Hermasnál e két tisztség : egy ; Ignatiusnál már kettő : *Zorn* i. m. 11., 14. l.

²⁴² Csel. 20₁₇, ₂₈; 1. Tim. 3₁, 4₁₄ stb.

²⁴³ Csel. 20₂₈; 1. Pét. 5₂.

²⁴⁴ „ezeket országának kezdetén támasztotta az Úr és támasztja néha most is, ha az idők szüksége úgy kívánja.“ Inst. IV. 3., 4.

²⁴⁵ Inst. IV. 4., 2., 3.

²⁴⁶ *Bavinck* : Geref. Dogm. IV. 368.

²⁴⁷ Inst. IV. 3., 4.

²⁴⁸ 1. Tim. 5₁₇.

²⁴⁹ Inst. IV. 3., 8.

²⁵⁰ Róm. 12₈; 1. Thess. 5₁₂; Inst. IV. 11. 1.

²⁵¹ 1. Tim. 3₂ kk.

²⁵² Csel. 6₂, ₃.

²⁵³ *Bavinck* : Geref. Dogm. IV. 418.; *Rothe* : i. m. 28.; Inst. IV. 3., 16. stb.

olyanoknak is adták, kik már régebben a gyülekezet szolgálatába állottak,²⁵⁴ hogy többször is adták.²⁵⁵

Mielőtt tovább mennénk, két fontos momentumot kell figyelembe vennünk még. Az egyik, hogy kb. a II. század közepéig a gyülekezetben olyan lelk. demokrácia uralkodik, hogy sem a hivatalos, sem a tiszteletbeli állásokban lévő személyeket nem emeli maga fölé; levélváltásnál „a gyülekezet ír a gyülekezetnek, mintha sem püspökök, sem presbiterek nem volnának”.²⁵⁶ A másik, hogy a gyülekezeteknek egymásközötti viszonyában *történetileg* nem egy hatalmas — hogy úgy mondjuk — jogi személy osztja szét magát, hanem az egyes gyülekezetek fűződnek össze (*logikai* prius az egyház dogmatikai fogalma, de *történeti* prius az egyes gyülekezet). A római katholicizmus későbbi egységesítő törekvései halványítják „*grex audiens et oboediens*”-sé, kárhoztatják merő passzivitásba az egyházi hatalom = szolgálat egyedüli birtokosait.

2. A καθολική ἐκκλησία-tól a „romana catholica ecclesia”-ig.

Hogy az első gyülekezetekben e tisztségek az apostolok *személyes* vezetése mellett töltettek be, abból — mint Harnack szellemesen jegyzi meg²⁵⁷ — nem a *hivatalnokok*, hanem inkább a *gyülekezet* különös kvalitása kell, hogy következék. Mégis a tényleges állapotnak ilyen apostoli rendeletre, eredetre, hagyományra visszavezethetése lett lassanként a keresztyén-mivolt ismérve s az *apostolica successio* tanának hozzájárulásával a *hivatal fölibe nőtt a gyülekezetnek*: nem a gyülekezet adja a püspök hivatalát, hanem a successió; az „ordo episcoporum per successionem ab initio decurrens” őrzi a tan eredeti tisztaságát (melyet — az apostoli tant minden újítással szemben megőrzendő — a Regula Fideiben őrizték meg Irenaeus és Tertullian²⁵⁸) s *objektíve* bírja és adja tovább a charismákat. E folyamattal egy időben még újra meg újra fölmerül a képzet, hogy az empirikus gyülekezet nem fődí az egész ἐκκλησία fogalmát s az igaz és hamis tagokból álló egyházzal az egész egyház nagy szellemi katholicitása „*ἡ καθολικὴ ἐκκλησία*”²⁵⁹ úgy áll szemben, mint az egyes gyülekezetek püspökeivel az egész egyház láthatatlan püspöke: a Krisztus. De a gyülekezetekben már kialakult monarchikus forma tovább fejlődik; a *katholicitás* az itt is, ott is föllépő s az egységet megbontó eretnckségekkel — *αἵρεσις*²⁶⁰ — szemben az *apostoli tant a püspöki tovább*

²⁵⁴ Csel. 13.

²⁵⁵ 1. Tim. 4₁₄; 2. Tim. 1.

²⁵⁶ Harnack: Entstehung und Entwicklung des Kirchenrechts in den zwei ersten Jahrhunderten. Leipzig, 1910. 38. l.

²⁵⁷ Harnack: Dogmengesch. I. 207.

²⁵⁸ Azzal a különbséggel, hogy Irenaeus (lyoni püspök † 202 után) a *regula veritatis* (καλών ἀληθείας ἀκλήνης) alatt az Apostoli Hitvallást, — Tertullian (kathágói presbiter † 220) pedig a *regula fidei* alatt az egyházi tant és a tradíciót is értette. L. Examinatorium über die Dogm. der ev. Kirche. Quedlinburg u. Leipzig, 1846. 27. k.

²⁵⁹ E kifejezés Ignatiusnál (antiochiai püspök † . . . — talán mindjárt Péter után működött —) fordul elő először: Ep. ad Smyrn. 8. 2. („...im Epitheton — καθολικός — liegt an sich keine Veweltlichung des Begriffs der Kirche“, Harnack: Dogmengesch. I. 370. l. jegyzet) = „*ὅπου ἂ φανῆ ὁ ἐπόσκοπος, ἐκεῖ τὸ πλήθος ἔστω, ὡσπερ ὅπου ἂν ἦ χριστὸς Ἰησοῦς, ἐκεῖ ἡ καθολικὴ ἐκκλησία*“. D. Karl Mirbt: Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen katholicismus. 4. Aufl. Tübingen, 1924. 4. l.

²⁶⁰ 1. *Gnószticizmus*. A hit: tudás, amennyiben a misztériumok spekuláció útján megismerhetők. A πνευματικοί Krisztus váltságművének több hasznát élvezik, mint az egyszerű hívek (Marcion † 170).

2. *Montianizmus*. 150 körül a szent élet apostoli követelményével lépett föl. Az apostolica successio tanát ellenezte; a Szentlélek a gyülekezetnek adatott. Papságra, hivatalra nincs szükség, a bűnösök kitzasztandók; az újrakeresztelés gondolata kísért náluk.

3. *Novatianizmus*. Novatius (róm. presb. † 251) a püspök bűnbocsátó hatalma ellen szállott síkra. A megkereszteltek gyülekezete a szentek — *καθαρσί* — gyülekezete kell, hogy legyen, amiért a bűnösöket kizárták. Főképp e *negativitás* jellemzi őket. Az egyház az eseteknek még csak nem is ígérhet bűnbocsánatot sem.

4. *Donatizmus*. Donatus (kathágói püspök † 313) föltétele: az empirikus egyház csak

származás útján (melyet eredetileg historíailag, azután dogmatikailag értettek) tisztán őrző egyház külső formájának a jelzőjévé lesz²⁶¹ s a II. század második felében már előttünk áll az ideális egyházat teljesen realizáló „igaz egyház“ empirikus egyetemessége: a püspöki egyházintézmény. A tiszta tan, hagyomány őrizője a szuverén ἐπίσκοπος, ahol ő van, ott az igaz egyház, a keresztség, a tan, az eucharistia, az Istennel való közösség: az *ecclesia docens*, a klérus (κληρὸς = osztályrész, tulajdon, a Krisztusé) — szemben az *ecclesia audiens*sel, a laikusok passzív tömegével. Az Úr szándékaival s az ősegyházi gyakorlattal homlokegyenest ellentétben a bensőség helyét a forma, a lélek helyét az *instrumentum* foglalja el. — Krisztussal, a Fővel való élő összeköttetés helyett itt van a természetfölötti eredetű tanítói hivatalban (püspök) adott empirikus egyház, mint a „depositum veritatis“; aki az egyházon kívül áll, az ezt a depozitumot nem bírja, így nélkülözi a Lelket s semmi köze Krisztushoz és az üdvhöz.²⁶² Irenaeusnál²⁶³ még több vonását látjuk a régi felfogásnak, mégis szerinte is: látható, az igazságot objektíve megőrző és közvetítő intézet az egyház. Tertullian²⁶⁴ ellenmondásba jut önmagával, mikor az episcopatusról, mint a regula fidei tovább adójáról szóló tanításával szemben a hierarchikus egyházfogalmat elveti. Alexandriai Kelemennél is látjuk a birkózást: a Stromateis 7. könyvének első 14. fejezetében az egyház a hívők s elválasztottak égi közössége, melynek a földön megjelenő egyház csak a mása, a 15. fejezettől pedig azonosítja e két oldalt az egy régi katolikus egyházban. A „választottak közössége“ és „empirikus egyetemesség“ ellentétét ügylát-szik, nem vette észre.²⁶⁵ Origenes (†254.) is διπλὴν ἐκκλησίαν, τὴν μὲν ἀνθρώπων, τὴν δὲ ἀγγέλων-t tanít, ez a lényeg, amaz a földi forma, de a kettőt úgy próbálja egygé olvasztani, hogy a katolikus egyház: Isten állama — κόσμος τοῦ κόσμου — mely az egész föld kerekiségére igényt tart. Lassanként, ime (III. század 2. fele²⁶⁶) nem a hit, illetve az egyház hitvallásának az elismerése az, ami az egységet biztosítja, hanem a püspök, ki Isten (Krisztus) helyettese s minden egyes püspök az egész episcopatus reprezentálója.²⁶⁷ Ennek engedelmességni: az egyháztagság föl-

akkor igazi, ha a papok, kik az egyházat továbbterjesztik (l. Harnack: Dogmengesch. III. 128. l.), tiszták. Az apostolica successio érvénytelen, a keresztség hatástalan, ha tisztátalan a cselekvő pap. Elszakadás után újrakereszteltek, mely donat. értelemben nem volt „újra“-keresztelés. A látható egyház is a legteljesebb mértékben tiszta kell, hogy legyen.

²⁶¹ L. D. H. Bavink: De catholiciteit van Christendom en Kerk. Kampen. 1888. 5. l.

²⁶² Harnack: Dogmengesch. I. 372. l.

²⁶³ Irenaeus. I. 10. „Er spricht . . . von der ἐκκλησίαι, die von den Aposteln und Apostelschülern überkommen habe den Glauben. . .“ τοῦτο τὸ κήρυγμα καὶ ταύτην τὴν πίστιν egyértelműen megőrzi az egyház s ha a nyelvek különbözök is, ἡ δόγματι τῆς παραδόσεως = a hagyomány jelentése egy és ugyanaz. Lietzmann: Symbolstudien. 29. k. IV. 33. 8. Γνωσις ἀληθείας ἢ τῶν ἀποστόλων διδασχὴ καὶ το ἀρχαῖον τῆς ἐκκλησίας σύστημα κατὰ παντὸς τοῦ κόσμου Mirbt. i. m. 17. k.

²⁶⁴ De praescriptione haereticorum c. 32.: „...ceterum si quae audent interserere se aetati apostolicae, ut ideo videantur ab apostolis traditae, quia sub apostolis fuerunt, possumus dicere: Edant ergo origines ecclesiarum suarum, evolvant ordinem episcoporum suorum ita per successionem ab initio decurrentem, ut primus ille episcopus aliquem ex apostolis vel apostolicis viris, qui tamen cum apostolis perseveravit, habuerit auctorem et antecessorem. — C. 36.: „...age iam, qui voles curiositatem melius exercere in negotio salutis tuae, percurre ecclesias apostolicas. . . Si autem Italiae adiaces, habes Romam, unde nobis quoque auctoritas praesta est. Ista quam felix ecclesia, cui totam doctrinam apostoli cum sanguine suo profuderunt. . . videamus, quid didicerit, quid docuerit, cum Africanis quoque ecclesiis contesserarit: unum deum dominum novit, creatorem universitatis et Christum Jesum ex virgine Meria filium dei creatoris et carnis resurrectionem.“ V. ö. ezzel: De exhortatione castitatis c. 7.: „Differentiam inter ordinem et plebem constituit ecclesiae auctoritas, et honor per ordinis concessum sanctificatus. Adeo ubi ecclesiastici ordinis non est concessus, et offers et tinguis et sacerdos es tibi solus. Sed ubi tres, ecclesia est, licet laici. Unusquisque enim sua fide vivit, nec est personarum exceptio apud deum, quoniam non auditores legis iustificantur a domino, sed factores, secundum quod et apostelus dicit (Róm. 2₁₁, 13.)... Mirbt: i. m. 21—25. l.; Lietzmann: Symbole deralten Kirche. 7. l.

²⁶⁵ Harnack: Dogmengesch. I. 376.

²⁶⁶ H. Hinrich Wendt: System der christlichen Lehre. 2. Aufl. Göttingen, 1920. 407. l.

²⁶⁷ Cyprian (kathágói püspök † 258). Ep. 55.: „christianus non est, qui in Christi ecclesia non est. . .“ Ep. 66.: „unde scire debes episcopum in ecclesie esse et ecclesiam in

tétele s az üdv biztosítéka. S bár Cyprian ezt a hierarchiát most még az ideáliter elgondolt „Cathedra Petri“-ben foglalja össze, de ebben a későbbi fejlődés útja is ki van már jelölve,²⁶⁸ mikor a római püspöké lesz minden hatalom, egész világ az ő alattvalója kell, hogy legyen, ha üdvözölni akar; a hierarchia többi tagjai csak „in partem sollicitudinis“ hivattak el.²⁶⁹

Amit eddig látunk: fokozatos és teljes eltávolodás az egyháznak eredeti eschatológikus színezésű fogalmától, sőt ellentétbe kerülés azzal; az egyház lényege a *püspök tekintélye*; az erre épített egyházi intézmény a maga apostoli eredetűnek mondott, tehát változhatatlan, mégis új, meg új funkcióival és berendezettségével akarja pótolni a *φανερωσις τοῦ πνεύματος*-t. Nincs *üdvközösség*, csak *üdvintézmény*, nincs *üdvbizonyosság*, csak *üdvlehetőség*; nincs *vallásos önállóság*, csak az *egyház kegyajándéka és büntetése*; keresztyénnek lenni: nem *szentnek lenni*, *charismákkal birni*, hanem: „de necessitate salutis“ *meghajolni az egyház*: külső emberi institutum *tekintélye előtt*. Az ilyen elvekkel berendezkedett, időközben politikai nagyhatalommá²⁷⁰ is nőtt *εκκλησία* a III. század végén, mint a *catholica ecclesia romana* áll előttünk.

Ez a birodalmi egyház a maga tekintélyével, hatalmával, láthatóságával annyira tapasztalati, hogy elvont elméletek, fogalmi meghatározások alkotásának nem is érzik a szükségét.²⁷¹ Tulajdonképpeni tantételt először Augustinus²⁷² állít föl róla, akit a maga tévelygéseiben, igazságkereső lelki harcaiban (manicheusok között) az *ecclesia docens* hozzáférhetetlen *tekintélye* igazít el, t. i. az egyház hisz a hívő helyett, kinek dolga csak az engedelmisség; s akit a maga hitvédő vitáiban (donatizmus, pelágiánizmus ellen) az *ecclesia vallásos tartalma ragad meg*, t. i. az egyház Istennek erejét, a „*gratia*“ történelmileg működő hatalmát a világ számára közvetítő intézmény. Bármennyire elismerjük is személyileg Augustinus nagyságát, hitének mélységét, keresztyéniségének őszinteségét és sok olyan gondolatát, melyek kiinduló pontul szolgáltak az előreformátoroknak s melyekhez a reformációnak is csak pozitíve volt hozzáadni valója,²⁷³ pl. hogy az igaz egyház a predestináltak összessége, a kegyelem és bűnbocsánat közössége: mégis a középkori latin egyház bibliaellenes kiépítésének munkájában (előtte Cyprian, Tertullian, utána Nagy Gergely) az ő számlájára kell írunk igen sokat. A hatalmas római birodalmi egyetemes egyház szent institutumuma — az objektivizált sákramentumok mágikus kezelésével,²⁷⁴ a kézrátevésből lett ordináció „*character indelibilis*“-ével és a „*fides implicita*“ *fides quae creditur* (az egyes sohase tudhatja, amit az egyház tud; ő csak legyen engedelmes. Ime az egyház nemcsak *objektuma*, hanem *szubjektuma* is a hitnek)²⁷⁵ kvietizmusával, kényelmével, — bármennyire is hangsúlyozva van az *eszköz* jellege a „*gratia Dei per Christum*“ közvetítésére²⁷⁶ bizony még sem *eszköz*, hanem olyan hierarchikus, a szentséget és igazságot elveszithetetlenül *biró* (= *habitans*) szervezet, melynek ténykedése mellett maga

episcopo et si quis cum episcopo non sit in ecclesia non esse, et frustra sibi blandiri eos, quae pacem cum sacerdotibus Dei non habentes obrepunt et latenter apud quosdam communicare se credunt, quando ecclesia quae catholica una est scissa non sit neque divisa, sed sit utique connexa et cohaerentium sibi invicem sacerdotum glutino copulata.“ Ep. 73. : „*salus extra ecclesiam non est.*“ *Mirbt*: i. m. 29—30. l.; Ep. 67. 7. és 70. 2. : „...cum dicimus: credis in vitam aeternam et remissionem peccatorum *per sanctam ecclesiam*? — intelligimus remissionem peccatorum *non nisi in ecclesia dari*...“ *Lietzmann*: *Symbole der alten Kirche* 7. l.; *De catholicae ecclesiae unitate*: „non habet patrem Deum, qui non habet matrem ecclesiam.“

²⁶⁸ *Kajtan*: i. m. 609. l.

²⁶⁹ *Harnack*: *Dogmengesch.* III. 395.

²⁷⁰ Nagy Konstantinus óta, 337 év.

²⁷¹ *L. Hase*: i. m. 1. l.

²⁷² Hippói püspök † 430.

²⁷³ *Kajtan*: i. m. 607., 619. l.

²⁷⁴ Azok természetfölötti módon, ténylegesen hatnak; magukban szentek; a kiszolgáltatott ethikai kvalitásától függetlenek. A donatizmus ellen!

²⁷⁵ *L. Schiele—Zscharnack*: i. m. III. 1127. kk. „*Kirche*.“ II. 3.

²⁷⁶ Az egyház az a kör, melyen *belül* Isten a kegyelem ajándékait osztogatja; l. *Bavinck*: *Geref. Dogm.* IV. 305. l.

Isten is mintha háttérbe szorulna.²⁷⁷ De azután ebben a nagyszerű isteni intézményben már-már teljesen összeolvasztott ideális és empirikus egyházat megint szétválasztja anélkül, hogy a két szempont alatt vizsgált egyház *egységét* felmutatná, mikor a „De doctrina christiana“-jában corpus Domini bipartitumról beszél, különbséget tévén az igazi egyház, mint „corpus verum“, s az empirikus egyház, mint corpus permixtum között. A „látható egyházon“ kívül is vannak tagjai az „igaz egyháznak“, „multi, qui foris videntur, intus sunt, et multi, qui intus videntur, foris sunt. Viszont megfordítva is áll, hogy a „látható egyházban“ sokan vannak, akik nem tartoznak az „electi“-hez, „multi sunt in communione sacramentorum cum ecclesia, qui tamen non sunt in ecclesia“;²⁷⁸ ezek haeretici, schismatici, kik birják a *formát*, de nélkülözik a *lényegét*. Lehet, hogy Augustinus — *kinek predestináció-tana és egyháztana „onverzoend“ állanak egymás mellett*²⁷⁹ — ezzel a tagok-mégszéttagok állítással a látható katholicitás elvét akarná igazolni. Neki ugyan *tapasztalati katholicitás kell*, az egész földre elterjedettségnek *érzéki csodája*,²⁸⁰ mivel pedig ez az egyetemesség minden másfélét kizár: ezért kell a hypokritáknak is tagoknak látszani. Ebben azonban a földi katholicitás *látszat voltának*, illuzórius voltának az ítélete is benne van.

Mert a nagy romana ecclesia *földi katholicitása* sohase volt más, mint illuzió.²⁸¹ Hiszen a maga gondolata, az igénye is akkor született meg, mikor már a különböző *zűszeg*-ek eleve megcáfolták az éppen velök szemben bebizonyítani akart egyetemességét. A különböző néven meg-megújuló mozgalmak, a keleti keresztyénség elszakadása,²⁸² az előreformátorok föllépése, a reformáció világrengető ténye (1517) mind azt bizonyítják, hogy az ecclesia római értelemben vett katholicitásának képzete: fikció. Az egyformaság akarása az életben folytonos megosztódásoknak lett az oka; Bábelnél is hamis egyformaságot, hamis egységet kerestek, pedig Isten a sokféleség gazdag lehetőségével áldott meg *az egyházban is*.²⁸³

Előbb megjegyeztük, hogy az egyházzól szóló tan kérdésével elméletileg alig foglalkoztak. Az egyházfogalom alakulása állandóan „csak követte“ a tényleges változásokat,²⁸⁴ úgy, hogy annak fejlődése nem dogma, hanem egyháztörténelem, s nem annyira a theologia, mint inkább a juris-prudentia²⁸⁵ dolga volt. Szükség volt azonban végre *theológilag* is igazolni a már kifejlődött hierarchikus-papalis rendszert s ezt a feladatot Aquinoi Tamás (1724) oldotta meg annyira, hogy kezében a középkori theologia egyenesen *Ecclesiasticá-vá* lett, bár speciel az egyházzól nem is olyan sok szó esett.

Tamás szerint Isten szeretetét birni: megszentelődés. Ezt közli az a *Krisztus fősége alatt álló nagy közösség*, mely átfog mindent, az égtől a purgatoriumig, s mely a „visio et fruitio Dei“-re elvezetni képes. De hogy az emberek számára mind ez közvetíthető legyen: *külső formája* kell, hogy legyen ennek a közösségnek; olyan

²⁷⁷ „Ego vero evangelio non erederem, nisi me catholicae (ecclesiae) commoveret auctoritas“ contra ep. Man. 6. l.: *Mirbl*: i. m. 68. l.

²⁷⁸ Az idézetek: De doctrina christiana. III. 32.; De bapt. V. 27.; De unit. eccl. 94.

²⁷⁹ *Bavinck*: De Katholiciteit v. Christendom en kerk. 24. l.

²⁸⁰ *L. Harnack*: Dogmengesch. III. 134.; pl. a donatistákat is azért nem tartja egyháznak, mert Afrikán túl nem terjedtek el. — „Universalis (sc. ecclesia), quoniam ut testatur sanctus Augustinus (Sermo 242.; l. *Mirbl*. i. m. 344.): a solis ortu usque ad occasum unius fidei splendore diffunditur“ (Catechismus Romanus ex decreto Sacrosancti concilii Tridentini. Bassani. MDCCXXVIII. Pars. I. Cap. X. 16.) Meg aztán abban, hogy a bűnösök is benne vannak az egyházban, kifejezést nyer az egyház *üdvintézmény* jellege, lévén az egyháztagság az üdv feltétele.

²⁸¹ *Rothe*: i. m. 39. l.; *A. Kuyper*: Pro Rege. II. 197. kk.

²⁸² A „Schisma“ (1054) utáni görög egyházban kiépített egyháztant alig találunk. Egy szent régiség az egyház, nem is dogmatikai fogalom. Őrzi az orthodox tant s a misztériumokat, melyeket a püspökök — Isten élő képei a földön — kezelnek. A hierurgia fontosabb, mint a hierarchia. A hívő feladata: részt venni a misztériumokon, melyekhez a Szentlélek hatása van kötve (*Harnack*: Dogmengesch. II. 109. kk.; a schisma és haeresis közti különbségtételre l. *Bavinck*: Geref. Dogm. IV. 347. k.).

²⁸³ *A. Kuyper*: Pro Rege. II. 193.

²⁸⁴ *Harnack*: Dogmengesch. I. 369. l.

²⁸⁵ *L. Bavinck*: Geref. Dogm. IV. 306.; *Harnack*: Dogmengesch. III. 400.; *Kaftan*: i. m. 607.

kell, hogy legyen, mint az állam, külső ismérvekkel, határral (excommunicatio) és szervezettel (jogi s hierarchikus).²⁸⁶ Ama képe az egyháznak teljesen szellemi (sőt predestináciánus) — emez teljesen masszív : egy hierarchikus szentségkezelő intézmény. A kettő azonban teljesen egy, mert Isten a maga eleve elrendelésének is csak a sákramentumi empirikus egyházon keresztül szerez érvényt. Ez egyházhoz — mely a „keresztyénségnek minden időben tökéletes és kizárólagos kifejezése“²⁸⁷ — tartozni érdekel, mert az üdvbizonyosságot, amit a római katolikus „fides implicita“²⁸⁸ adni nem képes, mert az üdv objektíve közvetítettik, tehát szbjektíve át nem élhető, meg nem ragadható — semmi sem pótolhatja, csak az egyház hite (illetve : tekintélye, sőt nemcsak a dogmának, hanem minden egyházi cselekménynek a tekintélye) és sákramentom-mágiája („ex opere operato“). Az „egyedül üdvözítő“ egyház által nyújtott ezen „certitudo salutis“ azonban — dacára, hogy az egyház és pápa infallibilitása²⁸⁹ támasztja alá — nem bizonyosság, hanem csak lehetőség, de éppen ezért nélkülözhetetlen az egyház vezetése.²⁹⁰

Hogy az egyház : congregatio sanctorum, fidelium praedestinatorum, corpus mysticum, — hogy e nagyszerű, Augustinus és Tamás által méltalásban is részesült gondolat a maga teljes gazdagságában nem bontakozhatott ki, annak oka az, hogy annak realizálódását nem : a híveket a szentéletben pásztoroló üdvközösségben, hanem : egy fényes intézményben, az államnál is hatalmasabb, abszolút tekintélyű nagy lelkészi világgállamban látták, melybentörvényre merevül a hit s mely természetfölötti eszközök birtokában, látható módon — „visibilis et palpabilis ut est coetus populi Romani, vel Regnum Galliae, aut respublica Venetorum“²⁹¹ Isten állama a világban, melynek a római pápa a földi megszemélyesítője.²⁹² Ez az „ecclesia catholica romana“ lényege, melyről áll Hase ítélete :²⁹³ az egyház az egyház eszméjével egyenlőnek tartatván, „az eszmény bálványá lett“.

Éppen ezért ez a romana catholica ecclesia achillesi sarka is. Mert ha az egyház „coetus hominum ejusdem christianae fidei professione et eorum sacramentorum communione colligatus, sub regimine legitimatorum pastorum ac praecipue unius Christi in terris vicarii, Romani pontificis“²⁹⁴ akkor az egyháztag részéről elengedő az egyház hite megvallásának és a sákramentomokkal való élésnek az esetleg teljesen külsőséges cerimóniája is, csak az objektív üdvintézmény tekintélye előtt engedelmesen hajoljon meg.²⁹⁵ Mi nem mondjuk, hogy csak ennyit kíván Róma, de tény, hogy ebben a híres definicióban nyoma sincs annak, ami az egyház lényege, hogy a hívek Isten népe legyenek, nyoma sincs a szent életfolytatás követelésének, ami pedig a „corpus Christi mysticum“ tagjai élő voltának az egyetlen bizonyítéka.

²⁸⁶ Minden tudományt, az értelem minden erejét az egyház szolgálatába kell állítani. „Mit diesem Zweck aber ist der andere, dass der Theologe auf diesem Wege die visio (fruitio) Dei erreiche, aufs engste verbunden, ja sie liegen ineinander ; denn alle Erkenntnis der Kirchlichen Lehre und des Kirchlichen Handels ist Gotteserkenntnis“, Harnack : Dogmengesch. III. 421. l.

²⁸⁷ Hase : i. m. I. 4. l.

²⁸⁸ L. Thomas : Quaestiones disputatae de Veritate qu. XIV. de fide. Mirbt : i. m. 198.

²⁸⁹ L. Mirbt : i. m. 199. l.

²⁹⁰ „Subesse Romano pontifici sit de necessitate salutis“ Opusculum contra errores... II. 36. Mirbt : i. m. 200. ; l. D. Hastie : A ref. gondolkozás alapelvei. Budapest, 1925. 54. l.

²⁹¹ Bellarmín : lib. III. De Ecclesia militante. 2. ; idézi Hase i. m. I. 6.

²⁹² A látható egyház = Krisztus ; a pápa = az egyház, a keresztyénség, az Istenország. A pápaprímátuszúsága = summa rei christianae (Bellarmín). Az előtte való meghódolás az üdv föltétele (VIII. Bonifatius : „Unam sanctam...“ 1302). Pater spiritualis omnium patrum, imo omnium fidelium, hierarchie praecipuus, sponsus unicus, caput indivisum, pontifex summus, fons origo, et regula cunctorum principatum ecclesiasticorum (l. Bavinck : Geref. Dogm. IV. 443.). Az egyház „externa suprema monarchia totius orbis terrarum, — in qua oporteat Pontificem Romanum habere potestatem ἀνεπίστατον, de qua nemini liceat disputare aut iudicare, condendi articulos fidei, abolendi scripturas, quas velit, instituenti cultus et sacrificia...“ idézi dr. Masznyik E. : Ev. dogmatika. Pozsony, 1888. 211. l.

²⁹³ I. m. I. 9.

²⁹⁴ Bellarmín : lib. III. De eccl. mil. ; l. Mirbt : i. m. 361. l.

²⁹⁵ A Catechismus Romanus etc. (Pars I. Cap. X. 25.) idézi Ambrosius szavait : aliorum est praeesse ac docere ; aliorum item parere et subjectos esse...“ Ez nem hitközösség.

3. Előreformátorok.

Ennek a szent életfolytatás követelésének és gyakorlásának a hiánya ingatta meg elsősorban a fennálló egyházba vetett hitet. „Bis dahin galt die etablierte Kirche, als die im apostolischen Glaubensbekenntnisse gemeinte. Nun war der tiefste Zwiespalt zum Bewusstsein gelangt, der zwischen dem Ideal und der Wirklichkeit herrschte.“²⁹⁶ Mert a római katolicizmus „ist keine eindeutige Erscheinung,²⁹⁷ wie die griechische Kirche ist und wie der Protestantismus es sein könnte“, hanem „haelt zwei Kirchenbegriffe aufrecht, die gegen einander neutral sind: die unsichtbare Gemeinschaft der Erwaehlten, und die Papstkirche“.²⁹⁸ A baj ott van, hogy ez amannak semmiképpen sem a vetülete: az egyház *ideáljától* a *valóság*hoz nincs meg az átmenet.²⁹⁹ Van itt empirikus egyház, de abban az empiria és a jus a földolog; s ez az egyház egy kényelmes rendszerű apparátus csak, mely „unter leicht zu beschaffenden Bedingungen die Heiligung des Lebens erzeugt“,³⁰⁰ pedig az ideális egyházat a lehetőség szerint realizáló empirikus egyház, a *Lélek munkáját* — φανερωσις τοῦ πνεύματος — *lehetővé tevő organum* az, amire szükség van itt a földön.

Hogy ez a szükségérzet élt a szivekben, bizonyítják azok a αἰεσις-ek (mont. novat. kathar. donat; később: Waldensek, franciskánusok, wikklefíták, husiták stb.), melyek, ha — Wiclef és Hus tanításait kivéve — mindnyájan *pusztán gyakorlati irányúak* voltak is, részben a papi rend megszüntetésének, részben az apostoli jogokat gyakorló papok apostoli életének, de kivétel nélkül mind a tiszta, Krisztus törvénye szerint való életnek a követelésével: több-kevesebb eredménnyel mégis a római katolikus egyházfogalmat kezdték ki.³⁰¹ *Wiclef János* (†1384) és az ő nyomán *Hus János* (†1415) voltak azok, kik először tudományos készültséggel szállottak szembe a tomizmussal.

Wiclef Augustinus ki nem aknazott gondolatát ragadja meg, hogy az egyház nem más, mint „*universitas praedestinatorum in coelo et in terra*“. Csak a „praedestinati“ tartoznak az egyházhoz, még akkor is, ha jelenleg még nem lennének is benne, viszont a „praesciti“ akkor sem tagjai az egyháznak, ha jelenleg benne volnának is.³⁰² „Vere dicitur ecclesia corpus Christi mysticum, quod verbis praedestinationis aeternis est cum Christo sponso ecclesiae copulatum“. Azt mondhatnánk, hogy itt semmi új gondolatot nem találunk. Nem is a gondolat az új, hanem az, hogy Augustinus. Tamás ezt a meghatározást szinte féltetve, az egyházat egy olyan *vallásos intézményben* merevítették meg, mely inkább *politikai* és *jogi* volt, mint vallásos. *Wiclef* ellenben — s ez a másik véglet — az intézményszerűségről semmit sem szólva, tisztán a *hit tárgyául* szolgáló oldalát emelte ki az egyházfogalomnak. Ez a „sancta ecclesia mater“ ott van, ahol a Krisztus törvénye uralkodik, ahol az élet: „imitatio Christi“. Ez a „nota ecclesiae“, e nélkül csak „ecclesia malignantium“³⁰³ van.

Hus tanítását nagyon nehéz elválasztani a *Wiclefétől*, annyira ennek a nyomán halad. Az ecclesia *tisztán dogmatikai fogalom* („*numerus omnium praedestinatorum*“) s minden másképpen való felfogás visszaélés e szóval. A földi egyház csak *mixtim pro praedestinatatis et praescitis*³⁰⁴ s hogy az articulus fidei-t képező ecclesia sancta-hoz ki tartozik hozzá, azt csak „*revelatio specialis*“ útján lehet megtudni. S itt van Husnak a *Wicleffel* közös hibája: A *hitnek*, mint a bizonyos-

²⁹⁶ *Krauss*: i. m. 5. l.

²⁹⁷ *Schiele—Zscharneck*: i. m. III. 1127. kk. „Kirche.“ II. 3.

²⁹⁸ *Harnack*: Dogmengesch. III. 441. l.

²⁹⁹ *L. Bavinek*: Geref. Dogm. IV. 308. l.

³⁰⁰ *Harnack*: Dogmengesch. III. 569. l.

³⁰¹ „Der reformatorische Kirchenbegriff ist nicht im Gegensatz zur katholischen Lehre, sondern zur katholischen Praxis entstanden“ (*Schiele—Zscharneck*: i. m. „Kirche.“ II. 3.).

³⁰² „Supplementum dialogi“; idézi: *Krauss*: i. m. 10. l.

³⁰³ A Zsolt. 64₃. vulgatai fordításának szava.

³⁰⁴ Tract. de ecll.; idézi *Krauss*: i. m. u. o.

ságot megragadó erőnek semmi szerepe nincs; az egyesnek az igaz egyházhoz tartozása a végítélet napjáig elrejtett dolog; bizonytalanság a hívő sorsa, mely vagy rajongásra, vagy túlzott aggodalmaskodásra vezet. Mert az, hogy itt a földön („in praesenti“) hitben erényes étellel és szeretetben kell járni (fides caritate formata: a hegyi beszéd törvényében való hit) nem kimerítő ismerve az egyháznak, aminek a következménye vagy az az egyoldalú, egy empirikus igaz egyházat létrehozni akaró entuziazmus, mely a harmadik nemzedékig sem tartott,³⁰⁵ vagy a külsőséges római katolikus egyház kényelmes segédeszközeihez való visszatérés.³⁰⁶

E két előreformátornak az adottságokkal, a valósággal egyáltalán nem törődő, teljesen dogmatikai egyház fogalmában azt a *reakciót* látjuk, melyet a nagyon is elvilágiasodott római katolikus egyházintézmény kiváltott. Álláspontjuk nem a miénk, de az *institutum* helyett a *dogmatikum*, a *mágia* helyett a *morál* erőteljes kiemelése, a *hierarchikus-papális* egyházhatalommal szemben való engedelmességre tartozás helyett a „*lex Christi*“ előtt való meghajlás kötelességének a bátor hangoztatása *lépcsőfok* volt, melyen keresztül jutottak föl a reformátorok szentséges munkájuk magasságaiba.

4. Reformátorok.

A reformáció nem direkt kikezdése a római katolikus egyházfogalomnak, sőt félreismerhetetlenek azok a „kiinduló és összekötő pontok“,³⁰⁷ melyek csiráikban az Augustinuséi. Már maga a római katolikus egyházfogalom — mint mondtuk —, nem egy elvből, nem egy dogmatikumból szükségszerűen kinőtt tantétel, hanem nagyrésztben egy sok mindenféle befolyás alatt alakuló történelmi fejlődés praktikus eredményét utólagosan igazoló elmélet, mégis a régi apostoli örökségből maradt még valami benne, mely „sobald Ernst damit gemacht wird, die Kirche im vulgaerkatholischen Sinne aus den Angeln hebt und über den Haufen wirft“. ³⁰⁸ Augustinust az egyház föltétlenül elfogadott abszolút tekintélye megakadályozta abban, hogy az apostoli örökségből neki is jutott meglátásokat „komolyan vegye“; viszont a reformátoroknak ezen — hogy tovább is a Kaftan nyelvén beszéljünk — „komolyan vétel“ elég volt arra, hogy az ősi örökség egész eltemetett kincsraktárát felkutatni igyekezzenek s amit találtak, az az „egyház“ nevet viselő papuralmi világhatalmasságot tényleg „felborította“. Vagyis: nem egyenesen a római katolikus egyházfogalom kritikája a reformáció, hanem az üdvről való gyökeresen más felfogásra jutás, az üdv zseniálisan kiépített földi mechanizmusa helyett a bibliai üdvtannak a felfedezése, az igazi „ordo salutis“-nak a megtalálása; a többi — hogy t. i. mágiára, hierarchiára, Isten-helyettesre stb. nincs szükség — ennek csak természetes és elmaradhatatlan következménye. Nem a „minden áron való tagadás“ szelleme tehát az, mely a római egyházfogalomnak hadat üzent, hanem ellenkezőleg: az *építeni* akarás égi kényszerűsége azon a *fundamentum*, melyen kívül mást senki nem vethet, mely a *Jézus Krisztus*.³⁰⁹

Hogy mennyire *nem negatívum* a reformáció, azt leginkább *Luthernél* látjuk, akit ugyanaz a bizonytalanság, mely Augustinust az egyház tekintélye alá üzte és ott kvietizmusba juttatta: e tekintélytől nem egyszerűen megszabadította, hanem — és ez a fontos — a maga „gnaediger Gott“-jának a közvetlen megragadására vezette. És hogy mennyire *pozitívum* a reformáció, azt leginkább *Kálvinnál* látjuk, aki az ember égi uralmának gépies institutum helyén az Isten földi uralmának eredeti és sajátos organumát építette újra. Ha a reformátori üdvtan a római — sacramentalis — papi világhatalmasság egész óriási apparátusát fölösléggé tette: ezzel azt a feladatot vette magára, hogy az intézményszerűséggel

³⁰⁵ Harnack : Dogmengesch. III. 416.

³⁰⁶ Krauss : i. m. 14. l.

³⁰⁷ Kaftan : i. m. 610.

³⁰⁸ Kaftan : i. m. 609.

³⁰⁹ 1. Kor. 3₁₁.

szemben az egyház pneumatikus karakterét felmutassa — Wicléf és Hus nyomán —, anélkül azonban, hogy az ő példájokra a valóság talajából való teljes elszakadás hibájába beleessék. Mert, ha állította is, hogy „az egyház lényege a láthatatlanban van“, ezzel egyáltalán nem mondotta azt, hogy a láthatósággal, az egyház reális voltával szakítani akar.³¹⁰ Tény, hogy :

A) Luther éppen azért kifogásolja is a „Kirche“ szót, mert benne az „Anstalt“ jelleg hangsúlyozását látja,³¹¹ de azért az egyház földi formájáról annyira nem felejtkezik el, hogy meghatározásában : „est ecclesia congregatio sanctorum, in qua evangelium recte docetur et recte administrantur sacramenta“,³¹² még a Szentlélek hatását is a hallhatóvá, tehát tapasztalativá lett igéhez és az objektivizált sákramentumokhoz köti. „Der heilige Geist reget und beweget die Herzen durch äusserliche Dinge...“ „Es ist wohl wahr, dass allein der heilige Geist Herzen erleuchtet, und den Glauben anzündet ; dasselbe tut er aber nicht ohne die das äusserliche Amt und ohne den äusserlichen Gebrauch der heiligen Sacramente.“³¹³ Míg tehát egyrészt tiltakozik az ellen, hogy a római egyház institutumuma lenne maga az igaz egyház, más oldalról hangsúlyozza, hogy az igaz egyház csak ott van jelen, ahol az indirekte ható Szentlélek eszközei : Isten igéjének hirdetése és a sákramentumok (a magát megvalósító promissio Dei-nek sajátos formái) — tehát mégis bizonyos institutum — jelen vannak. Ime, távol attól, hogy az egyházat valami légies, plátonikus álomnak (Apol.) gondolja el, határozott ismerveket állít fel, melyek az igaz egyház itt vagy ott létét jelzik ; anélkül azonban, hogy az igaz egyháznak római értelemben vett adäquat kinyilatkoztatója, megtestesítője lenne³¹⁴ az a közösség, melyben ez ismervek feltalálhatók. Az igaz egyház u. i. *hitbeli* dolog (t. i. *tárgya* a hitnek), tehát láthatatlan, transcendentális valóság, nemcsak az elválasztottaknak, hanem minden hívőnek közössége helyre, időre való tekintet nélkül ; ez az „invisibilis ecclesia“ téren és időn felüli terjedelmében „visibilissé“ nem lehet. Hiszen a láthatatlan oldal az örök, a lényeges ; a látható pedig csak „vehiculum“, segítő eszköz.

Nem éppen átlátszó referálásunk oka az, hogy maga Luther sem kristályosította ki egyházfogalmát, melynek meglehetősen zavaros képét látjuk magunk előtt.³¹⁵ Az egyház a szentek közössége, melyet csak a hívő lát és ismer fel, a közönséges hitetlen értelem nem,³¹⁶ tehát az empirikus egyház is csak annyiban egyház,

³¹⁰ L. *Bavinck* : Geref. Dogm. IV. 310.

³¹¹ Ő maga az *εκκλησία*-t mindig „Gemeinde“-nak fordítja (l. *Wendt* : i. m. 411. l.). Minden ú. n. „eszközt“ elvetve, egyesegyedül a *hitet* állította azok helyébe — („die Christenheit sei eine geistliche Versammlung der Seelen in einem Glaube“ ; „Niemand seines Wirkens-halben werde für einen Christen geachtet, auf dass er wisse, die natürliche, eigentliche, rechte, wesentliche Christenheit stehe im Geiste und in keinem äusserlichen Dinge, wie das mag genannt werden“ — idézi J. A. *Bruins* : Het leerstuk over de kerk, volgens Luther, Zwingli en Calvijn. Leiden, 1869. 23. l. ; l. *Masznyik—Stromp* : Luther három alapvető irata 1520. Budapest, 1901. 316. k. — „Das Reich Gottes... ist nicht zu Rom, auch nicht an Rom gebunden, weder hie, noch da, sondern wo da inwändig der Glaube ist, der Mensch sei zu Rom, hie oder da“) — ennek nyomatékos kiemelésére *Rómával* szemben szükség is volt ; más oldalról azonban az *anabaptisták* és más donatiztikus *rajongók* ellen (kik az *ecclesia invisibilis*nek — Seeberg : Der Begriff der christl. Kirche 91. l. téves állítása szerint nem Zwingli, hanem Luther által először használt — fogalmát a csupa szenteknek az itt e földön való összegyűjtésében akarták realizálni, igét és sákramentumot megvetve, tisztán a belső megvilágosítottásra támaszkodva) föllépni kényszerülvén, idejekorán ráeszmélt, hogy a tiszta ideál láthatóvá válásához mégis bizonyos „eszközök“-re van szükség, melyek az egyház lényegével szoros összefüggésben kell, hogy álljanak (l. J. Herderschee : Geschiedenis van de Leer over de kerk sedert Schleiermacher. Nijmegen, 1873. 4. l.).

³¹² Conf. Aug. 7. ; l. *D. Lenz* : Szoteriologia 119. l. A. *Schiele—Zscharnack* : i. m. „Kirche.“ II. 4. téved, amikor e meghatározásra azt mondja, hogy „rein geistiger Kirchenbegriff, der alles anstattliche und rechtliche meidet“ — mely azonban „konnte nicht so freischwebend über der Wirklichkeit bleiben.“ Ezzel szemben *Kaftan* (i. m. 611.) megállapítja, hogy e mondatnak alanya az *empirikus egyház*.

³¹³ Idézi : *Bruins* : 1. m. 4. l.

³¹⁴ l. *Hase* : 1. m. 3. l.

³¹⁵ L. *Harnack* : Dogmengesch. III. 734. ; *Krauss* : i. m. 32.

³¹⁶ L. *Ritschl* : Über die Begriffe der sichtbaren und unsichtbaren Kirche. Stud. u. Krit. 1889. 200. l.

amennyiben hitközösség („Was man glaubt, ist nicht leiblich, noch sichtlich“), mert csak a hit érti Isten igéjét (ragadja meg a „gepredigter Christus“-t) s az elfogadó hittől függ a sákramentumok ereje. Ebből következik, *hogy minden más lényegtelen az egyházban*. Pedig van más is benne, minélfogva két keresztyénségről és két egyházzal lehet beszélni. „Die zwei Kirchen mit unterschiedlichen Namen: die erste, die natürlich, grundlich, wesentlich, wahrhaftig ist, wollen wir heissen *ein geistliche, innere Christenheit*; die andere, die gemacht und äusserlich ist, wollen wir heissen *ein leibliche, äusserlich Christenheit*“, mint ahogy az ember is, lelke szerint lelki, a teste szerint testi ember, úgy a keresztyén egyház is lelke szerint: egy közösség egy hitben, teste szerint pedig: egy helyen nem megjelölhető.³¹⁷ De, mint ahogy a lélek és a test nem kettő, hanem *egy ember*, úgy a „geistige“ és „leibliche“ Christenheit is *egy egyház*; *nem a tökéletes eszmény és annak tökéletlen vetülete*, realizálódása, *hanem a valószínűleg létező egyetlen egy egyház*, melynek van külső (látható) és belső (láthatatlan) oldala³¹⁸ s melyet a hívő aszerint lát ennek vagy annak, amint a lényegest, a lelkit, vagy a külsőt, a testit keresi benne. Ime, az egyház lényege és külső formája nem fedik egymást s mégis egy dolgot képeznek. Tovább menve az ecclesia invisibilis tagjai egy magában összefüggő közösséget alkotnak ugyan, de „dieselbige Christenheit ist nicht allein unter der römischen Kirchen oder Pabst, sondern in aller Welt, dass also unter Pabst, Türken, Persen, Tatern und allenthalben die Christenheit *zerstreut is leiblich*, — aber versamlet geistlich in einem Evangelio und Glauben unter Ein Haupt das Jesus Christus ist.“³¹⁹ Az ecclesia invisibilis, tehát nemcsak téren és időfölüli terjedelmében nem lehet visibilissé, hanem a maga teljes tisztaságában sem.

E szempont bekapcsolása azonban bizonyos más értelmet ad az ecclesia invisibilis és visibilis előbb említett különbségének. Előbbi szempont szerint u. i. az eccl. invis. a terjedelmesebb s az eccl. vis. annak csupán egy kis része; utóbbi szerint pedig a látható egyház szélesebb, hitetleneket is magában foglaló körében rejtőzik az eccl. invis. csak Isten előtt ismert kisebb társasága, úgyhogy a *látható ecclesiában* egy *láthatatlan ecclesiola* alakul; utóbbi az előbbinek csakugyan nem *eszménye* s előbbi az utóbbinak nem a lehetőségig való *megvalósulása*, hanem a kettő tulajdonképpeni belső kapcsolata is megszűnik. Így áll elő a két egyház: vera és falsa, melyek között a különbséget nem az ige és a sákramentumok recte használata — pedig ez a Luther feltétele —, hanem a tagok minéműsége dönti el.

Ezt a feszültséget Luther úgy oldja fel, hogy az egyházban tényleg „in hac vita multi mali et hypocritae admixti sunt“³²⁰ kik noha „socii verae ecclesiae secundum externos ritus“, — *de nem ők alkotják az egyházat*, mely tulajdonképpeni lénye szerint mégis a szentek és hívők társasága, annyira, hogy az igaz egyház egyedüli ismérvét képező ige és sákramentum körüli szolgálat recte voltán még az sem változtat, ha netalán maguk az e szolgálatra alkalmazottak is a „mali et hypocritae“ közé³²¹ tartoznának. Vagy képpel beszélve: miképpen a testben is sok minden van, ami földi, ami nincs összeköttetésben a lélekkel, mert teljesen idegen tőle: úgy azok is, akik „ohne Glaube und ohne die *Erste Gemeinde* (eccl. invis) in dieser *Andere Gemeinde* (eccl. visib.) sind“, halottak Istene előtt, „Gleisner und nur wie hölzerne Bilder der rechten Christenheit.“³²² A látható egyházban benne lévő igaz és névleges keresztyének együtt: „ecclesia late — large — dicta“;³²³ a láthatatlan egyházban lévő igazi keresztyének együtt: „ecclesia proprie —

³¹⁷ Von dem Pabstthum zu Rom wider den hochberühmten Romanisten (Ahlveld) zu Leipzig. Erlanger Ausg. Bd. XXVII. 102.

³¹⁸ *Kaftan*: i. m. 613.

³¹⁹ Bd. XXX. 369.

³²⁰ Conf. Aug. 8.

³²¹ „licet uti sacramentis, quae per malos administrantur...“ Conf. Aug. 8.

³²² Idézi: *Bruins*: i. m. 20. l.

³²³ *Coetus vocatorum*; societas externa piorum et impiorum, qui christo nomina dederunt... (Maszyk: Ev. dogmatika. 216. l.)

stricte — dicta.³²⁴ Ez benne van amabban s tekintet nélkül a hitetlenekre, meghatározza annak lényegét : „ecclesia est congregatio sanctorum et vere credentium”. A meghatározásnak ez a része föllele mutat az eszmény felé, a folytatása pedig lefelé, a földi lehetőségek felé : „in qua evangelium recte docetur et recte administrantur sacramenta”. De éppen a fogyatékosságok s idegen tagok miatt siet kijelenteni, hogy „ecclesia non est tantum societas externarum rerum ac rituum, sicut aliae politiae, sed principaliter est societas fidei et Spiritus Sancti in cordibus, — quae tamen habet externas notas, ut agnosci possit, videlicet puram evangelii doctrinam et administrationem sacramentorum consentaneam evangelio Christi”.³²⁵

E meghatározásnak, mely már a

B) **Melanchton** szövegezése, — a célja az, hogy a „congregatio sanctorum” (vere et proprie dicta ecclesia, Isten Országá) magábanvéve *teljesen elvont* tisztán szellemi mivoltát, mint *realitást* azáltal bizonyítsa be, hogy azt az Ige és Sákramentumok érzékileg is észrevehető jeleiben mint *földi intézményt* állítja elénk.

Az *igaz egyház* tagjai Isten előtt is egyek s — dacára hogy „homines sparsi per totum orbem”, — maguk között is képeznek egy láthatatlan lelki országot ; de az *empirikus egyház* nem ennek a képét tárja elénk. Ebben — amannak a tagjain kívül — olyanok is vannak, kik csupán a „societatem externorum signorum”-ot bírják, de a Mt. XIII. 38., 47. szerint az ördögéi, ezek csak „nomine” tagok ; igaziak csak az igaz egyház (vivum corpus Christi) tagjai, kik *et re et nomine* tagok.³²⁶ Ime, Melanctonnál is, akár csak Luthernél, a két egyház *egysége*. Az egyik : congregatio sanctorum ; a másik : societas externorum signorum. Tulajdonképpen *csak amaz az egyház*, de mivel emehhez sem tartoznak hozzá szigorúan véve a csak „nomine” tagok : az „et re et nomine” tagok maradván meg : *ez is egyház*, vagyis a kettő összeesik. Nem is két egyházat ismer Melanchton, hanem az *egy* egyházban, helyesebben az „egyház” neve alatt „két kör”-t, „két társaság”-ot., „melyek egymásba folynak, melyek azonban a maguk sajátosságait viselik.”³²⁷ De a *csupán az igaz egyház ismérveiképpen szereplő* „externae notae” (ige, sákr.) érvényességét mégis elismeri eme másik „kör” kebelében is („non igitur pendet donatio Spiritus Sancti ex dignitate ministri, sed beneficium Christi est, qui est efficax per evangelium. Et Christus transfert ministerii auctoritatem a ministris in se ipsum — Lc. X. 16. : Qui vos audit, me audit, id est ministerium valet propter me”,³²⁸ amivel a római üdvintézmény felé tesz egy erőteljes lépést s a láthatatlan egyház lelki javait *kizárólag* a „coetus vocatorum” (nem mint Luthernél : sanctorum) qui est ecclesis *visibilis*”-hez köti : „sciamus igitur, ecclesiam Dei coetum esse, alligatum ad vocem seu ministerium evangelii, nec extra hunc coetum, ubi nulla est vox evangelii, nulla invocatio Christi, esse ullos haeredes vitae aeternae”.³²⁹

Luther tanításában a hangsúly az egyház *szellemi* mivoltán van ; Melanchton — későbbi működésében — ellentétbe jut Mesterével : a láthatatlan egyházat elfödi lassan-lassan az „*Amtskirche*”, mely éppen úgy nyugszik a ministerium Evangelii csilhatatlan fundamentumán,³³⁰ mint a római egyház az apostolica successión.

A „congregatio sanctorum”, ime, „coetus vocatorum”-má tágult, mert a szentség nem a hívek közösségében van, hanem az objektivizált ige és sákramentumok hatásában : *az intézményben*, melyet — ha hozzá van kötve az üdv — a hívek szélesebb rétegei előtt meg kell nyitni.

³²⁴ Coetus vere credentium s. sanctorum ; regnum divinum ; communio sanctorum, per totum orbem dispersorum, fide salvifica et mutua dilectione coniunctorum ; a tagjai... Christo per fidem insiti sunt (*Masznyik* : u. o.).

³²⁵ Apol., Conf. Aug. 7. 8.

³²⁶ Krauss : i. m. 35. k.

³²⁷ Krauss : i. m. 38.

³²⁸ Loci praecipui theologici 1543 ; Corp. Ref. T. XXI. 505. kk.

³²⁹ Loci 1559. ; Corp. Ref. T. XXI. 833.

³³⁰ „Die Worte des Evangeliums unverdorben müssen ertönen, und nur wo dies der Fall ist, da ist die Kirche” — vagyis ahol „articuli fidei integri et sine corruptelis ptraduntur, et non defenduntur manifesti cultus idolorum — idézi Krauss : i. m. 41. l. ; „ahol a hivatal, ott az egyház” ; l. *Dijk* : i. m. 491. l.

C) Zwingli az előreformátorokon épít tovább, kik viszont Augustinus nyomán az *elválasztás* gondolatából indultak ki. „Ecclesia catholica est... sanctorum omnium communio... soli Deo cognita...”³³¹ Isten a maga „libera constitutio divinae voluntatis”-ánál fogva³³² egyeseket kiválaszt az üdvösségre. Minden idők elválasztottai együtt képezik az „ecclesia invisibilis” lehető legáltalánosabb értelemben vett nagy lelki közösségét, az ó- és újszövetségi nagyok mellett az antik világ — „die edlen Heiden”, kiket Melancthon kirekesztett — s a középkor kiváló férfiainak egész sorát adva így folytatja: „Denique non fuit vir bonus, non erit mens sancta, non fidelis anima, ab ipso mundi exordio usque ad ejus consummationem, quem non istic cum Deo sis visurus”,³³³ mely „Zwingli számára *nem ideál, hanem tényleg van*; de azért *invisibilis*, mert *külső szervezetre képtelen és sohasem jöhet össze*.”³³⁴

Ebből a nagy, klasszikus műveltségéből, humanisztikus gondolkozásából kifolyólag: *univerzális* jellegű ecclesia invisibilisből a visibilisbe az átmenetet nem annyira vallásos, mint inkább intellektuális szempontból próbálja meghúzni: *Isten igéje* elsősorban *közvetlen kijelentés* (melyben Sokrates, Aristides stb. is részesültek), „quod coelestis pater in cordibus nostris praedicat”. Ennek a műve az, hogy fölébred bennünk a *hit*, mely felfogó eszköze lesz az *objektív kijelentés* írott és hallott igéjének (Szentírás). „Fides... magistra et interpretis est verborum. Quomodo igitur ex verbis tandem fidem hauriremus, quum non nisi fide muniti ad scripturae interpretationem debeamus accedere”.³³⁵ Beszélhetnénk *szubjektív* (a Troeltsch „religiöses Apriori”-ja jut az eszünkbe) és *objektív* ígéről; amaz az előfeltétel — s tán a fontosabb is —, viszont emez az amaszt tápláló, fenntartó, erősítő, világosító, a tévelygésektől megőriző változatlan norma: „scriptura funes, laquei, frena, jugum, nervi, sunt, jumentum Spiritus”.³³⁶ Ez a *külső íge a látható egyházban* található meg, erre tehát s benne az ige folytonos prédikálására azért van szükség, hogy a láthatatlan egyháznak a minden időbeli földön élő tagjai ne nélkülözzék a mindig ugyanazon isteni kijelentés szabályozó erejét, s a maguk predestinati voltának tudatában ezáltal is erősíttessenek.

A láthatatlan és látható egyház nem *egy és ugyanazon* dolognak a két — ἕως θεοῦ és ἕως ἑαυτοῦ — oldala, mint a lutheránizmusban, nem is az eszmény és valóság egymással szembenállása, hanem *két különböző dolog azonos név* („egyház”) *alatt*. Az egyik: „die Zal aller recht christgläubigen... die ganze gemeinsame aller dero, die in einem glauben auf den Herren Jesum Christum erbouwen und gegründt sind... Die ganze menge aller gläubigen, welche allein Gott bekant ist.”³³⁷ Ez „Krisztus jegyese”, a „*hit tárgya*”. A másik: „besonderen zammenversammungen, die wir pfarren oder kilchörinnen nennend”. Ez látható „*földi intézmény*”. A tapasztalat azonban e két (invisibilis, visibilis = particularis) fogalom mellé még egy harmadiknak: az „ecclesia sensibilis” fogalmának a fölvételére is kényszerítette. Azok az egyes „pfarren, kilchörinnen” ugyanis együtt ismét egy egészet képeznek, mely a maga terjedelmében szintén láthatatlan, de az invisibilis ecclesia fogalmával még sem azonos, mert csak a látható gyülekezetek összessége, s nem a világ kezdete óta való s a jövőben leendő összes választottak egysége.

Tehát az egyház: 1. *invisibilis* = universitas praedestinatorum... in qua et divi membra sunt.³³⁸ 2. *Sensibilis* = „Sumitur ecclesia universaliter pro omnibus scilicet qui Christi nomine censentur, hoc est, qui Christo nomen dederunt, quorum bona pars Christum palam per confessionem aut sacramentorum participationem agnoscit, in pectore tamen ab illo vel abhorret vel illum ignorat. De hac igitur ecclesia esse credimus quotquot fatentur Christi nomen... Est igitur ecclesia ista

³³¹ Adv. Hier. Emserum Antipolon. Op. III. 135.

³³² IV. 113.

³³³ Fidei Christianae expositio, Op. IV. 65.

³³⁴ Bruins: i. m. 31. l.; Herderschee: i. m. 7. l.

³³⁵ III. 517.

³³⁶ III. 551.

³³⁷ Idézi: Krauss: i. m. 19. l.

³³⁸ Gesamtausgabe v. Schuler u. Schultheiss. Bd. VI. 337.

sensibilis“.³³⁹ 3. *Visibilis* = „*coetus particularis* — *specialis* — *huius universalis ac sensibilis ecclesiae*, ut *ecclesia Romana, Augustana, Lugdunensis*“.³⁴⁰

Az 1. orthodox, katolikus egyház. A 2. csak bizonyos értelemben — amennyiben a láthatatlan egyház jelenben földön élő tagjai benne vannak — viseli ez attributumokat. A 3. lehet orthodox, de semmiesetre sem katolikus.

Ennek a — Zwingli intellektuális felfogására jellemző — tanításnak az a menete, hogy Zwingli az egy szót („egyház“) két, illetve három egymást csak részben fedő fogalom jelzésére használja. További fejlődésében megfordítja a sort s az egy fogalmat („egyház“) boncolja szét: „*Credimus et unam sanctam esse catholicam, hoc est: universalem ecclesiam; eam autem esse aut visibilem, aut invisibilem*“;³⁴¹ ennek tagjai: „*soli Deo et sibi perspecti*“, — amazéi: „*qui per universum orbem Christo nomen dederunt*“. Mondanunk sem kell, hogy az utóbbi út a helyes, hiszen az *ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ* hittani ténye az a — hogy Holtzmannal szóljunk — „*prius*“, amelyből levezetendő minden, ami az egyház névre igényt tart, sőt a *visibilis, sensibilis* — nevezzük bárhogy — *ecclesia* is csak annyiban egyház, amennyiben az *invisibilis* tükröződik benne.

Tehát az egyházban is az az „egyház“, ami láthatatlan; így a reformatori felfogás *szellemi* voltának a hangsúlyozása (a Luther nem eléggé kidolgozott, a Melancthon visszaeső tanítása mellett) Zwinglit állítja összes reformátoraink közül a legélesebb ellentétbe a római egyház *érzéki* tendenciájával. Annyira, hogy Zwingli minden érzéki eszközt, magát a Krisztus történeti személyét is, az elekciohoz való viszonyában „*csupán*“ valami *akcidentális*-nak tartja.³⁴² Ez meg viszont már annyira radikális felfogás (e radikálizmust a kijelentés-Szentírás viszonyának érintésénél is láttuk), hogy Zwinglinek a „*sacramentarius*“ nevet szerezte meg. E felfogás az *Isten igéjében* és a *Sákramentumokban* sem láthatja meg a „*verae ecclesiae notae*“ teljes értékeit. A *Szentírás* (= változatlan objektív kijelentés) prédikálása még méltatásban részesül, arravaló, hogy általa az *electi* szívében szunnyadó szubjektív kijelentés kegyelmi ténye tudatossá legyen s irányítást, vezetést találjon, de már a *sákramentumok* — mivel Isten működése minden külsőségtől független — tisztán kiábrázoló (*significans*) külső jegyek, helyesebben: *csupán „jelek“*. A Lélek-kereszttség az *electio* ténye, a vízkereszttség — s a kettő nincs egymással összekötve — csak elkötelezés, „*Bekennitnissakt*“, melyre inkább a gyülekezetnek, mint a megkereszteltnek van szüksége. Az Úrvacsora Krisztus engesztelő halálában való hitről való nyilvános vallástétel, „*memoria et gratiarum actio*“ *csupán*, a közösség szempontjából fontosabb, mint az egyén szempontjából. A római sákramentumok „*ex opere operato*“-jával szemben mélységesen igaz csakugyan, hogy „*ex electione est beatitudo et gratia, similiter abjectio, non est signorum sive sacramentorum initiatione*“;³⁴³ de ez nem jelentheti azt, hogy a kegyelemnek Isten által akart rendes útja nem az Igen és Sákramentumokon *keresztül* vezet. Az a tény, hogy Isten, — s itt már

D) *Kálvintól* anticipálunk³⁴⁴ — „*más eljárást*“ is alkalmazhat, s hogy az üdvösséget nem *köti* feltétlenül hozzá az Ige és Sákramentumok használatához:³⁴⁵ egyáltalán nem jogosít fel senkit e „*notae verae ecclesiae*“ kevésbé jelentős volta-nak a felvételére. Ellenkezőleg a sákramentumok: „*externa media ad salutem*“;³⁴⁶ még ha „*rarissime*“ ezek nélkül, „*csupán* a lélek belső megvilágosítása következtében“ ajándékozott is meg Isten egyeseket az „élet tökéletes teljességé“-vel.

Ez a gondolat az *eleve elrendelés* tanához vezet bennünket, amely tan Kálvin rendszerében az egyházzal szóló tanításnak is az alapját képezi.³⁴⁷ „*Ecclesia est*

³³⁹ Op. IV. 8. Ad Carolum.

³⁴⁰ U. o.

³⁴¹ IV. 58.

³⁴² *Bruins*: i. m. 31.

³⁴³ III. 638.

³⁴⁴ Inst. IV. 16., 19.

³⁴⁵ *Kaftan*: i. m. 611. l.

³⁴⁶ Inst. IV. 1. 1.; 14. 1.

³⁴⁷ Inst. IV. 1. 2.

corpus ac societas fidelium, quos Deus ad vitam aeternam praedestinavit“.³⁴⁸ „Sancta catholica ecclesia... universus electorum numerus“ mert az egyház Isten választottainak népe : nem történhetik meg, hogy akik annak igaz tagjai, végre mégis elveszenek... Mert az ő üdvösségük oly annyira szilárd és biztos alapokon nyugszik, hogy ha mindjárt az egész föld alkotmánya fenekestől felfordulna is : az még akkor sem inghatna meg és nem lehetne semmivé...“³⁴⁹ A világ teremtése óta nem volt és a világ végéig nem is lesz idő, mikor e földön Istennek egyháza nem lett volna, vagy ne lenne — amint ezt ő maga is megigérte...“ „Úgy kell hinnünk az egyházat, hogy az Isten jósága iránti szilárd bizalommal bizonyosnak tartjuk (certitudo : Zwingli !), hogy mi magunk is bele tartozunk abba és Isten többi elválasztottaival, akikkel együtt elhíva és már részben megigazitva vagyunk, meg fogunk tökéletesen igazíttatni és meg is dicsőíttetünk“. „Másokról határozott ítéletet mondani a tekintetben, hogy vajjon ők az egyházhoz tartoznak-e, vagy nem, kiválasztottak-e vagy elvetettek : nem tartozik reánk. Mert tudni azt, hogy kik az övéi : az az Istennek különös előjoga...“ Szeretetteljes ítélettel (judicium caritatis : Wiclef !) kiválasztottaknak és az egyház tagjainak kell tekintenünk mindazokat, akik úgy hitvallomásukkal, mint életpéldájukkal és a sákramentomokban való részesedésükkel ugyanazt az Istent és Krisztust vallják, mint mi, ha bár maradt is valami tökéletlenség az ő erkölceikben, minthogy senki sem is tekinthető itt tökéletesnek“ stb. ; míg tehát mások elválasztott volta felől „jóreménységgel“ kell lennünk, s bizonyosság helyett „a szeretet bizonyos ítélete“³⁵⁰ kell, hogy vezessen bennünket, a magunk elválasztott volta felől „interiore vocatione“ — „melyre Isten legtöbbször csak a hívőket méltatja“,³⁵¹ s „Isten társaságában“ való megtartatásunknál fogva, bizonyosak lehetünk.³⁵²

De ha nem tudjuk másokról, kik az egyház tagjai s mégis az egyház tagjaiul kell tekintenünk őket, ebből következik, hogy az „a Deo electi omnes in Christo connexi“-n³⁵³ kívül és rajtuk túl kell szélesítenünk az egyház határait. Vagyis — amint a Szentírás is „bifariam“ beszél az egyházzal — nemcsak a Krisztus igaz tagjai, a világ kezdete óta élt *elválasztottak összessége* az egyház, hanem „egyház névvel jelzi a Szentírás a földön szétszórott összes embereknek azt a sokaságát“ is, „mely az egy Istennek és Krisztusnak a tiszteletét vallja, mely a keresztség által avattatik fel a bennök való hitre, mely az Úrvacsorában való részesedés által az igaz tudományban és szeretetben való egységről tesz bizonyosságot, mely egyértelmű az Úr igéjében s amely ennek az igének hirdetésére a Krisztus által alapított szolgálatot tiszteletben tartja. Ebben az egyházban azonban igen sok képmutató van, akiknek semmi egyébök nincsen a Krisztusból, mint a név és a külszin. Quemadmodum ergo nobis invisibilem, solius Dei oculis conspicuam ecclesiam credere necesse est, ita hanc, quae respectu hominum ecclesia dicitur, obsarvare, ejusque communionem colere jubemur“.³⁵⁴

Szükségtelennek tartjuk, hogy az idézetek egész tömegét (bár rendkívül tanulságos lenne az Inst. 1536. és 1559-i kiadása egyes tételeinek párhuzamba állítása s Kálvin theológiája fejlődésének a megállapítása, pl. amott még nem szól az egyház kettős jelentéséről) iktassuk ide illusztrációul : ennyiből is világos, hogy ha Kálvin egyháztanának főbb vonalait megakarjuk húzni, akkor a *predesztináció és egyház egymásra vonatkozásának s a láthatatlan és látható egyház mibenlétének kérdését kell tisztáznunk.*

Az elválasztás tanát itt nem fejtegethetjük, csak az eredményére utalhatunk. Isten abszolút szuverénitása az, ami a világon mindennek az alapja. Az Ő bün-

³⁴⁸ Cat. Gen. (1545) VIII. 1. 16.

³⁴⁹ Inst. 1536. kiadása : A ker. vallás alapvonalai. Fordította : Nagy Károly. Budapest, 1903. A közölt idézetek a 116—122. ll.-ról.

³⁵⁰ Inst. IV. 1. 8.

³⁵¹ Inst. III. 24. 8.

³⁵² Inst. IV. 1. 3.

³⁵³ Inst. IV. 1. 2.

³⁵⁴ Inst. IV. 1. 7.

törlő kegyelmi szövetsége³⁵⁵ nyitja föl az üdv útját (ordo salutis) azok előtt, akik hit által — mely maga is a kegyelem ajándéka³⁵⁶ — megbékült viszonyba, élő összeköttetésbe jutnak Ő vele.³⁵⁷ Ez az Istennel való közösség : vallás. Ezeknek az Istent újra megtaláltaknak vallásos közössége : egyház. Tehát az *egyház : az Isten által üdvösségre elválasztottak összessége*. *Én*, a hívő „credo Filium Dei, ab initio mundi ad finem usque, sibi ex universo genere humano coetum ad vitam aeternam electum, per Spiritum suum et verbum, in vera fide consentientem colligere, tucri ac servare, per meque vivum eius coetus membrum esse et perpetuo mansurum“.³⁵⁸ *Más*, akiről a iudicium caritatisnál fogva föltételezem, hogy hívő, lehet, hogy valóban az, így ő is „örökké élő tag“ ; amennyiben azonban Krisztusból csak a „nevet és külszint“ viseli : az elválasztottak összessége által alkotott láthatatlan egyháznak már nem tagja, hanem ahhoz a szélesebb körhöz tartozik, mely csak „respectu hominum dicitur ecclesia“. Isten szemével nézve (ένώπιον τοῦ Κυρίου) a látható egyház tagjai ugyanazok, akik a láthatatlanéi, ennyiben a látható egyház is : egyház, valódi s nem látszat, Isten alkotása. Így hát ennek a *mi szemünk előtt* „vegyes“ (az összes „vocati“) — volta — hiszen a képmutatók nem tagok, csak mi nem tudjuk ezt róluk, mivel „de intimis“ nem ítéltük — semmiképpen nem mond ellene annak a ténynek, hogy az egyház : „universus electorum numerus“ : az elválasztottak teljes száma.³⁵⁹

Kiséreljük meg összeszedni ennek a tételnek maga Kálvin által levont konzekvenciáit azoknak alapján, amiket ő az Inst IV. könyvében egyfelől a római katolikusokkal, másfelől a novatianus-donatista anabaptistákkal való polamizálás közben elmond. Ezek a következők :

A világ teremtésétől fogva *mindig megvolt az Urnak a maga egyháza s meg is lesz a világ végezetéig*,³⁶¹ amiképpen megígérte Dávidnak : „mindörökké megerősitem a te magodat és nemzetségről nemzetségre megépitem a te királyi székedet“.³⁶² Ez a szövetség nem egyes személyeknek szól, hanem Ábrahámnak és ivadékainak, Dávidnak és magvának : az elválasztás tárgya tehát nem az *individuum, hanem az Isten népe*.³⁶³ Isten népe : az atyák és a magok, a szülők és a gyermekeik folytatólagosan : akkor pedig az egyház *nem önkéntes társulás, nem egyesület, nem egygondolkozásúak tömörülése, hanem szerves összefüggés*,³⁶⁴ mint

³⁵⁵ Inst. IV. 1. 17.

³⁵⁶ Inst. IV. 1. 5.

³⁵⁷ „Isten az ő saját tulajdonává választotta azokat, kik a Krisztussal való közösségbe jutottak ; mivel mi is ezek között vagyunk, részesei vagyunk... stb. Inst. IV. 1. 3.

³⁵⁸ Cat. Heid. (1563) LIV.

³⁵⁹ Az egyház „vegyes“ voltáról a különböző ref. hitvallások bizonyágtételét I. D. Karl Müller : Die Bekenntnisschriften der reg. Kirche. Leipzig, 1903. Zwingli Fidei Ratioja (85. l.) ; Conf. Tetrapolitana 1530. XV. (70. l.) ; Conf. Helv. 1. 1562. : „Non omnes sunt ex ecclesia, qui sunt in ecclesia“ (199. l.) ; Conf. Gall. 1559. XXVII. (228. l.) ; Conf. Belg. 1561. XXIX. (244. l.) ; Skót hitv. 1560. XXV. (262) ; Ir artik. 1615. 70. (535. l.) ; Erlauthali hitv. 1562. (289. és 1313. l.) ; Cseh hitvallás 1609. VIII. 3. 9. (471. és 473. l.) ; Frankfurti hitvallás 1554. IV. (664. l.) ; Emdeni Káté 1554. 75 kérdés (679. l.).

³⁶⁰ Müller : i. m. Fidei Ratio (de eccl.) Sexto (84. l.) ; Genfi Káté 1545. VIII. 1. 16. (125—6. l.) ; Skót hitv. XVI. „coetus et multitudo hominum a Deo electorum (256) ; Waldens hitv. 1655. XXV. (503) ; Ir Artik. 1615. 63. (534. l.) ; Westminsteri hitv. 1647. XXV. „Ecclesia . . . quae est invisibilis, constat e toto electorum numero . . .“ (597. l.) ; Nagy westm. Káté 1647. 64 kérdés (620. l.) ; Emdeni Káté 1554. 45 kérdés (674. l.).

³⁶¹ Müller : i. m. II. Helv. Hitv. XVII. „Sempet fuit et erit.“ (195—6. l.) ; Belga hitv. 1561. XXVII. (243. l.) ; Skót hitv. XVI. (256. l.) ; Debraceni hitvallás 1562. V. (426. l.) ; Dordrecht kanonok 1619. VII. (844. l.)

³⁶² Inst. IV. 1. 17.

³⁶³ L. Dijk : i. m. 497. l. ; Müller : i. m. Berni zsinat 1532. XXI., XXIV. (46., 50. l.) ; Conf. Tetrapol. 1530. XV. (70. l.) ; Baseli hitv. 1534. 5. (96. l.) ; II. Helvét hitvallás XVII. (195. l.) ; Gall hitv. XXVII. (228. l.) ; Belga hitv. XXVII. (243. l.) ; Skót hitv. 1560. XVI. (256. l.) ; Piemonti hitv. 1655. XXV. (503. l.) ; Frankfurti hitv. 1554. IV. (663. l.).

³⁶⁴ Müller : i. m. Zwingli tételei 1523. 7—10. (2. l.) ; Berni tételek 1528. I. (30. l.) ; Berni zsinat XXIV. (50. l.) ; Conf. Tetrapol. XV. (70. l.) ; Lausanni tételek 2. 3. (110. l.) ; II. Helv. Hitv. XVII. (196—7. l.) ; Németalf. hitv. 1566. (937. l.) ; Skót hitv. XVI. (256. l.) ; Debreceni hitv. 1562. V. 8. (427. l.) ; Erlauthali hitvallás (289. l.) ; Cseh hitv. 1609. (471—2. l.) ; Waldeus hitv. 1655. XXIV. (502. l.) ; Westminster. hitv. 1647. XXVI. (599. l.) ; Heid. Káté 1563. LIV. (696. l.).

ahogy a test tagjai nem összerakattatnak, hanem kinőnek. A gyermekeket újjászületetnek nem lehet mondani, mégis hozzátartoznak a gyülekezethez³⁶⁵ (gyermekkeresztség) ebből következik, hogy *nem csupa megtértekből, csupa szentekből* gyülekezik össze az egyház. Teljesen *tiszta és tökéletes egyház itt a földön, az ő látható formájában nem fordulhat elő*; Korinthusban, Galáciában is volt baj,³⁶⁶ mégsem szűnt meg egyház lenni az egyház; a próféták az *istentelenek* gyülekezetében emelték föl *tiszta* kezeiket;³⁶⁷ — ne egymást, ne az egyházat, hanem *önmagunkat* vizsgáljuk meg.³⁶⁸ *Az ige és sákramentumok szolgálatát Isten rendelte,*³⁶⁹ ahol ezek „*sincere*” megvannak, *ott kétségtelenül ott az egyház*, még ha fogyatkozás van is benne.³⁷⁰ S ha hiba is az egyház tisztasága felett való örökös elmulasztása, ez nem ok a törvényes egyháztól való elszakadásra, az istentelenek csoportjától elkülönülni akarás nem vezethet az egyház elhagyására,³⁷¹ ami „veszedelmes dolog”.³⁷² A római egyház elhagyása más, mert ott az ige és sákramentumok „*sincere*” szolgálata — az egyház megismerhetésének örök jegyei — megromlván s ezek helyett más jegyek (papság, successio) állítatván, aki tőle elszakad, *nem a Krisztus egyházától szakad el.*³⁷³ Az apostolokat is éppen a Krisztus neve miatt vetették ki az akkori törvényes egyházból. De annak az egyháznak elhagyása, mely — ha fogyatékosan is — *megtartja az Ur által ajánlott rendet*, nem más, mint a *Jézus Krisztus megtagadása, megsértése annak a házasságnak, melyet Isten Fia velünk kötött.*³⁷⁴ Az anabaptisták minden áron való tisztogatni akarása: örültség, a saját tökéletességükben való bizakodás: hazugság, felfuvalkodottság;³⁷⁵ Isten bűnbocsánatának széles keretei vannak, nem szabad az Ő könyörületessége előtt saját gonoszságunkkal elzárni az utat, tehát az *egyházjegyelem*³⁷⁶ szigorának korlátai kell, hogy legyenek, a fegyelem orvosság s nem szakadás előidézője.³⁷⁷ A bűnbocsánatot ott kell keresni, ahova az Úr helyezte, t. i. az *igehirdetésen és sákramentumokon* keresztül gyakorolt *kulcsok hatalmában*, mely a „megengesztelés követsége”.³⁷⁸ *Állandó bűnbocsánatra van szükségünk,*³⁷⁹ ezért azok, akik a léleknek az egyházon keresztül Isten által nyújtott eledelét megvetik, elpusztulnak.³⁸⁰ Tehát a *gyengeségünk* nem engedi meg, hogy az egyházat, mely hordoz, mint egy *anya* s nevel, mint egy iskola — mely tehát nem a Zwingli értelmében vett akcidentális valami, hanem az „externa media ad salutem” közé tartozó, Isten által életre hívott *institutum* —, odahagyjuk, ennek „kebelén kívül

³⁶⁵ Müller : i. m. Zwingli Fidei Ratio 1530. „...quoque infantes...” (84., 85.); — I. Cat. Rom. Pars I. Cap. X. 9.: az egyházból ki vannak zárva a csecsemők (haeretikusok, schismaticusok és az exkommunikáltak).

³⁶⁶ Inst. IV. 1. 13., 14.

³⁶⁷ Inst. IV. 1. 18., 19.

³⁶⁸ Inst. IV. 1. 15.

³⁶⁹ Müller : i. m. Conf. Tetrapol. 1530. XV. (70. l.); II. Helv. Hitv. 1562. XVII. „De notis vel signis verae ecclesiae” (198. l.). Genfi hitv. 1536. 18. (115. l.); Gall hitv. 1559.; XXVII., XXVIII. (228. l.); Westm. hitv. 1647. XXV. 4. (598. l.); Erlatuthali hitv. 1562. (290. l.); Cseh hitv. 1609. 4. (472. l.); Frankfurti hitv. 1554. IV. (664. l.); Bremai hitv. 1595. 2. (740. l.).

³⁷⁰ Inst. IV. 1. 10.; IV. 1. 12.

³⁷¹ Inst. IV. 1. 15.; IV. 1. 13.

³⁷² Inst. IV. 1. 4.

³⁷³ Inst. IV. 2. 2., 6.

³⁷⁴ Inst. IV. 1., 10., 11.

³⁷⁵ Inst. IV. 1., 23.; IV. 1., 16., 20.; IV. 12. 12.

³⁷⁶ Müller : i. m. I. Helv. Hitv. 1536. XIV. (XV.) (104. l.); Lausanni tételek 1506. 4. (110. l.); Belga hitv. 1561. XXIX. (244. l.); Skót hitv. 1560. XVIII.: „disciplina severa...” XXV.: „disciplina convenienter verbo Dei exercita...” (257., 262. l.); Debr. hitv. 1562. 7. „De signis, quibus vera Ecclesia dignoscitur ab adulterina” (428. l.); Angol art. 1552. XX. (512.); Frankfurti hitv. 1554. IV. (664. l.); Emdeni Káté 1554. 51. kérdés (675. l.); Bremai hitvallás 1595. 2. (740. l.).

³⁷⁷ Inst. IV. 1. 24—29.; IV. 1. 16.; 12. 8.

³⁷⁸ Inst. IV. 1. 22.

³⁷⁹ Inst. IV. 1. 21.

³⁸⁰ Inst. IV. 1. 5.; I. Müller : i. m. I. Helv. hitv. 1536. XIV. (XV.) (104. l.); Gall hitv. 1559. XXVI. (228. l.); Belga hitv. 1561. XXVIII—IX. (244. l.); Waldi hitv. 1655. XXVIII. (503. l.).

semmiféle bűnbocsánatot, semmiféle üdvösséget nem remélhetünk: *extra ejus gremium nulla est speranda peccatorum remissio, nec ulla salus.*³⁸¹ Ez azonban nem a római „*extra ecclesiam nulla salus*” exclusiv és intolerans elvének a reformált egyházra való alkalmazása, nem annak a merev kimondása, hogy *nincs* üdvösség az egyházon kívül, hanem Isten *szabad kegyelmének* a megvallása mellett — melyszerint a hívő üdvössége nincs abszolút függésben az „*externa media*”-tól (I. Inst. IV. 1, 6: „Isten a külső eszközöktől önmagát elválasztván, a hitnek úgy kezdetét, mint egész folyását magának tulajdonítja”) — annak az alázatos beismerése, hogy mi „*gyengeségünk miatt*” vagyunk *rászorulva* az egyház „nevelésére”,³⁸² nélküle „*nem remélhetünk*” bűnbocsánatot, — de tagjai lévén, a bűnbocsánatban naponként részesedve³⁸³ „*erős és szilárd alapokon nyugszik* üdvösségünk”.³⁸⁴ Az egyházhoz való — Isten elválasztásán alapuló — tartozásunk egy szóval nem azt mondja meg, hogy hol *nincs* üdvösség, hogy kik *nem* idvezülnek — ez az Isten szabad tetszésének dolga —, hanem azt mondja meg, hogy mi üdvösségünk felől *bizonyosak* lehetünk.

Az Isten eleve elrendelésén nyugvó egyháztagság fölséges gyümölcse: *ime nem a mások „nulla salus”-a, hanem a saját „certitudo salutis”*. Egyébként — ezt azért kell nyomatékosan hangsúlyoznunk, mert a kitétel római színezetűnek látszik — a „csak az egyházon belől van megtartás” elvének kimondásánál nem a *saját felekezeti*, hanem a *Krisztus igaz egyháza értendő*, ily értelemben pedig *nem is lehet mást mondani*, mint hogy „*communio cum ecclesia Christi vera* tanti facimus, ut negamus eos coram Deo vivere posse, qui cum vera Dei ecclesia non communicant, sed ab ea se separant”.³⁸⁵ Ez a „*vere ecclesia Christi*” — melynek a kálvini egyház méltó edénye lenni *igyekszik* — az, melyet a római pápás egyház által hamisan igényelt predikátumok egyedül megilletnek: *una, sancta, catholica, apostolica, errare non potest, extra eam nulla salus.*³⁸⁶

További következménye az eleve elrendelés tényének az Istentől való *teljes függés*. Isten abszolút uralma, Krisztus királyi Fősége belső és külső, lelki és anyagi tekintetben mindent a leghatározottabban *megköte tart*. Ha Isten szuverén, mi nem lehetünk szabadok (a minden föltétel nélkül való „szabadság”-nak, mint protestáns principiumnak a hangoztatása óriási tévedés — ebben leledzik az idézett írók közül pl. Bruins, Herderschee). A téglákat épületté nem önmaguk rakják, hanem az építő akarata. De ha abszolúte Istentől függ az egyház egésze is s minden tagja is, valamint külső és belső formája is, akkor *lehetetlen bármi emberi uralom, nevezék azt hierarchiának* (r. kath.), *vagy államhatalomnak* (Luth.). Éppen az Istentől való teljes függés jelenti az ezektől való *teljes szabadságot*.

Tehát miképpen az egyház *belső lényét* (a „láthatatlan egyház”, „az elválasztottak teljes száma”) a predestináció örök ténye határozza meg, úgy az egyház *látható kijelentésében* (a „látható egyház”) is teljes mértékben kifejezésre kell jutni az isteni egyeduralomnak. Ennek az elvnek pedig nem a láthatatlan és látható teljes azonosságát megvalósító — emberi helytartóskodás alá rendelt,

³⁸¹ Inst. IV. 1. 4. Müller : i. m. II. Helv. hitv. XVII. „*Extra ecclesiam Dei nulla salus*” (198. l.); Genfi Káté 1545. : „...*extra ecclesiam non nisi damnationem et exitium esse*...” (126. l.); Belga hitv. 1561. XXVIII. „*extra eam nulla sit salus*” (243. l.); Skót hitv. XVI. (256. l.); Debreceni hitv. 1562. V. „*extra Jesum Christum salus nusquam (nunquam) extet*...” „*semper fuisse et fore aliquam ecclesiam, extra quam non sit salus*” (426. l.); Cseh hitvallás 1609. 5. „*Ecclesiam quaerere et ipsius vivum fieri membrum, omnibus apprime necessarium*...” (472. l.); Frankfurti hitv. 1554. IV. „*nulli extra eam communicant sunt dona Dei omnia*...” (663. l.).

³⁸² Inst. IV. 1. 5.

³⁸³ Inst. IV. 1. 21.

³⁸⁴ Inst. IV. 1. 3.

³⁸⁵ Conf. Helv. II. XVII. 11.

³⁸⁶ Cat. Heid. LIV. — Kálvin a maga egész munkáját „kísérletnek” nevezi, hogy az egyházat visszavigye a régi tisztaságára: „*ad illam ecclesiae formam, quam apostoli constituerunt, in qua... unicum habemus verae ecclesiae exemplar, a quo si quis vel minime deflectit, aberrat*” (Cat. Gen. VIII. 108. a.), — de meggyőződése, hogy az összes történeti egyházak közül az övé áll legközelebb ahhoz.

passzív alkalmazkodást kívánó — *üdvintézmény* felel meg, hanem a láthatatlanra ránevelő, emberi *szolgálatokat*³⁸⁷ igénybevevő — *s ennyiben intézményszerű* — *üdv-közösség, organizmus*, melynek élete az összes tagok élő, aktív, nem emberi rendleteket, hanem Isten törvényét szolgáló voltában kell, hogy megnyilvánuljon. *Intézménnyé* teszi a látható egyházat a „jó rend“: a különböző munkák elvégzése szempontjából szükséges berendezettség,³⁸⁸ de azért *élő szervezet* kell, hogy legyen, mely az emberi élet egészét át kell, hogy fogja, hassa és alakítsa. *Egy szerves egész*, mely minden nemzetségből, nyelvből és népből „*elhíva*“ (ha lokáliter az egész föld kerekén szétszóródva is — I. Inst. IV. 1, 9.) kitermeli magából Isten „*elválasztott*“ népét, az új emberiséget, melyről itt e földön azonban csak annyit tudhatunk, hogy „*pro ecclesiae membris agnoscamus, qui et fidei confessione et vitae exemplo et sacramentorum participatione eundem nobiscum Deum ac Christum profitentur*“.³⁸⁹

Emberi „szerszámokon“ keresztül Isten maga igazgatja az ő egyházát, következőleg az *Általa rendelt kormányzást, mint kevésbé szükséges dolgot, lelkisnyelni nem szabad*.³⁹⁰ Erről megelégedezik Luther, ki az egyházat olyan pneumatikus intézménynek tartja, mely — lényege s feladata az ige és sákramentumok szolgálatában kimerülven — nem csak a világiakban nem kormányozhat (mint a római egyház), hanem még önmagát sem.³⁹¹ Mivel azonban mégis kénytelen elismerni, hogy bizonyos, ha nem isteni, hát emberi-rend „az ekklezsiában lehető, sőt bizonyos mértékben *nélkülözhetetlen*“³⁹²: hajlandó lenne még a pápai monarchizmussal is megbékülni, ellenben a gyülekezetre, melyet igen helyesen az egyház *lelki életének központjává* tett, kormányzás szempontjából már nem gondol. Mert az Írásból ilyen megbízást nem tud, vagy nem akar kiolvasni sem a tanítók, sem a gyülekezet részére. Csakhogy a pápához szólót még kevésbé... Kálvin principiálisan különbözőven Luthertől az egyházi *kormányzás*, az egyházi *hatalom* felől vallott nézeteiben, tanítja, hogy miképpen az élet egésze fölött Isten törvénye az egyetlen úr, úgy az egyház: *külső formájára nézve is* Isten igéjének kell, hogy alávesse magát. Mert az egyház látható formájában is Isten alkotása, az Ő szuverénítésének objektuma, melyet Magának tart fenn s „*szolgák által*“ *Maga kormányoz*;³⁹³ melynek a tudományban, fegyelemben, törvényhozásban³⁹⁴ álló *hatalmát Ő Maga gyakorolja* igéjén keresztül Szentlelke által úgy, hogy e *lelki hatalom* érvényesítését a „*gyülekezetre*“ (nem: kiváltságos emberekre) bízta az ige *zsinórmértékül adása mellett*, — minden tekintélyt és méltóságot az igének tartván meg, hogy az embereké csak a szolgálat legyen.³⁹⁵

Igy állván a dolog — az egyház egész földön elterjedt, egyetemes nagy egészéről (= *ecclesia universalis*, mellyel, mint ilyennel a külső forma, szervezet szempontjából Kálvin nem foglalkozott) nem szólva most —, a látható egyház *specialis, particularis* alakulataira, az *egyes gyülekezetekre* (= *Singulae ecclesiae*) kell fordítani tüzetesebben a figyelmünket (hiszen szervezni nem „az egyházat“, hanem a gyülekezetet lehet), melyeknek határozott „*egyházalkotmány*“-nyal való ellátása a Kálvin szóban levő *hittani meggyőződésének az egyenes következménye*.

Míg a római és lutheránus „*parochiát*“ a lelkész vezetése és felügyelete alatt álló „*laikusok*“ teszik, addig Kálvin szerint — éppúgy, mint Zwinglinél — a gyülekezet minden egyes híve nem passzív tárgya, hanem *aktív alanya nem csak*

³⁸⁷ Inst. IV. 3. 1.

³⁸⁸ Müller : i. m. Conf. Tetrapol. 1530. XV. (70. l.); II. Helv. Hitv. 1562. XVII. : „Nulla in Ecclesia *á-actz*“ (197. l.); Genfi Káté 1545. : „Certum... gubernationis ordinem constitutum in ecclesiis habere operae pretium est.“ (152. l.); Gall hitv. 1559. XXXIII. (229. l.); Belga hitv. XXX. (244. l.); Cseh hitv. 1609. XIII. 7. „ordinem in Ecclesia vigere necesse est, cuius certae partes...“ (473. l.).

³⁸⁹ Inst. IV. 1. 7.

³⁹⁰ Inst. IV. 3. 2.

³⁹¹ L. Masznyik : Ev. Dogmatika. 215. l. — Innen a caesaropapisztikus alkotmánya.

³⁹² Dr. R. Sohml : Kirchenrecht. Leipzig. I. 476. l.

³⁹³ Inst. IV. 3. 3.

³⁹⁴ Inst. IV. 8. 12.

³⁹⁵ Inst. IV. 8. 1., 2., 8.

a saját hitbeli dolgainak, hanem — elvileg legalább is — az egyházközség kormányzatának is. Seeberg³⁹⁶ szép kifejezése szerint a gyülekezet „nem csupán objektuma az Istenuralomnak, hanem a Lélek erejében annak szubjektuma is“. Zorn³⁹⁷ szerint Kálvin a gyülekezetet „az alkotmány dogmatikai bázisának“ tartotta, mégpedig abban a meggyőződésben, hogy Krisztus tanítását és az őskeresztyén-ség példáját követi.³⁹⁸ E szervezet alapján minden egyházközség „szociális organizmus“,³⁹⁹ felebaráti, egyháztársadalmi kötelezettségek teljesítésére, megfelelő hatalommal. Amit Zwingli az „egyházközségek hatalma“ (= fegyelemgyakorlás) és a „kulcsok hatalma“ (= evangélium prédikálása) alatt ért, Kálvin összefoglalja azt. Ennek a hatalomnak gyakorlása a lelkész által : a lelki gondozás,⁴⁰⁰ a gyülekezet által : a kormányzás, fegyelem⁴⁰¹ és a szegényügy kezelése.⁴⁰² Minde hatalom gyakorlásának helye a *gyülekezet* — ezért szükséges ennek a szervezett volta ; mind e hatalmat tulajdonképpen a gyülekezet gyakorolja, de nem közvetlenül, hanem csak választott képviselői által⁴⁰³ s ebben áll a gyülekezet szervezete. Ezek a választott képviselők négy tisztségben oszlanak meg, melyeket az Úr rendelésére lát Kálvin visszavezethetőnek, mindazonáltal e rendelések kiolvasásánál nem követel magának csalhatatlanságot s éppen ezért a megállapított szervezetet nem tartja „nota ecclesiae“-nek.⁴⁰⁴ Az egyházalkotmány nem dogmatikai intézmény, de a hittani elvekkel összeköttetésben áll. E hivatalok közül a kormányzás s a fegyelem gyakorlása a presbiterek kezén⁴⁰⁵ van, kik közé tartoznak a lelkészek is s meghatalmazásuk a gyülekezet jóváhagyásán nyugszik. A lelkészek s a többi presbiterek testülete a consistorium, mely az egyházközség *képviselője* és *törvényszéke* ; hatalma azonban csak *lelki* (a polgári bíraskodás a világi hatóság tiszte) s eljárása a gyülekezetnek mindig tudomására hozatik. Mert a törvényes eljárást „a vének nem maguk s külön végzik, hanem a gyülekezet tudtával s helybenhagyásával, oly módon azonban, hogy ne a köznép sokasága vezesse az ügyet, hanem ellenőrködjék tanú és vigyázóként, hogy a kevesek indulatból semmit ne tegyenek“. ⁴⁰⁶ Ez egy oldalról világosan kifejezi azt, hogy az egyházi hivatalnokok hatalmának forrása nem egyedül a gyülekezet, nem ez ad egyszerűen mandátumot a szolgálatában álló hivatalnokoknak, hanem *Krisztus akaratának* érvényesítői ők, mint pl. „egy monarchikus államban a hivatalnokok a monarcha“ akaratát⁴⁰⁷ viszik keresztül. E tekintetben hát inkább a gyülekezet fölött állanak, azonban a gyülekezet őket mégis ellenőrzi, ami más oldalról azt jelenti, hogy egyes egyházi hivatalnokok személyének kiemeléséről szó sincs, mert „hominibus nihil tribuit (sc. Christus), nisi *commune ministerium*, et unicuique

³⁹⁶ D. R. Seeberg : Christliche Dogmatik. I—II. 1924. II. 352. l.

³⁹⁷ Dr. Ch. Zorn : Lehrbuch des Kirchenrechts. Stuttgart, 1888. 160. l.

³⁹⁸ *Sohm* (i. m. 638. l.) *ev. egyházjogász* azt mondja, hogy az egyházközség ez alakban való megteremtése pusztán a ref. egyházalkotmány műve. Ezzel szemben lic. Dr. Karl *Rieker* (Grundsätze der ref. Kirchenverfassung. Leipzig, 1899. 78., 80. l.) megállapítja, hogy e jogi értelemben vett egyházközségek — tehát nem a római vagy lutheránus parochiák — felállítására valódi ref. jellemvonás, lévén az egyház őstípusa a *helyi* gyülekezet és minden más egyházi testület ebből keletkezett szekundár képződmény, — ami a *Sohm* kijelentését oda módosítja, hogy az egyházközség az őskeresztyén gyülekezetek alapján létrehozott ref. alkotás. Éppen az ezekkel való megegyezés adja meg az egyháznak a „*principium formale*“-ját, míg a „*principium materiale*“ megfordítva, minden ezekben meg nem levő elemnek a teljes kizárása, vagyis a Krisztus egyedüli uralmának érvényre jutása. Ez utóbbi elv mond ellene úgy a pápai, mint fejedelmi kormányzatnak, ellenben a gyülekezet önkormányzatával, — melynek zsinórmértéke az Ige — teljes összhangban áll.

³⁹⁹ *Rieker* i. m. 68.

⁴⁰⁰ Mt. 16₁₆₋₁₉ ; Ján. 20₂₁₋₂₃.

⁴⁰¹ Ml. 18₁₃₋₂₀.

⁴⁰² Mk. 10₂₁.

⁴⁰³ Dr. Sz. Kun Béla : Kálvin Egyházalkotmánya. Debrecen, 1905. 42. l. ; Dr. F. W. *Kampschulte* : Johann Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf. I—II. Leipzig, 1869. 270. l.

⁴⁰⁴ Ef. 4₇₋₁₁ ; *Sohm* : i. m. 656. l. ; *Rieker* : i. m. 91—92. ; *Kun B.* : i. m. 13—15., 45—

48. ll.

⁴⁰⁵ „jámbor és istenfélő gyülekezeti tagok“, Dr. *Kerkápoly* Károly : Prot. egyházalkotmány, tekintettel történeti fejlődésére. Pápa, 1860. 53. l.

⁴⁰⁶ *Kálvin* szavai ; idézi *Kerkápoly* i. m. 15. l.

⁴⁰⁷ *Rieker* : i. m. 142. l.

modum particularem“.⁴⁰⁸ A Szentírás az episcopi, presbyteri, pastores, ministri szavakat „vegyesen“ használja,⁴⁰⁹ tehát a kálvini szervezet megszüntet minden különbséget, annyira, hogy a tisztviselők is fegyelmi eljárás alá esnek. A közös szolgálatba a maga kijelölt munkaköre szerint bevonja az egyházközség minden egyes tagját. A status ecclesiasticus : a lelkészség és a status oeconomicus : a nép (ezek közül kerülnek ki a nem-lelkészi tisztviselők : presbiterek, diakónok) egyaránt résztvesz a kormányzásban, miáltal az utóbbi rend az előbbivel egyenjogú, önálló, *egyházi alannyá* lesz, a rendek szerint való megkülönböztetés nem jogkülönbséget, hanem külön-külön hivatási kört jelentvén. Amit bizonyít az is, hogy a két rend a gyülekezet törvényes képviselőjében, a consistoriumban összevegyül.

A gyülekezetnek, mint a joggyakorlás egyedüli birtokosának a kiemelése dacára maga a genfi gyakorlat mégis csak a pusztá ellenőrzést, a beleegyezési vagy kifogás-emelhetési jogot hagyja a nép kezén, úgy a választásokba, mint a consistorium határozatainak hozatalába való tényleges befolyás helyett. — Kampschulte szerint a „föltétlenül demokratikus alapokon nyugvó“ kálvini egyházkormányzatban a nép jogát pusztá beleegyezéssé „az idők gyengesége miatt“⁴¹⁰ korlátozta Kálvin. Ez igaz, mert eredetileg az ősegyház példájából is, az egész gyülekezet választási jogát tartja követendőnek ; ámde a „jó rend érdekében“ megkiváncsoltatnak olyan óvintézkedések, melyek elejét vegyék a tömeg félrevezetésének“.⁴¹¹ A nép tehát nem maga szavaz, indítványoz ugyan, de az ügyek könnyebb és tisztább elintézése érdekében a — mondjuk így — nálánál szakértőbbek kész megállapodását úgy elfogadni, mint megfelelőbbnek jogosítva van. Tehát a döntés végre is az övé. Kimondhatjuk, hogy a Kálvin szándéka az, hogy az egyházat azok vezessék, akik vezetésre elhívtak, elsősorban t. i. a lelkészek és a többi vének, akiket a nép ellenőrizzen. Ez a tipikusan kálvini elv *mindenkinek kijelöli a maga munkakörét és minden ember uralmat kizár*. Ez alapján demokratikus jellemű hatalommegosztást igazolja az egész rendszernek nemcsak a tartalma, hanem — dacára, hogy a körülmények kényszerítő hatása miatt a gyakorlatban hátrányos változásokat szenvedett — a *történelme* is, amennyiben az a tanács megállapítása után „az összes népek szavazatával“⁴¹² fogadtatott el.

A consistorium tulajdonképpen a gyülekezet második énje, mely önmagát vezet, felügyeli és kormányozza. A presbitériumnak ilyen, a gyülekezetet nem formaliter, hanem materialiter⁴¹³ képviselő hivatása lévén, természetes, hogy megbízását attól kapja és annak helybenhagyására van szüksége, akit képvisel. Csak így juttathatja az összes tagok akaratát érvényre intézkedéseiben, csak így nyugodhatik szuverénitása minden egyes tagjának jóváhagyásán, csak így maradhat a *jurisdictio* hatalma a maga egészében a gyülekezetnél.⁴¹⁴ Csak így épülhet az egyháznak önálló szervezete, azaz : az egyház feladatairól szervezett gondoskodás a legcélszerűbben csak így történhetik, és csak így lehet *e szervezetnek maga a gyülekezet, a kulcshatalom egyedüli birtokosa az alapja*.

Jegyezzük meg itt, hogy nem a megállapított rendhez való dogmatikus ragaszkodás a lényeges, nem az, „hogy az egyház ilyen vagy olyan című szervekkel el legyen látva, s hogy e szervek ilyen vagy olyan hatáskörrel birjanak, hanem az, hogy az *egyházi hatalom a gyülekezetnél van, mely a sajátos egyházi feladatok végzésére szervezkedni köteles*“.⁴¹⁵ Kálvin a szervezkedésnek előbbi formáját látta a feladat teljesítésére legmegfelelőbbnek s az Íráshoz s az ősegyház példájához legközelebb

⁴⁰⁸ Inst. IV. 4. 10.

⁴⁰⁹ Inst. IV. 3. 8.

⁴¹⁰ I. m. 270. l.

⁴¹¹ Inst. IV. 3. 13—15. ; 4. 10—12. ; Kun B. : i. m. 70.

⁴¹² *Kerkápoly* : i. m. 56. l. ; id. *D. Révész* Imre : A prot. egyházalkotmány Alapelvei... Szarvas, 1856. 89. l.

⁴¹³ *Rieker* : i. m. 140. l.

⁴¹⁴ *Dr. Kun Béla* : i. m. 67. ; u. ő : Magyar Ref. Egyházalkotmány. Debrecen.

33. l.

⁴¹⁵ *Kun B.* : i. m. (Kálvin Egyházalkotmánya) 51. l.

állónak. S valóban a Kálvin lelke előtt lebegő ideális gyülekezetben „a látható egyház tulajdonképpen és valódi kifejezését“⁴¹⁶ kell látnunk.

Tehát a céljainak megfelelően szervezett gyülekezet az, amely „az egyház“-at a legtökéletesebben jeleníti meg a földön“. Egyedül égi Királyának engedelmeskedvén, sem pápának (róm. kath.), sem fejedelemnek (Luther), sem világi nagy tanácsnak (Zwingli) fennhatóságát el nem ismeri, sőt principiell a többi hasonló önkormányzattal bíró gyülekezetekkel szemben is teljesen önálló. „Az, hogy a földön levő összes gyülekezetek együtt egy közönséges keresztyén anyaszentegyházat alkotnak, mivel ez jogilag szervezve nincs, nem szünteti meg a gyülekezet szuverénitását“,⁴¹⁷ ellenben e szuverénítás lehetővé tehetné az összes különálló gyülekezetek összekapcsolása által az egész földön elterjedt közönséges anyaszentegyház szervezését.

Kálvin azonban nemcsak hogy ennek, hanem kevesebb, pl. egy nemzet kebelében alakult gyülekezetek jogilag való összekapcsolásának a gondolatával sem foglalkozott. Elég, ha ezeket „a tudomány egysége“, „a hit köteléke“⁴¹⁸ összetartja. Ennek oka egyrészt, hogy ő „egy városi köztársaságban működött“, másrészt, hogy kifejezze, hogy „csakis a gyülekezetnek van szüksége jogi szervezetre“. ⁴¹⁹ Mindazonáltal e kapcsolat létrehozása bármily széles körben sem volna elvi szempontból lehetetlen, mert az egyes gyülekezetek szuverénitásához tartozik az is, hogy saját (t. i. Istentől rájuk bízott) hatalmukat az egyesülésbe lépés által közössé tehetik. A feltétel egyedül csak annak a határozott kifejezésre juttatása, hogy miként egy gyülekezet egyes emberekből, úgy e magasabb alakulat egyes gyülekezetekből áll. Tehát, hogy a szervezkedés „nem felülről lefelé, hanem alulról fölfelé történik“.⁴²⁰

Ezekből önként folyik a magasabb alakulatok miként fölépülése. Megalakulnak a „zsinatok“, melyek a consistoriumok (= presbitériumok) delegátusaiból képződnek. „Csak következetes dolog, ha a zsinatok csupán, mint magasabb fokú presbitériumok jelöltetnek.“⁴²¹

Az egyház dogmatikumának a földi élet korlátain belől lehető logikus folyamánai ezek a Kálvin kiolvasása szerint. Ezt a rajzot ki kell egészítenünk még azzal a megjegyzéssel, hogy Kálvin az egyház autonómiájában — függetlennek nyilvánítván az egyházat mindentől, ami nem egyházi — az állam kormányzó hatalmától való egyházi függetlenség elvét is lefektette. Hiszen eredetben, feladatban, organumokban, gyökeresen különbözik egymástól egyház és állam.

A láthatatlan egyházban működő isteni erőket az empiria korlátai között a leginkább (teljesen természetesen sohasem) megjeleníteni képes látható egyház gyakorlati megjelenési formájának ez itt vázolt megépítése teljes cáfolat Bruins megállapítására,⁴²² ki szerint a látható és láthatatlan egyház viszonyának tisztázásával Kálvin „nem a legszerencsésebb volt... senkinél sem találjuk nagyobb zavartságát e két fogalomnak, mint nála“. Bizonyosságul az Inst. IV. 1., 3. egy kitételére hivatkozik, ahol Kálvin az „ecclesia invisibilis“ hitbeli fogalmát fejtegetvén, így szól: „quamquam articulus symboli ad externam quoque ecclesiam aliquatenus pertinet“. Ritschl is belső ellentmondással vádolja meg Kálvint,⁴²³ kinél az ú. n. látható egyház, ha „aliquatenus“ is, mégis a hit tárgya, pedig a hitre csak a valóság ideális szemlélése tartozik. De, s ennek a leszögezésében igazat adunk Kraussnak, s ez egyúttal a feleletünk is mindkét ellenvetésre: ha Kálvin az ecclesia visibilis számára „a hívő szemlélést igénybe veszi, ezt azért teszi, mert a látható egyházban is hathatóságoknak bizonyulnak a láthatatlan egyház sohasem gyümölcstelen ismérvei: az ige és a sákramentumok. A korlátozást az aliquatenus eléggé kifejezi.“ Totaliter-t

⁴¹⁶ Rieker : i. m. 85. l.

⁴¹⁷ Kun B. : i. m. 73. l.

⁴¹⁸ Inst. IV. 1. 9.

⁴¹⁹ Kun B. : i. m. u. o.

⁴²⁰ Kun B. : M. ref. egyhalk. 25. l.

⁴²¹ Rieker : i. m. 86. l. ; Zorn : i. m. 360. l.

⁴²² I. m. 58—59. l.

⁴²³ Idézi : Krauss : i. m. 45. l.

nem irhatott Kálvin, mert akkor a római tanítás földön látható isteni üdvintézményéhez jutott volna ; *nullo modo*-t még kevésbé, mert akkor a látható egyházat éppen attól fosztotta volna meg, amit egyesegyedül állítani akart róla. Az *aliquatenus* (= némileg, bizonyos fokig) ellenben világosan utal arra s itt láthatjuk úgy a Luther, mint a Zwingli felfogásától való különbözőséget, hogy az egyház *lényege* más, mint a *megnyilvánulási formája* ; az *ideál* — nem egy gondolatbeli, hanem valószínűségi élő eszményt értve — más, mint a *megvalósulása* ; az tökéletes, tiszta „*gloriosa sponsa Christi, maculam aut rugam non habens*“, ez tökéletlen, bűnös, „*verum est : Dominum quotidie operari in rugis ejus expoliensis, unde sequitur, nondum perfectam esse ejus sanctitatem*“. De a legtökéletlenebb megvalósulásban is benne kell, hogy legyen „*aliquatenus*“ az eszmény⁴²⁴ s éppen ez munkálja, hogy az egyház „*quotidie proficiat, nondum perfecta sit, quotidie procedat, nondum pervenerit ad sanctitatis metam*“ ;⁴²⁵ egyszerűbben szólva : „*de openbaring nooit volkomen zuiver kan zijn, de kerk immer te reformeeren is*“.⁴²⁶

Szerintünk átlátszó a kérdés. Aki zavarosnak látja, a saját álláspontjában kell, hogy lelje a magyarázatot.⁴²⁷

Kálvinnak az *Isten ígéréjéről* és a *sákramentomokról*, melyekhez az igaz egyház harmadik ismérve gyanánt a *jegyelem* járul, szóló tanítását érintettük a Zwingli felfogásának bírálatánál (38. l.), s tárgyunkhoz elég is ennyi, itt csak azt jegyezzük meg újra, hogy mindenütt hangsúlyozva van e „*notae*“ *nélkülözhetetlensége*, természetesen az eddig mondottak értelme szerint ; továbbá a sákramentumok „*externa signa*“ (róm. kath. ellen) jellege, melyek mégis *objektív* értékűek (anabapt. ellen), mert velök „*Dominus promissiones benevolentiae suae obsignat*“.⁴²⁸

Kálvin gondolatainak itt adott vázolásánál igyekeztünk kiemelni azokat a pontokat, melyek úgy a további tanfejlődés közben, mint a mai egyházi életben előforduló kérdéseknél irányt mutatók, sőt egyenesen döntő erejűek. Az idézgetést és egyes tételekre való visszaemlékeztetést azonban mellőzni fogjuk, nemcsak azért, mert az elvek úgyis beszélnek magukért, hanem azért is, hogy egyszerre több irányba tekinteni kényszerülő szemlélődésünket a visszamutogatás ne zavarja.

III. „*Εκκλησία*“ a világban.

(*Ecclesia militans*.)

Bármily tanulságos lenne is a reformátorok munkája nyomán meginduló tanfejlődésben végigkísérni az egyházzal szembeni tanítás módosulásait : ezúttal meg kell elégednünk a leglényegesebb momentumoknak a kiemelésével, amint azok az egyház problémáinak a tárgyalásánál felvetődnek.

⁴²⁴ Különben az nem „*megvalósulás*“, hanem valami merőben idegen dolog lenne (l. *Hase* : i. m. I. 8. l.) s különben nem különbözőség, hanem *ellentét* állana fenn.

⁴²⁵ *Inst.* IV. 1. 17.

⁴²³ S. G. de *Graaf* : *Kerkelijck besef.* Zuitphen. 7. l.

⁴²⁷ Pl. *Bruins* (i. m. 58. l.) liberális felfogása eleve összeférhetetlen azzal a „*prot. orthodoxiá*“-val, melynek „*Kálvin a megalapítója*“ ; *Krauss* (i. m. 47. k. 55. l.) pedig a nevéken akad fönn : nincs értelme, hogy egy „*genus*“-nak (egyház) két „*species*“-éről (látható és láthatatlan) beszéljünk, mikor a látható egyháznak megfelelő név lenne : az egyház (*nem hittárgy*) ; a láthatatlan egyháznak : az Isten Országá (*hittárgy*). Szükségtelen pedig ismételnünk, hogy ha a tapasztalati egyházat teljesen megfosztjuk hitbeli jellegétől, szóval a látható egyházban nem ismerjük el „*aliquatenus*“ a láthatatlant, akkor az minden egyéb lehet, csak „*egyház*“ nem. Ugyancsak *Krauss* véli, hogy a „*láthatatlan egyház*“ nevet a reformátorok mondták ugyan ki, de dogmává „*terminus technicus*“-sá a polemikák közben és miatt lett az ; s míg a láthatatlan egyház helyett Istenországát nem mondunk, addig az a szemrehányás, hogy a mi egyházunk „*kettős*“, nem csupán „*calumnia pontificorum*“, hanem valódi protestáns tétel (i. m. 66. l.) ; *Ritschl*, *Kaftan* is (i. m. 615.) ; *Herderschee* (i. m. 10. l.) a prot. szabadság nevében tiltakozik az ellen, hogy Kálvin „*a pápa hatalma alól a dogma hatalma alá*“ hajtja a lelkiismeretet ; a látható és láthatatlan közötti különbségételt „*zeer duistere onderscheiding*“-nak mondja s idézi *Schleiermacher*t (*Der christliche Glaube* II. §. 148.) : „*Was so nach dem gewöhnlichen Sprachgebrauch gemäss unsichtbare Kirche heisst, davon ist das meiste nicht unsichtbar, und was die sichtbare, davon ist das meiste nicht Kirche*.“ Erről l. később.

⁴²⁸ *Inst.* IV. 14. 1.

A „Corpus doctrinae orthodoxae“ (a Cat. Heid-hez készült kommentár) szerint a Káté „proprie de vera Dei ecclesia“ beszél. Ez a vera ecclesia a földön : „militans“ ; az égben : „triumphans“. Utóbbi : „a megváltottak mennyei gyülekezete, mely ott fenn ünnepli a győzedelmet“ ;⁴²⁹ fölséges várománya a hitnek, de teljesen jövődöbeli dolog. Előbbi előkészítője ennek, „Istenországának a földi hadserege“ ;⁴³⁰ melynek feladata a megalkuvás nélküli harc minden ellen, ami bűn, Krisztus kizárólagos királysága, a Szent Lélek generálisszimuszága alatt, míg léssen „új ég és új föld“, mikor aki a királyi széken ül, ezt mondja majd : „meglett“.⁴³¹

1. Az egyház láthatóságának és láthatatlanságának egymáshoz való viszonya ; ugyanaz-e ez, mint : egyház és Istenországa ?

Az „ecclesia triumphans“ — mely nem más, mint Istenországának a teljessége — a maga egészében kívül esik a tapasztalat körén, tiszta hittárgy. Égi élet, üdvösség.

Istenországának ezt az üdvhozó teljességét előkészítő földi hadserege : az „ecclesia militans“. Ez kétféle : „invisibilis“ és „visibilis“. A II. Helvét Hitvallás, Heidelbergi Káté, illetve ennek előbb említett kommentárja teljesen Kálvin szellemű meghatározásait az egyház láthatatlanságáról és láthatóságáról⁴³² az eddig mondottak után nem részletezve — annak a megjegyzésével, hogy a valódi és látszólagos egyház különbségét a római egyház is ismeri⁴³³ — Bavinck szövegezésében⁴³⁴ így adjuk mindkettőnek a rajzát :

„az egyház láthatatlannak mondható három szempontból :

1. mint *ecclesia universalis*, mivel egy bizonyos személy más helyek és más idők egyházát nem láthatja ;

2. mint *coetus electorum*, mely csak a paruziában lesz teljes és látható ;

3. mint *coetus electorum vocatorum*, mivel a földi egyházban az igaz híveket nem tudjuk megkülönböztetni.

Ezekhez jöttek még más szempontok, melyek szerint az egyház láthatatlannak mondható, pl. :

mert nem e világból való,

mert feje a Krisztus, s ő is, teste is láthatatlan,

mert legnagyobb része az égben van.

mert helyileg és időileg a kegyelmi eszközök kiszolgáltatásától megfosztható,

mert üldözés idején elrejtőzik,

mert külső hitvallásában észrevehető, de a szívek belső hitében nem,

mert az egyház (= teljességében) egy helyen és egy időben sohasem jelenlevő, hanem századokon keresztül és népekre kiterjed.

És láthatónak mondható az egyház,

mert hitvallásban és életmódban nyilvánvaló,

mint intézmény, hivatalokkal és szolgálatokkal lép föl,

nemcsak igazi hívőket, hanem hipokritákat is magába foglal.“

⁴²⁹ W. Heyns : Ref. Dogmatika, ford. : Galambos Zoltán. Budapest, 1925. 173. l.

⁴³⁰ Dr. Vollenhoven volt hágai lelkész, most amsterdami egyetemi tanár szavai vele való beszélgetésem közben.

⁴³¹ Jel. 21. 5., 6.

⁴³² Müller : i. m. Fidei Ratio 1530. : „soli Deo coquitam esse...“ (84. l.) ; Berni zsinat. XX. (45. l.) ; Conf. Tetrapol. XV. (70. l.) ; Baseli hitv. 1534. V. (96. l.) ; I. Helv. Hitv. (XV.) (104. l.) ; Lausanni tételek 1536. 3., 4. „oculis Dei solius nota...“ (110. l.) ; Skót hitv. XVI. (256. l.) ; Ir Artik. 1615. 68. (535. l.) ; Westminsteri hitv. XXV. (597. l.) ; Nagy westm. Káté 61., 62. (619. l.) ; Frankf. hitv. 1554. IV. (663. l.) ; Erlauthali hitv. 1562. (289. l.)

⁴³³ Pl. Augustinus „corpus Domini bipartitum“-ról beszél ; Bernát „ecclesia electorum“-ról ; Tamás „in actu“ és „in potentia“ tagokról, az egyház „status viae“- és „status patriae“-járól ; Bellarmin „pars exterior et interior“-ról, l. a Cat. Rom. Pars. I. ; Cap. X. 7—9. és 26. is, stb. ; bár igaz, hogy e különbözőségeket igyekeznek a külső egyházhoz-tartozás, történelmi hit s engedelmesség megkívánásával lehetőleg eliminálni.

⁴³⁴ Geref. Dogm. IV. 312. kk.

Ez idézethől világos, hogy a látható egyház csak egy igen kicsiny része, helyi, időleges és nem tiszta megjelenési formája a láthatatlan egyháznak, amely viszont — amazzal együtt — csak „küzdő hadserege“ a „diadalmaskodó egyház“-nak, azaz : a minden történelem lezárása után eljövendő „Istenországa“-nak. A láthatatlan egyház (= nem az egyházat általában, hanem csupán a láthatatlant vegyük figyelembe most) tehát Istenországaival azonosítani,⁴³⁵ vagy általában a „láthatatlan egyház“ distinkcióját mint értelemzavarót s fölöslegeset elvetni⁴³⁶ nem lehet. Azonosítani azért nem, mert Istenországa főképpen eschatologikus fogalom, amennyiben pedig már („ἐν τῷ ὁμῶν“) itt-ott, egy-egy szívben, a gonosz világ közepette is jelen van : *mint ilyen*, nem vehet fel szervezett formát, itt e földön a maga tisztaságában nyilvánvalóvá nem lehet, hanem csak lelki javak bírásában áll,⁴³⁷ míg a láthatatlan egyház — ha éppen és egyenesen ugyanazokat foglalja is magába, akik között „a szívnek elrejtett emberé“-ben⁴³⁸ Istenországa már megjelent (ἡγγυζεν) : a maga még „militans“ jellegével az utolsó napon teljességre jutó Istenországanak a „triumphans“ jelentését nem fõdi. *Elvetni* pedig azért nem lehet, mert ha nincs is nagy különbség Istenországa és a láthatatlan egyház között, sőt hangsúlyozzuk, hogy a cél (Istenuralom) s amennyiben ezt megvalósítani sikerül, a lényeg is egy : úgy, hogy ezt is mondhatjuk : „die Kirche ist das sich auf der Erde unter der Verfassung des neuen Bundes verwirklichende Reich Gottes,⁴³⁹ — azonban némi (quantitatív) különbség ime mégis van s a láthatatlan egyház így nem más, mint a csak a paruziában nyilván kibontakozó Istenországanak a most még nem szemmel látható előkészítője, nélkülözhetetlen eszköze. „Das Reich (Gottes) : umfasst die Menschheit Gottes von ihren Anfängen an bis in alle Ewigkeit“, mint *übergeschichtliche Grösse*, mely még ezután lesz teljes ; — „die Kirche : umfasst den Teil der Menschheit, welcher sich auf Erden der Erlösungsherrschaft Christi unterwirft“, mint *innergeschichtliche Grösse*, mely a földi életen keresztül nő föl az égbe. Szeretnénk mondani : *Istenországa* : az egyház a maga teljes transcendentáltításában, *az egyház* : Istenországa, útban a transcendentáltítás felé.

Összefoglalva a mondottakat megállapítjuk, hogy az „invisibilis“ jelző nem az eschatologikus jelentésű Istenországra, hanem a „visibilis“ oldallal is bíró „ecclesia militans“-ra vonatkozik csak, amiben kifejezésre jutván az, hogy a visibilis és invisibilis ecclesia nem csak hogy nem ellentéte egymásnak, sőt nem is kettő, hanem egy s a láthatóság és láthatatlanság ennek az *egynek* az egymást *teljesen soha nem fedő két oldala* : tisztázódik a jelentése is, mely nem más, mint hogy „de Kerk naar hare geestelijke zijde, of in hare ware leden onzichtbaar... met het naturlijk oog niet waar te nemen is.“⁴⁴⁰

2. Institutum vagy organizmus-e az egyház ?

Az egyház látható és láthatatlan oldalának a megkülönböztetését nem szabad összetévesztenünk az egyház *institutum* s egyben *organizmus* voltának a különbségével, mintha az *institutum* és *láthatóság*, *organizmus* és *láthatatlanság* egyet jelentenének.

Két-tételt kell mindenek előtt leszögeznünk, melyek az eddigiek után igazolásra már nem szorulnak. Egyik az, hogy az Úr Jézus az általa létrehozni szándékolt egyházat, mint bizonyos *institutumot* gondolta el (apostolátus, sákramentumok, szolgálatok : melyek az ő hármastisztenek egyenes következményei⁴⁴¹),

⁴³⁵ A. Schweitzer s mint előbb láttuk. Krauss stb.

⁴³⁶ Ritschl, Kajtan, Seeberg (i. m. II. 346. kk.) s az ev. theologusok egész sora, kik különben a jelentést megtartják (= „wesentliche“ és „geschichtliche“ Kirche), csak a nevet cserélik át.

⁴³⁷ L. Bavinek : Geref. Dogm. III. 256. kk.

⁴³⁸ 1. Pét. 3₄.

⁴³⁹ Seeberg : i. m. 348. ; u. o. a következő idézet is.

⁴⁴⁰ Bavinek : Geref. Dogm. IV. 329. l.

⁴⁴¹ *Ministerium doctrinae* : a hallható (pred.) és látható (sákr.) ige szolgálata (prófétai tiszt : Ő az, aki tanít). *Ministerium gubernationis* : a fegyelem, irányítás, felügyelet szolgálata (királyi tiszt : Ő az, aki kormányoz). *Ministerium misericordiae* : a szükség enyhítésének szolgálata (papi tiszt : Ő az, aki könyörül).

melynek alapvető vonásait ő maga húzta meg. Tehát Krisztus akarata, hogy az ő egyháza *egy határozott maradandó formában* jelenjék meg a földön. De — s ez a másik — a Krisztus akarata az is, hogy ebben az institutáris formában *az Ő egyháza* jelenjék meg, t. i. az az élő *organizmus*, mely az Ő teste, mely minden hívőnek a nagy lelki egysége. Mondhatnánk, hogy az institutum: a *forma*, az organizmus: a *lényeg*. A formát a lényeg hozta létre, teszi fontossá, és igényli állandóan, a lényeg a forma konkretizálja, szólaltatja meg, teszi hozzáférhetővé. A forma és a láthatóság, a lényeg és a láthatatlanság fogalmai azonban annyira közel állanak egymáshoz, hogy az előbbi tilalom érthetlenné válik. Nos, az egyház láthatósága és institutum, láthatatlansága és organizmusa azonosságát készséggel elismerjük, de kizárólag abból az egyetlen egy szempontból, mely szerint azt adja tudtunkra, hogy az Úr „*een instituut in het zichtbare, en niet enkel het organisme van het mystieke Lichaam in het onzichtbare heeft gewild. Wel is en blijft het mystieke Lichaam de eigenlijke kerk, en is het instituut slechts de uitschijning van dat Lichaam in de zichtbare wereld, maar juist daarom hangen beide toch saam, is de eene van de andere niet af te scheiden, en moet ook voor de zichtbare kerk altoos weer op haar geestelijken achtergrond in het mystieke Lichaam van Christus worden teruggegaan*”.⁴⁴² E szempont tehát arra tanít, hogy a *látható institutum*ban a *láthatatlan organizmus* ereje él és hat.

Egyébként azonban a látható egyház fogalmát nem fõdi az institutum szó, mert „az egyház institutum” kifejezés még nem foglalja magában mindazt, amit az egyház, ha mindjárt csak a láthatóra korlátozva is, kell, hogy bírjon — vagyis a látható egyház több, mint a saját pusztá intézménye s a láthatatlan egyház fogalmát sem fõdi az organizmus szó, mert a hívõket az égi Fõvel s egymással összekapcsoló rejtelmes életegység a láthatatlan egyház kincses raktárának nem az egyetlen kincse —, vagyis a láthatatlan egyház is több, mint a saját láthatóvá lehetőségét munkáló szervezete.

Világosan kifejti e kérdést Bavinck,⁴⁴³ aki az egyházban — mely által Krisztus a maga közbenjáró tisztét végzi a világban — passzív és aktív értelemben látja az Isten népét. *Passzív*e az egyház: institutum, melyet mint az Ő váltságmunkájának a *tárgyát*, *aktív*e az egyház: organizmus, melyet, mint az Ő váltságmunkája tovább terjesztésének az *eszközét* hívott létre az Úr. Ime, láthatóságról és láthatatlanságról — mely egészen más dolog — szó sem esik többé, csupán annyiban, amennyiben az egyház institutum- és organizmus-volta így a *látható* (természetesen a láthatatlan erõkbõl élõ) *egyház distinkciója lesz*; az *institutum* azt jelenti, hogy az egyház (= a hívek gyülekezete) *intenzív*e, *befelé*: hivatalos szolgálat és berendezeltség, „de werking van den Christus, die zich openbaart in het institueeren van een bepaalde kerkelijke organisatie, haar instandhouding en haar regiment”; az *organizmus* pedig azt jelenti, hogy az egyház (= a hívek gyülekezete) *extenzív*e, *kifelé*: hit és életközösség, „die zich vertoont in de metamorphose in christelijken zin van de gewone verschijnselen van het algemeene menschelijke leven”.⁴⁴⁴

A Jel. II. 5. b. képe szerint a gyertyatartó magában külsõ forma, érték-telen, elmozdításra való; a felülrõl kapott és szíjjelszórandó, tovább adandó fény élõ magaközlése az, ami a gyertyatartó helyét, egész létezését indokolja. A gyülekezet, mint *institutum* arra való, hogy tartsa, hordozza a krisztusi élet fényességét, a hallható és látható ige szolgálatában s mint *organizmus* arravaló, hogy fénysugaraival át meg át hassa az élet egészét a testvérszeretetnek és szentek egységének szolgálatában. Fény nélkül hiábavaló a legpompásabb mivû tartó is; viszont tartó nélkül ellobban s nem õrízhetõ meg az erõs, tiszta fény.

Ezt az igazságot felejt el egyik oldalról a *római katholicizmus*, mely az institutumban láthatóvá teszi az egész egyházat s ebben kimeríti az Istenországa fogalmát; Krisztus mystikus testét, tehát az egyház organizmus voltát egészen

⁴⁴² A. Kuyper: Pro Rege. II. 162.

⁴⁴³ Geref. Dogm. IV. 329. kk., 355. k.

⁴⁴⁴ D. A. Kuyper: Encycl. der Heiligen Godgeleerdheid. II. 215.

feloldja az egyház fényes institutumában. Másik oldalról pedig ezt felejtí el a különböző nevű *szekták*-utódok *szektáskodása*, mely a lelkek láthatatlan közönségét a földi gyarló formáktól megszabadítva, az eszményi egyház valóságát hirdeti, az iustitútaris jelleg tagadásával Krisztus mystikus testének organizmusába kapcsolva bele a megtért lelkeket.⁴⁴⁵ Ott elvész az egyház lelkesége s egy nagyszerű *institutum* a minden; itt elvész az egyház intézményszerűsége s a reáliák világától elszakadt *miszticizmus* az, ami marad. Ott a gyertyatartó keredik magában, remekbekészült formájával feledtetni akarva, hogy üres; itt a tartó nélkül maradt láng villószik imbolyogva-tévelyegve, lidércfényéről is azt tartva, hogy az világosság. Ott az eszményt meg akarják mutatni s bálványá merevül; itt az eszményt megakarják menteni és semmivé hígul az.

Földi világban tehát fény és tartó nincsenek egymás nélkül; amíg ideálant járunk, a lényeg formába kell, hogy öltözzék a számunkra. Az egyház lényege az, hogy a Krisztus Test, Isten népének egysége, élő organizmus; formája pedig az az institutum, mely magának a Krisztusnak szándéka szerint állott elő. De *az institutum nem maga a Krisztus teste* — ha a partikuláris egyházzal sem azonos, még kevésbbé az egyetemessel —, hanem annak csak a megjelenési — mégpedig fogyatékos megjelenési — formája, hiszen Krisztus testének kozmikus egyetemességét az institutum empirikus korlátozottsága éppúgy nem képes a maga teljességében magába zárni, mint ahogy egy villanykörteben nem lehet benne a transformátor egész áramkészlete. Nem : az *egész*, de *maga* az az áram izzik a villanykörteben s ez az áram annak a villanykörteének a fénye, a lelke; nem : az *egész*, de *maga* a Krisztus teste él az institutumban s ez a Krisztus teste annak az institutumnak a fénye, tartalma, lelke, egyetlen értelme és értéke.

3. Az egyházfogalom eltorzulása, megsemmisülése (a szubjektivizmus, individualizmus stb. egyházbontó hatása.)

A *láthatóság* és a *láthatatlanság*, valamint *institutum* és *organizmus* fogalmak jelentésének a tisztán nem látása (tudatlanságból, rajongásból stb.), vagy látni nem akarása (elfogultságból, tudományos előítéletből stb.) az *egyházfogalom* s az *egyházi élet eltorzulására és megsemmisülésére vezet*. Részletes vizsgálatba nem bocsátkozhatunk, de talán itt a helye, hogy egyes történelmi irányok, elméletek, egyházon kívüli mozgalmak, szekták felfogására, munkájára, illetve hatására való — legalább futólagos — rámutatással állításunkat igazoljuk.

A római egyházzal nem szólva, különösen a „*pietizmus*“ és a „*felvilágosodás*“ nevet viselő történelmi útjelzőtáblák köré csoportosíthatjuk (nem történelmileg, hanem logikailag és lélektanilag) azokat a felfogásokat, melyek között szét kell néznünk.

A) Pietizmus.

„A pietizmus előtt nem az egyház, hanem a vallásos szubjektumok és szűkebb vallásos közösségek a fontosak“⁴⁴⁶ az egyház láthatósága és intézményszerűsége (hivatal, sákramentum) előtte közönyös. Fő jellemvonása, hogy ahelyett, hogy a vallás jelentőségét kiszélesítene az élet egészének a területére, ennek éppen a megfordítottját teszi: az egész életet összevonja a vallásosság szűk körébe s ezzel az egyház organizmus-voltát gyakorlatilag tagadja meg. Így az egyház láthatóságát, intézményszerűségét, organizmus-voltát nem ismervén, az egyház láthatatlanságának rejtélyes s a többi kritériumtól elszakadottan: ábrándos fogalma marad csupán, melynek valódi megjelenítői egyedül a „megtértek“, az „újjászületettek“. A novatianusok és donatisták szeparatizmusát felújító *Jean de Labadie* (szül. 1610) csupa aszkétákból, szentekből álló gyülekezetének ez eszményét, helyesebben utópiáját próbálja megvalósítani a Labadie-tanítvány :

⁴⁴⁵ L. A. Kuyper : Pro Rege. II. 139. : a „spiritualisten“ és „kerkisten“ szembeállítását.

⁴⁴⁶ Lencz : Szoteriologia. 123. l.

Spener hallei prof. pietizmusán felnőtt Zinzendorf (1710) szubjektív miszticizmusa (= Jesusliebe), a szekták egész sora, az angol *independentizmus* individualizmusa, a *quäkerek*, *methodisták* (nem az érzelemre, mint a miszticizmus, hanem az akaratra helyezik a súlyt) rajongása egészen *Booth* generális (= üdvhadserg) és *John Darby* tévelygéséig, ahol már nem csak a mi ítéletünk, hanem a saját princípiumaik szerint is teljesen felbomlik mindenféle képzet az egyházzól.

Az egyház fogalmával nem lévén tisztában, természetes, hogy elveikkel odajutottak, ahova jutottak. Kezdetben úgy a Labadie (előbb róm. kath., azután református), mint Zinzendorf (ág. ev.) szándéka — eszményeiknek meg nem felelő — egyházaik reformálása volt,⁴⁴⁷ de a „valódi keresztyének“ gyűjtögetése *nem reformációra, hanem szeparációra*⁴⁴⁸ vezetett; Labadiénál a teljes elszakadásig csak „ecclesiola in ecclesia“-t találunk, de Zinzendorf már minden konfesszió kivül és felül helyezi a maga „Brudergemeinde“-jét; a tisztítani akarásból⁴⁴⁹ szakadás, a szakadásból megsemmisülés lett, mert az elvetett, megvetett elveket *nem* lehetett emberi álmokkal pótolni. A labadista gyülekezetek eltűntek alapítójuknak a személyével, a herrnhuti mintára alakult gyülekezetek pedig — konfesszió nélküliek, tehát gerincnélküliek lévén — mindenütt alkalmazkodtak az uralkodó irányhoz (Németországban a lutheránizmushoz, Hágában a kálvinizmushoz, Amerikában ehhez, vagy ahhoz a szektához).

De ezekre csak illusztrációképpen mutattunk rá, hiszen ha az egyes felfogási módokat egyenként akarnánk szemügyre venni, külön tanulmányt kellene írni; itt most pedig csak annak a felmutatására van szükség, hogy *mindenféle szektárizmusnak az oka: az egyház lényegének, mibenlétének a tisztán nem látása*.

Ennek megértéséhez azonban egyes tényeket kell konstatálnunk előbb.

Azt gondolnánk, hogy az egyháznak, mint valláserkölcsei intézménynek a hitelenség és erkölcstelenség az egyetlen ellensége, vagy legalább is elégnek vélnénk — ellenséget várva — *baloldal* felé kémlelni a látóhatárt; pedig az ostrom folyik a *szélső jobbon* is, igaz, hogy nem nehéz ütegekkel és nagy lármával, hanem inkább rejtett belopózkodásokkal és áruló kapunyitogatásokkal. Vagyis nemcsak hitelenség van, mely egyháziatlan, hanem vannak olyan *vallásos* keresztyén, sőt egyenesen protestáns, *kálvinista* megmozdulások is, melyek az egyházat nem erősítik, hanem szaggatják s végül elpusztítással fenyegetik.

Kétségtelenül vannak s lesznek is mindig hibák, bajok az egyház földi formájában: ezeken segíteni a *reformáció* (ecclesia semper reformari debet) hivatott, melyet az egyház iránt való féltő szeretet vezet s nem a *szeparáció*, mely elfajzást, Sátán zsinagógáját lát az egyházban. Az tisztít, erősít, ez összezavar és széjjelbont. Mindkettő az őskeresztyén korig megy vissza, de az — hogy úgymondjuk — az ősgyökérből kinőtt történelmi törzset oltja újra; ez kidönti a fát s vadhajtságban burjánzik föl. A római katholicizmusnak nincs szekta kérdése:⁴⁵⁰ szerinte — maradjunk a képnél — a mindennel teliaggatott ősfához a „reformari debet“ ollójával való minden hozzányulás már szektáskodás, ezeket elintézi egy „anathema sit“. Kevésbé mélyreható megmozdulásokat pedig — a rajongás, vakbuzgóság sokszor pathologikus tüneteit — beszervezi új meg új rendalapítás formájában önmagába, egypár extragyümölcscsel többet aggatván fel a csodafára. A protestantizmusnál azonban a különböző okokból⁴⁵¹ fel-fel tünező lázas állapotok egyenesen egyházellenes tendenciájúak, mert amaz egyetlen oltógallyal beoltott fa csak a saját gyümölcseit tudja és akarja hordozni és táplálni. Ezért

⁴⁴⁷ Max Bajorath: Jean de Labadies Separationsgemeinde und Zinzendorfs Bruder-Unität. Theol. Stud. u. Krit. Gotha, 1893. I. Heft. 134. l.

⁴⁴⁸ Bavinck: Geref. Dogm. IV. 315.

⁴⁴⁹ „Keurmethode“: A. Kuyper: Pro Rege. II. 207. l.

⁴⁵⁰ L. Ritschl: Geschichte des Pietismus. III. 303.; Bavinck: Geref. Dogm. IV. 318.; Csikesz Sándor: A szektákról. Theol. Szemle. I. 1. 64. l.; E. Troeltsch: Die Kriche im Leben der Gegenwart (Gesammelte Schriften. II. Tübingen, 1913.) 105. l.

⁴⁵¹ Ezekre nem térhetünk ki; l. dr. Makkai Sándor: A szekták keletkezésének okai. (Az Út. 1917. 3. sz.); Dr. Vass Vince: Baptizmus, nazarénizmus, methodizmus. (Theol. Szemle. I. 4. sz.) c. dolgozatait s Csikesz: i. művét.

mondják protestáns, sőt specifikusan kálvinista betegségnek a szektárizmust,⁴⁵² mert a kálvinizmus kompromisszum kötésekkel, nivellálásokkal nem foglalkozik, nem akar *álegységet*.⁴⁵³ A kálvinizmusnak megvan a maga történelmi, ősi, principiumaiban és — ne féljünk tőle — institutumaiiban lefektetett öröksége, melyek mint tartók, mint földi, méltatlan, de nélkülözhetetlen formák, mint transzparensek hordozzák a φανερωσις τοῦ πνεύματος-t; a szekták élő figyelmeztetés: *mi lesz, ha eltelesszük az útból a tartókat!* Elvégre nem vagyunk angyalok, megérkezettek, szentek, hanem Istennek gyermekei ugyan, de még a földön élő gyermekei.⁴⁵⁴ kik nem nélkülözhetjük az „*externa media ad salutem*“-et. Ezt különben magok a történelmiség talajából magokat kitépő szekták is bizonyítják, mikor vallásos életük megnyilvánulásainak mégis bizonyos kereteket⁴⁵⁵ adni kényszerülven, különböző szurrogátumokhoz kötik magukat, melyek között lelküknek sajátságos, misztikus, fantasztikus, világgyűlölő, apokaliptikus és exaltált tartalmát kiélik.

Védekezésük, illetve a történelmi egyházak ellen irányuló *vádjuk* bizonyos fókig megáll. Egyik vád, hogy a lelki javakat objektívizáló egyházban *külsőséggé, formalizmussá válik s így elsovad a lelki élet* s ez a vád szól nemcsak a római egyháznak, hanem a léleknek Isten felé lobogó vallásos ósvágyát kellő buzgalommal, készséggel és hozzáértéssel és hittel erősíteni, irányítani, vezetni nem tudó, magával megelégedett, kvietáló, fájdalom nem ritkán tapasztalható református egyházi életnek is, sőt elsősorban éppen ennek. Ahol a lelkész inkább kenyérkeresetet üz, mint pásztorságot, ahol a presbiter inkább tekintélyt keres, mint példával való előljárást és szolgálatot, ahol a szentség csak a nagy szólamokban van meg, de nem az életben, ott az egyházi élet kimerül a kultikus közösségben, ez pedig: formáság lélek nélkül. Ennek az üres objektívizmusnak a reakciója az a *szubjektívizmus*, mely nem héjhat akar, hanem a gyümölcs ízét, nedvét, erejét; mely a maga — másik extrémumban mozgó — egyoldalúságával ellensége az egyháznak s melegágya a szektárizmusnak. Egyéni misztikus megtapasztalás kell; a Szentírás az egyén ki- és belemagyarázása szerint igazság; Isten népének: az egyháznak helyébe a hasonló tapasztalásokon átmentek köre, társasága lép.

Másik vád az, hogy egyházi közösség, Krisztus testének élő organizmusa az institutumiban megmerevedett, a hozzátartozás nem más többé, mint megszokás, pusztá tradícionálizmus, tömegelv: mások is, elődeink is így voltak, miért ne lehetne ez a mi *szokásunk* is... Valljuk meg, hogy ez a vád sem alaptalan, nemcsak római testvéreinkre, hanem magunkra vonatkoztatásban sem. Az élet egészét kovász, só, világosság módjára át meg át nem ható, lüktető életárammal egy nagy élő szervezetbe össze nem kötő egyházi közösség nem a Krisztus élő testének megnyilvánulása, hanem csak a látszata, sok tag vérkeringés nélkül. Ennek az életnélküli közösségnek a reakciója az az *individualizmus*, mely nem tömeget akar, hanem személyes életet, mely közvetlen közösségben van a Krisztussal. Jogos a külső tömegszerűség kifogásolása, de e hibának elkerülni akarása nem ok annak az organikus egységnek a föladására, mely úgy nőtt ki s úgy él a Krisztusból, mint a gyökérből a fa, mint a főből a test. Az individualizmus másik végletben mozgó egyoldalúsága az, hogy elfelejtkezik Isten *népéről*, arról, hogy Isten nem egyesekkel, hanem *az Ő népével* kötött szövetséget (Ádám, Ábrahám típusok, a közösség fejei) s az egyes ember csak mint *ennek a népnek a tagja* jöhet tekintetbe.⁴⁵⁶

Ennyiből is látjuk, hogy a *szubjektívizmusban* is (hibája az, hogy Isten igéjének objektív norma-voltát a saját megtapasztalás gyarló mérlegén méri s anthropocentrikussá lesz az egész világa), az *individualizmusban* is (hibája az, hogy az egyházat nem Isten erejéből élő szervezetnek, hanem egyes megtért

⁴⁵² D. Dr. E. Troeltsch: „die independentistischen Konsequenzen des atomistischen Gemeindebegriffes“: Religion und Kirche: Ges. Schriften. II. 169. l.

⁴⁵³ L. Bavink: De katholiciteit van Christendom en Kerk. Kampen, 1882. 51. l.

⁴⁵⁴ 1. Ján. 3₂.

⁴⁵⁵ A Ián és kultusz bizonyos rendjét, 1. Troeltsch: i. m. 172. l.

⁴⁵⁶ L. Dijk: i. m. 497. l.; Kuyper: Pro Rege. II. 264. l.; Lencz: Szoteriol. 127. l.

emberek önkéntes összejövételének, társulásának tartja) van némi igazság, amennyiben az egyház valódi lényegének egy-egy egyenesen esszenciális vonására — amaz a *belső* és nem formalisztikus lelki élet, emez az *egyénenként* és nem tömegként kezelt lelki élet fontosságára — mutatnak rá. Amiért ki is mondhatjuk, hogy tulajdonképpen nem a szekták ellenségei az egyháznak,⁴⁵⁷ hanem az *egyház ellensége magamagának* mindaddig, amíg mintegy kikényszerítője lesz a szektáknak az által, hogy a saját lényegének — lehetőség szerint — tiszta megnevelésével üresen hagy, éhezni és szomjúhozni hagy s az élet vize forrásának betemetődni engedésével vadvizekre tévelyegni hagy (abnormitásokról természetesen nem szólunk) kereső és vágyó lelkeket. Ne a szektáktól várjuk, hogy tiszta principiumokhoz jutván egyházbontó irányzatuk megszűnjék, hanem az egyház legyen az, ami *kell*, hogy legyen; igenis legyen *külsőség* (szubjektívizmus ellen), edény, melynek értékét azonban a tartalma adja meg; foglalat, mely nélkülözhetetlen, drága, de nem önmagáért, hanem azért, ami benne van és legyen igenis *közösség* (individualizmus ellen), sok egyes, de akik korlátlanóságukat, szabadságukat, szokásaikat, önzéseiket, mindenüket levette egyik abban, hogy csak annak élnek, Aki a céljuk s akiket ez a cél, ez az élő Fő egy test csodás szervezetében Önmagából gazdagít és éltet. Ez a szervezet nem toborozza, nem halássza innen is, onnan is egyénenként a „szenteket”, hanem neveli, *termi* magából Isten választott népét és meg is tartja; nem akar „kimenni a világból”,⁴⁵⁸ hanem — éppen azért, mert organizmus és nem kollektívum — belenő és áthatja azt; nem kerül egyes rajongók személyes diktátorsága alá, hanem mindenestől fogva abban növekedik, aki a Fej, az Úr Jézus Krisztusban.⁴⁵⁹

A szektárizmus okának az egyház mibenléte tisztán nem látását mondtuk, nos: a szekták terjedésének biztos akadálya az egyház önmegvalósítása lesz, ami nem más, mint — a gyakorlat nyelvén szólva — „*a megtérés és újjászületés kritériumait életelvi elfogadó lelkipásztori és presbiteri testület, az egyházfegyelmet és testvéri szeretetet mélységes komolysággal megvalósító egyházi berendezkedés*”.⁴⁶⁰ Vagyis, a szubjektívizmus és individualizmus leckéjét megszívvelve: *szubjektív* élmény, de amely nem más, mint az *objektív* isteni erő megragadása alapján felismerni, hogy nem *önként* verődünk össze, hanem *eleve beletartozunk* abba az élő közösségbe, mely nem belőlünk egyesekből — kik vagyunk mi?! —, hanem a *Főből*, az *Élet Forrásából* áll s az Ő életének a hajtása, a kivirulása vagyunk mi az egyesek s ebben a szíveket összefűző szent *organizmusban* a segítő testvérszeretet és megtartó fegyelem úterén keresztül az Ő élete lüktet belénk s rajtunk át tovább azokba, akik a mieink — a reánk bízottak —, a bennünket látók közül az Ővéi s akikhez talán éppen a mi magatartásunk viszi az ébresztő üzenetet.

Ezzel pedig — bár meglehetősen homiletikai stílusban — azt is kimondottuk, mint legerősebb érvet a szektárizmus ellen, hogy az *egyház*: *anya*. Születés által belépünk a világba, újjászületés által nem belépünk, hanem magunkra eszmélünk abban az egyházban, amely a maga szervezetén át eljuttatta hozzánk is az ébresztő szívverést s hogy nem önkéntes belépésről van szó, hanem eleve benné voltunk szervesen már, mutatja az életár hozzánk pulzálása. Újjászületésről tehát nem is lehet beszélni az egyházon kívül. Ez az anyaszentegyház előbb volt, mint a hívek, nem a teremtés, hanem az újjáteremtés: megváltás műve.⁴⁶¹ Institútaris formájában neveli, szellemi közösségében újjászüli őket s a nagy egészbe való kiszakíthatatlan beletartozásukat éppen akkor teszi a legkétségbevonhatatlanabbá, mikor „Krisztus teste építésének” önálló és aktív szolgálatát bízza rájuk.

⁴⁵⁷ L. *Makkai*: Az Út. III. 117. l.

⁴⁵⁸ 1. Kor. 5₁₀. b.

⁴⁵⁹ Ef. 4₁₅.

⁴⁶⁰ *Csikész*: i. m. 67. l.

⁴⁶¹ L. *Kuyper*: Pro Rege. II. 125. l.

B) Felvilágosodás.

A felvilágosodás racionalizmusával nem kell sokat foglalkoznunk ; ez „puszta morális képzőintézeté“ teszi az egyházat.⁴⁶² Krisztus istenségének tagadása már átmagyarazza s tulajdonképpeni tartalmától foszlja meg az „unio cum Christo capite“ jelentését ; az egyház elveszti isteni eredetiségét, primérségét, anyajellegét, emberek egyesülésévé, a valláserkölcsei tökéletesedést szolgáló „Vereinigung“-gá üresedik, s megszűnik egyház lenni.⁴⁶³ Mi az értéke az empirikus egyháznak, ha *Kant*⁴⁶⁴ még az „ideális“ (= láthatatlan) egyházzól sem tud többet mondani, mint hogy az „die Vereinigung derer, welche ihren Gottesdienst lediglich in der Gesinnung eines guten Lebenswendels finden“ ?! *Hegel* is csak átmeneti jelentőségét ismeri az egyháznak, melynek csak nevelő értéke van addig, míg a valláserkölcsei feladatok tulajdonképpeni hordozója, az állam a maga hivatását teljesen be nem tölti. A későbbi — a Hegellel való rokonsága miatt⁴⁶⁵ most szólunk róla — *Rothe* Richard is azt várja, hogy „a keresztyén élet lassankint átsiklik az államba, úgy, hogy a keresztyén közösség az egyházat teljesen nélkülözheti...“ ; azt várja, hogy „valami általános keresztyén államorganizmus“ áll elő, s csak addig szükséges az egyház, míg ez megvalósul.⁴⁶⁶ Hiszen „die Gemeinschaft der Frömmigkeit rein und ausschliessend als solcher ist die Kirche“,⁴⁶⁷ az emberi társaság tökéletes formája pedig nem ez, hanem a valláserkölcsei közösséget megvalósító állam, amely mellett az egyház, mint pusztán (= ausschliessend und abstrakt) vallásközösség, mint az emberi társaság egyoldalú formája — mely ha az erkölcsi területre lép, már a saját határát hágtá át, a sajátosságát adta föl, mert anyagi területre jutott, tehát *életképtelen* = „hat wegzufallen“. „Denn sobald die schlechthin allgemeine moralische menschliche Gemeinschaft als religiös — sittliche vollständig hergestellt ist, so fällt das Bedürfnis einer ausschliessend religiösen Gemeinschaft neben der religiös — sittlichen hinweg“. ⁴⁶⁸ Nem sokban enyhíti az egyház kevésre értékelését *Rothenak* az a kijelentése, hogy az állam, mely hivatva van az egyház felváltására, nem egy empirikus, hanem egy ideális állam, mely Isten emberré levése processzusának a végén (hégelei gondolat) az „Einwohnung Gottes in der irdischen Kreatur“-t jelenti. Ez pedig nem túlvilági fogalom, hanem a keresztyén állam (Ker. humanizáció, civilizáció), s ha a keresztyénséget a keresztyén egyházzal régóta össze nem tévesztették volna,⁴⁶⁹ észrevették volna, hogy a keresztyénség politikai elv és erő s a normális állam = keresztyén állam = az állam. Szinte azt mondja mindezzel *Rothe*, hogy az egyház valami *inaktív* dolog (az ő konstrukciójában csakugyan az s a megsemmisülésre ítélés tulajdonképpen a saját egyházfogalmának a bírálata) ; az állam : *praktikus* egyház, illetve — mivel az egyház itt *már* nem él — *praktikus* keresztyénség (melynek feladata pl. még a külmiszió is, igaz, hogy határozottan *nem-egyházi* jelleggel). Egyháziasság és keresztyénség ime két különböző dolog. A *Rothe* felfogásában az egyháziasság : egyoldalúsággá, a keresztyénség : kulturálommá lesz ; tévedésének okát abban látjuk, hogy egyéni kegyességét és a 18. század második felének tudományos gondolkodását egy egységes rendszerbe önteni próbálta. A modern eszmékbe beleolvasta — erős szubjektívizmussal — az igazi keresztyénséget, — nem

⁴⁶² *Lenz* : Szoteriol. 123. l.

⁴⁶³ *L. Dijk* : i. m. 493. l. ; *Kuyper* : Pro Rege. II. 133., 163. l.

⁴⁶⁴ *Immanuel Kant* : Vom Dienst und Afterdienst unter der Herrschaft des guten Principis. II. §. 3.

⁴⁶⁵ *L. Troeltsch* : i. m. 179.

⁴⁶⁶ *Lenz* : Szoteriol. 124. l.

⁴⁶⁷ Idézi : *I. Thomä* : Richard Rothés Lehre von der Kirche nach ihren Wurzeln, ihrem Gehalt und ihren Folgerungen. Theol. Stud. u. Krit. 1910. II. 254. l.

⁴⁶⁸ *Thomä* : i. m. 258. l.

⁴⁶⁹ „Ist die Kirche die wesentliche Form, in welcher das Christentum seine Existenz hat, dann — dies muss man ehrlich eingestehen steht es in unseren Tagen beklagenswert mit demselben... Aber das Christentum will eben seinem innersten Wesen nach über die Kirche hinaus, es will nichts geringeres, als den Gesamtorganismus des menschlichen Lebens überhaupt zu seinem Organismus haben, d. h. den Staat“ (idézi *Thomä* : i. m. 266. l.).

az utóbbi előnyére ; s a mindenekfölé helyezett „moralitás“ javára háttérbe szorította s csak átmenetileg türte meg — mint egyesegyedül a már jelentését veszített „csak-vallásos“-nak a hordozóját — az egyházat, melyet bámulatraméltó vaksággal a saját kora tapasztalati egyházával azonosított. Ebből az azonosításból magyarázható, hogy az átmeneti értékű egyházat — addig is, amíg szükség van rá — *vallásos „egyesületek“* képzésével akarta pótolni, amely törekvésében az előbb tárgyalt *individualizmus* egyházbontó tendenciáját látjuk újra érvényesülni. Az individuumnak az egyház nem ad elég szabadságot ; míg ez önkéntes társulások — a legkülönbözőbb színezéssel — szépen megférnek az államegyház (ami minden, csak nem egyház) meglehetősen tág kötelékében. Ki kell emelnünk azonban azt, ami a Rothe egész rendszerében igazság, még pedig szép igazság, hogy t. i. a *keresztyénségnek életté kell válnia*. De ezt az igazságot — aminek a megvalósítására ő a helytelenül felfogott egyházat egész természetesen képtelennek látja : *az egyház-organizmus-voltának ténye teljes mértékben kifejezi*.

Az egyház jelentőségét lekicsinylő, XVIII. század végén divatos racionalista felfogással szemben *Schleiermacher* mutatott rá a vallás nem ismert s azért megvetett mélységeire. Kár, hogy az anyag lehető arányos elosztása miatt nincs terünk behatóbb elemzésére ennek a nagy léleknek, aki újra komolyan vette az egyházat s igyekezett azt rendszerében teljesen jogaihoz juttatni, bár modernizmusa a régi egyházi dogmát nemcsak átöltöztette korszerű ruhába, hanem benső mivoltából is kiforgatta és a lényegétől fosztotta meg. Mély vallásossága, herrnhuti neveltetése magukkal hozták a *közösségbe, gyülekezetbe* beletartozásának a tudatát ; korának individualizmusa pedig az *egyén*, a *személyiség* vallásos élményeinek kiemelését a gyülekezeti élet jelentősége rovására. E miatt tanításának sajátos „Doppelgestalt“-ja van, melynek ellentmondása azonban Scholz szerint⁴⁷⁰ csak látszólagos, mert ő az ellentéteket *belsőleg* győzte le. Ez lehet, de írásai nem ezt bizonyítják. „Ő előtte a világ az alakuló Istenországának színtere, az egyház pedig az újjászületettek Szentlélektől életre költött közössége“,⁴⁷¹ mely „sich... durch das Zusammenstreten der einzelnen Wiedergeborenen zu einem geordneten Auf- und Miteinanderwirken... bildet“. ⁴⁷² Miképpen a teremtés célja a *világmindenség*, úgy a megváltás célja is az *egész élet* ; Krisztus megváltói munkája a „*Totalitát*“-re irányul.⁴⁷³ A bűn „*Gesamtschuld*“, ezt ellensúlyozni csak a *közösség* tudja.⁴⁷⁴ Ez a közösség : Krisztus egyháza : „*geschichtliche Kontinuität von den ersten Anfängen bis zur Gegenwart*“.⁴⁷⁵ Krisztus egyháza nélkül nincs személyes közösség Krisztussal, tehát nincs megváltás az általa alapított „*Gesamtleben*“-en kívül ; erre törekedni „*unchristlicher Separatismus*“, „*atomistische Ansicht*“, a keresztyénség történeti jellegének félreismerése, a doketizmushoz közelálló miszticizmus, mágia.⁴⁷⁶ **De** : ez az egyes hívőnek a Krisztussal való közösségét lehetővé tevő gyülekezet, melynek Krisztus által való alapítása nemcsak *történeti* tény, hanem *vallásos phänomen*, mely Krisztus működésének nem sporadikus, hanem az organikus összefüggésre irányzott voltát igazolja : *mégis nem más, mint egyszerű „Zusammenstreten der Einzelnen“*, *szabad összeállás, vagyis* : „*Summe oder das Produkt der einzelnen Glaubigen*“.⁴⁷⁷ Az ellentmondást maga *Schleiermacher* is kellett, hogy észrevegye, mert azt is hangoztatja, hogy az egyház olyan *élet-egység*, mely több, mint részeinek summája,⁴⁷⁸ de — s ezt *Ritschl* szemére is hányta — ezzel még nem rektifikálta előbb idézett kijelentésének ezzel nem egyező értel-

⁴⁷⁰ *Heinr. Scholz* : Kirche und Gemeinde in Schleiermachers und Ritschls Erlösungslehre, Theol. Stud. u. Krit. 1908. I. 126. 1.

⁴⁷¹ *Lencz* : Szoteriol. 123. 1.

⁴⁷² *D. Fr. Schleiermacher* : Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der ev. Kirche. Berlin, 1842. §. 115. ; II. 264. 1.

⁴⁷³ *Schleiermacher* : i. m. §. 93. 1. ; *Scholz* : i. m. 89. jegyzet.

⁴⁷⁴ *Schleiermacher* : i. m. §. 84. 2.

⁴⁷⁵ *Scholz* : i. m. 109. 1.

⁴⁷⁶ *Schleiermacher* : i. m. §. 106. 2. ; § 113. 3. ; § 100. 3. stb.

⁴⁷⁷ *L. Scholz* : i. m. 119. 1.

⁴⁷⁸ *Schleiermacher* : i. m. § 100. 2. ; § 113. 2—4.

mét. Továbbá megrójjá azokat, akik a Krisztussal való közösséget a hívőkkel való közösség nélkül keresik („Isolierungsstreben“), mégis az újjászületés, az egyéni üdv megtapasztalás processzusában a gyülekezetbe tartozás döntő fontosságát nem emeli ki. Egyoldalról hangsúlyozza, hogy az ember kénytelen közösséget formálni, s mint vallásos lény, nem is maradhat izolálva, másoldalról azonban az egyes személyeknek a közösségi életbe való teljes beleszerveződését megakadályozza túlerős individualizmusa. Ez ellentmondás magyarázatát abban kell keresnünk, hogy Schleiermacher szerint a bűn nem önkéntes és tudatos lázadás Isten ellen, hanem emberi természetünk *velejárója*: ez a felfogás pedig az éppen a bűn miatt létrejött kegyelmi szövetségnek és az ezen nyugvó egyháznak *elveszi a tulajdonképpeni szoteriológiai jelentőségét*. Ahol világ van, ember van, ott van bűn is: Krisztus világa: egyháza kívül van ezeken.⁴⁷⁹ Az újjászületett ember azért társul bele *ebbe* a világba, hogy ott — bár a test és világ kísértéseit oda is elvitte magával — a Szentlélek által, mint „a Krisztus által hozott új élet közszelleme“⁴⁸⁰ által a Krisztusban hívők közösségében a Krisztussal való közösséget megtarthassa. De az ilyen egyház nem isteni intézmény többé, hanem földi vallásos társulat; az egyes *tagok* szerves belőle-élése helyett a legtöbb amit nyújtani tud, az egyes társuló *személyek* vallásos tapasztalatainak és benyomásainak a kölcsönös közlése. Nem „természetfölötti“ eredetű, és mégis a „neue Lebensgemeinschaft“ egyetlen közlője; épenúgy, mint ahogy a Krisztus személye s az általa történt kijelentés nem „értelemfölötti“, de azért Krisztus mégis „Urbild“; s mint ahogy a régi inspiráció tana is elvetendő, de azért a Szentírás vallásos tekintélye érinthetetlen.

Antiszupranaturalisztikus intellektus és szupranaturalisztikus pietás, szinte tipust megvalósító individualizmus és mélységes szocietas-ösztön egységes egészet még olyan talentum és olyan forró lélek munkájában sem adhattak, mint amilyen Schleiermacher volt. Az az egyház, melyet ő a modern ember lelki életében az üdvösség nélkülözhetetlen faktorává akart tenni: nem a római katolikus kézzelfogható Istenország, de nem is a protestáns üdvbizonyosságot nyújtó beletartozás egy nagy élő egészbe, hanem valami olyan *transzcendentális* eszme, melyet a *ráció* gondol el; valami olyan *krisztusi* működés, melynek középpontjában az *ember* áll.

A Schleiermacher szellemi örökségét nagy önállósággal és *következetességgel* értékesítő *Ritschl* nagy elődjének individualizmusát nem joggalalanul és nem sikertelenül kifogásolta. A Krisztussal való közvetlen, személyes közösség individualisztikus-szubsjektivistikus-misztikus felfogása ellenében kiemeli a *gyülekezeti élet fontosságát* lélektani (az egyház nem összeállítás, hanem Isten üdvakarátának olyan ténye, melyet az egyén *már* készen talál s amelyben nevelődik), ismeretkritikai (= a theologia nem minden egyes ember különös kegyességének, hanem a *ker. gyülekezet* vallásos öntudatának a tudománya) és pedagógiai (= a kegyesség a maga elszigeteltségében vagy hangulatkeresztyénséggé, az érzések fel- és lehullámzásává — Gefühlmystik -- vagy aggodalmaskodó, érzelgő „Heiligungspietismus“-sá lesz) szempontból, s a híres schleiermacheri mondásban (melynek különben szerzője se tulajdonított különösebb értéket), hogy t. i. a protestantizmus „das Verhältnis des Einzelnen zur Kirche abhängig macht von seinem Verhältnis zu Christo“, — a katolicizmus pedig „umgekehrt das Verhältnis des Einzelnen zu Christo abhängig macht von seinem Verhältnis zur Kirche“ = az egyházfogalom pietisztikus szétesésének a visszfényét látja,⁴⁸¹ mert a protestáns hívőnek a Krisztushoz való helyes viszonya úgy történelmileg (az egyház már készen áll, mikor az ember hitre jut), mint fogalmilag (= Krisztus eleve megvolt gyülekezetalapító szándéka nélkül nem lehetne megmagyarázni a vele közösségbe jutott egyesek gyülekezetté tömörülését) feltételezi a hívők közösségét. Ritschl felfogását bővebben tárgyalnunk szükségtelen, sőt itt, ahol egyoldalúságoknak az egyház valódi jelentését elhomályosító hatásairól van szó, nem is lenne helyénvaló. Ezt a pár vonást azonban meg kellett húznunk annak a megmutatása céljából, hogy Schleiermacher elvei

⁴⁷⁹ Schleiermacher : i. m. § 113. 3.

⁴⁸⁰ Lencz : Szoteriol. 123. 1.

⁴⁸¹ Schleiermacher : i. m. § 24.; Scholz : i. m. 127. 1.

következetesen alkalmazva — a kétértelműség Szcellájának és Kharibdiszének elkerülésével — az egyházfogalom pozitív értékeléséhez vezetnek.

Talán elég is lesz, ha a liberális irány egyetlenegy képviselőjére mutatunk még rá néhány szóval: Troeltsch kritikái vizsgálódásait olvasva, rendkívül éles elméjű és mélyreható megjegyzéseket találunk az egyház mibenlétéről is;⁴⁸² a szabad vallásos egyesülések, szekták elfajulására, valamint a tiszta radikális vallásos individualizmus üressé válására rámutatva tud meleg szavakat találni annak a Krisztussal való életösszefüggésnek a jellemzésére, melyet nem az egyén teremt, hanem amely a Krisztusból árad ki s mely életösszefüggés nem egyéb, mint egy „magát továbbültető organizmus“⁴⁸³ = az egyház; s ez az életközösség a személyes vallásosságnak a legnagyobb és legbensőségesebb ereje. Meglátja, hogy milyen valóság tartalom foglaltatik a régi egyházfogalomban a vallásos lélek számára s ezt értékeli is, azonban a saját, azaz a modern világ *antiszupranaturalisztikus* meggyőződésével már összeegyeztethetetlennek tartja annak elfogadását. Hogy tehát az egyház értékei el ne vesszenek, de kiáltó anachronizmust se képezzenek tudománytalan dogmatizmusukkal a természettudományosan, esztétikailag, irodalmilag művelt mai világ közepette, hogy a vallásos „mythosz“ és a vele összeközös modern tudomány megbéküljenek anélkül, hogy a vallást és kultúrát egy új dogmában próbálnánk egy nevezőre hozni, hiszen a vallás nagysága éppen a tudománytól való különbözőségében áll:⁴⁸⁴ „*kompromisszumkötésre van szükség*“. „Im Grunde waren die Kirchen immer ein Kompromiss von Hause aus“, mert a kompromisszum nélküli radikális kultúraellenesség a szekták jellemvonása. Mivel hát uniformizálásra gondolni sem lehet: egyetlen megoldás a *lehető legelesztikusabban elgondolt népegyház* megteremtése, melybe a jobb és bal szélsőségei is beleférjenek. Enélkül az egyház a maga tudománytalanságával az intellektuelleket, nem elég mély szubjektivizmusával pedig a szektáskodókat veszíti el.⁴⁸⁵ Ennek megvalósításával pedig a modern és a radikális szubjektivisták két szélsősége között a „rein und schroff religiöses Interesse“ is „könnte befriedigt werden, und solche reine einseitig herausgearbeitete Religion könnte ein Salz der Erde se in“.⁴⁸⁶ Hiszen az ember sokoldalról érdekelt, harmoniát kereső lény s a rohanó élet ezernyi kérdése között egyensúlyát kereső léleknek kell, hogy támaszt nyújtson a népegyháznak átfogó és kiegyenlített munkáló organizációja. Tehát ez a népegyház be kell, hogy rendezze a maga organizációját a modern élet és gondolkozás végtelen sokfélesége és mozgékonyasága szerint, le kell mondania „auf jeden Zwang formulierter Bekenntnisse“; meg kell elégednie „mit dem blossen allgemeinen Bekenntnis zur Bibel und zu Christus als dem Meister und Haupt der Christenheit“; s teljes liturgiai-, kultikus-, s a lelkeseknek lelkiismereti szabadságot kell, hogy adjon. Közös sablonról, dogmatikumhoz kötöttségről szó sem lehet.⁴⁸⁷

Természetesen Troeltsch a „népegyház“ ilyen konstrukciója alatt nem a római katolikus értelemben vett népegyházat (erről később), ezt a „Massenkirche“-t érti, hanem azt a minden isteni intézményszerűségétől megfosztott, az individuumok tudatos akaratából („Kollektivwille“) szabadon képződő „Kultwerein“-t, mely nem „véletlen“ együttlevés (t. i. az egyházba beleszületettek együttlevése), hanem természetes összeállás, s melynek a neve sem a szupranaturalisztikus institutumot eszünkbe juttató „egyház“ többé, hanem pl. Isten népe, gyülekezet, keresztyén közösség. De ez mégsem csupán az egyes individuumok produktuma, merl nem lehet tagadni a Corpus mysticum Christi felülről eredő végtelen erejének a működését benne, miért is a radikális individualizmus végső konzekvenciájának a levonását nem is javasolja⁴⁸⁸ Troeltsch. A klubokkal, jótékony egyesületekkel sem állítható egy sorba ez az egyháznak nevezett életközösség,

⁴⁸² Különösen: „Religion und Kirche“. Ges. Schriften. II. 146—182. II.

⁴⁸³ Schiele Zscharnack: i. m. III. 1154. I.

⁴⁸⁴ L. Die Kirche im Leben der Gegenwart. Ges. Schriften. II. 100. I.

⁴⁸⁵ Rel. Individualismus und Kirche. Ges. Schriften. II. 126. I.

⁴⁸⁶ U. o. 105. I.

⁴⁸⁷ U. o. 108., 122. I.

⁴⁸⁸ U. o. 126—127. II.

mely bár nem Isten által szerzett üdvintézmény, de „ein grosses historisches Gesamtgut“.⁴⁸⁹ De : ha nem isteni eredetű az egyház, miért több, mint más — esetleg ugyancsak történelmi közkinceset képező — összesség? S ha Krisztus kijelentésének *abszolút* értéke nincs : miért több Ő, mint bármely más *emberi* nagyság? ! S ha nem több, akkor a „belőle kiszármazó életösszefüggés“-nek, az Ő „misztikus testé“-nek emlegetése egyszerű frázissá válik.

Visszajutottunk jelen pontunk elején leszögezett állításunkhoz : *Krisztus Istenségének tagadása és az egyház megsemmisítése egyet jelentenek*. Mert bármily tiszteletreméltó szándékkal igyekeznek is Troeltsch egy elasztikus keresztyén népközösséget konstruálni : ő maga tesz bizonyosságot róla, hogy ez *nem egyház*. Pedig *valamire* szükség van,⁴⁹⁰ amit sem az általános tudományos világnézetek kényszerkurzusa,⁴⁹¹ sem a szekták egyoldalú kultúraellenes rajongása nem adhat, sem a vallásgúnyoló radikálisok szurrogátumai⁴⁹² pótolni nem képesek. „Egyház“-ra van szükség. Ezt pedig nem teremtheti meg az individualizmus, még ha kevésbé radikális is, s még ha még olyan vallásos is, már csak azért sem, mert így ilyen közösségnek — éppen individualis jogánál fogva — senki sem érzi a *kötelező* erejét ; hiszen nincs benne propagatív, misszionáló erő,⁴⁹³ nincs benne jog a keresztyén eszmevilág egyedül álló voltáról beszélni, hiszen ő maga is „kereső“⁴⁹⁴ — ellenben „die Leute haben das volle Recht, sich ihre religiöse Anschauung selbst zu bilden“.⁴⁹⁵ Sőt, még azt a „neue Kirche“-t, melyet Troeltsch szerkeszt, még azt sem teremthetik meg ők maguk. „weil sie von blosser Theologie und Wissenschaft überhaupt nicht geschaffen werden kann“,⁴⁹⁶ még ennek a létrehozásához is kellene valami, ami a modern tudásból hiányzik. Mi más ez, mint fenntartás nélküli elismerése annak, amit Herderschee se próbál szépítgetni : az antiszupranaturalizmussal együtt jár az „antikerkeljük“ irány? !⁴⁹⁷ Az *antiszupranaturalizmus nem csak hogy nem alkot egyházat, hanem a meglevőt is szélbontja, mert meg sem érti*. De nem szabad a szavakkal dobálóznunk : egyáltalán senki sem „alkothat“ egyházat ; az egyház *van*, mert Isten szerzette, s éppen azért, mert Isten szerzette, nem a spekuláció és nem a tudomány fogja föl, hanem a *hit* ; földi formájának mikéntjét pedig nem emberi vélekedés, önkény, hanem *Isten parancsa* dönti el.

4. Az egyház attribútumai.

A **HIT** az egyházban *Krisztus testét : a Krisztus Lelkével éltelett valóságot : Krisztus alteregóját : Krisztus munkájának folytatóját, az összes elválasztottaknak Krisztusból, a Föből láplálkozó szerves egységét látja s ebben áll az egyház lényege. ISTEN PARANCSA* pedig az, hogy az egyház földi formája olyan legyen, hogy benne ez a lényeg jusson a lehető legteljesebb kifejezésre, azaz a látható egyházban a láthatatlan egyház erői, az egyház előttünk álló tapasztalati formájában a *hitt* egyház karakterisztikumai, tulajdonságai kell, hogy nyilvánvalókká legyenek. Ezeket a tulajdonságokat az Apostoli Hitforma⁴⁹⁸ az *egységben, szentségben és katholicitásban* látja s az ő szavaival mi is valljuk : πιστεύω μίαν, ἁγίαν, καὶ ἀοικίην

⁴⁸⁹ U. o. 131. l.

⁴⁹⁰ „wir bedürfen“ i. m. 181. l.

⁴⁹¹ I. m. 105. l.

⁴⁹² Goethebund, Monistenbund, i. m. 98. l. ; előadás, koncert : Strauss, L'ange Huet stb. ; l. Herderschee i. m. 156. l.

⁴⁹³ Amit Troeltsch — i. m. 124. stb. — be is vall : l. az egyház organizmus voltának jelentését, extenzív hatását.

⁴⁹⁴ I. m. 116., 123. ll.

⁴⁹⁵ I. m. 124. l.

⁴⁹⁶ I. m. 181. l.

⁴⁹⁷ Herderschee : i. m. 150. l.

⁴⁹⁸ Az Apostoli Hitforma kérdésével, gazdag irodalmával itt nem foglalkozhatunk. Luther (K. Thieme : Das apostolische Glaubensbekenntnis. Leipzig, 1914. : 104., 106. ll.) és Kálvin (u. o. 110. l.) „a Szentírás bizonyosságaiból“ összegyűjtött „nem emberi“ műnek tartják s a mi álláspontunk is ez, dacára Thieme megállapításának : „... heutzutage ist alle altprotestantische Vergötterung des Apostolikums ein Zeitfehler und geradezu ein Religionsfehler“ (u. o. 110. l.).

ἐκκλησίαν. Amíg a láthatatlan egyházzal kapcsolatban szólunk ez attributumokról, nincs is fennakadás, de a láthatóság, a tapasztalat, a praëxis világában az egység helyén sokféleséget, a szentség helyén gyarlóságot, a katholicitás helyén (idői, helyi stb.) széttagoltságot látunk.

Úgy érezzük, mintha egymást kizáró ellentétek útvesztőjébe jutnánk. Pedig meg kell találnunk a sokféleségben is az egységet s gyarlóságok között is a szentséget és a széttagoltság egymástól független atomizmusában is a katholicitást (= egyetemességet, általánosságot), ha csak vagy minden történelmi egyházat megtagadni (szekták), vagy pedig egyetlenegy, a történelmi folytonosságot büszkén őrző felekezet irásellenes exkluzívitásába esni (róm. kath.) nem akarunk. Szerencsére nem kell vaktában tapogatnunk a sötétben. Aki akarta, hogy az „*Ὁ ἐκκλησία-ja*“-nak földi képe is legyen, hogy az *Ὁ ἐκκλησία-jának* a fénye földi transzparenszen süssön át: Az akarta azt is, hogy ha a transzparenszen különbözök, sokfélék, homályosak, foltosak, vagy éppen egymástól elszigetelten különállók is: *a fény az Ővé maradjon*. Amikor a szektáknak nincs szemük, ennek a fénynek az egyházakban való meglátására: bizonyosságot tesznek arról, hogy ők maguk csak lidércfényt ismernek s amikor a római egyház a más-más mivű transzparenszeket lomtárba, sőt tűzbe kívánja: bizonyosságot tesz arról, hogy neki nem az égi fény, hanem a saját gyertyatartója a fontos, vagy legalább is a fontosabb. Ez az égi fény pedig nem más, mint *Isten igéje, mely az egyház lelke*,⁴⁹⁹ *az igaz egyház tulajdonképpen egyetlenegy ismérve itt a földön, mert a többi notae* — t. i.: a sákramentumok kiszolgáltatása s egyházfegyelem⁵⁰⁰ — *ennek az egynek egyenes következményei*, úgyhogy itt „inkább a névben, mint a dologban van különbség“. Isten igéje egy és ugyanaz, mely „különböző módon, prédikálásban, tanításban, hitvallásban, sákramentumokban, életben szolgáltatik“.⁵⁰¹ Az ellentétek útvesztőjében csalahatatlan kalauzunk tehát Isten igéjének égi fénye: minél hatalmasabban lobog ez a világosság valamelyik földi institutumában, annál több van benne az igaz egyházból; de ez nem zárja ki azt, hogy *ugyanennek a fénynek* kisebb-nagyobb mértéke ne izzon itt is, ott is a többi „gyertyatartók“-ban. Ahol pedig Isten igéje ott van: *ott van egység is, szentség is, katholicitás is*, mert Isten igéje elvégzi a magáét és „nem tér vissza üresen“; „Gottes Wort kann nicht ohne Gottes Volk sein“.⁵⁰²

A) Egység.

Az egyház egységének hitével szemben áll a tapasztalat bizonyossága az egyház pluriformitásáról. Önkénytelenül föltesszük a kérdést: egy-e hát az egyház, vagy pluriform? Az előbb mondottak alapján azonban máris világos, hogy így maga a kérdés is hibás, következésképpen a megoldás is helytelen lesz. Mert vagy a pluriformitás kizárásával vitatjuk az egységet s akkor egység helyett uniformitást kapunk, vagy az egység figyelembe nem vételével ismerünk el minden sokféleséget s akkor a sokféleségből zűrzavar, „panoptikum“⁵⁰³ lesz. Előbbi hibában (mondhatnánk: bűnben) leledzik a római katholicizmus, mely a maga a pápában kicsütszosodó „unitas hierarchica, regiminis“-ben látja az egységet⁵⁰⁴ és sem az „unitas simultanea“-t (hogy mellette másforma is lehet), sem az „unitas sucesiva“-t (hogy utána is jöhetne más egyház) nem ismerve, kénytelen a keresztyénség felét kiátkozni,⁵⁰⁵ s éppen az egység — mert hamis egység — hirdetésével okoz szakadást s tesz bizonyosságot a maga uniformis igényének, a képtelenségéről. A másik hibát, bűnt a szabadelvűség, közönyösség, egyháziatlanság követi el,

⁴⁹⁹ Inst. IV. 12. 1.

⁵⁰⁰ A római katolikusok 15 nótál-járól (l. *Bellarmin*: De eccl. mil. lib. IV. *Mirbt*: i. m. 361. k.) nem szólunk.

⁵⁰¹ *Bavinck*: Gref. Dogm. IV. 339. 1.

⁵⁰² *Luther* mondása; l. Ézs. 55₁₁.

⁵⁰³ *Csikesz* szava i. m. 63. 1.

⁵⁰⁴ L. *Catechismus Romanus* ex decreto Sacrosancti concilii Tridentini — Bassani MDCCXXVIII. Pars. I. Cap. X. 11—14.

⁵⁰⁵ *Bavinck*: Gref. Dogm. IV. 348. 1.

mely nagy „toleranciával“ hagyja kitenyészni a legsajátságosabb szektavirágokat is s a — nem is sokféleségben, hanem — *mindenféleségben* szabadon nyújtja, tágitja, rostjaira bontja és *semmivé lenni hagyja* az egység összekötő fonalát éppen azért, mert maga sem becsüli semmire. Hogy tehát sem a római intoleráns kizárólagoságnak, sem az ál-liberalizmus gombatenyésztődéjének a következményeihez ne jussunk : észre kell vennünk, hogy az egység és pluriformitás nem ellentétek s az „egy-e vagy pluriform“ kérdése helyett az „egy de pluriform“ állítását kell írunk.

De — többször mondtuk — az egyház lényegének helyes felfogásából egyenesen következik a lényegnek a földi lehetőségek között leginkább megfelelő külső forma szükségessége; tehát a forma közömbös, akármilyen nem, sőt a lényegnek leginkább megfelelő csakis *egyetlenegyféle* lehet, hiszen „de waarheid is niet pluriform“. ⁵⁰⁶ Másoldalról pedig megcáfolhatatlan tény, hogy — akár mennyire is igyekezzünk az egységben elszívlelni a sokféleséget és a sokféleségben értékelni az egységet — vannak egyes formák, melyek elvileg is, gyakorlatilag is éles *ellentétei* egymásnak. Ha ama tétel áll : mi igazolja a sokféleséget ? Ha emez : hol itt az egység ?

A sokféleséget igazolja, illetve elkerülhetetlenné teszi az a körülmény, hogy a lényegnek megfelelő teljesen adäquat kinyilatkoztatás nincs a földön. A római egyház ilyenmő igényének alapját a reformáció megdöntvén, kitünt, hogy a gyümölcs, ⁵⁰⁷ mint „gyümölcs“ sohase volt, hanem csak mint alma, körte, barack stb., melyek csak a magok külön-külön formájában megjelenítői a gyümölcsnek. Róma ezért individualizmussal, szubjektívizmussal és szektárizmussal ⁵⁰⁸ vádolja a protestántizmust, amit mi *bizonyos fokig és értelemben* (ezt hangsúlyozzuk, fejtegetni azonban felesleges) vállalunk is és állítjuk, hogy van különbözőség, sajátosság, adományok sokfélesége, ⁵⁰⁹ mely Istentől való s mely nem megtörése, hanem meggazdagítása a helyesen értelmezett egységnek. A sokféleség *egyik* oka tehát a reformációnak *személyiséget* felszabadító és nevelő nagy elve, a drill alatt tartott gyermekeket nagykorúságra vezető, azoknak szabadságot adó és azoktól aktivitást váró principiuma, mely azonban az egységet is megőrizni és biztosítani kívánja azzal, hogy korlátul állítja és fék gyanánt rakja föl a legdrágább köteléket, a személyiségek *egy családba* tartozásának a tudatát. A sokféleségnek ez az *Isten által akart* — s már az eset előtt is megvolt ⁵¹⁰ — oka azonban csak azt igazolja, hogy Isten szándékai a mi egyéni életünknek, lelkeségünknek az Ő dicsőségét szolgáló prizmáján bár más és más, de *tiszta* színekben vetítődnek át, vagy kép nélkül szólva : hogy az egyház Ő általa megszabott lényege bár nyelv, faj, ország, nép, vérmérséklet, lelki emelkedettség stb. szempontjai szerint ⁵¹¹ más és más színeződéssel, de *hamisítatlan* azonosságában jut kifejezésre. Tudjuk azonban, hogy ez nem így van, ezért kell rámutatnunk a sokféleség *másik* okára, amely nem más, mint a *bűn*. „Krisztus teste egy, tehát a tagjai össze kell, hogy tartozanak. A bűn az oka, hogy ennek az összetartozásnak a *teljes* kibontakozását, nyilvánvalóvá levését csak akkor láthatjuk meg, mikor majd elmulik minden mulandó és az örökkévalóság kezdődik ; addig azonban minden megnyilvánulás csak „gedeeld en gebrekkig“. ⁵¹² A bűn az oka, hogy az Isten világának gazdaságát jelentő változatosság elfajult és a különbözőségeből ellentét, össze nem férés, diszharmonia lett. A sokféleségnek ez az *ember által szerzett* oka minden további nélkül megmagyarázza, miért nincs a lényegnek megfelelő teljesen adäquat kinyilatkoztatás a földön. Egy volt : a testté lett Ige bűn nélküli emberélete s egy

⁵⁰⁶ *Graaf* : i. m. 26. l., — hacsak teljesen egyoldalú szubjektívizmusbba esni nem akarunk.

⁵⁰⁷ *Dr. Ravasz* László képe ; Látások könyve. Budapest, 1924. 207. l.

⁵⁰⁸ *Bavinck* : Geref. Dogm. IV. 346. l.

⁵⁰⁹ 1. Kor. 12j.

⁵¹⁰ *L. Bavinck* : Geref. Dogm. IV. 346. l.

⁵¹¹ *Kuyper* : Pro Rege. II. 191. kk. : „nincs ok rá, hogy az egyház ne alkalmazkodjék a különböző típusokhoz...“ stb.

⁵¹² *Kuyper* : Tractaat van de Reformatie der Kerken. Amsterdam, 1884. 33. l.

lett : a Krisztus testének az Ő Lelkével éltetett közössége, mely azonban addig, míg a bűn hatalma tart, a poron-hamun, korlátozottságon, sötétségen nem tud maradéktalanul átragyogni.

Mindebben pedig a másik kérdésre is megadtuk a feleletet, hogy t. i. hol itt az egység? *Nem a változatos külső formában*, mert egyetlenegy külső forma sincs, amely teljesen megfelelő lenne,⁵¹³ *hanem a hitnek belső kötelékében*, amely viszont a megöly földízü formának is megadja a létjogát. A sokféleség, külön-külön élet a „más“-ság = atermészeti születés velejárója ; az újjászületés csodája = az az egység, amely egymás mellé emeli „a németalföldit és mexikóit, a szamojédet és bantunégert“⁵¹⁴ anélkül, hogy mindegyik megszűnnék az lenni, ami. Ebből az újjászületésből egy új közösség származik, mely *minden hívő sajátja*, vagyis : olyan közös, mint az édes testvérek vére, mint az egy szőlőtő nedve és olyan sajátos, mint a testvérek, szőlővesszők külön-külön élete. Elő tőkét vesszők nélkül, élő vesszőket tőke nélkül, élő főt és testet egymás nélkül elképzelni se tudunk. Ha a fő él, él a test is, mely a maga adományainak a különbözőségében is egységet képez a fő éltető összekötő ereje által. Az egyház misztikus organizmusában Krisztus a Fő. Ha ő csak tanító, példakép, eddig egyedül álló, de esetleg — bár nem valószínűleg — fölülmultható nagyság (Troeltsch stb.) volna : akkor nem volna Fő, nem volna test, organizmus, csak tagok, szétszóródottságok, individuuumok volnának s az egyház társulat, klub, nemegyház volna. De Krisztus nem egy másik (akár milyen nagy is) ember, *kívül* rajtunk, hanem a *Fejünk*, a *bennünk* lüktető Erő. Élet s ez a bennünk kiformalódó élet, az *Ő élete* az, ami minden differenciáltságban is mindenütt a világon és mindörökre *egy*. Ez az egység pedig — *egy* az Úr, *egy* a Benne való hit, *egy* a keresztség ; az ajándékok sokfélék, de *ugyanaz* a Lélek⁵¹⁵ — új viszonyt teremt azok között, akik részesei. Ha ugyanis ez az egység megvan („nicht... eine menschliche Ordnung, sondern *das Beschlossen sein in dem einen Christus* ist der Grund der Einheit der Kirche“⁵¹⁶), akkor minden másban, még hitbéli felfogásban is lehetnek eltérések anélkül, hogy az egységen csorba esnék, mert az egyház lényegét nem ezek, hanem *az* teszi. A legkülönbözőbb, bűneik miatt tengernyi gyarlósággal megvert, rivalizáló, sőt egymást kiátkozó keresztyén felekezetek is egyek, amennyiben ezt vallják és élük (l. a Nicenum és Apostolikum közössége ; egy név, egy keresztség, egy megváltó halál, egy Biblia),⁵¹⁷ illetve amennyiben ezt valóban *élik* — már nem rivalizálnak s nem átkozzák egymást. Ez *belső, principiális és morális* egység ; enélkül azonban minden külső egyformaság : „*gyümölcstelen szinkretizmus*“.⁵¹⁸

Ez a lényeg — éppen azért, mert élet — nem a *külsőt* köti tehát meg ; ez megcsontosodás, megkövülés lenne, ami ellentéte az életnek,⁵¹⁹ hanem a *belső*.⁵²⁰ De hogy *ezt* mennyre megköti, át meg át fonja : különösen a Rom., I. Kor., II. Kor., Ef. levelek⁵²¹ tesznek róla bizonyosságot. Azonban ez a lényeg — éppen azért, mert élet — átsüt a *formán is*,⁵²² tehát ha *technikailag* lehetetlen is, hogy az egyház egysége itt a földön *egy institutumban*⁵²³ kifejezésre jusson s ez kizárólagos egyházzá a keresztyénség inkarnációjává (római képtelenség) váljék : mégis kell, hogy a sok forma között legyen a lényegnek leginkább megfelelő is, amelyben legkevesebb (az Isten ígéje által megszabott *szükséges* minimum) a forma és a legtöbb (a földi határok között *lehető* maximum) a lényeg. Kétségekívül a Cat. Gen. 386. sz.

⁵¹³ Inst. IV. 1. 13.

⁵¹⁴ *Kuyper* : Pro Rege. II. 186. k.

⁵¹⁵ Ef. 4°. ; 1. Kor. 12°.

⁵¹⁶ *Seeberg* : Christl. Dogm. II. 352. l.

⁵¹⁷ Dr. v. *Oosterzee* : Heidelbergi Káté, ford. : Dr. Antal Géza. Pápa. 1902. 282. l.

⁵¹⁸ *Bavinck* : De katholiciteit... 50. l.

⁵¹⁹ A reformáció... „will geen walsche, onware eenheid, en uitwendig nitcen laat gaan, wat inwendig niet saam behoort“ — *Bavinck* : De katholiciteit... 51. l.

⁵²⁰ L. Ján. 10°. az „egy akol“ téves fordítását : *Révész* : Az Ige fénye. 123. kk.

⁵²¹ Rom. 12°. ; 1. Kor. 6°, 12°, 13°. ; 2. Kor. 12°. ; Ef. 1°, 4°.

⁵²² Inst. IV. 3. 2.

⁵²³ L. *Kuyper* : Pro Rege. II. 201. l.

jegyzet alatt idézett szavaiban említett ősapostoli egyház a „verae Ecclesiae exemplar“ s mi az összes történeti egyházak közül a Kálvin által visszaállított egyházformát tartjuk a legközelebb állónak ahhoz. De valljuk, hogy mindenki éppensyolyan jó keresztyén lehet a *saját* egyházformájában, mint a református a magáéban.⁵²⁴ Hogy mi bizonyos magaslatokra és mankónélküliségekre méltattunk : áldjuk érte Istent,⁵²⁵ de a mások keresztyénségét elvitatni nem akarjuk, mivel „er is geen Christendom boven of beneden, maar er is wel een Christendom in de geloofsverdeeldheid aanwezig“.⁵²⁶ A konfessziók különbözősége tehát az egyház egységének nem árthat, mert az egyes felekezeteket csak „az egységes küzdő egyház pedagógiai eszközeiül kell tartani“.⁵²⁷ Az igazi egység hozza tehát egyenesen magával a más felekezet elismerését, azt, hogy egyetértés, együttműködés, békesség legyen a felekezetek között ; másoldalról azonban ugyancsak ez egység egyenes következménye az igazolt és kényszerű és a lényegét — többé-kevésbé — hűen hordozó sokféleségen kívül az ál-liberalizmus és rajongás két szélsőségének a *mindenfélesége ellen* való harc. S az igazi egység egyenes parancsa az eszményt — Istennek lélekben és igazságban imádását — leginkább megközelítő református anyaszentegyházunk életre halálra való szeretése.

B) Szentség.

A római egyház szentsége abban áll, hogy az egyház rendelkezik azokkal az eszközökkel, melyekkel tagjait szentekké teszi s ha ez nem is sikerül mindenkinél, az egyház szentsége mégis érintetlen marad.⁵²⁸ A reformátori elv azonban nem ismer ilyen „ótestamentomi, külső, alaki“,⁵²⁹ ilyen egyrésről „liturgiai, ceremoniális“, másrésről az *egyháztagsággal a priori vélejáró „személyes szentség“-et,*⁵³⁰ hanem azért tartja szentnek az egyházat, mert az a „szentek egysége“, mert a tagjai a *Krisztusból származó életközösség folytán lelkileg szentek.* Az egyház tehát „Krisztus által szent, ami azt jelenti, hogy nem *lényegileg, valósággal* az, hanem az Ő elégtétele folytán szent, ez teszi szentté minden tagját“.⁵³¹ A szentség *világföltöttségét*, „a világtól való *elkülönítettséget*“ *ארצי*: első jelentésében *קדושים* =

deo devoti⁵³² jelent, az egyház tagjait egymással összekapcsoló élet tiszta szellemiségét fejezi ki, úgy hogy annyiban szent az egyház, amennyiben a Szentlélek úgy működik benne, hogy az „zu einer *Genossenschaft von überwältlich orientierten Personen* wird“.⁵³³ Ez a világföltöttilag orientált, Istenre tekintő, az Ő parancsai szerint járásban⁵³⁴ álló életfolytatás azonban itt e földön még a leginkább megszentelt embereknél is fogyatékos és részleges csak, aminek a letagadhatatlan volta ismét (éppensyolyan, mint az egyház egységének a kérdésénél) az elv és a tapasztalat közötti ellentmondás konstatálására vezet bennünket. Ha ugyanis az egyház szent és ez a szentség nem a tagok szentekké tevését garantáló intézményben van, hanem a tagok Isten akaratja szerint való szentté lételében:⁵³⁵ akkor az egyháztagok fogyatékos szentségű, sőt éppensyolyan nem szent életfolytatása nem más, mint az egyház szent voltának egyenes cáfolata. Ha pedig ez igaz, akkor a szekták labadisztikus felfogásának kell igazat adnunk...

Ez a dilemma vezet a *népegyház* és a *hitvallásos-*, illetve *hitvalló egyház* problémájához. A két szélsőségnek (egyik a római egyház szent intézménye,

⁵²⁴ Dr. Révész Imre : A mai magyar kálvinizmus. Budapest, 1923. 9. l.

⁵²⁵ Dr. Révész Imre : A keresztyén egység. Debrecen, 1921. 17. l.

⁵²⁶ Bavinek : Geref. Dogm. IV. 349. l. ; De katholiciteit... 52. l.

⁵²⁷ Lencz : Szoteriol. 128. l.

⁵²⁸ Augustinus ; l. Harnack : Dogmengesch. III. 132. l.

⁵²⁹ Graaf : i. m. 28. l.

⁵³⁰ Bavinek : Geref. Dogm. IV. 349. l.

⁵³¹ Lencz : Szoteriol. 131. l.

⁵³² Heyns—Galambos : i. m. 179. l. ; Csel. 9₁₃. stb. ; l. Examin. über die Dogm. 341. l.

⁵³³ Seeberg : i. m. II. 352. k.

⁵³⁴ 1. Pént. 2_o. stb.

⁵³⁵ 1. Thess. 4_o.

másik a szekták csupa megtértekből, csupa szentekből álló gyülekezete) a fellállításával már ki is jelöltük a területet, amelyen belől a megoldást meg kell találnunk.

A *népegyház* fogalmát már csak azért is tisztáznunk kell, mert abból, hogy nemcsak a beszélgetések során, hanem még vezető férfiaink írásaiban, beszédeiben is el-elcsúszik magunkra vonatkozásban egy-egy ilyen szó,⁵³⁶ arra kell következtetnünk, hogy annak jelentése körül a köztudatban némi homály borong.

A Biblia világfelfogásában szembetűnő az az éles ellentét, ami az *egyház* és a „világ“ között fenn áll;⁵³⁷ más a „világ fiai“ s a „világosság fiai“,⁵³⁸ ezek a „szentek“, azok pedig a „nem szentek“. A „népegyház“ név pedig — az Írással merő ellentétben — azt jelenti, hogy *semmi különbség nincsen az egyház és a világ között*. Hogy az egész nép az Úr, mind egytől-egyig „szentek“. Hogy a bűnös világ megsemmisült s az egész népélet nem más, mint Isten népének az élete, vagyis : *egyház*. Hogy az egész nép : *egy nyáj*.⁵³⁹ Főlséges gondolat, de csak gondolat és nem valóság — hiszen az egyház = állam = nép azonosságát még az eszményi zsidó theokrácia sem tudta megvalósítani a maga szent értelmében —, sőt nem is lesz valósággá még az Örökkévalóságban sem, mert az egy pásztor köré sereglett „egy nyáj“⁵⁴⁰ nem foglalja magában a föld kerekességének *egész népét*.⁵⁴¹ A „népegyház“ neve tehát valami olyan szentté vált világot, valami olyan földre szállott Istenországát, olyan utópisztikus dolgot jelent, ami egyáltalán *nem* „küzdő egyház“ s aminek — fájdalom — ellene mond nemcsak a tapasztalat, hanem az Isten ígéje is. Annak a névnek pedig, melynek megfelelő tartalma nincs : értelme sincs.

Népegyház lenne az, mely az *egész* népet magában foglalja. Az *egész* nép pedig : vegyes társaság, jóknak és mindenféle bűnösöknek a konglomerátuma, vagyis nem az, ami az egyház. Ez a tény vezette a római egyházat arra az emberileg zseniális, de nem Krisztus szándékai szerint való megoldásra — hogy maga az egyház maradjon s a népet is a magáénak mondhassa —, hogy a klerikális és laikus elem elkülönítésével biztosította az egyház *szentségét* is (ezt a klérus őrzi s ez a tulajdonképpeni egyház) s az egyház *nagyságát* is (a tömeg az egyház karakterére nincs befolyással, engedelmessége által hozzá van kötve az egyházhoz, ami a klérus). Népegyház, de nem a „nép“ képviseli, mert ez laikus és profán, passzív és befolyástalan, hanem a *successio* által szentté avatott papság, mely vezetése, befolyása, uralma alatt tartja a népet. Ennyiből is láthatjuk, hogy ha népegyházzal egyáltalán szó lehet, az *nem lehet más, csakis római katolikus*, vagyis *nem hitvallóknak, nem az Úr tanúbizonyságtévőinek, hanem a lelki kiskorúságban tartottaknak az egyháza*.

De ez megfordítva is áll : *a hitvallóknak, az Úr tanúbizonyságtévőinek az egyháza nem lehet népegyház*. Nem lehet statisztikára dolgozni. Nem lehet fölvenni tagjai közé boldogot-boldogtalant azzal a gondolattal, hogy az egyház *vontató* hajója majd elhurcolja őket mindnyájukat a mulandóság vizein az Örökkévalóság partjaira. Hogy a képnél maradjunk, inkább *személyszállító* hajó az egyház, melynek csak azok lehetnek *önálló* és *szabad* utasai (nem vontatottjai), akik az *ugyanazon föltételek mellett* megszerezhető *jegyet* birják. Ezen a vonalon azonban a szekták tulzása fenyeget ; ettől — hogy t. i. önkényes társulássá, rajongók, újjászületettek mechanikus egyesülésévé legyen az egyház — megóvnak bennünket azok az igazságok, melyeket az egyoldalú individualizmus ellen (53—54. l.) és az egyház organizmus voltának (49—50. l.) állítása kapcsán leszögeztünk. A minden egyháztagnak engedelmesség ellenében üdvösséget ígérő római egyház tömegszerűsége és a kizárólag öntudatos hitvallókból rekrutálódott szekta atomiz-

⁵³⁶ Pl. *Révész* : A mai magyar kálvinizmus. 15. l.

⁵³⁷ Zsolt. 17₁₄ ; Mt. 6₂ ; 10₃₉ ; 16₂₆ ; Ján. 15₁₉ ; 16₂₀ ; 33 ; Róm. 8₇ ; 12₂ ; 1. Kor. 2₁₂ ; Gal. 6₁₄ ; 1. Ján. 2₁₆ ; 17₂ ; 4₅ ; Jak. 4₄ ; stb.

⁵³⁸ Luk. 16₈.

⁵³⁹ L. *Kuyper* : Pro Rege. II. 243. k.

⁵⁴⁰ „*μία ποιμήν*“ Ján. 10₁₆.

⁵⁴¹ Polyva, konkoly, rossz hal ; 1. Jel. 21₆.

musa kölcsönösen megmutatják egymás hibáit. Ott hiányzik ennek személyes hitélete, itt hiányzik annak tágabb keretű volta. Ott törvénymódjára előírt hinni-való tartja össze a tömeget, itt a saját alanyi hitélménye szigeteli el az egyént. A *hitvalló egyház* : mind a kettőből valami, de azért egyik sem. Ez az egyház „önmagával jutna ellentétbe, ha kötelezni akarná tagjait bizonyos *tantörvény* elfogadására. Nem teremthet lelki szolgásgót az az egyház, mely erős bizodalomról, szívbeli elhatározásról, Isten ajándékáról, Szentlélek pecsétjéről, újjászületésről és növekedő személyes hitről beszél, tehát személyes hitvallást követel“.⁵⁴² Másoldalról azonban ez a személyes hitvallás nem lehet szektárizmussá, „mely begubózik a maga szűk világába és becsukja az ajtót a nem hasonszőrűek előtt“. Tehát a hitvalló egyház személyes hitet, bizonyosátevő életet kíván tagjaitól anélkül, hogy a nem ilyenek előtt, helyesebben : mögött egyszerűen „becsukná az ajtót“ ; tagjaiul ismeri el azokat is, akik *még nem* hitvallók, anélkül, hogy lehetőleg mindenkit mindenáron elérni, fölvenni, elhalászni céljának tartaná. Vass V. képét alkalmazva⁵⁴³ a *népegyház* óriási kert, melyben sok mintagyümölcs úgy van ráakasztva a fákra, a *szekta* egynehány termő — de gondozatlan — gyümölcsfa ; a *hitvalló egyház* olyan gyümölcsös, ahol nem kategórikus föltétel, hanem *cél* a termés, mert vannak beteg fák is, új ültetvények is, melyeket öntözni, nyesen, ápolni, az „ősfa“ ágával beoltani kell, „míg mindegyik meg nem *termi*“ (tehát a saját életéből hozza ki) „*ugyanazt*“ (tehát nem egyéni, hanem a Nagy Kertész által akart, hamisítatlan) a „gyümölcsöt“. Ez a nyese, metsző, oltogató munka a *szeretettel teli egyházfegyelem*,⁵⁴⁴ melyet (t. i. a fegyelmezést) nem ismer sem a népegyház, ahol a nagyság fontosabb, mint a szentség,⁵⁴⁵ sem a szekta, ahol a tagok magukat szenteknek tartása szükségtelenné teszi azt. *Ahol fegyelem van, ott nem lehel „nép“ a maga világi, laikus, profán-tömeg értelmében, de nem lehetnek egyes elzárkózók sem, a magok szabadon burjánzó szubjektívizmusában.* Ahol fegyelem van, ott gondozott gyümölcsös van, mely terem, vagy teremni fog. Az ősök hitét átélő és annak tengernyi tusakodás és megbizonyosodás között kikristályosodott hitvallási formáit nem parancsra, hanem Isten ígéből okult saját meggyőződésből és lelki szükségből elfogadó és megvalló „nagykorú“ egyháztagok mellett vannak — sőt ilyen a legtöbb — e lelki nagykorúságra még el nem jutottak, kiket római módra a fides implicitánál hagyni, vagy szekta módra tag gyanánt el nem ismerni nem lehet, hanem fegyelemmel, szeretettel rá kell nevelni őket arra, hogy *Isten akarátja az ő szentté lételük*.⁵⁴⁶ Vannak továbbá gyermekek, kik szintén nem hitvallók, mégis egyháztagok, mert az a viszony közöttük és szüleik között, mint „Ábrahám és az ő magva“ között — Isten nem külön-külön individuumokat, hanem nemzetségeket hív el — tehát Isten kegyelmi szövetsége rájuk is kiterjed.⁵⁴⁷ Ez indokolja a *gyermekkereszttség* szükségességét, helyes voltát és az egyház olyan *nevelő* munkáját, hogy a növendékek a „kegyelmi ígéretek bensejükbe fogadva, *magukéivá tegyék*“.⁵⁴⁸

A kegyelmi szövetség kiterjedt voltának⁵⁴⁹ és az egyház szentségének⁵⁵⁰ konfliktusa ime csak látszólagos.⁵⁵¹ Abban, hogy az egyház *Krisztus teste*, egy *élő organizmus* : benne van úgy a *hitbeli növekedésnek*⁵⁵² — szemben a római formalizmussal s a szektás kész szentséggel — áldott lehetősége, mint a Főből kiáradó isteni életbe szervesen belenőtteknek a lelki megújulása, a tényleges *szentté létele* is.

⁵⁴² Dr. Vass Vince : Ebben a világban, de nem e világból. Pápa, 1925. 148. k.

⁵⁴³ U. o. 146. l.

⁵⁴⁴ L. az *Inst.* Kálvin tárgyalásánál idézett helyeit ; 2. Kor. 13.₁₀.

⁵⁴⁵ Masszát gyűjteni és fegyelmezni : kontradikció (*Kuyper* : Pro Rege. II. 265. l.) ; a fegyelmezést a gyóntatószék pótolja.

⁵⁴⁶ 1. Thess. 4₃.

⁵⁴⁷ Heid. Káté LXXIV. ; Gen. 17. ; Jóél 2₁₆. ; Csel. 2₃₉. ; 1. Kor. 7₁₄. ; Gal. 3₁₆, 29.

⁵⁴⁸ *Inst.* III. 2. 16.

⁵⁴⁹ Mt. 28₁₉.

⁵⁵⁰ Mk. 16₁₆.

⁵⁵¹ de *Graaf* : i. m. 31. l.

⁵⁵² II. Helv. Hitv. XVI. 2.

A mi magyar református egyházunk — református voltánál fogva — a szó *szoros értelmében vett népegyház* nem lehet. A Heid. Káté és II. Helv. Hitv. elfogadásával (1867 Debreceni zsinat) *hitvallásos*, fájdalom azonban *hitvallónak* nem mondhatjuk nyugodt lelkiismerettel. Nem csak azért, mert legújabb egyházi törvényünkben egy szó sincs a konfesszióról, ami nagy hiba, hanem mert sok-sok „egyháztag“ „világba“-merült életén nyoma sincs az egyház élő organizmusából belé lüktető erőnek (hogy ez óriási következményekkel járó tünetnek csak egy momentumára mutassunk rá : Krisztus *élő* egyháza nem tudja eltartani önmagát s államsegélyek mankóján jár ; ellenkező példa a holland Gereformeerde Kerk a maga szédületes teljesítményeivel). Nem szabad azt mondani erre, hogy azért van szükség hitvalló egyházra is, meg népegyházra is *egymás mellett*, hogy az leszűrje a keveseket s emebben megmaradjanak a tömegek ;⁵⁵³ az sem megoldás,⁵⁵⁴ hogy *szabad, az egyháztól független, vallásos egyesületek, szövetségek, vállalkozások, az egyház e „konkurrensai“⁵⁵⁵ hordozzák azt a Lelket, amelynek a par excellencié edénye — Isten akaratából — maga az egyház kell, hogy legyen —*, hanem a magyar református egyház „quid agendum“-ja ez : intenzív munkával, lelkészek és hívek együttes tanúbizonyosságtevő életével — *theológiában, igehirdetésben, katechizációban, pasztorációban stb. — hitvallóvá nevelni* minden egyháztagot, az élő Fő éltető hatását áradni hagyni minden szívhez, hogy *Isten igéjén fundált, hitvallásos egyházunk élő, lelki egyházzá* legyen, melyet a Krisztus királyi hatalma tart fenn, az Ő Szentlelkének ereje jár át, melynek minden egyes tagja hittel és cselekedettel vallja, hogy „szentségre hívott el minket az Isten“.⁵⁵⁶

C) Katholicitás.

Ha nem eszményünk és nem törekvésünk célja „népegyház“-zá lenni, akkor az egyház *katholicitásának*, közönséges, általános, egyetemes jellegének igényével jövünk látszólag összeütközésbe. Tisztázódik azonban a kérdés, ha ennek az egy felekezeti által lefoglalt és átértékelt szónak nem a „*tanát*“, hanem az „*eredeti jelentését*“ nézzük.⁵⁵⁷

Maga a szó : *λόγος ἀρχαῖος*, a Szentírásban nem fordul elő (valószínűleg Ignatiustól ered ; l. 27. l.), de a fogalom annál inkább⁵⁵⁸ s jelentése az, hogy a keresztyénség, mint *világvallás* elé sem időileg, sem földrajzilag, sem fajilag, sőt még konfessziókkal sem⁵⁵⁹ lehet korlátokat állítani. A keresztyénség világvallás voltát nem a tapasztalat igazolja — nemcsak hogy nem valószínű, hanem egyenesen ábrándos gondolat ugyanis azt várni, hogy az összes többi vallások és minden hitetlenség valaha is teljesen átadják neki helyüket a földön —, hanem maga a *keresztyénség kijelentett volta, abszolút, pártatlan, egyedülálló karaktere.*

⁵⁵³ Dr. I. R. Slotemaker *de Bruine* vitatja ezt : Plaats en taak van de hervormde Kerk. Utrecht, 1912. 15. kk.

⁵⁵⁴ Mint ahogy *Thomä* gondolja : i. m. 289. l.

⁵⁵⁵ Mert tagjaik a kettőt összetévesztik s az „egyletbe“ járással *nem lesznek egyháziásabbak* (l. *Troeltsch* : i. m. 120. l.) ; ugyannerre mutat rá *Dr. Tavaszy Sándor* (Világnézeti kérdések. Torda, 1925. 171. l.) s l. a *Kálvinista Szemle* több cikkét is. Pl. „Isten egyetlen üdvintézményt állított bele ebbe a világba és ez nem valamelyik egyesületi mozgalom, egyéni akció, hanem az Úr Jézus Krisztus anyaszentegyháza“ (1926. 47. sz.) ; „az egyháznak egyesületek útján való eltársadalmiasítása... kiszámíthatatlan veszedelmeket hoz magával“... „szeretném sokszor odakiáltani a magyar protestantizmusnak, hogy van egy olyan egyesület is, melyet a Jézus alapított az ő vérével és ez az ő anyaszentegyháza“... „az egyleti protestantizmust egyházi protestantizmussá kell fejlesztenünk“ (*Ravasz* előadása 1926 dec. 1.) ; l. még : *G. Feldweg* : Kann die Staatskirche irgendetwas Gegenstand des Glaubens sein ? Theol. Stud. u. Krit. 1908. III. 439. l.

⁵⁵⁶ 1. Thess. 47.

⁵⁵⁷ *Seeberg* : i. m. II. 353. l. — „*Tan*“ alatt azt a „*történelmi jelentést*“ értjük, melyet e szó a II. század vége óta nyugaton kapott. E történelmi jelentés nem az *eredeti katholicitásnak*, hanem a *római katholicizmusnak* felel meg. — *K. Thieme* : i. m. 79. k.

⁵⁵⁸ Pl. Gen. 12₃ ; Zsolt. 2₈ ; Ézs. 2₂ ; Jer. 3₁₇ ; Mal. 1₁₁ ; Mt. 8₁₁, 28₁₉ ; Ján. 10₁₀ ; Róm. 1₈, 10₁₈ ; Ef. 2₁₁₋₁₄ ; Kol. 1₆ ; Jel. 7₉ ; l. *Bavinck* : Geref. Dogm. IV. 351. l.

⁵⁵⁹ *Lenz* : Szoteriol. 129. l.

De ha a keresztyén vallás abszolút = univerzális = katolikus, = akkor az Egyház is, mely nem más, mint a kijelentés gyümölcse, Krisztus teste = abszolút = univerzális = katolikus kell, hogy legyen. Az abszolút keresztyén vallás örök-egyházának földi képeként azonban az egyház empirikus széttagoltsága áll előttünk, melyet nem lehet tudomásul nem venni, s melynek tényével szemben *egy* egyházforma katholicitásának a hangoztatása nem a többi formát szünteti meg, hanem annak az egynek a csalódását bizonyítja.

Az egyház — Krisztus teste — lényege szerint tehát nem lehet más, mint katolikus. Ha a római egyház az egyháznak tartja magát: csak következetes abban, hogy a katolikus jelzõt is kizárólagosan magának vindikálja. Az egyház fogalmát önmagára szűkítvén, illetve önmagának az egyház terjedelmét igényelvén: a katholicitás önmagára szabásánál is nem az egyetemességen akar csorbát ejteni, hanem megfordítva, a saját létezési formájának egyetemességét akarja igazolni. Ebben a törekvésében magától értetődõleg változtatást kell, hogy szenvedjen a katholicitás fogalma, melynek fõképpen az lesz a jelentése, hogy a föld kerek ségén mindenfelé *szembeszökõen nagy tömegekkel* maga köré gyűjteni tudó római egyház: az egyetemes, tehát az igaz egyház. Mivel ugyanis egyházi vitáknál gyakran hivatkoztak a hívõk többségére, a *catholica ecclesia* annyit jelentett, mint *orthodoxa ecclesia*, az igazhitû egyház, melyen kívül nincs üdv.⁵⁶⁰ A római egyház a maga igaz-voltának lényeges ismértvén ebben a tapasztalati tényben, a széleskörû elterjedettségben, a világosan látható nagyszámúságban állapítván meg, csakugyan büszkén mutathat a maga több, mint 260 millió hívére, akikhez — miután a keresztyén felekezetek kebelében végrehajtott keresztséget érvényesnek ismeri el — tulajdonjog címén hozzászámítja még az összes nem-római keresztyéneket is, ezeket — mint a sajátjait — visszatéríteni kívánván, ha éppen inkvizícióval is. De így a katholicitás kétségbevonhatatlan jelére, az egy keresztségre a lelkiismereti kényszer jogát építve föl,⁵⁶¹ éppen a katholicitás ellen vét. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a nem-római keresztyének — kik az egy keresztségnek ilyen konzekvenciájáról mit sem tudnak — bár apróbb táborokban, együttvéve *többen is vannak*, mint a római hívek, akkor maga ez elég arra, hogy (ha az összes keresztyénekkal szembenálló kétszerannyi pogányra — kb. 1000 millió — nem mutatunk is rá) igazat adjunk Bavincknak:⁵⁶² „De naam *katholiek* komt der roomsche kerk *steeds minder toe*. Roomsche en *katholiek* zijn ook met elkander in tegenspraak; gelijik onder het O. V. de bedeeing der genade Jeruzalem tot middelpunt had, en alle geloovigen aan die plaats verbond, zoo maakt de roomsche kerk in de dagen des N. V. het geloof en de zaligheid der menschen *van eene bepaalde plaats en van een bepaald persoon* afhankelijik en doet daarmede aan de catholiciteit van het Christendom tekort. De naam van *roomsche of pauselijike kerk drukt daarom haar wezen veel beter uit, dan die van katholiek.*“

A katholicitas fogalmát tehát nem meríti ki annak római értelmezése. *Eredeti jelentését* világosan tárja elénk Bavinck már említett pompás értekezése,⁵⁶³ melynek fõbb gondolatait — a mi felfogásunk hozzáfűzésével — itt vázoljuk.

Az õsi theokráciában, Isten egy törvényének uralma alatt megvolt a zsidó élet „belső katholicitása“, mely, mint egy „univerzális mag“, szét kellett, hogy törje a „partikulárisztikus héjjat“. Még a zsidóknál vallás-nép, egyház-állam, hívõ-polgár jelentése úgy összefolyt, hogy egyik elhagyása lehetetlen volt a másik nélkül, de a prófécia már a jövőbe mutatott, ahol Ábrahám magvában *minden nép* megáldatása ígértetik. S az Evangéliom csakugyan *Isten népérõl* beszél, fölõtte minden nemzeti és országhatárnak. Az elsõ keresztyén gyülekezet — bármily

⁵⁶⁰ L. *Examin. ü. die Dogmatik*... 341. l.; „Es bezeichnete im Gegensatz zu den Kleinen Ketzern die rechtgläubige, weltumspannende Allgemeinkirche, die bischöflich verfasste, alleinseligmachende Grosskirche.“ K. *Thieme*: i. m. 79. l.

⁵⁶¹ *Bavinck*: De katholiciteit... 27. k.

⁵⁶² *Bavinck*: Geref. Dogm. IV. 351. l.

⁵⁶³ *Bavinck*: De Katholiciteit... 1—55. ll.

kicsiny és induló is — katolikus; Péter „különös kijelentése“, Pál pogánymissziója legyőzi a zsidó féltékenykedést s a jeruzsálemi apostoli konvent „egyértelmre jut“⁵⁶⁴ az evangéliom katholicitása felől. A zsidókeresztyén gyülekezetek az apostolokon át, a pogánykeresztyén gyülekezetek a Pál személyén át tartják a kapcsolatot egymással. sőt a Csel. XI. 29. szerint a pogány hívek adományokkal segítik a zsidó híveket: minden gyakorlati szabálynál ékebben bizonyítja az *összes* őskeresztyén gyülekezetek katholicitását a szeretetnek, hálának, a közösség érzésének és fogatosításának e lelki köteleke. Az eredet, felfogás, nemzetiség, lakhely, mult, történet, kultúra, választófalak, ellenségesség stb. szempontjai szerint oly különböző gyülekezeteiben az első századnak az evangéliom katholicitása békét, megértést teremtett és egy „új emberiséget“ nevelt, testvéreket, kik minden adományt egymás szolgálatába állítanak, mert mindnyájan „egy Fő tagjai“. „Ez a katholicitás megragadó szépségű“ — mondja Bavinck. Aki egy konventikulumba (szekta) zárja magát, az nem ismeri, sohase tapasztalja e katholicitás erejét. Isten szeretetét rövidíti meg, megrabolja önmagát és elszegényíti a lelkét. De aki kilát a számtalan seregre, melyet a Fiú vére vett meg, az egységben él az *egész* — a világ kezdete óta a teljes megvalósulásig álló — küzdő egyházzal. Az ezen egységet megtörők ellen nemcsak jog, hanem kötelesség a fegyelem gyakorlása, következésképpen az egyházfegyelem nem a katholicitás ellen, hanem egyenesen a katholicitásért gyakoroltatik.⁵⁶⁵

A következőkben⁵⁶⁶ ennek a bibliai katholicitásnak a megváltoztatására mutat rá Bavinck. Arra, hogy a fokozatosan elvilágiasodó (Nagy Konstantin után) egyház előtt mindinkább elhomályosult a „világ“ ethikai jelentése s a szentségtelen és szent kvalitatív különbsége a jó és jobb kvantitatív különbségévé vékonyodott. Hogy ami természetes, az nem rossz, csak alacsonyabb rendű, profán, nem-avatott lett, melyet — az egész világot — éppen ezért alá kell rendelni az egyház mindenkire kiterjedő uralmának. S éppen ez a katholicitás: t. i., hogy az egész alacsonyabbrendűnek megmaradó világot alább nyomja, korlátok közé szorítja a keresztyénség = egyház = pápa transzcendentális hatalma. Egy nagy „töltőrendszer“ ez: dualizmus, kompromisszum Isten és ember, hit és tudás, egyház és világ, test és lélek, vallás és morál stb. között — ahelyett, hogy a keresztyénség olyan természetfölötti erőnek tekintetnék, mely *immanenter áthatja, megmehesíti, megszenteli és fölemeli a természetet*. A természetes nem profán, ez is isteni, de a teremtés és nem az újjáteremtés műve;⁵⁶⁷ nem elnyomandó, hanem megtisztítandó — mondta a *reformáció* és ezzel a *duálizmusból immanencia, a kompromisszumból a kovász átható, élő ereje s a névleges* — egy hivatal alá rendeltégben nyilvánuló — *látzat-katholicitásból valódi evangéliumi katholicitás lett: minden evangélizálható és minden evangélizálandó* (Bavinck párhuzamot von a német és svájci reformáció között is: *az a vallás és igehirdetés reformációja, ez az állam és társadalom reformációja is; az csak vallásos jellegű, ez szociális és politikai jellegű is; az a Bibliában csak az üdvigazságok forrását látja, ez az egész élet normáját*). Róma a keresztyénség egyetemességét hirdeti s ugyanakkor az önmagához való tartozáshoz köti az üdvöt, míg a reformáció egyik egyháztól sem vitatja el, hogy az üdv útja lehet, mert *a katholicitás nem egy emberek fölött álló csalhatatlan intézménnyel való összekötöttségben, hanem az élő Krisztussal való élő egységben áll, mely az egész keresztyénségnek a formáktól szabad, láthatatlanba állított, egyetlen alapja*.⁵⁶⁸ Természetesen ez nem jelenthet táglelkűséget, mert az igazság — éppen azért, mert abszolút, egyetemes és kötelező — sem a tévelygésnek, sem az indifferentizmusnak nem adhatja meg azokat a jogokat, amelyek egyedül őt illetik. De míg Róma a lelkiismereti szabadság „esküdt ellensége“ — a reformáció *őre* annak, mint amelyet az egyetlen Szuverén: Isten köthet meg egyesegyedül.

⁵⁶⁴ Csel. 15.

⁵⁶⁵ Bavinck: De Katholiceit... 8—17. II.

⁵⁶⁶ U. o. 17—38. II.

⁵⁶⁷ L. Gal. 6₁₅; ugyane gondolat Kuypernél: Pro Rege II. 121. kk.

⁵⁶⁸ L. II. Helv. Hitv. XVII. 2.

A harmadik szakaszban⁵⁶⁹ a pietizmus keletkezésének történeti okára rámutatva megállapítja Bavinck, hogy a római katholicitás: „világosság kerülő jezsuitizmussá” — a protestáns katholicitás: „világkerülő pietizmussá” lett. Mindkettő tagadása a katholicitásnak. Amaz azért, mert a ma problémái már eleve szemben találják magukkal, emez azért, mert egyoldalúságában az egyetemes igazságnak csak egy-egy vonását ragadván meg: „niet ziel de beteekenis van de volle waarheid Gods voor alle kerkelijck en burgerlijck terrein”.⁵⁷⁰ Csakugyan nem a katholicitásnak tesz szolgálatot az a pietisztikus-methodisztikus-szektáskodó irány, mely egyeseknek a gonosz világból kimentésével foglalkozik s az egésznek reformációjára nem gondol; mely nem a centrumot akarja javítani, csak a részeket; mely nem az egész küzdő egyház hatalmas háborúját vívja a bűn ellen, hanem csak „gerillaharc”-okban portyáz s ha gyengíti is az ellenséget, de nem győzi le; mely némely bűnök ellen küzd, de nem minden bűn gyökere ellen; mely elvonul a világtól ahelyett, hogy igyekeznék azt átalakítani Isten ígéje szerint; mely csak a világ megvetésére képes, nem a meggyőzésére⁵⁷¹ hit által. Ez egyoldalúságnak egyenes következménye az elégedetlenség minden történeti egyházformával s vagy új egyesületek létesítése, vagy minden forma mellőzése, amik egyformán tagadásai a Krisztus teste egységének, az egyház katholicitásának s kórokozó bacillusai az egyházi öntudat elsorvadásának (l. a szektárizmus egyházbontó tendenciájáról mondottakat).

Fejtetgettük, hogy tulajdonképpen „népegyház” nincs, mert akkor az egyház megszűnnék küzdő egyház lenni. *Viszont az egyház militans-volta a katholicitásnak egyenes következménye, tehát annak bizonyítéka is.* Ugyanis a sokféleségben is egy, a bűnös világban is szent egyház a széttagolódottságban nem lehet más, mint *katholikus* és a látható egyház különböző alakulatain, történeti formáin, e „harcoló csapatokon”⁵⁷² keresztül az „egy, szent egyház” az élet *egészt* akarja meghódítani; vagyis *az egyház mindenféle, mindenkori és mindenfelé való földi formája arra való, hogy rajtuk keresztül — bűnnel — világgal küzdve — az egy, örök, szent egyház katholizálja önmagát.* Ez a magát propagáló, egyetemesítő törekvése pedig abból a tényből folyik, hogy az Evangélium nem egy vélemény, hanem **az igazság** s hogy az egyház nem emberi társulás, hanem az Úr alapítása. Mivel a világ ellenáll: az egyház részéről *a harc a katholicitás egyenes parancsa.* A szektamódra való visszavonulás: szolgálattevés a világnak, árulás a katholicitás, az igazság abszolút karaktere ellen. A történeti egyházformákon át tehát **az Egyház** harcol a bűn ellen s ez a **harc** egyetemes, a győzelmet váró **hit** egyetemes és a hitet megkoronázó **üdvösség** egyetemes. Ez az egyetemesség kifejezésre jut: évszázadok, országhatárok, ethnikai különbözőségek fölött az egyes felekezetek közös szimbólumaiban; — a különböző felekezetek különböző szimbólumai fölött pedig abban, hogy „a konfesszióhoz tartozás minden ismérvével” **az Egyháznak leszünk a tagjai**, „éppúgy, mint ahogy nem egy nemzet számára van az egyház, mégis nemzetiségi megkülönböztető sajátságaikkal lesznek annak tagjai az emberek”. Azt jelenti ez, hogy „az egyház a konfessziókon felül és kívül állván, azokban érvényesülésre van joga”,⁵⁷³ mert miképpen az egy, közönséges, keresztyén egyházat löbbé kevésbbé tisztán képviselik a különböző felekezetek, úgy az egy, közönséges, keresztyén igazság is többé-kevésbbé tiszta kifejezést talál a különböző hitvallásokban is.⁵⁷⁴

Az egyház — mely egyedül katholicus — református földi formája *csak* része és hordozója, *de* része és hordozója és meggyőződésünk, hogy a *legjobb* része és hordozója a katholicitásnak. Ennél többet a római egyház sem igényelhetne magának; azzal azonban, hogy e jelzőt egyedül a magáénak vitatván, a többi egyházformáknak „az egy Király birodalmába tartozását”⁵⁷⁵ kétségbe vonja: *evangéliomi*

⁵⁶⁹ Bavinck : De Katholiciteit . . . 38—52. II.

⁵⁷⁰ de Graaf : i. m. 32. I.

⁵⁷¹ Ján. 16₃₃.

⁵⁷² Vollenhoven ; I. 430. sz. jegyzet.

⁵⁷³ Lenz : Szoteriol. 129. I.

⁵⁷⁴ Bavinck : De Katholiciteit . . . 51. I.

⁵⁷⁵ Kuypers : Pro Rege. II. 192. I.

értelemben a legkevésbé katholicussá teszi magát, amit ő maga is beismer azáltal, hogy a katholicitás tartalmát nála a pápa nemzetközi világhatalmi pozíciója adja meg.⁵⁷⁶

D) Keresztyénség.

Összefoglalás.

Az Apostolikumnak az egyházra vonatkozó hitvallástételét a magyar nyelv minden más nyelvet felülmuló gazdagsággal így fordítja: „hiszek egy, közönséges keresztyén anyaszentegyházat“. Az „egy“, „szent“, „közönséges“ attributumokról már beszélve, rá kell mutatnunk arra, hogy az egyház „anya“-ságának a jelentését is (41, 54. l.) érintettük, s az *apostoli* eredet mibenlétéről (15. l.); nem: successio locorum et personarum, hanem: successio doctrinae⁵⁷⁷ is szólottunk. Hátra van még a „keresztyén“ jelző kifejtése, mely azonban nem is attributum, hanem *mindannak a tartalomnak, igénynek és ígéretnek, ami csak „az egyház“-ban foglaltatik, az összefoglalása, az igazolása és a kezessége.*

A bűnbeesett ember nem Isten szuverenitását üttött rést, hanem a saját királyságát⁵⁷⁸ veszítette el, mely királyság az egész teremtettség fölött való uralkodásban, Isten képének és hasonlatosságának a viselésében állott. De a saját képére nem azért teremté Isten az embert, hogy ez azt egyszerűen letörölje magáról: ezért — éppen szuverenitásából kifolyólag — az engedetlen embert vagy el kellett pusztítania, vagy pedig kegyelmet kellett gyakorolnia fölötte. Szeretete az utóbbil választotta, s örök tanácsvégzésében elhatározta, kegyelmi szövetségében kijelentette, Szent Fiával visszaállította azt a királyságot, melynek viselője nem az ember többé, hanem a **Krisztus**, de az ő uralma alatt, általa megváltva „új teremtéssé — *καινή κτίσις*⁵⁷⁹ — lesz az ember. A több ezeréves csodálatos isteni nevelői munkában eszményi tisztaságúvá csiszolódott *kahal* fogalmat (4. l.) — mint egy egyenesen erre a célra készült drága edényt — ennek a királyságnak a tartalmával tölti meg az Úr, tanítványai körében létre híván s Szent Lelke által önálló élet-principiummal töltvén meg az *igazi kahalt*, mely nem más, mint az *anyaszentegyház*.

Tehát az egyház: *Isten műve*. Nem emberi alapítás, nem emberek önkéntes társulása, hanem Isten különös *ajándéka*, kegyelmes működésének gyümölcse s ezért „lényénél fogva önálló, független“⁵⁸⁰ állammal, társadalommal, mindennel szemben; teljesen sajátzerű (sui generis) jelenség; összehasonlíthatatlan és semmivel egy vonalra nem állítható, „eredetében és lényegében egy csoda“;⁵⁸¹ *Krisztus királyságának* a terrénuma, melyben a *Krisztusban elválasztottaknak* az összessége él,⁵⁸² melynek határait a *Krisztusban újjászületett* emberi életek rajzolják ki a világban. *Isten szuverenitása, föltétlen uralma az egyházon keresztyül, mint föltétlen krisztusi Istenuralom jelenti ki magát*, ami azt teszi, hogy az *egyház szükségképpen krisztusi*: „keresztyén“ — vagyis hogy *Krisztus nélkül nincs egyház*; hogy *Krisztus istenségének tagadása* ugyanaz, mint az *egyház megsemmisítése* (59. l.); hogy *Krisztus áll a középpontban. Ő az Egyetlen és Ő a Minden, Ő az, Aki által a keresztyénség minden más vallástól*⁵⁸³ és minden egyébtől a világon különbözik; Ő az, akiben „abszolút“ a keresztyénség, akiben „egy“, „szent“ és „közönséges“ az egyház.

⁵⁷⁶ *Hastie* (i. m. 9. l.) helyesen mondja: „a ref. egyház sokkal nagyobb joggal tartja magát katholicusnak, azaz egyetemesen elterjedtnek és az egész emberiség számára rendeltnek és alkalmasnak, mint a római katholicus egyház“. — de abban már túloz, hogy a „ref. egyház nem más, mint maga az egyház minden emberi romlottságtól és egyéni korlátozottságtól megtisztítva és fölmagasztalva a szentségéig annak a láthatatlan egyháznak, amelynek minden tagja egymással közvetlen isteni közösségben van.“

⁵⁷⁷ *L. Bavinek*: Geref. Dogm. IV. 353. l.; a római egyház tanítását *l. Cat. Rom.* I. Cap. X. 17.: Quo pacto Ecclesia Christi etiam apostolica dicitur?

⁵⁷⁸ Gen. 1³⁶. kk.

⁵⁷⁹ Gal. 6¹⁵.

⁵⁸⁰ *Bavinek*: Geref. Dogm. IV. 403. l.

⁵⁸¹ *Bavinek*: u. o.; *Graaf*: i. m. 37. l.

⁵⁸² Inst. IV. 1. 3.; Heid. Káté. LIV.

⁵⁸³ *L. Kuyper*: Pro Rege. II. 231. l.

Ha keresztyéntelen (= Krisztus nélküli) egyház nincs (mert ami ilyen, az nem egyház), akkor a „keresztyén“ egyház csakugyan „egyház“ kell, hogy legyen : *egy nyáj, melynek Krisztus a Pásztorja ; egy szent nép, melynek Krisztus a Királya ; egy titokteljes test, melynek Krisztus a Feje ; az élő Krisztus megtestesülése ; a világlörténelem célja : az új emberiség.* A *κνωὸ πτω πίνυα*⁵⁸⁴ ígérétenek kezessége a *Krisztus feltámadása, Kóριος-szá magasztaltatása*,⁵⁸⁵ kinek minden hatalom átadatott égen és földön⁵⁸⁶ s ki uralkodik, míg uralma tökéletes lesz s minden ellen-sége lábai alá vettetik.⁵⁸⁷ *Krisztus* kormányoz tehát az egyházban, melyet vérével vett meg s melyet Szentlelkével éltet : az *Ő akarata* lesz valósággá — passzív — az egyház institutumában — aktív — az egyház organizmusában (50. l.), s a hallható és látható igében és fegyelemgyakorlásban az *Ő kettős királysága* — *regnum gratiae et potentiae* — érvényesül. „Hi j is de handelende, en ambten en bedieningen zijn niets dan middelen in zijne almachtige hand.“⁵⁸⁸ *Emberuralom* (= pápa, püspök fejedelem, hierarchia stb.), *dolgok uralma* (sákramentom-mágia) *képtelenség ; emberé csak a szolgálat* (43. l.) *lehel.*

A szolgálat parancsot, Urat feltételez. Tehát ahogy egyház nincs Krisztus nélkül, úgy *hívó sincs Krisztus nélkül.* Mert miképpen az Úr hatalmát a szolga engedelmsége mutatja, úgy mutatja a Krisztus élő királyságát a hívő alázatos, boldog szolgálata. Miképpen a fő akarata a tagban mozdulattá, tetté lesz, úgy lesz cselekedetté, végrehajtássá a Krisztus, a Fő akarata az Ő testébe beletagozódott hívő minden megmozdulásában, egész életében. De a tagnak a testtel kell szervesen egynek lenni, hogy szervesen egy lehessen a fővel ; Krisztus a Fő, az egyház a test, mi a tagok ; hogy végbemenjen bennünk Isten akarata s *új teremtsé* legyünk : kell az egyház és kell a Krisztus királysága. *Tehát a hívő nincs egyház nélkül.*

Ezzel lényegében arra is megtettük a megjegyzésünket, hogy a *keresztyénség szükségképpen egyháziasság-e ?* Igen ; mert a testtől idegen tagok a főtől is idegenek ; a fő élő, éltető ereje *csak a test szervezetén keresztül* pulzál a tagokhoz. Igen ; mert azt a viszonyt, amelyben a hívő az ő Urával — Krisztusával kell, hogy álljon, külsőképpen az *egyháztagság* fejezi ki, mely a többi híveket kötelező „judicium caritatis“ (39. l.) szerint : élő összekötöttséget, tehát a hívő *Krisztusban élő voltát jelenti.* Hogy *valóban* Krisztusban élő tag-e, erről maga a hívő azáltal lesz bizonyossá, a többi hívő pedig s az egész világ azáltal értesül, hogy az illető miképpen vesz részt a Fej, a Krisztus-Király hitet, engedelmséget, áldozatosságot, önfeláldozást parancsoló szeretetmunkájában. Ha „hadsereg“ az egyház, akkor az egyháztagság : katonászkodás, — ez pedig nemcsak az uniformisnak, illetve jeleknek az öntudatos és önrzertes hordozása, hanem mindenekfölött életre-halálra való engedelmség — nem a „hadseregnek“, hanem a *Királynak ;* — ha „test“ az egyház, akkor az egyháztagság : látó szemnek, hallelujázó ajaknak, munkás kéznek, fáradhatatlan lábnak stb. lenni, — ez pedig nemcsak abból a testből-élésnek a mindenestre boldog kiváltsága, hanem mindenekfölött aktív szolgálat és kötelességteljesítés, nem a testtel, hanem a *Fővel* szemben.

A keresztyén ember *szükségképpen egyháztag* még akkor is, ha a saját felekezete empirikus adottságával szemben egy és más megjegyzése lenne is.⁵⁸⁹ *Vínet* szép képét⁵⁹⁰ alkalmazva : a keresztyénség az eltikkadt vándort felüditő, megtartó víz ; a *mi* felekezetünk a folyamnak az az árja, mely a víznek, — talán egy kortynak, talán egy cseppnek — az életmentő erejét *hozzánk* hozza. Nem a folyam árját isszuk, hanem a vizet, de ezért a vízcseppért *kell a folyam . . .* A *mi* számunkra a *református egyházforma* az a bőséges vizű folyam, mely az „*egy, közönséges, keresztyén anyaszentegyház*“ üdvözítő égi erőit, *Magát a Megváltó Krisztust, mint*

⁵⁸⁴ Jel. 21₃.

⁵⁸⁵ Ef. 1₂₀₋₂₃.

⁵⁸⁶ Mt. 28₁₈.

⁵⁸⁷ Zsolt. 110₁ ; Zsid. 1₁₃. stb.

⁵⁸⁸ *Bavínck* : Geref. Dogm. IV. 406. l.

⁵⁸⁹ Mint ahogy lehet és van is, hiszen a láthatatlan egyháznak a láthatóval való össze-
esése labadista ábránd ; l. Inst. IV. 1. 3. stb. ; 41. l.

⁵⁹⁰ Idézi v. *Leeuwen* : i. m. 63. k.

élő Igét közvetlenül (tehát nem az egyház hisz helyettünk) beleáradoztatja a szívünkbe; a mi számunkra a keresztyén egyháznak a *református történeti formája* az az előkép, az az „örömhír“-hozó, mely a láthatatlan egyházba, a krisztusi istenuralomba való személyes bekapcsolódásunk céljából, *üdvösségünk céljából nélkülözhetetlen*; a mi számunkra a keresztyén életfolytatásnak a *református típusa* az a menetlevél, az a szédítően felelősségteljes, az a túlboldog misszió, mely hat, mint a só, élleszt, mint a kovász, fénylik, mint a véka alá nem rejtett láng, — melynek egyetlenegy célja van *s ez az egyetlen „keresztyénység“ a világon* — mely előtt még a megoldatlan feladatok beláthatatlant ömege áll: *Krisztus királyi igényeinek, az egyetemes megvalósítása az élet minden területén és minden vonatkozásában.*

A „református egyház“ tehát (a többiekkel nem polemizálunk most már) „keresztyén egyház“ a szó legmélyebb és legszentebb értelmében, mert: **egyegyedül Krisztus által az, ami s megfordítva: közvetlenül az Isten Kijelentéséből merített legjobb tudása, hite és ereje szerint igyekszik, hogy általa Krisztus is az legyen, Aki: kizárólagos Király, a „dicsőséggel és tisztességgel megkoronázott“, kinek minden lábai alá vettessék.**⁵⁹¹

De hogy ilyen is maradhasson, két dolgot nem szabad még elfelejteni. Egyik az, hogy *az emberi szolgálat mindig foggyatékos és gyarló, a Szentlélek ereje az, amely munkálkodik.*⁵⁹² A másik — mely ebből következik — az, hogy *az egyház emberi oldala „semper reformari debet“ Isten igéjének az egyesegyedüli zsinórmértéke szerint.*

IV. Ὁ Εκκλησία az Örökkévalóságban.

(*Ecclesia triumphans.*)

Az Úr megígérte, hogy az Ő anyaszentegyházán a pokol kapui sem vesznek diadalmat,⁵⁹³ hogy Ő az övéi között ott lesz⁵⁹⁴ minden napon a világ végezetéig.⁵⁹⁵ Ő alapította, Ő tartja, oltalmazza, kormányozza és Ő vezeti végső győzelemre ezt a csodálatos királyi birodalmat, melyet a *bűn tett szükségessé* Istennek a bűnös embert nem elpusztítani, hanem megváltani akaró — „a Krisztusban megfogant üdvtanácsa“⁵⁹⁶ szerint, s melynek tökéletes dicsőségre jutását a *Kegyelem* biztosítja Krisztus Urunk dicsőségben leendő megjelenésének a bizonyossága szerint.⁵⁹⁷ Ami „látható egyház“ most, az eltűnik és a „láthatatlan egyház“ lesz láthatóvá, mint ahogy — nagyon gyarló képpel szólva, hiszen ezt a jelentést már nem bírja az emberi szó — a köszén eltűnik, mikor csupa melegséggé és csupa világossággá válik. Ahogy a köszénből kihull minden, ami nem fény és nem hő, úgy lesz ítélete mindennek, ami látszat, hipokritaság, — s minden vegyességétől megtisztulva, teljes szentségében fénylik föl a *megváltottak mennyei gyülekezete*. „Új ég és új föld“ lesz és aki a királyi széken ül, ezt mondja majd: „*Meglett!*“⁵⁹⁸ „Új Jeruzsálem“ lesz, melyben nem lesz templom,⁵⁹⁹ mert minden templom lesz. A „*vég*“ lesz, mely *kezdet*, mikor a Fiú „*átadja az országot az Istennek és Atyának*“,⁶⁰⁰ „*hogy Isten legyen minden mindenben*“.⁶⁰¹ Mindannak a beteljesedése lesz, „*amiket szem nem látott, fül nem hallott és embernek szíve meg se gondolt, amiket Isten készített az Őt szeretőknél*“, amiket azonban „*nekünk kijelentett*“, tudunk engedett „*az Ő Lelke által*“.⁶⁰²

Legyen Neki dicsőség érte!

Bányay Lajos.

⁵⁹¹ Zsid. 27., 8.

⁵⁹² Csel. 24., 41., 829., 1013. stb.

⁵⁹³ Mt. 1618.

⁵⁹⁴ Mt. 1820.

⁵⁹⁵ Mt. 2820.

⁵⁹⁶ Lenz: Szoteriol. 3. l.

⁵⁹⁷ Jel. 1115., 2220.

⁵⁹⁸ Jel. 21., 3., 8.; l. 48. l.

⁵⁹⁹ Jel. 2122.

⁶⁰⁰ 1. Kor. 1524.

⁶⁰¹ 1. Kor. 1528.

⁶⁰² 1. Kor. 29., 10.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A mai görög protestantizmus.¹

Külföldi kapcsolataink a történelem egész folyamán nagyjelentőségűek voltak a magyar keresztyénségre, közelebbről a magyar reformációra. Majdnem azt lehet mondani, hogy végső elemzésben a külföldi kapcsolatok eredménye keresztyénségünk is, reformációink is. Ezeresztendő európai történetünk útjait úgy forgatta a Magasságos keze, hogy tagjaivá lettünk az élő Krisztus láthatatlan országának s népek sokaságával együtt letelepedhettünk mi is, mint az övéi, a mennyei király lábainál.

A külföldi kapcsolatoknak egy nagyon feltűnő vonása az, hogy a nyert hatásokkal szemben a magyarság elfogadóképen viselkedett. Nem is lehetett ez másképpen. — A IX. század végén egy ázsiai lovas nép beszánguldott Európa szívébe. Itt állást foglalt. Azután egy századon keresztül egy távol keletkezett vihar kiszámíthatatlan mozdulataival csapongott szerleszt. Csapongásának szárnya verte Bizánc kapuját éppen úgy, mint ahogy súrolta a távol Hispania arcát. A rohamozás, a meglepő rajtaütés, a féktelen kirobbanás állapotában ez a nép nem maradhatott meg. Egy százesztendő tapasztalás megláttatta legértelmebb főivel, hogy az új világgal, amelynek közepébe toppantak, számolniuk kell. A megmaradás, a lét és nemlét, az élet és halál kérdése lett ez rájuk nézve. Így vált történeti fordulóponttá, ezer esztendő mesgyéjévé, hogy I. István az európai állam- és életrend keretei közé illesztette be szilaj népe forrongó erejét. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a nagy államalkotók, a politikai lánegelmék is, mint a próféták, századokkal járnak népük előtt. A magyarság egészét is vashordába kellett törni, hogy az új gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyok közé elhelyezkedjék, illetőleg, hogy ezeknek egészen új világát felvegye magába.

Örök dicsősége ugyan az Árpád-háznak, hogy új világalkotásában a nemzet őszintémenyei gyökerét nem tépte ki s a józanság és belátás ritka érzékével tudott terrenumot hagyni a nemzeti jelleg megmaradására és szabad kibontakozására s egyháza is a nemzeti souverénitással meglepően összeépített alakulat lett, de az bizonyos, hogy a nemzet mögött az ázsiai mult kapuja kinyithatatlannul bezárult, azzal szemben minden kötelek elszakadt. A nemzet szeme hova-tovább egyoldalúbban és végzetes határozottsággal a nyugaton csügg. Nagy középkori királyaink alatt ugyan még széles európai tájékozódásunk van. Az életosztón és politikai bölcsesség messzetekintő bizonyosságait látjuk. De a

¹ „Kapcsolataink és feladataink a Balkán protestantizmus körüli” címen tartott felolvasás a budapesti kálvintéri templomban az ORIE konferencián (1927 szeptember 3.)

Habsburg-királyok alatt befejeződik és végzetessé lesz az egyoldalú nyugatra fordulás. Kelet felé mintha kínai falat állítottunk volna szellemi életünk elé. Mintha még szomszédaink sem lettek volna. Nem számoltunk az élet valóságával.

A XVI. század reformációját már a nyugattal együtt éljük át. A reformáció, a nyugati keresztyénségnek ez az önálló formációja, amelyben a nyugat a maga számára megtalálta és átélte az evangéliumot, nemcsak elterjedt minálunk. A XVI. század eljöttére annyira bensőleg odakapcsolódtunk a nyugathoz, hogy amikor annak vallási élete az evangélium önálló, egyéni és eredeti megragadásának mozzanatát megérte, a nyugati vallási életének ebben a fejlődésében mi is résztvettünk. Népünk a magyar vallást találta meg a kálvinizmusban. I. Istvántól kezdve megnőtt a keresztyénségre. S valóban a mohácsi vész után, amely gyökerében rendfittette meg a magyarságot, a protestantizmus lett a magyarság életmentő hatalmává. S következetesen állami önállóságunk, függetlenségi harcaink, irodalmi életünk és nemzeti művelődésünk nagy éltetőjévé, ébresztő, serkentő, tápláló, előbbrevivő és megszentelő erejévé. Annyira öntudatos, lelkünkéből fakadt és erőteljes volt a protestantizmus, hogy a Habsburgok világhatalma és konok fanatizmusa százados harcokban sem tudta megsemmisíteni. Máskülönben az utolsó szálig ki kellett volna bennünket irtani. A pusztító viharban megálltunk, mint a világprotestantizmus keletre, délkeletre legelőretoltabb bástyája. És a prot. hősök galeriájának mindenha tündöklő alakjai lehetnek reformátoraink, bibliaolvasó fejedelemeink, gályarabjaink és nagy imádkozóink.

De mindez a külföldi kapcsolatok szempontjától alig haladja túl a vett hatások befogadásának és önálló elsajátításának mértékét.

Ha küldetésének nagy feladatát megálta a magyarság, mint az üldözöből és pusztitóból a keresztyénség védőbástyájává lett hatalom, amely szenvedve, vérezve töltötte be hivatását, vitetve oda, ahová nem akarta: missziójának legmagasabb fokát akkor éri el, ha bizonyágtévő erői áldással áradnak ki más népekre, ha természetes továbbhordozója lesz a protestantizmusnak s enged a nagy missziói parancsnak, amely ott zeng a keresztyén történelem őskézdeté felett: „ἔσθε μου μάρτυρες: lesztek nekem tanúim úgy Jeruzsálemben, mint az egész Judeában és Samariában is a földnek mind végső határáig (Ap. Csel. 13.).

Nyugat felé nem, vagy alig érvényesülhet a magyarság misszionáló hatása. Onnan hatásokat kaptunk, bennünk annak történeti

erői élnek. A legtermészetesebb missziói területünk nekünk a kelet, a Balkán. Politikailag is a nyugat jórésztben a keletnek vágott oda bennünket.

Már Szabadkától Belgrádig szinte egy kis gyönyörű ország, gazdag és termékeny terület el az ezerszázados magyar föld egy áldott darabja. Erdély is ország lesz, amíg élünk. Aki a mai Szerbián végigutazik a magyar határállomástól, Kelebiától délen a görög határállomásig Djevdjeliáig, ahogy a gyorsvonat egy napnál hosszabb ideig rohan, az nemcsak Nagyszerbia óriási terjedelméről nyer fogalmat, hanem a megváltozott nemzeti és egyházi viszonyokat is szemmel láthatja. Pétervárad, a mi komor sásfészkünk a Duna fölött, hamar elmarad, Karlóca, a papi város állomásán a pápa még patriarcha formájú, nagyon tisztos és tekintélyes külsejű, de a robogó vonat ablakába a keresztény templomok tornyai helyett csakhamar beintenek a karcsú minaretek, a vidékre nőtt, a még el nem takarított törökvilág élő emlékei. — Üszkűbben már nemcsak a kelet sugárözönös napja ömlik s porban és keleti szennyben a bazar cifra tarkasága rikít, hanem ott van a keleti kereszténység szegény papja is. Haja hosszú és rendezetlen; arca napégette, mint a földmunkásé. Nagy lábbelije és kopott lebernyeg fekete ruhája jelzi társadalomalattiságát. Képében, mint symbolumban szemlélhetjük, hogy a Balkánon a törökuralom előtte a kereszténység életét. Ami itt az évszázados elnyomás, az idegen uralom után megmaradt, az az egészséges, sőt annál több: fékezetlen, önző, vad nacionalizmus, amelynek nyers egoizmusát szolgálja az egyház is.

Kétségtelenül a legeszebb és szellemileg utólrétegetlenül legfürgébb népe a keletnek a görög. Lehangoló itt is, amit a kereszténység színvonala, súlyára, életátható hatalmára nézve tapasztalhatunk. Itt is annyira összenőtt a görög hazafiság és az orthodox egyház az utóbbi nagy kárára, hogy szinte hazaárulás számba megy az orthodox egyházból való kilépés. Az utolsó görög-szerb háborúban a szerb határ mellől a protestánsokat, mint politikailag megbízhatatlanokat, át akarták telepíteni. Egy protestáns görögöt orthodox testvére alig tud a deportálástól megmenteni a következő érveléssel: Nem helyeslem, hogy a testvérem protestáns, de mivel neki is ugyanaz az apja és ugyanaz az anyja volt, aki nekem, az nem lehet, hogy én görög vagyok és semmi bántódásom nincs, az édes testvérem pedig ne legyen görög és elhurcoltasék. S csak nehezen tudtak a további kellemtelenségtől megszabadulni.

A görög orthodox egyháznak lehetnek nagy történeti érdemei, aminthogy vannak is, azonban traditionalizmusa és ritualizmusa annyira túlteng, abból minden életnedv annyira kiszáradt, hogy ez az egyház egyes jelenségeiben rendkívül elmaradt s megbotránkoztató, hogy köznapi gyakorlata a vallással, vagy éppen a mi Urunk Jézus Krisztus nevével kapcsolatba hozható.

Ismétlem, hogy nem a görög orthodox

egyház történeti jelentőségének mérlegetéséről van itt szó, hanem arról, hogy külsőségeiben ez az egyház olyan jelenségeket mutat, hogy elképedve kérdezzük, hogy lehet-e azokat vallási, vagy éppen keresztény jelenségeknél nevezni s ilyen körülmények közt nem elemi kötelesség-e ezekkel szemben Krisztus evangéliumának feltárása s szeretetteljes odanyújtása annak, amit nekünk a reformáció hozott.

Merőben külsőséges az orthodox egyház kultusza. Pl. megnézhetünk Athénben a Lykabettoson egy istentiszteletet. A Lykabettos ikertestvére az Akropolis dombjának. Mindkettőt éles szögben valószínűleg vulkánikus erő dobta ki a mélyből s választotta el erőszakkal egymástól. A kettő közti horpadás tektonjében szaporán terjeszkedik el a most már nagy méreteket öltő Athén, a kisázsiai menekültek odaözönlése folytán közel milliós lakosú város. Távolról sűrű, porette arcú ugyan a Lykabettos, mint a híres Hymettos, a méztermő, de messzúnen meszesképű, karsztos hegy. Az alkony és a kelő nap ferde sugárörése szokott csak csodás fátyolokat kötestükre szőni. A Lykabettos egyik oldalára keskeny övként fenyves smaragdja borul. Rövid, rendezetlen kaptató után, pompás, szélein betonnal kiöntött serpentin-út vezet fel rá. Az egyes megállóknál meglepő kilátás nyílik. Csakhamar az Akropolisszal egyenlő magasságon vagyunk. Kitérül előttünk a csodás valami: a tenger. A szigetek magas hegyei mintha usznának ibolyakék ölen. A tetőn kis orthodox templom épült. Előtte hatalmas harangmű. A templomban éppen folyik a kultusz. Tömjén füstje száll. Gyertyák árulnak az ajtónál. Evangéliumot énekelnek. Három berbitélnék maguknak. Egy szép pirosarcú, fehérhajú aggastyán végzi a misét. A másik kettő szakmányban fújja az énekelnivalót. Az egyik pápa, ismert szoknyaruhájában. Varkocsából fényes vashajtú látszik ki. Mereven nézi misekönyvét. Gépies buzgalmában olyan, mint egy éneklő száz. A segítője, a kántor és harangozó átmeneti alakja, talán diakonus. Egyáltalán nem bizalomgerjesztő külsejű. Gallérja nines, inge csíkos, cipője sárga, ruhája sűrű. Néha abbahagyja az éneket, otthagyja papját és az éneklést s megy megigazítani az elgörbült, erősen lecsepegő gyertyákat. Misekönyvének széles lapjai széthullanak. Amikor felveszi azokat, mintha találmorra folytatná tovább az éneket, ahol éppen kapja, mintha az értelemért úgyszólván volna. A gyülekezeti odatévedt néhány hívő hamar otthagyja őket. Kiülnek a templom előtti terrasra élvezni a messze kilátást. Hadd csinálják azok odabent a vallást. Mikor a közelgő alkony a klérust is kihozza, az ügyvélt kántorsegéd a nagy haranghoz fut. Az ütővel a harang egyik oldalára egyet, a másik oldalára kettőt üt. S addig üzi dallamtalanul, nekibúsulva ezt a munkát, amíg köznevetéssel el nem húzzák, hogy elég volt már. S mindez a lelketlen, gépies szertartásvégzés istentisztelet számba megy a Lykabettos gyönyörű kilátású csúcsán.

Százados régi templomokban is, [70 kisebb templom és kápolna anyagából épült a nagy székesegyház (μνηροπέλας)], gyermekes a közönség a kultuszon. A húsvét feltámadási menetéről színes leírásokat szoktak adni. A hangulatos éjben a menet útján felgyulnak az ablakok és erkélyek gyertyái s az özönlő lömeg kezében lobogó csillagok ezreihez hasonlítanak a gyertyák. De mennyire profán a vallási menethez a zenekar éles játéka és a rakéták ijegető patlogtatása. S mikor másnap a nyitott templomokban várjuk a nagy történést, látjuk ugyan a nagy tódulást, bizonyára alig marad otthon valaki, de a templomban hosszú sorban, kötélkordon közé szorítva, csak azért tolong mindenki, hogy odajuthasson a szent kép, vagy a biblia megcsókolásához s azután józú, vídám társalgással megy ki mindenki, mintha nem is volnának templomban. Az Egyetem-utca (ὁδὸς πανεπιστημίου) impozáns róm. katolikus templomát is zsúfolásig megtölti a közönség, de ennek arcán sem látni a vallási megfigyeltség legparányibb nyomát sem. A látványosság érdekli őket. Azért ugrálnak fel a padokra, úgy, hogy a rendőr sem bír velük. A fiatalabb nemzedék pedig a kottatartókon lovagol.

Ha pedig magános templommélyek szent képei előtt egy-egy nő a földig borul, mintha alázatában a föld porát is megcsókolná s sűrű keresztmányások közt végigcsókolja az összes szentképeket, akkor meg szinte látjuk, hogy ezen az árva lelken a cselekmények és tárgyak mágiájának olyan vastag terhe ül, hogy mindenképpen meg kellene attól szabadítani. S érthető, hogy az ilyen szegény, megriadt s élettelenekhez tapadt lelket a zsidó és mohamedán, mint régen a képharcok idején, ma is fölünyesen lenézi s benne a kereszténységet is.

A külsőségek megtartásán kívül különben az átlag-görög maga is hajlandó minden gúnyra egyházával szemben. Neveti papjai cifra szertartási ruhájál, spectaculumnak veszi a kultuszt. Nem annyira az obligát kézesókot osztogatja papjának, mint inkább vállveregető vele szemben. A szegény és szűkös életre utalt alsó papság, amely az államtól semmi jövedelmet nem húz s a stólából s a hívek csekély önkéntes adományából él, olyan nagy tiszteletre nem is nagyon érdemes. Már szellemi színvonaluk is a legszerényebb. 1897-ben volt 4025 lelkész állás 5665 lelkésszel s ezek közül 4116 csak népiskolai előképzettséggel dicsekedhetett, mielőtt liturgusnak kioktatták. Ma a helyzet jobb, az athéni egyetemen is 300 theologus tanul, de a helyzet alapjában véve nem változott.

Ez a nagyszámú alsópapság a szintén nagyszámú primitív szerzetességgel a fanatikus maradiság táplálója. Az orthodox egyház a szentírás új görögre való fordítását is eretnkségnek bélyegezte s a régi görög nyelven olvassák s éneklék a bibliát, jóllehet a közönség azt már teljesen nem érti. Sőt 1902-ben az egyetemi ifjúság oly heves támadást intézett egy új görög nyelvű bibliafordítás ellen, hogy a kormány rendeletben

tiltotta meg a bibliának újjörög nyelvre való fordítását. 1911-ben, az új alkotmány kiadásakor a papság ezt a tilalmat az ország törvényei közzé beérőltette. Venizelosz ugyan a nyilvánosság előtt a liberálizmussal összeférhetetlennek nyilvánította azt és tényleg a tiltó rendelkezést nem alkalmazták, de mikor 1921-ben Konstantin királyt a trónra visszahívták és 1922-ben a köztársaság kimondásakor ismét a törvények közt maradt a bibliafordítási tilalom. Megtartotta azt az 1927. évi alkotmányrevízió is, de a sajtó támadása ellene olyan nagy, hogy valóságban az újjörög nyelvű bibliák bevitele és áruháza akadálytalanul folyik. Orthodox papok is veszik és a bibliai kolportőröket ma már a köznép is szívesen fogadja.

A protestantizmusnak itt mindig nehéz munkája lesz és roppant nehézségekkel kellett különösen a meginduláskor megküzdenie. Egy amerikai misszionárius, Jonás King, végzett itt bátor és hősiés úttörő munkát, aki az üldöztetéstől és börtöntől sem riadt vissza, mikor az evangélium igazságáról volt szó. 1829-ben kezdte meg működését. Előbb fiú- és leányiskolát nyitott. Majd az állami iskoláztatási törvényt kimondása után predikál és ír. Iratait a szent synodus 1845-ben átok alá vetette. A klerus fanatizmusa missziója teljes megsemmisítésére törekedett. 1852-ben az athéni törvényszék 17 napi fogházra ítélte és kiutasította Görögországból, mert olyan nézeteket hirdetett, amelyek ellenkeztek a görög-orthodox egyház tanával. Az ítéletet a legfelsőbb bíróság is megerősítette. Az amerikai kormány erőlyes közbelépésére kegyelmezett meg neki a király. A szent synodus még 1863-ban is azért fordul az államhatalomhoz, hogy King munkáinak terjesztését akadályozza meg és azokat tűzőn égettesse el.²

Azonban míg egy 1889-iki statisztika szerint a lakosság száma 2.217.000 volt és ebben a protestánsok száma 6—700-ra volt felvéve, ma a 6 milliónyi lakosságból körülbelül 8000-re tehető a protestánsok száma. A protestantizmus jövője szempontjából természetesen nem annyira a német protestáns gyülekezet, amelynek lelkészét, mint udvari lelkészt a volt király alkalmazta, a fontos, vagy az angolokat összefogó anglikán egyház, hanem a görög, lehet mondani: református egyház: Ἐκκλησία εὐαγγελική ἐκκλησία. Ennek 9 önálló, önmagát fenntartó gyülekezete és 6 külső segéllyel fenntartott missziói állomása van.

Athénben az első görög származású lelkész M. Kalopothakis volt. Mint fiatal diák King lelkesebb hívei közzé tartozott. Orvostanhallgató volt, aki 1848-ban doktorátust és oklevelet szerevezve, a hadseregénél nyert alkalmazást. Különösen 1850 óta csatlakozott szorosabban Kinghez. Állandóan hallgatta beszédeit. A King fölött 1852-ben kimondott ítélet eldöntötte élete nagy hivatását. Megértette rendeltetését. Egy levelében ezeket mondja: „annak az országnak, amelyben ilyen

² (ΣΥΛΛΟΓΗ... ΤΟΥ Κ. ΙΩΝΑ ΚΙΝΓ... 4. lap.)

jogtalanság, a lelkiismereti szabadság ilyen megsértése lehetséges, főleg vallási megújításra van szüksége.” „Azért elhatároztam — folytatja a hatalmas lelkű ifjú —, hogy Isten segítségével egész életemet az evangéliumi hitnek honfitársaim közt való megújítására és terjesztésére fogom szentelni.” Lemondott állásáról és King tanácsára az Egyesült-Államokba ment, hogy az Ige szolgálatára képezze ki magát. Három évig a new-yorki Union Theological Seminaryben tanult. 1856-ban theol. licentiatust szerzett, 1857-ben presbiteriánus lelkészé avatott fel. Majd visszatért Görögországba s megkezdte kitűzött, nagy célja munkába vételét. Előbb írói tevékenységet folytat. Vallásos irányú hetilapot indított (ez az *Αστήρ της Ανατολής*). 1858-tól pedig gyorsan közkedveltségre jutott *gyermekujdságot* szerkesztett. Amerikai segéllyel 1860-ban nyomdát állított fel, hogy ne kelljen az ellenséges irányú, nagy nyomdákkal birkóznia. 1864-től, King visszavonulása után, lelkészi tevékenységet folytatott és 1871-ben megépítette az első ref. templomot Athénben. 1911-ben halt meg 86 éves korában. Az ő egyik utóda, Athénben már az 5-ik görög származású prot. lelkész Polykarpus Longinidés, akinek nevét ott olvassuk a presbiteri világszövetség budapesti gyűlésének előadói közt.

Az athéni református templom a Kalopot-hakis házának félemeletén van. Falusi templom nagyságú terem. Olyan, mintha a jeruzsálemi felház (*ὁπερῶν*) volna. Szemben fekszik a Hadrianus császár magas diadalkapujával (*πυλὴ Ἀδριανῶ*). Mögötte közel emelkedik az Akropolis-dombja. Minden dísz nélkülöző világos ímaterem. A bejárati ajtóval szemben van egy kis emelvényserű szószék. Mögötte a falon háromtagozatú tábla, amelyre fel van írva teljes szövegében a Tízparancsolat, a Niceai hitvallás, az Úri imádság, a makarizmusok és a szeretet királyi parancsa. Egy-egy vasárnapi istentiszteleten 150—200-an vesznek részt. Azzal a sokfelé hangoztatott észrevétellel szemben, hogy a mai görög lélek nem ismeri az áhitatot és nem képes vallási benyomások befogadására, kellemesen lep meg ennek a görög gyülekezetnek a vallási komolysága. Megragadó kép, hogy vasárnaponként a délelőtti tízórás istentisztelet előtt 9 órakor már szinte egészen megtelik vasárnapi iskolás gyerekekkel és bibliaköri gyülekezeti tagokkal a templom. Négy csoportra oszolva, halk társalgással ülnek a biblia igéi mellett. — Élénk szemű kis fiúkat és leányokat egy fiatal nő foglalkoztat. Az apróságok valemennyie egyszerre akar beszélni. Az asszonyok a lelkész felesége körül csoportosulnak. Meglett férfiak közt a brit és külföldi bibliatársulat biblia-lerakatának markáns arcú, öreg üzletvezetője magyaráz. A serdültebb ifjuság közt egy idős evangelizátor, volt utazó bibliaúr osztja az igét. Tíz órakor a munkát figyelő lelkész csengetésére megáll a csoportfoglalkozás. A bibliai könyvkereskedés vezetője imádkozik, utána fennhangon mindenki mondja az úri imádságot,

amire megkezdődik a rendes istentisztelet ilyen sorrenddel: 1. Előfohász. 2. Ének. 3. Bibliolvasás. 4. Imádság. 5. Ének. 6. Prédikáció. 7. Ének és adományok gyűlése. 8. Imádság. 9. Doxologia. 10. Áldás. Űrvacsoraosztáskor a jegyeket két presbiter viszi a padokban ülve maradt gyülekezetnek. Énekeskönyvük angolból fordított. Új kiadását a háború jötte megakasztotta. Most nincs anyagi erejük a tervezett új énekeskönyv kiadásához. A régi példányai teljesen kifogytak. A gyülekezetet a kicsiny és kezdő gyülekezetek erős összetartása tünteti ki. Pl. a gyülekezeti kirándulásokon a legkülönbözőbb vagyoni helyzetű és foglalkozású tagok vesznek részt.

Az összes evangéliumi gyülekezetek közösséget alkotnak, amely 1923 május 28-án állította össze az Egyház Szabályzatát és Rendtartását.³ Ez a szabályzat előadja az egyház szervezetét, amely zsinat-presbiteri, a hitvallást, amely szól a szentírásról, annak ihletéséről, az istenről, a szentháromságról, az üdvösségről, az elválasztásról, megszentelődésről stb., — továbbá olvashatjuk a lelkészek, presbiterok, diakonusok kötelességét, a presbiterium, a helyi és egyetemes zsinat teendőit stb.

Folyóirata, az *Αστήρ της ανατολής*, jó időn át egyetlen görög folyóirat volt.

Erősült a görög protestantizmus a kisázsiai görög és örmény menekült protestánsokkal. A törökök embertelen mészárlásából megmenekült örményeknek Görögország nyújtott vendégotthont. Athén határában sátrakban és barakkszerű, apró házakban húzódtak meg. A protestánsoknak itt külön gyülekezete van. Nagy szívóssággal vetették rá magukat a munkára. A vasárnapi iskolát, árvák, betegek, tehetetlenek gondozását, iskolák megnyitását azonnal munkába vették. Nyomoruk óriási, mert csaknem mindenkét elvesztették. Az örmény ígéhirdető a rajtalevő ruhában tudott elemenkülni. Nagy családjával két kis fülkeszerű szobában húzódik meg. Négy leánya reggel 6 órától este 6 óráig dolgozik. A padlón térdelnek kézimunkájuk felé hajolva. A dolgozó leányok alig emelik fel jellegzetes, nagy, kifejező, örmény szemüket a munkáról. Napi 12—15 ezer koronányi összeget keresnek meg. Este tanulnak.

Az örmények felől mindenütt a legnagyobb dicsérettel emlékeznek meg.

Az amerikai presbiterianus egyház Ófaleronban (*παλαιόν Φάληρον*)-ban theologiai főiskolát nyitott amerikai tanárokkal, hogy a görög és örmény protestantizmus ígéhirdetői szolgálatára előkészítsen kellő számú ifjú embert. A tanítás nyelve angol. A gyakorlati munkára nemzeti nyelvükön is kipezetnek. Az intézet 24 hallgatója közül 6 görög, 16 örmény, 1 török, 1 orosz.

A görög prot. ügye így gyökeresedőben van. A németek a tavaszon a Gusztáv Adolf-

³ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΝ ΤΑΞΙΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ. 1923.

egylet útján templomépítésről tárgyaltak. A Balkánt különben a nagyhatalmak gazdasági és kereskedelmi érdekeltsége behálózta; emellett természetesen a szellemi összeköttetések útját is egyengetik. Bulgáriáról hallom, hogy számára az anglikán egyház neveltet modern képzettségű lelkészeket. Bulgáriában és Romániában szintén keleti típusú, orthodox nemzeti egyház van.

*

A feladatokat illetőleg :

1. Azok, akik missziói ügyekben és a Balkán viszonyai ismeretében nálam tájékozottabbak, bizonyára helyesnek találják, hogy az első teendő a Balkánon az orthodox nemzeti egyházakban az evangéliumi szellem ébresztése. Ennek jómódja a ker. diákszövetségi és ker. ifjúsági egyleti munka terjesztése. Úgy tudom, hogy ez valamennyi Balkán-államban reménységet keltőleg folyik. Az evangéliumra vágyik az emberi lélek. Görögországban is beszélnek vidéki orthodox papokról, akik a prot. lelkészi hivatalhoz fordulnak, vallásos iratokért és lelki útbaigazításért. Az orthodox egyház is kezd a kis prot. egyház halására némi munkát és terjed kebelében annak a tudata, hogy neki is dolgoznia kellene.

2. Segítendő a protestánsok gyülekezeti alakulásban, igehirdetői vagy evangelizatori állás fenntartásában, evangéliumi szellemű ébresztő iratok terjesztésében és egyházi nélkülözhetetlen fegyverek megadásában, pl. a görög reformátusok új énekeskönyvük kiadásában. Nálunk is felézne az alföldi 6—8000 lélekszámú református gyülekezet, ha új énekeskönyv kiadásának egész terhe egyedül az ő vállaira nehezednék.

3. Elengedhetetlenül szükségesnek, a prot. büszkeség kérdésének látszik, hogy a biblia klasszikus helyein pl. Korinthusban és Filippiben evang. gyülekezetek alakuljanak. — Korinthusban ne a platanos-korcsma előtt a nagy plátánfa alatt verjék a kártyát a dologtalan suhancok, hanem munkára nevelje őket a prot. életeszmeny.

4. Megalakítandó a presbiteri világszövetség délkelet-európai ága s rendszerezendő közös ügyekben sűrűbb gyülekezésük.

5. Missziói lelkű magyarok szánják oda munkájukat e közeli föld lelkei megnyerésére.

6. Kívánatos lenne theol. főiskoláinkon balkáni prot. ifjaknak tanulási lehetőséget nyújtani.

7. Ha máshol nem, de az ofaleroni theol. főiskolán magyar református ifjak is megfordulhatnak a prot. kapcsolatok megkezdése és erősítése szempontjából. Ennek a tanulmányi tartózkodásnak nagy lelki hasznai is kínálkoznak. A görög föld, az olajfa zóna egyrésze, már az a terület, amelyen a páli kereszténység megszületett. A korinthusi öböl mosolygó szépsége s fölötte a fényes, derült ég kéklő végtelensége hatalmas tükröztetője az evangélium boldog optimizmusának. Nem térek ki arra, hogy Istennek a Krisztusban való üzenetét a föld minden

népének elsősorban a görög nyelv közvetítette.

7. Szükséges e misszió fontosságának terjesztése és áldozatok vállalása.

A békében, nyugodt viszonyok közt előtünk volt ez a munka. Alig tettünk valamit Most Isten keze itt is végzett. A Balkánra szakadt testvéreink már misszionáriusok. A lúzfészkekben vannak. Gyűlölet, elfogultság, ellenszenv korbácsütései égetik őket. Boldog önfeledtséggel mentek még évekket ezelőtt a saját útjukon, mint cirénei Simon. Most vállakon a kereszt. Ők az alázat érzésével tartoznak hordozni a terhet, bántalmak és megpróbáltatás közt a magasabb, tisztább, krisztusi élet megbizonyítását. — Isten a maga bizonyosságtevőivé választotta el a Sztáray földjéről elszakítottakat és a dicsőséges Bethlen Gábor népét szenvedő szolgájává vetette oda az ő örök dicsősége és egyedüli felsége kijelentésének tudatos hordozására. Mienk a felelősség belül önmagunkkal, kifelé velük szemben, hogy isteni elküldetésünket megálljuk. Az örökkévaló közel van hozzánk. A budapesti Kálvin-téri templomból kinyújtjuk kezünket végig a Balkánon az athéni Akropolis tövéig épült kis református templomig s Kolozsvár s Nagyenyed felett addig, ahol a Marmara és Fekete-tenger zúg s imádkozunk, hogy az átfogott részekben szívek nyiljanak meg Krisztus evangéliumának, a gyűlölet és bosszú világa felett az igazság és szeretet országának. A Mindenható áldása legyen e misszióért küzdők, imádkozók és áldozók felett.⁴

Marton János.

Mandäizmus és őskereszténység.

Az utóbbi évtizedekben mindinkább a kereszténység eredetének problémája felé fordult a theologiai és történeti kutatás figyelme. S minél inkább ismerjük meg azt a kort, amelybe időileg a kereszténység kezdete esik, annál nehezebbé, annál bonyolultabbá lesz a kérdés. Mert mind világosabbá lesz a kutató előtt, hogy egy rendkívül gazdag kulturájú kor volt az, amelyben Jézus és az apostolok éltek és működtek. Minél több részletvonást ismerünk meg a hellenizmusból (ahogyan az ókor legutolsó nagy szakaszát, a Kr. e. kb. 300-tól Kr. u. kb. 600-ig terjedő korszakot nevezni szokták), minél jobban magunk elé tudjuk állítani annak szellemi és gazdasági életét, annál nehezebbé lesz ezeknek a részletvonásoknak a synthesise is. Ezzel együtt jár az, hogy mind jobban felismerjük azokat a kapcsolatokat, amelyek az őskereszténység és azon világ közt fennállottak, amelyben keletkezett. Lehetetlenné teszik ezek a kutatások azt a végső alapjaiban történetiellen felfogást, amely az őskereszténységet

⁴ Bár a Theol. Szemle olvasó gárdáján kívül szélesebb rétegeket is érdekelhet e meleg színes, leírás, szívesen közöljük, mert az illusztris szerző autopsziából eredő tapasztalatai a jelen görög élet protestáns mozgalmairól első ízben tájékoztatnak részletesebben magyar nyelven s így forrás értékű közlések gyanánt tekinthetők. Érdeklődéssel várjuk a részletes, módszeres feldolgozást. Szerk.

kivette a maga környezetéből, mintegy időlen, abszolút valamivé tette. Ezen kutatások világában nemcsak a régi kereszténység küzdelme a pogányság ellen elevenedik meg előttünk, hanem Jézus igehirdetésének s vele együtt a kereszténységnek a lényege és értelme is új, gazdagabb megvilágításba kerül.

A vázolt tudományos munka egyes tudósoknak a figyelmét mind fokozottabb mértékben irányította a régi kelet felé. Legújabbban ezeknek a munkálatoknak a nyomán lépett előtérbe a mandäizmus problémája. A mandäusok egy sajátos régi felekezet, amely a déli Babylonia mocsaras vidékein, ott, ahol a Tigris és Eufrates a Perzsábólbe ömlik, a mai napig fenntartotta magát. A felekezet magát a „Subbá”, azaz a „Keresztelő” közösségének nevezi s vallásának főfogalma a „mandá” (ܡܢܕܝܐ = γῶσις); a mandäizmus a váltásvallások közé tartozik s megváltója a „Mandá d' Haijé”, azaz γῶσις τῆς ζωῆς. Már ezek a megjelölések is a hellenisztikus synkretizmusra emlékeztetik azt, aki csak keveset is halott a gnosizról. A közelebbi vizsgálat csak érdekesebbé s egyúttal rejtélyesebbé teszi a felekezetet.

Már a XVII. század óta ismeretesekké váltak Európában egyes iratok, amelyek a mandäizmus szent iratai közül valók voltak. Megértésük azonban nehézségeket okozott s csak amióta *Nöldeke Tivadar*, a kiváló orientalista megírta a mandäus nyelv grammatikáját, indult meg a kutatás nagyobb lendülettel. A holland származású *Brandt Vilmos* több iratban ismertette a mandäizmus vallását, azonban a források maguk csak nehezen voltak hozzáférhetőek, míg legújabbban *Lidzbarski Márk* azokat elismerten gondos fordításban közzé nem tette. Ezek az iratok a következők: *Szidrá d' Jahjá*, azaz János könyve (megjelent 1905-ben); *Qolasztá*, amelyet „Mandäische Liturgien” címlalatt tett Lidzbarski közzé (1920); végül a legterjedelmesebb és legfontosabb irat a *Gincá*, azaz „Kincs” vagy *Szidrá rabbá*, azaz „Nagy könyv” (1925).

Ezeknek a munkáknak az alapján indult meg a tudományos diszkusszió, amely még javában folyik.

A három iratot nem könnyű áttekinteni. A mandäusok eredetileg t. i. irtóztak attól, hogy tanításukat, hagyományukat írásba foglalják s ezt csak mohamedán nyomás alatt tették meg. Részből ebben van az oka annak, hogy az iratok sokszor értelmetlenek vagy rendkívül homályosak: „eine Literatur des grössten Widersinns”, — mondta róla *Nöldeke* (Mandäische Grammatik, p. XIX.). A legkorábbi kéziratok a XVI. századból származnak, de a szövegek legalább a VIII. vagy VI. századig nyulnak vissza.

Ily körülmények közt igen fontos feladatára vállalkozott *Behm János*, göttin-

geni professzor, amikor egy világos, rövid áttekintésben vázolja a kérdés lényegét és jelenlegi állását („Die mandäische Religion und das Christentum”, Lipcse, 1927). Akik az eredeti forrásiratokhoz már csak azoknak drága volta miatt sem tudnak hozzáférni vagy sajnálják az időt arra, hogy azoknak dsungelén keresztüldolgozzák magukat, azok ezen füzet nyomán mégis elég alapos és megbízható tájékoztatást szerezhetnek a szóbanforgó kérdés lényegéről. Mi is a következőkben főleg ezen füzet alapján akarjuk a kérdés lényegét magyar theologusközönségünkkel megismertetni.

I.

Mi a mandäizmus vallásának a lényege? *Behm* ezt röviden a következőkben foglalja össze (6. és k. lpk).

„A mandäus vallás központi problémája a lélek fogsága a földön és a biztosítása annak, hogy mennyei hazájába visszatérhessen. Ezen probléma megoldását szolgálja a következő gondolatmenet. A csillagok birodalmán túl távol a mennyei világokban tündököl a világosság hazája ragyogó fényvel, benne uralkodik számtalan különböző rangú világosság-lénytől körülveve a legfőbb istenség, a nagy első élet. A világosság hazájából származnak a kegyesek lelkei, az ősember lelke és utódainak, a mandäusoknak a lelkei. A mélységben van a sötétségnek a világa és a fekete víz. Egy „összesűrűsödésből”, amely a vízbe esett, jött létre a föld, amelyen az emberek laknak. A föld délen határos a nagy fekete vízzel, a sötétség birodalmával. Északon magas hegyek egészen a világosság hazájáig nyúlnak fel. Onnét erednek a folyók, amelyeknek az élő vize a világosság hazájának az elemét képviseli a földön. Az élő vízben való alámerülés, a gyakran megismételt bemerítés („keresztelés”, „baptizma”) biztosítja a mandäusoknak a felsőbb világ életében való részvételt. Ez a „kereszttség” a nagy mandäus szentség, az élő víznek a jele, amelynek erejében a kegyesek a világosság helyére fel fognak emelkedni (v. ö. *Gincá*, p. 20, 17. k.). A földi világban a hívők lelke idegenben, fogságban van. Mert ősiüket, az ősembert legyőzték és a földhöz láncolták a sötétség hatalmai, amikor a világosság hazájából alászállott. Így a kegyesek óhajtása, vágya, célja a földi létből, a mulandóság bilincseiből való megváltatás. Az életnek a követe alászáll a magasabb világból és kinyilatkoztatja a léleknek, hogyan térhet vissza hazájába. A halál órájában eljön a mennyből a halál angyala, aki a lelket elválasztja a testtől és a bolygók állomásain keresztül minden veszély legyőzésével felvezeti az élet és világosság vilá-gába.”

A mandäizmus ezen alap gondolatai, persze, nem találhatóak meg ilyen világos formában irataikban, hanem tele vannak szöve mindenféle mythologia vadhajtásával, nevezetesen a világ keletkezésére, a világosság és sötétség hatalmainak harcára, az ősember alászállására, felmenetelére, a megvál-

¹ Az „a” betű ezen és más mandäus szavak átírásában a latin „a” hangnak felel meg.

tóra vonatkozó mythosokkal. De ebből a rövid jellemzésből is világosan kitűnik az, hogy a mandäizmus a gnosztikus, synkretisztikus vallások közé tartozik. Alkotó elemei közül megállapítható az iráni (perzsa) dualizmusnak az az alap gondolata, amely a világosságot és sötétséget azonosítja a jó és rossz erkölcsi fogalmaival; de szerepet játszik benne a babyloniai astralmythologia is, míg az „élő“, azaz forrás-, ill. folyóvíznek a jellemzett sajátos értékelése a sémi népek ősi lermészettvallásából származik. A babyloniai vallásban szerepel a csillagzatoknak, mint barátságos, ill. ellenséges hatalmaknak az a gondolata, amellyel itt is találkozunk akkor, amikor a „lélek mennyei vándorlásáról“ van szó; az elköltözött léleknek ugyanis a bolygók ellenséges birodalmán kell keresztülvándorolnia, míg a mennyekbe el nem jut. Viszont a régi sémi népeknél szerepel a víznek s nevezetesen a folyóvíznek az az értékelése, amely azt a legfontosabb kultikus tisztálkodási eszközzé teszi. Már itt megállapítható, hogy az a „keresztység“, amelyről itt szó van, teljesen független a keresztényen keresztényektől. Az az értékelés is, amely szerint az alámerítés által hatol fel a lélek a világosság birodalmába, teljesen nélkülöz minden analogiát a keresztényiségben. Annak a naponkénti megisméllése és pedig keresztelő (liturgus) segítségül vétele nélkül való megisméllése ugyancsak teljesen elválasztja ezt a szentséget a keresztényen keresztységtől. Mindezek mutatják azt, hogy a mandäizmus alapvonásai szerint tisztára pogány synkretisztikus vallás.

Ez a megállapítás már felveti ezen felekezeti eredetének a kérdését. Mert amilyen bizonyosnak mondható az, hogy a mandäizmus alapjellege szerint tisztára pogány vallás, éppen olyan sajátos tény az, hogy kialakulása folyamán a keresztényiséggel érintkezésbe jutott. Amint láttuk, forrásainak ennek a vallásnak kb. azt a fejlődési fokát mutatják, amelyre időszámításunknak kb. a VII—VIII. századában eljutott. Azonban az az anyag, amelyet ezek a források megőriztek, ennél nagyrészt sokkal régebbi. S bármilyen óvatosságot kell is tanúsítani a szóbeli tradícióval szemben, amelyen ez az anyag évszázadokon keresztül terjedt, ill. fennmaradt, az bizonyos, hogy az anyagnak nagy része a fentemlített határon túl jóval régebbi időre nyúlik vissza.

Mezopotámia legalább is a IV. századtól fogva keresztény terület volt. Nem lephet meg tehát, ha a mandäizmus a keresztényiséggel érintkezett. Az iratok szólnak is ismételtén a keresztényiségről, amely az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek a nevében keresztel, Krisztust és a Szentleket tiszteli, hierarchikusan szervezett egyházban s fényes istentiszteletekben végzi kultuszát, de emellett már a szerzetességet és askesist is ismeri: mindez nyilván a későbbi keresztényiségre vonatkozik, sőt talán még közelebbről az is megállapítható, hogy mindebben nestoriánus keresztényiségről van szó.

A mandäizmus ezzel a keresztényiséggel szemben a leghatározottabb elutasítás, sőt

vad gyűlölet álláspontjára helyezkedik. — Krisztus, a „Rhomäus“ (azaz valószínűleg a messze nyugatról, vagyis a római birodalomból származó férfi) hazug ember volt, aki csak gonoszságot terjesztett a világban. Az általa hirdetett balgaság az idők végén fog elpusztulni. Maga Krisztus így a sötétség birodalma vezető démonának, a „Ruhá“nak társai közé tartozik. Mint ilyen meghamisítja az igaz kinyilatkoztatást, amiért is tőle és egyházától óvakodni kell. A keresztényen keresztység „levágott vízben“ (azaz álló vízben) gyalázatos utánzása a mandäus keresztységnek. A mandäizmus még a keresztényiség által való üldözöttségéről is tud és azt a tanácsot adja híveinek, hogy üldözöttség esetén vallják magukat keresztényeknek.

Ezen gyűlölet ellenére is valószínűnek látszik azonban, hogy a mandäizmus nem tudta magát a keresztényiség hatása alól kivonni s annak egyes berendezéseiből legalább is tanult. Így talán keresztényen eredetű az a tény, hogy a vasárnapot ünneplik meg. Keresztelési szertartásuknak is több vonása utal a keresztényen gyakorlat hatására. Ez természetesen nem változtat azon, hogy a mandäizmus lényege teljesen idegen a keresztényiségtől: keresztényen szektának azt semmiképpen sem lehet gondolni.

A mandäizmusnak azonban nemcsak a keresztényiséggel vannak kapcsolatai, hanem a zsidósággal is. Ezzel még szinte többet foglalkoznak, mint azzal. Az ószövetség is nagy szerepet játszik spekulációikban, nevezetesen a Genesis első fejezetei szolgálták ehhez bő anyaggal. Az őskor sötétsége, a teremtés Isten igéje által, az ember teremtése a föld porából, az Édenkert, vízözön történetei stb. mind előfordulnak. Feltűnő, hogy míg Ábel egyike lett a megváltóknak, Kain teljesen hiányzik. Alakilag is egyes költői részek élénken emlékeztetnek a zoltárookra. Viszont az ítéletnek és viszonzásnak a gondolatai a zsidó apokalyptikus irodalommal mutatnak rokonságot.

De ahogyan a mandäizmus a keresztényiséggel a legélesebb ellentétbe helyezkedik, úgy a zsidósággal is. Az ószövetség Istene szerintük egyike a sötétség legveszedelmesebb szellemeinek, a Ruhá társa. Ábrahám és Mózes is ennek a Ruhának a prófétái voltak. Maga a zsidóság minden hamis vallás kiindulópontja s azért rettenetes ítélet lesz az osztályrésze. Ezzel szemben a mandäizmus az igazság egyetlen birtokosa.

A zsidósággal való kapcsolatot mutatja az a tény is, hogy a mandäizmus prófétája Keresztelő János. Ő az igaz vallás hirdetője és az igazi jordánbeli keresztység megalapítója, akit végezetül mennyei angyalok vitték fel a világosság birodalmába. János tulajdonképpen ismételtén jelent meg Ádámotól fogva a földön s legutóbb Anós-Utra alakjában Jeruzsálemben Paltusz (Pílatus) napjaiban lépett fel, tanítványokat szerzett a zsidók közt s azután a világosság birodalmába szállott fel. Tanítványainak a zsidók által történt meggyilkolása miatt pusztult el Jeruzsálem és szóródtak szét a zsidók az

egész világon. A mandäizmus tradíciója itt nyilván Jézus történetének egyes vonásait viszi vissza Anós-Utra képébe.

Ezek a sajtóságos részei a tradíciónak vetik fel azt a kérdést, hogyan értelmezendő a mandäizmus viszonya a kereszténységhez és a zsidósághoz. A feleletet azok a kutatók, akik eddig a kérdéshez hozzászólottak, lényegileg két irányban keresik.

Az egyik irányzat képviselője elsősorban a kiadó, Lidzbarski, akinek a felfogását igen energikusan tette magáévá és építette ki *Reitzenstein* is (v. ö. kül. „Die Göttin Psyche“, 1917.; „Das mandäische Buch des Herrn der Grösse, 1919.; „Das iranische Erlösungsmysterium“ 1921.; valamint „zur Mandäerfrage“ a *Zeitschr. f. ntl. Wissenschaft*, 1927.-i évfolyamában, 39–70. lpk.). Hozzájuk hasonló irányban keresi a megoldást *Behm* is. Ezen kutatók meggyőződése szerint a mandäizmus eredeti hazája nem Babylonia, ahol még jelenleg is találhatók, hanem a Jordántól keletre eső vidék. Szerintük a szekta iratai még mai formájukban is utalnak az ősmándäizmusra, amelynek gyökere rokon a zsidósággal. A mandäizmus keletkezésének a kiindulópontja eszerint egy olyan szinkretisztikus-gnosztikus mozgalom volna, amelynek a hazája a Jordántól keletre eső vidék lett volna s amely kb. az újszövetségi korra nyúlnék vissza. Lidzbarski, aki ezt a tételt eredetileg megalapozta, azt különösen a következőkkel okolja meg.² A Jordánhoz utal mindenekelőtt az a tény, hogy a Jordán a szent folyó, amelyben minden keresztységnek le kell folynia: természetes, hogy akkor a szekta tagjainak legalább eredetileg a Jordán körül kellett lakniok: csak később nyerhete ennek a folyónak a neve szimbolikus értelmet, nevezetesen akkor, amikor azt már eredeti értelmében nem használhatták. Figyelemreméltó azután az a filológiai megfigyelés, hogy a felsorolt iratokban a régebbi vallásos terminológia nem a babyloni aramái nyelvből származik, hanem annak a nyugati ágával rokon. Maga a „mandä“ kifejezés sem származik Babyloniából. Végül ugyancsak fontos érv az, amelyet Lidzbarski a mandäus szövegek írásából merít. „Az az írástípus ugyanis, amelyet a mandäus szent iratok használnak, nem a Babyloniában kialakult aramái írás, hanem érintkezési pontokat mutat fel azzal az írással, amelyet a nabatäusok körzetében Palesztina és Arábia közt találunk.“

Ezen érvek közül különösen a második és harmadik kétségkívül nagyon súlyosak s tudtommal eddig még nem sikerült olyasmit felhozni, ami azoknak jelentőségét csökkenteni tudta volna.

Az itt vázolt származtatási kísérlet azonban nem maradt ellenmondás nélkül. Tényleg nehezen képzelhető el mai ismereteink szerint az a gnosztikus irányzat, amely már az újszövetségi korban behatolt volna, ha nem is Palesztinába magába, de legalább is a Jordántól keletre eső vidékekre. Egy ilyen

irányzatnak a feltételezése azért nehéz, mivel eddig semmi pozitív idevágó tudósítással sem rendelkezünk. Ez a megfontolás magában természetesen még nem döntheti meg az előbb említett hipotéziseket: a történeti élet sokkal gazdagabb, semmint azt az utódok rendesen képzelni szokták. Ennek következtében ezen a ponton is az a kritikusnak a feladata, hogy igyekezzék mindegyikről a rendelkezésünkre álló forrásokat szóhoz juttatni s az azokból felismerhető tényállást megszólaltatni.

Ennek a szempontnak is érvényt akarnak szerezni azok, akik tiltakoznak a fentemlített megoldási kísérleteknek sokszor nagyon is problematikus jellege ellen. Felemlítendő itt mindenekelőtt *Peterson Erik* egy cikke, amely a *Zeitschr. f. ntl. Wissenschaft*-ban jelent meg (1926, 236. k. lpk.: „Bemerkungen zur mandäischen Literatur“). *Peterson* tiltakozott ezen cikkében azon eljárásinód ellen, amely messzemenő következtetéseket von le azon iratokból, amelyek jelenlegi formájukban legfeljebb a VII–VIII. századig nyúlnak vissza. Tiltakozott nevezetesen az ellen, hogy az ott található vallásos megnyilatkozásokat olyanoknak vegyük, hogy azok már az újszövetségi korban megtalálhatók. Ami pedig a mandäizmus eredetének a problémájáról illeti, nevezetesen annak a kereszténységhez és a zsidósághoz való viszonyát tekintve, a maga részéről azt az álláspontot képviseli, hogy az „feltételezi a keresztén-gnosztikus spekulációnak valamely fejlett irányzatát.“ Ennek alapján a mandäizmus végeredményben a gnoszisznak egy késői vadhajtsága volna. *Peterson*nak ezen tétele azonban lehetlenné lesz a mandäizmusnak a kereszténységgel s nevezetesen Jézussal szemben tanúsított ellenséges álláspontján: elképzelhetetlen, hogy az valamely a kereszténységtől kiinduló gnosztikus spekulációból eredt volna. Ameddig ki nem mutatható egy olyan gnosztikus irányzat, amely Jézust a bűn birodalmának képviselőjévé teszi, addig, mint ezt különösen *Reitzenstein* (hivatkozott, a *Zeitschr. f. ntl. Wiss.*-ban megjelent cikkében), azután *Behm* is hangsúlyozza, lehetetlen a mandäizmusnak ezen származtatása.

Nem teszi ugyan a magáévá ezt a származtatási hipotézist, de eredményei lényegileg ide utalnak annak a cikknek is, amelyet e kérdésben *Büchsel* ugyancsak a *Zeitschr. f. ntl. Wissenschaft*-ban (1927, 219. s k. lpk.) tett közzé. *Büchsel* azt a kérdést veti fel, hogy található-e a mandäus szent iratokban Jánosra, valamint az általa megindított mozgalomra, továbbá Jézusra s az őskereszténységre vonatkozólag a kereszténységtől, ill. az újszövetségtől független, önálló történeti tradíció. A felelet, amelyet ad, tagadólagos. Nyilvánvaló, hogy ez a megállapítás súlyos kérdőjelet tesz fel az imént említett megoldási kísérleteknek azon pontjával szemben, amely szerint a szekta kiindulópontján közvetlen összefüggésben van a Keresztelő által felidézett mozgalommal. Amennyire én ítélni tudok, *Büchsel* bizonyítása kifogástalan s akkor valóban módfelett feltűnő, hogy a szekta legnagyobb tekintélyéről ne

² V. ö. *Lidzbarskinak* kiadványaihoz írt bevezetőseit, valamint cikkét a *Zeitschr. f. ntl. Wissenschaft*-ban, 1927. 70. k. lpk.

tudjon egyebet, mint azt, amit a gyűlöletes keresztényeségből tanulhatott rája vonatkozólag. Azonban talán mégis kielégítő feleletet ad erre a nehézségre az a megoldás, hogy a mandäizmus évszázadokon keresztül tisztán szohagyomány útján öröklődött és csak az izlam hatása alatt jutott annyira, hogy szent könyveket alkosson magának. Akkor azután nem volna lehetetlen, hogy eredetének emléke annyira elhomályosult, hogy arról egyebet nem tudott mondani, mint amit a keresztényiség irataiból vett át.

Nem teszi ugyan a kérdést vizsgálat tárgyává, de mégis röviden vázolja annak lényegét *Feine Pöl* legújabb művében („Der Apostel Paulus“, 1927, 128. k. lpk.). Szerinte is nagyfokú óvatosságra van szükség azokkal a kombinációkkal szemben, amelyek a mandäizmus és keresztényiség eredetét keresve, az előbbinek a befolyását az őskeresztényiségre akarják megállapítani. Ezért *Reitzenstein*nek és *H. H. Schaeder*nek a hipotéziseivel szemben (v. ö. *Reitzenstein* és *H. H. Schaeder*: Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland, 1926) nagyon tartózkodó álláspontot foglal el. Mindennek ellenére Lidzbarski azon tétele ellen, hogy a mandäizmus eredete az újszövetségi vagy még régebbi korra nyúlik vissza s hogy az összefüggésben van a Keresztelő által megindított mozgalommal, ő sem mer kifogást emelni.

Ha a vázolt megnyilatkozásokat áttekintjük, akkor, mint már hangsúlyoztuk, egyelőre megdönthetetlennek látszik az a tétele Lidzbarskinak, hogy a felekezet eredetét a Jordántól keletre eső vidékeken kell keresni s hogy abban valamiképpen szerepe volt a Keresztelő által megindított mozgalomnak. Persze az idevonatkozó kutatások még a kezdet kezdetén állanak és nem lehetetlen, hogy a most említett eddigi eredmények még lényeges módosításokon mennek majd keresztül. Mindenekelőtt szükséges volna a mandäus szent iratoknak s főképpen a Gincának széles alapokra fektetett irodalom kritikai elemzése. Talán ennek segítségével előbbre lehetne jutni ennek a felekezethez jelenleg még rendkívül homályos történetében.

Az a megállapítás, hogy az egész mozgalom eredete olyan synkretisztikus mozgalmakban keresendő, amelyek már a mi időszámításunk kezdete körül léptek fel s találtak befogadásra olyan körökben, amelyeknek a palaesztinai zsidósággal is volt kapcsolatuk, mindenesetre rendkívül jelentős és igen tág perspektívákat nyújt. Behm ezt a következő mondatokban foglalja össze (id. h. 19. l.):

„Történetileg a legnagyobb jelentőség tulajdonítható annak a ténynek, hogy a mandäus irodalom minden eddig hozzáférhető forrásnál világosabban állítja elénk azt aényt, hogy a kelet vallásos synkretizmusa nyugat felé való terjeszkedése közben nem állapodott meg Palaesztinában a zsidó területek határainál, hanem itt is megmutatta azon képességét, amellyel olyan jól tudott alkalmazkodni idegen vallásos világokhoz. Ha a palaesztinai zsidóság hivatalos vallása,

amelynek a jeruzsálemi templom volt a középpontja és amelynek tradíciója fölött a farizeizmus rabbinizmusa szigorúan öröklődött, légmentesen el is zárkózott ilyen idegen befolyások elől, — annyi ereje nem volt, hogy az országban található egyéb irányzatokra és haeretikus mozgalmakra hasonló exkluzivitást kényszerítsen rá. Abban a gnosztikus irányzatú keresztelő szektában, amelytől a mandäusok erednek, egy, a heterodox „zsidópogányok“-nak az esszenusoktól különböző új köre jelenik meg előttünk éspedig a Szentföld határain... A theologiai szempontból legjelentékenyebb probléma, amelyet a Jordán melletti, Keresztelő Jánosra, mint prófétára hivatkozó ősmandäizmus vet fel, az, hogy micsoda viszonyban vannak a keresztényiség kezdetei ezzel a zsidó-gnosztikus irányzattal.“

II.

A mandäizmus azokat a kutatókat, akik eddig vele foglalkoztak, elsősorban azon szempontból érdekelte, hogy az micsoda új felismeréseket adhat a keresztényiség eredetére vonatkozólag. A legrészletesebben ezek a problémákkal eddig *Reitzenstein* foglalkozott különösen „Das mandäische Buch des Herrn der Grösse“ és „Das iranische Erlösungsmysterium“ c. műveiben. Állásfoglalásait javarészt magáévá tette s még kiépítette *H. H. Schaeder* az imént említett, *Reitzenstein*nel közösen kiadott művében. Az általuk felállított hipotéziseket itt nem tehetjük részletesebb vizsgálat tárgyává már csak azért sem, mivel azok sokszor igen messze elvezetnének attól a problémától, amelyet tulajdonképpen ismertetni akarunk. Ennélfogva igyekezünk azokat a tényleg kimutatott pozitív vonatkozásokat szemügyre venni, amelyek a mandäizmus és az őskeresztényiség közt fennállnak. Ebben az ismertetésben is elsősorban *Behm* művéhez igazodunk, de kiegészítjük azt egyéb, a tárgyra vonatkozó közlemények ismertetésével is.

Feltűnik mindenekelőtt az a körülmény, hogy a mandäusok irataikban sokszor a „nazoräus“ névvel illetik magukat. Tudvalevőleg ugyanez a megjelölés az újszövetségben is előfordul és pedig Jézus nevéként (Mát. 2. 23; 26. 71; Csel. 2, 22: 3, 6 stb.), sőt a keresztényeket magukat is nevezik „a nazoräusok szektájának“ (Csel. 24, 5.). Tudvalevő az is, hogy ezen név etymologiai levezetésére eddig minden kísérlet eredménytelen volt. A „Nazaret“-szóból nem származhatik s ezért nem is lehet „názareti“-nek fordítani. Legújabbban az orientalisták s különösen *Zimmern* (*Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 1920, 429. k. lpk.) szóltak ismét hozzá a kérdéshez s a szóban a héber נצר tövet keresik. A szónak az értelme akkor kb. a latin „observans“-nak felelne meg s jelentené valamely norma vagy regula követőit, megtartóit, valamely szekta híveit. E származtatás alapján ezen orientalisták Jézust is egy ilyen szekta tagjai közt keresik s feltefelezik, hogy ennek az emléket őrzik meg evangeliumaink az említett névben s ugyan-

ezen szektával hozzák a mandäizmus eredetét is összefüggésbe. (V. ö. *Bullmann* cikkét is a *Zeitschr. f. ntl. Wiss.-ban*, 1925, 143. k. lp.).

A név ezen származtatása ellen azonban mások, különösen *Gressmann* ismét kifogásokat emeltek (v. ö. *Zeitschr. f. Kirchg.* 1922, 166. lp. és *Klostermann* a *Lietzmann-féle kommentárban* Márk 1, : 9-hez, 2. kiad.). A filológiai természetű kifogásoknál is fontosabb az a körülmény, hogy újszövetségi forrásaink egyenesen ellentmondanak ennek a származtatásnak. Azok semmit sem tudnak arról, hogy Jézus valamilyen observans irányzatnak a tagja lett volna. Ennek az emléke pedig az őskereszténységben alig merülhetett volna annyira feledésbe, hogy annak éppen csak a neve maradt volna meg. Viszont lehetetlen talán arra gondolni, hogy az evangéliumok talán tudatoson, ill. szándékosan és a tényleges helyzet meghamisítása érdekében titkolták volna el ezt a körülményt. Még kevésbé lehet arra gondolni, hogy az a szekta, amelynek tagjául Jézust ily módon megteszik s amelynek a „nazoräus“ nevet tulajdonítják, az a gnosztikus irányzat lett volna, amely a mezopotámiai mandäizmus őse volt. A mandäus iratok nem hagynak kétséget azíránt, hogy Jézust soha sem számíthatta a felekezet a tagjai közé: Hasonlóan áll a helyzet Keresztelő Jánosnál is. Mindezekben a kérdésekben az újszövetségi és egyéb egykorú forrásokat (Josephus!) a a mandäus iratokkal szemben feltétlen előny illeti meg. Különben is neveltséges törekvés az, amely ezen utóbbi iratok adatait hiteleseknek fogadja el csak azért, mert mást mondanak, mint az újszövetség. Tekintetbe venni ezen iratok híradásait csak ott van jogunk, ahol azok egyéb forrásokkal megegyezően hitelt érdemlő módon egészítik ki az újszövetséget. Hiszen már eddigi fejtegetéseinkben is láttuk, hogy éppen a történeti visszaélékezés tekintetében a mandäus iratok rendkívül megbízhatatlanok.

Talán valamivel kedvezőbben állunk éppen az őskereszténységhez való viszonyt illetőleg, ha azt a kegyességet nézzük, amelyről azok bizonyosságot tesznek s amelynek nevezetesen az újszövetség háttérének megrajzolása, tehát az újszövetségi kortörténet szempontjából van jelentősége. Ezen a ponton e források higgadt és megfontolt, gondos használat mellett talán tényleg hozzájárulnak egyes problémák megoldásához.

Feltűnő pl. az a körülmény, hogy közölnék olyan mondásokat, amelyek élénken emlékeztetnek Jézusnak a synoptikusoknál található szavaira. Így pl. a Gincá-ban (17. lp. 27. kk.) olvassuk: „Ha alamizsnát adtok... ne mutassátok azt... Ha adtok jobb kezezzel, ne mondjátok meg a balnak. Ha adtok a ballal, ne mondjátok meg a jobbnak.“ Kinek ne jutna itt eszébe Mát. 6, 3, Mát. 5, 45-höz v. ö. a Gincá-ból (216. lp. 7. k.): „A résztvevő, aki szánalmat érez, a naphoz hasonló, amely jók és gonoszak felett süt.“ Mát. 7, 7 k.-höz v. ö. a Qolasztá-ból („Liturgien“, 67. lp. 7. kk.): „Akik nála keresnek, találják. Annak, aki zárt kapu előtt áll, meg

fogod nyitni a zárt kaput.“ Luk. 16, 27-re emlékeztet a Gincá-ból (383. lp. 20. kk.) a következő hely: „Ki megy oda és mondja meg gyermekeinknek, akiket a világban visszahagyunk, hogy semmit a mi rút cselekedeteinkből véghez ne vigyenek, hogy le ne láncoltassanak e helyre?“ Mindezekben a helyeken nyilvánvaló, hogy az evangélium az eredetibb. Hiszen nem is nehéz elképzelni, hogy a mandäizmus átvehette ezeket a mondásokat az evangéliumból. Ez az átvétel megtörténhetett szóbeli úton, írásbeli közlés kizárásával is.

Jelentősebb egy másik találkozás. A Gincában (30. lp. 2--5. és 48. lp. 7--10.) két helyen is megtalálható a következő mondás: „Meggyógyítja a betegeket, a vakoknak megadja szemük világát, megtisztítja a belpoklokat, felegyenesíti a nyomorékokat, a földön csúszókat, hogy járni tudjanak, a némáknak nyelvét megoldja és életet ad a holtaknak.“ Ehhez a mondáshoz közeli rokonságot mutat fel még egy másik hely is (Johannesbuch, 243. lp. 10. kk.). Ez a mondás azonnal Mát. 11, 5. Luk. 7, 22-öt juttatja eszünkbe. Reitzenstein (*Das mandäische Buch des Herrn der Grösse*, 60 k. lp. és *Zeitschr. f. neutl. Wiss.* 55. k. lpk.) e hasonlóság alapján következtetett a synoptikus beszédeggyütteménynek a Gincá forrásától való függésére. Ezt a hipotézist persze ugyanazok az aggodalmak terhelik, amelyeket az imént már a mandäus irodalom hasonló felhasználása ellen általában véve felhoztunk. Bizonyos is, hogy ez és hasonló gondolatok fel sem merülhetnének, ha az utóbbi évszázad tudományos munkája olyan jogtalan módon alá nem ásta volna az evangéliumi iratoknak, mint történeti forrásoknak a tekintélyét. Reitzenstein fellevését tehát már ebből a szempontból is valószínűtlennek kell minősíteni. Más szempontok viszont bajossá teszik azt a hipotézist, hogy a Gincá forrása függne az evangéliumtól: a megegyezés ezen a ponton olyan nagy, hogy alig lehet a szóbeli hagyomány útján való átvételre gondolni, inkább irodalmi függést kellene feltételezni, ami viszont ugyancsak bajos. *Gressmann* (id. h. 167. és 188. lpk.) ezért arra a közvetítő lehetőségre gondol, hogy a mondás alapját egymástól függetlenül mindkét helyen egy, a zsidó tradícióból származó ige tette volna. Ez utóbbi Ezs. 35, 5--6 alapján keletkezett és messiási korra vonatkozott volna. Jézus és a mandäusok pedig ezt a forrást egymástól függetlenül használták volna fel. Ezt a hipotézist, amelyben van valami megvesztegető momentum, magáévá tette Behm is. Ha ez áll, akkor természetesen csak még szorosabb a kapcsolat a zsidóság és a mandäizmus közt és akkor ez a megfigyelés is erősíti a mandäizmus keletkezésére vonatkozólag mondottakat.

Az érintkezések bizonyítására még egyéb megfigyeléseket is lehetne felhozni, de ezek már meghaladnák ezen rövid ismertetésünk kereteit. Az a következtetés azonban elkerülhetetlennek látszik, hogy a mandäizmus iratai utálnak egy olyan aramaei-zsidó talajra, amelynek világképe, kifejezőmódja rokonságot mutat fel Jézuséval.

III.

Valamivel részletesebben kell kitérni arra a kérdésre, amely a mandäizmus körül folyó vitának egyik legfontosabb pontját teszi: ez a negyedik evangéliumnak és általában a János-féle iratoknak a rokonsága a mandäus irodalommal.

János evangéliuma sajátos jellegének a megértésére az utolsó évszázad theologiai munkája sok időt és erőt fordított: a mai napig végleges eredmény nélkül annyiban, amennyiben ez az irat még mindig az újszövetség legfőbb vitatott könyve. Megítélése tekintetében a vélemények még ma is szinte a meg egyezésre való kilátás nélkül mondanak egymásnak homlokegyenest ellent. Tény az, hogy ez az evangélium épp azoknak adja fel a legnagyobb rejtélyeket, akik az őskeresztyénség viszonyainak szemmel tartása mellett nehezen tudják elhinni azt, hogy egy teljesen pseudo-epigraphikus irat, amely az első három evangéliumtól annyira eltérő Jézus-képet rajzolt meg, közegyházi érvenyt tudott volna szerezni. De ha ezen iratoknak Jézustól való származását elfogadjuk, még sokkal súlyosabbá lesz a kérdés, hogy azoknak sajátos kegyessége hogyan érthető meg éppen a palesztinai származású János apostol kegyességeként. Hogy lehetséges, hogy ezek az iratok Jézus alakját beszédeknek segítségével olyan kegyességnek a vonásaival rajzolják meg, amely erősen emlékeztet a későbbi hellenisztikus gnosziszra? Mindezek a kérdések felmerülnek, amikor a mandäizmusnak a negyedik evangéliumhoz való viszonyát tesz-
sük vizsgálat tárgyává.

Az evangélium figyelmes olvasójának feltűnik az a sajátos szerep, amelyet abban Keresztelő János játszik. A szerző szükségesnek tartja a Keresztelőnek Jézussal szemben való inferioritását sokkal nagyobb mértékben hangsúlyozni, mint azt az első három evangélium teszi. (V. ö. 1, 8. 15. 19—27. 29—34; 3, 22. 26—36; 4, 1—2; 5, 33—36; 10, 41.). Alig érthetők meg teljesen ezek a helyek akkor, ha az ember nem keres azokban valamely rejtett tendenciát. Ha ehhez hozzávesszük azokat a híradásokat, amelyeket Lukácsnál olvasunk (Csel. 18, 24—28; 19, 1—7), akkor ezeknek az alapján is közel fekvő az a feltevés, hogy a Keresztelő által kezdeményezett mozgalom nem szűnt meg annak halálával s nem is olvadt be talán az őskeresztyénségbe, hanem még tovább folytatódott. sőt egy ideig a keresztyénséggel konkurrált. János evangéliumának említett helyeiből az olvasó hajlandó volna azt következtetni, hogy ezen a Keresztelő nevéhez fűződő szektának a tagjai Jánosban látták a messiást és őt tartották az isteni kijelentés tökéletes hordozójának. A Csel. említett tudósításában pedig az exegeták a „tanítványokban” ezen szekta követőit keresik (v. ö. *Wendl* kommentárját, *Meyer*: *Kritisch-exegetischer Komm.*, 9. kiad., 1913, az id. h.-hez). Azonban éppen az Acta híradásának ezen értelmezése ellen még legújabbán is nyomós érveket hozott *Michaelis* („Die sog. Johannesjünger in Ephesus“, *Neue kirchl. Zeitschr.*, 1927, 717. kk. lpk.), aki

beható exegesis alapján arra az eredményre jut, hogy az említett helyen nem Jánosnak, hanem Jézusnak tanítványairól van szó. Így az újszövetség pozitív történeti híradásai arra vonatkozólag, hogy a Keresztelő által indított mozgalom halála után is folytatódott és külön gyülekezet alakítására vezetett volna, csak kombinációk alapulnak s jobb, ha azokat számításainkból kihagyjuk. (Hasonlóan ítélt *Zahn*: *Die Apostelgeschichte*, 1921, 672. k. lpk. is.)

Tagadhatatlan ezzel szemben az, hogy arra a sajátos beállításra, amelyben a negyedik ev.-ban Ker. János részeseül, meglepő fényt vetnek a mandäus iratok. Ezek tényleg bizonyosságot tesznek egy olyan szektáról, amely előtt a Keresztelő a legnagyobb tekintélyben állott s amelyben neki még szinte nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint a keresztyénség körében Jézusnak. Amint láttuk, valószínűségi okokat lehet is felhozni amellett, hogy ez a szekta tényleg történeti összefüggésben van Jánossal, bár az valószínűtlen, hogy azt ő maga akarta volna alapítani. Egyelőre ezen szekta keletkezése még homályban van.

Ezek a megfigyelések azonban még nem visznek el a Ján. és a mandäizmus viszonyára vonatkozó probléma centrumához. Az eddigieket még ki kell egészíteni azzal a megfigyeléssel, hogy a János-féle iratok, nevezetesen az evangélium feltűnő tartalmi rokonságot, ill. megegyezéseket mutatnak fel a mandäus iratokkal. Ján. és az Apk. legújabb kommentárjai a Lietzmann-féle *Handbuch*-ban *Bauer* és *Lohmeyer* tollából sok idézettel szemléltetik azt a problémát, amely ezen érintkezés alapján adódik. Igaz, hogy sokszor az olvasó és a kommentár használója szinte úgy érzi, mintha az idézetek a mandäus irodalomból feleslegesen megterhelést jelentenének a kommentár amúgy is nagyon tömött és zsúfolt anyagára nézve. De arra ezek az idézetek mindenesetre alkalmasak, hogy nagyon élénken rajzolják meg a kérdést és érdeklődésünket felkeltsék.

A negyedik evangélium idevonatkozó problémájáról eddig összefoglaló módon *Bultmann* nyilatkozott. Miután az ev. prologusára vonatkozólag már előbb felállította azt a nézetét, hogy az csak a keleti mythologia segítségével érthető meg („Eucharisterion“, *Festgabe für Hermann Gunkel*, 1923, II. kötet, 3—26. lpk.), egy hosszabb cikkben tette vizsgálat tárgyává a mandäus források jelentőségét Ján. megértésére nézve (*Zeitschr. f. neutl. Wiss.*, 1925, 100—146. lpk.). *Bultmann* az ev. alap gondolataként azt a tételt állapítja meg, hogy „Jézus Istentől küldetett, egy az Atyával s mint ilyen hozza a kinyilatkoztatást”. Ezen mondat mögött szerinte egy hatalmas mythos rejlik, amelynek felismerése az első lépés ahhoz, hogy az ev. értelmét helyesen állapíthassuk meg. Ezen mythos rekonstruálásához az újonnan hozzáférhetővé tett mandäus iratok segítenek bennünket. *Bultmann* ezt a mythost *Reitzenstein* nyomán adja s annak lényege szerinte a következő: „A földön fogságban levő léleknek a mennyből jövő követ kinyilatkoztatást hoz mennyei

eredetéről, hazájáról és hazájába való visszatéréséről. A követ földi ember formájában jelenik meg s isteni dicsőségben tér vissza hazájába. Ezzel a soteriologiai mythosszal párhuzamosan halad egy hasonló koszmológiai mythos: a követ alakja megfelel a mennyei ősembernek, aki az ősidőkben szállott alá a mennyei világból az anyagba s ettől legyőzve annak fogságába jutott. Amikor tehát a követ alakja hozzá hasonult az ősemberéhez, földi formájában a követ is úgy jelent meg, mint szorongatott fogoly. Felszállása a mennybe pedig önmagának megváltása: ő megváltott megváltó. Az ősember sorsa pedig ugyanaz, mint a lélek sorsa; a lelkek megváltása az ősember kiszabadítása és így a földi világ vége; hiszen az utóbbinak keletkezése és fennállása csak úgy volt lehetséges, hogy az ősember fényelemei hozzá voltak láncolva a chaotikus anyaghoz. Ennélfogva a léleknek és a követnek a sorsa is rokon, sőt a követ nem más, mint az ősember képmása (Abbild) s egyúttal a léleknek is hasonmása (Ebenbild); a lélek benne önmagát ismeri fel." (Bultmann id. h. 104. lp.) Ezért sokszor nem is lehet pontosan megállapítani, hogy a szöveg az ősemberről, a követről, vagy pedig a lélekről beszél-e. Ennek következtében viszont Bultmann feljogosítva érzi magát arra, hogy az egyiknek az alakját a másiknak a vonásaival egészítse ki s nevezetesen a követ alakjának a rajzához egyes vonásokat az ősember és a lélek képéről kölcsönözzön. Így rajzolja meg aztán Jézus Ján. ev.-i alakjának a párhuzamát.

Bultmann bizonyítása arra irányul, hogy ezt az említett s a fentebbi módon összeállított mythost a negyedik ev.-ban kimutassa. Évégből annak minden egyes vonását nemcsak a mandäus iratokból, hanem az evangéliumból vett idézetekkel is igyekezik szemléltetni. Bizonyításának eredményét azután abban foglalja össze, hogy „Ján. a vázolt váltság-mythost feltételezi és csak annak hátterén érthető meg". Ez pedig azt jelenti, hogy az evangélista Jézus „képét a mythos keretében és eszközeivel rajzolja meg" (id. h. 139. és 145. lp.).

Nem terjeszkedhetünk ki ezen bizonyítás részletes ismertetésére, de annak egészére nézve egyes megjegyzéseket meg kell tennünk. Nem tagadható, hogy az egyes részlevonások tekintetében vannak megegyezések és hasonlóságok, ha talán nem is oly mértékben, mint azt Bultmann feltételezi. Kétségtelen mindenekelőtt, hogy Jézus alakján, úgy amint azt a negyedik evangélium megrajzolja, mutathatók ki olyan vonások, amelyek emlékeztetnek a mandäus megváltó alakjára. Ezen a ponton mindenekelőtt utalni kell a küldetés azon hangsúlyozására, amely Ján.-nál található (3, 17., 5, 36.; 6, 29. stb.). Hasonlót olvasunk a „Szidra d'Jahja"-ban is, amikor az Atya mondja a Fiúnak („Johannesbuch", 222. lp.): „Fiam, jöjj, légy az én követem, légy a (feladatoknak) hordozója és menj ki a lázadó földre... Öltözd fel a világok baját és menj a sötétség világába..." Utalni kell azután pl. még arra a gondolatkörre, amely

szerint a Megváltónak élete van és életet ad. V. ö. Ján. 5, 21—26.; 6, 35.; 48—51.; 10, 10. stb. Ehhez összehasonlítható pl. a Qolasztá-ból („Liturgien" 196. lp.): „Az élet házából jöttél; jöttél és mit hoztál? Hoztam nektek, hogy meg ne haljatok és lelketek akadályt ne tapasztaljon. Hoztam a halál napjára életet nektek, a szomorú napra örömet." Ugyanebbe a gondolatkörbe tartozik a „világosság" képzetének az a sajátos alkalmazása, amellyel Ján.-nál találkozunk (v. ö. kül. 3, 19.; 8, 12.; 9, 31—44 stb.); rokonságot mutat ezzel a Gincának egy szakasza, amely így kezdődik (64. lp. 57. kk.): „Amikor jöttem, én, a világosság követe, a király, aki a világosságtól jöttem ide, akkor közösséggel és dicsőséggel a kezemben jöttem, világossággal és dicsérettel magamon, dicsőséggel magamon és megvilágosítással, hívással és igehirdetéssel magamon, [az olajkenetnek] a jelével és a keresetséggel rajtam jöttem és megvilágosítom a sötét szíveket..." „A világosság követe vagyok; mindaz, aki annak illatát érzi, életet nyer. Mindaz, aki annak beszédét felveszi magába, annak szemei megtelnek világossággal." Egészen hasonlóan áll a helyzet az igazság és hamisság fogalom-párjával: itt is meglepő egybehangzásokkal találkozunk. Az eddigiek legalább némileg mutatták, miben állanak az érintkezések s azért a kérdés további részletezésétől eltekinthetünk: aki a részletek iránt érdeklődik, Bultmann idézett cikkében bő szemelvényeket talál.

Ugyancsak már eddigi fejtegetéseink alapján alig szorul bizonyításra Bultmannnak az a tétele, amely ezen, a mandäus iratokban kimutatott váltság-mythost, ill. ezen iratoknak jellemzett gondolatait a negyedik evangéliummal szemben primärnek, ill. attól függetlennek minősíti. Ha fel is kell tételni, hogy a mandäizmusra hatott a keresztyénség, ha elfogadjuk azt is, hogy egyes pontokon az evangéliumi tradíciónak a befolyásával is találkozunk, a mandäus gondolkodásnak a negyedik evangélium által történt olyan széleskörű befolyásolása, mint amilyen ezek alapján feltételezendő volna, teljesen valószínűtlen. Megerősíti ezt az ítéletet az a további megfigyelés, hogy a mandäus iratok minden rokonság ellenére sem mutatnak sehol sem irodalmi függési viszonyt éppen Ján.-sal szemben.

Bultmann ennek következtében olyan megoldásra gondol, amely ezen megállapításokkal számolva a negyedik evangéliumot teszi függővé a fentebb jellemzett gondolatköröktől. Közlebről ezt úgy érti, hogy a feltételezett s az evangélium szerzője által használt forrásiratok közt voltak azon keresztesztői szektáktól származó iratok is, amely szekta a mandäusok őseit teszi és a Keresztesztelő munkájának köszöni eredetét (id. h. 141. k. lpk.). Csak ezen kiegészítő tétel mutatja meg igazán, hogy mint értendő Bultmannnak fentebb említett hipotézise, amely szerint Ján. az iráni származású váltság-mythost feltételezi és csak annak a világtításában érthető meg.

Bultmannak azonban, amennyire én látok, ezen tételeket bebizonyítani nem sikerült. Mindenekelőtt teljesen elhibázott az az alap gondolat, hogy az evangelista az említett váltság-mythost akár lényegében, akár csak részleteiben is átvette volna. Ilyen formában ugyan Bultmann sem mondja ezt, de mégis ez teszi nézeteinek az alapját: másképp az evangelista nem rajzolhatta volna Jézus „képét a mythos keretében és eszközeivel”, mint mondja (id. h. 145. lp.). Bultmann maga is elismeri, hogy ezen mythos fontos gondolatai Jánosnál nem fordulnak elő: nevezetesen hiányzik nála annak „egyik döntő jelentőségű alkatrésze” (id. h. 140. lp.), a megváltó és a megváltott, ill. megváltottak azonosságának (parallelitásának) gondolata. Az, hogy ez a gondolat Jánosnál hiányzik, nem azt mutatja, hogy a negyedik ev. függ ettől a gondolatkörtől, mint Bultmann gondolja, hanem inkább azt, hogy a kiindulópont a megoldás felé elhibázott. Hiszen, ha Reitzensteinnek nem sikerült volna több-kevesebb valószínűséggel kimutatni ezt a váltság-mythost a mandäus iratok alapján, akkor még a legerősebb kombináló képességgel, hogy ne mondjam, fantáziával rendelkező és legélesebb elméjű vallástörténeti iskola sem tudta volna kihámozni a negyedik evangéliumból ezt a váltság-mythost. A kérdés megoldása felé talán inkább a vallástörténeti munkának egy másik tanulsága mutat. Ez t. i. az, hogy ahol két irat közt bizonyos rokonság vagy érintkezés mutatható ki, ez nem jelent még mindig átvételt. A rokonságnak vagy érintkezésnek lehetnek még más okai, lehet még más értelme és magyarázata is. És ha az átvétel gondolatával nem boldogulunk, amint hogy sok esetben s éppen a jelen esetben sem boldogulunk, akkor meg kell próbálni más szempontokat. Az adott helyzetben nevezetesen azt a kérdést kell felvetni, hogy nem érthető-e meg ez a tényleg fennálló érintkezés inkább az ellentét alapján. Ez a szempont annál inkább is közelíthető, mert hiszen az evangelista éppen a Keresztelő személyével kapcsolatban igen energikusan szólaltatja meg az antithesis hangját. Bultmann maga a prologusra nézve azt a hipotézist képviseli, hogy annak anyagát az evangelista egy a nevezett keresztelői szektából származó iratból vette („Eucharisterion” id. h.) és alkalmazta a logosra. Úgy hisszük, hogy már ez a tétel is túl mutat önmagán: ez az átvétel nem érthető meg az ellentét gondolata nélkül, anélkül az antithesis nélkül, hogy nem a Keresztelőre, hanem csak Jézusra, ill. a logosra alkalmazhatók a szóbanforgó praedicatumok és vonások. Talán hasonló szempont alkalmazásával a negyedik evangélium rejtélye is legalább némileg megvilágosodik. Erre vonatkozólag itt, persze, csak néhány nagyon vázlatos vonást adhatunk.

Kiindulási pontul annak a már említett szerepnek a rövid vázolója szolgálhat, amelyet az evangelista munkájában Keresztelő Jánosnak tulajdonít. Az utóbbi Jézusnál később lépett ugyan fel, de vele szemben

rangelső (1, 15); bizonyosságot tesz Jézusról, mint az Istennek bárányáról, aki elveszi a világ bűnét” (1, 29); ennek növekednie kell, míg neki magának alábbszállnia (3, 30). Maga az evangelista is hangsúlyozottan emeli ki, hogy János „nem volt a világosság, hanem (azért jött), hogy tanúságot tegyen a világosságról” (1, 8) s ugyancsak Keresztelő Jánosnak az ajkára adja a tiltakozást személyének olyan értékelése ellen, amely benne keresi az eljövendő messiást (1, 19 kk.); ezzel kapcsolatos annak a hangsúlyozása is, hogy János csak vízzel keresztel (1, 26) s talán ebből érthető meg az a megállapítás is, hogy nem tett csodát (10, 41). Bármennyire égő és világító szövétnek volt is János, Jézus szembeállítja magát vele, mivel neki nagyobb, magasabbrendű bizonyossága van önmaga mellett, azok a cselekedetek, amelyeket neki az Atya adott (5, 35—36): az a nyilvánkoztatás, amelyet Jézus hoz, nemcsak meghaladja a János által hozottat, hanem annak a befejezése, teljességre juttatása is (5, 36: τὸ... ἔρχεται... ἵνα τελειωθῶσιν οὐρα).

Mint már említettük, a Keresztelő személyének ez a megítélése, amely a régibb evangéliumoktól idegen, csak úgy lesz igazán világos és plauzibilis előttünk, ha számolunk azzal a körülménnyel, hogy a János munkájából adódó mozgalom nem aludt el a próféta halálával, hívei nem is csatlakoztak mind Jézushoz, hanem az még valamilyen formában tovább folytatódott. Ezen kérdés megítélésében két szempontra kell figyelnünk. Egyfelől nincs okunk és jogunk kétségbevonni a hitelességet azon tanúságtételnek, amely mind a négy evangéliumban egybehangzó módon áll előttünk, hogy t. i. a Keresztelő nem tartotta magát a messiásnak. Emiatt hitelesnek kell mondani azt a híradást is, amely szerint a Keresztelő maga utasította tanítványait és híveit Jézushoz (Ján. 1, 29 kk.): Péter és a másik tanítvány (János?) így csatlakoznak az utóbbihoz. De a synoptikusok nagyfokú érdeklődése János személye, sorsa iránt sem érthető, ha a keresztyénség nem tekintette ennek munkáját Jézus előkészítőjének és előfutárának. Ebből következik, hogy János nem foglalhatott el Jézussal szemben ellenséges álláspontot: az ev.-ok tudósításai Jánosra vonatkozólag hitelességre tarthatnak számot a mandäus híradásokkal szemben. Másfelől viszont az evangéliumban magában is találunk nyomokat, amelyek arra mutatnak, hogy a Keresztelő mozgalma nem olvadt bele teljesen a Jézus körül alakuló gyülekezetbe: hallunk János tanítványainak a féltékenységéről (Ján. 3, 25 kk.); talán erre utal Márk 2, 18—22 is). A mozgalom további sorsa ismeretlen előttünk. Hogyan kezdte egyszerre csak a tanítványok egy része Jánost messiásként értékelni s került éles ellentétbe a keresztyénséggel, azt nem tudjuk. Mi már csak a küzdelemnek egy fázisát látjuk, amelyet éppen János mutat, amikor egész evangéliumával küzd a Keresztelőnek ezen sajátos értékelése ellen.

A Keresztelő nevéhez fűződő mozgalom azonban ok és okozati kapcsolatban van a

mandäizmussal. Ez kitűnik a Keresztelőnek azon értékeléséből, amellyel ezen szektában találkozunk és amelyet már ismertettünk. Lehet, sőt valószínű, hogy a mozgalom az évszázadok folytán sok tekintetben megváltozott, annál inkább is, mert tanítása az első évszázadokon keresztül csak a szóbeli hagyomány útján terjedt: ezért a mandäus iratok nem alkalmasak arra, hogy megismerjük belőlük a mozgalom kiindulópontját, az „ösmandäizmust“, amely az öskereszttyénséggel egykorú. Ez a felismerés logikus következménye azon már ismertett megállapításoknak, amelyeket Büchsel a mandäizmusnak a János-tanítványokhoz való viszonyára vonatkozólag tett (id. h.). De egy következtetést a mandäus iratokból is levonhatunk, mivel azt a János-féle iratok közvetett módon erősítik. S ez az, hogy ezen „ösmandäizmus“ valami módon nagyon korán, talán már elejétől fogva gnosztikus hatásokat vett fel. Ismét nem tudjuk, mi módon történt ez. Nem lehet arra gondolni, hogy ilyen hatások már a Keresztelőnél keresendők: ez ellen nemcsak a synoptikusok, hanem Ján. is tiltakozik azáltal, hogy arról nem tud. Csak a befolyásolás tényét állapíthatjuk meg abból, hogy a negyedik evangelium tendenciája éppen ezen kapcsolat ellen irányul a legélesebb formában. S ezzel el is értünk fejtegetéseinknek azon pontjához, amely az egész kérdés megítélésére nézve döntő fontosságú.

A negyedik evangelium Jézust szembeállítja a Keresztelővel, mint a tökéletes kijelentés hordozóját a tökéletlen, befejezetlen kijelentés hordozójával. Azok a vonások, amelyekkel a szerző szemlélteti azt, hogy Jézus a tökéletes kijelentés hordozója, mint láttuk, emlékeztetnek a mandäus megváltókra. Eddigi fejtegetéseink alapján ezt a tényt csak akkor érthetjük meg helyesen, ha ezen vonásokban antithesiseket látunk. Azzal a beállítással szemben, amely a Keresztelőnek a prófétaén túlmenő vallásos jelentőséget tulajdonít, a szerző rámutat Jézusra, aki egyedül jöhet számba ott, ahol azt kérdezzük, hogy ki nyilatkoztatta ki Istent tökéletesen. „Nem János, hanem Jézus az élet, a világosság stb.“, — akarja mondani. Igaz, hogy az evangelista ennek az antithesisek az első felét elhallgatja, nem mondja azt, hogy ezekkel a praedicatumokkal Jánost illették. De egyrészt az a körülmény, hogy János személye az említett sajátos beállításban részeseül nála, másrészt az a körülmény, hogy a mandäus iratok bizonyossága szerint tényleg volt egy olyan közösség, amely Jánost így értékelte, értelmezésünknek nagyfokú valószínűséget kölcsönöz. Csak így szolgáltatunk igazságot annak a ténynek, hogy a János-féle iratok és a mandäus irodalom „egyaránt részeseznek a fogalmaknak, symbolumoknak és képeknek, általában a vallásos nézeteknek és nyelvnek egyazon kincsében“ (v. ö. Bauer kommentárját, 2. kiad. 4. lp.). Már hibás volna azt mondani, hogy a két irodalom-csoportnak „ugyanazon (vallási) nézeteket képviselő körből kellett származnia“ (Bauer

u. o.) s még hibásabbnak kell mindezeknek az alapján azokat a következtetéseket minősíteni, amelyeket, mint láttuk, Bultmann von le megfigyeléseiből.

Ha a negyedik evangelium sajátosságainak adott értelmezése legalább némileg valószínűnek mondható, akkor ezek a megállapítások új perspektivákat adnak annak keletkezésére vonatkozólag. Már Bultmann észrevette megfigyeléseinek jelentőségét, amikor azok eredményét e ponton így foglalta össze: „Számolni kell azzal, hogy a jánosi kereszttyenség öregebb típust képvisel, mint a synoptikus“ (id. h. 144. lp.). Ez természetesen nem úgy értendő, mintha a negyedik evangelium régebbi volna, mint az első három. Az a kritikai megállapítás érintetlenül marad, hogy evangéliumaink közt a legfiatalabb a negyedik. Bultmann hangsúlyozza azt is, hogy ezen megállapítása nem értendő úgy, mintha az evangéliumra vonatkozó ógyházi hagyománnyal szemben barátságos álláspontot akarna elfoglalni, azaz ennek segítségével annak János apostoltól való származtatása mellett akarna állást foglalni. Szerinte ez a megállapítás azt jelenti, hogy az evangéliumot nem a hellenisztikus (pogány-kereszttyén), hanem a palesztinai ösgyülekezetnek a keretében lehet csak megérteni s természetesen az eredetét is ott kell keresni. Ezt a tényt Bultmann csak úgy tudja beleilleszteni az öskereszttyenség kialakulásáról alkotott felfogásába, ha a palesztinai öskereszttyénségben két réteget posztulál. Szerinte „Jézusnak a felépése és igehirdetése talán sokkal szorosabban összefüggött a gnosztikus-kereszttyelői mozgalommal, amelyből Ján. megérthető, mint azt a synoptikus tradíció mutatja. Az ösgyülekezet, amelyből a synoptikus hagyomány származik és amelynek a nézetei éppen ebből ismerhetők meg, talán judaizáló reakció-jelenség volt, amely... talán Péternek a számlájára irandó“ (id. h. 144. lp.). Ennek alapján a negyedik evangelium keletkezésének a helyét Bultmann Syriában keresi, anélkül, hogy hellenisztikus gondolatoknak és nézeteknek az arra való befolyását tagadni akarná.

Azonban Bultmann ezen felfogása nem talál elég alapot a fentebb vázolt ténykörül-ményekben. A palesztinai öskereszttyénség kettősségének feltételezése csak bonyolultabbá teszi a kereszttyénség keletkezésére vonatkozó nézeteket: Ez a konstrukció nemcsak hogy nem látszik plauzibilisnek, hanem egy körülmény azt egyenesen kizárja. Ez pedig Pál apostolnak az előttünk ismert munkája és világa. A synoptikusokról meg lehet azt állítani, hogy azok a gnosztikus-kereszttyelői öskereszttyénséggel szemben reakciós jelenség. Igaz, hogy ezt is csak állítani, de nem megokolni lehet, sőt a közelebbi vizsgálatnál maguk az evangéliumok zárnák ki elsősorban ezt a megítélést. Azonban Pál apostolról, gyülekezeteiről, arról az egész világról, amelyben élt, nem lehet ilyesmit mondani. Pál apostolnak a kereszttyelői-gnosztikus irányú kegyesség teljesen a látóhatárán túl esett. Ezt Behm helyesen álla-

pítja meg (id. h. 26. k. lpk.). De az őskeresztységgel szemben valamiféle viszonyban Pál apostol mindenképpen volt. Bármennyire is próbálja valaki ezt a viszonyt lazítani, teljesen szétszakítani azt nem lehet. S ebből a viszonyból egy tény mindenképpen világos, az t. i., hogy Pál csak egyféle (palesztinai) őskeresztységet ismer. Ha a palesztinai őskeresztységekben lett volna gnosztikus-keresztelői irányzat, úgy Pálnál annak valamiféle nyomával kellene találkozunk.

Az a körülmény, hogy Pálnak a mandäizmussal nemcsak hogy pozitív, de még negatív irányú találkozása sincs, azaz hogy arról még a vele ellentét formájában sem tud, lehetetlenné teszi Bultmann konstrukcióját.

Ily körülmények közt nem marad más hátra, mint hogy a Bultmann által is megállapított tételt, hogy t. i. a jánosi kegyesség gyökerei a palesztinai ősgyülekezetben keresendők, a tradíció javára írjuk. S ez azt jelenti, hogy megfigyeléseink közvetett úton a negyedik evangéliumra vonatkozó őegyházi hagyomány erősítésére szolgálnak. Az evangélium szerzőjének olyan valakinek kellett lennie aki valami módon kontaktusban volt az „ősmandaizmus“-sal. Azonban az egész őskeresztyn történet folyamán ismeretlen az, hogy ez az „ősmandaizmus“ konkurrens lett volna a keresztységnek: alig jogos ezt úgy megítélni, hogy ennek az oka csak forrásaink fogyatékoságában van. S ebből viszont következik, hogy csak egy új ismeretlennel próbáljuk megoldani a kérdést, ha a negyedik evangéliumot egy ilyen feltételezett harc emlékének minősítjük. Viszont ez nem zárja ki azt, hogy az őskeresztységben és pedig annak legrégebb rétegében voltak olyanok, akik élénk figyelemmel kísérték a Keresztelő által indított mozgalom fejlődését, alakulását és szükségesnek tartották János ottani értékelését s Jézus lebecsülését nyíltan szövé tenni. Legtermészetesebb ez olyan valakinél volna, aki maga is kapcsolatban volt valamikor Keresztelő Jánossal. János apostol, a Zebedäus fia ezen a ponton feltűnik a lát-határon. Ezeknek a körülményeknek a számbavétele jóformán egy csapásra megold igen sok nehézséget, amelyet a kritikai irányú theologia az evangélium keletkezésére vonatkozólag nem ok és alap nélkül hozott fel. Nem mondom, hogy minden nehézség megoldódik, de sok minden lesz könnyebben érthetővé. Sajnos, ezen tételnek a kifejlesztés részletes megokolást itt mellőznöm kell: az messze túl menne ezen rövid értekezés határain. Egy pontot azonban még legalább vázlatosan kell érintenem.

Az eddigiek talán szinte maguktól adják a kérdést, hogy Ján. Krisztus-képe nem ítélendő-e mindezen megállapítások ellenére egy, az őskeresztység eredeti irányvonalán túlmenő értékelésnek. Az a megállapítás, hogy ezt a Krisztus-képet az „ősmandaizmus“ gnosztikus irányzatai elleni antithesis határozza meg, még semmit sem mond annak az eredetéről, történeti hitelességéről nézve, sőt arra talán inkább kedvezőtlennek minősítendő.

Ezen ellenvetés megítélésénél tagadhatatlan az, hogy a negyedik evangélium Krisztus-képe tényleg mutat fel olyan vonásokat, különösen egyes predicatumok formájában, amelyek a többi őskeresztységtől idegenek. Ebben az evangélium szerzője, nem valamely az őskeresztység területén belül fennálló külön kegyességi típus nyilvánul meg. A tulajdonképpen döntő kérdés azonban nem ennek a ténynek elismerése, amelyet meggyőződésem szerint minden pozitív irányú theologia is aggodalom nélkül magáévé tehet. A döntő kérdés az, hogy az evangélium által rajzolt Krisztus-képnek micsoda tartalmi jogosultsága van, azaz mennyire mondható az történetinek. Más szóval: hogy ezen képe formális megrajzolásához a szerző antithesise más (gnosztikus-keresztelői körökből származó) vonásokat vett segítségül, azt tagadni alig lehet. De meggyőződésünk szerint ezzel csak oly vonásokat tett élénkebbé a történeti Jézus Krisztus arcán, amelyek azon az egész őskeresztység köz-meggyőződése szerint kezdettől fogva megvoltak. Ezen a ponton a nézetek megegyezésre, persze, sohasem fognak jutni, mivel ennek a ténynek az elismerésébe már az egyes kutató vallásos meggyőződése is beleszól. Mégis a megegyezésnek nem volna szabad kilátástalannak lenni legalább abban a tudományos felismerésben, hogy az őskeresztység megalakulásának a feltételét Jézus személyének sajátos értékelése adja. Ez az értékelés lehetett kezdetben dogmatikailag tisztázatlan, de nem lehetett elmosódott, olyan, amely lényeges tartalmait csak hosszabb fejlődés révén sajátította volna el. Határozott volt nevezetesen kezdettől fogva abban a felismerésben, amelynek Csel. 2, 29 kk. szerint Péter a pünkösdi beszédben adott kifejezést: Azt a Jézust, akit „ti“ a gonoszok keze által keresztre feszítettetek és megöltetek, támasztotta fel Isten a halálból. Ez a Krisztus a megígért Szent Lelket elnyerve az Atyától, azt kiöltötte: „Teljes bizonyossággal ismerje fel tehát Izrael egész háza, hogy az Isten mindkettővé: Úrrá és Krisztussá tette azt a Jézust, akit ti megfeszítettetek.“ Ezt az elementáris őskeresztyn christologiai felismerést a vallásos tapasztalás folytonossága, a Krisztus képébe való áhíthatos elmerülés gazdagíthatta, jobban megvilágíthatta ugyan, aminthogy gazdagította is még az őskeresztység történetének területén, de határvonalait már meg nem változtatta. Nem változtatta azt meg a János-féle iratok szerzője sem: ebben a tekintetben azok is a közös és egyöntetű őskeresztyn vallásos tapasztalásból adódó meggyőződés alapján állanak, amint azt azoknak minden behatóbb tanulmányozása mindig újra, meg újra mutatja.

A mandäus források által adott újabb felismerések csak szélesebb keretbe, világosabb történeti háttérbe állítják ezt a tényt. Ebben van azoknak a jelentősége az őskeresztység kialakulását, történetét kutató történeti s theologiai tudomány számára.

IV.

Ezen, inkább historiai-kritikai alapvetés természetesen nem meríti még ki a „mandäizmus és keresztyénség“ problémáját. Sőt a tulajdonképpeni munka csak ezen alapvetésre építhető fel. Ennek a munkának a feladata a két vallás belső tartalmi analízise és egybevetése: meg kellene rajzolni a mandäizmus belső strukturáját, minden irányú tanrendszerét, egyes tanainak belső összefüggését és egymáshoz való viszonyát, jelentőségét a mandäizmus rendszerén belül. Erre a munkára itt nem vállalkozhatunk, annak előfeltételei sincsenek még meg. — Néhány vázlatos vonással csak arra szeretnénk rámutatni, ami minkét vallás számára központi jelentőségű: ez a *megváltás eszméje*. Behm ezt a következőképpen foglalja össze (id. h. 32. k. lp.):

„A nagyrészt megegyező fogalmi apparátus ellenére sem lehetünk kétségben afelől, hogy a megváltás gondolatának itt és ott alapelvileg más értelme van. A mandäizmusban a megváltás a lélek kiszabadítása az anyag bilincseiből. A keresztyénség a megváltás alatt bűnbocsánatot ért. A mandäizmus hite szerint már a lélek eredete megalapozza annak a megváltásra való igényét. A keresztyén hit értelmében a megváltás egyedül Isten kegyelméből származik, abból a minden racionális megfontolással és meggondolással ellenkező tényből, amely szerint az Isten akarja a bűnös embert. A mandäus megváltáshit oly mythoson alapszik, amely a megváltást az ősidőkbe helyezi vissza: Mandá d'Haije a megváltó azért, mivel hozza az őskinyilatkoztatást és közvetíti a lélek mennyei származásáról és oda felmeneteléről szóló tant: a többi isteni követ, akiről ezen iratok szólnak, csak megjelenési formái és emanációi az isteni kinyilatkoztatás őskori kinyilatkoztatójának még akkor is, ha küldetésük a történelmi időbe esik. — A keresztyén megváltáshit viszont a Jézus Krisztus történelmi személyében létrejött váltásra támaszkodik és ebben a történelmi tényben látja hitének kezését. Innét érthető az a sokszor zagyva összekeverése a kosmogoniának és soteriológiának a mandäus iratokban, míg az újszövetség megőrzi a kimért távolságot a teremtés és megváltás tényei közt. A mandäus megváltás eszméjének a kulcsa a megváltó önváltása, — egy oly gondolat, amelyet a keresztyénség feltétlenül elutasít már csak azért is, mivel abszolút ellentétben van Jézus Krisztusnak mint Megváltónak büntelen tökéletességéről való feltétlen meggyőződéssel.“

„A két vallás gondolatkörei ugyan közelnek egymáshoz, mikor itt is, ott is kialakul oly misztika, amely a megváltónak és a kegyesnek a földön való közösségéről

tud, mikor a mandäizmus is az erkölcsi élet erőforrásának a mennyei követ kinyilatkoztatását tekinti és a felsőbb világgal való összeköttetést nemcsak kultikus-rituális eszközök segítségével, hanem erkölcsi úton is keresi (Gincá 389. lp. 5. kk. mondja pl.: „Aki alázatos szívé, igaz és hívő...). Éppúgy érintkezési pontul tekinthető az őskeresztyénség és mandäizmus közt az a mythológiai anyag, amelyet pl. Ján. Jel. használ fel az üdvtörténet lezárásának dramatikus rajzánál. Mindennek ellenére félreismerhetetlen az alapelvi különbség a mandäus és keresztyén értelemben vett megváltás gondolata közt: természeti és természeti megkötöttségű képzetek („naturhafte und naturgebundene Vorstellungen“) vannak az egyik oldalon, míg a másik vallás a kérdést mint személyes-szellemi életünk kérdését ragadja meg és behatol a vallás szentélyébe. Ott a megváltás eszméje egy mythikus gondolat kódében vész el, itt minden élő bizonyosság a konkrét történelmi valóság alapján. Ott a megváltás a megváltónak szól, itt az emberiségnek, annak a személyében, aki a megváltásnak alanya és közvetítője.“

*

A mandäizmus problémája a külföldi, különösen német újszövetségi theologiai tudományos munka központjában áll. Az embernek néha szinte az a benyomása, hogy az ma divatos probléma. De nemcsak divat annak jelenlegi tárgyalása, hanem összefüggésben van szellemi életünk belső változásai-val. Behm helyesen mutat rá arra (id. h. 33. k. lpk.), hogy a mandäizmus és keresztyénség egymáshoz való viszonyának problémája csak egyik megnyilvánulása annak a sokkal általánosabb kérdésnek, amely a keresztyénségnek és a vallásos szinkretizmusnak, valamint gnosztikus-okkultisztikus irányzatoknak egymáshoz való viszonyát kutatja. Megnyilvánulása annak a problémának, amely ma is kopogtat a különféle gnosztikus és okkultisztikus irányzatok formájában a keresztyénség kapuján. A keresztyénség ezt a gnosztikus-okkultisztikus, szinkretisztikus vallásosságot János evangéliumától fogva elutasította s az ellen küzdött. De a mandäizmus problémájának a megvilágítása a keresztyénséghez való viszonyát illetőleg éppen az említett kérdés szempontjából fontos, mivel alkalmas arra, hogy világosabban mutassa meg nekünk a keresztyénség lényegét, azt élesebben határolja el minden az említettekhez hasonló vallásos irányzattól. Ebből a szempontból az említett problémáknak nemcsak akadémikus, hanem aktuális jelentősége is van.

Lic. dr. Karner Károly.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Les persécutations des Luthériens en Slovaquie au XVII. Siècle. Par Jean Oberuc, licencié en théologie. Strasbourg, librairie évangélique. 1927 nagy 8° 173 lap.

Nagyon tekintélyes külsővel s az első pillanatra hatalmas tudományos apparátussal fellépő munka. A magyar protestáns theológus fejcsóválva nézegeti: íme, egy újabb bizonyossága a cseh és a tót protestánsok nagy fürgeségének és kétségtelen szorgalmának, amellyel a külföldi protestantizmus tudományos és egyházi gócpontjain már évtizedek óta elhelyezkedtek, irodalmi tevékenységükkel egyházaiknak nevet, politikai törekvéseiknek népszerűséget szereztek s a részben még Trianon előtt kivívott pozícióikat azóta is erősen tartják és élelmesen szaporítják. Legfőbb ideje volna már ezt minékünk, magyar protestánsoknak is utánok csinálni; hiszen ezelőtt két-három-négy századdal éppen a tudomány és az irodalom volt a legfőbb eszköz, amely a magyar protestáns névnek külföldön becsületet szerzett s ennek az eszköznek az elhanyagolása a legutóbbi két század folyamán viszont az egyik legfőbb oka volt annak, hogy külföldi testvéreink előtt homályba borultunk, vagy éppen „contemp-tusba jutottunk”.

Azonban a könyvet alaposabban meg-nézegetve, arra a meggyőződésre jutunk, hogy az a módszer, amellyel Oberuc és társai dolgoznak, előttünk magyar protestánsok előtt éppen nem lehet irigylésreméltó, annál kevésbé követendő példa. A magyar protestantizmusnak igenis, minden tisztességes eszközt és alkalmat föl kell arra használnia, hogy a maga és nemzete igazságait és értékeit a külföld előtt képviselje s a róla kialakult téves és rosszindulatú véleményeket korrigálni igyekezzék. Azonban odáig sohasem alacsonyodhatik le, hogy magát a történelmi igazságot próbálja korrigálni s a tudomány előkelő kothurnusába politikai propaganda ló-lábait takargassa be.

Az Oberuc János könyve ugyanis már a címén elkezdve ezt cselekszi tulajdonképpen. Hol volt „Szlovákia” a XVII. században? — kérdezheti megütközve a magyar olvasó, amint a hangzatos könyvcímen egykissé gondolkodni kezd. Felelet: „A Szlovákia nevet nem találjuk meg az egykorú okmányokban, mert Szlovákia Nagy-Morvaország-nak a vége óta be volt kebelezve (incorporée) Szent István birodalmába, amelynek azután egészen 1918-ig alkatrésze kellett, hogy maradjon. Mindazáltal néha (!) találjuk e néven említve: Felsőmagyarország (Hungaria superior). Tudni kell azonban, hogy a XVII. századbeli üldöztetések kiváltképpen Szlovákia területén folytak le. Nem egyedül a szlovákok szenvedtek a hitükért Szlovákiában, hanem németek és magyarok is. De el kell ismerni, hogy ezekből a szenvedésekből legnagyobb rész a lutheránus szlovákoknak jutott (!). A protestáns szlovákok csaknem

mind lutheránusok voltak s ma is azok, ugyanígy a német protestánsok is, amíg a magyarok legnagyobb részben (!) reformátusok voltak s ma is azok.” (2—3. lap.)

Már ebből a kijelentésből, amely az egész mű alaphangját üti meg, nyilvánvaló, hogy a szerző tulajdonképpen célja a „szlovák” dicsőségnek és politikai igényeknek alátámasztása a protestáns egyháztörténelem segítségével. *Maga is nagyon jól tudja ugyan*, hogy Szlovákiáról 1918 előtt beszélni közjogi és történelmi képtelenség és hogy Felsőmagyarország lakossága, amint manapság sem áll, a XVII. században még sokkal kevésbé állott tisztán tótokból (a tudomány bizonyítja, hogy a nagy demographiai eltolódás a Felvidéken a tótok javára a XVIII—XIX. századokban következett be, jórészt éppen a magyar- és protestánsellenes Habsburg-politika következtében!). De ez a legkevesebbé sem akadályozza meg őt abban, hogy könyve elejétől annak végéig állandóan ne „Szlovákiáról” beszéljen s a magyar protestáns Felvidék XVII. századi mártíriumát elenyésző kivételekkel ne a „szlovákság” javára könyvelje el. A magyar viszonyokban és történelemben járatlan külföldi olvasó e célzatos beállítás hatása alatt természetesen roppantul könnyen, sőt mondhatni kényszerűen jut arra a gondolatra, hogy a protestantizmus fáklyahordozója és vértanúja a Trianon előtti Felsőmagyarországon tulajdonképpen a tótság volt s ezt a körülményt eddig csak a tendentiosus magyar történetírás homályosította el.

Még inkább szolgálják a könyvnek ezt a nagyon átlátszó célját az afféle merész ügykedések, hogy a szerző nemcsak a mai „Szlovákiába” tartozó helyneveket emlegeti *kivételesen* tótul (ami pedig, *ha a XVII. századról van szó*, a legnagyobb mértékben történetiellen és célzatosan megtévesztő eljárás: Kosice, Presporok, Komarno stb.), *de még a mai megcsonkított Magyarországra tartozó helyneveket is: Jager (Eger), Vacov (Vác), Ostrihom (Esztergom), Zelezné Mesto (Vasvár)*. Nemcsak a kielégíthetetlen „csehszlovák” politikai étvágy megnyilatkozása ez, hanem tudatos porhintés a külföld szemébe: hadd gondolja, hogy *azok* a helyek is ősi „szlovák” emporiumok tulajdonképpen s hadd habrodjék föl, miért tartoznak manapság még mindig a magyar állam testéhez!

A tót dicsőséget aztán természetesen a történelmi tárgyalás folyamán minden egyéb módon is előtérbe állítja a szerző. Bár könyvének a címe nem a „szlovák lutheránusok” üldöztetésének, hanem általában a „szlovákiai” lutheránusok üldöztesének előadását igéri, valójában mindenütt tótok és tótok mártíriumának terjengős és érzélgős leírását kapjuk túlnyomó részben, amely mellett a hitűségben semmivel sem kisebb, protestáns kulturális munkában pedig összehasonlíthatatlanul több felvidéki magyarok és németek hitvalló szenvedései csak ott említett-

nek vagy érintetnek, ahol azt még a „szlovák“ történelmi igazságérzet is elkerülhetetlennek találja. A gályarabság történetében nem meri ugyan egészen elsikkasztani a magyar és német nemzetiségű hitvallókat — noha még az előszavában kizárólag „szlovák“ gályarabokról beszél! (9. l.) — de azt a kétségtelen tény, hogy a delegatum judiciumok elé idézett lelkipásztorok és tanítók közül a tótok, általában a lutheránusok, noha nagyon sokkal többen voltak a református magyaroknál, mégis sokkal kisebb számban álltak meg mindvégig híven, mint emezek, szükségessé teszi a következő, egész módszerére jellemző módon mentegetni: „A lutheránusok álláspontja nem változott az első pör óta: ők most is úgy gondolkodtak, hogy sokkal jobb az életüket megőrizni a jövőre való tekintettel, mint megöletni magukat anélkül, hogy ebből az egyháznak haszna származnék. A tót és német lutheránusok tudtak németül... és Németország igen közel volt, hozzáférhető, nyitott útja volt számukra. Ezzel szemben a reformátusok, akik leginkább (!) magyarok voltak, csak Svájcba és Hollandiába juthattak ki, tehát messzi országokba. Ezért nem írták alá azt a nyilatkozatot, melyben kivándorlásra kötelezték volna magukat. Az ő számukra nem maradt más hátra, mint mind a végig kitartani.“ (131. lap.) Valóban magasatos indokolás, méltó a „mártir szlovák nép“ fiához! És talán a „leginkább“ magyar reformátusoknak nem éppen úgy nyitva állottak Németország református részei, elsősorban a csaknem szomszédos Brandenburg—Poroszország, mint a lutheránusoknak — és, ha nem tudtak is németül, nem mindegy volt ez a latin nyelv akkori egyetemes uralma mellett? Így dolgozik, színez és ferdít a szlovák dicsőség érdekében Oberuc János, a strasbourg egyetem theologiai licenciátusa.

Ha már a művén mindvégig uralkodó politikai és faji szemponttól ennyire engedő befolyásolni tudományos lelkiismeretét, kérdés, vajjon legalább egyéb tekintetben kielégítő tudományos színvonalon áll-e munkája?

A látszat azt feleli, hogy azon áll. Hemzseg a lapalji jegyzetektől, utalásoktól, latin, német idézetektől, a mű elején pedig hatalmas ötnyelvű bibliographia díszlik, kritikai jegyzetektől kísérvé. Közlebről megtekintve azonban ez is csak „ignotus fallit“. A bibliographia ugyanis nem egyéb, mint zömében másod-harmadkézbeli *jeldolgozások* gyűjteménye — köztük olyanoké, amelyeket Oberucan kívül senki sem tekint ma már tudományos forrásmunkáknak (így a Bauhofer-, Linberger-, Borbis-, Balogh Ferenc-féle egyháztörténelmi összefoglalások, Majláth János, Budai Ísaiás magyar történeti stb., stb.) — kisebb részében pedig az egyszerű vagy közlekorú krónika- és memoire-irodalom *hiányos* felsorolása. Teljesen hiányzik belőle egész sereg nagyfontosságú *kiadott* okleveles anyag is (Magyar Prot. Egyháztörténelmi Adattár, a Károlyi-féle, Boesckayra s a bécsi békére vonatkozó gazdag gyűjtemény, a gályarabok történetére vonatkozó újabb adalékok stb.) Annak pedig még a

nyomát is alig látjuk, hogy a szerző önálló levéltári és könyvtári kutatásokat is folytatott volna; emiatt egyébként is előszóban mentegetőzik is, azt az elégtelen okát adva műve ebbeli hiányának, hogy az „nagy nehézségekbe ütközik“. (7—8. lapok.)

Amit ezekből a forrásokból adhatott, az természetesen nem egyéb, mint egyszerű referálás, a felvidéki protestánsüldözés mozzanatainak krónikás és hosszú lére eresztett előadása — csupa olyan dolgok közlése, amelyeken a magyar protestáns egyháztörténelmi tudás már régesrég túl van. Nem akarjuk elvitatni tőle annak az érdemét, hogy az e részben még mindig nagyon tájékozatlan franciayelvű protestantizmus előtt, kétség-telenül sok fáradsággal és nagy lelkesedéssel, részletes előadásban, nem annyira az exact tudomány, mint inkább az épületes áradozás hangján föltárja ezeket a történeteket (bár a műve minden lapjáról kiütöző politikai és faji tendentia erősen csökkentti ezt az érdemét is!) — de viszont nem vagyunk hajlandók elismerni, hogy olyan munkát adott volna, amely komoly tudományos módszer és különösen az elsődleges forrásokig visszamenő kritikai kutatás és feldolgozás tekintetében megérdemelné azt a tudományos fokozatot, melyet elnyert a szerző ezzel a munkájával a híres strasbourg egyetemen. Ennek az egyetemen kiváló szaktanárai nyilván *nem is a tudóst* akarták Oberucban megbecsülni e fokozat ajándékozásával — hiszen bizonyára módjuk sem volt kellőleg ellenőrizni dolgozatának forrásértékét, a megfelelő anyag ismerete híján — hanem meg akarták becsülni a *franciabarát tót hazafit*, azt, aki az előszóban a nagy szlávbarát Denis Ernónak, Léger Lajosnak és Scotus Viatornak zengi a dicséretét, mint akik „*nem hagyták, hogy a szlovák nemzet teljesen szolgaságba kerüljön!*“ (1. lap.)

De még ha mi is ilyen szerényebb mértékkel mérünk neki s ha megbocsátjuk is az elsődleges, kritikai forráskutatás mellőzését, akkor sem mehetünk el szó nélkül a részletekben megnyilvánuló tájékozatlansága és felületessége mellett.

A Debreczeni Ember Pál művét egyházhistorikusnál súlyos tudatlansággal állandóan „Lampe“ gyanánt emlegeti és idézi. (Bod Péternek pedig, úgy látszik, a létezéséről sem tud.) A régi Magyarország „császáraitól“ beszél s II. Mátyást állandóan Mathieu-nek (Máté) említi. (7. s kk. ll.) Nem tudja, hogy a Rudolf híres törvénytoldása (a XXII. articulus) a maga nemében már nem az első kísérlet volt a bécsi udvar részéről (16—17. lapok). Pázmány Pétert erdélyi születésűnek mondja (34. l.). Azt állítja, hogy a Hodegos-ra hazai részről nem jött méltó felelet és hosszan sírkozik ezen (37—38. lapok), holott úgy lutheránus, mint református részről Pázmánynak nem egy méltó cáfolója akadt s a Pázmány sikerei bizony nem a cáfolatok elmaradásán, kései vagy méltatlan voltán fordultak meg. A Bethlen Gábor nevét következtesen „Bethlen“-nek írja s így bánik egyéb közismert magyar nevekkal is: Pallfy, Palasdy stb. Fölmelegíti a katolikus történet-

íróktól tanult régi mesét, hogy a Bethlen katonái a két kassai jezsuitát és kanonokot „azért ölték meg, mert nem akartak protestánsokká lenni“ (41. lap. Egyebüti is megfigyelhető nála, hogy amikor az „elfogulatlan“ történetet akarja játszani, akkor ezt rendszeresen a magyar reformátusok rovására teszi). A Drabik Miklós történeténél semmit sem tud a saját fajtársának, Kvacsala Jánosnak nak idevágó értékes dolgozatairól. (78—80. ll.) Nem tudja, hogy Bársony György „Veritas...“ -át protestáns részről többen is cáfolták (81—82. ll.) A két pozsonyi delegatum *judicium* idézettjei és áldozatai számának végleges kritikái megállapítására kísérletet sem tesz, csak egyszerűen azt mondja, hogy: „Rácz Károlyt követjük, mert ő közli a nevetek is“ (123—124. lapok). A gályarabok felszabadításának történetét csekély tudással, több hibával adja elő (138—139. lapok) s amellett feltűnő rövidséggel is, nyilván, mert nem tartja tapintatosnak a tótharát franciák számára készült műben a magyarbarát hollandusok érdemeit kiemelni.

Efféle, eléggé elemi botlásait nem szedhetjük mind számba-szerbe. Ennyi is elég annak bizonyítékául, hogy műve semmi tekintetben nem állja ki a magasigényű tudományos kritikát. „Történetpolitikai“ pamflet bizony ez, a maga szempontjából nagyon ügyesen és meggyőzően megcsinálva, jól kiszámított érzelmi hatásokra beállítva — de az objektív tudományosságtól gondosan távol tartva. Minekünk, magyar protestánsoknak sohasem szabad odáig sülyednünk, hogy utánozzuk, — ellenben nagyon kívánatos volna, ha minél több idegennyelvű és abszolút tudományos értékű feldolgozásban mielőbb igyekeznénk a külföldi hittestvérek elé odatárni magyar protestantizmusunk történelmének őket leginkább érdekelhető részleteit (amelyekben az üldözletések örökös és kissé már unalmas emlegetése mellett az eszmétörténeti kapcsolatokra is illenek minél több figyelmet fordítani, mert a komoly külföldi tudományosságot jobban érdekli az, hogy minő volt a lutheránizmus meg a kálvinizmus lelki formája Magyarországon és leginkább mely forrásokból táplálkozott, mint az, hogy mennyi vért ontott ki Caraffa vagy Kolonics!) Ha ezt a munkát egyszer komolyan elkezdendők, az értékes külföldi tudományos közvélemény előtt hamarosan összezsugorodnék az Oberucok felfújtt becsé s mi újra megtapasztalhatnók a régi, diadalmas tapasztalatot: „*Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni!*“

Le sentiment religieux et la psychologie de l'enfant. Bove! Pierre : Neuchatel—Paris, 1923. 3 fr.

A vallásos érzelem és a gyermeklélektan még annyi ismeretlent, rejtélyt tartalmazó világából egy párat akar a tisztáblátás világoossága elé állítani e könyv. Nem a bonyolult vallásfilozófiai kérdések útvesztői, ködös tájai, sokféleképpen magyarázható tételezéseit várják benne az olvasók, hanem az eleven, pezsgő, való élet lüktetését érzi bennük az ember; átéljük az íróval gyermek-

kori vallásos életünk tapogatózó kísérleteit s önkénytelenül is magával ragad a szerző irányjelző megállapításainak igazsága.

A fogalmi meghatározások bizonytalan-sága, ki nem elégítő volta miatt a genetikus módszer felé fordul a szerző s meg sem állván a primitív népek megfigyeléséből nyerhető ismeretek csábítása mellett, melynek e téren annyian áldozatul estek, a gyermek lelki életének vizsgálatát teszi a kutatás gyújtópontjába. A gyermeknél ugyanis még nem olyan bonyolult a lelki élet, jobban megfigyelhető annak őszinte megnyilvánulása s vallás dolgában Bove! szerint a gyermek és ifjú között nincsen lényeges különbség. A misztikus intuícióra, a morális élményekre épen úgy képes a gyermek, mint az ifjú. A gyermek életében fellépő erkölcsi, vallásos érzelmek egyetemlegesen — azon a későbbi megállapítások szempontjából — döntő jelleggel bírnak, hogy mindig személyhez, személyekhez kapcsolódnak. A személyi érzelmek két fundamentális megnyilatkozása közül — szeretet, félelem — a szeretetnek van a valláshoz több kapcsoló pontja.

A szerelemmel határos szeretetből próbálta már egy néhány vallással szemben ellenséges indulatú orvos (Binet-Sanglé, Schroeder) kimagyarázni az egész vallásos életet s noha W. James metaforának s mondta a kifejező eszközök szegénységének számlájára is írta a két életszféra találkozását, Stanley Hall és Flournoy csak ott látták a vallás egyik alapvető tényezőjeként a primitív szerelmi érzés szublimált, megnevesített formáját. Bove! a szeretet-szerelem hármias megjelenési alakjából, — gyermeki, hitvesi, szülői — a gyermeki szeretetet látja a vallásos érzés igazi alapjául.

Az előmunkálatok után itt kezdődik Bove! eredeti kutatása, s ettől fogva részletesen igyekszem előtárni meggondolásának, kifejtésének eredeti horizontját. A gyermeki szeretet és vallásos érzés egybeesésének klaszszikus példája a szent Teréz esete: „Tizenkét éves voltam, írja szent Teréz, mikor anyám meghalt, s a vesztés fájdalomtól lesújtatva, könnyek között roskadtam le egy szűz Mária kép elé s kértem, hogy legyen anyám“ (25. l.) Ruskin így ír: „Nem tudtam senkit szeretni. Szüleim voltak számomra a természet látható hatalmai... Istent kevésbé szerettem, mivel iránta megteendő kötelességek kellemetleneknek látszóttak, s az övének mondott könyv pedig unalmas volt“ (26. l.) Pestalozzi szerint „a testvéri szeretet, engedelmesség, minden érzelem, mely Isten természetének megértését elősegíti, az anya ölében fejlődik ki“ (29. l.). Girard pedig, bizonyára Pestalozzi hatása alatt, így nyilatkozik: „A vallás más dolog-é, mint a gyermeki kegyelet, mely előbb egy látható atyához-anyához kapcsolódik, azután az ég felé, az egész emberi család láthatatlan Atyjág emelkedik“ (29. l.). A vallástörténet is megerősíti e megállapítást, midőn a primitív ausztrálieiak Alt Fatherjéről, a földművelő népek „Föld-anyjáj“-ról, a héber „atyák Istené“-ről beszél s végül a keresztyénség is, mely a maga kimeríthetetlen gazdagságában

erre buzdít: „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes.“

Az első imádás, a szülők imádása is ezt bizonyítja, mert a szerző szerint nem pusztá szöbeszéd ez, hogy a gyermekek imádják szüleiket. Ezen imádatban megtaláljuk a klasszikus theologia isteni attribútumait: a mindenhatóságot, mindentudást, erkölcsi tökéletességet. Bove-t egyik levelezője arról tudósítja, hogy egy általa ismert gyermek „mindent anyjától vár; magától értetődőnek tartja azt, hogy Ő megtehet mindent, amit akar; hogy Ő tud mindent, ami történik; hogy Ő nemcsak tökéletes, de képtelen is más lenni. A gyermek minden tette ezen meggyőződés következménye“. Graty emlékirataiban ezt olvassuk: „Isten engem a természetes vallás által készített elő, az ő látható képviselői, apám-anyám kultusza által. Apám és anyám gyakran két makulátlan tisztaságú angyalként állottak előttem, tudván mindent, képes lévén mindenre. Ők valóban Istent képviselték számomra s én Istent szerettem öbennük“ (31. l.). Bove másik levelezője előbb a legerősebb, majd a legbölcsebb embert látta atyjában, majd a mindenre képes jóság hordozója lett az... Ám nemcsak ennyit tulajdonít a gyermek szüleinek, hanem a mindenütt jelenvalóság s örökkévalóság jelzőit is hozzájuk kapcsolja. „Anvám az az egyedüli személy a földön, kitől, úgy érzem, hogy a halál sem választ el soha“ (34. l.), mondotta az egyik ismerős gyermek. Egy másik pedig az atyjuk életkoráról vitakozó törसानak kijelenti: „az én atyám öregebb, senki sem öregebb, mint ő“ (35. l.). A gyermek számára „atyja és anyja azok az első jó óriások, kikkel találkozik“ (35. l.). Az isteni tudás és hatalom, mit a gyermek másoknak tulajdonít, az eredetileg a szülők ilyenmő tulajdonságának átvitele.

Az első vallásos krízis akkor áll be, mikor a gyermek szülei-be vetett hite megrendül, mikor kiderül, „hogy ő nem olyan mindentudó, mint én hittem“ (38. l.); midőn az atya isteni nimbuszát elvesztve, a közös embermivolt nivójára sülvedt (39. l.); midőn olyan események következnek be, „melyek a szülőknek éppen olyan rosszkor jöttek, mint neki“ (39. l.); midőn a dühöngő orkán, pusztító vihar a szülőket is megrendíti, megfélemlíti a maga tomboló erejével s „elvágyja azon szellemi kötelékeket, melyek őt kizárólag a szülőhöz kötik“ (40. l.). Majd a hatodik év felé jó egy racionalista jellegő kor, midőn a legkülönbözőbb dologban próbára teszi a gyermek szüleit. A születés, eredet nagy kérdései stb.-re adott elégtelen feleletek s más tapasztalatok „arra kényszerítik a gyermeket, hogy revideálja szüleinek mindentudóságára, mindenhatóságára, abszolút szentségére vonatkozó véleményét“ (43. l.), bár egyideig még el is utasítja a mennyei Atya gondolatát azzal, hogy „neki az ő anyja elegendő“ (44. l.), sőt hibát is keres Istenben, hogy visszautasítsa őt (44. l.). Bove ezek után a maga álláspontjáról megcáfolja azon felfogást, mintha a gyermek a szüleit isteniténé. Ez nem áll, mert hiszen a gyermek előbb szereti szüleit, viseltetik

vele szemben ez ismertetett érzelmekkel, mint ismerte volna Istent. „Tehát ha nem csalódunk, meg kell fordítani a terminusokat s inkább az Isten „atyjává tételéről“ (pater-nisation) lehet beszélni, mint a szülők istenítéséről s a gyermeki imádatban látni a vallásos érzelmek prototípusát, a theologiai dogmák eredetét. A szülők vallását (la religion des parents) megrendítő értelmi krízis nyit utat az égi Atya vallásának“ (46. l.). A szentség fogalmának keletkezésében a gyermeki lelkületváltozás a döntő. Az égi Atya lesz szent ezután, kiben nincs semmi szenny. A földi anya tisztasága a szeplőtlen Anyára vetítődik stb. „Végső elemzésben tehát, a vallásos érzés a gyermeki szeretet érzése. Ezen érzés első tárgya a gyermek számára a szülő... A gyermek szeretete előbb csak az anyára irányul. A távolabb-álló atya iránti első érzés a félelem. Az érzelmek átvitelében ő az első állomás... E fokon történik a szeretet és félelem egyesülése, mely a tiszteletet alkotja. Ezen közvetítő állomáson fogja fel a gyermek az Istent, bármilyen gyöngéd szeretetét érzi is, inkább atya, mint anya képében.“ (49. l.)

Az átvitel további állomásait nem tárhatom fel itt kellő részletességgel. A vallásos és gyermeki érzések további fokon a királyban, a törzs fejében összpontosulnak. Gondoljunk némely primitív népek törzsfő imáadására, a császárkultuszra, a faraók tiszteletére, az „atyuska“ elnevezésre, az államfők iránti mély hódolatra, az Isten megszenteléséhez hasonló címzésekre; a hazafiúi, vallásos és gyermeki érzések közötti erős kapcsolatra, néha rivalizálásra (vallási okok miatti hazafiatlanság, hazafias vallásosság); arra az érdekes megállapításra, hogy a hazát anyának, a szuverént atyának mondjuk; a kath. egyház az anvaszentegyház fejét pápának (atya) ki iránt oly nagy ragaszkodással van... Miért beszél a francia az „örök“ Franciaországról, az angol a „jó és rossz felett álló hazáról“, a svájci „hasonlíthatatlan“ hazáról; azért, mert az anya iránti imádatot vetítette rá. A gyermek eszménye e fokon az államfő lesz. A nemző aktus természetes magyarázatát halló egyik svájci gyermek felháborodva így szólt: „Meg vagyok győződve, hogy Wilson és Gustáv Adolf sohasem cselekedtek ilyen dologot“ (54.).

A vallásosság további megnyilvánulása a gyermek kosmogoniájában áll előttünk. — A környezet ráhatásaitól mentes, de később meggyógyult süketnémák példáin át mutatja be Bove e fázist. Lapokra menő idézetet közöl a kis D'Estrella naplójából, ki a holdat anyjának nézte, „mivel, míg az élt, sohasem látta a holdat“ (66.) s ki életét ez égítsthez szabta, mint őt figyelő lényhez. Az okkeresés vágyától űzött gyermeki lélek az animizmus formáiban magyarázza a dolgokat, mint a Sintenis által említett gyermek, aki pedig a napot tekintette Istenőül: „valóságban a nap volt számomra az Isten, anélkül, hogy ismertem volna az Isten szót... tiszteletem egész teljességét egy napra, az én napomra irányítottam (74. l.). Az annyira elterjedt napimádás, a nap

királyi, atyai attributumai, az atya, király, nap képének a gyermeknél való egybeolvadása; a jó Istennek a fényes nappal való azonosítása (ker. gyermeknél is!); az uralodónak a nap fiúl tekintése stb. mind a tétel igazsága mellett szólnak. Ámde „mint a nap helyettesítője, helytartója a primitív Istennek, a magát lélekben és igazságban imádatni akaró Isten elfoglalja helyét. Helyébe áll a napnak, királynak, természet és haza Istenének.“ (82.)

Eddig a gyermeket csak önmagában néztük, környezete ráhatásától lehetőleg függetlenül. Azonban a gyermek nem marad magában. A nevelés birtokába juttatja e téren is a legvégső eredményeket, a zsidó próféta s a Jézus Krisztus egy egyház vagy faj által sem kisajátítható teljes kijelentését. A szülők imádták Isten leszármazottját, az Isten és az irántuk és az „Isten iránti szeretet egy és ugyanazon érzelemben olvad“ (86. l.). A gyermek elfogadja „Istenei Istenét“ (87. l.), noha Rousseau az istenséget megragadás képességét még a tizenötödik évben sem tételezi fel. Az Isten helyes képének kiaiakotásánál tényleg sok gyarlóság, fogyatkozás van, mint azt a 88—96. lapokon felsorolt sok példa is igazolja. A főbb hibaforrások: a szülők gondolatainak rossz megértése, az Isten gyerekes elképzelése, azaz gyermekes gondolkodás és cselekvésmód formáiban való elgondolása, az énekek képes beszédének félreértése, az elvont meghatározások helytelen megjelenítése stb., ami a vad népeknél, kevésbé művelt felnőtteknél s más tudományágban szintén megeshet. Viszont az is igaz, hogy ott van ellensúlyozásul az a számtalan sok példa, mely a gyermekek nagy vallásos élményekre képességéről tanuskodik e téren minden vonatkozásban. A gyermek itt közel van hozzánk, kiknek Istenről, a nagy Lényről, az okok okáról szintén csak gyarló emberi képeink vannak.

A nevelői útmutatások bőséges, szellemes tárházából csak azt az egyet említhetem meg, hogy a keresztyénség nagy tételeinek igazságáról — eredendő bűn, Krisztus istensége, az Írás elégséges voltáról stb. — induktív úton győzzük meg a gyermeket, azaz láttassuk meg velük lépésről-lépésre gyengeségüket, tehetetlenségüket; illetve Sokrates, Mohamed, Buddha s a Krisztus nagy tanítványain át éreztessük meg azon mérhetetlen távolságot, mely őket elválasztja a Mestertől (113. l.).

De vajjon nem merő illúzió-e az egész vallás, nem-e az ősi bűnös libido sublimálása, átformálása csupán? Nem! A hitnek nincs mit félnie a tudástól, a lélektantól. A tudomány nem tiltja meg, hogy a hívó Istent imádhassa mindazért, mi lelkét hállára, imádatra ösztönzi. Ki tilthatja meg az Ő áldását az anyai, apai szeretet áldásán örvendező szívnek? Isten helyezte a szívünkbe mindezt, hogy igaz legyen a mondás: „Te nem keresnél engem, ha meg sem találál volna már.“ A vallásos érzés számunkra a gyermeki érzés prolongációja s kitéphetlenül bele van gyökerezve minden emberi

lélekbe. A föld összes népe vallásos szertartásának, mithoszainak tökéletes szemlélete csak azt hirdetné, hogy a vallásosság: „empirikusan szükségszerű“. A lélektan nem mondhat róla többet. A vallásos érzések tárgyának vizsgálata nem ide tartozik. „A psychologia nem theologia.“

A mű függelékéül felvett két igen érdekes — tekintélyről és szellemi egységről szóló — fejtegetés nem esik az előző tárgyalás közvetlen meghosszabbításába, így bármilyen értékes is, nem vehetjük elemzés alá.

*

Minden ismertetés bizonyos bírálatot von maga után. A vallásos érzésnek a gyermeki szeretettel való azonosítása, majd az anyán, apán, más nagyokon, népvezetőjén, kozmikus erőkon át a szellemi Isten, a mennyei Atya felé haladó út felmutatása igazán eredeti. A mű idézetekben is gazdag, logikus menetű, minden bántó hang, éles kritikanélküli. Igen megnyerő módon menő, a felvett tétel igazolására elegendő anyagot, tekintélyt felhozó, pompás fordulatokban gazdag s átéljük vele együtt a megtett utat. Ha mindennek elé odatennők azt, hogy Isten akarja így a vallásos érzés kibontakozás módját, a hozzá vezető út ezen stádiumait így szabta meg a lélek immanens törvényei alapján: a keresztyén ember egészen nyugodtan elfogadhatná okfejtését. Lehet is építeni alapján, fel is lehet használni a szülő, király, természet élesztette nagy élménykomplexumot, érzelemgazdagságot a vallásos nevelésben, mint lélektani alapozást. A hívó Bovet elrejti magát ugyan a tudás mögé, de a mű szelleme megengedi e következtetést, tételezést.

A baj azonban ott kezdődik, hogy az ifjú vallásos életének, általában az egész vallásos életnek sok kérdése nem oldódik meg e theoria által. Hogy magyarázzuk ezen alapon a váltáság szükségszerűségét, a Krisztus szerepét életünkben, a predestinációt, a sákramentumokat, egyáltalán az egész kijelentést, legfőbbképpen pedig azt, hogy a vallásban nemcsak emberi elem van, hanem isteni is s éppen ez a döntő fontosságú. — A felmutatott útnak mindegyikét sem teszi meg szükségszerűen minden gyermek. Az első két fázis után jöhet mindjárt a végső, az egész életet bekeretező, uraló Isten. Ha így a fokok nem szükségképpeniek, akkor a gyermek vallásos életéből miként következik az ifjú? A kontinuitás elve megtörik-e a theoria igazsága kedvéért? A megelőző életnyilvánulások nem feltételei-e a következőknek? A legnagyobb kifogásom pedig az, hogy a vallásos életnek nem csupán egy gyökérszála van, a szeretet, itt a gyermeki szeretet, hanem éppen olyan fontos s jellemző reá nézve a függésérzet, a hála, a bűntudat, életsorsunk megoldására való törekvés, egy szóval a váltáságvágy.

De e megfontolások nem érdeklők, nem korlátozzák a lélek buvárlóját. A felvett problémát lehet úgy látni, ahogy Bovet látta. A maga empirikus kibontakozásában lehet olyan a vallásos érzés, vallásos élet. Mivel pedig annak sok finomságát, gazdagságát világos szemmel látta meg s vonzó erővel

adta ezt a gyermeklélek megértését kereső elé: én a legjobb lélekkel tudom ajánlani mindenkinek tanulmányozás végett P. Bovet zamatos franciasággal megírt, nekem olyan sok örömet, épület, felemelkedést adó könyvét, melynek idézeteit — a nagyobb érthetőség kedvéért — magyarul közöltem.

Illyés Endre dr.

Pädagogisches Lexikon. Herausgegeben von Hermann Schwartz. I. Band. Bielefeld und Leipzig 1928. Ára kötve 26 márka

E minden ízében tudományos és modern új pedagógiai lexikonnak specialitása, hogy protestáns, evangéliumi szellem hatja át. Az új német birodalmi alkotmány nevelésügyi és iskolapolitikai fejlődése, valamint annak törvényes határozatait az öntudatosan evangélikus néprétegeket az evang. nevelési érdekek határozottabb képviselésére készítették; így keletkezett a Gesellschaft für ev. Pädagogik (1925) és az ev. pedagógia („Die ev. Pädagogia“ c. folyóirat (1926) és e törekvés további folyománya az új lexikon, melynek egyelőre I. kötete fekszik előttünk. Az egész mű 4 kötetre van tervezve és két éven belül elkészül; mindegyik kötet kb. 40 ívet tesz ki.

A mű szerkesztője Schwartz Hermann, az ismert filozófus, kihez igen jeles gárda sorakozik; csak a következő ismertebb neveket említjük: Becher, Bruhn, Delekat, Eberhard, Grau, Kabitz, Koppelman, Kowalewski, Nebe, Prüfer, Rothstein, Seeberg, Smend, Thiele, Titius, Walter, Wobbermin, Schwartz, Budde, Kessler, Leisegang, Leser, Menzer, Mirbt, Niebergall, Pfennigsdorf, Richter, Völcker, Weimer, Wentscher, Wendland, Wichern, stb.

Az előszóban a szerkesztő a mű megjelenésének a szükségszerűségét indokolja és többek között a következőket mondja: „Vallási és etikai kérdéseken a jelen mű magatartását az ev. keresztyénség határozza meg... Nem arról van szó, hogy az ev. ifjúságnak csupán szavakat, fogalmakat, formulákat adjunk át és épp oly kevéssé arról, hogy csak történelmet és történeteket közöljünk velök, hanem azon kell lennünk, hogy az ifjúságban föltámadjon a hit, remény és szeretet, melyet az evangelium Isten ígéje az emberi szívekben fölbreszthet. Ez nem a „vallás pedagogizálása“ (ezzel szerző bizonnyára Th. Litt „Möglichkeiten u. Grenzen der Pädagogik“ c. tanulmányának egyik kitételére céloz!), mert azért a vallás megtartja sajátos értelmét és a nevelés hasonlóképp, de ami az érett embernek világosság és erő, az nem hiányozhatik a felnövekedők-nél sem. Az ev. alapon nyugvó nevelés az érzületre céloz. Nem volna kedvező a vallásra nézve, ha sajátos területén túl a tudomány, művészet, technika, állami és gazdasági élet objektív feladatai és módszerei felett akarna uralmat szerezni: „Einer solchen Religiosierung und Konfessionalierung des Lebens und der Bildung möchte sich unser Werk nicht dienstbar machen.“

E szép programot az A-tól E-ig terjedő cikkek legfőbbje igen szépen megvalósítja, az ev. vonatkozások mindenütt fellelhetők. Csak pár cikket említiünk: Basedow, bibliaismertetés tanítása, Calvin, Keresztyénség és nevelés, etika, Erasmus, Kegyes Ernő, evangélikus pedagógia stb.

Itt-ott természetesen úgy érzi az ember, hogy egyes cikkek hosszabbak is lehetnek volna, de e tekintetben az előírt terjedelem szabott határt. Mindent összevéve: az I. kötet azt mutatja, hogy ez az új lexikon méltóképp fog sorakozni a Rein-féle nagy terjedelmű és a kisebb (katholikus) freiburgi értékes pedagógiai lexikonok mellé.

Szelényi Ödön.

Beth Karl: Frömmigkeit der Mystik, und des Glaubens. Berlin—Leipzig. 1927 106 lap.

A misztika mind nagyobb szerepet kezd játszani napjaink szellemi életében, hatása a filozófia terén épp úgy mutatkozik, mint a szépirodalomban és így a theologia és az egyház, közelebb a prot. theologia, mint a legközelebről érdekelt fél is, kell, hogy leszámoljon vele, hiszen a kath. theologia régóta elismeri.

Beth a maga könyvében mintaszerű tárgyilagossággal és elfogulatlansággal vizsgálja e kérdést és végeredményül jóval közelebb jut a misztikához, mint az eddigi kutatók nagyrésze. A misztikának a harmadik oldalon adott meghatározásához ugyan szó fér, annyira mesterkél, egyszerűbb és helyesebb, mikor utána azt mondja, hogy a misztika olyan kegyesség, mely azért keletkezik, hogy az ember Istent immanens módon megéli, vagy magát vele azonosnak érzi. A misztikus kegyesség lényege tehát nem annyira az Istennel való közösség létrehozása, mint inkább a meglévő egység konstatálása akár az immanencia, akár az identitás módjára képzeljük is el. Mint a „szimbiotikus közvetlenség“ vallása szembeállítható a „disztanciaszerű közvetettség“, vagyis a hit vallásával, hol a távolság és számszerűség értelme az uralkodó. A misztika egyes fajaiban is megvan ugyan a disztancia érzelmé, de az mindinkább gyöngül és az ú. n. végtelenségi misztikában (Pl. Eckehart) teljesen elenyészik. A misztikus továbbá mindent meg akar élni. Ezért minden történeti elemet analogiának vagy szimbolumnak vesz.

Mindezekkel ellentétben a vallásos hit embere az isteneszmét a disztancia kategóriája segítségével alkotja meg és csak Isten történeti kinyilatkoztatásában látja az utat, melynek segítségével a közte és az örök Isten közti szakadékot átugorhatja. A keresztyénségtől ápolt kegyesség tehát a vallásos alapérzés kettős sarkára támaszkodik (disztancia és szimbiosis).

De azért a hitben is van misztika. Isten kinyilatkoztatása az, ha földi dologban vagy személyben értéköltöti, szellemi, isteni célkitűzést érzünk. Az a folyamat már most, mely által valamely eseményben az isteni kiérezzük, az, amit élménynek nevezünk. Nélküle a kinyilatkoztatás felfogása lehetet-

len. A hit az a folyamat, melyet olyképp fűzünk az élményhez, hogy a megélt tényből e bizalom biztonságára következtetünk. Ha a hívő a krisztussal való szoros kapcsolatánál fogva Krisztus létét magában érzi, vagy saját létét a Krisztusban, ez misztikus vonás. A hitbeli misztika a tulajdonképpeni misztikától abban különbözik, hogy az összekötött-ség érzelme mellett mindig ott van a disztancia érzelme is, még pedig vele egyenlőrangúan. A jelzett értelemben tehát a misztika hozzátartozik a keresztyén hitbeli élethez is.

Látványos, hogy Beth az élményt megkívánja a hitbeli élethez is és abban látja a misztikus vonást. De ezzel ismét a vallásos élmény érvényének és korlátjának a súlyos problémája vetődik föl, melyet Beth e munkájában teljesen meg nem old, pedig ez alapvető a mai teológiában. Amny azonban mindenesetre következik az ő álláspontjából, hogy az élményt (melynek tüzetes elemzését szerettük volna tőle hallani) nem állítja első helyre, mint a modern tapasztalati teológia nagyrésze, tehát nem is tekinti a megváltó objektivitásának döntő bizonyítékául,

hanem, hogy úgy mondjuk, csak eszköznek a történeti kinyilatkoztatás felfogására.

Igy is szép és nagyon tanulságos a Beth könyve. Sz. Ö.

Vortragsdichtungen für Weihnachtsfeier in Schulen und Vereinen. Prag. 8° 47. I. Ára : ??

Az előbbi füzettel céljára nézve egyezik, de benne karácsonyi versek és prózai elbeszélések vannak a gyermeki és ifjú lelkek megragadására, amelyek között szép a Lagerlöf Selmáé. Óhajtható volna, hogy ily gyűjtemény minél előbb a magyar könyvpiacra is megjelenjen. Dr. Filep G.

Weihnachtsspiele und Weihnachts reigen für Kinder. Verlag des deutschen Kulturverbandes. Prag. 8° 16 I. Ára : ??

A gyermekek lelkébe a karácsony fenségét a legtökéletesebb költészettel, drámai megjelenítéssel és élőképekkel beírni kívánja e kis füzet, amelyhez hasonlókat minél nagyobb számban szeretnénk látni magyarul is. Dr. Filep Gusztáv.

HAZAI IRODALOM.

A protestantizmus Magyarországon. Történeti és helyzetrajz. I. rész. Irtta S. Szabó József. II. rész. A protestáns szellem hivatása a magyar nemzet életében. Írták Baltazár Dezső, Czeglédy Emánuel, Göde Lajos, Hege-düs Lőránt, Ihrig Károly, Imre Sándor, Józán Miklós, Kaas Albert báró, Lechnitzky Gyula, Puky Endre, Raffay Sándor, Ravasz László, Schneller István, Sidó Zoltán, Szelényi Ödön, Sztehló Kornél, Veress Jenő, Victor János, Zajti Ferenc. Sajtó alá rendezte Vida Gyula. Budapest. 1928. A Bethlen Gábor Szövetség kiadása. Számos szövegképpel és műmelléklettel. Nagy 8° 511 lap. Ára 50 (ötven) pengő.

Amikor az ember kezébe veszi ezt az egészben véve szép kiállítású, impozáns terjedelmű és külsejű díszmunkát s végigfut a szeme a fenti jóhangzású és sokatígérő címeken és neveken : a legnagyobb várakozások kelnek benne. Magyar protestáns intelligenciánk könyvtárából csakugyan mind e mai napig hiányzott egy olyan összefoglaló kiadvány, amely, mint igazi „standard work” a magyarországi protestáns egyházak multjáról és jelenéről, szellemi élettevékenységeiről, kulturális pozícióiról, politikai, szociológiai, anyagi helyzetéről és kilátásairól színvonalas és megbízható tájékoztatást nyújtana. A régebbi egyháztörténelmi művek hozzáférhetetlenek és élvezhetetlenek voltak a nem-szakemberek számára, a nagyközönségnek készült kitűnő Zsilinszky-féle díszes kiadvány pedig nagy terjedelme miatt nehezen kezelhető s nagy ára miatt még a régebbi jobb időkben is nehezen volt megfizethető, annál inkább ma (ha ugyan egyáltalán könyvárúsi forgalomban van még). A „helyzetrajz” illetőleg pedig még nagyobb volt a szükség : igen jól tudjuk, hogy

pl. annak, aki külföldiek számára akarta összeszedni a magyar protestantizmus legfontosabb statisztikai adatait, intézményei ismertetését, mennyi rengeteg utánjárásába került ez, azokról a laikusokról nem is szólva, akik csak a maguk okulására kerestek s — nagy fáradsággal és bosszúsággal utoljára is rendszerint hiába kerestek — ilyen adatokat. Végül a legnagyobb szükségét éreztük egy olyan részletes és egységes szempontból organizált tájékozásnak, amely mintegy a szellemi kataszterét adná a mai magyar protestantizmusnak : lemérje belső értékeit és helyzetét energiáit a mai magyar élet minden vonatkozásában s a jelen egységes helyzetképe alapján a jövőre nézve egységes és részletes programot nyújtson. Érthető tehát felcsigázott várakozásunk e testes kiadvány iránt, amelynek fő- és alcímei éppen ezeknek a szükségleteknek a kielégítését ígéri.

Ha azonban a könyvet tanulmányozni kezdjük, csakhamar egy csalódással érezzük gazdagabbaknak magunkat. Mert az, amit *tényleg* kapunk, majdnem egészen más, mint az, amit a címek után reméltünk. Kapjuk először is némi változtatásokkal és kiegészítésekkel S. Szabó Józsefnek, kiváló veterán egyháztörténészünknek azt a derek munkáját, amelynek német fordítását (Der Protestantismus in Ungarn) e helyt már korábban ismertettük, még pedig a tartalmi értékének megfelelő teljes méltánylással. Ennek a munkának képekkel sűrűn telehintett szövege azonban mindössze a könyv első 114 lapját, tehát alig több, mint egyötödrészt tölti be s ebből is mindössze 15 lap a „helyzetrajz”, a többi (sőt itt-ott még ez a 15 utolsó lap is) történeti fejtegetés és előadás. A könyv

aránytalanul nagyobb többi része pedig a fent felsorolt szerzőknek részint a Bethlen-Szövetség egy előadássorozatán elhangzott, részint egyéb alkalomból keletkezett előadásait, beszédeit, cikkeit, tanulmányait foglalja magában. Ezekben az írásokban sok egyebek mellett tényleg sokszor esik szó „a protestáns szellem hivatásáról a magyar nemzet életében“ — de messze vannak attól, hogy ezt a nagyfontosságú tételt rendszeres egymásbakapcsolódással kifejtsek, tehát azt adják, amit összefoglaló címük ígér. Kétségtelenül egy nagyon érdekes keresztmetszetet nyújtanak a magyar protestantizmus vezérlő és némely *nem* vezérlő szellemeinek fölfogásáról a vallás, a kereszténység, a protestantizmus lényegét és magyar nemzeti hivatását illetően s ennyiben az összegyűjtésük nem volt hiábavaló, mert becses adalékokat szolgáltat korunk magyar protestáns szellem-történetéhez — de evvel azért, amit ígérnek és *nem* adnak meg, nem kárpótolhatnak bennünket. Annál kevésbé, mert a gyűjtemény egyes darabjai végképpen nem is egyenlő értékűek: elsőrangú, komoly, szép, tudós dolgozatok, ragyogó és megragadó bizonyágtételek mellett (a fent felsorolt nevek ismerőinek nem kell külön részleteznem, *kiktől* vannak ezek) kapunk egészen fölszines és elnagyolt elmefuttatásokat, száraz, szürke, iskolás elmélkedéseket is, amelyek olykor a teljes irodalmi és tudományos színvonaltalanság lehangoló benyomását teszik reánk, sőt néha ízléstelen kisiklásoktól sem kímélnek meg. (Kinek van öröme például az olyan bántóan és szükségtelenül tapintatlan megjegyzésben, hogy ha a Bellarmin szentté avatása „majd sikerül, meg lesz oldva Magyar országon a tuberkulózis gyógyításának kérdése“ ?! 169. lap.). Lehangoztan állapítottuk meg, hogy ebben a külsejével oly sokat ígérő díszmunkában tulajdonképpen *egy ötletszerű kompilációval* van dolgunk, amelyben, Pál apostol egy hasonlatára emlékezve, arany, ezüst és drágakő mellett fa, széna és pozdorja is bőven akad, amelynek fényes, előkelő nevekkel való fémjelzése végső elemzésben, úgy látszik, inkább *reklámcélokat* szolgál, mint egy megbízható tartalmi értékmegállapítást s amely ennél fogva még e fényes, előkelő nevek iránti köteles becsülés megfelelő fokáról sem tanúskodik!

Hogy a kiadóknak a fő céljuk csakugyan az volt, hogy ez a könyv *meglegyen*, nem pedig az, hogy jó, hasznos, szép és minden részletében egyformán értékes legyen, azt a könyv képanyagának összeválogatása is bizonyítja. Ennek az anyagnak nagyobb része ugyanis nyilván semmi egyéb célt nem szolgál, mint hogy dagassza a könyvet és drágtítsa annak árát. Arról ne is szóljunk, hogy a szövegek magával a szöveggel való minden legkisebb összefüggés nélkül vannak az egész könyvben szerte-széjjel hajgálva; de azt már nem hagyhatjuk megemlítés nélkül, hogy nézetünk szerint egy ilyen tartalmú és célú kiadványban fejedelmi kancsók, násfák, címerek, pecsétek stb. képeinek elhelyezése amilyen neveléses, éppenolyan bosszantó. E mellett a képek jókora része a lehető

legsilányabb kivitelű és a semminél is kevesebbet mondó. Jelzésükben itt-ott elemi tájékozatlanságra valló tévedések (Révész Imre tiszántúli református püspök, debreceni ref. püspöki palota!), vagy naívságok vannak (Dávid Ferencről „fénykép nem maradt“!). Vagy mi értelme van a debreceni kollégium XVIII. századi képét közölni, ha a mait nem közöljük, a sárospataki kollégiumból leközölni az óépület képét és mellőzni az újabbét? stb., stb. Képek közlésének célja bármilyen műben a megvilágosítás, a mű tanulmányozásának megkönnyítése, a gyönyörködtető és tanító érdekkeltés: nem pedig az, amit ez a képanyag és elhelyezésének módja kelt — a bosszankodás és a zűrzavar.

Mindezt tudva és megállapítva, sajnálatunkra kénytelenek vagyunk nyíltan megmondani, hogy mi ezt a könyvet sem tartalmilag, sem formailag nem tartjuk méltónak sem ahhoz a nagy célhoz, amelyet látszólag szolgálni akar, sem azoknak a neveknek nagy részéhez, amelyekkel a homlokán ékeskedik, *de még ötven pengős horribilis árúhoz sem*. Ezt az árat még akkor is sokallanunk kellene, ha a fent felsorolt kifogások egyikének sem volna helye. mert még akkor sem tartanók az előállítási árviszonyok által indokoltnak, sem a minél szélesebbkörű elterjesztés szempontjából célszerűnek. Így pedig ez a magas ár nemcsak indokolatlan és nemcsak célszerűtlen, hanem több — egyenes *merénylet* a magyar protestáns közönség zsebe ellen. Legyen akármily nemes célja a kiadó szövetségnek e könyv terjesztésével s a belőle befolyt remélt tiszta jövedelemmel: így visszaélni a magyar protestáns intelligencia jóhiszeműségével, tudásszomjával és nem nagyon bőséges anyagi erejével mégsem szabad, sem a Bethlen-Szövetségnek, sem a világon senkinek. Hányan lesznek majd olyanok, akiknek, ha ezt a könyvet több-kevesebb erkölcsi pressió alatt megvették s érte a keserves 50 pengőt kifizették, jó hosszú időre, ha ugyan nem egész életükre elmegyen a kedvük a protestáns irodalom támogatásától, mert kénytelenek lesznek megállapítani, hogy sem tartalomban, sem formában nem kapták meg pénzüknak az ellenértékét! Hány *igazán* jó és értékes könyv terjedésének fogja majd útját állani az ezen kiadvánnyal szerzett keserű tapasztalat!

A magyar protestáns irodalom igazán nem engedheti meg magának az irodalom egyéb téerein ma dívó és burjánzó, részben altruisztikus, részben üzleti célú képeskönyvi és díszmű-rendszer fényűzését, mert leghamarabb ezzel járhatja le magát éppen azok előtt, akiknek támogatására legelső sorban kell és lehet számítani.

ri.

Radácsi György: Emlékjelek, bizonyások, III. k. 256 l. Sárospatak, 1928.

A sárospataki főiskola nagynevű tanárának fenti művéből két kötet már régebben (1906, 1910) megjelent. A III. kötet szerkesztéséhez is hozzákezdett, azonban a há-

ború, majd a halál letétette vele a tollat. Az Előszóból néhány sornyt meg is írt. Utóda s egyik legközelebbi hozzátartozója, Harsányi István vette fel azt, összeszedvén a Sárospataki Református Lapokból neves elődje értékes cikkeit. A vaskos füzet első része (Emlékjelek) 23 megemlékezést s nekrológot tartalmaz. Megemlékezést Kálvinról 400-ados, Tomparól százéves jubileumán, Lévayról, Fejersről, Dókus Ernőről megválasztásuk alkalmából. Nekrológot Vay Béláról, Kun Bertalanról, Eröss Lajosról, Bánffy Dénes, Debreczeni Bertalan, Búza János, Szívos Mihály, Kérészi István, Antal Gábor, Bartha Béla, Gecsei Péter, Soltész F., Kiss K., Zombori Gedő, Pósa Lajos, Baksay Sándor, Mocsári Lajos, Tisza István markáns alakjairól, egyházi életünk vezéreiről s közkatonáiról. Némelyikükről csak néhány lapnyi, de egyeseknél 17 oldalnyi szöveg beszél jelentőségükről, munkásságukról. Mindenik cikk a Sárospataki Református Lapokból van kivéve, de néhol az időrend fel van cserélve (H. Kiss K., Zombori). Célszerű lett volna egy közös „Emlékjelek” jelzésű bevezető lapot adni eléjük, mint van „Bizonyosságok” c. a II. rész előtt. Ez hat cikket tartalmaz (A bibliáról, A főiskolai énekkarról, Sárospatakról, A konviktusra való adakozásról, A reformáció 400-ados jubileumáról, A Tánctról). Szintén a Református Lapokból vannak kiemelve s a széptollú mester stíljának beszédes emlékei. Egyébként tisztelői s barátai *Radácsy emléklapok* címmel egy 51 lapos füzetet is adtak ki elhunytá alkalmából, mutatván a veszteség nagyságát, mely a főiskolát s a Református Lapokat érte.

Gulyás J.

Horváth Sándor: A Szentlélek hárfája.
Budapest, 1927. 48 lap.

Prohászka Ottokárt, a magyar kath. világ eme tüneményes főpapját, ki nem egy prot. lélekre is mély hatást gyakorolt, halála óta már sokféle szempontból méltatták. De azért szerzőnk éppenséggel nem végez fölösleges munkát, midőn Prohászkat, mint misztikus és valóságos látszó kísérletéről végleges ítéletet ugyan csak az mondhat, aki P. egyéniségét és vallásos életét teljesen ismerte, de bizonyos, hogy P.-t jobban értjük meg, ha a misztikát tekintjük annak a gyökérnek, amelyből P. sarjadzott és élt.

Szerző, mint vérbeli thomista, az ú. n. Hierotheusokat, vagyis az Isten eszméjéből élő lelkeket két osztályba sorozza: gondolkozó teológusok vagyis skolasztikusok, kiknek jelszava: „tudni, látni akarok, hogy eljuthassak a szeretethez” és misztikusok, kiknek életprogramja: „szeretek, hogy lássak, tudjak és értsek”. Ez utóbbi kategóriába sorozza Prohászkat, ezért nevezi a Szentlélek hárfájának, mert szerinte az a misztikus ami, persze, specifikusan kath. fel fogás. P. ugyanazt akarta elérni, amit a skolasztika. De az, ami a gondolkozó teológus kezében fogalom, eszmei valósággá vált, az P.-nál dal, zene, festmény és szobormű volt. Ezekkel festette a teológiát és a

természetfölötti világot. „Akárhányszor csak fejesóválva lehetett hallgatni vagy olvasni szavait, ha a gondolkozó tudományok mértékét alkalmaztuk rájuk... ha azonban a misztikus lélek szükségleteit és a neki megfelelő eszközöket tartjuk szem előtt, akkor P. szavai és írásai... az igazságnak is hűségesebb tolmácsai gyanánt szerepelnek.” — P. mindig a szemléltető valóság közvetlen érintését kereste. Ismeretét jellemezte továbbá az érzelem melegsége. Végül igazi misztikussá az teszi, hogy a Szentlélek hárfája volt. Ihlettsége nem a természet alkotójától, hanem a kegyelem Urának Lelkétől származott, ez volt életeleme. Nincs ellene kifogásunk, ha szerző P. misztikájának katholicitását hangsúlyozza, ellenben fölösleges volt, hogy P.-t annyira eltávolítsa Bergsontól és a modern intuicionizmustól, mert az ezekkel való rokonsága természetes. Hiszen Bergson és a modern intuicionizmus nem más mint a misztika bevétele a filozófiába, illetve ez utóbbinak közeledése a valláshoz: Tehát ez is inkább P. misztikája mellett bizonyít, mint ellene. **Szelényi Ödön.**

Dr. Ferenczy Gyula: Kálvinista Kis Káté. Református vallású földmives és ipariskolai tanulók részére. Debrecen, 1925, kis 8°, 74. l.

Újabb állami törvényeink súlyt fektetnek a 12 éven felüliek bizonyos fokú iskoláztatására, amelynek keretében heti 1 óra jut a növendékek vallásoktatásban való részesítésére. Akik a gazdasági továbbképző tanfolyamok és ipariskolák növendékeit hittanra tanították, hiányát érezték megfelelő vezérfonalnak, tankönyvnek. E szükség-érzet hívta létre e könyvecskét.

Az I. részben szól a hit szükségességéről, a különféle egyházakról, főleg a reformációról és a bibliáról. A II. rész az úri imádság, a III. rész Hiszek-egy, a IV. rész a tízparancsolat magyarázata. A függelék a mindenki által ismerendő énekverseket tartalmazza. A fedőlapon a tízparancsolat, az úri imádság, az apostoli hitvallás és nyolc rövid imádság van.

E füzet a káték által nyújtani szokott anyagot öleli fel, de a közölt ismeretek átlátszó, rendszeres egésze nem válnak. Azért ily könyveknél jobb a Heidelbergi Káté, vagy a Kálvin kátéja rendszerét követni.

Kifogásoljuk, hogy a két keresztyén nagy parancsolat nem talál fejtegetésre. A magyar református egyházzal szóló részt vagy a bevezető részben kellett volna tárgyalni, vagy pedig egy egészen önálló fejezetben. Ennek a tízparancsolat magyarázásához való kapcsolása visszás.

A káté sokszor fejtegető előadásba csap át, amit helyeselünk, mert a kérdések és feleletek sorozata száraz és hidegen hagyja a szívet, a vallásos élet középpontját.

A káté szelleme egyoldalúan racionális, olykor racionálisan praktikus pl. 19. l. első kérdései; a 22. l. 8. bekezdése, a 23. lapon: „Miért pusztult el” stb. kérdés. Ilyen aktualitásnak nincs helye tankönyvben, leg-

főlebb a rólunk szóló fejezetben. Ilyenek 49. l. 9, az 51. l., 45. l. ötödik bekezdése.

Sok tekintetben elmaradt racionalista az írásmagyarázata. Meglepő, hogy míg a fedőlapon, a II. parancsolat helyes fordítását közli, addig a 48. lapon más szöveggel „Erős, bosszúálló Isten”-ről szól. A 23. l.-on ez áll (5. s.): Eljön az egy akol és egy nyáj (nem egy akol és egy pásztor, ahogy hibásan mondják) boldog korszaka. Ez is hibás! A görög szöveg, ugyanis: *οὗτος ἡγεμεναι: οὗτος ποιμνι, εἰς ποιμνι.* És lesz egy nyáj és egy pásztor.

Megütődünk a Genesis teremtéshymnusának száraz magyarázásán. Amint a Kölcsey Hymnusza alapján nem lehet a magyar történelmet megírni, úgy annak alapján nem lehet a világelőállítását előadni. (Az ilyennel csak rontani lehet a biblia hitelét, a növendék hitének erősödése nélkül.) „Mit tesz hinni?” c. kérdésre adott felelet, nem kielégítő (27. l.). Túlhaldott álláspontot képvisel a 4. lapon a protestáns (= tiltakozó) szó magyarázata. Az 5. lapon hibás a bűnbocsátó cédula búcsúcédula helyett. A 8. lapon hibás állítás, hogy Zwingli „követői nem maradtak fenn” (9. sor). Azt kérdezem, mióta ünnep az év utolsó napja? Márc. 15. és okt. 6-nál meg kell jegyezni, hogy az nem egyházi, hanem nemzeti ünnep. Nincs tartalomjegyzék.

Ezekhez járul még a sok szubjektívizmus, amelyet helyteleníteni kell egy tan-könyvben.

Ezekkel szemben kiemeljük, hogy a szerző rendkívül ötletesen, érdekesen és világosan ír. A marginális címszók ügyesen tájékoztatnak.

Meggyőződésünk szerint mélyebb, pozitívabb átdolgozás után, a fenti kifogások figyelembevételével még jobban megfelelhetne a füzet étljának.

Dr. Filep Gusztáv.

Dr. Kiss Géza: Lélek és élet. Predikációk, temetési és esketési beszédek. I. kötet. Sylvester kiadás. 1926. 8°.

Ha az utolsó évek egyházi beszéd köteteit vizsgáljuk, számos ifjú ember nevével találkozunk, akik baráti unszolásra a nagyság irodalmi oroslán-körme megmutatásául egy kötetet adtak ki. Az általános jellemvonás ezekben, hogy egy illusztráció rabul ejti őket és abban oly kéjfürdőt vesznek, mint egy morfinista. Ezzel a jelenséggel szemben mi az ismert horátiusi elvet szeretnénk érvényben látni a predikációk kinyomtatását illetőleg „Nonumque prematur in annum”. Akkor az igazi nagy igehirdetők példájára nem a baráti unszolás udvarias szava, hanem a belső igazság kényszere ösztönöznék őket, hogy belső életük kitermelt drága gyöngyeit a világ elé bocsássák, miután már megjárták az Irás titkainak mélyét és állottak a biblia vizének mélységei felett. Így teremnek a nagy szónoki remek, s némelyik az évszázadok és évezredek távolán át is, mint a rádió, több száz, sőt ezer kilométer messzeségen át a valóság szépségének lebűvölő erejével adja

a távoli zenét vagy beszédet, az élet, a valóság felmagasztaló fönségével hat ránk, midőn az emberi lélek nyomorát és Isten szerelmét a kifejező erő páratlan mértékével tolmácsolja, amelyre szívünkben is visszhang kél.

Kiss Géza kötete előszavában ismert előszók visszhangját halljuk. Beszédei közismert teksztusokhoz fűződnek. A fölépítés a következő: egy illusztráció, amelyhez olykor a szerzőnek mindennapi élménye tapad, szétvetődik egy nagyobb képpé, amelybe rutinnal viszi be az alapigét. A predikáció tehát nem az alapigéből sarjadzik ki, hanem az csak jelige a böles tanító számára, aki hasznos tanítással fejezi be mondókáját. Az illusztráció, a hasonlat nála nem megvilágításra, hanem bizonyításra van. Tanít a szív összetörése, a lélek megrázkódtatása nélkül. Hangulatbeszédek ezek, melyekből tette biró erő, életkeltő hatalom nem sugárzik ki.

Az illusztrációk falun az újság ingerével hathatnak, ahol eddig a régebbi moralizáló prédikálás volt divatban, különben csak nehány hasonlatát élvezzük igazán, amelyek közvetlen szemléletből születtek.

A szerző nem mélységek fölött jár, a szentség megragadó erejét nem tudja érezteni. A költői hevület még nem az élet és amit valahol lát, még nem az a látás, amely a profétát teszi. Új igazságai nincsenek. A közismert igazságokat színesen fejtegeti, míg a végső intések legtöbbször iskolás modorban történnek. A beszédek jobban hasonlítanak egymáshoz, „qualem decet esse sororum” (Ovidius). Költői hangulat, mint valóságos élmény található inkább e beszédekben, amelyekben biblicitás és exegetica nyomát alig lelhetjük meg. Írásmagyarázati ismeretének elégtelenségére utal, hogy a Máté 3:9-ben az arám nyelvben azonnal szembeöltő szójátékot nem érzi. Nem árul el kellő dogmaticai iskolázottságot sem, különben nem írná: „Először megteremtette harcai vezérét, szentháromság istenségében a második személyt, a Fiút.”

Félreismerhetetlen sok helyen a Ravasz hatása, akinek egy-egy gondolata teljesen rabbá teszi, pl. 30. lap: a gyermek.

A liraiság, amely színes hangulattal tölti meg e beszédeket, túlzásokra ragadja, pl.: „A felolvasott igék világánál mintha egyszerre megnyílt volna előttem az egész gyülekezet szíve.”

Kiss Géza csak akkor lesz igehirdető és lesznek beszédei valóban predikációk, ha mélyebbre veti hálóját úgy az élet, mint a bibliai tudományok tengerének vizein: akkor lélek lesz a beszéde, míg ezek inkább pompázó, néha illatozó, de minden esetben hervadó virágok.

Dr. Filep Gusztáv.

Dr. Makkai Sándor: Aratás. Előadások. Ecclesia Militans. Beszédek. Feltámadunk. Művészet és Irodalom. Lucener—Losonc. 1926. 8°. 238. l.

Az erdélyi református gondolkozás legkiválóbb képviselője ma Makkai Sándor püspök, akinek kötetei egymás után gyorsan

jelennek meg. Mint a „Zörgesetek és megnyitattik nektek” c. könyvében, úgy ebben is különböző munkamezőinek kalászeit kötötte kévébe. A teológia és szépirodalom, az esztétika, az egyház és személeti lét mai égető problémái kerülnek e kötet lapjain költőies, filozófiai megvilágításba és megítélésbe. — Amint a római katolicizmus rányomja a maga szellemi bélyegét az egész szellemi életre, úgy annak legfejlettebb ellenfele, a kálvinizmus is ráüti a maga szellemi pecsétjét minden életnyilvánulásra. Ez a szellem az, amely a különféle mezőkről szedegetett kalászokat egy kévébe köti, belé egységet lehel.

A feleletek, amelyeket az egyházi élet gyakorlati kérdéseire ad, meglepően világosak, az evangéliom szelleméből áradó intellektuális fejtegetések.

Erős intellektualizmus jellemzi egyházi beszédeit is, amelyekben több a spekuláció, mint a religiosum. Nagyobb Makkaiban a filozófus, mint a theologus, több benne a magyarázó, megvilágító, mint az építő és meggyőző erő. Ravasszal szemben, akinek hatása alól nem tudja magát kivonni az ifjabb nemzedék, akit ő is mesterének vall, úgy a stílusban, mint a fejtegetési módban megőrzi önállóságát. Igaz, azzal mérve össze, stílusa halvány, fejtegetése száraz, józan. Nem a képzelet és szív, de a tanult fő hatalmának benyomását teszi ránk.

Agitatori és tudományos szellem, akinek a verbeli író nagy készége adatott, amellyel könnyedén bánik bármely tárgykör problémáival. Jellegzetes megállapításokat találunk nála amelyek megfelelőbbeknek tűnnek, mint a mégis mintha azt a nyughatatlanságot keltenék bennünk, amely átnyilallik a lét és nemlét kérdésén löprengő erdélyi lelken.

Ítélte az egyházi és vallási vonatkozású problémáknál biztosabb, mint más tárgyaknál. Jobb meglátó és magyarázó, mint értékelő. Az értékelésében hiányzik bizonyos nyugodtság, e helyett bizonyos könnyed ujságírói, a sokoldalú érdeklődéssel természetszerűleg együttjáró megneállapodottság érezhető nála.

Egyházi beszédei áttetszők, de túl józanok, nincs benne semmi mysticizmus, az észnek szólnak. Azért az akaratunkat nem tudja mozgásba hozni. Mintha Geleji Katona István utóda volna itt is, mint a püspökségben.

Legsikerültebbek az előadásai. Ez az ő igazi eleme. Itt mintha minden mondata új és modern volna. Világosság, találékonyság és új szempontok különösen lebilincselnek. De melegség ezekben is kevés van. Mintha nem a szellem, hanem az arról való objektív értekezés állana közelebb szívéhez.

Tudjuk, hogy Makkai minden írása az elszakított, elnyomott magyarság lélekzetvétele, a magyar intellektualizmus erőgyarapodása, a beigazolt magyar egy-egy lánczörrenése, egy magyar életcél, egy nagy magyar tett.

Örömmel üdvözljük ezt a kötetét is, mint az öntudatosodó kálvinizmus az élet minden területén érvényesülésre törekvő drága megnyilvánulását. Ennek a kötetnek

egy darabjai kis patakok, amelyek tiszta vizüket gyorsan, mély medret nem áshatva viszik el a célhoz, de megtermékenyítik a lelket. Új meglátásai, beállításai, magyarázásai: útmutatások a remélt jobb jövőnd nyugodtabb tudományos munkálkodása számára; ösztönzések, biztatások, hogy a magyar kálvinizmus maradjon és maradjon Erdélyben a szellemi, erkölcsi fölény letéteményese.

Filep Gusztáv.

Vásárhelyi János : Bizonyágtétel. Egyházi beszédek. Turda—Torda. 1925. 8° 318 lap.
Vásárhelyi János : Tudom, kinek hittem. Egyházi beszédek. Cluj-Kolozsvár, Minerva Irod. és Könyvnyomda int. R.-T. kiadása 1927. 8° 326 lap.

A magyar református egyházban minden korban az építő, közelebből a predikációirodalom hozta a legnagyobb termést. Ma sincs másként. Egymás után jelennek meg városi és falusi lelkészek beszédgyűjteményei úgy a megmaradt, mint a más országokhoz kapcsolt részeken.

Igy két év leforgása alatt két kötet egyházi beszédet bocsát a közönség kezébe a derék kolozsvári református lelképásztor, Vásárhelyi János. A kiadásra hallgatói, barátai buzdították. Azok lelki szükségletei, érdeklődései indították a beszédek szerzésére. Azért nem művészi alkotásnak készültek, hanem városi gyülekezete pasztorálása közben felvetődött kérdésekre a szószékéről való feleletadások ezek, amelyek főleg Rittel-meyerre utalnak. A saját tapasztalataiból vett példák, illusztrációk sokkal halványabban, mint a német nagy mestertől kölcsönöztek, de előttünk becsesekké épp ezek válnak, mert ezek a magyar lélek megnyilvánulásai s így közelebb állnak hozzánk. Érdekesség, okszerű, világos fejtegetés, a kor és élet színe jellemzi mindeniket. Vásárhelyiben olyan keresztyén egyéniséget ismerünk meg e két kötet alapján, aki a lelképásztori munkálkodás és igehirdetés sikerét filozófiai alátámasztással is biztosítani kívánja. Olyan lelkész, aki nyitott szemmel nézi az embereket és a kort és a jelen Erdély magyar emberének problémáira, sub specie aeternitatis szemlélvén kora rettenetes katasztrófáit, átérző, aggódo, bizó szívvel az Ige örök fényét vetíti.

Ami most már azt a módot illeti, ahogyan ezt végzi, azt állapíthatjuk meg, hogy igazán mondja, miszerint „Régibb és újabb kiválóbb igehirdetők útmutatásait beszédeim kidolgozásánál hálásan érvényesítettem” (zárszó). Hálás tanítvány, aki többet vett mestereitől, mint a maga lelkéből. Sok témát érint s ezért alapos elmélyedés, a saját lelki tapasztalatok megrendítő belső igazságai feltörő erejét nem érezzük. Szerény, tanult pap, aki holtig tanul, aki a külső bizonyítás fegyverét forgatja inkább és nem annyira belső bizonyosság erejével győz meg. Ezek nem min-ták, hanem hasznos bizonyítások. Ezért a beszédeken visszatükröződik a mai erdélyi magyarok sorsa: az élet nyomasztó; a nyugodt átnézésre nincs idő, a végső, simító kéz nyoma hiányzik, hadd menjenek e beszédek

minél előbb kiszolgálni a mások lelki szükségleteit.

A határozott egyéniség eredetiségének hiánya és a már említett pongyolaság az, amelyeket kifogásolnunk kell e két kötetben. Nagy mértékben függ Rittelmeyertől, akinek nagyon sok illusztrációját átveszi, olykor rövidítve, máskor pedig más vonatkozásban alkalmazza. Helytelenítjük és kételyt is támaszt bennünk, mikor Rittelmeyer után azt mondja — s ezzel mintegy az olvasottságát fitogtatja — hogy ebben a német színműben olvastam (118.) vagy Lenbach festő (129. l.) utolsó szavait olvastam, midőn azokat valószínűleg nem olvasta. A mi elvünk az, hogy az öntevékenységre való hiú hivatkozás helyett egyszerűen és a valóságnak megfelelően, azt az erősen kétségbe vonható szubjektívizmust elhagyva, így mondja: Egy modern német szindarabban fordul elő a következő megrendítő jelenet. A néhány évvel ezelőtt meghalt Lenbach festő utolsó szavai ezek voltak. Epp úgy mellőzendő az az udvariaskodás, mikor a szónok a hallgatóság figyelmét kéri. Ez felesleges, mert a prédikátor mindig a hívek lelki üdvösségére tartozó dolgokról szól, amelyek őket érdeklik.

Az illusztrációkkal ékes beszédek színebbek, építőbbek, mint azok, amelyekben ilyenek nem fordulnak elő. De ezeket a moralizáló tanításokat rövidségük megmenti az unalmasságtól. Általában a beszédek hosszúsága a magyar ember lelki alkatának felel meg, ami igen használhatókká avatja őket.

A végső számítás és eredetiség hiánya bár csökkenti e kötetek becsült, de történeti értékű lesz arra nézve, miként adott feleletet az erdélyi magyarság lelki szükségleteire egy kereső lelkipásztor. E két kötetéről jelenformájukban — minthogy oly helyeken is függ másoktól, ahol ő nem jelzi, — az az ítéletünk, hogy inkább az eszméltetés számára jelent meg és nem minden részében számít az egyházi irodalom történetében való elkönyvelésre.

Filep Gusztáv.

Virágos Kert Képes Gyermeknaptára.
Az 1926—27. évre. Szerkesztette: Tildy Zoltán. Virágos Kert kiadása. Tahitótfalu, 1926. 91 l. Ára: ??

Korunk felismerte a gyermekkel való foglalkozás nagy jelentőségét. Azért karolják föl a gyermekirodalmat, a gyermekpásztorációt, amelyet Konventünk az 1927. évre írt elő elkezdésre. Ez a naptár, amelynek már a második száma, az 1927—1928. évre szóló kalendárium is megjelent, ügyesen és hatásosan szolgálja ezt a célt sikerült versceskívével, elbeszéléseivel és képeivel, meg a karácsonyi drámai jelenetével. A jegyzeteknek szánt hely hasznos, rendes feljegyzésekre vezeti rá a gyermekeket, akik így e bejegyzések révén növekednek az emberek és Isten előtt való kedvességben. Bár csak minél többen szerezhetnék meg e gyermeknaptárt kicsinyeink közül, úgy maguknak, mint egyházunknak a javára.

Dr. Filep Gusztáv.

B. Podmaniczky Pál: Kis emberek nagy dolgai. Bethánia kiadása. Budapest. 92 l. 10j. Ára: ??

A gyermekek számára írt 12 elbeszélés, amelyek a humor hangján, máskor túlerős színezettel rajzolják a gyermekek vallási komolyodásának eseteit, a nagyok által boldognak hitt gyermekkor tragédiáit, amelyekből a gyermekre nézve Krisztushoz vezérlő mester lesz. Kívánatos, hogy minél nagyobb elterjedést vegyen.

Dr. Filep Gusztáv.

Nagy Sándor: Hárfák és aranypoharak. Szerző kiadása. Ára: (?) 1927. 85 l.

Rövid előszó után a Hárfák c. ciklus 16 beszédet, az Aranypoharak öt imádságot tartalmaz. Színes nyelvű, lendülettel megírt, de néhol képekben duskálkodó, olykor szertelen beszédeiben ifjú erő tüze lobog, a hité. A kötet címét az egyik beszédtől vette. Érdeklődéssel nézünk szerző jövő fejlődése elé.

Gulyás J.

Gesztelyi Nagy László: Magyar földért, magyar népért. Gazdaságpolitikai dolgozatok. Kecskenét, 1927. 216. l.

A vaskos kötet öt részre oszlik. Az elsőben „Agrárpolitika“ címen 11, a második „Vámpolitika“ gyűjtőnév alatt 10, a harmadik „Közgazdaság“ alatt 17, a negyedik „Falu, Alföld, tanya“ címen 11, az utolsó „Vegyesek“ cím alatt 15 dolgozatot foglal össze a Duna-Tiszaközi mezőgazdasági kamara igazgatója, a tanyavilág kérdésének egyik jó ismerője. 10 esztendő cikkeit, kisebb-nagyobb dolgozatait adja itt. Kár, hogy nem jelöli meg, hol jelentek meg először. Egyikre-másikra ráismerünk, hogy itt vagy ott már egyszer olvastuk. De azért így összefoglalva még jobban hatnak. A lelkészeket is érdekelni fogja bizonyára e kötet, mely a szerző 15-ik munkája.

Gulyás J.

Ecsedi István: Hortobágyi életképek. Debrecen, 1927. 103 oldal.

E képekkel díszített csinos kötet 28 elbeszélést, rajzot, karcolatot foglal magában. Rövidebb lélegzetű dolgozatok, előadásra nézve hasonlóak a „Poros országutakon“ c. kötet darabjaihoz. Képekben és szövegben telve néprajzi érdekességekkel, hű megfigyelésekkel. Nehány pásztornóta is élénkíti a csinos könyvet, mely a szerzőnek a Hortobágy iránti nagy szeretetét is hirdeti. Képeinek egy része a Hortobágyról írott főművében is látható.

Gulyás József.

Az Orsz. Ref. Tanáregyesület Évkönyvei 1925—26. és 1926—27.-ről.

Az első Kun Sándor, a második Papp Ferenc szerkesztésében jelent meg. Az előbbiben Dóczy elnök beszéde s Nagy Miklós elő-

adása is bentfoglaltatik, a másodikban Dóczy, S. Szabó s Papp Ferenc értekezései hiányzanak, mert a Tanügyi Szemlében jelentek meg, de így is vaskossá teszi két értekezés, a Papp Ferencé a középiskolai reformokról s a Marton Sándoré, melyben a szerző a kecskeméti iskola multjáról rajzol képeket. Kár, hogy különnyomatot nem csináltatott a vezetőség a Tanügyi Szemlében megjelent, innen kihagyott cikkekről s nem fűzette hozzá ehhez. Nagyon hiányzik innen. Mert a Szemlét az egyes tagok esetleg elvesztik, de így együtt lett volna, mint

a kecskeméti gyűlés tartozéka, az Évkönyvben az egész. Mindkét évkönyvet a szokásos jelentések egészítik ki. **Gulyás József.**

Kristóf György: Három jellemzés. Minerva Könyvtár 7. 1926. Kristófnak három vidéki erdélyi város intelligens közönsége előtt felolvasott megemlékezését tartalmazza e kis füzet. Szól Vörösmartyról, Madáchról, s Jókairól. Alkalmazkodik a hallgatósághoz. Tudósokhoz másképp írta volna meg. (Lásd Petőfi és Madách). A Prot. Szemle kemény kritikáját nem érdemelte meg. **G. J.**

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

Stockholm. Angol-német-francia nyelvű folyóirat. 1. szám. 1929. Kiadja: Vandenhoeck és Ruprecht, Göttingen. Megjelenik negyedévenként. Egyes szám ára 3:50 M. Előfizetési ár egy évre: 10:70 M.

Ezt a szociális-keresztény folyóiratot a stockholmi ökumenikus konferencia megbízásából, a szociális-keresztény eszmék propagálására adja ki a nemzetközi társadalomtudományi intézet, amelynek elnöke dr. Titius A. professzor (Berlin). Ugyanő a lap német szerkesztője, míg az angol szerkesztést: Principal Alfréd E. Garvie D. D. (London), a franciát pedig Pasteur Elie Gounelle (St. Etienne, Loire) végzik. Főszerkesztő: dr. Keller Adolf (Zürich), aki egyben a társadalomtudományi intézet főtitkári teendőit is végzi.

A folyóirat előttünk fekvő első száma elsőbben is beköszöntő szavakat hoz: a winchesteri püspök, dr. Parkes S. Cadman, az amerikai keresztény egyházak szövetségének elnöke, dr. Söderblom Náthán upsalai hercegérsek, D. Dr. Kapler a német evangélikus egyházi bizottság elnöke, Monod Vilmos, a párisi prot. theol. fakultás tanára, dr. W. A. Brown, new-yorki theol. tanár, Elie Gounelle francia református lelkész és dr. A. E. Garvie, a londoni New-College igazgatója tollából.¹

A winchesteri érsek az egyházak összegyülekezésében Isten lelkének megnyilatkozását látja. Isten építi országát, de eszközül: embereket használ. Hogy hol és miképp folyják ez az építés, ezt a nemzetközi társadalomtudományi intézet óhajtja előmozdítani, amelynek ez a folyóirat óhajt lenni a focusa.

Dr. Parkes S. Cadman reméli, hogy ez a folyóirat erősen elő fogja mozdítani a gyakorlati kereszténységet. A már többször említett intézetben annak az amerikai eszmének a megvalósítását látja, hogy a vallásnak a gyakorlati munkában is érvényesülnie kell, de reméli, hogy az amerikai aktivizmust

helyesen fogja kiegészíteni az európai elmélyedés és tudományosság. Az egyházaknak széles e világon szükségük van arra, hogy az evangéliumi kereszténység lelki ereje gyakorlati munkára fogjon össze a társadalomtudományokkal. Cadman igéri, hogy az amerikai alosztály erőteljesen együtt fog működni a főképp európai munkával foglalkozó genfi centrummal.

Dr. Söderblom azt írja, hogy a keresztény elveknek a jelen időkre való alkalmazása csak az erők egyesítése, a tények pontos ismerete és az erre a munkára legilletékebb elmék, szakemberek beállítása útján lehetséges. Az ipari kérdések megoldásához olyan társadalmi munkásokra van szükségünk, akiket a kérdés nemcsak gazdasági, hanem személyes, erkölcsi és lelki szempontból is érdekel. A mi generációnk azonban nem fogja még látni e munka eredményeit, hanem majd gyermekeink fogják irántunk való hálával emlegetni azt, hogy az egyház és az ipar közelebb jutottak egymáshoz, jobban megértik egymást.

D. dr. Kapler utal arra, hogy „Stockholm“ megvalósítása csak hosszú munka árán jöhet létre. Azonban, ha a ker. lelki ismeret egyszer megszólalt, akkor többé nem némulhat el. Sok munkatársra s a hit atmoszférájára van szükség ennél a munkánál.

E. Gounelle szerint az intézetben a tudománynak és a hitnek kell egyesülnie egymással. A keresztény szociális munkával foglalkozó egyesüléseknek központtal kell birtok, amelynek élénk összeköttetésbe kell lépnie a munkássággal.

W. Monod arra mutat rá, hogy valamely mozgalom értéke attól függ, hogy fejleszt-e az egyéniséget és előmozdítja-e a közösséget? Az újjászületett egyén, aki az Atyában gyökerezik, az atyafiakkal is közösségekben lesz. Stockholm arra emlékeztet, hogy az Evangélium értékét ama személyiségek nyomán méri le, amilyen személyiségeket teremt s amilyen közösségeket táplál.

Dr. W. A. Brown hangsúlyozza, hogy a szociális kérdésekhez az egyház is csak kellő tárgyismeret mellett szólhat hozzá. Ezután a Federal Council által felállított társadalom-

¹ Mindegyikük saját anyanyelvén ír (Söderblom azonban németül) s a cikkeik végén mindenholott van egy néhány mondatban mindig a másik két nyelven (az angol mögött pl, németül és franciául) az illető cikk rövid kivonata.

tudományi kutatóintézet munkamódszeréről beszél.

Dr. A. E. Garvie kifejti, hogy ha az egyház hathatós társadalmi munkát akar végezni, akkor a békesség és jóakarát szellemére van szüksége. Minél inkább terem gyakorlati együttműködés (Life and Work) terén ilyen egységet, annál közelebb jutnak a Faith and Order problémái is a maguk megoldásához. Konstanz, Stockholm és Lausanne a keresztyén erényeknek: hit, remény és szeretetnek a symbolumai.

A beköszöntő sorok sorrendben utolsóját: *Germanos* thvateirai metropolita írta, aki a szociális kérdésekhez a keleti egyházak szempontjából szól hozzá. Elismeri, hogy a társadalmi kérdések a keleti egyházakat még nem hatották át túlságos mértékben. Ezek az egyházak azonban két szempontból az érdeklődés központjába kerültek: 1. a bolsevizmus előhaladása, 2. az amerikai ifjúsági egyesületek szociális tevékenysége folytán.

Majd a kisebb cikkek egész sora következik, amelyek mind az egyház és a társadalmi kérdések egymáshoz való viszonyával foglalkoznak.

Dr. Ihmels drezdai ev. püspök: „A jelenkor szociális feladatai és a lutheránusság“ címen ír. Azzal kezdi, hogy az egyház szociális feladatainak a megtárgyalásánál Luk. 12₁₄-ből kell kiindulni s akkor nyilvánvalóvá lesz, hogy az Úr nem a természetes életviszonyok szanalása céljából küldetett, hanem az ő megjelenése azt jelenti, hogy Veled az a bizonyos „egészen más“ lépett bele a világba. A lutheránus egyház: az egy szükséges dolog egyháza. Egy a szükséges: a Krisztus. Csak ha ezzel tisztában vagyunk gondolhatunk arra, hogy Krisztus evangéliuma a természetes életviszonyok közepe, ahol megjelent, milyen helyet foglaljon el. Annyi bizonyos, hogy „Isten országa“ minden további nélkül nem azonosítható a szociális renddel, mert az egyház főfeladata az Evangelium hirdetése, de azt elismeri, hogy az evangélium hirdetésébe bizonyos szociális feladatok vannak befoglalva. — Lutheránus felfogás szerint Isten országa alatt semmi más nem érthető, mint Isten királysága, uralkodása a szívekben. Ezt a királyságot Jézus hozta e világba. Hogy viszonyul most már ez az Isten országa a természetes életviszonyokhoz, amelyek közt megjelenik. Jézus maga felelt erre a kovász példázatával. De ha mindnyájan keresztyének lennénk is, akkor is lenne ipari kérdés. Teljesen összezavarná a dolgot, ha azt mondanók, hogy a gazdasági életet ne a nyereség, hanem a szolgálat szempontjából rendezzük be, mert ipari vállalkozás nyereség nélkül elképzelhetetlen. Természetesen sem az egyház, sem a theologia nem adhat általános érvényességű szabályokat, hanem meg kell próbálniok, kitalálni azt, hogy mivel járulhatnak hozzá korunk ipari problémájának a megoldásához.

A manchesteri püspök cikke: „Az egyház és a szociális problémákról“ szól. Először

történeti áttekintést nyújt arról, hogy mit tettek ezen a téren az angol egyházak s azután rámutat arra, hogy a mai társadalmi problémák gyökerei nemcsak a felebarát iránti keresztyéni szeretetben rejlenek, hanem abban is, hogy a társadalom felismerte, hogy nevelő hatást csak akkor gyakorolhat, ha egészséges alapelvei vannak. Az egyház nevelő ideáljának tehát korrigálnia kell a társadalomét, amely a mai társadalmi rend konkurrencia küzdelmében fejlődött ki.

Dr. Harnack Adolf (Berlin): „Az egyház és a statisztika“ címen ír. Rámutat arra, hogy a nemzetközi társadalomtudományi intézetnek egyik feladata lesz, egyéb kutatók mellett tanulmányozni a statisztikának és a vallásnak egymáshoz való viszonyát. Ez a feladat nem könnyű, mivel a vallás fejlődése nagyon távol van attól, hogy a statisztikus világosan számbavehesse a maga eddigi eszközeivel s így az intézetnek arra lesz szüksége, hogy új, pszichológiai módszereket alkalmazzon, hogy az egyházak, munkájának és fejlődésének problémáját megérthesse. Természetesen a kutatómunkában a statisztika sohasem mellőzhető, — külön, ami az egyházak szociális arculatára vonatkozik —, de a különféle denominációk közötti összehasonlítás kerülendő, mivel mind-egyiküknek külön történeti és kulturális bázisa van. Az egyházat már kezdettől fogva mindig érdekelte a statisztika. Példákat hoz fel az Új-Testamentumból, Justinianustól, a 2. Kelemen levél írójától; Tertullianus és Cornelius püspök pedig a római gyülekezet statisztikáját adják. Reméli, hogy a modern statisztikai methodusok alkalmazása segítségével lesz az egyháznak a tényleges szükség felderítésében és azok legyőzésében.

Majd egy német-angol-francia nyelvű cikk következik, amelyekben el van mondva a nemzetközi társadalomtudományi intézet és jelen folyóiratának megalakulási története, a folyóirat célja, munkájának irányelvei és a megbeszélésre kerülő kérdések, amelyek között nagyon égető, fontos problémák szerepelnek (a családi élet egészségessé tétele, lakásinség, munkanélküliség leküzdése stb.)

Dr. G. K. Mozley (Reding) cikke: „Az Isten országa és a szociális probléma“ címet viseli. Szól az eschatologikus reménysek kialakulásának okairól az exilium utáni zsidóságnál. Eschatológiára a mai egyháznak is szüksége van, mert megóvjá az e világba való beleolvadástól. De az eschatológiai felfogás sem tagadhatja, hogy nekünk a világban is céljaink vannak és hogy ezek határozzák meg az emberi cselekvés jellegét Isten országa nem lehet kizárólag csak az emberek szívében és lelkében úgy, hogy a szociális rendet ne érintse. A vallás nem számítható a szociális ethika spharájából. Azzal azonban tisztában kell lennünk, hogy az egyház nem adhat szociális programot, Jézus sem adott ilyet, de mint az inspiráció forrása, ahonnan az emberiség sorsának jobbrafordulása kiindul, szerepelhet az egyház. Mert minden szociális bajnak végeredményében az az oka, hogy az emberek

akaratilag nem helyes viszonyban vannak egymáshoz és az Istenhez.

Eli F. Heckscher (Stockholm)c az etikáról és öconomiaról ír.

Dr. L. Ragaz (Zürich) cikke „Az egyház és a társadalmi harcokról” szól. A történelmi materializmus — úgy mond — és az osztályharc a hivatalos marxizmus két pillére. Az osztályharc fölötti vita képezi a harcot két egyház, a kereszténység és a marxizmus közt, amely sok tekintetben, sok embernél a vallás szerepét foglalta el. Az osztályharc theoriája végső analizisében fölöttébb ideális jellegű. Végső célja egy új, igazi emberi és testvéries társadalomnak a megszervezése, egy oly ideál, amely nagyon közel esik Isten országának, ker. eszményéhez. S ha a marxizmus Messiás nélküli messianizmus, vagy Krisztus nélküli kereszténység, úgy ennek kialakulásában a hivatalos, organizált kereszténység sem ment a hibától. Annyi azonban szintén bizonyos, hogy a marxizmus, amely eredetileg az önző ösztönök és anyagiasság elleni tiltakozás akart lenni, elvesztette eredeti idealizmusát és demagóg propagandává süllyedt. Osztályharc azért és annyiban van, amennyire Krisztus hiányzik a mindennapi életünkben. A mai kor egész ipari elégedetlenségének az Isten ellen való lázongás az oka. Csak megbánással lehet kiküszöbölni és úgy, ha iparkodunk legyőzni az erőszak és a háborús kedvnek a lelkét és a szegénység iránti magatartásunkat módosítjuk. Csak a Biblia hívásának való engedelmességgel, Krisztus igaz követésével remélhetjük az osztályharc tragédiájának a megakadályozását. Az idő most kedvez a szociális tanok újraalkotására. A régi marxi teoria válságban és hanyatlóban van. Reméljük, hogy Isten győzelemre segíti azokat, akik az igazi eszközökkel küzdenek azért, hogy a világot megszabadítsák az azt betöltő sok démonról.

„József romlása” címen *dr. Reinhold Seeberg* berlini professzor ír arról, hogy „a társadalom, a világ, az egyház, „József romlása”, ahogy Am. 6. alapján szimbolikusan nevezi: nagy és mély, de Isten akaratának az elfogadásával az egyház eszköz lehet arra, hogy új társadalmi közösség, új társadalom épüljön, amelyet Isten lelke tart össze és kormányoz.

Majd a genfi gazdasági konferencia jelentőségével foglalkozik *F. Baltrusch* (Berlin) egy német, *Walther Runciman* angol képviselő pedig egy angol nyelvű cikkben.

Dr. Keller Adolf, zürichi lelkész, akit a „Zentralstelle”-ben kifejtett munkássága révén jól ismerünk s aki főtitkára ennek az új társadalomtudományi nemzetközi intézetnek: „Az új szociális érület egyházi kifejezése”-ről ír. Azzal kezd, hogy a tevékenykedő szeretetnek feltétlenül a hit tartozékai között kell szerepelnie. Az egyházak széles e világon érzik is, hogy részt kell venniük az ebből folyó társadalmi munkában. Eddig a belmisszió végezte ezt a munkát. De éppen ott, ahol a belmissziónak szükségkép a határa van, kezdődik az az új felelősség-érzet, amelyet társadalmi téren az egyház-

nak éreznie kell és érez is ott, ahol lelki szempontból egészséges állapotok vannak, úgy, hogy a belmisszió pl. Amerikában és Németországban meg is kezdte a hídverést s az új fellegáshoz alkalmazkodik. Keller ezzel a cikkével bevezetést akar nyújtani a folyóirat állandó rovatához s amely az „egyházak szociális tevékenységét” fogja szemmel tartani és tárgyalni. A szociáltudományi intézet körkérdest intézett az egyházakhoz s ebből kiderült, hogy a béke mellett a társadalmi kérdések a legégetőbbek. Leginkább az hívta fel erre az egyházak figyelmét, hogy a munkások nagy része egyenesen hátat fordított az egyháznak. A munkásságnak az egyháztól való elfordulása nem mindenhol egyformán ment végbe. Az angol és az amerikai munkás még megőrzött némi pozitív érzületet az evangélium iránt. A kontinensen azonban a hivatalos szociáldemokrata program a vallást a munkások magánügyének tekinti, amely azonban a gyakorlatban az egyház iránt való teljes közömbösséget, sőt ellenséges érzületet s az egyház megtagadását jelenti. Minél jobban haladunk Kelet felé, annál inkább észrevehető azonban az, hogy a munkásság vonzódik még valamelyest az egyházhoz. Cseh-szlovákia, Magyarország, Románia, Lengyelország elég kedvező jelentést tettek e tekintetben. Az orosz szovjet gyűlölete az egyház iránt köztudomású, azonban ők sem tudták ilyen rövid idő alatt az orosz nép veleszületett vallásos érzületét kiölni. A munkásság között vannak sok helyen keresztény-szocialista szervezkedések, ezek azonban végeredményében nem másíthatják meg azt aényt, hogy a munkásság és az egyház egymáshoz való viszonya végzetlenül szomorú képet nyújt. A munkásság társadalmi szüksége és az evangéliumtól való elpártolása hatalmasan hozzájárult ahhoz, hogy az Evangélium szociális jelentőségét meglessük. Az érdekes cikkhez, amelynek folytatása és vége a következő számban lesz olvasható, az író egy ú. n. „Szociáles Betet”-et csatol.

S. E. Keeble (Oxford) a háború utáni szociális irodalmat ismerteti. Ez a cikk is a következő számban folytatódik, úgyszintén *Wünsch* marburgi professzor: „Evangélicische Wirtschaftsethik” c. munkájának ismertetése *dr. Mahling* berlini tanár tollából.

Majd a kínai munka és iparviszonyokról 1927-ben megjelent angolnyelvű válogatott cikkek jegyzéke és a szociális kérdés 1927-iki, szakok szerint csoportosított bibliográfiája következik.

A füzet utolsó, 96-ik lapján a folyóirat 22 munkatársának neve olvasható; nagy részt azok, akiknek írásait a fentiekben ismertettük.

D. Dr. Kállay Kálmán.

*

„Stockholm” folyóirat első számából különösen ki kell emelni „Az egyház és osztályharc” című nagyszerű cikket, a Ragaz ismert hatalmas szavával és meg nem alkuvo s zlemében! A füzet hasznavehetőségét nagyban emeli, hogy mindenik szerzőnek a

(rendszerint) anyanyelvén írt dolgozata után ott van a kivonat is a másik két (német, francia v. angol) nyelven. A folyóiratnak és az egész mozgalomnak kivételes horderejét a Soederblom következő szavaival lehet legjobban jellemezni: „Még egy diakonissza, vagy egy gyülekezeti munkával foglalkozó laikus testvér sem képes a maga szeretetszolgálatát anélkül végezni, hogy meg ne ragadná őt a szociális kérdés. Fel kell vetniök magukban a kérdést: vajjon az afféle viszonyok, mint a lakásinség, munkanélküliség, sztrájk, munkáskínzás stb. elkerülhetetlenek? Hiszen ezekből nagyon sokféle erkölcsi rossz és gonosz származik. Úgy kell-e tehát ezekkel számolni, mint valami gyógyíthatatlan természeti folyamatokkal? Vagy talán tehet itt valamit az emberi akarat is?... Közvetlen eredményeket nem szabad túlzott siettséggel követelni vagy várni. Ám a mi utódaink tisztábban fogják látni, mint mi, hogyan lehet ezekre a dolgokra alkalmazni a keresztyénség elveit. És csodálkozni fognak amaz anarchia fölött, amely jelenleg e kérdéseket illetőleg a keresztyén gondolkodásban uralkodik. Hálások is lesznek azért a komoly és önzetlen akarásért s azért az alapos hozzáértésért, amelyből ez a folyóirat keletkezett — hálások még akkor is, ha semmi egyéb nem történik, mint hogy maguk a problémák lesznek tisztán fölállítva — ami kétségtelenül a legelső feltétele a megoldásuknak s általában a régi keresztyénség etikája egy új fejezetének.“

ri.

Die Dorfkirche. Monatschrift für Kirche und Volkstum. Herausgeben. H. v. Lüpke. Deutsche Landbuchhandlung. — Berlin. — 20. Jahrg. 1927. Heft. 9, 10, 11, 12.

A falusi gyülekezetek vallásos élete legalább is a külső kereteket illetőleg gyökeresen különbözik a városi gyülekezetek életétől. Mások az életviszonyok, földhöz, hajlékhoz, faluhoz, helyhez tartozás, egymásiránti felelősségérzés. Mások a kísérteések és uralkodó bűnök. A földművelő foglalkozás közvetlenebb kapcsolatba hoz Istennel. Természetes, hogy az ígéhirdetés módja, a pasztoráció különböző fajai szintén átalakulást szenvednek. Nálunk, ahol a gyülekezetek 99%-a falusi gyülekezet, hiszen az alföldi „civis-városok“ is idetartoznak, — nálunk az egész gyülekezeti és egyházi életnek a „Dorfkirche“ jegyében kell működnie. Más a helyzet azonban külföldön, hol nagy ipari és kereskedelmi gócpontok proletárgyülekezetei mellett elenyésző számban vannak a tisztán falusi gyülekezetek. Ott ez utóbbiak egyházi vezetői hova-tovább minden országban — szervezkednek a falusi vallásos élet egyházi kultúrájának ápolására. A német evangélikusok körében szintén több, mint félszázados multra tekinthet vissza ez a szervezkedés s ennek a „Dorfkirchliche Bewegung“-nak két évtized óta legfőbb harcosa és reprezentálója a fenti folyóirat.

A folyóirat 9—10. száma bő tudósításban közli a német „Dorfkirchenverband“-

nak *Königsbergben* megtartott 3-ik nagygyűlése lefolyását. Mintha a mi ORLE.-gyűléseink elevenednének meg, amikor a fogadtatás, elszállásolás szívességéről, a tanácskozás bensőségéről, az istentiszteletek hatásáról, a helyi gyülekezeti életnek karének, szeretetvendégség stb. útján való bevonásáról, a környék megismerésére tett tanulmányútról olvasunk. — A tárgyalás témái is ismerősek. *D. Eberhard*: „Seelsorgerlicher Religionsunterricht“ a pásztori vallástanításról értekezik: legyen ez a gyermekek közt végzett legmélyebb lelki gondozás. A képzést a vallásos nevelés tetőzi be és viszi tökéletességre s kifejlesztí a ker. személyiséget. Ajánlja az „arbeitsgemeinschaft“ modszert, a munkaiskola, a cselekvő keresztyénségre nevelés módszerét. — *D. v. Lüpke*: „Die Bedeutung der Volkskunde für Kirche u. Schule.“ a népisme jelentősége egyházban és iskolában címmel értekezett. A népisme olyan tudomány, mely a nép életéről, egész összessége lelkéről, tanít az óskezdetektől máig, az élő jelenkorig. Ismernie kell ezt úgy a papnak, mint a tanítónak s általában minden vezetőnek. Sem a külmisztió nem tud e nélkül igazán a lélekhez férkőzni, sem a pasztoráció. — *F. Behrens* egész gyakorlati kérdést fejtegetett: „Der Sonntag des Landarbeiters“ a falusi munkás vasárnapját. Egészségtelen gazdasági, jogi, közigazgatási viszonyok eredménye a keresztyén vasárnap pusztulása. Energikusan követelte a teljes vasárnapi nyugodalmat. — *Doskocil* a keletporoszországi „Dorfkirche“ szövetség elnöke szólt a keletporoszországi egyházi építkezésben megnyilatkozó kegyesség formáiról. — Ezenkívül számos apróbb előadás és építő fejtegetés járult hozzá a nagygyűlés sikeréhez.

Külön cikk számol be a *württembergi* „Dorfkirchlicher Ferienkurs“-ról, szünidei tanfolyamról, mely Tübingenben augusztus 22—26. napjain folyt le. Főbb témái: „Az egyházi munka falun“, „A parasztság fejlődése és fősajátságai“, „A személyes hit és egyéni erkölcs falun“, „A falusi istentisztelet“, „Ifjúsági mozgalom“, „A nemi erkölcs falun“ stb. Keréken 200 lelkész vett részt kiváló előadók vezetése alatt. De voltak tanítók, jegyzők, községi előljárók, sőt parasztok is. Az előadások másfél, sőt két óráig is tartottak egyhuzamban, hozzászólók öt-öt percet kaptak, mit később még jobban meg kellett szorítani. A kurzus gazdag eredményekkel végződött. — Ami a folyóirat egyéb közleményeit illeti, gazdag választékban közöl költeményeket, bibliai fejtegetéseket, néhány beszédet, rövid, találó könyvismertetéseket s különösen gazdag, gyakorlati tapasztalatokon nyugvó elméleti értekezéseket. Ez utóbbiak közül kiemelünk néhány cikket. *I. Lichtenfeld*: „Der Tagelöhner u. seine Arbeit“ a napszamos és munkája részletes pszichológiai rajzát adja. A szerkesztő bemutatja a folyóirat kiadásában megjelent pompás egyházi beszédgyűjteményt („Das Predigtbuch der Dorfkirche“): Terjedelmes beadvány kéri a

porosz Generalsynodust, hogy kötelezze a teológusokat, hogy a népméből és szülőföldisméből, valamint népegészségtanból egyetemi tanulmányokat folytassanak s a lelkészképesítő vizsgán ezekből a tárgyakból is vizsgázzanak. A beadvány megokolása egész kis tanulmány. Figyelemreméltó (10. számban) *M. Schlensog* cikke az egyházi zenéről („Beiträge zur Erneuerung der Kirchenmusik“) — (11. sz.-ban) *B. Klaehre* melegen, kedvesen írt tanulmánya a lelki-gondozás jelentőségéről a keresztyén életre nevelés szempontjából. Érdekes a hazai „egyházkelés“-sel való összehasonlításra a szerkesztő cikke: „Die Einsegnung der Wöchnerinnen.“ Kedves, bár édeskésen német a „Pfarrhausweihe“ paróchiaavatás leírása és liturgiája. A 12-ik számban *B. Gutmann* ír „Der Weihnachts-Weltenbaum“ címmel a karácsonyfa elterjedéséről. Nagyon sok megszívlelni való van a szerkesztőnek a ker. népfőiskolák érdekében írt soraiban.

Adó, gazdasági, szövetkezeti iskolapolitikai, szociális, közigazgatási kérdésekben is rövid, frappáns tájékoztatást nyújt, ami pedig már a címe által megjelölt határokon túl esik. De annál értékesebb és kedvesebb lesz a lap az olvasók szemében. Sajnos, hogy a mi speciálisan „dorfkirchlich“ viszonyaink között nincs még ilyen széleskörű, eleven folyóiratunk. Pedig csak ez tölthetné ki jótékonyan azt az űrt, ami az egyházi közigazgatási-közéleti lapjaink és homiletikai gyakorlati folyóirataink között van. Az ORLE. feladata egy ilyen folyóirat alapítása. Cs. S.

Onder Eigen Vaandel. Driemaandelijkoeh theologisch tijdschrift Onder redactie van prof. Dr. Th. L. Haitjema en Ds. A. B. te Winkel. Derde jaargang. Nummer 1. Januari, 1928.

Ez a holland theologiai folyóirat annak az irányzatnak a szolgálatában áll, amely a holland nagyobbik református egyházon belül az orthodox, közelebből az ú. n. confesszionális irányzatot képviseli. Szerkesztője a tavalyi presbiteri világkonferencia alkalmával nálunk járt dr. *Haitjema Th. L.*, a groningeni állami egyetem hittudományi fakultásának dogmatika professzora.

A folyóirat előttünk fekvő száma a 3-ik évfolyam első füzeté. Négy nagyobb terjedelmű cikket tartalmaz, amelyek előtt dr. Schokking hágai lelkész egy meditációja olvasható Zs. 22jj, jj. alapján.

Az első cikk (11—29. l.), amelynek „*Geloof en bevinding*“ (Hit és tapasztalás) a címe, írja pedig *Ds. Weolderink J. G.*, abból a sokak által hangoztatott tételből indul ki, hogy a tapasztalás (hitbeli) nem egyeztethető össze a Bibliával s hogy, aki tapasztalás útján akarja megismerni az igazságot: rajongó. Azt hiszik u. i., hogy a tapasztalás pusztán érzelmi dolog és ezért a tapasztalás és hit közt csak ellentét lehetséges. Pedig sem a Biblia, sem a hitvallásos könyvek nem tudnak az ilyen ellentétről. Egy másik panasz, amelyet a tapasztalás értéke ellen

felhozni szoktak az, hogy a tapasztalás: szubjektív. De ilyen módon magát a hitet is meggyanúsítom, sőt a Jézus Krisztus Evangéliumáról is azt mondhatom, hogy szubjektívizmusban szenved. Majd Róm. 5₁-gyel kapcsolatban azzal foglalkozik, hogy a *δοκιμη* szó fordítása a holland hivatalos bibliafordításban helyes-e? Majd a XVII. és XVIII. század hitéleti mozgalmairól szólva rátér a pietizmus idevonatkozó jellemzésére. A pietizmust — úgymond — sokan az eredeti reformátori állásponttól való eltávolodásnak tekintik, pedig ennek hívei, ha szinte sok fogyatékossgal is, de a hitért küzdöttek és amikor a hitbeli tapasztalás értékét hangsúlyozzák, akkor tulajdonkép: a racionalizmus ellen védekeznek. Rajzolja a racionalizmus pusztításait a hitéletben és a pietizmus síkra szállását a század szelleme ellen, amikor annak emberdicsőítésével szemben az isteni kijelentés tanúbizonyságtévői akartak lenni. Majd a Bibliából és a hitvallásos iratokból igyekeznek kimutatni, hogy hit és tapasztalás közt nincs ellentét, sőt, hogy a hit fogalmában egyenesen benne foglalatik a tapasztalás fogalma is. Először a Heidelbergi Káté 21. kérdésével és feleletével foglalkozik s arra az eredményre jut, hogy a hitbeli tapasztalás egyenesen tiltakozás a szubjektívizmus ellen, amely a hitet egyszerűen csak emberi cselekedetté akarja lefokozni, amely által az ember önmaga szerezhet magának üdv-javakat. Végül a vallásos tapasztalás három ellenségéről beszél 1. a kinyilatkoztatásnak, amely isteni eredetű, a kinyilatkoztatás valóságával, amely emberi, való összetévesztéséről, 2. a methodizmus és 3. az intellektualizmus veszélyeiről. Az igazi hit és az igazi hitbeli tapasztalás fedi egymást, ezért ellenségeik is ugyanazok.

A második cikk (30—40. l.) bennünket magyarokat közelebből érdekel. *Berger Henrik*, a bácsfeketehegyi német református gyülekezetnek Schwájcból odaszakadt lekipásztora ír a *jugoszláviai egyházi állapotokról*. Rövid történeti bevezetés után rátér a mindnyájunk által fájdalom, jól ismert szerb igazságtalanságok és jogtalanságok ismertetésére (iskolaelkobzások, lelkész megrendszabályozások, kémfogdosások stb.). — Majd a prot. egyházaknak egymásközötti és a róm. kath. egyházzal való viszonyáról beszél és érinti a szaporodó szekták, kül. a nazarénusok szerepét. Beszél az egyházi belállapotokról, miközben külföldi teológus szeme egyházi életünk sok fonakságát látja meg élesen (predikációk lélektelensége, névleges kálvinizmus, vallásoktatás fogyatékos-ságai stb.). Majd az egyházak újraszervezkedését, az ifjúsági munka kiépítését, belmissziót, evangelizáló mozgalmakat ismerteti. Megrázó az a kép, amelyet a gyülekezetek belső életéről, jobbanmondva: élettelenségéről rajzol. Rátér az egykéré is, amelynek okát a meggazdagodásban, a gondtalan élet mindennél többre becslésében látja. Kiütözik Bergerből a svájci, amikor a Bácskára támasztott igényekről beszél. A Bácska azoké — úgymond —, akik azt

termékennyé tették: magyaroké, németeké és szerbeké egyformán. Háromnyelvű hazájára gondol bizonyára, ahol egy állam kötelességei közül békén él egymás mellett a német, francia és az olasz. Elszakított magyar véreink számára ez a béke, fájdalom: utópia!

A következő cikk (49—57. l.) írója: *Haitjema* professzor, a folyóirat szerkesztője, aki: *De „klaarblijkelijkheid“ der Openbaring* (a „világos“ kijelentés) c. cikkben felel a holland gereformeerde kerk ama theologusainak, akik a paradoxont a theologiából ki akarják zárni s állításait Kierkegaard, Barth, de különösen Kálvin írásából támasztja alá.

Smelik E. L. cikke (58—75. l.) a „Wereldgelijkvormigheid“-ről, a világhoz való hasonlóságról értekezik. Először a „világ“ fogalmával óhajt tisztában lenni, mert emlékül nem állapítható meg szabatosan az, hogy mennyiben bűn az, ha az ember a világhoz hasonló. Róm. 12₂-ből indul ki és 1. Pét. 1₁₀, 2. Tim. 4₁₄. 1. Ján. 2₁₅, 16-ot is soravéve megállapítja, hogy a *κτιστος*, vagy az *κτῶν* kifejezések e bibliai helyeken nemcsak a világ mulandóságára való célzást foglalják magukban, hanem mindenképpel annak bűnösségére utalnak, úgy hogy szerintök világ = Isten ellenes, antikeresztyén. A világ bűnösségének, bár az Isten által teremtetett, a nyitja és kezdete Gen. 3-ban van. Ezért, ha szabad is szeretnünk a világot, a világ szeretésének vessen gátat bennünk ott, ahol kell: az Isten szeretése s az Ő kinyilatkoztatásának és akaratának tisztán tartása. Majd a Pál apostol szerinti érte-

lemben vett hívő ember lényegét analizálja (Róm. 6. és 7. és Kol. 3₅. alapján) s rámutat arra, hogy az ú. n. „adiaphora“ (Kálvin Inst. III. k. XIX. 9.) mekkora hatással lehet az emberre, de a világi életmód Nessus inge lehet a keresztyének. A kálvinista nem világkerülő, még kevésbé világgylölő, de, mert Istenét mindennél jobban szereti, óvakodik szorosabb kapcsolatba jutni a világgal, mert ennek sokféle „szórakozásáról“ is el lehet mondani azt, amit az egyházból kiközösített Spinoza képe köré írt valaki: „Signum reprobationis in vultu gerens!“ A „világ“ 1. értelmünk, 2. akaratunk, 3. érzelmeink rabulejtése útján akar bennünket magához hasonlóvá tenni. Valamint Istennek megvannak a maga eszközei az „új ember“ megerősítésére, épúgy megvannak a „világnak“ is a maga „formái“, ezek a veszedelmes csalétek, amelyek viszont az „ó-ember“ megerősítését szolgálják. A világhoz való hasonlóság észrevétlenül a világhoz való teljes hozzáhasonulásba, egyé-olvasásba vezet bennünket. De a keresztyén ember célja, nem a világhoz, hanem: a Krisztushoz hasonlóvá lenni (Fil. 3₁₀).

van Leeuwen L. J. levéltári kutatások alapján egy XVIII. sz.-beli érdekes holland lelkésről s az akkori egyházi állapotokról rajzol figyelemreméltó képet.

A folyóirat végén krónika és a szokásos könyvismertetések olvashatók. Legfontosabb ezek közül az, amely dr. Visscher Hugó utrechti professzornak a Geelkerken ügyvel kapcsolatban írt könyvének: „Het Paradeis-probleem“ ismertetésével foglalkozik.

D. Dr. Kállay Kálmán.

PUBLIKÁCIÓ.

Keresztesi József' akadémiai utazása' a' külszországokba. (Autobiographiából.)

(Folytatás.)

Bartholomeus Cortenaeré, rajta vagy on az Amirá' képe, a' feje alatt ágyú, lábainál a' fegyverei; a' tenger alatta. Az Epit. Belga. Felül pedig ezen írás:

Herói Incomparabili
Egberto Bartholomaeo Cortenaer
Archithalasso
Hoc virtutis et gloriosae mortis monumentum
Posuere Nobilissimi Domini Praefecti
Rei Maritimae ad Mosam 1665.

Bracheliusé. rajta a maga képe. alatta hadi eszközök, zászlók, hajók, vasmatkák. Az Epitaph. ez:

Hoc tegitur Saxó Brachelius Aequoris horror
Cui flamma, et ferrum cessit et unda maris.
Fallimur, an flammis et nunc vomit. aspice
iam iam

Ferrea, qui rupit, vincula, rumpet humum.
Cornelius Witthé, maga rajta fekszik, jobb kezében Commendo páltza. Lábainál a' Sisakja. A Monumentum' két szélén Mars és Neptunus. A' Fama felette trombitál. Két angyal tartja a' tizimert. Epitaph.
Meritit et Aeternitati.

Vittenii Cornelii De Witth Equitis.
Qui Magnitudinem suam eidem elemento
debut

Cui praecipuum hac tenus Hollandia
debet.

Totum terrarum Orbem circumnavigavit

Utramq. Indiam, Nauta, Miles, Praefectusque Nautarum ac
Militum vidit. Expugnato Speculatorio
navigio.

Cum viribus ipse multum inferior: animo
major esset,

Argentiferae Classi Americanae capiundae
viam patefecit

Innumeras Variarum Gentium naves
Cepit, Incendit, Submersit.

Per omnes gradus militiae Navalis
eluctatus

Propaetor Patriae, classes et expeditiones
maritimas

Annis XX rexit. Decies quinquies classibus
collatis Cum hoste conflixit.

Raro aequatâ clade. plerumque Victor
Ac Tryumphator praeliis rediit.

Restabat Magnus tot belli facinoribus
imponendus dies

VIII. Novembr. Anno MDLVIII.

In freto Maris Baltici Supremun virtutis
opus edidit

Ibi primum in praelium ruens
Praetorium Solvorum invasit, adflixit.
Dein Propraetorium

Ac praegrandes aliquot Eorunden
alias,

Armis, Viris, Animis Instructissimas,
Solá Propraetoria sua Rejecit, Adflixit,
Submersit.

Donec a Sociis undique desertus. Ab hostibus
undiq. circumfusus
Discerpto globis corpore, bellatricem
Animam coelo reddidit.

Corpus

Ipsa Rex hostis

Generosá fortitudinis hostilis admiratione
Splendide compositum in Patriam
remisit.

Sic redeunt, quos honos ac Virtus
remittunt.

Vixit An. LIX.

4. A' Portusa az Amsterdami után való,
sőt sokakban elsőbb: mert a' nagy hajók
is itt rakodhatnak, nem messze lévén a'
tenger. Amsterdamban pedig Texelnél tovább
nem jöhetnek. A' Portusnál lévő kapu felett
kívül rettentő két Oroszlán; A0. 1598.

*Nisi Dominus custodiat Civitatem;
frustra vigilat qui custodit eam.*

Belől: *Est Leo cunctipotens, pulchrae qui
moenia portae
Servabit, quá Rotta fluit, qua terra
virescit.*

Minden kapuk felett nagy Oroszlánok
strásálnak: a' Delft felől vagynak szép
státuák, u. m.: Mercurius, Thetis, Neptunus,
Venus és sok hadi tzimerek. Ehez közel
más kapu, mellyen négy nagy Oroszlán fekszik,
ezek közt pedig egy Metszet forma
magas Oszlop.

5. Pompások a' közönséges épületek,
mint a' Trajectum felől való kapu mellett a'
Fegyveres Ház. A' Frontispiciumán sokféle
fegyverek, Dobok &c. Az Udvarán nagy
Ágyúk. A' Provintzia háza más oldalon.
Ez előtt egy Salle oszlopokon áll, e' felett
az Hollandia tzimere; középen egy rettentő
Sas, a' körmei közt nagy aranyos koronát
tart 'sa't.

6. Itten lehet látni Hadakozó ágyús
Hajókat is, de nem nagyobbat 70 Ágyúsnál.
Ekkor ott 4 Hadakozó igen nagy hajókat
építettek. Megjegyzést érdemel pedig, mi-
képpen építik az hajókat. t.: i.: nagy Gerendák-
at vernek le a' földre, ezekre építik:
onnan nagy munkával taszítják le a' vízbe
ezen szörnyű terhű épületeket.

7. A' Bursa egész egy szép Kastély forma,
négyzetletű szép faragott kövekből épült
épület. Kevéssel alábbvaló az Amsteloda-
minál. Gyűlnek össze itt is a' Kalmárok
délután egy óra tájban. Láttam e' mellett
kalitkákbán legalább 300 Canári madarakat
és szép festéseket.

8. Nevezetes a' Theatrum Anatomicum,

mellybe 4 Stif. lehet menni. Vagynak itt
a sok ritkaságok közt: 1. Mindenféle nagy,
kitsiny Sceletonok, mind embereké, mind más
állatoké. 2. Csudálatos formájú kettős és
másféle gyermekek. 3. Kétféjű róka, medve,
borjú. 4. Négy lábú madár, hat lábú majom.
5. Az embernek minden belső részei: sok
rendkívül való tagok. 6. Őszveragadt gyer-
mekek éppen mint a Szőnyi volt. 7. Sokféle
nemzetek tsizmái. paputtsai. Chinai ember-
bőrből: fa héjből &c. 8. Sokféle szarvak,
mint Unicornisé &c. 9. Tengeri tolvajok
bőr hajója. azok Kapitányoknak készi.
10. Egy rettentő nagy embernek a' feje
befestve, mellynek hossza másfél araszt.
volt 37 esztendő. ott van a paputtsa is,
igen nagy. Tíz esztendő igen nagy gyer-
meknek paputtsa. 11. Spiritusokban sok
tsuda gyermekek, állatok, kígyók &c. a'
többek közt két tengeri Tolvaj' feje, melly
most is megretenti az embert. 12. Leg-
tsudálatosabb pedig, a' mi egy hosszú üveg-
ben tartatik t.: i.: 22 újni hosszúságú penis
virilis, mellynek mind a' Glánsa, mind
egybe felette nagy és vastag. Volt ez egy
Maurusé. 13. E' mellett más üvegben olly
vulva muliebris, melly kettős, a' Rima
Labiorum majorum egy, ez alatt Orificium
Vaginae kettő, a' Vagina is az Uterus is
kettő, esnek pedig nem egyenesen az Aper-
tura alatt, hanem oldalaslag a' Nymphák
alatt. A' Theatrumból nyílik egy más
Kamara, az hol sokféle emberek, Asszonyok
vagynak a' magok bőrökben mind felöltöz-
tetve, mind mezítelenen. Itt egy Asszony.
a' ki a' gyermekét megölte &c. Akasztott
ember, most is a' nyakában a' kötél. Egy
nagy Hermafroditus, kinek rút kitsutsoro-
dás van a' szemérméből. Egy ember valami
állatnak hátán ül: Sceleton ez. Az a' Szere-
tsen a' kié az a' nagy test volt nro 12 maga
nem nagy; a' tőki nagyobb egy pujka tojás-
nál. A' penis e'hez fából van tsinálva mint-
hogy a' valóságos, Spiritusban áll. Ugyan
itt Camera Obscura által szépen lehetett
látni a' Rotterdami Vásárban 'sibongó soka-
ságot. &c.

9. Vagyon Roterdamban szép Gymna-
sium. melly A. 1681. építettet. Ide való
Professorok voltak: Petr. Jurien Theolog.,
Payle Philos. A' Professorok' száma 6,
három Theológiát és Nyelveket, 3 Philo-
sophiát, Medicinát &c. tanít. Ide 4 óra.

XII. Dordrecht vagy Dort elég nagy és
szép régi Város. Egészen szigetben vagyon.
a' mint a' Vahalis, Mosa, Merva és Linga
vizei öszve szakadnak. A' Száraztól A.
1421 lévő nagy vízi háború miatt, mellyben
a' tenger 72 várost és százezer embert nyelt
el Belgiumban, elszakadván, a' víz közepin
maradt. Meg lehet jegyezni.

1. Hogy Dordrecht volt a' legelső Város
azok közt, mellyek a' Szabadsáért felköl-
tek: mellyért most is ez Hollandiának a'
feje, és a' Gyűlésen ezé a' legelső votum.
A' pénz verésre is ennek van jussa.

2. Híres még az 1619-ben itt lévő Syno-
dusról, melly az Arminianusok vagy Re-
monstránsok ellen volt az V Artikulusokban.
Voltunk abban az Házban vagy Vendégfo-

gadóban, az hol a' Gyűlés volt. Ez egy formátlan régi épület. a' Synodalis Ház padlása gerendás. Egy nagy táblán van egy Crucifixus festve, mellette a' Tolvajok; alatta sír Mária & c. Más táblán a' Synodusban lévő nagy fodros nyakravalójú Parókás Papok. Az Ház szemetes, gazos, füstös. egy Asztalos műhely volt benne.

3. Vagyon itt is igen nagy és szép Templom, elég magas tornyával. Benne sok Epitaphiumok. a' többek közt:

D. O. M. S.

Aet. memoriae Gulielmi de Beveren, Cornel. F
Strevelhonskii Toparchae &c. mort. 1631.
Conditur hoc tumulo probitas, prudentia,
busto

Et cineri Pietas ingemit ipsa suo.
Quae toties Patriae juvit facundia caussam
Hic silet, et Beveri plus voluit ore loqui.
Stant urnae juxta Proavum; sed marmore
in isto

Haeredem priscae nobilitatis habes.
Quem si stemma neget; poterat virtute
mereri
Non solum titulos invenit illa, facit.
Nunc quaestura Viro, nunc dives conditur
Auster,

Nunc fasces offert Urbs veneranda suos.
Lustra decem attonito dictat consulta senatū
Vitaque Battaviae non fuit acta sibi.
Legatis responsa refert; per castra per enses
Auriaco vadit belligerante comes.

Iam pia civiles placide mens temperat aestūs
Publica mox monitis mollibus aera juvat.
Iam petit a sociis Marti stipendia terris
Nassovioq, parat robur et arma Duci.
Tempora sic belli, sic flexit tempora pacis
Et modo plus Lauri, plus placuere Togae.
Ipse fatiscentes Batavus cum cerneret annos
Flevit & haec tumulo posthuma verba
dedit:

Quam leve collapsis Patriae decedere rebus,
Hic voluit Patriā non nisi stante mori.

4. A' Város Háza meglehetősen régi épület; folyosók, Tornycok rajta. Épült faragott kövekből a' Merva vize tetején. Ao. 1680.

5. A' Pénzverő Házon; felül Belga írás; alól:

Pecunia effectrix multarum voluptatum.

Pecunia mater Belli.

Pecunia omnia effici possunt.

Pecunia vincere speciosum non est.

6. A' Mosa felül való kapun a' Pax olajággal. írás:

Pax civium et Concordia tutissime
urbem muniunt.

Custos esto mihi Deus Jehova.

Más kapun:

Pax est tranquilla libertas.

Paci semper est consulendum.

Pacis nomen dulce est.

Pace sublatā Leges esse non possunt.

Dordrechtből ismét visszamentünk Roterdamba, a' Mósán Hattyún. hajóber 5 Stif. A' Mósa szélein és rétjein igen sok nád te-

rem; az honnan e' részen a' falusi házak náddal fedetnek.

XIII. Delft Lat. Delphi. Szép épületekből álló, nem nagy, de igen jeles, tiszta és egészséges Város. Van benne 4870 ház. Ez a' Húgó Grotius hazája, és az Arausoni Prinztzek temető helye.

1. Megjegyzést érdemel az Új Templom és annak igen szép és magas Tornya, mellyben 800 harangból álló énekes Óra van, melly mikor musikál, lehetetlen végig nem halgatni. E'hez hasonló nintsen több Belgiumban. A' Templom igen nagy, de nem magas. Van benne 32 fehér oszlop. és szép Orgona. A' napkelet felől való része vagy a' Chorus a' Fejedelmek temető helye.

Itt egész gyönyörködéssel lehet nézni a' Gvilielmus Nassovius Mausoleumát, melly igen mesterségesen alabastromból, márványból és rézből építettett. Vagyon 4 szegeletrre, 22 feketés tarka gömbölyű márvány oszlopon. --- A' 4 szegletén rézből 4 Asszony.

α) Libertas, jobb kezében királyi páltzát, bal kezében aranyos süveget tart, ezen írással Aurea Libertas.

β) Justitia fonttal.

γ) Religio jobb kezében könyvet, a' balban egy Templomot tart. alatta ez a' szó: Christus.

δ) Fortitudo. Felül ezen szó יהודה alatta:

Te vindice tuta Libertas.

A' más végén, a' Víz között, van egy madár, illy írással:

Saevis tranquillus in undis.

A' Princznek a' Monumentum közepin két képe van; az egyik rézből fegyveresen ül szemközbe a' bemenőkkel. A' másik pedig igen szép alabastromból párnákon fekszik, a' lába alatt egy agár, mellyről azt mondják, hogy midőn a' Prinzt megöletett, tőle el nem távozott és enni sem akart. A' lábánál a' Fama trombitál. Az Arcus szélén felül két felől két szövétneket oltó és síró gyermek. A' Monumentum tetején ismét két réz gyermek az Epitaphiumot tartja. Ez pedig mind a' két oldalról ugyan az: így van:

D. O. M.

Et

Aeternae Memoriae

Gulielmi Nassovii

Supremi Arausionensium Principis

Patr. Patr.

Qui Belgii fortunis suas

Post habuit et Suorum

Validissimos exercitus aere plurimum
privato

Bis conscripsit, bis induxit

Ordinum auspiciis Hispaniae Tyrannidem
propulit.

Verae Religionis cultum

Avitas Patriae Leges

Revocavit, restituit.

Ipsam deniq. Libertatem tantum non adsertam

Mauritio Principi
Paternae. Virtutis. haeredi. Filio
Stabiliendam reliquit.
Herois vere pii, Prudentis. Invicti.

Quem

Philippus Hispan. R.
Qui Europae timor timuit
Non domuit, non terruit.
Sed in pio Percussore fraude nefandâ sustulit.
Foederat. Belgii Provinciae
Perenne. Meritorum. Monum.

P. C. C.

Ezen nevezetes Monumentumnak a' hossza 20 a' szélessége pedig 15 láb. a' Belgák közönséges költséggel készítették. A' több Printzeknek táblái körül a' falra vagynak aggatva, és zászlóik fel függesztve.

2. Ezen Templomnál szemközbe van a' Város szép Palotája, széles és tiszta Platz lévén előtte. Ez mind kívül mind belől oda illik Város-Házának. A' Frontispiciumon legfelül a' tziimer, alatta nagy aranyos betűkkel: Hollandia. A. D. 1620. Középen egy szép Justitia. alatta: Delphensium Curia reparata. Az ajtaja felett ezen emlékezetes vers:

Haec Domus odit, amat, punit, conser-
vat, honorat

Nequitiam, Pacem, crimina, Jura, Bonos.
A' rajta lévő Torony elég szép; van itt egy jó nagy Harang, illy irással: Nos flendo ducimus horas. Franc. Hermoni me fecit Amstelodami. 1659. Ez alatt van a' Tömlöttz, mellyben minden eszközök felette vasasok. &c.

3. Van e'hez nem messze egy roppant, de régi épület Cathedrale Templom a' Sz. Hippolitus nevéről. Itt lehet látni sok nagy emberek Monumentumit:

a) Mihelyt bémegy az ember, ott van egy Pyramis forma fekete márvány Monument., a' Leeuwenhoeké, a' ki a' Microscopiumot találta és az Eredet szerént való bűnt is azon mutogatta.

Piae et Aeternae memoriae
Antonii Leeuwenhoek

Regis Angliae Societatis membri, qui naturae penetrabilia et Physices arcana, Microscopiis ab ipso inventis, et mirabili arte fabricatis, assiduo studio et perscrutatione detegendo, et idiomate belgico de scribendo de tota terrarum Orbe optime meruit.

Natus Delfi 24. Octobr. Ao. MVI c XXXII.
Ibidemq. Denatus 26. Aug. Ao. MVII c XXIII.
Patri Charissimo hoc Monumentum Filia,
Maria a Leeuwenhoek moerens posuit.

β) A' Trompiusé a' ki igen híres Amirál volt, és ezen drága monumentumot alabastromból és márványból az Ordo emeltette. Rajta fekszik maga fegyveresen, a' feje alatt

ágyú, a' lábainál a' Sisakja. Alatta a' tenger, azon viziütközet mesterségesen kivágva. Két Angyal tartja a' Hollandiai tziimert; harmadik pedig egy tengeri Koronát. Az Epitaphium ez:

Aeternae Memoriae

Qui Batavos, qui virtutem ac verum
laborem amas

Lege ac Luge

Batavae Gentis, Virtutis bellicae
fulmen

Heic jacet.

Qui vivus nunquam jacuit
Et Imperatorem Stantem mori debere;
exemplo suo docuit

Amor Civium, Hostium terror

Oceani stupor

Martinus Harpertí Trompius

Quo nomine plures continentur laudes,
quam hic lapis capit sane angustior, et cui
Oriens et Occidens mare, materia

Trymphorum; Universus

Orbis terrarum Gloriam fuit.

Praedonum certa pernicies, commercii
felix adsertor;

Familiaritate utilis, non vilis

Postquam Nautas et milites (durum
genus) Paterno et cum efficacia benigno
rexit Imperio

Post Lta praelia, quorum Dux fuit aut
pars magna,

Post insignes supra fidem victorias.

Post summos infra meritum honores.

Tandem bello Anglico tantum non victor,

Certe invictus 10 Aug. Ann. Aere Chr.

MDCLIII.

Aet. LVI vivere ac vincere desuit.

Foederati Belgii Patres Heroi optime
merito

M. P.

A' tziimerén a' Státuája felett ezen Vers:

Urbs Phoebi cineres jactat, Sed currus
honores

Ingreditur quoties egrediturque mari.

γ) Ehez közel vagyon egy Űri Asszony-
nak igen szép Monumentuma. Hat Orosz-
lány a' hátán tart egy nagy fekete márvány
táblát; ezen fekszik fejér Alabastromból
az Asszony kezeit imádkozó formán özve
téve. A' Monumentumnak teteje vagyon
4 oszlopokon. Az Epitaphium ezen versek:

Illustri serie longâque ab Origine gentis

Morgani hic Conjux Elisabetha tegor.

Marnixi Soboles, quod non nescitur in Orbe

Nomen et invito tempore semper erit.

Virtutum satis est uni placuisse marito

Quod pro me loquitur tam pretiosus

Amor. 1611.

(Folytatása köv.)

TUDOMÁNYOS ÉLET.

Sass Béla בְּיַת רַעְנָן בְּבֵית אֱלֹהִים (Zs. 52₁₀) volt közöttünk b. e. Sass Béla, a debreceni Tisza István tudományegyetem theol. fakultásának őszinte köztiszteletben álló professzora az ó-szövetségi írásmagyarazat és rokontudományai tanszékén. Páratlan hűség, pontosság és lelkiismeretesség jellemezték őt, mint embert és mint tanárt. Ha valahol, úgy a héber nyelv és az Ó-szövetség tanításánál kiválóan fontosak és gyümölcsöket termők ezek a tulajdonságok. Ép ezért hisszük, hogy az anyyira árva, magyar ó-szövetségi irodalomnak hatalmas művelője és gyarapítója lehetett volna Sass Béla, ha ideje jutott volna rá. — Ámde az egyházi közigazgatás, — ahová szintén csak az értékes emberek kellenek — elvette őt a tudomány irodalmi művelésétől a mi, s hiszszük, az ő nagy szomorúságára is. Pedig, hogy mit tudott volna alkotni ezen a téren, annak bizonyossága a tollából nyomtatásban is megjelent „Jób könyvének“ fordítása, amely (Sass Béla: Jób könyve. Fordítási kísérlet prózában. Debrecen, 1894) mesterien küzd le az Ó-szövetség legnehezebb szövegének minden akadályát. Tanítványainak adott jegyzetei is nagy tárgyszeretetről tanúskodnak és bizonyítják azt, hogy az ó-szövetségi tudomány haladását mindig up to date figyelemmel kísérte és felhasználta. — Életének erejében,

בְּלִחְמוֹ ahogy a próféta (Jer. 11₁₉) mondja :

יִנְתַּק מֵאֵתְלוֹ וְתַצְעֲרֵהוּ לְמַלְךְ בְּלִחְמוֹ

„szakítottatott ki az ő sátorából és vitte őt a félelemnek királyához“ (Jób 18₁₄) az őt orvül megtámadó kór. Isten kereső nagy lelke azonban — s ez legyen a mi vigasztalásunk — nem maradhat a halál martaléka, hanem ott jár azóta a Szövetség Istenénél, akinek hűséges szószólója volt. Hiszszük, hogy amikor eljön az az idő, amidőn:

קִיְצוּ יִשְׁנֵי אֲרָמֹתַי עִפֹּר

resztetik לְחַיֵּי עוֹלָם „az örök életre“ (Dán. 12₃), ahol azok közé fogja őt sorozni az Isten, akiről így szól a prófécia:

הַמְשַׁבְּלִים יִתְּרוּ בְּזֵהֵר הַרְבֵּקַע
וּמִצְדִּיקֵי הַרְבִּים בְּבֹרָכִים לְעוֹלָם וָעֶד

(Dán. 12₄)

D. Dr. Kállay Kálmán.

Radácsy György. Elvesztése fájó sebe a református egyháznak és a tudománynak. Azok közé tartozott, akik tudásukkal, keresztyéni, egyszerű, tiszta, példaadó életükkel egy Isten kegyelméből kiváltságosan hosszú tanári működés alatt generációk lelkére tudtak maradandó hatást gyakorolni, úgy, hogy az életéhez illő halála miatt tá-

madt gyász messze túlnőtt az általa oly forrón szeretett sárospataki főiskola és tiszá-
u inneni egyházkerület gyászán és szerte az országban sok tanítványa és tisztelője szívét borította gyászba. Teljes 40 évig 1877—1917-ig volt Sárospatakon a bibliai exegetikák professzora, sőt még nyugdíjba menetele után is tanított egész 1925-ig, 79 éves koráig, így hát nem csoda, hogy sokan a pataki kollégium megszemélyesítőjét benne látták. Tudása, megragadó előadása, szép magyar nyelve, lelkesedése meg tudták kedvelni tanítványaival az exegetikai tudományokat, mert módszeresen foglalkozott tárgyaival. Kivette bőven a részét a Biblia 1905-ben megjelent revideált fordításának az előkészítéséből is, amennyiben ő dolgozta át a Genesist, Exodust, Leviticust, Numerit, Józsuét, Jeremiást, a kis próféták és a Zsoltárok egy részét, az Énekek-énekét, Dánielt és Esdrást, az Új-Szövetségből pedig János evangéliumát, a jánosi és a thessalonikai leveleket. Tíz évig dolgozott ezen a munkán. Önállóan megjelent munkáinak a száma: sok és sokoldalú munkásságról tesz tanúbizonyságot. Tudományos szempontból a — sajnos — befejezetlen maradt ó-szövetségi kánontörténet, amelyből csak 3 fv jelent meg és a Bibliai tanulmányok (1906) a legfontosabbak. Apró cikkeket is nagyon sokat írt, így pl. a talmudista iskolákról. Munkatársa volt a Bibliai lexikonnak is (1906—07). Bizonyos, hogy azzal a tudással és tárgyszeretettel, amellyel ő kezelte tudományozását s amelynek oly ragyogó jeleit is adta most említett műveiben, még igen sok értékes és nagyon szükséges tudományos munkának lehetett volna megírója, hanem „a sokképpen használható és minden munkára kapható és kész emberek Molochja, a közéleti tevékenység nyelte el őt is s benne irodalmunk nagy veszteségére. a tudós írót“.¹

D. Dr. Kállay Kálmán.

D. Erdős József a debreceni Tisza István Tudomány-egyetem nesztora, kiváló professzora a folyó tanév második felével négy évtizedre terjedő hűséges professzori működés után nyugalomba vonult. A hittudományi kar, az egész Egyetem, a Tiszántuli Egyházkerület, a volt tanítványok hatalmas tábora kíséri áldással és jókívánatokkal a távozó nagy professzort.

Új teológiai adadémiai magántanár. Ifj. dr. Szabó Aladár gödöllői református lelkész, a sárospataki református theol. akadémián az egyháztörténelmi szakcsoportból theol. akad. magántanári vizsgálatot tett „Szikszai György élete és munkái“ c. kiváló dolgozata alapján. Az új magántanárt szívből üdvözljük.

¹ I. S. Szabó József „Emlékezés Radácsy György“ -re c. cikkét a Marton János által Sárospatakon 1928-ban kiadott „Radácsy emléklapok“ 28. lapján.

SZERKESZTŐ ÜZENETEI.

A folyó kétéves ciklusra szóló előfizetés.
Az 1927. és 1928. évekre az előfizetési díj évi 20 pengő, az ORLE. és MELE. tagjainak, református és evangélikus egyházi és iskolai könyvtáraknak pedig 18 pengő, vagyis az eddigi előfizetési összeg felénél jóval kevesebb. Ezt a példátlan mérvű díjleszállítást a tisztántúli református egyházkerület döntő fontosságú határozata tette lehetővé, mellyen a folyóirat előfizetését az összes kebelbeli anyaegyházokra, közép-, és felsőfokú intézetekre kötelezővé tette. Az előfizetési kötelezettségből 1928 december 31-ike előtt kilépni nem lehet. Theologusok, segédlelkészek, hitoktatók kedvezményes árú előfizetési díja évi 14 pengő. Kérjük lapunk barátjait új előfizetők gyűjtésére. S kérjük előfizetőinket az 1927. és 1928. évi díj beüldésére a 41,357 (Csikesz Sándor Debrecen Kollégium jelzésű) sz. csekkalapon.

Kimutatás a „Theologiai Szemle“ részére érkezett pénzküldeményekről. Szabó Lajos (Csobád) 10, dr. Filep Gusztáv (Taktaszada) 34, dr. Gáborjáni Szabó Gábor (Tiszaszőlős) 40.80 P, Ráday Könyvtár 20 (1927-re), Hama István (Budapest) 20 (1927-re), Turóczy Zoltán (Győr) 37.60 P, Dunamelléki református püspöki hivatal 20 (1927-re), Rác Kálmán (Pápa) 40, Nagy István (Debrecen) 41.60 P, Illés Géza (Terehegy) 18.20 P, Református Reálgimnázium (Karcag) 20 (1928-ra), Apát-sági Könyvtár (Zirc) 20 (1927-re), Evangélikus Jogakadémia (Miskolc) 21, Szabó Zsigmond (Kiskunhalas) 20, Kovács Ferenc (Dunaszentbenedek) 10, Farkas Győző (Debrecen) 20, Pasztoralis Szeminárium 18 (1927-re), Református Gimnázium (Hódmezővásárhely) 20, Református Főiskolai Könyvtár (Sárospatak) 20, Füle József (Bicske) 16 (1927-re 13.60 P), Gyarmathy Dénes (Rákosszentandrás) 31.60 P, Szinok Zoltán (Pesterzsébet) 10, Református Horthy Reálgimnázium (Kisújszállás) 18 (1928-ra), Szlancsik Pál (Pusztaföldvár) 40.80 P, Egyetemi Könyvtár (Debrecen) 20 (1927-re), Süllő Kálmán (Tiszalúc) 81.60 P (1927-re 8.16 P), Evangélikus wgyetemes Felügyelő Hivatal (Budapest) 20, Buzás Lajos (Siklós) 58.80 P, Gáncs Aladár (Klotildliget) 14, Vincze Elek (Balatonkiliti) 40, Papp István (Budapest) 20, dr. Révész Kálmán (Miskolc) 20 (1927-re), Fekete István (Tiszadob) 40.80 P, Theol. Akadémia (Budapest) 20 (1928-ra), Varga Sándor (Csákvár) 56.80 P, (1927-re 16) Göde Lajos (Budapest) 20, Nagykőrösi Református Tanítóképző 20, Református Leánygimnázium (Miskolc) 20 (1928-ra), dr. Antal Géza (Pápa) 20 (1928-ra), Mezőtúri Református Főgimnázium 20 (1928. évre 16), Gáncs Aladár (Klotildliget) 24.08 P

(1928-ra 18), Pappszász József (Nagykeréki) 10, Fülöp József (Körmend) 18 (1927-re), F. Varga Lajos (Nagyrábé) 18 (1927-re), Újszövetségi Szeminárium (Debrecen) 20, Baár Madas Leánylyceum (Budapest) 40.80 P (1927-re 18), Marton János (Sárospatak) 20, Janka Károly (Cigánd) 79.04 P (1927-re 5.60 P), Szakács Imre (Mórág) 20, Kovács Ferenc (Dunaszentbenedek) 14.40 P, Tóth Lajos (Szekszárd) 40.80 P, Ligeti Ede (Sajókaza) 41.60 P, Durkó Gábor (Szeged) 14.40 P, Szűcs János (Tiszadada) 58.80 P (1927-re 181), Payr Sándor (Sopron) 18 (1927-re 13.60 P), Református Reálgimnázium (Hajdunánás) 9 (1927-re), Sebestyén Andor (Budapest) 10, Marton János (Sárospatak) 20.

Dr. Lencz Géza Máté Kommentárja az ORLE. Könyvkiadó Alapjának kiadásában, mint a Magyarázatos Újszövetség első kötete, elhagyta a sajtót. A mű 22 folió iv terjedelemben, díszes félbőr kötésben, izléses kiállításban, számozott, példányokban került forgalomba. Az ORLE. budapesti közgyűlése úgy határozott, hogy az ORLE. könyvkiadó tagjai a kiadványokat önköltségi, ellőállítási áron kapják, míg mások számára a boltiár az önköltségi ár háromszorosra lesz. A Magyarázatos Újszövetség első kötete 22 lexikonoktáv íven, félbőr kötésben önköltségi áron 19 pengő, a bolti ár 57 pengő. Ezek szerint Dr. Lencz Géza Máté Kommentárjáért az ORLE. Könyvkiadó Alap tagjai haladéktalanul küldjenek be 19 P., azaz tizenkilenc pengőt a 28-793. sz. „k. k. a.“ jelzésű Belvárosi Takarékpénztár fiókja Debrecennek szóló (könyvkiadó-alap) csekkalapon és ugyanoda küldendők a könyvkiadó-alapra megajánlott 3 mm. búza árának hátralékos részletei is a jelenleg megállapított, mm.-ként 30 P., azaz harminc pengő átalányösszegben. Az ORLE. főtítkárához intézett indokolt előterjesztésre az ORLE elnöke kivételes esetben megengedheti a havonkénti részletben félév alatti törlesztés kedvezményét. Ebben az esetben az illető tag az engedéllyel egyidejűleg kellő számú csekkalapot is kap.

Az ORLE. Könyvkiadó-Alap kiadásában megjelent dr. Lencz Géza : „Máté evangéliumának fordítása és magyarázata“-ért 1928 január 1-től 1928 március 15-ig a következő pénzküldemények érkeztek: Török Vince (Karcag) 19, Bányai Lajos (Tatabánya) 19, Keresztesi Lajos (Nyírmada) 19, Nagy Kornél (Dunaalmás) 19, Görömbei Péter (Nagykálló) 19, Makay Kálmán (Alsóvadász) 19, Szűcs József (Tiszadada) 19, Saárközy Lajos (Korlát) 19, Győrék József (Alsósegéd) 19, Szilágyi Béla (Örsény) 19, Máté Lajos (Somogyvisonta) 19, Komjáthy János (Mocsa) 19, Janka Károly (Cigánd) 19, Kóródy Lajos (Fulókércs) 4, Farkas Imre (Miskolc) 19, dr. Hajdú Gyula (Berettyóújfalu) 19, Simon Zsigmond (Botyka) 19, Halka Sándor (Erdő-

cskonya) 19, *vitéz Leellőssy Árpád* (Berekbószörmény) 19, *Máthé Akos* (Nagyóttfalu) 19, *László Zsigmond* (Nagysáp) 19, *Ballay Aladár* (Bihartorda) 5, *Varga Tamás* (Kunszentmiklós) 19, *Mező Benő* (Madocsa) 19, *Czanik Béla* (Kajószentpéter) 19, *Mészöly Győző* (Alsónyék) 19, *Varga Kálmán* (Káloz) 19, *Kiss József* (Hajsze) 19.57 P, *Vass János* (Ór) 19, *Szalay Pál* (Szatmárcseke) 19, *Takács Mihály* (Felsőábrány) 19, *Verebély Barna* (Olaszliszka) 19, *Vargha Sándor* (Magyaralmás) 19, *Karácsony András* (Békés) 19, *Farkas Endre* (Kádárta) 19, *F. Varga Lajos* (Nagyrábé) 19, *Porzsol István* (Újfehértó) 19, *Bakcsy István* (Szikszó) 19, *Gyulai református Lelkesi Hivatal* 19, *Kurdi Béla* (Foktő) 19, *V. Fejes György* (Ráckeve) 19, *Szabó Imre* (Darnó) 19, *Körössy József* (Nekézseny) 19, *Kovács Sámuel* (Nyugatszenterzsébet) 9, *Babay Béla* (Sárpilis) 19, *Sárkány Sámuel* (Szentistvánbaksa) 19, *dr. Matolcsy Sándor* (Kaposvár) 19, *Haday István* (Csenger) 19, *Fejérváry Kálmán* (Hobol) 19, *Gerenday Endre* (Bogyiszló) 19, *Czuczor János* (Uzsod) 19, *Bay Jenő* (Baranyahidvég) 19, *Hideg János* (Kisecsány-Oszi) 19, *Szabó Kálmán* (Soponya) 19, *Veress Bálint* (Hencida) 19, *Vass Mihály* (Gégény) 19, *Halász Imre* (Adorját) 19, *Marjai Károly* (Mezőtúr) 19, *Láng István* (Felsőnovaj) 19, *Kovács Ferenc* (Dunaszentbenedek) 19, *Kósa Szabó Pál* (Mád) 19, *Horváth Zoltán* (Bisze) 19, *Pataky Sándor* (Kenézlő) 10, *Tapsonyi Sándor* (Ászár) 19, *vitéz Jávor János* (Sellye) 19, *Ujlaky Lajos* (Újkenéz) 19, *Kádár János* (Vízoly) 19, *Szilvási Jenő* (Hernádbüd) 19, *Kérészi István* (Tizsanána) 19, *Gönczy János* (Nyíríbrony) 19, *Szöllősy József* (Tolcsva) 19, *Bokros wlek* (Rohod) 19, *Kóródy Lajos* (Fulókércs) 3, *Órdög Lajos* (Pocsaj) 10, *Ballay Aladár* (Dancsháza) 5, *Jezerniczky Dániel* (Mezőcsokonya) 19, *Nagy Vince* (Tök) 19,

Cziáky Fndre (Abaújszántó) 19, *Papp Albert* (Mány) 19, *Molnár Zoltán* (Hajdúhadház) 19.50 P, *Sütő Kálmán* (Tiszalúc) 19, *id. Szigethy Gyula* (Gebe) 19, *Bartha Gyula* (Sajókaza) 19, *Görgey János* (Zsujta) 19, *Pósa Péter* (Cserépújfaló) 19, *Somogyi József* (Fülöpszállás) 19, *Tomory Dezső* (Szabolcs) 19, *Radó József* (Nagyléta) 19, *Szabó József* (Piskó) 19, *Takács Sándor* (Kérsémjén) 19.

Az ORLE. könyvkiadó-alap tagjai sorába három évl egy-egy métermázsza búza árának összesen 100 P., azaz egyszáz pengőben megállapított összeg befizetésére szóló kötelező nyilatkozat aláírása, s az első évi egyharmadának : 33 pengőnek 28,793. sz. k. k. a. jelzésű csekklapon készpénzben való befizetése útján még mindig lehet belépni, ez esetben az újonnan belépő tagok az ORLE. könyvkiadó-alap könyvkiadványait szintén önköltési áron kapják.

Az ORLE. Könyvkiadó-Alapjára búztagdíjba 1928 január 1-től 1928 márc. 15-ig beérkezett pénzküldemények : *Saárközy Lajos* (Korlát) 10, *dr. Hajdú Gyula* (Berettyóújfalu) 90, *Varga Tamás* Kunszentmiklós 90, *Verebély Barna* (Olaszliszka) 30, *Kurdi Béla* (Foktő) 30, *Gecse Lajos* (Kesznyét) 30, *Kovács Lajos* (Fehérvárcsurgó) 30, *Saárközy Lajos* (Korlát) 10, *Marjay Károly* (Mezőtúr) 90, *Gacsályi József* (Barabás) 12, *Takács Mihály* (Alsóábrány) 10, *Halka Sándor* (Erdősokonya) 5, *Gerenday Endre* (Bogyiszló) 10, *László Zsigmond* (Nagysáp) 30, *Jezerniczky Dániel* (Mezőcsokonya) 30, *Görgey János* (Zsujta) 10, *Máté Lajos* (Somogyvisonta) 10, *Szabó József* (Piskó) 30, *Halka Sándor* (Erdősokonya) 5, *Bay Jenő* (Baranyahidvég) 15, *Tóth Károly* Szekszárd 60, *dr. Matolcsy Sándor* (Kaposvár) 30.

Magyar államvasutak 1927. évi téli menetrendje.

Debrecen állomásra **érkezik**, honnan : 2-38 Budapest ny. 6-24 Nagykereki. 6-44 Tiszalök. 6-46 Nyírábrány. 6-56 **Nyíregyháza**. 6-57 Tiszafüred. 7-09 Budapest ny. 7-30 Nagyléta. 7-39 Hajdúnánás. 7-40 Téglás. 8-53 Püspökladány—Biharkeresztes. 8-54 Szerencs. 8-58 Tiszalök. 11-30 Hortobágyi halastó. 11-40 Hajdúnánás. 11-42 Nyírábrány. 11-51 **Budapest ny.** 12-00 Szerencs. 14-08 Budapest ny. 14-15 Hajdúnánás. 14-26 Füzesabony. 16-02 Nagyléta. 17-11 Nagykereki. 17-20 Nyírábrány. 17-28 Tiszalök. 17-31 **Nyíregyháza**. 18-10 **Budapest ny.** 19-12 Tiszalök. 19-14 Hajdúhadház. 19-46 Püspökladány—Biharkeresztes. 21-15 Tiszalök. 21-35 Szerencs. 21-46 Polgár. 21-50 Nyírábrány. 23-06 Nyíregyháza. 21-59 **Budapest**

ny. — Debrecen állomásról **indul**, hova : 3-10 Szerencs. 3-50 Nyírábrány. 4-00 Füzesabony. 5-29 Téglás. 5-30 Tiszalök. 6-00 Püspökladány—Biharkeresztes. 7-10 **Budapest ny.** 7-20 Hortobágy-halastó. 7-52 Szerencs. 8-00 Nyírábrány. 8-02 Hajdúnánás. 9-10 Nagykereki. 9-40 Nagyléta. 10-09 Hajdúnánás. 12-01 **Nyíregyháza**. 12-10 Nyírábrány. 12-11 **Budapest ny.** 12-28 Budapest ny. 12-30 Tiszalök. 13-06 Polgár. 14-27 Tiszalök. 14-30 Püspökladány. 14-31 Szerencs. 14-40 Nyírábrány. 15-00 Nagykereki. 16-03 Nagyléta. 16-24 Hajdúnánás. 17-41 **Budapest kel.** 18-24 Szerencs. 18-53 Tiszafüred. 19-13 Tiszalök. 22-15 Budapest ny. 22-09 **Nyíregyháza**. 23-15 Tiszalök. 0-16 Budapest ny. (A **vastag betű** gyorsvonalat jelent.)

Directeur : ALÉXANDRE CSIKESZ, professeur d'université. Debrecen. Hongrie.

Comité de rédaction : Jean Deák, professeur d'université et Émeric Révész chargé de cours à l'Université.

Abonnement : 20 francs suisses par an.

Paraissant tous les deux mois. — Publiée par l'Association Nationale de Pasteurs Réformés de Hongrie.

SOMMAIRE :

La Parole : *Al. Szabó*, p. 1.

Études : *L. Bányay* : Je crois une sainte Eglise catholique. pp. 2—72.

Articles et notes : *J. Marton* : Le protestantisme grec d'aujourd'hui. pp. 73—77. — *Ch. Karner* : Mandéisme et christianisme primitif. pp. 77—88.

Littérature étrangère : 89—95; *J. Oberer* : Les persécutions des Luthériens en Slovaquie au XVII. Siècle. *E. Révész*. — *P. Bovet* : Le Sentiment religieux et la psychologie de l'enfant. *A. Illyés*. — *H. Schwartz* : Paedagogisches Lexikon. *E. Szelényi*. — *K. Beth* : Frömmigkeit der Mystik u des Glaubens. *E. Szelényi*. — Vortragsdichtungen f. Weihnachtsfeier. *G. Filep*. — Weihnachtsspiele. *G. Filep*.

Littérature hongroise : *J. S. Szabó* : Le protestantisme en Hongrie; Divers auteurs : Le rôle de l'esprit protestant dans la vie du peuple hongrois. *ri*, p. 95. — *G. Radácsi* † : Mémoires et témoignages. *J. Gulyás*, 96. p. — *S. Horváth* : La harpe de l'Esprit. *Edm. Szelényi*, p. 97. — *Gy. Ferenczy* : Petit catéchisme pour réformés. *G. Filep*. — *G. H. Kiss* : Esprit et Vie. *G. Filep*, p. 98. — *Al. Makkai* : La moisson; Ecclesia Militans. *G. Filep*. — *J. Vásárhelyi* : Témoignage. Je sais à qui j'ai cru. *G. Filep*, p. 99. — *Z. Tildy* : Almanach pour les enfants. *G. Filep*, p. 100. — *P. Podmaniczky* : Les grandes choses des petits. *G. Filep*. — *Al. Nagy* : Harpes et coupes d'or. *J. Gulyás*. — *L. G. Nagy* : Pour la terre et le peuple de Hongrie! *J. Gulyás*. — *Et. Ecsedi* : Tableaux de genre de la plaine Hortobágy. *J. Gulyás*. — Annales de l'Association Nationale des Professeurs Réformés 1925—26. et 1926—27. *J. Gulyás*. — *G. Kristóf* : Trois caractéristiques. *J. G.* p. 101.

Revue des revues : 101—106; *A. Keller* et *A. Titius* : Stockholm. *K. Kállay* et *E. Révész*. — *Lüpke* : Die Dorfkirche. *A. Csikesz*. Th. L. *Haitjema* : Onder Eigen Vaandel. *K. Kállay*.

Publication : Journal de voyage de *J. Keresztesi* (10-me suite) p. 106.

Vie scientifique : Nécrologie de *B. Sass*. *K. Kállay*, p. 110. — Nécrologie de *G. Radácsi*. *K. Kállay*. — Le Dr. *J. Erdős* a pris sa retraite. — Nouveau privat-docent de théologie.

Éditorial. p. 111—112.

Redigiert von ALEXANDER CSIKESZ Universitäts-professor, Debrecen. Ungarn.

Mitarbeiter: Emerle Révész, Privatdozent a. d. Universität, Debrecen. und Joannes Deák Univ. Professor. Sopron.
Subskriptions preis pro Jahr Goldmark 18., 20 Schw. Fr.

Erscheint zweimonatlich. — Verlag des Ungarländischen Reformierten Pastoren-Vereins (ORLE.)

INHALT:

Das Wort, von Dr. Aladár Szabó. 1.

Aufsätze: Ludwig Bányai: Ich glaube an eine allgemeine, heilige Kirche. 2—72.

Kleinere Mitteilungen: Johann Marton: Der neue griechische Protestantismus. 73—88. — Dr. Karl Karner: Mandäismus und Urchristentum. 77—88.

Ausländische Litteratur: Oberuc J.: Les persécutions des Luthériens en Slovaquie an XVII. siècle. E. Révész. 89. — P. Bovet: Le sentiment religieux et la psychologie de l'enfant E. Illyés. 91. — H. Schwartz: Pädagogisches Lexicon. Ö. Szelényi. 94. — K. Beth: Frömmigkeit der Mystik und des Glaubens. O. Sz. — Vortragsdichtungen f. Weihnachtsfeier. G. Filep. 95. — Weihnachtsspiele. G. Filep.

Inlandslitteratur: Joseph S. Szabó: Der Protestantismus in Ungarn. Mehrere: Die Bestimmung der protestantischen Geistes im Leben der ungarischen Nation. ri. 95. — G. Radácsi: Erinnerungen, Zeugnisse, J. Gulyás. 96. S. Horváth: Die Harfe des Heiligen Geistes. Ö. Szelényi. 17. — J. Ferenczy Kalvinischer Kleiner Katechismus. G. Filep. — Dr. G. Kiss: Seele und Leben. G. Filep. 96. — S. Makkai: Ernte. Ecclesia militans. G. Filep. — I. Vásárhejyi: Bezeugung. Ich weiss, an welchen ich glaubte. G. Filep. — Z. Tildy: Blumengarten. Illustrierter Kinderkalender. G. Filep. 100. P. Podmaniczky: Grosse Sachen kleiner Menschen. G. Filep. — S. Nagy: Harfen und goldene Bächer. J. Gulyás. — L. G. Nagy: Für das ungarische Land und das ungarische Volk. J. Gulyás. — St. Ecsedi: Lebensbilder von der Hortobágy. J. Gulyás. — Jahrbücher des Landesvereins der reformierten Mittelschul-Lehrer v. J. 1925—6, 1926—7. J. Gulyás. — G. Kristóf: Drei Charakteristiken. J. G. 101.

Zeitschriftenschau: A. Keller, A. Titius etc.: Stockholm. K. Kállay und ri. — Lüpke: Die Dorfkirche. A. Cs. 104. — Th. L. Haitjema: Onder Eigen Vaandel. K. Kállay. 105.

Veröffentlichung: Die Tagebücher des Jos. Keresztesi über seine akademische Reise. X. Forts. 106.

Wissenschaftliches Leben: Béla Sass. K. Kállay. 110. — G. Radácsy. K. Kállay. — D. J. Erdős im Ruhestand. — Neuer theolog. akademische Privatdozent.

Mitteilungen des Herausgebers: Der laufende zweijährige Ziklus. — Subskriptionspreise für die Theologische Rundschau. — D. G. Lencz: Kommentar zu Matthaeus. — Orle. Buchverlagsfond Bibel-Kommentar. — Orle. Mitglieder des Buchverlagsfond. — Orle. Für die Beiträge der Mitglieder des Buchverlagsfond. — Winterfahrplan der Ungar. Staatsbahnen für 1927.

Editor: ALEXANDER CSIKESZ university-professor Debrecen. Hungary.

Chief-contributor Emerle Révész Lecturer at the University. Chief-contributor John Deák university-professor.

Subscription price 16 s. or Dollar 4.

Bimonthly periodical. — Published by the Society of the Hungarian Reformed Ministers.

CONTENTS:

The Word: A. Szabó. p. 1.

Study: L. Bányay: Credo Sanctam Ecclesiam Catholicam. pp. 2—272.

Smaller articles: J. Marton: The Greek Protestantism of to-day. pp. 73—77. — Ch. Karner: Mandaeism and Early Christianity. pp. 77—88.

Foreign Review: pp. 89—95. J. Oberuc: Les persécutions des Luthériens en Slovaquie au XVII. Siècle. E. Révész: — P. Bovet: Le Sentiment religieux et la psychologie de l'enfant. A. Illyés. — H. Schwartz: Pädagogisches Lexikon. E. Szelényi. — K. Beth: Frömmigkeit der Mystik u. des Glaubens. E. Szelényi. — Vortragsdichtungen f. Weihnachtsfeier. G. Filep. — Weihnachtsspiele. G. Filep.

Home literature: pp. 95—101. J. S. Szabó: The Protestantism in Hungary. Different authors: The Mission of the Protestant Spirit in the Life of the Hungarian Nation. E. Révész. — A. Radácsy: Remembrances and Testimonies. J. Gulyás. — A. Horváth: The Harp of the Holy Spirit. E. Szelényi. — J. Ferenczy: A Short Catechism Calvinist. G. Filep. — G. Kiss: Spirit and Life. (Sermons). G. Filep. — A. Makkai: Harvest. Ecclesia Militans. (Sermons and Essays). G. Filep. — J. Vásárhejyi: Confession. I know whom I have believed. (Sermons). G. Filep. — Z. Tildy: Blooming Garden. Calender for Children. G. Filep. — P. Podmaniczky: Great Affairs of little People. G. Filep. — A. Nagy: Harps and Golden Cups. J. Gulyás. — L. G. Nagy: For our Hungarian Soil, for our Hungarian People. J. Gulyás. — St. Ecsedi: Pictures of Hortobágy. J. Gulyás. — Annual Reports of the Hungarian Reformed Middleschool-Masters Association For 1925—6 and 1926—7. J. Gulyás. — G. Kristóf: Three Characteristics. J. Gulyás.

Review of Reviews: pp. 101—106. A. Keller and A. Titius: Stockholm. K. Kállay and E. Révész. — Lüpke: Die Dorfkirche. A. Csikesz. — Th. L. Haitjema: Onder Eigen Vaandel. K. Kállay.

Publication: pp. 106—109. Notes from. J. Keresztesi's Diary on his Academic Tour Abroad. X.

Scientific Life: p. 110. Obituary: Prof. B. Sass and Prof. G. Radácsi. K. Kállay. — Prof. J. Erdős, D. D. Retired. New Lecturer on the Theological Academy of Sárospatak.

Editorial Message: pp. 111—112.

THEOLOGIAI SZEMLÉ

FŐMUNKATÁRS :
RÉVÉSZ IMRE.

SZERKESZTI :
CSIKESZ SÁNDOR.

FŐMUNKATÁRS :
DEÁK JÁNOS.

TARTALOM :

Az Íge : *Csikesz Sándor.* 113—114.

Tanulmányok : *Enyedi Andor:* Magyar református kátéirodalom. 115—167. — *Dr. Révész Imre :* Krisztus és az Antikrisztus (Ozorai Imre és műve). 167—199.

Publikáció : Keresztesi József naplójegyzetei akadémiai útgjáról XI. 199—200.

Kisebbségi közlemények : *Gulyás József:* Lengyel József (élete és művei). 201—205. — *Szabó Aladár:* Szikszai György élete és munkássága című dolgozat 416. számú jegyzetének helyesbítése és kiegészítése. 206.

Külföldi Szemle : Paterson P.: The Nature of Religion Gifford Lectures delivered in the University of Glasgow in the Years 1924 and 1925: *Vasady Béla.* 206—211. — Isten országa a theologiai érdeklődés homlokterében: Selwyn E. G.: Theology... Schmiat K. L.: Theol. Blätter... Michaelis W.: Täufer, Jesus, Urgemeinde etc.: *Révész Imre.* 211—213. — Deutsche Mystiker. David M.: Frauenmystik etc.: *Szelényi Ödön.* 213—214. — Kaftan: Neutestamentliche Theologie im Abriss dargestellt és Zahn: Grundriss der neutestamentlichen Theologie: *Kiss Jenő.* 214.. — Brunner E.: Religionsphilosophie evangelischer Theologie: *Vasady Béla.* 214—216.

Hazai irodalom : Marton J.: Harsányi-emléklapok: *Gulyás József.* 216. — Rác L.: A történelmi materializmus és a vallás: *Mátyás Ernő.* 216. — Makkai S.: Ördögsekér: *Zsigmond Ferenc.* 216—218. — Kiss L.: Régi népdalok Hódmezővásárhelyről: *Gulyás József.* 218—219.

Folyóiratok szemléje : Life and Work Bulletin des Internationalen Sozialwissenschaftlichen Instituts der Weltkirchenkonferenz für praktischen Christentum: *ri.* 219—220. — Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses: *ri.* 220—221. — Études theologiques et relig.: *ri....* Zsinka F.: Magyar protestáns egyháztörténeti adattár: *ri.* 221—222.

Tudományos Élet : **Harsányi István.** — D. Dr. Kállay Kálmán. — Új theologiai doktorok. — Theologiai fakultások új tisztikara. — Üresedésben levő theologiai professori állások. 222—223.

Szerkesztő üzenetei. A folyó két éves ciklus. — Theol. Szemlére előfizetési díjak. — ORLE Könyvkiadó Alap Magyarázatos Bibliájáért. — ORLE Könyvkiadó Alap tagdíjárulékai. 223—224. — Protestáns Szemle. — Államvasútak 1928. évi nyári menetrendje.

E KETTŐS SZÁM ÁRA 8 PENGŐ.

ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE: 20 PENGŐ.

KÜLFÖLDI ELŐFIZETÉSEKNÉL A PORTÓ KÜLÖN FIZETENDŐ.

MEGJELENIK: KÉTHAVONKÉNT.

A LAP SZELLEMI ÉS ANYAGI ÜGYEIBEN CSIKESZ S. EGYETEMI TANÁRHOZ KELL FORDULNI,
DEBRECEN, KOLLÉGIUM.

ORSZÁGOS REFORMÁTUS LELKÉSZEGYESÜLET KIADÁSA.

Az Ige.

„Szolgai formát“.

(Elmondattott a debreceni Nagytemplomban a Tisza István Egyetem évváró ünnepélyén, 1928 június 8-án.)

... ha helye van Krisztusban az *intésnek*, ha helye van a szeretet *vigasztalásának*, ha helye van a *Lélek közösségének*, ha helye van a *szívnek* és a *könyörületnek*, teljesítsétek be az én örömeimet, hogy egyenlő indulattal legyetek... semmit nem cselekedvén versengésből, sem hiába való dicsőségből, hanem alázatosan, egymást különbeknek tartván ti magatoknál. Ne nézze ki-ki a maga hasznát, hanem mindenki a másokét is. Annakokáért az az indulat legyen bennetek, mely volt a Krisztus Jézusban is, aki, mikor Istennek formájában vala, nem tekintette zsákmánynak azt, hogy ő az Istennel egyenlő, hanem önmagát megüresíté, *szolgai formát vévén föl*, emberekhez hasonlónak lévén :.... megalázta magát, engedelmes lévén haláláig, még pedig a keresztfának haláláig. Annakokáért az Isten is fölmagasztalá őt, és ajándékoza neki oly nevet, amely minden név fölött való ; hogy Jézus nevére minden térd meghajoljon, menyeyeké, földieké és föld alatt valóké. És minden nyelv vallja, hogy Jézus Krisztus Úr az Atya Isten dicsőségére“.

Pál lev. Filippi. II. r. 1—2a., 3—7. 8b—11. v.

Róma börtönében hall hírt az apostol a filippibeli gyülekezet elárvult élte első szakaszáról. Ott a szabad gyülekezet messze keleten, itt az apostol rabszolgaként lánban. A világ szerint mennyire alatta áll a szabadnak ez a szolga. A lélek szemei másképp látnak : Pál feledve bilincseit a szárnyaló szellem királyi trónusáról hallgatja az általa alapított gyülekezet eddigi élete híradását s levélbe diktálja a krisztusi bíráló igaz törvényeit, melyeknek az ilyen lelki beszámolókat irányítaniok kell, hogy a nagy ítélőbíró előtt megállhassunk. Kicsiny Filippi-gyülekezete a mi universitásunk is. Évszázados alapjait apostoli lelkületű férfiak rakták, kiket rabságukban és győzelmükben ugyanaz a lélek hevített, mint Pált, a nagy apostolt. Elérkeztünk egy munkaév végére, lélekben oda kell állanunk ítélőbíránk elé ! Vizsgáljuk meg lelkünket a nagy apostol kétévezredes törvényei tükörében.

Van-e helye az *intésnek* ? Megalázkodva feleljük : van ! De ugyanakkor felegyenesítjük Krisztus előtt megalázott fejünket és szemébe nézünk halandó testvéreinknek : inteni nem neked van jogod, csak a Krisztusnak. Ki vagy te, még ha még olyan méltóság is, hogy megítéled a te embertársadat ? Ne ítélj, hogy ne ítéltsél ! Csak a Krisztus igéjével inthetsz. Emberi intés csak a fegyelem, megtorlás és meghurcoltatás vasvesszejét suhogtatja, de az isteni intésre omló alázattal döbben le a lélek. Krisztus inthet csak alázatra, ki isten létére szolgai formát vett magára ! Krisztus intése : elfedett hibáidat lásd be, eredj el és többé ne vétkezzél. Vajha ezzel az intéssel szívünkben mehetnénk egy új esztendőnek... A másik törvény a *vigasztalás*. Jaj a léleknek, ha azt hiszi, hogy munkájában semmi fogyatkozás, csak hódolat illeti ! Áldott az a lélek, mely munkája dicsőségét Istennek adja s hibái felett szívében kesereg. De vigasztalni sem neked van jogod, csak a Krisztusnak. Emberi vigasztalás csak hiú elismerés, protekció, pozíció, nepotizmus, viszontbiztosító baráti kritika. Krisztus vigasztalása lépcső a mélységben levőnek, szárny a földön kúszónak, vitorla a fuldoklónak. Csak ő vigasztalhat, ki szolgai formából dicsőség trónjára lépett. Az ő vigasza : Ne félj, csak higj ! Aki én bennem hisz, ha meghal is él az. Ne féljetek attól, akik a testet megölik. Belátott hibáid elfeledtetnek, megbánt bűneid megbocsáttatnak. Elhintett tudások kikeletet látnak...

Hát a harmadik törvény ? Meg volt-e köztünk a *lélek közössége* ? Nem úgy, hogy te szegődsz a másikhoz hajbókoló csatlós gyanánt és fürge visszhangként, vagy az símul hozzád gratulációk pávatollas legyezőjével. Egy lélekben, egy szellemben kell egyesülni, de ez a lélek a Krisztus lelke legyen, mely semmit nem cselekszik versengésből, vagy hiú dicsőségből s amely alázatosságból a másikat különbnek tartja önmagánál. Csak az ilyen alázatos lélek vigasztaló keze törölheti le az isteni intés fakasztotta hideg verítéket.

Elmult esztendőnk gazdag volt-é *szívben* és *könyörületben* ? Szívvel kell húzódni tanárnak egymáshoz, professzornak diákhöz. Ha eltöltött éveink presbhyops szemével és elért rangunk kitüntetése távcsövével nézünk körül, de messze, de mélyen vannak embertársaink. Ranglétra, kaszt, osztály, életidő emel korlátokat. Nézz magasba gyermeki szemmel s kihagy a szívverésed a szörnyű távolságra, amelyre vagyunk Istentől ; egyforma messze te is, én is, mindnyájan. E szörnyű távolság észbontó méreteihez, csöppnyi, parányi mikronok azok, amelyeket ember ember közé akar szorítani. Milyen jó volna szívközelségbe jutni az Atyához. De ez csak úgy lehet, ha szívközelségbe jutsz a rádbízottakkal, diákkal, tanárral egyaránt, hogy egy is azok közül el ne vesszen.

Király a szív, *könyörület* a koronája. Az adakozás merkantil értéket, csak fillért ad, potyajegyet, vagy ócska gombot ; a *könyörület* mindenét. Nem aranyat, ezüstöt, de egész tudásod legjavát, még vergődő eredménytelenségét és vívódó kétségeit is, belső hevületed igaz tüzét, önemésztő, izzó teremtő erődöt, életeszmenyednek vonzó szépségét. Gramofonja vagy-e, vagy lüktető szíve tudományszakodnak ? Agyad hívős igéit szíveddel forrósitva szórd el a *könyörület* magvető kezével. Ha igazán szeretted eszményeidet, mily boldogító, ha a hatásodra újra és újra mások is szeretik. Diákjaidban a magyar Alföldről ezernyi családfa nyújtja ide virágos ágát. Szörnyű a felelősség, ha nem az élettermő jellem, a tudás, a nemzeti eszmény himpora, hanem szakértő fecsegéssé zápora, adat-tömegednek nubiai homokja, hiú egyéniséged dicsvágyó aranypora harmatozza be ezeket s teszi önhibájukon kívül szellemi meddőkké, lelki sorvadattakká. A magyar föld megtermette fáját, a magyar család megtermette virágát. Jaj nekünk, ha a magyar egyetem nem tudja megtermékenyíteni ezeket a férfias jellem, a hívő tudás, a nemzeti eszmény életésirájával. Ide kell a *könyörület*, mely mindenét odaadja krisztusi módon ; aki istenfia létére szolgáló formát vett fel magára, hogy közénk jöjjön és tanítson s leszállt az engedelmesség útján a halálnak völgyébe, a gyalázat haláláig. Ő az igazi tanító, ő az igazi mester. Azóta minden tanítónak, minden tudomány-nak, minden igazságnak fel kell venni ezt a szolgáló formát és életét is odaadni juhaiért, híveiért. Ez a világmindenség törvénye. Nézd a természet világát. A királyi nap nemcsak fényévmillióknak sugároz, de szolgáló formát vesz fel magára, hogy egy-egy sugarával ott játszadozzék a beteg párnáján s bevillanjon a börtön sötétjébe. A trónoló felhő, a fedelmi folyó és a fenséges tenger szolgáló formát vesz fel magára, hogy mint feszítő erő a gőzgépekben, rabszolgaként szolgálja az embervilágot. A cikázó villám, mely eget-földet renget, sziklacsúcsot dönt, szolgáló formát vesz fel magára, hogy világoljon, melegítsen, lüktető erővel egész civilizációt mozgasson. A kárpátok szikláin szolgáló formát vesznek fel, hogy mint omló kavics, selymes homok, lágy karokkal öleljék a magyar folyó habjait. Badacsony és Tokaj gigászi bazaltja szolgáló formát vesz fel magára, hogy szekerünk útjára borítsa palástját. De így van az a szellemvilágban is. Egy Plátón, Seneca, Augustinus, Kant a közhely szolgáló formáját veszik magukra, hogy erősítsék az ingadozó lelkeket. A nagy írók, költők serege, egy Csonkai, Petőfi : szolgáló formát vesz fel magára, hogy minden lelket üdítő nektárral itasson. Az evangélium a megcsúfoltatás szolgáló formáját veszi fel, hogy még a halálban is vigasztalhosson. Az isteni trónustól a szolgáló formán és szenvedésen át visz az út a megdicsőülés felé. — *Fakultások*, csak aki megalázza magát, az magasztatik fel ! Konfessziók égiveretű igéi az egyéni bűnbánaton és élményen át lesznek alapkövei a *theologiai* gondolkozásnak és a vallásos jellemnek. A törvény és *jog* fenséges igéi a tanítás és közélet szolgáló formáján keresztül lesznek a nemzeti öntudat tartó oszlopai. A higiénia és samaritánus *orvosolás* millió kísérlete és titáni hypothézise, a naponkénti hűség, éjt, napot emésztő kutatás és ápoló gyógyítás szolgáló formáján keresztül magaszosodik a magyar faj egészségtől ragyogó, piros orcájává. A szellem és természettudomány *bölcsesége* és szikrázó igazságai a tudós virrasztásán, önsorvasztó aszketikus lemondásán, e szolgáló formán keresztül épülnek bele, mint világnézet, kultúra és civilizáció, jellem és boldogság a nemzeti életbe. Királyi igazságok a szolgálat völgyén át jutnak újra trónjukra.

Végeztél-e ilyen könyörülő szolgálatot a Jézus példája szerint ? Inkább kicsiny tanítványi körnek, de mindent odaadni. Inkább kevésnek, de nagyon. Inkább párnak, de szívügyévé tenni. Tudós étellel eleven tudást, életpéldával példás életet. A rabszolgatartó zsarnokok elbuknak, de a hős szolgáló formában is trónusára lép. Ezzel az önemésztő munkával segíted elő, tisztes Universitást, hogy az a lelki szerette, szívünkéből szakadt, kifosztott csonka hős : a mi magyar hazánk, mely a trianon szolgáló formáját vette fel magára, trónusára lépjen. Fogadjuk meg ezt az intést ; erősödünk meg ebben a vigasztalásban ; ez a krisztusi lélek közössége, ez a szív, ez a könyörület indítson szolgáló formában királyi munkálkodásra. Ámen.

Csikesz Sándor.

Magyar Református Kátéirodalom.

1. Bevezetés.

*A katekizmus fogalma, eredete, részeinek kialakulása, sorrendje.
A sorrend a különféle felekezetek katekizmusáiban.*

Katekizmusokkal, vagy rövidebben szólva kátékkal nagyon gyakran találkozunk a népszerű gyakorlati irodalomban. Általában kérdés-felelet formában írott olyan könyvekre, füzetekre alkalmazták ezt a nevet, amelyek bizonyos tudnivalókat röviden, világosan, könnyen felfoghatóan és emlékezetbe véshetően adnak elő. Vallásos vonatkozás azért fűződik önkéntelenül is a katekizmus névhez, mert a kérdés-felelet formában való oktatás és könyvszerkesztés legelőször vallásos talajon, az egyházi életben lép fel és itt nyer századokon át tartó alkalmazást. Sőt ezen a téren, az egyházi életben a katekizmus szó megelőzte a ma általánosan hozzáfűzött jelentést. Ugyanis a katekizmus szó alatt eleinte, az ő és egész középkoron át magát a vallásos oktatást értették¹ s csak a reformáció alatt kezdték katekizmusnak az oktatás eszközeül és anyagául szolgáló, kérdés-felelet formában írott könyvet nevezni. A katekizmus, mint könyv, a reformáció XVI. század terméke, alkotása.² S ez természetes is, mert a reformáció forradalmi jelenség, a XVI. század a vallásos és egyházi élet forradalmi százada volt. Kátékra, új tudnivalók rövid, világos előterjesztésére, a kérdés-felelet formában való gyors oktatásra, az ilyen módon való szinvallatásra mindig forradalmi időkben; a hirteleni átformálódás, a határozott állásfoglalás lázas napjaiban van szükség. — Jóformán minden forradalom; politikai, gazdasági vagy járványos nyugtalanság és átalakulás megteremtette a maga kátéját.³

A reformáció azonban csak a katekizmust, mint könyvet szülte meg; a könyv anyagát úgyszólván készen vette a megelőző századok vallásos nevelésének, oktatásának műhelyéből. A katekizmusi anyag legősibb magja: a hit, ima és törvény trilogiája. Ezek alkották az ősegyház verbum abbreviatum-ának, rövidített beszédének (Ésaiás X. 22., Róm. IX. 28.) tartalmát is. A hittan az apostoli hitvallásban, az imatan az úriimában rögzítődik meg, a törvénytánban a szeretet kettős parancsa (Máté XXII. 36—40.) váltakozik és vetélkedik mint tananyag a tízparancsolattal; míg a reformáció az utóbbit emeli általános érvényre. E trilógiához kényszerítő szükség hatása alatt járul a szentségtan. S így alakul ki a katechetikai quadrvium. A katekizmus részeinek megállapított sorrendjéről az ő és középkorban alig lehet szó, mert jóformán egymástól elszigetelten alakulnak ki. A hittan és a szentségtan az ókori keresztség oktatásban, az imatan a liturgiai oktatásban, a törvénytán, főként a tízparancsolat tartalommal a középkori gyónás-

¹ Heltay Gáspár katekizmusában az első kérdés: „a katekizmusnak nagy híre vagyon, mindenütt arról szólnak az emberek: ez okáért, kérlek mond meg énnekem, micsoda legyen a katekizmus? A katekizmus nem egyéb, hanem a gyermekeknek, avagy az együgyűeknek való keresztyéni tanításoknak módja; melybe szép rövideden a keresztyéni tudománynak egész summája eleikbe adattatik“.

² Ottó Willman Didaktika 283. oldal; Zezschwitz: Katechetik II. kötet 28. oldal.

³ Pl. Napoleon híres kátéja. Az 1848-iki 12. pont is ilyen kátészerű összefoglalása volt a magyar nemzet követeléseinek, a forradalmi eszméknek. Szövetkezeti káték, kolera elleni védekezés kis kátéja, kommunista káték stb.

Káté, népszerű, nemzeti, az 1848-iki országgyűlésen tárgyalt főbb pontok felvilágosítására. Írva átalakulásunk útegyengetésére, főleg a nép kedvéért Pápán 1848, Kelemen Márton. (Petrik: Magyar bibliografia II. k. 34. o.) Tüzi katekizmus: a falusi népnek beszélgetések és példák által való rövid oktatása, mint bányának vigyázóbban a tűzzel, gyertyavilággal és a tűz támadásakor is mit cselekedjenek? Kassán: Fűskúti Landerer Ferentz.

oktatásban fejlődik és kristályosodik. Szerves összefüggésbe ezeket a részeket csak a reformáció katechetikai tevékenysége hozta egymással és az küszöbölté ki a főalkatrészek körül felhalmozódott mellékanyagot. A részek logikai sorrendjében Luthernél, valószínűleg a gónás-oktatásból fejlődően a törvény az első, mint amely vezérlő mester a Krisztusra s Luther szerint egyedül alkalmas eszköz az elsődleges vallásos érzés ; a büntudat felébresztésére.⁴ Mint a betegnek tudnia kell, 1. mi a baja, 2. hol az orvosság, 3. azt megkívánni, keresni, meghozatni ; úgy tanít meg a törvény a betegségre, a hit az orvosságra s az ima a megszerzésre. Eként alakul ki önála a katekizmusi anyag koncentrikus köre, középpontban a hittal. Amint a törvény rávezet a hitre ; úgy az úriima levezeti a hitben felgyülemlett, kifejezésre vágyó érzéseket. A Luther sorrendjétől a többi felekezetek katekizmusai általában eltérnek. Nagy befolyással lehetett erre az eltérésre a hagyomány. A hagyomány erény-triologiája ugyanis a hit, remény és szeretet volt s követte ezt a sorrendet a katechizáló tevékenység is. A hitet az apostoli hitvallás, a reményt az úriima, a szeretetet a törvény formájába öltöztette. Ez a csoportosítás volt a valdensek és a csehmorva testvérek katekizmusában is. A görög egyház megmaradt a hagyomány vágányán, kidomborítva annak megőrzött sorrendjében azt a gondolatot, hogy a hit és az imádság segítenek a jó cselekedetekre. A római egyház is ragaszkodik katekizmus alkotásában a hagyományos kategóriákhoz, de azok sorrendjére rányomja felfogásának különleges bélyegét. Hivatalos katekizmusaiiban⁵ ugyanis így alakul a sorrend ; hit, szeretet, remény. Ez a sorrend azt a gondolatot követi, hogy a hit és jócselekedetek alapján van jogunk reménységre. A református kátéknál eleinte uralkodik a Luther-féle séma⁶, azonban később ezek is a hagyományhoz alkalmazkodva, a hitet választják általános kiinduló pontul. Becsülik a törvényt, súlyt helyeznek a büntudat felkeltésére, az ember nyavalyosságának megismerésére ; de ehhez tükörül nem a tízparancsolatot, hanem a teljes szentírást használják, sok helyen a szeretet kettős parancsát. Általában minden mondanivalójukat a kijelentett Istenige fénykévéjében helyezik el. Náluk a logikus sorrend : Isten ismerete, az embernek maga megismerése, megváltásának ismerete és ezért való hálaadás. Az egyesült (unionált) német egyház kátéja érdekes egybeolvasztása a Luther-féle és a Heidelbergi kátének, a felosztás sorrendjében ez is a Heidelbergit követi. A szociniánusok kátéjában a Krisztus hármassága az elosztási elv, a baptisták az új evangéliumi törvényt állítják előtérbe, Swedenborg a református beosztást követi, Spener a Lutheri formát, s ebben két főkérdést emel ki : 1. mit kell hinnem, 2. mit kell tennem ? Természetesen gyakorlatias irányánál fogva inkább az utóbbi kérdést részletezi s felújítja a keresztyén erénytant, aprólékosan és valószerűen rajzolja meg a házi táblában a különböző rendű és hivatású keresztyének kötelességeit.

Az itt következő magyar református káték mind formában, mind tartalomban igen nagy változatosságot mutatnak. Eltéréseikben és sajátosságaikban nagy-szerűen szemléltetik írójuk lelkiületét, theologiai irányát, bölcsészeti vagy pedagógiai felfogását ; a kor szellemét, a különféle hatásokat, a református keresztyénség belső eszmei történetének lüktetését. Ezért közvetlen tanulmányozásuk minden szempontból nagyon hasznos. Nyelv- és stílusfejlődés tekintetében pedig szintén hasonlíthatatlan értékűek.

⁴ „Drei Dinge sind einem Menschen noth zu wissen, dass er selig werde ; das erste, dass er wisse, was er thun und lassen soll (der allgemeine Begriff des Gesetzes) ; zum andern, wenn er nun siehet, dass er es nicht thun u. noch lassen kann aus eignen Kräften, dass er wisse, wo er es nehmen, suchen u. finden soll, damit er dasselbige thun und lassen möge ; z. drittem : dass er wisse, wie er es suchen und holen soll“. Idézi Zeitschwitz Katechetik II. 274. o.

⁵ Catechismus ex decreto Concilii Tridentini ad Parochos 1566. A Canisius kátéja a nagyobb : Summa doctrinae et instructionis christiana sive catechismus major 1554. — a kisebb Institutiones christianae pietatis seu parvus Catech. 1566. Ebben a sorrend : hit (credo), remény (úri ima), szeretet (tízparancsolat), szentségek ; tehát más, mint a tridenti kat.-ban.

⁶ A zürichi Wandkatechismus — 1525., Judae Leo, Bullinger, Megander kátéiban, az angol Church katechizmus eredeti beosztásában, Laskó János északfriz (belga) katechizmusában. Zezschovitz i. m. II. k. 300 o. Katechetik.

2. Elpusztult katechizmusok.

Székely, Gálszécsi és Méliusz kátéi.

Az első magyar kátékat Krakkóban nyomták. Itt kapja meg a reformáció hulláma az egyetem két magyar hallgatóját: *Bencédi Székely Istvánt* és *Gálszécsi Istvánt*. S a mohón befogadott új keresztyén tudományt igyekeznek mindjárt anyanyelvükre átültetni s hazai testvéreik használatára bocsátani. Székely István kátéja: „A keresztyénség fundamentumáról való tanúság“ címen először 1538-ban, másodszer 1544-ben, harmadszor 1546-ban jelent meg. Sajnos, ma egyetlen példány sem ismeretes belőle.

Gálszécsi István könyvének címe: „A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske, Gálszécsi István mestertől szerzettetett. Nyomt. Krakkóban, Lengyelországban. 1538-aik esztend. 8 R.“ Ennek a könyvnek darabjait megtalálta dr. Révész Kálmán a kassai városi levéltárban 1894 augusztus 8-án s leírta a Prot. Egyház és iskolai lap 1894-ki évfolyamának 34-ik számában. Tartalma a leírás szerint a következő részekből állhatott: 1. A parancsolatokról, 2. Az apostoli credóról, 3. Az imádságról, 4. A gyónásról, 5. A keresztyéni szabadságról. Bod Péter⁷ szerint, aki ezt a könyvet látta gróf Bethlen Kata könyvei között: az ötödik rész a sacramentumokról szól s a 6-ik a ker. szabadságról. Dr. Révész Kálmán megjegyzi, hogy a könyv nem kérdés-felelet rendszerben van írva, tehát kátének tulajdonképpen nem nevezhető. Szelleméről, tartalmáról Bod Péternek az a véleménye, hogy: „nem tisztult meg még jól a régi tzeremóniás tudománytól; de mindazáltal a megigazulásról jól értett s a fundamentumról; ha néhol láttatik is, másképpen szólani, azt az időhöz képest meg lehet engedni. *Méliusz Juhász Péter* Kálvin kátéját⁸ fordította magyarra és adta ki Debrecenben 1562-ben, másodszer 1569-ben. Ebből az első kiadásból meg volt egy példány a Marosvásárhelyi Teleky könyvtárban, azonban onnan szerzett értesülésem szerint a háború alatt Budapestre, a Nemzeti Múzeum könyvtárába szállították, innen pedig a gróf Teleky-család valamelyik tagja ismeretlen helyre vitte.

3. Lutheránus, unitárius, róm. katolikus káték.

Dévai Biró Mátyás, Batizi András, Heltai Gáspár, Bornemissza Péter, Pálházi Göncz Miklós, Várjalvi Kósa János, Vásárhelyi — Canisius kátéi.

Ugyancsak Krakkóban, a XVI-ik század 40-es éve körül jelenhetett meg *Dévai Biró Mátyástól*: Az tiz parancsolatnac ah hit ágazatinac, am mi atiancnac, aes ah hit petsaetinec roeviden valo magiarazatta. Tartalmát címe kifejezi. Nem kérdés-felelet formában, hanem tételszerűen fejtegeti a hagyományos katechizmusi anyagot. Egyes részeinek a Kálvin institutiójával, másoknak a Melancthon Loci-jával, ismét másoknak a Luther nagyobb katechizmusával való egyezését dr. Révész Imre⁹ a szövegek egymás mellé állításával szemlélhetően mutatta ki. Ez a könyv inkább felnőtteknek volt szánva; gyermekek oktatására a szerző 1549-ben megjelent Orthographia Ungarica c. műve volt szánva. Ez a kis füzet a magyar abc-t, a tizparancsolatot, a hitnek 12 ágazatját, az angyali üdvözetlet tartalmazza; ezekre gyermeki imádságok, valamint a csupán Isten irgalmából nyerhető üdvösségre, az utolsó ítéletre vonatkozó szentírásbeli idézetek következnek. A gyermekimádságokról és asztaláldásokról már az idősb Révész Imre¹⁰ kimutatta, hogy szinte szóról szóra Luther 1529-ben megjelent kis katechizmusából vannak átvéve.

⁷ Magyar Athenas 89. o. Szabó Károly Rmk. 5. o.

⁸ Címe: Catechizmus. Az egész keresztyéni tudománynak fundamentuma és sunmája a szentírásból összeszedetett és megemendáltatott Kálvinus János írása szerint a Somogyi Meliusz Pétertől. Járuljatok én hozzám fiaim, hallgassatok engemet, az Úrnak félelmére tanítlak én titeket. Psal. 34. Debrecenben 1562 8. r. Az 1569-iki kiadás címe: Az igaz keresztyénségnek rövid fundamentuma, 4. o. Szabó K. Rmk. 24. o.

⁹ D. B. M. tanításai Kolozsvár 1915., 113—154. o.

¹⁰ Dévai B. M. első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei. Pest, Oszterlamm 1863. Szabó K. Rmk. 165. o.

Dévainak ezt a két művét különben bizonyára nyelvészeti értékük miatt a tudományos akadémia fac-simile kiadásban újonnan is megjelentette. Felfogás és irány szempontjából jellegzetes példája a Dévay káté a Luther és Melanchton-féle kettős forrásból táplálkozó; még a római katolikus fogalom rendszerrel küzdő, de már svájci hatások iránt is fogékony wittenbergi theológiának. Mint pedagógiai eszközt, tankönyvet nem igen értékelhetjük, mert szerző bizonyára nem ennek szánta.

Úrvacsorai felfogása miatt inkább a lutheránus irányú, mint a tiszta és határozott református káték közé kell sorolnunk *Batizi András*¹¹ kassai tanító, majd sátoraljaújhelyi és szikszói, wittenbergi egyetemi tanulmányai után pedig tokaji lelkész katechizmusát. A címe ennek: Keresztyéni tudományrul való könyvecske, Batizi Andrásról irattatott. Proverb. 9. Az bölcsességnek kezdeti Istennek félelme, Cristus Urunknak 1550 esztendejében. Zoványi szerint ez már a második kiadás, az első 1542—45. között jelent meg, a harmadik katechizmus címen Kolozsváron, 1555-ben. Az 1550-es krakkói kiadás ép példánya megvan Szabó Károly szerint a marosvásárhelyi Teleky könyvtárban, az utolsó ív hiával a Nemzeti Múzeumban. Az 1555-ös kiadás az előbbinek hibátlanabb utánnyomata, ennek közben és végül csonka példányát a Tudományos Akadémia könyvtára őrzi. Ez a káté kis, nyolcadrét formában 88 számozatlan levélre terjed; így alkalmas volt arra, hogy olvasói magukkal hordhassák s a hitbeli kérdéseket belőle újra meg újra megérthessék és tisztázhassák. Az akkori embereknek bibliája volt egy ilyen kis könyv. Kérdés-felelet rendszerben van írva, de az általános szokástól ellérően s tanuló kérdez, a tanító felel. Így van ez Judae Leo zürichi kátéjában s az 1478-ban Augsburgban megjelent *Der Seele Trost*, Wuch Györgytől szerzett: *Catechismus ecclesiae c.* legrégebbi római katolikus kátéban.¹² — Zezschwitz ezt a módszert a tekintélyelvől magyarázza, amely szerint a tanító, mint az üdv birtokában levő egyház képviselője jogosult az üdv-igazságok közlésére, a tanuló pedig csak e közlés kérésére. Csak a tekintélyelv alapján érvényesülhetett ez a módszer némely szerzőknél, mert teljesen pedagógiaellenes. Ha elfogadjuk azt, hogy a nevelés terv és szakszerűen irányított nevelődés a tanítás szintén ilyen módon irányított tanulás, akkor egyedül helyesnek csak azt tarthatjuk, ha a tanító kérdez; ha a kérdező kifejtő módszer irányítójú nem a tanuló véletlen és talán rendszertelen érdeklődésében; hanem az ő céltudatos fölényében van. A gyermeket különben sem kérdésre, kíváncsisága kielégítésére, kell tanítani; ezt csak mint ösztönt, tudásvágygá kell benne fejleszteni, hanem meg kell tanítani helyes és értelmes feleletre, az igazságnak megfelelő állásfoglalásra, véleményalkotásra és ennek lehető tökéletes formába öntésére, kifejezésére. Illúzió-ellenes és valószerűtlen is a katechizmusi anyagot kérdések halmazában a gyermek ajkáról leszármaztatni. Tartalmi beosztásában ez a káté a Luther-féle sorrendet követi; csak annyiban tér el attól, hogy a szentségek tanát kétfelé bontva, a keresztségtant a káté elejére teszi; szóval a következő beosztása van: keresztség, Isten törvénye (az 1555-ös kiadásban a tízparancsolatokról) igaz hit (az 1555-ösben egyszerűen: a hitről), imádság, oltári szentség. A hit fejezet alatt az apostoli hitvallást függetlenül pedig a jócselekedeteket, mint

¹¹ Szabó Károly szerint is Rmk. 11. oldal. Megjegyezzük itt, hogy Kiss Áron (Magyar Református zsinatok végzései című mű 25. o. n.), Batizi Mihály káté írójáról emlékszik meg, akit némelyek, mint Debreczeni Ember Pál is (Lampe: Hist. Eccl. pag. 127. 926.) a magyar református iskolában sokáig használt kis káté szerzőjének mondanak. Azonban már Tóth Ferenc (Prot. Eccl. Hist. 314. 5. o.) kimutatja, hogy a Lampe f. egyháztörténet állítása téves: a kátészerző a könyv felirata és más források szerint is Batizi András, viszont B. Mihályról sem mint reformátorról, sem mint kátészerzőről nem találunk az idevonatkozó forrásokban említést.

¹² Forgács Gyula a Heidelbergi kátéről. Belm. Útmutató 141. o. Ottó Frenzel: Zur katechetischen Unterweisung im Zeitalter der Reformation und Orthodoxie 28. o., Zezschwitz: System der Katechitik I. k. 29. s. köv. o. „Fragen kann in rechter weise nur der, welcher den Stoff beherrscht.“ Csak az kérdezhet helyes módon, aki ura az anyagnak. Otto Frenzel is i. m.-ben ezt a gyermek által kérdezhető módszert „akadályozó“-nak mondja, vagyis helytelennek.

az igaz hitnek jó gyümölcseit tárgyalja, az imáról szóló néhány általános kérdés után a Miatyánk-ot magyarázza. Hogy miért veszi előre a keresztséget s szakítja el az Úrvacsorától; arra a korabeli viszonyokat ismerve: három oka lehetett. A keresztség tanításnak a vallásos nevelésben az egyház történelem kezdetén elfoglalt uralkodó helyét a középkorban az inkább fegyelmező gyónás oktatás és a gépies külsőséges készség-elsajátítás (imák, énekek, formulárek, szertartási szabályok) töltötték be; a reformáció azonban elsődőségének jogába visszahelyezi a keresztségoktatást, annyira, hogy kifejleszti belőle a konfirmációt. A reformáció szellemének megfelel tehát a keresztség első tételként való tárgyalása, de megfelel a logikai kiindulás elvének is, mert keresztyén voltunk formailag a keresztséggel kezdődik, tehát észszerű a keresztyén tudomány kifejezését is a keresztséggel kezdeni.¹³ De van ennek a beosztásnak egy kis apologetikus (védelmi) éle is. A reformáció híveire semmi sem volt fontosabb, mint bebizonyítani, hogy ők nemcsak nem eretnekek, hanem ellenkezőleg ők a keresztség által krisztusi és evangyéliumi gyökérből nőtt igaz keresztyének, a nagy katolikumnak, az egyetemes keresztyén anyaszentegyháznak tanban és életben megtisztult tagjai. Ezt a kérdést igyekszik tisztázni mindjárt a bevezetéssel a Batizi Káté s utána az ő sorrendjének későbbi számos követői. Idetartozik az a megjegyzése is, hogy a keresztyének imája a zsidókétől és törökökétől a Krisztus nevében különbözik. Tankifejtése elég világos, érthető, szemléletes, amit előmozdít alkalmazó, vonatkoztató konkrétizáló hajlama és ügyessége is. Például az Úri ima magyarázatában a mindennapi kenyér fogalma alá a következő javakat sorolja: élet, étel, ital, öltözet, ruházat, saru, süveg, ház, örökség, szőlő, mező, barom, költség, gazdagság, jámbor asszony feleség, engedelmes fiak, jó szolgák, igaz fejedelem stb. A gonoszt lelkiére és testire osztja s amazok között a hitetlenséget bűnbekavulást, kétséget, Isten haragját, itéletet, a halált, a kárhozatot; emezek alatt pedig a hirtelen halált, dögihalált, kórságot, betegséget, nagy kárvallást, francia vart, köszvényt és minden nyavalyákat sorolja fel. Különbözik az Úri ima minden pontjához rövid, világos, a végén summázott magyarázatot s egy kis könyörgést fűz. Érdekes megkülönböztetése, ami különben Dévainál is megvan, hogy „ha” nélkül, azaz feltétel nélkül kell kérnünk az örök életre tartozó dolgokat ellenben, „ha”-val (t. i. ha Isten jónak látja) az ideigvalókat. Az egész kátén átsugárzik a biblia szelleme. A hit meghatározását is nagyon helyesen az írásból, Zsid. XI. 1. szerint adja. Felekezeti hovatarozását nehéz eldönteni, mert a kálvini irányt is ki lehet belőle érezni, viszont nem ment római katolikus színétű kifejezésektől sem. (Pl. micsoda az oltári szentség, avagy az Úr Jézusnak vacsorája?) Úrvacsorai felfogása azonban határozottan az eredeti magyar reformáció lutheri irányához sorolja: Az Úrvacsora: „Istentől szereztetett szentség, avagy Christus Jézusnak velünk való jótéteményének pecsétje és szentséges jegye, melyben Jézus Urunk az ő szent igéjének általa az bornak, kenyérnek személye (színe) alatt az ő bizony szent testét, szent vérét osztogatja minekünk, melyekkel minket emlékeztet az ő szent haláláról, hogy minket hitünkben megerősítsen és bizonyossá tegyen bűneinknek bocsánatjáról, üdvösségünkről és az örök életről. A hitvallás X. ágazatjánál (hiszem bűneinknek bocsánatját) megkülönböztet eredeti és cselekedeti bűnöket és hozzáteszi, hogy „az eredeti bűnből még a gyermekek is elkárhoznak, ha a keresztség által a Krisztusban meg nem tisztulnak”. Félre nem érthető világossággal vezet rá a Krisztusban való megigazulásra azzal, hogy az eredeti bűn miatt a törvényt beteljesíteni képtelenek vagyunk. A jócselekedetek érdemét Isten kegyelmének tulajdonítja. Találó megjegyzése: „miért csak egyszer kereszttelünk és sokszor Úrvacsorázunk? Egyszer születettünk lélek által is, de táplálkozunk sokszor kell Jézus teste és vére ételével és itálával”. Az egész káté egy üde gondolkodású, friss szellemű ember munkája s mint ilyen, a maga korában, sőt későbbi vonzó és elterjedt lehetett. A Borsod-Gömör-kishonti cikkek X. pontja ajánlja használatát, mondván: Elsőben a Batizi, azután a Sideriusz kátéját kell tanítani.¹⁴

¹³ A Canisius káté kiindulása is ez: ki a keresztyén?

¹⁴ Kiss Áron: A magyar református zsinatok végzései.

Heltai Gáspár kolozsvári plébános s egy személyben könyvkiadó is két catechizmust adott ki. Az első 1550-ben jelent meg : Catechizmus Minor, Az, az a keresztyéni tudomannac rövideden való summája. Ez 8 r. nagyságú 31 számozatlan levélből álló könyvecske, szél : 1. A tíz parancsolatról, 2. A hitnek ágairól, 3. Az imádságról, 4. A keresztségről, 5. Az ódozatról, 6. az Úrvacsorájáról. Németül is megjelent Summa Christlicher Lehre, Anderst der kurze Catechismus címen. Egyetlen példánya az Erdélyi Múzeum könyvtárában van. Címe és tartalma után ítélve Luther kis kátéja nyomán íródhatott.¹⁵ A másik káté szerzőtől szintén Kolozsváron jelent meg 1553-ban : Catechismus, melybe a mennyei tudomannac Sommáia, a derec szent írásból, és sok keresztyén tanítóknak írásokból rövideden egybeszeretettóet és befoglaltattot Heltai Gáspártól a Colosvari Plebanostól. Az együgyű keresztyéneknek építésére. Csonka példányai meg vannak a lőcsei ev. gymnasiumban és a Nemzeti Múzeumban R. M. K. I. 33. szám alatt. Tartalma ez utóbbi kiadásnak megegyezik az elsőével, csak bizonyára itt bővebben adja elő a keresztyéni tudományt. Nyelve nehézkes, irálya dőcögős ; megérzik rajta, hogy szerzőjének nem anyanyelve a magyar. Felfogása még egészen Lutheránus, abban is a legódonabban orthodox. Tanít többek között a szentegyháznak Istentől adott hatalmáról : az ódozatról (feloldozás) s előír egy bűnbevallási formulát : „Én szegény, bűnös ember vallom az Úristen előtt, mindennemű bűnökben bűnösnek magamat. Kiváltképpen pedig azt vallom, hogy feleségemet, házam népét, gyermekeimet nem neveltem, nem tartottam Istennek tisztességére.“ Az Úrvacsora szentségéről azt mondja, hogy az „a Mi Urunk Krisztus Jézusnak igaz szent teste és vére, a kenyérrrel és a borral, minekünk keresztyéneknek ételünkre és italunkra a Krisztustól önmagától szerzetöttet.“ Arra a kérdésre, hogy lehet ez, azt feleli : „Higyj és okosságot állasd hátra“, mert „aki nem hisz, az nem méltó.“ A Luther kiskátéja nyomán van a végén összeállítva egy kis házi tábla, telve azonban sok eredeti kifejezéssel és vonatkoztatással.¹⁶

Már a határozott és végleges lutheri irányú vallásos oktatás eszközéül szolgál az a Négy koenyvecske a keresztyéni hitnek tudományáról, amelyet *Bornemissa Péter*; a semptei Augusztana vallást tartó Szent Gyülekezetnek lelki pásztora szerzett s adott ki Semptén 1577-ben. Az első könyvecske a kistsin gyermekeknek, a II. a korosb községnek, a III. Az predikátoroknak rövid tanuságokra, a IV. Vigasztaló könyvecske. Az Magyar Írás olvasásnac módjával és szép imádkozásokkal egyetembe. Roendeltetett Bornemissza Péter által. Ephes. 6. Atyac a tic magzatitokat tanyitasban, ez az Úrnac parancsolatiban nevellyetec fel. Semptén 1577 8. r. I. része 12, II. 52, III. 151, IV. 73. lev. (itt megszakad). Elül címajánlás, summa és a magyar olvasásnac módjáról 9 számszatlan levél. Az I-III. rész ajánlva van Balassi Menyhért úrfinak, Balassi István és Zrinyi Ilona fiúnak, a IV. rész pedig Ungnad Anna Mária Asszonnak, Ungnad Kristóf és Lossonezi Anna leányának. Egyetlen csonka példánya, amelyből a címl. az ajánlás I. lev. és a IV. rész vége hiányzik, a Magyar Akadémia Könyvtárában.¹⁷ 2. Alapos, derék, bár kevésbé eredeti munka. Az első rész Luther kis, a második Luther nagyobb kátéjának magyarra való átdolgozása. A harmadik a lelkipásztorokat segíti az együgyű nép között. Predikáció előtti és utáni imát ad nekik, továbbá utasítást a házások tanítására és esketésére, a keresztyéni mosogatásban (keresztelésben) való tanításra és magára a mosogatásra, a gyóntatásra, feloldozásra, Úrvacsora kiszolgáltatására,

¹⁵ Szabó Károly Rmk. 11., 15. o.

¹⁶ K. A. Házás férfiúnak miképpen kell eljárni az ő tisztibe és hivatalyába ? F. A házás férfiú szeresse az ő házastársát, gondját viselje és igazgassa, mint Istentől ő neki adott társat. K. Hol nagyon ez megírva ? F. I. Péter 3, Co. 3. K. Mikor cselekszik a házás férfiú az ő tiszti és hivatalya ellen ? F. Mikor nem szereti az ő házastársát, gondját nem viseli és nem igazgatja, hanem ő hozzája magát idegennek, keménynek és gondja viseletlennek mutattya és ezt tétémennyel is megbizonyította. K. Miképpen kell eljárni a házasságbeli asszonyi állatnac az ő tisztiben és hivatalyába ? F. A házasságbeli asszony állat tisztességes félelemmel, engedelemmel és hívséggel legyen az ő férjéhez, szelíd és csendes legyen mindenekhez. Ne legyen versengő, se feddő, se morgódó. Továbbá gyermekeit és háza népét isteni életbe nevellye, birja és igazgassa.

¹⁷ Szabó Károly R. M. K. 74. o.

halálhoz készülők vigasztalására. Vannak a harmadik könyvben az ördögi kísértések ellen is szép rövid biztatások, aztán minden tisztebeli embereknek magoktartásáról a Szent Irásnak tanítása (házi tábla). A negyedik könyv vigasztaló könyvecske. A könyv használatára azt az utasítást adja az ajánlás, „Az egyik kis könyvecskét minden nap által olvassad nemcsak az te tanuló szolgálóiddal, hanem minden udvarod népével egyetemben. Sőt jobbágyid cselédit is intsed, hogy minden háznál minden nap elmondgyac, magyarul magyarul, az Tótotól. Időre ha az Úr felnevel, a másik kis könyvecskét is megtanuljad. Végre pedig a harmadikat is és negyediket gyakran által olvassad. És ez kitsinkek által az egész Szent Irásnak : az Ó és Új Törvénynek tanulására mendegely.“

Inkább hitvédelmi irat, főképp az apostoli credo többrendbeli magyarázatát tartalmazó kis könyv az, amelyet *Pálházi Göncz Miklós*, szeredi predikátor és a Duna innenső felén lakozó Magyar Augusztana Confession való tanító Atiafiaknak Superattendense szerzett *Gyermekek Credója* címen 1613-ban. Az Szentháromságról, az Együgyüekért öszve szedegettetett rövid tanuság. Az előszóban elmondja, hogy a Szentháromság felől János apostollal folyton gúnyolódó Kerinthust az apostol egyszer a fürdőben meglátta. Nem akarva a gúnyolódását hallani, társaival együtt a fürdőből eltávozott. S ime a fürdő nemsokára összeomlott s a gúnyolódó Kerinthust és hitetlen társaságát maga alá temette. Elbeszéli a Krisztus istenségét tagadó Ariusnak a niceaei zsinaton történt legyőzetését is. E könyv tartalma főként Luther és Melancthon műveiből van összeszedve. Benne van Luther Márton doktor életének és halálának rövid története is.

Később mind gyakrabban adják ki a Lutheránusok különféle átdolgozásokban Luther kis kateját. Az unitáriusok kezdeti legnépszerűbb kateirójának Várfalvi Kósa János kolozsvári lelkész és püspök látszik, kinek : „Catechesis az idvességnek fundamentumáról, rövid kérdésekre szent Irás szerint való feleletek. Mely, az Urnak tudományára szolgálattýára, felelmére és örökéletre igyekezőknek első ut Kis 8-adrét, 8 sztlan levél“ címmel először 1623-ban Kolozsváron jelent meg, de újabb kiadásai közül még a 19. századra is esik egy.¹⁸

A római katolikusok számára *Canisius Péter* német jezsuita kisebbik katechismusát először Telegdi Miklós fordította le 1562-ben, azután Vásárhelyi Gergely 1599-ben. A Vásárhelyi-féle kiadásban elől naptár van, azután ünneptábla, bőjtök időszakai. Az első részt az a kérdés vezeti be : Ki az igaz keresztyén ? és mit kell először tanulni az igaz keresztyénnek ? Ebből sarjad ki a hitnek ágazati, az anyaszentegyház tanával. A második rész a reménység cím alatt az Úri imát és Angyali üdvözetet magyarázza, a III-ik rész a tízparancsolatot, IV-ik a szentsegeket, az V-ik a bűnöket. A második könyv a cerimóniákról szól, a harmadik pedig egy néhány kérdésekre való feleletet tartalmaz. Hatalmas, gondos könyv ; érthető, hogy századokon át uralta a római katolikus kate oktatást.

4. Az első református káték.

Szikszay H. B., Félegyházy, Beythe, Siderius katei.

Zeuschwitz¹⁹ azt mondja, hogy a Lutheri és református káték között a tulajdonképpeni jellegzetes különbség abban található, hogy lutheránus talajon az üdvút gyakorlati nézőpontja (oldala), református részen pedig a keresztyén tanrendszer fogalma van életre kiható következményeivel együtt meghatározva. Vagyis, talán egy kissé világosabban szólva : a Lutheri káték azt érzékeltetik, hogy látom én meg — ember — az üdvösség útját, és hogy mehetek végig rajta ; a református káték pedig azt ; hogy mutatja meg, tárja fel előttem az üdvutat Isten és hogy vezet végig rajta. Ekként ütközik ki a kátében is a Lutheri theológia

¹⁸ Zoványi Theol. Ism. tár. 376. o.

¹⁹ I. m. II. k. 314. o. Der eigentlich charakteristische Unterschied wird somit darin gefunden werden dürfen, dass auf lutherischen Boden der praktische Gesichtspunct des Heilweges reformierter Seits der Begriff des chistlichen Lehrsystems mit seinen Folgerungen fürs Leben bestimmt.

antropocentrikus, emberből kiinduló és a kálvini theologiai theocentrikus Istenből kiinduló jellege. Ha az előző fejezetben tárgyalt, lutheri szellemű kátékat a jelen fejezet címe alatt jelzett kátékkal összehasonlítjuk ; azonnal észrevesszük ezt a különbséget. Amíg amazok mind a tízparancsolattal kezdik, hogy annak tükörébe magára és bűnös voltára eszméltetve az ember, elindítsák az evangyéliumban megígért Krisztusban megjelent üdvjavak felé ; addig emezek Isten ismeretéről tanítanak, hogy megértse a tanuló, mit végzett felőlünk örök tanácsában, s hogy intézkedett rólunk az Isten ?

Az első határozottan református katechizmus a *Szikszai Hellopoeus Bálinté*, Ő Szikszón született, ahol első tanulmányait is végezte. Később hallgatója lett a wittenbergi, majd a genfi egyetemnek. Itt lehetett hívévé a kálvini iránynak, amit a nagyváradi hitvitában is képviselt. Egri lelkész volt, ahonnan 1573-ban Debrecenbe hívták. 1575 március 3-án halt meg.²⁰ Kátéja megható példája a féltő, gondoskodó pásztori szeretetnek. Oda kellett hagynia egri híveit ; de hogy pászortalan nyáj módjára az igaz hit útjáról le ne térjenek, könyvet ír a számukra, amelyet „erősítésül“ ad a kezökbe mindenféle kísértések ellen. A káté címe : Az egri keresztien Ania Szent Egi Háznac es azzal Egyetemben a többinek is irattatott roevind kathechismus ; először 1574-ban jelent meg.²¹ Egy előbbi terjedelmesebb 8° rét 164 számozatlan levélből álló katechizmus van a szerzőtől a debreceni főiskola könyvtárában. Ennek másik példánya Kulcsár Györgynek 1573-ban Alsólindván nyomtatott két magyar munkájával egy alakban és egy kötetben előkerült Tóth Ferenc dunántúli superintendens könyvtárában.²² Mivel a Catechismus 1587-iki kiadása az 1574-esnél is rövidebb : úgy látszik, hogy a tartalom és beosztás lényegének meghagyása mellett szerző mindig rövidítette, egyszerűsítette művét, hogy az annál könnyebben érthető, tanítható, beemlézhető, szóval használható legyen. A fejezetek címei mindhárom kiadásban : A Szentháromságról, teremtésről, törvényről, bűnről, az Isten előtti megigazulásról, az Evangyéliumról, a poenitentiáról, a jó cselekedetről, a szabad és rab akaratról, a keresztien szabadságról, a botránkozásról, az aniaszentegyházról, az imádságról, a szentségekről, a testek feltámaszásáról, ez utolsó rész az 1587-es kiadás nemzeti múzeumi példányából hiányzik. Az első két kiadást egy-egy előkelő nőnek, az 1587-est volt kedves egri híveinek ajánlja ilyen szavakkal : Az egri anyaszentegyházban való szenteknek a Jézus Krisztus vérével megmosogatott hitűeknek, mint tisztelendő atyafia nak és az Jézus Krisztus juhainak kíván az Atya Istentől kegyelmet, békességet és bölcsességnek lelkét az Jézus Krisztus által. A bevezető kérdése a káténak ez : Mi végre teremtette az Isten az embert ? Felelet : Hogy a teremtő Istent megismerje. Hány képpen kell Istent megismerni : Két képpen : Állattiaról (lényegéről) és akarattiaról. Az „állattia“ alá tartozik a Szent háromság, az „akarattia“ alá a többi fejezetek. Amint a fejezetek címeiből is látható, ő már nem elégszik meg a Tíz parancsolat Úri ima és apostoli hitvallás magyarázatával ; hanem Félégyházhhoz hasonlóan kifejtteni igyekszik a református keresztyénség egész fogalomrendszerét. Ez a törekvés aztán az ő művét is igen szárazzá, nehézkesé, gyermekek közötti tanításra alkalmatlanná tette, amin az újabb kiadásokon keresztyülvitt rövidítései, kihagyásai sem tudtak segíteni. Legfeljebb felnőttek forgathatták, tanulmányozhatták, akiknek ajánlva is van, iskolai használatáról nem igen van említés. A keresztségnél határozottan megmondja, hogy nem kárhoznak el a keresztleetlen kisdedek. Mindazonáltal a gyermeket meg kell keresztelni, mert Isten frigye reájuk is terjed, a körülmetélkedés reájuk is szólt, s Isten népéhez tartoznak. Az Úrvacsorai átváltozásról ezt írja : „A kenyér és bor Istennek igéjével Krisztus Jézusnak testévé és vérévé úgy szenteltetik, hogy valaki testi szájjal eszi azt a kenyeret és issza azt a bort, ugyanazon hittel egye az Úr Jézus testét, ki

²⁰ Zoványi Theol. Ismerettár III. k. 285. o.

²¹ Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár 51., III. o. Megtalálható : M. N. Múzeum, Erd. Múzeum, M. Akad. debreceni ref. Koll. sárospataki ref. Kollégium, kolozsvári ref. Koll., nagykőrösi ref. Lyceum könyvtárában.

²² Prot. Egyház és Iskolai Figyelmező 1870 200. o., 1871 284. o., 252., 255., 312., 313. o.

érettünk függött a keresztfán és igya vérét lelkének örök életre való táplálására.“ Még világosabban fejezi ki később, hogy „a kenyér alá nem reked a test, sem a bor alá a vér.“ Sőt korának triviális nyers modorában még azt is hozzáfűzi : „Nem dög a Krisztus teste, hogy életre való haszon nélkül tettették meg.“ Az 1587-iki kiadás végén az Úrvacsoráról még ezek a kérdések, feleletek vannak : Mi okáért szól így az Irás (a kenyér a Krisztus teste, a bor az ő vére) ? A hasonlatosságért, mely vagyon a jel és a jegyzett dolog között. Micsoda hasonlatosság vagyon a kenyér között és a Krisztus teste között ? Az, hogy miképpen nincs testünk táplálására jobb eledel a kenyérnél, úgy nincs jobb eszköz, mellyel a mi lelkünk tápláltatik az örök életre, az Krisztus testénél, mint Krisztus mondja : Én vagyok az élő kenyér, ki mennyországból szállottam alá, valaki eszik e kenyérből, örökké él és az a kenyér, akit én adok, az én testem, János 6. „A feltámadás semmi egyéb, hanem a léleknek és a rothadásból és minden fogyatkozástól megmenekedett testnek Isten mindenható erejének általa újonnan való együvé kapcsoltatásuk.“ Az utolsó itéletnél a hit és cselekedet közötti alternatív ellentétet így hidalja át : „Hogy lehet, hogy a hit az üdvösség feltétele és a Krisztus mégis cselekedeteink szerint ítél meg ? Úgy, hogy a hit belső, amit Isten lát, de a cselekedet a hit gyümölcse. A Vasárnap ünneplésének hat okát adja : 1. Ceremónia-ellenesség. 2. Keresztyén szabadság. 3. A zsidóktól való megkülönböztetés. 4. Csudák emlékezete. 5. Jézus győzelme. 6. Az apostoli példa. Fő érdeme a káténak inkább a hitágazatok rendszerbe öntésében, fogalmi újjhegyekre szedegetésében, tisztázásában ; mint azok didaktikai és pedagógiai hasznosításában, értékesítésében áll.

Gyermekek és egyszerűbb, tudományosan nem képzett emberek számára pl. érthetetlenül nehézkes és elvont ; valósággal szanszkrit nyelven írott, ennél fogva használhatatlan a következő kérdése : „Micsoda a személy ? Oly élő erő, okos állapot, kinek magában vagyon valósága és közölhetetlen tulajdonsággal más-tól megválasztatik.“ Szükségtelenül részletes, aprólékosan szörszálhasogató a Szent Háromság tana is. Megkérdi, miben hasonlítanak és miben különböznek a Szent Háromság személyei ? Azután azt mondja : bizonyítsd be, hogy három személy van az Istenségben, hogy az Atya szülte az ő fiát, hogy Isten a Fiú Isten a Szentlélek, hogy a Szentlélek az Atyától és Fiútól is származik. Ő és kortársai, de a későbbi kátéírók közül is sokan nem tudták kivenni a dogmatikai anyagból a didaktikai anyagot, a tanítás anyagát.

Van e szerzőnek még egy kateszerű, kérdésekre és feleletekre tagolt munkája : „Az My Keresztieni hitoeknek és vallásonknak Három Főle Articulusáról. I. Az Igaz Istenruel. II. Az valasztásról. III. Es az Ur vacsorájáról való koenueczke. Zereztetett és irattatott zep rendel Nilvanvalo kerdesekkel, feleletekkel és io értelemmel“ címen.²³ Ez először 1574-ben Debrecenben, Komlós András nyomásában jelent meg. Található a Nemzeti Múzeumban, M. Akadémia, Erd. Múzeum, debreceni ref. koll., sárospataki főiskola, kolozsvári ref. koll. nagykőrösi ref. Lyceum könyvtáraiban. Nem tanításra, hanem inkább a kálvini felfogás tisztázására szánt bő kifejtése ez a tartalomban jelzett három hitcikkelynek. A könyv magva a választás, vagy praedestináció és az Úrvacsora-tan, amik körül e kor vitái forogtak.

Félegyházy Tamás debreceni lelkész és esperes volt. Krakkóban, Boroszlóban, Odera-Frankfurtban és Wittenbergben tanult. Itthoni pályafutását Mezőtúron tanársággal kezdte, innen hívták meg 1568-ban hasonló minőségben Debrecenbe s 1573-ban lett lelkész. Munkájának címe : Az keresztieni igaz hitnek részeiről való tanítás kérdésekkel és feleletekkel, ellenvetésekkel és azoknak megfejtésivel, az híveknek eppueletikre irattatott és mostan ujonnan megoeregbitetett Félegyházy Tamás debreceni predikátor által. Egy mellé adattatott rövid Catechizmus című műve 1583-ban jelent meg.²⁴ Határozott kálvini irányú ez a

²³ Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár 52. o.

²⁴ Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár 104. o., Catechesis Rövid kérdések és feleletek az keresztieni hitnek ágairól az gyermekeknek es az együgyűeknek tanításokra: Megtalálható M. Nemzeti Múzeum, M. Akad., Erdei Múzeum, M. V. Teleky könyvtár Pesti Egyetem, Pesti ref. Koll., debreceni ref. Koll., kolozsvári Unit. Koll., kecskeméti ref. koll. csonkán.

kis katekizmus s ezt az irányát különösen az Úrvacsora tanban részletesen kifejti. (1583 kiadás 584 oldal.) „Az Úrvacsorája Krisztustól szereztetett szent jegy kenyérből és borból az ő engesztelő áldozatának emlékezetére és bűnünk bocsánatának bizonyágára.“ A kenyér és bor a lelki jóknak emlékeztető jegye, mert miképpen a kenyér megszegetik, így a Krisztus teste megrontatott. Azután mint a kenyérral és az borral az ember teste tápláltatik, így a Krisztusban adatott lelki ajándékokkal a hitnek általa a mi lelkünk tápláltatik. (585 oldal.) Miképpen mondja a Krisztus a kenyeret az ő testének ? Tisztére és jegyzésére nézve. Minden szent igében megválasztatik a külső jegy a jegyzendőtől. Azért az Úrvacsorában is más a kenyér, más a Krisztus teste. Másik az hasonló szólásnak módja ezt mutatja, mert az körülmetékedés Isten frigyének mondatik meg, az csak pecsétí az hitből való igazulásnak. Az husvéti bárány és az köszikla az Krisztusnak mondatik jegyzésére nézve : Így az kenyér Krisztus teste nem változással sem testi jelenléttel, hanem amennyiben a Krisztus testében keresett jóknak látható bizonyága. Harmadik az Krisztus teste az mennyekben vagyon bizonyos helyen. Azért az ő teste az kenyérben nem lehet. Miképpen vagyon hát jelen a Krisztus teste ? A hitnek általa az ígélet szerint. Mert a hitnek oly hosszú keze vagyon, hogy szinte az Krisztusig ér és valami jókat az ő halálával keresett, mi reánk árasztja, mint Pál mondja : Amely életet élek, az Isten fíjának hite által élem. Másutt is tanít, hogy a Krisztus lakozik a mi szívünkben az hitnek általa. Hit-tani theológiai szempontból nagyon értékes munka ez ; Tiszta és világosan körvonalazott a tana. Rikító ellentétekben mutatja fel a törvény és evangyeliium közötti különbséget : „A törvény a szívben, az evangyeliium a Chrisztusban van ; a törvény cselekedetet, az evangyeliium hitet kíván. Amaz rettent és kárhoztat, emez biztat és vigasztal. (559 o. 1538. kiad.) A halálos és bocsánandó bűnökről azt mondja : hogy halálos minden bűn a harag edényeiben, ellenben bocsánandó minden a hívekben, kik Istenhez térnek. A Szentlélek elleni bűn vakmerőségből való hitetlenség, melyben az haragnak edényei az megértett igazságot és az idves-ségnek okait lelkek esmérési ellen káromolják és ebben végiglen megmaradnak, soha bűnök bocsánatját nem vehetik. (578 o. 1583. kiad.)

A káté latin előszavában igen egészséges intelmek vannak a lelki tanítók-hoz : „Quicquid praecipies esto brevis ut cito dicta Percipiant animi Dociles teneantque fideles (bármit tanítasz, legyen rövid, hogy a gyorsan elmondottakat az elmék tanulékonyan és hűen fogják fel), saepius contingit, at necessaria ignorantur, quia non necessaria discuntur) . . .gyakran előfordul, hogy a szükségesek mellőztetnek, mivel nem szükségesek taníttatnak.“) A káté szerkezete : Istennek és embernek ismerete, szentírás, törvény, evangyeliium, hit, igazulás, poenitentia, jócselekedet, apostoli credó a szent jegyek címek alá foglalt fejezeteken épül fel. Nyelve, stílusa kerekded, világos, a gondolatokat tisztán kifejező. Csak az érezhető, hogy nagy tudományát ő sem tudja dióhéjba szorítani s inkább az elmélet, mint a gyakorlat ; inkább a szentírás, mint a gyermek világában, légkörében mozog. A szentírásbeli bizonyítékokat a szöveg oldalára jegyzi.

1582-ben Német-Újváron jelent meg *Beythe István* protestáns szuper-intendensnek, Batthyányi Boldizsár udvari papjának nyolcadrétben 48 számozatlan levélre terjedő kátéja ilyen címen : Körösztényi Tudomannak reuid Summája, az tiz parancsolatról, Evangeliomról, imádságról, Körösztsegről és Ur Vacsorájáról, az gyermekeknek isteni félelőmben való nevelődésökért iratot Beythe István predicator által. Nyomtatot Velagos Varat Manlius Jánostól, M.D.LXXXII. 8. r.²⁵ Ennek a káténak egyetlen példánya a marosvásárhelyi ref. Kollégium könyvtárában van. Rövid ismertetést adott róla Fabó András „Beythe István élet-rajza“ c. Pesten 1866-ban megjelent művében. Tulajdonképpen az előbbi fejezetben kellett volna tárgyalni, mint protestáns kátét ; de szerzőjének a kálvinizmus mellett vívott kemény harcaira való kegyeletos emlékezésül, továbbá Úrvacsora tanáért, melyben egyeztető óvatossága miatt még nem elég élesen, de mégis

²⁵ Szabó Károly : Régi Magyar Könyvtár 199. o.

tisztán kivehetően a református felfogást fejezi ki; ideiktatom.²⁶ Tartalmi beosztásában és sorrendjében a lutheri mintát követi, de a tízparancsolatot az ágostaiaktól eltérően úgy osztja fel két táblára, hogy az egyikre négy, a másikra hat jut. (A római katolikusok a 3–7 elosztás szerint tanítanak, pl. az 1781-ben és 1818-ban Budán kiadott öreg katechismusban is.)

Siderius János tarcali, majd szeptisii lelkész s ez utóbbi minőségében egyúttal abaúji esperes is, „kisdéd gyermekeknek való katekizmus, azaz a keresztyéni hitnek fő ágazatiról rövid kérdések és feleletek által való tanítás címen kiadott kátéja először 1597-ben Debrecenben jelent meg. Páratlan népszerűségét mutatja nemcsak az, hogy használatát hivatalosan elrendelték,²⁷ hanem az is, hogy egymásután húsz kiadást ért²⁸ s még 1785-ben is érdemesnek tartották az újranyomatásra. Népszerűségét indokolja rövidege, világossága, közvetlensége, egész szerkesztésének szerencsés volta. Abból a kérdésből indul ki: keresztyén vagy-e? Felelet: Keresztyén vagyok. Honnan mondatol keresztyénnek? A Krisztustól stb. Micsoda tehát — kérdi tovább — a keresztyén ember? F.: Oly személy, ki igaz hitnek általa csak az egy Krisztus érdeméből várja bűnének bocsánatját és tehetsége szerint mindenben Istennek tisztességére és felebarátjának hasznára igyekezik. Innen átmegy Félégházyhoz és Szikszaihoz hasonlóan — akik egyéb tekintetben is hatottak rá. — Isten ismeretére a Szent Háromságra, az apostoli hitvallásra. Ennek első, Istenre vonatkozó részét megmagyarázva, mint Isten akaratát (Szikszai) ismerteti a törvényt és az Evangéliumot. Azután a hitről, megigazulásról, jócselekedetekről szólva, visszatér a Credóhoz, a Jézus közbenjárói tisztéhez. Derék része a káténak a sacramentumtan, — amit a keresztségre és Úrvacsorára vonatkozóan egyformán részletesen fejt ki. A keresztségre a következő kérdéseket teszi: Micsoda az, miért sacramentum, mit fogad benne Isten, mit a gyermek, miből áll, mit példáz a víz, miért kell az Atya, Fiú, Szentlélek nevében kereszteszelnünk, micsoda vége és haszna vagyon? Az Úrvacsorára ezeket: mi az, miért nevezetetik vacsorának, hány dolog kell hozzá, mire való a kenyér és a bor, miért mondja Krisztus a kenyeret az ő testének, miért nevezi a pohárt újtestamentumnak, jelen vagyon-e a Krisztus teste az Úrvacsorában (Félégházy), az igének mi haszna vagyon az Úrvacsorájában, mi a tanító és a vevők tiszte (Szikszai) a magunk megpróbáltatása 5. pontban, mi végre kell az Úrvacsorával élni 6. pontban? A befejező rész a könyörgés okait (4. p.) és kellékeit (6. p.) sorolja elő a Miatyánk 4. részének ismertetésével.

Majd egy néhány igazán gyermekeknek való egyszerű bájos imát ad reggelre, este, étel előttre és étel utánra.²⁹

Amint e tartalmi áttekintésből látható, ebben a kátében 34 kis oldalon megvan a református keresztyén hit és erkölcsstan lényege. Többet nyújtani,

²⁶ Michoda az Ur vachorája ?

Istennek zent fiatal zörzöt és hagyot cheleködet, melyben az kenyeret es az bort vevén az hívek, vezik az Chistus Jézusnak testét és vérét, hogy ez zálogot vévén emléköztessének az Evangéliomnak tulajdon igéretéről: hitöket megerösítsék és meg pöchetöllyék.

Elváltozik e az kenyér és az bor, Chistusnak testévé és vereve az Ur vachorájában ?

Nem változik, ugyan nem is zükséggel változni, hanem az zentségnek kenyere es bora az en állapottyokban maradván, lelki eteleül vézzök az Chistust, az igaz hitnek általa, midön io teteményuel özve, es eggesödeunk véle. Fabó András: Beythe István életrajza 45. o.

²⁷ Borsod Gömör Kishonti cikkek X.: „Elsőben a Batizi, azután a Siderius kátéját kell tanítani. A Szatmárnémeti zsinat (1646) a Heidelbergi Kátét és Siderius kátéját rendeli használatra. Kiss Áron: Magyar ref.zsinatok végzése.

²⁸ Évszám szerint említhető kiadásai: 1597 Debrecen, 1624 Pápa, 1632 Debrecen, 1642 Nagyvárád, 1649 Nagyvárád, 1662 Kassa, 1662 Lőcse, 1669 Debrecen, 1673 Zsolna, 1690 Debrecen, 1690 Kolozsvár, 1690 Lőcse, 1699 Debrecen, 1742 Nagyvárád, 1785 Pozsony.

²⁹ Reggeli imádság: Úr Isten én mennyei szent Atyám! Hálákat adok Felségednek, hogy engemet szegény fiacskadat (lányodat) születésemtől fogva kegyelmesen tápláltál és neveltél, ez elmúlt éjjel is kegyelmesen őriztél és e mai napra egészségben s békességben felvirrasztottál. Könyörgök Felségednek alázatosan, bocsásd meg az én bűneimet és e mai napon is őrizd meg engemet minden veszedelemtől: tápláld engemet étellel, itallal, ruházattal: nevelj engemet a Te igaz ismeretedben, hogy Tégedet, Atya Fiú, Szentlélek Isten megessmérhesselek és tisztelhesselek életemnek minden napjaiban Amen.

tanultatni, az akkori iskoláztatási viszonyok között alig volt lehetséges, de nem is lehetett tanácsos, mert a káté tanításban a több, a sok, a kevés, az elég értékesítést, fölemésztetést is veszélyezteti. Kérdései, feleletei rövidek, kifejezők, színesek, szabatosak. Mindenütt fel vannak sorolva a szentírásbéli biztonyságok (Félegyházy). Pozitív oldala mellett, sőt éppen ennél fogva inkább alkalmas lehetett apologetikus szolgálatra. A református keresztyén ember vallásos készségeit megismerteti és megérteti, azok értékelésére és használatára a gyermekeket rávezeti. Kitünő érzékkel találja el, hogy a káté, mint a vallástanítás koronája igazi hivatása szerint a sacramentumok mysteriumaiba vezet be és a keresztyén hit öntudatos kifejezésére és megélésére vezet rá. Bizonyára sok része volt ennek a kátének amaz öntudatos, pozitív kegyes és áldozatos református közszellem kifejlésében, amely ellene állott sok kísértésnek, támadásnak, amelynek gyümölcsei máig elérnek s amelynek kikopása olyan vérző sebe és kínzó problémája jelenkori egyházi életünknek.

5. A heidelbergi káté magyar fordításai és átdolgozásai.

Nem hagyhatom említés nélkül eredeti magyar református kátéink mellett a heidelbergi káté magyar fordításait és átdolgozásait sem. Nemcsak zsinórmérték volt ez kezdettől fogva a kátéírásban, vallástanításban, igehirdetésben, hanem tankönyv gyanánt is használták; különösen a XVII. század közepétől a XVIII. század végéig, amikor az üldözések, létért való küzdelmek között meglehetősen hallgattak a szigorú cenzura által is lefojtattak az egyházi irodalom műzsái. A heidelbergi kátét magyarra először Huszár Dávid pápai predicator fordította le s adta ki Pápán, 1577 március 20-án (az előszó kelte). Címe ennek a könyvnek: A keresztyén hitről való tudománnac rövid kérdésekben foglaltatott Sommaia, mellyet egész esztendő által minden Úr napiara rend szerent magan való részekben rendeltünc. A könyv 16-odrében a hozzá „mingyárton nyomtatott imádkozó könyvvel együtt 360 oldalra terjed, a káté maga 154 oldalt foglal el. Egyetlen ép példánya a Keszthelyi Fesztetics könyvtárban, csonka példánya a pápai ref. Collégiumban található. Bod Péter szerint³⁰ „panaszoltak az ellen, hogy (ez a káté) zalavármegyei magyarsággal volt fordítva, ezért aztán újonnan fordítottatott 1604-ik esztendőben Szárászi Ferenc debreceni lelkipásztor által s kiadatott 4-edrében 66 sztalán levelben ily címmel: Catechesis. Az az kérdésök és feleletök, az Keresztyéni tudománnac ágairól, az iámbor Istenfélő harmadik Friderik Hertszeg birtokában Palatinatusban ledő tudos bölts Doktorok által irattatot. Deákból pedig Magyar nyelvre fordítottatot, hogy minden kisededöknek az Scholakban mind pedig az egyigyüeknek az Ecclesiában Lelki eppueletökre lenne. Ez a fordítás Szabó Károly³¹ szerint található a M. Akad. debreceni ref. Koll. (2 péld.), sárospataki ref. Koll. (itt a valóságban nincs), Magyar Nemzeti Múzeum s Bettlëren a gróf Nádasdy könyvtárában.

Korán kitünhetett a teljes heidelbergi káté kis gyerekek közti taníthatásának lehetetlensége, mert már Sz. Molnár Albert ad ki belőle egy rövidebb kivonatot Hernbornban, 1607-ben. Ennek címe: Kis Catechismus, avagy az keresztyén hit nec részeiről rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatott tudomány, az mint sok tartományokban való Egyházakban és Iskolákban szoktac tanítani az egygyüőeket és a gyermekeket. Szent Írásbeli mondásokkal, és Imádságokkal egyetemben. Szedetoet az heidelbergi oereg Catechismusból 1607, Hernbornban nyomtattatott Hollós Christoph által 12 r. 69 lap. Ez a rövid, világos catechetikai szempontból igen célszerű és alkalmas, 69 lapra terjedő káté található a Pesti Ref. Koll. és a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában a Molnár Albert Solthára után kötve. Az előszóban azt mondja többek között — az Istenfélő olvasónak: „...„Mivelhogy pedig ez Catechismus öreg szabású, némely Tanító az kisdedeknek könnyedségekre egynehány rövidebbre formált kérdéseket és feleleteket

³⁰ Magyar Athenás 114. o.

³¹ Régi Magyar Könyvtár 179., 197. o.

szedte ki belőle, ki többet, ki kevesebbet. Melyek közül én is ez *halvanhatot*, egy néhány imádságokkal egyetemben, az én Atyám fiainac és rokonaim cselédeknek tanuságokra ujonnan Magyarol fordítottam, mert az régi Magyar exemplarnak át szerit nem tehettem. Mellyeknek ha te is hasznát veheted Keresztyén olvasó, az Tiednek tanításában, örülök szivem szerint és Istennek adoc hálát rajta: Kinek legyen örökké dicsőség Amen, Haydelbergában Bőjtelő honac 2. napján 1607 Albertusz Molnár. Hogy a maga korához képest milyen ügyesen kivonaton és szinte kézzel fogható szemléletességgel szövegez: egy néhány kérdését ideiktatom: „24. k. Micsoda az igaz hit? Bizonyos ismereti az Isten atyai hozzánk való akarattyának és erős hiedelme az ő kegyelmes ígéreteinek az mi Idvezítő Crisztusunk által (12. o.). 42. k. Micsoda az keresztyéni penitencia avagy bűnbánás? Nemcsak bánat és szivbeli kesergés, hanem a szivnek elváltoztatása és az Istenhez való megtérése az Crisztusban való hit által, mely az penitenciának igaz gyümölcsét teremti, tudni illic az jó cselekedeteket (17. o.). 43. k. Mellyek a jó cselekedetec? Csak azok, az mellyek igaz hitből, az Isten törvénye szerint lesznek és az ő dicsőségére néznek. Van a kátékon házi tábla is. A Luther kiskátéja nyomán egy néhány ékes mondások és intések ez világi fejedelmeknek (Ézs. 1. r.), Itélőbíráknak (I. Krón. 19, Ex 18. r.), Uraknak és jobbágyoknak (Róm. 13, I. Péter 1.), Házass férfiaknak (Efezus 5, Col. 3, I. Péter 3.), Asszonyoknak (U. az), gyermekeknek (Ef. 6, Koll. 3.), szolgálknak, szolgálóleányoknak, napszamosoknak, béreseknek és munkásoknak (Ef. 6, Koll. 3, I. Péter 2.), gazdáknak és cselédes embereknek (Ef. 6, Koll. 3.), közönséggel az ifjúságnak és egyebeknek (I. Kor. 6, I. Péter 5.), szüleányoknak (I. Kor. 7.), az özvegyasszonyoknak (I. Tim. 5.), minden embereknek, summája az Isten törvényének (Máté 22. r. 37—39. o.), summája az Evangeliumnak (János 3, 6, I. Tim. 2. r. 5. o.). Szép, egyszerű imái közül bemutatom a reggeli-t: „Mindenható kegyelmes Atya Isten hálákat adunk Te néked, hogy minket ez éjjel ily kegyelmesen megőriztél és ez mai napot adtad érnünk. Kérünk Téged, bocsásd meg nekünk a Te szerelmes fiadért a Jézus Christusért minden bűneinket és adjad minékünk a Te szent lelked kegyelmét, hogy ez egész napon át te néked hiven szolgálhassunk. Tarts meg és oltalmaz testünkben lelkünkben és erősíts meg az ördögnek minden kísérteti ellen és őrizz meg egész életünkben minden veszedelemtől az mi Urunk Jézus Christusnak általa Amen.

1650-ben, Amsterdamban jelent meg a heidelbergi kátének Szárászi Ferenc-től eredő a Sz. Molnár Albertéhez igen hasonló (a házi tábla egészen, az imák részben egyeznek a M. A.-ivel), rövidített átdolgozása a következő címmel: A keresztyéni vallásra roevide kérdésekben és feleletekben tanító Chatechesis. Mely sok keresztyén Reformata Ecclesiákban és Icholákban taníttatni szokot. Ez mostan ez kisded formában, a feleleteknek roevide értelmekkel, azokban befoglaltatott dolgokról való roevide kerdezéseknek módjaival és szentírásbeli bizonyságoknak egészen leírásával az Urnak a Magyar nemzetben letelepedett Ecclesiájában leveo kisdedinek, lelki époeletekre ujonnan ki botsáttatot. Ehez adattatot a Belgiomi keresztyén Ecclesiáknak hitekreol való közönséges Vallás-Tétel. Található a M. N. Múzeumban, Erd. Muz., kolozsvári ref. Koll., szigeti ref. Lyc., Véghely Dezsónél Veszprémben, Knauz Nándornál Esztergomban.³² Csatolva van hozzá egy kis agenda a keresztség formájáról, az Úrvacsorához való készületről, annak osztogatásáról, a házassági összeadás formájáról, a betegeknek meglátogatásáról. Újítás ebben a kátéban, hogy az eredeti szövegbe magyarázó, kiegészítő kérdések vannak iktatva.

A heidelbergi káté 1652-iki váradi kiadásában (címe u. az, mint az előbbinek), közbekötött, magyarázó jegyzetekre való fehér lapok vannak, továbbá az egyes kérdések mellett írott summázások; a végén az írni, olvasni nem tudás, a tanítás legfőbb akadályá feletti panasz és a lelki tanítóknak szóló négy rendbeli utasítás. Ennek veleje az, hogy három classisba kell állítani a tanulókat. Az első

³² Szabó K. Rmk. 353. o.

classisban elolvasni és velük együtt aztán külön-külön felmondani az anyagot szószerint. A másodikban már a bizonyítékul s megvilágosításul szolgáló szentírásbeli részeket is ki kell kérdezni. A harmadikban már bonyolultabb a tanulás. Először ugyanazon kérdést más szavakkal feltenni, hogy a tanuló megszokja az értelmet különböző formákban meglátni, felfogni és kifejezni. Azután változtatott kérdéseket tenni szövegről, szentírásbeli helyekből, magyarázatból. Erre következik a szentírással való bizonyítás gyakorlása (melyik bibliai rész mit bizonyít s fordítva, melyik cikket milyen szentírásbeli hely erősít meg?). Jellemző és igen üdvös a 213. oldalon adott intés: „A tanítók semmit se mondjanak félkedvvel, haragosan, unadalmasan, csak imígy-amígy rijogatra, béresképen stb., hanem jó kedvvel, szelíden, frissen, hogy a tanulókat a tanuláshoz édesgethessék.” Majd tovább prédikálni kell a Cath.-ról, aztán vitákat rendezni a tévelygésekről, hogy fundamentumot vehessen az Isten népe a mennyei tudományban s imádkozni Szentlélekért. Egy másik hasonló irányú utasítás Spiljard János belga tanító katechesiséből van véve. Mindezek világot vetnek annak a kornak lázas vallás-pedagógiai és didaktikai törekvéseire.

A Rákóczy György által 1638-ban Gyulafehérváron felállított román nyomdában oláh nyelven is kiadták a heidelbergi kátét, az oláh misszió céljaira ilyen címmel: Catechismus Az az: A keresztyéni vallásnak és Huetnek kérdésekben, feleletekben foglaltatott szentírásbeli bizonyságokról megeroesítettett summája, avagy veleje. Melyet Deák és magyar nyelvből oláh nyelvre fordított Fogarassi István lugosi már az igazságot rész szerint megismert Oláh Magyar Ecclesiának lelki pásztora. 2. Timóth. 3. v. 15. És hogy gyermekségedtoel fogva tudjad a Szent írásokat, melyek tégedet boeltsé tehetnek az Uedvoességre etc. Feiervarat Nyomtatattott Brassai Majos Márton által 1648 esztendőben. 8. r. 48 lap. Ajánlva van Barcsai Ákos lugosi és karánsebesi bánnak s Szörény vármegyei főispánnak. Az ajánlásból kitetszik, hogy Lugoson és Karánsebesen volt magyar református iskola. A káté 1—6. lapja (a címlevél és ajánlás) magyar, a többi (a szöveg) oláh. Egyetlen példánya a marosvásárhelyi református Collégium könyvtárában.³³

Több, kevesebb alaki módosítással (a szentírás könyveinek lajstroma jött még hozzá) a heidelbergi kátét a XVII-ik század folyamán sokszor kiadták. Így 1619-ben Németújváron, 1640, 44, 51 és 52-ben Nagyváradon; 1651 és 1669-ben Lőcsén; 1656, 1658, 1660, 1667-ben Sárospatakon; 1671, 1702-ben Kolozsváron és Bázalben 1771-ben. Templomi prédikációkban való magyarázását elrendeli az 1567-iki debreceni (52. kánon), az 1630-iki pápai, az 1646-iki szatmárnémeti zsinat. Tolnai Dali János sárospataki tanárt 1638-ban megesketik reá.³⁴ Predikáció formájú magyarázatokat írtak a kátéhoz: Kőrösszegi H. István 1640, Pósházi János 1669, Drégely-Palánki János 1682, Szatmárnémeti Mihály 1677, Tatai Ferenc 1752 (Stehelintől fordítva), Kecskeméti Zsigmond 1793, Hunyadi Ferenc 1808, Papp István 1879, Varjú István 1854, dr. Antal Géza (Van Oszterzeetől ford.),³⁵ dr. Sebestyén Jenő és társai (hollandból ford.). Holland-magyar társaság kiadása 1924. Nyom. Pápa, 1902.

A káté 30—57. és 80-ik kérdéseit a római katolikus Egyházra sérelmesnek találván, az 1748 szeptember 23-iki, az 1749 január 10-iki s az 1757 március 11-iki helytartótanácsi rendeletek a káté összes példányait elkoboztatták s annak újabb megjelenését eltiltották. Ezidő alatt szabadon, eredeti szövegében csak Erdélyben jelenhetett meg, 1768 november 24, aztán az erdélyi kormányzék is rendeletet kapott a káté összes példányainak elkobzására. Csak az 1791. XXVI. t.-c. ismerte el újra az egyház jogát a káté eredeti szövegében való kiadására, ami meg is történt 1793-ban Nagyszébenben.³⁶ A magyar részen 1891-ig a jelzett kérdések módosításá-

³³ Szabó Károly : Régi Magyar Könyvtár 344. o.

³⁴ Tóth Ferenc : A Magyar és Erdélyországi Prot. Ecclesiák története 377. o.

³⁵ Dr. Erdős József : A heidelbergi káté története. Prot. Szemle 1891, 406. o.

³⁶ Dr. Erdős József : A heidelbergi káté tört. és irod. Prot. Szemle 1891, 401., 402. o. Zoványi Jenő : Theol. Ismerettár 83. o. Stehelin és Tatay : Katechizmusi házi kincs 1752-es és 1805-ös kiadása, 1771-es debreceni kiadás.

val jelent meg, a XIX. század folyamán is sokszor és sokféle feldolgozásban. A 30-ik kérdés eredeti szövege: „Hisznek-e ez okáért azok az egyetlen egy idvezítő Jézusban, kik a Szentektől, vagy magoktól, vagy másunnan keresnek idvességet és megboldogulást? Nem hisznek: mert noha szóval dicsekednek az Idvezítővel; de voltaképpen tagadják a Jézust egyetlenegy Idvezítőnek lenni. Mert szükség, vagy az, hogy a Jézus nem teljességgel való Idvezítő; vagy az, hogy akik ötlet Idvezítő igaz hittel magukhoz kapcsolják, azok öbenne mindeneket birjanak, valamelyek az idvességre szükségesek.“ Ez a kérdés módosítva így hangzott: „Kell-e neked az egyetlen egy Jézuson kívül másban akárkiben idvességet és megboldogulást keresned? Nem kell, mert szükség vagy az, hogy stb. (ugyanúgy tovább, mint az eredeti szövegben).“ Az 57. kérdés a módosított kiadásokban is megmaradt. A 80-ik kérdésre (mi különbség van az Úrvacsorája és a mise között? adott feleletből ez a mondat maradt el a módosításnál: „És így a misének fundamentuma semmi nem egyéb, hanem a Jézus Krisztusnak egyetlen egy áldozatjának és szenvedésének megtagadása és bálványozás.“

Szilágyi Ferenc „A heidelbergi káté és a prot. autonomia, Bpest, 1869“ c. értekezése 8. oldalán írja: A heidelbergi káté azon könyvek közzé iktattatott, amelyek: „sanctis Dei principibus ecclesiasticis et saecularibus, toti christiano populo et catholicae religionis gravissime injurii“ címmel bélyegeztettek meg. Gróf Barkóczy Ferenc esztergomi érsek Mária Tereziának 1763 április 20-án hozza-intéztett ama kérdésére, mint lehetne a róm. kath. hitnek Magyarországon terjesztésére nézve történt mulasztásokat kipótolni, keményen kifakadt a korlátlanul elűrt új hitet vallók ellen, kik a velük (t. i. a kath. papokkal) a kenyér borítéka alatt együtt lakó legnyájasabb Údvözítő ellen, mint látszik, hadat üzentek s kit, bár lélekben és igazságban imádnak, őket mégis mint bálványozókat szidalmazni nem pirulnak.

6. A XVII-ik század nevezetesebb kátéi.

Keresztury, Medgyesi, Fogarassi Ferenc kátéi, Kálvin kátéjának második magyar fordítása.

A XVII-ik század kátétermése már nem olyan dús, mint a XVI-iké. Itt a sokféle próbálkozás helyett érvényesülni kezd a szelekció; a bevált műveknek újabb és újabb kiadásokban való terjesztése, népszerűsítése. Különösen két káté vezet s jelenik meg, sokszor egy évben is kétszer, az ország különböző városaiban, nyomdáiban: a szinte kánoni tekintéllyel uralkodó heidelbergi és a Sideriusé. Hozzájárult ehhez a kristályosodási folyamathoz a lelki egység és hagyomány-szerű folytonosság, az ú. n. történelmi kontinuitás kialakítására irányuló, ösztönös törekvés. Ez a törekvés szólal meg már az 1595-ből való Felsőmagyarországi cikkek X. pontjából: „A kátét nem kell elhagyni, hanem az ifjakat naponként szükség a keresztyén hit alapigazságaira oktatni, a) hogy minekutána tejjel megelégítettnek, szilárdabb tudományt is megbirhassanak, b) még pedig mindenütt egy és ugyan-azon kátét kell tanítani, nehogy a lelkipásztorok változásával a tudomány és oktatás alapja is megváltozzék a hallgatók világos kárára. Zsid. 6. r. 1. v. I. Kor. 3. r. 1-től 3. v.³⁷ A XVII. század alább felsorolandó kátéi is nem eredeti alkotások, hanem átdolgozások és fordítások. Egy fejedelmi nevelő, a Rákóczy-ház udvari papja: *Keresztury Pál*, korának nagy tudományú s kiváló érzékű pedagógusa, aki Bod Péter szerint³⁸ is: „igen könnyű módot követett a tanításban, megszeret-tette a megtanulandó dolgokat és rövid úton vitte a tanítványokat; mindenek-felett pedig nagy kedvességű ember volt és felapostolnak tartatott Erdélyben“, szerkesztett és adott ki két kátét, főképpen fejedelmi tanítványainak — ifjú Rákóczy Györgynek és Zsigmondnak használatára. Az elsőnek a címe: *Csecsemő Keresztyén Melylyel az Tekintetes és Nagyságos Urak Az Rákóczy György és*

³⁷ Kiss Áron: Magyar ref. zsinatok végzései.

³⁸ Magyar Athenás 138.

Zsigmond Istennek segítségéből, az egész jelenvalóknak nagy oervendezésekkel, dícséretesen és igen boldogul elmondottanak, mikor igaz vallásokban való szép épueletekroel abban az próbában bizonytságot tennének, mellyet az Erdély országnak kegyelmes Fejedelme az Urvacsorája előtt kívánt hallani, Kisasszony havának 15. napján az 1637. Esztendőben, melyre nézve, ez oe Nagyságok két Fia másodnap az Ur vacsorájához való járulással az Fejér-Vári templomban leghelsoeben hiteket megpecsételték. Keresztúry Pál Az Urak oe Nagyságok Mestere által. Fejér Varat 1638 4. r. 203. lap. Elül : címl. : Rákóczy Zsigmond dedikatiója atyjához, és oratiója (mind magyarul) 10 szatlan lev. Található a M. N. Múzeumban, Erd. Múz., marosvásárhelyi Teleky könyvtár, pesti ref. koll., marosvásárhelyi ref. koll., udvarhelyi ref. koll., pápai ref. koll., szászvárosi ref. gymn., Lugossy Józsefnél Debrecenben, gróf Kemény Istvánnál Csombordon.³⁹

Ebben a kátében, a heidelbergi káté sorrendje szerint ki van fejtve az egész üdvtörténet. Nyelvezetén, irányán valami előkelő könnyedség, világosság ömlik el. Sok közbevetett eszméltető kérdéseivel (mi volt az első bűn, hitetlenség), ki a bűn oka (az ördög) : mit szerez az első bűn, micsoda a bűn, miért engedte meg Isten a bűnt stb. nagyszerűen vezet az öntudatos református keresztyénségre. Kitérő logikája mellett nagyszerű dialektikával is dolgozik. A felvetett kérdéseket minden oldalról igyekszik megvilágítani. Fejedelmi úriak iránt köteles, szinte féltő és szerető gonddal tisztáz minden előjöheto kételyt, minden közismert tévelygést. Műve a catechizálás magas iskolája ; sok részében, sőt egész terjedelmében, a polemika és apologetika színvonalán mozog. Látszik, hogy a nagy pedagógiai ébredés, s a vallási viták századában látott napvilágot. Részletességénél fogva tömegtanításra nem lehetett alkalmas. Hozzá vannak csatolva a vallás dolgában való vetélkedő kérdések, nagyobb részre Bellarminus ellen, majd éppen a maga írásának rende szerint.

Ezt a kátét igyekezett ledorongolni Hajnal Mátyás nagyszombati Jezsuita a következő című vitáiratában : Ki — tett cégér, amely alatt Fel — Talállya akárki — is, Minémü Poshatt és mérges tejet fejt Kereszt — úri Pál Erdélyben egy Catechismusnak Toemloejébe, néminemü Hajdelberga — táján nőtt és hizlatt teheneknek Toelgyéboel, a nem régen szueletett chechemoe Keresztyénnek szop-tatására. Melly megorvosoltatik Egy Keresztyén Orvos — Doktor által. Nyom-tatták Posomban MDCXL. Esztend. 252. o.⁴⁰

Erre írta aztán Keresztury Pál s adta ki Váradon 1641-ben újabb művét, amelynek címe : Felsoerduelt Keresztyén, ki tsetsemoe korátul fogván, az Isten beszédének ama tiszta tején, a mennyei titkoknac tanulásában dícséretesen növekedék ; És az Istenec minden fegyverét feloeltoezvén, ama Cerberus titkos erejéből támadott Hitető orvos Doktornak pokoli orvossággal meg bueszuoedoett Patikáját elrontá, és magát vastagon megostorozá. Mellyet az Isten népének győzedelmesen hírré ad Keresztury Pál. Jóbb 13. 4. : Bizonyára ti hazugságnac alkotói vattoc, és mindnyájan semmirekellő Orvosoc. Ebben a könyvben az előbbi káté anyagát dolgozta fel újra Keresztury, de a jezsuita ellenvetések és azokra adott cáfolatok közbeszövésével. Így aztán elég hosszúúra is megy ki, 4-rétben 438 szatlan lapra. De cáfoló és meggyőző hatása bizonyára nagy volt.

Medgyesi Pálnak,⁴¹ a magyar presbiterianus mozgalom nagy úttörőjének, s a református kegyesség atyamesterének, I. Rákóczy György udvari papjának, Lorántffy Zsuzsánna fejedelemasszony kedvelt emberének is maradt fel egy kátéja ezen a címen : „Lelki AB-ce az Krisztus Oskolájában az alsó Rendben beállatandó Tsetsemoeeknek Koezoenségesen ; Kiváltképen pedig az Méltóságos kegyes Fejedelem-Asszonynak Lorántffy Susannának, apróbb Tseledgyenek hasznokra. Edgy Istenfélő tudós Anglus Tanétónak írásából fordettatott. Fejervarat Anno 1645. 8 r. 56 lap. Végül könyörgések 2 szatlan levél.⁴² Egyetlen példánya a kolozsvári

³⁹ Szabó Károly : Régi Magyar Könyvtár 296. o.

⁴⁰ Szabó Károly : R. M. K. 307. oldal, 314. oldal.

⁴¹ Zoványi : Theol. Ism. tár II. kötet 369. oldal.

⁴² Szabó Károly : R. m. K. 333. o.

róm. kath. Lyceum könyvtárában (Patai István a Sacramentumokról Gy. Fejérvár 1642 ésonka példánya után kötve). 1648-iki és 1652-iki sárospataki kiadásairól csak említés van⁴³ 1684-iki keresdi kiadása⁴⁴ található M. N. Múzeum, M. Akadémia, Erd. Múz., marosvásárhelyi Teleky, debreceni ref. kollégium könyvtáraiban.

A szerző igen érdekes és tanulságos „előljáró szükséges oktatás”-ában némely könyvére vonatkozó észrevételeket tesz. Mindenekelőtt kijelenti, hogy a gyermekeknek való elemi dolgok ezek, de a bölcsek se vessék meg. A Timotheushoz írt első levél negyedik részének 6-ik versével⁴⁵ ajánlja a Szentlélek saját szavaival adja könyvét a csecsemőknek. Jelzi a kérdés a feleletek közé szőtt betűvel megjelölt magyarázatokat pl. mi volt az első bűn, mely által ez lelki meztelenség k. bejött ? k. azaz az embernek az ő méltóságos voltától való megfosztatása. Felelet : Az megtiltott gyümölcsnek Ádám által (l) való megétele, Mózes I. könyve 3. rész 7-ik vers. L. A meztelenség, melyet Ádám magán eszébe vőn az léleké lőn kiváltképen melly osztán a test meztelenségének szégyenét szerzette, 2. o. Rövid utasítást ad a tanulás módjára : 1. Napjában két három kérdést tanulni, vasárnap felmondani. 2. A jelzett szentírásbeli helyeket a gazda, vagy gazdasszony olvassák fel. 3. A predikációból ki kell vonni a részekre vonatkozó tanulságokat. 4. A cselekedeteket is ezekre vinni vissza s kérdezni (ki, mikor), melyik ellen vétett ? A gyerekekkel ezt meg kell próbálni, mert csak így lesz haszna a prédikáció hallgatásnak. Ez a könyv csak úttörés s hogy újítsanak ne tartassék, idegen nemzet példájából ültet át ; e mellett azonban szükség van a rendes katekizmusra is. Könyve a Kegyelmes Asszony cselédségének tanítására szolgál elsöben és kéri, hogy „a Miatyánk, Hiszek egy Isten és Tíz parancsolat felett vegye be Nagyságod közikbe ez formán való könnyű tanításnak módját is.

Ez a kis könyv tényleg nagyon alkalmas lehetett a tanításra. Rövid világos kifejezései, meghatározásai könnyen bevésődhettek az emlékezetbe, közbeszótt magyarázatai nagyban szolgálták a megértést és belső szemléltetést, szentírásbeli bizonyosságai pedig hathatósan kapcsolták kifejtett igazságait a református keresztyén hit zsinórmértékéhez. Tartalma gazdag, a következő részekből áll: A Szentháromság általi teremtetés, nyavalyáság, szabadítás, Krisztus áldozatának elégséges volta, a hit, a jó cselekedet, a kegyelmi eszközök, kereszthordozás, igazi életmutatás. A kegyelmi eszközök a szokások, de sok katekizmusunkban egyáltalán nem említett, vagy a racionálizmus hatása alatt kettőre csökkentett trilógia : Az Isten ígéjének tiszta teje. I. Péter 2. rész, 2. vers, a második a könyörgés, a harmadik az igazságnak pecsétével, az két Sakramentummal való élés. De hozzáteszi azt is : Hány útjai vannak az Igével való élésnek ? Négy : hallás, az ige naponkénti vizsgálása, a felette való elmélkedés, a felöle való szólás, beszélés. Ebben is látszik, de az egész kátén végig vonul a szerző gyakorlatias érzéke. Egyetlen helyen sem marad az elvont megállapításoknál, hanem az elvet mindig életté igyekszik formálni. Nem hiában az üldözések századában írja könyvét, ő is megemlékszik az emberre szakadó nyomorúságokról. Erősen babonás korának a nevelő gondosságával szól : „Nem szabad-e varázsolatni a nyavalyáknak meggyógyításáért ? F. : Ne találtassék te közötted varázsló azt mondja az Isten ; Mózes V. k. 18. r. 11—12. v. Ha lám, melly sokan gyógyulnak meg az által (m) ? Ez a tudatlanoknak közönséges fogások, nem vévén eszekbe, hogy az ördög a testnek megkönnyebbitésével lelket igyekez veszteni. F. : Nem szabad gonoszt cselekedni, hogy jó jöjjön ki belöle. Róm. 3. r. 8. v. Nagy súlyt helyez a mindennapi élet keresztyénné tételére. Külön fejezetet szentel az embernek mindennapi magaviselete felöl való igazgatására. Pl. Mit kell nekünk reggelenként cselekedni ? Könyörgésünk menjen az Ur eleiben és az ő irgalmasságát (a) dicsérjük. Solt 88. l. és 59. 16. (a). Melyet a mi szakadatlan megőriztetésünkben mutatott. Mineműnek kell öltöztünknek lenni ? F. : Az minemű illik azokhoz, kik isteni félelemre adták magu-

⁴³ R. M. K. 349. és 365. o.

⁴⁴ R. M. K. 539. o.

⁴⁵ Ezeket, ha eleibe adod az atyafiaknak, Krisztus Jézusnak jó szolgája leszel, táplálkozván a hitnek és jó tudománynak beszédeivel, amelyet követtél.”

kat (b). I. Tim. 2, 10. (b). Ennekokáért sem igen költséges értékünk felett sem illetlen igen cifra, vagy rusnya becsület ellen.“ Érdekesen sorolja fel a Tisztviselőknek és Alattvalóknak tiszteit. Az egyházi tanítók tiszte : a szolgálat vigyázás, a nyáj látása, az olvasásban való figyelmezés, az élet dolgaiba maga nem elegyítés, prédikálás, katechizálás, példaadás. A könyörgések között külön imái vannak a Lelki Abc tanulása előtt, amelyekben a tanuló Isten napvilágosító Szentlelkét kéri. A világosság mellett egy igazi lelkipásztor lelkének gondos szeretete, melegsége hatja át ezt a derék könyvet. Érthető, hogy többször kiadták és bizonyára széles körökben forgatták és használták is.

Fogarassi Ferenc vízaknai, annakelőtte karánsebesi lelkész is fordított angol eredetiből egy katekizmusocskát.⁴⁶ És kiadta azt „Kis keresztyén“ címmel, Fejérváron 8-rét alakban 1654-ben, Bogárfalvi Sebesi György kedvéért. Bod Péter után Sándor István is megemlíti a Magyar Könyvesház 37-ik lapján. Egyetlen példánya megvolt a nagyenyedi ref. collégium könyvtárában, gróf Bethlen Kata könyvei között, de 1849-ben elpusztult.⁴⁷

A *Kálvin genji kátéjának* második magyar fordítása : Catechismus. 'Genevai Szent Gyülekezetnek Catechismusa. Avagy: a 'Cristus tudományában gyermekeket tanító formátskája, melyet A Nagy Theologus Calvinus János, 'Genevai Szent Gyülekezetben először Galliai nyelven 1538 esztendőben, igen rövideden ; azután 1545 és 1553. esztendőkbén, Francziai és Deák nyelven egyszersmind ezen renddel bővebben kibocsátott : következő időkben Német, Angliai, Skociai, Belga, Spanyol nyelvre ; Immánuel Tremmelliustól, keresztyén Sidótól, Sidó nyelvre és Henricus Stefanustól Görög nyelvre, mostan Magyar nyelvre fordítottatott és kibocsátatott Kolozsváratt M. Tótfalusi Kiss Miklós által 1695 esztend. 12 r. 111 lap.

Elül címl. 1. szltan levél, végül : Gyermekek imádsága 6 szltan lap.⁴⁸ Kálvin kátéja azonban — a jelek szerint — ebben a kiadásában sem örvendhetett valami nagy használatnak ; közkedveltség dolgában egyáltalán nem tudott versenyre kelni sem a heidelbergi, sem a hazai termelésű eredeti magyar kátékkal. Oka ennek az, hogy Kálvin theologiai elvontságát, spekulatív mélységeit kátéiban sem tudta levetkezni s ő, aki tudott minden nemzet nyelvén, annyira a Szentlélek theologusa volt ; nem tudott a gyerek nyelvén, mert ehhez nem elég a belső ihletés, hanem a kicsinyek között való gyakori forgolódás is kell. Kálvin komolyságával korárett gondolkodásával már az iskolában is kivált tanuló társai közül. Az Institutió súlyos mondatai, szemmeli nagyvonalúsága mögött nehéz elképzelni annak valódi szerzőjét az alig 27 éves világjáró ifjút. Már Párisban, majd genfi lelkész korában mindig felnőttel foglalkozott, levelezett. Így nem is sok ideje juthatott — ha még hajlama lett volna is hozzá — a gyermekek játszi világába magát néha-néha beleélni. Saját gyermekei korán elhaltak, így apai szeretete sem üzte a kicsinyek közé. Így bármennyire igyekezett katekizmusában a nála egyébként is jellegzetes érthetőségre, világosságra, tömörségre ; könyve nem lehetett gyermekek tanítására alkalmas eszköz, amint más országokban is inkább a kánoni jellegű symbolikus könyv tiszteletreméltó szerepét töltötte be.⁴⁹

7. Katekizmusi segédkönyvek.

Pathai S., Alvinczi P., Milotai I., Vizaknai G., Köleséri S., Pósa-házi János, Csuzi Cseh J. művei.

Csak — szélesebb tájékozódás végett — megemlítem az alant felsorolt, tárgyam körébe szorosan nem tartozó könyveket. Ezek a könyvek a kátékban rövidség okáért csak futólag tárgyalt fontosabb hitcikkek, főként az Úrvacsorátant részletesebben kifejtván, mintegy a gyermekek és felnőttek katechizálásának

⁴⁶ Bod Péter : Magyar Athenás 80. o.

⁴⁷ Szabó K. R. M. K. 375. o.

⁴⁸ Szabó Károly R. M. K. 588. o.

⁴⁹ Zoványi : Theol. Ismerettár II. k. 238. o.

Dr. Antal Géza : Kálvin mint pedagógus és iskolaalapító. Emlékezés Kálvinról a reformátor születésének négy századik évfordulójára 200—291. o.

segédkönyveiül tekinthetők. Voltak ilyenek ama régi korok gazdag és termékeny irodalmában többek, számosak; itt mint közelebbi vonatkozásúakat és nevezetesebbeket a következőket sorolom fel:

Először 1592-ben jelent meg *Pathai István* akkoriban pápai lelkész könyve: Az Sacramentokról in genere. És kiváldkepen az Ur Vachoraiarol való koeniuecske mellben kerdezkedéseknek és feleleteknek formaiaban, az keresztyeni toekelletes es igaz vallas az Christusnac teste etelenec es vere italanac igaz ertelmeroel, be foglaltatik: Es minden rendbeli tevelgyesek ellen, szent irasnak igaz magyarazattal valo helleivel megh eroesittetik. A könyv 8 r. 153 levélből áll. Található a M. N. Múzeum, debreceni ref. Coll., S.-pataki ref. Coll. könyvtárában⁵⁰ Ezt a könyvet üdvözölte ékes latin versezetben Bejthe István, ami szintén az ő kálvini irányú úrvacsorai felfogását bizonyítja. Mert a kálvini úrvacsoratan van a Pathai könyvében részletesen és alaposan kifejtve, szentírásbeli bizonyítékokkal is megerősítve. Védi benne a kovászos kenyér használatát s cáfolja a pápisták és a luteránus Brentiánusok úrvacsorai gyakorlatát. Könyve végén érdekes és tanulságos úrvacsorai kazuisztikát (a borral nem élők, antialkoholisták úrvacsorázástól való tartózkodását és a betegek külön úrvacsorázását helyteleníti) ad. Műve közkedveltségét mutatja, hogy 1593-ban csupán címlapja megújításával, 1643-ban Gyula-Fejérváron egész új nyomásban újra megjelent. Kérdés-feleletekre van tagolva; mégpedig a tanuló kérdez s a tanító felel. Ez a forma azonban nem annyira a tanítás könnyítését, hanem a dialektikai gondolatmenet és kifejtés érdekeit szolgálhatta.

Alvinczi Péter ugyancsak az Úrvacsoráról írt a következő címen: Az Urnak Szent Wacsoraiarol valo reovid intes Az Szent Pál Apostol Tanítása Szerent. Egy néhány szükséges kérdésekkel és feleletekkel egyetemben. Irattatot Alvinczi Péter által, nyomtatta Kassin Nicolaus Mollerus, egyetlen példánya a miskolci ref. Reálgymnásium könyvtárában van. 4 r. 85 lap. Ajánlva van Bethlen Gábor fejedelemnek.⁵¹ Ennek a könyvnek komoly szép fejtegetései az I. Kor. 11 R. 16—30. verseihez igazodnak. Az első rész az Úrvacsorájában való fogyatkozásról, a második annak szerzéséről és valóságáról, a harmadik az Úrvacsorával való élesről szól. Azután az egész tanítást összefoglaló kérdések és feleletek következnek, ide is be van szöve a kazuisztika (micsoda magból sültnek kell lennie az Úrvacsorai kenyérnek; ha valamely föld szegletében búza, rozs, avagy egyéb vetemény mag nem volna, hanem gyökérrel, avagy egyéb eledellel élnének, lehetne-e azzal Úrvacsorája; nem jó, ha közrend egyházi, vagy harangozó osztogatja a pohárt?; kézzel kell-e fogni a kenyeret, vagy csak szájjal venni stb?). A végén az Úrvacsoraoosztás szertartásának rövid leírása, majd confessió, vagy közgyónás, próba és absolutió, consecratio, gratiarum actió és dimissió seu missa magyarázata és formulái foglaltatnak. Tanításai főként a helvét hitvallásból vannak kivonva.

Az Úrvacsorájáról írtak még: *Milotai István* egy klasszikus alap-elemeiben ma is élő nagyobb ágendát, amely Kolozsváron, 1621-ben jelent meg s számos új kiadást ért. Szatmári Paksi Mihály „Úri vacsora felett meggyujtott szövétnek” című névtelenül 1740-ben Utrechtben megjelent vitairatot; Tolnai F. István: Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s vallás utára vezető kalauzt (Kolozsvár, 1679); Vásárhelyi Matko István az angol eredetiből fordított „kegyes lelkeket idvességre tápláló mennyei élő kenyér“-t (Kolozsvár, 1691); Helmecki K. István a Mellianus Gnatereth álnév alatt kiadott „igazság paizsa“-t (Utrecht, 1741); Tatai Cs. Ferenc a Molinaeus után fordított: „Egy hétre való elmékedések és könyörgések“-et (Debrecen, 1758); Hatvani István: „Az Úri Szent Vacsorára megtanító könyvecske“-t (Bázel, 1760.).

Hitvédelmi, építő irányú könyv az, amit *Vizaknai Gergely* írt: „Az keresztyeni tudomannak eg nehany fő Articulusiról valo koenyuecke az eguegue keresz-

⁵⁰ Szabó Károly R. M. K. 130., 134. és 320. o.

Bod Péter: Magyar Athenás 213. o.

⁵¹ Szabó Károly R. M. K. 234. o.

tieneknek eppueletekre“ Sicben 1593 nyomtatott, 12 rétből 108 sztan levélre terjed s valószínűleg egy régebbi, ismeretlen kiadásnak utánnomata. Nem kérdés-feleletekben, hanem elbeszélő alakban tárgyal az Atya, Fiú, Szentlélek Istenről, teremtésről, az angyalokról; a könyv végén a különböző hitvallások (apostoli, niceai, Athanásius, Ágoston) és imádságok vannak),⁵² Bifield Miklós angol könyvének átdolgozása az: „Idvesség sarka. Avagy az Evangyeliom szerint való, Igaz religiónak, Elsoe fundamentomos Igasságnak, avagy Principiuminak (mellyeknek tudása s hitele nélkül senki sem idvezuelhet), öszve-szedetése; Azoknak, nyilván való és ellene mondhatatlan Sz. Irás Tanubizonyosságiból való megállatása; Es a kegyesség-gyakorlásban, azokból kifakadó sokféle Hasznoknak, meg-mutogatása. Mellyet Edes Nemzete Lelke-javáért világra bocsátott *Köleséri Sámuel*, Christus Jesus Evangeliumának Szolgája, Szendrei R. Ecclesiában. Sáros-Patakon Rosnyai János által 1566. 8 r. 242. l. Található: M. N. Múzeum, Erd. Múz., pesti Egyetem, pesti Ref. Coll. M.-Vásárhelyi Teleky könyvtár, debreceni Ref. Coll., Si-pataki Ref. Koll., M.-vásárhelyi Ref. Coll., Szilágyi Sándor könyvei között Budapesten.⁵³ Ez a könyv 28 fejezetben tartalmazza az üdvtörténetet, a hittant részletesen és alaposan kifejtve. A függelékben „Bánkódó Lélek nyögési azaz Szentírás szavai-ból szedetett s a felseo Esztendoekben való szomorú alkalmatosságokhoz szabattatott, néhány koenyoergések“ foglaltatnak. Hatalmas hitvédő irat volt a *Pósa-házi János* által szerzett s Sárospatakon 1669-ben kiadott: „Igasság Istápjá. Avagy oly catechismusi Tanítás Mellyben a 'Keresztyén Reformata Vallás-boeven megmagyaráztatik és az ellen tusakodó fortélyos Patvarkodások ellen (julesben a 'mellyeket a' Kalauzos koenyv helyyel-helyyel előállitot) oltalmaztatik: Mellyet az egyuegyue Keresztyéneknek magok lelki támogatására írott és mostan legelőször nyomtatásban kibocsátott Pósa-házi János Sárospatakon. Szerzőről találóan mondja Bod Péter.⁵⁴ Egy néhány könyveket adott ki ahhoz a vallás felett veszekedő világhoz alkalmaztattakat. Ez az első részében 375, másodikban 720 lapra terjedő könyv is ilyen vonatkozású.

Voetius Gisbert aszketikája, Grosse Sándor és Hoornbeeck János írásai után a megtérés kérdését dolgozta fel *Csuzi Cseh Jakab* sok üldöztetésen keresztülmént könyve, kiadásakor koci lelkipásztor: Lelki bölcsességre Tanító Oskola című 1680-ban, Debrecenben kiadott 202 oldalas könyvében. Teljes címe: L. B. T. O. Mellyben az Istenhez való igaz Megtérésnek bölcs tudományát s 'idvességes gyakorlásának rendit és módgyát, világos kérdések s 'feleletek által Az istenes életben gyönyörködőknek lelki hasznokra kiadta Csuzi Cseh Jakab.

8. A konfirmációs korszak kátéi.

Láczai Szabó József, Koppe, második Láczai káté, dr. Tüdös István, erdélyi agenda, Tóth Ferenc, Széles András, Tiszántúli Útmutató, Jenei György, Kis Bálint, Márton István, Osterwald János, Hatvani István, Szoboszlai Pap István, S. Szabó József, Polgár Mihály, Hamar István, Nagy Péter, Muklári Pap Lajos, Szász Károly kátéi.

A kátétermelés a XVIII-ik századbéli különösen a szigorú cenzura által előidézett szünetelés után a XVIII-ik század végén és a XIX. elején indul újra meg. Ebben az időben jön általános gyakorlatba a konfirmáció; mégpedig az erdélyi és tiszántúli részeken 1788 táján; ugyanakkor a dunántúl: a Dunamelléken 1806-ban s a Tiszáninnen 1811-ben.⁵⁵ A konfirmációi előkészítés szükséglete termi ezen kornak klasszikus, sok részben a mai napig használt kátéit.

A XVIII. és XIX-iki század forduló legnevezetesebb kátéírója *Láczai Szabó József* pápai, majd sárospataki theol. tanár és lelkész. Első kátéjét *Koppe* után fordította s Keresztyén katekizmus címen adta ki Győrben. Tulajdonképpen nem is káté ez a könyv, hanem rendszeres részletes hit és erkölstan: „mind a tanító,

⁵² Szabó K. R. M. K. 133. o.

⁵³ Szabó Károly R. M. K. 433., 493. o.

⁵⁴ Bod Péter Magyar Athenás 149. o.

⁵⁵ Mitrovics Gyula: A konfirmáció. Prot. Szemle 1890. évf. 408. o.

mind az erkölcsi theológiának rövid summája". Erre a jellegére s nagy terjedelmére tekintettel a fordító megváltoztatta a kérdés-felelet formát („így a gyerekek csak a feleleteket tanulják meg, a kérdésekkel pedig nem sokat gondolnak"), bár a jegyzet rovatban a lap aljára a kérdéseket is leírja. 623 kérdés, illetve pont van a könyvben; ezek közül a könnyebbek, szükségesebbek, kereszttel vannak megjelölve. A beosztás úgy szól, hogy a leggyengébb első rendbeli tanulók tanulják a megjelölt kérdéseket, a második rendbeliek minden kérdést, de (bibliai) locusok nélkül; a harmadik rendbeliek pedig locusokkal együtt az egész könyvet. Függelékül van csatolva a könyvhöz „rövid vallás története a világ teremtésétől a reformációig. A vallástörténet minden lényeges mozzanata röviden, világosan, értelmesen van benne előadva. Azután következnek „énekversek a katekizmusi szakaszok és kérdések rendi szerint"; ezekkel szerző ösztönül akar szolgálni keresztyén poétáknak jobbak írására. Különböféle könyörgések alkotják a könyv záradékát. Bár fordítás ez a könyv és nem eredeti munka; azért emlékezem meg róla ilyen részletesen, mert olyan népszerűen, gyakorlatiasan magyaráz meg hit-tani és erkölcsi fogalmakat, hogy fájjalja az ember egy ilyen könyvnek ma nagyon is érezhető hiányát. Ha átírná valaki mai nyelvre, közkeletesség és közhasznos dolgában versenyezhetne még iskolai hit és erkölcsi, többnyire nagyon száraz és elvont tankönyveinkkel is. Méltó volt arra, hogy hannoveri eredete dacára az angliai király jutalomban részesítse. Lácay József nagy szolgálatot tett az átültetésével, amit az is mutat, hogy fordítása az V-ik kiadást is megérte s átdolgozva még Kolozsváron is megjelent 1813-ban.

A második Lácay káté már eredeti munka. Kisdedek katechismusa címen 1804-ben Győrben jelent meg. Többször látott új kiadást még 1866-ban is Kolozsváron.⁵⁶ Ugyancsak önálló szerkesztése az 1814-iki Tiszáninneni Liturgiában megjelent vallástevő katekizmus. Fordított még a Keresztyén vallásra való útmutatás Stapfer Fridrik I. katekizmusából 1813-ban. Bár fordításai is közkelettel voltak és több kiadást értek; szerző igazi egyéniségét a korabeli kátészerkesztés szellemét önálló munkáiból lehet leginkább megismerni. Ilyen irányú elemzésre legjobban kínálkozik a tiszáninneni kerületben máig használatban levő vallástevő katekizmus. Ebből a kátéből első látásra meg lehet állapítani, hogy Lácay magyar, racionális légköre nagy mértékben elüt a pozitív meleg kegyesség ama hannoveri légkörétől, mely első fordított kátéjának szerzőjét: Koppet ihlette. Annyira más a két káté, mintha nem is egy ember volna az egyiknek fordítója, a másiknak szerzője. Azt természetesen a Lácay előnyére kell elismerni, hogy eredeti művében több a didaktikai érzék, a praktikum. Felkapott voltának titkát is abban sejtem, hogy minden addigi kátéknál rövidebb, egyszerűbb, világosabb, népesebb, gyakorlatiasabb s kimondottan egész szerkezetében a konfirmációi oktatáshoz alkalmazott kézikönyv. A vallás, a hit és erkölcsi, sacramentumtan lényegét fogja meg s ügyesen fogja meg. Kiindulása a konfirmáció értelméből; biztos vonalvezetése a keresztyén valláson, annak reformációi megtisztulásán át az Istenről és emberről szóló tanhoz, innen a legfőbb keresztyén törvényből, a törvény betöltésére való emberi képtelenségről kijutása a kegyelmi eszközökhöz, ezek között a sacramentumokhoz logikus és átlátszó gondolatmenet. Ennyit, ami ebben a kátében van, körülbelől meg kell tanítani a konfirmandus gyerekeknek s meg is lehet tanítani még gyengébb előképzettségű növendékeknek s a konfirmációi oktatásra eddigelé igen szűken szabott 5-6 heti idő alatt is. Mindezek az előnyök azonban, amelyek e kátének keletkezése korában való közkeletteltségét indokolják; nem indokolják azt, hogy e kátét ma is a sérthetetlen fétis tisztelésében részesítsük s minden kritika nélkül tovább használjuk. Mindenekelőtt a szókincse, irálya, mondat szerkezete annyira ósdi, elavult, hogy átirásokkal sem lehet azt a mai világba valóvá tenni.⁵⁷ Azután pedig annyira racionális, egy-

⁵⁶ Zoványi: Theol. Ismerettár II. k. 308. o.

⁵⁷ Micsodák a sacramentumok? Olyan vallásos foglalatosságok, vagy szentségek, amelyeket maga szerzett az Úr Jézus Krisztus, és amelyek által ker. vallás igazságainak elhívésére és parancsolatainak megtartására kötelezzük magunkat: egyszersmind bűneink bocsánata megszentelésünk és örök üdvösségünk felől, a szent jelek elfogadása által, megerősítettünk.

oldalúan intellektualisztikus, hogy a mi mai, érzületre és akaratra is hatni akaró, de főként vallásos világnézet, hittudat és ezekből fakadó élet ébresztésére törekvő vallásos nevelésünkben használhatatlan szerszámnak látszik. Hittani szempontból erősen kifogásolható benne az, hogy a hitről, annak idevezítő megigazító erejéről egyáltalán nem beszél, pedig ez hiterősítő oktatásban mégis nélkülözhetetlen. A hit őnála is inkább elhívés, amit ő minden tisztességes embernél feltételez, amivel foglalkozni azért egyáltalán nem tartja lényegesnek. Azt mondja pl., hogy helyesen és üdvösségesen nem élhetnek az Úrvacsorával azok, akik azt sem tudják, mi az Úrvacsorája, sem azok, akik hamis tudományokkal, vagy cégéres bűneikkel magukat rossz keresztyéneknek s így az Úrasztala méltatlan vendégeinek bizonyítják. Ime, az Úrasztala méltatlan vendégei a tudatlanok és a bűnösök. Hol van itt az ő református dogmatika hit általi evésének nagyszerű gondolata, amely megtartja az Úrvacsorában a hívő, Krisztussal való egyesülésének; a Krisztusból való táplálkozásának pozitív tényét s ennek misztikus jelentőségét, de azt a durva római materializmusból spiritualis lelki térre viszi át, megfinomítja; a lelki élet törvényei, a lelki dolgok természete szerint fogja fel. Hol van a régi egészséges szentírási alapon álló megkülönböztetés, amely szerint az Úrvacsora haszonnal való élvezésére a hit tesz képessé, s a hitetlenség tesz alkalmatlanná? Hol van itt végül a farizeus és publikánus példázatának tanulsága? Hiszen a farizeus tudós is volt és erkölcsös is, vagy legalább cégéres bűnöktől ment; a publikánus ellenben se tudós nem volt, sem erkölcsileg feddhetetlen és mégis inkább megigazulva ment a templomból haza, mint a tudásában és erényességében elbizakodott farizeus? s vajjon nem sok része van-e ennek a kátének abban, hogy nálunk is kialakult a „felvilágosodott és becsületes reformátusok“ farizeusi önteltsége, akik az Úrvacsorához minden büntudat, töredelem nélkül, csupán „eleget tenni“ járulnak és kialakult az a helytelen szokás, hogy ha a bűnbánati hét folyamán az úgy vélt egyéni tökéletességen egy meggondolatlan szó, egy haragos fellobbanás, egy kis félrelépés csorbát ejt, már nem mennek hiveink az Úrvacsorához, vajjon nem sok része van-e ennek a kátének abban, hogy egyháztagjaink nagy részénél a vallás betanult hittanlecke, amelynek az élethez; nem ritkán a jellemhez, érzülethez, akarathoz semmi köze nincsen, hiszen ez a káté tanítja: „a keresztyén vallás Istennek természetéről, rendeléseiről, okok tisztelete módjáról és a mi halhatatlanságra teremtett lelkünkéről s örök boldogságunkról tanító tudomány...“ Nem segít-e ez a káté is kitorölni a református hittudatból a megtérés, megigazulás, újjászületés központi fontosságú nagy gondolatait, midőn azokról egyetlen szóval sem beszél; ellenben arra a kérdésre: véghez vihetjük-e mi mindezeket magunktól tökéletesen; ezt a feleletet adja: mindezeket magunktól hiba nélkül véghez nem vihetjük; az isteni segedelem által ehhez a tökéletes keresztyéni jósághoz naponkint közelebb juthatunk. A reformált bibliai keresztyénség alapvető tanítása, hogy a tökéletesedés az ő-ember meghalásával s az új-ember megszületésével, feltámadásával kezdődik el; már pedig ez a káté a megtérés, megigazulás, újjászületés nagy evangéliuma; különösen kálvini keresztyénségünkben erőteljesen kifejezett igazságait egyszerűen elsikkasztja. Nem járult-e hozzá ez a káté is a gyakori Úrvacsorázás szükségességének az elmosódásához, midőn elhallgatja, elejti azt az ő református íróinknál nagyon is aláhúzott erőteljes gondolatot, hogy az Úrvacsora a Jézussal való hit általi egyesülésnek és az új életre képesítő lelki táplálkozásnak nélkülözhetetlen, szükséges, drága áron is megveendő eszköze és alkalmá. Hiszen tapasztaljuk, hogy a kátét áttanult, konfirmált gyermekek az első Úrvacsora után sokszor éveken át nem is néznek az Úrasztala felé, mert nem érzik arra való utaltságukat, nem látják és nem értik annak pozitív hasznát. Aztán a mai konfirmációnak már nagyrészt egyháztagságra való nevelésnek is kellene lenni, erre pedig az a vallástevő katekizmus egyáltalán nem terjeszkedik ki. Nincs ennek a kátének a bibliával semmi összefüggése, nem is nagyon utal a bibliára, ami biblián alapuló református keresztyén hitünk meggyökereztetésénél szinte elképzelhetetlen. Ha hitünk zsinórmértéke a biblia, hol látunk olyan kőművest, aki falrakás köz-

ben soha elő nem veszi a mérőzsinórt? Ez a káté nélkülözhetővé akarta tenni s a legtöbb lelkésznél és gyermeknél nélkülözhetővé is tette a biblia használatát s így fő eszköze volt a legújabbkori biblia nélküli terméketlen élettelen ref. keresztyénség kialakulásának. Igazságtalan dolog volna természetesen ezt a kátét csak okozónak tekinteni, holott okozat már ez, terméke, szülötte annak a racionális áramlatnak, amely a XVIII-ik századi fin de siècle-el becsapott hozzánk is s amely alól annak a kornak a legfényesebb elméi, sőt éppen ezek nem tudták kivonni magukat. Minden őszinte kritika mellett, amelyet a vallásos nevelés elméletének, eszmei alapvetésének mai álláspontján e kis kézikönyv ellen emelni lehet; méltó Láczy József az utókor kegyeletére és hálájára, mert a maga korának nyelvén és szellemében érthetően és világosan foglalta rendszerbe és adta elő a református keresztyénség alapigazságait. Imái különösen olyan jók, hogy minden mai káté átvehetné őket, aminthogy a legtöbb, ha némileg átdolgozva is, át is vette.⁵⁸

A nagy időbeli különbség mellett is közvetlenül ide kell sorolnom azt a konfirmációi oktatásra szolgáló református kátét, amelyet *dr. Tüdös István* miskolci lelkész püspök állított egybe s amely „Református Káté a konfirmációi oktatásra“ címen először 1910, másodsor 1916 körül s harmadszor a miskolci Egyház kiadásában 1924-ben jelent meg. Ez a káté a Láczy-féle, előbb tárgyalt vallástevő katekizmus átírása, bizonyos egyháztörténeti, vallástörténeti, bibliaismereti, liturgiális pótlékokkal, kiegészítésekkel.⁵⁹ Érezhetően az elemi vallás-tanítás hiányait akarja ez a káté pótolni s az Iparos tanonciskolában kézikönyvvül szolgálni. Ez a hittankönyv felé való közeledése azonban ártalmára van átlátszó-ságának, az eddigi szokásos néhány hét alatti betaníthatóságának, aminthogy a miskolci gyülekezetben is a gyermekek nagyon kis része tudott megbirkózni vele. Nyelve modernebb, meghatározásai világosabbak, a vallástevő katekizmusénál; de még mindig nem elég egyszerű; ő se tud a gyermek és az evangélium nyelvén beszélni. Ami a fő hiánya, nincs benne gyermeki szívét hódító, evangéliumi melegség és közvetlenség, inkább a tan fejeződik ki és nem az élmény buzog benne. Szellemében ugyanolyan racionalis, mint mintaképül választott elődje. A konfirmáció szerinte is vallásos oktatás és nem hiteősítés. A Krisztusban való hit nála is annyit jelent, mint „elhinni mindazt, amit Jézus tanított az evangéliumban, továbbá, hogy bizzunk Istennek irgalmasságában, amellyel

⁵⁸ Úrvacsora előtti ima. Kegyelemnek atyja, szent Isten! A Jézus által nekem is mennyei Atyám! Közelíteni kívánok a Te híveid számára készített szent vendégséghez; de mivel hozzád semmi tisztátalan nem járulhat: bocsásd meg kérlek, a Jézus érdeméért minden bűnömöt és tisztíts és szentelj meg engemet és tégy alkalmatossá áldott lelked által arra, hogy méltó vendég lehessen szent Fiad asztalánál. Egyszersmind tégy bizonyossá afelől, hogy ha a szent jegyekben méltóképpen részesülök, és minden bűnt elhagyni, minden jót pedig cselekedni szívesen igyekszem, Te bizonyosan kegyelmedbe veszel engemet és jövődben részesítesz az örök üdvösségben. Amen.

Úrvacsora után. Magasztallak Téged én Istenem és Atyám minden rám árasztott jótéteményedért, kiváltképpen pedig azért, hogy engemet a Te híveid számára készített szent vendégségben kegyelmesen részesítettél és ezáltal bűneimnek bocsánata és az örökélet felől bizonyossá tettél. Íme Uram fogadást teszek Szent Felséged előtt, hogy én már ezután minden bűntől őrzökedem, szent parancsolataidat szüntelen magam előtt tartom s életemet azok szerint rendelni igyekszem. Adj erőt és kegyelmet, óh Isten! ezen fogadástélelemnek beteljesítésére, hogy míg ezen a földön élek, Neked tetsző szent életet élhessek, az élet után pedig Tégedet mennyei szent országodban mindörökké dicsőíthesselek. Amen.

⁵⁹ Előszó. A miskolci református Egyházban már évtizedek óta bizonyos pótlékokkal, kiegészítésekkel használják az egyházkerületi vallástevő katekizmust.

Újabb időben mind keresettebbekké váltak ama pótlékok messze vidékekről is annyira, hogy szükségesnek láttam azokat megfelelő módosításokkal beilleszteni a katekizmusba s így együttesen összeállítva közrebocsátani.

Nyilvánvaló dolog, hogy e káté lényegében mindenütt, kifejezéseiben sok helyt egy a kerületivel, amelynek azonban egységes s célszerű kipótlására éppen gyülekezetemben feltétlenül szükség van. Ezt a szükségét kívánja kielégíteni ez az egybeállított könyvecske, amely egyszersmind az iparostanoncok vallásos oktatásánál is vezérfonalul szolgálhat. Ha a helyi szükségleten túl is kiterjeszkedhetik a káté: abban is szolgáljon az Isten dicsőségére!

Dr. Tüdös István.

megbocsátja a Jézus érdeméért vétkeinket és végül, hogy Jézus példája és parancsolatja szerint élünk“. Ha a hit az, aminek a dogmatika mondja — notitia consensus és fiducia ; akkor elsődleges elem a hitben a személyes Istennek a lélekben a Jézus Krisztus által való revelálódása. A notitia nem egy tannak, hanem egy rajtunk kívül álló, felettünk a magasságban lakozó lénynek a lélek szemeivel való meglátása ; a consensus nem egy elmélettel, állítással, hanem a felsőbbes és szentséges isteni akarattal való egyetértés, megegyezés ; ez akarat előbbvaló alázatos, engedelmes hódolás : a fiducia nem általában Isten irgalmasságában, hanem az irgalmas, a szerető Istenben, a Megváltó Jézusban való bizakodás, a megváltottság az örök életre elhívó kiválasztás diadalmas, boldog átérzése. Ezekből a forró boldogító vallási hittapasztalatokból a káté elvont meghatározásában semmi sincs. De ha a hit egyszerűen az, aminek az írás mondja, a Zsid. 11-ben T. I. a reménylett dolgok valósága és a nem látott dolgokról való meggyőződés ; akkor sem pusztá elfogadása, értelmi helyeslése a Jézus tanításainak és nem pusztá megnyugvás Isten bűnbocsátó irgalmasságában, hanem egy drága és feleséges többlet ; realizálódása a lélekben a láthatatlannak, a láthatatlan világ magjának, az Isten képviségnek a meggyökerezése és felsarjazása által. Ekkép a Jézusban hinni annyit tesz, mint felismerni benne azt, ami testi szemeknek láthatatlan ; a főprófétát, főpapot és királyt, ami személyes Megváltónkat s megnyugodva lenni az ő elégtételének, halálának valóságos üdvyszerző hatásában és erejében. A heidelbergi káté meghatározása a hitről hasonlóan szűkkörű és hiányos (a Consensus és a láthatatlan dolgok realitása abban sincs kiemelve), de mégis élesebb benne a személyes elem ; Isten részéről a kijelentés ; az ember részéről az igaznak tartás és a személyes üdvözülés bizalma. A szentség, vagy sacramentumtan sincs ebben a kátében minden kibővítés és betoldás mellett sem kellően kifejtve. A keresztséghez fűződő babonás, római ízű képzetek kitisztogatására, amire az őskáték olyan gondosan ügyeltek, nem fordít semmi fáradságot. Arról nem szól, hogy van-e a keresztségnek önmagában büntörlő üdvyszerző hatása s ha nincs, miben van mégis a jelentősége ? A gyermek keresztség jogosultságáról is beszélni kell a mai szektás világban. Nem fejt ki ez a káté sem jól az Úrvacsorázás szükségességét. Az Úrvacsorával való élés hasznát abban látja, hogy „általa mindenkor megújítjuk a Jézus szenvedésének és halálának emlékezetét — továbbá hálára indít Isten iránt, aki Fiát adta érettünk s Fia hálával váltott meg a büntől bennünket —, azután bizonyossá tesz bűneink bocsánatja felől s egyszersmind bűneink elhagyására s szent életre buzdít. Végül növeli és erősíti bennünk a felebaráti szeretetet, mert mint egy atyának gyermekei egy kenyérből eszünk, egy pohárból iszunk. „Erkölcsei hatásokat tulajdonít tehát az Úrvacsorának, de megerőtleníti annak jelentőségét, amikor kiveszi belőle a ténytet, a gyarló embernek a Jézussal való egyesülését, belőle és általa való táplálkozását. Nekünk pedig nem csupán külső hatásokra, lelki indításokra van szükségünk (avagy szedhetünk-e a legjobb ráhatások mellett is a bojtorjánról fügét ?), hanem a Jézusba, mint szállótöbe való misztikus beoltásra, az ő lelki testének hit általi evésére, amint azt Batiziék olyan erőteljesen tanították. Az úrvacsorai előkészület előírása („meg kell magunkat próbálni, hisszük-e igazán a keresztyén vallást, megismerjük-e, hogy bűnösök vagyunk ; bánjuk-e elkövetett bűneinket, kívánjuk-e el is hagyni az eddig járt bűnös utat s komolyan igyekszünk-e azután szent és kegyes életet élni“), a konkretumokat kívánó serdülő gyermekekre jelentőséggel nem bíró általánosságokban merül ki. Nincs szó ebben sem a túlvilági életről, feltámadásról, utolsó ítéletről, amiből aztán érthető, hogy keresztyén hitünknek ebben a részében meglehetősen gyengén áll református társadalmunk. Nincs említés az egyházzal, egyháztagságról, azért kiegészítései által ez a káté alig mondható tökéletesebbnek az elődjénél.

Hogy visszatérjünk a történelmi sorrendre : 1807-ben az erdélyi ref. ekklesiáák számára készítettett 1844-ben újra kiadatott egy : keresztyén vallásban ifjakat megerősítő *Ágenda*, mely Kolozsváron 1844-ben újra megjelent. Szerzőjét és a tartalmát nem ismerem. Hollétét nem említi Petrik bibliográfiája (I. k. 27. o.)

1805-ben Győrben jelent meg *Tóth Ferenc* pápai koll. tanár, későbbi dunántúli püspök : „Az Úri szent vacsorához készítő katekizmus“-a; megpótolva egy a gyülekezethez írott előszóval és ágendával. Ez a káté 52 kérdésből áll. Népszerű voltát mutatja, hogy húsznál több kiadást ért. Fő előnye tiszta nyelvezetében; világos és konkrét meghatározásaiban van. Pl. „mit értek ezen a szón : sacramentum ? Érttem a keresztséget és az Úr vacsoráját, melyek mivel az Isten igéreteinek látható jeléül és pecsétéül magától a Krisztustól rendeltettek deák nyelven, sacramentumoknak, magyarul pedig szentségeknek, vagy szent dolgoknak neveztetnek, de értem még ezen a szón : sacramentum, azon esküvési szentséget, melyet a keresztyén esküszik a keresztségben és az Úrvacsorájával való éléskor, magát arra kötelezván, hogy mint a katona azon zászlótól, melyhez esküdött, úgy ő a keresztyén tudománytól és annak parancsolataitól és igéreteitől soha el nem távozik és a bűnök szolgálatjára vissza nem pártol“. A kiindulás egyébként nála is az, ami a Láczaý vallástevő katekizmusában ! „Tudjátok-é, miért állottatok ide ? Egyezik a Láczaýéval tartalmilag ez a kérdés is : „Mit értesz a keresztyén valláson ? Én a mi Urunk Jézus Krisztusunk azon üdvözítő tudományát, mely az evangelisták és apostolok által íratott meg.“ Kora szelleméhez híven ő is súlyt helyez annak megállapítására, hogy a keresztyén vallás egyezik az okossággal s benne a fődolog : a szent és kegyes élet (tehát nem meghalni és feltámadni hit által a Jézussal !). Érdekes az az árnyalati kitérése : „Mit kíván a keresztyén vallás az igaz keresztyéntől ? Azt, hogy a Jézus Krisztusnak higgyem és jót cselekedjem ! Az igaz hit pedig áll : „a keresztyén ember abbéli meggyőződéseiben, hogy ő a Jézus tudományát igaznak lenni megismeri, aminek igéreteiben megnyugszik, erkölcsi parancsolatai által kötelezettnek tartja magát és a bűnök bocsánatját a Krisztus elégtételéért az Isten irgalmasságából s szent és kegyes élet feltétele alatt reményli“. Hangsúlyozza a hit mellett a jócselekedetek szükségességét. Kérdi : „mikor cselekszik jót a keresztyén ember ? F. : Akkor, ha az Isten törvényeinek, melyek ő általa a mi szíveinkbe is be vannak nyomva, önként való készséggel engedelmeskedünk és azok által parancsolt erkölcsi kötelezettségeket egész erővel teljesíteni igyekezünk.“ Amint az idézetek mutatják, ez a káté is keletkezése és virágzása korának theológiáját tükrözi. Pedagógiai tekintetben értékes munka, bár ő sem alkalmazkodik mindig a gyermek emléző képességének korlátaihoz. Van még szerzőnek egy Győrben 1819-ben megjelent keresztyén kis katekizmus című hittani könyve, amelyet mintegy harminc kiadásban megújítva több évtizeden át használtak a dunántúli református népiskolákban.⁶⁰

Hatalmas katechetikai alkotás az az : *Útmutás* a keresztyén vallás előadására a helvéciai vallástételt követők értelme szerint, amely készítődött a Tiszántúl levő Szuperintendentzia Főtisztelendő Konzistoriuma rendelkezéséből az alsóbb oskolák számára Debrecenben. Ez a mű három darabból áll. Az első darab, a vallástörténeti rész 1804-ben ; a második darab : a hitágazatokról szóló (hittani) rész 1805-ben ; a harmadik darab : az erkölcsstani rész 1808-ban adatott ki. Ez a nagy tudással, körültekintő gonddal készített hármasságú könyv, amelyet különösen anyagkiválasztás és elrendezés dolgában mai tankönyv íróink is haszonnal tanulmányozhatnak (én Csikesz Sándor egyetemi tanártól kaptam kézhez) — két író is ihletett gazdag tartalmából való kátészerkesztésre. Széles András a beregi Tiszt. Tractus Főnöktárusa és Hites Assessora 1826-ban adta ki az útmutatás summáját magába foglaló : „A keresztyén hitről való Katekizmusát.“ Érdekes ezen a könyvön Láczaý Sz. József censornak 1823 márc. 31-én Sárospatakon kelt következő approbációja : Ki lehet nyomtatni ezen rövid, de amellett világos és érthető munkát ; mivel az sem a Helvética Confesszióval, sem az 1790 és 91-iki Törvénynek az efféle munkákat érdeklő cikkelyeivel nem ellenkezik ; sőt benne az előadott vallás igazságai a józan bölcselkedéssel (vagy Filozofiával) is jelesen megegyeznek.

Különleges sajátsága ennek a káténak az, hogy a kérdések a feleletekbe

⁶⁰ Zoványi : Theol Ismerettár III. k. 338—39. o.

is be vannak szószerint iktatva. Vannak benne csillaggal jelzett nehezebb pontok is az érettebb elmék számára. Tartalmi menetében alkalmazkodik a heidelbergi kátéhoz is. Fejtegetéseiben egyeztetni akarja a régi theologiai kifejezéseket az emberi okossággal. Pl. „Az igaz hit nem más, mint a keresztyén vallás bevétele és megtartása.“ „A bennünk akaratumk ellen támadó rossz gondolat nem ördög kísértése, vagy sugallása, hanem egyrészt az egészségtelen vér miatt van, másrészt néha csak azért, hogy a lélek hozzászokván a gondolkozáshoz, az eszünk eljár valamin (mint álmunkban) minden célunk és előre való feltételünk nélkül is. Így a hosszas szokás után némely embernek akaratlanul is rámege a szája a káromkodásra.“ Az Úrvacsoráról így szól : „Mit teszen az, mikor a Kálvinus János követői, avagy a reformátusok így szólnak : a jó keresztyének a Krisztus igazi testét és vérének az Úrvacsorában hittél, hitnek szájában, vagy lelkiképen ? A hiten értünk mi akkor bizodalmat, a Krisztus igazi testén és vérének pedig a Jézus szenvedése által eszközölt *bűnbocsánatot*. Úgy, hogy az a homályosocska szólás ennyit teszen : A jó keresztyének a bűnbocsánat felől a maguk bizalmával, vagy lelkével *reménységet* vesznek az Úrvacsorája vételekor. T. i. a szent jegyek átadásának látására. Élt pedig a szelid Kálvinus ilyen szóllás formájával csak a gyűlölség eltávoztatására.“ Szabadelvű felfogást mutat szerző abban is, hogy idvességet ígér a kegyes pápistának, kegyes reformátusnak, kegyes luteránusnak egyaránt. Eredeti kérdése ez : „Szabad-e más vallásra állani ? F. Nemcsak szabad, hanem kötelesség is, mikor az ember a másik vallást igazabbnak látja és hiszi.“

Egyébként a káté túlnagy terjedelme nehézkes irálva, hűvös és bonyolult tudományossága, filozófiai vonatkozásai miatt szintén nem igen sorolható a sikerült kézikönyvek közé. Szerző különben megjegyzi, hogy akinek nem tetszik a könyve, bosszulja meg azzal, hogy írjon jobbat.

Szintén a debreceni útmutatásból szedegette össze Kolozsváron, 1826-ban megjelent katekizmusát *Jenei György*. Még előbből 1815-ből való *Kis Bálint* szentesi lelkész, békésbánáti esperes Kis ágendája. Mindkettő megtalálható az Akadémia könyvtárában.

A XVIII-ik század végén hozzánk is beszüremelő kantianus bölcsészeti irányzatnak érdekes terméke az a keresztyén morális kis katekizmus, amelyet a helvétziai vallástétellel megegyezőleg a magános olvasók számokra készített meg kiadott *Márton István* pápai professor. Ez a könyvecske Bécsben jelent meg 1817-ben. Alapelve az, hogy a vallástánítást a morálon kell kezdeni és csak azután menni át a hittanra. Hivatkozik ebben Lutherre, aki kiskátéjában szintén a Tízparancsolaton, tehát erkölcsi oktatáson indul el. A morál — mondja — mint objektív tudomány a gyermek által könnyebben is felfogható, mint a szubjektív hittudomány ; először tehát az erkölcstudománynak tiszta világával kell a gyermeki értelmet megvilágosítani, a szívet a kötelességi érzéssel felmelegíteni s csak azután lehet a hit ágazatokra általmenni. A hitnemek az embereknél különbözők, az erkölcs azonban közös. A vallási character csak a már előbb megfogant morális characternek a gyümölcse. Szerzőt ezért az alapgondolatáért a katekizmushoz nyomtatásban csatolt bírálatok szerint többen élesen támadták. Kazinczi Ferenc vette e támadások ellen védelmébe ; az ő theologiai dolgokban laikus állásfoglalása azonban nem igen sokat nyomhatott a latban. Alaptévedése a szerzőnek szerintem is az, hogy az erkölcsöt, mint objectív, a hitet pedig, mint szubjektív tudományt különbözteti meg egymástól. Objectív és subjectív tudomány nincs, minden tudománynak objectív tartalma van, amelyet apperceptió által elsajátítani, subjectíválni kell ; minden tanításban subjectív elemek objectíválódnak és minden tanulásban objectív elemek subjectíválódnak. Már most, hogy melyik könnyebb : a gyerekeknek tanulni az akaratról, jóról, törvényről, az ember céljáról, kötelességekről ; vagy tanulni Istenről, Jézusról, Szentlélekről, bűnről, megváltásról, örökéletéről ; az legalább is vitatható kérdés, amit az újabbkori vallástánítás a hittan elsőbbségének javára döntött el. Mert igaz ugyan, hogy a törvény a vezérlő mester a Krisztusra, de mindenesetre előbb kell a gyermeknek Istenről hallani, Istent megismerni, Isten előtt meghódolni, hogy mint legfelsőbb helyről

származó törvényt, mint az ő szent akaratának nyilvánulását : fogadhassa és tekinthesse az erkölcsi parancsolatokat. Hiszen a törvény, az erkölcsi parancs lényege ez : Szeressed a te Uradat Istenedet teljes szivedből, teljes lelkédből. De hát hogy szerethesse a gyermek azt, akit nem ismer, akiben hinni s akit hit által valóságnak venni nem tanult ? A sok erkölcsi parancs még nem melegíti át a szívet, példa erre a kötelességtudó, de rideg porosz szellem ; ellenben a hit által Istenhez, Krisztushoz kapcsolt s az ő csodálatos szeretetüktől átmelegedett szívből, áttüzesedett lélekből fog felgyúlni az örömmel való szolgálat, engedelmeskedés, keresztyéni szenvedélye. Hogy a hitnemek különbözők, abból nem az következik, amit különben Márton Istvánnal együtt a mai ú. n. felvilágosodott keresztyénség is hisz ; hogy nem kell, vagy legalább is nem elsősorban kell a hitágazatokat tanítani s így az embereket már gyermekkorukban egymástól elválasztani, egymás ellen ingerelni, hanem inkább az, hogy a hittartalom közlésében nem az elválasztó, a negatív, hanem a közös, vagy pozitív igazságokra kell helyezni a fősúlyt s a hit mellett, még inkább az igaz hit által kell felébreszteni, ki kell fejleszteni a gyermekek lelkében a szeretetet, amely a hitbeli eltéréseket áthidalja és legyőzi a keresztyén testvériség, az emberbaráti összetartozás szent kötelékeivel. Az erkölcsi characternek nem lesz mindig gyümölcse a vallásos character. Sőt az erkölcsi tökéletesség, vagy legalább is világ szerinti szeplőtelenység igen sokszor forrása a farizeusi önteltségnek, önelégültségnek, magabizásnak s határozott, számtalan példával igazolható gátlás a megtérésben, a megváltásra való ráutaltság átérésében, az Istenhez és Krisztushoz fordulásban, a felülről jövő ihletés utáni vágyódásban. A vallásos characterből azonban rendesen gyümölcsként érik az erkölcsi character, vagy ez a kiérés feltétlenül könnyebb munkával érhető el, mint az erkölcsről a vallásra való átmenet.

A kátét különben szerző, mint előszavában említi, a genera is superintendentia azon óhajára készítette, melyben olyan morális katekizmus kívántatott, hogy annak vezérlésénél fogva gyermekeink magának a szívnek forrásánál kezdve, a tiszta evangéliumi kegyességre, az erkölcsi kötelességes életre, egyszóval a munkás kölcsönös, de mindenes emberszeretetre neveltetnének és osztán a keresztyén hittudománynak nagyobb-nagyobb mértékére, practice, ennél fogva érleltet-hetnének meg. Ebből az óhajból is kitetszik a XVIII-iki századvég hitben laza, inkább erkölcsi fundamentumokat kereső humanitárius szelleme, de el lehet mondani, hogy ezt a korunkig felnyuló, egyházi, vallási életünkben temérdekét romboló szellemet Márton István kátéja teljes szárazságában képviseli. 571 kérdésben magyarázza az erkölcsstan és a hittan főbb tételeit ; de még a hittanban is inkább moralizál. Ezen a téren sok egészséges, szükséges szempontja, részletezése. tanítása van, de sok az elvont hajszalhasogató bölcselkedése is. Bibliai idézeteket, bizonyítékokat nem használ, mert a gyermekek annak napkeleti stílusát nem értik (de kantianus distinctiókat igen) s ezzel bevezeti a bibliától független katekizálást. A keresztséget és Úrvacsorát egy-egy kérdésben intézi el. Jellemző ez a kérdése, illetve felelete : „Mire való az Úrvacsorája ? Arra való *rendtartás*, hogy kiki magát ennél fogva közönségesen s mintegy szövetség formában szorosán lekötelezze, hogy ő bűneit végképpen elhagyván, minden keresztyén kötelességének hűséges teljesítésével fedhetetlen szent és kegyes életet kíván élni.“ Jézusról, az ő testéről, vérééről, a vele való hit általi egyesületről, lelki táplálkozásról, a régi református kátéirodalom plasztikus, pozitív tanításainak ime itt már nyoma sincs. Miért is volna, ha az ember üdvössége, a morálban és nem a Krisztusban van ? Azt mondja u. i. a 410. kérdés : „Kik dicsőíttethetnek meg az élet után ? Csak azok, akik magokat itt kegyes életek folyamatjával a megjobbultatlan bűnösöktől megkülönböztették.“ A hitről meg éppen furcsa fogalmakat táplál és alkot, amikor így szól a 368-ik kérdésben : „Elég-e hát a tsupa hit az üdvösségre ? Semmiképpen nem elég, mert a hit a pusztá értelemnek munkája, amit az erkölcs-telen gonosz életű ember is teljesíthet és aminek magában semmi belső becse nincs.“ A hitet itt természetesen összetéveszti és felcseréli a pusztá elhívással, pedig ez még ebben a formájában is összetettebb, bonyolultabb lelkifolyamat, mint pusztá

értelmi munka. Chrisztológiája, a hit általi megigazulásról szóló tanítása különben egészen helytálló, a helvét vallástétellel egyező, csak az a baj, hogy ezek a vallási elemek elvesznek, vagy legalább is ható erejük, illatuk vész el a száraz morális fejtegetések között. Szerző a könyvét nyilván magasabb iskolások számára, több éven át való használatra írta, de ha ezek a gyerekek tanulhattak is belőle módit, nem igen meríthették és vihették ennek lapjairól a fejlődni akaró hitélet, evangyéliumi kegyesség ösztönzéseit és táplálékait. Ami pedig a didaktikai szempontot illeti, ilyen hosszabb lélekzetű, nehezebb tartalmú hittani könyvet már nem szerencsés dolog kérdés-feleletekben megírni, hanem inkább folyamatosan, az egyes tárgyakat külön címek alá osztva, természetesen kevesebb tudálékos-sággal és több tekintettel a gyermek gondolkozására, fogalmi világára ; a közlendőket nagyon gondos rostálással kiválogatva. Cím lapjának jelszava : „A törvény és az engedelmesség az ember méltósága s az élet boldogsága“ jó ajánlólevél lehetett az akkori osztrák hivatalos cenzura előtt. Nem fejlődést, „tökéllyes-bülést“ jelent ez a káté egyházi irodalmunkban, hanem inkább káros és egy egész évszázadon károsan ható fájdalmas kilengést a vallás területéről az ész s az ügyvélt emberi jóakarat világa felé. Ő kezdi el különben Isten létének ész okokkal való bizonyítását is, bár némi nyomát találjuk ennek már a Láczy József által fordított, előbb említett Koppe-féle katekizmusban. Márton István egyébként, mint pedagógus és filozófus, egyháztörténelmünknek kiemelkedő alakjai közé tartozik, aki a pápai gymnásium főiskolává fejlesztésével s az egész iskolai tanrendszer újjáalkotásával egyházunknak kulturális téren örökbecsű szolgálatakat tett.⁶¹ Morális katekizmusának tudományos színvonala a könyve szerkesztésében megnyilvánuló önzetlen jóakarat keresztyén jellem, erkölcsi felfogás és világnézet kiépítésére irányuló készsége ; a felvetett szempontjai által nyújtott indítások ma is hálára és kegyeletre ösztönöznek műve és személye iránt. A könyve felett a Tudományos gyűjtemény 1818. évi I-ső kötete 78—86. lapjain megindult vita a keresztyén keresztény név, a katekizmus megújításának jogosultsága, a hit, vagy a morál elsősége, és az ember fő java (a tökéletes akarat) körül forgott.

A XIX-ik század derekán ismét többször megjelenik különféle átdolgozásokban a heidelbergi káté, de mindig a már idézett (30, 57, 80) kérdés módosításával. Egyik kassai, 1836-ból való kiadása igen bőséges. A kérdések és feleletek summás értelmével, az azokban foglaltatott dolgokat felfejtegető kérdésekkel, némely szükséges magyarázatokkal, a szentírásbeli bizonyságoknak egészen való leírásával igen apró nyomása dacára is 146 oldalra terjed. Ezután következik még a katekizmus rendinek felfejtegetése, avagy megmutogatása, a különböző részek tartalmi kivonatokban való összefoglalása ; azután fiúi és lányi iskolákban való könyörgések ; a preceptorokhoz, azaz tanítókhöz és szülőkhöz szóló — igen hasznos — oktatások és intések, továbbá úrvacsorai könyörgések és utasítások, melyeket még 1758-ban szedegetett ki a tudós *Halvani István* professzor *Osterwald János* házeli francia lelképásztor : „Azoknak Tiszteikről, kik az Úrnak Szent Asztalához járulnak“ című francia könyvéből. A káté 1838-as és 1853-as sárospataki kiadásai már rövidebbek. Ki vannak belőle hagyva a nélkülözhető szentírásbeli helyek, a részletes kérdések, feleletek summái, mint a tanuló ifjakra nézve igen csekély hasznúak.

A Tiszántúli Egyházkerületben nagy közkedveltségnek örvendhetett, amennyiben 65 kiadást ért, legutóbb *S. Szabó József* átdolgozásában bocsáttatott nyilvánosságra *Szoboszlai Papp István* tiszántúli superintendens Confirmációra előkészítő kátéja. Első kiadása 1856-ból való, a legutóbbi átdolgozás 1916-ból. Ez a káté három részre oszlik. Az első rész szól a vallásról. Racionalista szelleme kirí mindjárt a harmadik kérdésből : „Mi a vallás ? A vallás egy felsőbb valóságról, azaz Istenről alkotott *felfogás*...“ A keresztyén vallás felekezeti elágazásának leírása igen emlékeztet a Láczy kátéra. A második rész, hit és erkölcsstan. Itt egyik feleletben azt mondja, hogy a „Szabadító a Világ teremtése után 4000 évvel jött el. Ezt nem szükséges, talán nem is lehet teljes bizonyossággal mondani.

⁶¹ Zoványi : Theol. Ismerettár II. k. 363. o.

A tudomány, ha nem is döntötte fel a teremtés történet lényegét, erősen rácdfolt a zsidó időszámítás hitelességére. A szeretet parancsának értelmezésében szintén rokon a Láczy kátéval, valamint a Szentlélek tökéletességre vezérlő segédelmének leírásában, amennyiben itt sincs egy szóval sem említve a megtérés, újjászületés kötelezettsége, az ó-ember megőldöklésének és az új életre való feltámasztásának *conditio sine qua non*-ja. A keresztségnél ügyesen mutat rá a gyermekkeresztelés szükségességére (hogy születésüktől fogva a Krisztusé legyenek) és a szükség-keresztelés fölösleges voltára (... ha valaki, nagy akadályok miatt, keresztetlenül hal meg, nem kárhozik el, mert a keresztség nem adja, csak jelenti a bűnök bocsánatát). Igen érthetően és meggyőzően magyarázza meg Jézus eme szavait : Ez az én testem, ez az én vérem. „Mit jelentettek Jézusnak ezen szavai : Ez az én testem, ez az én vérem ? F. : Éppen nem azt jelentették, mintha a kenyér átváltozott volna az ő testévé és a bor az ő vérévé. Mert hiszen akkor az ő teste ott volt a tanítványok szemei előtt. Csak hasonlításal élt ezen beszédben az Úr Jézus, éppen úgy, mint ahogy már azelőtt nevezte magát kenyérnek, ajtónak, útnak, szállótónak. Csak azt jelentették tehát szavai, hogy amint ő megtörte a kenyeret, úgy fog az ő teste megtöretni s mint a pohárba kitöltötte a bort, úgy fog vére kiontatni.“ Az Úrvacsora szerinte arra való, amire a Tüdős-féle káté szerint : hogy általa felújítjuk Jézus halálának emlékezetét, 2. hálára buzdulunk, 3. bizonyosokká tesz bűneink bocsánatja felől, 4. a felebaráti szeretetet növeli. Tehát itt sincs szó Jézussal hit általi lelki egyesülésről, az ő evéséről, lelki táplálkozásról. Imáin is érzik a Láczy hatás. Ugyanannak a szellemnek szülöttje, ugyanazon kornak kedveltje, ugyanígy mint nálunk amaz, a Tiszántúlon is elterjedt bibliátlan, a felfogásban kimerülő hideg, meddő terméketlen református keresztyénségnek egyik jelentékeny magvetője. Igen szép szabatos magyar nyelve, kerekded, szegfejtőre ütő kifejezései, amely előnyeit S. Szabó József átdolgozása jelentékenyen gyarapította — ihletői lehetnének újabbkori és jövőbeli kátészerkesztőinknek. Nagyszerű elrendezése, átlátszósága, tömör tartalmassága, rávallanak mély tudású, finom pedagógiai érzékkel, kifejező és írói készséggel gazdagon megáldott szerzőjére.

Klasszikusnak mondható, hatalmas katekizmusi alkotás a *Polgár Mihály* kecskeméti lelkész, dunamelléki superintendens által írott s 1859-ben Budapesten megjelent : Rövid útmutatás a keresztyén vallás előadására. A helvét vallástételt követők értelme szerint. Ennek a 8-adréttben 96 oldalra terjedő könyvnek a tartalmi beosztása ugyanolyan, mint a debreceni „Útmutatás“-é. Az első rész itt is vallás története, a második a keresztyén hittudomány, a harmadik keresztyén erkölcszabály. A végén a Láczy Szabó-félékhez hasonló imák vannak.

Kiindulása, bevezetése ennek a könyvnek, mint debreceni mintájának, valamint a *Széles András* átdolgozásának : a láthatóról a láthatatlanra, a különféle valóságokról az egy legfőbb valóságra, a világról Istenre való inductív rávezetés. Ez a módszer először is szabályellenes, mert a káté íróinak a dolog természetéből folyóan csak deductióval lehet dolgozni, lévén hivatása a kijelentett általános, vagy egyetemes igazságnak magyarázata, részletezése, alkalmazása, vonatkoztatása. De ez a helytelenül alkalmazott módszer nagyon körülményessé teszi már magát az elindulást is. A kátében különben nagyszerűen van összefoglalva és kifejezve a keresztyén vallás egész ismeretanyaga. Az eleven, szinte beszédszerű irány, a világos, könnyen érthető és rögzíthető meghatározások ; a közvetlen természetesség ; az építő és öntudatosító célzat mellett a hitvédelmi szempont gondos érvényesítése és szolgálata, magyarázatát adják e könyv népszerűségének, maig fennmaradó életképességének s használhatóságának. Sok olyan megjegyzése van, amik más kátékban nem fordulnak elő ; pedig jó lenne, ha előfordulnának. A keresztségben pl. említi, hogy az példázza a Krisztussal való eltemetésünket és feltámasztásunkat. Találóan felel erre a kérdésre : „Miért kívánsz a református Egyház tagja lenni ? Azért, mert ez éppen úgy tanítja a keresztyén vallást, mint a Jézus és az Apostolok tanították, vagy amint a bibliában előadatik.“ Felteszi ezt a mai vallási vitákban olyan gyakran előforduló kér-

dést is : „De hátha azt mondáná valaki, hogy ezen reformáta vallás, melyet te követsz, csak új vallás és nem sokkal régiebb 300 esztendősnél, mit felelsz annak ? Azt felelném, hogy ezen vallás, melyet én követek éppen olyan régi, mint a Jézusnak és Apostoloknak tudománya ; mert éppen ez az, mit Jézus és az Apostolok tanítottak, sem nem Zwinglius, sem nem Calvinus szerzették ezt, ők csak a régi vallást állították helyre, megtisztítván azt az abba becsúszott emberi találmányoktól.“ Nem feledkezik meg arról sem : „Van-e a keresztyén ekklézsiának feje ? Van, igenis — mondja — és ez maga az Úr Jézus Krisztus, ő róla mondja Sz. Pál (Ef. 1. r. 22. v.), hogy az Isten őtet tette az Anyaszentegyház fejévé.“ Sőt tovább mélyíti ezt az igazságot és így folytatja : „Miért nevezetik Jézus Anyaszentegyház fejének ? Azért, mert mint fő a testet úgy táplálja és élteti Jézus a maga tudományával az Ekklézsiát, továbbá, mert igazgatja ezt és oltalmazza mind a világ végezetéig.“ A szokványos büntant is kiszélesíti : „Csak az-e bűn, mikor valaki külsőképpen rosszat cselekszik ? Nem csak az, hanem bűn az is, mikor rosszat kíván, rosszat gondol, rosszat beszél (Máté 5. r. 20, 48. v.) és mikor tudna az ember jót cselekedni, mégsem cselekszik. (Jakab 4. r. 17. v.)“

„Az önmagunk iránti kötelességeknél okos és gondos egészségügyi rendszabályokat ad, a gyermekek iránti kötelességek között ajánlja az oltást ; részletesen előírja még az oktalán állatok és plánták, fák iránti kötelességeket is.

Ezt a kátét dolgozta át *Hamar István* budapesti theologiai tanár. Átdolgozása évszám nélkül a Kókay bizományában jelent meg. A kérdés-feleleteket rövidítette, egyszerűsítette, de sok helyen az eredeti anyagot bővítette. Hozzávette még a hitvallást, az apostoli hitvallást, a szekták ismertetését és az Egyház iránti kötelességeket. Ez az átdolgozás oktatási célokra mindenesetre használhatóbb az eredetinel, de annak fő nehézségeiben, terjedelmes voltában osztozik, amennyiben ez is 426 kérdést akar a gyerekek fejekbe emléztetni. Ennek nehézségét érezve már a káté 1879-iki budapesti kiadásának előszava azt mondja, hogy: „Úgy kell ezt a könyvet tekinteni a tanítónak, mintha nem is volna kérdésekre és feleletekre szaggatva, hanem mintha csak folytában adatnának elő benne a tanítani és tanulnivalók, következésképpen meg kell ezt jól tanulni előre minden tanítónak és magyarázásközben folytában kell menni egyik dologról a másikra, kérdezés közben pedig, hol a feleletekből kell kérdéseket, hol a kérdésekből feleleteket formálni.“

Nagy Péter erdélyi püspök Konfirmációi kisebb kátéja először 1858-ban Kolozsváron, Konfirmációi nagyobb kátéja 1860-ban ugyanott jelent meg s azóta sok-sok kiadásban megújulva uralja az erdélyi egyházkerület konfirmációi oktatását. Szerző szintén az emberi okosságból kiindulva széles bibliai alapokon mozog. Nagyobb kátéja 206 oldalon 451 kérdésben valóságos encyklopédiáját nyújtja a keresztyén hit és erkölcstudománynak. A bevezetésben Istenre való rávezetés után bibliaismertetést ad. Azután jön az Isteni kijelentés az ó-szövetségi könyvekben, majd Isteni kijelentés Jézus Krisztus által ; ez utóbbi felosztva : Jézus története, tudománya, tudományának terjedése alcímekre. Innen következik a keresztyén egyház, a reformáció és a Sakramentumok. A függelékben két konfirmációi ének, amelyek 218. és 219. sz. alatt új énekeskönyvünk dicséretei között is megvannak ; imák. Mindkét könyv érdemes munka volt a maga korában, de ma már legfeljebb eszméltetésül szolgálhatnak új, a mai kor igényeinek pedagógiai fejlettségének, theologiai szellemének megfelelő új könyvek szerkesztéséhez. Az új idők embereinek e kátékkal szemben elfoglalt álláspontjára jellemző megnyilatkozás a Nagy Gézáé, aki Az Út 1924-ki 4-ik számában felsorol a kisebb kátéből 17 kifejezést (tehetség, fővalóság, ellenállhatatlanul, polgári rendtartás, szertelen, erény, rendeltetés, minden kétséget kizárólag, minden bizonnyal, minden feltétel nélkül, koholmány, hitágazat, hozzáadás, rangfokozat, korántsem . . . , illető érzések, szertartás stb.), amik a 3—4 elemi osztályt végzett gyermek felfogó és megértő képességét felülhaladják. Kimutatja továbbá azokat a passzív, szenvedő (ha . . . jónak látja, hogy ezektől meg ne kíméltessek) ; ablatívus absolutus (őszinte és igaz bűnbánatunk feltétele alatt) szóalakzatokat ;

participium perfectumokba szorított mellékmondatokat (Isten választottjainak és Krisztus megváltottjainak társaságát ; Istennek a Jézus Krisztusban adott kijelentését, a konfirmáció a keresztség alkalmával a keresztszülők által tett fogadásoknak öntudatos megerősítése stb.), amelyek idegenszerűségükkel a magyar beszédhez szokott gyermeki elme számára valóságos keréketörést jelentenek. Ezenkívül megjelöli a káté tartalmi hiányait : a Szentlélek ökonomiájáról, a szektákról, egyházfegyelemről, egyháztagok, keresztszülők, presbiterek kötelességeiről való hallgatását. Ezek a hibák s hiányok a theologiai, alapelvi eltolódások esetleg figyelmenkívül hagyása mellett is lehetetlenné teszik e minden tiszteletre és kegyeletre méltó tankönyveknek, bármily átírás mellett is használatban hagyását.

1867-ben jelent meg Rozsnyón *Maklári Pap Lajos* berzeti lelkész Konfirmációi kátéja. Ez a káté 14 oldalon ügyesen fogja össze a vallástant, üdvtant, sacramentumtant és egyháztant. Úrvacsora előtti és utáni imái a Láczy-éinak kissé módosított átírásai. Kár, hogy szerzőjében több volt a friss, élő hit és jóakarát, mint képesség a gyermek nyelvén való fogalmazásra. Alig van mondata, amelyben a tatik, tetik szenvedő alak elő ne fordulna. Használatban ez a könyv nem is igen forgott. Nem tudott versenyre kelni a vallástevő katekizmussal (Láczy Sz.).

1888-ból való budapesti kiadás a *Szász Károly* dunamelléki püspök Konfirmációi Kátéja. A gyermekekhez intézett előbeszédben fejti ki, hogy szándéka a keresztyén vallás legfőbb igazságait, annak lényegét röviden összefoglalni ; a gyerekek emlékezetébe, különösen szívébe minél jobban és mélyebben belenyomni, hogy a hitben megerősödve, azt soha el ne felejtsek s abban többé meg ne tántorodjanak. 62 oldalon, 217 kérdésben van összefoglalva a vallástan anyaga. Az első rész Istenről és a kijelentésről, a második a bűnről és a váltáságról, a harmadik az Egyházzól és a kegyelem eszközeiről szól. Ha a konfirmációi oktatás célja a tanult vallási ismeretanyag összefoglalása és felújítása, akkor ez a káté megfelel a célnak. Ha azonban a konfirmáció az, aminek ma szeretjük hinni, tartani és szeretnénk látni, t. i. a hitbeli élmények elmélyítése és rögzítése, akkor ilyen, minden időt és erőt az értelmi képzésre, beemlézésre lefoglaló terjedelmes könyvet a konfirmációi oktatásban nem használhatunk. Egyébként ezen a könyvön is előmlik nagy szerzőjének írói klasszicitása.

9. Iskolánkívüli vallástanításra szolgáló kézikönyvek.

Morvay F. Lévy L. Csák A. Csécsi M. Gyomai könyörgések. Külsősomogyi imák. P. Czinke I. Dr. Erdős K. Forgács Gy. Bogdán Gy. Czeglédy S. B. Major J. Traktátus Társulat.

A régi káték egyfelől iskolai ; másfelől magán, különösen családi oktatásra íródtak. Amint a kátéírás a XVIII. és XIX-ik századfordulón a konfirmációi oktatás szolgálatában áll ; feltámad és bár gyéren, de kezd kielégítődni a házi vallásos oktatás szükséglete is külön ecélra írott könyvekkel. Ezeknek a során érdekes, értékes és követésre méltó kis könyv a *Morvay Ferenc* nagy-vátyi lelkész-baranyai egyházmegyei főjegyző és tanácsbíró 200 korona jutalomdíjjal kitűn, tetett, 1898-ban megjelent Református Kis Kátéja, vagyis útmutatás a keresztyén vallás legfőbb igazságainak megismerhetésére. A református keresztyén legszükségesebb imáival együtt. A gyülekezeteken kívül élő hitrokonaink lelki táplálékául. Ez a könyv a szórványokban élő szülőket akarja gyermekeik vallásos nevelésében segíteni. Három részre van osztva az 5—7, 8—10 és 11—12 éves gyermekkorok szerint. Nagy hozzáértéssel, finom tapintattal vezeti szerző a szülőket gyermekeik lelkében először a szív, azután az ész s legvégül az akarat vallásának elgyökereztetésére és kiépítésére. Nagyon elkélne általános elterjesztésre egy ilyen szülők kezébe való vallásos vezérkönyv ; feltéve természetesen, hogy a szülők elolvassák és alkalmazzák.

Az előbbihez hasonló természetű a *Lévy Lajos* bicskei esperes-lelkész által írott s Budapesten először 1895-ben, de 1914-ben hetedszer is megjelent :

Kis Hitoktató tanyai, vagy nem református felekezeti iskolába járó református vallású gyermekek számára. Ez a könyv a következő alkatrészekből áll : Imák (az Úrvacsoraiak Láczy-ból), Énekek, ünnepeinkről ; A református Istentiszteletről ; Bibliai történetek ; A Bibliáról ; A keresztyén hitről ; Isten ígéről és a sacramentumokról ; A túlvilágról ; A keresztyén erkölcsi kötelességekről ; A keresztyén Anyaszentegyház rövid története ; A keresztyén felekezetekről ; A református egyház szervezete. Nem káté, de nem is tankönyv, hanem a kettőnek — nem éppen szerencsés — vegyülete. Ha káté, akkor sok a 149 kérdés ; ha tankönyv, akkor célravezetőbb a kérdés-felelet helyett a folyamatos szöveg. Kár, mert egyébként igen világos, tartalmas sokoldalú, gondos szép összefoglalás. Különösen az utolsó fejezet van benne mintaszerűen kidolgozva.

Nagyjában ugyanaz a tartalma *Csák Aladár* vésztői lelkész 1910-ben Gyomán kiadott következő c. könyvének : Rövid vallásos ismeretek és imádságok főként a rendes tantervszerű hitoktatásban nem részesíthető református növendékek és felnőttek számára. Okos, hatalmas kifejező erejű, jóbeosztású, szép nyelvezetű, gazdag tartalmú könyv ez is ; csak néhol egy kissé szárazon bölcseledő, meghatározásban nem elég precíz⁶² s éppen a vallásoktatásban nem részesült gyermekek számára túl magas.⁶³

Szintén különleges vallásoktatási célt szolgál *Csécsi Miklós* makói lelkész 1893-ban Gyomán már harmadik kiadásban, a vallásos iratokat terjesztő egyesület által megjelentetett könyve : Rövid vallásos oktatás református vallású jegyesek számára. Négy fejezete van, ú. m. Imák (Apostoli hitforma, Tízparancsolat). A keresztyén vallás, szentírás és reformációról, III. Istenítisztelet, sacramentumok, ünnepek ismertetése, IV. a magyar ref. egyház multjáról, szervezetéről s az iránt való kötelességünkről. Ez a könyv abból a régi szép s fenntartásra, felújításra mindenképpen érdemes szokásból született, hogy a református jegyesek házasságkötésük előtt vallásos oktatásban részesültek s Úrvacsorát is vettek. Ez a kis munka épületes összefoglalását nyújtja a legszükségesebb vallásos alapismereteknek ; csak az a baj, hogy inkább általános tartalmú, mint különlegesen jegyeseknek való. Ha ennek a célnak igazán meg akarna felelni, sok mindennek kellené még benne meglenni, pl. az eskü, házasság evangéliumi keresztyén megvilágításának, a keresztyén házasságot valláserkölcsei, sőt egyézségügyi szabályainak.

Idesorolom a konfirmációi, vagy vallásos oktatás rögzítésére, pótlására, a vallásos ismeretek felelevenítésére szolgáló segédkönyveket, amelyeknek elég dús irodalmából megemlítem a következőket :

Iskolai könyörgések a *gyomai* ref. iskolák részére. Megjelent Gyomán, 1906-ban. Tartalmazza a különféle imádságok mellett a Tízparancsolatot és az Apostoli hitformát. Az imákat *Kovács Lajos* szerzette, a verses imák *Gáspár Lajostól* vannak véve :

Imák, illem és életszabályok a *külső somogyi* népiskolák használatára. Kiadta a külsősomogyi egyházmegye 1910-ben. Nyomtatta Perl L. Pál Tabon. Az előbbi könyv teljes tartalma mellett vannak benne igen épületes, érdekes illem és életszabályok reggel, utcán, iskolában, templomban, asztalnál, akárhol légy, este, ruházati illedelem. Pl. „Tűt ne végy a szádba, mert a leszalasztott tű már számos emberéltet elszakasztott.“ *Imádságok és vallástételek református keresztyének számára.* A vallásos nevelés céljaira s az idegen vallásúak közt szétosztottan élő református szülők használatára a tiszáninneri ref. Egyházkerület

⁶² A keresztségről pl. azt mondja, hogy az : „az a sacramentom, vagy szent szertartás, melyben a lelkész a kisdedek, vagy felnőttek fejét tiszta vízzel meghinti, megkereszteli Idvezítőnk ama parancsa szerint. Ti pedig stb. (Máté 28. r. 19. v.)“ Itt ki kellene tüntetni, hogy az egyházba való felvétel sacramentuma és a Krisztusban való újjászületés jelképe.

⁶³ Pl. : „A Krisztusban való hit alatt nem egyszerűen annak elhívését értem, hogy a Krisztus e földön született, itt tanított, jót tett, meghalt, feltámadott, hanem azt értem, hogy aki a Krisztusban igazán hisz, az meg van győződve arról, hogy ő azért élt a földön, hogy megtanítsa minket Isten félelmében élni ; halálával megváltott bűneinktől, feltámadásával és mennybemenetelével az örök életről biztosított s szent lelkével ma is segít a jóra. Éppen ezért a hit nem is csak az elmének dolga, hanem a szívé és léleké is.“

megbízásából készítette *Palóczi Czinke István*. Ez a kis könyv nemcsak első, hanem második bővített kiadásban is megjelent. Vannak benne igen bájos, kedves imádságok, közöttük három Hatvani Istvántól, kettő Tompa Mihálytól, négy Pósa Lajostól, egy Balassa Bálinttól. Azután az Apostoli hitvallás s rövid ismertetés egyházunkról, ünnepeinkről, Istentiszteletünkről, a bibliáról; A Mózes 10, a Krisztus két parancsolata; verses hitvallás a Szentháromságról, szintén verses fogadástétel konfirmációi ünnepélyre. (Református magyar vagyok, halálomig az maradok stb.) s végül a közkívánatra korszerűen átdolgozott Arany A. B. C. Ennek pár szakaszát ideiktatom.

A.

Születisztétel.

*Atyádat, anyádat tiszteld,
Hogy Isten áldását megnyerd.*

B.

Emberbeesülés.

*Becsüld meg az embereket,
Úgy nyersz te is becsületet.
Nyájas, szíves; ne légy kevély,
Mindenkivel békében élj,
Ami nem kívánsz magadnak
Te se tedd embertársadnak.*

Ugyancsak *P. Czinke Istvántól* való: A keresztyén hit és a keresztyén élet (az Ige az ember életében) című, református iskoláknak és családoknak szóló kézikönyv. Közvetlen melegséggel szívhez szóló egyszerűséggel van benne össze-, foglalva és előadva a ker. hit és a ker. élet főtartalma. A szöveg közé tüzdelt leginkább Szabolcska Mihálytól vett szép vallásos költemények, énekversek szolgálnak a kifejtett igazságok elmélyítésére. Alkalmas ez a kis könyv tanításra is, de még alkalmasabb a vallástanításnak serdültebb korban való pótlására, vagy felelevenítésére, öntudatossá tételére. Nyomatott Rimaszombatban 1924-ben.

Igen elterjedt kis könyv: A református öntudat erősítésére a konfirmált ifjúság és felnőtt egyháztagek számára *dr. Erdős Károly* lelkesképzőintézeti igazgató által szerkesztett: Az én vallásom, amely Debrecenben 1920 óta több ízben megjelent kis 32-ed rét alakban, zsebkönyv formájában, 128 oldalon. — Tartalma: a hét minden napjára szóló és egyéb imádságok; Apostoli hitvallás, Tíz parancsolat, bibliai helyek, mi a reformáció, református hit és jellem, a Kálvini reformáció hatása hazánkra, református egyházunk mai helyzete c. részekből áll. A Kálvinista öntudat kifejlesztésére törekvő, értékes kezdés ez a könyv. Nagy hozzáértéssel, céltudatossággal csoportosítja és sorolja főként elő, egyháztörténelmi adatait. Hibája, hogy inkább református hitünk külső megnyilvánulásaira fekteti a fősúlyt, mint hitünk alapvető fundamentumainak, gyökereinek feltárására és izmosítására s hogy nem tud népiesen, szemléletesen és színesen írni.

Lelki próba. Imák, elmélkedések és tanácsok az Úrasztalához járuló református keresztyének számára. Irta *Forgács Gyula* péceli lelkipásztor. Megjelent első és másodízben is a Magyar Vallásos Traktátus Társulat kiadásában az 1920. és 1921. években. Kis 8-adrét alakban 213 oldalból áll. Fejezeteinek főcímei: Az Úrvacsora eredete és szereztetése, az Úrvacsora a keresztyén egyházban, a Heidelbergi Káté az Úrvacsoráról, mi az Úrvacsora, hogyan próbáljuk meg magunkat, ki az Úr asztalának méltó vendége; Imák, bibliai részek, kérdések és tanácsok a bűnbánó hét 5 napjára, ugyanilyenek szombatira az egyes alkalmak szerint; fohászok az Úrvacsoraosztás napján, a külsőségekről; a függelékben: kérdések a konfirmációi oktatáshoz. Ez a gondos alapos könyv nagyon alkalmas azoknak a híveknek a használatára, akik szeretik az Úrvacsorát, akiknél ezt a vonzalmat csak ki kell mélyíteni és öntudatossá tenni; valamint az általuk sokszor felületesen gyakorolt Úrvacsorát lélekre és életre hatóbb élménnyé tenni. De kevésbé alkalmas olyan híveknél, akik elidegenedtek az Úrvacsorától, akikre nézve ez a szentség elveszítette jelentőségét. Mert ezeknél a szerző nagyszerű theologiai fejtegetései mellett szükség volna főként annak a feltárására, hogy a modern

egyéni-, családi- és társadalmi élet mennyiben utalnak az Úrvacsorában található megnyugvásra, megtisztulásra, belső megújódásra és táplálkozásra.

Konfirmációi Emlékkönyv. Intőszó azokhoz, akik Isten szolgálatára kötelezték magukat. Irta *Bogdán Gyula* kispeszt-wekerletelepi lelkipásztor. Kiadta a Bethlen Gábor Rt. Budapesten, 1923-ban. Népszerű, könnyed, komoly intések a konfirmációi fogadalom megtartására. Szerző e célból 8-adrét alakú könyve 40. oldalán feleleveníti a fogadalom egyes részeit : az Istenben, Jézus Krisztusban, Szentlélekben való hitet, a biblia szorgalmas olvasását, az Egyház iránti hűséget, a bűn komolyságát, a Tíz parancs és a hegyi beszéd erkölcsi élettörvényeit ; aztán Úrvacsorai imák következnek.

Czeglédgy Sándor győri lelkész, egyházkerületi főjegyző szerzésében, a Sylvester kiadásában jelent meg 1926-ban a *Követlek Uram* c. Konfirmációi emlékkönyv ; egész életre való elmélkedések és imádságok az Anyaszentegyházba újonnan felvett ifjak és leányok számára. E könyv tartalma 16-odrét alakban 106 oldalon terjed el a következő fejezetcímek alatt : Légy hű, Istenes élet, Isten megismerése, a Megváltó Isten, a Szentlélek Istene s az Anyaszentegyház, a reformáció, a magyar református egyház, a biblia ; zsoltáraink, szenténekeink és hitvallási könyveink. A szerző hívő és szerető lelkének drága megnyilatkozásai ezek az elmélkedések s a rájuk következő rövid imádságok. Különös előnyük a szekták csábítása és a reverzálisos lélekaláztatás ellen bölcs előrelátással nyújtott felvilágosító védelem. Mindazáltal, ha tényleg egész életre szóló akarna lenni, az egész könyvnek terjedelmesebbnek, az egyes helyzetekhez, életkorokhoz alkalmazottabbnak, szóval specializáltabbnak ; a máig utól nem ért Szikszay-féle keresztyén tanításokhoz közeledőnek kellene lennie. *Okos, értékes kalauz* a keresztyén hit és erkölcsi igazságoknak élet és jellemrajzokban való illusztrálásához *B. Major János* „A mennyei ember“ c. kézikönyve. Ennek a könyvnek teljes címe : Keresztyén életigazságok a hit hőseinek és a hit fejedelmének jellemrajzaiban és tanításaiban, kalauzul konfirmációi előkészülethez és az odafelvalókkal törődő lelkek számára. Kiadta a Budapest-kőbányai református Paróchiális Kör 1918-ban. Tartalma : Ádám, az utolsó Ádám ; Ábrahám, aki nagyobb Ábrahámnál ; Mózes, aki nagyobb Mózesnél ; Áron, aki feljebbvaló Áronnál ; Józsué, aki nagyobb Józsuénál ; Illyés, kinek mondják Jézust ; Jeremiás, kinek mondják Jézust ; Ézsaiás, kinek mondják Jézust, Keresztelő János, nagyobb bizonyosság a Jánosénál ; az idők teljessége ; szolgálai formában, a mindennekfelett való név, Jézus példázatai, Péter apostol, Pál apostol, Ágoston, Luther Márton, Kálvin János, Dévai Bíró Mátyás, Sztáray Mihály, Szegedi Kis István, Szenci Molnár Albert, Raikes Róbert, Oberlin János Frigyes, Sieveking Amália, Livingstone Dávid, Jézus Krisztus az Istenember. A függelékben aranymondások és források a felsorolt hithősök életének bővebb tanulmányozásához.

A londoni *Traktátus Társulat* kiadásában, Hornyánszky Viktor nyomásában jelent meg Budapesten, 1909-ben. Az *Úrvacsora*, komoly intelem Úrvacsorával élő keresztyének, különösen konfirmált ifjak számára. Ez a kis könyv az I. Kor. 11: r. 23—29. v. alapján 23 oldalon beszél az Úrvacsoráról a következő alcímek alatt : Nagy visszaélések, a régi eszmény, a tévedés oka, mit tett Pál apostol, Szentség, Hálaadás, közösség, a kenyérnek megtörése, emlékezés, vallástétel, ismeret hiánya, szeretet hiánya, a hit hiánya, tisztelet hiánya, megbánás hiánya, a méltatlan Úrvacsorázás következménye, az orvosság, felhívás. Bár általános protestáns, illetve felekezeti alapon, de nagyon szépen meggyőző erővel, bibliai világításban apostoli komolysággal fejti ki e kis könyv szerzője az Úrvacsora körüli régi és új eltorzulásokat és tévelygéseket s azoknak káros következményeit, keresztyén vallás-erkölcsi életünkben. De rámutat az orvosságra is : az Úrvacsorának a páli tanítás szellemében való vételére, gyakorlására, ennek várható és tapasztalható áldásaira. Kár, hogy ez a könyv ma nem igen kapható, elkélne a terjesztése, olvasása, tanulmányozása minden gyülekezetben, mert kevesen és kevés helyen élnek, ellenben sokan és sok helyen visszaélnék legszentebb és legdrágább örökségünkkel.

10. Újabb (háborúelőtti) konfirmációi káték.

Biky K., Bokros E., Csik D., Fülöp J., Gál F., Gulya Gy., Győry L., Kiss J., Koroknay J., Nagy V., Nánási L., Péntek Ferenc, Soltész J., Szalay J., Török V., Urháy L., Vincze E.

Az újabb idők termésében a szerzők nevének betűrendje szerint elindulva, első lenne *Biky Károly*, volt szatmárnémeti lelkésznek 1900-ban Mátészalkán megjelent *Konfirmáció* c. könyve. E könyv gyönyörű példánya a meleg, színes, közvetlen hangon, átlátszóan, világos egyszerűséggel megírt konfirmációi kézikönyveknek. Nem kérdés-feleletekben van írva, hanem folyamatos előadásban tárgyalja az üdvtörténetet, a főbb vallásos cikkelyeket és fogalmakat s a végén a sacramentumokat. Az egész könyvön végigvonul a XIX-ik század nemes, de már nem a mai világba való, vallási liberalizmusa. Azt mondja pl. „Minden vallás tiszteletreméltó, ha annak célja Isten dicsőítése és a szívek jobbítása.“ Fájdalom, hogy vannak még ma is olyan felekezetek, kiváltképpen egyházi emberek, akik a más vallású embereket gyűlölik, eretnekeknek nevezik...“ Sajnos, bizony vannak, sőt mindig szaporodnak. Igen szép a következő tanítása (5. o.) Az Úrvacsorában a kenyér és bor nem pusztán emlékeztető jegyei a Krisztus szenvedésének és halálának, hanem lelkünknek táplálékai is. Valamint testünknek ételre és italra van szüksége, úgy a Jézus megtöretett teste és kiontatott vére szükséges tápláléka lelkünknek az örök életre. Az Úrvacsorában nem testi, de lelki eledelt veszünk magunkhoz s a kenyér és bor vételével szorosán egyesülünk Jézusunkkal. Erre nézve azonban szükséges, hogy aki az Úrvacsorában részesülni akar, hittel vegye magához a szent jegyeket, mert aki hit nélkül járul az Úrvacsorához, az olyan ember csak testileg részesül a kenyérben és a borban. Úrvacsora előtti és utáni imái a Láczy-féléknek csekély változattal való átdolgozásai.

Bokros Elek volt hajdúböszörményi segédlelkésznek 400 konfirmándus gyerek volt a kezére bízva. Ez adott neki ösztönzést, hogy könnyebb, rövidebb kátét írjon a szokottaknál. Konfirmációi kátéjában⁶⁴ néhol sikerül is értelmesen, világosan szövegezni, azonban vannak ilyen mondatai : „Mi most a konfirmációhoz készülünk, mely nem egyéb, mint megerősítése a keresztyén anyaszentegyházba való felvételünknek s ünnepélyes felavatás azon gyülekezet tagjai közé, mellyel születésünk s kereszttetésünk által szorosabb kapcsolatba állunk.“ Vagy egy másik helyen : „Az Istenben való hit s életünknek egy felsőbb isteni akarát szerint való rendelése vallásnak neveztetik.“ Vannak benne fölösleges dolgok, pl. a különféle vallások s azok dolgainak részletes tárgyalása, viszont a sacramentumtan hiányos, az egyházzól, egyháztagságról pedig egy szót sem szól. Általában véve a gyenge kísérletek közé számítható.

Csik Dániel igen áldott emlékéü főgymnasiunai vallástanár volt Miskolcon. Konfirmációi kátéja ugyanitt 1910-ben jelent meg. Gondos, alapos munka ez, 29 oldalon ; van benne vallásbölcsezet (a vallás eredete a félelem), vallástörténet bibliáismertetés, Jézus élete, ünnepek, a keresztyén egyház, a reformáció rövid története, keresztyén hit és erkölcstan, imádságok, apostoli hitforma. Dogmatikájában nyoma sincs a hit általi megigazulásnak, a kegyelemre utaltságnak ; sőt sok helyen átcsap az érdemből való idvezülés látszatába. Pl. az 55-ik kérdésben : „Mi a Jézus hú követésének legszebb és legáldásosabb eredménye ? Az Istennek tetsző élet, mely egyedül képes arra, hogy minket az Isten idvezítő kegyelmének részesévé tegyen (19. o.).“ 65. k. „Miben áll a keresztségnak idvezítő volta ? Abban, hogy a benne részesülőt a keresztyén egyház tagjává avatja, vagyis részesévé teszi azoknak a lelki-testi áldásoknak, melyek Jézus vallásából, mint az örökélet forrásából fakadnak számunkra. Mely áldások kötelezik is a megkeresztelt egyént arra, hogy azokat szent és kegyes élet által kiérdemelni teljes erejével törekedjék.“ (21. o.) Beszél Jézus szelleméről, tudományáról, de soha sem szól ő róla magáról, mint személyes életforrásról, megváltóról. Egyébként

⁶⁴ Debrecenben jelent meg II. kiadásban 1906-ban. Az első kiadás évszámát nem tudom.

pedig csodálkozik az ember, hogyan lehet gyermekek közt egy életet eltölteni és a gyermekek szókincséből, fogalomrendszeréből annyira hiányzó szavakat használni, mint pl. felburjánzott, túltengés, hitelvi, vaskövetkezetesség, aknamunka, nyugvópontok, magasztos, cselekvésmód haszonérdek, örökbecsű, válaszfal stb. Az apostoli hitformából kihagyja a „testünk feltámadását“. E könyv használata valószínűen csak a szerző konfirmációi oktatására korlátozódott.

A dunántúli egyházkerület pályázatán jutalmat nyert az 1908-ban Körmenten megjelent *Fülöp József* körmendi lelkész Református Keresztyén Vallás-tan című hiterősítésre előkészítő kátéja. Bevezető kérdése : Milyen vallásúak vagyunk mi ? Felelet : Mi keresztyének vagyunk. Meghatározza azután a hiterősítés célját s a vallás fogalmát a schleiermacheri iskola szerint... az ember lelkében érzett függése egy nála tökéletesebb lélektől, kit Istennek nevezünk. Azt mondja, hogy a zsidó vallást a biblia ó-testamentumi részéből ismerhetjük meg, ennél fogva az rájuk vonatkozik s őket érdeklí elsősorban. Ime kátébeli nyoma az ó-szövetséggel való közösségünk divatos tagadásának. Tanít a Tízparancsolatról, bibliáról, Jézusról, az őskeresztyén egyházzól, a hitjavításról történeti összefoglalásban. A hit és erkölcs tanis rész szól az apostoli hitvallásról, atyáról, emberről, Megváltóról, Szentlélekről, a szeretet parancsáról, kötelességeinkről, a kegyelmi eszközökről. A sacramentumok tanában itt szintén elsikkad a hit általi evés, a Krisztusból való lelki táplálkozás pozitívuma. Az egyház-tanban a különbségeket is feltünteti, különösen a római katholicizmussal szemben. Utolsó kérdése pedagógiai szempontból nagyon szükséges és értékes : Miért vagyok református keresztyén ? Szép, gondos, sokoldalú, világos kézikönyv ez, méltó megnyert jutalmára, de terjedelmesebb voltánál fogva inkább tankönyv, mint káté szerepére való. Római katolikus tömegek közé ékelt református kisebbségek között, szórványokban nagyon jó hiterősítő és hitvédő eszköz, aminek szerző bizonyára szánta is.

Útmutató jegyzetek és imák a konfirmációi oktatáshoz ev. ref. vallásúak számára, amely *Gál Ferenc* poroszlói lelkész szerzésében Gyomán, 1904-ben, a Kner Izidor nyomdában jelent meg. Tájékoztató fejtegetések vannak benne a konfirmációról, a vallásról és egyházzól, a reformációról, ev. ref. egyházunk tanairól és Istentiszteletéről, a szentségekről (az Úrvacsoratanban az egyes felfogások is feltüntetve) ünnepeinkről, a bibliáról, énekeskönyvünkről. Benne foglaltatik továbbá az apostoli hitforma, az Istenről és a Jézus Krisztusról, az Apostolokról szóló tanítás, a Tízparancsolat, néhány ima és nagyon helyesen a református egyház szervezete. Szükséges hézagpótló munka volt ez a vallástévkatechismussal nagy hiányai mellett. Csak az a baj, hogy meghatározásai sokszor nem teljesekek és nem is mindenben helytállók. Imái nem elég egyszerűek. Tanításra egy kicsit elvont, száraz, tudományos, viszont vezérkönyvnek rövid, nem kimerítő. Útmutató-nak hasznos.

Konfirmációi káté, vagyis oly könyvecske, melyből a református keresztyén egyház hitigazságait, erkölcsi törvényeit és egyéb az egyházra vonatkozó dolgokat rövid vonásokban megismerhetjük. Jelmondat : Jézus Krisztus tegnap és ma ugyanazon volt ; mindörökké is ugyanazon léssen (Pál ap. Zsidókhoz írt levele 13-ik rész 8. vers). Irta *Gulya György* református lelkész, kapható szerzőnél Kun-ágotán (Csanád megye). Ára 40 fillér. Nyomatott Kner Izidor könyvnyomdájában, Gyomán, 1909. 8-adrét, 52 oldal. Dr. Eröss Lajos püspöknek ajánlva. E káté szerkezete az, amit később a Czinke Istvánéban is látni fogunk : Keresztyén hit, keresztyén élet, az egyházzól, függelék, imádságok. Kiindulását természetessége és tárgyszerűsége miatt más fogalmazásban én is jónak láttam követni : „Mi célból gyűltetek össze most ? Azon célból, hogy a konfirmációra készüljünk. Mit tesz ez a latin szó : konfirmáció ? Ez a latin szó konfirmáció, ezt teszi : Megerősítés. Miben nyertek ti megerősítést ? Azon hitünkben nyerünk megerősítést, hogy Isten a mi szerető menyei Atyánk s hogy tőle bűnbocsánatot és üdvösséget, azaz már itt a földön igaz boldogságot egyedül a Jézus Krisztusban való hit és az ő példájának követése által nyerünk. Mi a hit ? A hit Pál apostol tanítása szerint

olyan dolgoknak valósága, amelyeket reménylünk és amely dolgok nem láttatnak, azoknak bizonyos mutatójuk. Ki a vallásos hit főtárgya ? Isten. Nyelve nem naiv, gyermeki nyelv ; ő is sok elvont, a filozófia szótárából vett szót, kifejezést használ. Meghatározásai, feleletei sokszor terjengősek, bőbeszédűek. Egyébként pozitív építő erejű munka, de gazdag, bő anyaga miatt inkább házi, húzamosabb, okulásra lenne alkalmasabb, mint konfirmációi oktatásra. Betanultatása igen nehéz lehet s normális elemi iskolai hittan tanulás után minden részében fölösleges is.

Előkészület a konfirmációhoz vagy hiterősítéshez. Ev. ref. vallásúak részére. Irta Györy Lajos kenderesi lelkész. Szerző sajátja. Ára füzve 30, kötve 40 fillér. Debrecen, Hoffmann és Kronovitz-könyvnyomdája, 1904. 8-adrét, 40 oldal. Szerkezete a következő : A vallásokról és egyházakról, a keresztségről és konfirmációról, keresztyén tudomány és élő hit, a cselekedetekről, a református egyháztagok jogairól, Úrvacsorai imák. Ebben a kátében van sok eredetiség, de ezek — sajnos — nem jelentenek számára pedagógiai előnyt. Sokat és mélyen analizál ; csak az a baj, hogy ezt nem a kívánatos gyakorlatias, építő irányban, hanem a gyerek, sőt a theologaiilag, lélektanilag nem képzett felnőtt ember számára is idegen elméleti síkban végzi. Pl. megkülönböztet elhívó és idvességszerző hitet. Azután elmondja, hogy a keresztyénné létele Jézus által felállított feltételei régen sorrendben így következtek : tanulás, vagy ismeret, hit, keresztség ; ma pedig ez a sorrend : keresztség, tanulás, hit. Öt pontban sorolja fel, kik az élőhitű emberek s ezek alapján így határozza meg, mi az élőhit ? : Az élőhit emberi semmisségünk és bűnös voltunk érzetében törhetetlen ragaszkodás az Istenhez, tudván, hogy nyomorult állapotunkból a magunk erején, vagy emberi segítséggel nincs szabadulás ; ezt csak Isten adhatja meg és meg is adja, mert jó, irgalmas, kegyelmes. Kifejti még az élőhit ébredését, erősödését s hogy mindezeknek feltétele a tanulás. Tehát egy fél kátét arra fordít, hogy a tanulás szükségességéről meggyőzze a tanulót. Fejtegetéseiben sok a bölcselkedő szörszálhasogatás, a szétmálló részletezései nehezé, szinte lehetetlenné teszik, hogy a gyermek az analízis vonalain vissza, felfelé menve, a főbb igazságokat elméjében összerakhassa és megrögzítse. Az unitáriusokról határozottan megmondja, hogy azok tulajdonképpen nem is keresztyének. A református egyháztagok jogai között elsőnek emeli ki, hogy igénybevehetik a sacramentumokat. Szerző, úgy látszik, maga is érezte, hogy könyve nehézkes, mert azt mondja előszavában, hogy csak annyit tanítson meg belőle a tanító, amennyit jónak lát. Ellenben tartásuk meg a tanulók házi használatra és az Úrvacsorázás előtti ismételt átolvasásokra.

A dunántúli egyházkerületben 1909-ben érte meg harmadik kiadását⁶⁵ Kiss József pápai lelkész esperes konfirmációi kátéja az evangyélium szerint reformált vallású növendékek számára. Ebben bizonyára a hegyi beszéd hatása alatt, az a kérdés képezi, adja a kiindulást : Mi az embernek legfőbb vágya és törekvése ? A felelet : Az, hogy boldog legyen. Miben van az a boldogság ? A vallásban. Ez a hedonisztikus ízű érdeklődéskeltés azonban helyénvaló volt a Jézusnál, aki elgyötört, gondok és kínok ostorától vert tömegeknek beszélt ; de nem igen helyénvaló a konfirmációi oktatásban, ahol a gyermeket minden mellékcélok és kerülőutak nélkül egyenesen a személyes Istenhez és a Megváltó Krisztushoz az ő hitének tárgyaihoz kell vezetni. Ebben a kátében is hosszú, körülményes verses idézetekkel is terhelt fejtegetések vannak, amik a kátének már természetével is homlokegyenest ellenkeznek.⁶⁶ Helyes és jó gondolata a vallások tárgyalásánál :

⁶⁵ Második kiadása 1904-ben, az első 1903-ban.

⁶⁶ Pl. 3. k. Miben találhat hát az ember igaz boldogságot ? Igaz boldogságot csak a vallásban találhat az ember : a vallásban, amely megismertet bennünket az élő igaz Istennel, a mi szerető mennyei Atyánkkal ; s amely védő angyalként ott van mindnyájunk mellett a bölcsőtől a koporsónkig ; a jó napokban óv az elbizakodástól, fékezi bűnös vágyainkat, szelídíti érzelmeinket ; a rossz napokban vigasztal, bátorít, jobb jövővel biztat, megóv a kétségbeeséstől, mindig és minden körülmények közt ösztönöz és sarkal bennünket, hogy erényes életünkkel szerezzünk lelki békességet, aminél nincs nagyobb jó e földön. Erre következik még egy nyolc soros versszak az olajágból (Ha úgy tetszik, hogy minden elveszett stb.) és a valóságos igaz jót az Úr meg nem tagadja, kezdetű énekvers.

Nem mindegy, hogy melyik vallást követjük. Hiszen népünk vallási közönye közmondásszerűvé tette azt a felfogást : Mindegy, hogy melyik templomba jár s milyen formában imádja Istenét az ember. Sorrendben tanít azután a káté az Atya, Teremtő, Gondviselő ; ember, bűn, Szabadító ; Jézus neve, tisztei, története, feltámadása, mennybemenetele, Szentlélek, újjászületés ; Anyaszentegyház, bűnök bocsánata, kegyelmi eszközök címei alatt minden fontos és szükséges hitigazságot. A végén a keresztyén felekezetek közötti eltéréseket tárgyalja a szükség által nagyon indokolt tekintettel a baptistákra és nazarénusokra is. Leggondosabban és igen szépen a római katolikusokkal szemben való váltanokat fejti ki. Irálya elég eleven, színes, világos. A feleletek után apróbetűs szövegek, bővebb kifejtések vannak, amiket csak a fejlettebb elméjű gyermekeknek kell megtanulni s főként otthoni elolvasásra kell használni. Methodikai irányelve, amit az előszóban tár fel Spener ama jelszavából folyik : A főt a szívbe kell bevinni ; tehát nem a betanult anyag mennyisége a fő, hanem hogy a hit tárgyai kellő világosságra jussanak, hogy a gyermekek megértsek, mi az igaz hit s mi boldogító hatása van annak már e földi életben ? Ezzel a szép elvvel azonban meglehetősen ellentétben van az a 97. kérdés, minek betanultatása is elég gondot ad s nem igen hagy időt a szerző által ajánlott szívbeli elmélyítésre.

Nagyszöllősen, 1910-ben jelent meg *Koroknay István* lelkész által szerzett : *Az igaz keresztyén hit Úrvacsorához először készülő református keresztyén gyermekek hitvallás tétele*, később ismételtlen ; a Szent Vacsora vétele előtt pedig mindannyiszor szükségképpen való elolvasásra, kérdésekben és feleletekben c. káté. Ez a hiterősítő eljárás természetéhez és követelményéhez alkalmazkodva a hitből indul ki. Bevezető kérdése : Mi az igaz keresztyén hit ? Csakhogy az erre adott felelet cikornyás bonyolultságában inkább eltűnik, mint előtűnik a hit értelme. Pl. „Az igaz keresztyén hit nem egyéb, mint az Istenben való igaz örömben az Isten létele és megfizetése felől a Krisztus által megbizonyosodott s a Szentlélek által már itt a földön az örök élet kezdetéül folytatott, igaz, Istennek tetsző, lelki élet.“ Gyerek legyen, aki ezt egykönnyen megtanulja. Ez a mondat azonban még csak kószoló későbbi 22 soros mondatokba öntött feleletekhez, amelyek inkább alkalmasak elrettentésre, mint az érdeklődés felkeltésére ; inkább terhelik és bénítják az értelmet, mint fejlesztik és világosítják. A hit kifejtése után jön a bűn eredete, az eset, a megigazulás, újjászületés, transzsubstanciatio ; majd a kijelentés az ó- és új-szövetségben, Istenről szóló tan, aztán a vallás, mint a hit kinyilvánítása, a különböző keresztyén vallások, az unitarizmus, mint fél keresztyén vallás. További hitnyilvánítás : az Istentisztelet, Úri ima, sacramentumok, ezekhez kapcsolt verses imák ; templom, egyház, ünnepek, Hiszekegy. Érdekesen új és helyes gondolata a vallásnak, vallási dolgoknak, formáknak a hitből, mint elsődleges élményből való lesarjaztatása. Csakhogy ennek a szép gondolatnak az érvényesülése hajótörést szenved a szerző kifejező és átadó készségének úgyszólván teljes hiányán, fogalmazásának és meghatározásának zür-zavarosságán.

Szintén tiszántúli termék a *Mi Hitünk* című hiterősítő református keresztyének, gyermekek és felnőttek számára. Konfirmációi előkészítőül írta *Nagy Vince* volt csapdi, jelenleg tök-i lelkész ; átvizsgálta és előszót írt hozzá dr. Baltazár Dezső. Kiadja Hoffmann és Kronovitz könyvkiadóhivatala Debrecen, Piac utca 49. szám. Ez a káté 47 oldalon 91 kérdésben a következő nagyobb tételeket tárgyalja : I. A világ előállításáról s rendeltetéséről, az emberélet eredetéről s hivatásáról ; II. Bűn és váltság ; III. A keresztyén egyházzal ; IV. A keresztyén egyházban előállott szakadásokról ; V. A halálról és halál utáni állapotról ; VI. A református hit rövid összefoglalása s más hitűekhez való viszony. Imák. Anyaga nagy és szépen eltervelt, de már dogmatikája⁶⁷ sem tiszta, a hitbeli különbségek fel-

⁶⁷ Pl. Az Úrvacsora utáni imában ezt mondja : „Tudom én Istenem, hogy nem e mostani bűnbánó érzésemért, hanem a bűn ellen egész életemben folytatandó igaz küzdelemért s megtérésemért nyerhetem el az örök élet boldogságára juttató kegyelmedet.“ Egy másik helyen : „Azt se lehet feltételezni, hogy egyeseket egyenest kárhozatra, másokat üdvösségre választott volna el az Alkotó.“

tárásánál különösen sok zavarba és tévedésbe hoz. Nem különböztet teljesen sem a római kath. és görög keleti, sem ág. ev. és ref. felekezetek között. Amott nem említi a filioque toldalékot és a tisztító tüzet; emitt elhallgatja azt, vagy nem akar tudni arról, hogy a Krisztussal való lelki egyesülés a mi Úrvacsora tanunkban is benne van. Alapvető didaktikai hibája rettenetes nehézsége. Bevezető kérdésében pl. azt mondja: Milyen kérdés foglalkoztatja általánosságban leginkább az emberek összeségét, vagyis mit szeretnénk leginkább tudni mindnyájan? Tehát abból a feltevésből indul ki, hogy az észbeli kutatás a filozofálás általános emberi szenvedély, pedig ez különösen Magyarországon nem igen mondható el. Nagy lélektani és egyúttal neveléstani tévedése, hogy a vallás szükségességét, igazságát a száraz értelem cölöpjeire, sémáira akarja felépíteni; pedig Schleiermacher óta közhellyé vált a vallástudományban, hogy a vallás nem csupán s nem is elsősorban az értelem dolga és tárgya, sőt mint az I. Korint. levél 2. rész 14. verse mondja: „érzéki ember nem foghatja fel az Isten lelkének dolgait, mert bolondságok neki“. Azt jegyzi meg pl.: „A következetesen gondolkozó ember előtt nem képtelenség a feltámadás és örök élet hite.“ Sok ú. n. következetesen gondolkozó és mégis hitetlen ember adhatná ennek az állításnak élő cáfolatát. Logikai úton soha sem fogjuk bebizonyítani, hogy van örök élet, mert ezek a dolgok a hit birodalmába tartoznak. A káté apologetikus elemei azt bizonyítják, hogy szerző tisztában van az idő szükségleteivel, de nincs tisztában a gyermeki lélek természetével, érzelmi világával, gondolatkörével, akarati befolyásának módjaival, felvevő képességével. Meg sem közelíti azt az átlátszó, szent egyszerűséget, ami az igazi kátének legelső kelléke.

Nánásy Lajos perthamböyi lelkipásztor *kis katekizmus*a is megfordult a kezemben. Ebből a könnyű, világos, biblikus modorban megírt kátéből megemlítem a következő, felekezeti öntudatképző kérdést: „miért tartod a református egyházat a Krisztus anyaszentegyháza legtökéletesebb ágazatának? Azért, mert egyedül Krisztust ismeri el fejének és Mesterének, a hit dolgaiban egyedül a szentkönyv tanítását fogadja el, fundamentum gyanánt, szertartásaiban pedig az ősegyház apostoli mintáját követi. Lehetne ugyan ezt a feleletet talán szerencsésebben is megszerkeszteni, de a kérdés felvetése igen helyes dolog. A káté tartalma: Az apostoli hitvallás, Atya, Fiú, Szentlélek, váltság, jócselekedetek, Tízparancsolat, Úri ima, ünnepek, imák. Ő is a konfirmáció szó megmagyarázásával kezdi s igen tisztán vezeti végig a keresztyén hittartalom kifejtését.

Úttörő s az újabb kísérletekhez sorolható munka *Péntek Ferenc* egykori budapesti segédlelkész 1903-ban megjelent könyve: *A konfirmáció módszere, tananyaga, szertartása, lelkészek és tanítók számára*. Módszerének alapelvét a következőkben fejti ki: „Régen a káté azokat az ismereteket foglalta össze, amik közkeletűek voltak, de hiányzik a káté megértésének alapja, a családi vallásos nevelés. A keresztyén vallás az emberiség anyanyelve. A vallás és a nyelvtan módszere egy. Amint a grammatikát a nyelvtanításból ki kell zárni s minél többet beszélni, olvasni; úgy ki kell zárni az elemi hitoktatásból a hit és erkölctant s csak a bibliával foglalkozni. A gyerekből s vele együtt kell kihúzni, megállapítani a hittani tételt s esetleg megszővegezni.“ Ez a fejtegetés ugyan belső ellentmondásban szenved, mert hogy lehet kihúzni a gyerekből s vele együtt megállapítani és megszővegezni hittani tételeket, ha hiányzik az alap, a családi vallásos nevelés? Minden pedagógiailag csak egy kicsit is tájékozott, vagy képzett ember tudja, hogy az elsődleges (primőr) tanítás módszere csak közlő lehet⁶⁸ (Szokratesz se gyerekek között, hanem filozófiailag annyira amennyire képzett embereknél

⁶⁸ Érdekes idevonatkozólag a debreceni útmutatás intése a tanítókhöz: „Látnivaló, hogy ez a munka sem foglalódott kérdésekbe és feleletekbe. Mert mikor valakitől valamit kérünk, azt tesszük fel, hogy azt már tudja, sőt sokszor azt, hogy tudni tartozik, de ezt a gyermekektől, kivált a vallás dolgaiban, fel nem tehetjük, sem helyesen nem várhatjuk. Először azért tanítani kell, azután kérdezni. Úgy formálni a kérdéseket, hogy a gyermek magától találja ki a dolgot, nem mindentől telik ki, sőt senkitől sem, az olyanokra nézve, amelyek egyedül az isteni jelentésekben esnek tudunkra. Legjobb azokéért először tanítani és annakutána kérdezni, a megtanított dolgot kérdések által sürgetni, forgatni.

alkalmazta heurisztikus módszerét. Mindazáltal szerző felfogásában egészséges kitaláltató reakció jelentkezik a jelenkori katechizálás csupaszi és merev verbalizmusával szemben. Könyvében jótékonyan cáfolja meg előszavát s a szükséges vallásos igazságokat nem a gyerekből, hanem nagyon helyesen bibliai történetekből, példázatokból fejleszti ki. Mint kísérlet, ez a könyv figyelemreméltó; tökéletes voltát, használhatóságát azonban csökkenti az a körülmény, hogy szerzője bizonyára fiatalsága miatt is nem úr az anyaga felett és nem tudja anyagát összefogni: rövid, érthető, rögzíthető mondatokba, meghatározásokba resumálni, összegezni. És nem tud a liberális theológia allegorizálásától szabadulni. Azt mondja, hogy az ördög a bennünk lakozó bűn. Ezzel a felfogással dogmatikailag sem értek egyet, pedagógiai szempontból meg károsnak tartom, mert a gyermeknek, aki abstrakcióra nem igen képes, a lelki világban is személyek kellene, akiket szeressen és gyűlöljön; akikhez ragaszkodjon s aiktól irtózzon, óvakodjon. Az Apostoli hitformából egyszerűen kihagyja a „száll alá poklokra“ és a „testünk feltámadását“ kifejezéseket. Érdeme, előnye ennek a könyvnek, hogy a hitigazságokat a bibliában, mint a gyümölcsöt a kertben és a fán, a maguk eredetiségében és üdeségében tárja a fogékony gyermeki lélek elé. Módszerének újítását igazolja nemcsak az újabb kátéírás, hanem főként a mindjobban bibliai alpra fektetett vallásitanítás. A vallásitanításban jobban is alkalmazható a hitigazságok tanításának és a genetikus módszere. Nagyszerűen alkalmazzák az adventisták apologetikai műveikben. Pl. Mennyei Hírnök c. könyvükben.

1908-ban jelent meg negyedik kiadásban⁶⁹ Nagybányán, *Soltész János* ombodi lelkész *Konfirmációi kátéja* magyar református növendékek számára Nánási István nyomásában. Főcélja a rövidség, az evangéliumi hitről vallástevő (konfirmáló) növendékek legszükségesebb vallásos ismereteinek rövid foglalátát akarja szerző benne nyújtani. Fő részei: I. Isten, ember, bűn; II. Váltás; III. Sacramentumok; IV. Függelék; V. Imák. Ez a felosztás helyes, csak egy kicsit aránytalanul van részleteiben kidolgozva, amennyiben az I. tétel 8, a II. 39, III. 60, a IV. ellenben 70 kérdésben van tárgyalva. S nem is viszi keresztül tisztán a felosztást, amennyiben a váltáságtanba belezavarja a Tízparancsolatot, a bibliai ismertetést és az Apostoli hitformát, még a keresztyénség felekezeti megoszlását is. A sacramentumok tana közé pedig odavegyíti a Szentháromságtant, amit vagy az Istenről, vagy a váltáságról szóló fejezetekben lett volna helyénvaló kifejteni. Az ünnepekkel kapcsolatban magyarázza a Miatyánkot és az „utolsó dolgok“-at. Foglaltatnak a könyvben az egyes kérdésekhez alkalmazott magyarázati irányeszmék is; ezek azonban nem pótolják az egyes kérdések és feleletek száraz egyoldalúságát. Nem könnyítik azok nehézségét; az I. r.-ben pl. ilyen kérdések vannak: Ktől vette lételet minden? Milyen valóság az Isten? Milyen teremtmény az ember? A Szentháromságtant ezzel intézi el: Meg nem foghatom, de hiszem. Nagyon emlékeztet a credó quia absurdum-ra. Lehet a Szentháromságtant megfoghatóvá tenni, megfoghatónak látni; csakhogy nem értelem, hanem hit által. Úrvacsora tanából hiányzik a meleg, éltető pozitívum: a Krisztussal való hit általi lelki egyesülés, az ő belőle való táplálkozás. Imáiból szintén s ez a hiány imáit is száraz, hideg elmékedésekké teszi. Elismerem, hogy ez a káté a maga korában színvonalon álló, értékes munka volt. Pedagógiai értéke főként sok rövid, pontos, értelmes meghatározásában van, amellyel gazdag anyagát; elvont mély tartalmát tetszetős, világos, építő formába önti. Elömlik a könyvön a szerző nagy tudása, lelkiismeretessége, kifejezésben való készsége és jártassága, használni akarása; azok az erények, amelyek a *Soltész* nevet már az ő részéről bearanyozták. A mai idők valláspedagógiai szellemében azonban ez a könyv itt felsorolt és felsorolandó előkelő társaival együtt már alig használható.

Szalay Józsej, Nagybecskereknek egykori hitbuzgó kiváló lelkipásztora is szerkesztett és kiadott kézirat gyanánt egy *konfirmáció kátét*. Helvét hitvallás

⁶⁹ Először Szatmáron a Szabadsajtó nyomdában 1888-ban, másodsor néhány évvel évvel később, ugyanott, harmadsor Kalik és Szerémi szatmári nyomdájában 1904-ben 1904-ben, ötödik kiadása 1915-ben, 6-ik és 7-ik kiadása is van.

alapján Úri Szent Asztalhoz készülő és Úri Szent Vacsorával élők számára. Gyulán a Korvina-nyomdában, 1900-ban. A 8-adrét oldalú káté 41. oldalán a következő fejezetek vannak : Bevezetés ; A szentírásról ; Istenről ; Az Atya Isten munkája ; A bűnről ; Istennek üdvterve ; A Fiú Istenről ; A Szentlélek Istenről ; A kegyelmi eszközök ; Az Úri szent Vacsoráról. Az Atya Isten munkája : a teremtés, Gondviselés és üdvtervének megalkotása. A Fiú Isten munkája : Az Atya Isten üdvtervének az idő folyamában való keresztülvitele. Az eredendő bűn abban nyilatkozik bennünk, hogy a rosszra hajlandók vagyunk ; a jóra meg tehetetlenek és restek. Megkülönböztet és felsorol cselekedeti és mulasztási bűnöket. A cselekedeti bűnök : A bálványimádás, kép, szobortisztelés ; Mária és Szentek segítségül hívása, hitetlenség, káromkodás, Isten ellen zúgolódás, panaszkodás, szent dolgok megvetése, kigúnyolása, vasárnap meg nem ünneplése ; vasárnap adás-vevés, munkálkodás, templomkerülés, prédikációnak nem hallgatása ; templómban illetlen magaviselet, más háborgatása, vasárnap mulatozás, szülők iránt való tiszteletlenség, tanítóknak, lelkészeknek, előjáróknak nem engedés, sőt irántuk való dúrva macacsság, intéseik megvetése, kicsúfolása, ölés, harag, csúfolás, bosszantás, veszekedés, másokkal való ellenkezés, bosszúállás, átkozódás, rosszra csábítás, illetlen dolgok gondolása, cselekvése és azokról való beszélgetés, illetlenség, tisztátalan kívánság, szemérmertlenség, szemtelenség, rosszakkal való pajtászkodás, paráznaság, bujálkodás, lopás, másé kívánása, lopott jószág elfogadása, kártevés, rágalmozás, gyanúsítás, hamis tanúzás, hanyagság, irigykedés, felebarátunk kisebbitése, jó hirneve bemocskolása stb. A mulasztási bűnök : Meg nem térés, gonosznak gonosszal való ellenállás, nem imádkozás, a hamis prófétáktól nem őrizkedés, Krisztus Urunknak nem követése, Krisztushoz nem jövetel, Krisztusban nem hívés, újonnan nem születés, a Szentírás nem tudakozása, jótéteményben való megrestülés, egymás nem becsülése, isteni szolgálatban való megrestülés, a köztünk levő Úr szolgálójának nem becsülése stb.

A Szentlélek ellen : Bűn az, mikor valami bűnt követünk el és ezért a Szentlélek Isten, aki kezdetben mint lelkiismeret működik bennünk, dorgál ; mi nem csak hogy reá nem hallgatunk, sőt inkább megkeményítjük szívünket és továbbfolytatjuk a bűnt. A bűntudat kimélyítésére és a megtérés lelki folyamatának elősegítésére szolgálnak a következő kérdései : „Nevezz nekem bűnöket. Ezek közül melyiket ismered a magadénak ? Mit kell tenned, hogy ezért bocsánatot nyerj ? El kell ismernem. Hogy ismered el ? Én Istenem, elismerem, hogy hazudtam. És ha elismered, mit kell tenned ? Meg kell bánnom. Hogy bánod meg ? Én Istenem, bánom, hogy hazudtam. És a megbánás után mit kell tenned ? Bűnbánat után Jézus érdeméért bocsánatot kell kérnem. Hát kérj bocsánatot. A bocsánatkérés után mit kell tenned ? Fogadást. Hát tégy fogadást. Én Istenem, fogadom, hogy (hazudni) többé nem fogok. Hogy nevezzük az olyan embert, aki így bánik el minden tudott bűnnel ? Újjászületett, megtért, igaz keresztyén embernek. A Szentléleknek négyféle munkáját különbözteti meg: 1. dorgál és dicsér ; 2. felmutatja bűneimet és azok büntetését ; 3. Felmutatja a Megváltót ; 4. Vigasztal, tanít, javít, tökéletesít, megszentel. A Szentség által jelzett üdvjavak : 1. A lélek megtisztulása ; 2. A Szentléleknek a lélekben való lakása ; 3. A léleknek Krisztussal való egyesülése ; 4. Az Úr Jézus áldozati halálának hasznai : ujjászületés, megigazulás, Istennel való kiengesztelődés, teljes bűnbocsánat, örök élet, örök idvesség és az ezek felőli bizonyosság. Amint megneveztetti a bűnöket, úgy felteszi a másik irányú kérdést is : Nevezz nekem jó cselekedeteket. Az élő hit — szerinte — abban áll, hogy Krisztus Urunk él az emberben s az Úr Jézus által él napról napra növekedő szent életet. Az embernek ezt a Jézussal való együttlétét nevezzük megszentelődésnek. A keresztségnél utasítást ad : hogy kell imádkozni, mikor keresztelést végezni látunk. Az Úrvacsoránál azt kérdi : „Miért nevezzük az Úrvacsorát Krisztussal való közösségnek ? Mivel ő ott lelkileg jelen van.“ Az Úrvacsorával élés három feltétele alatt a három dolgot említi : 1. A bűntudat ; 2. Hinni, hogy Isten szeretett engem ; 3. Az Úr Jézusénak érezni magam. Aki nem szokott Úrvacsorával élni, az azt mutatja, hogy hitetlen, vagy pedig

hitélete annyira gyenge, hogy már nem képes lelki táplálékot magához venni. Szépen, meggyőzően érvel az Úrvacsorától való, kellő öknélküli téves elmaradás ellen : „Kinek egy s más okon nem sikerült magát elkészíteni az Úr szent vacsorával való élésre, vagy ki bűnbánati héten is vétkezett, az is járulhat az Úrvacsorához, mert Isten még az utolsó pillanatban is megbocsát, ha a szívben látja a bűn igazi megutálását, a Jézusban való élő hitet és egy szent életre vágyódás nyomait.“

Amint a kivonatokból látni, a Szalay József kátészerzői főérdeme abban van, hogy a tartalom és vonatkozás nélkülivé vált váltságos fogalmaknak, kifejezéseknek, mint pl. bűn, megtérés, jócselekedet, hit stb. jelentést, pozitív, konkrét tartalmat adott ; ezeket a szavakat tényekre való vonatkoztatással élökké, érthetőkké tette. Kiegészítette, megrajzolta a lélek fizológiáját, egészségtanát. Ez érdemén felül ki kell emelni e káténak hitbeli mélységekből fakadó és táplálkozó üde frissességét. Az ember olyan formán érzi magát az olvasásakor, mintha botanikus könyvek közül virágos kertbe, vagy eleven szálerdőbe került volna. Nyelve ódoniasan zamatos, tiszta magyar szókincese a mindennapi érintkezésből való, stílusa biblikusan áttetsző, kifejezései találók, meghatározásai tömörek, világosak, érthetők, imáiban mély büntudat jelentkezik. Terhére egyedül annyit tudok írni, hogy a XVI. századbéli kátékra emlékeztetően részletező, túlságosan aprólékos, ami bizony a megtanultatás rovására esik. Gazdag anyagából, nagyszerű kis vezérkönyv telne ki.

Török Vince karcagi lelkipásztor *konfirmációra nélkülítő kátéja* a magyar református hitről vallástevő növendékek használatára 1915-ben már harmadik kiadásban jelent meg Karczagon. Tartalma 16 oldalon : a vallásról és felekezeteikről, a szentírásnak és keresztyén vallásnak tanításáról, a sacramentumokról, a magyar református egyház szervezetéről és ünnepeiről fejezet címek alatt oszlik el. A végén imádságok vannak. A káté beosztása, tartalmi összeállítása megfelel a célnak. A szerzőnek van stílusérzéke, kifejező készsége is, bár sokszor a hivatalos iratok szárazságával fogalmaz. A baj csak az, hogy nem tiszta és nem teljes a tana, nem elég biztos és nem mindenütt logikus a vonal vezetése, gondolatmenete. Kálvinról pl. azt mondja : „Érdemeit nem felejthetjük el sohasem.“ Ez megfelel talán a magyar református közéleti szellemnek, de nem felel meg a Kálvin minden érdemét Istenre átvivő szellemének. A vasárnapot a hét hetedik napjának mondja. A Szentlélekről, kegyelmi eszközökről, megtérésről, megigazulásról, újjászületésről nem szól ; ezek nélkül pedig nem lehet teljes és kiegészítő a református keresztyén hitrendszer bármilyen rövid kifejtése sem.

Légy hű mindhalálig. Vézévkönyv a konfirmáció tanításához lelkészek és vallástanítók számára. Irta *Urházy Lajos* lovasberényi lelkész. Megjelent Budapesten a Hornyánszky-nyomdában 1902-ben. Szerző művét a Polgár Mihály-féle „Rövid Utmutatás“ mellé szánta kisegítő könyvnek. Az első pár ember esete és Isten ígérete után Jézus életének főbb eseményeit ; azután a keresztyén egyház, majd a konfirmáció történetét mondja el, végül tanít a sacramentumokról, ünnepekről, imádságról s könyvét egy buzdító beszéddel fejezi be. Szerkezeti beosztása olyan, hogy a magyarázó szöveg után annak tartalmát röviden összefogja s a négy-hat rövid kérdés — feleletekben feloldja, illetve rögzíti. Jóakarató munka, de ennek a történeti úton leszámaztató, szélesen kifejtő s azután összefoglaló módszernek a III-ik, IV-ik elemi osztály vallástanításában, s nem a konfirmációi oktatásban van a helye. Itt már nem azt kell megmutatni, hogy állt elő történetileg a református keresztyénség, hanem azt, hogy képződik az ki, mi annak a helye, szerepe, jelentősége az ember, főként az egyén életében.

Tartsátok emlékezetben Krisztust. Előkészítés a konfirmációhoz. *Vincze Elek.* Megjelent évszám nélkül az Északkeleti Könyvnyomdában Szatmárnémetiben. Ez a káté 8-rétben 14 oldalon a következő dolgokról beszél : 1. Konfirmáció, keresztyén vallás, Szentírás ; 2. Isten, Isten tisztelete, Jézus Krisztus, Szentlélek, túlvilági élet, apostoli hitforma ; 3. ember, felebaráti szeretet, bűn, hit és jócselekedetek, törvény ; 4. Isten ígéje, ünnepek, sacramentumok, bűnbánat, megtérés ; 5. imádságok. A szerző értelmesen, átlátszóan tud fogalmazni, csak ami a káténál

rendkívül fontos, nem látszik egészen tisztában lenni az alapfogalmakkal. Beszél a református vallásról, mint magyar vallásról, kálvinista vallásról, református keresztyén vallásról s nem különböztet vallás, egyház és felekezet között. Az Úrvacsoráról, mint sok kortársának, egész zwingliánus ízű felfogása, tanítása van. Azt kérdezi pl. : Idvezít-e az Úrvacsoravétel ? F. : Az Úrvacsoravétel nem ad idvességet, hanem arra való, hogy Jézus érettünk szenvedett halálára emlékeztessen s felkeltse szívünkben az iránta való szeretetet s azt a vágyat, hogy életét és tanításait kövessük. A kenyér és bor egyszersmind bizonyosságok is, hogy Krisztus értünk halt meg s az ő halála által bocsátja meg Isten bűneinket. Szerzőnek, ha már a kálvini Úrvacsoratan hiteles és klasszikus kifejtéseit el nem olvasta, jó lett volna elolvasni kátéja megírása előtt a Jézus evangéliuma 15. r. első néhány versét.

11. Legújabb (háború utáni) káték.

Buday G., Takács K., Virág J., Nyári P., Czinke I., Ferenczy Gy., Forgács Gy., Nagy I., Tóth S. kátéi.

Az önálló szerkesztések előtt néhány érdekes, s korunk hiányérzetét jellemző kátékísérletet sorolok fel. Tiszta református szellemű kátétermékeknek fordítás vagy átírás alakjában való átültetéseik ezek, meglehetősen színtelenné és zavarossá vált konfirmációi és vallásoktatásunkba. *Buday Gergely* az 1647-iki westminsteri hitvallás alapján készült rövidebb kátét (The shorter Catechism) fordította le és adta ki „*Református Keresztyén Káté*” címen Budapesten a Bethlen Gábor irodalmi és nyomdai részvénytársaságnál. Ez a káté két nagy fejezetben tárgyalja a keresztyén ember hitét és köteleességét. Bibliás, puritán igaz kálvinista szellemi megértjük, hogy századokon át az angol gyerekek millióra milyen mélyeséges nevelő és átalakító hatást gyakorolhatott. Lefordításáért hála és elismerés illeti Buday Gergelyt. Azonban részletességénél, nagy terjedelménél fogva (70 oldalon 107 kérdés) inkább alkalmas ez a könyv magyar kátéírók megihletésére, mint tanultatásra. A konfirmációi káté anyagának kisebb terjedelműnek, áttekinthetőbbnek kell lenni ; e könyv által felölelt nagyobb anyagot pedig inkább folyamatos előadásban kell feldolgozni. A folyamatos előadásnál ugyanis a tartalom rögzítésére törekszünk ; a kérdés-feleleteknél ellenben már a szó és sorrend szerinti pontos beemléztetésre is ; azért itt csak kisebb anyaggal végezhetünk eredményes munkát. A kérdés-feleletekre osztott terjedelmesebb anyag összefogása, egységbehozása a gyermekre különben is elbirhatatlan feladatot ró. Nagy baj az is, hogy a kátében foglalt mély és szép igazságok kifejtése elég nehézkes ; a fordítás nem csökkentette, hanem inkább növelte az eredeti angol szöveg elvont bonyodalmaságát. A kérdésekhez kiválogatott bibliai részekkel, mint illusztrációkkal követendő példát mutat, igen jó munkát ad.

A dunamelléki egyházkerület kiadványai között, 1924-ben Kókai Lajosnál jelent meg *Takács Károly* budapesti vallástanító lelkész „*Református Keresztyén Kiskáté*”-ja az elemi iskola VI-ik osztálya számára. Ez a kis könyv a heidelbergi káté alapján készült, annak rövidebb formában, egyszerűbb kérdésekben és feleletekben való átírása. Szerző ebben a tekintetben tényleg elismerésre méltó, talpraesett munkát írt ; sok helyen igen szerencsés a szövegezése. Azonban pedagógiai, vagyis inkább didaktikai szempontból nem igen mondható sikeresnek és célszerűnek a fáradozása. A VI. elemi osztálynak ugyanis nem káté, hanem tankönyv kell ; főként nem a heidelbergi káté 112 pontba foglalt hittani anyaga, amelyet a gyermek elé adni annyi, mint lemondani arról, hogy a gyermek azt megtanulhassa ; ha megtanulja is ; a 112 részre tagolt tanrendszert áttekinthesse ; annak összefüggésében, rendszerében magát kiismerhesse. A heidelbergi kátében a református keresztyén emberek hite és erkölcsana van magasabb egységbe foglalva. A gyermeknek gyermekibb, egyszerűbb hittan ; a gyakorlatiasabb, részletesebb, alkalmazhatóbb erkölcsstan kell ; viszont a heidelbergi kátét érettebb, kiforrottabb korúaknak kell adni, tanítani, magyarázni, még pedig a maga eredeti klasszikus, változatlan formájában.

Ügyesen dolgozta át a heidelbergi kátét *Virág József* balatonöszödi lelkész. „Református Keresztyén Káté“-ja a Sylvester-nyomdában, Tahitótfalun 1927-ben jelent meg. Vannak e könyvnek némi, könnyen javítható, nem éppen lényeges hibái. Így, pl. azt mondja, hogy azért szorulunk vigasztalásra, mert bűnösök vagyunk. Ennél találóbb az eredeti kitétel: nyomorultak vagyunk, mert nem bűnös voltunkban, hanem nyomorúságunk, gyarlóságunk és tehetetlenségünk tudatában vigasztal meg az, hogy Krisztus drága vére árán a maga tulajdonaivá tett. Találóan mondja Romain Roland, a nagy francia író (amit nekünk vallásos nevelésünkben is mindjobban ki kellene emelnünk), hogy „a világnak a baja nem a gonoszok rosszasága, hanem a jóknak a gyengesége“. Nem az a fő bajunk, hogy nagyon rosszak vagyunk, hanem az, hogy nem tudunk elég jók lenni. Nagyon nehéz, és szükségtelenül rendszerező, szisztematizáló a 14. kérdésre adott következő felelete: „Hogy Isten az embert a saját képére és hasonlatosságára teremtetted, azt így értem meg; Istennek a tulajdonságait két csoportra osztom; az egyik csoportba tartoznak azok a tulajdonságok, amelyek az emberben sohasem voltak és nem is lehetnek meg, mint: a mindenhatóság, mindentudóság, mindenütt jelenvalóság stb. A második csoportba tartoznak azok a tulajdonságok, amelyek kisebb-nagyobb mértékben az emberben is megvannak, vagy meg lehetnek, mint: az igazság, jóság, szentség stb. Ezen, a második csoportba tartozó tulajdonságok a teremtéskor teljes mértékben meg voltak az emberben s ebben állott az embernek Istenhez való hasonlatossága (7. o.)“. Ezt egyszerűbben, világosabban kell kifejezni, ami szerzőnek az új kiadásban bizonyára sikerülni fog. Nagy terjedelmével, 168 kérdésével konfirmációi oktatásra nem igen alkalmas ez a káté, ellenben nagyon ajánlatos lenne ismétlőiskolai, iparostanonciskolai stb. tankönyvül, természetesen bő magyarázatokkal, bibliai ének és más illusztrációkkal kísérve.

A Kálvin genfi kátéja nyomán készült a *Nyári Pál* pécsi lelkész kátéja. A címe: „*Református Keresztyén hitünk*“, könyvecske áttérők és mindazok számára, akik református keresztyén hitünk igazságait megismerni kívánják. Megjelent Pécsen 1927-ben, a szerző saját kiadásában. E káté főbb részei: Az üdvösség útja; a törvény; az imádságról; a keresztyén hitvallás; a kegyelem eszközei; református keresztyén vagyok; a konfirmáló ígélet tétele; Úrvacsorai imák. Derék, szép, építő erejű könyvecske ez, telve az élő keresztyén hit pozitív tartalmával. Elméleti fejtegetései és gyakorlati útmutatásai a szerző képzett, tudós elméjére és kiváló lelkipásztori érzékére vallanak. Didaktikai szempontból azonban nem mondható nagyon szerencsés alkotásnak. Azon a magas theologiai színvonalon mozog, amin mintául választott eszményképe; a genfi káté. A gyereknél bajos mindjárt azon kezdeni: Mi a legfőbb jó? S ha a legfőbb jónak a szerzővel Isten megismerését akarjuk feltüntetni és elfogadtatni, akkor sem azzal az elvont indokolással tehetjük azt, hogy „e nélkül nincs célja életünknek és boldogtalanok vagyunk“, hanem inkább az Isten megismerésével összekötött pozitív, konkrét javak megemlékezésével, pl. örök élet, teljes boldogság stb. A gyereknél nem célszerű értékrendszeren indulni el, mert az ő értékrendszere még nincs kialakulva; vagy ha ki van, az nem olyan még, aminőnek a megállapodott embernél lennie kell. A 4-ik kérdésben azt mondja: „Istent akkor ismerjük, ha szeretjük őt, ha életünket neki szenteljük és csak neki akarunk engedelmeskedni minden körülmények között.“ A logikai sorrend így mondaná: Ismernünk kell Istent, hogy szerethessük és engedelmesen jó kedvvel szolgálhassuk. Hátránya a káténak túlnagy terjedelme, 232 kérdése is. S még e nagy szám mellett sok, túlhosszúra nyújtott felelete van, mert szerző a csak megvilágításra szolgáló magyarázatokat is beleszővi a megtanulni való szövegbe. Van aztán neki is egy csomó szava, kifejezése, aminek a gyerekekben nincs megfelelő tartalma, jelentése. Pl. Kiegészítjük, rendszerezünk, valósítjuk összeköttetés, az üdvösség birtokába jutni, az Istentől elszakadva élés állapota, komolyan veszi a bűnt, büntudat, lelki folyamat, elébe helyezés, kívánatos jövőendő, megrövidítés, jóváhagyhat, végcél, imádságminta, eltávolodni, a holnap gondját magának tartja fenn az Úr, e tekintetben, ruhadarab, tantételek, predesztináció, mi következik ebből, azzal a meggyőződéssel. Sok körmondatát és kifeje-

zését fel kellene oldani, pl. „az Istennek engedelmes élet a legjobb módja megtartásunknak“ (29. o.). Huzamosabb időre szóló tanításnál azonban ügyes tanító kezében jó szolgálatot tehet ez az igen értékes könyv, főként alkalmas olvasmány házi, családi használatra, áttérők alapos tájékoztatására. Űrvacsorai imái reflexió-szerűek, nem mondhatók sikerülteknek.

A Tiszáninneni Egyházkerület elszakított részén, Rimaszombatban jelent meg 1922-ben, de 1924-ben Budapesten Kókainál is kiadatott *Pálóczy Czinke István* püspök „*A mi Hitünk és Életünk*“ című vallástevő kátéja az Űrasztalához először készülő református keresztyének részére. Szerző előszavában a következőket mondja: „A konfirmáció nem vizsga, hanem vallástétel. Következésképpen a konfirmációi káté is az. Tehát se nem apológia, se nem polémia, mégkevésbé a népiskolában tanultak összefoglalása (hiszen az analfabétákat is meg kell konfirmálni), egyszerűen a sarkalatos, keresztyén hittételek előterjesztése. E célra legalkalmasabbnak találtam az őskeresztyén hitvallást. Jobban mondva annak református értelmezését. Ezt nyújtom e könyvecskében vezérfonalul a lekipásztoroknak és az egész életre szóló utravalóul a megkonfirmáltaknak. A konfirmációra való előkészítés nem annyira oktatás, mint megannyi házi Isten-tisztelet, melynek főtárgya az Evangélium, főcélja a gyermek szívének meghódítása a Krisztus számára. Ezt pedig csak élő hittel és meleg szívvel lehet és nem száraz elmélkedéssel. Éppen ezért a lekipásztor minden konfirmációra előkészítő órára kezében a bibliával lépjen be s a kátéban megjelölt szentírásbeli helyeket, továbbá a hegyi beszédet, az Isten országáról szóló példázatokat, János ev. 17. részét a növendékek előtt olvassa fel és értelmükhöz képest világosítsa meg.“ Ez az előszó merőben új hangot üt meg: A konfirmáció vallástétel, vagy legalább is erre való előkészítés. Helyes, nagyon helyes, csak az a baj, hogy a vallástétel meggyőződésből fakad, meggyőződést tételez fel s lehet-e szó 12—15 éves korban, egyáltalán 18 éves koron alól önálló, kiforrott, megállapodott meggyőződésről? S amíg nem 18 éves korban konfirmálunk, hanem testileg, szellemileg, lelkileg éretlen gyerekeket kinevezünk önálló egyháztagnak, nem jobb-e meghagynunk a konfirmációt a népiskolában tanultak összefoglalásának s nem kell-e meghagynunk és nagyon is érvényesítenünk abban az apológétikus és polemikus elemeket? Igérete szerint a káté az Apostoli hitvallást tárgyalja végig. Az örök életről röviden, de igen határozottan emlékszik meg, a bűnbocsánatról külön nem szól. Részletesen beszél az Atya munkáiról, a Fiúról és Megváltó munkájáról, továbbá a sacramentumokról. Vonalvezetése nem helyes, mert sem az eredendő bűnre, sem a legfőbb parancs követelményébe nem kapcsolja bele az emberi nyomorúság, rosszra való hajlam, jóra való képtelenség rajzát; a megtérés és a megváltás szükségességét. Bár említi az újjászületést, látszólag a racionalista evolucionisztikus és nem a jellegzetesen kálvinista revolúciós üdvözülés elve fejeződik ki tanításában; ami azt mutatja, hogy minden egyéb önállósága, éleslátása, modern szempontjai és mély hitvilága dacára sem tud szabadulni az úgynevezett modern theológia hatásaitól. A Jézus prófétai tisztét abban mutatja fel, hogy ő általa szólott Isten a világhoz utoljára. Ez a meghatározás nem szerencsés, mert Isten ma is szól szolgái által az emberekhez. Elég baj, hogy híveink az egyházi beszédekben emberi és világi, irodalmi, vagy tudományos jellegű szónoki alkotásokat és nem isteni üzeneteket látnak. Még egy új elemi iskolai olvasókönyvünk is azt mondja, hogy: „Vasárnap a templomba megyünk meghallgatni a pap szép beszédét“ (Ligárt Mihály: Olvasókönyv az elemi népiskolák II. osztálya számára, 71. o.). Jézus prófétai tisztét inkább abban lehet kiemelni, hogy ő közölte a legtökéletesebben Isten kijelentéseit, üzenetét (János 7, 16; 8, 28.). Van még egy kérdése, ami kifogás alá esik: „Bejutunk-e mi is ebbe az országba és mikor? Majd, amikor a Krisztus ítéletet tart felettünk. Ez így kétség-telenül igaz; de az is igaz, hogy az Isten országa a megtért hívekben csirázni, fejlődni, diadalmaskodni, valósulni kezd már a földön. Hiszen azt mondotta Jézus: „Térjete meg, mert elközelített a mennyeknek országa“ (Máté 4, 17.). S emberekről beszél ő, akik megtalálták az Isten országát, hasonlóan a kereskedőhöz, aki

drága gyöngyre lett. S a vallásos nevelésben nagyon fontos, hogy a gyermeket ne csak távolí, hanem azonnal bekövetkező eredményekkel igyekezzünk reábirni a hívó, megtért életre. A hitről általában nem beszél, csak a hitvallásról, de a Krisztusban való hitet rövidsége mellett is igen szépen határozza meg : „Ki hiszen igazán a Jézus Krisztusban ? Az, aki őt annyira a lelkébe fogadta, hogy elmondhatja Pál apostollal : „Élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus ; És amely életet most e testben élek, az Isten fiában való hit által élem, aki szeretett engem és önmagát adta érttem.“ (Gal. 2, 20.) Szentségtana rövid, de minden közvetlen elődjénél találóbb. Az Úrvacsorában helyesen mutatja fel a hit által az Úr Jézussal való lelki egyesülést, de elhagyja a kenyér és bor által való lelki táplálkozást, amit különben egyik újabb káténk sem aknáz ki súlya és jelentősége szerint. Előnyére szolgál világossága és meleg közvetlensége, ami a régi hideg könyvek után igen nagy haladás. Az egyes feleletek végén olvasandó bibliai részek vannak kijelölve. Magyarázó pótlásokkal igen alkalmas célszerű kézikönyv lehet.

Szélesebb alapvetésű kézikönyv az a „Kálvinista Kis Káté“, amelyet református vallású földműves és iparos ifjak részére írt *Ferenczy Gyula* s kiadott Debrecen szab. kir. város és a Tiszántúli református Egyházkerület könyvnyomdávállalata 1925-ben. Ez a káté a hit szükséges voltára való rávezetéssel kezdődik. A rávezetés a praktikus, gyakorlati szükségességből indul ki (a hit szerepe a mindennapi üzleti, háztartási stb. életben) s bizony ennek kissé utilitarisztikus melléke van. Helytelen meghatározása, hogy az Istenben való hit : ez a vallás. — Az Istenben való hit még magában nem, hanem annak a nyilvánítása, kifejezése, megélése a vallás. A különbségeknél azt kérdi : „Te milyen vallású keresztyén vagy ? Felelet : Református vallású.“ Ime, ez a káté is mutatja, hogy milyen fontos lenne minden kátében, vagy minden káté számára az alapfogalmak egyöntetű tisztázása. Az a fő, vulgáris vád ellenünk, hogy a mi vallásunkat ember, Kálvin János alapította. És mit ér minden erőlködésünk, bizonykodásunk, ellenkezésünk, cáfolatunk, ha nyomtatott tankönyv, káté állapítja meg, hogy keresztyének vagyunk ugyan, de református vallásúak. S miben áll akkor a keresztyénségünk. Hiszen a keresztyénség a mi hitünknek bizonyos formájú ; az evangéliumban, Jézus tanításában gyökerező az Apostoli hitformában rögzített s minden felekezet számára közös megvallása, kifejezése. Mi nem vallásilag, hanem felekezeti, vagyis a nagy közös hitelveknek különféle magyarázata, egymástól eltérő egyházszervezeti szertartási berendezkedések alapján vagyunk egymástól elválasztva, később szerző is nagyon helyesen jegyzi meg, hogy a reformátorok Krisztus Urunk eredeti vallását állították helyre. A reformáció történetét ügyesen, röviden, átlátszóan adja elő. Az úri imát példázatok beiktatásával, realiztikus megvilágosításokkal, sok illusztrációval magyarázza ; néhol kissé erőltetetten alkalmazva egyes igazságokat a világi, társadalmi viszonyokhoz. Erőltetés ez is : „Miért nincs most nekünk nagy emberünk, aki minket megszabadíthatna ? F. : Mert a magyar emberek nem becsülték meg a nőt s a magyar gyermekek nem tisztelik eléggé az édesanyjukat. Talán szerencsésebb lenne ezt az okot a hit és erkölcsi élet meglazulásában, egész tömegeknek Istenről, Krisztustól, egyháztól, templomtól való eltávolodásában a nagy nevelő hatásoktól való elzárkózásában, a családi légkör megromlásában találni és mutatni fel. Az Apostoli hitvallás genezisét, előállításának történetét is elmondja a szükségesnél talán bővebben is részletezve. A Jézus Krisztusról az ő kereszthaláláról szóló fejtegetésekben a harakiri előhozása nem szerencsés. Az öngyilkosságot a mai öngyilkos járvánnyal fertőzött világban nem szabad még látszólag sem magasztalni. A Pünkösöd történetét nagyon kiszínezi, szinte scenirozza. Nagy zavart okoz itt az elbeszélő és párbeszédes előadásmódnak a váltakozása. Az Istentisztelet lélektani leírásánál különös, a magyar gyerek számára alig érthető kifejezéseket használ : „Bekapcsolódunk Istennel, kapcsolódunk a hívekkel, elkapcsolódunk egymástól“ (41. o.). A szentségtan nincs kifejtve sem a keresztségnél, sem az Úrvacsoránál, úgy látszik, hogy szerző ezt a konfirmációi oktatás számára hagyja fenn. Csak a szereztetés az egyezés és különbségek vannak röviden elmondva, de ezek is inkább

csak a külsőségekre vonatkozóan. A Tízparancsolatot általában szépen magyarázza, bár itt is egybekapcsol nem éppen egymásból folyó dolgokat (a második parancsnál a misszió, a harmadiknál a tűzpróba). beszél még a törvényről és Krisztusról, továbbá a magyar reformációról. Még nagyon elkelt volna ide az egyháztagok jogainak és kötelességeinek, az egyházalkotmányok és szervezetenek népszerű ismertetése. Függelékül egy kis ének és imagyűjtemény van. Vannak kifogásolható részek ebben a könyvben ; de egészében ez a káté egy tudós, művelt ; amellet hívő, az emberiség boldogságáért, nemzete javáért, Isten országáért őszintén hevülő lélek megnyilatkozása. Akiben van egy kis önállóság, kritika, leegyszerűsítő erő, aminek minden hitoktatóban lenni kell ; ezt a könyvet modernségénél, rövid és világos összefoglalásainál, sokoldalúságánál, a való életben gyökerezésénél fogva sikerrel használhatja.

Először 1923-ban, másodsor 1925-ben a Szylveszter-nyomda kiadásában jelent meg *Forgács Gyula* sárospataki lelkész következő című útmutatása : „*Ágenda és Konfirmációi Káté a konfirmációi vallás és fogadástételre készülők számára, a magyar református keresztyén egyház tanítása szerint*”. A könyv szép és találó jellegje a Máté evangélium 10. r., 32—33. verse. Az előszóban a szerző a konfirmáció komolyan vételére, a református keresztyén hitélet elméletének és gyakorlatának alapos elsajátítására buzdítja az olvasókat. A könyv 17. fejezete nagyon gazdag tartalmat foglal magában. Tanít az üdvtörténetről, a sacramentumokról, az egyházzól, az Apostoli hitvallásról, hitvallási könyveinkről, az egyháztagok jogairól és kötelességeiről, a bibliáról, imádságokról, énekről, lelkigyakorlatokról. A végén imádságok, egy összefoglaló rövid káté s függelékül betűrendes szómagyarázat van. A hittani rész bevezetése a következő : Isten szeretet, őt tehát nekünk is szeretnünk kell ; de csak akkor szerethetjük, ha ismerjük. Megismerni pedig őt csak a Jézus Krisztusban való hit által lehet. Nagyon szép biblikus gondolat Isten szeretetét, ismeretét a Krisztusból való hitből vezetni le ; csak a szerző ezt a levezetést nem vészi keresztül elég tisztán, a gyermek számára átlátszóan és könnyen felfoghatóan. Nagy baj, hogy nem írja le elég élesen, sorrend szerint, az Istennel és Krisztussal való viszonyt, pedig itt nagyon fontos különböztetni. A gyermeknek elsődleges vallásos képzele Istenről van ; Isten a szentestítő tekintély a Jézus messiási volta mellett, mert ő ígérte, ő készíti elő az útját, ő bocsátja el, ő tesz bizonyosságot mellette a Jordánban való keresztelkedés alatt. Mindezt szerző később szépen kifejti, csak bevezetését teszi kissé zavarossá az „Isten szeretet” tételének levezetési kényszere. Patrispassziánus ízü kifejezése, amitől tankönyvben nagyon óvakodni kell, hogy „az Isten az ő egyszülött fiában, a Jézus Krisztusban emberi testet vett magára” (13. o.). A megtérésnél nem fejt ki, hogy miért kell mindenkinek megtérni (t. i. a ti Atyáitoktól örökölt hiabavaló életetekből), a megszentelődés állapotát nem rajzolja elég szemléletesen. A keresztségtanban nagyon helyes a lélek és víz keresztségének a megkülönböztetése. Az egyháztagok jogairól és kötelességeiről szóló tanításaiban tündöklök a szerző közismert gyakorlati értéke, gazdag tapasztalása. Tanít olyan közel fekvő ismeretekre, helyi tájékozódásokra, amiket az eddigi tanítás maguktól értetődőknek tartván, elhanyagolt. Összefoglaló kátéja jól simul a heidelbergi káté gondolatmenetéhez, a református felfogáshoz, de feleletci nem elég egyszerűek s nem elég konkrét színezésűek. Tíz-tizenkét soros bővített mondatokat a gyermek nem tud megtanulni s ha megtanulja is, a gondolata elvész a sok szóban, a szavakkal való gyötrődésben. Őt kegyelmi eszközt sorol fel, ú. m. Ige, Sacramentum, Egyház, Imádság, szolgálat. A szolgálat gyakorlati és pedagógiai értékénél fogva még talán ide is sorozható, de az egyház inkább sáfára, közvetítője, szolgáltatója a kegyelmi eszközöknek, mint kegyelmi eszköz. Nagyon meggyőző a különféle közbenjárók elleni tanítása, illetve érvelése : „Azok meghaltak, így velök nem társalkodhatunk ; egyedül Krisztus az, aki megígérte, hogy velünk marad a világ végezetéig s valamit kérünk az ő nevében, megszerzi azt nekünk.” El lehet mondani, hogy ez az első kézikönyv, amelyik egy körültekintő, mélyreható s az idők jelei által sürgősen megkövetelt konfirmációi oktatás szempontjait,

szükségeit, követelményeit felismeri és szakszerűen kielégíteni is igyekszik azokat. Hitelvi szempontból, tartalmilag kifogástalan ez a könyv, csak a beállításban, kifejezésben, szemléltetésben megnyilvánuló, imént jelzett, inkább alaki hibákat lehet rováására írni. Gyermeklélektani és valláspedagógiai boncaszatra fektetve e könyvet, helyes és az újabb szempontoknak megfelelő szerzőnek az a törekvése, hogy a tant, az elméletet élmények keltésével, felelevenítésével és kiemelésével akarja összekötni; azonban ezt a kettős célt nehéz egy konfirmációi kézikönyvben megoldani, mert a kettős szempont érvényesítése a könyvet túlszűfoltta teszi. Inkább célravezetőnek látszik a könyvnek hagyni meg a tant s a nevelőmunka egyéb eszközeinek az élményt, de természetesen úgy, hogy már a tanításnak is, mint e könyvben kitűnik, élményfakasztó színe és ereje legyen. Forgács Gyulának a többi kátéírókkal szemben nagy előnye, hogy könyve megszerkesztésében nem a tananyag, hanem a gyermek, a jövődöbéli egyháztag állott előtte, akit a konfirmáció által kell hitben öntudatosá, hajlíthatatlanná, szeretetben és szolgálatban fáradhatatlanná, életében szentté, a mennyország örökösévé, igaz református keresztyén egyéniséggé nevelni s ami szintén nagyon elismerésre méltó nála, hogy még egy ilyen gondosan összeállított, gazdag tartalmú kátéval sem hagyja magára a lelkipásztort, mint ahogy magukra hagyta őket az eddigi kátéírás kurtán kivonatolt kézikönyveivel, hanem vezérkönyvben adja a kátéoktatás, konfirmálás irányelveit és modern alap gondolatait. Mindenesetre az általa megmutatott irány az, amelyben kátéirodalmunknak haladni és fejlődni kell s a szerző ezzel az értékes kezdeményezésével, úttörésével, konfirmációi munkánkhoz bizonyára messze jövőre kiható, nagy szolgálatot tett.

Debreceni konfirmációi kis Kátá. Irta Nagy István debreceni vallás tanító lelkész. Első és második kiadásban megjelent évszám nélkül Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúl református Egyházkerület könyvkiadóvállalatának tulajdonában. Alkotórészei: Tíz parancsolat és Apostoli hitvallás szövege, bevezetés, a váltság, hit és cselekedet, szövetség, ige és imádság, sacramentumok, Egyház, imádságok. Vannak e kátében erőteljes kifejezések, mint pl. mindjárt az első kérdésre: Micsoda a konfirmáció? adott feleletben: „A konfirmáció megerősítés keresztyén hitünkben avégett, hogy életünkben mindenki láthassa, hogy mi nem szégyeljük a Krisztus evangéliumát.“ Aztán: „Az igazi hit Isten iránt való gyermeki bizalom és tökéletes engedelmesség.“ Egyébként is az új idők szellemét lehellő, friss, üde munka. Az anyag kiválasztása azonban kifogásolható. Több fölösleges, nem kátéba, hanem inkább újszövetségről tanító kézikönyvbe illő kérdése van, pl.: hány igazságra emlékeztet az Evangelium? Mi bizonyítja, hogy mindnyájan bűnösök vagyunk? Mit tanulunk abból, hogy Isten az ő Fiát adta érettünk? Melyik szent történettel tanít bennünket az Úr Jézus arra, hogy kit tartsunk felebarátunknak? Viszont nem szól a Szentháromság, megtérés, megigazulás, újjászületés, örök élet lényeges kérdéseiről. Kifejezései sem elég szabatosak; egész művében hiányzik a káténál elsőrenden szükséges átlátszóság. — Kiindulása az általános bűnösségből nem a gyermeki lélekhez alkalmazott.

Rövid oktatás református konfirmácúdosok számára. A közkézen forgó tankönyvek alapján. Kézirat gyanánt írta és kiadja Tóth Sándor feketehegyi lelkész. Nyomatott Hajtmann István könyvnyomdájában Topolyán, 1919, 8-adrét, 40 oldal. E kátén meglátszik az alapulvett tankönyvekből való anyagkiválogatás hatása. Kiss Józseffel együtt ő is az ember boldogságra való törekvésével kezdi. Aztán a vallás, kijelentett vallás, keresztyén vallás alapfogalmainak akarja tisztázni, de nem tud helyesen differenciálni. Pl. arra a kérdésre, mi a vallás? azt feleli: „Istenbe vetett hit, Isten akaratának ismerése, életünknek Isten akaratára szerinti való intézése; olyan lelki áldás az, mely az embert Istenhez fűzi, életét megszenteli s széppé, kedvessé, nyugodttá, boldoggá teszi.“ Ezeknek egy részét a hitről, másrészt az erkölről is el lehetne talán még nagyobb joggal mondani. Nem éppen szükséges a kátében mindazt meghatározni, de ha már ebbe a nehéz munkába belefogunk, állítsuk szem elé lehetőleg tisztán mi az illető fogalom és mi nem; mi a jellegzetes sajátosság, ami neki a fogalom rendszerben önálló helyet

biztosít. Kissé különös a következõ fejtegetése: 31. k.: „Hát még mit tanít a keresztyén hit az Istenrõl? Azt, hogy Isten egy és nem is lehet több egynél, mert csak egyrõl lehet azt mondani, hogy legtökéletesebb. 32. k.: A gondolkozó ész azonban hányféle alakban fogja fel Istent? Háromféle alakban, ú. m. Atya, Fiú, Szentlélek.“ Bajos itt a hittan és a gondolkozó ész szerepét elkülöníteni, mert a Szentháromság és az egy Isten egyformán a hitünk tanítása s mint az utóbbi, úgy az elõbbi sem a gondolkozó ész felfedezése. A biblia tanításait egyeztetni igyekszik a tudománnyal és a józan ésszel. A 38-ik kérdésben megmagyarázza, hogy a hat teremtési nap alatt sok-sok ezeréves átalakulásokat kell érteni. A 45-ik kérdésben így szól: „Meg kell-e botránkozni azon, hogy a kutató ember az éden kertjét nem találja sehol? Nem, mert a gondolkozó ember beláthatja, hogy az éden-kert az ártatlan lélek boldogsága volt.“ Kicsit túlzásba megy, amikor ezt állítja: „Jézus szellemével ma is uralkodik a közgondolkodás felett, mint királyok királya.“ Ha ez így volna, akkor talán másként állna az emberiség ügye. Helyes és elfogadható kifejezés az lett volna: Jézus uralkodik a benne hívõk gondolkodásán és királya általában a gondolat világának. A 67-ik kérdésben helyesen magyarázza meg az egyház katolikus nevét (az nincs egy néphez kötve). — Úrvacsorai felfogása kifejezetten zvingliánus. Megemlítve a r. kath. és luth. úrvacsora-tant, azt mondja a c) betû alatt: Kálvin szerint a kenyér és bor nem változik át, nincs is benne a Krisztus, de azért a hívõ mégis veszi magához Krisztust, de nem testi szájjal, hanem lelkileg. Majd így folytatja a d) betû alatt: „Zvingli nyomán szerintünk az Úri Szent vacsora semmiféle bûbajos, csodás átalakulással, vagy hatással nem bír, hanem egy gyönyörû, ünnepélyes vallásos cselekmény, mely jelképezi Jézus halálát, bûnbánatunkat, Istennek bensõnkben érzett bûnbocsátó kegyelmét, a testvéri egyenlõséget, végül az összetartó szeretetet. Aki ezeket hívõ, meghatott lélekkel érzi, az lelkileg táplálkozik a Krisztussal s ennek az Úri szent vacsora üdvösségére szolgál.“ Ez az idézet mutatja, mennyire ideje lenne erélyes kézzel belenyulni abba a libertinizmusba, mely egyházi életünkben a hit elvek terén is elhatalmasodott és csak tan tekintetében határozott református alapon álló káték használatát megengedni. Szerzõ különben gondos, derék, színvonalas munkát végezett, bár a hitvédelmi, vallásbölcseleti, egyháztörténelmi elemek beiktatása könyvét túl terjedelmessé teszi. 149. kérdése mindenestre megcáfolja a rövid oktatás nevet. Ó sem mozog a gyermekek képzet és gondolatvilágában, hanem inkább az elméleti tankönyvirás elvont légkörében.

12. Összefoglaló áttekintés.

Összefoglalva magyar református kátéirodalmunk felsorolt termékeit, kátéirodalmunkban három korszakot különböztethetünk meg. Az elsõ korszak kezdõdik a Batizi, Dévai-féle kátékkal és végzõdik a Siderius kátéval; a második korszak kezdõdik a Márton István morális katekizmusával és a Láczaý kátéval, végzõdik a Tüdõs, Nagy Vince, Soltész és Kiss József-féle kátékkal; a harmadik korszak hajnalodik Péntek Ferencnél; erõtéljesebb termékeit eléri Fülöp József, Ferenczi Gyula kézikönyveiben; csaknem teljes körvonalakban való kibontakozását Forgács Gyulánál.

Az elsõ korszak kátéinak közös jellemvonása mindenekelõtt az, hogy mindnyájan a lutheri és kálvini káték nyomain járva, a Tíz parancsolat, Apostoli hitvallás és az Úri ima megmagyarázására helyezik a fõ tartalmi súlyt s ez a magyarázat adta ezeknek az õs kátéknak s általuk a régi református keresztyénségnek, gazdag, mély, pozitív tartalmát; a kiválasztottakban példásan tündõklõ hitvalló erejét. Szembetûnõ továbbá ezeknél a kátéknál az apologetikus és polemikus él; ami bizony nemcsak ama hitvitázó korok küzdelmeiben volt szükséges; hanem a mai s azóta letúnt idõkben sem mellõzhetõ és nélkülözhetõ a hitbéli közöny elvtelenség, határozatlanság, ingadozás, káros következményei nélkül. Az orthodox theologia dogmatizáló hajlama, hajszállhasogató aprólékossága sokban hozzájárul ezekhez a régi kátéknak a nehézségességéhez; de hozzájárult az a

körülmény is, hogy a XVI-ik és XVII-ik században még a kátéba foglalandó anyag sem hittanilag, sem pedagógiailag nem volt kiforrva, kiválogatva. Ezek a régi káték nem is futó, rövid konfirmációi oktatásra voltak szánva, hanem ezek voltak az elemi, sőt középiskolás vallásitanításnak majdnem egyedül álló, legfőbb tankönyvei s a hívő kegyes családoknak a biblia és énekeskönyv mellett mindennap használt, szorgalmasan forgatott vallási táplálékai. De az anyag-gazdagságból folyó ezt a nehézkességet ellensúlyozza e káték szemléletessége; az elvont igazságok illusztrálására gazdagon, bőkezűen használt hasonlatok, analogiák s főként a még cikornyától mentes, egyszerű, világos, mindenki által érthető nyers írás és kifejezőmód, aminek az üdítő áradatában a mai ember lelke is örömmel fürdik meg. Pedagógiai erejük nagy az érzéki ember gátlásában, a jóra való indításokban, különösen a vallásos öntudat, intelligencia képzésében és kialakításában. Egyoldalúan értelmi síkban mozognak, a gyermekhez leszállani nem nagyon tudnak, de finom érzéket mutatnak a későbbi kátékkal szemben abban, hogy közlik és nem feltételezik és nem a gyerekből akarják kiszedni a vallásos ismereteket, igazságokat. Előnyös oldaluk a bibliaiasságuk és a hívő református kegyesség gondolatvilágának, élménygazdagságának, körültekintő sokoldalúságának az a széles skálája, amelyen mindnyájan mozognak. A szerkesztés szűk kereteit, vékony abroncsait állandóan szétfeszítéssel fenyegető tartalom; a hit életének, látásának tartalma duzzad és lüktet bennük. Vallásos életünk üde, klasszikus korának termékei, bizonyosságai s last but not least — eszközei, élesztői ezek a káték.

A második korszak kátéi külsőleg mindenesetre nagyobb fejlettséget, de a tartalomban határozott hanyatlást, visszaesést mutatnak. Itt már jobban van fogalmazva, egyes tételeiben meghatározva az anyag; a szerkesztés logikai váza sokszor egészen tökéletes (Lácza, Tóth Ferenc, Széles András, Szász Károly, Polgár Mihály, Nagy Péter); megértőbben és kíméletesebben alkalmazkodnak a gyermek felvevő képességéhez; de a legellenszenvesebb és legridegebb szárazságba hajtják az előbbi káték intellectualizmusát úgy, hogy a pl. Márton Istváné tudákos ridegségben egy szakértekezéssel vetekedik. Egyik-másik eljut odáig, hogy a vallás nemcsak Istenről való tudomány, hanem az Istennel szemben való függés érzete is (Schleiermacher hatás); de ezt az érzést nem igen tudják, nem is igen akarják gyökereztetni, fejleszteni, az egész tanítás lelkévé tenni. Amint Sokrates hitte, hogy ha az emberek tudni fogják a jót, akkor már cselekszik is; úgy ezek a káték is egynek veszik a keresztyén igazságok előadását, beemléztetését a keresztyén életébresztéssel, a vallásnak a lélekben való kitermelésével. S ezeknek a kátéknak az anyaga is nagyon szegényes. Szublimált, objectivált, abstrahált kivonata annak, amit hitnek, vallásnak, keresztyénségnek nevezünk, látunk, tapasztalunk, sokszor pedig már csak képlete, tudományos meghatározása ennek a titokzatos, mély, forró, sokszor kifejezhetetlen és kimeríthetetlen lelki tartalomnak. Vigyáznak ezek a káték, hogy a credo quia absurdum elv racionális ellentétéppen csak azt adják és annyit adjanak a vallásból, amit és amennyit a tudománnyal, józan ésszel összeegyeztetni s igazolni lehet. Ez egyeztetés kedvéért elhallgatják, elsikkasztják az emberi abnormitás, a megtérés, újjászületés nagy református gondolatait; de ezekkel együtt elhanyagolják a vallási élet zamatját, transzcendentális jellegét, finom imponderabilitásait is. Általában több súlyt helyeznek az erkölcsre, mint az erkölcs hitbeli fundamentomának feltárására és kiépítésére. Utasítást, előírást adnak a keresztyén életre, úrvacsorázásra, de nem ébresztik fel az ezekhez szükséges motiváló erőket, alapérzelmeket, Mivel a káté természeténél fogva logikai mű, külsőleg ezek a káték megközelítik a kátéírás eszményét, ahol tartalmilag is az igazi vallást kezdik nyujtani (pl. Szalay József), ott csaknem tökéleteset produkálnak. Legfeltűnőbb hiányuk, hogy bár ismertetik röviden a Szentírást, néha-néha idéznek is belőle, de nem sarjazzatják tanításaikat belőle, mint nagy elődeik tették és nem utalnak eleget a gyakorlati életre. Szinte a biblián és életenkívüliség légüres terében mozognak, nem tárják fel elég szemléletesen és megragadóan az üdvtörténetet; az ős paradicsomi állapot

elvesztését, a bűnbeeséssel járó nyomorúságot, tehetetlen vívódást és nem a megváltás és meglérés központi ténye körül csoportosítják gondolataikat, mondani-valóikat, hanem inkább hideg és mesterkéltné elméleti és logikai síkon helyezik el azokat. Az embernek az az érzése, hogy a könyvekből a gyermek megtanul egyet-mást, néhány adatot, az ő lelki világában még jelentéssel nem bíró szavakat, kifejezéseket; de nem tanulja meg belőlök az egy szükséges dolgot, a mi életünknek és sorsunknak Istenre, Krisztusra és a kegyelmi eszközökre való utaltságát.

Az úgynevezett harmadik korszak kátéit tehát a legújabb kátékat az, jellemzi, hogy vallásos nevelésünk és konfirmációi oktatásunk hiányainak felismerésén épülnek fel és nagy gonddal igyekeznek azok pótlására, kielégítésére. Budai Gergely, Nyári Pál, Takács Károly, Virág József a gyógyítás, a regenerálás ösztönével menekülnek jórészt betemetett kútjainkhoz, a hagyomány által megszentelt tiszta református szellemű kátékhoz. Ferenczy Gyula az érezhetően meggyöngült és elmosódott felekezeti öntudat kifejlesztésére s a még erősen gyermekcipőkben járó gyakorlati keresztyénségre helyezi a fősúlyt. Forgács Gyula a hívő lélek Istennel és Krisztussal való személyes viszonyának kimélyítését, a kegyes egyháziasság kitermelését teszi kátéja vezérgondolatául. Péntek Ferenc a hit-tani tételeknek bibliából való kisarjazztatására tesz kísérletet. Czinke István a keresztség kegyelmi ajándékára felelő s a keresztszülei ígéretet felváltó vallástétel jegyében írja meg kátéját. Ez újabb kátékban már érvényesülni kezdenek továbbá a valláspedagógiai, közelebről a kátéírás modern szempontjai, amelyeket részint az említett kátékból elvonva, az alábbiakban kívánok felemlíteni.

A vallás pedagógiának modern alapelvei az általános pedagógiából folynak. Az általános pedagógiának Herbart óta elfogadott alapelve lett: a tanítás által erkölcsös embereket nevelni. A tanítás tehát nem csupán a felgyülemlett kultúrjavak gondos és szakszerű átszarmasztatása, az utánunk jövő nemzedékre, hanem tervszerű és céltudatos átadás, amely a kultúrjavak, a tudomány kincseinek átszarmasztásával jellemiben erős, öntudatban tiszta, erkölcsben fedhetetlen egyéniségeket akar kitermelni. De — fűzi továbbá a Herbarti gondolatot az újabb, lélektani kutatásokra alapozott pedagógia — az egyéniség magva nemcsak a tudatosban, hanem (talán még nagyobb mértékben) a tudattalanban is van. Ezért nem elég a tudatmezőt új ismeretekkel gazdagítani, hanem a közölt, tudatos ismereteket kellő feldolgozás, ismétlés, szoktatás, alkalmazás, gyakorlás által a tudattalanba kell átvinni, vagyis a tudatost tudattalanná, megszokottá, természetessé, magától értetődővé tenni s különféle hatásokkal nemcsak a tudatmezőt, hanem a tudat alatti világ fejlesztésére is törekedni. Ehhez az általános pedagógiai elvhez járul a valláspedagógiának az a már inkább az újkori vallásos ébredésből folyó álláspontja, hogy a vallás élet, aminek az a rendeltetése, hogy objectív tartalmával az egyén életében subjectiválódjon (az én beszédeim lélek és élet, mondja Jézus). Ha élet a vallás, akkor nem maradhat csupán tudás, hanem ki kell fejeződni érzületben és akaratban is. A vallásos nevelés tehát nemcsak ismeretközlés, hanem érzületébresztés, akaratirányítás is. Ennélfogva mint az életben, úgy a vallásban is nem a sok elv, adat, ismeret a döntő, hanem kevés kipróbált helyes, igaz elvnek az ismerete, alapos elsajátítása és a gyakorlatban való alkalmazása. A káténak azt a kevés alapelveket kell rögzíteni, kifejezni, aminek a vallásos életben sarkalatos döntő szerepe, alapvető jelentősége van. A kátéírásnál ennél fogva az első kérdés az anyagra vonatkozik: Miről szóljon a káté? E kérdés eldöntése megint a kátétanítás általános céljától függ. A káté célja az, hogy a vallásos ismeretanyagról mindenki számára áttekinthető, könnyen érthető és megtartható, világos és rövid meghatározást és összefoglalást nyújtson. A konfirmációi kátét nem kutatóknak, nem hittudósoknak szánjuk, tehát nem szükséges azokban elvont meghatározásokat, a határkérdésekre és a végső problémákra is kielégítő megoldásokat és feleleteket adni. A káté a régi emberek nagyszerű kifejezése szerint „együgyű kis keresztyének“-nek szól, azért, hogy belőle hitük igazságai felől tájékozást, helyes fogalmakat és irányítást nyerjenek. A káté anyaga tehát nem lehet theologia, vallásbölcsezet, még vallástörténet sem,

hanem csak az Isten országára tartozó dolgok, hitünk kijelentett fő igazságai; a Szentháromságtan és az üdvtörténet, a keresztyén erkölcs főbb alapelvei, aztán a szentség, egyház és felekezeti-tan. Amazok, mint a református keresztyén egyéniség, világnézet kiépítésének elvi pillérei, vaskeretei, eszmei forrásai, emezek pedig a keresztyén ember számára szükséges gyakorlati útmutatások. A mai ember, különösen a gyermek lelke különben sem bírja el a sok elméletet, hiszen ma mind jobban a tartalmilag üres, felületen járó, ú. n. soffőr típus felé haladunk; de maga Jézus, az őskeresztyénség s a reformáció sem terhelte sok elmélettel az egyház tagjait, hanem a kevés, rövidre összefogott hittani anyagot aztán jól megtanította, ismétlések által egyéni és közszellemmé tette, életté formálta. A sok elmélet, ismerethalmaz sokszor jelent gátlást az értelmi és akarati élet kibontakozásánál, pedig a konfirmációban ez a fő dolog. A káté nem pótolhatja az elemi iskolai vallástanítást, mert akkor már nem káté, hanem vallástani kézikönyv, aminek a tárgyalása csak közlő, nem pedig kérdés-feleletekre tagolt lehet. De nem pótolhatja a káté a később szükséges kötetlenebb, szabadabb vallásos oktatást sem, mert akkor már nincsenek határai. Természetesen szükséges, hogy a káté már a konfirmációi oktatásnál se maradjon egyetlen kézikönyv, hanem csak a feltétlenül megtanulni való ismeretek rövid kivonata, amit kísérjen és támogasson az ének és bibliatanítás és ha van idő, egyéb vallásos könyvekből, vagy magyarázatokból merített gazdag szemléltetés. Ami a káté terjedelmét illeti, a gyermekek általános szellemi színvonalára való tekintettel 40—50 rövidre fogott, egy-két mondatos kérdés-felelet a legtöbb, ameddig benne elmehetünk. A társadalmi életben használatos káték 10—12 pontból állanak. Nem szabad elfelejteni, hogy a káté nehéz és kemény szellemi eledel, amiből a sok, a kelletténél több, feltétlenül magával hozza, felidézi azt a lelki gyomorrontást, csömört, túlterhelést, aminek a tüneteit mai vallási és egyházi életünkben olyan szomorúan látjuk. A kátétanításhoz kikerülhetetlen a modern pedagógia által keményen ostromozott verbalizmus és memorizálás; de azért a kátéíróknak is szem előtt kell tartani Jézus ama szavait: „Az én igám gyönyörös, és az én terhem könnyű.“ Kátéírásra, szerkesztésre azért csak azok vállalkozzanak, akik tudják a sokat kevéssel, lakonikus rövidegességgel kifejezni; tudnak billentyűket találni a lélek húrjainak rezgésbe hozására, végtelenbe vesző gondolatsorok és érzéshullámok ébresztésére, az akarat rugóinak felpattantására. Ami fő, tudjon a kátéíró a gyermek naiv nyelvén beszélni, írni, tanulmányozza és használja a gyermek szókinését. Magam is összeállítottam egy általam szerkesztett káté-kísérletet, amelyet három éven át dolgoztam mindig újra át a gyermek szókinése, gondolatmenete és mondatfűzése alapján. S elértem azt, hogy ezt a kátét minden konfirmandus gyerek a legnagyobb könnyedséggel tanulta és tartotta meg s a tanulás mellett elég idő maradt énekek gyakorlására, szebb bibliai helyek kikeresésére és megtanulására, kimerítő megbeszélésekre és magyarázatokra.

A jó kátéírónak tanulni kell és tanulni lehet dogma-gazdagságot a XVI. és XVII-ik század kátéirodalmából; logikai készséget, definiáló erőt, a XVIII. és XIX-ik század íróitól; evangelizáló, életébresztő, élményt fakasztó, egyéniség nevelő, gyakorlati szempontokat a mai úttörőktől; egyszerűség alá rejtett mélységet, kijelentésszerű biztosságot, minden idők legihletettebb tanítójától az Úr Jézus Krisztustól. S aki tanítani akar, annak bizony előbb tanulnia kell, mert a káté-szerkesztés egyike a legsúlyosabb valláspedagógiai feladatoknak. A káté betetőzése, koronája az elemi iskolai vallástanításnak. Amilyen fontos, hogy a tetőzet az épület minden részét befogja, nehogy romlásnak, pusztulásnak káros behatásoknak legyen kitéve egyetlen falrész is; éppen olyan fontos, hogy a tető súlyával, aránytalan méreteivel agyon ne nyomja, meg ne gyengítse a nagy fáradsággal emelt épületet. A kátéba kell betorkolni; benne kell rendszeres összhangba, szerves egységbe olvadni a gyermekkorban szerzett vallásos ismereteknek; de nem a végetérés elintézettiségeivel, hanem a továbbfejlesztés minden indításával és lehetőségével. Ekkép a káté egyfelől betetőzés, másfelől alapvetés, sinlerakás, keretkiépítés, a még csak később bontakozó vallásos élet élményei, elmélete és

gyakorlata számára. Kátéirodalmunknak itt csak feltárt, de teljességében ki nem aknázott gazdagsága azt mutatja, hogy a kátéírás, mint vallásos nevelésünk és oktatásunk központi problémája minden időkben legjobbainkat foglalkoztatta s minden korszak megpróbálta ezt a feladatot a maga legjobb felfogása szerint Isten dicsőségére és a lelkek üdvösségére megoldani.⁷⁰

Enyedy Andor.

Krisztus és Antikrisztus.

Ozori Imre és műve.

I. fejezet.

Ozori Imre élete és működése.

1. A szerzőség kérdése. — 2. Ozori Imre eredete és tanulása. — 3. Működésének ideje. — 4. Helye. — 5. Végkövetkeztetés.

1. Mindössze hat, kivétel nélkül csonka példánya maradt fenn — négy az 1535-iki, kettő az 1546-iki kiadásából¹ — annak a legelső nyomtatott magyar nyelvű eredeti irodalmi műnck, amelyet — a kivétel nélkül csonka példányok mindegyikének hiányozván a címlapja is — a szerzőtől a B lapon adott tárgykötés szerint „*De Christo et eius Ecclesia, item de Antichristo eiusque Ecclesia*” címen emleget magyar irodalomtörténetünk. Szerzőjének Ozori Imrét, a legelső ismert magyar nyelvű s minden bizonynal vérbeli magyar reformátorok egyikét tartjuk, amit azonban a mű fennmaradt példányaiból éppen nem lehet megállapítani, részint a címlap hiánya miatt, részint meg annak következtében, hogy maga a fennmaradt szöveg sem nyújt a szerző kilétének meghatározására semmi-féle közelebbi szilárd lámpontot.

Ez az oka annak, hogy legkorábbi magyar irodalom- és egyháztörténet-íróink, ha egyáltalán tudnak is valamit a műről, illetőleg az íróról, nem tudják, hogy a kettőnek egymáshoz köze van. Így még a roppant tudású és nagy akribiával dolgozó Sinay Miklós is, a magyar- és erdélyországi reformációról írott művében² „*pastor ecclesiae Gyulaiensis, nomine Gálszécsi*”-nek, tehát nyilván Gálszécsi Istvánnak tulajdonítja a mű szerzőségét. Azonban ugyancsak Sinay Miklós volt az, aki később reábukkanván a könyv valódi szerzőjének egyetlen, mai napig fennmaradt, kétségbevonhatatlanul hiteles igazolására, az Ozori Imre szerzőségét a tudományos köztudatba bevezette. Mind a debreceni kollégium, mint a British Múzeum „*De Christo*” példányába (mely utóbbi eredetileg a Sinay tulajdona volt)³ már sajátkezűleg írta be Sinay a következőket: „*Auctore Emerico Ozorai, pastore ecclesiae Békésiensis.*”⁴ Ezt az adatot pedig Sinay „b. e. Rákóczy

⁷⁰ Az elméleti fejtegetések főbb irányelveit (különösen a befejező részekben) Csikesz Sándor debreceni egyetemi professzor vallásopaedagógiai jegyzeteiből merítettem; hálásan köszönöm a tanulmányomra vonatkozó segítséget és értékes útmutatást is. Szerző.

¹ Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár Bp. 1879. 5. és 18. számok. A 18. szám kiégszítendő azzal, hogy az ott elveszettnek mondott 2. kiadású példány a debreceni kollégium könyvtárában mégis megvan. Ez a példány tartalmazza az A—G₈, L—M₈, O₂—V₈ leveleket, azonban az O₃, O₄, O₅, O₆, O₇ leveleket csak foszlányaikban. Az A levélen e 2. kiadásban az a szöveg kezdődik (a „*De Christo*” stb. tételkötéssel), amely az I. kiadásban csak a B. levélen kezdődik: ami arra mutat, hogy a második kiadás az elsőnek meglévő A₃—A₅ levelén olvasható szöveget vagy teljesen mellőzte, vagy pedig — minthogy ez a szöveg, amennyire csonkóságában megállapítható, előző jellelgel bír — külön, vagy egyáltalán nem számoztta. — Dolgozatom természetesen mindenütt az első kiadásból, annak levélszámozása szerint idéz.

² A magyar- és erdélyországi reformáció története 1564-ig. Debreczen, 1911. 65. v. ö. 177. lap.

³ V. ö. Magyar Könyvszemle 1884. 103. lap.

⁴ A debreczeni Ozori-példányból (valószínűleg újraköttetése követke hiányzik Sinay ezen bejegyzése. Minden bizonynal már Sinaytól tudja a István (Magyar Könyvesház 1803), aki azonban még csak az 1546-iki kiau

Zsigmond fejedelem könyvei lajstromának egy darabjából⁵ merítette, amin nyilván a sárospataki Rákóczy-könyvtárnak 1658—60 körül készült és Szombathi János által megőrzött katalógusa értendő. Ebben a katalógusban csakugyan szerepel a következő tétel: „*Ozori Imre de Christo & Antichristo.*“⁶ Így az Ozorai szerzőségének mai tudását végső elemzésben a fejedelmi Rákóczy-család könyvszeretetének köszönhetjük.⁷

2. Az Ozorai Imre kilétére és működésére vonatkozólag mai napig is csak a lehető legszegényesebb adatokkal rendelkezünk. Egyébként eléggé terjedelmes könyve a szerző személyes körülményeiről nem nyújt semmi közvetlen fölvilágosítást, legföljebb néhány valószínűségi következtetésre ad lehetőséget. Kétségtelen, hogy a krakkói⁸ és a wittenbergi⁹ egyetemeken tanult az 1530—31. évek folyamán; az előbbire 1530 tavaszán vagy őszen, az utóbbira a legnagyobb valószínűség szerint 1531 március vagy április havában iratkozott be.¹⁰ A krakkói egyetemre való beiratkozása hagyta fenn az emléket annak, hogy a veszprémi püspökséghez tartozott tolnavármegyei Ozorán született és az atyját Gálnak hívták. Ozora városa a XIV—XVI. századokban tekintélyesebb vidéki központnak számított, nemcsak plébániával, de monostorral is bírt,¹¹ ennél fogva szülötteinek a középkorvégi iskolás műveltség elemeit módjuk volt a helyszínen is elsajátítani. Tudós ember más is került ki e században, valószínűleg ugyaninnen: az az Ozorai István nevű kolozsvári iskolamester, aki Heltai Gáspárnak volt az egyik munkatársa bibliafordításában a század negyvenes-ötvenes éveiben (s akivel a mi Ozorai Imrénket régebbi történetíróink némelyike össze is véti).

3. Már maga az az egy körülmény, hogy Ozorai Imre az 1530—31. évek folyamán a krakkói, majd a wittenbergi egyetemre volt a hallgatója, nagyon kevésbé teszi valószínűvé azt, hogy ő 1531 előtt hazájában reformátori tevékenységet folytathatott volna; az pedig, a magyarországi reformáció általános történetének tanúbizonyossága szerint, éppen lehetetlen, hogy ő, a színmagyar reformátor, színmagyar vidéken már évekkel a mohácsi vész előtt országos feltűnést keltve működött volna a reformáció eszméinek érdekében. Ennél fogva az Iratosi János

⁵ Péczely József akadémiai tudósítása a Magyar Tudós Társaság évkönyveiben V. köt. 1842. 10—11. lapok. A „fejedelem“ csak Zsigmond herceg, I. R. Gy. kisebbik, tudós fia lehet.

⁶ *Harsányi István*: A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa. Bp. 1917. 66. lap. A tétel bejegyzése után „Idem“-et írt a katalógus készítője, ami azt jelenti, hogy az Ozorai Imre könyve 2 példányban — esetleg a két kiadás 1—1 példányában — volt meg a Rákóczy-könyvtár kincsei közt.

⁷ Az a körülmény, hogy a Rákóczy-théka katalógusírója a szerzőt is (bár egy betű elhagyásával) megnevezi, akinek kilétét majdnem bizonyosan csak a címlapról tudhatta volt meg, arra enged következtetni, hogy a műnek ma elveszett, de 1658—60 körül még megvolt címlapján is *olyanforma latin szövegű cím lehetett*, mint amilyen a fentebb már idézett tárgykülönzés, amely cím aztán a katalógusba, melynek írói természetesen nem a mai bibliographiai pontossággal dolgoztak, rövidítve került bele. Lehet, hogy ha a példányok csonkák vagy rongáltak lettek volna, azt a katalógusíró megjegyezte volna olyanformán, ahogy egy „rongyos“ jelzővel más könyveknél cselekszi.

⁸ *Album studiorum Universitatis Cracoviensis* Tom. II. Cracov. 1892. 253. l. V. ö. Magyarországi tanulók külföldön III. Bp. 1893. (Schrauf: Regestrum bursae hung. craconiensis.) 27. l.

⁹ Foerstemann: *Album Academiae Vitebergensis* Lips. 1841. 141. lap.

¹⁰ Ezt onnan lehet következtetni, hogy a wittenbergi egyetemi albumban az ő és három magyar társa (Thúri Lukács, Kőrösi Csuda Demeter és az erdélyi „Benedictus Blasii“) beiratkozása a *Jonas Justus rector távollétében*, „*M. Joannes Feldkyrch*“ *vicerectorsága alatt van bevezetve*; Jonasnak, Luther hű reformátortársának pedig az 1530—31. isk. év téli félévének (1530 okt. 18-tól 1531 május 1-ig) folyamán olyan hosszabb távolléte, amely a rector-ságban huzamosabb helyettesítését tette volna szükségessé, életének ismert adataiból egyedül csak 1531 március—április hónapokra mutatható ki, amikor bizonyára vizitációs körúton volt a szász választófejedelemség egyházaiban. Ennyi az, amit ezen egyetlen, Ozorai wittenbergi tanulását közelebbről meghatározható dátumról a Jonas életrajzi adataiból és levelezéséből (Kawerau: *Briefwechsel d. J. J. I—II.* 1884—1885), valamint Luthernek és Melanchthonnak vele váltott leveleiből meg tudtam állapítani, részben Dr. Friedensburg Walter (Wernigerode), D. Clemen Otto (Zwickau) és D. Ficker János (Halle) professzor urak szíves útbaigazításával.

¹¹ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. köt. 405., 410. lapok.

Perkins Vilmos után fordított műve¹² előjáró beszédében olvasható amaz adat, mely szerint az 1523-iki lutheránus-üldöző budai országgyűlési határozat¹³ többek között „Ozorai Imre Békésen s annak fautori az Ladányi és Massai urak ellen“ irányult volna, első tekintetre könnyen felismerhető tévedésen alapul, mint különben Iratosinak más, hasonló vonatkozású adatai is, amiképen azt már Sinay¹⁴ és még tüzetesebben Révész Imre¹⁵ kimutatta. Iratosinak ez a tévedése azután a Pápai Páriz Ferenc Rudus redivivum-ának magyar fordításába is (Romlott fal felépítése, kéziratban) belekerült, sőt még újabb történészeink egynémelyikét, így Rupp Kornélt is¹⁶ megtévesztette.

Egyéb, részben közéletkorú adatok egybevetéséből azonban annyi minden- esetre világos, hogy Ozorai Imre Wittenbergből hazatérte után azonnal megkez- dette reformatori működését s könyve írásának és kiadásának idején már javában folytatta azt.¹⁷

Így Szikszai Fabricius Basilius 1576-ban, tehát alig több, mint egy ember- öltővel később a magyar reformáció négy úttörő „hőse“ („Quattuor enim heroes isti nominati fuerant primi instauratores doctrinae emendationis in Ecclesijs Pan- nonicis“) egyikéül sorolja föl — Kopácsi István, Dévai Mátyás és Batizi András mellett — „Emericus Ozoraeus“-t s róla, valamint a többi háromról is azt állítja, hogy „az evangéliumi igazság magvait a Drágfy úr biztos oltalma és hűséges gyámkodása alatt hintegették serényen“.¹⁸

A „Drágfy úr“-on egészen bizonyosan a hatalmas ifjú Drágfy Gáspár kraszna- és középszolnokmegyei főispán értendő.¹⁹ Ez a körülmény ugyan a negyvenes évekre utal inkább, mint a harmincasokra (Drágfy Gáspár 1530-ban még csak 14 éves volt!),²⁰ a felsorolt három reformátortárs azonban kivétel nélkül már a harmincas évek elejétől megkezdvén reformatori működését, ugyanez Ozoraira nézve is egészen valószínű.

Az adatoknak egy másik csoportja ugyanerre enged következtetni. Így a Gönczi György előszava a Félégyházi Tamás Újszövetség-fordításához, 1586- ból: „(Isten) akkori üdöben bizonyos tudós személyeket rendelt az mi orszá- gunknak bizonyos részeiben... Ozorai Imréhet Békésen az Ladani és Massai urak idejében...“²¹ Továbbá a Geleji Katona István Praeconium Evangelicumá- nak²² előszavába beleszótt névtelen, de nagyon valószínűleg szintén XVI. századi egyháztörténelmi emlékiró, aki szerint „Békésinum Emericus Oszorai (így!),

¹² Az ember életének bódogul való igazgatásának módgyáról. Lőcse, 1637., 1641.

¹³ Brandenburgi György Budai Ferber Jánost 1524-ben nevezi ki békési plébánossá s ez ezen alkalommal még azt igéri, hogy az istentiszteletet s a szükséges szertartásokat a régi bevett szokások szerint fogja végezni. Ugyanó a békési Szűz Mária-kápolna javadalmá- sává 1523-ban Scardonai Sadobrych Péter kanonokot, apostoli protonotáriust nevezi ki. Bunyitay Vince: A váradi püspökség története Nv. 1884. III. köt. 484—485. lapok. Ez adatok maguk elegendők az Iratosi légből kapott állítása cáfolatául.

¹⁴ I. m. 48. l., v. ö. 159. l.

¹⁵ Huszár Gál magyar reformátor és az ő egyházi beszédei. Prot. Egyh. és Iskolai Lap 1862. 103—104. lapok. V. ö. Szabó Károly: Huszár Gál életéről és nyomdájáról. Századok, 1867. 155—156. lapok.

¹⁶ Tanulmányok a XVI. század vallásirodalmából. Bp. 1898. 41. l. (Kny. az Irodalom- tört. Közleményekből. 1896.)

¹⁷ Hogy a Thuri Lukáccsal és a Wittenbergbe 1532-ben beiratkozott Tornyai v. Tornai Ferenczel kötött barátsága hozta volna őt, a Dunamellék fiát, a Tiszántúlra, csak Földváry László (Szegedi Kis István ref. működése. Prot. Szemle, 1894. 616. lap) és utána Rupp Kornél (i. m. 38. lap) tévoval találgatása.

¹⁸ Oratio Funerbris de vita et morte Johannis Viti Balsaratii Wittenberg, 1576. Kéz- iratos másolat a kolozsvári református kollégiumi könyvtárban lévő eredetiről a sáros- pataki főiskola könyvtárában. D₂a—D₂b lapok. (Néhai Harsányi István szíves közlése.) Az eredeti szöveg így szól: „semina veritatis evangelicae sub fida tutela et secura protec- tione domini Dragfy strenue spargebant“.

¹⁹ Ezt az adatot veszi át Bod Péter Historia Hungarorum Ecclesiastica I. k. 257. l. Leiden, 1888.

²⁰ Révész Imre: Dévay Biró Mátyás. Pest, 1863. 61. lap.

²¹ Az mi Uronc Jesus Christusnak Uy Testamentoma, avvagy frigye... Debreczen, 1586. Gönczi György ajánlása a debreczeni tanáchoz. 2—3. levelek.

²² Albae Juliae 1638. Praefatio dedicatoria b₂.

tempore Magnificorum D. Ladani & Massai (reformavit)“.²³ Végül idevág a Nadányi János következő,²⁴ Debreczeni Ember Páltól szószerint idézett²⁵ följegyzése az 1532-ik esztendő eseményeinek kapcsában: „Melius Gervasius et Stephanus Nadanyii Emericum Ozovai (így !), Thomam Galzeesi, Lucam Literatum caeterosque inter Chrysum, et Marysum Evangelicos patientia tutati sunt.“ Nadányinak ez a följegyzése későkorú ugyan már, de azért különösen becses, mert föltehető, hogy ezt az adatot az éppen Körösladányban, a Nadányi (=Ladányi) család névadó ősbirtokán született fiatal történetíró a saját híres ősi családjában akkor még elevenen élő hagyományból merítette, ami annál is valószínűbb, mert az egyebünnen is ismert István és Gyárfás mellett a harmadik reformáció-pártoló ősenek, Meliusnak (Melchior ?) a nevét is egyedül ő őrizte meg, a tőle említett másik két reformátor közül pedig Literatus (Thuri ?) Lukács²⁶ Ozoraival együtt volt Krakkóban és Wittenbergben és Gálszécsi (helyesen István) pedig az 1531—32. iskolai év nyári félévében, tehát 1532 tavasza derekán iratkozott ugyan be a wittenbergi egyetemre, de ez még egyáltalán nem teszi kizárttá azt, hogy már ugyanezen évben haza ne jöhetett volna. Nadányi Gyárfás, a II. Mihály fia és III. István, a IV. János fia 1520-tól az ötvenes évek közepéig szerepelnek, tehát éppen a magyarországi reformáció első úttörő korszakában. Mindketten a Szapolyaiak párthívei. A haraklyáni (*nem* olasz eredetű) Massai—Majsayak zarándi birtokosok, de Békésben is bírnak Nagyteleket (=akkor Szentjános és Szent-albert falvakat) két századon keresztül. Főalak köztük ezidőben Imre (1534—64) a Mágócsy Gáspár második feleségének, Euláliának apja; szerepelnek ezenkívül még a 30-as években Benedek, az Imre nagybátyja és Lőrinc, László, János, az Imre testvérei. Ezek is mind Szapolyai-pártiak, de Imre a Ferdinánd-párttal is jóviszonyban van.²⁷ Mindkét előkelő, gazdag és nagybefolyású családról egyéb adatok bizonyosságtétele szerint is kétségtelen, hogy a mohácsi vész után a legkorábbi és leghatalmasabb pártfogói közé tartoztak a hazai reformációnak.

4. Az elébb felsorolt adatok Ozorai Imre reformátori működésének nemcsak az idejére, hanem a helyére is vetnek bizonyos fényt. Ő is, mint a legtöbb reformátortársa e korban, valószínűleg állandó vándoréletet folytatott. Működött a Drágfy-birtokokon, tehát Szatmárban és a Szilágyságban; a Nadányi- és Majsay-birtokokon, tehát a Körös és a Maros közén, Békés, Bihar és az egykori Zaránd vármegyék összeshögellő területein; sőt az a körülmény, hogy könyve I. kiadásának végén (éppúgy, mint az állítólagos Komjáthy Benedek-féle Pál levelei fordításában) ott van a Frangepán-címer, esetleg (bár éppen nem bizonyosan)²⁸ arra utalhat, hogy még az özvegy Perényi Gáborné Frangepán Katalin, illetőleg fia, János (a Drágfy Gáspár sógora) pártfogása alatt, ezeknek Ugocsában és Máramarosban fekvő birtokain is hirdethette az evangéliumot. Az adatok többsége azonban, mint láttuk, a mellett tanuskodik, hogy reformátori munkásságának főszíntere mégis csak a Körös—Marosközé, közelebbről Békés vármegye volt.²⁹

Az azonban már, hogy a fentidézett adatok egynémelyike szerint reformátori működésének a legutóbbi területen mintegy a középpontja éppen Békés városa

²³ Ezt fordítja le szóról-szóra, még az Ozorai nevének hibás írását is átvéve Tolnai F. István: Igaz keresztényi és apostoli tudomány s vallás után vezető... kalauz. Kolozsvár, 1679. 564. l.

²⁴ Florus Hungaricus. Amsterdam, 1663. 215—216. lapok.

²⁵ Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhen. 1728. 68. lap.

²⁶ Akit egy 1711-ből származó bizonytalan értékű följegyzés Thuri Szabó, alias Circator Lukácsnak emleget. L. Faragó Bálint: A mezőtúri református egyház története 1530—1917. Mezőtúr, 1927. 14. l.

²⁷ Karácsonyi: Békés vármegye története. 1896. III. kötet. 91—93. ll., 101. skk. ll.

²⁸ L. Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1921. 122. lap.

²⁹ A Szathmárnémethi Mihály: A négy evangélisták szerint való Dominica. Kolozsvár, 1675. c. műve egyháztörténelmi vonatkozású előjáró beszéde [(c)₂] a forrás említése nélkül is nyilván a Sz. Fabricius Basilius adatát veszi át s tudni véli, valószínűleg csak a Drágfy említése alapján alkotott következtetéssel, hogy Ozorai „Erdőd mellett (kétségnélkül Szatmárt, Némethiben is) reformált“, de egyszersmind a másik adatesoport felhasználásával Ozorainak békésvárosi és környékbeli reformációs tevékenységéről is szól.

lett volna, sőt, hogy ő ennek a városnak (Sinay szerint) egyenesen a lelkipásztora lett volna, egyéb hiteles adatokkal egybevetve, éppen nem látszik föltétlenül bizonyosnak, legalábbis nem abban az értelemben, mintha ő Békést vagy akár Békés vármegyét akár egymaga, akár társaival együtt *véglegesen és döntőleg reformálta volna.*

Békés városa (úgy látszik, már a XIV. század óta) a gyulai várhoz tartozott³⁰ s annak a sorsát követte politikai és egyházi tekintetben egyformán. Gyula várának pedig — az egykori Maróthy-, Corvin János-, Frangepán Erzsébet-féle birtoknak — ura már 1509—10-től kezdve Brandenburgi György őrgróf,³¹ akinek reformációi pártállása ugyan eléggé ismeretes, de aki Gyulán utoljára 1520-ban járt, 1524-ben pedig a vár élére Scardonai Sadobrych Péter apostoli protonotarius, kanonokot állította. 1528-ban a gyulai várban teljesen fennáll még a római katolicizmus, az egyházi tilalmat még a környéken is lelkiismeretesen megtartják.³² Miután a vármegye már előbb Szapolyai János király pártjára állott a Ferdinánd-párti őrgróffal szemben, 1530-ban Czibak Imre a várat is elfoglalja János király számára,³³ de ez sem Gyulán, sem a környékén nem billentette egyelőre a reformáció javára a mérleget, sőt a Czibak határozott protestánsellenessége miatt még a római egyház helyzetét erősítette.³⁴ Hasonlóan nem lehetett a reformáció pártfogója Czibak unokaöccse és a gyulai vár és uradalom birtoklásában utódja (1534—1541): Patóczy Miklós sem,³⁵ de testvére és utódja, Patóczy Ferenc (1541—52) már sokkal inkább, legalábbis a felesége, Thurzó Margit révén, aki Szegedi Kis Istvánnak patronája. Patóczy Ferenc után Gyula a királyra szállván, ennek Aldana nevű spanyol kapitánya (aki vagy maga, vagy testvére, tehát vagy a „Nagy“ vagy a „Kis Kampó“ volt a Szegedi Kis István Békésről elüldözője) ismét a római katolicizmus érdekében lép fel, de Horváth Bertalan, méginkább Mágócsy Gáspár kapitányok már határozott protestánsok s a régi egyház ellenségei.

Különösen a Mágócsy Gáspár gyulai várkormányzóvá (praefectussá) és kapitánnyá (hadseregparancsnokká), valamint békési és zarándi főispánná létele után, az ötvenes évek derekán indul meg a protestantizmus erőteljesebb hódítása.³⁶ Igaz ugyan, hogy Szegedi Kis István, aki Wittenbergbe is Gyuláról ment volt ki, onnan visszatérően s Csanádról elüzetve, már 1545-ben gyulai tanító, mégpedig a plébániai iskolánál,³⁷ de viszont a salvatorianus ferencrendiek gyulai klastroma 1554-ben még fennáll³⁸ a szintén protestáns Kerecsényi László gyulai praefectus és alsómagyarországi főkapitány 1561-ben még ismételve is utalványoz búzát a gyulai apácáknak, az 1563-iki pozsonyi országgyűlés pedig két kanonoknak Gyulára küldéséről intézkedik, akik közül az egyik a város plébánosa legyen s mindketten a hiteles helyi teendőket végezzék.³⁹ Ugy, hogy egészen Gyula várának a török kezébe estéig, 1566-ig tartja magát e helyt a régi egyház, legalábbis romjaiban, mert annyi bizonyos, hogy ekkor már a reformált hit és egyház emberei voltak túlsúlyban, elannyira, hogy ellenük a régi hithez és egyházhoz húzóknak a távoli Ferdinánd királynál kellett — bizonyára nem nagyon hathatós — védelmet keresniük.⁴⁰ Egészen ugyanez lehetett a helyzet Békésen is, ahol ugyan Szegedi Kis István már 1552-ben tanítóskodik egy rövid ideig, azonban a gazdag javadalmú

³⁰ Csánki i. m. VI. 647. lap. Karácsonyi i. m. II. 27. skk. II.

³¹ *Karácsonyi*: i. m. I. köt. 66—68. II. kötet i. h.

³² U. o. I. 185—186. II.

³³ U. o. I. 105., 110—112. II.

³⁴ U. o. I. 187. I.

³⁵ U. o. III. 122—123. II. I. 187. lap.

³⁶ *Karácsonyi* u. o. 190. skk. lapok.

³⁷ U. o. 194. lap.

³⁸ *Egyháztört. Emlékek a magyarorsz. hitújítás korából.* II. köt. Bp. 1904. 521. lap.

Csak a rend 1558-iki capitulumán nincsen már szó gyulai guardiáról 524. lap. V. ö. *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1884. II. 446—448. II. (A klastrom 1556-ban oszlik fel.)

³⁹ *Bunyitay* u. o. III. 464., v. ö. II. 498—499. II. V. ö. *Karácsonyi* I. k. 190—194. I.

⁴⁰ *Magyar Prot. Egyháztört. Adattár*, 1927. 2—4. számok 94—95. lapok. Gyulai Gaál András panasza és Ferdinánd király levele e tárgyban 1561 aug. 10.

Szűz Mária-kápolna javainak elidegenítésére először 1553-ban, véglegesen pedig csak 1564-ben kerül sor.⁴¹ A békési két pap közül az egyik, a békési főesperességből pedig még 12 plébános megfizeti 1552-ben a tridenti zsinatra küldendő követek útiköltségeit, 27-en viszont adósok maradnak.⁴² Az elmondottak alapján nem lehet szó tehát arról, hogy Ozorai Békés városát vagy környékét véglegesen és döntőleg reformálta volna; annál kevésbé, mert hiszen itt, a gyulai vár hatalmi körében, nagy pártfogóinak, a Nadányiaknak és a Majstayoknak a keze aligha támogathatta és oltalmazhatta őt ugyanolyan eréllyel és eredménnyel, mint a saját kiterjedt birtokaikon.

Mindez azonban természetesen nem jelenti másfelől azt, mintha Ozorai akár Békés városában, akár a vármegye más nevezetesebb pontjain, így elsősorban Gyulán is, ne működhetett volna reformátori szellemben hosszabb-rövidebb ideig s átmenetileg ne tölthetett volna be akár plébánosi, akár csak (ami sokkal valószínűbb) prédikátori vagy tanítói tisztséget, úgy, mint még jóval később Szegei Kis István is. Ezt az ő békési s általában körös-marosközi működésére vonatkozó felsorolt, eléggé közelkorú vagy egyéb szempontból hitelesnek látszó adatok mellett bizonyítja maga művének szövege is, amely, ha személyes körülményeire vonatkozólag semmi közvetlen felvilágosítással nem szolgál is, mégis, mint alább látni fogjuk, éppen a gyulai egyházi viszonyok részletes ismeretére vall. Ennek a magyarázatául nézetünk szerint nem elégséges az, amit Karácsonyi felhoz: hogy t. i. föltehetőleg rokona lehetett azon Ozorai Tamásnak, aki 1527-ben Gyulán, a Malomzug-utcán lakott,⁴³ mert ez a föltevés először is a névazonosságon (tehát a XVI. századi nevek természetét ismerve, az egy helyről származáson) kívül semmi más alappal nem bír, másodszor meg az esetleges rokoni kapcsolat egymaga még egyáltalán nem elégséges indoka annak, miért veszi fel a példát olvasói számára legfontosabb fejtegetései egyikében éppen a gyulai egyházi viszonyokról. Sokkal valószínűbb, hogy éppen az „ad hominem” argumentálás kedvéért emlegeti Gyulát, úgyszintén a nem messze fekvő Váradot, Bihart és Püspököt is — amivel szemben a sokkal messzebb eső váci püspökségnek és budai harmincadnak a fölemlítése az ezek által illusztrált példa természetében leli magyarázatát s nem mond ellene annak a természetes föltevésnek, hogy könyvét elsősorban a Körösvidék olvasóközönségének szánta.⁴⁴ Viszont az is bizonyos, hogy Békés városáról a könyvében egyáltalán nincsen szó s hogy könyve irásának az idején, mint látni fogjuk, magából a szövegből kitetszőleg Gyulán, sőt környékén is teljes épségében fennáll még a régi egyházi rend — hiszen éppen ez ellen intézi éles támadását. 1535 táján valóban nagyon kevésé lehetett még megingatva a régi egyház hatalma azon a Gyulán, ahol 1530—41 között még a római katolikus Czibak és Patóczy Miklós voltak az urak; ahol a ferencrendiek csak 1537—39 táján kezdenek gondoskodni külön hitvédő prédikátorok választásáról kebelükből,⁴⁵ ahol e franciskánus szerzetesek között 1533-ban még hitelre találhattak a János szász választófedelem rekatholizálásáról, meg a Luther megőrüléséről és haláláról szóló képtelen híresztelések,⁴⁶ s ahol a franciskánus klostrom 1531-ben még rendez konvetté alakul, melyben 1533-ban rendtartományi gyűlést tartanak (épp ezen a gyűlésen történik az említett híresztelések közreadása is).⁴⁷

5. Mindezek alapján annyit tekinthetünk bizonyosnak, hogy az Ozorai Imre

⁴¹ Bunyitay i. m. II. 188. lap. Karácsonyi i. m. II. 29. skk. lapok.

⁴² Karácsonyi i. m. I. 192. lap. II. 29. skk. lapok.

⁴³ I. m. I. 188. l.

⁴⁴ Az egy helyütt szintén említett „Fejérvár”-on a Váradal kapcsolatos említéséből meg az egész contextusból (V₈) kitetszőleg valószínűen inkább Gyulafehérvár volna értendő, mint Székesfehérvár, noha érdekes, hogy az 1546-iki kiadásban, a megfelelő R₂ levelen, a különben teljesen azonos szövegben, e contextusban: „ha onnat (t. i. Fejérvárról) tovább mennek”, a „tovább” szó helyett a következő betűhalmaz olvasható: „pedhye”, — ami ha esetleg így volna helyesen olvasható: „Pécsre” (v. Péccs), akkor mégis inkább Székesfehérvár értendő a „Fejérvár”-on.

⁴⁵ Karácsonyi: I. m. 193. l.

⁴⁶ Egyh. tört. Eml. II. 252—254. II.

⁴⁷ Bunyitay: I. m. II. köt. 446—448. II.

1530-as évekbeli, mégpedig az évtized elején már megkezdődött körös-marosközi reformátori működésére vonatkozó följegyzések egészben véve helytállanak és így Karácsonyi János helytelenül teszi körülbelül egy évtizeddel későbbre, 1541 utánra a protestantizmus békésmegyei föllépését.⁴⁸ Amaz általános bomlás közepette, mely azon évek magyar társadalmában állami és egyházi rendjében beállott, éppen nem elképzelhetetlen az az állapot, amelyre az előadottakból meríthető összkép mutat s amelyre egyeb magyarországi területek reformációjának története is bőséges bizonyítást nyújt: hogy t. i. a régi egyház akárhány helyt évtizedekig szívósan ellene állott az új szellem hatásának s a római egyházi élet, meg az evangéliumi igehirdetés és tanítás párhuzamossága azonegy község határain belül éppen nem tartozott a ritkaságok közzé. Ennek az egyik legfőbb okára maga Karácsonyi igen helyesen rávilágít éppen Gyulára és környékére vonatkozással: „A kegyurak annyira hozzá voltak szokva, hogy tetszésük szerint osztogatják a javadalmakat, hogy semmi különöst nem találtak benne, ha azokat az ő magánérdekükben véghezvitt szolgálatok megjutalmazására fordították, vagy olyannak adták, aki a katolikus hittől titkon, vagy akár nyíltan is elpártolt.”⁴⁹ Ozorai és társai is elsősorban bizonyára az ilyen kegyurak támogatását élvezték helyelközzel, valószínűleg a nélkül azonban, hogy az az első vérbeli magyar reformátori nemzedék, amelyhez ők tartoztak, megláthatta volna teljes diadalát eszméinek s a régi egyház többé-kevésbé maradéktalan eltűnését a küzdőtérrel.

Az 1535-ik év — könyve I. kiadása megjelenésének esztendeje — után az Ozorai működésének semmi nyoma többé, mert könyve második, 1546-iki kiadásának tényleg akkori életbenléte és működésére magában nem elegendő bizonyíték.⁵⁰ Sőt e második kiadás szövege az elsővel, amennyiben a nagy csonkaságban megállapítható, tartalmilag tökéletesen egyezvén és csak nyomdatechnikailag különbözvén,⁵¹ inkább még arra a föltevésre nyújthat valamelyes támpontot, hogy sajtó alá rendezésekor a szerzője már nem volt az élők sorában.⁵²

II. fejezet.

A könyv, a stílus és az ember.

1. A mű tartalmi áttekintése. — 2. Az író. — 3. A személyiség.

1. Ozorai Imre egyetlen irodalmi művének szövegét a fennmaradt példányok csonkasága ellenére is, egyiknek a másiktól való kiegészítése útján, össze lehet annyira állítani, hogy belőle az író gondolatmenete lényeges hézag nélkül ismerhető.

Az elején hiányos (A₃ levelen kezdődő) bevezetés azt fejtegeti, hogy csak az igaz anyaszentegyházban, Istennek ebben az „eleven templomá“-ban lehet üdvözülni. Sokan vannak azonban, akik „sem az Istent, sem az ű akarattját, sem az ű egyházát nem esmerik.“ (A₄) Ilyenek a törökök, a zsidók és mindazok,

⁴⁸ I. m. 185—186. lap.

⁴⁹ I. m. 186. lap.

⁵⁰ Legföljebb a British Museumbeli (Sinay—Jankovich—Nagy István-féle) példányban található (I. Szabó K. i. m. 9. lap) ama bejegyzés ejthet bennünket gondolkozóba, amely szerint a nagyenyedi kollégium birtokában volt s 1849-ben elpusztult 1546-iki kiadás így végződött volna: „*De keriwk... által. Amen. Sabbato post circumcisonis 1546.*“ Ez az időmeghatározás, amelyhez hasonló az első kiadás végzavai után *nincsen*, ha magától a szerzőtől származik — már pedig éppen nem lehetetlen, hogy ő tőle származik —, arra utalna, hogy Ozorai 1546 január elején még életben volt s maga rendezte sajtó alá a mű 2. kiadását is.

⁵¹ Az első kiadás némely sajtóhibái a másikkban is vannak javítva (igaz, hogy máshol meg a második kiadásban vannak hibásan szedve az elsőben jól szedett szavak); a roppantul ingatag orthographia is több helyt eltér a két kiadásban; a levelek számozása is más, mint már fentebb is említettük.

⁵² Szegedi Károly (A békési ref. egyházban szolgált lelképásztorok. Békés, 1904) igen nagy biztonsággal állítja ugyan az Ozorai halála évének 1553-at, de ennek a merész állításnak egyetlen alapja az a téves föltevése csupán, hogy Ozorai egészen a Szegedi Kis István odamenetelig lelkészkedett volna Békésen.

akik a Krisztust megvetették, továbbá a „pápáskeresztyének“ (A₅₋₈), végül harmad-sorban, „kik az Evan...“. Itt sajnos, minden példányban meglévő hiány követ-kezik egészen a B levélig, úgy, hogy csak következtetni lehet az eddigi és a későbbi gondolatmenetből, hogy Ozorai az igaz egyházhoz nem tartozók e harmadik kate-goriájába valószínűleg azokat sorozta volt, akik az Evangéliumot hiszik ugyan és nyelvökkel vallják is, de cselekedeteikkel tagadják: tehát az erkölcstelen kép-mutatókat, a gyümölcstelen, holt hitű embereket, akiket műve több helyén is ostoroz és világosan megkülönböztet a *helytelen* (római) hitűektől. (Pl. G₂ elismeri, hogy „nagy sokan vannak mostan is eh féle emberek“, akik bíznak ugyan az értük meghalt Krisztusnak érdemében, de nem cselekszik a jót; ezeknek azonban ez a bizodalma hazug. Így a G₅₋₈ is: „nagy sokan vannak, kik csak színnel keresz-tyének, kik nyelvekkel vallyák ah Krisztust, de szévekkal nem hiszik, ezeknek ninesen gonyok arra, hogy Isten szerént éllyenek...“ stb.).

A B levelen olvasható a tárgy latinul megfogalmazott, ma címül is használt kitézése (De Christo stb.). Azt pedig, hogy „micsoda ah Krisztus, micsoda az ő egyháza; micsoda az Antichristus és micsoda az ő egyháza“ — egyedül a Szent-írásból tanulhatjuk meg, mert, amint nagyon terjedelmesen kifejti és bizonyítja (B—C₂) „*valami dolog az szent írásból, az az ah szent prófétáknak, ah szent apostolok-nak írásokból meg nem bizonyíttatik, arra senki nem kételen, hogy vegye, de ah mi szentírásból megbizonyíttatik, arra kételen minden*“ (B₅₋₈).

A tárgykitűzésnek megfelelően az *első főrész* (amely a másodiknál jóval rövidebb) *Krisztusról és az ő egyházáról* szól. Ebben röviden és nyomatékosan elő-adja, miben áll a Krisztus megváltói mivolta (C₃—C₅); azután meghatározza a Krisztus egyházát, mondván, hogy az „az híveknek szent gyülekezeti, kit ah Krisztus megszentelt az ő szent halálával és vérével megváltott“. (C₅₋₈.) Erről ő a híveket *beszédével* (igéjével) teszi bizonyosokká, aminek nagyobb erősségéül szerzé a *keresztséget*. Tehát mindkettő a hit fölkeltesére és öregbítésére való (D). Az egyház, mint a Krisztus gyülekezete, *szent, tiszta*, nem mintha tagjaiban többé semmi bűn nem volna, de mert ezek Krisztus vérével meg vannak tisztítva és így „történet szerént, akarattyok ellen“ elkövetett bűneik „bűnre nem tulajdoníttat-nak nekik“ (D₂—D₄).

Ezt az igaz egyházat könnyen fel lehet ismerni arról a csalhatatlan, „kivál-keppen való“ jeltől, hogy „az Krisztusnak *beszédét hallgattya és fogaggya és minden dolgát ahhoz szabja*“ (D₅₋₈).

Következik az aránytalanul hosszabb *második főrész Az Antikrisztusról és az ő egyházáról*.

Az Antikrisztus a Krisztusnak ellensége; mindaz, aki Krisztussal és az ő egyházával szembehelyezkedik. Tehát „Antikrisztusok azok, ah kik azt herdetik, hogy Isten ah mi bűnönket megbocsátja ah parancsolatnak megtartásának érde-méjért, az alamizsnának, böjtnék... és egyéb jó tétéménnek érdeméjért... Azon-képpen ah kik azt mongyák, hogy ah mise hallásnak és ah mise mondásnak érde-méjért, ah szűz Máriának és mind ah szenteknek érdemekért bocsátja meg mi nekünk az Úr Isten“ (E—E₃).

Itt veti fel aztán a műve derekas részét képező polémikus „*nagy sok kérdé-seket*“, számszerint 21-et, az antikrisztusi hit ellenvetéseit, amelyekre azonnal és részletesen meg is felel.

1. A „parancsolat“ megtartásának érdeméért azért nem bocsátja meg Isten bűneinket, mert az Isten törvényét senki emberfia tökéletesen meg nem tarthatja s mindannyian kegyelemre szorulunk. (E₄—E₈.)

2—4. Részletesen kifejti (F—G.) miért adta Isten mégis a törvényt s mi annak a haszna.

5. Megmagyarazza, hogy a jócselekedet mégis miért szükséges (a megváltott ember Isten és Krisztus iránti szeretetének bizonyosága G₂—G₄).

6. Hányféle a bűn? (Éredendő, bocsánandó és halálos G₅—H₃).

7. A jócselekedet Isten előtt nem önmagáért kellemes, hanem „a személyért“, akit Isten a Krisztus érdeméért kegyelmébe fogadott (H₄—H₅).

8. Jót cselekedni háládatosságból szükséges az Isten irgalmassága iránt. Csak az, aki ezt az irgalmasságot nem ismeri és abban nem hisz, képzelheti azt, hogy az Isten valami egyébért bocsátja meg a bűnét (H₅—I₅).

9. Jót cselekedni kell azért is, mert az Isten akarja és parancsolja ; továbbá hitünknek megbizonyítására és gyakorlására (I₅—K) s mert erre bennünket megváltó Istenünk iránti szeretetünk készlet (K).

10. A bűjt nem szerez bűnbocsánatot (K—K₃).

11. Miért kell mégis bűjtölni ? (K₄—K₈). Erős támadás az ál-bűjt ellen.

12. Az imádság sem szerez bűnbocsánatot (L₁—L₂).

13. Miért kell mégis imádkozni ? (L₃—L₅)

14. Az alamizsnálkodásnak sincsen bűnbocsátó ereje és érdeme. A jócselekvés az igaz megtérés és bűnbánat gyümölcse (L₅—M₃).

15. Nem bocsátja meg Isten bűnünket a misehallásért sem. Itt következik az *úrvacsora* szentírásbeli értelmének nagyon részletes kifejtése (M₄—N₂) és hasznainak megtanítása (N₂—N₅), valamint annak megmagyarázása, kik veszik méltán és kik méltatlanul (N₅—Q₅), továbbá a római tan és rendszer mellett felhozott érvek megdöntése és a régi gyakorlat heves ostromozása (Q₅—S₅). A miséről azért szólott, úgymond, nagyon is bőven, mert „eh volt... ki miatt mi minden vakságbeli dologra vitettünk.“

16. A szentek érdeme sem bűnbocsátó erejű. Részletesen kifejti nézeteit a szentkultusról és polemizál a római felfogással és gyakorlattal (S₅—Bb).

17. Nem ezért az új igehirdetésért büntet most Isten bennünket nyomorúsággal ? Nem, hanem azért, mert Isten beszédét nem akarták, ma sem akarják az emberek bevenni (Bb₂—Bh₄).

18. Miért hagyott hát az Isten bennünket oly régóta ennyi tévedésben ? Büntetésül, beszédének megvetéséért, amely fokról-fokra növekedett, míg, előállott a mostani antikrisztusi állapot, amely az ördög műve (Bb₅—Dd₅).

19. Az Istent nem lehet azért kegyetlennek mondani, hogy igéjét meghomályosodni engedte : „ezzel akarta ostromozni ez velágot az ű hitelenségéért“ (Dd₅—Ee).

20. Ez a büntetés mindenkit méltán ér, mert még a török sem mondhatja, „hogy ah Krisztusnak, ah mennyei fű vitéznek hírért nem hallotta volna.“

21. Régen is kevesen üdvözültek, ma is, de „ezekkel ah kevesekkel velek volt, velek is léssen ah Krisztus“ (Ee₂—Ee₅).

Összefoglalásul még egyszer summázza Krisztusnak és az Antikrisztusnak, valamint egyházaiknak a megelőzőkben tüzetesen fölfejtett, de már a bevezető részben is megállapított jellemvonásait, illetőleg ismertetőjeleit (Ee₅—Ff₃) s ezután a következő intellemmel fejezi be könyvét :

„De kérjük az Űr Istent, hogy az ű szent Fiaért törje az Antikrisztust, és az ű egyházát építse, öregbítse naponként, az ű szent fia országát az ű beszéde és malaszlya által. Ámen“ (Ff₃).

2. A könyv tartalmának már ez a rövid áttekintése is megmutatja, hogy nem iskolás theologiai művel állunk szemben, hanem az akkor lehetséges leg-szélesebbkörű olvasóközönség számára készült népszerű tanító, építő és vitázó reformációs irattal. Szerzőjének nem az evangéliumi protestáns hittanítás logikusan ágaztatott rendszeres föltárása volt a célja s nem is pusztán theologus-ellenfelekkel való, scholastikusan szabályszerű mérközés. Ő kizárólag gyakorlati érdekeket tart szem előtt : a fölvilágosítást, a meggyőzést, a megindítást, a lelkek rohammal bevételét s a régi egyházi tanítás és gyakorlat izzé-porrá törését. Emiatt nem is igen törődik azzal, hogy művének tökéletes logikai szerkezetet adjon : nemcsak ismétlésekbe esik bele jócskán, nemcsak felsorolásainak előre bejelentett számozását zavarja néha össze, hanem egy helyütt, a lehetséges ellenérvek föl-sorolásánál, egyenesen evvel vezet be a mondanivalóját : „*Ezt elfelettem volt*“ (Z₄). Ami nyilván mutatja, hogy gondolatai — úgy, ahogyan azokat igehirdetésében, tanításában számtalanszor elmondotta élőszóval is — zuhogo áradatként jöttek a tollára s nem nagyon volt kedve időt tölteni azoknak formailag is teljesen

szabatos rendbeszedésével. Ezek az első, vándorreformátorok, amint egy helyt Dévai Máttyás mondja, állandóan „üdünek és helynek szorosságába“ dolgoztak, „nem úgy mint kellene, de csak mint lehetett.“⁵³

Mindemellett (amint a rövid áttekintésből szintén meg lehet látni) gyakorlati céljához képest teljesen kielégítő szerkezetet adott művének: sőt az a nagy ellentét, amelyre az egészet fölépíti, valamint a kérdés-felelet schemája, amelyet soha unalmassá nem váló részletességgel s egyben igen fordulatosan használ ki, a figyelem felvonása és lekötése szempontjából egyenesen szerencsésnek mondható.

A mű gyakorlati célja s széles rétegekhez irányzott népszerű beállítása és előadása éppen nem jelenti azt, mintha sekélyes volna. Nem közönséges theologiai eruditio mellett — mely egyaránt felöleli a minden lépten-nyomon nagy elevenséggel és önállósággal idézett Szentírás nagyon beható ismeretét, az óceyházi atyák s kisebb részben a scholastika irodalmát és (mint alább részletesen kimutatjuk) a lutheri protestáns irány első klasszikusait — nagyon eredeti gondolkodásnak s helyel-közzel nagyon mély intuitiónak is jelét adja a szerző. Erős és tanult elme kemény markolású írása ez a könyv, amelyben nemcsak a szívbéli meggyőződés lobogása érzik meg, hanem meglátszik az önálló elsajátítás észbeli munkájának átható fénye is.

Nyelv és stílus lüktetően eleven, az olvasó figyelmét még az elvontabb és bonyodalmasabb fejtegetések közt sem engedi egy percre sem ellankadni. Ez az első nyomtatott eredeti magyar próza becsületet szerez úgy írójának, mint magának a magyar nyelvnek és szellemnek, amely hittanítás és a hitvita szokatlanul nehéz feladatai elé állítatva, azoknak meglepő könnyedséggel, csiszoltsággal és szingazdagsággal felel meg. Alig néhány helyt található számbavehető küzdelmet a magyaros, népies, közérthető kifejezés megtalálásáért; rendszerint olyan természetesen, erőltettség és idegenszerűség nélkül, annyira az élő beszéd hangján adja elő gondolatait az író, mintha tanulmányban és gyakorlatban már egy megelőző hosszú és gazdag magyar irodalmi multra támaszkodnék. Pompás, zamatos, praegnans, numerikus, törölmetszetten magyaros mondatai vannak: „az kiknek igaz hitök vagyon és az Istennek beszéde és akarattya szerént kézzel-lábbal ügyekének élni, bátor ezek történet szerént akarattyük ellen értelmek ellen vétkezének is, az ű bünök bünre nem tulajdonítatik nekik“ (D₄); „ez velág szerént is, ha ki valakit szeret, hát annak mind önnönmaga, mind lova, tehene és minden, ammivel ű bír, szolgál“ (G₃); „mikoron ah hüt felgyulad és felgerjed az imádcságnak általa, eh felgerjedett hüt megfogja az Istennek ű kegyelmességét, jó voltát és fogadásit ah Krisztusnak érdemeért és így nyeri meg az imádcsággal, ah mit ű kér az Istennek beszéde szerént“ (L₅₋₈); „Vannak még oly kába emberek is, hogy kik azt mongyák, hogy így jób, hogy egy személy alatt vegyék hozzájuk ah köz népek [az úrvacsorát,] mert némelynek nagy szakálla vagyon és be ne kenneye, némelynek pegyég vagy szeme fáj, vagy ah vénségnek miatta nem lát és eldöjti, aztán mikor az beteghez vinnék, egyöld ah pap vagy részeg volna, vagy iszomó idő volna és elontaná... Még emezt is mongyák, ah Krisztus nem tutta volt meggondolni, hogy még jövendőre nagy szakálú emberek lesznek, nagy bajuszó katonák, azt is nem tutta volt meggondolni, hogy vén emberek lesznek, avagy velágtalanok, hogy kik nem látnának, hogy kik elontanáják és eltaszitanák az órokkal avagy szájokkal. — Továbbá még azt is mongyák ezek, hogy ah Krisztus még azt sem gondolta volt meg, hogy még betegök is lesznek, hogy kiknek ugyan házokhoz kellett vinni. Ezek nyilván... ha nem értik is, hogy azt mongyák, de mind ah Krisztusnak ellene szólnak, ah Krisztust pirongatják és tudatlannak mongyák“ (O₅₋₈); „akar ah kú fálnak szóllyanak deákul, akar ah paraszt embernek, egyaránt értik mind ketten...“ (R₅₋₈); „soha señki azt segítségre nem hív, ah kinek az ű beszédét nem hallya, vele nem lejénd és nem láttya az ű dolgát, hanem hogyha részeg lejénd avagy bolond, mert a részeg vagy bolond szokott annak szóllani, ah ki vele nincsen, és ah ki az ű beszédét nem

⁵³ At tíz parantsolatnak... röviden való magyarázattya. Facsimile. Budapest, 1897. 110. lap.

hallya“ (V₅—X); „ha emberi okosság szerént kell szólani, hát mennye szent volna, mindennek anyje udvara volna, mint az Istennek, az angyal sem győzné ah futást, az angyalok pedig senkinek nem udvarlanak, hanem csak az Istennek“ (X₂); „Az ördög . . . tutta azt, hogy valaki ah Krisztusnak érdemében nem bízott, azzal ottan úgy birt, mint marhájával“ (X₅₋₈). „Az ördög szerzett „nagy sok Krisztusokat“, hogy a megtévesztett emberek bennük bizzanak az igazi helyett, „nem különben mint azt mondotta volna az ördög az ű fiai és tagjai által : hallod-é Isten, te arra bocsáttad el ah te fiadat, hogy az által mennének mindenek menyországba, de bezzeg nem mennek az által, hanem más által mennek, mint bójt által, imádkozás által“ (Cc₄—Cc₅) stb.

Előadása nemesak — mint e példákból is megláthatni — képektől és színektől duzzadó, hanem hasonlatokkal, példákkal is a hivatott tanítók és a született népszónokok módjára él : „Az napfény, ha napfény, hát fénylik, ha nem fénylik, nem napfény ; igaz azonképpen, ha hűti vagyon, jócselekedeti is vagyon, ha nincsen jócselekedeti, nincsen hűti is“ (G₄). „Ah mi lelkünk még anyánknak méhében, annak utánna is olyan, mint ah napnak földje,⁵⁴kiben ah fűnek gyökerei benne vannak, és nagy sűrűséggel felütnek ah fűvek az ű gyökerekből. Igaz azonképpen ah bűnök gyökerei eh mi lelkünkben benne vannak és gyakorta felütnek ennek ah megromlott természetnek gyümölcsei. . . Továbbá, miképpen ah kertet megkapálják és tisztává teszik . . . ezenképpen ah Krisztus tisztává teszi ah mi lelkönket az ű vére hullásának érdemével. . . De miképpen ah tiszta kertbe megmaradnak ah fűnek gyökerei, azonképpen megmaradnak ah bűnnek gyökerei ; és miképpen ah kertben ah fűgyökerekről [a fűvek] ismét felverik magokat, azonképpen ah mi lelkünkben untalan felüti magát ah bűn. . . De vannak oly gonosz emberek, hogy mindenestül fogva parlaggá hagyják az ű kerteket, azaz nem oltalmazzák magokat büntől. . .“ (G₅—H₂). „Valamely embernek volna egy fia és egy szolgálja; hogyha mind ah fia és mind ah szolgálja egyetemben gyakorta apróságot⁵⁵ tennének ennek az embernek, hát ez elmenne, ah szolgálját elüzné tőle, de az ű fiát el nem üznéje. Miért ? Mert űneki fia, mert űneki az ű szömélye kellemetes. Innet mongyák paraszt példában, az atyának és az anyának egy gonosz fia és egy rút fia, sincsen.“ (H₅₋₈). „Szükség, hogy az Istennek ergalmasságáért és ah Krisztus érdeméért kérjünk mi mindent az ű Istentől. . . Példát mondok erről, hogy jobban megérsed : volnál te vácsi püspök szolgálja vagy jobbágya, vennék el neked lovadat ah budai harmincadon, mennél el te ah te uradhoz vagy püspöködhöz, mondanád meg ah te károdát ; ah te urad azt mondaná teneked : menjél jó atyámfia, kérd én nevemmel kéncstartó uramat, hogy én értem adassa meg ah harmincadosokkal ah te marhádat. Immár gondold meg te, ha ott megadnáják teneked ah te marhádat, ha ah te kedvéért atták volna meg ah te marhádat ? Nyilván nem, mert nem szükség volt volna neked ott az te urad nevére említettend, és ha pegyég mind estig kérted volna is, sem atták volna meg az te kéremésedre, azért bizony csak az urad érdeméért és az ű nevéért atták meg ah te lovadat“ (I₂). „Ha teneked valamely barátod adott volna egy drága követ, hogy ki érne százezer forintot, de nem tudnád te, micsoda az és mire való, igaz anyje hasznát vennéd te annak, mintha anyje darab földet adott volna valaki. Igaz azonképpen, ah keresztséget te felvőtted, neked adták eh nagy drága követ, de hogy nem tudod micsoda és mi haszna vagyon. . . semmit teneked nem használ. . .“ (R₅₋₈). „Ha tudatlan [a pap], hagyjon békét ah papságnak, mint hogyha csordát fogadott, láttya hogy vak is, sánta is, hagyjon békét neki, ne tegyen kárt ah sok jámbor marhájában“ (S₂). „Ha ah szűz Mária az ű anyaságával, az apostolok az ű apostolságukkal, csudatételekkel és semmi efféle mivoltokkal az ű üdvösségeket meg nem nyerhetik ű magoknak, miképpen nyerhetik meg másnak ? Hogy aggyon az énnekem ennem, ah kinek még önnön magának sincsen mit enni ? . . . Ezek az ajándékok ollyatanok ah szentekben, mint ah szép almán ah szép piros szín, avagy a szép emberen ah szép szín, avagy ah szép tetem-állás. De efféle szépségek sem az almát, sem az embert

⁵⁴ Az 1546-iki kiadásban is így. Mi lehet ez a „napnak“ földje ?

⁵⁵ A II. kiadásban „apró károkat“. (G.)

jóvá nem teszik, hanem az almát teszi jóvá ah jó íz, az embert teszi jóvá ah jó erkölcs“ (T₃—T₄). Abból, hogy az apostolok minékünk bíránk, még nem következik, hogy „mindenőtt legyenek és mindent lássanak, mint az Isten. Mint ha ah váradi bíró énnekem bírárná volna, azért nem következik abból, hogy ah váradi bíró mindent tuggyon és mindent lásson és valahol vagyok én, vagy Püspökiben, Biharon, hogy én azokról ah helyekről Váraddá szollyak ah bírónak, mert csak hejába szollok én Biharról Váraddá, mert nem hallya azt a váradi bíró“ (Z) stb.

Ez az egészen népies, példázatos előadása, „ad hominem“ argumentálása, az olvasónak igen gyakran egyesszámú második személyben szólítása az egyik legmegkapóbb vonása az Ozorai stílusának. Ebben fölötte áll nagy kortársának, Dévainak, akinek magyar írásai, bár szintén nem erőteljesek, egészben véve mégis színtelenebbek, és egyes előképévé lesz Sztárai Mihálynak s a század többi neves hírhirdető és hitvédő népies írójának, költőjének. Temperamentuma átizzik még elvontabb fejtegetésein is, olyik helyt pedig minden rhetori mesterkélttség nélkül ki-ki tör belőle. Ostora ilyenkor keményen csattan a „hütelenségen, képűtáláson, bálványimádáson“, és elfűl a hangja a régi rendszer bűneinek felsorolásánál : „nem győzőm mind elő számlálnom!“ (Cc 5—8.)

Itt jegyezzük meg, hogy mint a Szentírás tolmácsolója sem végzett Ozorai méltatlan munkát sem az értelem, sem a stílus tekintetében : számos újszövetségi locus-fordítása — mint a Rupp Kořnál⁵⁶ részletes összeállításából kiderül — helyesség, magyarság és kifejező erő tekintetében semmivel sem marad alatta a Pesti Gábor evangéliumfordításának, a Komjáthy-féle Pál-fordítást pedig magasán felűlmulja. Szentírásfordításainak alapja a latin Vulgata-szöveg, amelyet minden esetben idéz is, de az eredeti héber és görög szövegre is (sőt Aa 5—8 az Ószövetség LXX. fordítására is) többször recurrál.

3. Az író személye, amint már érintettük is, egészen elrejtőzik a mondanivalói mögött. Ellentétben Dévaival, akinek legalábbis a latin művei és az azokhoz írt előszavak személyes életsorsára vonatkozólag is nem egy értékes fölvilágosítást adnak, Ozorai csaknem szántsándékkal látszik kerülni végestelen-végig a legcsekélyebb űtálást vagy célzást is a saját személyére és dolgaira (legföljebb a könyv elveszett első lapjain lehettek ilyenek).

De ez önmagáról való teljes hallgatás mellett is az Ozorai személyiségének igen értékes vonásaira enged következtetni a könyve. Már említettük s alább még bővebben lesz alkalmunk rámutatni, hogy igen tanult fő, aki a Szentírás mellett korának ő és új theológiáját is alaposan ismeri és elsajátítva birtokolja. A főbb egyházi atyákban éppúgy otthon van, mint a középkori scholastika átlagos érveléseiben s ez a körülmény egymaga nagyon valószínűvé teszi, hogy mint reformátorkortársainak legtöbbször, ő is római katolikus papként vagy éppen szerzetesként kezdette pályafutását.⁵⁷ Viszont abból, hogy a Luther és a Melanchthon gondolatái — helyenként még a szavai is — valósággal vérré váltak benne, nyilván következik, hogy Wittenbergben döntő lelki hatásokat kapott e két nagy személyiségtől, akik közül az egyiknek prófétaí heve ott izzik, a másiknak tanítói luciditása ott fénylik az Ozorai könyvében is.

* A tudomány ily fegyvereivel kezében hatalmas, elszánt lendülettel szolgálta azt a nagy eszmét és ügyet, amelyre életét föltette. Könyvében nem ismer alku-dozást és egyezkedést : a „vagy-vagy“ embere kellett, hogy legyen maga az író is, úgy, amint a „vagy Krisztus, vagy Antikrisztus“ nagy alternatívájára van föl-építve minden mondanivalója. Sorait olvasva, újra meg újra első űdeségében, tavaszi frissességében magunk előtt látjuk a reformáció főérdekét : megtisztítani a hitet, hogy az megragadhassa az egyedűl űdvözítő kegyelmet, lerontani minden emberi találmányt és tekintélyt, de csak a végből, hogy annál magasabbra lehessen emelni a Biblia tekintélyét s a Krisztus királyi székét annál szilárdabban lehessen fölállítani az emberi élet és a világ fölé ! Ozorai, valahányszor tagad, cáfol, gúnyol és rombol, szemmelláthatólag egy-egy újabb követ bont ki a mesterséges válasz-

⁵⁶ I. m. 44—66. lapok.

⁵⁷ V. ö. Rupp i. m. 42. lap.

falból az emberszív és Megváltója között — amennyi zordon, érdes „nem“-je van, van ugyanannyi és még sokkal több boldog és bizonyos „igen“-je is.

Hogy ez a kemény és elszánt úttörő mennyire csak az Istennek és az ő Igéjének érezte elkötelezve magát s emberi tekintetekkel mennyire nem törődött, azt a könyve más oldalról is nagyon érdekesen bizonyítja. Ugyanis már a magyar reformáció irodalmának e legkorábbi eredeti termékében megjelenik a reformátori prédikálásnak egy olyan vonása, amely aztán később meglehetősen állandósul s csak az új egyházi consolidatio megtörténtével tűnik vagy homályosul el : a magyar pörnép, a jobbágyság, a „szegénység“, a „misera plebs contribuens“ bajaival való őszinte együttérzés, nemcsak lelki, hanem még anyagi téren is — s ezek miatt az uralkodó osztályok felelősségre vonása, sokszor kíméletlen ostromozása. A legkorábbi reformátoroknál, így Ozorainál is (sokkal inkább mint Dévainál, akinél ilyen gondolatok legfőljebb egyszer-kétszer ha megcsillannak), azért értékelendő különösen nagyra ez a nemes szociális vonás, mert ez a maguktartása az ő főúri pártfogóiknak — alig két évtizeddel a Dózsa-lázadás után — nem lehetett túlságosan inyókra s az sem lehetetlen, hogy talán éppen e miatt az Isten igéjéből merített keresztyéni szókimondásuk miatt sem volt hosszú ideig maradásuk egyik-másik akkori nábob birtokain. Ozorai művében is minduntalan föllángol a néppel együttérző apostol szent haragja a földhözkött parasztság kizsákmányolása ellen, amelyért éppen nem csak a pénzsajtoló papuralmat teszi felelőssé, hanem az úri rendeket is. A pápas keresztyének között gondosan megkülönbözteti (A₅₋₈) az „egyigyű parasztokat“, akik csak tudatlanságból távoztak el az Isten akaratától, a papoktól és harátoktól, akik „ördögnek engedelmeből“ állottak ellene annak. Annak igazi okát, hogy a papok miért veszik két szín alatt az úrvacsorát, „mikor miséjeket árullyák“ s a laikusoknak miért engedik csak az egy szín alatti áldozást, abban találja meg, „hogy mikor elhatták volna ah tanítást, lennének valami dolgok és cselekedetek, hogy kiért magokat eltartatnáják, és lenne valami oly dolgok, hogy ah paraszttól különbözének“ (O₅₋₈). De ez most már nem mehet így tovább. „Megmondom azt is, kit hallottam oly embertől, hogy ki dejákul nem tud : egy ember azt mongya vala, ha ah paraszt embernek nem jó és nem alkalmas két személy alatt hozzája venni, hát mi okért mutatják két személy alatt, mit csalogatnak ah papok, miért mutogatják, ha nem akarják adni. Azért az Úr Isten még ah parasztnak is felindította az ő elméjeket az ő beszédének esmeretire . . .“ (P₅₋₈.) Ime a reformáció lelki demokratizmusa, melyet a néppel együttérző s valószínűleg belőle is való igehirdető valósággal ujjongva hirdet ! — „Oh én édes Istenem“ — fakad ki keserű gúnyal más helyt — „ha ah pap hozzája veszi ah Krisztusnak testét vérét, pénzt avagy valaminő egyéb hasznót kíván, ah paraszt ember peng, mikoron ő hozzája veszi, nem hogy üneki valamit aduának, hanem még pénzt vesznek rajta. De hogyha mind el kell tartani azt, ah ki imádkozik és ah ki ah Krisztusnak testét vérét hozzája veszi, hát minden jámbor keresztyént el kell tartani, vagy pap, vagy paraszt, mert minden jámbor keresztyénnek imádkozni kell és ah Krisztusnak testét vérét hozzája kell venni, ha azért ezeket mind el kell tartani, ki tarthattya el ? Bizony nem tudom, hanemha az égi madarak és egyéb oktan állatok szántanak, aratnak, kaszálnak . . .“ (S₃). Még erősebben, szinte már az izgatás határát súrolva, zúdul meg haragja a társadalmi igazságtalanságok ellen a következő hasonlatában (amellyel az egymásért való imádkozás jelentőségét akarja szemléltetni :) „Énnekem, ha egészségem vagy, neked nem lezend, semmit teneked az én egészségem nem használ, mert ha mit használna az ép embernek egészsége ah betegnek, tehát hatalommal elvonnék ah nagy urak ah szegénnek az ő egészségét, és nem hannák, ha csak egy szempellantásban is betegek lennének, sem ünnön magok, sem feleségek, sem gyermekek. De hogyha én teneked orvost keresendek, hát így használok én teneked az én egészségemmel . . .“ stb. (V.) Pedig hát „mind urak, mind papok, mind parasztnak“ egyforma kárhóztatás alá esnek annyiban, hogy mind „erre viselnek nagy gondot, kit az Isten soha nem parancsolt, arra pedig nem viselnek gondot, ah kit ő parancsolt . . .“ (Z₅₋₈).

Népevel azonban nemcsak szociális-gazdasági tekintetben érez együtt a

reformátor, hanem annak szellemi javáért is buzog. Az Isten nemzeti nyelvű tiszteletének ügyéért — ami a reformációnak egyik kulturális alapvonása — többször emel szót igen erélyesen. Kárhoztatja azt a papot, akinek „fű dolga ez, hogy harangoz, össze híja ah kösséget, feláll, dejákul nagy sokat énekel avagy beszél, kiben ah kösség semmit nem ért...“ (R₅₋₈). „Gorombák“-nak nevezi és metsző gúnnyal cáfolja azokat, akik szerint „az Isten jól tud dejákul, görögöl, sidóul, ha nem értjük mi, érti ű! Ugyanis azért írták az Irást, hogy mi Istent taníhok, azért harangoznak, hogy az Isten oda mennyen, mind angyalaiival egyetemben és tanollyon ott...“ (S). Felláborodva mondja: „ha valaki részeges, avagy orh, avagy szüvében harag viselő, avagy tolvaj, avagy szüvében valami nemő egyéb féle bünben [vagyon], ki Istennek parancsolatjának ellene vagyon, nem tartják ez olyan bünösnek, mintha Urunknak testét-vérét két személy alatt osztogatja valamely pap, avagy vejendi valamely paraszt, avagy ha ah pap ah misét magyarul mondangya, magyarul keresztelend, magyarul oldozand. Ime itt is az ördög Istennek székiibe ült“ (C₅₋₈). Egy helyt a magyar nyelvért való buzgásában még a tolla is elbicsaklik, midőn azt írja, hogy szent Hieronymus „ah zsidó zsoldárt — — — magyarra fordította“ (F₂).

Nemzetének ügye egyébként is szíven fekszik ama Mohács utáni keserves évtizedben. Már ő szembetalálja magát avval a lélekbemarkoló nagy kérdéssel, amely elé a régi egyház védelmezői éppen a nemzet sorsa szempontjából állították folyvást a reformáció terjesztőit — s már ő megadja e kérdésre azt a feleletet, amely azután állandó magva marad a magyar reformáció nemzeti theodiceájának és önvédelmének: „*Tizenhetedik kérdés*: Nagy nehezen tecczik az én nekem, hogy im minek utánna ezt kezdék hirdetni ah kütt ti Istennek beszédének mondotok, nagy sok nyomorúság szálla mireánk; és én azt hiszem, hogy bizony az okáért bocsátta mi reánk az Úr Isten eh sok nyomorúságot, mert lám annak előtte, míg ezeket nem halljuk vala, békével valánk. — *Erre ezt felelem*: Valamikor azok ah népek, ah kik az Úr Istennek népének mondoták magokat, de az Istennek beszéde szerént nem éltenek, mint tudni illik nagy sok bálványimádásokban foglalták magokat, ő köztük semmi igasság nem volt, hanem hamisság, minden hatalmasság és méltatlanság, minden nemő fertelmes bünök — tehát az Úr Isten elment, nagy nyomorúságot bocsátott reájok, hogy mivel eszkebe vennék magokat. Azonközbe bocsátott oly embert is, hogy ünékik az ű bünös voltokat megjelentené és intette őket, hogy az Istennek beszédének követésére térnének. Ennek okáért ah kik gonoszok voltanak, azt mondoták, hogy az Istennek beszédének hirdetése és ah ki az Istennek beszédét hirdette, az az oka ah nyomorúságnak, nem az ű bünök és hitelenségek... Igaz szintén azonképpen most is, nem ah mostani Istennek beszédének herdetése oka a háborúságnak... , hanem az, hogy nem akarják venni.“ (Bb₂—Bb₄). „De te, ki keresztýén és jámbor vagy, ne gondolj eh féle beszéddel...“ (Bb₅). XVI—XVII. századi hitvitáink, sőt költészetünk egyik legismertebb alaphangja csendül meg itt, egy a nemzete sorsán Isten színe előtt tépelődő magyar lélekben, nyomtatott könyvirodalmunknak mindjárt a legkezdetén.

Könyve és stílusa Ozorai Imrét tehetséges, eredeti észjárású, gazdag szellemű és apostoli hevületű jó magyar embernek és alkunélküli, odaadó Krisztus-szolgának mutatja.

III. fejezet.

Ozorai reformátori eszmevilága.

Első rész: A régi egyház állapotai Ozorai művében.

1. A „szentségárulás“. — 2. Egyéb kortörténeli vonások.

1. Ozorai Imre a római katolikus egyházi tanítás és rend minden lényeges pontját többé-kevésbé bírálata alá veszi ugyan, de a fő botránykő számára mégis a miseáldozat tana és gyakorlata s a papságnak ehhez fűződő existentialis és finansialis érdeke.

Minduntalan visszatér a „szentségátulásra” és meg nem szűnik azt gúnyjal és haraggal ostorozni. Könyve legterjedelmesebb szakaszát pedig egészen e rendszer éles és népszerű kritikájára szánja. Itt fejti ki teljes részletességgel azt a szerte-szertül hangoztatott meggyőződését, hogy a római miserendszer tulajdonképeni célja a papságnak munka nélküli eltartatása, kényelmes megélhetése.

„Utólszor azok élnek — úgymond — gonoszul ah szent jeggyel, akik pénzért, adományért, kedvért veszik hozzájuk, eh képpen élnek inkább mindnyájan, kik egyházi embereknek mongyák magokat. . . . Az egyházi embert vagy fogaggyák plébánusságra, vagy oltármesterségre, avagy káplánságra; ha plébánusságra fogaggyák, vagy városra, vagy falura, . . . hát így fogaggyák: Jó uram, ém az uraim neked aggyák ah plébánosságot. De úgy, hogy káplánokat tarcs, kik regvel Urunknak testét vérét hozzájuk vegyék és ebéd előtt meg ugyan, te magad ünneppon vedd hozzád. De szebb névvel mongyák, mert im ezt mongyák: meglegyen mind ah nagy mise, mind ah reg mise, eh penig mind egy. . . .” Itt tehát szerződés köttetik: „az egyházi emberek elaggyák Urunknak testét vérét, és imezek megvészik. Hogy ez bizony legyen, ebből megtetszik: mert ha ah gyulai plébános két hétiglen avagy hogy holnapiglan oly embereket nem tartand, hogy kik Urunknak testét-vérét hozzájuk vegyék, ha képes volna, hogy ah plébános oly jámbor volna, mint Istennek angyala, sem tartaná ah plébánosságban. Viszont, ha ah város nem fizetend, bizony sem ah plébános, sem ah káplánok hozzájuk nem veszik, hanem még azt mongyák, hogy nem tartoznak vele.” De épp így van a falvakon is. Pedig mivel használ többet a plébános úrvacsoravétele a híveknek, mint — a híveké neki? „Azért én nem tudom, hogy miért kellene azért úneki fizetni és azt ű túle pénzen megvenni. . . .” (P₅₋₈.)

Épp így szerződik a plébános is a káplánokkal hat forintra és ételük-italuk megadására misemondásuk fejében. „Ha káplánmesterségre vagy oltármesterségre fogadnak valakit, annak is meg azt mongyák: Jó uram, ém adok teneked kezdedbe egy falut, vagy egy falunak kilencedit, egy molnot, vagy egy nyáj ménest, vagy ennye szám tehenet, de te Urunknak testét vérét hozzád vegyed minden héten kétszer avagy háromszor, azaz mongy misét; amaz felfogaggya. Ha penig ebben el nem járand, mindjártan elveszik tőle mind ah jószágot és mind az örökséget. Azért ah jámbor, ah ki az oltármesterséget avagy ah káplánmesterséget szerzi, ah Krisztus Urunknak testét vérét pénzen megveszi és az egyházi ember elaggya, azaz egyyik sidó, másik Judás. Ez ilyen ároknak és kereskedéseknak rakták ah sok káplánakat, oltárokat. Csoda inkább, hogy azt is nem szerzik volt, hogy pénzért gyóntattanak volna és pénzért kereszteltének volna meg valakit, de bizony sok helön volt az is” (Q—Q₂). Az ilyen „bizott emberek” tehát „jövedelemért, szőlőért, malomért, faluért, tömlő borért, sák buzáért, végre akar csak három pénzért, egy ebédért, mint szokott lenni tornak idején” szolgálnak (R₃). Szóval a mise volt az, „ki ah papokat restekké tőtte, eh volt, ki ah prédikálást, az Istennek beszédének herdetését közzöllönk kivesztette” (S₅₋₈).

Orzainak ez az előadása korának egyházi állapotait híven tükrözi. Tudjuk, hogy ez időben Gyula városának a plébániajavadalma fölért egy jó prépostsággal vagy apátsággal; a plébános két malomnak vasárnapi vámjával hirt többek között, azonkívül egy egész falunak volt földesura. E javadalomból természetesen több káplánt is kellett tartania. Ezért is emlegetik a gyulai plébániát 1520 táján „archipresbyterialis ecclesia”-nak. Van e mellett Gyulának klastromi temploma és több káplánja is. A környék is tele van jövedelmes plébániákkal, káplánokkal, oltárokkal. A javadalmasok (a káplánoknál, oltároknál „rectorok” = mesterek) jobbágytelkekből, erdő- és malomrészekből élnek.⁵⁸ Az ilyen javadalmas káplánokat, oltárokat rendszeren „in refrigerium animae”, egys elhunytaknak lelki üdvösségeért mondandó misék céljára emelték: egy-egy jobbfajta javadalmú oltárhoz ház, szőlő, kaszáló stb. tartozott.⁵⁹ A plébánosok meghatározott számú káplánok tartására voltak kötelezve s ha ezt nem tették, a község panaszt

⁵⁸ Karácsonyi : I. m. I. 181. I. II. 146. I.

⁵⁹ Lásd pl. Eht. Eml. III. köt. 369.—370. lapok.

emelhetett ellenük.⁶⁰ A gazdag javadalmak mellett nagyszámú papi proletáriátus is tengődött, jóformán alamizsnákon.

A reformátorok ebben a rendszerben a szent dolgok leple alatt üzött kufárságot, simoniát láttak s mindenütt a legélesebben harcoltak ellene. Az Ozorai kíméletlen summázása szerint: „egy beszéddel, ah papok, nem szólok ah jámborokról, mostan Judások, mert pénzen, adományon árólyák ah Krisztust, az egyéb népek, kiveszem ah jámborokat, sidók, ah kik penig párttyokat tartják, Pilátosok...“ (Q₄). E kufár rendszernek a megszüntetésében látták a reformátorok az egyház megtisztításának egyik főfeltételét. Ahogy Faber Egyed, a liegnitzi lelkipásztor kiköti Besztercebányára meghívatása elfogadásának egyik föltételül: „Wers auch gutt und götlich. das man der altarischen gelt, odder stift gelt zu den messen und messlesen, zu eynem bessern, nuczern, und götlichern brauch angewendet, daraus unser Herr got, sampt seynem Son ihesu christo, besser möchte gelobt und geprisset, und darczu dy ganze gemeyn ynn goth tröstlicher erbawet werden“⁶¹ — úgy hangoztatja Ozorai is, hogy „az egyházakat nem arra kellett rakni, hogy ott valaki szentséget árólyon, hanem arra kellett volna raknia, hogy ott ah keresztyén ember hallgassa, tanulja ah Krisztusnak beszédét és az üdvösségnek útát, és minden cerimóniákban, ah kik ah Krisztusnak beszéde szerént fundáltattanak, magát és az ő hitét gyakorolja, azaz gyakorta meggyónnék és Krisztusnak testét-véréét hozzá vegye, az ő hűlinek erősségére és imádkozzék ott kevéltképpen...“ Igehirdetésben, tanításban és sakramentumok osztogatásában kell foglalatosoknak lenniök a papoknak, nem pedig imádságuknak s a Krisztus testének és vérének árulásában. Aki e tisztben pap létére igazán el nem jár, „hát az csak ah nevét viseli ah papságnak és jobb volna, hogy csordát őrizne... ehféle pap nem különböz ah tehén pásztortól, kinek sem szeme, sem lába nincsen...“ (R₃—R₅). Sőt még azokról is megvan a nagyon elítélő véleménye, akik a helytelen misében való pusztá passzív részvételökkel is támogatják a rendszert, bár különben maguk is látják a hibáit. Ezeknek, kivált a tudósabbjának „hütelenségét, képűtálását, bálványimádását“, általában maguk mentéseit lapokon át (Q₅—R) ostromolja, ami nyilván arra mutat, hogy a vezető intelligens elem között akkor még ez a kétlaki felfogás erősen tartotta magát.

Ebből s az idézett helyekből általában látszik, hogy Ozorai a régi rendszerről még úgy beszél, mint — Gyulán is, környékén is — uralkodóról, amellyel szemben neki a megsemmisítő kritika és az új úttörés nehéz és nem mindig hálás föladatát kell elvégeznie.

2. Egyéb vonatkozásban is világos ez.

Papság és laikusok még nagyban ragaszkodnak a régi vallásos szokásokhoz, így a bőjthöz. Ozorai szerint „igaz hitvel és igaz szeretetvel kell embernek lenni, és így mindenkoron bőjtől... De *mostan* nem így bőjtölnek... mert mindent megutálnak, mindennek fején akarnak jární, kevélyek, irégyek, fősvények, fajtalanok, részegesek... Némelyek pegyég egy vacsorának elmulása helyett háromszor laknak jól, mint tunni illik, ah mely nap bőjtölni akarnak, annak estin, ah mely nap bőjtölnek, annak ebédén, és annak utánna való napnak ebédén, némelyek még háromszor is részegölnek meg, avagy kétszer, mint ah kik vízzel bőjtölnek; de eh féle bőjtölések nem egyebek, hanem képutálások...“ (K₄). Nagyon sokan vannak még, akik látják ugyan már a régi egyházi rend, elsősorban a mise helytelenségét, de mégis részt vesznek bennök, „hogy mást meg ne botránkoztassanak“. Ez gonosz példaadás Ozorai szerint, mert „ah kik láttyák és tudatlanok, azt mongyák, de amaz tudós ember sem menne oda, ha jó nem volna, oda megven, azért én is oda megyek“ (R—R₂). Az ilyen kétfelé sántikáló, „tudósok“ — elsősorban a humanista szelleműek — ezekben az években még a leggyakoribb jelenségei közé tartoztak a forrongó egyházi életnek Magyarországon.

Az emberi lélek akkor is, azelőtt is szomjúhozta ugyan az Isten igéjét, de szomjúságának kielégítését helytelen úton kereste. „Csak ah mi tuttonkra is soha

⁶⁰ Lásd pl. Eht. Eml. II. köt. 140., 143., 146. lapok.

⁶¹ Eht. Eml. III. köt. 546. l. (A levél kelte 1541. márc. 31.)

egyébre nem tanítottanak“ — panasolja — mint csak a Mária és a szentek tisztelgetére, érdemükben való bizásra (X₈). „Rómába elmentenek, Bódogasszony házához elmentenek, Szent Jakab házához még ugyan az üdvösségnek megnyeréséért, de soha meg nem találták azokon az helyeken...“ (Ee). Tudjuk egyebünnen is hitelesen, hogy a régi békésmegyei katolikusok nagy számmal jártak búcsúra, nemcsak Gyulára és Váradra, hanem még Rómába is;⁶² Ozorai e sorából pedig kitetszik, hogy nemcsak a római híres kegyhelyekre és a loretti kápolnához, de még Spanyolországba, a Jakab apostol állítólagos tetemeit rejtő compostelai⁶³ híres búcsújáró helyre is elvitt egyes békésmegyei zarándokokat a buzgóság. A csodakórság, a habona egyébként is virágzik: „mostan is csak íme Bábák [javasaszonyok, ‚vasorrú bábák‘] nagy dolgokat cselekesznek, nagy betegségekből az ü büvölésekkel sokakat meggyógyítanak“ (X₄ skk.), ami persze Ozorai szerint — amint általában a szentekkel kapcsolatos csodatételek is — mind az ördög műve (bár „Istennek engedelmeiből“).

A papság zöme, amely ezen dolgokat jóváhagyja, sőt előmozdítja, tudatlan s rendkívül alacsony erkölcsi színvonalú. „Fű dolga ez, hogy harangoz, öszve híja ah kösséget, feláll, dejákul nagy sokat énekel avagy beszél, kiben ah kösség szmmit nem ért...“ (P₅₋₈). A tudatlanság vádjá ellen azzal szoktak a papok védekezni, hogy „nem lehetünk mindnyájan baclariusok“, meg aztán „hogy nincs mivel könyvet venniük“. Pedig hát „vagyon mivel inniok az koresomán, vagyon mivel hátsubát vagy purpian köntöst venniük. De nem hogy az es nem jó volna, de először amannak kellene meglenni. Mint jó, hogy ah vitéznek jó ruhája vagyon, de ha lova, fegyvere és hadhoz való szerszáma nem lejénd, csak nevetség üneki viselni ah jó ruhát. De ha ugyan tudatlan, hagygon békét ah papságnak...“ (S—S₃). Az ilyenek csak arravalók, hogy harangozásukkal miséjük „csudálására“ gyűjtsék össze a népet; hogy „vessenek valamit a kösség eleibe, kiért őket elartásák“. Bérüket persze követelik is: „add meg szolgálatom, ezért szolgáltam az egyházat ijel-nappal — úgy mint azt mondanája: ezért árultam én tinektek, és azért rágtam. ittam ah Krisztusnak testét, vérét...“ (S₃).

Nem csoda, hogyha az ilyen papság az egyházi rendelkezéseket és a kultuszi rendtartásokat jóval feljebb becsüli az Isten tíz parancsolatánál és ezt a megfordított értékelést viszi be a keresztyén nép köztudatába is. „Mert valaki embert öl, ki az Istennek parancsolatjának ellene vagyon, nem olyan bünösnek tartják azt az egyházi emberek, mint azt, [ha] pénteken avagy szombaton húst ennének.“ A részegesség, lopás, haragtartás nem akkora bün szerintök, mint a két szín alatti áldozás vagy a nemzeti nyelvű istentisztelet. „Végre, ha valamely papnak két vagy három k...ja volna, de ha oly büne volna, kit ember csak nevezni sem mer, sem tartanak olyan bünösnek, mintha jámborul Istennek szerzése szerint megházasodnék — nem győzöm mind elé számlálnom...“ (C₅₋₈).

Ennek a legutóbbi rettentően erős vádnak az igazolására ott van Várday Pál esztergomi érseknek 1530 április 5-iki keletű utasítása Selmecebányára kiküldött vizsgáló biztosaihoz, akiknek a papokat illetőleg többek között a következő pontot is kitűzi vizsgálatuk tárgyául: „*Si mulierculus forciatis loco uxoris publice tenent, vel quod deterius est, si in facie ecclesiae matrimonium contraxerunt?*“⁶⁴ Ott van továbbá Brodaries István szerémi püspöknek VII. Kelemen pápához a lutheranizmus terjedéséről szóló, 1533 augusztus 1-i keletű levelében a következő rész: „*Sacerdotes palam uxores ducunt. ... Nec scimus nos, qui Sedis Apostolicae sumus observantes, quid ad talia respondere, vel quo pacto illorum opinionem refellere: nam si dicamus, sanctius esse et Deo acceptius sacerdotes (quod fere ubique fit) scorta quam uxores habere, ut longe turpiora taceantur, nescimus quam pie id asseverare possumus.*“⁶⁵

Kifogástalan, egykorú okmányi hitelességgel igazolható tehát, hogy az Ozorai legtúlzóbbaknak látszó terhelő állításai sem légből kapottak.

⁶² Karácsonyi : I. m. I. köt. 182. lap.

⁶³ Compostela = Jacomo Apostelo rövidítése,

⁶⁴ Eht. Eml. II. köt. 23. lap.

⁶⁵ U. o. 272—173. lap.

Második rész : Ozorai theológiai nézetei és álláspontja.

1. Egyház, Biblia, megigazulás, törvény, bűn, jócselekedetek, szentkultusz. — 2. Sákramentumok, úrvacsora.

1. Ozorai Imre a theológiában teljesen az ő nagy wittenbergi mestereinek, Luthernek és Melanchthonnak a tanítványa. Ezeknek alapgondolataitól való függése lépten-nyomon kimutatható s bár azt, amit tőlük tanult, nem szolgálai recitálással, hanem a saját legmélyebb meggyőződéseivé átolvasztva, mint önnön lelki életdarabját, eredeti ötletességgel és fordulatossággal adja elő, tárgyi és lényegi eltérést Luther és Melanchthon egyetlen sarkalatos tanításával szemben sem találunk nála. A reformátori irány tekintetében még olyan kismértékű eklekticizmus sem állapítható meg Ozorainál, aminőt kortársának, Dévainak az írásaiban találhatunk,⁶⁶ ennek a helvét úrvacsorai irányba fordulása előtt.

Igy az anyaszentegyházról a wittenbergi reformációval egyezően tanítja, hogy az „az híveknek szent gyülekezeti, kit ah Krisztus megszentelt az ő szent halálával és vérével megváltott“ (C₅₋₈). „Feje csak ah Krisztus“ (Ff). Ezt mondjuk mi, úgymond, „ah credoban közönséges szent egyháznak“, bár maga az ecclesia szó „igaz magyarázattal nem egyházat (templomot) jegyez, hanem gyülekezetet“ (C₅₋₈). Ez az igaz egyház láthatatlan, mert „bizonyos helyre nem köteleztetik, hanem mind ez velágon szerte szerént vagyon“ (D₅₋₈).

Az igaz egyházat az jellemzi legfőképpen, hogy „az ő szemei vannak figesztvén ah mi Urunknak Istenünknek beszédére, miképpen ah szolgáló leánnak az ő szemi vannak az ő asszonyának kezében. Nem akar tehetsége szerént csak egy pontnera is eltávozni az Istennek beszédétől, mind lelke és teste szerént ah mennyere embertől lehet, az Istennek beszéde szörént él...“ (Ff).

Az Istennek beszéde a teljes Szentírás, „ah kinek senki ellene nem szólhat, kinek hitelére kételenek vagyunk, ki minden fogyatkozás nélkül való írás és ki elég ah mi üdvösségönknek megemeseretire“ (B). Tehát a lehető legvilágosabban fölállítja és egész művén következetesen keresztülviszi a reformáció nagy, ú. n. „formális“ alapelvét: a Biblia a keresztényi hitnek és cselekedeteknek egyetlen zsinórmértéke. A szintén sűrűn idézett egyházi atyákkal (Augustinus, Hieronymus, Ambrosius, Chrysostomus János stb.) szemben is nem egyszer hangoztatja, hogy ezeknek tekintélye nem egyenlő a Bibliáéval; „mi csak ah szent írásnak hitelére vagyunk kételenek“ s az atyák írásainak is ez az egyetlen mértéke (T₄, v. ö. C stb.)

Teljesen bibliai alapon fejti ki aztán a reformáció nagy alaptanításait és legfőbb vitakérdéseit. Így elsősorban a hit által való megigazulás sarkalatos reformátori („tartalmi“ elvét), amelynek ezt a fogalmazását ugyan nem használja (a „megigazulás“ szót mindössze egyszer-kétszer alkalmazza, helyette „üdvözülést“ és „bűnbocsánatot“ mond rendszerint), de a lényegét annál bővebben és teljesen mestereinek tanítása szerint, föltárja és megmagyarázza. Azt is megtanítja egyébként, hogy „ah sidó szólásnak módja szerént ah bűnnek bocsánatját és az üdvezölést igazulásnak mongyák ah szent írásban“ (I₂).

A hívő embernek „nincsen semmi félelme ah parancsolattúl, hanem szeretttől [!] él az Istennek akaratja és beszéde szerént. Nem hogy ah mi bűnre hajló természetönket evvel nem kellene rettegetnünk, mert igen is kell, de az új természetet, ah kit mi bennünk az Istennek malasztya szerzett, nem szükség evel iegetnünk, mert immár bátor és nem fél semmit, mert jól tuggya és hiszi, hogy ah Krisztus ő érette be töltötte ah törvényt és ha történet szerént megszegi is, hiszi, hogy az Isten úneki megbocsátja ah Krisztusért“ (D). Ez a megigazult ember lelkiállapotának a reformáció tanítása szerinti igen szép és szabatos képe.

A törvény megtartása nem szerez bűnbocsánatot, tehát megigazulást, egyszerűen azért, mert a törvény a gonosz kívánságot is tiltja, amely tilalmat pedig senki sem tudja tökéletesen megtartani.

⁶⁶ L. Révész Imre : Dévay Bíró Mátyás tanításai. Kolozsvár, 1915. Kül. 155. skk. lapokon.

„ah törvényben meg vagyon tiltván, hogy még csak szüvedben is ne gondolj gonoszt, se kívánj, miképpen ah kilencedik és a tizedik parancsolatban⁶⁷ ...immár gondollya meg valaki, hogy ha ha valamely időben gonoszt nem gondolt...“ (E₃—E₈.)

Ádámot az Isten még úgy teremté, hogy „megtarthatja vala ah parancsolatot“ (E₅—8).

„szüvében teremté minden parancsolatnak esmeretit, kiknek ábrázatit és nyomdokit most is látjuk, nemesak ah pogányok lelkében, hanem még ah mi lelkünkben is, úgy hogy ah természetnek és ah Moisesnek törvénye mind egy, miképpen minden ember megértheti, ah ki mind ah két törvényt összeveténdi; és ah Moisesnek törvénye csak magyarázza ah természetnek törvényét...“ (F.)

A büneset óta azonban Krisztuson kívül senki nem tarthatta és tarthatja meg tökéletesen az Isten törvényét.

A Krisztus eljövele előtti „szent atyák“ is csak a Krisztus által üdvözültek :

„mert mikoron ah törvényből megértették az ű bűnös voltokat és látták, hogy az ű mi voltokból es nem üdvözülhettek, az orvos Krisztushoz folyamtanak és biztanak az eljövő Krisztusnak érdemében és az által üdvözültenek.“ (F₈—G.)

A „szentek“ is esnek bűnbe, azonban nem halálos, csak bocsánandó bűnbe.

„Háromféle bűn vagyon és háromféle bűnös vagyon : első bűn mondatik eredet bűnnek, ki nem egyéb, hanem oly bűnösség, hogy ki mi reánk a mi atyánk vétkeirt szállott és evel egyetemben ah mi természetünk annyera megromlatott, hogy ha akarnójók, sem tehetnők, hogy ne vétkeznénk... embernek lelke untalan külömb-külömb Istennek ellene való dolgokra [törekedik ?], gyakorta pegyég Isten ellen való dolgokat is eselekszik, ezek az eredet bűnnek gyümölesí... minden gonosz gondolatok és minden Istennek ellene való teteményök...“

de hogy ah Krisztus eljövö, valakik ű benne hűnek, és nem úgy hűnek, mint az ördögök, ...hanem úgy hűvek, hogy ű érettek holt meg ah Krisztus és minden reménysegeket ű benne vetették, ezeknek bűnöket megbocsátja az Űr Isten az ű szent fiairt, az az megbocsátja mind az ű természeteknek bűnösségét és megromlását, azaz, minden Istennek ellene való gondolatokat és teteményeket... ezeknek az ű bűnök ah Krisztusnak érdemiért bocsánandó bűnné lött, az az megbocsátott bűnné...“

Nagy sokan vannak, kik csak színnel keresztyének... ezeknek ninesen gongyok arra, hogy Isten szerént éllenenek és nem oltalmazzák magokat, értvén, tudván, gyakorta az Űr Istennek ellene vétnek... ezek azok ah kik halálos bűnben vannak, ezek ah kik illyen bűnben meghalandnak, mindjártan pokolra mennek...“ (G₅—8.)

„...non concupisces, praeceptum est quo nos omnes peccatores convincimur, cum nemo possit non concupiscere, quidquid contra molitus fuerit.“

Luther: Tractatus de Libertate Christiana.⁶⁸

„ideo promulgatus est decalogus ut illustraret et interpretaret legem naturae.“

Melanchthon: Loci communes rerum theologicarum 1535.⁶⁹

„Patres norant promissionem de Christo, quod Deus propter Christum vellet remittere peccata... Ideo gratuitam misericordiam et remissionem peccatorum fide accipiebant, sicuti sancti in novo testamento.“

Melanchthon Apologia Confessionis Augustanae.⁷⁰ V. ö. Loci i. h. 416. l.

„Vetus partitio est peccati in mortale et veniale... Primum de morbo illo naturae... hunc morbum natura sua peccatum mortale esse... ille morbus non est otiosus, sed gignit cupiditates et affectus vitiosos etiam in sanctis... Huiusmodi affectus, quia condonantur sanctis, fiunt peccata venialia, hoc est, condonata... Sed est aliud quoddam genus actionum, quae sunt eiusmodi, ut, qui eas admittunt, excidant gratia Dei (hoc est), desinant reputari iusti et damentur nisi respiscant. Hae actiones vocantur peccata mortalia... in hoc genere actionum peccatum mortale est, probare aut facere aliquid contra conscientiam...“

Melanchthon Loci 1535. (I. h. 447—449. II.)

⁶⁷ T. i. a róm. kath. és lutheránus számozás szerint.

⁶⁸ Opera latina varii argumenti : Erlangeni kiadás. IV. 221. lap.

⁶⁹ Corpus Reformatorum XXI. köt. 392. lap.

⁷⁰ J. T. Müller : Die symbol. Bücher der ev. luth. Kirche, 97. lap.

Azonban a törvénynek, noha a szentek és választottak sem tudják tökéletesen megtartani, még így is többféle haszna legyen.

Megismerteti az Úr Istennek „ah bűn ellen való haragját és ítéletét“ (F₅₋₈) és odavezet az üdvözítő Krisztushoz. A jócselekedeteknek is, noha megigazító erejük nincsen, sokféle hasznuk van : bizonyosságot tesznek hitünkéről és gyakorolnak bennünket abban ; kimutatják a megváltó Isten iránt való szeretetünket s hálánkat és akarata előtt való engedelmes meghajlásunkat.

„Imezt vedd eszedbe, hogy ah hív keresztényekben eh féle elkezdett jótétemény kellemetes nem ah jótéteményeknek jó voltájért, hanem ah személyért, ah ki ah jót műveli, mely személy Istennek kellemetes ah Krisztusért ah kiből hitt, kiért immár ah személy, ah ki jól igyekezik élni naponként, ez akar mindenha öregbölni ah jóban... Noha ah jó nem tökéletes jó, mert gyakorta vétkezik akarata és értelme ellen...“ (H₄)

„Si honesta opera sunt peccata, quorum igitur prodest ea facere ? ... Nobis facilis est responsio, adde enim fidem ad hanc disciplinam, tunc placebit Deo, etiamsi re vera est imperfecta obedientia... quia persona placet.“

Melanchthon Loci 1535. (I. h. 386. lap.)

A jócselekedet különben nem egyéb, mint az igaz penitencia gyümölcse.

„Az igaz poenitentia pedig nem egyéb, hanem ah bűnnek és ah bűnnek minden terhének bizony megbesmereti, ki embernek lelkét igen megrettentí, nem különben, mint ha szemével látná az örök halált és az örök kárhozatot, de ebből fel kell kelni ah hűtnek általa... Eh féle hűtő ember azért immár gyűlöli ah bűnt, ki űneki nagy veszedelmére volt, szereti ah Krisztust, ki ű vele ennye sok jót tött, azért immár eh minden jóba foglalja magát, és megmutatja mind ünnömágának és mind ez velágnak az ű jó igaz hűtét, mind ah Krisztusnak beszédének valóságával és minden hamis dolgoknak romlásával, annak utána alamizsnálkodással és ergalmasságos cselekedetekkel.“ (M.)

„Constituimus duas partes poenitentiae, videlicet contritionem et fidem... dicimus contritionem esse veras terrores conscientiae, quae Deum sentit irasci peccato, et dolet se peccasse... in his terroribus debeat conscientia proponi evangelium de Christo. Debent igitur credere, quod propter Christum gratis remittantur ipsis peccata. Haec fides erigit, sustentat et vindicat contritos.“

Apologia Confessionis Augustanae v. ö. Conf. Aug. XII. articulus.⁷¹

„Si quis volet addere tertiam (partem poenitentiae), quae tamen effectus est, videlicet totam novitatem vitae ac morum, non repugno.“

Melanchthon Loci 1535. (I. h. 489. l.)

A szentek érdeméért sem nyerhetünk megigazulást és bűnbocsánatot. Erre vonatkozó terjedelmes fejtegetéseiből csak a következő példákat idézzük, mint nyilvánvaló parallelejt a Luther—Melanchton-féle ismeretes tanításnak :

„Mind ah töb szentek is ezen hitvel menének menyországba... de mi ezt eh hűtöt nem csudáljuk ah szentekben, maga eh volna, ha mit csudálnok kellene...“ (T₅₋₈)

„Quumque sancti maximas res gesserint... quarum commemoratio tum ad fidem confirmandam tum ad imitationem in rebus gerendis multum conducere, has nemo ex veris historiis conquisivit... Huiusmodi exempla, quae vel fidem, vel timorem... continent, proderat recitari. Sed histriones quidam nulla... fidei... scientia praediti confixerunt fabulas.“

Ap. Conf. Aug. i. h. 229. lap.

„Lehetséges az, szűz Mária és ah menyországbeli szentek imádkoznak mi érettünk közönségesképpen... de kíváltképpen valakiért nem, mert az Istenhez illendő dolog volna, hogy űk minden kíváltképpen való embernek dolgát tunnák. Jól lehet, hogy ah sincsen szent írásban sohúl meg írván, hogy ah szűz Mária vagy valamely szent imádkoznéjk mi érettünk, hanem ah könyvben vagy megírván, ah kit hínak Macabeorumnak, hogy Macabeus látta volt álmában, hogy Onias és Hieremias imádkoznéjk az Israel népéjért... az Írás csak az Istennek tulajdonítja azt, hogy mindenütt legyen és mindent lásson, tuggyon...“ (V₅₋₈)

„De sanctis etsi concedimus, quod, sicut vivi orant pro ecclesia universa in genere, ita in coelis orant pro ecclesia in genere, tametsi testimonium nullum de mortuis orantibus exstat in scripturis, praeter illud somnium sumtum ex libro Machabeorum posteriore (2 Macc. 15. 14.). ... Unde scimus sine testimonio scripturae, quod sancti intelligant singulorum preces ? Quidam plane tribuunt divinitatem sanctis, videlicet quod tacitas cogitationes mentium in nobis cernant.“ U. o. 224. lap.

⁷¹ J. T. Müller : i. m. 41. l. és 171—172. ll.

„Ezt elfelettém volt: Vannak olyak, hogy kik azt mongyák . . . lám ez velág szerént is ember mind járton nem mehet ah kerálhoz, hanem szolgálja által . . .

„Rejá felelek: Úgy vagyon az, hogy az Úr Istenhez mi nem mehetünk, hanem másnak általa, de kicsoda? Nyilván nem ah szentek, hanem ah Krisztus, kinek általa még ah szentek is az Úr Istenhez juttanak...“ (Z₄—Z₅.)

„Tisztöllyük mi a szenteket szeretettel, nem szolgálattal, . . . kell minékönk örülok megemlékeznünk; kell őket szeretnünk és azon kell az Istent kérnünk, hogy minékönk is malasztyát aggyva, hogy mi es az ő szent beszéde szerint élhessünk. Továbbá a szentek minékönk példáink és kell minékönk őket követnünk az ű életökben . . . Így kell azért mi nekönk tisztelnünk ah szenteket, hogy az Úr Istennek nagy hálákat aggyonk, hogy az ű ergalmasságából ah szenteket ilyen nagy ajándékokkal szerette és megmutatta ű benne az ű mi hozzánk való nagy kegyelmességét. . .“ (Aa₅—₈.) „. . . kövessük őket, az az, az ű hütöket és az Istennek parancsolatja szerént való jó életeket. ki ki mind az ű hivatalya és rende szörént, de igen nehézlik ezt az uraim, imezt penig örömet akarják vallani, hogy őket kérjék, hogy ű érettek imággyanak, örömet ékesítik az ű oltárokat is, eh penig nem egyéb, hanem szereti ah szenteket, gyűlöli ah szentseget. . .“ (Bb.)

„elmégy te, ah fiúban atyát csinálsz, ah szűz Máriában penig. . . . Krisztust. . .“ (Cc₅—₈.)

„Fortassis ex aulis regum sumunt hunc ordinem, ubi amicis intercessoribus utendum est. At si rex constituerit certum intercessorem, non volet ad se causas per alios deferri. Ita quum Christus sit constitutus intercessor et pontifex, cur quaerimus alios?“

U. o. 226—227. ll.

„Confessio nostra probat honores sanctorum. Nam hic triplex honos probandus est. Primus est gratiarum actio. Debemus enim Deo gratias agere, quod ostenderit exempla misericordiae, quod significaverit se velle salvare homines. . . Secundus cultus est confirmatio fidei nostrae. . . tertius honos est imitatio primum fidei, deinde ceterarum virtutum, quas imitari pro sua quisque vocatione debet. Hos veros honores non requirunt adversarii, tantum de invocatione . . . rixantur. . . Haec comminiscuntur, non ut sanctos honore afficiant, sed ut quaestuos cultus defendant.“

U. o. 223—224. ll.

„Ut largiamur, quod beata Maria oret pro ecclesia, num ipsa suscipit animas in morte, num vincit mortem, num vivificat? Quid agit Christus, si haec facit beata Maria?“

U. o. 227. I.

2. Az Ozorai művének derekas része, a „mise“ igazi értelméről, tehát az úrvacsoráról szóló tanítás szintén a wittenbergi reformáció hívének és követőjének mutatja őt.

Előre kell bocsátanunk, hogy a sákramentomokról általában nem ad elméleti theologiai fejtegetéseket, éppúgy, mint a többi theologicumokról sem (ellentétben Dévaival, akinek úgy latin műveiben, mint magyar főművében bőven találunk, bár szintén gyakorlati végeclű, de az elméleti theologia magaslatain mozgó fejtegetéseket, amelyeknek éppen ezért könnyebb is megtalálni paralleljeit⁷² a Luther és a Melanchthon theologiai főműveiben, mint az Ozorai minden theologiai iskolásságtól ment, minden ízökben gyakorlati tanításainak irodalmi megfelelőit kimutatni ugyanott).

Alkalmilag, ahol arról beszél, hogy Krisztus az Ő anyaszentegyházának tagjait miképen tisztítja és szenteli meg, megemlíti az Ige mellett az azt bizonyosabbá tevő *keresztseget*, azaz „ah vízbe való mosást, hogy ezt mi ne különben vennők, mint hogy ha szemönkkel látnók, hogy az egy Szentháromság vallást tenne és kezet ezenbe adna, peccétes levelet adna, és ah kiket ah Krisztus minékönk ígért, ez [?] ugyan bizony létel szerint is úgy vagyon, mert ott ah keresztsegeben az egész Szent háromság cselekedik ah pap jámbor keze és szája által“ (C₅—₈). Ez nem egyéb, mint igen szabatos kivonatolása, részben szó szerinti idézése annak, amit a keresztsegről Luther a „De Captivitate Babylonica Ecclesiae Praeludium“ c. iratában tanít.⁷³

⁷² L. a szerző idézett művét.

⁷³ Dr. Luther Márton három alapvető reformátori irata. Bp. 1901. 225—226. lapok.

Abból a körülményből, hogy a gyónást több ízben is cselegeti, még pedig úgy, mint az úrvacsoravételhez hasonlatos keresztyéni kötelességet („gyónnyék meg, amikor lehet, minden holnapban avagy két holnapban egyezzer, és vegye hozzája ah Krisztusnak testét-vérét“ R₃. — „miképpen hogy ah szomszéd plébánushoz gyónol, mikoron tetezik, igaz azonképpen vedd tüle ah Krisztus vacsoráját is“ S₃), és mint a papnak az igehirdetéssel és a keresztség és úrvacsora kiszolgáltatásával egyenrangú tisztét (R₄: „hogy oldozzon, avagy kötözzön“) azt következtethetjük, hogy Ozorai a gyónást, illetőleg a poenitentiát és abszolutiót, még éppúgy a sákramentumok közé sorozta, mint jó darabig — bár eleitől fogva némi ingadozással — a lutheri reformáció és („ödozat“ néven) Dévai is. Hogy azonban ezt ő sem teljes bizonyossággal tehetette, kiténik a következő, alkalmilag mellékesen tett kijelentéséből: „minden szent jegyben beszédnek és állatnak kell lenni, mint ah keresztségben, mint az oltári szentségben vagyjon...“ (P₅₋₈), amiből kitetszik, hogy tulajdonképeni sákramentumnak — Lutherékkel egyezőleg — mégis csak ezt a kettőt ismerte el.

Úrvacsorai tanításában legelőször is átveszi Melanchthontól (Dévaival egyezőleg) a következő téves etymologiai fejtegetést:

„Ah misének az ő neve eh jegyzésben sohol nincsen ah szent írásban, sohol sem ah Krisztus, sem az apostolok ah Krisztusnak az ő testének vérenek hozzánk való vételét nem nevezték eh névvel. De mind az által missa találtatik ah szent írásban, de más jegyzésben. Találtatik penig ah Sidó Bibliában, nem ah deiak sem ah görög Bibliában, megmondom ah helyet is: ...vayon Moisesnek ötödik könyvének tizenhatod részében [Deut. 16:9-10.] ...Áldozzál te ah te kezdednek szabad akarat szerént való áldozattyával, avagy áldozattyát: itt eh beszédben, ahol ah deiakban ez ige vayon OBLATIONEM, magyarul áldozattyát, ah sidóban vayon ez ige *missa* ...könyő megértened, hogy nem jól mongyák az Krisztusnak testének hozzánk való vételét eh névvel, mert más dolog ah missa...“

Mondanád te: tehát miért nevezik völt eh névvel? im megmondom: mikor ah keresztyének úgy élnek vala ah Urunknak testének, vérenek hozzájuk való vételével, ah mint ő maga szerzette... minden valaki hozzája akarja vala venni ah Krisztusnak testét-vérét, bort és kenyért hoz vala, ah pap jámbor elmegyen vala, megarányza vala, mennyivel megírné azokat ah kik akarják vala hozzájuk vennie, és annyit vesznek vala ah gyólt kenyérből és ah borból, ah többit pegyég osztja vala ah szegényeknek. Minék okáért hogy azonképpen minden hoz volt ah mit hozhat volt ah Krisztus vacsorájára, miképpen ő törvénnek idején minden hoz volt ah mit hozhat volt ah pünkösöd napjára, annak okáért nevezték vala ah Krisztus urunknak testének vérenek hozzánk való vételét misének... (M₅₋₈.)

Majd a szerzetelési igék értelmét kifejtve, meghatározza, „*micsoda ez eh szent jegy y, ah Krisztus Urunknak testének vérenek osztogatása, mely oly cselekedet kiben ah Krisztus Jézus aggya minékünk az ő testét vérét*“, amely ott van „*ah kenyér személy alatt és... ah bor személy alatt*“. E „cselekedet“ célja pedig az, hogy bizonyosságot tegyen nekünk a Jézus Krisztus megváltó és bűnbocsátó haláláról és megmutassa nekünk „*az Úr Istennek mihozzánk való nagy szeretetét, nagy kegyelmességét*“ (N₂). Ez világosan a Luther úrvacsorai tanítása a maga eredeti egyszerűségében, menten későbbi bonyodalmas theologiai kiépítettségétől, amelyet

„Quorsum opus est procul quaerere etymologiam, quum exstet nomen *missa* Deuter. 16. 10. ubi significat collationes seu munera populi, non oblationem sacerdotis. Debeant enim singuli venientes ad celebrationem paschae aliquod munus quasi symbolum afferre. Hunc morem initio retinuerunt et Christiani. Convenientes afferebant panes, vinum et alia, ut testantur canones apostolorum. Inde sumebatur pars, quae consecraretur; reliquum distribuebatur pauperibus. Cum hoc more retinuerunt et nomen collationum *missa*.“

Apol. Conf. Ang. I. h. 266. 1.

Ozorai már szükségképen kellett, hogy ismerjen, de (gyakorlati céljának megfelelően) nem használt föl.

Egészen a részletekig a Melanchthon nyomán haladva⁷⁴ adja elő az úrvacsora „sokféle hasznait“ : 1. Megerősödünk általa a mi Atyánknak hozzánk való szerelmében, a bűnbocsánat bizonyosságában. Krisztus azt mondja nekünk e jegyekkel : „az én testem szakadásával, az én vérem hullásával vöttem én el terülad az én Atyámnak haragját...“ (N₃), továbbá ezt : „egy testté vérré leszek én teveled, hogy ne kételkedgyél te abban, hogy az én Atyám ugyan szeret...“ (u. o.) 2. Hálaadásra indíttatunk. 3. A bűntől való őrizkedésre ösztönöztetünk. 4. Testvéri szeretetre buzdulunk.

Ezután azt fejtegeti, kik veszik az úrvacsorát „méltán“ és kik méltatlanul. A méltán vevésnek főfeltétele a hit. Ezzel kapcsolatban kitér a János ev. 6 : 35. és 55. versei magyarázatára („én vagyok az életnek ama kenyere“... „az én testem bizony étel és az én vérem bizony ital“): „azaz valaki az én testem szakadásának és vérem hullásának érdemében bízik, ez bizony étket eszik és bizony italt iszik; mert miért eszünk iszunk mi? nem egyébért, hanem hogy éljünk, de ha ki ah Krisztusban hiend, örökkül örökké él. Hogy ezt így kellessék értenünk, ah Krisztusnak ugyan ottan való beszéde megmutattya, mikor azt mongya [Ján. 6 : 63] : „Ah lélek az, aki él[t]-et, test semmit nem használ; szent Ágoston is így magyarázza ezeket eh beszédeket.“ (N₅₋₈). Ez a fejtegetés lényegileg azonos azzal, amellyel Luther kezdi az egyház babyloni fogságáról írt művében⁷⁵ az úrvacsoráról szóló szakaszt. Igaz, hogy itt Luther nagyon erőteljesen kifejezi azt a nézetét, hogy az idézett jánosi fejezet egyáltalában nem vonatkoztatható az úrvacsorára; másfelől azonban tudjuk, hogy a Zwinglivel vívott nagy úrvacsorai harcába ez a fejezet ismételten is belevonatott s hogy Zwingli a maga symbolikus felfogásának egyik legfőbb erősségéül éppen a János 6 : 63-at használta. Nem lehetetlen, hogy Ozorai éppen erre a köztudomású körülményre tekintettel tartotta szükségesnek e jánosi ígék magyarázatára kitérni, bár egyébként a nagy vita anyagára, terminus technikusaira (communicatio idiomatum, ubiquitas stb.) és gyakorlati vallásos érdekeire vonatkozólag önála még annyi kevés célzás sem található, amennyi Dévainál.

Méltatlanul veszi az úrvacsorát a hitetlen, a tudatlan, meg azok, „akik ah Krisztusnak szerzésének ellenére veszik hozzájuk“. Ilyenek pedig mindazok, akik „egy személy alatt aggyák és vészik, mert ah Krisztus két szömély alatt adá“ (O₄), aminek bibliaellenes voltát részletesen kifejti s az ezzel kapcsolatos babonákra is kitér („napúpénteken, ah kenyér személyt a koporsóban fektetik, kerölik, Úrnapján pedig útonként hordozzák“ P). Az, hogy Krisztus sok helyen (pl. János 6 : 48—51) csak a „kenyér személy“-ről szól, nem alkalmazható az úrvacsorára, az az Ő benne való életet jelenti, mert „néha egy beszéd által két dolgot értünk“ (P₃—P₄) — amint ezt a Capt. Bab. idézett és egyéb helyein, ugyan csak a két szín alatti vételt védelmezve Luther is tanítja.

„Utólszor azok élnek gonoszul ah szent jeggyel, ah kik pénzért, adományért, kedvért veszik hozzájuk, eh képpen élnek inkább mindnyájan, kik egyházi embereknek mongyák magokat...“ (P₅₋₈). Itt következik azután a „szentségárusítás“ rendszerének részletes fölfejtése és tönkretétele, a már előbb ismertett reformátori elvek gyakorlati alkalmazásával. Soha szem elől nem tévesztett alapgondolata itt az, hogy a mise, illetőleg az úrvacsoravétel nem hathat „ex opere operato“, tehát sem a vevőnek magának, annál kevésbbé másoknak megigazulást, bűnbocsánatot, érdemeket nem szerezhet. Ezt az alapgondolatot azonban, népiesgyakorlati céljának és tárgyalási módjának megfelelően, mélyebbreható theologiai fejtegetésekkel egyáltalában nem igyekszik támogatni: így pl. nevezetes, hogy magát a „miseáldozati“ eszmét jóformán alig érinti, annál kevésbbé cáfolja részletesen, a transsubstantiatio tanára pedig célzást sem tesz, noha a r. kath. misézést

⁷⁴ Loci i. h. 477—485.; v. ö. 302—303. ll. is.

⁷⁵ I. h. 175—176. ll. A Luthertől itt citált Augustinus-idézetre („Ut quid paras ventrem et dentes? crede et manducasti!“) Ozorai kissé alább (O₂) szintén hivatkozik.

már ő is bálványimádásnak bélyegzi több helyütt. Nyilván sokkal kézzelfoghatóbbnak találta theologiailag iskolázatlan olvasói és hallgatói számára a „szentség-árulás“ gyakorlati-ethikai síkjában demonstrálni a régi rendszer képtelenségét.

Talán ez a körülmény tévesztette meg Karácsonyi Jánost, aki, noha a saját állítása szerint végigolvasta az Ozorai könyvét, mégis azt mondja róla, hogy „Ozorai e művében még nagyon kevéssé tér el a katolikus hit ágazataitól s inkább csak a katolikus egyházba belopódzott visszaélések ellen küzd“. ⁷⁶ A kifejtettek után ez az állítás nem szorul külön cáfolatra. Ozorai Imre a luther—melanchthoni reformációnak nem rendszeres theologusa ugyan — e tekintetben, amint többször reámutattunk, kortársa, Dévai, magasan fölötte áll — de lélek szerint hű tanítványa és congenialis magyar hirdetője.

Ezt egyébként, minden mástól eltekintve, már művének eschatologikus kerete és szerkezete : a Krisztus—Antikrisztus ellentét is csattanósan bizonyítja.

Harmadik rész : Az Antikrisztus.

1. Az Antikrisztus-eszme eredete és bibliai alapjai. — 2. Az eszme az ó- és a középkori egyházban. — 3. Luther és az Antikrisztus. — 4. Ozorai tanítása. — 5. A későbbi fejlődés.

1. Az Antikrisztusnak és egyházának képe és eszméje, amelyből Ozorai Imre a műve dualistikus keretét és szerkezetét kiépíti, az egyik legérdekesebb és egyben egyik legősibb darabja a keresztyénség eszmetörténetének s egészen a XVIII. századig minden keresztyén eschatológiának integráns alkatrésze volt. ⁷⁷

Eredete a mythológiában vész el. Egyfelől az iráni dualismussig, másfelől a babyloni teremtésmythosig nyulnak vissza kinyomozható szálai. Ebben az utóbbiban különösen Marduk és Tiamat istenek harca érdemel e szempontból figyelmet : Tiamat az ős sárkánykigyó, melynek legyőzésével és kettéhasításával teremt Marduk az eget és a földet. Ennek a legyőzött ősvilági szörnyistennek képe később — éppúgy mint a legyőzőjéé — ethikai vonásokat nyer s belőle lesz a jó istenségtől legyőzött, de annak uralmát mégis folyton megdönteni kísérő gonosz istenség : az ördög alakja.

Ez a mythologiai hatás szövődik össze az ószövetségi biblikus profécia képeivel és váradalmaival (aminek egyik legérdekesebb nyoma Ésaiai 51 : 9). Különösen a későbbi proféták tanításai szerint a messiási ország föllállítását az istenellenes világhatalmaknak az Isten népe ellen való támadása fogja megelőzni (így főként Ezékiel 38 : 21, 34 : 1, 6 ; Zakariás 12—14). Ez a végső, nagy istenellenes föllázadás a Dániel könyvében kapja meg azt a megrajzolását és kiszínezését, amely aztán az egész további apokalyptikus irodalmat — úgy a kései zsidóságát, mint a keresztyénségét — döntőleg befolyásolja az ellenmessiás titokzatos képének kialakításában. A Dániel 7 : 8, 19—25, 8 : 9—12, 11 : 21—15. versei a tengerből felbukkanó mythikus szörny alakját az Antiochus (IV.) Epiphanes történelmi személyiségével kombinálják s így formálják ki egy, a történelemben belépő transcendentális lénynek a képét, amelyben a látható és láthatatlan világnak minden istenellenessége, minden ördögi hatalmassága összetömörül, hogy megakadályozza a messiási üdv létrejöttét és a „mennyei Királyság“ diadalát az „eljövendő világkorban“.

Az újszövetségi s általában az őskeresztyén irodalomban az ellenmessiási képzetnek és eszmének kettős továbbfejlődését figyelhetjük meg. A korábbi az,

⁷⁶ I. m. I. köt. 188. lap.

⁷⁷ Az Antikrisztus-eszme történetének fölvázolásában a következő művek nyomán haladok : Bousset O. : Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des Neuen Testaments u. der alten Kirche, 1895. — Preuss H. : Die Vorstellungen vom Antichrist im späteren Mittelalter, bei Luther u. in der konfessionellen Polemik, 1906. — Pataky Arnold : Az Antikrisztus a keresztyén hagyományban. Bp. 1910. — Bousset, Preisker, Preuss, Sieffert cikkei a Hastings-féle Encyclopaedia of Religion and Ethics. Religion in Geschichte und Gegenwart, Realencyklopädie für prot. Theologie u. Kirche c. lexiconokban.

amelyik a végső nagy támadót a római birodalomban s annak egyes, részint zsidó, részint keresztyén vallási szempontból különösen ellenszenves császáraiban (Caligula, Nero) látja megvalósulva. Ennek a felfogásnak a nyomai találhatóak meg a Márk 13 = Máté 24-ben olvasható ú. n. „kis apokalypsis“-ben s ez érvényesül főként a János Jelenései 11. és 13. fejezetében. A másik, későbbi fejlődési vonal, amely aztán uralkodóvá lesz s az elsőt teljesen háttérbe szorítja, az, amelyikről már letörlődik a politikai vonás s amelyikben az Antikrisztus egy Isten, Krisztus és szentjei ellen hadakozó kizárólag eszmei, szellemi jelentőségű mystikus hatalommá lesz, melynek eljövételét a római birodalom egy darabig még egyenesen „visszatartja“ („ὁ κτ:έχων“ 2. Thess 2 : 7). Ennek a fejlődésnek a lépcsőfokai a 2. Thess. 2., az 1. János 2 : 18, 22. (ahol először fordul elő az „Antikrisztus“ név), 1. János 4 : 3, 2. János 7. s ugyanide mutat az 1. Tim. 4 : 1, 2. Tim. 3 : 1, 2. Péter 3 : 3. Az Antikrisztusnak ez a krisztusellenes és keresztyénellenes szellemi hatalomként való felfogása található meg a Didachében, a keresztyén Sibylla-könyvekben és egyéb apokryph keresztyén apokalyptikus iratokban is, sőt már a Jelenésekben is összeszövődik (különösen a 13. és 17. fejezetekben) a korábbi, politikai-történelmi színezetű elképzelésével.

Az őskeresztyén antikrisztus-kép egyes vonásai — az apokalyptika általános természetének megfelelően — igen szétfolyóak : de annyit mindenesetre meg lehet belőlük állapítani, hogy az Antikrisztus *nem maga a Sátán*, hanem ennek a legfőbb és legrémeesebb küldötte és szolgálója, akiben a hatalma és lényege a földön mintegy meg fog testesülni (1. kül. 2. Thess. 2 : 9., Jel. 13 : 2, 4).

2. Ezen a nyomon fejlődik tovább az ó- és középkori keresztyén irodalom „antichristológiája“, amely alig áttekinthető bőségben és változatosságban foglalkozik a „bűn emberének, a veszedelem fiának, a törvénytaposónak“ mystikus személyiségével. Vannak egészen magasrendűen szellemi magyarázói is : így Origenes, aki híven általános felfogásához és módszeréhez, az Antikrisztust is allegoriatlanul értelmezi, a hamis tan, az eretnokség fogalmának kiabrázólatát látva benne. De az írók nagy többsége az érzéki és személyes vonásokat szereti benne kiemelni s a Biblia aránylag csekélyszámú adatát a bibliánkívüli zsidó és keresztyén apokalyptika s az ebből táplálkozó népies babona alig ellenőrizhető vonásaival és színeivel egészítgeti ki. A keleti és nyugati egyházatyák, méginkább a scholastikusok már a legapróbb részletekbe menően, egészen tanszerűen kidolgozzák az Antikrisztus alakját és pályafutását. A különböző feldolgozások nagy és egymásnak sokszorosan ellenmondó tarkaságából leginkább a következő vonások emelkednek ki : a Dán-törzs tagjaként születik Babylonban ; felnövekedvén, Jeruzsálemben megy s ott a zsidókat meggyőzi messiás-voltáról, felépíti a templomot s benne üti fel trónját, Istennek állítva magát. Ajándék, csodák, erőszak által óriás hívőereget gyűjt maga köré. De uralma csak három és fél évig tart (Dán. 7 : 25, 12 : 7). Énő és Illés eljönnek prédikálni ellene, ezeket még megöli (Jel. 11 : 3. skk.), de azután őt is kivégzi az Olajfák hegyén Mihály arkangyal a Krisztus megbízásából. — Híven a fentebb említett újszövetségi felfogáshoz, általában véve nem tekintik a Sátánnak magának, hanem természetfölötti hatalommal felruházott emberi, vagy emberhez hasonló konkrét személyiségnek, aki a Sátánnal mindenesetre a legszorosabb (sokféleképen elgondolt és magyarázott) összeköttetésben van. Tehát tökéletes ellenképe magának a Krisztusnak, aki szintén mint emberi személy végezte a megváltás művét s mint ilyen, nem *azonos* az Atyával, habár a legszorosabb összeköttetésben áll is, sőt „egy“ vele.

A középkor népies irodalma és költészete, különösen drámairodalma, valamint képzőművészete páratlan érdeklődéssel veszi körül az Antikrisztus alakját, amely a tömegek fantáziáját különösen oly korszakokban izgatja erősen, melyek egyébként is tele vannak az egyrészt vallásos izgalmakból, másrészt politikai, társadalmi és gazdasági válságokból támadó eschatologikus és chiliastikus váradalmakkal és hangulatokkal. Így különösen az első keresztyén évezred fordulóján, méginkább pedig a középkor alkonya felé, amikor a fennálló egyházi és állami renddel és szociális viszonyokkal való elégedetlenség a népek lelkében folyvást új

tüzekre gyúl. A középkori egyház a maga hivatalos tekintélyével is támogatja az Antikrisztus-hitet, amelyről egyes theologiai írók (így az antihuszita Znaymi Szaniszló) egyenesen azt hirdetik, hogy „ad integritatem fidei et credulitatis christianae“ tartozik.⁷⁸ Az eszmének a középkori néphitbe és theologus-közvéleménybe belegyökerezett voltát tekintve, nem tarthatjuk túlzottnak a Kálvin következő nyilatkozatát: „*In papatu nihil magis celebre ac tritum est quam futuri Antichristi adventus.*“⁷⁹

Azonban már a XIII. századtól kezdve nagy előszeretettel karolják föl az Antikrisztus-eszmét és -képet a középkori egyházhatalommal szemben egymásután fölmerülő különféle ellenzéki irányok is: az eretnokségek, a koldulórendek rigorista-enthusiasta irányai, később kivált a wyclifia és a huszitizmus, amelyek természetesen szintén mind telítve vannak eschatologikus-chiliasztikus váradalmakkal és hangulatokkal. Ezeknek a kebelében születik meg először az a forradalmi gondolat, hogy a pápaság antikrisztusi hatalom és a pápa (előbb csak egyes pápák, majd a mindenkori római püspök) a par excellence Antikrisztus, ámbar vannak mellette más „antikrisztusok is“ (megfelelően a már I—II. Jánosban uralkodó ingadozásnak az Antikrisztus és az antikrisztusok között!). Nevezetes azonban, hogy azok az okok, amelyek miatt ezek az ellenzéki irányok a pápákat, illetőleg a pápaságot Antikrisztusnak bélyegzik, még túlnyomóan *ethikaiak* és csak sokkal kevésbé *vallásiak* és *theologiaiak*. Főként a pápai világhatalommal kapcsolatos erkölcsi romlásban keresik az antikrisztusi jelleget és csak másodsorban mutatnak rá arra, hogy a pápa a keresztyén *hitel* is megrontotta s *emberi rendelkezéseket* helyezett az Isten világos beszéde helyére. Ez természetszerűen függ össze azzal az ismert történelmi ténnyel, hogy az ú. n. előreformatori irányok pápaság-ellenes kritikája még nem ért el a kérdés lényegéig s nem látta világosan azt, hogy a római egyház legnagyobb hibája nem a fejében és tagjaiban uralkodó erkölcsi romlás, hanem a tiszta evangéliumtól, a teljes Szentírástól való nagy hitbéli eltévelyedés.

3. Ezt teljes világossággal Luther látta meg először, akinek éppen ebben áll reformatori nagysága. A jelenvaló nagy egyház- és világhatalom következtében ő is egészen közelre várja az ítélet napját s erős vigasztalást merít annak reményességéből. Magával a pápasággal szemben ugyan reformatori fellépése után is egy darabig még elnéző és várakozó álláspontot foglal el, de már 1519 tavaszától megérlelik benne lassanként egyháztörténelmi tanulmányai azt az apokalyptikus meggyőződést, hogy a pápa az Antikrisztus. Az őt átokkal fenyegető bulláról először ugyan még csak föltételelesen állítja, hogy, ha ennek csakugyan a pápa a szerzője, akkor a pápa „*verus ille finalis pessimus famosusque Antichristus*“, de kétségei a bulla hitelessége iránt csakhamar eloszolván, egészen határozott és kíméletlen formában ad kifejezést ennek a meggyőződésének, amelytől attól fogva nem tágit.

Már a bulla elégetésének az esztendejében mondhatni klasszikusan összefoglalja a pápa = Antikrisztusra vonatkozó megszilárdult nézeteit a következő munkájában: „*Ad librum eximii Magistri Ambrosii Catharini, defensoris Silvestri Prierialis acerrimi, responsio.*“ Ez az Ambrosius Catharinus (családi nevén Lancelotto Politi 1487—1553) olasz dominikánus volt, aki 1521-ben bocsátott közre Luther ellen egy ily című munkát: „*Apologia pro veritate catholicae et apostolicae fidei ac doctrinae adversus impia ac valde pestifera Martini Lutheri dogmata*“, amelynek első, az 1521-ik év februárjában megjelent kiadása annyira megtetszett a worms-i bírodalmi gyűlésre utazott Werbőczy Istvánnak, hogy azonnal utánnyomatta s a márciusban már megjelent második kiadást II. Lajos magyar királynak ajánlotta.

A Luther júliusban megjelent válasza⁸⁰, amely latin eredetiben és német fordításban 1574-ig 5—5 kiadást ért, a támadó cáfolásával nem foglalkozik rész-

⁷⁸ Id. *Preuss* : I. m. 41. l.

⁷⁹ U. o. 43. l.

⁸⁰ Weimari kiadás VII. köt. 698. skk. II.

letesen, hanem a pápa Antikrisztus-voltának kifejtésére fekteti a fősúlyt. Művének derekas része nem egyéb, mint a Dániel könyve VIII. része 23—25. verseinek magyarázata és a pápára alkalmazása. Ebben a pápa antikrisztusi vonásai („arczai”)⁸¹ gyanánt sorolja föl a külsőségeiben, pompájában, ceremóniákban való gyönyörködést, a világi gazdagságot, az egyházi és világi főuralomra törekvést. Megállapítja — egészen olyanformán, mint Ozorai (l. fentebb.) — a pápai egyház erkölcsi értékelésében beállott nagy elferdülést: „ut levius sit crimen occidisse, adulterasse, fraudasse, hui quid ista levicula? levius, inquam, sit nomen dei blasphemasse, peiurasse, fidem negasse (quanquam et haec magis ludicra quam peccata illis sunt) quam suadente diabolo personam clericalem lesisse aut rebus eius vel obolo nocuisse...“ (731. l.). További antikrisztusi vonásokat lát a pápaság és papság nyereségvágyában, azután pedig főként a mise körül kifejlődött visszaélésekben: „cum solemnibus suis, cum vigiliis, cum anniversariis, foundationibus, sepulturis et totum negocium pro defunctis celebratum. Quid enim hic nisi facies est pietatis, populum fallens et deglubens? Non enim ideo Missam habemus hodie, ut participemus de altari et Evangelium audiamus (hoc est enim revera Missam habere), sed velut bonum opus multiplicamus, et iam magis pro mortuis quam pro vivis ea utemur, nisi quod vivi sacrificuli hoc officio victum fedissimum sibi parant, denique quasi Missa ad communionem nihil pertineat, Sacramentum seorsum extra missam servant in usum infirmorum, ac egregiis monstrantiis circumferunt velut ostentaculum. Omnia haec sunt hominum inventa, nusquam a deo praecepta nec necessaria, innuo imma et prohibita, praesertim ea quae de missa sapiunt“ (734—735. ll.). Antikrisztusi arcvonásokat lát Luther ezeken kívül a bűjtben és a coelibatusban is.

A további fejtegetésekben is a miserendszer anyagiás célzatú s általában szentírásellenes visszaéléseit ostorozza a reformátor különös keménységgel — tehát ugyanazokat, amelyekre magyar tanítványa, Ozorai is a legrészletesebben és a legkíméletlenebbül terjeszkedik ki. „Non est repertum ab initio mundi negotium quaestiosius et minoris operae. Siquidem hoc ingenio huc derivatae sunt per fundatores Ecclesiarum omnium ferme principum et divitum opes et per opes deliciae et ocia, per ocia autem Babylon et Sodoma. Odiebat enim Satanas sacramentum altaris, nec patebat via evacuandi eius. Invenit ergo, ut pro bono opere et sacrificio habeatur, emeretur, venderetur, quod pro sacramento Christus ad fidem viventium alendam dumtaxat instituit“ (749. l.). Erősen kikel a kehelynek a laikusoktól elvonása miatt is: „(missam) sic vastavit in laicis, ut alteram partem eius penitus auferret, nec solum auferret, sed peccatum, immo extremam heresim statueret, si quis iuxta Christi institutum utraque uteretur“ (766—767. ll.). Elítéli a magánmisét: „Missam enim utraque parte nunquam uni soli debet permitti, cum Christus eam voluerit esse communem, ut sacerdos celebrans collectae secum alicui Ecclesiae communicaret utramque partem. Nunc vero solus it et privatus sacrificulus, soli sibi celebrans, soli sibi utranque partem communicat. Interim tamen spiritualiter, ut dicunt, participat, applicat, communicat fructum Missae quibus volet, id est, somniat se aliquid communicare tanquam bonum opus et sacrificium...“ (768. l.). Ilyen és hasonló antikrisztusi vonásoknak a próféta ígék magyarázata kapcsán való felsorolása után Luther annak a reménységének ad (a Dán. 8 : 25. utolsó szavai és a 2. Thess. 2 : 8. alapján) kifejezést, hogy a pápa-Antikrisztust nem emberi hatalom, hanem maga a visszatérő Krisztus fogja megsemmisíteni, amit különben Lelkével már meg is kezdett, mert „revelasse mendacium destruxisse est“ (777. l.).

4. Ha az Ozorai művét ebbe a fejlődési vonalba állítjuk bele, érdekes megfigyeléseket tehetünk.

„Az Antikrisztus — úgymond — miképpen szent Hieronymus mongya, ah

⁸¹ A עֲזָפָנִים = „szemtelen ábrázatút“ (a revideált Károlyi-bibliában: „kemény orcájút“) Luther „potens faciebus“-nak fordítja és „faciebus multis“-nak értelmezi.

minemű kérdésre felelt Algasiának annak tizenegyedikben,⁸² Krisztusnak ellensége, mert azért mondatik Antikrisztusnak, mert ah Krisztusnak ellene törekszik, azon Hieronymus meg azt mongya Damasusnak, ki római püspök vala : Qui Christi non est, Antichristi est : Ah ki nem Krisztusé, az Antikrisztusé ; szent Ágoston is azt mongya deákul, az Antikrisztus Krisztusnak ellensége ; de mi szükség ezt minékönk bizonyítanunk ah szent doctorokkal, ha ah szent írás is nyilván azt mongya [I. János 2 : 18, 22.]. De ki tagadhatja meg inkább ah Krisztust, mint ah ki ah Krisztusnak, az ű beszédének és az ű tisztének ellene törekszik, és ah ki vissza akarja forgatni ah Krisztusnak beszédét ; emlékezzél azért arról, micsoda ah Krisztus, és micsoda az ű tiszt, ottan megtudod, micsoda az Antikrisztus. Azt mondók, hogy ah Krisztus bizony isten és bizony ember, ki az ű halálával és vérével mind ez velág bűnét elmossa, és nem csak ah keresztségben, hanem valahányszor vétközönk és megtérönk ; továbbá azt mondók, hogy az ah Krisztus, ah ki megtörte mind ah halált, mind az örök poklot, és az ördögnek minden hatalmát, ezeket pegyég meg is bizonyítók szent írásokból, immár ha kik ennek ellene szólnak, ezek az Antikrisztusok. De hogy jobban megérsed, ezek azok ah kik azt herdetik, hogy Isten ah mi bűnönket megbocsátja ah parancsolatnak megtartásának érdeméjért, az alamisnának, bõjtnek... és egyéb jótéteménnek érdeméjért ; nem hogy ezek jók nem volnának, mert jók és szükség lenni ha ah végre lesznek, ah mi végre ah szent írás mongya lenni. Azonképpen ah kik azt mongyák, hogy ah mise hallásnak és ah mise mondásnak érdeméjért, ah szűz Máriának és mind ah szenteknek érdeméért bocsátja meg minékünk az Űr Isten ; ime ah szent írás azt mongya, hogy ah Krisztusnak vére mossa el ez velágnak bűnét, imezek königh azt mongyák, hogy ah jótétemén, ah bõjt, ah szenteknek érdeme, mi lehet nagyob ah Krisztusnak ellene, mint másnak tulajdonítani ah Krisztusnak érdemét ? *ezek ah Krisztusnak ellenségi, ezek az Antikrisztusok...* (D₅—E₂).

Ebből világos, hogy Ozorai az antikrisztusi jellemvonást a lutheri reformáció tanításával egyezőleg a Szentírás tanításának felforgatásában, a Krisztus halála egyedüli váltság szerző voltának tagadásában, tehát az egyedül hit által, kegyelemből való megigazulás nagy evangéliumi alapelvének megrontásában találja fel.

Ugyanígy foglalja össze az Antikrisztusnak és az ő egyházának részletesen kifejtett jellemvonásait művének záró részében :

„Az Antikrisztus, ah ki ah Krisztusnak minden szerzését vissza forgattya, valami színnek alatta, ah Krisztusnak minden beszédét kétségre hozza és méltóságát elgyalazza, ah Krisztusnak érdemét és tisztét másnak tulajdoníttya és ah Krisztusnak beszédének ellene szerzéseket szercz ; egy beszéddel, mindenben ah Krisztusnak szerzésének ellene jár. — Az ű egyháza penig az, ah ki nem követi ah Krisztusnak beszédét és ah Krisztusnak szerzését, hanem mindenkor jár Antikrisztusnak beszéde és szerzése után, az Istennek beszédével nem gondol, ... hanem ű néz csak az emberi szerzésekre, kiknek nagyobb tisztességet teszen, honnem mint az Istennek szerzésének. Továbbá az Antikrisztus egyháza az, ha még czerszer mondangya, hogy ű ah Krisztust vallya, ű benne bízik, és az ű beszédét hiszi, követi, ah ki az Istennek beszédének ellene él, nem féli az Űr Istent, nem szereti, nem bízik csak ű benne, atyafiát nem szereti úgy, mint kellene, ninesen gongya arra, hogy Isten szerént éllyen, és értvén, tudván, Istennek ellene vét, nem él az Istennek parancsolattya szörént, ah menyére embertől lehetne“ (Ff—Ff₃).

Ebből az is nyilvánvaló, hogy Ozorai az Antikrisztus egyházába tartozóknak kiváltképen azokat tekinti, akik a római, pápai egyház tanításának hívei, vagyis az „emberi szerzésekné“ követői (bár egyszersmind, tágabb értelemben, minden képmutató, tudatosan bűnben élő, csak szájjal keresztyén embert is).

Érdekes azonban, hogy *kifejezetten és megnevezetten* Róma- és pápaellenes polémiává nem fejleszti ki ezt a különben tartalmilag egészen világos és kétségtelen álláspontját. A pápát magát a könyvében egyetlenegyszer sem említi, Rómát

⁸² Az Algasiához írott levél XI. részéről van szó, ahol Hieronymus a következő igéket magyarázza : 1. Thess. 4 : 14. skk. 5 : 1. skk. II. Thess. 2 : 3. skk. ; Máté 25 : 14. skk. ; János 5 : 43. V. ö. Pataky i. m. 49. l.

is csak egyszer, mellékesen (a búcsújáró helyekről szólva Ee). Egyetlenegyszer szól csupán kifejezetten és megnevezetten a „pápás keresztyénekről“, „kik jól lehet vallyák az egy Istent három személyben, de akarattytúl igen eltávoztanak, némellyek, mint az egyigyú parasztok, tudatlanságból, némellyek kenig, mint a papok és barátok, ördögnek engedelméből, mert inkább akarnak ah hazugságnak engedni, hogy nem az igazságnak, nyilvánvaló Krisztusnak parancsolatlyát megvonták az Úr vaesorájában, mikort különben, még kenig pénzért, élnek vele, honnem mint ah Krisztus szerzette, a megigazulásban nem elégődnek ah Krisztus halálával, hanem az ő büdös cselekedetök által akarnak idvözülni, nem elégösznek egy idvözítő közbejáró Krisztussal, hanem holt embörököt hínak segítségül Istennek parancsolatlyá ellen...“ (A₅₋₈). Ezeket a „pápás keresztyéneket“, mint láttuk, mindjárt műve legelején, egy kategóriába sorozza a törökökkel (akik „azt üvöltik, hogy egy az Isten... de maga nem hiszik azt lenni az egy igaz Istennek, ki az ő fia által megjelönt ez világnak, és eképpen tévölögnek az Istennek esmeretiben. Továbbá azt kiáltják, hogy az az Istennek akarattya, hogy Mahometöt hallgassuk és azonképpen tévölögnek akarattyanban, mert az Atya Úr Isten mennyországból ah Krisztust parancsolá, hogy hallgassuk... Annak utánna azt üvöltik, hogy ők az Istennek népe, mert ünkekik ad győzedelmet az Úr Isten, de nem a győzedelem jele az Istennek népének, hanem az Istennek igaz esmereti és az háborúságnak az igazságért békességgel való szenvedése“ A₄) a zsidókkal és minden rendbeli népekkel, „valakik ah Krisztust megvetették...“ (A₅), végül valószínűleg a kép-mutató, erkölcstelen keresztyénekkal. *Ezek, úgymond, mind olyanok, „kik sem az Istent, sem az ő akarattját, sem az ő egyházát nem esmerik“* (A₄). Tehát ez, mint a későbbi fejtegetésekből nyilvánvaló, éppen ezért mind az Antikrisztus népe, egyháza, gyülekezete, amint hogy a reformáció tanítói általában, már Luthertől elkezdve, a *kiváltképpen* Antikrisztusnak tekintett pápa mellett társ-antikrisztusokat is ismertek el, elsősorban éppen a törököt.⁸³

Ozorai tehát tartalmilag nem hagy fenn kétséget aziránt, hogy szerinte az Antikrisztus népét par excellence a régi egyházban kell keresni, másfelől azonban a gyermeket nevéen nevezni nem tartja még szükségesnek.

Még feltűnőbb ez a különös tartózkodása ott, ahol magának az Antikrisztusnak kilétéről, mivoltáról, személyéről tanít.

„Ah tévelgésnek... ah kezdeti régtől fogva volt, azaz minden koron volt és minden koron is lézen [I. Ján. 2 : 18.] ...mert akkoron is sokan völtanak, kik az Istennek beszédét nem völték, kik nem egyebek völtanak, hanem Krisztusnak ellensége... ah tevélgés pegyég mind üdöröl üdöre örekbedett... és menivel tovább távoznak vala az apostoloknak idejektől, mind anyyeva üdöröl üdöre el távoznak vala az Istennek beszédétől. Úgy anyyera, hogy oztán az emberi szerzés nagyubban kezde lenni embereknél, nagyubnak kezdeték böcsöltetni az Istennek beszédénél és szerzésinél, ki aztán ez velágnak oly nagy vakságot, sötét-séget, tévelgést hozza, hogy emberek... üdvösségeknek útát elveszték... úgy anyyera, hogy kevés volt ki csak ah Krisztusnak érdöme által várta volna az ő üdvösségét, kevés ember völt, ki nagyub bűnnek nem tartotta, ha az emberi szerzés ellen vétkezett, hogy nem mint az Istennek parancsolatját tizszer avagy húszszor szegte volna meg... (Bh₅₋₈).

Beteljesült tehát, úgymond Ozorai, a II. Thess. 2 : 3—4-ben foglaltatott kijelentés. „Bizony, ezek eh beszédek homályos beszédek, de csak nézd jól meg... és akkor megjelentetik ama vétkes ember, azaz mint ám szent Hieronymos mongya, ah pokölbéli ördög,⁸⁴ ki mindeneknek oka, ki minden veszedelmeknek szerzője, ki ah Krisztusnak ellensége, ki az Istennél fellyebb tartatik és nagyubnak becsöltetik, azaz az ördög az ő tagjai által, kik által az ördög cselekszik... anyyera felemeli magát, hogy az Istennek beszédénél és szerzésénél feljebb tartatnék és nagyubnak becsöltetnék az velágtul és minden isteni tisztességet lába alá nyomna,

⁸³ L. Preuss : I. m. passim.

⁸⁴ Ez a Hieronymus gondolatának nem egészen pontos visszaadása (v. ö. Pataky i. m. 48—49. II.) mint különben a Pál apostolónak sem!

úgy annyera, hogy Isten székibe ül, mutatván magát Istennek azaz az Istennek egyházának nevét fogja ümagának, annak hívatattya magát és úgy tartya magát, mint Isten, mert valaki az ű szerzését megszegi, sokkal inkább bünteti, mintha az Istennek szerzését szegte volna meg. Minden jámbor és keresztyén megmondhattya ezt, hogy az úgy volt, mostan is úgy vagyon számtalan helyen...“ (Cc—Cc₂).

Ozorai szerint tehát a valódi, tulajdonképeni, űs Antikrisztus maga az ördög, aki azonban az ű „tagjai által cselekszik“ (ez álláspontjának igazolására idézi Augustinus de Civitate Dei Lib. XX. Cap. 19-et ; Dd₂) s akinek e tagjaiban való uralma sohasem volt nyilvánvalóbb, mint éppen az író korában. Ezt az uralmat világosan a pápa uralmával azonosnak tünteti föl az előbb idézett sorokban *tartalmilag*, azonban a megnevezéstől itt is tartózkodik (pedig azt felpanaszolja, hogy „sem püspökök, sem papok az Istennek ígét nem hirdették, de még csak azt sem tutták, micsoda az Istennek beszéde“ Cc₂—Cc₃).

Amikor aztán részletesen előszámlálja a római egyház nagy bűnlajstromát, amelynek lényege az emberi rendelkezések az Isten tíz parancsolatánál s a Krisztus beszédénél feljebb becsülése (szentek tisztelete, bőjt, misehallgatás, gyertya-, „kokonnyá“-szentelés, papi nőtlenség, egy szín alatti úrvacsora, latin nyelv az istentiszteletben, bűnbocsátó hatalom igénylése, halottakért misemondás, halandó ember lelkének „elajánlása“, egyetemes erkölcsi romlás és értékszavar), e felsorolás végén a következő, egyébként igen határozott kijelentést teszi, de most is a pápa nevének említése nélkül : „*Ez az Antikrisztus, kit ti mind éltig hallottatok, hogy eljő. Jól lehet pedig, hogy az Antikrisztus mind éltig volt és mind éltig lesz, de arra mondták, hogy eljő, mert soha felettebb nem volt az ű birtoka, mint ez elmúlt üdőben, és ah felette való birtokáért mondták, hogy eljő. De mostan az űr Isten ém elkezdette ezt az ellenséget üzni és megkezdette győzni az ű szent beszédével“ (Dd).*

Mindebből s e legutolsó idézetből még különösen is nyilvánvaló, hogy Ozorai a római egyház és pápaság antikrisztusi mivoltát illetőleg *lényegében teljesen azonos állásponton van Lutherrel*, de ennek s általában a lutheri reformációnak akkor már igen részletesen kidolgozott pápa-antichristológiáját mégsem teszi magáévá, hanem e helyett az egyházatyáknak (főleg Hieronymusnak) sokkal kevésbé konkrétizálható antikrisztus-tanaira⁸⁵ szeret hivatkozni. Éppen ezért, az Ozorai antichristológiája nem is eléggé szabatos, sőt meglehetősen szétfolyó körvonalú : beszél az Antikrisztusról és az „antikrisztusokról“ ; az Antikrisztust hol egészen azonosítja az ördöggel, hol meg elkülöníteni látszik attól ; népe és egyháza tagjainak kiváltképen a régi egyház híveit tekinti ugyan, de törököt, zsidót, pogányt, rossz keresztyént is idesoroz. Ebbeli érdekes, tartózkodó és ingadozó magatartásának okát leginkább abban kereshetjük, hogy ű a főszűlyt nem a pápaságnak, mint intézménynek támadására, hanem a pápai egyház tanai és gyakorlata evangélium-ellenes voltának kimutatására óhajtotta fektetni. Értékesebbnek látta, hogyha a pápa Antikrisztus-voltának tűzön-vízen keresztül való bizonygatása helyett arra segíti olvasóit és hallgatóit, hogy fejtegetései és félreérthetetlen célzásai alapján *ők maguk jöjjenek rá*, kicsoda az igazi Antikrisztus, aki Istennek székében ül és az egyház fejének mondja magát. Tudnivaló, hogy kortársa, Dévai, szintén nem folytát kifejezett antipapális polémiát : ű is minden erejét a régi egyház hitbéli, írásellenes eltévelyedéseinek kimutatására s az igaz, evangéliumi hit megtanítására és megvédelmezésére fordítja, nem pedig a pápai intézménynek támadására. Nyilván mindketten úgy gondolják, hogy a bibliaellenes alapok összetörésével az antikrisztusi csűcs a hívők lelkében magától le fog egyszerű omlani.

Ezt a módszert és taktikát paedagogiai szempontból mindkettőjűknél csak helyeselni lehet, annál inkább, mert egyébként egyikük sem hagy fenn a legkisebb kétséget is Róma-ellenes álláspontjának intransigentiája tekintetében, tehát nem vádolható az őszinteség hiányával. Ozorainak még különösen is becsületére válik, hogy nem vállalkozott a németországi reformáció akkor már egészen kifejlett pápa-antichristológiájának szolgálai recitálására azon a Magyarországon, ahol a reformáció

⁸⁵ L. Pataky : I. m. passim.

haladása egészben véve másfél-két évtizeddel volt hátrább a németországinál, ahol tehát előbb még egy alapvető negatív és pozitív reformatori munka volt elvégzendő, mielőtt a pápaságnak, mint intézménynek kiméretlen támadására is rá lehetett volna térni a Luther és a lutheránus, majd egyéb irányú reformatori theologusok kidolgozott antichristológiája fölhasználásával.

5. A németországi reformáció theológiája a Luthertől vett elhatározó indítások alapján már az 1536—37-iki Luther—Melanchthon-féle schmalkaldeni cikkekben és az azok függelékeül tekintett „De Potestate et Primatu Papae“ c. traktátusban, majd végsőleg az 1577—80-iki Formula Concordiae-ben *dogmatizálja* a Pápa = Antikrisztus egyenletet, amelyet ez idő alatt a népies irodalom, színiköltészet (Naogeorgius) és képzőművészet (Cranach) is nagyban segített meggyökeresíteni a reformált nép köztudatában. Ennek megfelelően hazánkban is, az Ozoraitól még ki nem mondott végső és döntő szót hamarosan kimondták mások. Kimondja már a magyarság számára is a Dévai latin műveinek legelső előszavát 1536-ban vagy 1537-ben író ismeretlen németországi theologus, amidőn azt a (Németországban már akkor szállóigeként használt) jókívánságát fejzi ki, hogy a németekhez hasonlóan „etiam aliae nationes studio cognoscendae gloriae Christi, et odio Papae, qui vere Antichristus est, impleantur“.⁸⁶ De ezt megelőzőleg, már 1534-ben a magyar Simontornyai Gergely is ugyanarról igyekszik meggyőzni Bánffy (Coelius) Gergely pálos szerzetest: „papam Antichristum esse et omnes creaturas eius sectasque esse Antichristi apostolos et discipulos, a quibus totus orbis seducitur“; mert „Si papa stat, Christus cadit; si Christus stat, papa cadit“.⁸⁷ A magyar protestáns vallásos költészet pedig már néhány évvel az Ozorai könyvének megjelenése után országszerte nyíltan hirdeti a pápa Antikrisztus-voltát. Így Batizi András, aki „*Meglőtt és megleendő dolgoknak, teremtéstül fogva mind az ítéletig való história*“ (1544) c. apokalyptikus énekében⁸⁸ főképp a Dániel próféciája alapján részletesen kifejti az Antikrisztus tanát s a „testi Antikrisztus“, vagyis a török mellett, „lelki Antikrisztus“-ként, részletezett bizonyosságokkal, a pápát mutatja be. A pápaság hosszú bűnlajstromának felsorolása teljesen analog az Ozorainál olvashatóval; a tetőpont itt is a „szentségárulás“ bűne:

Isten tiszteletit ő elváltoztatta,
Minden szentségeket csakhamar megronta,
A szent lélek istent aranyon eladá,
Ő szent ajándékát áróba foglalá.

Az szentegyházakban sokadalmat győjte,
Mise-mondásokval kereskedni kezdte,
Krisztusnak szent testét pénzen elárolá,
Az ő szent vérével kereskedni kezdte.
(I. h. 111. l.)

Viszont Szkhárosi Horvát Andrásnak „Az Antikrisztus országa ellen“ írt feddő éneke (1542) főként a szentkultusz antikrisztusi voltát fejti ki részletesen és maró gúnnyal — ugyanazt, amit Ozorai is a régi egyház másik nagy antikrisztusi vonásának mutat ki:

Gondolkodjunksza, ezek miként vagynak,
Ha mind a szentek mind ezen osztognak,
Krisztus urunknak tisztet így nem adnak.⁸⁹

Ugyanez a szerző a „*Kétféle hitről : A Krisztusbéli és a pápai foltos hitről*“ c. tanvitató énekében (1544) megint egészen az Ozoraiéval analog módon állítja szembe egymással a „keresztyén“ és a „színvesztő“ hitet. „Negyedszer azok élnek

⁸⁶ Disputatio de statu etc. Ad Lectorem 2—2.

⁸⁷ *Dézi Laios* : Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása Coelius (Bánffy) Gergelytől Bp. 1900. (Akadémiai értekezés.) 43. lap. V. ö. Révész Imre Sárospataki Füzetek 186-I. 585. skk. II. (a levelezés magyar fordítása).

⁸⁸ Régi Magyar Költők Tára, Bp. 1880. II. köt. 95. skk. II.

⁸⁹ U. o. 163. skk. II.

gonoszul ah Krisztus urunknak vacsorájával, ah kik elmennek nagy-pénteken, ah kenyér személyt a koporsóba fektetik, kerölik, Úrnapján pedig útonként hordozák" úgymond Ozorai (P) és Szkhárosi Horvát is így fakad ki többek közt, de már *kimondottan a pápa ellen* :

Eltemettél te minden igazságot,
Nagy-pénteken mívelsz nagy sok gyolkosságot,
Minden esztendőben Krisztust elárulod,
Bálvány-imádásra az föld népét hajtod.

Nem hagyá a Krisztus ezt testamentomba,
Hogy szent testét rekesszük írott koporsókban,
Odóban, ketreczben, sem a szent oltárban,
De az bűnös népnek ételül ajánlá.⁹⁰

Ugyanő a „*Pál érsek levelére való felelet*“-ben (1548) többek közt ezt hányja az érsek szemére :

Nagy sokképen az szentséget tisztelni akarod,
Ám úrnapján az utczákon tétova hordozod,
Kalitkába bérekeszted, imádtatni hagyod.⁹¹

Tehát a magyar reformátori polémikában sem váratott soká magára a Dévai—Ozorai-féle tanbeli és gyakorlati kritikának a pápa-antichristológiával való ki-egészülése, amire a magyar reformátorok gondolkozását a dolgok természetes logikája mellett kényszerűen útalta a luther-melanchthoni német példaadás is.

A reformációnak és az ellenreformációnak a következő évtizedekben meginduló s egészen a XVII. század végéig tartó hazai irodalmi harcaiban aztán a pápa-antikrisztus tana a mindkét hitvallású magyar protestáns írók részéről állandóan fölmerül s a protestáns orthodoxia általános jellemének megfelelően a lehető legrészletesebb formális-scholasticus kidolgozásokban jelenik meg. Nemcsak a lutheránusok, de a reformátusok is (akik pedig hitvallási irataikba a pápa-antikrisztus tanát nem foglalták bele, legföljebb érintették ott) nagy súlyt helyeznek arra, hogy a pápa Antikrisztus-voltáról való meggyőződés a hívek és különösen a lelki vezetők köztudatában minél jobban megszilárduljon. Így pl. az Ozorai művének megjelenése után nem egészen egy századdal, 1629 június 17-ikén a tiszántúli református lelkipásztorok váradi közzsínatukon a szokásos vitatkozást — amely a lelkészek theologico-polemicus készségének erősítésére szolgált — az Antikrisztusról rendezik, mely alkalommal a vita anyagát maga Margitai Péter püspök dolgozza ki scholasticus szabályszerűséggel és sajátkezűleg vezeti be, a főtételeket latinul, a részletes kifejtést magyarul, az egyházkerület jegyzőkönyvébe.⁹² (Margitai Péter adta ki és látta el előszóval Kecskeméti Alexis János következő posthumus művét is : Dániel próféta könyvének a szentírás szerint való igaz magyarázata, Debrecen, 1621., mely nagyrészt szintén a pápa-antichristologia tüzetes kifejtését tartalmazza). Még az 1668 június 10-iki fehérgyarmati közzsínaton is „de titulis Antichristi“ vitatkoznak a tiszántúli atyák. Csak a vallás-háborúk lezajlása után, a felekezeti ellentétek erőszakos elcsitítása, majd természetes enyhülte következtében, a felvilágosodás szelleme és a rationalista írás-magyarázat terjedtével tűnik el a pápa-antichristologia a protestáns polemikából a külföldön is, hazánkban is.

*

Ozorai és magyar reformátortársai — mint maga Luther s a vele egyivású és reája következő reformátori nemzedék is — eschatologikus hangulatokban éltek : közelre várták a világ végét s az ítéletre visszajövendő Krisztust. Többek között ez a forró biblikus meggyőződésük tette őket a pápaság intézményével s az azt képviselő mindenkori személlyel szemben annyira engesztelhetetlenekké. Ők a

⁹⁰ I. h. 186. lap.

⁹¹ I. h. 217. lap.

⁹² Kézirat a tiszántúli egyházkerület levéltárában.

római egyháznak a tiszta evangéliumtól való elhajlását, sőt nem egy ponton azzal egyenes szembehelyezkedését, Krisztus királyságának emberi hatalmi tényezőkkal való elhomályosítását és kiszorítását nem tudták maguknak másként megmagyarázni, mint csak azzal, hogy ez az *utolsó idők jele*, az Antichristus mystikusnak konkrét, történelmi alakban föllépése a világ szinpadára s ádáz szembehelyezkedése a Krisztussal. Ez a felfogás nyilván a történelmi és a hitbeli értékszempontok összevegyüléséből született meg. Mai felfogásunknak ezt a kétféle szempontot jobban széjjel kell tartania. A mai protestáns theologus részéről semmiféle hitbeli megalkuvást és meghátrálást nem jelent az, hogyha a római katolikus egyháznak és a pápaságnak bizonyos határig gondviselésszerű *történelmi* szerepét elismeri — ugyanakkor azonban a *hitbeli értékelés szempontjából* ő sem lehet kevésbé intransigens a mai római egyházzal és pápasággal szemben sem, mint aminők voltak az *akkorival* szemben nemes emléké, harcok XVI. századi elődei.

Révész Imre.

PUBLIKÁCIÓ.

Keresztesi József' akadémiai utazása' a kül-országokban. (Autobiographiából.)

(Folytatás.)

ő. A' Templomnak keleti végiben van más Fejedelmi igen nagy és költséges Monument. hasonló materiából, melyet az Ordo emelt Petrus Heinius Amirálnak. A' képe, tüzere, fegyverei &c. mind itt vagnak. Azon kívül két Sphaera, mellyek azt jelentik, hogy tudta a' Geographiát és Astronomiát. Az Epitaphiuma ez :

Deo. Opt. Max.

Et aeternae memoriae Sacrum.

Lugete Foederati mortuum, quem praeclara in Remp. hanc merita non sinunt esse mortalem.

Petrus Heinius

Archithalassus Brasiliae

Mari Mexicano, Lusitanis Morinis Fatale Nomen.

Heic jacet

Cui fortitudo mortem, mors vitam dedit. Delphorum portū sub Septentrione editus, natalis soli Famam, reportatis e portū Malangae ad Occidentem Opimis spoliis Gemino Orbi intulit.

Parentum humilem Sortem Animi magnitudine

Et rerum gestarum gloriā transcendens, Non nasci semper Heroes docuit Sed audendo fieri.

Per ineluctabiles fortunae terrā marique casus,

Numinis favore eluctans

Indiam, Hispaniam, Flandriam Captivitatis suae,

Mox Libertatis ac Victoriae testes habuit.

Sine temeritate intrepidus.

Sine fastu Magnanimus.

Disciplinae navalis tenax non sine severitate

Vt obsequii primum omnis patiens

Sic imperii postmodum omnis capax.

A. 1624. Praefecti vicem gerens, urbem salvatoris in

Brasilia, inter primos excedens Lusitanis ereptum ivit.

A. 1627. Classi praefectus naves hostium XXVI. sub eiusdem urbis moenibus stupendo facinore expugnavit

Diripuit, exussit. Alias insuper tres incredibili ausu ad Maream insulam adgressus, Praemia belli, spectante hoste, abduxit. A. 1628. Classem navium XX.

Argento, auro, mercibusq. pretiosissimis gravem, ad Cubae littora felici occursum offendens

Feliciose Marte superavit. Et

Novus Argonauta, e nova nori Orbis Colchide, Aureum Hispaniarum Regis vellus Principibus Europaeis formidabile,

Non in Graeciam, Sed Foederatorum terras, nullo hac tenus exemplo transvexit. Et societati Occidentalis Indiae Immensas opes, Hispano inopium.

Patriae suae robur, sibi immortale decus paravit

Tandem

Maris Praefectum, quam foris meruerat, domi adeptus, navali proelio cum Morinis decernit,

Navium, hostiumque post cruentam pugnam victor,

Ipsae machinā majore ictus, fatalem metam sine metu gloriose adivit.

Ejus famae Virtutisque ergo

Ex Illustr. et Praepot. Ordinum Decreto, Rei Maritimae Praefecti Senatores Mon. Hoc. Pos.

Vixit Annos LI. Menses VI dies XXII.

Τὸ μὲν Θανεῖν οὐκ ἀσχερον, ἀλλ' ἀσχερον Θανεῖν.

4. Ezen Templommal által ellenben vagon a' Gymnasium ; a' kapuja felett ezen aranyos Irás :

Gymnasium Publicum, Juventuti pietate, Lingvis et Artibus imbuendae dicatum A. MDCCLXXV.

Per Angusta ad Augusta.

5. Híres még a' Delfti Armamentarium, melly egyszersmind az egész Hollandiáé, igen nagy Épület. Van benne 40 ezernek való készület.

6. Vagynak itt is Fabrikák: legnevezetesebb a' Portzselán fábrika, mellyben minden nap dolgozik több mint 4 ezer ember. E'hez tsak egy Óra.

XIV. 'S Graven Hage, Haga Comitit, mivel az Hollandia Grófjai rendszerént itt laktak. Ez Falu, de olly szép, nagy és pompás, hogy a' Belgiumi Városok közül is talán egy sem hág eleibe; és el lehet mondani, hogy a' Világon illy nagy és szép Falu nints. És tsak dítsekedés az a' Belgák közt, hogy ez Falu. Mert ez Belgiumnak szeme fénye; a' Printznek és minden Europai Követeknek itt lakásokra, minden Törvényszékekre, lakosinak gazdagságára, sokaságára, épületinek mások felett való fényességére, palotáira, szép sétáló helyeire, mulató kertjeire és mindenre nézve: mellyre nézve nem tsak Falu, hanem az Europai elsőbb Városok között való lehet, tsak hogy kerítése nintsen. Úgy tartják, hogy 6000 ház és száz úttza vagyon benne. Az úttzái tiszták, szélesek, igen hosszak. A' levegő-ége egészséges; az lakosi más Belgák felett emberségesek. A' sok zöld fák díszére vagynak. Itten a' sok megjegyzést érdemlő dolgok közt lehet látni.

I. Az Arausioni Princeps Udvarát, melyet közönségesen Hollandiai Curiának neveznek. Ez nem a' szebbik épület, Hágában: de megtetszik, hogy Fejedelemé. Igen nagy helyen fekszik; vagyon három szakaszban.

2) Az első Curián vagyon egy igen régi tornyos épület, mellyet még Gvillauum, a' ki Római Király volt, építtetett. Van ebben egy igen nagy Sallé, az hova minden bémeget; bolthajtása nints: hanem gerendákkal van befedelezve kőtések által. A' gerendák pedig Irlandiai fák mellyeket a' szu meg nem rág. Innen függenek rettenetes sok, régi rongyos Zászlók, mellyeket a' Belgák, kivált a' Spanyoloktól nyerték. Ezen tágas Ház köröskörül vagyon könyves boltokkal, a' hol a' Bibliopólák árúlnak. Továbbá

Ezen Curiában vagyon az Udvari Templom, a' székek mind Zöld posztóval bevonva. Papolnak benne Frantziául. Voltam itt Nagy-Pénteken. Énekeltük Solt. 16. v. 5. 6. A' Természetnek remek munkáit; sok Belga és más Urakat, azoknak pompás hintaikat és tselédeiket lehetett itt látni. Az Ordo generalis conventusának Háza is itten vagyon.

3) A' másik részét építtette Printz Mauritius, ezt a' víz egészen körülveszi, melly északról nagy Tó, ezen hajózázni is lehet. benne hatyűk úszkálnak. Itt sok Katona Tiszteknek és közlegényeknek is Házaik vagynak. A' bémenetelin Oroszlánok.

4) A' mit Voor-houtnak neveznek, igen kies hely. Nagy hársfák vagynak itt. Itt lakik maga a' Printz egy félre való Udvarban, két Contignátziós a' Iláza. Az Udvarán fák alatt Sétáló hely. A' kapuban rend szerént kétféle Strá'sák vagynak, két Granadéros és két Lovas; kiknek ollyan boltok van, hogy mind lovastól aláálhatnak, kivont kardal. Itten láttam az egész Fejedelmi Udvar. Minden parádájok tsak abban különböz egyéb Belgákétól, hogy 6 lovú

hintókon mentek, az első előtt egy lovas, a' második előtt Kengyelfutó ment, és a' Katonák praesentáltak.

A' mostani Printznek neve Gvillhelmus V Princeps Arausionensium, született d. 8. Martii 1748. Pofók az ábrázattya, alaton. Katona ruhában kék, veres hajtókára, jár; nagy Burgus kalapja vagyon.

A' Felesége Friderica Sophia Gvillhelmina, Fridericus Vilhelmus Brunsvicensis Prusiai Printz leánnya. Vékony nem a' legszebbik Dáma. Ekkor szomorú volt, mivel az Anyja az előtt két holnappal holt meg.

Vagyon két jeles Fia, a' nagyobbik mintegy 9 esztendő, és egy Leánya. A' Fiainak az hajok el van nyírve.

Ezen Curián laknak még némelly Királyok követjei: nevezetesen a' Frantz Követ.

5) A' Lovas Strá'sákkal majd által ellenben vagyon az a' híres Hágai Raritatum Cabinet, melly minden Hétfőn és Pénteken 12 óraker kinyittatik 2 óráig. Ide a' ki bé akar menni Billétet kéret a' Procuratortól, mellyen mind neve mind Hazája megiratik. A' ductornak legalább is ád az ember két Sexhalbot. Voltunk ebben A. 1780. Nagy-Pénteken. Ezen ritkaságok pedig vagynak hét Kamarákban. — 1. és 2. vagyon a' Felső Contignátzió. Ezek többnyire drága Ciméliumokkal rakattak meg. Sceleton Struthio Cameli, melly az előtt a' Printz állati közt eleven volt. felette nagy a' lába szárai ollyanok, mint az ember keze szára. Egy Lónál nagyobb Alce nevű állat. Rhinocerus feje. Kis formában elefant tsontból miképpen fogják az Elefántokat. Pogány Királyok és Papok, magok igen drága öltözetekben. arany lántzal &c.

2. Megbetsülhetetlen Drágaságok. Ábrahám áldozatja Elefant tetemből üveg alatt. Maga Ábrahám is elbámulna rajta. Egy Pixis 700 aranyas. A' Printzné arany tészeje, drága kövekkel kirakva. Sok régi és újabb sokféle kardok, mellyeknek markolatjok és hüvelyek arany. Arany kötelek. egy jó nagy ágyú aranyos, Candiai ajándék. Sinaí Szeretsen, Indiai sokféle selyem, aranyos öltözetek. Egy drága kék színű edény, tele Balsammal. Aranyos Paizsok, tegzek, nyilak. Mesterségesen varrott lóra való készülétek. Természeti egy egy szaruból való igen hosszú két páltza, ezeken által lehet látni, a' markolatjok finom arany. Régi aranyos Sisakok, pántzélók. Toll süveg, előkötők. Egy igen nagy arany pipa, Skofi-ummal varrott arany pipaszár sok ezert érne, a' Török Cs. ajándéka. Irtóztató nagy puskák, egyet két ember sem bír. Egy emlékezetes Magnes, melly száz font vasat tart. Ezt Trajectum Auction vették és más sok drága Ritkaságok.

3. Alsóbb Contignátzió. Itt a' Ritkaságok Thékakra vagynak osztva. Két Théka mindenféle tsudálatos apró, nagy minden színű és ruhájú Lepkéekkel van tele. Másbak tsak Dongók, Legyek, Szarvasbogarak, iszonyú nagy Pókok a' többek közt egy Tarantula, Milpie vagy Fülbemászó másfél araszt. Scorpiók és egyéb ártalmas állatok.

(Folytatjuk.)

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Lengyel József.

Hogy ki volt Lengyel József, azt a Csokonai-val foglalkozók és a debreceni kör működéseknek kutatói jól tudják, a debreceni kollégium tanárai dicsekedve hirdetik, a református énekügy történetének bűvárlói elismeréssel emlegetik. És mégis meg kell mondanunk, mert a lexikonok mélyen hallgatnak róla. A Zsilinszky Protestáns egyháztörténete s a Pintér nagy irodalomtörténeti kézikönyve is ép csak a nevét említi. Tehát néhány sorban vázolnom kell élete folyását.

Lengyel József 1770 március 31-én született. Atyja József, anyja Megyaszai Sára volt. Szülőfaluja Tiszaabád.¹ Tiszaszentimrén, majd Debrecenben tanult, ahol 1785 április 15-én subscribált.² 1786-ban a német nyelv elsajátítása végett Aszódra ment s itt volt 8 hónapig. Ezért visszatértek 7 ifjúval hátrább tették. Mászor első, vagy az első közt volt. Mint kilencedik ifjú, 1791-ben praepceptor oratoriae, 1793-ban praeses, 1793—94-ben köztanító a metafizikai, tehát legfelső osztályban. Az 1794—95-ik iskolai évben segédkönyvtárnok Budai mellett, majd 1795 márc. 15-től szept. 19-ig senior.³ — Ezután 3 évig külföldi akadémiákon forgólik, köztük 1797-ben a göttingait látogatja.⁴ Innen való visszajövele után, 1798 jan. 1-től 1802-ig⁵ Debrecenben a filozófia s a ius naturae tanára.⁶ Diákkoráról, contrascribaságáról, cantus praesességéről s seniorságáról Csokonai versei sok adatot őriztek meg. Például 1795 februárjában, mint contrascriba, 7 deákkal vett egy nyulat, de nem tudta megőrizni, ellopták tőle. Pipás és himnlőhelyes volt, jó bassus-hangú praepceptor. Jenei seniorsága alatt contrascriba volt, utána senior. Csokonai perében, mint ilyen vett részt.⁷ A költő róla, mint orangután-görmege emlékezik meg. Talán ő az a fogtájós senior is, aki a Tóth Béla M. Anekdotalakincsébe is belekerült.⁸

Tanárkodásáról a Kazinczy levelezése is őrzött meg adatokat. Budai Ézsaiás és Földvári ellenségei voltak, mert a tanulókkal emberségesen bánt, sétálgatott velük s estére meg-meghívta magához, elbeszélgetni

az újabb filozófiai irányokról. Budai pasquillust is írt Kant s az ő követője, Lengyel ellen.⁹ Tehát őt is elérte a büntetés. Amint ő Csokonainál kifogásolt, azt vették tőle rossz néven a debreceniek.¹⁰ Mint tanárt, Csokonai kerülte. Ezután házasságot kötött Marjai Albert türkevei esperes leányával, Zsuzsánával.

1802-től 1809-ig szalontai lelkész volt.¹¹ Keresztesi Naplója szerint előbb megcenseálták, aztán exmittálták a Pap János helyére.¹² Szalontai pap korában szíves támogatója volt az íróknak.¹³ 1809 április 30-tól 1813 április végéig váradai lelkész volt. Itteni éveiről egy érdekes epizódot jegyzett fel Kazinczy. Egyszer tifuszban feküdvén, nagyon ideges volt s a kúratorát agyonütéssel fenyegette meg. Váradról Szalacsra került lelképásztornak. 1817-től 1819-ig jegyzője, majd 1819 jan. 6. óta proseniora (segéd-esperese) volt az érmelléki tractusnak.¹⁴ Thury Iskolatört. Adattára szerint 1805 óta assessor is volt. Szalacson halt meg, 22 és fél évi házasság után, 6 gyermeket hagyván árvaságra s nejét özvegységre, 1821 márc. 15-én, 50 éves korában.¹⁵ Még élhetett volna.

Életének ez a külső története. Változásokban, nagy eseményekben nem gazdag.

Működése egyházi téren.

Belső életéről 38 eredeti (köztük 6 felálló) ének s két dícséret beszél, melyet egy század óta annyi, meg annyi református ember énekelt, legtöbbször anélkül, hogy szerzőjüket ismerte volna! Hány léleknek adtak ezek ég felé emelő szárnyakat! Hány sebzelt szívre csepegtettek égi balzsamot! Hány vallásos lélek epedésének adtak kifejező szavakat! Hány szívből feltörő buzgóság találta meg ezekben az énekekben az Istenhez szólás formáját!

Keresztesi életrajzából eléggé ismeretsek az énekügy történetének adatai.¹⁶ — Bizonyos tudomásunk van arról, hogy Lengyelt is felszólították énekek írására. Be is küldött egy csomót a bizottsághoz. Elfogadták a következőket: a vasárnap reggeli 3., délutáni 1., köznapi 2., 3., 4., délutáni 2.¹⁷

¹ Thury Iskolatörténeti Adattára szerint Tisza-szöllősen.

² Thury Iskolatörténeti Adattára szerint 28-án.

³ Az Új M. Athenás s Zoványi Theol. Ismerettára szerint 1794-ben.

⁴ Zoványi Theol. Ismerettára szerint 1796. Csokonai köszöntő verse szerint Jénába készült menni.

⁵ A debreceni milleniumi értesítő s S. Szabó szerint 1798-tól 1803-ig volt tanár. 1798-ban a mértani katedrát elváltatták a bölcsészettől s ez utóbbira őt hívták meg.

⁶ 1798-ban az I. éves deákok, 1800-ban a III. IV. évesek s a non fogati hallgatták. 1798-ban Sárvárral Bihar megye déli részén a fizikára s naturalis historiára való tárgyakat gyűjtött 3 hétig (júl.). Tanított németet, franciát is. Sárvárral ezért 200 forintot kapott a város-tól. A debreceni coll. kéziratár a következő studiumait őrizi: Előismeretek a filozófiába. Critica (A tiszta értelem kritikája). Metafizika Természetjog és politika. Ethica. Philosophia és term. jog. Jus naturae. Elementa iuris naturae. (G.) 1798-ban Földvárival együtt jelen volt a patikai examenen.

⁷ I. K. 1905. 447.

⁸ II. 169. l.

⁹ Kant filozófiájának rostálása lev. 1801.

¹⁰ Kaz. lev. II. V. 498., 570. VII. 272., 339.

¹¹ Az Új Magyar Athenás szerint: 1803—1807.

¹² 387. l.

¹³ Magyar Kurir 1808. 654. l.

¹⁴ 1816 október 17-én, mint érmelléki esperes, megbízást kap a tudományos küldöttségtől a Funke fizikájának lefordítására, tankönyvvül való használat végett. Barcsa J. szerint (Tiszántúli egyházker. tört. II.) 1818 óta prosenior, a Debr. Prot. Lap 1888. 418. l. szerint 1819 I. 16. óta, a piskolai gyűlés óta.

¹⁵ Haláláról a M. Kurir (1821. I. 34. l.), a Hazai és Külf. Tudósítások (1821. I. 33. l.), Tudom. Gyűjtemény (V. 113.) csaknem azonos szavakkal emlékeznek meg (de márc. 14-re teszik).

¹⁶ Theol. Szemle 1927. II.

¹⁷ Lengyel egyszer nem a nro 2-öt, hanem a nro 3-at mondja a magáénak, de ugyanő Szentgyörgynek 7 éneket tulajdonít. A Sp. Füzetek 1858. 867. l. szerint Lengyel 34, Rác: Zarándi egyházmegye tört. szerint 35, a Prot. Egyh. és Isk. Lapok szerint (1878. 38. sz.) 37 éneket írt.

felállókat, azután az 1., 13., 19., 30., 39., 55., 66., 67., 68., 78., 80., 82., 84—91., 94., 95., 117., 158., 168., 185., 192., 196., 220., 221., 222., 227., 231., 233. = 40 éneket. A 67. és 68. fordítás Kleistből.) Azonban bizonyos az is, hogy ezeket nem egyszerre küldte be. A kathekezizmusi alkalmakra valókat, mint Keresztesi is, későbbi felszólításra írhatta. Ilyen 12 van. Ezeket tehát a pesti konferencia után csinálhatta.¹⁸ Ő maga mondja, hogy a két Kleist-fordítást nem is látta a pesti congressus, mégis beletették a „zsolnába“, azaz az énekeskönyvbe.¹⁹ — Tehát ezeket is ezután írhatta. Ehhez vehetjük még az egy nagyhetit (13.), mert adventit nem írt. Így az első felküldésnél 25 ének szerepelhetett. A többi később küldte fel.

Természetesen, nem mind változatlanul fogadták el az énekeket. A debreceni „pipa“-céh²⁰ maga poésterkedett s feldúlt — írja Lengyel — mint disznó a garmadát, néhány verset, sub specie correctionis. Ezért írja Tóth Ferencz 1813 szept. 2-án, hogy ahol benne bolondot lát, higgye el, mind a pipa-céh correcturája. Már ő is sokat tűnődött ez énekek szerzői felől s ezután is fog „kurkászodni“.²¹

Ugyancsak 1813 szept. 20-án írja, hogy Keresztesi írt vagy 50-et, elhagytak belőle 10-et, mégpedig a javát, a szépét. „Az én énekeimből nem hagytak el többet egy invocatiónál, melyet erre a nótára írtam: Öröködbe, Uram, pogányok jöttek etc., de itt-ott egy-egy verset (t. i. szakot) elhagytak, némely sort korrigálni akarván, csúfokká tettek, úgyhogy az értelmét is elvették.“ Neheztel is eléggé ez elhagyásokért és elbémálásokért. Kettőt meg is ír Tóth Ferencz:

Nro. 13.
Illesd meg, Uram, az elmét,
Míg hitennek fejedelmét,
Kif, míg a mérték bételt,
Sok szenvedés felszentelt,
Kísérem a Golgotára,
Hol igazságod oltára
Mellett megnyert kegyelmednek
Illatjai is terjednek.

Ha összehasonlítjuk az elfogadott szöveggel, látjuk, hogy bár más értelmű lett a változtatás folytán (t. i. időhatározói mellékmondattal helyett célhatározói), mégis a Sárvári Pál javításai elsőnyére váltak a bonyolult szerkezetű versszaknak, mert a többszörösen összetett mondat szerkezetét s a két „míg“ kötőszó egyhangúságát enyhítette a javítás. Az is bizonyos, hogy ha Lengyel az éneket a magáénak mondja, megdől Szügyi alább említendő feltevése.

A másik példa a 147. sz. ének elmaradt utolsó szaka:

¹⁸ 1806 aug. 24.

¹⁹ Debr. Prot. Lap 1892.

²⁰ Csokonai szava Debrecen irástudóiról (Kazinczy Lev. IV. 217 l.).

²¹ Tóth Ferencz pápai tanár u. i. az „Éneklő kar“ című könyvéhez kért fölé adatokat.

Óh, Isten, téged sok teremtet
Dolgok nem esmérnek
És kibbe okos lelket nem tett
Lelked, nem dicsérnek.
Azok helyt is, kérünk, fogadd el
Dicséreteinket
És egyéb teremteséiddel
Tarts és áldj meg minket!

Ő a változtatásoknak két okát gyanítja: a cadentiát semminek nézték és elpocsékolni nem átalították, sem a rímét, sem a grammatikát nem vették figyelembe. Az ördögöt pedig ki akarták mustrálni a zsolnárból, mégis beleszalasztották, nro. 169. — Nem tudja, kik voltak a változtatók, de azt kívánja, hogy az ördög vitte volna el a bolond fejükkel együtt. A „travesztálást“ a pipa-céh végezhette.²² Kár, hogy nem bírjuk az eredeti szövegeket. Már Lácza József, számítva arra, hogy énekeit ki fogják forgatni eredeti mivoltukból, úgyhogy jellegük elvesz, 68 éneket „Énekek“ címmel 1806 augusztus 21-iki dátummal, 1807-ben kiadta. A két elfogadott éneken látjuk, hogy mennyit változtattak rajta.²³

Nemcsak a tiszántúli, hanem a többi egyházkerület is szolgált fel énekek írására költői lelkű férfiakat. Pl. a sárospataki főiskola levéltárában ma is megvan az áprilisban Hernádánmetiben kikiüldött bizottság munkálata s mellette az új énekeket tartalmazó iratsomó, melyben kb. 300 ének foglaltatik.²⁴ Ez új énekek közül sok elfogadott a pesti congressus által.²⁵ Köztük, a húsvéti énekek közt, megtaláljuk a „Mély gyászba borult a természet“ kezdetű, — melyet Révész a Lengyelének vagy a Horváthénak tart. Ezért e 21. dicséretet S. Szabó

²² Debr. Prot. Lap 1892. 395—6. l.

²³ Láczaít a Csepen tartott dunántúli egyházkerületi gyűlés bizta meg énekek írásával. Őt S. Szabó nem említi a Debr. Kalendáriumban. Révész l. szól róla. Az 51. és 62. sz. dicséretnek pedig fölé valók, nem Iksis Árontól. A 62. sz. fordítás németből. (Prot. Egyh. és Isk. Lap 1878. 1205. h. 1879. 670., 803.) Planuma is volt (Sp. főisk. levéltár A XXXII. 12.337—8.). — Horváth Ádámot is a synodus szólította fel énekek szerzésére. El nem fogadott énekeit l. Figy. XV. 199. Így Révésznek igaza van abban, hogy nemcsak a tiszántúli, hanem a többi kerület is szolgált fel énekszerzésre férfiakat.

²⁴ A XXXI. 11,666—11,682. sz. a. A XXX. 11,631. 146. sz. a.

²⁵ Ez iratsomó először az 1778-i kolozsvári, azután az 1778-i debreceni énekeskönyvet teszi bírálat tárgyává, majd a bíráló új énekeket is próbál csinálni, de ezek közül egyet sem fogadtak el. Ezek az 1804 július 18-i pataki gyűlés után s 1804 dec. 18. előtt adattak be. A következők (1—26., 29. sz.) s még 3 fogás új éneket tartalmaz, köztük 1805-ben írtakat is, mint a jelzés mutatja. Ezek tehát később kerültek az iratsomóba. Csányi Sámuel sajátos lelkész is írt több éneket, ezeket is bírálta az 1805 április 23-án Szendrőn tartott gyűlés, de az énekeskönyvbe egy sem került bele. A Palóczy Pál invocatióit nem revidálván, nem is adták be (A XXX. 12,024.). Ez adatok a tiszántúli kerület részéről is igazolják Révész I. előbbi állítását (13. l.). A bírálók itt Öry Péter Gábor, Szőke Ferenc, Sárkány Pál, Komjáthy Ábrahám, Toót András, Esztergomi Gábor, Puky I., Fekete Miklós, Szilágyi Mihály, Nádaskai András, Liskai Sámuel voltak. A három utolsó maga is énekszerző. A 3., 4., 237., 238., 11., 21., 22., 24., 44., 45., 46., 49., 50., 61., 182., 184., 187., 199., 206., 188., 193., 217., 181. (6 vsz.), 180. 175., 174., 194., 195., 198., 203., 205., 202., 207—211., 215., 212., 213., 214., 218. sz. énekek már itt vannak, de sem Lengyelnek, sem Keresztesinek még nincs egy éneke sem itt.

nem is említi a Lengyel énekei közt. Mivel Lengyel ekkor még nem írt éneket, mi sem tartjuk az övének. Szügyi viszont az énekeskönyv multjáról és jelenéről szóló füzetében (1910. 18. l., 23. l.) hol a Lengyelének, hol a Keresztiesének mondja a 13. sz. dícséretet.

A Lengyel énekszövegeinek egy részét Benedek Mihály javította. Így a köznapi felállók közül a 3., 4., a többiből az 1., 19., 80., 82., 84—90., 158., 168., 227., 231., 233. számú dícséretet. De később is változtattak rajtuk. Pl. a következő dícséretet egyes (zárójelbe tett) versszakait elhagyták: 67. (5, 6, 7, 11, 12, 13.), 68. (2, 4, 5, 7. Jókai többször említi a Kis királyokban II. 64.), 192. (4, 7.), 78. (5.), 87. (5.), 196. (5.), 231. (egészen). A 68. dícséret 1. s 2. verséből egyet csináltak. (Ezt Fejes István is próbálta rövidíteni a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1893. 440. l. szerint.) A legújabb énekeskönyvben 33 éneke maradt meg Lengyelnek. Elmaradtak az 55., 78., 192., 196., 221., 222., 231. számúak. A 13. számú (= 46.) Keresztiesinek van tulajdonítva, a 21 = 54. azonban a Pálóczi Horváthé.

Ismertebbek és gyakrabban énekeltek ezek: Az Úrnak jóvolta..., Buzdítsd fel, Uram, lelkeket..., Jézus, ki a sírban valál..., Imálandó Isten e széles föld néked... Nagy az Úr, ki fényes házát építette..., A csillagos égnek seregei ott fent..., Fő boldogságom tartom én ebben..., Tökéletes volt minden tekintetben..., Jézus, téged magasztalunk..., Uram, a te igéd nekem..., Atya Úr Isten rólad vallást tészünk..., Dícsérjük hálaadással..., Krisztus, felkent fejedelem..., Ki hívta az éjszakát elő..., Ne jöjjön addig szemre álom..., Úr Jézus, mely igen drága..., Ez új reggel arra serkent..., Uram, a töredelmes..., Úr Isten, téged..., A legújabb énekeskönyvben megmaradt 33 ének újabb 100 évig való éneklése újabb 100 évig (sőt tovább is) biztosítja írója nevének fennmaradását.²⁶

Ugyan mi jutalmat kapott énekeiért a szerző. Megfelel e kérdésre ő maga: egy tiszteletpéldányt, azt is kérésre kapott. Nem akarta ugyanis a 2.21 pengős könyvben a saját verseit pénzért megvenni, mint Siní a maga lovát. Bizony, később sem fizettek az írónak. Az 1817-iki kiadás javításáért pl. Székely József 5 példányt kapott!

Költői szempontból ez énekeket által-

²⁶ Hol voltak az énekszerzők közül a kor neves nagy költői? Hol Kazinczy, Ráday, Csokonay? A nevesebbek közül csak Horváth Ádám s Fazekas neve olvasható az énekirók közt. S. Szabó fel is veti azt a kérdést, hogy Csokonait mért nem kérték fel énekek írására. Megadja rá a feleletet is: őt nem szerették az egyházi emberek s már ekkor végnapjait élte. A felelet nem teljes. Csak a debreceniek nem szerették s ekkor írta a Lécék hallhatatlanságát is. Haraszti azt mondja róla, hogy a debreceni presbitérium, Szana T. azt, hogy a tiszántúli egyházkerület rá akarta bízni az énekeskönyv átvizsgálását s ő ezért egy kis földbirtokot kért. Horváth Cyrill az egyik levélhez mellékelte is e kis birtok helyszínrajzát. Toldy szerint ez azonban bizonytalan. (Mi is közölték Csokonai-kiadásunkban II. 760. Akad. 39. II. 14. alapján.) Tény azonban, hogy énekeskönyvünkben Csokonaitól egy énekünk sincs. — Az új énekes első kiadásában az énekszerzők kimutatásánál sok hiba van; a II. kiadás czekek jórészt kijavította. (Batizi 97., 104., 101., 82—87.) Az új a régiéből elhagyott 83, részben 2 éneket. 28-nak nem tudja szerzőjét.

ban sikerülteknek lehet mondanunk. A Prot. Egyh. és Isk. Lap szerint²⁷ a 66., 68. ugyan nehézkesek, de az 1., 19., 147., 82. meghatók. A Figyelő XV. 199. lapja a Horváth Ádámé mellé teszi Lengyel énekeit. Én főleg a 19. dícséretet tartom lélekemelőnek, szívhez szólónak. Gondolatai a bibliában gyökeresnek. Pl. a 2. szak e gondolatai:

Hol van, koporsó, hatalmad
Elveszett nyert diadalmad?
Hová lón, óh, halál, a fulánk,
Melyet fensz már régóta reánk?...

tulajdonképpen az I. Kor. 15:55. gondolatai: „Hol vagyon, halál, a te diadalmad, hol vagyon, koporsó, a te fulánkod? Az Evang. Gesangbuch 1748-iki kiadásában (Nürnberg) a 187. lapon szintén olvasható egy énekben: O Tod, wo ist dein Stachel nun, wo ist dein Sieg, o Hölle?! Megvan e gondolat a 20. dícs. 2. szakában, sőt Lácza Szabó József Halhatatlanság oszlopának 25. lapján is, ami közös forrásból, a bibliából való merítésre mutat. A 4. szak e sorai

Gyalázat elvettetésem,
Dicsőséges kikelésem...

szintén I. Kor. 15:43-ra utal: Elvettetik gyalázatos test, feltámasztatik dicsőséges. Költői szempontból érdemes összevetni a 19. és 20. dícséretet, mindjárt kitűnik a kettő közti nagy különbség. A 67. dícséret szépségét, vallásos tartalmát csak az érzéketlen ember nem érzi. Különösen az 1., 2., 14. szakai erőteljesek. A 158. dícséret 1. és 9. szaka a fiú bizodalom szívhez szóló hangján zengenek. Egyszerűségében is felemelő az Úr Jézus, mely igen drága..., Uram a töredelmes..., Az Úrnak jóvolta..., Úr Isten téged..., Drámaiságával megkap a 13. dícséret. Amíg a 66. dícséret nyelve el nem avul annyira, hogy már — mint a fratres arvaes énekeit Rómában — a papok sem értik meg, addig mindig zengeni fog a magyar kálmínista csilagos vagy kakasos templomokban. — Mily könnyed lejtésű a 85. dícséret. Ami szép a multban, a jövőben is szép, csak ha fakul, meg kell újítani ismét. Lengyel fakuló énekei is meg fognak újítani.

Bár költői lélek szülőttei e versek, mégis az Új Magyar Athénasban (1882) azt mondja róluk Kis Károly, hogy üres rímelések, versbe szedett száraz dogmatizálások, vagy leírások. Nemesak eredeti énekekre mondja ezt, hanem két Kleist-fordítására is. E megállapítás ellen azonban tiltakoznunk kell. Lengyelben volt költői tehetség, volt érzés és gondolat. Aki a 19. dícséretet megírta, az költő! A Beöthy iskolai irodalomtörténete azt mondja róla, hogy a Szentgyörgyi s a Lengyel emlékélt néhány szép ének tartja fenn a reformátusok énekeskönyvében. A Varga Ker. egyháztörténete, Szűcs I. Debrecen krónikája (III. 1104.) elismeréssel szól az énekekről.²⁸

Lengyel vallásos buzgósága a prédikáció-írás terén is megnyilatkozott. Három kötetes

²⁷ 1896. 357.

²⁸ Változtatott sorrenddel idézi az 1. dícs. 6., 7. szakát.

prédikáció-gyűjteményét 1828-ban fia, Imre, adta ki.²⁹ Első két kötetét Földvári József, mint egyházkerületi cenzor, 1826 április 5-én, a harmadikat 1825 május 1-én engedélyezte. Tehát még ekkor is be kellett mutatni az ilyen köteteket egyházkerületi jóváhagyás végett.³⁰ A Lengyelét ép ellenfele censeálta. Az I. kötetben 28 beszéd van, melyek közül én legsikerültebbnek tartom a felebaráti s a hazaszeretetről, a barátságáról, az istenkisértésről mondottakat. A II-ikban 25 beszédet találunk, melyek közül az idővel helyesen való életről, a más kárán való tanulás hasznáról, a hízelkedésről, a világi jókkal való életről s a lélek becses voltáról szólók emelhetők ki. A III. kötet 35 beszédet foglal magában s az első két kötet vasárnapi beszédeivel ellentétben ezek ünnepi vagy alkalmi beszédek. Kiemelhetők közülök a VIII. (áldozócüörtörtöki), a XV. (karácsonyi), a XXIV. (a házasságról), XXXI. (békességkötéskor) s a reformáció emlékére mondott beszédek. Sok jó magyaros kifejezés olvasható bennük (pl. rossz házban nem lakik jó gazda, rossz házasság csorgó ház, jó bornak nem kell cégér, módi), de van sok latin szó is (symbolum, devotio, classis, planum). Néha erősen reális (pl. az istenfélőnek ez gyomorémelygést okoz). A szerző csak néha jelzi az alkalmatosságot, amikor elmondotta (pl. az I. a hazaszeretetről 1807 aug., az újévit 1804., III. a békekötéskor 1809 dec. 3., a reformációról 1817).

Hogy e beszédeket mások is szívesen felhasználták, azt egyes bejegyzések is bizonyítják. Pl. a III. kötet 15. prédikációjához oda van jegyezve: 1848. XII. 26. Sőt a II. kötetben olvasható s a lélek becses voltáról szóló prédikáció jórésze egy kéziratos prédikációba van átvéve, mely mellette van, teljesen más textushoz. A könyv valamelyik használója innen merítette beszédje anyagát. Még az utódokra is hatással volt Lengyel! A hitről szóló beszéd racionalista gondolkodásának mutatja őt. Tóth Mihály szerint beszédeiből nem hiányzik a bibliai alap, de inkább az értelem művei. Középfokon állnak. Mitrovics szerint a német irányú prédikáció-írás termékei.³¹

Lengyel világi jellegű művei.

Hol volt Lengyel József addig, míg éneket nem írt? Ez a kérdés tolul elénk legelőször. Mert, aki ilyen szép éneket írt, arról feltételezhető, hogy másnemű versei is vannak. Hogy van az, hogy mi nem tudunk ilyen irányú működéséről sokat? A régiek tudtak. Nem kérte volna fel az egyházkerület hetedmagával őt is énekírássra. Csak

szorgosan kell utána nézni a dolognak, gondolám, fogunk még más verseire is akadni.

A Szinnyei lexikona mindjárt meg is említi egyet. Az Igazmondó c. heti közlőny 1868-ban „A biharmegyei ökrök és lovak közt folyt titkos, de felfedezett levelezésének valóságos mása” címmel egy hosszabb satirikus költeményt közöl tőle. E lap ez idő szerint sehol sincs meg, de a debreceni kollégiumi kézirat R. 651. sz. a. őrzi egy másolatát. Három levél van itt. Az első Lombár ökrök írja gyermekkori társának, Rárónak, kitől a margitai vásárbán elszakították. Panaszkodik, hogy az utak rosszak, a sár nagy, így a szántóföldről mind löbbit és többet fognak el útnak, vagy nagy kerülővel kell járni a rossz utak miatt. Most azonban, egy idő óta, javult a helyzet. Az utak jók. Aki ezt tette, az méltó emlékoszlopra. A következő levélben Ráró felvilágosítja Lombárt, hogy Rhédei érdeme ez, akinek a szeme mindent meglát. Oszlop azonban nem kell neki, mert emlékét jobban hirdeti ez út. Az utolsó levél Lombártól való. Konstatálja benne, hogy:

Az útépitésnek nagy munkáját végre
Gróf Rhédei vitte tökéletességre.³²

Van egy nyomtatásban is megjelent verse. Mikor gróf Zichy Károly országbíró, mint installátor, az ifjú Károlyi Józsefnek szatmári főispánságba való beiktatására menvén, Debrecenben is kiszállottak, a kollégiumot is meglátogatták. Üdvözlésükre Csokonai s Lengyel írtak verseket. A Csokonaié lett a győztes. Ezért megnehezített rá Lengyel. Contubernalisa volt, azaz egy szobában lakott vele, de panaszt emelt ellene, sőt Csokonai levelét, melyet a költő megírt ugyan, de el nem küldött, eljuttatta Szilágyi Gábor kezébe. Lehet, hogy volt oka is a panaszra, de inkább hiszem, hogy a jelzett verseny miatt lett Csokonainak ellensége.

Ferenzi³³ azt írja e versről, hogy a Kocsi tanár levele szerint a Csokonaié szebb volt, mint a Lengyelé. Kocsinak valóban igazsága van, de igazáról saját szemünkkel is meggyőződhetünk, mert mindkettő megmaradt. — A Lengyelének címe: „Carmen gratulatorium” szókkal kezdődik.³⁴ Ezzel tehát meg kell pótolni a Petrik és Szinnyei adatait. A Lengyel verse két részből áll: latin részből, mely hexameteres s magyar részből, mely rímes s 4+4+2 szakos vers (tehát a magyar rész három részre oszlik). Ferenczi állításait tehát itt is kiegészíthetjük. A magyar versek gyengék. A latin jobb, mert Lengyel jól tudott latinul. Csokonai később kereste a kibékülést Lengyellel, névnapjára verset is

²⁹ Rhédeiről még egy másik költeményében is megemlékezik (Poétai contradictio), míg egy névnapi versében a szalontai sáros utcák miatt lakd ki. A biharmegyei sáros utakról Csokonai is megemlékezik egyik ifjúkori versében (Futtaban készült versceskék II. 306.).

³⁰ Csokonai 44. l.

³¹ Lengyel ekkor contrascriba (a pataki példány SS. 55. jelz.) bejegyzése szerint esküdt diák (iuratus) volt. Ugyanakkor még két latin vers jelent meg; az egyiket alkaiosi mértékben egy helybeli piarista, a másikat Ode ad Jos. Károlyi címmel egy ismeretlen írta. Tehát Ferenczit itt is kiegészíthetjük.

³² Zsilinszky M. prot. egyh. t. 593. l.

³³ Megemlékezik ezekről Zoványi Theol. Ismeret-tára, a Petrik bibliographiája, Kazinczy Levelezése is (II. 270.), de 1818-ból keltezi.

írt,³⁶ de a kibékülés nem volt tartós. Útjaik szétváltak, de a hagyomány még egyszer összekapcsolta őket. Van a Csokonainak tulajdonított versek közt egy költemény, melyet Abafi adott ki.³⁶ Az ő hitelére mi is felvettük a Csokonai-kiadásba³⁷ „A zefir” címmel. Szerkesztés közben azonban előkerült Csokonainak sajátkezű dal-lajstroma (II. 612.), bár töredékben, amelyben a „Zefir a vad liget mellett” kezdetű dal más idegen szerzőjű dalokkal együtt szerepel. A Népéletben³⁸ s Csokonai-tanulmányaimban kétségbe vontam e dalnak Csokonaitól való származását. Nem régen rátaláltam a pataki kéziratán 257. számú, 1798-ban írt dalgyűjteményében. Ebben a fenti dal „Tavaszi gondolat” címmel L. J. aláírással olvasható. Körülötte több dal van L. J., Lengyel József, Lengyel Jós. jelzéssel. — E dal tehát a Lengyelé, mert az ő nevének kezdőbetűit jelzi az L. J. betű. S Lengyelnek 6 verse van e kötetben: 1. Mi bajuk az uraknak? (148.); 2. Gond nélkül csendes az élet (148.); 3. Tavasz gondolat (151.); 4. A víg ember (158. l.); 5. Jobb vígan élni, mint búsulni (161. l.); 6. Elmfuttatás (164. lap). A hagyomány a Zefir... kezdetű verset a Csokonaié közé keverte, ami nem csekély elismerés a Lengyel számára. De maga Csokonai is Lengyel e dalát (s ezenkívül még kettőt) jegyzékbe vételre méltónak ítélte. A dallajstrom ugyanis a „Búmat, gondomat” s a „Beh csendes élete...” kezdetű dalokat is felsorolja. Ezek pedig a 257. sz. Szóts Istvántól összeírt kéziratot kötet szerint a Lengyel versei. Lengyel az említett verseny miatt lett a Csokonai ellené s a költő, ime, 3 dalát érdemesnek tartja a jegyzékbe vételre.

De nemcsak Csokonai vette lajstromba a Lengyel verseit, hanem az „Érzékeny és víg dalok” c. gyűjtemény is tartalmaz tőle egy verset.³⁹ Az I. kiadás 43. l. (a II. kiadás 74.) lapján van egy vers, mely a 257. sz. kézirat sárospataki kötet szerint (148. l.) a Lengyelé. Úgy látszik, e vers nagyon tetszett a diákoknak, mert szövegét többször lejegyezték,⁴⁰ sőt két kézirat hatszólamú dalmát is fentartotta.⁴¹ Tehát dalolták is a muzsafiak a Lengyel dalait. A kézirat szerint címe is van: Gond nélkül csendes az élet. (Kezdeté: Beh csendes élete...). Tehát azonos a Csokonai által jegyzékbe vett verssel. A harmadik vers, a „Búmat, gondomat...” kezdetű s „A víg ember” című, a Tóth István-féle akadémiai kéziratot dalgyűjteményben is megvan. A „Mi bajuk az uraknak?” a 131. sz. kéziratot kötetünk 284. lapján is megtalálható. A „Jobb vígan élni” s „Elmfuttatás” csak a 257. sz. kötetben vannak meg.

De ha Lengyel Tavasz gondolatát Csokonainak tulajdonította a hagyomány, —

viszont arra is van eset, hogy Csokonai-költeményt Lengyelnek tulajdonítanak. — A debreceni kollégium R. 651. sz. kéziratári füzetében „A legszükségesebb székhez” címmel, Si placet jelíggel, Blumauer után németből fordítva, olvasható egy Csokonai-vers, Lengyel versei közt, az Óda az árnyékszékhez című. Csak kevés eltérés van köztük.⁴² Állítólag 1805-ben fordította volna Lengyel szalontai prédikátor.

Ugyane füzet több, eddig ismeretlen versét is tartalmazza Lengyelnek. 1. *Névnapi versek*. Zsuzsánna-napra valók. A költő névnapot megy köszönteni, de a szalontai sáros utcán elesik s szitkozódik. Csak másnap válik áldássá az átok szájában, mint Bálámnak.⁴³ 2. *Olvasd el*. Tréfás vers, sok „ha” s „volna” szókkal. Végül úgy végzi: „Holnap magam megyek megkérdeni, a pincében egy kis jó bor nem volna”. 3. *Invitatoria* Doktor Sándorffy József úrhoz Nagyváradon. A költő betegágyában fekszik s a költő hozzát echós verset ír. Az echó pajkos kifejezést ad vissza. 4. *Poétai contradiclio*. Közös munkája ez Lengyel József szalontai papnak s Hécezi Gábor rectornak.⁴⁴ Mikor Thurzó György szolgabíró Martiháza s Kiskemény impretrált birtokaiba statuálják s beiktatják, akkor ők contradicálnak. A költemény 4 részből áll: I. Az emberiség deputatusa contradical. II. A barátság deputatusa contradical. III. A keresztyénség contradical. IV. A gyermekek közül a legidősebb, mint deputatus, contradicál. Végül Epilogus van, mely szerint a két költő nem perel, inkább gratulál (1—36. lap.) Az elején megemlékezik a magyar térképekről is. Humoros vers. E verseket Hajdúszoboszlón, 1871 aug. 8-án másolta le az eredetiről egy J. K. jegyű másoló.⁴⁵

Lehetne szólni Lengyelről, mint *levélíró* is. Ezirányban a Tóth Ferenczel való levelezését lehetne felemlíteni.

Végeredményül kimondhatjuk, hogy: 1. Lengyel szép énekeket szerzett; 2. jó prédikátor volt; 3. a Zichy és Károlyi grófok debreceni látogatásáról nem két, hanem négy ének készült; 4. Lengyel, latin és magyar üdvözlő versei megmaradtak s be kell iktatni őket a könyvészeti könyvekbe; 5. a Csokonainak tulajdonított versek közül a „Zephir” c. vers a Lengyelé; 6. az Érzékeny és víg dalok 74. lapján lévő vers szerzője Lengyel József; 7. Csokonai dallajstromában 3 vers Lengyel-től való; 8. Lengyel több világi dalli is szerzett, melyet szívesen másoltak s énekelgettek a diákok; 9. méltó tehát, hogy neve egy irodalmi igényű lexikonból se maradjon ki.

Sírját rég ellefejtették a szalacsiak, de emléke él, mert énekei zengenek a kálvinista templomok ódon csarnokaiban.

1927 december.

Gulyás József.

³⁶ Márton Sokféle a Bécsi M. Ujság mellé 1832. Figy. X. 1851. stb.

³⁷ Figyelő X. 231. l.

³⁸ II. 145. l.

³⁹ 1924. 156. l.

⁴⁰ I. kiadása 1826., II. kiadása 1834-ből való.

⁴¹ 733/76. 514/216; némi eltéréssel.

⁴² 1759/36. 1765/22.

⁴³ Apáca = Ablissa; minden székek neve = minden szagos székek... egészség széke = áldásnak széke... Töled érte = Telöled érte...

⁴⁴ Egy jegyzete szerint vótársa, Földvári József, született sánta volt. Ez nem az énekíró lehetett.

⁴⁵ I. K. 1927. I—II., III—IV.

⁴⁶ Hécezi, ugyanaz a Hécei, aki Rhédeiné halálára s Rhédei beiktatására is írt verset. Szinnyei lexiconát itt is kiegészíthetjük: Lengyel mellett rektor volt.

Szikszai György élete és munkássága című dolgozat 416 számú jegyzetének helyesbítése és kiegészítése. (Theologiai Szemle. III. évf. 5—6. sz. 292. l.) Mindenekelőtt egy téves adatot kell helyesbítenem. Másolási hiba következett a *Szinnyei* által felsorolt kiadások között egy 1810-es kiadásról is megemlékeztem, noha Szinnyei Magyar Írók című művében erről nem emlékezik meg: az erre vonatkozó megjegyzésem tehát tárgytalan.

Együttal megragadom az alkalmat, hogy az említett jegyzetben felsorolt kiadásokat újabb könyvtári és a gyülekezetekben végzett pásztori munkámmal kapcsolatos kutatásaim nyomán kiegészítsem. A felsorolt kiadásokon kívül ugyanis a közelmúlt időkben még a következő 7 kiadásra bukkantam.

1. 1807-ben Pozsonyban látott napvilágot *Landerernél* a negyedik kiadás alapján a hetedik kiadás. Ebből arra is következtethetünk, hogy 1802. és 1807. között ugyancsak *Landerernél* még egy eddig ismeretlen kiadás is megjelent, mint hatodik kiadás. 2. 1818-ban Pozsonyban és Pesten *Landerer* örökösének betűivel egy újabb kiadás, mint kilencedik kiadás jelent meg. Ez nem lehet azonos az ugyanczen évben Pozsonyban *Wébernél* megjelent kiadással, melyre az említett jegyzetben már hivatkoztam. 3. 1818-ban Kassán is jelent meg egy kiadás *Ellingernél*. 4. Ugyan-

csak *Wébernél* látott napvilágot mint kilencedik kiadás az 1834-es pozsonyi kiadás, melyet *Zsarnay Lajos* sárospataki teológiai tanár a későbbi szuperintendens rendezett sajtó alá a szövegben eszközölt némi javításokkal. Mindezek némi változtatással a 4-ik kiadást követik. 5. 1905-ben *Hornyánszky* kiadásában látott napvilágot e mű. 6. 1918-ban Debrecenben Telegdi K. Lajos utódánál *Eperjesi Istvánnál* megjelent a Keresztényi Tanítások állítólag kilencvenhetedik kiadása és pedig a harmadik típus szerint. 7. Végül meg kell emlékeznünk arról a kiadásról, amely évszám nélkül *Bucsánszky*nál látott napvilágot Pesten, mint tizenhetedik kiadás, mely ugyancsak a harmadik típushoz tartozik. Ez a kiadás 1862 után jelenhetett meg, miután a tizenhatodik kiadás 1862-ben nyomattatott ki ugyancsak Bucsánszky-nál. A tizenhatodik kiadásban még hiányoznak a racionalista és félracionalista betoldott imádságok, de ebben ép úgy megvannak, mint az 1849. évi pesti kiadásban. Ezzel az általam ismert kiadások száma 44-re emelkedett.

Végül azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulok a lap olvasóihoz, hogy amennyiben olyan kiadásokról tudnának, melyeket fel nem soroltam, szíveskedjenek az ezekre vonatkozó adataikat rendelkezésemre bocsátani.

Ifj. dr. Szabó Aladár.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

The Nature of Religion, Gifford Lectures delivered in the University of Glasgow in the Years 1924 and 1925 by W. P. Paterson, D. D. Professor of Divinity in the University of Edinburgh. Hodder and Stoughton Limited London. 508 oldal. Ára 15 shilling. (Kötve.)

Lord Gifford, aki a nevét viselő Gifford-előadásokat hatalmas alapítványával a glasgowi egyetemen lehetővé tette, kifejezetten megállapította azt a területet is, amelyen az előadóknak mozogniuk kell. Eszerint az előadásoknak a *theologia naturalis* határain belül kell megmaradniuk, s az alkalmazott módszer ugyanaz legyen, mint a természettudományoké, az asztronómiáé, avagy a kémiaé. Paterson, aki a Gifford előadásokat az 1924. és 1925. években tartotta, itt ismertető könyvében, amely ez előadásoknak foglalata, kifejezetten rámutat azonban arra, hogy az asztronómia és kémia nem szolgálhatnak példaképpül a *theologia naturalis*-nak, mert hiszen ebben az esetben a teológiát lefokoznánk a ténytudományok sorába és sajátos lényegétől, legsajátosabb feladatától fosztanánk azt meg. A *theologia naturalis*-nak voltaképpeni területe a transzcendentális síkban mozog. Éppen azért Paterson Lord Gifford intencióját előadásai közben úgy értelmezi, hogy a *theologia naturalis* feladata az, hogy a megfigyelés és igazolás alá eső tényekből induljon ki s azután e tényeknek átszítálása és összefüggésbe állítása után építse fel a maga vallásos filozófiáját. De nemcsak Paterson, hanem az őt

megelőző Gifford-előadók nagyrésze is Lord Gifford intenciójának hasonló átértelmezése szerint tartották meg a maguk előadás-sorozatát. James Ward, Lloyd Morgan, William James és a többiek egyaránt, bár mindnyájan a tények világából indultak ki, mégis előadásaik végén egy sajátos vallásfilozófiához jutottak el. Legjellemzőbb erre éppen a William James esete, aki a „Varieties of Religious Experience” című előadásorozatában a vallásos tapasztalás sokféleségének ténybeli leírásával kezdte, de a transzcendens világba való belepillantást el nem kerülhette, sőt a felsorakoztatott és leírt vallásos jelenségek és tapasztalatok alapján, a tudatalatti fogalmának felhasználásával a maga pluralisztikus vallásfilozófiáját igyekezett végeredményében szolgálni. Mint Paterson megállapítja, a Gifford-előadások eddig a következő problémákkal foglalkoztak: A) Az isten-eszme eredete és a vallásos hitnézetek fejlődése. B) A vallásos filozófia fejlődése. 1. A vallás észszerűsége. 2. A vallásos filozófia az ókori népeknél. C) A filozófia és a végső Valóság. D) Filozófia és theizmus. 1. A theizmus, mint általános téma. 2. A theizmus részletkérdései és szempontjai. 3. Theizmus és tudomány. E táblázatot itt csak azért közöljük, mert szemléltető képet nyújt azon problémakörzetről, amely az angol-amerikai vallásfilozófusokat és theologusokat különösképpen foglalkoztatja.

Paterson könyve, mint a címe is mutatja,

a vallás „természetével“ foglalkozik. Már a könyv címe is elárulja, hogy angol ember írta s nem pedig német theologus. A német theologia és vallástudomány inkább szereti a vallás „lényege“ kifejezést használni s valóban a vallás külső megjelenési formáival, „természetével“ meg nem elégedhetünk, hanem mögöttük a megnyilvánuló „lényeg“ után is kutatnunk kell, a „természeti alak“ mögött a belső lényeg kifejező „alkat“ után. A Paterson által használt „természet“-fogalom azonban ugyanazt jelent, mint a németek és a mi általunk használt „lényeg“ fogalma. Sok filozófiai félreértésnek vennék elejét különösképpen az angolok és németek, ha az általuk használt különféle kifejezések azonos jelentését a maguk számára minden egyes alkalommal tisztázni igyekeznének.

Paterson a vallás „természetét“ különböző szempontokból teszi vizsgálat tárgyává. Könyvét éppen az teszi értékesé, hogy benne a különböző szempontok adnak egymásnak találkozt, bár másfelől megállapíthatjuk, hogy könyve különböző fejezetei éppen ezért egyetlen értékűek is. Leginkább a vallás-életkani és vallástörténeti problémák taglalása közben van ottthon, de már pl. a vallás ismeretelméleti kérdéseinél különösen a német vallásfilozófusokkal és theologusokkal való közelebbi ismeretség hiányát vagyunk kénytelenek érezni nála. A német valláspszichológusok közül is csak Österreicherot és Heilert idézi több alkalommal, de különösen az előbbit azután nem egyszer nagyon is szolgáiban reprodukálja.

Könyve első fejezetében a vallásos alanyok különböző típusait mutatja be és írja le. Nem szabad azonban itt a szorosabb értelemben vett differenciális életkani problémáinak megfelelő vizsgálódásra gondolnunk. Paterson csak általánosságban mozog és három típusát mutatja be a vallásos embernek: a „természeti“-embert, a „megtért“-embert és végül a „szent“ embert. Úgyesnek mutat rá itt arra, hogy a Heiler által felállított két vallásossági típus közül a „misztikus“ vallásosság létrehozója és velejárója a pantheisztikus világnézet, a „prófétai“ vallásosságot pedig rendszeresen a theisztikus hit ihleti. A vallásos individuumok mellett a vallási közösségnek két elnagyolt csoportját állítja fel, ezek: a „természeti“ közösség, (törzs, nemzet) és az „egyházi“ közösség. A megkülönböztetés kritériumai azonban nem lélektani mozzanatok s így nem sok methodikus értékük van.

Méltán lekötheti azonban figyelmünket az, amit Paterson a vallásnak az emberi ösztön-világhoz való viszonyáról mond. — M'Dougallra és Dreverre támaszkodva osztályozza az ember ösztöneit, hogy aztán minden egyes alkalommal kimutathassa azt, hogy a vallásos élmény mikép befolyásolta és használta fel, mikép finomította és alakította át a különböző emberi ösztönöket. Lélektani vizsgálódásai közben egy-egy hatásos és különben helytálló megállapítás kedvéért nem egyszer átvált más területekre is. Pl. mikor a pszichológusok által

felállított ösztön-skáláról szól, a következő megjegyzést kockáztatja meg: „A pszichológusok által nyújtott ösztön-táblázatok annyira gazdagok, hogy gyakran valósággal zavarba hozzák az embert, de mindenesetre azt a hasznos tanítást fogadtatják el velünk, hogy feltétlenül szükség van egy, az emberben uralomra jutó vallási, avagy erkölcsi elvre, hacsak azt nem akarjuk megengedni, hogy az emberi lélek sajnálatraméltó anarchiának és krónikus küzdelmeknek legyen színterévé“. A különböző ösztönök, amelyekre a vallásos életfolytatás a legnemesítőbb hatással van és amelyeket a vallásosság a leginkább foglalkoztat és igénybe vesz, Paterson szerint a következők: 1. Az ön-állításnak (self-affirmation) és az ön-védelemnek, ön-kíméletnek (self-regard) ösztönei. Ezekből magyarázható meg az emberi félelemérzés, amely aztán a vallásban az Isten félelmévé finomul. De ezekből magyarázható meg a veszélyből való kimenekvésre törekvés is, vagyis a nyugalomravágyás ösztöne, amely a vallásban a benső lelki békeség és csend élményévé dicsőül. 2. Az Énünk kiterjesztésére (self-expansion), kitágítására való törekvés ösztöne. Höffding meghatározása a vallásról, mely szerint a vallás funkciója az értékek konzerválására való törekvés, nem fedi a valóságot. A vallásos átélésben az emberi Én egy hódító-aktussal a már meglévő értékek mellé újabb értékek elsajátítására törekszik s ezáltal birodalmának kitágítására. 3. Az ön-nemesítésnek (self-elevation) ösztöne, amely önmagunk kibontakoztatására, Énünk kibomlására (self-display) készlet bennünket s rendszeren pozitív én-érzelemmel jár. E túlfűtött én-ézés vezetett és vezet gyakran a vallási farizeizmusra és a szektáriánus exkluzivitásra. 4. Az eddig tárgyalt ösztönökkel polárisan ellentétes az ön-lealacsonyítás (self-abasement), ön-megtagadás (self-abnegation), illetve önmagunk alárendelésének (self-subjection) ösztöne, amely a negatív, azaz lefokozott én-érzelemmel jár együtt s a vallásos életben az alázatosságban tükröződik. Ez ösztön teszi lehetővé a rezignációnak és lemondásnak nem egy formáját, továbbá kifejlesztője lett annak a vallásossági típusnak, amely az ember erkölcsi lényegét és kötelességtudását tekinti formáló principiuma gyanánt. 5. Hogy az ú. n. gyöngédebb érzelmre való hajlam (a szerelet) nagy szerepet játszik a vallásban, az manapság mindenki előtt pszichológiai és fiziológiai okokból egyaránt magától értetődő. Mindazonáltal nagy hiányosság Paterson könyvében, hogy ezen a helyen nem tért ki a pszichoanalízis mitológikus magyarázatainak kritikai ismertetésére. — 6. A kíváncsiság ösztöne is motorikus erőként szerepel a vallásos életben s a csodálkozás jelenségében, különösen az isteni csodák elhívésében nagy szerepet játszik. 7. A háborúskodás ösztöne és ez ösztönnek a vallásos életben való szerepe azonnal nyilvánvalóvá válik, mihelyt az emberiség történetében előforduló vallásháborúkat tanulmányozzuk. 8. Végül még a társas ösztönre mutat rá Paterson, mint a vallásos életfoly-

tatás egyik fenntartó tényezőjére. Közösségre és társas életfolytatásra való törekvés nélkül a vallás is a lét, avagy nemlét kérdése elé állíthatnánk.

Paterson felveti a valláspszichológusok által újabban gyakran napirenden tartott problémát is, hogy van-e ú. n. specifikus vallási ösztön. M'Dougall tagadja, hogy van; ezzel szemben Paterson szerint el kell fogadnunk egy sajátos vallási ösztön, különös vallási tehetség létezését az emberben. Állítását azonban nem sikerül lélektanilag kellőleg alátámasztania és egyhamar metafizikai és teológiai területekre csap át, mikor a bizonyításra kerül a sor. M'Dougallon kívül, a többi valláspszichológusokat, akik pedig ezzel a kérdéssel mind behatóan foglalkoztak, pl. Leuba, Thouless, Pratt, Coe, mind figyelmen kívül hagyja. A specifikus vallási ösztön problémája kétségtelenül a valláslélektan és teológia egyik legörökkévalóbb problémája marad továbbra is.

Hasonlóképpen izgató probléma a vallásnak és a tudatalattinak egymáshoz való viszonya. Paterson pontosan különböztet a „tudatosság“, a „tudatalatti“ és a „tudatalatlan“ között. A „tudatalatti“ egyfelől az emlékezet „raktárhelyisége“, másfelől pedig az emberi jellem, azaz érzület „rezervoirja“. Ez a tanítás teljesen összhangba hozható Jézus következő tételével: „A jó ember az ő szívének jó kincséből hoz elő jót és a gonosz ember az ő szívének gonosz kincséből hoz elő gonoszt“ (Lukács 6 : 45). Az „eredendő bűn“ lélektani magyarázatánál is segítségünkre lehet a „tudatalattinak“, mint lelki „raktárhelyiségnek“ hipotézise. A tudatalatti azonban nemcsak raktárhelyiség, hanem egyúttal „műhely“ is. Munkát és időt megtakarító lelki mechanizmusunk műhelye. A „tudatalatti“, mint „tudatalatlan“ a freudizmusnál szerepel, de nagy jelentősége van M. Coué tanításában is, s mindenestre tetsetős kísérlet a pszichoanalízis és Coué tételének (pl. a „visszajára fordított törekvés törvénye“, „the law of reversed effort“) a kereszténység egyes tanításaival való parallelbe állítása.

A „tudatalatti“ és a „tudatalatlan“, valamint a vele kapcsolatos magyarázatok mindenestre arra mutatnak, hogy amint a világ-egyetem legnagyobb talánya az ember, úgy az embernek legnagyobb talánya „tudatalatlan lelki világa“. A rendkívüli lelki jelenségeknek éppen azért többféle magyarázatával találkozhatunk, aszerint, amint a tudatalatti reális létezésében hiszünk, avagy pedig tagadjuk azt. Ily magyarázási módok, Paterson szerint, 1. a *materiálista* felfogás, amely a tudatalatti jelenségeket elfogadja, de azokat az ember testi szervezetében előálló változásokra vezeti vissza. 2. Az *agnosztikus* elmélet szerint a tudatalattira vonatkozólag semmit sem tudhatunk, s csak mint „ismeretlen okot“, mint x-et, mint asyllum ignorantiae kezelhetjük azt. 3. A *pszichikai* elmélet az emberi személyiségnek több, esetleg számtalan sok én-re való diszintegrálódásából igyekszik egyes rendkívüli lelki jelenségeket megmagyarázni. Végül 4. az *intellektualista*

elmélet szerint minden lelki jelenség a tudatosság világában zajlik le és tudatos okokra vezethető vissza. Minden emberi tapasztalat, élmény ugyanazon emberi énterméke. Ez elméletnek azonban határozottan ellene mond a vallásos egyének azon teljesen egybehangzó véleménye, hogy sok eszme és élmény, mely lelkükben felszűremlett, nem a saját elméjük terméke, hanem valami extra- és supramentális okra, tényezőre vezethető vissza. Így jutunk aztán el a *transzcendens* elméletéhez, amely a rendkívüli lelki jelenségek, így a vallásos jelenségek okául az emberrel rokon és az embert transzcendáló szellemi lényeket ismeri el. Igaz ugyan, hogy ez elmélet minden tekintetben elégséges magyarázatokkal tud szolgálni, azonban szoros értelemben vett lélektani és tudományos magyarázatnak nem tekinthető.

„A vallásos elme“ című fejezetben Paterson áttér oly problémák tárgyalására, amelyeket a német vallásfilozófusok rendszeren az ismeretelméleti részben szoktak tárgyalni. Fő problémák, hogy az emberi elme különböző megismerő tevékenységei (értelem, kategóriák, képzelet, stb.) mily szerepet játszanak a vallásos megismerésnél? Külön, nagy horderejű probléma, amely *Troeltsch* és *Otto* könyvei óta oly nagy jelentőségűvé vált az európai vallásfilozófiában, és amelyet *R. Jelke*, heidelbergi vallásfilozófus legutóbb megjelent Vallásfilozófiájában a vallásfilozófia tulajdonképpeni problémájának nevez, az a kérdés, hogy beszélhetünk-e külön vallási aprioriról, egy specifikus ész-magról („rational kernel“, „Vernunftkern“), amely benső szükségszerűséggel készíti az emberi elmét az isteni jelenlétének felismerésére. Paterson, bár a pszichológiai és transzcendens szemponthoz a probléma tárgyalásánál nem tudja élesen különválasztani egymástól, ennek mégis ügyes megoldását nyújtja, amikor az emberi elmében egy benső valóság-érzékletet, a Szent Lélek benső bizonyágát felfogó sajátos képességet igyekszik kimutatni. Majd pedig Österreich után a kijelentésnek és inspirációnak különböző jelentkezési formáit ismerteti s így könyve ez ismeretelméleti részében újra a lélektani szempontok jutnak túlsúlyra.

A vallás végcéljának, voltaképpeni feladatának, rendeltetésének tárgyalása közben Paterson egyáltalában nem mutat valami nagy rokonszenvet a vallásnak az értékek világával való összhangba, viszonyba hozása iránt. Pedig kétségtelen, hogy a mai vallásfilozófia egyik legsürgetőbb feladata a vallási értékeknek a többi kultúr-értékek sorozatába avagy sorozata fölé való beállítás. *Windelband*, *Rickert* és a modern filozófia értékelméleti iránya mind erre mutatnak. Paterson azonban az „érték“ szónak a vallásosság területén való használatában egyfelől túlságosan is külföldi (bizonyára német) hatást lát, másfelől pedig „piaci mellékíz“ (smacking of the marketplace) érez rajta. Szerinte az érték szónak használatba hozatala előtt a vallások szótárában már mindaz megtalálható volt, amit manapság különböző népek gyanánt szoktak felemlíteni. Ebben

kétségtelenül igaza van, azonban a sajátos értékskálának a felállítása, rendszerbe fűzése és a sajátos vallási értéknek (a szentségesnek) a többi értékekkel való benső organikus viszonyba állítása, illetve e meglévő benső organikus viszony tudatossá tévése és felismerése mégis csak a legújabb értékelméleti kutatások eredménye. Azt pedig éppen séggel csodáljuk, hogy egy angol ember, kénytelen „piaci mellékízt” érezni az „érték” szónak a vallásfilozófia területén való forgalomba hozatala közben. Hiszen a gazdasági érték az értékek sorozatában nagyon is relatív érték, amelynek éppen az a sajátossága, hogy megvan a mindenkori *egyenértéke*, és így csupán mint eszközi érték szerepelhet. Aki ellenben az értékek világában már az önértékek jelentőségét is felismerte, az nem fog megijedni attól, hogy a vallásos érték után nézzon és a vallásos értékelésből nem fog „piaci mellékízt” kiérezni. Különbözik Paterson maga is, a vallás végcéljának szemléltetése közben, a vallásias elmélet mellett, amely a vallásban a népies eudaimonizmus eszközlőjét látja, és a világtól való menekvést tanító elmélet (fugitiv theory) mellett, amely a Nirvánában való önmegsemmisülésben keresi a vallásos elmélkedés jelentőségét, a monotheisztikus vallásban látja a vallás rendeltetésének megvalósulását, miután ez a vallás nyújtja és teszi lehetővé a teljes üdvösséget azért, hogy fenntartás nélkül tanítja, hogy az Isten nem azért kell szeretni, mert üdvözít, hanem Isten méltó arra, hogy Őt Önmagáért is szeressük. Értékelméleti terminológiával ez annyit tesz, hogy Isten az önértékek foglalatosa, akinek lényé az önértékek kisugárzó fókuszosa. Az Isten „kifejezhetetlen értéktelenség”, aki másra, mint önmagára nem utalhat és nem mutathat s így emberi értékeléseink szükségképpen öhozza vezetnek.

Egyik legértékesebb fejezete Paterson sokszínű és sokszempontú könyvének az, amelyikben a vallást, mint Isten iránt való köteleességet mutatja be. A történelem folyamán kialakult a *vallásosság köteleesség-típusa* (the obligation-type of religion), s ennek is két formája jelentkezett: a *kevert* és a *tiszta*. A kevert formájában az Isten iránt való köteleességérzettel együttesen jelentkezett az Istentől jövő üdvösségbe vetett hit és reménység, a tiszta formájú köteleességtípusú vallásosságban azonban mindenféle hit és reménység hiányzik és csupán az erkölcsi preceptumokban, a legfelsőbb lény iránt való vak engedelmességben merül ki minden vallási tevékenység. Tiszta formájában e vallásosság leginkább a konfucianizmusban, a stoikusoknál és a felvilágosodás korában jelentkezett s rendesen tompító rezignáltság zsákuccájába veszejtette követőit. A köteleesség-típusú vallásosság kevert formájának legeszményibb és legáldásosabb jelentkezését a *református* vallásban és világnézetben dicsőíti Paterson. Szinte meglepő az, hogy ma, amikor Skóciában a theologiai liberálizmus mind nagyobb területeket hódít meg, ily elismerő nyilatkozat hangozzék el a kálvinizmus mellett. Érdemesnek tartjuk idézni a következő mondatokat: „Kálvin és Luther

számára egyaránt az evangélium lényege a hit által való megigazulás volt, azonban ugyanakkor Kálvin még nagyobb súlyt helyezett az Isten szuverénitására”. „És amikor az emberi élet célját az Isten dicsőségében pillantotta meg, ezáltal korántsem azt értette, amit Heine gúnyosan úgy fejezett ki, hogy Isten avégből teremtette az embert és a többi intelligens lényeket, hogy legyen az olvasóknak egy olyan köre, amely állandóan isteni teremőjének munkásságát tanulmányozza és ha kell, tapsol is neki. Kálvin koncepciójának lényege sokkal inkább az volt, hogy a végtelen és tökéletes lény véges lényeket csak azért teremtett, hogy különböző képességeiknek megfelelően reprodukálják a tökéletes Lény kiválóságait, és hogy elősegítsék erejüknek és képességeiknek megfelelően az Ő jótékony és szent terveit. A kálvinista hitvallások, amelyeket, úgy látszik, kevésbé vettek igénybe a theologiai etika kritikusai, a leghatározottabban tagadják, mintha az égi reménykedés és a pokoltól való félelem lennének a jó cselekedetek tulajdonképpeni motívumai. A fő hangsúlyt inkább Isten jogos követelményeire és a háládatosság motívumára helyezik.” Az Isten iránt való eme köteleesség és felelősség tudata, amelyet a kálvinizmus oly frappánsan kifejlesztett, érezte azután a maga áldásos hatását a társadalmi élet minden viszonylatában. — A családot a közös köteleességek és a jellemfejlesztés centrumává tette. Közgazdasági téren pedig „a kálvinista kereszténység az embereknek egy oly típusát termelte ki, amely míg egyfelől örvendezik az evangéliumnak, addig másfelől világi dolgaira is, úgy tekint, mint amelyek szintén az Isten által neki nyújtott köteleességek, ezért is nincsenek különösebb élvezeti igényei s Troeltsch ezért hívja őt „világon-belüli askétának”. Paterson a modern kor társadalmi és gazdasági életére egyaránt elengedhetetlenül szükségesnek tartja a köteleességtípusú vallásosság kevert formájának folytatlagos fennmaradását, mert ennek dinamikus jelentősége elvitathatatlan.

Újra keresztül vezet bennünket Paterson a vallások és a keresztényen felekezettek fenomenológiai szemléltetésén és leírásán, amikor azokra a vallásosság formákra mutat rá, amelyek elsősorban az Isten iránt való szeretetet hangsúlyozták. Itt természetesen különösebben a misztikusok jönnek szóba, s a kereszténységben belül ezeknek is három típusa: a pantheisztikus, krisztocentrikus és a theocentrikus. A szeretet lélektani elemzése közben, ennek akarati oldalát vizsgálva, az önzésnek és önzetlenségnek, az egyéni érdeknek és érdektelenségnek sajátos egybeomlását mutatja fel. Az igazi emberi szeretetben a birtoklásra való törekvés és a lemondás impulzusai (appropriating and expropriating impulses) szövődnek egybe.

„A vallás mint világoosság” c. fejezetben újra fenomenológailag szemlélteti a vallások és a kereszténység történetében azt, hogy a különböző korokban mennyire tartották egyesek szükségesnek, sőt az üdvösség sine qua non-jának a vallásos ismeretek birtok-

lását? Nagybárára három kort különböztethetünk meg, amelyek rendszeresen szukcesszive és ritmikusan követik egymást: először, midőn a normális felfogás uralkodik, amely a vallás hasznossága mellett a vallásos ismeretek önértékét is hangsúlyozza. Második az a fok, amidőn a vallásos ismeretek fontosságát egyoldalúan hangsúlyozzák és a vallás által nyújtott üdvösséget lehetővé tevő többi elemeket és feltételeket elhanyagolják, végül a harmadik fokon a reakció következik be, amely viszont a vallásos ismeretek lekicsinyítését vonja maga után. A keresztyén teológiai gondolkodásnak ebből a szempontból való fenomenológiai ismertetését a következő tanulságos szavakkal zárja: „A történelem egyik bizonyításra nem szoruló tanulsága az, hogy amikor a vallás a legerőtlenebb volt, akkor volt a legközelebb erőbeli megújulásához és hogy amikor a szomszédok már készek voltak arra, hogy a sirba helyezték, akkor támadt fel halottaiból. Amikor ez újra bekövetkezik, úgy csakis a keresztyén tanok határozott kiválogatása és szintézise által fog megtörténni, mikor is az új nemzedék örvendezni fog vallása elméleti tartalmának bizonyosságára fölött.“

Nem kevésbé érdekes Paterson könyvének az a fejezete, amelyben a különböző isten-fogalmakat teszi vizsgálatá tárgyává. A teológiai isten-tanoknak négy nagy típusát különbözteti meg: 1. a *realisztikus* típust, amely az érzéki tárgyat azonosítja az isteni lényvel; 2. a *dinamisztikus* típust, amely az istenit személytelen erőnek tekinti; 3. a *pneumatikus* típust, amely az isteninek személyes létezési módot tulajdonít és 4. az *agnosztikus* típust, amely tagadja azt, hogy az isteni valamilyen más tárgyhöz egyáltalában hasonlítható is volna. A realisztikus típus ismét kétféle lehet: *materialista*, amely az élettelen tárgyakban, és *vitalisztikus*, amely az élő dolgokban pillantja meg az istenit. Paterson nemcsak leírja, hanem egyszersmind bizonyos kritériumok felállítására alapján értékeli is ezeket a különböző teológiai típusokat és természetesen a pneumatikus típushoz jut el értékelése végén, mint a legmagasabb rendűhöz. Itt is föléje helyezi a pantheizmusnak a transzcendens isten-fogalmat s újra a kálvinizmus szuverén Istenével végzi tanítását: „Igaz, hogy India általában véve a pantheista tan mellett tartott ki, azonban itt is találkozhatsz a különböző, egymást követő teológiai iskolákkal, amelyek a leghatározottabban újra állást foglaltak a Végtelen Lény személyiségének és erkölcsi tulajdonságainak tanítása mellett és valószínűnek tarthatjuk, hogy ha a keresztyén egyház a maga egészében Augustinusához és Kálvinhoz hasonlóan kitartott volna az Isten szuverénitására vetett hit mellett, és ha előtérbe állította volna az isteni tanácsvezérek tanát, valamint annak hangsúlyozását, hogy az ember üdvössége teljességgel a megelőző és ellenállhatatlan isteni kegyelemtől függ, úgy a keresztyénység az eddigieknél bizonyára nagyobb eredményeket ért volna el Indiának a keresztyén hitre való áttérésében.“

„Az üdvözülés útja“ c. fejezetben nem sok újat mond Paterson. Nagybárára ismétli azt a felosztást, amelyet már más német és magyar vallástörténeti kézikönyvekben is megtalálhatunk, s amelyek annak szemléltetésére törekednek, hogy miképpen igyekezett az ember a történelem folyamán üdvösségét a maga számára biztosítani. Az alkalmazott módszerek szerint négyféle üdvösség-szerzési mód jelentkezett a vallástörténelem folyamán: 1. az üdvösség megszerzésére való törekvés, annak *kikényszerítése* által; 2. az embernek önmagát az Istennel való *megkedvelése* által; 3. az isteni parancsoknak való *engedelmeskedés*, tehát *kiérdemlés* által, és végül 4. *hit* által.

Paterson könyvének két utolsó fejezete a vallás eredetével, illetőleg a vallás igazságával foglalkozik. A vallás eredetének tárgyalásakor igyekeznek a teológiai és evolucionista felfogásoknak egymással való kiegyeztetésére. Célját azonban csak több-kevesebb szerencsével valósítja meg, s végül is kénytelen a folytatólagos és fokozatos teremtés elve mellett állást foglalni, vagyis az ú. n. theisztikus evolúció tana mellett. Itt is vigyáz arra, hogy az Isten szuverénitásban csorba ne essék. Jogosan figyelmeztet arra, hogy vigyázzunk, nehogy az Istent éppen akkor szorítsuk korlátok közé, amikor legjobban akarunk hódolni az Ő felségének és szuverénitásának. A vallás igazságát részint azon bizonyítékokra építi, amelyek a vallás élettani és pragmatikus jelentőségét hangsúlyozzák, másfelől azonban igyekeznek kimutatni azt, hogy a vallásos világnézet mindenütt szerencsés kiegészítője és továbbfejlesztője volt a népek elméleti és gyakorlati filozófiájának. A keresztyénség igaz voltát abban látja, hogy a keresztyén theizmus hozható leginkább összhangba az emberi életnek és a világegyetemnek tényállományaival és hogy a theisztikus világnézet a legkövetkezetesebb. Nélkülözzük azonban Paterson könyvében a keresztyéniség abszolút-sága problémájának a felvetését.

Ime ilyen hatalmas probléma-körzetet ölel fel Paterson könyve. Megismerjük belőle az angol vallástudomány és a teológia legkülönbözőbb problémáit és megoldási kísérleteit. Nélkülözzük azonban benne a német szakirodalommal való bensőségesebb és alaposabb ismeretséget. Ha áttekintjük a német teológiai szakirodalmat, ott is megtalálhatjuk ugyanezt a faji sajátosságot: a külföldi szakirodalommal való nem-nagyon-törődést. Pedig a két sajátos mentalitás: a német és angol, nagyszerűen befolyásolhatják egymást a teológiai kölcsönhatások területén is, ha jobban megpróbálnának érdeklődni egymás iránt. Akkor aztán nem lennének oly nagy tatóngó szakadékok és választófalak a különböző nemzetközi tudományos, filozófiai és teológiai konferenciákon, amelyek az angol-amerikai és a német mentalitást látszólag oly élesen elválasztják egymástól. Pedig nagyon gyakran csak a fogalmaknak kölcsönös tisztázására és valorizálására volna szükség s azonnal megoldódnék minden nehézség.

Paterson könyvének, illetőleg előadás-sorozatának megírását és nyomdafesték alá kerülését egy nemes lord alapítványa tettelehe tövé. A glasgowi theologia tudományos előadás-sok célját szolgáló Gifford alapítványnak sokat köszönhet az angol vallástudományi és theologiai irodalom nemzetközi viszonylatban is. Vajjon mikor fog eljönni a magyar protestáns theologiai irodalom Gifford lordja is, hogy a maga nagy alapítványával lehetővé tegye ily nagy koncepciójú és sokoldalú előadás-sorozatnak a tartását és könyv alakban való megjelentetését is, mint amilyen a most ismertetett Paterson-féle előadás-sorozat is volt? Hiszem, hogy Patersonjaink, ily esetben és ily körülmények között nekünk is akadnának.

Vasady Béla.

Isten országa a theologiai érdeklődés homlok-terében.

1. *Theology. A monthly journal of historic christianity. Edited by E. G. Selwyn, D. D. Vol. XIV. May, 1127. No. 83.*

2. *Theologische Blätter. Hrsg. von Prof. D. Karl Ludwig Schmidt, Jena. Nummer 5. 6. Jahrgang. Mai 1927.*

3. *Neutestamentliche Forschungen. Hrsg. von D. Otto Schmitz. II. Reihe: Untersuchungen zum Kirchenproblem des Urchristentums. 3. Heft: Täufer, Jesus, Urgemeinde. Die Predigt vom Reiche Gottes vor und nach Pfingsten, von Lic. Wilhelm Michaelis. Gütersloh, Bertelsmann, 1928. 8° 142. lap.*

Az a nevezetes theologus-konferencia, amelyről a *Life and Work*—Bulletin ismeretése során ugyanezen számunkban emlékezünk, a fentebb 1. és 2. számok alatt jelzett theologiai folyóiratokban adta ki a maga igen gazdag anyagának angol, illetőleg német szövegét. A konferencia agilis elnökének és házigazdájának, Bell canterburyi esperesnek bevezető sorai s Randall Davidson canterburyi érsek és Deissmann Adolf professor üdvözlő levelei után következik a konferenciái megbeszélések alapjául szolgált 11, átlag 1000—1000 szavas, igen tömör és alapos referátum, a következő tárgyakkal és szerzőktől: Isten világfölötti országa az Újszövetségben (báró Hoskyns E. G. Cambridge); Isten világfölötti országa a Jézus igehirdetésében (Schmidt K. L. Jena); Isten országa a világban a Jézus igehirdetése szerint (két referátum az oxfordi Dodd C. H.-tól és a tübingeni Kittel G.-tól); Isten országa az apostoli korszakban (Rawlinson A. E. J. Oxford); Isten országa az ókeresztény és a középkori theológiában (Vollrath V. Erlangen); Isten országa a theológiában Luthertól máig (két referátum a readingi Mozley J. K.-tól és a giesseni Frick Henrik-től); Isten országa és az egyház (két referátum, a havanti Selwyn E. G.-tól és az erlangeni Althaus Páltól); Isten országa és az állam (Stählin V. Münster).

Ezeknek a referátumoknak alapján részletes megbeszélés indult meg a konferencia tagjai között egyfelől magának az Isten országának bibliai fogalmáról, másfelől az

egyházfogalomnak ahhoz való viszonyáról. A megbeszélés a következő értékes eredményekre jutott (a konferencia egyik tagjának, Fricknek a *Christliche Welt* 1927. 10. számában közölt magánjelleget, de teljes hitelt érdemlő összefoglaló tudósítása szerint):

Az Isten országát illetőleg: Egyértelműleg megállapították, hogy az Isten országának az Újszövetségben kettős arculata van. — Egyfelől olyanvalami, ami már most itt van; másfelől olyanvalami, amit még várni kell s aminek elkövetkezése a jövőben fog megtörténni. Mindakét arculatot egyidejűleg vallani és vállalni kell. Az ebbeli egységes megállapodás egyszersmind két *negatív* pontra vonatkozó közmegegyezést is hozott magával. Az egyik az, hogy az Isten országa Jézusnak és tanítványainak igehirdetésében *nem* jelenti a világ jelenlegi állapotának fejlődésszerű lezárulását, tehát *nem* a világlejlődésnek legutolsó foka értendő Isten országa alatt. A másik negatív eredmény pedig az, hogy az Isten országa *nem* is oly mértékben transzcendens, mintha semmi néven nevezendő összefüggés nem állana fönn a világ jelenlegi állapota és Istennek elkövetkező országa között.

Ez a két negatívum pedig *pozitív* oldaláról először is azt jelenti, hogy az Isten tökéletes uralmának eljövendő országa „*abioquiriti*”, azaz *magától* jő el (Márk 4: 28.). Ezt az országot tehát *nem mi építjük* meg, hanem egyedül Isten kezdeményezheti. Csak az Isten kegyelmesen újjáteremtő munkája hozza majd el a véget. A kereszténység is várja tehát azt az eljövendő világkört (aion), amelyben „Isten lesz mindenekben”. (Ez szót mindenféle synergistikus tévelygés ellen!)

De másodszor: az Isten uralma már *ill és most, az idő és a tér valóságában is működik a Szentlélek ereje által*. Ez a föld s rajta a mi pillanatnyi életünk az a színhely, ahol a bűn, a halál és az ördög elleni harcban kifejlik hatásaikat a Lélek ajándékai. Az emberek közt lehetséges igazságosság minden más formájától megkülönböztetve már idelelni és már most is érvényesül az Isten országának magasabb igazságossága: „igazság, békesség és Szentlélek által való öröm.” (Róm. 14: 17.). Ez pedig nem más, mint előzetes utalás a *regnum triumphantis Dei*-re, annak záloga és előjele már a mai világkorszakban, a *regnum militans Dei*-ben. (Ez szót tehát mindenféle spekulatív, gnosztikus, rajongó és világkerülő szektáskodás ellen!)

Az egyházat illetőleg már nem volt ilyen teljes a megegyezés a konferenciázó tudósok között. Mind megegyeztek (vagy megegyezni látszottak) a következő főtételekben: 1. Minthogy mi jelenleg olyan világban élünk, amelyben a bűnnek, a halálnak és az ördögnek hatalma van, mi nem valósíthatjuk meg az Isten országát egyetlen tesületben sem, tehát egy olyanban sem, amelyet a legmélyebb értelemben „*egyház*”-nak nevezhetünk. 2. Hitet teszünk arról, hogy mi valamennyien az „egy, közönséges,

keresztyén anyaszentegyházhoz“ tartozunk. Mint ahogyan csak egy az Úr, egy a Lélek, egy a keresztség, egy az Úr asztala és egy az Ige, azonképen csak egy az Egyház is, amelyben hiszünk, amelyben élünk s amely mellett szóval és tettel bizonyoságot kell tennünk. Ellenben nyitva maradtak és egy-séges feleletet nem kaptak a következő kérdések : 1. Miféle tisztük volt az apostoloknak s milyen volt a püspökök hivatala az „ó“ egyházban és hogyan viszonylik egymáshoz ez a kettő ? (Az egyik felelet szerint a püspökség az apostoli tisztnek organikus folytatása, amely nélkül a Krisztus egyháza egyáltalán nem lehet el ma sem : a másik szerint a püspöki tiszt *nem* folytatása az apostolinak s az egyháznak ma teljesen szabadjára van hagyva, hogy célszerűségi okokból alkalmazza-e vagy nem.) 2. Lehetséges-e közeledés Róma és a protestantizmus között a XVI. századi nagy egyházszakadás után ? 3. Mit nevezünk „látható“ és mit „láthatatlan“ egyháznak ? (Egyesek szerint az egyházat csak az Ige és a sákramentumok teszik láthatóvá, mások szerint a püspöki szervezetű egyház maga a látható corpus Christi). 4. Az egyéni alakulás (individualisatio) mily szempontjai lehetnek irányadók a Krisztus egyházának szervezeti tagozódására nézve és milyenek nem ? (Némelyek pl. elismerik a „nemzeti egyházakra“ való individualizált tagozódás jogát, mások szerint a nemzetek fölött álló egyházi egységnek *szervezetileg* is erősebben kifejezésre kellene jutnia, mint ahogyan ma történik).

Ez a végeredmény — úgymond Frick — főképp abból a szempontból igen értékes és érdekes, hogy a konferencia nemcsak nemzetileg, de egyháziilag és teologiaiilag is meglehetősen vegyes összetételű volt. Igaz, hogy az Isten országára nézve azért volt aránylag könnyebb a megegyezés, mert az egyoldalú aktivista (amerikai) typusnak nem volt a konferencián képviselője s így a jelenlevők között, lettek légyen akár lutheránusok, akár anglikánok, akár kongregacionalisták, semmiképpen nem lehetett talaja annak a naív nézetnek, mintha az Isten országának eljövételét mi magunk képesek volnánk előidézni vagy legalább is egyenesvonalú fejlődésben volnánk az Isten országa felé. Hogy az egyházra vonatkozóan ugyanilyen tarka összetétel mellett nem lehetett teljes megegyezésre jutni, az egészen természetes, de ezen a ponton viszont megállapítható, hogy a fennforgó ellentétek egyáltalán *nem* nemzeti, hanem *elvi* természetűek : angolok és németek *önmaguk között* is erősen megosztottak, különösen a látható és a láthatatlan egyház viszonyának kérdéseiben. Az is érdekes Frick szerint, hogy a résztvevő angol theológusok közül négyen kifejezetten anglikán „magas egyházi“ irányzatúak voltak, de ezzel a gyakorlati álláspontjukkal egyeztetni tudják (vagy legalább is vélik) a legmodernebb tudományos álláspontokat és törekvéseket !

A magunk részéről a különben rendkívül nagyértékű és nagyjelentőségű konferenciái anyagot és vitát azért tartjuk csonkának,

mert a *kifejezetten református álláspont képviselése hiányzott belőle* s Kálvinnak az Isten országáról és az egyházzól szóló nagyszerűen és következetesen biblikus tanításaira csak mellékesen történt utalás. Amíg ez a hiány pótlásra nem talál, a konferencia munkája még a legszerényebb értelemben sem lesz oekumenikusnak nevezhető.

Az Isten országára és az egyházfogalomra vonatkozó további tudományos kutatásokat s ezzel közvetve a brit-német theológus konferencia munkájának exegetikai alátámasztását kívánja szolgálni egy fiatal, de már több értékes dolgozattal feltűnt német exegetának, Michaelis Vilmosnak fentírt tanulmánya. Az igen éles elmével s nagyon aprólékos részletvizsgálások mellett is feltűnő formai eleganciával megírt munka először a Keresztelő alakját és igehirdetését veszi beható vizsgálat alá s kimutatja a tőle várt és hirdetett Istenországnak teljesen eschatologikus jellemét. Majd megállapítva, hogy a Keresztelő működése a Jézusénak nélkülözhetetlen üdvtörténeti előfeltétele, részletesen boncolja a Jézus igehirdetésére vonatkozó synoptikus hagyományt és arra az eredményre jut, hogy a Jézus hirdette Istenországa ugyanolyan kizárólagosan eschatologikus jellemű, mint a Keresztelő igehirdetése szerinti. Mindketten át vannak hatva attól a bizonyosságtól, hogy a vég közel. Ettől a közeli végtől várja Jézus önnön parusiját, mint „Embernek Fiát“ várja az ítéletet és várja az „országot“. Ami ezen túl van, az a szerző exegetikai álláspontja szerint *nem a történeti, vagyis a synoptikus Jézustól ered* : ez a Jézus nem jövedlött meg húsvéti jelenéseket, mennybemenetelt, pünkösdi lélekkitöltést, nem szerzett keresztséget és úrvacsorát, nem alapított egyházat és nem állított bele abba tisztséggel és azoknak viselőit. A húsvét és a pünköszt egészen meglepetésszerű új fordulatot hoz a tanítványok számára. Jézusnak megdicsőült alakban, isteni hatalomban való megjelenése, majd a Szentlélek kitöltése arról győzi meg a tanítványokat, hogy az Istenországa nemcsak *jövő*, hanem már *jelen* is. „Jézusnak Úrrá és Messiássá felmagasztalása által Isten egyfelől hitelesítette a parusia várását, amennyiben az a Jézus személyéhez volt kötve, másfelől csak ezáltal tett tehetővé egy, az *időben való fejlődést*, amely a Jézus eschatologikus igehirdetésében még ki volt zárva s amely fejlődésre Isten *most* ütötte rá, mint akaratának megfelelőre, a pecsétet. Azt a feszültséget, amely ezáltal létrejött, Isten maga hozta létre. Minden nehézség, ami csak ezzel a feszültséggel adva van s ami tart mindmáig és kell, hogy tartson mind a végig, Istentől akart sorsa a keresztyénségnek.“ (132. l.) Más szavakkal : csak a húsvét és a pünköszt tette lehetővé, hogy a keresztyén ember és a keresztyén *egyház* (amelyet a húsvéti Úr és a pünkösdi Lélek teremtett meg) jelenvaló közösségben élhet Krisztussal és a Szentlélekkel s ezáltal már most is az Istenországában levőnek tudhatja magát. Viszont az Istenországa *teljes* eljövételének

s ezzel kapcsolatban a Jézus visszajövetelének várása a *mai* keresztyén emberre nézve is követező. Az Istenországa *transcendens* és *immanens* felfogása, más szóval a *synoptikus* és a (húsvét-pünkösöd utáni) *jánosi* álláspont között maradandó feszültség van, amely mind a végig el nem osztható, amelyet a keresztyén embernek Isten akaratának el kell fogadnia és benne kell élnie.

Ez a dolgozat alapvető constructiója, amely a részletekben igen gazdag analitikus kidolgozást, sokszor egészen frappáns igazolást, más esetekben azonban csak igen halvány valószínűsítést nyer. Főérdemét abban látjuk, hogy következetes és sok helyt radikális kritikai álláspontja ellenére is a végső szava nem negatívum, hanem positivum: *egy nagyszerű üdvörléneti synthesis*, amelynek végső értelmeként igazán mély keresztyéni áhítattal Istennek tovább nem elemezhető üdvözítő akaratát tünteti föl a szerző. Főhibáját viszont abban hisszük megtalálni, hogy a *synoptikus* és a *jánosi* traditio és Jézuskép között a szerző, a kétségtelen discrepantiák lehető legcélesebb kihangsúlyozása mellett, nem akarja elismerni az *összekötő szalakat*, amelyeket pedig ma már éppen nemesak az orlodox-conservatív exegetikai irányok hívei ismernek el. Lett legyen a húsvéti és pünkösdi kijelentéseknek, eseményeknek és élményeknek bármily hatalmasan megrázó és bármily gyökeresen átalakító erejük: az mégis egyszerűen képtelenség, hogy a húsvét előtti és a húsvét utáni Jézus, ill. Krisztus = Úr lényében és megnyilatkozásaiban akkora volna a különbség (sőt nem egy tekintetben: ellentét), amekkorát a szerző lát és állít. Akkor itt valójában nem egy, hanem két különböző lényről volna szó: az egyik nem volna más, mint Keresztelő Jánosnak egy történelmi magasabbrendű duplicatuma, a másik pedig egy történelmileg megfoghatatlan, tehát valójában irreális pneumatikus alak. Valósággal úgy áll a dolog, hogy már a *synoptikus* Jézus tanításai közt is vannak olyanok, amelyekből a szerző csak a lehető legnagyobb erőltetéssel tudja megtagadni az Isten országának már megérkezett immanentiájára való vonatkozásokat (pl. Mt. 12, 28 = Luk. 11, 20.; Mt. 11, 4. skk. = Luk. 7, 22. skk.) — s viszont a *jánosi* Jézus tanításai sem zárják ki mindenestől fogva az Isten országának eschatologikus-transcendens jellemét.

A nagy komolysággal megírt könyvet senki sem hagyhatja figyelmen kívül, aki el akar mélyedni a ma annyira aktuális (bár tulajdonképpen örök aktualitású) Istenországa-problémába s tanulmányozni akarja az eschatologia megújulását, amiben éppen az újjászülető református theologia vezet.

ri.

Deutsche Mystiker. Band V. Frauenmystik im Mittelalter. Herausgegeben von M. David Windstosser. Kösel—Pustet. — Kempten—München. 194 lap.

A nagy német misztikusok Seuse, Mechtild, Tauler és Eckhart után ez a kötet

3 kisebb, de szintén igen érdekes női misztikust mutat be. Köztük kettő Hildegard von Bingen és Elisabeth von Schönau a XII., Margaretha Ebner pedig a XIII. századból való.

A német középkor utolsó századainak felette érdekes színt kölcsönöznek azok az egyházon belül létesült vallásos mozgalmak, szövetkezetek és társulatok, melyekben a laikusok vallásos szükségleteik teljesebb kielégítését keresték. S legismertebbek a *beghinák* és *beghardok* az „Istennek barátjai” és „a szabad szellem testvérei”. E mozgalmakban, melyek különösen a Rajna és Schelde vidékén erősek, a nők (apácák és laikusok) szinte vezető szerephez jutnak és náluk a misztika rendszerint a gondolkodás, spekuláció teréről a szív, a kedélyélet körébe csap át, érzelmi rajongássá lesz, amiben nem egyszer megvan a patológikus vonás és így Hildegard Elisabeth és Margarethánál — kivált az utóbbinál — minden bizonytalansággal, Hildegardban, a rupertusbergi (Bingen melletti) kolostor alapítójában megvan még a spekulatív vonás is; sajátos természet-filozófiát tanított, melynek folyománya az ő gyakorlati orvosi „magikus” működése. Ismeretes, hogy Clairvauxi Bernáttal levelezésben állott. Érdekes, hogy bátran szembeszállt a pápával és a császárral (Barbarossa Friggyessel) is, hirdetőn a szegénység, szüzesség és engedelmesség parancsait, de erélyesen megintette a heretikus irányokat is. Művei közül könyvünk a „Scivias”-ból közöl szemelvényeket.

Ez a munka nagy hatást gyakorolt Elisabeth v. Schönaura, kinél az értelem már teljesen ki van kapcsolva és aki önkívületi állapotban szemléli az isteni világ bőségét. Ő nem próféta, mint Hildegard, hanem *ekstatis* öntudatlanságában teológiai-dogmatikai problémákat vet föl és fejt meg. Így pl. hirdeti Mária mennybemenetelét és szent Orsolyáról és társnőiről is eredeti nézeteket hangoztat. Könyvünkben ép e két vízióból kapunk mutatványt.

Margareta Ebner, aki kimondottan hisztériában szenvedett, későbbi korba vezet bennünket. Ő is apáca volt, mint a másik kettő. A német misztika szempontjából fontos Heinrich von Nördlingennel való találkozás, aki „az Istennek barátjaihoz tartozott és a beteg nőnek lelki vigaszt tudott nyújtani”, de egyben ő buzdította „kinyilatkoztatásainak” a feljegyzésére. Ezekből és Nördlingennek hozzá intézett leveleiből közöl néhányat könyvecskénk. A misztikus mozgalom egyfelől fokozta a vallásosságot, mert a főcél az embernek az isteni egységbe való elmélyedése lett, de másrészt meglazította a híveknek az egyházzal és pappal való kapcsolatát, úgyhogy egyes társulatok határozottan heretikus terepünkra léptek. (Pl. a szabad szellem testvérei!)

Az egyház azonban nagyszerűen értett hozzá, hogyan kell ezt az entuziazmust felhasználni, ezért elég szabad teret engedett neki, de ahol kellett, erélyesen közbelépett és a túlaradó hullámokat a szabályozott mederbe visszaszorította. Mindamélt két-

ségtelen, hogy e mozgalom részben elősegítette a reformáció megértését és elterjedését, másrészt a reformáció betetőzött, de le is győzte a misztikát, a személyes, aktív választás hirdetésével. **Szelényi Ödön.**

Kaftan J. : Neutestamentliche Theologie im Abriss dargestellt. 1927. Warneck. Berlin. 209 oldal. Ára 8-70 pengő. — Zahn Th. : Grundriss der Neutestamentlichen Theologie. 1928. Scholl. Leipzig. 132 oldal. Ára 8-70 P.

Már régóta érezték német tudományos körökben is azt a hiányt, hogy a nagy bibliai-theológiai kézikönyvek mellett rövid, áttekintő kompendiumszerű összefoglalások a bibliai, közelebbről újszövetségi theologia köréből nem állanak rendelkezésre. A pozitív irányú Schlatter és Feine, az átmenetet alkotó s részben már meghaladott álláspontot képviselő Holtzmann s a baloldali Weinel nagyobb művei mellett, a kor színvonalán álló, a tudományos eredményeket összefoglaló megbízható munkák nem voltak.

Közel egy időben két ilyen e hiányon segíteni akaró munka is jelent meg a gazdag német könyvpiacra.

Az egyik már posthumus munka, a jeles dogmatikusé Kaftané, ki már nem érthette meg nyomtatásra kész kéziratának megjelenését. Művét volt tanítványa s kartársa Titius adta ki.

A másik a konzervatív irányú újszövetségi theol. irány ősz vezérének Zahn-nak műve.

Mindkettő nagyon értékes, a maga nemében hézagpótló munka. Az egymástól való eltérések s egyéni sajátosságok dacára ugyanazon eredményhez jutnak : a pozitív kritikai felfogás igazolásához. Mind a kettő egy egész életre terjedő theol. munkának a leszűrt biztos eredményeit, quintessenciáját foglalja magában s ezáltal az ezen tudománykörben tájékozódni kívánó theologust vagy lelkészt az áttekintést zavaró tudományos apparátus nélkül, de a szakértő által minden mondatból kiérezhető alaposággal megírt művel ajándékozta meg mindkét tudós szerző.

Szerzők theol. álláspontja ismeretes. — A pozitív, részben konzervatív irány tudományos képviselői, akik az újabb, főként összehasonlító vallási vizsgálódások, az ú. n. vallástörténeti iskola megállapításainak is figyelembevételével, helyesebben kritikájával végzik munkájukat s a Kaftan által divatbetegségnek jelzett irány tévedéseivel szemben fejtik ki az újszövetségi kijelentés lényegét a studium történeti módszerének alkalmazásával; rámutatván arra, hogy a vallástörténeti iskola által szolgáltatott nagyszámú analógiák kibővíthették a vizsgálandó anyagot, de ennek gondos s elfogulatlan vizsgálata a keresztyénség javára, abszolút jellegére dönti el a kérdést.

Mind a két szerző az újszövetségi theológiák szokásos felosztása szerint — evangelium, apostolicum — tárgyalja az anyagot, behatóan foglalkozva az egyikről a másikra való átmenetet alkotó őskeresztyén felfogással. Műve terjedelméhez képest ezt Zahn művében szinte szokatlan részletességgel találjuk

meg (64—93.), ami azzal a következménnyel jár, hogy viszont nála a Pál apostolról szóló rész aránylag rövidebb.

Ugyancsak mind a kettőnél megtaláljuk azt a közös felfogást, s eljárást, hogy a hitelesnek vett 4. evangélium felfogását együtt tárgyalják a synoptikusokéval, csak egy-egy rövidebb összefoglaló §-ban szólnak János evangéliumának egyéni sajátosságairól.

Szerzők felfogását itt annál kevésbé részletezhetjük, mert ez egy egész theol. életmunkásság bírálatát jelentené. Hiszen nem irodalmi zsengekkel állunk szemben, hanem félszázadot meghaladó theol. tudományos munka kijegecsedettl eredményének összefoglaló áttekintésével.

Mindkét művet nagy nyereségnek tekintetjük a prot. theol. irodalomban s a németül értő theologusaink, lelkészeink s a theol. tud. munka iránt érdeklő prot. értelmiségünk számára csak ajánlhatjuk mindkettő beszerzését.

D. Kiss Jenő.

Brunner Emil : Religionsphilosophie Evangelischer Theologie. München und Berlin 1927. 99 1.

E könyv a *Baeumler* és *Schröter* által kiadott „Handbuch der Philosophie“ gyűjteményes sorozatában jelent meg. Egy müncheni katolikus theológus, *Erich Przywara* írta meg a katolikus theológia vallásfilozófiáját, s a magunk részéről nagyon szerencsés választásnak tartjuk azt, hogy a protestáns theológia vallásfilozófiájának megírását éppen *Brunner Emilre* bízták a kiadók. *Brunner Emil* neve már jól ismert mindenfelé, ahol csak theológiával behatóbban foglalkoznak. Mint legújabbban olvassuk, az amerikai református és presbiteriánus theológiai főiskolák tudományos előadások tartása végett az ősz folyamára meghívták e kiváló theológust az új világ földjére is. *Brunner* a legújabb *dialektikai* theológia legszorosabb értelemben vett „rendszeres theológusa“, a reformatori kijelentés-hit öntudatos védelmezője, s mint ilyen, nem arra törekedett, hogy egy általánosságokban szétfolyó és elmosódott körvonallakkal zavarba ejtő vallásfilozófiát nyújtson, hanem hogy mindenüttl kirajzolódhassanak előttünk azok a sajátos vonások, amelyekben a protestáns theológia önállósága és jogosultsága gyökereznek. Jelen munkájában ugyan sok új gondolatot nem fűz a már eddig megjelent munkáiban található gondolataihoz, azonban mostani rendszeres fejtegetései a legáttekinthetőbb képét nyújtják a dialektikai theológia sajátos beállítottságának.

Brunner szerint protestáns vallásfilozófiáról csak *átvitt* értelemben beszélhetünk. Először is azért, mert a protestáns felfogás szerint a keresztyén hit teljesen mást jelent, mint a filozófiai vizsgálódás. Mert igaz ugyan, hogy mindkettő értelmi összefüggések (Sinnzusammenhang) nyújtására törekszik, azonban míg a filozófia szerint ez az összefüggés nem más, mint az ész-inmanens vizsgálódás logosza, addig a theológia és a keresztyén hit áttörik ezt az ész által elért értelmi összefüggést és a kijelentett logoszra irányítják figyelmünket. De nem beszélhetünk tulaj-

donképpen értelemben vett vallásfilozófiáról a protestáns teológiában már csak azért sem, mert a teológiának nem a vallással, hanem a kijelentéssel van dolga. A kijelentésnek pedig ész által való igazolására nincs szüksége. A kijelentés önmagát alapozza meg, vagy pedig nem kijelentés. A *Deus dixit*-et igazolni és másfelől is megalapozni csak az akarja, aki nem hisz a *Deus dixit*-ben.

A Brunner által nyújtott vallásfilozófia tehát *nem tulajdonképpen értelemben vett* vallásfilozófia. Nem célja az sem, hogy egységes vallásfilozófiai rendszert nyújtson, egyetlen kötelességének csak azt tartja, hogy a „kijelentés” és „hit” szavai felől tájékoztasson, az általuk kifejezésre juttatott jelentést elemezze, s a protestáns értelemben vett használatukat minden más nyelvhasználatától elkülönítse. Legfőbb feladata pedig annak kimutatása, hogy a keresztyén hit által elfogadott kijelentés mennyiben ad kielégítő feleletet az ember életkérdéseire. Rendszerről és rendszerre törekvésről a protestáns vallásfilozófiában csak annyiban lehet szó, amennyiben minden törekvése a kijelentés és a hit fogalmi tisztázására és valóság-értékük kimutatására irányul. A protestáns teológia vallásfilozófiája nem lehet más, mint minden egyes alkalommal korszerű kommentár az éppen akkor divó vallásfilozófiákhoz, amint ennek klasszikus példáját megtalálhatjuk már *Pál* apostol első korinthusi levele második részében.

Brunner munkája végszavában összefoglalásként még világosabban kifejti, hogy a protestáns teológia tartalma mindig ugyanaz, azonban formája mindig változik. Változik azért, mert a különböző korok különböző „izmusokat”, világnézeteket hoznak létre, ezek az „izmusok” pedig a keresztyén hit és kijelentés legnagyobb ellenségei, amelyekkel szemben fogalmilag állást kell foglalnia a protestáns teológiának. Ez állásfoglalás eszközlője és tetelezője a protestáns teológia vallásfilozófiai része.

Brunner kiindulását a *reformátori Irás-principium, hibbizonyosság* képezi. Ennek rövid foglalatja pedig az, hogy Istennek az Irásban adott Igéje és Istennek az emberi lélekben önmagát megbizonyító Igéje egymással azonosak, vagyis Irás és Lélek egy fogalmilag feloldhatatlan *paradox egységben*, azonosságban vannak egymással. *Deus dixit egyszerűsmindenkorra, azonban ez a perfectum nem perfectum praeteritum, hanem perfectum praesens: az Ige azóta is állandóan szól hozzánk a Szent Lélek belső bizonyágtevő ereje által.* A reformátori Szentírás-hit így lesz azután a szabadságnak és tekintélynek, az autonómiának és heteronómiának, az adottságnak és nem-adottságnak, racionális úton meg nem ragadható paradox egységévé.

Ez a paradox egység azonban nem maradhatott meg állandóan, hanem gyakran felbomlott, szétesett, s paradoxszerűségét elvesztett, „egyvonalú” részizmusokban oldódott fel. Különböző „izmusokká” lett s valamennyi „izmus”-köntösben egyszersmind az abszolút igazság meghamisítójává. Brunner könyvének így aztán önként adódik a

felosztása és belső tagozódása, midőn sorra veszi a fő „izmusokat”, amelyekkel szemben a keresztyén kijelentésnek önmagát meg kell alapoznia. A reformátori kijelentés-hit paradox egységének felbomlása következtében állottak elő 1., az *orthodoxia*, 2. a *racionálizmus*, 3., a *szubjektivizmus*, s végül 4., a *hisztorizmus*. Tehát az *orthodoxia is az „izmusok” közé kerül.* S Brunner könyvének legérdekesebb és legbátrabb részletét éppen az a néhány oldal képezi, amelyekben az *orthodoxia* verbális inspiráció tanát gyökerében lehetetlenné tenni igyekeznek.

Mind a négy „izmusban” megtalálja Brunner az igazságnak egy rész-mozzanatát, ámde hangsúlyozza, hogy az abszolút igazságot még nem kaphatjuk meg azáltal, ha ezt a négy irányt egy magasabb szintézisben egyesíteni próbáljuk. Mert négy egyoldalúság még nem adhat eredményképpen egy ötödik, abszolút igazságot. Az *orthodoxia* érdeme, hogy a bibliára irányította a figyelmet, az Istenismeret forrásául és normájául a bibliát tette. Hibája azonban az volt, hogy a biblia Istentől ihletett voltát axiomatikus tételként elfogadta, a bibliát ezáltal fetissé alacsonyította s a reformátori kijelentés-hit paradox egységét felbontotta a külső tekintély javára, de a benső autonómia kárára. A *racionálizmus* azért veszedelmes, mert az ész autonómiájának hirdetésére vezet, a tudományomizmus-hoz, amely pedig a valóságot nem hogy megismertelné az emberrel, hanem egyenesen meghamisítja. Éles elmével boncolgatja a realizmusban és idealizmusban rejlő nehézségeket, hogy azután a kritikai idealizmus megoldásaiban rejlő igaz és hamis mozzanatokot is felfejtse. Brunner hangsúlyozza, hogy a kritikai idealizmus nagy érdeme, hogy az egyént személyes állásfoglalásra készíteti a lét nagy kérdései dolgában. Nem agnoszticizmusba és szkepticizmusba viszi az embert, mint egyesek állították róla, hanem egy nyílt kérdés, a hit kérdése elé állít mindenkit, amelyre a feleletet eskis az isteni kijelentés adhatja meg. A *szubjektivizmussal* járó veszedelem viszont az, hogy az embert megállítja a vallásos élmény önző élvezeténél, ahelyett, hogy az Isten előtt való megigazulás objektív tényére irányítaná a büntudattal bíró, önmagával jó tehetetlen lelkeket. A *testimónium spiritus sancti* internum tana a keresztyén válasz a szubjektivizmus igaz volta után való kérdezősködéssre. Mert e bizonyágtétel oly sajátos benső ügye (Innerlichkeit) az embernek, amelyről ugyanakkor tudjuk, hogy egyáltalában nem a mi tulajdonunk. A *relativisztikus hisztorizmus*, különösen a vallástörténet területén oly előfeltevésekkel dolgozik, amelyek éles ellentétben állanak a keresztyén kijelentés-hittel. Az egyik ily előfeltevés az, mintha beszélhetnénk „általános vallásról”, amelynek a konkretizációi volnának aztán a többi vallások is, s így a keresztyénség is. A másik hamis hipotézis a párhuzamosságok törvénye, mely szerint ugyanazon képzetek több vallásban is előfordulnak s így az egyik vallás képzetanyaga a többiből egybeállítható. Ez azonban már csak azért sem fogadható el, mert egyes képzetcsoportok

más és más alkalommal különféle jelentések hordozói és kifejezői lehetnek. A vallástörténet darabokra tördeli Krisztust, s ezért nem is tudhat az ő pneumatikus életének jelentőségig lehatolni.

Brunner könyvének részletesebb ismeretetésébe tovább nem bocsátkozunk. Beállítottóságának újszerűsége és merészsége mindenestre sok új meglátás lehetőségét nyitja meg előttünk. Jól esik látnunk azt, hogy a reformatori hitbizonyosságnak gazdag forrásai újra felszínre törtek és a régi eleven-séggel, üdítő és felfrissítő erővel áradnak felénk a dialektikai theologia minden újabb munkájából. Ha a dialektikai theológiának sikerülni fog azokat a fölösleges túlzásokat

levetkeznie, amelyeket *reakciós mivolta* folytán volt kénytelen magára öltetni, úgy minden fenntartás nélkül fogjuk tudni magunkévá tenni módszerét, beállítottóságát és fejtegetéseit. Addig azonban kénytelenek vagyunk tartózkodással viselkedni *szemi-agnoszticizmus* és *egyoldalú kultúr-pesszimiztikus tendenciái* iránt. Brunner nagyon helyesen mutat rá arra, hogy Kant és a reformátorok találkoznak egymással egy lényeges ponton: a *theologia naturalis* területén. Nos, a dialektikai theologia jogosultsága a jövőben éppen itt fog eldőlni: mennyiben sikerül neki is eleget tenni ama követelményeknek, amelyek a *theologia naturalis* jogos igényeiben jutnak kifejezésre.

Dr. Vasady Béla.

HAZAI IRODALOM.

Harsányi-Emléklapok. Szerk.: Marton János. *Kiadja a Sárosp. Ref. Lapok szerk.* 1928. 51. l.

Barátai, kollégái, tisztelői tollából (akik közt ott látjuk Révész Kálmánt, Janka Károlyt, Puky Endrét, Szász Károlyt, Búza Lászlót, Farkas Gézát, Andrássy Kálmánt és másokat) egy emléktűzet jelent meg a sárospataki főiskola kiváló tanáráról s főkönyvtárosáról, akinek hirtelen elhunytá fájdalommal döbbsentette meg a Szemle táborát is. Hiszen itt is több cikke jelent meg e buzgó kutatónak. Az 51 lapos füzet nemcsak ezeket a nyilatkozatokat, hanem tanítványainak, a temetésen közreműködőknek beszédeit s megemlékezéseit is magában foglalja. Fájdalmas érzéssel olvassuk e sorokat a kiváló tudósról.

Gulyás József.

Rácz Lajos: A történelmi materializmus és a vallás. A „Magyar Jövő” nyomdaüzem és lapkiadóvállalat részvénytársaság kiadása. Miskolc, 1928. 8°. 121 l.

Minden kor gyümölcsöző a keresztyénségre a vele ellentétes, szellemi irányzatokkal való összemérése, mert annak mindig új, meg új értékes vonásai lépnek előtérbe. Hálás feladatra vállalkozott Rácz Lajos, amikor a vallást, a keresztyénséget mai leg-hatalmasabb ellenségével, a történelmi materializmussal mérte össze. Ebben az egybevetésben vázlatos ismertetésben megismerjük a történelmi materializmus alapfogalatait is, de meg a keresztyénségnek legjellemzőbb vonását is. Ha a történelmi materializmus azt hirdeti, hogy az anyag a legtöbb életformáló hatalom, e könyvben éppen az egybevetés folytán élesebben domborodik ki az igazság, hogy a szellem, Isten a mindenekfelett világt teremtető.

Ezeket a gondolatokat szerző három oldaltól teszi nyilvánvalóvá. Egyszer a Marx elméletével foglalkozik s feltárja azokat a filozófiai és szociológiai hatásokat, amelyekből az támadt. Majd sokoldalú bírálatban részesítve ezt az elméletet, arra az eredményre jut, hogy „a Marx ökonómikus történelmi felfogásának tudományos elméleti alapja nincs” s hogy az nem egyéb, mint „a politikai osztályharc érdekében konstruált egyoldalú felfogás”.

Munkája további részében a történelmi materializmusnak a vallás, a keresztyénség és a reformáció eredetére vonatkozó elméletét cáfolja, mindenütt kimutatván, hogy ezek nem gazdasági tényezőktől függő jelenségek s hogy nem osztályellentétekben birják magyarázatukat. Avallást illetőleg hangsúlyozza, hogy az „az ember szellemi életének le nem vezethető, elsődleges tümenénye, az ember személyes életének centrális funkciója”.

A munka utolsó részében pozitív szempontból nézi szerző a vallást s e tekintetben éppen arra a kérdésre keres feleletet, hogy van-e a vallásnak társadalomformáló hatalma. A vallástörténet egész anyagát végig kutatja ebből a szempontból s különösen becses itt a munkának az a része, amelyben a kálvinizmus politikai, nemzetgazdasági, nemzetformáló jelentőségéről szól. Egy forrására támaszkodva, a történelmi materializmus felfogásával ellentétben itt azt hangsúlyozza, hogy „a világtörténelem igen nagy mértékben a vallások története”.

Rácz Lajos munkája — amelyet egyébként a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályában mutatott be — mindvégig érdekes, eszméltető és tanulságos. **Mátyás Ernő.**

Makkai Sándor: Ördögszekér. Regény. Genius-kiadás. Év nélkül. 8. r. 431 lap.

Folyóiratunkban csak nemrég is szakavatott fejtegetést olvashattunk a vallás és művészet egymáshoz való viszonyáról. — A nagyközönséget persze a szóbanforgó kérdésnek nem a tudományos oldala érdekli, hanem inkább a torz fonákja: az a rossz-majúság, amely az említett „viszony”-ból pikantériát csinál s a vallásos hit és művészi ihlet testvér-szempontjait egymás kompromittálására szereti felhasználni.

Idevonatkozólag alig lehetne riktóbb példára hivatkozni, mint arra a hallatlanul nagy könyv-sikerre, amelyet Makkai Sándor *Ördögszekér* című történelmi regényének mostani, második kiadása — úgyszólván néhány nap alatt — elért. Bizonyára maga Makkai az, aki leginkább tisztában van affelől, hogy regényének pártjárt-ritkítóan zajos sikerében az ő írói tehetségének csak alárendelt része van. Ezzel nem azt akarjuk mondani, mintha Makkai meg nem érdemelné tehetségénél

figyva is az olvasóközönség nagy tömegeinek figyelmét, hanem csak azt, hogy könyve mohó megvásárlóinak túlnyomó többsége olyasmit várt a hirhedtté lett regénytől, amit nyíltan kimondanunk sértés volna szerzőnk nemes eszményiségű, vallásos fennköltségű világnézete ellen.

A szenzációs sikernek a titka: az a pikantéria, hogy a „modern” ízlésű olvasóközönség egy főpaptól remélt olyan olvasmányt, amilyenért egyébként csak dorgálást szokott kapni az egyházi méltóságoktól.

Sietünk kijelenteni (amiről különben eleve meg voltunk győződve), hogy Makkai regénye nem olyan, amilyennek a szerző neve körül kerekedett parázs irodalmi csetepaté alapján a perverz fantáziájú olvasók nagy tömege elképzelte. Ezt a regényt nem lehet ütőkártyaként felhasználni Makkai emberi jelleme és püspöki magas állása ellen.

Ami azonban írói egyéniségét illeti, ez a regény is, mint Makkai eddigi szépirodalmi műveinek mindegyike, érdekes példaként igazolja azt, hogy a vallási és költői szempont egymással való összekapcsolása annál kockázatosabb sikerű kísérlet, minél tudatosabb az író részéről ez az eljárás. Hogy az erkölcsi és a művészi igazság két különböző dolog, az legszembetűnőbben az olyan írók műveiből szokott kiderülni, akik mintegy programszerűleg igyekeznek a gyakorlatban egymással azonosítani az említett két szempontot.

Mi szívesen ráhelyezkednénk arra az álláspontra, hogy egy regénytől csak egyféle igazságot van jogunk megkövetelni: a költői igazságot. De éppen ennél a pontnál lép előtérbe Makkai egyéniségében a *pap*, és kényszerít bennünket arra, hogy tudomást vegyünk róla.

Az *Ördögsekér* c. regény nem nélkülözi a naturalista értelemben vett művészi igazságot. Höse, Báthory Anna, egy rendkívüli szépségű, kiváló szellemi képességekkel rendelkező nő, akit azonban születési terheltisége, vérével örökölt testi-lelki hajlamai ellenállhatatlan, végzetes kényszerrel sodornak a züllés és pusztulás tragikus lejtőjén egyre lejjebb-lejjebb, a fizikai és erkölcsi romlás legmélyebb pontjáig. Bármilyen sivár és leverő hatású is a költői motivációnak ez a fajtája, mégsem lehet elvitatni tőle a művészi igazság érdemét, mert a maga álláspontjáról sikeresen oldja meg a maga elé kitűzött feladatot, hiánytalan okfejtéssel vezetve le az ember szervezeti adottságaiból az ember sorsának alakulását és végső katasztrófáját... Makkai azonban az *gy* megrajzolt jellemet arra is fel akarja használni, hogy a maga vallásos hitének álláspontját igazolja vele. A regény végéhez magyarózó jegyzetet csatolt s többek közt ezt mondja benne: „Báthory Anna sorsa ékesen szóló bizonyágtétel az erkölcsi világrend sértethetetlen fönksége mellett...” Ime, ez az az erkölcsprédikátori beavatkozás, amely nyerni akar a művészi motivációval kötött egyezségen, de az eredmény inkább a veszteségrovatba illik bele... Ibsen pl. megrendítő igazsággal tudja megrajzolni az átöröklés elvi talajából kisarjadó emberi sorstragédiá-

kat, — de Ibsen aztán nincs is elragadtatva „az erkölcsi világrend sérthetetlen fönkségétől”, hanem pesszimista komorsággal veszi tudomásul a *fizikai világrend* megfelelőbezuhtetetlen bírói szigorát, sőt értelmünkön túleső kegyetlenségét... Mi is mélyeséges részvétünkkel vesszük körül a szerencsétlen Báthory Anna alakját, mert úgy érezzük, hogy születését megelőző és akaratótól független tényezők döntenek sorsa felett, tehát az erkölcsi felelősségrevonás nem igazságos vele szemben. Hát miért nem bűnhődik pl. Báthory Erzsébet is, aki ugyanolyan vétkes terheltiségű egyéniség. Annának is bűnökre oktatója s a történeti köztudat szerint az Anna cselekedeteit messze túlszárnyaló bűnök elkövetője?

Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Makkai regényében a születési terheltiség csak egyik oka a Báthory Anna tragikus sorsának, a másik ok, amelyet az előbbivel egyenlő fontosságúnak igyekeznek az író feltüntetni, abban a környezetben keresendő, amelybe Anna tizenkét-tizenhárom éves korában belekerül s amely az átörökölt rossz hajlamokat jóvátehetetlen irányba sodorja. De az olvasó általános benyomásának éppen a leglényege abban foglalható össze, hogy a szerző motivációjának ezt a második felét egyáltalában nem érezzük meggyőzőnek. Az örökölt szervezeti adottság tragikus osztályrészének sorsdöntő és sorsirányító szerepe szépen és elhithető erővel van megrajzolva a regényben; annyira jó ez a motiváció, hogy a környezet hatásának a motivuma nem tud eléggé szóhoz jutni tőle. Nem tehetünk egyebet, mint csodálkozunk: miként hihet el Makkai a saját jól megrajzolt regényalakjáról olyasmit, hogy Báthory Anna sorsának tragikumára jóra fordult volna, ha — bármily fiatalon! — feleségül mehetett volna Bethlen Gáborhoz. Dehogy fordult volna jóra! Az az Anna, akit a regény folyamán mélyrehatóan megismerünk, úgy van megteremtve, hogy ne lehessen senkivel tartósan boldog, de különösen a Bethlen Gábor-féle jellemmel nem; a savanyúnak rajzolt Bethlen mellett egy heti házaseletre is alig tudjuk képesnek elgondolni a démoni determinált-ságú Báthory-ivadékat. Hogy a mindig elérhetetlenre vágyó Anna azt hiszi magáról, hogy Bethlennel boldog tudna lenni s ki tudna lépni sorsának tragikus boszorkánykörvonalából: ez lélektanilag igaz, szép és hatásos motivuma a regénycselekvénynek s fokozza az Anna iránt érzett részvétünket; de, hogy a szerző maga is osztalozik hősnőjének ebben a meghatározható tévhitében, az csak a regény végéhez csatolt magyarózó jegyzetből derül ki s ejt csodálkozásba bennünket, ahol így iparkodik elméleti úton befolyásolni a szerző az olvasó véleményét: „Dönthetetlen bizonyossággal rajzolódott elem egy késő, szomorú, kétségbeesett szerelem valósága, amely idejében nemcsak megmentett, de talán egy ország áldásává tett volna egy csodálatos asszonyt, akinek el kellett vesznie, mert a hozzá való nagy élettárs későn, egy menthetetlen bukás után jelent meg az életében, bűnhődésül.”

De fogadjuk el egy pillanatra szerzőnk érvelését s higgyük el, hogy Báthory Anna sorsának alakulását felerészben az a környezet okozta, amelyben serdülő éveit töltötte. Vajjon miféle környezetet ért és rajzolt itt Makkai, aki tudvaleg nemesak költő, hanem egyházlörténész és teológus is? Megmondjuk: az ország leggazdagabb, leg-hatalmasabb főúrnak, legjellegzetesebb hit-buzgalmú protestáns vezéremberének, a zsol-tárfordító Ecsedi Báthory Istvánnak az ecsedi lép közepén fekvő várkastélyát. — Valóban sikerült is Makkainak olyan borzalmas büntanyául feltüntetnie Ecsed várát, hogy az olvasó szinte oda van a megdöbbenéstől és az álmétkodástól. Megtudjuk, hogy Báthory ekkor már köszvényes és nem ügyelhet fel személyesen a rendre. No, történnék is szép dolgok a hatalmas gazda háta mögött. A katonai és lovagi iskolára Ecsed-várba küldött nemes ifjak léha tivornyázás-ban töltik az időt, Anna felügyelet nélkül kószálhat az ecsedi lép halálveszélyes ingoványai és sűrűségei között, meztelenül állhat modellt egy olasz ötvös számára, buja szeretkezést folytathat egy fiatal török fogollyal, cselédnek öltözve vegyülhet bele a várbeli szolganép mulatságába stb. De mindez még a szelídebb oldala a regényeselekvény idevonatkozó részének. Báthory Annát vérfertőző bűnös szerelmi viszony fűzi saját édes testvéréhez, Báthory Gáborhoz is. De ez sem a teleje még a várban végbe-menő törtélmeknek. Az emberi elvetemedett-ség netovábbja a Báthory István családi életében, illetőleg Báthory feleségének a jellemében tárul fel előttünk. Báthory Istvánnak nincs feleségétől gyermeke, de van egy Pál nevű törvénytelen fia. Az apa azt akarja, hogy az asszony fogadja el a fiút magáénak, azaz tegye lehetővé, hogy Pál örökölhessen a Báthory-nevet és az óriási Báthory-vagyont. Báthoryné azonban a meddő asszony égő gyűlöletével szegül ellene férje akaratának; éveken keresztül szobájába zárkozva, szót sem vált férjével, csak akkor megy be férje szobájába, mikor ez elérkezik halála órájához; ekkor is csak azért jelenik meg, hogy a haldokló utolsó óráját pokoli kínnal mérgezze meg. Báthoryné t. i. nem elégedett meg azzal, hogy megghiusította a Pál törvényesítését, hanem ördögi bosszúszomja tervszerű számítással igyekezett azon, hogy a várba került két, illetve három Báthory-ivadékot a legiszonyúbb bűnnek, a vérfertőző bujálkodásnak kárhuzatos mocsarába csábítsa bele. Pállal szemben kudarcot vall az alávaló terv, de Gábor és Anna nyakig merülnek a számukra készített erkölcsi fertőbe, — nem is lehet öbelőlük többé más, csak szörnyeteg; a „nagyasszony“ elérte célját...

Lehetetlen elfojtanunk magunkban azt a feltolakodó kérdést: a szó magasabbrendű értelmében elfogadható-e „igaz“-nak az imént vázolt korrajzi háttér? Ez a háttér ugyanis az egész protestáns kor horizontját magába öleli, vagyis Ecsedi Báthory István úgy tekinthető, mint a reformáció korának reprezentatív alakja Bocskai felléptéig. —

Szerzőnknek tehát tisztában kellett lennie affelől, hogy a regényben szereplő személyek egyéni élete egyúttal az egész protestáns kor lelkének szimbolikus visszatükröztesére is hivatva van. Ha pedig így áll a dolog, akkor elmondhatjuk, hogy kompromittálódott, lehangolódott, rettenetesebb tükörkép nem mered reánk semmiféle könyvből, mint a Makkai regényéből. Még ha csupa történelmi hitelességű részlet-igazságból állana is ki az ecsedi várra vonatkozó regényeselekvény (pedig a jegyzet-függelékéből is láthatni, mily gyér adattörmelékkel játszadozik a merész fantázia): még akkor is nagy gonddal meg kellett volna mérlegelni, vajjon ezek a tényleges adatok mennyiben alkalmasak arra, hogy az egész kornak is tipikus és szimbolikus érvényű dokumentumaiként szerepelhessenek. Vagy legalább úgy kellett volna meg-menteni a megemlézőt a magasabb értelemben vett történelmi igazságból, hogy — ha már a legbuzgóbb protestáns főemberek jellege és családi élete is tele volt hibával, amit mi nem merünk kétségbe vonni —, hát a helyes szemmérték kedvéért alkalmas volt volna a szerző annak a katolikus társadalmi és közeleti állapotnak a bemutatására is, amellyel szemben a reformáció mégis csak az erkölcsi megújítást jelentette... Mai alakjában Makkai regénye egyoldalúan sötét és igazságtalan képet ad a protestáns kor általános erkölcsi színvonaláról és jelentőségéről. Az ecsedi vár erkölcsi fertőjében az eszményi jelleműnek és tökéletesnek rajzolt Pál alakja értbetetlen kuriózum marad, melyet a külföldi iskolázottság motívuma — mely akkor általános volt —, meg nem magyarázhat... Növeli az elkedvetlenítő hatást a Bethlen Gáborról szóló egyik-másik részlet is, — de úgyis túlságosan hosszúra nyúlt ismertetésünkben ezekre a részletekre már nem akarunk kiterjeszkedni.

Zsigmond Ferenc.

Régi népdalok Hódmezővásárhelyről. — Gyűjtötte: Kiss Lajos. (A „Magyar föld és népe“ vállalat I. füzele. Szerk.: Milleker Rezső. Kiadja a debreceni egyetemi földrajzi intézete. Karcag, 1927.)

A becses füzet népszerű is akar lenni s a szakembereknek is akar szolgálni. A néprajzi irányú közleményeknél közreműködik (s bizonyára e füzet több darabját is gyűjtötte) Györfly István. A füzet követi Gyulai utasítását: össze kell gyűjteni a régi dalokat! Ez még tovább megy: gyűjti a dallamokat is. Kodály és Bartók 1923—1924-i kiadványai Ecsedi Hortobágyi nótái járnak előtte. Több darabja megvan a Gyulai-féle népköltési gyűjteményben, de a dallamok kevés kivétellel most jelennek meg először. 8 nóta a Szabó Pál gulyás és hajesár (nótafa!) szerzeménye. (Ebben azonban a Ritka búza... s a Van két hete, ha nem három, aligha övé: már Jókai említi a Napraforgókban.) A 9—41. számúak vásárhelyi nóták, a zoltárok hatása érzik rajtuk tónusában és tartalmában. Az 50—81-ig levők hozzáillenek a vásárhelyi nép jelleméhez, ha másutt írták is. Csendes, mélabús nóták ezek, nem hevesek.

Van koldúsének, karácsonyi köszöntő, névnap-i köszöntő s halott-sírató. Ezek jórészt vagy kivesszt, vagy gyermekkori emlékek. A XVIII. századtól 1860 utáni terjedő korból valók. A vásárhelyi ember szeret dalolni, kivált disznótörben (Sornótát). A dalokban sok az ismerős: Sárgán virágzik a repce, Nem vagyok én oka..., Megmondtam bús gerlice, Zöld a kékény, zöld a petrezselyem, 17. (Kerek az én kis kalapom, Jókai Bolondok

grófja), 18. Nem bánom, nem bánom, de mégis sajnálom (táncesték), Aki a babáját, Verje meg az Isten a mézsáros bárdját, (27.). Szivárványos az ég alja, Pej paripám patkó-szege (27). Irigylik a bajuszomat. Nincs egyebem a rózsámnál, Megismerni a kanászt, Búza, búza, szép..., Erdő, erdő... 45. Stiriában Ajk faluban... 48. Kossuth Lajos íródeák... Szerettelek sok ideig... stb.

Gulyás József.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

Life and Work: Bulletin des Internationales Sozialwissenschaftlichen Instituts der Weltkirchenkonferenz für praktisches Christentum. Herausgegeben vom Generalsekretariat des Institutes D. Adolf Keller, Sonneggstrasse 16. Zürich. 1., 2. és 3. szám.

A „gyakorlati kereszténység“ stockholmi világkonferenciája (1925) és a munkájának folytatására hivatott „Continuation Committee“ a leglátágabb értelemben vett szociális problémák keresztényen szellemű feldolgozására létesítette azt az intézetet, amelynek közleményeit foglalja magában e háromnyelvű Bulletin három száma. „Az intézet munkájának kiindulópontja az a hit, hogy a Jézus Krisztus evangéliuma bennünket olyan közösséggé köt össze, amelyben az egyik tagnak a baja a másiknak is terhévé lesz (Gal. 6:4.), — továbbá az a meggyőződés, hogy Isten az ő szent Lelke által minket nemcsak minden igazságra akar elvezérelni, hanem arra is, hogy a keresztény igazságosságot és szeretetet ebben a gonosz világban jobban megvalósíthassuk s egyszersmind a mi megismerésünkben, lelkiismeretünkben és akaratunkban meg is mutatja nekünk azokat az utakat, amelyeken Ő az ő országát előbbrevizsi és építi. Az intézetnek a következő feladatai vannak: 1. A leglátágabb értelemben vett szociális és gazdasági tényeket és problémákat a keresztényen etika világosságában, szigorúan tudományos módszerrel tanulmányozza, avégből, hogy ezzel tisztázza azt, hogyan kell a keresztény elvet azokra a problémákra alkalmazni és megállapítsa a gyakorlati cselekvés mérvado elveit. 2. A kölcsönös megismerés, összeköttetés és együttműködés előmozdítása végett legyen középpontjává minden, szociális tevékenységet folytató keresztényen szervezetnek, tartozzanak azok bármely egyházi közösség és ország kebelébe. 3. Legyen információs központ s mint ilyen, mozdítsa elő azoknak az ismereteknek, tapasztalatoknak és módszereknek a kicserélődését, amelyeknek az egyházak, a maguk szociális-etikai feladatai megoldásában hasznukat vehetik. Tehát az intézet munkásságában a tudományos kutató módszer gyakorlati célzattal kapcsolódik. Az intézetet a pártpolitikának és egyes különleges gazdasági érdekeknek mindenféle befolyásától távol kell tartani, mert csak így töltheti be feladatát: azt, hogy a Krisztus szerelmével szolgálja az isteni igazságot.“ Az intézet állandó munkatársakat alkalmaz, az egyes országokban és egyházakban levelezőket állít, összeköttetés-

ben van a genfi nemzetközi munkahivatallal s ez úton a Népszövetséggel, tanfolyanokat, konferenciákat, kiállításokat, enquete-okat rendez, érintkezésbe lép a különböző nemzetközi munkaszervezetekkel, népjóléti hivatalokkal, munkaadó- és munkásszakszervezetekkel (anélkül azonban, hogy ez úton a tulajdonképeni politika területére lépne!) és tudomást igyekszik szerezni az egyes nemzetekben, vagy nemzetközileg folyó szociális törvényhozási munkáról s az egyházaknak arra gyakorolható befolyásáról. Az intézet főtitkára a keresztény nemzetköziség s különösen a háború utáni protestáns egyházi segítőakciók terén már eddig is kiváló és eredményes agilitást kifejtett volt zürichi református lelkipásztor, dr. Keller Adolf; székhelye ideiglenesen Zürich volt, a f. é. április hó 1-től kezdve Genf. A Bulletin első száma részletesen ismerteti a stockholmi konferencia különböző bizottságainak és albizottságainak szervezetét és munkáját. Ezek közül a Theologiai Szemlének különös figyelmét érdemli a *theologiai tanárok bizottsága*, melynek célja a theologiai főiskolák és tanáraik közötti együttműködést előmozdítani. Ezt konferenciák által, tanárok és theologus-diákok külföldi utazásainak megkönnyítésével, valamint a külföldi könyvtárakban való kutatás elősegítésével akarja munkálni. Tervezi továbbá egy hatalmas kötet kiadását, mely a különböző népek legjava vallásos irodalmából tartalmazna tipikus és oekumenikus értékű szemelvényeket; professzorsere szervezését a különböző nemzetek közt; bizalmiférfiak bekapcsolását az egyes theologiai fakultásokról a közös munkába; a fakultások rábírását arra, hogy tantervükbe állítsanak be a nemzetközi egyházizméről („Kirchenkunde“) és az oekumenikus keresztény problémákról szóló előadásokat. Ennek a bizottságnak a tevékenysége legelső gyümölcsét abban a rendkívüli érdekességű konferenciában termette meg, amely Canterburyben folyt le 1927 április 2-től 9-ig.¹ A konferencián 11 német és brit theologus az Istenországa problémáját vitatta meg igen alaposan, annak a tudatában, hogy az Istenországa lényegéről való felfogások közti különbség jelenleg az egyik legnagyobb elválasztó tényező a német és a brit kereszténység között, mégpedig nemcsak elméleti, hanem gyakorlati tekintetben is. Amíg ugyanis amazok az Istenországnak *egészen véve* inkább eschatologikus értelmezésére

¹ Ismertetését 1. e számban külön.

hajlandók, emezek *egészben véve* inkább a jelenvaló immanentiájára teszik a hangsúlyt; amiből következik, hogy amazok a földi élet viszonyainak s különösen a társadalmi és gazdasági élet rendjének „Eigengesetzlichkeiten”-et tulajdonítanak, amíg emezek arról vannak meggyőződve, hogy a társadalmi és gazdasági rend többé-kevésbé maradék nélkül krisztianizálható, ami egyúttal az Istenországa eljövételét is jelentené.

Ezzel az elevenbeavágó keresztyén alapkérdéssel — amely már Stockholmban úgy theologiai, mint gyakorlati oldaláról teljes súlyával merült föl — nagyon szükséges volna igen alaposan foglalkoznia magyar protestáns theologiai irodalmunknak is. — Megemlékszik még az első szám a különböző protestáns egyházak közt fennálló nemzeti szövetségekről s röviden, de igen tanulságosan ismerteti azokat; közül több érdekes megnyilatkozást a keleti orthodoxia kebeléből, annak bizonyosságául, hogy Stockholm hatásaként ebben az eddig alvó világban is megindult az érdeklődés a keresztyénség szociális föladatai iránt; majd egyéb, inkább hivatalos jellegű közlések, rövid hírek, bibliographia egészítik ki a hasznos kiadványt, amely (éppúgy, mint a következő szám is) a mozgalom legkiemelkedőbb alakjainak egyéni arcképeivel és nagyon kedves, sokatmondóan testvéries csoportképeivel is ékes.

A 2. szám a Continuation Committee-nak Winchesterben tartott üléséről számol be (a bizottság egyik elnöke Woods winchesteri püspök), valamint az Executive Committee-nak ezt megelőző munkájáról, amely szintén a winchesteri püspöknek ily oekumenikus törekvések számára már máskor is megnyílt vendégszerető hajlékában folyt le. E mellett igen tanulságos, eszméletető cikkek olvashatók a stockholmi és a lausannei világkonferenciák viszonyáról a nagy „oekumenikus patriarkától”, Soederblom érsektől és Wm. A. Brown-tól, Winchesterben elmondott beszédek a német birodalmi főtörvényszék elnökétől, Simonstól és a hatalmas szavú párisi lekipásztor-professzor Wilfred Monodtól (ez az utóbbi jellemzőleg így kezdte beszédét: „Amikor némelyek azt kérdezik: Mi köze van a keresztyénségnek a szociális problémához? — én nekem az az érzésem, mintha ezt kérdeznék: Mi közük van a tűzoltóknak a tűzhöz?”) A tudományos intézet előkészítő tevékenységéről való beszámoló hírek, lapszemle és bibliographia rekesztik be a füzetet. A 3. szám (1928. március) a keresztyén világmozgalmak és irodalmuk köréből közölt rövid tudnivalók után a következő fontosabb közleményeket tartalmazza: *Kelet és Nyugat együttműködése Germanos érsektől*. „Talán a Kelet valamelyest hátra van még maradványok a problémáknak tudományos kutatásában és vizsgálatában, amelyek a nyugati keresztyén világ figyelmét foglalkoztatják; talán a jelen pillanatban nem is képes még a keleti egyház ezen munka előbbrevitelére mindazt az erőt kifejteni, amelyet a nyugati, főként az amerikai egyházak kifejtenek. De megvan benne a jószándék, hogy megtegye

mindazt, amire lehetősége van. S ezzel a jószándékkal együtt megvan benne az ősegyház minden lelkesedése is, minden vágyakozás az evangélium igazsága után, amelynek át kell hatnia az emberi szívüket s meg kell vetnie azt az alapot, amelyen majd az átalakult világ új épülete biztonságosan nyugodhatik.” — *D. Dr. Kapler*, a német evangélikus egyházak szövetségének elnöke, ennek a szövetségnek mívoltát és a „Life and Work” mozgalmában való kiadós részvételét ismerteti. — *Dr. Ohlemüller Gerhard* a legújabb pápai enciklikát és előállításának körülményeit ismertelve, megállapítja, hogy az „önkéntelen elismerése a nem-római keresztyénség világmozgalmait folyvást növekvő jelentőségének.” — Ezután rövid információs cikkek következnek, amelyek beszámolnak: 1. a Life and Work mozgalom ifjúsági és sajtóbizottságában folyó munkáról; 2. a különböző egyházaknak és keresztyén szociális szervezeteknek szociális munkálkodásáról, aminők Amerikában a congregationalista egyházaktól felállított ú. n. Industrial Seminary Newyorkban (célja az osztályharc közepette kölcsönös megértést és kiengesztelődést munkálni), továbbá a Brookwood Labour College, egy volt presbyterianus lelkész alapítása, melynek kizárólag munkások a hallgatói, akiknek általános műveltségi és szociális tudományokbeli képzést nyújt; azután azok a törekvések, melyek theologiai hallgatóknak a gyáripari munkába való bevonását célozzák, hogy ezáltal közvetlen tapasztalatokat szerezzenek a munkáviszonyokról; Európában a németországi Evangelisch-Sozialer Kongress és Kirchlich-Sozialer Kongress, a franciaországi Fédération du Christianisme Social, az angliai Conference for Politics, Economy and Citizenship (= Copec); itt olvasható végül egy találó rövid rámutatás arra, hogy a pogány-misszió mezején is mekkora súlyos szociális problémák kezdenek föltornyosulni; 3. információk a genfi nemzetközi munkahivatalnak, a Nemzetek Szövetségének, a Keresztyén Ifjúsági Egyesületek Szövetségének és a szociális szolgálat nemzetközi konferenciájának munkáiról és terveiről. A keresztyéni és neutrális alapon munkálkodó szociálpolitikai törekvések szinte beláthatatlan tömkelege már ez, amelyek között rendet, összhangot s lehetőleg egységes irányítást s ez úton értékes „többtermelést” létesíteni csakugyan amilyen szép, olyan sürgős föladata lesz a „Life and Work” világmozgalomnak.

ri.

Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses. Szeptember-októberi szám (*Strassburg, 1927*): Alphandéry P. (a l'Ecole des Hautes Etudes igazgatója) a gnosticizmusnak a latin középkori szektákban megtalálható nyomairól értekezik (egyebek közt érdekesen sejtetve a Máriakultusz és a gnosticizmus női istenelve közti valószínű összefüggést). — *Lehmann* Edvard lundi egyetemi tanár, a kitűnő vallástörténész „Egy hiányzó szó” cím alatt szellemesen mutat rá, hogy a Luther klasszikus kis

Kátéjából hiányzik a „testvér“ szó (kivéve az előszót és még egy helyet) s helyette állandóan a „felebarát“ használatik — amit a szerző egyebek mellett Luthernek a „testvért“ és a „testvériséget“ folytonosan hangoztató szekták (cseh-morva atyafiak, anabaptisták stb.) iránti ellenszenvével magyaráz. — *Will R.* a lutheránus liturgiáról ad hosszabb tanulmányt. A rövidebb cikkek között *Lods A.* a Krisztus előtt 2000-ből származó s Palesztinára vonatkozó egyiptomi emlékekről ír; *Hering J.* de Saussure J.-nak „A válaszos gondolkodás ellenmondásai“ c. dolgozatát ismerteti és bírálja. A gazdag könyvismertetési rovat után nagyértékű rendszeres egyháztörténelmi bibliographia található. — *November-decemberi szám (1927):* *Humbert P.* (Neuchâtel) Izráel géniuszaról ír, igen finom, összefoglaló essayszerű előadásban. — *Bertram G.* (Giessen) a „vizeken át vezető út“ őskeresztény képmotívumával foglalkozva, a „formgeschichtliche Methode“ alkalmazására ad példát s c. módszer legfőbb elvi kérdéseit is, történetfilozófiai alapozással, megbeszéli. — *Baruzi J.* a spanyol reformáció és ellenreformáció kevésbé ismert történetéből ad nagyértékű monographiát, *De Carranza Bertalan*nak, az inquisitio börtönébe került toledói érseknek reformációs törekvéseit s a velük szemben föltámadt jezsuita ellenhatást ismertetve. A kisebb cikkek között *De Zwaan J.* (Groningen) az ezeusi levél logikai ritmikájával, *Goguel M. Lévy* Izidornak a Pythagoras-legendára vonatkozó kutatásaival foglalkozik. Nagyszámú könyvismertetés után rendszerbe foglalt filozófiai és systematika-theológiai folyóirat szemléletet kapunk. — *Január-februári szám (1928):* *Van der Leeuw G.* (Groningen) a primitív ember lelki világát elemzi. — *Causse A.* a perzsa korszakbeli zsidó diaspora történetét dolgozza föl. — A kisebb kritikai cikkek és tanulmányok elsejében *Staerk W.* (*Jéna*) az élet fájával s a jó és gonosz tudásának fájával, *Cullmann O.* a Barth-iskola exegetikai módszerével foglalkozik, *Pfister K.* pedig *Adam J.*: „*Evangelische Kirchengeschichte der elsässischen Territorien bis zur französischen Revolution*“ c. legújabb művét méltatja. A könyvismertetési rovat után rendszeres ótestamentumi és keleti vallástörténelmi folyóirat szemle található.

Études théologiques et religieuses. *Január-februári szám (Montpellier 1928):* *James L.* a traditioról ír művelődésfilozófiai tanulmányt. *Berton J.* (a montpellier-i fakultás kizemelt leendő vallástörténettanára) az iszlám felbomlásának és fejlődésének tüneteiről értekezik, a következő számban fejezve be. — *Ménégoz F.* terjedelmesen válaszol *Arnal A.*-nak, a folyóirat szerkesztőjének a *M.*-nak az imádság problémájáról szóló könyvéről írt kritikájára. — A könyvismertető rovatban nemcsak tudományos, de szépirodalmi művekről írt kritikák is olvashatók: t. i. olyanokról, amelyek a hugenotta multat elevenítik föl. A Barnaud professzor szerkesztésében gondos, rendszeres szakszerinti bibliographiát

kapunk. — *Március—áprilisi szám (1928):* *Maury L.* hosszabb tanulmányt kezd *Tommy Fallot*-ról, a francia protestantizmus szociális orientációjának egyik fő kezdeményezőjéről, erről a nemes, szövevényes és tragikus lelkipásztori személyiségről. — *Clavier H.* a kísérleti módszernek a vallástudományokban kimutatható jelentőségét fejtegeti. — *Leenhardt H.* metafizikai elmefuttatást közöl „Mértéke-e a dolgoknak az ember?“ címen. — *Westphal A.* és *Giran Ét.* disputálnak, ez utóbbinak „Az újra fölfedezett Evangélium“ című bizarr könyvéről. A füzetet bőséges könyvismertetési rovat zárja be. **ri.**

Magyar protestáns egyháztörténelmi adatlár. Szerkeszti *Zsinka Ferenc.* IX. évfolyam 1—4. számok, 2 füzetben, 206 lapon. Egyháztörténettudományunk minden művelője e barátja régóta szomorúan nélkülözte a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak ezt az Adattárát, amely másfél évtizeddel ezelőtt kezdett szünetelni, miután megelőzőleg tíz évfolyamon át, szakavatott szerkesztésben, garmadával hozott felszínre becsesnél-becsesebb történelmi anyagot mindkét testvéregyház közelebbi és távolabbi multjából. Minden elismerés megilleti a Társaságot, amely negyvenéves életfolyamának mostani legnehezebb napjaiban is, az életakarat magasztos bizonyosságául, vállalkozni mert ez egyik legszorosabb feladatköre megszakadt fonalának újbóli fölvetelére, s a kiváló historikus-szerkesztőt, aki szakszerű tudományos gond mellett érezhető tárgyszeretettel támasztotta fel halottaiból az új folyamatot és állította össze, jókora részben a saját kutatásaiból, annak anyagát. Az évfolyam első két közleménye *Judae Leo* és *Melanchthon* *Fülöp* reformátorok egy-egy kicsiny, de érdekes levele, amelyeket *Harsányi István* fedezett föl a sárospataki főiskola könyvtárában, ahol őriztetnek is. A 3—25. szám a szerkesztő közlésében 1526—1549-ből való nagyérdékű, részlettudásunkat több ponton örvendetesen kiegészítő magyar egyháztörténelmi leveles és okleveles anyag (a Nemzeti Múzeum levéltárából); a 26—29. számúak *Herzog József* közlésében (az Országos Levéltár szepesi kamarai anyagából) az örökemlékű vizsolyi nyomda ellen irányult bécsi ellenreformációs törekvést világítják meg roppantul érdekesen. A 30—93. számok ismét egyháztörténelmi anyagot tartalmaznak a XVI. század egész folyamáról (a Nemzeti Múzeumból, a bajor kir. könyvtárból, a gyöngyösi franciskánus klostorból): ezek közül különös értékűek *Batízi András*nak, *Egri Lukács*nak, *Stöckel Lénárt*nak, *Gyalui Torda Zsigmond*nak *Melanchthon*hoz írt levelei, a nagy imádkozó *Ecsedi Báthori István*nak egy hitvalló merészségű nyilatkozata, meg számos török oklevél, amelyek a hódítónak valláspolitikai magatartására vetnek világot. A 94. szám *Miskolczy Csulyak István*nak, a nagyméretű, hatalmas XVII. századi zempléni esperesnek a *Miskolczy-család* birtokában ritka hűséggel megőrzött s most a Nemzeti Múzeumban letétbe helyezett kincses *Diarium*-ból közöl alig fölbecsülhető értékű anyagot:

részleteket önéletrajzából (amelyhez hasonló intim forrásunk XVI—XVII. századbéli egyháztörténelmünkéből alig van), továbbá zemplémegei református egyházi jóvedelmekről szóló és a tarcali iskola történetére vonatkozó okleveles értékű följegyzéseit. Ugyancsak a Miskolczi Csulyak István esperesi naplójának és leveleskönyvének a X. évfolyamban félbeszakadt közlését, ezt az egyházaink beléletére vonatkozólag oly nagyértékű gyűjteményt folytatja a közlését annak idején elkezdett Zoványi Jenő (1—27. szám alatt). Az Adattár egyes darabjai, főként a M. Cs. önéletrajza, külön méltatást és tanulmányt érdemelnének, de egy sincs közöttük olyan,

amely, ha kisebb, ha nagyobb mértékben, ne bővítené és színezné egyháztörténelmi tudásunkat. Csak ez adatokba elmélyedve, nyílik fel a szemünk igazán arra, mi mindent *kellene és lehetne* még fölszínre hoznunk magyar protestáns multunk aknáiból, hogy tudásunk hézagai megszűnjenek s az élet elevenségével és sokoldalúságával bíró új meg új synthesisek váljanak lehetségessé. Az Adattár folytatása elsőrendű magyar protestáns tudományos és közérdek; folytatásának lehetősége szellemi oldalról — mint látjuk — biztosítva van, anyagi oldalról pedig minden erővel biztosítandó.

ri.

TUDOMÁNYOS ÉLET.

Harsányi István.

„Alig egy lépés van köztem és a halál között“ (1. Sám. 20:3.), ennek fájdalmas igazságát igazolja megindultan a Harsányi István hirtelen elköltözésén megrendült lelkünk! Ismét egy derék munkásával kevesebbje van a magyar református theologiai tudománynak, ismét árvaabb lett a Magyarországon amúgy is legárvaabb ó-szövetségi iráskutatás! Harsányi István a munka hőse volt, akit a hűség, önfeláldozó, kemény munka emelt fel odáig, amelynél magasabb tisztességet tudós el nem érhet. Igazi, szinte gyermeki hit, nemes szeretet, tiszta, harmonikus élet jellemezték őt, három olyan kincs, amelyből egy is elég arra, hogy az Isten képre teremtett ember tényleg az Ő általa akart életet élje e földön. És Harsányi Istvánban mind a három megvolt! Önálló theologiai irodalmi munkásságának termékei voltak: „Az Apostolok Cselekedeteiről írott könyv“ (1904) az új-szövetségi — és „Malakiás próféta könyve“ (1918) az ó-szövetségi exegezis köréből. Ezekon kívül lefordította magyarra és nyomtatásra kész állapotban hagyta hátra a híres német Cornill-féle ószövetségi bevezetést, továbbá élete végéig szorgalmasan vezette a magyar ó-szövetségi irodalom bibliográfiáját. Igazi nagysága az irodalomtörténet önálló művelésében és buzgó kutatásában mutatkozik ugyan, ahol sokoldalú búvárkodását olyan eredmények koszorúzták, amelyekre országos hírű irodalomtörténészek építenek, de mi tudjuk, hogy amikor a magyar irodalomtörténet monumentális épületét segíti megépíteni: a *theologus* lelke él és munkálkodik benne. Ettől vezérelve mutat rá, mint ez épület tiszteletet parancsoló hatalmas oszlopaira, vagy ámulatba ejtő remek boltíveire: a magyar Biblia és a magyar reformáció szerepére nemzeti irodalmunkban. Neve bekerült a magyar irodalom halhatatlanjainak pantheonjába! S hogy ez így van, abban része van, sőt talán elsősorban van része annak, hogy a lelke mélyén theologus volt és az is maradt. Nekünk, akik korai sírba-döltén szomorkodunk, legyen vigaszul az,

hogy őt, akit munkában talált a „szülő ura“: be is vitte oda, ahol már nem tükör által homályosan, hanem „színről-színre“ (1. Kor. 13₁₂) látja az Atyát és Annak dicsőségét!

D. Dr. Kállay Kálmán.

Új theologiai doktorok. Debreceni Tisza István Tudományegyetem református hittudományi kara az 1927—28. tanév második felében három kiváló lelkipásztort ruházott fel a theologia doktora címmel: *Musnai László* tekei (Erdély) református esperes, kolozsvári theologiai akadémiai magántanár az új-szövetségi tudományokból, *Bányay Lajos* volt hódmezővásárhelyi gimnáziumi vallás-tanár, jelenleg a tatabányai szénmunkásokból álló gyülekezet lelkipásztora a rendszeres theológiából, etikával együtt, *Patay Pál* filozófiai doktor, budapesti vallás-tanár, a budapesti theol. akadémia magántanára, az egyháztörténelmi szakcsoportból írtak és publikáltak értékes disszertációt és állottak beható szigorlatot, mind a hárman *magna cum laude* eredménnyel. Erdély, Dunántúl és dunamellék egy-egy kiváló theologiai munkása indul a legmagasabb theologiai kitüntetésről övezetten újabb munkálkodásra.

A theologiai fakultások új tisztikara. A debreceni református hittudományi fakultáson a jövő tanévre dékánválasztott *Kiss Ferenc* ny. r. tanár, pródékán lett *dr. Lencz Géza* volt dékán. A soproni ág. evang. theol. fakultáson 1928—29. tanévre dékánválasztott *dr. Kiss Jenő* ny. r. tanár, pródékán lett *D. dr. Pröhle Károly* volt dékán.

Üresedésben levő theologiai professzori állások. A budapesti theol. akadémianogiai D. Dr. Pruzsinszky Pál halálával hosszabb idő óta betöltetlen az egyháztörténelmi tanszék. *Sárospataki* theol. akadémiaát nagy megpróbáltatások elé állítja az a feladat, hogy a betegsége folytán nyugalomba vonult Nagy Béla és élete delén sírba dőlt Harsányi István kiváló professzorok helyére kell egyszerre két új tanárról gondoskodni és pedig a dogmatikai, illetőleg az ó-szövetségi tanszékre. A *debreceni* hittudományi fakultás

az elhalálozás folytán megüresedett ó-szövet-ségi tanszékre *D. dr. Kállay Kálmánt*, debreceni lelkészképzőintézeti ny.r. tanárt hívta meg, kinek kutató és nevelő munkássága az egyetemi katedrán szélesebb kört nyer-ven, hisszük, hogy a magyar theologiai tudomány és lelkipásztori képzés sok jogos reménységét fogja mindinkább valóra váltani. A debreceni református hittudományi karon nyugdíjazás folytán megüresedett új-szövet-ségi tanszék betöltésére a V. K. miniszterium pályázatot hirdetett. Ugyancsak pályázat által töltenek be a soproni ág. ev. theol. fakultáson kezdettől dogva ürességben álló nyolcadik: vallástörténet-nevelés-tudományi tanszék. Értesülésünk szerint a meghirdetett pályázat eredménnyel járt és a kinevezés nem sokára meg fog történni. A magyar protestáns egyházak theologiai tudományosságának minden erővel arra kell törekednie, hogy minden szakból bőséges választék álljon jobbnál-jobb iljú tudományos erőkben rendelkezésre, mert amint a szomorú tapasztalat bizonyítja, nemcsak az öregségben megfáradott kartársak pótlásáról, hanem a férfikoruk delén hirtelenül és váratlanul kiragadottak helyének betöltéséről is gondoskodni kell. Másfelől eminens egyházi, sőt nemzeti érdek is, hogy az egyes tanszékek ne alkalmilag és incidentaliter jelentkezőkkel, hanem évek hosszú sora által termelt tudományos dolgozatok és

igazolt szakmunkásság érdemeivel felékesített legkiválóbb szakérőkkel töltsenek be. Nemzeti kultúrfölényünk megtartásáról sokféle gondoskodás történik; protestáns kultúrfölényünknek s különösen theologiai kultúrfölényünknek is égető szüksége volna legfőbb egyházi testületei határozataiban gyökerező intézményes biztosítékokra. Ezek között a biztosítékok között legsürgősebbek azok lennének, melyek a theol. professzori sukkreszcencia bő választékát biztosítanák. Ilyenek lennének hazai és külföldi egyetemi stipendiumok mellett, egyetemes versenyvizsgálatok, egyetemes pályatételek kitűzése s minél több olyan állás, püspöki titkári, hitoktatási felügyelői, középiskolai vallás-tanári, kerületi és konventi belmissziói lelkészi, konventi lelkészi tisztviselői, theol. docensi stb. állások. Protestáns egyházainknak gondoskodni kellene a világi tudomány-ágaknak felsőoktatási sukkreszcenciájáról is, de addig is ugyanennek biztosítása a theologiai tudományok terén legbensőbb meggyőződésünk szerint továbbra semmi halasztást sem szenvedhet.

SZERKESZTŐ ÜZENETEI.

A folyó két éves ciklusra előfizetés. Az 1927. és 1928. évekre az előfizetési díj évi 20 pengő, az ORLE. és MELF. tagjainak, református és evangélikus egyházi és iskolai könyvtáraknak pedig 18 pengő, vagyis az eddigi előfizetési összeg felénél jóval kevesebb. Ezt a példátlan mérvű díjleszállítást a tiszántúli református egyházkerület döntő fontosságú határozata tette lehetővé, melylyel a folyóirat előfizetését az összes kebel-beli anyaegyházakra, közép- és felsőfokú intézetekre kötelezővé tette. Az előfizetési kötelezettségből 1928. december 31-ike előtt kilépni nem lehet. Theologusok, segédlelkészek, hitoktatók kedvezményes árú előfizetési díja évi 14 pengő. Kérjük lapunk barátjait új előfizetők gyűjtésére. S kérjük előfizetőinket az 1927. és 1928. évi díj beküldésére a 41,357. (Csikesz Sándor Debrecen, Kollégium, jelzésű) sz. csekk-lapon.

A „Theologiai Szemle“ előfizetőinek a Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület nyomdájához közvetlenül érkezett pénzküldeményei (csekk-lapon): Református egyház (Kuncsorba) 18, Református egyház (Nyírmada) 18, Református egyház (Mándok) 18, Református egyház (Paszab) 18, Református egyház (Debrecen) 20, Papp Kálmán (Mándok) 61:20, Református egyház (Kemece) 18, Református egyház (Nagyléta) 99:60, Református egyház (Esztar) 18, Református egyház (Pocsaj) 18, Református egyház (Vámosoroszi) 18, Református egyház (Túrkeve) 36, Református

egyház (Barabás) 18, Református egyház (Mezőtúr) 54, Református egyház (Körös-ladány) 36, Tóth János (Kunmadaras) 80, Református egyház (Kömörő) 18, Református egyház (Hajdúhadház) 20, Református egyház (Gáva) 18, Református egyház (Váncsod) 18, Református egyház (Sáp) 20, Református egyház (Gáva) 20, Református egyház (Csaholez) 18, Református egyház (Kisújszállás) 36, Református egyház (Geszt) 18, Református egyház (Majtis) 20, Református egyház (Bálmazújváros) 18, Református egyház (Mezősas) 20, Református egyház (Hajdúnánás) 36, Református egyház (Berettyóújfalú) 18, Református egyház (Bucsatelep) 9, Református egyház (Kuncsorba) 18, Református egyház (Told) 40, Református egyház (Csökmő) 20, Szabó Lajos (Nyírbátor) 20, Református egyház (Abádszalók) 10, Református főgimnáziumi tanári könyvtár (Debrecen) 20, Református egyház (Gyula) 36, Református egyház (Tiszadob) 18, Szabó Lajos (Nyírbátor) 10, Református egyház (Szerep) 10, Református egyház (Tiszainoka) 20, Református egyház (Tyukod) 81:60, Szabó Lajos (Nyírbátor) 10, Református egyház (Nagyecsed) 18, Református egyház (Karcag) 20.

Kimutatás a „Theologiai Szemle“ részére érkezett pénzküldeményekről júl. 15-ig. *Janka K.* (Cigánd) 79:04 (5:60 1927-re), *Szakács Imre* (Mórág) 20, *Kovács Ferenc* (Dunaszent-benedek) 14:40, *Tóth Lajos* (Szekszárd) 40:80, *Ligeti Ede* (Sajókaza) 41:60, *Durkó Gábor*

(Szeged) 14:40, *Szűcs József* (Tiszadada) 58:80 (1927-re 18), *Payr Sándor* (Sopron) 18 (1927-re 13:60), *Református reálgimnázium* (Hajdúnánás) 9 (1927-re), *Sebestyén Andor* (Budapest) 10, *Marlon János* (Sárospatak) 20, *Törteli Lajos* (Cegléd) 40, *Németh Károly* (Lébény) 20, *Okos Gyula* (Ókésce) 20, *Vargha Kálmán* (Káloz) 40:80, *V. Fejes György* (Ráckeve) 15, *Kiss Dániel* (Sárbogárd) 19 (1927-re), *dr. Filep Gusztáv* (Taktaszada) 36 (1927 és 1928-ra), *Kovács József* (Kaposzentbenedek) 46:24, *Hubay Mihály* (Szilvásvárad) 81:60, *Kemény Lajos* (Budapest) 31:60, *Felméri Albert* (Aszaló) 11:66, *Szentmártoni Dániel* (Borsod) 30, *Blatnitsky Pál* (Cinkota) 25, *Sebestyén Andor* (Budapest) 14:40, *Mészáros János* (Balatonszabadi) 10, *Plavetz Gyula* (Hódmezővásárhely) 16:20, *V. Fejes György* (Ráckeve) 13:60, *Marlon János* (Sárospatak) 20, *dr. Raffay Sándor* (Budapest) 99:60 (1927-re 18), *Rápolthy László* (Csögle) 13:60, *Horváth Lajos* (Novisod) 20 (1928-ra), *Mészáros István* (Órkény) 20, *Újpesti református egyház gazdasági hivatala* 10, *Református egyház* (Zsádány) 18, *Református egyház* (Vasmegyer) 30, *Németh Gyula* (Szekszárd) 20, *Marjay Géza* (Békésszentandrás) 80, *Akad. íj. olvasóegylet* (Sárospatak) 14, *Szabó Gyula* (Márfa) 5, *Csizmadia Lajos* (Pápa) 30, *Gyűlvézi István* (Ládbesenyő) 20, *Felméri Albert* (Aszaló) 11:66, *Rápolthy László* (Csögle) 13:60, *Marlon János* (Sárospatak) 20, *Keresztes Gyula* (Kaposmérő) 16:60, *Brózik Károly* (Tiszaföldvár) 18, *Blatnitsky Pál* (Cinkota) 25, *Marlon János* (Sárospatak) 20 (1928-ra), *Felméri Albert* (Aszaló) 11:66, *Sebestyén Andor* (Budapest) 10, *Rápolthy László* (Csögle) 13:60. *Egyháztörténelmi szeminarium* (Debrecen) 127, *Református egyház gazdasági hivatala* (Újpest) 15, *Szakács Imre* (Mórág) 10, *Protestáns tábortábori püspökség* 18, *Dr. Pappszász József* (Nagykerek) 10, *Szabó Lajos* (Csobád) 10 P.

Az ORLE. Könyvkiadó-Alap kiadásában megjelent *dr. Lencz Géza*: „*Máté evangéliumának fordítása és magyarázata*”-ért 1928 március 15-től július 15-ig a következő pénzküldemények érkeztek: *Kósa Béla* (Szamoskér) 19, *Szabó Bertalan* (Csökmő) 19, *Lengyel István* (Szikszó) 19, *Szűcs László* (Héreg) 19, *Kóródy Lajos* (Fülökércs) 3, *Juhász Sámuel* (Furta) 19, *Tóth Bálint* (Szeremle) 19, *Mikos Lajos* (Dad) 5, *Takács Gyula* (Dunaszentgyörgy) 19, *Mikos Lajos* (Dad) 14, *Farkas*

Elek (Gönc) 19, *Kovács Lajos* (Fehérvárcsurgó) 10, *Komjáthy Aladár* (Tárkány) 19, *dr. Marcza Imre* (Kishodos) 19, *Ballay Aladár* (Dancsháza) 5, *Kóródy Lajos* (Fülökércs) 3, *Kovács Lajos* (Fehérvárcsurgó) 9, *Ballay Aladár* (Dancsháza) 4, *Kóródy Lajos* (Fülökércs) 3, *Szalay Ferenc* (Szaporca) 19, *Kóródy Lajos* (Fülökércs) 3, *Dr. Gáborjáni Szabó Gábor* (Tiszaszőlős) 19, *Szabó Dániel* (Reformátuskovács-háza) 19.

Az ORLE. Könyvkiadó-Alapjára búzatagdíjba 1928 március 15-től 1928 július 15-ig beérkezett pénzküldemények: *Gacsályi József* (Barabás) 14, *Kósa Béla* (Szamoskér) 15, *Vass János* (Ór) 15, *Kovács Ferenc* (Dunaszentbenedek) 10, *Nemes Imre* (Szamosangyalos) 10, *Kovács Lajos* (Fehérvárcsurgó) 10, *Szűcs László* (Héreg) 6, *Láng István* (Felsőnovaj) 30, *Farkas Endre* (Kádárta) 15, *Gerenday Endre* (Bogyiszló) 10, *Tóth Bálint* (Szeremle) 30, *Sárközy Lajos* (Korlát) 10, *Görgey János* (Zsujta) 10, *Hadady István* (Szamosbecs) 10, *vitéz Leel-Ösy Árpád* (Berekbözörmény) 30, *Sárközy Lajos* (Korlát) 10, *Bay Jenő* (Baranyahidvég) 15, *Halka Sándor* (Erdősokonya) 5, *Kovács Ferenc* (Dunaszentbenedek) 10, *V. Fejes György* (Ráckeve) 15, *Komjáthy Aladár* (Tárkány) 11, *Cziáky Endre* (Abaújszántó) 30, *Kósa Béla* (Szamoskér) 20, *Hadady István* (Szamosbecs) 10, *Gerenday Endre* (Bogyiszló) 10, *Görgey János* (Zsujta) 10, *Gacsályi József* (Barabás) 13, *Mikos Lajos* (Dad) 2, *Bujtár János* (Somogyvizsló) 10, *Kovács Lajos* (Fehérvárcsurgó) 1, *Ballay Aladár* (Dancsháza) 1, *Görgey János* (Zsujta) 10, *Komjáthy Aladár* (Tárkány) 30, *Kovács Ferenc* (Dunaszentbenedek) 10, *Kósa Béla* (Szamoskér) 10, *Szalay Ferenc* (Szaporca) 50, *Takács Mihály* (Felsőábrány) 10, *Mikos Lajos* (Dad) 2, *Sárközy Lajos* (Korlát) 10, *Bujtár János* (Somogyvizsló) 10, *Kovács Lajos* (Fehérvárcsurgó) 10, *Gacsályi József* (Barabás) 13, *Bay Jenő* (Baranyahidvég) 15, *Komjáthy Aladár* (Tárkány) 30, *Hadady István* (Szamosbecs) 20, *Kósa Béla* (Szamoskér) 10, *Görgey János* (Zsujta) 10, *Dr. Gáborjáni Szabó Gábor* (Tiszaszőlős) 90, *Takács Mihály* (Felsőábrány) 10, *Halka Sándor* (Erdősokonya) 5, *Bay Jenő* (Baranyahidvég) 15, *Gacsályi József* (Barabás) 14, *Komjáthy Aladár* (Tárkány) 30, *Görgey János* (Zsujta) 10, *Hadady István* (Szamosbecs) 10, *Bujtár János* (Somogyvizsló) 10, *Kósa Béla* (Szamoskér) 10, *Bakó Péter* (Szamosújlak) 15.

PROTESTÁNS SZEMLE a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság folyóirata, az egyetlen protestáns irányú irodalmi és kritikai folyóirat, mely az egész szellemi élet területét felöleli. — Megjelenik évenként 10-szer. Szerkeszti Dr. Zsinka Ferenc. — Előfizetési díj egész évre 22 pengő. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság tagsági díja (ezért a Protestáns Szemle is jár) évenként 20 pengő. Kiadóhivatal: Budapest IX., Kálvin-tér 8.

Redigiert von Universitäts-professor **ALEXANDER CSIKESZ**, Debrecen, Ungarn.
Mitarbeiter: Privatdozent **Emerich Révész**, Debrecen, und Univ. Prof. **Joannes Deák** Sopron.
Subskriptionspreis pro Jahr Goldmark 18., Schw. Fr. 20
Erscheint zweimonatlich. — Verlag des Ungarländischen Reformierten Pastoren-Vereins (ORLE.)

INHALT:

Das Wort von *A. Csikesz*. 113—114.

Aufsätze: *Andreas Enyedi*, Ungarische reformierte katechistische Litteratur. 115—167. — *Dr. Emerich Révész*, Christ und der Antichrist (Emerich Ozorai und sein Werk). 167—199.

Veröffentlichung: Die Notizen *Joseph Keresztesi's* über seine akademische Studienreise. XI. 199—200.

Kleinere Mitteilungen: *Josef Gulyás*: Josef Lengyel (Sein Leben und seine Werke). 201—206. *Aladár Szabó*: Berichtigung und Ergänzung der Note 416 des Artikels „Leben und Werke des Georg Szikszai. 201—206.

Ausländische Litteratur: P. Paterson: The Nature of Religion Gifford Lectures delivered in the University of Glasgow in the Years 1924—25: *Béla Vasady*. 206—211. Das Reich Gottes im Vordergrund des theolog. Interesses: E. G. Selwyn: Theology... K. L. Schmidt: Theol. Blätter... W. Michaelis: Täufer, Jesus, Urgemeinde etc.: *Emerich Révész*. 211—213. — Deutsche Mystiker. David M.: Frauenmystik etc.: *Edmund Szelényi*. 213—214. — J. Kaftan: Neutestamentliche Theologie im Abriss dargestellt, und Th. Zahn: Grundriss der neutestamentlichen Theologie: *Eugen Kiss*. 214—216. — E. Brunner, Religionsphilosophie evangelischer Theologie: *Béla Vasady*. 214—216.

Inlandslitteratur: J. Marton: Gedenkblätter an Prof. Harsányi: *Josef Gulyás*. 216. — L. Rác: Der geschichtliche Materialismus und die Religion: *Ernst Mátyás*. 216. — Makkai: Ördögsekér: *Franz Zsigmond*. 216—218. — L. Kiss: AlteVolkslieder aus Hódmezővásárhely: *Josef Gulyás*. 218—219.

Zeitschriftenschau: Life and Work. Bulletin des Internationalen Sozialwissenschaftlichen Instituts der Welt Kirchenkonferenz für praktisches Christentum: *ri*. 219—220. — Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses: *ri*. 220—221. Études théologiques et relig.: *ri*. — F. Zsinka: Ungarisches protestantisches Kirchengeschichtliches Quellenwerk. 221—222.

Wissenschaftliches Leben: **Stefan Harsányi** von *D. Dr. Koloman Kállay*. 222—223. — Neue Doktoren der Theologie. — Der neue Vorstand der theologischen Fakultäten. — Vakante theologische Kathedern.

Mitteilungen der Redaction: Der laufende zweijährige Zyklus. — Subskriptionspreis für die Theologische Rundschau. — Orle. Für die kommentierte Bibelausgabe des Buchverlagsfondes. — Orle. Mitgliedsgebühren des Buchverlagsfondes. 224.

Neuer Sommerfahrplan der ungarischen Staatseisenbahnen 1928. — Protestantische Rundschau.

Preis dieses Doppelheftes: Pengő 8.

Bei ausländischen Subskriptionen ist ausserdem das Porto zahlbar. Erscheint zweimonatlich. In wissenschaftlichen sowie materiellen Angelegenheiten der Zeitschrift wendet man sich an Univ.-Prof. *Alexander Csikesz*. Debrecen. Collegium.

Editor: **ALEXANDER CSIKESZ** university-professor Debrecen, Hungary.

Chief-contributor **Emerich Révész** Lecturer at the University. Chief-contributor **John Deák** university-professor.
Subscription price 16 s. or 4 Dollar.

Bimonthly periodical. — Published by the Society of the Hungarian Reformed Ministers.

CONTENTS:

The word: *A. Csikesz*. 113—114.

Essays: *A. Enyedy*: Hungarian Catechism Literature. 115—167. — *Dr. E. Révész*: Christ and the Antichrist. (Emericus Ozorai and his Work) 167—199.

Publication: The diary of Joseph Keresztesi on his academy tour abroad XI. 199—200.

Smaller articles: *J. Gulyás*: Life and works of Joseph Lengyel. 201—205. — *Aladár Szabó*: A correction and supplement to a note in the study on Georg Szikszai. 206.

Foreign review: The Nature of Religion. Gifford lectures delivered in the University of Glasgow in the years 1924 and 1925. *B. Vasady*. 206—211. — The Kingdom of God in the front of the interest of the Theologians. *E. Révész*. 211—213. — Deutsche Mystiker. *Ed. Szelényi*. 213—214. *Kaftan*: Neutestamentliche Theologie in Abriss dargestellt; *Zahn*: Grundriss der neutestamentlichen Theologie: *E. Kiss*. 214. — *Brunner*: Religionsphilosophie evang. Theologie: *B. Vasady*. 214—216.

Home Literature: In memoriam St. Harsányi. *J. Gulyás*. 216. — The historical materialism and the Religion. *E. Mátyás*. — *Makkai*: The Devil's Car, by *Fr. Zsigmond*. 216—218. — Old popular songs, by *J. Gulyás*. 218—219.

Review of Reviews: Life and Work. Bulletin des internationalen Sozialwissenschaftlichen Instituts der Weltkirchenkonferenz für praktisches Christentum, bi *ri*. 219—220. — Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses, by *ri*. 220—221. — Études théol. et relig.: *ri*. Materials for Hungarian Prof. Church History, by *ri*. 221—222.

Chronicle: Stephan Harsányi. by *K. Kállay*. 222. — New Doctors of Theology. New Officers of the Theological Faculties. Theol. Professorships vacant. 222—223.

Editorial Messages: On the present two years cours. Subscription prizes for the Bible Commentary of the ORLE Editory Fund. Contributions to the same. The Protestant Review. 223—224.

Directeur : ALEXANDRE CSIKESZ, professeur d'université. Debrecen. Hongrie.

Comité de rédaction : Jean Deák, professeur d'université et Émeric Révész, chargé de cours à l'Université.

Abonnement : 20 francs suisses par an.

Paraissant tous les deux mois. — Publiée par l'Association Nationale de Pasteurs Réformés de Hongrie.

SOMMAIRE :

La Parole : A. Csikesz. p. 113—114.

Études : A. Enyedy : Les catéchismes de l'Église Réformée Hongroise. pp. 115—167. — E. Révész : Le Christ et l'Antéchrist (Émeric Ozorai et son livre). 167—199.

Publication : Journal de voyage de J. Keresztesi (11-me suite). pp. 199—200.

Articles et notes : J. Gulyás : Vie et oeuvres de J. Lengyel. pp. 201—205. — Al. Szabó jr. : Rectification et complément d'une note dans l'étude : Vie et activité de G. Szikszai. pp. 206.

Littérature étrangère : P. Paterson : The Nature of Religion. Gifford Lectures delivered in the University of Glasgow in the Years 1924 and 1925. B. Vasády. pp. 206—211. — Le Royaume de Dieu au centre de l'intérêt théologique. (Selvya E G. Theology ; Schmidt K. L. Theol. Blätter ; Michaelis W. Täufer, Jesus, Urgemeinde etc.) E. Révész. pp. 211—213. — Deutsche Mystiker. David M. : Frauenmystik. Edm. Szelényi. pp. 213—214. — Kaftan : Neutestamentliche Theologie im Abriss dargestellt. E. Kiss. pp. 214. — Zahn : Grundriss der neutestamentlichen Theologie. E. Kiss. pp. 214. — Brunner : Religionsphilosophie evangelischer Theologie. B. Vasády. pp. 214—216.

Littérature hongroise : J. Marton : In memoriam Et. Harsányi. J. Gulyás. pp. 216. — L. Rácz : Le matérialisme historique et la religion. E. Mátyás. pp. 216. — Un roman d'A. Makkai. F. Zsigmond. pp. 216—218. — L. Kiss : Vieilles chansons populaires de Hódmezővásárhely. J. Gulyás. pp. 218—219.

Revue des revues : Life and Work. Bulletin des Internationalen Sozialwissenschaftlichen Instituts der Weltkirchenkonferenz für praktisches Christentum. *ri.* pp. 219—220. — Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses. *ri.* pp. 220—221. Etudes théologiques et religieuses. *ri.* pp. . . . — Archives du protestantisme hongrois. *ri.* pp. 221—222.

Vie scientifique : Nécrologie d'Et. Harsányi. K. Kállay. pp. 222—223. — Nouveaux docteurs de théologie. — Nouveaux doyens des facultés de théologie. — Chaires de théologie vacantes. 222—223.

Államvasutak 1928. évi nyári menetrendje.

Debrecen állomásra érkezik, honnan :		Debrecen állomásról indul, hova :	
Budapest ny. p. u.	2:38	Budapest ny. p. u.	0:16
Nagykerek	6:16	Nyíregyháza, Szerencs	3:10
Tiszalök, Hajdúböszörmény	6:35	Nyírábrány, Érmihályfalva	3:50
Nyírábrány	6:46	Tiszafüred, Füzesabony	4:00
Nyíregyháza	6:50	Téglás	5:29
Tiszafüred	6:50	Hajdúböszörmény, Tiszalök	5:20
Budapest ny. p. u.	7:05	Püspökladány, Biharkeresztes	6:03
Nagyléta—Vértes	7:24	Budapest ny. p. u.	7:06
Hajdúnánás	7:34	Hortobágy, Halastó	7:20
Téglás	7:40	Nyíregyháza, Szerencs, Miskolc	7:50
Püspökladány, Biharkeresztes	8:51	Nyírábrány, Érmihályfalva	8:00
Nyíregyháza, Szerencs, Miskolc	8:56	Hajdúnánás	8:02
Tiszalök	9:00	Nagykerek	9:10
Hortobágy, Halastó	11:30	Nagyléta, Vértes	9:40
Hajdúnánás	11:44	Hajdúnánás	10:07
Nyírábrány, Érmihályfalva	11:42	Nyíregyháza	12:14
Nyíregyháza, Szerencs	11:52	Nyírábrány, Érmihályfalva	12:20
Budapest keleti p. u.	12:04	Budapest ny. p. u.	12:08
Budapest ny. p. u.	12:08	Budapest ny. p. u.	12:28
Hajdúnánás	13:42	Hajdúböszörmény, Tiszalök	12:35
Füzesabony	14:24	Polgár	13:06
Nagyléta—Vértes	17:05	Tiszalök	14:35
Nagykerek	16:34	Püspökladány	14:30
Nyírábrány, Érmihályfalva	17:00	Nyíregyháza, Szerencs	14:31
Tiszalök, Hajdúböszörmény	16:42	Nyírábrány	14:40
Nyíregyháza	17:08	Nagykerek	14:41
Budapest ny. p. u.	18:03	Nagyléta, Vértes	18:51
Hajdúböszörmény, Tiszalök	19:21	Hajdúnánás	17:33
Hajdúhadház	19:14	Budapest keleti p. u.	17:18
Püspökladány, Biharkeresztes	20:16	Tiszafüred	18:07
Tiszalök	21:19	Nyíregyháza, Szerencs	18:24
Nyíregyháza, Szerencs	21:35	Tiszalök	19:00
Polgár	21:46	Nyíregyháza	22:05
Nyírábrány, Érmihályfalva	21:50	Budapest ny. p. u.	22:15
Budapest ny. p. u.	21:58		
Nyíregyháza, Csap	23:06		

(A vastag betű gyorsvonatot jelent.)

THEOLOGIAI SZEMLE

FŐMUNKATÁRS:
RÉVÉSZ IMRE.

SZERKESZTI:
CSIKESZ SÁNDOR.

FŐMUNKATÁRS:
DEÁK JÁNOS.

TARTALOM:

- Az Íge:** *Csikesz Sándor.* 225—226. l.
- Tanulmányok:** *Gaudy L.:* A bibliai történetek tanításának valláspedagógiai módszertana. 227—289. l. — *Miklós Ö.:* Magyar diákok a leideni Staten Collegeben. 290—319. l.
- Publikáció:** Keresztesi József naplójegyzetei akadémiai útgáról XII. 319—320. l.
- Kisebb közlemények:** A „Mortalium Animos” c. pápai encyclica ügye. 321—344. l. — *Marton J.:* Történeti előzmények és háttér. 321—326. l. — A „Mortalium Animos” szövege és fordítása. (Rábold G. és Cs. S.) 327—336. l. — *Dr. Vasady B.:* A „Mortalium Animos” kezdetű pápai encyclica tartalma, lényege s feleletünk. 337—342. l. — *D. D. Baltazar D.:* nyilatkozata a „Mortalium Animos” ügyről. 343—344. l.
- Külföldi Szemle:** *J. Benzinger:* Hebräische Archäologie. *D. Dr. Kállay K.* 344—3-5. l. — *Strack Hermann és Billerbeck Paul:* Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch. *Karner K.* 345—346. l. — *Feine Paul:* Der Apostel Paulus. *Karner K.* 346—348. l. — *Boll Franz:* Sternglaube und Sterndeutung. *Karner K.* 348—349. l. — *Hirsch Emanuel:* Luthers deutsche Bibel. *Karner K.* 349. l. — *Berguer George:* L'application de la méthode scientifique à la theologie. *Dr. Illyés E.* 349—352. l. — *Bovet Pierre:* L'Instinct combativ. *Dr. Illyés E.* 352—354. l. — *Niebergall Friederich:* In Kampf um den Geist. *Szelényi Ö.* 354. l. — *Mann Klaus:* Heute und Morgen. *Szelényi Ö.* 354. l. — *Lémann Joseph Abbé:* L'Entrée Des Israélites Dans La Société Française Et Les États Chrétiens. *Viragh József.* 354—355. l. — *Le Seur Pál:* Die Meisterfrage beim Aufbau der evang. Kirche. *Gáncs A.* 355—356. l.
- Hazai irodalom:** *Prohászka L.:* Vallás és kultúra. *Szelényi Ö.* 357. l. — *Lechniczky Gy.:* A nemzeti génusz. *Szelényi Ö.* 357—358. l. — *Gina Lombroso:* A női lélek. *Szelényi Ö.* 358. l. — *Mitrovics Gy.:* A magyar esztétikai irodalom története. *Gulyás J.* 358—359. l. — *Zsigmond F.:* Herczeg Ferenc. *Gulyás J.* 359. l. — *Rabaut:* A puszták prédikátora. *Dr. Filep G.* 359. l. — *A. B. Simpson:* Zsófi, a prédikáló mosóné. *Dr. Filep G.* 359. l. — *Pass L.:* Ne felejts el éni! *T. B.* 359—360. l. — *Dr. Csengödi L.:* A lélek halhatatlansága. *T. B.* 360. l. — Tisza emlékkönyv. *Csikesz S.* 360—364. l. — Tisza István Tud. Társaság kiadványai: *Leffler B.:* Az újabb svéd líráról. — *Zsigmond F.:* Mikszáth írói egyénisége, mint kortörténeti dokumentum. — *S. Szabó József:* Műveltségi állapotok, főként az iskolázás Debrecenben a reformáció korában. — *Oláh G.:* Petőfi Sándor. — *Mitrovics Gyula:* Az egység és sokféleség esztétikai elve az Ember tragédiájában. — *Mitrovics Gy.:* Arany János esztétikája. *Gulyás J.* 364—366. l. — Könyvek Bethlen Istvánról és családjáról: Surányi Miklós, Sebess D., Lukinich Imre művei. *Gulyás J.* 366—367. l. — *Takáts Sándor:* Magyar nagyszonyok. *H. Kiss G.* 367. l.

A tartalom folytatása a boríték második oldalán van.

E KETTÓS SZÁM ÁRA 9 PENGŐ.
ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE: 20 PENGŐ.

KÜLFÖLDI ELŐFIZETÉSEKNÉL A PORTÓ KÜLÖN FIZETENDŐ.

MEGJELENIK: KÉTHAVONKÉNT.

A LAP SZELLEMI ÉS ANYAGI ÜGYEIBEN CSIKESZ S. EGYETEMI TANÁRHOZ KELL FORDULNI,
DEBRECEN, KOLLÉGIUM.

ORSZAGOS REFORMATUS LELKESZEGYESÜLET KIADÁSA.

Folyóiratok Szemléje: Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche. *Dr. Kiss J.* 367—368. I. — *Onder Eigen Vaandel*. Drie maandelijksch theologisch tijdschrift Onder redactie van Prof. Dr. Thl. Haitjema en Ds. A. B. te Winkel. *D. Dr. Kállay K.* 368—371. I. — Stockholm. *D. Dr. Kállay K.* 371—372. I. — Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses. — Études Théologiques et Religieuses. *Perier L.* — Life and Work. Bulletin. *R. I.* 372—373. I.

Tudományos Élet: **Duhm B.** **Csizmadia L.** Új egyetemi theol. professzorok. — Új theol. akadémiai tanárok. — *Sass Béla* emlékezete. — Új theol. díszdoktorok. — Új theol. doktor. — *Dr. Antal Géza* püspök 40. éves jubileuma. — „Theologiai Tanulmányok” sorozata. 373—375. I.

Szerkesztő üzenetel. 375—76. I.

Hivatalos rész. Körlevél a kebelbeli egyházak presbitériumaihoz, a felső- és középfokú tanintézetek igazgatóságaihoz. *D. Dr. Baltazár Dezső.* 376. I.

Nr. 5—6.
Jahrgang IV.

THEOLOGISCHE RUNDSCHAU.

Debrecen, 1929.
Weihnachten.

Redigiert von Universitäts-professor ALEXANDER CSIKESZ, Debrecen. Ungarn.

Mitarbeiter: Privatdozent Emerieh Révész, Debrecen und Univ. Prof. Joannes Deák, Sopron.

Subskriptionspreis pro Jahr Goldmark 18., Schw. Fr. 20

Erscheint zweimonatlich. — Verlag des Ungarländischen Reformierten Pastoren-Vereins (ORLE.)

INHALT:

Das Wort von *A. Csikesz.* 225—226.

Aufsätze: *L. Gaudy:* Religionspädagogische Methodik des Lehrganges der biblischen Geschichten. 227—289. *Ö. Miklós.* Ungarische Studenten im Leydener Staten College. 290—319.

Veröffentlichung: Die Notizen Joseph Keresztesi's über seine akademische Studienreise. XII. 319—320.

Kleinere Mitteilungen: Die Affaire des päpstlichen Rundschreibens „Mortalium animos“. 321—344. *J. Marton:* Vorgeschichte und Einstellung. 321—326. *G. Rabold* und *A. Cs.:* Text und Übersetzung des Rundschreibens „Mortalium animos“. 327—336. *B. Vasady:* Inhalt und Wesen der Encyclica „Mortalium animos“ und unsere Antwort. 337—342. Die Äusserung *D. Baltazar-s* über die Encyclica „Mortalium animos“. 343—344.

Ausländische Litteratur: S. 344—345: *J. Benzinger:* Hebräische Archäologie. *K. Kállay.* Strack, Hermann u. *P. Billerbeck:* Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch. *K. Karner.* *P. Feine:* Der Apostel Paulus. *K. Karner.* *F. Boll:* Sternglaube und Sterndeutung. *K. Karner.* *E. Hirsch:* Luthers deutsche Bibel. *K. Karner.* *G. Berguer:* L'application de la methode scientifique à la theologie. *E. Illyés.* *P. Bovet:* L'instinct combatif. *E. Illyés.* *F. Niebergall:* In Kampf um den Geist. *Ö. Szelényi.* *Klaus Mann:* Heute und Morgen. *Ö. Szelényi.* *Abbé J. Lémann:* L'Entrée Des Israelites Dans La Société Francais Et Les États Chrétiens. *J. Virágh.* *P. Le Seur:* Die Meisterfrage beim Aufbau der evang. Kirche. *A. Gáncs.*

Inlandslitteratur: S. 357—367. *L. Prohászka:* Religion und Kultur. *Ö. Szelényi.* *J. Lechniczky:* Der nationale Genius. *Ö. Szelényi.* *G. Lombroso:* Die Seele des Weibes. *Ö. Szelényi.* *J. Mirovics:* Geschichte der ungarischen aesthetischen Literatur. *J. Gulyás.* *F. Zsigmond:* Franz Herczeg, Essay. *J. Gulyás.* *Rabaut:* Der Prediger der Wüste. *G. Filep.* *A. B. Simpson:* Die Sophie, die Wäscherin, eine Predigerin. *G. Filep.* *L. Pass:* Vergiss nicht zu leben! *B. T. L. Csengödy:* Die Unsterblichkeit der Seele. *B. T. Tisza* — Gedenkbuch. *A. Csikesz.* — Veröffentlichungen der Stefan Tisza-Wissenschaftlichen Gesellschaft; *B. Leffler:* Über die neuere schwedische Lyrik. — *Fr. Zsigmond:* Die schriftstellerische Persönlichkeit Mikszáth, als zeitgeschichtliches Dokument. — *J. S. Szabó:* Kulturelle Zustände Debrecen-s im Reformationszeitalter, besonders in seiner Schule. — *G. Oláh:* Alexander Petöfi. — *J. Mirovics:* Das aesthetische Prinzip der Einheit und Vielheit in der „Tragödie des Menschen.“ — *J. Mirovics:* Aesthetik des Dichters *J. Arany.* *J. Gulyás.* — Werke über St. Bethlen und seine Abstammung. Werke von *N. Surányi,* *D. Sebess,* *E. Lukinich.* *J. Gulyás.* — *A. Takáts:* Ungarische Gestrenge Frauen. *G. H. Kiss.* S.

Zeitschriftenschau: S. 367—73. Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft. *J. Kiss* *Onder Eigen Vaandel.* Drie maandelijksch theologisch tijdschrift Onder redactie von Prof. Th. L. Haitjema en Ds. A. B. te Winkel. *K. Kállay.* — Stockholm. *K. Kállay.* — Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses. — Études Théologiques et Religieuses. — *L. Perrier.* — Life and Work. Bulletin. *E. R.*

Wissenschaftliches Leben: S. 373—75. **B. Duhm.** **L. Csizmadia.** Neue Universitäts-professoren an den theol. Facultäten Neue theologisch-akademische Professoren. Gedächtniss für *Béla Sass.* Neue Ehrendoctoren der Theologie—Neuer Doctor der Theologie. Das vierzig-jährige Jubiläum des Bischofs v. Antal. „Theologische Studien“-Hefte.

Mitteilungen der Redaction: 375—376.

Preis dieses Doppelheftes: Pengő 9.

Bei ausländischen Subskriptionen ist ausserdem das Porto zahlbar. Erscheint zweimonatlich. In wissenschaftlichen sowie materiellen Angelegenheiten der Zeitschrift wendet man sich an Univ.-Prof. *Alexander Csikesz.* Debrecen. Collegium.

Az Ige.

(Elmondott a m. kir. Tisza István Tudományegyetemnek a debreceni Nagytemplomban, 1928 szeptember 22-én tartott megnyitó istentiszteletén.

„... És monda nekik, hogy úgy-é nem azért jön a mécs, hogy a véka alá, vagy az ágy alá tétessék? Nemde azért, hogy a mécstartóra tétessék? Mert nincs semmi rejtett dolog, ami meg ne jelentenék és semmi sem volt eltitkolva, hanem hogy nyilvánosságra jusson...“

Márk evang. 4. r. 21—25. v.

Három eszközt említ Jézus ez igében! Távol napkeleten mindenütt felleled. Még Arábia sivatagán, omló viskóban, elnyűtt sátorban, a legárvább beduinnál is ott ez a három tárgy: az ágy, a véka, a mécs!... Ágy! ha nem több, csak egy durva pokróc, szakadt szőnyeg, melyre lepihen a család... Véka! cserépből, fából, kőből... veder, vagy korsóforma mérték, mindennapi eszköz napszámosmunkára, víz, olaj, liszt, élelem számontartására. A szegény ember minden számítását, minden tudományát ez szentesíti... Mécs! ha még oly kicsiny is, elűzi a vakuló sötét irdatlan iszonyatait, félelmetes szörnyeit, dzsinjeit, ördögeit s hívogat a világosság isteni jósága elé borulásra.

Mért választja Krisztus ezt a három kopott, szürke eszközt? Mert fel akarja magasztalni a parányit. Amint az úrvacsora falat-kenyerében, cseppnyi borában a mennyei életközösséget szimbolizálja, itt e három tárgy a földi élet symboluma lesz.

Symbolum ez a három durva tárgy. Ha megnöveled, megnagyobbítod, hatványozod, projiciárod és prolongárod, eszményesíted és átviszed: egész kultúrád ős induló helye lesz. Három apró forrás; itt még gyermek-tenyérrrel is befogható, de ha tovább bír szivárogni... csorogva, csergedezve, folydogálva, hömpölyögve, diadalmas nekiszélesedéssel árad az Óceán felé.

Az ágyon együttpihenő kis család így szélesedik törzsfává, nemzetséggé, társadalommá, nemzetté, emberiséggé!

A mérce, a megélhetés, az ismeret eszköze így sokasodik technikává, életgyakorlattá, bölcseséggé, tudássá, civilizációvá és tudománnyá, a felmért ismeretek rendszerévé.

A mécs, mely kísértetet riaszt, ijedelemben is bátorít, setétben is világosságot hirdet, symboluma lesz az égő hitnek, mely bevilágítja a vallás, egyház és erkölcs csoda birodalmát.

Család és nemzet... Tudás és hivatás... Vallás és erkölcs ikerpárjai, örök eszményeink és értékeink kapcsolódnak tehát Jézus igéjéhez.

Ezek a te eszményeid is, tisztas Universitas! Analysised, kutatásod tud egyszerűbb viszonyra, apróbb tényre, éltetőbb eszményre visszamenni? Intézeteid, laboratóriumaid, semináriumaid, collegiumaid, bibliothekaid özön eszközével tudsz mélyebbre pillantani, mint a názárethi Mester egy szemvillanásával? Humanitas, Scientia, Fiducia! a te jelszavad is.

Krisztus megszabja e három eszmény közös feladatát és egymáshoz való viszonyát. Egyik sem élhet a másik kettő nélkül.

Elvész az a nép, mely tudomány nélkül való, vagy hit nélkül él. Mit ér a tudomány, ha nem szolgálja sem a család, sem a nemzet, sem az emberiség javát s ha nincs a hit, hogy kiemelje a merkantil-egoizmus érdeksphaerájából. De mit ér a hit is, ha kihaltak hívói s ha fenéke furta a tudomány hajóját, hogy elfelejtett sziget vallási Robinsonjaként mindent egy tudományellenes theológiából építsen fel.

Önmagát törné szét az az Universitas is, mely kiszabná, kiosztaná, kifarcellázná facultásainak: Theologia: tied csak a hit mécsje; Jurisprudentia, Medica! te csak a beteggyógy és a családi tűzhely jóléte és jogbiztonságával törődj; Philosophia pedig a bölcsesség mértéke eszközeivel! Mindeniké mind a három eszmény.

Mint ahogy nem lehet a mécszet Krisztus szerint az ágy alá, vagy a véka alá rejteni, úgy nem lehet és nem szabad a család, nemzet, tudás és tudomány nevében a hit ellen fordulni.

Van oktalan majomszeretet, bátortalan politika, amely félti a családtagokat s a nemzet tagjait az igazi hittől s óvja őket tőle; s nem tudja, hogy a legnagyobb javától fosztja meg a rábizott lelkeket. Mint aki tetőt húz a kert fölé, mert félti az esőtől, naptól! Nem akar gyümölcsfát, mert fél az árnyékától, nem akar rügyezést és virágzást, mert úgyis másé lesz a gyümölcs és sok felesleges erőt von el a fától. Nem a kert, a fa javát, de halálát műveli.

Csak a tudományt szokták néha a materializmus Mohikánjai arra használni, hogy leborítsák vele és megsemmisítsék a hitet. Balgatók ! . . . Nem a mécs szűnt meg, ha ráborítod ezt a vékát. Csak közbelépett az árnyékoló tudomány, mint a fogyatkozó hold a föld és nap közé. De a hit eddig mindig átsugárzott minden tudákos elszigetelésen ; mint fantasztikus rádium-tömeg, átsugározná falak, bástyák, bércek burkolatán, úgy tör át a hit, ha másutt nem, csalódott megtört szíveden keresztül.

Hit csillagai nélkül sötét az égboltod. Hiába rakétázod teli ragyogó hypothesisek fényzaporával, hulló csillagok ezek s kihunytuk után annál vigasztalanabb a setét.

A három együtt találja meg s fejtí ki az „elrejtett“ dolgokat s elöttük nem lesz semmi lehetetlen ismeret.

Igy lesz egész művelődésünk a Társadalom, Tudomány és Hit triológja. Magyar egyetemnek ezerszeresen drága ez a három eszmény. Hisz' Nubia sivatagában nem vagy olyan elhagyott és árva, mint a mi nemzetünk Európa ember-vadonában.

Nagy tudomány, nagy hit tesz nagygyá egy nemzetet.

Vegyétek kézbe napról-napra a tudás eszközeit, gyujtsátok meg a hit mécsét napról-napra az örök isteni szeretet tüznél s így induljatok a magyar nemzet szolgálatára. — S akkor : elrejtett jövönk ki fog derülni, fel fog támadni. Amen.

Csikesz Sándor.

A bibliai történetek tanításának valláspedagógiai módszertana.

1. Bevezetés.

A gyakorlati theologia az utolsó húsz év alatt megszabadult megszokott merevségétől s egyszerre nemcsak a közérdeklődés központjába került, hanem úgy vonta magára a közfigyelmet, mint amely tudományág ezután a többi theologiai tudományok között az elsők közé való. Korunkban mintha valóra válna az a prófécia, hogy a gyakorlati theologia a theologiai tudományok koronája.

A gyakorlati theologia e fellendülése nem kis mértékben a világháború és a forradalmaknak az egyházra gyakorolt hatásából érthető meg, de bizonyára az is hozzájárult ehhez az örvendetes tényhez, hogy a theologia mellett eddig eltörpülő gyakorlati egyházi munka fontosságának szükségességére ráeszmélt végre az egyházi és a világi közvélemény.

Ez a fellendülés a gyakorlati theologia minden ágára értendő, még akkor is, ha annak egyes részeit súlyos támadások is érik. Így pl. Foerster¹ azt mondja : „A jelenkori egyházi pedagógia ellentétben az első századok és részben a felvilágosodás századának gyakorlatával, a sok fáradozás dacára, a modern lélek pszichikai megítélésére s ennek megnevelésére képtelen. Nem a felelősségérzet hiánya az, amelyből ez érthető volna, hanem a mérhetetlen lelki eltávolodás attól a néptömegetől, amely bebiztosított tradíciók védelmében nőtt fel.“

További tárgyalásaink folyamán elegendő anyagot fogunk bemutatni abból a célból, hogy Foersternek ezt az állítását megcáfoljuk s itt azért csak annak a hangsúlyozására szorítkozunk, hogy a mai valláspedagógia már átvitte a gyakorlatba R. Otto és K. Barth s az újabb theologia más jeles képviselőinek azon tanácsait, amelyeknek bevezetése és elfogadása után a vallás-pedagógia megújulása következett be. (Lásd Pfennigsdorf, Niebergall és Matthes később bemutatandó műveit.)²

Ugyancsak a mai korból felmerült kívánságok kielégítésére indult meg a gyakorlati theológiából kiindulóan az a liturgiai mozgalom, melynek vallástörténeti adalékai³ s a schweigender Dienst⁴ néven ismert mozgalom hullámai az isten-

¹ Fr. W. Foerster : Religion und Charakterbildung. München. 1925. Előszó.

² R. Otto : Das Heilige, VII. k. a. Stuttgart. 1925.

K. Barth : Römerbrief XII. k. a. München. 1926.

K. Barth : Die Auferstehung der Toten. München. 1926.

³ Heiler : Das Gebet. München. 1923.

⁴ R. Otto : Aufsätze das Numinose Betreffend. Stuttgart-Gotha. 1923. 171. oldalán szerepel a schweigender Dienst és a következő magyarázattal kíséri ezt a szerző : az istentiszteleti élmények sorozatában bekövetkezik az a pont, amikor az emberi beszéd, vagy ige, vagy ének csak zavarólag hat s ilyenkor csendesül minden s a némaságba merült gyülekezet csendben élvezzi a Szentséges jelenlétét. Háromféle ilyen hallgatás van : a numinos-sacramentális és a várakozó és egyesülő hallgatás.

Ezeknek az alap gondolatoknak továbbvitele jelentkezik *Mensching* : Das heilige Schweigen, Giessen. 1926. c. műben. Itt olvassuk : A szent hallgatás az igazi passivitás. A hallgatásban benne van az igazi szemlélődés, a megvilágosodás és az igazi imádás. Szerzőnk kétféle hallgatást különböztet meg : mágikus és aszketikus hallgatást.

Werdermann : Das religiöse Angesicht Amerikas. 1926. c. művében ír le egy olyan istentiszteletet, melyben a fenti gondolatok a liturgiai rendben is érvényesítik hatásukat. A fényesen kivilágított templomban hatalmas hangszerelésű preludiummal kezdődik az istentisztelet s észrevétlen átmenetekkel halkul el a zene s a preludium halkulásával együtt a templomfénye is fokozatosan tompul, míg lassú változatokkal zene és fényesség egyszerre némasággá és sötétséggé változik s ebben a teljes csendben térdel le a szószéken a lelkész és kezd imádkozni.

tiszteleti rend reformálását hozhatják magukkal, ha a hochkirchliche Bewegung⁵ katolizáló törekvéseit leverik, de viszont egészséges s az egyházat esetleg reorganizáló istentiszteleti rend bevezetését idézik elő.

A homiletika területén sok újítás és kísérletezés történik s az egyházi beszéd fontosságának kérdését és jövő sorsát a liturgiai mozgalmaktól függetlenül is szeretnék rendezni. A sok kísérletező munkálat mellett legnagyobb sikere a K. Barth hatása alapján készült Fezer-könyvnek van, amely⁶ hatás tekintetében úgylátszik felülmúlja Niebergall hasonló célzatú munkáját. A jövő lesz hivatva eldönteni, hogy az igehirdetés terén megindult mozgalmak az egyház javára vagy kárára szolgáltak-e.

A lelkipásztori gondozás fontosságára is igazán most eszmélt rá a külföldi egyházak mindegyike s az egyházi adminisztrációs munkálatok helyett a lelki gondozás szempontjai szerint készítenek minden gyülekezetről kártoték-rendszert s az adózás kérdésénél fontosabb probléma lett a híveknek ezen az úton való összetartása. Ezen a területen hiányt pótló v. d. Heydt könyve, amely eddig elhanyagolt kérdésekre hívta fel a gyakorló lelkészi kar figyelmét.⁷

Ma még kiszámíthatatlannak látszik annak a kívánságnak megvalósulása, amely J. Meyer munkájában⁸ olvasható : „A gyülekezeti szolgálat hivatalai között elől vannak a főhivatalok (clerus maior) a lelkészi hivatal, amely a kultuszban központosított feladatokat és a vallástanítói hivatal, amely a hivatásszerű vallástanítást végzi. Az igének ezek a szolgálai teljesen egyenlők, az ő szolgálatuk a gyülekezet szolgálata a mellett, hogy az egyik egyházi, a másik pedig állami javadalmaszásban részesül.“ Ha ez a kívánság nálunk is valóra válik, akkor erősödik meg igazán a valláspedagógia elméleti működése s azután következik a gyakorlatban a sok látható eredmény.

A gyakorlati theologia részei : Az egyházjog, Valláspedagógia, Liturgia, Homiletika, Cura Pastoralis és Missio olyan nagy épületet jelentenek, amelynek az egyes itt megnevezett pillérei egyforma fontosságúak akár az egyházi élet, akár a theologia szempontjából. E résztudományok egymásra utaltsága éppolyan kézenfekvő, mint az egésznek a theológiához való szigorú kapcsolata. Mindezek közül azonban éppen a valláspedagógia az, amely a többi gyakorlati theológiai tudományokkal a legszorosabb együttműködésben él. Maga a vallástanítás az egyházak, mégpedig a történelmi közösségek privilégizált joga és így az egyházjog tételes követeléseinek ténye. Az egyház az állammal szemben ezt a jogát minden időben féltékenyen megőrizte s akkor is mindent elkövetett érte, amikor az állammal ellenséges viszonyba került. (Hollandia, legutóbb Németország.)

A liturgiával való érdek- és munkaközössége a konfirmáció cselekményében vehető különösen észre. A valláspedagógia minden legkisebb gyermekkel szemben gyakorolt vallásos nevelési tevékenységében azzal a célkitűzéssel dolgozik, hogy az első órától a konfirmáció időpontjáig mindent azért tesz, s mindig úgy végzi jellemformáló munkáját, hogy önállóan gondolkodó s egyéni hite meggyőződéséről bátran vallást tevő ifjakat neveljen.

A homiletika, amely teljes egészében az egyházi beszéd nagyfontosságú tételeit beszéli meg, különösen az utóbbi időkben mind nagyobb teret juttat a gyermek vagy ifjúsági tiszteletek kérdésének s egy új beszédtypus kialakításán fáradozik, amely lényegében nem különbözne a nagy istentiszteletek tartalmától,

⁵ Die Hochkirche c. folyóirat már 10 éves s az a mozgalom is körülbelül annyi idős, amely az istentiszteleti rendbe miszerű elemeket akar visszavezetni. Parallel ez a mozgalom az angol high Church mozgalommal, amelynek folytatása a Common Prayer Book vitájával a világ közvéleményét ma is foglalkoztatja. A német gyakorlati theologia képviselői közül M. Schian : Die Reform des Gottesdienstes und die hochkirchliche Bewegung. Giessen 1922. c. művében intéz nagy támadást e mozgalom ellen s a protestántizmus nevében visszautasítja követeléseiket.

⁶ K. Fezer : Das Wort Gottes und die Predigt. Stuttgart. 1925.

⁷ v. d. Heydt : Die Mischehe. Berlin. 1926.

⁸ J. Meyer : Grundriss der praktischen Theologie. Erlangen. 1923. 41. o.

hanem inkább csak lélektani megalapozásban és formai elgondolásaiban volna más és a gyermekek lelki világához alkalmazott.

Maga a vallástanító minden vallástanítási anyag keretében állandóan lelkipásztori munkát gyakorol s ebben a tevékenységében olyan esetek kerülnek felszínre, amelyeket a gyakorló lelkész hasonló munkatevékenységében nem is vehet észre. A vallástanítás állandó lelki gondozás. A kitűzött cél az első, de az eredményesség szempontjából mindkét tevékenység egyforma hatásokat mutat fel.

A misszióval való rokonságát a valláspedagógia igazolja elsősorban. Az őskereszténység korában a misszió kezdte meg azt a tevékenységet, amelyet a valláspedagógia végez s ma viszont az a helyzet, hogy a valláspedagógia értékeli elsősorban a missziói tevékenységet.⁹

E munkaközösségek és a közös tevékenységek dacára a valláspedagógiának megvolt mindig a maga külön munkaköre és jelentősége. Vizsgálódásaink azt mutatják, hogy a valláspedagógia a történelem folyamán sok változáson ment át, sőt maga e munkásságot jelentő fogalom is átfurmálódott. Amíg a vallástanítás természetes anyagának kizárólag csak a katechizmust tekintették, addig a katechetika szó fedte azt a gondolatot, amelyet tartalmazott, azonban a pietizmus óta jogosulatlan ez a kifejezés. S amikor sokkal később Nitsch¹⁰ sajnálattal látja, hogy ez a megnevezés már nem is helyes, akkor már az újkor véleményét előlegezte ebben a kérdésben. A gyakorlati theologia egyik ága a valláspedagógia lett, amely azonos a hivatalosak szemében a katechetikával. Talán éppen az átalakult kifejezés tágitotta azután a tudományág területét annyira, hogy, ha az utolsó ötven év óta végzett kísérleteket és munkálatokat nézzük, amilyen nehéz az ezekben való eligazodás, éppen olyan gyönyörűsége a keresgélés.

Ebben a meghatározott időszakban a régi egységes módszer és eljárás helyett rengeteg új irányzat és törekvés keletkezett s aki egyik irányzathoz sem köti le magát, az jár el helyesen. Ma még a legerősebb táború, úgynevezett valláspszichológiai irány¹¹ is csak olyannak látszik, amelynél e területen komolyabb és értékesebb irányzat is elgondolható, ha még a munka-iskolai módszerre (Arbeits-schulmethode),¹² nem is gondolunk. Általában az ilyen irányú állásfoglalást nagymértékben befolyásolja a gyakorlatban látható eredményesség s ez ma még egyetlen rendszernek sem itéli oda a babért. Ma nagyjában csak azt látjuk, hogy a modern világ erkölcsi alapját elvesztette s a mai kornak új hitet s új életet csak egészséges, evangéliumi tartalommal megtöltött, hosszú ideig tartó, lelkiismeretes valláspedagógiai munkásság adhat. Olyan munkásság, amely a mai gyermekben az Isten iránti félelmet és szeretetet úgy ébreszti fel, hogy az felnőtt korában házi istentiszteletet is tartó apa vagy anya legyen.

Ezt bemutatni célunk s az erre való nevelés lehetőségeit feltárni, munkaprogrammunk. Ezért ellenezzük európás emberek¹³ olyan optimizmusát, hogy Európában mi, denki keresztényen, még a hitetlen is. Ezzel a gondolattal rokon Niebergall azon megállapítása is, hogy az európai szellemi életben lépten-nyomon észrevehető a kereszténység tanításának hatásai és maradékai.¹⁴ Ezekkel szemben azt valljuk, hogy a kereszténység tanításának még mélyebbre kell hatnia. Lelket, szívet, egész életet kell átalakítania, hitvalló, lelki életet élő, imádkozó, alázatos embereket kell, hogy neveljen az újkornak a valláspedagógia.

Keresztényénné mindig úgy lett s úgy lesz az ember, ha Krisztust megismeri, tanításait, beszédeit megtanulja és azokat átéli s az azokból levonható erkölcsi

⁹ Német iskolákban legújabbban szokásos az, hogy a különböző külmisziói állomások kis gyermekeinek anyagi és lelki gondjait egy-egy osztály állandóan figyelemmel kíséri, imádkoznak teljes megtérésükért, adományokat küldenek nekik s ezzel az állandó érintkezéssel közösen épülnek.

¹⁰ Nitsch: Praktische Theologie. Bonn. 1860. II. k. 133—134. o.

¹¹ A valláslélektani irányt a valláspedagógiai rendszerek tárgyalásánál bemutatjuk.

¹² A munka-iskolai módszer elméletét és gyakorlatát később részletesen tárgyaljuk.

¹³ Keyserling gr. előadása Budapesten 1926. Sinn der neuen Europe.

¹⁴ Niebergall: Der neue Religionsunterricht. Langensalza. 1926. Bevezetés.

követeléseket magára vonatkoztatja. A mai korról teljes mértékben azt állítani, hogy ilyen tevékenységben él, nem lehet, de viszont ezen elvek megvalósulásával az egész világot át lehet alakítani s ez olyan gyönyörű munkaprogramm, amelyben jóleső érzés tevékenykedni. E kitűzött célok megvalósításában legelsőrendű eszköz a bibliai történetek tanítása.

Ezért szükséges feltétlenül a bibliai történetek tanítása. Amióta ez a vallás-tanítási anyag bevezettetett, ezen érdemeit minden kor elismerte s ezért érthető az is, hogy a különböző forrongó idők a többi vallás-tanítási anyag életben maradása ellen inkább küzdöttek, mint a bibliai történetek tanítása ellen.

A vallás taníthatása kérdését tételünkben ellensúlyozza a bibliai történetek tanításának szükségessége s teljesen magunkévá tesszük a bibliai történetek tanítása közben R. Otto következő megállapítását:¹⁵ „A vallásból sok minden tanítható, a vallásos fogalmak átvihetők még az iskolai tanítással is, nem szavakban, hanem úgy, ahogy az érzelem és a hangulat átvihető; annak a hangulatnak és érzésnek a megéreztetésével, amely az illető lelkében tanítás közben végbemegegy. Az ünnepélyes magatartás, a komoly külső s a rendkívüli hang olyan fontosságot kölcsönöznek a tárgynak, mint az imádkozó gyülekezet ájtatossága.”

Amikor bevezető megállapításainkat és szempontjainkat röviden így körvonalaztuk a teljes áttekinthetőség kedvéért, a következőkben arra leszünk különös tekintettel és figyelemmel, hogy a bibliai történetek, mint tanítási anyag milyen figyelemben részesült az első időktől napjainkig s a katechetika, illetőleg valláspedagógia története bemutatásával is arra törekszünk, hogy e nagyfontosságú vallás-tanítási anyag jelentőségét a valóságnak megfelelően kifejezésre juttassuk.

2. Részletek a Katechetika történetéből.

A Krisztus előtti zsidósággal szomszédos területen élő pogányság e népnek nemcsak hitét csodálta meg, hanem különös hatással volt rá erkölcsi élete is s nem a törvény megismeréséért akart az ő vallásosságával meggazdagodni, hanem első-sorban a mindennapi életben szembevetendő erényeiért. Amikor a zsidó népnek minden politikai és vallási reménysége szertefoszlott, mindinkább a gyülekezet hatalma és tekintélye növekedett és ekkor kezdődött a bölcsek és tanítók tevékenysége.¹⁶ „A város kapujánál, ahol lüktet az élet, tanítják hallgatóikat és mondják el intelmeiket és a férfiak tanácsában is jelentős szerepet töltenek be. Izrael nagy vallási gondolatait ők őrzik meg és feldolgozva adják át a következő nemzedékeknek. A hagyományok nagy értékeit részekre bontva a mindennapi élet kincseiként osztogatják szét.”¹⁷ Ugyanilyen tevékenységet fejtettek ki e tanítók a diaspora területein. Mindaz azonban, amit tanítottak könyvekben lefektetve nem volt s a tanítás módja is a beemlékeltetés által történt.

Ezenkívül az Ószövetség fejezeteiben többször találunk utalást az általános népművelést előmozdító prófétai és énekiskolákra. Itt a gyermekek csak a vallásos iratok olvasásáig és a különböző liturgiai dolgok megtanulásáig jutottak el. A vallásos nevelés szempontjából sokkal fontosabb szerepet töltött be a család és az otthon. A házra bízták az olvasás és írás megtanítását, a szent könyvek olvasását, de mindezek felül mózesi parancsolatnak tekintették azt, hogy a gyermekek otthon, a szülői házban, szigorú pontossággal betanulják a különböző parancsolatokat és tiltó rendelkezéseket.¹⁸

Különös jelentősége van „A két út” c. iratnak, melyben a jó és rossz angyal állanak egymással szemben s ezeknek beszédeit szánták okulásul a gyermekeknek. Ugyancsak a zsidóság neveléstani elveinek felelt meg „A 12 Patriarcha testamentuma”, melynek ószövetségi elődje a Jákob áldásai.¹⁹ Minden Jákob-ivadék

¹⁵ Otto: Das Heilige 72. o.

¹⁶ Dr. K. Weidinger: Die Haustafeln. Leipzig. 1928. 14. o.

¹⁷ Meinhold: Weisheit Israels 271. o. idézve előző mű 14. o.

¹⁸ V. Mózes 6. r. 6—7. versek.

¹⁹ Genézis 49.

utódainak jövendölések mellett erkölcsi tanításokat ad a bűnökről, melyeket kerülni kell. Ez a könyv később néhány Jézus Krisztusra vonatkozó messiási hozzáadással keresztyénné tétetett. A testamentumnak ez a formája a kor keresztyén írásában is nagyon kedvelt. Pálnak két ilyen testamentuma van.^{20, 21}

Hogy ezek mellett még mit tettek a gyermekek vallásos nevelése érdekében s hogy mi volt az az anyag, amellyel ezt elérni remélték, azt azokból a feltételekből is megállapíthatjuk, amiket a zsidók hozzájuk csatlakozni akaróktól, mint megtanulandó anyagot megkivántak. „Aki késznek nyilatkozott arra, hogy a kiválasztott néphez csatlakozzék, az először oktatást nyert Isten lényegéről, arról, hogy a világot miképp teremtette és Izrael sorsát hogyan irányította. Ezek után következett az igazi erkölcsösségről való oktatás a Leviticus 18—19. fejezetei alapján, majd az eschatologiai oktatás.²²

Jézus Krisztus tanítványairól is feltehető, hogy e lehetőségek valamelyikét már gyermek- vagy ifjúkorukban kihasználhatták s attól az időtől kezdve, amikor Jézus Krisztus beszédei nyomán a Bibliai történetek legjobb tanítójának személyes hatásával lelki fejlődésük bekövetkezett, az a kettős pedagógiai folyamat történik, hogy Jézus példázatai és tanításai kapcsolódnak a tanítványok lelkében s az új ismeretek így erősebb megalapozást nyernek.

Valószínűnek látszik az is, amit A. Seebert állított, hogy csakhamar Jézus Krisztus halála után az ő szavaiból és beszédeiből összeállították az első Katechizmust, amely, ellentétben a későbbi kátékkel s általános katechizmus tanításokkal, arra fektette a fősúlyt, hogy a misszionáriusok által tanított s keresztesre előkészített felveendők sokasága, magát Jézus Krisztust ismerje meg. Ugyancsak ő állítja, hogy ezenkívül forgalomban volt két úgynevezett házitábla, az egyik az erények táblázatával, a másik a bűnök katalógusával.²³ Ezek az elgondolások a következő szentírási helyekkel támaszthatók alá : Római levél 6. r. 17 v. és 16. r. 17. v., továbbá I. Kor. 4. r. 17. v.

Pál leveleiben találunk ezekhez hasonló házi táblácskákat, amelyeknek a gyülekezetekben az volt a rendeltetésük, hogy az erkölcsi elkötelezésekre és útmutatásokra állandóan emlékeztessék a híveket. Ilyenek voltak : Kol. 3. r. 18. és köv. versek, Titus 2. r. 1. és köv. versek, Eph. 5. r. 22 és köv. versek, I. Péter 2. r. 13—3. r. 7. v.-ig és I. Tim. 2—6. rész közötti részekben elszórtan.²⁴

Az őskeresztyénség első évtizedeiben nem tettek nagyobb különbséget a prozelita és a pogány között. Később azonban mindinkább észrevehető különbség van a prozelita és a pogány nevelése között. A prozelita részére szükséges tanítási anyag az újszövetségi történetek gondolatvilága és Jézus Krisztus. Ez így lehetett már nem sokkal Jézus halála után és ilyen is maradt a prozelita valláspedagógiai és apologiai munkálatokon keresztül, ahogy azt Moll könyvében²⁵ és ahogy a mai zsidó missziói munkálatoknál látjuk.

Egész más nevelést kapott a pogány. A főszempont az üdvtörténeti ismeretek elsajátítása volt a bibliai történetek megtanítása alapján, de egyben nagy fontosságot tulajdonítottak a mai káté anyagának megfelelő hitelvi tételek megtanításának és megtanulásának.

A második század vége felé Kr. u. 180. körül már meg volt az úgynevezett katechetikai iskola, melynek élén Pantaeus állott, később pedig Philippus Sidetes, Athanagoras. Ez az iskola rendelkezésére állott nemcsak a katechuménoknak, hanem a keresztyéneknek és pogányoknak egyaránt ; a katechétaképzést azonban elég gyorsan abbahagyta és tudós iskolává fejlődött főként apologiai céllal.²⁶ Alexandriai Kelemen három nagy műve a Protreptikus, Paedagógus és Stromata

²⁰ Acta 20. és II. Tim. 4. r. 7. v.

²¹ Weinel : Biblische Theologie. Tübingen. 1923. 627—628. o.

²² Reu : Katechetik. Chikágo. 1918. 9—10. o.

²³ Weidinger i. m. 4. o.

²⁴ Weidinger i. m. 50—73. o.

²⁵ Moll : System der praktischen Theologie. Nürnberg. 1859. 270—271. o.

²⁶ Bardenheuer : Geschichte der altchristlicher Literatur. Freiburg. 1923. II. k. 60. o.

célja, hogy a keresztyén és pogány felfogás közötti különbségeket bemutassa s a két felfogást kibékítse. Minket legjobban a Paedagogus c. könyve érdekel, amelyikből azt tudjuk meg, hogy „a testté lett Ige a Paedagogus“, aki az embereket szeretve az Istenhez forduló lelkeknek gyógyulást ad“. Isten legnagyobb és királyi műve az ember megmentése, amely az Ige által, mint Tanító által történik. Kelemen nagy érdeme volt még ezen kívül az is, hogy Origenes nevelésében nagy érdemei voltak.²⁷

Általában theologiai és paedagogia gondolataira különösen jellemzők a műveiből vett alábbi idézetek: „... az akarat hajlamai az intő Logos körébe tartoznak, aki az Istenfélelemre vezet és irányítja a hit épületét; általa hátat fordítunk a régi esztelenségnek, megifjodunk szellemileg az üdv új igazsága által ... a cselekedetek egész területén a törvényadó Logos uralkodik; a szenvedélyeknek pedig a rábeszélő Logos az orvosa. Alapjában véve mindenik ugyanaz a Logos; ez kiragadja az embert a világi szokásaiból, melyekre nevelték és az egyedül lehetséges üdvre neveli az Istenben való hit által. A mi mennyei vezetőnket, a Logost, amennyiben minket az üdvre int, az intő Logos név illeti meg; mert intő az egész Istenfélelem, amely bennünk vágyakozást ébreszt a helyes életre itt és a túlvilágon. Ha pedig az intő Logos egyszersmind gyógyító és törvényadó, akkor ez a feladatához tartozik és következetes önmagához, midőn gyógyulást ígér szenvedélyeinkből. Nevezzük ezt egy szóval Paidagogosnak. A gyakorlat és nem az elmélet a Paidagogos dolga; célja az, hogy javítsa a lelket és nem az, hogy oktassa; a józannak és nem a tudásnak az életét akarja megmagyarázni. ... A Paidagogos eljárásának eredménye a szenvedélyekből való gyógyulás, a Paidagogos a lelket erősíti, mint az orvos az ő betegeit, jóakaró intelmekkel ápolja őket és elkészíti őket, hogy eljussanak a teljes igazság ismeretére. A beteg léleknek szüksége van a Paidagogosra, hogy kigyógyuljon szenvedélyeiből, azután később a Tanítóra, aki alkalmassá teszi az ismeretre, hogy felfoghassa a Logos kijelentéseit. Eképpen a Logos elakarván végezni a mi üdvösségünket, kitűnő módszert követ: először megtérít, azután nevel és végre oktat.“²⁸

Origenes már a szülői házban, édesatyja Leonides vezetgetése mellett megismeri a szentírást, beleéli magát annak szellemébe már gyermekkorában s amikor a keresztyén alapismeretek tanításával bízott meg, munkájának az volt az eredménye, hogy az ő tanítványai örömmel szenvedik el a mártírhalált s a meg-megújuló üldözések dacára seregestől szaporodnak tanítványai. Mint lelkipásztor s mint katecheta hallgatóiból jellemeket nevel. Munkássága a gyülekezet előtt folyik le az írásmagyarázat kapcsán bibliai történetek által.²⁹ Origenesnek voltak kortársai is, így pl. Iraeneus Antiochiában, kinek rendelkezései szerint hasonló szellemben s hasonló tartalommal történt a bibliai történetek által való oktatás.

A „24 Katecheta“ a misztériumokra és a keresztesítésre készítették elő a híveket. Cyrill ennek az iskolának legkiválóbb képviselője, aki a dogmatikai igazságokat is könnyen érthető formákba öntötte. Különbösen úgy a 24., mint a 18. katecheta működése inkább dogmatikai szempontból ismertethető s nem eshetnek katechetikai elbírálás alá, mert működésük igazi lényege az úrvacsorai tan megértetése és megmagyarázása volt.³⁰

Körülbelül Kr. u. 325-től kezdve látjuk az előkészítő és három tagozatú katechezist, amelyhez járult még az aszketikus nevelés és a liturgiai rendre való oktatás. Ebből a korból annyi tárgyunkra vonatkozó közlést tudunk, hogy a felnőtt katechumenok a bibliai történetekből nyertek oktatást.³¹

Az Ókorban még Augustinus és Chrysosthomos munkásságát említhetjük. Előbbi „De catechisandis rudibus“ c. műve olyan pedagógiai útmutatásokat és

²⁷ Bardenhewer: Geschichte der altchristlicher Literatur. Freiburg. 1923. II. k. 8. o.

²⁸ Lic. theol. Kováts Lajos: Alexandriai Kelemen pedagógiája. Bp. 1910. 11—12. o.

²⁹ Hauck: Realenzyklopaedie. 4. kötet 155—162. o.

³⁰ Hauck: Realenzyklopaedie. 14. kötet 467—488. o.

³¹ Caspari: Die geschichtliche Grundlage des gegenwaertigen Ev. Gemeindelebens. Leipzig. 1908. 149. o.

mintatanításokat tartalmaz, amelyekből világosan látható, hogy az eddigi egyházi vallásoktatás kizárólag dogmatikus jellegű volt. Az Ó- és Újszövetség történeteit úgy használták, hogy azok elsősorban Istenről és Jézus Krisztusról közöljenek olyan ismereteket, amelyek a dogmatikai szempontokat teljesen fedik. Mivel az egyházba felveendőkről van szó elsősorban s csak másodsorban a gyermekek valláserkölcsi neveléséről, különösen fontosnak a hitvallás, a Mi Atyánk megtanítását tartották. Amikor pedig a keleti miszteriumok hatása érezhető a liturgián és a katechuménok ezzel is megismerkednek, a lefelésülyedés félreismerhetetlen. A teljes tárgyilagosság okából írjuk azonban, hogy ugyanebben az időben az egyház diakonusokat alkalmaz abból a célból, hogy azok a szegények közé is elvigyék az Írást s azok ott azt olvassák, magyarázzák s naponként egy-egy részt betanítassanak.³²

Crysosthomos a gyűlkezetét arra hívta fel, hogy a keresztyén családok gyermekeik nevelésével törődjenek, tartsanak házi istentiszteleteket s a predikációk alapján taníttassanak meg a gyermekek a bibliai történetekre.³³ Azt is lelkére köti híveinek, hogy a gyermekek szívét a szent életű férfiak és nők példáival formálják és a szent könyvekben előforduló alakok szolgáljanak követendő példakul a követendő erényekben. Tanítási példáiban inkább az Ószövetség példáit használva fel inti őket a keresztyén erényes életre, míg a homiliában ugyanezen céllal az újszövetségi történeteket használja, de mind a kettővel ugyanaz a célja : az emberek megjobbítása.³⁴

700—1200-ig a teljes tespedés kora, amelyben az egyház tétlenségre kárhóztatva nézi a keresztyénség pusztulását. A szentség magikus hatásában való hit szétrombol minden fejlődési lehetőséget. Akadtak azonban még ebben az időben is olyanok, mint pl. Alkuin, aki a régi egyházi katechizálást akarta újból visszahozni. Ilyen volt Rhabanus Maurus is, aki jelszavává tette : vissza Augustinushoz. Legsikeresebben talán még Nagy Károly küzdött, aki a keresztyén kötelességévé tette keresztgyermekeik vallásos neveléséről való gondoskodást. Ennek az intézkedésnek meg volt az az eredménye, hogy Európa minden országában s így nálunk is, az erre való hivatkozással minden katechetikai felelősséget elintézettnek tekintenek a mai korok róm. kath. katechetika történetének megírói.³⁵

Ez időben végül is minden vallási szükségletet az aszketikus irodalom, legendák és krónikák elégítettek ki s ezek az írások gyakoroltak hatást a családok vallásos nevelésére is. Ami még ebben a korban a vallásos nevelésre hatással lehetett s a bibliai történetek szellemében való oktatást jelenthetett, az az egyházi festészet területén keresendő. Külföldön is és hazánkban is ebben a korban a bibliai történeteket kőbe vagy márványba vésték s nem az emberek és gyermekek lelkébe. Ilyen magyar emlékeink a pécsi székesegyház domborművei a XI. századból : Isten báránya, Ádám és Éva, Izsák áldása, a megvakított Sámson története. A kassai dóm északi kapujának ormán látható szent Erzsébet képe, amint betegeket ápol és éhezőket táplál, Besztercebányán a XVI. századból való Krisztus az olajfák hegyén és Zsegrán a XIII. századból való fakép az utolsó vacsora jeleneteivel.³⁶ Az ilyen képek mellett talán nem haladtak el hatás nélkül az akkor élők s a szülők ilyen alkalmakkor a gyermekeiknek élő szóval is elmondhatták a képek eredetét, tartalmát és jelentőségét. Ezekon kívül az egyházi év ünnepi eseményei is alkalmat szolgáltathattak arra, hogy a gyermekek a bibliai történetekről némi ismereteket szerezhessenek.

Ha áttekintjük az eddigi kor anyagát s a bibliai történetekkel való foglalkozásra gondolunk, igazat adhatunk Achelisnak,³⁷ aki azt állítja, hogy az egész

³² *Reu* : I. m. 27. o. *Achelis* : Praktische Theologie. Freiburg. I. k. 206. o.

³³ *Reu* : I. m. 38. o.

³⁴ *Dr. I. Seidtmayer* : Die pedagogik des J. Chrysosthomos. Münster. 1926. 48. o.

³⁵ *Érdűhelyi Menyhért* : A kath. hitelemzés története Magyarországon. Zenta. 1906. 15—19. o.

³⁶ *Divald Kornél* : Magyarország művészeti emlékei. Bp. 1927. 29., 91., 111., 116. o.

³⁷ *Achelis* : I. m. I. kötet 206. o.

középkor nem ismeri a bibliai történetek oktatásának fontosságát. Az őskeresztyénség idejében s azt követő néhány században annyira fontosnak hitte az egyház a hitvallásszerű anyagok tanítását, hogy a bibliai történetek, ha nem is tudatosan, de a gyakorlatban elvitathatatlanul úgy szerepeltek, mint a katechizmus illusztrációi. Voltak az időszaak végefelé olyan nevezetes könyvek³⁸, amelyek a bibliai történetekkel foglalkoztak s az előreformátorok is sokat tettek a jobb és hatékonyabb vallásitanítás érdekében, mindezek a törekvések azonban csak azt mutatják, hogy az egész 15. századnak kevés kivételtől eltekintve, ehhez a kérdéshez sok mondanivalója nem volt.

Reu szerint a bibliai történetek tanításának atyja: Luther Márton,³⁹ aki a Kis Kátéjával éppúgy, mint a Passionaléjával⁴⁰ egy történeti folyamatot zárt le. A Kis Káté összefoglalása és megrostálása volt a keresztyén hit tartalmának s a Passionale is elhagyta a középkori könyvekben szerepelt legendákat, krónikákat s képekkel szemléltető 49 olyan bibliai történetet ad, amelyek üdvtörténeti szempontból kívánatosak voltak. Dr. Luther Márton korának két valláspedagógiai eseménye kétségkívül e két művének megjelenése volt s bár ugyanebben a korban ismeretessé válik Leo Jud (1543) és Zwingli (1522) megjelent kátéja, később pedig Kálvin Kinderlehre c. kátéja, majd 1537-ben a Heidelbergi Káté, amely jelentőségében és népszerűségében is a Kis Káté mellé nyomul, mégis Luthernek e két műve egy vallásos geniusnak a személyes hit imponáló erejével megírt könyvei s az Újszövetség mellett méltán örvendhettek a legnagyobb elterjedtségnek.

Kálvin kátéja francia nyelven jelenik meg s a genfi lelkészek fordították le latin nyelvre. A káté 58 pontból áll s a kor vallásos szükségleteinek megfelelően tökéletes formában juttatja kifejezésre azt, hogy mit kell hinnie az ő tanításait követőknek Istenről, emberről, szabad akaratról, bűn és halálról, az imádkozásról, szentségekről és az eleve elrendelésről. E káté lett kissé megváltoztatott formában a genfi kátéja, mindaddig, míg a Heidelbergi Káté a használatból ki nem szorította.⁴¹

A Heidelbergi Káté 1561—1573-ig készült el abban a teljes formájában, amelyben ma használatos. A római levél alapján az ember nyomorúságáról, az ember megváltásáról és az Isten iránti háládatosságról szól három részben s ez a káté első fejezete; a második szól a szentségekről, a harmadik az új élet törvényeiről. Pedagógiai okokból 1585-ben megjelent a gyermekek számára egy kibővített kiadású káté, azonban különösebb elterjedtségnek sokáig nem örvendhetett. Lényeges sajátága a Heidelbergi Káténak s egyben ez különbözteti meg a lutheri Kis Kátétól, hogy utóbbi elsősorban a szülők részére íratott meg, hogy azok abból oktassák gyermekeiket, míg előbbi a lelkészek és képzett tanítók részére készült, akik egyedül alkalmasak arra, hogy annak igazságait közelebb vigyék a kis gyermekek lelkéhez.

A Heidelbergi Káté ebben a formájában, éppúgy, mint Luther Kis Kátéja a történelem folyamán nagy utakat tettek meg s sok más káténak a megszületését is hathatósan mozdították elő. Elsősorban a Londonban megjelent Emdeni Káté ilyen, melynek Lasco a szerzője s amely még önálló elvek szerint készült el, de ezenkívül összehasonlíthatatlan és össze nem állíthatók a kátéknak szerzői kimutatása s eredményes vagy eredménytelen hatása.⁴²

A pietizmus kora az, amely teljes mértékben méltányolja és hangsúlyozza a bibliai történetek tanításának fontosságát és szükségességét. Spener bár nem pedagógus elsősorban, mégis kitér erre a tárgykörré is és a Tabula catecheticae c. műve is azt mutatja, hogy a vallásos nevelésnek különös fontosságot tulajdonított s a maga részéről is le akarta szegezni azokat az elveket, amelyeket fontosaknak tart. Ebben a tekintetben Francke még felülmúlja őt s az 1702-ben megjelent

³⁸ Ecloga Theoduli 980. körül. (Idézve Achelis i. m. I. k. 207. o.)

³⁹ Luther M.: I. m. 73. o.

⁴⁰ Reu: Passionalbüchlein. 1530.

⁴¹ Achelis: I. m. I. k. 230. o.

⁴² Achelis: I. m. I. k. 230—231. o.

Kurzer und einfaeltiger Unterricht c. művével eljegyezte magát a valláspedagógiával. Tananyagul az ő általa alapított iskolákban is eleinte Luther Kis Kátéját használják, de ő már bevezeti a Szentírás olvasását és taníttatását is, annyira, hogy a végén az ő vallástanítása átalakul a bibliai történetek és az imádkozás és imádkoztatás tanításává. Talán ez az egy megtámadható pontja van az ő vallásos nevelésének, hogy állandóan imádkoztatta gyermekeit, még az üdülő sétálgatások közben is.⁴³

A követés, példaadás és az eredményesség szempontjából azonban J. Hübner hatása mindkettőnél nagyobb volt. Az 1713-ban megjelent Kétszer huszonöt válogatott bibliai történetei nem tévesztették el hatásukat (Az 1656-ban Justus Gesenius Ó- és Újszövetségi történetei nem tudott átmenni a gyakorlatba) s bár a felvilágosodás korszaka izlésének megfelelően az átdolgozók s a más nyelvre lefordítók az eredeti lényegét nem őrizték meg, mégis azt mondhatjuk, hogy a már előbb említett káték mellett ez lett a legelterjedtebb könyv s ősforrása lett minden Bibliai történetek c. kézi és tankönyvnek.

1750—1830-ig Rousseau Emiljének hatása alatt értelemfejlesztő szellemben történik minden és amikor Mosheimmal⁴⁴ az úgynevezett sokratesi módszer válik divattá, akkor a káté teljesen háttérbe szorul s a bibliai történetek kerülnek a vallástanítás központjába. Általában pedig a XIX. század lüktető élete az egyházra is nagy hatást gyakorolt. E század közepén született meg egy eddig ismeretlen kifejezés és fogalom: az egyházi öntudat. Ez jelenti azonban már azt is, hogy a felekezeti különbségtételek meglehetősen kiéleződtek. Az egyházi és felekezeti öntudat váltotta ki és indította meg a gyülekezeti munkát is s ennek egyik fontos területe éppen az ifjúság vallásos nevelése. Az általános elméleti kérdések helyébe lép a gyakorlat. A leköszent és a tanítómestereknek ebben az aktív tevékenységében így érkezett el a jó alkalom arra, hogy mindaz, amiről az ez előtti időkben oly sokat írtak, a gyakorlatban hogyan valósítható meg. Ebben az időszakban emelkedik igazi jelentőségre a konfirmációi oktatás és ennek a befejező cselekménye gyülekezeti ünneppé lesz. A vallástanításon, konfirmációi ünnepségeken lélekben meggazdagodott ifjúság lesz ezután az, amely a belmissziói tevékenységekben a maga részére a legtöbb és legáldásosabb munkát kéri.

Ezek az idők már egészen közel vannak hozzánk s amikor e korszakot a racionalizmussal kezdődő időszak váltja fel, olyan nevekre, eseményekre s irányelveket tartalmazó könyvekre bukkanunk rá, akikről s amelyekről a későbbiekben valamilyen formában úgyszólván lesz szó.

Tárgyunkkal kapcsolatban azt azonban határozottan állíthatjuk, hogy minél inkább közeledünk napjainkhoz, annál nagyobb a bibliai történeteknek, mint tananyagoknak az értékelése s minden új pedagógiai elgondolás, amely a filantropinizmustól napjainkig a pedagógia történetében csak jelentkezett, vonatkozásban volt a vallástanítással, közelebről a bibliai történetek tanításának kérdésével, ha egyenesen nem abból született meg.

Eddigi vizsgálódásaink Németországra és Svájra terjedtek ki. Utóbbi államban élő testvéreink a Heidelbergi Kátéval végezték vallástanításukat s a legújabb időben oly nagynevű pedagógusokkal büszkélkedhetnek, mint Meumann és Foerster, akiknek munkássága bizonyára termékenyítőleg hatott a valláspedagógia területére is. A legújabb korban Fankhauser⁴⁵ és Ragaz és Köhler⁴⁶ dolgoznak annyira elismerésreméltóan, hogy nevük, de még inkább rendszerük jóval túlnőtt országuk határain.

Hollandia a genfi, emdeni és heidelbergi káték használatával végzi a reformáció korától vallástanítását, de úgy, hogy minden időben állandóan kapcsolatban van a német valláspedagógiával. Ezért nem jelent meg egészen napjainkig

⁴³ *Payr Sándor*: A pietizmus pedagógiája. Pozsony. 1908. 8—10., 40—44. o.

⁴⁴ *Schian*: Die Sokratik im Zeitalter der Aufklärung. Breslau. 1900. 61., 95., 119. o.

⁴⁵ *Fankhauser*: Sieben Gleichnisse des Herrn. Basel. 1909. *Fankhauser*: Die biblische Geschichte in Sonntagsschule und Religionsunterricht.

⁴⁶ *L. Köhler und L. Ragaz*: Die heutige religiöse Lage und die Volksschule. Zürich. 1925.

önálló valláspedagógiai munka náluk, kivéve a Bavink és dr. A. van Veldhuizen legutóbbi megjelent műveit, melyek közül különösen az első csak éppen témájával közelíti meg tárgyunk körét, utóbbi pedig a mult század német katechetikáknak azon a színvonalán mozog, amilyenekkel ma már nem sokat törődhetünk.⁴⁷

Az angol és a skót vallásos nevelésről közismeretes, hogy a puritán családok vallásos szelleme mennyire hatalmában tudja tartani a gyermekeket. S ott, ahol az Education act (1872) óta iskolai vallásos nevelésről nem lehet szó s ahol mindent a vasárnapi iskola sem pótolhat a dogmatikai merevségeket s a confessionalis hűségét elsősorban a család őrzi és ápolja és csak másodsorban az egyház.⁴⁸

Ha az angol theologiai irodalomban a gyakorlati theologia szerepét vizsgáljuk, akkor azt vesszük észre, hogy ott még ma is, mint alkalmazott Etika szerepel és általános jelszavuk : Intensive work is best. Emelkedés már az, amikor azt olvassuk, hogy a gyakorlati theologia egyes ágainak működését a művészettel hasonlítják össze. A gyakorlati theologia ágai közül legnagyobb vonzó erőt mégis a katechetika gyakorolt, azonban az ezen a téren megjelent nagyszámú dolgozatok csak két kérdés megvilágítására terjednek ki, az egyik a catechizmus és a másik a catechumenátus.⁴⁹

Svéd, Norvég és Finnország határozott lutheri iránya miatt állandóan figyelemmel volt a német katechetikai viszonyokra s annak minden újítását s módszertani változásait is átvette, ha időszerűleg pontosan nem is mindenben követhették a német viszonyokat és állapotokat. Így pl. a pietizmus nevelési eszményei seholsem uralkodtak olyan hosszú ideig, mint ezekben az országokban. (Strindberg és Knut Hamsun művei és szereplői igazolják ezt.)

A magyar protestáns egyházak katechetikai viszonyai is nagy részben a német viszonyokhoz és állapotokhoz igazodtak. Első időben nálunk is a kátéirodalom indult nagy fejlődésnek. Bár szigorúan nem tartozik tárgykörünkhöz, mégis szükségesnek tartjuk a protestantizmus első századaiban nevezetes magyar káték vázlatos ismertetését. A XVI. század nevezetes kátéi : Dévai Biró Mátyás lefordította 1538-ban Luther kis kátéját, Gálszécsi István : Az ker. tudományról való rövid könyvecske Krakko 1538 és Székely István : Keresztyénség fundamentumáról való tanulság. Mind a három káté evangélikus.⁵⁰ Valamivel később jelenik meg Heltai Gáspár : Catechizmus : A mennyei tudománnak sommája a derék szent írásból és sok keresztyén tanítóknak írásaiból röviden egybeszeresztetett és foglaltatott Heltai Gáspár által, Kolozsvár, 1555. Az egész keresztyén tudománnak fundamentuma és sommája, a Szentírásból eszveszedtetett és megemendáltatott Calvinius János írása szerint Debreczen, 1562.⁵¹ E könyv szerzője Mélius Juhász Péter.

Luther Kis Kátéját fordította le Bornemissza Péter 1577-ben a és következő címen adta ki : Nagy könyvecske a Keresztyén Hitnek Tudományáról. E kor nevezetes, de már hitvitázó jellegű kátéi : Basilius István 1568, Szikszai Hellopeus Bálint 1572, Huszár Dávid 1577, Félegyházi Tamás 1579. Beythe István : Keresztyén Tudománnac revid Summája az tíz parancsolatról, Evangeliumról, imádságról, Kőrösztsegről és az Ur vachoráiról az gyermekeknek Isteni félelemben való nevededésökért iratott és ...nyomatott Velágos Várott 1582-ben. (Ev.)⁵²

A XVII. században nevezetes káték : Lethenyi István káté fordítása 1635 (ev.), Kereszturi Pál 1636 (ref.), Medgyesi Pál : Lelki ABC. 1645. Komáromi Csipkés György káté fordítása és átdolgozása 1653.⁵³

Ahogy a külföldi nevezetes kátéirodalom magyar nyelven általánosan ismeretessé vált s ezekből a hazai protestantizmus szükségese vallási ismereteit elnyer-

⁴⁷ Dr. Bawink-Martón : A keresztyén pedagogia alapelvei. Budapest. 1923. Dr. A. van Veldhuizen. (Theologiai Szemle I. évf. 4. sz. 386. o.)

⁴⁸ Ifj. Imre Lajos : A skótok vallásos nevelése. Theol. Szaklap. 1911. évf.

⁴⁹ D. Dr. W. Vollrath : Theologie der Gegenwart in Grossbritannien. Gütersloh. 1928. 316., 317., 320. o.

⁵⁰ Érdűjhelyi : I. m. 64. o.

⁵¹ Érdűjhelyi : I. m. 65. o.

⁵² Érdűjhelyi : I. m. 82. o.

⁵³ Érdűjhelyi : I. m. 128—130. o.

hette s a polemikus kátéink a hitben való megerősítés és hitvédelem nemes munkáját is elvégezték, e megalapozó munkásság után a német pietizmus gyakorolt jelentékeny nagy hatást a magyar katechetikai viszonyainkra. A három evangélikus pietista központ Besztercebánya, Győr és Pozsony és Simonides, Bárány György és Bél Mátyás pietista szellemű lelkészeink hatása döntő befolyást gyakoroltak. Simonides : *Studium Catecheticum, biblicum et logicum c. műve*, majd Bárány György katechetikája 1735-ben egyszerre átültették hazánkba a német pietista valláspedagógia kívánságait és tananyagát is. Így érthető, hogy hazánkban a vallástanítási tananyag a XVIII. század elejéig a katechizmus túlnyomó részben, de amikor a fentebb jelzett művek ismertessé válnak és megismerik ezek révén J. Hübner könyvét, ennek hatása alapján a bibliai történetek tanítása előtérbe nyomul s legalább is mint parallel tárgyak szerepelnek a bibliai történetek és a káté. Ennek az állapotnak hű tükrét mutatja e cím és könyv : *Kis és historikus catechizmus a vagy Luther Mártonnak ama katechizmusa, mely a bibliai historiákat az evangélikai hittel és erkölcsi tudománnyal edgyütt magában foglalja. Hirdetett dr. Zeiler György Friedrich által német nyelven. Magyarra fordítatott Szatsvai Sándor által Pozsonyban, 1785.*⁵⁴ A bibliai történetek tanítására jellemző az, hogy J. Hübner könyve 1762—1847-ig 50 fordítást és átdolgozást ért meg s a magyarországi evangélikus iskolákban általános használatnak örvendett.⁵⁵

Ezen nevelési és valláspedagógiai munkálatokon kívül magyar talajon éppúgy, mint a külföldön is a misztérium játékok és később az iskoladrámák is azt a célt szolgálták, „hogy az ájtatos népek épülésére adassanak elő a darabok”⁵⁶ s az előadásnak sem volt más célja, mint a kinszenvedés bemutatása és eljátszatása által bűnbánatra és lelki jobbulásra kényszeríteni a hallgatóságot. Ezekben a misztériumokban főképpen az ószövetségi történetek szerepelnek, mint intőpéldák, az Újszövetségből csak a tékozló fiú, a szőlőmunkások, a konkolyról szóló példázat és a jó pásztor.⁵⁷ Az iskoladrámákban szerepeltetett bibliai történeteket allegorikusan mutatják be, pl. Juhász Máté : *Krisztus kinszenvedéséről* (1761) szóló drámájában, amikor Dávid és Góliát történetét mutatja be, Dávid és Jézus Krisztus, Góliát és Plutó azonos fogalmak lesznek. Sztárai mintájára az erdélyi református iskolák a XVIII. századtól kezdve művelik ezt a vallásos és irodalmi célt szolgáló műfajt s azt jegyezte fel a krónika, „hogy milyen sokat használt ez az eszköz az Enyedi bárdolatlan népek pallérozására és erkölcsére.”⁵⁸ Amihez nekünk csak annyi hozzáfűznivalónk van, hogy abban az országban, ahol a bibliai történetek tanítása nélkül oly hosszú ideig kellett élni, bizonyára ezek a darabok és játékok a nép szemében ezt a nagy hiányt látszottak pótolni.

Egyházunkban bár három nyelven folyik a vallástanítás, attól az időtől kezdve, hogy a tananyag-nehézségeket sikerült áthidalni s az egységes tanterv alakult ki a bibliai történetek és a káté közös használatával a legalsóbb fokozatokon, azóta ez a kérdés a nyugodt munka medrében folyik tovább. Talán csak azt lehet általában megállapítani a magyarországi evang. egyház vallástanításával kapcsolatban, hogy több irodalmi emlékekkel kellene rendelkezniünk a katechetikát illetőleg és a tárgy fontosságát tekintve, egészen a legújabb időkig olyan hatalmas alkotásokról kellene beszámolnunk, amelyek mindenkit arról győznének meg, hogy nemcsak a gyakorlatban, hanem az elméletben is sikeresen tevékenykedtünk. Ilyen helyzet megállapítása után természetes, hogy egyházi és valláspedagógiai szempontból különös elismerésre tarthatnak számok azok az utóbb közlendő művek, amelyek ilyen lelkiismereti kényszer hatása alatt születtek meg. Egyetemes egyházunk tanügyi bizottsága volt minden időben az a felelős szerv, amely az ezen a téren észrevehető hiányokat pótolni akarta s így régi egyetemes egyházi gyűléseink jegyzőkönyveiben fedezhetjük fel a magyar

⁵⁴ *Érdűjhelyi* : I. m. 200. o.

⁵⁵ Nemzeti Múzeum Biblica Historia katalogus.

⁵⁶ *Fülöp A.* : Csíksomlyói nagypénteki misztériumok. 11. o.

⁵⁷ *Fülöp A.* : Csíksomlyói nagypénteki misztériumok. 16. o.

⁵⁸ *Bayér József* : A magyar drámairás története. Bp. 1897. 17., 49., 50. o.

evangelikus valláspedagógia és a módszertan adatait. Így az 1842 egyetemes gyűlésnek vannak ilyen határozatai, sőt külön jegyzőkönyv mellett, mint különlenyomat tartalmazza az a korban kívánatos katechetikai elveket.⁵⁹ Olyan megjegyzései vannak ennek a rendelkezésnek, amelyekre, ha vázlatosan is, de a továbbiak folyamán még visszatérünk. Simkó Vilmos: Gyakorlati Hittan. Pozsony, 1848., a gyakorlati theologia minden ágával foglalkozik. Katechetikai megállapításai és tanításai német határokat mutatnak. Ugyanilyen intézkedések és valláspedagógiai elvek lefektetése található Pálffy József szerkesztésében az 1864. évi egyetemes gyűlés jegyzőkönyvében.⁶⁰ E század elején az 1900. évi gyűlés jegyzőkönyvében találunk igen bőséges adatokat, melyeket Raffay Sándor később idézendő módszertani könyvében értékesített és az 1910. évi jegyzőkönyvben, melyet Bancsó Antal készített el.⁶¹ Említésre méltó adatokat tartalmaz még Stráner Vilmos: A Szentírás jelentősége és kezelése a gyakorlati theologia minden ágában c. műve, melyben egy ivnyi terjedelemben katechetikai tekintetben is érdekes megjegyzései vannak, bár csak részletkérdést tárgyal meg.⁶² Kifejezetten módszertani könyvet írt Raffay Sándor⁶³ s bár könyve a tanítóképzőintézeti növendékek részére készült, mint ilyen kétségtelenül magasan felette áll a dr. Kiss Áron⁶⁴ hasonló célzatú művénel s megállapításai olyanok, amelyek nagy részben ma is helytállóak. Könyvében az egyetemes egyház 1868. és 1904. évi egyetemes gyűlések határozataiból indul ki, azok minden intézkedéséhez idomulva építi ki valláspedagógiai rendszerét s biblikus felfogása jelöli ki azt az utat, amelyen a vallás-tanítót vezetni kívánja. Értékben és jelentőségben azonban kétségkívül legnagyobb figyelmet II.örk József katechetikája érdemel,⁶⁵ amely mint ilyen egyetlen a maga nemében s a forgalomból való eltűnése egyházunkra nagy veszteség.

A magyar adatok teljessége kedvéért röviden megemlítem a hazai róm. kath., görög kath. és zsidó egyház vallás-tanításának adatait és néhány történeti rendelkezését, amely összehasonlító adatul fog szolgálni egyrészt, másrészt pedig a protestáns valláspedagógia felsőbbségének igazolása lesz. A római katolikus hitelemzés vagy katechetika története a következő adatokra hivatkozik: Az 1114. évi esztergomi zsinat második fejezete szerint a papok köteleztetnek arra, hogy minden nagyobb templomban vasárnaponként az evangéliumot és a szent leckét magyarázzák. Kisebb templomokban pedig a Hiszekegyet és a szent leckét magyarázzák.⁶⁶ Az 1279. évi budai zsinat meghagyta, hogy a papok mind a felnőtteket, mind a kiskorúakat szorgalmasan megtanítsák a Szent Háromságra, az Úr megtestesülésére, a hét szentségre és a hét jó cselekedetre, amelyek a hét főbűnnek ellentétei.⁶⁷ Az 1515. évi veszprémi zsinat kimondja: minthogy a keresztyén vallás alapja az, hogy mindkét nembeli gyermekek gyöngé korukban megtanulják az Úr imádságát vagyis a Miatyánkot, az angyali üdvözlést,

⁵⁹ A magyarhoni ágost. hitv. evangelikusok iskola rendszere az 1842-iki egyetemes gyűlés határozata szerint Pesten 1846.

⁶⁰ Egyetemes egyházi jegyzőkönyv Budapest. 1864.

⁶¹ Bancsó Antal: Utasítás a keresztyén vallás-tanításához. Selmezbánya. 1911.

⁶² Stráner Vilmos: A Szentírás jelentősége és kezelése a gyakorlati theologia minden ágában. Sopron. 1910. 28—40. o.

⁶³ Raffay Sándor: Evangelikus népiskolai vallás-tanítás. Bp. 1906.

⁶⁴ Dr. Kiss Áron: A protestáns népiskolai vallás-tanítás módszertana. II. kiadás. Bp. 1903.

⁶⁵ Hörk József: Katechetika. Bp. 1880. Mivel az egyetlen magyar ev. katechetika a forgalomból teljesen eltűnt s ma már csak ritka példányai forognak közkézen, szükségesnek tartom vázlatosan megismertetni. A bevezetésben megtárgyalja a katechetikai tanítás nehéz voltát, részben a történetét és megállapítja a katecheta kellekeit. Az I. fejezetben a katechetikai oktatás lényegéről, a katechetikai oktatás céljáról és a lelkész szerepéről beszél a vallás-tanítás keretében. A II. fejezet a katechetikai oktatás tárgyairól beszél és megindokolja azt, hogy a megjelölt tananyagot miért kell tanítani. A III. fejezet a tanítás beosztásáról és berendezéséről szól. A IV. fejezet módszertani fejtegetésekből áll s felfogása Schleiermacher—Palmer—Dr. Kiss Áron pedagógiájának hatását mutatja. Az alaktan c. befejező részben a kérdésekről elmélkedik olyan szellemben, ahogy az akkori idők katechetikai munkái ennek a kérdésnek sok időt szenteltek.

⁶⁶ Erdűjhelyi: I. m. 9. o.

⁶⁷ Erdűjhelyi: I. m. 23 o.

vagyis az Üdvözlégy Máriát és a Hiszekegyet, melyben a mi hitünknek 12 szakaszai foglaltatnak, minden plébánosnak kötelessége azon fáradozni, hogy híveit ezekre megtanítsa.⁶⁸

Tehát, ahogy az eddigi megállapításainkban kifejezésre juttattuk, Magyarországon is úgy végeztette a vallástanítást a róm. kath. egyház, mint az a más államokban történt. Semmi fejlődés, semmi előrehaladás az őskeresztység korától s hiába állítja szerzőnk,⁶⁹ hogy a jelzett tananyag szemléltetésére bibliai történeteket használtak, ez inkább csak az ő utólagos kívánsága lehet, de történeti ténnyel igazolni nem lehet.

Érdűjhelyi könyvében általában velünk szemben sok megértést tanúsít s elismeri azt, hogy a magyar reformáció a róm. kath. egyházra a katechetika szempontjából sok jó hatást gyakorolt. A különböző századok katechetikájának ismeretése közben is hangsúlyozza, hogy a magyar protestánsok katechetikájában felette áll az ő katekizmusok. A reformáció ellensúlyozására készült Canisius: *Institutionis christianae pietatis sive parvus catechismus catholicorum*, mely 1561-ben jelent meg, egy év múlva már Telegdi Miklós által magyar nyelvre fordították: Az keresztységnek fundamentumiról való rövid kegyvechke, KI az Szent írásnak külömb külömb helyeiből, kérdés és felelet keppen irattatott és Telegdi Miklós mester által Deac nyelvből Magyar nyelvre fordítottatott.

A kath. hitelemzés történetében külön lapon emlékeznek meg Pázmány Péter és a jezsuiták eredményes munkásságáról. Előbbi ezen mondását értékeli igen nagyra: „Amint éjjel-nappal gondolkodám, hogyan lehetne a kath. vallást hathatósan előmozdítani, semmi alkalmasabbnak és eredményesebbnek nem tűnt fel előttem, mint az ifjúság nevelése, hogy a kath. ifjúság feléledtével egyházunk híveinek száma gyarapodjék.“⁷⁰ A jezsuiták hatására és ösztönzésére pedig 1758-megalakul hazánkban is „A keresztény oktatás társasága“, mely a következő célokat tűzte maga elé: „Mivel pedig ezen társaság tudatlanok oktatására főképpen tölöz és e végre kérdezőket mindenütt rendel, kik-is katholika hitnek vallását teszik, hasznosak, sőt szükségesnek ítéltük, hogy közönséges kérdező könyvecske nyomattassék, melyet mind ennek a társaságnak tagjai, mind pedig a szülők, iskolamesterek, egyebekkel együtt állhassanak, hogy ekképen a kisdedek és tudatlanok oktatására segédelmül legyenek. Ily formán minden rendtelenség távoztatik, mely szükségképen abból következnek, ha más rendbéli katekizmusokból keresztény tudomány előhozatnék. Mert ámbár, mind ilyen könyvetskéek egyenlők szólnak, mégis különböző módon tett kérdések, miben az együgyűeknek és kisdedeknek, midőn egy helyből máshoz által költöznek, nagy alkalmatlanságot szereznének.“⁷¹

Nagyjelentőségű intézkedések vannak a *Ratio Educationis* intézkedéseiben is, amelyek az 1868. évi rendeletekig a róm. kath. vallásos nevelés zsinórmértékéi voltak. A *Ratio Educationis* első része kimondja: „A népiskolákban általában a katekizmust minden felekezeti gyermeknek saját vallásuk szerint tanulják. A lelkészek, kiknek a hitelemzés hivatalbeli kötelessége, a hittant ne csak vasár- és ünnepnapokon a templomban, hanem az iskolában is, hetenkint egyszer, vagy ha nagyobb a tanulók száma, többször is előadják. Oly helyeken, hol különböző vallású tanulók együtt járnak az iskolába, a katekizmust minden felekezeti lelkész a saját felekezeti-béli gyermekeknek szerdán és szombaton a rendes tanítási idő után magyarázza.“⁷² A tananyagra vonatkozólag is találunk itt intézkedéseket: „A grammatika első évében a hittan s a bibliai főbb történetek; másodikban ugyanaz és a bibliai történetek egész terjedelemben, a harmadikban a katekizmus bibliai és etikai magyarázattal, negyedikben a hittan morális-filozófiai magyarázattal bővítve adandó elő.“⁷³

⁶⁸ *Érdűjhelyi*: I. m. 27. o.

⁶⁹ *Érdűjhelyi*: I. m. 40—43. o.

⁷⁰ *Érdűjhelyi*: I. m. 106. o.

⁷¹ *Érdűjhelyi*: I. m. 164. o.

⁷² *Érdűjhelyi*: I. m. 213. o. *Ratio educationis* 2. § b., c., d.

⁷³ *Érdűjhelyi*: I. m. 214. o.

A tankönyvek tekintetében az 1858. évi zsinat intézkedik, mely rendelkezések nagyjában a mai napig érvényben vannak s ez kimondja, hogy általános használatú tankönyveket bevezetendők Róder Alajos 1848-ban megjelent „Bibliai történetek a gyermekek számára“ és a regensburgi Deharle Káté az egri átdolgozásban.⁷⁴ Ugyanettől az időtől kezdve indul meg a hitelemzési szakmunkák magyar nyelven való ápolása is, folyóiratokat is tartanak fenn ebből a célból, de itt is megtörténik az, hogy pártolás hiánya miatt megszűnik, míg a legutóbbi időben újra megjelenhetett a győri kiadású Evangelium c. folyóirat, melynek célja és rendeltetése az, hogy a róm. kath. homiletikai és katechetikai szakkérdéseket állandóan megtárgyalja.

Ha a napjainkban legjobbnak tartott s leginkább használt róm. kath. tankönyveket vizsgáljuk meg, azt állapíthatjuk meg, hogy végre ők is ráeszméltek a bibliai történetek tanításának fontosságára s ha feltesszük, hogy átlag értékű tankönyvek mellett jó gyakorlati tanítással ismertetik meg azokat, akkor a régen betiltott Biblia-olvasást a róm. kath. egyház lassan így szeretteti meg a gyermekeken keresztül s talán ma már itt is az lett a bibliai történetek tanításának elhallgatott célja : a Biblia megszeretése. Nagy hibája azonban a római kath. vallástanításnak a bibliai történetek olyan módon való feldolgozása, mely egyik történetet sem tartja olyan erkölcsi tartalomban gazdagnak, hogy az magában és egyedül hatni tudna, hanem az ismertetett történetek után az azokból levonható tanulságok megerősítésére kátészerű kérdések és feleletek alakjában dogmatikai és liturgiai szempontok szerint olyan tételeket tárgyalnak meg, amelyek az illető fokozaton túlságosan neheznek lévén, nem szolgálhatják sem a megértést, sem a lelki építést. Pl. az I. osztályban Kain és Ábel története után a szent mise áldozatról van szó, vagy ugyanezen a fokon az urvacsorai tant tárgyalják az oltári szentségre átdolgozva. Csodálkozunk azon, hogy miért nem elégedtek meg egy-egy osztályban csak egyszerűbb anyaggal. Általában a tankönyvekben használatos kérdéseik megítélése nem lehet lefadatunk, de hogy mennyire nem valók a második elemi osztályba a legegyszerűbb történetek után a következő kérdések : milyen vallású vagy, ki az Isten, hol van, hány Isten van, hány Isten van egy személyben, mi az eredendő bűn stb. az teljesen kézenfekvő. Általában az az érzése az embernek, amikor itt a bibliai történetek tanításának kérdését vizsgálja, hogy inkább protestáns kényszer hatásból tanítják azokat (de azért a hatás így is nagy lehet), mint a tárgykör szeretetéből s az is észrevehető könyveikből, hogy a gyermeklélektani tételekre még egyelőre nem gondoltak s általában nem veszik figyelembe, hogy a gyermek különböző, de fejlődő értelmi fokozatait mit lehet tanítani.⁷⁵

A hazai magyar nyelven fungáló görög keleti egyház vallástanításának lényege nem a bibliai történetek tanítása — pedig itt ez sokkal természetesebb volna, mint a róm. kath. oldalon —, hanem a katekizmus és a szertartástan. Mindkét anyagban adva van a lehetőség arra, hogy illusztrációként a bibliai történetek szerepeljenek, de különösen confessionális okok miatt olyan nagy az az anyag, amit itt a gyermekek a liturgia területéről meg kell ismerjenek, hogy erre a legfontosabb vallástanítási tananyagra nekik tényleg nem áll idő rendelkezésre. A kívülálló szomorú részvétellel csak azt állapíthatja meg, hogy az egyház, mely kátéja kérdései és felelete szerint is azt állapítja meg, hogy mindnyájunk feje Jézus Krisztus, valóságban éppen az ő beszédeiről, tanításairól adja a legkevesebb tanítást.⁷⁶

Az izraeliták vallástanítását nem felekezeti iskoláikban nagyon megnehezíti a héber nyelv tanítása s ha ennek a megtanításánál akármilyen ügyes s egyéb

⁷⁴ *Érdúj helyi* : I. m. 285. o.

⁷⁵ Római katolikus elemi katekizmus. Bp. 1925. Katolikus Szertartástan. Dr. Demkovits Ágos.on. Kis Biblia az elemi népiskolák 3—6. o. tanulók részére. Pokorny E. Budapest. 1923.

⁷⁶ *Trbojevs Petronius* : Görögkeleti Katekizmus. Hódmezővásárhely. 1911. *Trbojevs Petronius* : Görögkeleti Liturgia. Hódmezővásárhely. 1913.

tantárgyhoz alkalmazott fonetikus módszert is vezetnek be, ezen okok miatt már eleve azt mondhatjuk, hogy az ószövetségi történetek tanítása mégsem lehet olyan valláspedagógiai hatásokkal teljes, mint nálunk. Történeteik tanítása közben őket az a racionalista elv vezeti, hogy mivel őseik dolgáról van szó, a szentség, fajtság és erkölcsiség semmiképpen sem kerülhetnek ellentétbe. A régi prófétai és talmudi iskolák hatásaképpen a történetek közé rengeteg héber és magyarnyelvű imádságot helyeztek el, amelyeknek nagyrésze bibliai idézet és nehezen érthető ilyen kis gyermekek részére.

Vallástanítási eljárásukra és módszertani elveikre is fényesen világít rá az alábbi szemelvény: „*Jákób törzsatyánk*. Jákób törzsatyánk élete tele volt szenvedésekkel, már fiatal korában menekülni kellett a szülői házból bátyja haragja elől. Anyja tanácsára elhagyta a szülői házat és nagybátyjához vándorolt. Ott kemény munka között húsz évet töltött. „Nappal a forróság, éjjel a fagy emésztett és az álom távozott szemeimről“ — mondja Jákób magáról. Egyedül Isten jóságába és gondviselésébe vetett bizalma tartotta fenn nehéz küzdelmei között. Isten meg is áldotta őt. Húsz év múlva visszatér családjához a szülői házba. A haragtartó Ézsau nagy sereggel indul testvére, Jákób elé. Jákób Istenéhez, a Mindenhatóhoz fordul és Isten meghallgatta kérését, meglágyítja Ézsau szívét. Ézsau nem bántja testvérét, nyakába borulva csókolja meg. A két testvér őszintén kibékül.“ Tanítás: Ne gyűlöld a testvéredet a szívedben. III. Mózes 19. r. 17. v.

Ezek után megérthető az is, hogy József történetének erkölcsi jelentőségét és tartalmát nem használhatják ki, hanem ötven sorban minden különösebb lelkesítő hatások nélkül eintézik.⁷⁷

3. Módszertani fejlődés.

A történeti áttekintés mellett szükségesnek tartjuk, hogy még egy irányban végigjárjuk az eddig megbeszéltek anyagát s bemutassuk a módszertani irányokat, változásokat és fejlődéseket is.

Ennél a pontnál felmerülhet az a kérdés is, vajjon lehet-e egyáltalán módszerről beszélni Jézus korától egészen a XVI. századig? Ha nem is abban az értelemben, ahogy azt ma elgondoljuk, azonban annak a kultúrának megfelelően már akkor volt a vallástanításnak bizonyos módszere. Ezekben az első időkben a tanítás az örökös közlés jegyében történik, a tanító tanít s a növendékek a tudást és a szellemi felsőbbiséget is bámulva hallgatják őt. Az úgynevezett akroamatikus eljárás természetesen volt egyeduralgó s mivel ebben az időben misszió és vallásos nevelés egyet jelentett, a növendékek vagy hallgatóság öntevékenységről szó sem lehetett. A páli levelekben szereplő s már bemutatott házitáblácskák is ezt a célt szolgálták.

Alexandriai Kelemen, mint egyeztető elme, aki békességet akart teremteni a különböző felfogások között, összefüggő pedagógiai művet nem írt s ami a Paedagogusból az előbb ismertettek alapján előttünk is ismeretes azt láthatjuk, hogy már ő is gondolt arra, hogy a keresztyén nevelés parancsait írásban is ki kellene adni, hogy abból ki-ki okulást nyerhessen. Fenti idézeteiből pedig azt vehetjük észre, hogy Jézus Krisztus megismertetése szerinte a legfőbb pedagógiai cél, mert ő mint Tanító elvégzi az ember lelkének megmentését szolgáló munkát.

Origenes a szülői házból magával hozott vallásosságát, melyet nevelőin kívül a Szentírásból merített, úgy próbálta átadni hallgatóinak, hogy első céljául a tananyag megszeretettetését tűzte ki úgy a maga, mint általában a katecheták számára s azt véli, hogy az erkölcsi s evangéliumi életideált a következő elvekkel lehet felébreszteni: mindent visszavezetni a Szentíráshoz, azt a hallgatóknak értelmi fejlettségüknek megfelelő formában kell a lelkükhöz közelebb vinni, de a tanítónak figyelemmel kell lenni a tudományos tekintetekre is. Írást magyaráztat,

⁷⁷ Képes héber olvasókönyv, Kondor I. Bpest, Izrael története a honfoglalásig: Győri A. Bp. Izrael története a szentföldön. Weber Soma. Bp. 1921.

de olvastat is, nem ellenzi a pontos betanulást sem, amint azt maga is tette gyermekkorában.⁷⁸

Jeruzsálemi Cyrill a katechizmusról tart predikációkat s az apostoli hitvallást a homiletika minden eszközének igénybevételével tanítja meg. Egész lényé olyan volt, hogy beszédein hallgatói könnyen megéreztek az őszinte jó lélek szeretetét s ehhez járult még az is, hogy népies és szép beszédje őt katechétának presztinálták.⁷⁹

Augustinus a narratio lényegét hangsúlyozza, ezt mutatják az ő mintatanításai is s a tanítás legfőbb célja annak a szeretetnek a megtanítása, mely Jézus Krisztusban jelentkezett.⁸⁰ Ezenkívül akroamatikus eljárást követ, amint az akkor szokásos volt. Pedagógiai elvei pedig a következőképpen foglalhatók össze : Keveset taníts, de azt szemléltetve végezd ; céltudatosan, egységre törekvően rendezd az anyagot, egyénileg taníts.⁸¹

Chrysosthomos pedagógiai elgondolásaival megelőzte korát s amit ő a Gyermekevelés-ről c. munkájában megírt, ma is elfogadható neveléstani szabályoknak tekinthetők. Azt ajánlja, hogy a gyermek felfogó képességeinek megfelelően a bibliai történetek között bizonyos válogatás történjék, azt is kívánja, hogy a tanítás eleven, szabad, de amellet ünnepélyes legyen, minden szó és minden gondolat kimondásakor támaszkodjék a tanító a gyermek képzelő erejére. A tanítás nevelje a gyermeket önállóságra s minden bibliai történet megtanításánál az legyen a főelv, hogy az abban levő összes vallási és erkölcsi igazságok kidomborodjanak. Pedagógiai elveit így lehetne összefoglalni : Nyerd meg a hallgatóság szeretetét, ébreszd fel a hallgatóság érdeklődését, semmi valótlan ne taníts és egyénileg oktass.⁸²

A felsorolt adatok és az egész reformáció koráig vezethető szokások azt igazolják, hogy az őskeresztyénség közli formában való tanítása teljes mértékben diadalmaskodott s ha ezen általános rendszer mellett bizonyos újító és egészséges törekvések a régi módszert időnként jobbá tették, de egészében meg nem változtatták. Az egyház tanított és tanítatott, a maga tekintélyének érvényrejtését csak abban az egy formában gondolta el, hogy a megnevelendő kötelesek voltak mindent meghallgatni, személyes megnyilatkozás és egyéni részvétel nélkül. A tanítási eljárásban ebben a formában vélte megtalálni a helyes eljárást s a homiletikai és liturgiai területen viszont bizonyos engedményeket tett, amikor a hívőknek megengedte, sőt kötelezte őket a responzoriumok mondására.⁸³

A reformáció e téren is változást hozott. Luther, amikor Karlstadtal szemben a képek megtartása mellett foglalt állást, azt a kívánságát fejezte ki, hogy bár csak tele volna a templomok külső és belső fala a bibliai történetek jeleneteivel, mert ezek már maguk is predikálnának és taníthatnának. Ezért mondja róla Zezschwitz,⁸⁴ hogy ő a szemléltető oktatás atyja. Egyébként azonban még ebben a korban is azt látjuk, hogy a betűszerinti betanítás a lényeg. A gyermek emlékezésébe vegyen fel mindent s idővel a beemlékelt dolgok elvégzik majd vallásos hatásukat. A tananyag a megváltozott viszonyokra való tekintettel túlnyomó részben olyan volt, amit hitvallási okok miatt tömegeknek kellett megismerni és határozottan vallani s így érthető, hogy a confessionális érdekeknek alárendelték a pedagógiai érdekek. Talán csak Luther kis kátéja az egyetlen kivétel e szabály alul, mert a könyv szedéséből azt vehetni észre, hogy a nagy betűkkel nyomtatott sorok betanulását akarta megkívánni a gyermekektől, a kisebb szedésű sorok pedig a szülőknek és tanítóknak szóltak, hogy azokat magyarázó megjegyzéseknek használják.

A pietizmus azon főtétele, hogy a keresztyénség nem tan, hanem élet, meg-

⁷⁸ Seydlmayer : I. m. 86. o.

⁷⁹ Bardenhewer : I. m. II. k. 23. o.

⁸⁰ Achelis : I. m. 1. k. 206. o.

⁸¹ Seydlmayer : I. m. 86. o.

⁸² Reu : I. m. 42. o. Seydlmayer : I. m. 52. o. Über Kindererziehung 48. fej.

⁸³ Zezschwitz : System der Katechetik Erlangen. II. k. II. r. 28—29. o.

⁸⁴ Zezschwitz : System der Katechetik Erlangen. II. k. II. r. 90. o.

indított egy olyan pedagógiai fejlődési folyamatot, melynek azóta állandóan sokat köszönhetnek protestáns egyházaink. A pietizmus nagy pedagógusai nem emlékeltek növendékeikkel, esetleg azok számára érthetetlen anyagot, hanem minden megtanítandó részt és tételt darabjaira szednek szét, az így külön választott részeket megmagyarázzák s amikor így az egész anyag tartalma világos lesz, akkor következik az egyéni vallásos életre való alkalmazás. S amikor John Locke indítványára után⁸⁵ a bibliai történeteknek különösen Francke nevelő munkájában mind nagyobb szerep jutott, az azokban lefektetett vallás erkölcsi igazságok megtanítására azt a tételt állapították meg, hogy mindennél többet ér a példaadás és a személyes vallásos élmények hatása. Egyben ezzel az új tananyaggal s annak helyes módszeres alkalmazásával a pietizmus azt a hatást érte el, hogy ettől az időtől kezdve szűnt meg a káték egyeduralkodása.⁸⁶

Hübner már ismertetett könyvében még lehetőleg a forgalomban levő káték sorrendjében állította össze a bibliai történeteit s bár elhatározott célja nem volt az, hogy az érzelmen kívül egyébként is hasson a gyermek lelkére, történeteinek elbeszélés módja s azoknak szemléltetése olyan sikerült módon történt, hogy a gyermekeket minden elbeszélés után meggondolkoztatta, velük értelmi és akaratil funkciókat is végeztetett.

A sokratesi iskola képviselői⁸⁷ (Mosheim, Basedow, Dinter, Pestalozzi) a bibliai történetek abszolút fontosságát hangsúlyozták. Rámutattak arra, hogy Jézus is ezeket tanította. A módszert is javították annyiban, hogy a kötött elbeszélés helyett a szabad elbeszélést vezették be. Tételük az volt, hogy a tanítás kellemes, megkapó, szemléltető legyen s az életben útmutatásul szolgáljon. — A vallásos igazságokat a növendékek a logikai következtetések zárópontjaiként érje el. Az értelem foglalkoztatása a lényeg, miáltal ki-ki önerejéből jut el az igazságokhoz és az erkölcsi életideálhoz. Első látásra megkapó ez a rendszer s a maga idejében tudott is hatni, különösen a filantropinizmus formájában,⁸⁸ de később egyoldalúvá lett s az értelem fejlesztése mellett szem elől tévesztette a vallásos nevelés igazi céljait.

Tervszerű visszhatás volt erre Schleiermacher pedagógiai iránya, aki úgy theológiájában, mint ezen a területen is az érzelmi nevelés fontosságát hangsúlyozta úgy a családi nevelés keretein belül, mint az iskolai nevelésben is.⁸⁹ — Palmer és Zezschwitz,⁹⁰ akik az ő hatása alatt állanak s az újabb valláspedagógia hívei közül a valláslelektani irány képviselői ezt a célkitűzést mind átvették, de egyébként új utakon és új elvekkel függetlenítették magukat a három nagy szellem munkájától.

Herbart pedagógiai irányát a hégeli filozófiával való rokonsága miatt sohasem tudták igazán diadalra vinni sem ő, sem a tanítványai a valláspedagógia területén s teljes joggal állíthatjuk az újabbkori valláspedagógusok véleményével egyezően, hogy a mi munkánkban a herbarti pedagógia értékes elemeinek átvétele után, ma a gyakorlati és elméleti munkában vajmi kevés található.

Ha a legújabb kor valláspedagógiai irodalmára is tekintettel vagyunk, akkor bizonyos mértékben belevéve az eddig ismertetett rendszereket is, a következő csoportosításokat végezhetjük :

Dogmatikai irány : A katechumenok kora és képviselői, a reformáció kora és kateirói, később Palmer és Zezschwitz, legújabban Th. Kaftan, Steinmetz, Steinbeck, Knoke, Eckert, Bürckstümmer, Reu, az utolsó hármat lehetne nevezni szigorú confesszionális álláspontot képviselőknél is. Údvtörténeti, egyházi particularis szempontok hangsúlyozása mellett a katechizmus szellemében élnek elsősorban s ezt tekintik legfontosabb vallástanítási anyagnak s másodsorban való a

⁸⁵ Kabisch—Tögel : Wie lehren wir Religion. Göttingen. 1923. 214. o.

⁸⁶ Kabisch—Tögel : Wie lehren wir Religion. 124. o.

⁸⁷ Schian : I. m. 61., 95., 118., 193., 295. o.

⁸⁸ Schian : I. m. 199. o.

⁸⁹ Christliche Welt 1927. évf. áprilisi szám.

⁹⁰ Palmer : Ev. Katechetik 6. kiadás. Leipzig. 1875. Zezschwitz : System der Katechetik. Leipzig. 1864.

bibliai történetek tanításának szükségessége. Neveléstani céljaikban első a tan megtanítása, a módszer és a tanítási forma másodrendű jelentőségű.⁹¹

A herbarti iskola legnevezetesebb képviselői a két Staude és Traendorf s az a sok preparációs könyv szerzője, akiket nem lehet mind néven nevezni, mert számuk légió. Elvük a művészi katechizálás elérhetése s a gyakorlatban való megvalósíthatása. Mindenre gondoltak, csak éppen a gyermek felfogó képességeire nem. Céljuk az értelmi nevelés, egyoldalú intellektuális befolyásolása a gyermeki léleknek. Tanításuk lényege a kérdések ügyes megkonstruálása, amelyre szerintük minden gyermeknek felelni kell tudni. Munkájuk a rideg formákra épült fel s elfelejtették, hogy a vallástanításhoz mindenképp lélek szükséges.⁹²

A valláslélektani irány hívei: Pfennigsdorf, Niebergall, Kabisch, Tögel, Reukauf, Rickert, G. Traue.⁹³ Ezen iskola elméleti és gyakorlati utakon a tanításba lélektanilag megalapozott szempontokat vezetett be, különösen tekintettel van a gyermeklélektan megállapításaira s általában egész munkájukat jellemzi a különös figyelem a lelki tehetségekre. Nem kizárólagos érzelmi nevelést akarnak adni, hanem az érzelmek felkeltése útján akarnak a gyermek lelkében állandó vallásos érzéseket felkelteni. Ez az irányzat az, amelyik a bibliai történetek tanításának nemcsak szükségességét, hanem a többi tananyag mellett különös értékes voltát először merete hangsúlyozni.

A vallástörténeti iskola vezérei: Kessler, Pfleiderer, Carola Barth, Heyn azt szeretnék, ha már az elemi iskola felsőbb fokozatától kezdve összehasonlító vallástörténeti ismeretekre tanítanák a növendékeket s az a véleményük, hogy Istenhez akkor jut el legkönnyebben az ifjúság, ha a többi vallások ismerete mellett gazdagszik meg az evangéliumban. Hibája ennek az iskolának, hogy általában túlértékeli az ifjúság értelmi és érdeklődési képességeit.⁹⁴

A modern jelző illeti meg Baumgarten, Werdermann, Dörries munkásságát, akik ad hoc indítványaikkal akarják befolyásolni a valláspedagógiát, de bizonyára maguk is érzik azt — mivel iskolát nem tudtak olyan értelemben csinálni, mint a többi rendszerek képviselői —, hogy hatásuk nem lehet hosszú ideig tartó.⁹⁵

A munka-iskolai módszer vagy Arbeitsschulmethode, Gaudig, Eberhard, Emlein, Reukauf⁹⁶ vezetésével azt a célt tűzte ki, hogy az ifjúság öntevékenysége-

⁹¹ *Th. Kaftan*: Auslegung des lutherischen Katechismus. Bergas. 1925.
Steinbeck: Katechetik. Leipzig. 1914. és System der praktischen Theologie T. K. Leipzig, 1928.

Steinmetz: Katechismusgedanken. Göttingen. 1908.

Knoke: Recht und Pflicht der ev. Kirche. Gütersloh 1912.

Knoke: Praktische Theologie.

Eckert: Der christliche Unterricht. Leipzig. 1915.

Bürckstümmer: Die seelsorgerliche Behandlung des Kindes. Langensalza. 1924.

Bürckstümmer: Der Religionsunterricht in der Volksschule. München. 1913.

Reu: I. m.

⁹² *E. Thraendorf*: Allgemeine Methodik des Religionsunterrichtes. Langensalza.

R. Staude: Der biblische Geschichtsunterricht. 1916.

R. Staude: Preparationen zu den biblischen Geschichten. 1918.

⁹³ *Pfennigsdorf*: Wie lehren wir Evangelium. Leipzig. 1921.

Niebergall: Der neue Religionsunterricht. Langensalza. 1926.

Kabisch-Tögel: Wie lehren wir Religion. Göttingen. 1923.

Reukauf: Die Didaktik des ev. Religionsunterrichtes. Leipzig. 1914.

Rickert: Handbuch für den Religionsunterricht. 1911.

G. Traue: Religionspädagogik. Gütersloh. 1922.

⁹⁴ *Steinbeck*: Der religionsgeschichtlicher Unterricht in der Volksschule. Langensalza 1924. 12., 14., 16., 19. o.

⁹⁵ *Baumgarten*: Neue Bahnen. 1909.

Werdermann: Katechetisches Pflichtbewusstsein. Gütersloh. 1918.

Dörries: Erklärung des kleinen katechismus. Göttingen. 1911.

⁹⁶ *Gaudig*: Die Schule im Dienste der werdenden Persönlichkeiten. 1917.

Eberhard: Arbeitsschule und Religionsunterricht. Stuttgart. 1920.

Eberhard: Arbeitsschulmaessiger Religionsunterricht. Stuttgart. 1924.

Eberhard: Neuzeitlicher Religionsunterricht. Mannheim. 1924.

Emlein: Die biblische Geschichte. Langensalza. 1926.

Reukauf: Der. ev. Rel. Unter. als Erlebnis und Arbeitsunterricht. Ansbach.

nek segítségével a vallástanítás elevenebbé tételének s élményeken keresztül vallásos tettekre úgy neveltessék az ifjúság, hogy az ügyes, időleges hatások állandó életmegnyilvánulásokká alakuljanak át. (Tárgyalásunk további folyamán még visszatérünk a munka-iskolai módszer kérdésére.)

A művészi eszemen elbeszélők közül nevezetesebbek E. és O. Zurhellen, Agnes Petersen, Susanne Tank, Franhauser, akik műveikben egy határozott irányhoz sem tartoznak s helyes kifejezéssel a valláspedagógia ekletikusainak lehetne nevezni őket.⁹⁷

E felsorolt rendszerek némelyikével még találkozunk tárgyalásunk további folyamán, de azért már e helyen leszögezzük azt a véleményünket, hogy ez a sok próbálkozás nem azt jelenti, hogy a mindenkori vallástanítás eredménytelensége kívánta meg ezt a segítő nagy igyekezetet, hanem a tárgy fontosságának helyes értékeléséből születhettek meg a különböző rendszerek és elgondolások. Mindegyikben van érték s e sok munkálkodás áldás azok számára, akik hasonló tapasztalatokból kiindulva azt a célt tűzték maguk elé, hogy a jelenkori vallástanítást még jobbá és még eredményesebbé kell tenni, természetesen nem öncélból, hanem annak a hasznára s annak a közegyháznak a javára, amelyik kezdettől fogva abban igyekezett, hogy az ifjúságot megtanítsa az Evangélium bölcsességére.

4. Tantervek ismertetése tekintettel a bibliai történetekre.

Ha ebben a kérdésben a multat és a jelent vizsgáljuk s a ma érvényben levő didaktikai kérdésekre gondolunk, akkor vesszük észre, hogy ezen a téren nem várt nagy eltérések vannak. A tananyagváltások okát szinte lehetetlen is kikutatni s nem túlzott merészség azt állítani, hogy különösen új tantervek összeállításainál nem mindig juthatott kifejezésre a valláspedagógia követelése.

Az anyag nagysága sem volt mindig egyforma. Chrysosthomos pl. azt kívánta csak, hogy a 8—10 éves gyermek tanulja meg az özönvíz történetét, Sodoma elpusztulását, az egyiptomi eseményeket, általában az isteni büntető hatalmat.⁹⁸

Ha a régi magyar adatokat keressük, ott sok olyan adatot találunk, amelyek azt mutatják, hogy a kor kívánságainak megfelelően elég sok szerencsével jelölték meg a tananyagbeosztás lehetőségeit. Egyik régi utasításban azt olvassuk, hogy a cél a keresztyén vallás ágazatainak értelmes és fundamentális megtanulása, melyet a tiszta természeti vallás és a Szentírás mineműségéről és hasznáról való örökös ismeretnek kell követni.⁹⁹ Egy félszázaddal később a következő jól kiépített tanterv rendelete forog közkezen : I. o. Tanítandók az Ószövetségi szent történetekből azok, amelyek az Istennek az emberiség üdvözítésére tett intézkedéseit a gyermeki lélekhez alkalmazottan feltüntetik, vallásos erkölcsi érzelmeket és kegyességet ébresztenek, tanítandók továbbá az Újszövetségből Jézus élete történetének azon fontosabb eseményei, amelyeknek tudása után szent ünnepeink célját és rendeltetését növendékeink helyesen felfoghatják. A II. o.-ba folytatandók a történetek. A tanítás folyamán a tanító minden erővel odatörekedjék, hogy a gyermek a történetből erkölcsi tanulságokat vonjon le s azokat úgy tartsa meg, hogy bárki által felvetett kérdésekre kellőleg tudjon felelni.¹⁰⁰ A mult század hetvenes éveiben a következő, röviden körvonalazott tanterv volt használatban : I. o. anyaga a gyermek elméjéhez szabott imák, erkölcsi és illedelmi szabályok, Isten ismeretére való vezetés. II. o. Ó- és Újszövetségi történetek el-

⁹⁷ E. és O. Zurhellen : Wie erzahlen wir den Kindern die biblische Gesichte. Tübingen 1920.

Frankhauser a 45. sz. alatt idézve.

Agnes Petersen, Susanne Tank, Eberhard : Arbeitsschulmässiger Rel. unt. című művében.

⁹⁸ Seidlmayer : I. m. 48. o.

⁹⁹ A tanításmódja, amelyet követnek, a helvetika konfessiót tartó Dunán innen levő Pesten. 1801. 4. o.

¹⁰⁰ Népiszkolai szervezet, megállapított Debrecenben, nyomtatott Pápan. 1859. 8. o.

beszélő modorban. III. o. Bibliai ismerettan. IV. o. A gyermek elméjéhez alkalmazott hittan.¹⁰¹

Egy évtizeddel később a következő tanterv igyekezett nagy népszerűséghez jutni : I. o. Figyelmeztetés a családi élet körében s a természet jelenségeiben nyilatkozó Istenre, különösen, mint olyanra, aki minket szeret s viszont-szeretetünkre méltó, mint olyanra, aki gondunkat viseli, kihez imádságainkkal fordulhatunk ; mint olyanra, aki mindent tud s lelkiismeretünkben nyilatkozik. Tehát a lelkiismeretesség s erkölcsi fogékonyság felébresztése s ápolása. És utalás a gyermekszobából ismeretes ember — s különösen gyermekbarátra, Krisztusra, az emberek tanítójára. II. o. Az első osztály tananyagának ismétlése után Jézus születése, a pásztorok, A keleti bölcsek, Heródes rossz szándéka és menekülés Egyiptomba A 12 éves Jézus, Jézus megkereszteltetése és előkészülése (megkísértetése), Jézus fellép, mint tanító, Az apostolok hívása, tanítása, Az apostolok kiküldése, Az utolsó vacsora s a búcsúzás, Jézus utal halálára (a rosszak haragusznak rá) Jézus elfogatása, Jézus elítéltetése, Fölfeszítése, Jézus imája a keresztfán, Jézus halála és eltemetése, Jézus feltámadása. III. o. Az előbbi évek anyagának ismétlése után : A templom megtisztítása, A szombatnap megítélése, Az apostolok kit látnak Jézusban, Jézus mint a népnek jóltevője, A naini ifjú, A kapernaumi százados stb., A hegyi beszéd, annak szelleme, mint ok a farizeusokkal való összeütközésre, A farizeusok rajzolója, Jézus bevonulása Jeruzsálembe, A farizeusok diadala, Jézus diadala a farizeusok diadalát lerontja. IV. o. Ábrahám hivatása, hite és szövetsége Istennel, megpróbáltatása, Jákób az égi lajtorját látja, József története, Jákób költözködése Egyiptomba, Mózes születése és élete, A kivonulás, törvényhozás, Vándorlás a pusztában, Isten gondviselése, A honfoglalás, Jozsue, Dávid és Góliáth, Az ország kettészakadása, a hanyatlás, Izrael bukása, Juda bukása, A fogság és király várása, A fogság utáni helyzet, A római hódítás és a messiási remények feltüntetése. V. o. A parabolák olvastatandók és magyarázandók és az egyháztörténet rövidebb része. VI. o. Az egyháztörténet bőven és Luther kiskatéja a váltanok nélkül, mert az már a konfirmációi oktatás dolga.¹⁰²

Körülbelül ebben az időszakban a következő jól kiépített tanterv volt használatos Debrecen vidékén : I. o. Az ember teremtése, Ábrahám kihívása, Ábrahám és Lót elválnak egymástól, Babel tornya, József története, Józsefet eladják bátyjai, József a tömlőcben, József nagy úrrá lesz, József bátyjai Egyiptomban, József gondját viseli öreg atyjának, Mózes születése, Izrael népe kiszabadul Egyiptomból, Dávid és Góliát, Jézus születése, Napkeleti bölcsek, Jézus 12 éves korában, Jézus csodatételei, kánai mennyegző, Egy főember fiának meggyógyítása, Jairus leánya, Az özvegyasszony fia, Jézus és a gyermekek. II. o. A világ teremtése, Isten Ábrahámmal szövetséget köt, Izsák házassága, Ézsau és Jákób, Mózes, Egyiptomból kijövetel, Törvényadás, Sámuel, Ruth, Saul, Dávid és Jonathán, Saul üldözi Dávidot, Dávid mint király, Absolon, Salamon, Templomépítés, Keresztelő János bizonyosságot tesz Jézus Krisztusról, Jézus és a halászok, Jézus és a tanítványai, Jézus lecsendesíti a vihart, Jézus a názáreti iskolában, Jézus utolsó útja Jeruzsálembe, az Úr vacsorájának szereztetése, Jézus a Getsemáné kertben, Jézus halálra ítéltetik, Jézus a keresztfán, Jézus eltemettetése, Jézus feltámadása, Jézus megjelen tanítványainak, Jézus Krisztus mennybemenetele, A Szentlélek kitöltése. III. o. A teremtés, Az Édenkert, Az első bűn, Kain és Ábel, Az özönvíz, Babel tornya, Ábrahám elhívása, Ábrahám és Lót, Zsodoma és Gomora, Izsák megáldoztatása, Izsák házassága, Ézsau és Jákób, Izsák megáldja fiát, Jákób bújdosása, A kibékülés, József és bátyjai, József tömlőcben, József felmagasztaltatása, József megismerteti magát testvéreivel, Jákób Egyiptomban, Jób, Mózes születése és futása, Mózes elhívása, Mózes Fáraó előtt, Az Egyiptomból kijövetel, A pusztában vándorlás, A törvényadás, Az aranyborjú, Kánaán földje, Mózes halála, Kánaán földjére bemenetel, Jerikó, Józsué, Bírák, Gedeon, Sámson, Ruth, Éli

¹⁰¹ Az 1871-iki dunamelléki egyházkerület jegyzőkönyve.

¹⁰² *Hörk József* : Vallástanítási tanterv az elemi iskolák részére. Eperjes. 1885. 10—19. o.

és Sámuel, Saul, Sámuel felkeni Dávidot, Dávid és Góliát, Saul üldözi Dávidot, Saul halála, Dávid király lesz, Dávid mint király, Dávid bűnbánata, Dávid halála, Salamon, A templomépítés, A két ország, Illés próféta, Baál papjai, Nábót szőlője, Illés égbe ragadtatása, Elizeus, Izrael országának vége, Jónás próféta, Juda országa, Babiloniai fogság, Dániel, A három férfiú, Az oroszlánok verme, A fogságból visszatérés, Eszter. IV. o. Keresztelő János születése, Jézus születése, Jézusnak a templomban való bemutatása, A napkeleti bölcsek, Az Egyiptomba futás, A 12 éves Jézus a templomban, Keresztelő János, Jézus megkereszteltetik és megkísértetik, Jézus tanítványokat választ, Kánaáni mennyegző, Samáriai asszony, A fő ember fia, Jézus Názáretben, Péter halászata, A hegyi beszéd, A kapernaumi százados, Jézus lecsendesíti a tengert, A gutaütött, Jairus leánya, Naini városi ifjú, Keresztelő János tanítványait Jézushoz küldi, A Megváltó, A búza közé vetett konkoly, A mennyegző, A tékozló fiú, Az irgalmas Samaritánus, A gazdag és a Lázár, A gazdag ember, A farizeus és a publikánus, Szőlő munkások, Irgalmatlan szolga, A tíz szűz, Az utolsó ítélet, Jézus különböző alkalmi tanításai, Keresztelő János halála, Ötezer ember jóltartása, Jézus a tengeren, A kanaánita asszony, A vakon született, Lázár feltámasztása, A császár adója, Jeruzsálem elpusztulása, Jézus utolsó útja Jeruzsálembe, A husvéti bárány, a lábmosás és utolsó vacsora, Jézus a Getsemáné kertben, Jézus elfogatása, Jézus a nagy tanács előtt, Jézus Pilátus és Heródes előtt, Jézus halálra ítéltetése, Jézus halála, Jézus eltemetése, Jézus feltámadása, Jézus megjelenik Máriának, Jézus megjelen tanítványainak, Tamás, Jézus Galileában. A keresztség szereztetése, Jézus Krisztus mennybemenetele, A Szentlélek kitöltetése, Péter megvallja a Krisztust nyilván, István vértanú, A szerecsen komornyik, Pál megtérése, Kornélius százados megtérése, Pál első térítő útja, Pál Filippi, Athén és Ephesusban, Pál fogsága és útja Rómába.¹⁰³

A magyarhoni evangélikus egyetemes egyház érvényben levő minimális tanterve a következő : I. o. Ádám és Éva, A világ teremtése, József, Dávid és Góliát, Jézus születése, A 12 éves Jézus, Jézus és a gyermekek, Az irgalmas samaritánus, A naini ifjú, Jézus halála és feltámadása. II. o. Az első osztály ószövetségi történeteinek kívül József története teljesen, az Újszövetségből az első osztály anyagán kívül még a napkeleti bölcsek, A magvető, A kánaani mennyegző, Jézus ötezer embert megalégit. III. o. Nőé, Ábrahám, Ézsau és Jákob, Mózes születése és a törvényadás, Gedeon, Sámuel, Keresztelő János, Jézus megkísértése, A tanítványok, A samáriai asszony, Az Úrtól tanult imádság, Mária és Márta, Jézus bevonul Jeruzsálembe és megtisztítja a templomot, Az utolsó vacsora, Getsemáné, Jézus a főpap előtt, Jézus megfeszítettése, eltemetése, feltámadása és mennybemenetele, A Szentlélek kitöltése, Pál megtérése. IV. o. Mózes a hóreb hegyén és a Fáraó előtt, Izrael kiköltözik Egyiptomból, A törvényadás, Kánaán elfoglalása, Saul, Dávid, Salamon, Illés, Jób, Példázatok a megtérésről, a magvetőről, konkolyról, mustármagról, a kovászról, a tékozló fiúról, a királyi mennyegzőről, az irgalmatlan szolgáról, a gazdagról és Lázárról, a nagy halfogásról, Jézus lecsendesíti a tengert, a kapernaumi százados.

A tanterv bírálatos ismertetése helyett legyen szabad idéznünk az alábbiakat : A régi tantervek két ismertető alapvonása és jellemzője : vagy a koncentrikus körök alkalmazása a tantervekben, vagy a kultúrtörténeti fokozatok figyelembevétele. Az első lényege abban áll, hogy az első tanítási évben az ószövetségi családi történeteket s egyszerű, Jézusról szóló történeteket vezettek be, melyeket a következő évben ismételték és újakkal egészítettek ki. Ilyen eljárás mellett remélték elérni azt, hogy a tanuló ifjúság a megtanított bibliai történetek szelleméből és tartalmából általános bibliai ismereteket szerez. E beosztás ellen többek között azt hozták fel, hogy az ifjúság ilyen csoportosítás mellett sohasem fog szigorúan összefüggő teljes egészet kapni s a többszöri ismétlések eltompítják az eredeti hatásokat s így lassan elveszti a gyermek nemcsak az érdeklődését, hanem a történetekben régebbi fellelt örömét. Ezt a beosztást ezen okok miatt váltotta fel a

¹⁰³ Kovács Lajos : Vezérkönyv a bibliai történetek tanításához. Debrecen. 1876. 60—180. o.

kultúrtörténeti fokozatok rendje és beosztása. E rendszernek az a lényege, hogy a történeti fejlődések fokozatai nemcsak a tömegek lelkében mennek végbe, hanem az egyes emberekben is s ezt a tételt vallva, nem enged semminemű ismételtetést sem, hanem fejlődési rendbe osztva a történeteket, 8 évre terjedő tantervet állapított meg s meggyőződésben végezteti a munkáját, hogy ez a beosztás jobban megfelel az egyház és a valláspedagógia követelményeinek.¹⁰⁴

A zwickaui tételek nyomán született meg az a keresztyén vallásoktatási tervezet, amely a régi dogmatikai oktatás helyett a példáknek a sorozatát gyűjtötte össze a különböző történetekből s pedagógiai szempontok szerint a gyermek lelkének megfelelően olyan csoportosításokat készített, amelyeknek a vázlatos tételei a következők volnának: gyermek és szülők, testvérek és pajtások, természet és Isten, szülői ház, munka, bűn, stb.¹⁰⁵ s ezt a próbálkozást azután úgy lehetne folytatni, hogy a bibliai történetek alap gondolata helyett már a címben is az erkölcs tanítás tételei következnenek s akkor egy ilyen terv végiggondolása után joggal kérdezhetjük, hogy mi lehet egyáltalán a vallás tanítás anyaga s számot vehetünk azzal a kérdéssel is, hogy vajjon az egyház bizonyos érdekeinek szem előtt tartásával s érdekei megvédésének szempontjai szerint kell-e tanterveket csinálni, amelyek állandó érvényben maradnak, vagy pedig az egyház ama hivatalos szervei, akik hivatottnak érzik magukat ilyen tervek készítésére, csak a pedagógia követelményeire tudnak gondolni.¹⁰⁶

Ilyesmi jut eszébe az olvasónak akkor, amikor a református konvent által elfogadott elemi iskolai tervezetet maga előtt látja s ha az egyes osztályok tananyag összeállításánál ilyen hatásokat vél felfedezni, azt az el nem nyomható gondolatát hallja, hogy a jelenlegi terv legközelebbi átdolgozása fedni fogja-e egyáltalán s nagy vonásokban is „a vallásoktatási tervezeteket“.

I. o. Anyai szeretet (Mózes anyja, Sámuel), Atyai szeretet (Jákób, József), Testvéri szeretet (József és testvérei), Szülők iránti szeretet (József és Jákób), Isten szeretete az emberek iránt (A teremtés, Illés, Jónás, Jézus elküldése, Karácsony), Az ember szeretete Isten iránt: Ábrahám, Dávid, A tanító és tanítvány szeretete.

II. o. Ismétlésül, de új példákkal, az anyai szeretet, Jézus anyja, Ágoston anyja (?) atyai szeretet, a tékozló fiú atyja, Dávid és Absolon, A gyermek engedelmissége, A 12 éves Jézus a templomban, Testvéri szeretet, Lázár, Mária, Márta, Rokoni szeretet, Ábrahám és Lót, Eszter, Baráti szeretet, Dávid és Jonathán, Istent isztelete és szeretete, Jób és Dániel, A tanító és tanítvány szeretete, Jézus és János apostol, Hazaszeretet, Jézus megsiratja hazáját.

III. o. A még hiányzó és általánosságban használt ószövetségi történetek és Jézus Krisztus élete.

IV. o. Jézus Krisztus tettei és tanításai.

Idegen tervezetek közül az összehasonlítás kedvéért néhányat leközlünk. Az amerikai Reu elemi iskolai tervezete a következő: 1—3 iskolai év: ahogy Isten a világot megteremtette, ahogy az első embert boldoggá tette, ahogy az emberek vétkeztek; Krisztus eljövetele, a napkeleti bölcsek, a 12 éves Jézus a templomban, Jézus a tengeren, naini ifjú, kánaí mennyegző, Jézus és a gyermekek, Jézus jeruzsálemi bevonulása, nagypéntek, húsvét, pünkösöd, Ábrahám története, Jákób és József története. II. fokozat: Az eddigiek ismétlése után Mózes, a bírák, Saul, Dávid, Salamon, Keresztelő János, Jézus nyilvános fellépése, Jézus a betegek gyógyítója, a bűnösök megváltója. III. fokozat. Ó- és újszövetségi üdvtörténeti sorrendben a szokásos teljes anyag.¹⁰⁷

Ziller beosztása: 1. mesefok, 2. robinzon fok, 3. Ósatyák kora, 4. bírák kora, 5. Izrael királyai, 6. Jézus ideje.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Niebergall: Der neue Rel. Unt. 245.

¹⁰⁵ Niebergall: Der neue Rel. Unt. 246.

¹⁰⁶ Niebergall: Der neue Rel. Unt. 247.

¹⁰⁷ Reu: I. m. 194. o.

¹⁰⁸ Reukauf: Der Ev. Rel. Unt. als Erlebnis u. Arbeitsunterricht. 101. o.

Hasonló meggondolás s szempontok szem előtt tartása látszik azon a tanterven, amely legutóbb Hildburgshausenben jelent meg.¹⁰⁹ E tervezet azonkívül, hogy az alsóbb tagozatokban teljesen alkalmazkodik Ziller elgondolásaihoz, a fokozatokon jónak látja a vallástörténeti iskola indítványait is elfogadni s összehasonlító vallástörténet formájában ismerteti azokat a vallásos gondolatokat, amelyeket az eddigi tapasztalat szerint a bibliai történetek formájában nem lehetett eléggé gyümölcsöztetni.

A mai német tantervekben sem rendszer, sem egyöntetűség nem vehető észre és a Reichsschulgesetz harcai miatt a helyzet az, hogy inkább a régi tantervek vannak érvényben, melyeket az alábbiakban közlünk. Legtöbb esetben azonban mégis az a helyzet, hogy az első évben ószövetségi történeteket tanítanak és a felsőbb osztályokban tetszés szerint használják fel az egyes történeteket.

Reukauf tervezete : 1. év. Jézus gyermekkora és életéből rövid és egyszerű történetek. 2. év. Teremtés történet, ósatyák kora, József és Jézus életéből részletek. 3. év. Ábrahám, Jákób, Mózes története. 4. év. Bírák kora, Krónikák. 5. év. Jézus élete és megváltói műve.¹¹⁰

Bajor tanterv : I. o. Bibliai képek Jézus életéből. II. o. A teremtéstörténet s vele rokon történetek, Jézus mint segítő. III. o. Ósatyák, Jézus csodái, szenvedése, húsvét. IV. o. Mózes, Saul, Dávid, Salamon. V. o. Jézus gyermekkora, működése. VI. o. Jézus mint próféta, Isten báránya, a feltámadott mennybenetele.¹¹¹

A bemutatott tervezetek mindegyike olyan, aminek a háttérében vagy a tradíció vagy valami modern törekvés volt az indító ok. Egyikről sem lehet azt állítani, hogy a gyakorlatban ilyen irányelvek mellett eredményes tanítást ne lehetne végezni. Az általános összehasonlítás a magyar és idegen tantervek között arról győz meg minket, hogy a magyar tantervek készítői vagy ugyanolyan tradícióhoz ragaszkodtak, mint a külföldiek a tanterveiknél, vagy pedig rájuk is hatottak a modern törekvések.

Ha röviden jellemezni akarnám és egyben bírálni is a felvonultatott tanterveket, akkor a következőket mondhatnám : A múlt század valamennyi tantervének fontos terve a bibliai történetek lehetőleg teljes mértékben való kimerítése s a teljesség kedvéért néha vétettek a pedagógia ellen. Ezen időből legszimpatikusabb tanterv a Hörk-féle az első osztály anyagának megállapításaitól eltekintve, pedagógiailag legkönnyebben ez oldható meg s az Ószövetséggel szemben tanúsított idegenkedése a sikerült összeállítás miatt megbocsátható. A legújabb idők tantervei közül az evangélikus egyház tanterve a dogmatikus álláspont és üdv-történeti rend merev megtartását mutatja s mert a koncentrikus körök ideológiájában él, azért nem mondható teljesen sikerültnek. A református konvent terve a modernség bélyegét hordozza magán s az újszerűség elveivel akar hatni s nem gondol arra, hogy a bibliai történetek tanítása elsősorban a bibliai történetek megtanítását jelenti. Az a látszólagos célja, hogy a gyermeki lélekhez alkalmazkodóan válogat össze tanításokat, sikerültnek nem mondható.

Fontos-e egyáltalán a tanterv ? Ahogy dolgozatunk elején jeleztük, olyan nagy elmék, mint Augustinus és Chrysosthomos fontos pedagógiai tételként tanították : oktass, taníts egyénileg s ez a megállapításuk bizonyára nemcsak a módszerre vonatkozott, hanem arra a szabadságra is, hogy a vallástanítónak jogában áll a tanítási anyag sorrendjén változtatni s némely történetet törölni vagy belátása szerint mással felcserélni. Ilyen szabadságot ma sem lehet korlátozni s a nálunk szokásos általános szabadossági gyakorlat mellett megtörténhetik az, hogy a megírt tanterv csak írás marad, mert olyan jó tanterv, mely mindenki által elfogadható volna, szinte elgondolhatatlan. Ilyen meggondolások mellett legjobb arra az elhatározásra jutni, hogy mivel a bibliai történetek mindegyike egyformán értékes, a lényeg minden tantervnél csak az lehet, hogy ne általánosító

¹⁰⁹ Niebergall : Der neue Rel. Unt. 247. o.

¹¹⁰ Reukauf : I. m. 101—102. o.

¹¹¹ Reukauf : I. m. 104. o.

szempontok szerint csak elvek taníttassanak, hanem történetek Istenről, Jézus Krisztusról s általában olyan történetek választassanak ki, amelyek a gyermek értelmi képességének megfelelően ügyesen vonultatják el a gyermekek előtt azt a sok evangéliumi gyönyörűséget, amelyről azt kell, hogy észrevegye a gyermek, hogy azt neki tudni, hinni kell s hogy jó, ha azokat mindig élénk emlékezetében tartja.

Minden tantervet összehasonlítva s a különböző érdekeket összekapcsolva a következő tantervet tartom olyannak, amely minden követelménynek megfelel:

I. o. Teremtéstörténet, Ádám és Éva az Éden-kertben, Jézus születése, Jézus szereti a gyermekeket, Irgalmas samaritánus, Naini ifjú, Jézus halála és feltámadása.

II. o. József története egészen, Dávid és Góliát, A 12 éves Jézus a templomban, A magvetésről szóló példázat, A farizeus és a publikánus, Jézus lecsendesíti a tengert, Jézus szenvedéstörténete.

III. o. Az özönvíz története, Mózes születése, Absolon, Salamon, Jézus megkísértése, Jézus megváltói munkája és a következő tanítások: a konkolyról, ki az igazi felebarát, irgalmatlan szolgál, a gazdag és a Lázár, Jézus csodái: a jairusi leány, kánai menyegző, a vak meggyógyítása, Péter, Judás.

IV. o. Mózes története egészen, Jób, Illés próféta, Keresztelő János, Mária és Márta, Samáriai asszony, Jézus élete és szenvedéstörténete egészen, Jézus tanítása, A tékozló fiú, A hegyi beszéd parabolikus részei, Lázár feltámasztása, Az első Pünkösd, Pál megtérése.

5. Az Ószövetség kérdése.

Régóta folyik az az irodalmi és valláspedagógiai vita, hogy az ószövetségi bibliai történetek hasznosíthatók-e egyáltalán még a keresztyén ifjúság vallásos nevelésénél. Sokan azt hangsúlyozzák, hogy a keresztyén családok célja nem lehet az, hogy gyermekeik zsidó erkölcsi ideálok hatása alatt neveltessenek. A felvilágosult elemek azt hangsúlyozzák, hogy mivel ezekben az ószövetségi történetekben nemcsak, hogy Krisztus nem szerepel, hanem ezenfelül minden történetnek mese vagy monda jellege könnyen beigazolható s mivel mindezek felül a történetekben rengeteg az erkölcstelenség s a rosszat mutató példa, teljes mértékben törlendők a vallástanáítási tananyagból.

Az itt felsorolt kifogásokon kívül a legerősebb támadást történeteink ellen Fr. Delitsch¹¹² intézte s tanításai gyorsabban terjedtek, mint azt gondolni lehetett volna s a mai keresztyén közvélemény nagy része az ő hatása után egyenesen követeli, hogy az ószövetségi történetek törültsenek a tankönyvekből. Delitsch legérdekesebb megjegyzései a következők: „A Genezistől Dánielig tartó könyvek sorozata a ma élők szempontjából vallási tekintetben a keresztyének számára teljesen nélkülözhetők“, „ami az Ószövetségnek az iskolában való használatát illeti, nagyon jól tudom, hogy sok neves pedagógus van, akik a bibliai teremtéstörténetet a vallástanáításból nem akarják kiküszöbölni. De akkor azt is még kellene mondani a gyermekeknek, hogy ezek s ez a történet a babyloniaktól származik. a József története a maga hatását meg fogja tenni ugyan, de a többi helyett jobb volna germán mithoszokat tanítani.“¹¹³ Ugyanilyen stílusban támadja a tíz parancsolatot, melynek szerinte nincsen semmi erkölcsi tartalma s különösen a Ne ölj parancsolatot gúnyolja ki.

Ezek a nyilatkozatok nem jelentenek feltétlen antiszemitizmust s olyan követelményeknek is lehetne nevezni ezeket, amelyek az Újszövetségben nagyobb s előbbivel összehasonlíthatatlan erkölcsi fölényének természetes következményei. Ha ilyen szempontok valaha is diadalra jutnának, akár a tudományos munkálatok, akár valami modern valláspedagógiai követelés kényszer hatása alatt még

¹¹² Fr. Delitsch: Die grosse Täuschung. Lorch. 1924.

¹¹³ Fr. Delitsch: Die grosse Täuschung. I. kötet 95., 97., 98. o.

az egyházak tiltakozása dacára is, ebben a forradalmas újításban bizonyos sorrend szerint követnék egymást a különböző egyházak. Akadna közöttük olyan, amelyik vitális érdekének tartaná a megtartását s további valláspedagógiai értékesítését. Ilyen volna a református egyház. Kálvin dogmatikai felfogása s a református egyház énekköltészete, liturgiai berendezése nem nélkülözheti az Ószövetség vallásos világát. Dogmatikai egységét és tanrendszerét, mint belső magot az Ószövetséggel övezte körül, mely mint védő burok óvja azt a belső tartalmat, ami az Újszövetség tanítása alapján megváltozhatatlan lényege. Így ez a keret jelentőségű rész, mint ezoterikus anyag másodrendű jelentőségű, de az elsőtől mégis elválaszthatatlan. Ugyanez a megállapítás vonatkozik a római katolikus vallástanításban a szentek tiszteletének tanítására s az evang. egyházban tradicionális alapon a belső kegyesség hangsúlyozására.¹¹⁴

Ha azonban mégis komoly formában megismétlődne sokszorosán ez a követelés, hogy az ószövetségi történetek törültsenek a vallástanítási tananyagból, akkor eszmélünk rá a kérdés megoldhatatlan voltára igazán, mert rögtön utána arra kell gondolnunk: mit teszünk az ószövetségi történetek helyébe? A mese vagy robinzon fokozatot iktassuk be, amelyek semmiképen sem lehetnek előkészítői sem Jézus élete történetének, sem az újszövetségi történeteknek, eltekintve attól, hogy ilyen kezdési fokozatok beállításával vallástanításunk már nem vallástanítás, hanem balrakanyarodás az erkölcsstanítás felé. Ebben a valószínűségi tétel felállításban arra kell gondolnunk, hogy Magyarország miért próbálna most meg azzal a jellemnevelő és fejlesztő tanítással, ahogy azt Svájc és Franciaország már évtizedek óta végezteti, amikor éppen ezekben az államokban az erkölcsi oktatást megalapító vagy ennek a rendszernek híres pedagógusai ma őszintén hangsúlyozzák, hogy jellemképző ereje csak a vallásos nevelésnek van, közelebbről éppen a bibliai történetek tanításának.¹¹⁵

E negatívumokkal szemben a következő ellenérveket lehet felhozni: Az ószövetségi történetekben megnyilvánuló természetes élet, az a közvetlenség, amely minden történetnél elmaradhatatlan, a családi élet szép és taszító példái, a természet dicsérete és szeretete, Isten anthropomorphistikus formában való megtapasztalása, ami a gyermekeknek különösen kedves gondolat (Isten az Édenkertben sétál), a szereplő személyek eleven és élő dialogusai mind olyan dolgok, amelyek a gyermek érdeklődési körének különösen megfelelnek s képzelőerejüket ezek hallatára olyan kérdések töltik meg és ki, amelyek helyes irányban vezethetők és fejleszthetők.

Az első és legsikeresebben működő vallástanító Jézus Krisztus is ezeknek a történeteknek az ismeretében és alkalmazásában tudta úgy hasznosítani az újszövetségi történeteket, hogy felnőttek, gyermekek hallgattak beszédére s követni igyekeztek azokat. Jézus Krisztus a valóságban is ott van minden ószövetségi bibliai történetnél. Ott van Kain és Ábel mellett, Ézsau és Jákob vétkezését is látja s amikor a gyermek József tragédiájának kezdetét látja, amikor átéli ezeket a történeteket szívében a múlt s az ó-ember iránti őszinte részvét hangjai szólalnak meg s természetessé lesz az a tanítása: engedjétek hozzám jönni a kisdedekeket, hogy soha többé így el ne tévelyedjenek. De ez az akkori idők szellemével ellenkező evangéliumi felhívás csak akkor értékelhető igazán, ha előttünk áll az Ószövetség sok, elrettentő és visszataszító testvéri viszálykodása, amelyeknek tragikus befejezései egyenesen kötelező erővel értették meg mindenkivel, hogy az erkölcsi nevelés felfelé fejlődő s a természetes s velünk született rossz állapotból, az alacsony fokozatból kiindulónak kell haladni addig, amíg meg tudjuk érteni az evangéliumi történetek szellemét és ránk nézve mindig kedvező parancsolatait. Ott van Jézus Krisztus az engedelmes s gyermekét feláldozni kész Ábrahám mellett s megszerette őt, mert ő is ezt a példát hagyta ránk, engedelmes volt a keresztfának haláláig. Maga előtt végigvonultatta az Ószövetség minden szereplőjét valamilyen formában a tanításai folyamán s a legcsendesebb eseménye is,

¹¹⁴ Csikesz S. előadásai.

¹¹⁵ Foerster : I. m. 47., 62., 78., 93., 107., 202. o.

amit az evangéliumok feltártak minékünk Róla, egy-egy reflexiózó felelet voltak az ószövetségi történetek szereplőinek. (A pusztában való lelki küzdelme pl. válasz, felelet és intés volt az elbukott Dávidnak, Salamonnak s Jób halála utáni előszóval való megdicsőítése.)

Ha az Ószövetség történeteinek a legmélyére tekintünk, lehetetlen nem azt a megdönthetetlen álláspontot elfoglalnunk, hogy abból semmiképpen sem engedhetünk. Különösen a magyar protestantizmus s általában a magyarság multjából kiindulva természetes ez az állásfoglalás, hiszen a magyar politika és egyháztörténelem tele van a zsidóság történetéhez hasonló eseményekkel. Ilyenek az Ázsiában való rabszolgaság, a vezérek kora, a fejedelemségek ideje után a királyság kora. A nemzetet bűnbeesése után érik nálunk éppúgy a csapások és szenvedések, miként azt a zsidóknál láttuk s az idegen betörések, a tatár, török veszedelmek, a megszállók kegyetlenkedései, Trianon mind Istennek hasonló okokból reánk mért büntetései. A szabadulást minden ilyen időnkben — azt kell tanítanunk — csak úgy várhatjuk, mint ahogy Izrael is várta a próféták működése és intelmei alapján.¹¹⁶

Számolnunk kell azzal is, hogy a folyton fejlődő gyermeki lélek az ifjúkorban felvett hatásokat őrzi meg a legjobban s van-e történet, amely minden agresszív s ildomtalan felszólítás nélkül hatalmasan prédikálja az igaz erkölcsiség diadalmaskodó erejét, ahogy azt a József esetében megtanulhatja az ifjú, hogy a Potifárnéktól miért jó, ha óvja magát. A történetet zsenge gyermekkorban tanulja meg a gyermek s erkölcsi hatása mindaddig szunnyadozik, míg ifjúvá serdül s hasonló helyzetben ennek az indítása nyomán hasonlóképpen fog ellenállani a gonosznak.

Ha bármilyen térre is tekintünk az Ószövetség nagy kérdésével kapcsolatban, végső döntésünk mindig csak az lehet, hogy annak valláspedagógiai értékeiről nem szabad és nem lehet lemondani. Egy ilyen vélemény megszilárdulásához és állandósulásához nem az szükséges elsősorban, hogy valaki feltétlen híve legyen az üdvtörténeti rend pontos betartásának, vagy hogy a dogmatikai szempontokat soha szem elől ne téve, ha nem is éppen az eredendő bűnre gondolunk, hanem legelsősorban a valláspedagógiai megfontolások kell, hogy ide elvezessenek, hogy az Ószövetség kiválasztott s a gyermeki lélek irányítását munkáló történetei mindig megmaradjanak a protestáns vallástanítási anyag integráns részei gyanánt.

6. A bibliai történetek tanításának előfeltételei.

A valláspedagógiai propedeutika fejezetei még nincsenek megírva, de ma különösen nehéz volna megírni, amikor teljesen kialakult s a gyakorlatban nagyon jól bevált rendszerről alig lehet beszélni. Mégis ki kell térnünk itt néhány olyan kérdésre, amelyeknek megvilágítása a továbbiak szempontjából feltétlenül szükséges.

A) *A vallástanító személye.* Minden katechetikának és valláspedagógiai munkának érdekes fejezetei azok a feljegyzések, indítványok, amelyeket mint követelményeket szegeznek neki az ifjú vallástanítónak. Pál apostol Timótheusnak egyszerűen csak azt írja, hogy „taníts“, az őskeresztyénség idejében azokat a presbitereket becsülték meg, akik a tanításban jó munkát végeztek¹¹⁷. Luther azt mondja : „ahol az iskolamester istenfélő és a gyermekeknek Isten igéjét és az igaz hitet tanítja és keresztyén fegyelmézést mutat, azok az iskolák erőteljes és örökkévaló kongresszusok“...¹¹⁸ továbbá azt is mondja, hogy „hivatottnak érezze magát, nem a saját döntése, hanem a kötelességérzet és engedelmesség alapján arra, hogy nyilvánosan megjelenjen a világ előtt... és frissen és hűségesen hirdesse az igét“.¹¹⁹ Ezt a második idézetet ugyan elsősorban a lelkipásztorra érti,

¹¹⁶ Csikesz S. előadásai.

¹¹⁷ I. Tim. 5. r. 17. v. II. Tim. 2. r. 24. v.

¹¹⁸ Martin Rade : Luther in Worten aus seinen Werken. Berlin. 1917. 102. o.

¹¹⁹ Martin Rade : Luther in Worten. 276. o.

de az akkori időben lelkész és vallástanító lelkész megkülönböztetés nem lévén, természetesen vonatkozik ez a megállapítás az utóbbira is.

A pietizmus természetes követelése az, hogy vallástanítást csak az végezhet, aki maga is megtért lélek. A dogmatikusok a vallástanítótól szigorú confessionális meggyőződést és az írott elvekhez való törhetetlen s fanatikus rajongást követelnek. A biblikus irány híveinek főfeltétele a Szentírás szeretése. A racionalizmus idején meg nagy kultúrkészséget s az akkori modern theologiai tudományok pontos ismeretét kívánták meg tőle. Személyisége, egyénisége, kultúráltsága hitvallásos meggyőződése kétségtelenül mind törölhetetlen fontosságú követelmények s mindezek bármelyikével kell párosuljon a valláspedagógiai készség, ami lehet nála a karizma dolga s lehet hosszú tudományos és gyakorlati tapasztalatok eredménye, de ilyen kívánságok pozitív birtoklása sem biztos garancia a vallástanítás értékes voltát illetőleg. Mindezen erények nélkül szűkölködhetik valaki s munkája mégis eredményesebb lehet, mint bármely jobb készütségű s sok követelménynek megfelelő vallástanító munkája, mert a tanítása, a beszélgetése, a tárggyal való foglalkozása, a gyermekben állandóan azt az érzést kelti fel, hogy az a vallástanító egész határozottsággal igen jó ember. A gyermek ilyen személyválogató munkája közismerten igen találó szokott lenni s megeshetik, hogy ugyanez a vallástanító az őt bírálók és megítélők szemében olyannak látszik, mint akinek a valláspedagógiai arravalósága igen keveset ér. Ilyen értékelési hibák azért csúszhattak bele az egyházi köztudatba, protestáns egyházaink vallástanítási problémáival kapcsolatban, mert túl magas volt a követelés s ma is olyan tendenciák uralkodnak, hogy esetleg a multban e káros követelés a jelenben is meghozza a maga kellemetlen hatásait. Egyházi részről a lelkészi felelősségérzet hangsúlyozására annyi alkalmat pl. nem találtak, mint a vallástanító ilyenmű megrendszabályozására. Mert azt mégsem lehet elhinni sem a magyar, sem a külföldi viszonyokat tekintve, hogy a vallástanító személyéért és munkájáért buzgólkodó aggodalmaskodás a *clerus maior* ezen típusának előbbhelyezését jelentené.

Mindezekkel szemben mennyi bölcsesség van ebben a lutheri eredetű kifejezésben : mehr katechetisches Pflichtbewusstsein. Minden elgondolható kívánság benne van ebben a kifejezésben s olyan biztató optimizmust tartalmaz, hogy a vallástanításra hivatalosakat és hivatottakat nem riasztja el, hanem éppen elkészíti és lelkesíti a munkára. Vallástanítási köteletségérzet, amelyet az egyház is érez s nagyobb köteletségérzés a vallástanítást végzőknél az órák pontos megtartásánál, a tananyag megtanulásánál, a módszertani ismeretek elméleti és gyakorlati megszerzésében, az önfegyelmezés gyakorlásában, a gyermekek megismerésében és megszeretésében s evangéliumi nagyobb alázatosság abban a munkaprogrammban, hogy a vallástanítási munka a nagy nyilvánosság elől elrejtve, dicsőség és megdicsérek nélkül is értékes s igazi evangéliumi elkötelezés.¹²⁰

B) *A modern gyermek.* A mai gyermek részese és szenvedője a modern kor sociális és lelki szomorúságainak, gazdasági nagy kilengéseinek. Figyelemmel kell lennünk arra, hogy a mai gyermekek nagy részének atyja háborút viselt, rokkant vagy beteg s az ezen állapotokból gyakran előforduló családi, erkölcsi, anyagi zavarok a gyermekekből milyen hatásokat váltottak ki.

A növekvő nagy városok s általában a háború után megváltozott élet, amely a tömegek életstandardját is nagyon felemelte a már amúgy is meglevő társadalmi ellentéteket élezi ki s a proletár gyermekek szülőik politikai állásfoglalásának családi hatásaképpen a vallástanítóval szemben a priori ellenségeskedését érteti meg,¹²¹ viszont a falvak s tanyák lakosságának mind materialisztikusabb

¹²⁰ *Werdermann* : Katechetisches Pflichtbewusstsein. Gütersloh. 1918.

Niebergall : Der neue Rel. unt. 131—160. o.

Achelis : Prakt. Theol. I. k. 183—196. o.

Nitsch : Prakt. Theol. I. k. 176. o.

Hörk : Katechika 12—14. o.

¹²¹ *Emlein* : Rel. Unt. bei Proletarierkinder. Göttingen. 1912.

világnézete s az önzés terjedése, az egyetlen gyermek (egyke) más lelki élete, mint a sokgyermekes családok gyermekének más gondolatvilága annyi problémát ad elsősorban a vallástanítónak, hogy ezek megismerése nélkül el sem szabad kezdeni a munkát. Ezek az úgynevezett szociálpedagógiai kérdések főként a vallástanítót kell érdekeljék. Ha azonban e szempontok figyelemmel kísérése mellett a vallástanító a gyermek szülői házába is bepillantást nyerhet, akkor reménykedhet abban, hogy a munkáját sokszor így akadályozó nehézségeket idejében elháríthatja útjából.

Számolnunk kell azzal is, hogy ma sokkal több beteg gyermekkel van dolgunk, mint pl. a háború előtti időkben. Ezek a betegségek vagy örökölt bajok, vagy a gyermeki lélek olyan korai káros befolyásolásától származnak, amelyet már preventív gyógyítással alig lehet kezelni. A beteg vagy bűnöző gyermek lelkéhez közelférkőzni, annak minden titkát megismerhetni s a gyermek szívébe olyan bizalmat kell beoltani, hogy az hallgasson is vallástanítójára, csak úgy lehetséges, ha először a bipersonalitas¹²² minden nehézségeivel tisztában vagyunk. E szerint a lélek vezetésére csak az képes, aki a másik énnel a belső világába teljesen belehelyezi magát, ott minden végbemenő belső küzdelmet és ellenállást ő maga is végigcsinál s önmagán is művelteti a vallás-erkölcsi hatások egyes fázisait éppen úgy, mint az előtte álló objektumon, ez esetben a gyermekben. Ez a vallás-erkölcsi hatások kettős élete vagy kettőssége, amely fáradságos és hosszadalmas munka s ehhez legalább olyan türelem kell, mint a süketnéma és vak gyermekek vallás-oktatásához, akiknek két ujján megjelölt négy vagy öt pont segítségével, amelyek variálása jelenti a külön betűket s ezeknek igénybevételével kell a vallásos fogalmakat a lélekbe és a szívbe eljuttatni. Ilyen esetekben gyors és váratlan hatásokról nem lehet szó s tényleg az a helyzet, hogy a vallástanítónak az órán és az órán kívül is együtt kell élnie növendékeivel.

C) A *vegyesházasság* kérdésében a római katholicizmus ismert szigorú álláspontja miatt a vallástanítónak különös figyelemmel kell lennie az ily házasságból született gyermekekre. Protestáns egyházaink ismert, de nem egészen helyes liberális álláspontja miatt s azért, mert világi tisztviselőinek nagy része vegyesházasságban él s mert tradicionális okok is kötik, nem hirdethetnek e tekintetben olyan szigorú megtorló és védekező elveket, mint amilyenekkel a római katholicizmus él s valláspedagógiai megfontolások is szólnak ellene, nem viheti bele ezt a kérdést a maga káros csupaszságában az iskolába, de a vele való foglalkozás gondolata kikerülhetetlen. A gyermekek iskolai beszélgetése, a szülői házban már osztott vallásos szellemben való nevelés sokszor a kelletténél hamarabb kényszeríti a vallástanítót arra, hogy a növendékeiben a bibliai történetek tanítása kapcsán egyfelől minden a növendékeket vallásosságuk miatt bekövetkező gúnyolódást úgy szereljen le, hogy felkelti bennük egyfelől a türelmességet más vallásfelekezetek iránt, másfelől az öntudatos meggyőződés példáit mutatva be, már a lelegején gondol arra, hogy gyermekei így minden ellen felvértezve nézzenek szembe korunk e beteges tünetével, mely őket sem kíméli meg. Arról nem is lehet vitázni, hogy illetékes-e ilyen munkára a vallástanító. Egyházi állása s minden polgári hatóságtól való függetlensége kötelezi őt egyfelől erre az állásfoglalásra s hivatali működése ilyen tekintetben minden lehetőséget meg ad neki, másfelől a tárgy, a bibliai történetek tanítása kapcsán rengeteg az alkalom, amikor észrevétlenül s célzatos felkészülés s a gyermeki léleknek kára nélkül megteheti ezt.

D) A *vallásos nevelés* azon céljával teljesen egyetértünk, hogy a gyermekben szunnyadó, titkon élő vallásosságot kell életre keltetni. A lelki élet olyan tényeit kell felkutatni, amelyek önmaguktól is napvilágra jöhetnek vagy amelyek kifejlődését az élet rengeteg dolga akadályozza meg. Ez a kötelesség kényszeríti a vallástanítót arra, hogy munkájában éppen olyan realizmussal járjon el, miként azt Jézus Krisztus tette, aki mindenkihez a maga nyelvén szólott. Az lesz a vallás

¹²² Weizsaecker : Seelenbehandlung und Seelenführung. Gütersloh. 1926. 10. o.

pedagógia területén a modern glossolalia, ha minden gyermeki vallásosságot külön-külön vissza tudunk vezetni az igazi lelki tartalmára. E célból sokat lehet tanulni a ma még vallásos mozzanatokkal alig törődő gyermeklélektanból, azokból a kérdőívekből, amilyenekkel a kísérleti lélektan foglalkozott, de mindenek előtt ilyen ismeretek megszerzésére legalkalmasabb maga a vallástanítási óra és a növendékek, akik a komoly pszichológiai felkészültségekkel rendelkező vallástanítónak a megfigyelhető lelki nyilvánulásait mind feltárja. Ez az alkalom több őszinte megnyilatkozást rejt magában, amint azt általában eddig hangsúlyozták s éppen a bibliai történetek tanítása és hatásai alapján lehet megfigyelni a gyermeki lélek olyan megnyilatkozásait, amelyet más tárgy, vagy más vallástanítási tárgy tanításánál alig lehetne megfigyelhetni úgy, hogy a gyermek az egészről semmit se vehessen észre s így leplezetlenül és őszintén mutassa meg magát olyannak, amilyen otthon, az iskolában, a játékában, amilyen tehát az egész élete.

E) *A valláspedagógia* ma teljesen osztja Nitsch azon véleményét, aki együtt tanította a homiletikát a katechetikával, mert mind a kettő ugyanazt a célt szolgálja. A predikálva tanító lelkész s a tanítva építő vallástanító-lelkész egy anyagon végzi a munkát. Az iskola előfoka, tornáca a templomnak s oda azért szoktatjuk a gyermekeket, hogy ott is meghallja a megtérésre felszólító evangéliumi parancsot és befogadja azt. A lelkész a szülőknek teszi kötelességévé, hogy gyermekeik vallásos nevelésében szülői szeretettel segítsék a vallástanítót s tetteit s tanításait mindig megértéssel fogadják s benne mindig gyermekeik lelkipásztorát lássák, aki nehezebb munkát végez, mint a felnőttek lelkipásztora. A vallástanító-lelkész viszont felelősége tudatában az ifjakkól és gyermekekből akar olyan szülőket nevelni, akik imádkozó tagjai lesznek a felnőttek gyülekezetének s állandó segítő és tevékeny munkatársai a gyülekezeti lelkésznek. Ilyen munkaprogramban találkozhatik a clerus maior két főhivatalnok a s így lesz állandó, megértő szellem a gyülekezet két egyforma munkása között s így kerülhető el a rivalizálás és a gyülekezet elerőtlenedése. Ilyen ideális célok megvalósulása sem egyik, sem másik állás képviselőjének követelése, hanem az interna vocatió és a hivatali eskü pontos betartása és egyben az evangélium Urának való teljes engedelmeskedés, amely úgy nyilvánul meg, hogy kiki hivatali állását úgy tekintti, hogy kiosztott lelki ajándékai és karizmái alapján mindig így töltheti be helyesen. Így egyesülhet a gyakorlatban a homiletika és a katechetika egymással s így lehet a két szerv és a két lélek egyé.

7. A bibliai történetek mint tanítási cél és tananyag.

Nem történik semmi sérelem, ha ezt a kérdést abban a bővített formájában tárgyaljuk meg, hogy mi általában a vallástanítás célja. Az is elegendő válasz volna erre a kérdésre, ha azt mondanók, hogy az evangéliumnak a kis gyermekek között való terjesztése jézusi parancs : „Elmenvén, tanítsatok meg minden népet, azaz tegyétek tanítványokká, megkeresztelvén őket az Atyának, Fiúnak és Szent Léleknek nevében, megtanítván őket, hogy megtartsák mindazokat, amiket én parancsoltam néktek.“

De szükséges a kérdés részletesebb megtárgyalása az összehasonlítás megtétele miatt is. Az első századokban a vallásos nevelés célja az egyházba való felvétel, további, későbbi és általános célja a római katolicizmusnak az egyház liturgikus és sacramentális szokásainak megismertetése, a gyónatószék szükség-serűségének az elfogadtatása s az oda való kényszerítés.

A protestantizmus, mint a személyiség és egyéniség megteremtője és védője olyan szellemi és lelki közösség, amelyhez többféle úton is el lehet jutni s ezért születhettek meg a protestantizmus területén a különböző rendszerek a különböző célkitűzésekkel. Hogy csak néhány példát említsünk : Herbart erkölcsi tökéletességet akar, Rein az ifjúságnak minden harcra való felkészítését, Brückstümmer keresztyén jellemeket akar nevelni,¹²³ Eckert és Thraendorf keresztyén szemé-

¹²³ Brückstümmer : Der Rel. Unt. in der Volksschule München. 1913. 55—58. o.

lyiségeket, Reu egyházas és felekezeti gondolkozású embereket, Eberhard nemes tettekre mindig kész lelkeket akar nevelni, Niebergall pedig egy szóval derék embereket, részletesen kifejtve pedig az a kívánsága, hogy az evangélium által meggazdagított ember : a bizalom, türelem, minden földi gondon való felül-emelkedés, engedelmesség, kötelességérzet, fegyelem, nyugodt megbékélés a halál gondolatával, hit a halál utáni életben örökkévaló tulajdonságaival rendelkezék.¹²⁴

A magyar protestantizmus az utolsó száz évben a következő célkitűzéseket tartotta helyeseknek : „A tiszántúli superintendentia főtiszteletű consistoriuma rendezéséből készített utmutatás a bibliai történeteket felveszi ugyan első részében, de azok által nem akar vallásos érzelmeket ébreszteni, azokból nem von le tanulságokat, hanem betanítatja, mert azoknak egész életükben hasznát veszik a tanulók, mind a Szentírásnak, mind egyéb vallásra tartozó könyveknek olvasásában, mind pedig a közönséges tanításoknak hallgatásában.“ „Tehát a bibliai történetek tanítása elé csak az anyagi cél tüzetett ki s alaki mellőzve maradt.“¹²⁵ Ilyen valláspedagógiai célkitűzés abban az időben, amikor Magyarországon külföldi hatásra a bibliai történeteket támadja György A. : A bibliai történetek népiskolában c. művében,¹²⁶ majdnem természetesnek látszik.

Ezzel szemben nem sokkal később ugyanezen a vidéken élő valláspedagógus, Kovács Lajos írja : „a bibliai történetek tanításának célja Isten ígéjét megismertetni, a szívben vallásos érzelmeket ébresztvén, az akaratot megnevelve, a vallásos hangulatokat állandósítani s a tetterőt az isteni akarat teljesítésére képesíteni és szoktatni : tehát jellemeket nevelni. E cél valószínűsítésére szolgál eszközzül a bibliai történettanítás is, mint a népiskolai vallástan egy része.“¹²⁷

Az 1904. évi egyetemes gyűlés így határozza meg a népiskolai vallástanítás célját : „A népiskolai vallástanítás által evangéliumi szellemtől áthatott olyan egyháztagek kell nevelni, kiknek Isten folyton szemük előtt és szívükben van s kik Isten iránt érzett szeretetből örömmel teljesítik az ő parancsolatait, gyakorolják a felebaráti szeretetet, cselekszik a jót és kerülnek a bűnt. A vallástanítás vezesse be a gyermeket a Szentírás ismeretébe, értesse meg vele az ág. hitv. evang. egyház tanait s kedveltesse meg az egyház, főképp a magyar evang. egyház intézményeit, hogy majdan az iskola falain kívül is szívesen olvassa szentkönyvünket, buzgón vegyen részt a gyülekezet istentiszteletében és társadalmi életében s legyen egyházának hitben állhatatos, szeretetben munkás tagja.“¹²⁸ Bancsó Antal a maga pontos és precíz stilizálásával a következőket mondja : „A bibliai történetek tanításának a tanítás érdekkörébe eső általános célja : a főbb vallási és vallás-erkölcsi igazságok megismertetése és elsajátíttatása. A vallási és erkölcsi igazságok (mint különben minden más igazságok is) általánosságuknál fogva olyan elvontak, hogy a gyermekek nem tudnák azokat gyenge és fejletlen elméjükkel felfogni. A bibliai történetek ezeknek az elvont igazságoknak szemléltetésére szolgálnak s így azok felfogását és elsajátítását a gyermekeknek is lehetővé teszik, illetőleg megkönnyítik. A történeteket ennél fogva nem önmagukért, hanem a bennük szemléltető vallásos-erkölcsi eszmék és igazságok kedvéért tanítjuk s tanításunk célja idevágólag éppen az, hogy ezeket az igazságokat tanulságképpen a történetekből kivonjuk, illetve a gyermekeket azok kivonására segítsük.“¹²⁹ Hörk, mint szakember a következőket mondta : „A cél nem lehet más, mint önálló, értelmes keresztyén, őszinte hitű felekezeti (gyülekezeti tag) = egyháztagek és igazhit által megszentelt kegyes erkölcsös életű egyén, keresztyén személyiség nevelése.“¹³⁰

A vallástanítás és a bibliai történetek tanításának célját Eberhard meg-

¹²⁴ Niebergall : Der neue Rel. unt. 26—30. o.

¹²⁵ Kovács L. : I. m. 21—22. o.

¹²⁶ Kovács L. : I. m. 23. o.

¹²⁷ Kovács L. : I. m. 31. o.

¹²⁸ Raffay : I. m. 7. o.

¹²⁹ Bancsó A. : I. m. 64. o.

¹³⁰ Hörk : Katechetika. 26. o.

állapításaival együtt a következőkben látom:¹³¹ „Krisztusért élő és lelkesedő élet, Krisztussal egyesülni akaró, állandó lelki élet, Krisztusban való életem pedig az állandó szeretetben való szolgálat legyen.“ Összefoglalóan a bibliai történetek tanítási célja a megadott példák, történetek, buzdító felszólítások alapján olyan valláserkölcsei személyiségek s mindig önállóan gondolkodni tudó egyéniségek megnevelése, akiknek jelleme megingathatatlan marad s tanultságában bármilyen mértékben tökéletesíti magát gyermekkorának ezen élményeihez mindig hű marad, azokat soha el nem felejtí s ezek kedvéért örökké gyermek lesz. Evangeliumi drága örökségen növekedve fel, tiszta családi életet él, vallásos gyermekeket nevel, akik már hazuról magukkal hozzák az evangeliumi tisztaságot.

B) A különböző valláspedagógiai iskolák és módszerek képviselői bármily szigorúan állítják is tételeiket, azzal a körülménnyel mind számoltak, amire Zezschwitz¹³² hívta fel figyelmünket, hogy t. i. a történetek tanításánál az eljárásokat nem lehet uniformizálni. A történetek között különbséget kell tenni alaki, tartalmi és pszichológiai szempontból. Ezek figyelembevételével feltétlenül bizonyos, hogy egész más tanítási eljárás szükséges az Özönvíz történetének megtanításához, mint a hegyi beszéd örök ígéinek megértető megismertetéséhez.

A vallástanító otthoni munkájának lényege a történeteknek abból a szempontból való megvizsgálása, hogy megállapítsa, hogy a megtanítandó történet epikai jellegű, költői elbeszélés-e, mennyi a mondaszerű elem benne s mi a lényegét jelentő erkölcsi igazság benne. Az ilyen megállapítások a vallástanító systematikái és exegetikai munkásságának az eredménye s ha része is van az ilyen eljárásokban bizonyos intuitív elemeknek, a létrejött döntés közel kell járjon az igazsághoz. Tehát egyetlen módszerhez sem kötjük magunkat, hanem azt állítjuk, hogy minden egyes történet tartalmi és lélektani súlypontjának megtalálása után ez a megállapítás s megállapodás a történet irányát illetőleg nagy vonásaiban a módszer tételeit is megmutatják. Ezért természetes az is, hogy a bibliai történetek tanítása közben nem szabad csak egy módszerre támaszkodni.

Igy jutunk el ahhoz a tételhez, amely minden rendszer és módszer felett áll, hogy a vallástanítónak a bibliai történetek felett gyakorolt értékelméleti megállapítása nem vezet el első, második és harmadrendű történetekhez, hanem először megindítja a vallástanítóban az áhítat, a fenséges előtt való leborulás, a rajongás, a szeretet, a *mysterium tremendum* és a *das ganz andere* érzeteit s azután a vele lelki közösségben élő gyermek a vallástanító után éli mindezeket az élményeket. Így kellene összehangbahozni a lelkek húrjait, hogy rajta az Úr szolgálja játszhasson Isten akarata szerinti dallamokat.¹³³

Ez az eljárás a gyermekre nézve nem a bírálat nélküli suggestis hatások elfogadását jelenti, ez a munka úgy a vallástanítónak, mint a növendéknek közös alapra való helyezkedése s az imádság vezetése mellett egy lelkületben való találkozás s az eredményt tekintve a jól végzett munkában való kölcsönös győnyörőség.

C) A vallástanítónak számolni kell azzal, hogy a megtanítandó történetekben rengeteg olyan vonatkozású dolog van, ami látszólag felesleges a történet erkölcsi kifejtéséhez. A sok epizód esemény, helyrajzi, földrajzi, geológiai ismeret, mint olyan pótlék jelentkezik, ami az amúgy is sok nehézséggel járó vallástanítást még nehezebbé teszi.

Arra tényleg komolyan kell gondolnunk, hogy a gyermek figyelme és percipiáló készsége mindenre nem terjedhet ki s egy nehéz adat megtanulása kedvéért nem szabad feláldozni a történetnek egy egész életre kihatható súlyos fontosságát. A sok fogalmi és szómagyarázat, ami így a tanításainkba belekerül, tulajdonképp a pedagógiai egység rovására megy s az összhatást bonthatja meg.

¹³¹ Eberhard : Wie lassen sich die modernen paedagogischen Bestrebungen für die evang. Erziehungsschule fruchtbar machen. Langensalza. 1923.

¹³² Zezschwitz : I. m. II. kötet, I. r. 64—65. o.

¹³³ Otto : Das Heilige I. k. 12. és 163. o.

Az is nehézséget jelent, hogy a városi és falusi gyermek érdeklődési és tapasztalati ismeretkörének ellentétes volta sok nehézséget ad. A falusi gyermek, szemben a városi gyermekkel, nagyon jól tudja, hogy mi a kalásztépés és mi a kiszáradt kút, de amennyivel könnyebben ez mégis megmagyarázható a legkisebb városi gyermeknek, a falusi gyermek számára a legjobb szemléltetés mellett is nehezen feltároló kép a régi zsidó építkezés és utcák sora s a háztetőkön való állandó közlekedés. Ha még azt is hozzávesszük, hogy az ószövetségi történetekben olyan idegen törzsnevek szerepelnek, amelyeknek nemcsak a megtanulása, hanem az egyszeri kimondása is lehetetlenül nehéz, akkor értjük meg az így aggodalmaskodókat.

Mégis ebben a kérdésben csak az lehet a megnyugtató megállapodás, hogy az ilyen dolgokból csak annyit kell megtanítani, amire a gyermek igazán kíváncsi s amennyit ezekből a kifejezésekből önként felfog, a többi ilyen elértéktelenedő anyag, ha koncentrikus tananyagbeosztások esctén ismét a gyermek előtt áll, vagy épületköve lesz az újólagosan megtanulandó történetnek, vagy a gyermek ismét olyannak találja, amit nem szükséges neki megtanulnia. Ilyen helyzetekben a vallástanító a gyermek öntevékenységének és szabad érvényesülésének ad és nyit utat s ebből a tényéből a bibliai történeteknek jól tanítása szempontjából senkire semmi kár nem háramlik. Így érkezünk el a bibliai történetek tanításának azon céljához, hogy nem pusztán történetet tanítunk s nem is csak beemlékeltetés lesz tanításunk, hanem mindig és minden körülmények között a lényeg és az erkölcsi tartalom lesz a fontos. Ebben az esetben a történetek összefüggő egésze soha el nem felejthető s az élet körülményei között mindig szükséges tartalma megcsönkítatlanul megmarad.

8. A bibliai történetek és a gyermek világa.

Parker mondja : „A gyermek vallási tevékenysége nagyon korán kezdődik, de mint minden korai tevékenység, ez is tudat alatti. A tudat alattira nem lehet visszaemlékezni. olyan kis gyermekek, akik édesanyjukat korán elveszítették, ösztönszerűleg olyan mozdulatokat tesznek, mintha az anyai táplálékot keresnék. Ugyanúgy kutat a gyermeki lélek öntudatlanul a véghetetlen hatalmú istenség után.“¹³⁴ A gyermek növekedésében még inkább kutat Isten után s annyi minden vezetgeti a gyermeket ahhoz, hogy Isten országát megismerje. Szülői házában vallásos tárgyú képek vannak, igen sok család elől tartja, látható helyen a Szentírás vagy az énekeskönyvet, amelyeknek külseje már külön, mint a más könyveké. Falvakban, városokban különös tekintélye van a gyermek szemében a templomnak. A gyermek észreveszi a vasárnapi, ünnepi és áhítatos hangulatot, a felnőttekkel együtt, ha részben öntudatlanul is, de átéli pl. a karácsonyest misztikus hangulatát, látja azt is, hogy ilyen alkalmakkor a családi élet lényege a templom köré csoportosul s megfigyelve mindent, észreveszi a templomba komolyan belépő, onnan pedig megnyugodva hazatérő embereket s mindezeket nemcsak észreveszi, hanem ezekben a dolgokban is szeretné utánozni a felnőtteket.

Niebergall a következő megállapításokat fogadja el : „Általában bebizonyított valóság az, hogy a gyermekek vallásos hajlamokkal rendelkeznek. Elegendő mértékben megvan még mindig bennük a vallásosság minden előfeltétele, kedély és érzelmi világukban s ilyen irányú vágyódásaikban s a mai kor gyermekének lelkébe is elhinthetők a vallásos elemek és tapasztalatok.“¹³⁵

A gyermekben éppen úgy meg van, mint a felnőttben a mysterium tremendum, de itt sem Istentől eltávolító hatásokban, hanem a vonzó példák s a gyermeki megtapasztalások mellett pozitív megnyilatkozási formákban. Ennek a tételnek valószínűségét igazolja az, amit Pfennigsdorf mond¹³⁶, hogy az evan-

¹³⁴ Otto : Das Heilige II. k. 58. o.

¹³⁵ Niebergall : Der neue Rel. Unt. 79. o.

¹³⁶ Pfennigsdorf : Wie lehren wir Evang. 82—129. o.

gelium s általában az Újszövetség kifejezései, tartalma, gondolatvilága a gyermek lelkének megfelelő.

Római katolikus részről ebben a kérdésben a következő véleményeket olvashatni: „A vallásos élmény egyéni fejlődése főként az alsó fokokon nehezen közelíthető meg. . . . A vallásos nevelés eszménye, hogy a gyermek első képzeleteivel bizonyos vallásos képzeteket kapjon. A gyermeki lélek fejlesztői az utánzás, a játék fejleszti a vallásosságot, az emlékezetet az imádság, a fantáziát a vallásos képzetek, az aránylag korán jelentkező érzelmeket, melyek az erkölcsiség alapjai, vallásos természetű tények kelthetik fel.”¹³⁷ Mindezek a megjegyzések világosan megállapítják azt, hogy a kis gyermekek már az iskola előtt is benne élnek a vallásos élet gondolatvilágában. Azok, akik vagy hivatásérzetből vagy állásuk kötelezettségei alapján felelősséget éreznek a gyermek vallásos nevelését illetően, ezen dolgokra való tekintettel olyan munkaprogrammot kell összeállítani, amelyek ezeket a szempontokat úgy veszik figyelembe, hogy az iskolábalépéskor azt adják a gyermekek elé, ami valóban a kisdedeknek való. S ki mondhatná azt, hogy a paradicsomi alma története, József legendája, Mózes a gyékénykosárban, Dávid és Góliát nem a gyermekeknek való.¹³⁸ Nem tudunk azonban teljes mértékben egyetérteni a következő véleménnyel: „Micsoda haszon háramlik abból, ha én a gyermeket már a legzsengőbb korban megismertetem Káin és Ábel történetével, vagyis embergyilkossággal; vagy a ravasz zsidónak huncutságával, vagy régi álomlátási babonákkal, Saul királynak az öngyilkosságával stb. Micsoda merénylet ez a gyermeki lélek ellen. Hát pedagógia ez? . . . Miért nem használjuk a lélekképzésre a profán irodalomnak a termékeit is? Hisz egy szép versike az édesanyjáról. . . vagy egy megkapó történet az imádkozó gyermekről. . . nem-e jobban ragadná meg a gyermek lelkét, mint akárhány bibliai történet?”¹³⁹ Ez és az ilyen vélemény nem elszigetelt jelenség és mint a gyermek századából következő aggodalmaskodás bizonyos mértékben jogosult is talán, amennyiben a kiválogatásnál bizonyos szigorúbb mértéket ajánl a bibliai történetekre nézve. Azonban ennek a nehézségnek nem az az egyedüli megoldási lehetősége, hogy tantervkísérleteknél az ószövetségi történeteket egyszerűen áttették a IV. o. tananyagába s ezzel minden előbb megnevezett nehézséget eliminálni gondoltak.¹⁴⁰

Mi ilyen tervezetekkel és kívánságokkal szemben is a fent közölt tervekhez ragaszkodunk s azt valljuk, hogy a történetek sikerült megválogatása esetén a zsenge gyermeki léleknek legalkalmasabb vallásos nevelője a bibliai történetek tanítása és hallgatása. Ha e történetek révén szerzi meg a gyermek vallásos ismereteit és élményeit, nem történhetik meg az, hogy egyszerűen csak környezetének vallásosságát, vagy vallástalanságát vegye át a gyermek.

A bibliai történetek tanítása, mint tanítási anyag az iskola keretein belül 6—8 évig tart, a gyermek igazán zsenge korától addig az időig, míg az önálló gondolkodásig mások vezetésével és irányításával jut el. E vallásos nevelési tartam alatt három csoportra oszthatjuk a tananyagot, növendékeket és a nevelési céllal együtt a nevelési eljárást is.

Fel kell tennünk azt, hogy a legalsóbb fokozaton egyetlen olyan gyermek sincs, aki nem felesigázott vágyakozással jönne a hittan órára, mert a nagyobb növendékektől és családjától tudja, hogy ott olyan valamit fog hallani, ami mást órákon nem hallhat. Ezen a fokon, ahol a gyermek lelkében a történet összeolvad a költészettel, az Ószövetség meseszövésszerű történetei s az Újszövetségből Jézus gyermekkorának történetei, csodái, könnyebb példázatai a tanító kedves és szép előadásában nagy eredmények elérésére képesek. A vallástanító itt ünnepelesen és komolyan beszél, az imádkozásnál őszinte áhitattal van tele s a hitnek az országát olyan birodalomnak mutatja be, amelybe nagy kitüntetés be-

¹³⁷ Dr. Kúhár Floris: Bevezetés a vallás lélektanába. Bp. 1924. 148—149. o.

¹³⁸ R. Penzig: Der. Rel. Unt. einst, jetzt, und künftigt. Berlin. 1916.

¹³⁹ Paulik János: A hitoktatás reformja. Nyíregyháza. 1917. 8—9. o.

¹⁴⁰ Hörk J.: Vallástanítási tanterv el. isk. részére. Kassa. 1886. 20. o.

juthatni. Az érdeklődés ilyen felcsigázása után minden gyermek megnyilatkoztatja kíváncsiságát s az így kinyitott és megnyitott lélekbe könnyen lehet belecsepegtetni a történetekből levonható igazságokat. Ebbe a csoportba tartoznának az 5—8 éves gyermekek.

A második fokozat, amelybe a 8—10 éves gyermekek tartoznak, a nyíló természet s az öntevékenység kezdetének boldog ideje. Az ilyen gyermek már önálló akar lenni nemcsak az írásaiban és az olvasásában, hanem már vallásos cselekményekben is szívesen venne részt, nemcsak az emlékezete erősödik, hanem a hallott dolgokkal az órák után is foglalkozik s keresi az értelmét a történeteknek s megkívánja azoknak erkölcsi nyugvópontjait. Amíg az első fokon a kedély nevelésére kell törekednünk, ezen a fokon ez kissé háttérbe szorul s inkább értelmi nevelést adunk növendékeinknek, de nem egyoldalúan, mint az régebbi megtörténetett, hanem ezen a fokozaton minden történet a vallástanító egyéniségének személyes hatásával, mint követendő példa jelenik meg a gyermekeknek. Minden tanítandó anyag az óra előtt a vallástanítónak is olyan probléma legyen, mint tanítás közben a gyermeknek s amikor a végső tételek megállapításait és levonható tanulságait közösen végzi a tanító és a gyermek, már teljesen összekapcsolattak. Nemcsak a történet kell, hogy elkötelezze a gyermeket a kifejtett igazságra, hanem a vallástanító személyiségének és gyermekszeretetének varázsa is. Ezen a fokozaton a nagyobb történetek, a nagyobb gyermekek nagyobb pedagógiai munkásságot követelnek a vallástanítótól.

A harmadik fokozaton, mely 10—14 éves korig tart s idetartoznak az elemi iskola V. és VI. o. növendékei, közép, ipar, gazdasági, ismétlő és háztartási iskolák alsó évfolyamai, a vallástanító teljes pedagógiai felkészültséggel kell, hogy megkezdje tanítását. Az erkölcsi fegyelmzés erejével, a bibliai történetekben benne rejlő erkölcsi tartalommal annyira kell a gyermek akarati életére hatni, hogy az minden intést és buzdítást feltétlenül igeneljen. Az ilyen korú gyermek már szeret komolyan kételkedni is, de ha a vallástanár ellenmondást nem ismerő logikájának hatása alapján áll, akkor meglátja, hogy másképpen élni nem lehet, más tetteket véghezvinni sem lehet, mint aminőket a bibliai történetek szereplői tettek és átéltek. Ezeket a gyermekeket fel lehet szólítani, hogy adják oda magukat Jézus Krisztusnak s komolyan s megváltozhatatlan tapasztalatukká kell tenni azt, hogy Krisztus nélkül élni nem lehet. Ez az a kor, amikor az alsó fokozatokon megalapozott erkölcsi hatásokat a vallástanító könnyen megújíthatja s a frissen szerzett és átélt vallásos élményeket a régiekhez kapcsolhatja abban a formában, hogy az egyes erkölcsi igazságok betanulása helyett a gyermek a lelki kincsek olyan arzenálját gyűjti össze, amelyeket adandó alkalmakkor felhasznál, hogy így egész élete Jézus Krisztus tanításainak megfelelően folyjon le.

A magyarországi iparostanonciskolák fejlődése szükségessé teszi azt, hogy mindaddig, amíg ilyen növendékeinket is részesíthetjük vallásoktatásban, különösen a jövőben bekövetkező véleményváltoztatásuk miatt, amennyire lehetséges, igyekezzünk preventíve védekezni. Hosszú az út addig, amíg a buzgó vasárnapi iskolai növendékből egyház és vallásellenes szocialista- vagy kommunista agitátor lesz, de ezt az utat sokan megteszik.¹⁴¹ Vallástalanságuk azonban bármilyen nagy fokra emelkedik s ha bármennyire is meghasonlanak az egyházzal, valami Istennel való közösségük mégis marad. Az ilyen lelkek őszinte vallomásaiból azt látjuk, hogy a homiletikai munka náluk kevesebb nyomot hagyott, talán a lelkész hivatalos egyházi jellege miatt, de viszont Jézus Krisztust nem felejtik és nem felejtették el s ez talán egy-egy kedves bibliai történetet tanító vallásórára vezethető vissza.¹⁴² Ma már nem elégedhetünk meg annyival, mint az őskeresztység emberei akik azt hitték, hogy a Szentírás szociális tekintetben minden felvilágosítást megad,¹⁴³ hanem éppen a mai kor ezen itt megjelölt égető kérdései miatt, amelyenek a szocializmus és a kommunizmus, már az iskola padjain ülők közé is úgy kell

¹⁴¹ P. Piechowszky: Proletarischer Glaube. Berlin. II. kiadás. 1928. 60—76. o.

¹⁴² P. Piechowszky: Proletarischer Glaube. 128—135. o.

¹⁴³ Gaudy László: A keresztység megalapításának története. Bp. 1928. 64. o.

elmenni, hogy ezeknek káros hatásaitól eleve megóvjuk őket. Amikor erre a feladatra is vállalkozni akarunk éppen a bibliai történetek tanítása kapcsán, éppen a kollektívizmus pedagógiai felfogását követjük. Ma ugyanis a szocializmus hivatalos pedagógiai gyűlésein az egész világnak szólóan hirdeti, hogy nem akar éretlen gyermekekből párttagokat nevelni, hanem azt az időt várja meg, míg a növendékek minden tanulmányi követelményeiknek eleget tettek s azután kezdik meg a párt szellemében való nevelést.¹⁴⁴ Tehát nincs kifogásuk a vallásos nevelés ellen sem. Éppen ezért arra kell törekednünk, hogy ezen a fokozaton az iparostanonc-iskolai növendékeknek a bibliai történetek tanítása kapcsán mutassuk ki a Szentírás szociális gondolat világát, ahogy erre már Mahling professzor példát adott.¹⁴⁵

Ahogy ő Jézus szenvedésének történetét ilyen célból beállította, az kiválóan alkalmas arra, hogy a bőjti időszak vallásóráin így vezetgessük iparostanonc-iskolai növendékeinket. A pesti ev. magyar egyház területén az 1928. év bőjti időszakában ezt vettük tananyagul s elmondhatjuk, hogy az ilyen tanításnak vératlanul nagy hatása volt. Szerzőnk után a következő csoportosítás szerint végeztük ezt a munkát : a) Jézus Bethániában való megkenetése. A pénzkérdés. Mire fordítható az. A szegény ügyet csak materiális alapon lehet-e megoldani ? b) Judás árulása. A felbujtók szívtelensége. A hazugság és gyűlölség boldogtalan sorsa. Miért s milyen okok miatt jut el az ember az öngyilkosságra ? A kétségbeesés szélén mi segít az emberen ? Az őszinte és nyílt élet előnyei és a titkolózó alattomoskodás büntetési. c) Az utolsó vacsora. Ki az első a földön és ki első Isten előtt. A társadalmi különbségek kinek elviselhetetlenek ? Az igazi közösségek teljes egyenlősége és lelki békéje. Igazi közösség a keresztyénség, értük adatott a legdrágább test és a legdrágább vér. d) A Getsemáné-kert. Hova vezet az engedelmség és az engedetlenség útja ? A látszólagos eredmények helyett az igazi eredményre kell néznünk. Az ima hatalma. Amikor minden elhagy csak az Istennel való beszélhetés reménysége életet. e) Péter kardja. Kinek a kezébe való a kard ? A hatalom joga és gyakorlása. A hatalom igaztalan dolgot nem cselekedhetik, ha igazán keresztyén. Jézus nem békét, hanem kardot hozott, de ez a szó igazi fordítás szerint csak kést jelent s azt jelenti, hogy ezzel kell elvágni azt a barátságot, amely az embert a rossz útra viszi. f) Jézus a főpap előtt. A ker. ember igenje annyi, mint az eskü. Hamis eskü, hazugság, társadalmi és közösségi (jezsuita szellemű) csalárdkodás. g) Péter megtagadja mesterét. A hűség kérdése. A hűség megszegése hazugsággal kezdődik. Ezt nem akarja az ember és mégis megteszi. Minden társadalmi élet alapja a hűség. Ahhoz lehet az ember hű, akiben soha, semmi körülmények között sem csalódhatik. h) Jézus Pontius Pilátus előtt. Pilátus a jog embere és a jog előtt hajol meg. Nem rossz és nem jó, mind a kettő egy személyben. A félelme típusa. Rettenetes a tömegtől való félelme. Amelyik percben a tömegnek engedelmeskedett, bekövetkezett az anarchia. i) A tömeg problémája. A tömeget Jézus fedezte fel. Hatalma a szavazásnál kezdődött : Jézus-e vagy Barnabás. Hálátlan választása örök tragédia. Jézus nevelte, gyógyította, tanította őket, hogyan fordulhattak el Tőle ? A felbujtók (a papok) a tömeg közé vegyülve lázították fel a tömeget a zsidó érdekek mellé. A tömeget terrorizálták s így a tömeg is terrorizált. Lázadása percében már nem gondolkodik, a tömegnek nincs is meggyőződése, hanem egy akaratnak vak végrehajtója. A tömeg döntése, ahogy Jézus és Barnabás közül rosszul választott, Isten azon akarata, hogy mindenki személyiség legyen. m) A katonák. A világtörténet legnagyobb eseményének szemtanúi és kockavetéssel töltik idejüket. A borra-ért való küzdés foglalja le lényüket akkor, amikor szentséges dolgok történnek. n) Miért szenved Jézus, miért szenved az igaz ? Azért szenved az igaz, hogy mindeneken felülálló igazságát, jóságát, engedelmségét és hűségét bebizonyítsa.¹⁴⁶

¹⁴⁴ K. Korn : Die Arbeiterjugendbewegung. Berlin. 1922. 358—392. o.

¹⁴⁵ Mahling : Soziale Gesichtspunkte im Rel. Unt. und in der religiösen Unterweisung. Langensalza. 1925.

¹⁴⁶ Mahling : Soziale Gesichtspunkte im Rel. Unt. und in der religiösen Unterweisung. 52—78. o.

Minden reménye meg kell, hogy legyen a hazai protestántizmusnak arra, hogy amíg a bibliai történeteket így tanítják s a tanítási eljárásban a módszertani követelményeken felül azt a célt is elérhetjük, hogy a gyermekek Krisztust megszeretik, beteljesedhetik náluk is az, hogy Krisztusért lelkesedő gyermekeink megismétlik azt a gyönyörű jelenetet, amelyet tanulságul Máté 21. r. 15. verse örökített meg a mi számunkra is. (A főpapok és az írástudók pedig, látván a csodákat, amelyeket cselekedett vala és a gyermekeket, akik a templomban kiáltottak vala : Hozsánna a Dávid fiának ; haragra gerjedének.)

Tanulnunk lehet a közösségi mozgalmak nevelő eljárásaiból is, akiknél éppen a bibliai történetek tanítása kapcsán rengeteg olyan váratlan alkalom adódik, amikor a vallástanító a növendéksereggel kezét fogva imádkozik, amikor a Bibliát a gyermekek azért veszik a kezükbe, hogy a tanítási órán hallott történetet Krisztus élő beszédeként is megismerjék, amikor a gyermek olyan lelki egységben él a vallástanítójával, hogy a bibliai és hitbéli kételyeit is őszintén feltárja előtte, amikor a gyermek szükségét érzi annak és ezt megmutatva el is várja, hogy a vallástanítója, mint lelki pásztora állandóan gondozhassa lelkét.¹⁴⁷

Nyugodt, békés időkben e terv ellen azt lehetett felhozni, hogy a kis gyermekekkel ne úgy bánjunk, mint a felnőttekkel, mert ne tévesszük szem elől, hogy a felnőttekkel szemben alkalmazott lelkipásztori tevékenység a gyermekeknél éppen az ellenkező hatásokat érheti el. Ma azonban, amikor Európa minden társadalmi osztálya erősen érezhette a megkísértés és a bűnözések irtózatossághátát, csak azt hangsúlyozhatjuk határozottan, hogy a vallástanítás intenzitásának növelése csak úgy történhetik, ha a bibliai történetek szelleme belehatol a most fejlődő ifjúságba s ezen új világnak a megismerése után elfelejtik azt a rossz világot, mely mindenkinek csak szenvedést jelentett.

9. A bibliai történetek tanításának mai módszerei.

A bibliai történetek, amióta mint hivatalos és elismert tananyag szerepelnek, nagyon sok kísérletezésnek és módszertani próbálkozásnak voltak kitéve. Bemutattuk vázlatosan a módszertani fejlődést s az a sok kép azt igazolta, hogy a változó korok sokszor ellentétes rendszerei a maguk idejében a kitűzött követelményeknek megfeleltek. Azt is elmondhatjuk, hogy a legrégebbi időkben hasznosított elvek a mai módszertani elméletekben is felfedezhetők s a gyakorlatban pedig tudat alatti tevékenységként állandóan kísértének. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a vallástanítók az újabb rendszereket nem ismerik eléggé, hanem azt is, hogy a megszokás és a tradíció éppen neveléstani kérdésekben az egyéniségek szerint specializálódik ennyire. Sok vallástanító még ma is szívesen gyakorolja azt az egyszerű módszert, amely szerint a történetet hűségesen elmondja, minden részlet-mozzanatot szépen megmagyaráz, az egész tanítása a legegyszerűbb formákban nyilvánul meg, nem tör nagy célokra s világos s gyönyörködtető hatásokra törekszik. Az életképek módszerének ma is sok híve van s az a hitük, hogy a bemutatott életképek, a felvonultatott emberek hasonló körülményekbe kerülhető embereken olyan hatásokat érhetnek el, amelyeket csak a történet-életképeknek lehet tulajdonítani. E módszer követői nem számolnak azzal, hogy a vallástanító egy meleg atyai szava mennyivel többet ér a könnyen elmosódó életképek-nél. A történelmi vallásoktatás, amikor historia-genetikai és historia-pragmatikai szempontokat lát maga előtt, azt a kérdést is intézhetné saját magához, hogy vallástanítást végző lelkipásztor-e, akinek a gyermeki lelkekkel van dolga, vagy történész, aki a multat s annak az emélekeit látja maga előtt.

Ma többé-kevésbé túlhaladott álláspont e rendszerek valamelyikéhez is ragaszkodni, ha egy-két tételüket el is lehet fogadni. Ezekkel szemben ma három rendszer megállapított és bevált tétéleivel uralja a valláspedagógiai munkásságot s mindegyiknek általános és közeli célja az, hogy programjuk valóráváltásával éppen a bibliai történetek tanítása kiválóan sikerülhessen.

¹⁴⁷ E. HeyuEang : Rel. Unt. und Arbeitsschule. Langensalza. 1925.

Herbart pedagógiája és iskolájának hatása szinte egyeduralmú volt a múlt században nemcsak az általános nevelésben, hanem a valláspedagógiai tevékenységekben is. Ebben az időben a német protestánsizmus a katechizmus tanítását másképp nem tudtak elgondolni, csak úgy, hogy az mindig a herbarti pedagógia szellemében történjék. Herbart pedagógiájának ismert öt fokozata : a célkitűzés, az anyag közlése, ennek az előbbi ismeretekhez való kapcsolása, rendszerbe foglalás és alkalmazás olyan nyugvópontokat jelentettek, melyeket, ha a vallástanító jól figyelmében tartott, nem jutott el intiutív meggondolásainak engedve olyan zúr-zavarhoz, amely a gyermek lelkében csak károkat okozott. Azt hozzák fel ma e rendszer ellen, hogy kizárólag intellektuális célokra tör s nevelési eljárása rideg s a gyermek kedélyvilágával keveset törődik.¹⁴⁸

Ha ezt a rendszert a valláspedagógia mai követelményeinek szem előtt tartásával vizsgáljuk meg, azt mondhatjuk, hogy az egész rendszer nem egy tananyag számára készült el. Az a rendszer akart lenni, mely a beszéd-értelemgyakorlat tanítására, a földrajzi ismeretek elsajátítására és a bibliai történetek tanítására egyaránt alkalmas. Ez a célkitűzése egyben nagy hibája is. A hitbeli dolgok és a földrajz adatai között nagy különbségek vannak s a gyermek lelke maga sem ugyanaz a földrajzórán és a vallásórán. Hogy ezzel a tévedéssel évtizedekig nem számoltak s a változtathatatlan látszóba belenyugodtak, ez nem magyarázható lelkiismeretlenséggel. Minden szellemi irányzatnak meg kell érnie és ki kell fornia magát. Nem tévedünk abban sem, ha azt állítjuk, hogy a vallástanítás ridegsége és csak a katechizmus szellemében való előhaladás volt az, ami még a herbarti pedagógia életét nyújtogatta. De amikor a bibliai történetek tanításának szükségessége és előtérbe nyomulása mind feltűnőbb lett, e rendszer elégtelensége mindenki előtt bizonyossá vált. Legsúlyosabb kifogást a rendszer harmadik pontja ellen lehet tenni. A bibliai történetek tanítása kapcsán nem érezzük szükségét annak, hogy minden új történet valamilyen módon is az előzőekkel összekapcsoltsák. Célkitűzéseinkben és módszertanunkban is csak arra szorítkozhatunk, hogy minden történet külön egésze észrevehető legyen s azt is valljuk, hogy mindegyik egy magában is alkalmas nagy hatású kiváltására. (A tékozló fiú történetét nem szükséges semmi más történettel kapcsolni.) Nem fogadhatjuk el teljes egészében a rendszerfoglalás követeléseit sem. A gyermeki lélek elraktározza önmagában az egyszer hallottakat is s sokszor talán egy ilyen pillanatnyi hatás, amely észrevétlenül fogta meg a gyermek lelkét, állandósul. S az a megértetés, amelyet ez a tétel követel a valóságban, a vallástanítás terén nehezen valósítható meg. Ezért hangsúlyozzuk ezzel szemben azt, hogy a megfoghatatlan, a megérthetetlen a gyermek lelkében tovább és hatásosabban rezonál, mint az agyonfejtegetett, kérdésekkel agyontámogatva kifejtett igazság.¹⁴⁹ Mindezek dacára el kell ismernünk azt, hogy a herbarti pedagógia elterjedtsége és más tantárgyakban való hatalma talán sohasem szűnik meg s talán elkövetkezik még egyszer az az idő, amikor e rendszer újabb reformja ki fogja elégíteni jobban a valláspedagógia híveit, mint napjainkban.

A valláslélektani irány hívei Kabisch helyett Pfennigsdorfot tartják vezérüknek s az ő ötös beosztása, ma elfogadott nemcsak ez iskola híveinél, hanem a régi herbartianusoknál is. Pfennigsdorf öt fokozata a következő : előkészítés és célkitűzés, az anyag szemléltető ismertetése, személyek szerinti értékesítése, a lelkiismeretbe való beleoltás és a tettekhez való felhívás. Szerző az első tétel egyetlen parancsának azt tekinti, hogy minden vallásóra külső jellege is magán viselje az örömhír hirdetésének tényét. Tehát a célkitűzés és a gyermeki lélek hangulatának megalapozása olyan legyen, ami egyfelől minden kényszerítéstől mentes, másfelől a gyermek életkörülményeinek megfelelő legyen. A második pontban az a kívánsága, hogy a történet a szemléltető ismertetés folyamán mindig az újság ingerével hasson. A szem lásson mindent és az értelem is legyen működésben. Annak a célnak is eleget kell tenni, hogy a gyermekekben a hallott dolgok

¹⁴⁸ Pfennigsdorf : I. m. 140—142. o.

¹⁴⁹ Pfennigsdorf : I. m. 138. o.

utáni vágyódás felköltessék. A harmadik tételnél az a lényeg, hogy a gyermek a hallott történetben sohase lásson mást, mint csak olyat, ami elsősorban ő reá vonatkozik. A bibliai történetek nem a Szentírás, nem az egyház és nemcsak a vallásitanító személyes kincsei, hanem mint örömhír önéki éppen azért taníttatik, mert ez esetben egyedül neki szól. A lelkiismeretbe való beleoltás azt jelenti, hogy a tanítás folyamata alatt a gyermekkel értékelési munkát végeztetünk s ez az összehasonlító tevékenység azt az imperatívust foglalja magában: neked ezt a történetet nemcsak ismerni, nemcsak megtanulni s reá nemcsak örökké emlékezni kell, hanem komoly hűséggel kell megőrizni minden időkre. Végül a megtanított történetek ösztönözzék a gyermekeket arra, hogy hasonlóképpen cselekedjenek. Az egész életet úgy tanulják megismerni és értékelni, hogy az alkalmas a bibliai történetek eszmevilágának a megvalósítására.¹⁵⁰

A valláslélektani irány tételeinek megismerése után minden vallásitanító arra gondol, hogy bár az ötös fokozat bevezetése hasonló a herbarti rendszerhez, de viszont az egyes követeléseik annyira megfelelnek a vallásitanítás céljainak, hogy ezeknél jobbat elgondolni szinte lehetetlen. Ha a herbarti fokozatoknál arra mutattunk rá, hogy a megjelölt nyugvópontok a vallásitanító állandó vezetésében kiváló segítséget nyújtanak, itt ezt még azzal kell megtoldani, hogy a rendszer minden tétele a történetekben előforduló lélektani lehetőségek kiaknázására elkerülhetetlen segítséget nyújt s olyan tanításokat eredményezett a szabályok hűséges követése, hogy a történetekből semmi lényeges elem veszendőbe nem mehet. Nagy előnye még e rendszernek az is, hogy elgondolásai a lelkipásztori léleknek megfelelőek és az egyéniség aktivitását semmiképp sem korlátozzák, inkább elősegítik. Minden tételének alapja abban az elgondolásban keresendő, hogy a szempontok figyelembevételével tényleg elérjük azt, hogy a gyermekek minden történetet tényleg magukévá tesznek és hasonló körülmények között hasonlóképpen cselekszenek.¹⁵¹

A munka-iskolai módszer követelése: a gyermek minél nagyobb öntevékenysége a vallásórákon is, nem elsősorban úgy, hogy manuális készségüket bemutatassák, hanem a gyermekek állandó éber figyelmükkel, kíváncsiságukkal, a történeteket kísérő megjegyzéseikkel, esetleg a történetek megjátszásával állandóan együtt működésükkel kísérik a tanítást s ebben az esetben a tanító nehéz munkával járó fegyelmezése feleslegessé válik. A történet megértését igazolja a történet eljátszása s az a nagy elevenség, ami egy ilyen módszer jegyében végbenemő órán uralkodik, azt jósolja, hogy az így nevelt gyermekek minden órán megteendő vallomásaikkal már gyermekkorukban vallást tesznek tapasztalataikról, élményeikről s hihető, hogy az ifjú az iskola közössége előtt tett ilyen vallomását nehezen változtatja meg. Ez a módszer nem az értelmi nevelés jegyében dolgozik, nem is azt vallja, amint állítják róla¹⁵², hogy Isten, lélek, hit, szeretet az értelmi funkciók gyümölcse, hanem elsősorban a munka eredményességét nézi s helyesen hiszi, hogy helyesen jár el.

E rendszer vezérei élén Eberharddal olyan komoly valláspedagógiai multtal dicsekedhetnek, hogy őket semmi szertelenséggel meggyanusítani nem lehet, de nehéz volna azt jósolni, hogy eredményesség tekintetében a valláslélektani irány felé kerekedjék. Nehéz elgondolni azt is, hogy akadjon iskola, ahol a növendékek jelentős százaléka képes volna a hallott történeteket lerajzolni, ami pedig egyik fontos követelményük s azt sem lehet elgondolni, hogy mindegyik bibliai történet alkalmas volna az eljátszatra.

A régi magyar iskoladrámák és misztérium játékok, amelyek a nagy nyilvánosság előtt játszódtak le s amelyek szintén vallásérkölcsi nevelési célzathál adattak elő főleg a karácsonyi és a husvéti ünnepkörnek az eseményeit ítélték méltóknak ilyen célra és az általános jellegű történetek csak mint betét szerepeltek egy-egy igazság szemléltetésére. Nem állítjuk azt, hogy a munka-iskolai

¹⁵⁰ *Pfennigsdorf*: I. m. 143—150. o.

¹⁵¹ *Pfennigsdorf*: I. m. 153—176. o.

¹⁵² *Heywang*: I. m.

módszer ezeknek a játékoknak modern köntösben való felújítása volna, de legalább is ugyanolyan hatásokra törekszik, ha más közösség előtt is. Kétségtelen helyes gondolat a gyermek játék készségét kielégíteni, bizonyosan szívesen fogadják a gyermekek a vallástanítás ezen új fajtáját, de féltő, hogy az igazán magasztos jelenetek és a fenséges megnyilatkozó formái így sok esetben profanizáltatnának, ami nem lehet semmiféle vallástanítás célja. A legnagyobb tévedése e rendszernek a bibliai történetek meg nem analizálása. Azt el lehet gondolni, hogy úgy az Ó, mint az Újszövetség néhány története kiválóan alkalmas erre a tanítási módra, de ilyen válogatás megtörténte után látnók, hogy a legminimálisabb tanterv követeléseinél is kevesebb történetet tudunk összegyűjteni.

Ha e három rendszert együttes bírálat alá vesszük, megállapíthatjuk azt, hogy az utolsó kettő eleget tesz Meumann ama követelésének,¹⁵³ hogy a valláspedagógia általában a gyermektől kiindulón építse ki rendszerét, mind a három eleget tesz annak a követelésnek, hogy vonatkozásba hozza a vallástanítást az élet és műveltség javaival és értékeivel és a második felel meg legjobban annak a követelésnek, hogy módszerét az élet céljához méri.¹⁵⁴ Ezzel a megállapítással bírálatunkat is összegeztük röviden, amihez még általában azt fűzhetjük hozzá, hogy a három közötti értékelés elsősorban karizma dolga s ezért subjektív ítélet s csak másodsorban valláspedagógiai buvárkodás eredménye, ami azonban már megközelítené az objektivitás értékelését.

10. Pedagógiai eszközeink.

A) *Szemléltetés.* Szükségünk van arra, hogy a gyermekek tanítás közben kivétel nélkül szellemi képességeikre, maguk előtt lássák mindazt, amiről, vagy akiről a tanítás szól. Ez egyfelől úgy valósítható meg, mint ahogy sok szaktekin-tély kívánja, hogy a vallásórák tantermei tele lennének bibliai jeleneteket ábrázoló képekkel, vagy a vallástanító a rendelkezésére álló vallásos tárgyú kis képekkel igazolja s az emlékezetben megrögzítse mindazt, amiket elmondott. Kétségtelen, hogy a szemléltetés azon formája eredményesebb, amelyik a tanterem megszépítését kívánja, de vajjon eljuthatunk-e mi olyan boldog körülmények közé falusi és tanyai iskoláinknál is, hogy azok ilyen faliképekkel legyenek berendezve? A szemléltetés egy másik eszköze az volna, hogy a tanító kézmozdulatokkal, vagy a táblára rajzolással szerencsésen megválasztott képzettársításokat ér el a tanításban s a gyermek így mindent maga előtt lát. Így hogyha Kain és Ábel esetéről van szó, a tanító kézmozdulatokkal érzékelteti azt, hogy a két fiú miként alapozta és építette meg külön oltárát s a füstje egyiknek hogyan szökkent a magasba, a másikat meg hogyan verte le egy szélfuvallat. Ha így élénkítjük a szemléltetendő anyagot a gyermek önfeledten csüng tanítóján s szemével valóságosan habzsolja annak beszédeit és mimikáját s szinte keresi szemével a valóságban azt, amiről szó van. Ugyanígy lehet szemléltetve megrajzolni a samáriai kútát, környékét, fekvését, Jákob küzdelmét az angyalokkal, mint dobják Józsefet testvérei a kútba, mint magasztalja őt fel Isten, a Faraó hogyan ülteti kocsiba s milyen hódolattal hordozzák körül a városban. Dávid és Góliát történetének minden kis részecskéje kiválóan alkalmas arra, hogy a gyermek előtt a történet és az események egymásutánja megelevenedjék. Ilyennek lehet még, mint kiválóan alkalmas történeteket nevezni: Jézus születése, a kis Jézus az istállóban (elemi leányiskolákban ez lehet a legszínesebb s leghatásosabb tanítás, ha a babapólyálgatás játékát bárki is ügyesen csinálja) a csodák közül, a naini ifjú, a víz borrá változtatása történeteit stb.

A szemléltetésnek egyik segítő eszköze az illusztrálás. Spurgeon az illusztrálást különösen a homiletika területén alkalmazta s itt tartotta helyénvalónak, de erre a munkaágra vonatkozó megállapításai olyanok, hogy nagy részben át-

¹⁵³ Eberhard: *Wie lassen sich* stb. (előbb idézve) 7. o.

¹⁵⁴ Eberhard: *V. ö.* 1—42. o.

vehetők a valláspedagógia területére is.¹⁵⁵ Az illusztrálás fokozza a gyermekben az érdeklődést, életet, elevenséget ébreszt, főként pedig fényt és világosságot derít sok homályos dologban. Illusztrálni lehet belsőleg vagy külsőleg, azaz szavakkal, vagy képekkel. Az úgynevezett belső illusztrálás, miként azt Jézus beszédeiben és tanításaiban is tette, gondolatokkal, példákkal, hasonlatokkal, metaforákkal viszi közelebb a történetet a gyermek lelkéhez. Jónak tartjuk ezek mellett a külső illusztrálást is, mely szerint kézi könyveinkben kedves kis képek kísérik történeteinket, de nem szabad abba a hibába esni, hogy öreg klisék késői, üzletszerű felhasználásával olyan képeket mellékeljünk a történetekhez, amelyeknek kivitele már messze áll a mai kor gyermekéhez.

Figyelemreméltó vállalkozás az, amely Kemény Lajos elemi iskolai könyveinél látható.¹⁵⁶ Minden történet mellé a gyermek lelki fejlettségének megfelelő rajzok ékesítik a könyvet s a történeteket kísérő ugyanazon tárgyú gyermekképecskék az amúgy is legjobb protestáns elemi iskolai Bibliai történetek c. könyvet valláspedagógiai szempontból olyan értékessé teszik, hogy nemcsak helyes fejlődési magasságban áll a többi hasonló tárgyú könyvek felett, hanem érték, használhatóság s a valláspedagógiai eszközök igénybevétele szempontjából hosszú időre felülmulthatatlan marad. Mindezek mellett nagy értéke e könyvnek az, hogy a bibliai történetek között elhelyezett kis versikék, amelyek a tanítási anyag kiegészítő részeiként szerepelnek, mind olyanok, amelyek a történeteket kísérik s a történetek megtanításának szolgálatában állanak elsősorban.

A helyes külső és belső illusztrálás mellett a régen tanított és régen predikált bibliai történetek olyanok lesznek a gyermekek előtt, mintha tegnap mondattak volna el az ő okulásukra. Ennek a második hatása abban nyilvánul meg, hogy kifejezéseinkkel, modern köntösbe öltöztetéssel bár a mai kor gyermekéhez közel visszük a történeteket, de ebben a beállításban a történetek hűségét semmi veszély nem fenyegetheti s az átalakított forma dacára is Jézus Krisztus elgondolásai szerint hatnak.

B) *A képzelet foglalkoztatása és gyakorlása.* Általában a szemléltetés legyen olyan, mely a gyermeket a képzelet kellő foglalkoztatásával önálló megítélésekhez s gondolkodáshoz vezesse el. A bibliai történetek nem azért mondattak el s nem azért tanítják évszázadok óta, hogy azokból csak egy végső erkölcsi ítéletet tanuljanak meg, hiszen a gyakorlatban éppen a fordítottja történik s a fordított eljárással gyümölcsöztetjük a történet erkölcsi tartalmát. Nem elég azt tanítani Absolonról, hogy gonosz s atyjával szemben tiszteletlen fiú volt s ezért az Isten őt megbüntette, hanem a gyermek mindent elképzelő erejére gondolva úgy kell megrajzolnunk e történet minden jelenetét, amint atyja alattvalóival conspirál, rábeszél, amint a pörösködőket és elégedetlenkedőket magához édesgeti édes mosollyal és hízelkedésekkel, hogy a gyermek ottjárjon a királyi palota udvarán s hallja az Absolon hízelgő és rábeszélő hangját s lássa álnok arcát. Ha e jelzők fogalmai a gyermek előtt ismeretlenek volnának, kiegészítő példákkal úgy kellene begyakoroltatni ezekre a dolgokra a gyermek lelkét, hogy minden ilyen rossznak a hallatára és közeledtére a gyermekben az idegenkedés s azoktól való félelem uralkodjék s amikor a vallásitanító ilyen lélektani megalapozás mellett Absolon minden bűnét feltárta, a gyermek szinte alig várja a büntetést, hogy szigorú igazságérzete kielégülést nyerjen. Arcára kiül a megelégedés, lelkében átéli az igazság nagy erkölcsi súlyát anélkül, hogy a vallásitanító azt külön is leszögezte volna. De másrészt egyes gondolatfoszlányok megindítják benne a lelkiismereti önvizsgálódást s magától rájön arra (a gyóntatószék szüksége nélkül), hogy sok olyan dologban ő is hibás, amiben Absolon vétkezett. Amikor pedig a kép másik oldalát nézi és kezdi vizsgáltatni a tanító s a rossz gyermekek negatívumaival szembeállítja az Atyák lelkének állandó pozitívumait, akkor a gyermek tükörbe nézett s megláthatta legalább részben saját magát. Mily sokat köszönhet az ilyen előadásnak a tanuló akkor, ha a tanuló a tanító ügyes képzeletét meg-

¹⁵⁵ Spurgeon—Spliedt : Die Kunst der Illustration. Heilbronn. 1895.

¹⁵⁶ Kemény L. : Bibliai történetek I—II. és III—IV. o. részére. Bpest. 1927.

indító munkájában önmagára vonatkozólag hasznos, követendő szabályokat vonhat le.

Nagy művészet így vezetni a gyermek lelkét s irányítani a képzelet világát, hogy a vezetett sereg mindent lásson, mindent halljon s mindent átéljen, de nem lehetetlen feladat. Viszont arra vigyázni kell, hogy a képzelet felcsigázása után, amikor a bűnös vagy ártatlan túlszigorú büntetése s a tragédia a gyermek előtt áll, hogy így soha abba ne hagyjuk a tanítási órát, amíg a gyermek lelkének meg nem adtuk az ilyenkor szükséges quietívumot, hogy ne neveljünk az idealizmus világával szemben bizalmatlan gyermekeket.

Ez a nevelési eljárás azután teljes mértékben fedni fogja a mai lélektan parancsait is, amit igazoljon az alábbi idézet : „A képzelet szerepe a szellem életében ez : előkészíti az értelmi munkát, a világ megismerését, az analógia szerinti meglelkesítő munkával ; amikor az értelem még nem képes a dolgokat önmagukban megérteni, tehát elképzeli. Ez az első lépés a megértésük felé. Mikor pedig a képzelet világából (sokszor keserű kiábrándulások árán) felébred az értelem, mert a dolgokat önmagukban megismerte, akkor megint a képzelet segíti a tiszta jelentések és összefüggéseik megértésére. Ez pedig rendkívül nagy dolog. Az ifjúnak, mielőtt az élet küzdelmeibe beleállana, a képzelet megmutatja az ideálok világát, mert ez nem ábránd, hanem az élet legmagasabb, legtisztább képe valósága. Sok fáradsággal kell megismerni a világ egyes dolgait, de azt a vezérlő célt nem szabad szem elől tévesztetni, mert tudjuk, hogy van és hogy az adja az élet igazi értelmét. De magát ezt a végső értelmet is mindig tisztábban akarjuk megérteni és ebben is a képzelet segít, mert, mint most már látjuk, a képzelet éppen a dolgok felszíne alatt rejlő igazságok felismerésére való képesség. Ha ezt tisztán értelmi eszközökkel végzi, tudomány lesz belőle, ha érzéki közegben, akkor művészet, ha az egész világot fogja össze, vallás.“¹⁵⁷

C) Az érdeklődés. Az érdeklődés felkeltése és ébrentartása a legnehezebb tanítói munka. A gyermeki lélek kilengéses változásait a szülői házból kiindulva, egyre-másra külön behatásra lehet visszavezetni s ezek szerint kell értékelnem növendékeim szellemi éberségét vagy figyelmetlenségét.

De függ az érdeklődés sikere a tanítandó anyagtól is, amire különös figyelemmel kell lennünk e tétel magyarázásánál. Könnyű érdeklődést kelteni Dávid és Góliát története iránt, amely egészében oly közel van a gyermek lelki világához, de hogyan lehet érdeklődést kelteni oly történetek iránt, amelyekről több évi tapasztalat után is azt látjuk, hogy a leglelküismeretesebb előkészülés s jó feldolgozás mellett sem lehet a tárgyat a gyermek lelkéhez közelebb vinni.¹⁵⁸ Megtérhetnek az is, hogy a gyermek azon nap valamelyik másik tanítási órán olyan érdekes mesét vagy elbeszélést hallott vagy olvasott, amit értékesebbnek ítél a lelke még akkor is, amikor más tárggyal, valamelyik bibliai történettel kellene neki foglalkoznia.

Minden ilyen nehéz és sokszor adott helyzetben arra kell gondolnia a vallás-tanítónak, hogy munkája tulajdonképpen misszionálás s tanulnia kell Jézustól, mint tanítótól, aki minden történetében önmagát adta s ezért lelehetetlen volt őt meg nem hallgatni és tanulni kell Pál apostoltól, aki a zsidónak zsidó, a görögnek görög volt stb. Le kell szállni mindig a gyermek lelkét betöltő hangulathoz, abban őt megfogni a gyermeklélektani tapasztalataink alapján az elmondandó történetre úgy előkészíteni a gyermekeket s annak értékes voltára úgy felcsigázni a képzeletét, hogy amikor az igaz történet abszolút értékét elismeri a gyermek odaadó hallgatásával és éber figyelmével, akkor már el is veszítette előbbi hangulatát s a tanító szubjektív hatása alá helyezi magát. Itt érezzük azon pedagógiai tétel igazságát, amely az egyénekenkénti és egyéni oktatás szükségességét hangsúlyozza.

Sokszor minden különösebb nehézség nélkül is sikerül az érdeklődés fel-

¹⁵⁷ N. dr. Böhm K.—Tankó Béla : Lélektan—Logika. Bp. 1928. 37—38. o.

¹⁵⁸ Bereczky S. : Ószövetségi élet- és jellemképek. Bpest. 1923. (A próféták intő beszédei.

keltése, de adott esetekben a történet megkívánja az érdeklődés feljebb fokozását. Ilyenkor a tanítónak nagyon jól kell tudnia, hogy meddig feszítheti az érdeklődés hurját s hogy miképpen kell a túlfűtött hangulatot egy jól megstilizált s tettekreváló felszólítást jelentő mondatban a gyermek lelke által könnyen felfogható Quietivumban megkötni s a tanítást így befejezni.

D) *Az emlékezet.* Nagyban megkönnyíti a tanító munkáját a gyermekek emlékezőtehetsége. Vannak olyan pedagógusok, akik túlértékelik a gyermek ezirányú képességeit, vannak azonban olyanok is, akik számolnak a gyermeki emlékezet erejével s tanításukban, mint kísérő motivumra, tekintettel is vannak erre.

A gyermek percipiáló és appercipiáló képességétől függ a reprodukció, amely nem más, mint az emlékező tehetség kinyilatkoztatása. De függ a tanítandó tárgytól, a tanító személyétől s mindazoktól az ingerlő hatásoktól, amelyek az appercipió munkáját megindítják. A valláspedagógia átlagosszellem nivójú gyermek-sereget gondolva el, olyan tanítási mód eszközeit kell, hogy igénybe vegye, amelyeknek segítségével a gyermek a percipiálását a legelőnyösebben indíthatja működésre. A valláspedagógia nem mondhat le a memorizálásról sem s igyekszik azt felhasználni még a bibliai történetek tanításánál is, mert szüksége van arra, hogy amikor a gyermekből felnőtt lesz, akarati életnyilvánulásai és tetteibe is beleszóljon a gyermekkorában tanult dolgokról való megemlékezése.

11. A bibliai történetek elbeszélése és megtanítása.

Kabisch szerint¹⁵⁹ a bibliai történetek közlése a következő eljárásokkal történhetik : a) a történetnek a tanító által körülírt s a gyermekléleknek megfelelő elbeszélése, b) a történetnek a tanító által való olyan elbeszélése, amikor elbeszélése folyamán megáll, kérdezősködést erőszakol ki a növendékeiből s azután így közös munkával rajzolják meg a történetet, c) a szigorú kérdve-kifejtő módszer, d) a tiszta munka-iskolai eljárás.

A fentiekből is azt látjuk, hogy a tanításban az elbeszélésnek nagyon fontos szerepe van. Ezt igazolják azok a bibliai történeteket feldolgozó könyvek, amelyek az utóbbi időben népszerűvé váltak (pl. Zurhellen, Fankhauser, Emlein). Sikereiket elsősorban elbeszélismódjuk, nyelvezetük költői szépségének s meseszerű, de komoly s cizellált stilizálásuknak köszönhetik.

Ilyen elbeszélő képességgel nem rendelkezik minden vallástanító, de annyira fejlesztheti képességeit, hogy tanítását érdekessé s ilyen szempontból is értékessé tegye. Aki vallástanítással akar foglalkozni, akinek ez az életpályája, vagy hosszú átmeneti beosztása, annak komoly tanulmányokkal oda kell fejleszteni elbeszélő képességeit, hogy ebből a szempontból is kifogástalan eredményt mutathasson. Ezen célból ismerkedjék meg növendékei s a sikeres tanítás kedvéért : Benedek Elek, Pósa Lajos, Gaál Mózes, de különösen Gárdonyi Géza mesélő stílusával. Gárdonyi fiatalkori írásaiban, mint volt tanító sokszor kitér a bibliai történetek egy-egy igazságának megvilágítására s *Az én falum* c. elbeszélés kötete ezenfelül, mint gyermek- és népismerettan nem hivatalos kézi könyve valóságos kalauza lehet a kezdő vallástanítóknak. A vallástanítónak azonban figyelemmel kell kísérnie a modern meséket is, mert a gyermekek egyrésze már ezeken nevelődik fel. Mindezen dolgok alapos ismerete olyan pozitívumok birtokába juttatja a vallástanítót, amit minden bibliai történet elbeszélésénél kamatoztathat növendékei számára.

Az ügyes, megkapó, változatos, eleven s folyamatos szép beszéd észrevétlenül elősegíti a tanító suggestív hatását s így a tanítás értéke feltétlen növekszik. A hatásos elbeszélés nyomán a gyermek mindent hall, mindent lát s önmagában némi kis hozzáadással még kiszínezi a dolgokat. De, amíg az elbeszélés tart, benne minden életre kel s együttérezhet a jóval s megvetheti a bűnt és a bűnöst. Hogy az állandó beszélgetés ne váljon megszokottá s a gyermek ne szokjon túlságosan hozzá, ne mindig ugyanazzal a hangsúlyozással beszéljen a tanító. Ha alkalom

¹⁵⁹ Kabisch—Tögel : I. m. 203. o.

kinálkozik, a dialogus segítségével is beszéltesse személyeit. A régi emberek szubjektív gondolkodása s bőbeszédősége a kis gyermek előtt természetes s ha ő jellemet külön típusokat, mindenkit tud a maga jellemének megfelelően jellemezni.

A gyermek figyelmét a szép elbeszélés állandóan leköti. A hosszú mondatok, bővített, sokjelzős kifejezések, bár szépek és költőiek lehetnek, a gyermeket teljesen érdektelenül hagyják. Nagyon jó ebből a szempontból, ha a tanító elbeszélő formájában állandóan tekintettel van a gyermek beszéd- és értelemgyakorlat óráira s az osztálytanítókkal ezen okok miatt érintkezést tart fenn, akiknek figyelmzettetési s segítése révén ismét közös hasznot szerez úgy magának, mint növendékeinek.

Helyes az a törekvés, mely szerint az ószövetségi történeteket egész más-képpen kell elbeszélni, mint az újszövetségi történeteket. Ennek az elvi megállapításnak vagy kívánságnak nem lehet semmi dogmatikai vagy üdvtörténeti háttere ; célja csak az, hogy már a kétféle elbeszélésmódból kiérezze a gyermek az újszövetségi történeteknél a nagyobb szeretetet és több fontosságot. Ahogy az ószövetségi történetek mindenikén valami primitívség, mint kísérő hangulat érezhető, ellentétben az újszövetségi történetekkel, amelyek minden betűje és szava az „örök életnek beszéde“, mely a szeretet himnuszának kísérő zenéjével a személyes üdvösség elnyerhetését mutatja állandóan. Az Ószövetség Isten és egy népfaj dicsőítése. A megnyugtató vallásos kielégülést nem adhatja meg, s ezért kell nekünk minden embernél nagyobb vallásos geniusz : Jézus Krisztus. Az Ő személye köré csoportosuló mellékalakok személye és szereplése, amennyiben integráns részei a történeteknek, nélkülözhetetlenek ugyan, de Jézus személye még a gyermekek szemében is a legfontosabb.

Az elbeszélésnél figyelemmel kell lenni arra is, hogy minden gyermeknek az emlékező tehetősége nem egyformán erős s a megszokás folytán sok beszéddel szemben közömbösíti magát. Ilyen okok miatt csak annyit beszéljünk s csak olyan mellékkörülményekre legyünk tekintettel, amelyek tényleg fontosak. Ne aprózzuk fel a történeteket, mint a pietizmus tette, hanem minden történet megtanítására otthon készülve, úgy dolgozzuk ki a tanítást, hogy abban minden szónak meg legyen a szükséges helye.

Ahhoz, hogy a vallástanító jól tanítson, mindenekfelett álljon az, hogy a gyermekeket szeresse s ezt a szeretetet a gyermekek a beszédjén is észrevehessék. Beszélgetése tükröztesse a gyermekek felé azt az örömet is, amit vallásos ember mindig érez, ha Isten dolgairól beszélhet.

B) *A beszélgetve tanítás.* A magyarhoni evang. egyház 1842-ben tartott egyetemes gyűlése alkalmával hozta azt a határozatot, hogy mi legyen a tananyag a különböző elemi és felsőbb iskolákban (az első osztály első és második folyamataiban a növendék művelődési fokához mért ószövetségi történetek s a második osztály mindkét folyamatában újszövetségi történetek) s a módszerre nézve a következő véleményét foglaltatta írásba : legjobb tanításmód „az értekezve kérdező, amely a fogalmakat világosan kifejti és feloldja, homályban és értetlenül semmit sem hágy, a gondolkozási erőt élesíti“ s ez a meghatározás azóta is legfeljebb csak néhány új szemponttal bővült, de lényegében talán ugyanaz maradt.¹⁶⁰ E megállapításhoz lehet azután a vallástanító egyéniségének megfelelően olyan gyakorlatban bevált tapasztalatokat kapcsolni, amelyek a hatás tekintetében az eredeti célt szolgálják. Pl. az a vallástanító, aki meghitt és atyai bizalmas viszonyban van növendékeivel, a közös imádkozást úgy végzi, hogy a gyermekek mindannyian kezétfogva összekapcsolódnak vele, vagy az imádkozó gyermek kezét veszi a magáéba, a vallástanító s így a vallásóra átalakul lelki közösséggé, amikor is minden szó, amit a vallástanító mond és minden kérdés, amelyet a gyermekek valamelyike intéz tanítójához, csak olyan lehet, amelyik az imádkozó hatással nem ellenkezik. Ez a közös, Istennel való beszélgetés bearanyozza az egymás közti beszélgetésünket is.

¹⁶⁰ A magyarhoni ágost. hitv. ev. iskola rendszere az 1842-iki egyet. gyűlés határozata szerint. Pesten. 1846. 30. o.

Éppen e tanítási mód mellett van nagy szükség a vallásórák ilyen komoly megalapozására, mert az ilyen bevezetés az egyetlen fegyvelmező eszköz a tanítás további folyamán. De ettől is eltekintve, a vallástanítónak mindig arra kell gondolni, hogy a vallásóra, amelyet megkezdett, kiváló alkalom arra, hogy a gyermekek közül néhányat megnyerjen Istenországa számára.

A régi módszertani könyvek (magyar nyelven különösen a már bemutatott Hörk J. könyve) hosszasan tárgyalták azt, hogy milyen lehet a kérdés s úgy legyen mindegyik megstilizálva, hogy arra a gyermek csak egyféleképp felelhessen. A legújabbkori hasonló célzatú művek ezt a fejezetet teljesen elhagyták, mert természetesnek s önként értetődőnek látszik, hogy a vallástanító nemcsak a megtanítandó anyagot uralja, hanem a gyermekek lelke és figyelme felett is úr, mégpedig olyan mértékben, amennyire az csak kívánatos. A vallástani órákon a bibliai történetek tanításával kapcsolatban a kérdések nem lehetnek mások, mint amilyen gondolatok általában a történetben előfordulnak s mivel a beszélgetvetanításnál is megmarad a tanító elbeszélése, ha kisebb mértékben is, mint más tanítási módnál, mégis annyi alkalma marad, hogy a gyermekek kételyeit, igazságérzeteit bántó és előmozdító eseményeket már eleve a pedagógia parancsaihoz alkalmazkodva szólaltatja meg.

Igen érdekes ebből a szempontból Fankhauser eljárása, aki elbeszéli nagy vonásokban a történetet s néhány érdeklődő kérdés meghallgatása után felolvasztatja a bibliai történet szentírási helyét, ehhez szómagyarázatot is fűz, óra közben kiválasztatja az aranymondást, be is taníttatja azt, kifejttet megállapításait alkalmazza az életre és a gyermekek eseteire s akkor mindent, ami az órán történt, a befejező imába foglalja össze. Az ő egész tanítása olyan, mintha valósággal végig üzné a gyermekeket a tanítási órán s mégis lélekemelő kell, hogy legyen a tanítása, ahogy azt az ember a tanításaiból feltétlen bizonyossággal megállapítja.

A valláslélektani és munka-iskolai irányok újabb vizsgálatába és bővített ismeretébe nem bocsátkozhatunk, hanem annak a kívánságunknak adunk csak kifejezést, hogy ezen rendszerek szerencsés összekapcsolása, ami már Pfennigsdorf rendszerében némileg megtörtént, a valláspedagógia eredményes munkásságot olyan maximális teljesítőképességre emelné, hogy az itt megtárgyalt egyéb rendszerek nem szolgálának mást, csak azt, hogy kezdő vallástanárok ezeknek a segítségével végeznék munkásságukat, amelyek, mint alapfokozat ma is elfogadhatók, de azok, akik főfoglalkozásként ezt a hivatást töltik be, a hosszas gyakorlati munka közben ösztönösen és pedagógiai meggyőződéssel is e kiválasztott s egyesített két rendszert választanák követésre mindenképpen méltónak.

12. Egyházi nevelés.

Nitsch klasszikus rövidegességgel három szóval jelöli meg a vallásos nevelés célját : christlich, biblisch, kirchlich vagyis keresztyén, bibliai és egyházi jellegű legyen. Az első két szempont természetesen domborodik ki eddigi fejtegetéseinkben s amikor a harmadik tétel realizálását akarjuk megalapozni, csak azt mondhatjuk, hogy minden vallástanítás végcélja híveket szerezni annak az egyháznak, amely Isten országa számára dolgozik.

Magyarországon sokkal jobban kifejeződött ennek szükségessége, mint más nyugati államokban. Nálunk a protestántizmus a római katholicizmussal szemben nagy küzdelmeket vívott és vív ma is s fennmaradásunkat az isteni igazság megdönthetetlenségébe vetett bizakodásunk mellett vallástanáraink nevelési munkájától tesszük függővé.

A nyugati államokban egész más volt a szellem és a felfogás ezekben a kérdésekben. Náluk más volt az iskolapolitika és a vallástanítás követelése is. Ők nem dicsekedhetnek olyan drága tradíciókkal, mint amilyenekre a magyar protestántizmus örökké büszke lesz. Nyugaton a kollektív szellem filozófiája, a történelmi materiálizmus, a különböző okkult tudományok és a szabadkőművesség mozgalma azt eredményezték, hogy az egyházak elvesztették iskoláikat és az

iskolák államosításával a hitoktatás vesztett fontosságából. Amikor legutóbb a német iskolákat fenyegette ez a veszély, a holland szülők intő figyelmeztetése eredményezték azt a megszervezett ellenállást, amelynek látható eredménye az, hogy a szülők joga maradt a gyermekek vallásos nevelésének irányítása s ez a lelkesedés az új Reichsschulgesetz vallásellenes intézkedéseit is háttérbe fogja majd szoríthatni.

Magyarországnak ilyen siralmas jelene csak száz napig volt a kommunizmus idején, amikor a vallástanítást hivatalosan törölték az iskolák rendjéből, de azután éppúgy, mint azelőtt, régi célok és új ideálok hevítésével arra törekszik a magyar protestáns vallástanári kar, hogy egyházaik érdekeinek is megfeleljenek a valláspedagógiai célok mellett. S Magyarországon bizonyosan ez a testület lesz az utolsó, amely belenyugszik az egyház és állam szétválasztásába, amely a vallástanítás eredményességének a rovására történne egész bizonyosan s ezért ítéli el egyházi férfiak egyház és állam szétválasztó törekvéseit, amelyekről a legutóbbi időben oly sokat hallunk egyházi gyűléseinken s ugyanígy elítéli közönségi emberek olyan optimizmusának a hangoztatását, akik ilyen országokban élve dicsekedve beszélnek arról, hogy az egyház független helyzetében intézményeit jobban ápolhatja s a vallásos tevékenységek őszintébben szólalhatnak meg.¹⁶¹

Niebergallal valljuk együtt azt, hogy a vallástanárok ebben az oktató és nevelő munkában, amelyet az egyház és állam hasznára végeznek, olyan régi és örök kultúrának az átplántálói, akik méltók úgy az állam, mint az egyház nagyobb megbecsülésére.

A vallástanító feladata az evangéliumi örömhír hirdetése, a keresztyénségnek a lelkekben való megszilárdítása s a zsenge gyermek-lelkeknek az őket szerető krisztusi egyház számára való elkötelezése.

Nyujt-e erre módot és alkalmat a bibliai történetek tanítása? van-e bennük olyan gondolat, amely dogmatikai magyarázatok nélkül a maguk alakjában is bizonyos confessionális szempontokat mutatnának? Ezen az úton elindulva nem érhetnénk el eredményt. Nekünk abból a tényből kell kiindulni, hogy az a kis gyermek, akit mi még a bibliai történetekkel nevelünk, nem is tudja megérteni az egyház fogalmát és ezzel a megállapítással ellenkezésbe kerülünk Lutherrel, aki azt mondta: „Istennek hála, egy hétéves gyermek tudja, hogy mi az egyház: a szent hívők és báránykák, akik pásztoruk hangját hallják.”¹⁶² A rendkívül módon értelmes gyermek minden confessionális meggyőződése és állásfoglalása is csupán a „templom” körül csoportosul.

Jézussal kapcsolatban az a sok kedves történet, amelyeket amúgy is meg kell tanulnia s amelyek az ő templomhoz való viszonyait, megjegyzéseit, ott elmondott beszédeit illetik, a vallástanítónak elegendő alkalmat adnak arra, hogy ezeknek sajtóságos beállításával a gyermekeket atyai szeretettel a templomhoz szoktassa. Jézusnak a templomban való bemutatása, a 12 éves Jézus a templomban, a keresztelés és a confirmációra való készülés a gyermekek lelkében felidézhetik azt a szülői élményt, amelyet ők éreztek gyermekeik keresztelesekor s a szülők hálaimájának visszhangja könnyen szólalhat meg a gyermekek lelkében. Amikor a gyermekek lelkében a templomnak a gondolatát egyéni élményekhez kötöm s kinek-kinek az életét ahhoz a templomhoz kapcsolom, amelyben megkereszteltetett, a hűségnek és ragaszkodásnak olyan tényei elevenedhetnek meg a gyermekben, amelyeket soha elfeledni nem fog. A confirmációi, vagyis személyes vallástétel szükségessége vezette látszólagos engedetlenségre a 12 éves Jézust szülőivel szemben s ezt a tényét úgy kell megértetni gyermekeinkkel, hogy ők is kötelesek Isten mellett vallást tenni evangéliumi hitük mellett, még esetleg szülőik akarata ellenére is. (Vegyesházasságból született gyermekeknél gyakori az eset, hogy a r. kath. kongregalista anya gyakorol ilyen tiltó hatást protestáns fiára

¹⁶¹ W. Ph. Marcinkowszki: Gott-Erleben in Sovjetrusland. Wernigerode. 1927.

¹⁶² M. Rade: I. m. 89. o. (Schmalkaldeni cikkek.)

s ilyenkor a látszólagos kötelesség összeütközés esetében a vallástanító elsőrendű kötelessége a gyermeket úgy kivezetni zavarából, hogy a szülői tiszteletadáson se essék folt s a gyermek viszont öntudatosan tehessen vallást hitéről.)

Gyönyörű emlékként marad meg a gyermekek lelkében az a tény is, hogy egyszer Jézus egész váratlan megjelent a templomban, ahol a lelkész átengedte neki a predikálást s mikor Jézus felolvasta Ézsaiás próféta írásának néhány sorát, hangja meleg szeretetére felfigyelt az egész templomi közönség. A gyermek örömmel kell, hogy hallgassa ezt s mikor a Szentírás szentsége igazolja liturgiánk tisztaságát, a gyermek önérzete növekszik abban a tudatban, hogy az ő templomában tisztán hirdetik az igét és ott is predikálhat Krisztus.

A bibliai történetek alapján jobban érzékeli a gyermek az egyházhoz való tartozást, mint azzal a rideg memorizáltatással, amiket a legalsó fokú tankönyveinkben és kis kátékban látni: én evangélikus vagy én református keresztyén vagyok. (Vannak olyan vallásoktatást ellenőrző lelkészek, akik hivatalos látogatásaik alatt is csak ennyit kérdeznek a gyermekektől s ahol az ilyen kérdésre a válasz a megtanulás alapján kielégítő, abban a megtámadhatatlan véleményben élnek, hogy öntudatos és hitvallásszerű nevelést láttak.)

A bibliai történeteket lehet úgy tanítani s azokból néhányat úgy kell a gyermek lelkéhez közelvinni, hogy vágyódjék még több megismerés után s megtudja azt, hogy Isten házában is azokról hallhat tanítást. A templombajárás így válhat lelki vagy belső kényszerítéssel természetessé s a gyermek így önszántából határozhatja el magát mindig a templombajárára. Jótékonyan hat az ilyen gyermek lelkére az, ha Istenházában ott látja az ő vallástanítóját akár mint fungens lelkészt, akár mint gyülekezeti tagot. Ilyenkor megfigyelhetik a gyermekek, hogy vallástanítójuk pedagógiai célok nélkül, hogyan énekel, milyen áhítattal imádkozik együtt a gyülekezettel s miképpen hat rá is Isten igéjének hallgatása. Az ilyen őszinte és igaz példaadás semmiképpen sem tévesztheti el hatását s a gyermekek állandó templombajárásán kívül az egyházhűség megszilárdulását is eredményezi.

13. A bibliai történetek tanítása tekintettel a többi vallástanítási anyagra.

A valláspedagógia nagy előnye a többi gyakorlati theologiai tudománnyal szemben (Magyarországon) az, hogy akikre hatást kell gyakorolnia, a tanulóifjúság 10—12 évig az iskolai rend törvényénél fogva e tudományág képviselőinek rendelkezésére áll. Így az egyház joga, mely alapján vallásos tekintetben az ifjúságra hathat, ilyen hosszú időre terjed s ennek megfelelő programot is dolgozhat ki. Erről a lehetőségéről, mely egy igen jó tantervben nyilvánult meg, szemben a külföldi egyházak hasonló jellegű tanterveivel, azt mondhatjuk, hogy az egyházaink helyes valláspedagógiai érzékének bizonyágtétele.

Az egész vallástanítási tanterv négy anyagkört ölel fel. Ennek első része a bibliai történetek tanítása, mely a többi három anyagkörrel szemben a leghosszabb időt foglalja el. A fontossága még napjainkban sem eléggé hangsúlyozott. A bibliai történetek tanításának rendeltetése az, hogy a zsenge gyermek lelkét az Írás szava alapján olyan példákkal gazdagítsa s olyan irányba vezesse, melynek végső célja: az üdvösség elnyerése. De rendeltetése ennek az is, hogy döntő befolyást gyakoroljon a gyermek kedélyvilágára s az anyag megismertetése közben már előkészítő intézkedések történjenek a jövő vallásoktatása szempontjából. E tananyag szolgálja a vallásórák és a vallástanítás megszeretését és az érdeklődés olyan irányú felkeltését is, hogy mindezek az ismeretek csak úgy szerezhetők meg végképpen s emberi elgondolás szerint tökéletesen, ha mindenek megtanulása után kiki az Örökélet Mesterétől tanulja meg mindazt.

A) *Imádság és Énektanítás.* Legkisebb növendékeink első vallásóráin a cél az, hogy az imádság lényegére és az imádkozásra őket megtaníthassuk. A munka első része abban áll, hogy a vallástanító az ismert gyermek-imádságokat szótagolva és tiszta hangsúlyozással valósággal belecsepegteti a gyermekek lelkébe,

de míg ezt a minden türelmet meghaladó tanítói munkát végzi, a vallástanítónak le kell vetkőzni a gépiesség minden látszatát s ő maga is úgy imádkozik, hogy e tevékenysége alatt érzékelje, bebizonyítsa, hogy a fenséges előtt való leborulás a legkomolyabb vallási tevékenység. Az imádkoztatásra való előkészítés voltaképp a vallásos nevelés egész folyamára kiható munka. Ha az első ilyen órákat nem sikerült jól megalapozni, a gyermekek általános érdeklődésének az elvesztésével is kell számolni. Vigasztaló és felemelő viszont az a tapasztalat, hogy a kis gyermekek szeretnek imádkozni. Ennél a pontnál érzi az ember igazán a kapcsolatot a szülői ház és az iskola között s bebizonyosodik az is, hogy a szülők kevésbé iskolázott hite és vallásos világa ösztönösen is jól végzi e munkáját. Ma még elmondhatjuk azt, hogy az iskolába kerülő növendékeink összesége így kerül fel az iskolába s így a vallástanító ezen tevékenysége a kezdő megtapasztalások után oda irányul, hogy az imádkozás megszeretését előmozdítsa. Az imádság tanításánál szükséges ezért a legszemélyesebb példaadás s a gyermekek az utánzás kényszere és a megfoghatatlan és megérthetetlen varázsának hatásával követik tanítóikat, míg fejlődő vallásos értelmük világosságot nyer az imádság kérdését illetőleg.

Ma már nem elégedhetünk meg énekeink szöveg és dallam szerinti betanításával, hanem az énekek megtanításával nagyobb hatásokat kell elérnünk. Minden vallástanító az egyházi énekköltészet rajongója kell, hogy legyen s abban a feltétlen meggyőződésben kell éljen, hogy a közösségi énekek helyett, amelyekről széltében-hosszában az a hír járja indokolatlanul és tévesen, hogy a gyermekek éneklő kedvét jobban kielégítenék, a hivatalos egyházi énekek drága értéke mindennél szentebb s csak azok alkalmasak a tanításra. Éneket tanítani voltaképpen pedagógiai szabályok szerint nem lehet, de a tapasztalat azt igazolja, hogy amikor a vallástanító a megtanítandó éneket elénekeli s a növendékek engedélyt nyernek arra, hogy vele együtt énekeljenek, a kezdő kísérleteknél rengeteg a határozatlan bizonytalankodás, de rövidesen a gyermekek énekének erőssége és határozottsága bizonyítja azt, hogy az öntevékenység lehetőségeit szívesen használják ki s ez a tanulás nem teher nekik. Minden ének megtanítása közben találjon a vallástanító alkalmat arra, hogy a gyermekeknek vagy az illető ének ünnepközi jelentőségét kiemelje, vagy utaljon arra, hogy ének-költészetünk milyen megingathatatlan és dicsőséges egyéni hitnek a következménye (Erős Várunk... Térj magadhoz drága Sion) vagy elmondja azt, hogy énekeink komolysága és nyugodtsága, melyek mind az Istenbe vetett hit bizonyosságán alapulnak, az egyén számára mit jelentenek minden időben s mennyi felemelő vigasztalás van mindegyik egyházi énekünkben. Az az osztály, amelyiket sikerült megtanítani énekelni egyéb vallástanítási anyag elvégzésében is nagy munkára képes. Egyházi énekeinkben benne levő felekezeti öntudat kiemelését sem szabad elmulasztani s állandóan hangsúlyozni kell azt, hogy mint éneklő egyház elszórt-ságunkban éppen énekeink szeretése és otthoni házánkinti gyakorlása erősítette évszázadokon át az üldözéseknek kitett testvéreink és őseink hitét.

A káté tanítása. A káté tanítását előkészítették a bibliai történetek, ezekkel illusztráljuk azt s úgy szerepel a confesszió e könyve, mint az előző tananyag-nak repetitoriuma. E megállapításunkkal már állást is foglaltunk a káté szükség-szerűségének kérdésében. Kabisch és Tögel már elintézték tartja a káté kérdését olyan értelemben, hogy annak jövője nincsen,¹⁶³ vele szemben Niebergall, Eberhard, de különösen K. Eger és Matthes nemcsak mint hitvallást becsülik meg, hanem nagy pedagógiai értéket is tulajdonítanak neki.¹⁶⁴ A káté, mint hitvallási irat, kétségtelenül pedagógiai céllal íródott meg s nagy elterjedtsége azt bizonyítja, különösen az elmúlt században, hogy a káték íróinak személyes hite, hitvallomása több bizonyossággal van tele, mint a bibliai történetek. A kátét

¹⁶³ Kabisch—Tögel : I. m. 203. o.

¹⁶⁴ K. Eger : Evangelische Jugendlehre. Giessen. 1922.

Matthes : Berechtigung der bekanntnismaessigen Lehrstoffe im Rel. Unt. Gies-sen. 1926.

úgy kell fogadnunk, mint drága és ma is értékes ereklyét s az egyház olyan tradicionális okmányt becsül meg benne, mely érdemes is erre a megbecsülésre.

Századok hitvallói és protestánsai növekedtek fel igazságaival s habár e könyvekben kifejtett tételes vallási igazságok és megállapítások a ma érvényben levő egyéb vallástanítási tananyagban és tankönyvekben fellelhetők, mi mégis azt valljuk, hogy a hitigazságok ilyen tömör összefoglalására és ilyen formában való tanítására szükségünk van. A bibliai történetek dogmatikai kifejtése itt lesz teljessé s az alsó fokon a káté tanítása előtt azért nem szükséges a dogmatizálás, mert a gyermek is észreveszi, hogy a történetekben külön-külön észrevehető hitigazságokat a káté foglalja rendszerbe.

A kátétanítás módszere azonban nem egyezik a bibliai történetek tanításával s talán éppen a módszertani nehézségek szaporítják a káté ellenségeinek számát. Míg a bibliai történeteknél mindenik egy külön egészet képez, addig a káténak nincs önálló része s az egész összefüggő egység, amelyet a tanítás céljai szerint is nehéz részeire bontani. Nem lehet élményeket kiváltani a káté tanbeli részeiből s tanítási eljárás vagy a beemlékeltetés vagy a beszélgetve-tanítás formájában lehetséges, de mindkét esetben olyan erős értelmi munkát kell végezni úgy a tanítónak, mint a növendékeknek, hogy az esetleges megértetés reményében csak értelmi nevelésről beszélhetünk. E nehézségeket semmiféle rendszerrel sem lehet eltüntetni s talán csak a valláslélektani rendszer az, amelyik sikerrel végeztetheti a káté tanítást. A magyarázatoknak lényeges tételei a következők : A káté a Szentírással van szoros kapcsolatban és másodsorban és gyülekezeti munka kiváló képviselőinek beszéde a gyülekezet fiatal tagjaival. Azt is tanítani kell, hogy a káték gondolatai nem az elmúlt korok, hanem a mindig megnyilvánuló élet számára is jelentenek parancsolatokat s mert ez a tanítás is természetesen christocentrikus és mint új vonás apologetikus jellegű, a gyermekekben olyan gondolatokat szólaltatnak meg, amelyek egyfelől összefoglalják őket a nagy közösséggel, másfelől az önálló hitnek kezdeti tapasztalásaiban az egyéni hit felelősségérzetével és az öntudat lényegével és boldogságával ismerkednek meg. Ennyiben több a káté, mint a bibliai történetek s ezért lesz meg tanítás közben mindig a vonzó hatása is. Ezek mellett a valláslélektani irány fokozatait mind alkalmazva, végcélul azt lehet kitűzni, hogy a kátétanítási befejezőskor minden növendék öntudatosan érezze, hogy a reformátorok hite az ő hite is.

Tekintve a káté teljes egygyártozását, analitikus eljárással visszük minden részecskéjét a gyermekhez közelebb s szintetikus megállapítások csak az egyes fejezetek befejezése után tehetők. Itt van némi jogosultsága a herbarti rendszer harmadik pontjának s tényleg a tanításban a régi és új ismereteket állandó vonatkozásba kell hozni. Igen lényeges segítséget nyújt viszont a pfennigsdorfi negyedik fokozat, amely a lelkiismeretben való elhelyezését kívánja meg az anyagnak s végcélként is azt lehetne mondani, hogy módszeresen jól úgy lehetne tanítani a kátét, ha e megadott két rendszer tételeit közösen használhatnók és ebben az esetben a káté tanításának a tételei a következőképpen szólnának : előkészítés és célkitűzés, az anyag szemléltető közlése, ennek az előbbi ismeretekhez való kapcsolása, rendszerbefoglalás és a lelkiismeretbe való beleoltás.

Egyháztörténet. A magyar protestáns egyházak tanterveiben, eltekintve az elemi iskolai használatától, az egyháztörténet növendékeinek három éven át igen kedves tananyaga. Az alsó fokon egy év (III. o.) és a felső fokon két év (VI. és VII. o.) e tárgy tanítására kiszabott idő. Sajátságos érdekessége e tantárgynak, hogy tanár és növendék egyforma lelkesedéssel adja és fogadja annak minden részletét. Korunkban különösen szükséges ennek a tárgynak szíves és eredményes tanítása, mert soha olyan fontossága nem volt ennek, mint napjainkban. Elég csak arra utalnunk, hogy nem protestáns felekezeti iskolába járó növendékeink egyháztörténeti hőseinkről olyan adatokat hallanak, amelyeknek sokszor éppen az ellenkezőjéről győződnek meg vallásóráikon. A magyar történelmi tankönyvírók a megnehezített tankönyvengedélyezés és a protestáns szerzők érthetetlen háttérbe szorulása miatt nem adják azt könyveikben, ami az igazságot teljes

mértékben fedné. E tények követelik az Egyháztörténet teljes függetlenítését a világtörténelemtől s ez az elhatározás azután módszertani tekintetben is éreztetni fogja hatását. De ez a függetlenítési tény az eddigi módszereinken is változtatást kell, hogy eszközöljön. Ma már nem lehet az egyháztörténetet még az alsó fokon sem a tiszta történeti módszerrel tanítani, amely abban áll, hogy a történeti eseményeket elmondjuk és felkérdezzük s nem használhatjuk az ethizáló rendszert sem, amely kedves eseményeinket ezzel a céllal bővíti, hogy így az ifjúságnak szemléltetett arcképsorozatot ad, amelyben az nemcsak gyönyörködhetik, hanem állandó s örök hatásokat is nyerhet belőle. Ez a módszer nagyban hasonlít a bibliai történetek, életképek módszeréhez s elégtelensége itt is hasonló okokból ítélhető meg. A harmadik módszer az volna, hogy az ifjúság öntevékenysége alapján kiválasztott kedves korok és személyek életét bemutató kedves tanításokban igyekezzünk hatni a történelem segítségével. Mindezek helyett s az adott magyar körülményekkel számolva, első kötelességünk gyermekeink történelmi ismereteiről állandó tájékozódást szerezni. Ez a kötelesség magával hozza majd azt is, hogy a fejlődő ifjúság vallástanárja részéről némi lelkipásztori gondozásban részesül. Segítségünkre van ebben a vállalkozásunkban a világi történet parallel tanítása s a növendékektől szerzett ismereteink alapján meggyőződünk arról, hogy mely pontban vagy mely egyháztörténelmi időszakban kell nagyobb lelkesedéssel hatni a gyermekek lelkére s melyik történelmi jelenség már megalapozott hatását kell lerontani.

Életkép és életrajzi eljárások helyett lehetőleg mindenütt a pragmatikai eljárást kell bevezetnünk s így nem vádolható tanításunk a subjektivitással. — Ha azonban ennek az eljárásnak is adunk előnyt mégis, lehetőséget ki kell használnunk arra, hogy a protestantizmus hőseinek bemutatása közben életük és tetteik megváltozhatatlan fascináló hatást váltsanak ki. Főtételünk azonban az legyen, hogy korok és események összefüggő megvilágításban kerüljenek a gyermekek elé s azokból állandóan észrevehető legyen az az üdvös hatás, amelyet a protestantizmus nemcsak Magyarországra, hanem egész Európára gyakorolt. Ebben az eljárásunkban a tanulók érdekében arra is ki kell terjeszkednünk, hogy a protestantizmus szellemének győzelmét és felsőbbségét nemcsak az egyes irodalmi mozgalmakban, hanem a különböző századokat mozgó eseményekben a protestantizmus részvételére is utalhassunk, hogy így a tanuló-ifjúság arról a történelmi tényről győződjön meg, hogy mai kultúránk és műveltségünk a protestantizmus részvétele nélkül sokkal kevesebb volna. Arra is rámutatunk, hogy a különböző korok idealizmusát állandóan a protestantizmus irányította s így e céljainkban látjuk igazolva a bibliai történetek tanítását a felsőbb fokozatokon s ezért állítjuk mint végső megítélést azt, hogy minden történeti személy, minden történelmi esemény és tragédia egy-egy bibliai történetnek a megújulása. Így az egyháztörténet anyaga egy szóval: Krisztus megtagadása, vagy Krisztusról szóló bizonyítékok s végeredményben minden esemény mögött Krisztus áll.

Hit és erkölcstan és Apologia. Ez a tananyag ugyanazzal a céllal kétszer fordul elő a középiskolai tanítás rendjén. Az alsó fokon a negyedik és a felső fokon a nyolcadik osztályban, de módszer, tanítási terv és tárgyalási szempontok szerint még hasonlóság sem tehető a két osztály között. Ez a megállapításunk a magyar ev. egyházra szorítkozik s ő van kétségtelenül szerencsésebb helyzetben, mint a hazai református egyház, ahol ugyanezen a fokozaton a heidelbergi kátét kell tanítani.

Az alsó fokozaton a hit és erkölcstan anyaga zárópont az addig tanultak után. Számol azzal ez a tananyag, hogy ez osztály bevégezése után sokan véglegesen megválnak az iskolától s többé vallásoktatásban nem részesülhetnek ezek a növendékek. Az új magyarországi iskolapolitika teljesen áthúzta ezt a számítást s a jövő azt mutatja, hogy ezt a fokot befejező tanítási csoportnak semmiképpen sem lehet tekinteni. Ma ezen okok miatt ennek a módszeres tanításában is változtatást kell eszközölnünk. A régi eljárásnak célja az volt, hogy a hit és erkölcstan leegyszerűsített részeit: tanítás Istenről, Jézus Krisztusról és a Szentlélekről,

biblikus formában vitte közel a gyermek lelkéhez s az apologetikus eljárás szerény formáit vette igénybe. Az erkölcsstani részben éppúgy, mint a hittani részben is tette, megtartotta Luther kis kátéjának gondolati sorrendjét s bibliai aláfestéssel tárgyalta meg az erkölcsi kérdéseket. A jövőben abban a tekintetben kell változtatást eszközölni, hogy a dogmatizálás helyett az ilyen korban szívesen kételkedő gyermek lelkét igyekezzünk megszólaltatni az egyes kérdések felvetése közben s az egész tanítási eljárás abban merüljön ki, hogy a bibliai történetek szintetikus összefoglalásával, munka-iskolai eljárással a lényeges hangsúlyt a gyermekek öntevékenységére helyezzem. Milyennek vallod Istent ilyen meg ilyen történet alapján, Jézus Krisztust? stb. s a gyermek az eddig tanult dolgai alapján akármilyen megállapításokat is tesz, ha azok a lehelyesebbek is, minden feleletén állandóan javítgatok, nem az önértetes tudásának a megsértésével, hanem szeretetteljes olyan rávezetéssel, amely azt érteti meg vele, hogy neki még nincsenek kész ismeretei és még mindig alkalmazkodnia kell a vallásos tanításokhoz. Ebben az eljárásban nincs semmi ellentét a konfirmációi oktatással, sőt annak igazában segítője. Ezzel az eljárással az ismertnek látszó anyag a közös munkában állandó kedves tevékenységek élménysorozata lesz s elkerüljük a koncentrikus körök a tanulóra gyakorolt kellemetlen hatásait.

A középiskolai oktatás befejező fokozatán, amikor apologetikus célzattal emeljük ki a hitelvi kérdéseinket, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy olyan ifjúsággal állunk szemben, aki a pubertás korán már átesett s akinek új erkölcsi megalapozásra van szüksége, mert biológiai átalakulása magával hozta a régi vallásos szemléletének teljes átváltozását. Hogyan végezhetem ezt el, amikor az elsőrendű cél ezen a fokon ezzel teljes ellentétben áll? Ugyanis ezen a fokozaton fel kell tárnom a keresztyénséggel ellentétes világnézetek tételeit s ezeknek őszinte feltárása olyan adatokkal és tényekkel ismertetik meg a felnőtt ifjút, amelyek inkább romboló, mint építő hatással vannak a minden újság után vágyódó lélekre. A modern társadalmi kérdéseket sem rejthetjük véka alá s amikor a gyermek az általános középiskolai tanulmányok ezen többletét maga előtt látja s nem sejtett magas dolgok váratlan tulajdonosa lesz, akkor következik a vallástanár komoly szerepe. Mindenek feltárása után a keresztyénség világmagyarázó erejével s hitének megdönthetlenségével úgy hasonlítja össze s úgy állítja a tárgyalás folyamán az ellentétes elveket egymás mellé, hogy személyes döntése nélkül is lássa a növendék azt, hogy ami emberi, bármily magasztos is lehet, csak időleges valami, változásnak és elveszésnek is lehet kitéve s ami isteni, ami az evangéliummal egyező, e szövetség alapján örökéletű. Ezen a fokozaton csak a legkultúraltabb s irodalmilag legképzettebb vallástanárok taníthatnak, mert tanítás közben, ahogy a megtanítandó anyag ismeretköre bővül a növendékek kérdezősködései és felvilágosításokat váró válaszaik a legnagyobb kulturális teljesítőképességet is megkívánják. Kimutatni azt, hogy a keresztyénségben, mint világnézetben több értelem van, mint a pozitív eszközökkel dolgozó tudományokban s megállapítani azt, hogy a keresztyénség krisztusi erkölcsé után tökéletesedés nem gondolható el, nem könnyű dolog s olyan konklúziókat levonni mégis mindezekből, hogy ebben a keresztyénséggel ellentétes és nem tiszta erkölcsökben élő társadalmi életben mi a kötelessége azoknak, akik a congregatio sanctorum tagjai, azt az egyetlen megoldást tanácsolják, hogy az ideálok és tökéletesedés akarás világában élő ifjúságnak minden vallástanár feltárja életét, hitét, kételyeit, forrongó harcait s megnyugodott békességét s odaadja ténylegesen az ő békességét a tanítványainak. Erre a megnyugvó pontra eljutni azonban csak úgy lehet, ha a tanítás egész folyamata alatt minden kérdés tárgyalása közben a vallástanár élményeinek tárházát mutatja meg az ifjúságnak és ezenfelül felelőssége tudatában van annak, hogy abban az évben és abban az osztályban az egyház ő maga : amit ő hisz, azt hiszi az egyház is a tanulók szemében és nem megfordítva s ha az életben a felnőtt ifjúság arról győződik meg tényleg, hogy vallástanárának hitét soha sem kell szégyelnie, fáradságos munkájára méltó jutalmat kapott. Valami változásra is figyelemmel kell lennünk e tanítási anyag kérdése-

nél, ami tulajdonképpen csak a tananyag kérdése. Régi ilyen tankönyveinkben nagyon sok időt szenteltek a materialis világszemlélet megtárgyalásának s a Haeckel-probléma elvégzésére, annak ügyes népszerűsítése miatt alig volt elegendő idő s mindenki szívesen időzött el vele, mert az apologia vele szemben nem volt nehéz. Ma ez a helyzet némileg változott s ezen a fokozaton meg kell hallgatnunk a stockholmi konferencia két üzenetét, mely éppen idetartozik: az első az ifjúság fontos egyházi szereplésének a felismerése és a másik annak a tételnek az aláírása, hogy mindenek felett áll tényleg a lélek, azt kell legjobban megbecsülni s ez arra kötelez mindenkit, hogy a makrokozmos helyett a mikrokozmos lényegét hangsúlyozza s igen nagy súlyt helyezzen a belső világ dolgaira. A lélek küzdelmei és vívódásait az ifjú ne a megmételtyezett irodalom csatornáin keresztül ismerje meg és tanulja meg bámolni, hanem az apologiai órákon.

Ez a tananyag és ez a tanítás az említetteken kívül a lelkiismeretnek a munkája, mert a cél az, hogy oda kell kötöznünk az ifjúságot az egyház életéhez s ezzel meg kell szilárdítsuk a nagy közösség életét is. Olyan ez a munka, mint a magyar Alföld befásítása. Legalább olyan nehéz, de sokkal fontosabb s minden támogatás nélkül, a lélek erejére támaszkodóan lehet csak elvégezni.

14. A bibliai történetek és a vasárnapi iskola.

A kötelező vallásoktatás mellett már másfél évszázad óta folyik a vasárnapi iskolai oktatás, amely mint mozgalom azzal a karitatív céllal alakult meg, hogy az elhagyott és szegény gyermekeket az evangélium ismeretében, annak szellemében a jó és erkölcsös útra visszavezeti. Ez a célkitűzés az idők folyamán meglehetősen áthasonult s egyszóval az igazi célját a gyermekek misszionálásában látjuk.

Olyan államokban, ahol az általános tárgyak tanítása keretében vallásoktatás nem folyik, természetesnek látszik ez az egyetlen alkalom az egyház és a közösségek szempontjából, de vajjon hézag-pótló-e ott ez az intézmény, mint nálunk is, ahol az kedvező lehetőségek között végezhető és végeztethető. Azt is állíthatjuk, hogy a vasárnapi iskola vezetők nagy része azok sorából kerülnek ki, akik *ecclesiola in ecclesia* tagjai, vagy tagjai voltak s sokszor ezeknek az egyház-hűségében is lehet kételkedni. Sokszor jogosnak látjuk azokat az aggodalmakat is, amelyek a vasárnapi iskola ellen jelentkeztek,¹⁶⁵ amelyek arra utaltak, hogy maga a forma sem helyes. A németek sokkal szívesebben beszélnek ma már a gyermek-istentisztelet szükségességéről s az a kívánságuk, hogy az ilyen gyülekezeti munkát is végezze maga a lelkész. Ezt a kívánságot a gyakorlatban gyönyörűen valósította meg a pozsonyi német evang. egyház a háború előtti években. A gyakorló lelkészek, akik különben semminemű hitoktatási munkát nem végeztek, vasárnap reggel az egész nagy templomot megtöltő gyermeksereggel katechizáló istentiszteletet tartottak szorosabb liturgiai rend nélkül s azok, akik e munkát megfigyelhették, a gyermekek viselkedéséből láthatták, hogy nagyszerű munka volt, jó pedagógiai sikerrel egyben.

Még ma sem eldöntött kérdés, hogy a gyermekek és az egyház szempontjából melyik a jobb: a vasárnapi iskola, vagy a gyermek-istentisztelet. Az elmélet és a gyakorlat a következőket mondhatja: a homiletika kétségtelenül legnehezebb része a gyermek-istentiszteleti predikációk megítélése. Nehéz eldönteni, hogy milyen formában, milyen tartalommal, mit hogyan kell adni. Az úgynevezett minta gyermek-istentiszteleti beszédekről igen könnyen meg lehet állapítani azt, hogy azok inkább a falusi embereknek való beszédek, mint a gyermekek lelkének megfelelő építő tanítások.¹⁶⁶ De nem is könnyű feladat ez. Milyen nagy lelki távolság van az I. o. el. isk. tanuló és a maturandus között. Annyi anyagi és személyi erő pedig egy egyháznak sem állhat rendelkezésére, hogy több csoportra oszt-

¹⁶⁵ Schian: Prakt. Theologie. 157. o.

¹⁶⁶ Forgács Gyula: Belmissiói Útmutató. Bpest. 1927.

hassa a tanuló ifjúságot s úgy tarthasson nekik istentiszteletet. Ha a vasárnapi iskola ezt a célt szolgálhatja s a kis gyermekeket foglalja magába, akik részére a felnőttek istentisztelete még érthetetlen, akkor e munka ellen semmi kifogást sem lehet emelni, feltéve azt, hogy az egyház vezetésében és a valláspedagógia jegyében folyik az oktatás.

Természetesnek látszik, hogy az ilyen vasárnapi iskolának egyetlen tananyaga csak a bibliai történetek és kiválasztott s a gyermekek értelmi világához mért szentírási helyek tárgyalása és tanítása lehet. Ha összehasonlításokat igyekszünk tenni a hitoktatás tantervei és a vasárnapi iskolák rendje között, akkor azt látjuk, hogy a vasárnapi iskolai tervekben a pedagógiai célok másodrendűek és ezen iskolák vezetőit inkább irányítják a dogmatikai és üdvtörténeti szempontok, mint az egyházak hitoktatási rendjét. Azonkívül itt általában nagyobb a szabadosság. A Nagy S.-féle tervezetben a bibliai történetek pl. az ünnepekörök szerint választottak ki, ami elvnek feltétlenül helyeselhető, de az a nagy és bő anyag, amit felölel, valószínűvé teszi azt a gyanunkat, hogy ilyen beosztás mellett a gyermek hamarabb hall valamelyik bibliai történetről a vasárnapi iskolában, mint a vallásitanítási órán s akkor ennek a valláspedagógiai értékesítése eleve megbukik az őszinte gyermekek azon közbeszólásán : én már ismerem ezt a történetet ; az is megtörténhetik, hogy a kettőnek a munkaprogramja teljesen összeesik s akkor a gyermek esetleg egy történetről egymásnak tökéletesen ellenmondó magyarázatot hall ; a vasárnapi iskolák tanítási célja a megtérés minél korábbi elérése, a hittanórák pedig mint egy folyamatos és hosszú munka egy része a vallásos életre való nevelés akar lenni. Hogy melyiknek az elgondolása helyesebb s melyik számol inkább a gyermek lelkével, azt nem nehéz eldönteni s abban a tekintetben is könnyű az állásfoglalás, hogy melyiknek a hatása hosszabb ideig tartó.¹⁶⁷

A vasárnapi iskolák hasznos voltát az a vélemény igazolja, amit olyan hitoktatóktól kapunk, akik vasárnapi iskolát is vezetnek. Azt állítják, hogy a vasárnap hangulata, az ünnep meleg közvetlensége, a hivatalos kényszer megszűnése a gyermek lelkét alkalmasabbá teszi minden lelki hatás befogadására s gyümölcsözőbbnek látszik az itt folytatott munka a hitoktatásnál. Ha teljes mértékben elfogadnók ezt a véleményt, a hitoktatás védelmére azt lehetne felhozni, hogy a felekezeti iskolák kivételével a hittanórák mindenütt vagy a délelőtti tanítási órák végén, vagy délután tartatnak meg, amikor a gyermek figyelme már nem olyan élénk, mint egy pihenő nap szabad délelőttjén.

Ha elfogadjuk a vasárnapi iskolák szükséges és nélkülözhetetlen voltát, számot kell vetnünk azzal, hogy e formában húzhat-e az egyház e munkaágból valóban hasznot. Kétségtelen, hogy Magyarországon a vasárnapi iskola nem azt a hatást kell hogy betöltse s nem azt a hiányt kell eltüntetnie, ami Amerikában és Angliában természetes feladata : A Szentírás megismertetése. A pesti evang. magyar egyház pl. azzal a céllal tart fenn vasárnapi iskolákat Budapest külterületein, ahonnan az istentiszteleti helyek megközelítése kis gyermekeknek meg lehetős nehéz, hogy annak munkaprogramja, tananyagja egyfelől a hitoktatás segítségére legyen, másfelől mivel tanítási rendjében nagyon alkalmazkodik a hivatalos és használatban levő perikopákhoz, hogy igen gyakran az az eset, hogy úgy a felnőttek istentiszteletén, mint a kicsinyek vasárnapi iskolájában az evangéliumoknak ugyanazon fejezetei olvastatnak fel és magyaráztatnak.

Módszertani tekintetben is van különbség a hitoktatás rendje és a vasárnapi iskolák között. Hitoktatásunk a már ismerttetett módszerek valamelyikével történik és e módszerek ismerete és gyakorlása garancia arra, hogy a hitoktatás a követelményeknek megfelelően jó legyen. A vasárnapi iskolák módszerében általában ez a hármas szabály a szokásos : bevezetés, tárgyalás és alkalmazás és ebben a hármas formájában azért kíván keveset a vasárnapi-iskola a vezetőktől, hogy a kevés követelményeknek mindenki megfelelhessen. Egyébként azonban

¹⁶⁷ Piersig : Sonntagsschule und Kindergottesdienst. Gütersloh. 1925.

a vasárnapi iskolai vezetőtől éppen annyi mindent kívánnak meg, mint a vallás-tanítótól, ami minden bizonnyal túlzás.¹⁶⁸

A vasárnapi iskolák kétségtelen érdeme, hogy a gyermek lelkének sokszor szolgál olyan kedves alkalmakkal, amiket nem lehet könnyen elfelejteni. Ilyen alkalmak a karácsonyfa ünnepélyek és az Amerikában nagyon kedvelt születés-napi meglepetések és baráti ünneplések. De azonfelül az is nagy érdeme a mozgalomnak, hogy a Bibliában való jártasság előmozdításán fáradozik s általában azt a régi katechetikai célt szolgálja, hogy egyszerre misszionál és evangelizál a gyermekek között.

Ez a missziói munka csak annak a tudatában történhetik, hogy az a kis gyermek már ismeri a Szentírást, már tud imádkozni, már szereti a Jézusról szóló történeteket, mert hite megalapoztatott. A vasárnapi iskola itt csak azt a célt szolgálhatja, hogy tökéletesebbé tegye az iskola hatásait s a vasárnap a gyermek lelkében olyan ünnepnap legyen, amikor a gyermek állandóan azt érzi, hogy a hétköznapioknak az az igazi befejezője, az a pihenő vasárnap, amikor minden pihen és szünetel, csak a bibliai történetek hallgatása nem és ebben a tényben is azt veheti észre, hogy a gyermek életében ez a tárgykör az, amelytől Isten és a jó emberek gondoskodása folytán addig el nem szabadulhat, míg lelkét azoknak hatása és tanítása alapján teljesen át nem formálja.

15. Tanítási tervezetek részletes feldolgozásban.

a) Jézus születése. (I. o.)

Kimondhatatlanul gazdag történet, mit emberi ész ki nem találhat s meg nem magyarázhat. Megtörtént; Isten végtelen jósága megadta az emberiség legnagyobb örömét, mert ennyire szeretne Isten a világot. Az angyalok dicsőítő éneke: hirdetek tinéktek nagy örömöt, nem mese, hanem valóság. A szeretet és az öröm az alapja e történetnek, amelyeket nem is lehet addig elbeszélni míg a vallásánító maga át nem éli ezt a szeretetet és örömöt s így éli meg a gyermek is a történetet. Így ad a történet igaz, vallásos értéket, megtöltve a szíveket Isten iránti örömmel és hálával.

Tanítási részek: Jézus várás; Mária és az emberek várják Jézust; Jézus születése (a történet elbeszélése). Az angyalok hírdetése; Karácsony ünnepe, Jézus születésnapja Jézus ajándékai.

Jézus várás. Ki tudja megmondani, milyen ünnep közeledik?¹⁶⁹ (A válasz bizonyosan elfogadható lesz.) Miért örültök, amikor ezt a szót kimondjátok? És minek örültök? (Az ajándékknak.) Kitől kapjátok az ajándékot? Nehezen várjátok azt a napot? Hány nap van még addig? (Mindegyik gyermek számolja meg a tanító ösztökélésére a napokat.) Én is várom Jézust, mindenki örülni akar ezen a napon. Gyermekek, nagyon régen, 1928 évvel ezelőtt is várták a kis Jézust az emberek, akkor még nem ismerték őt, de tudták, hogy el fog jönni, mert Isten megígérte, hogy elküldi az ő Fiát az embereknek ajándékba. Ez a legnagyobb ajándék. (Odaadna téged az édesanyád valakinek?) Isten úgy szeretne az embereket, hogy elküldte az ő egyetlen fiát.

S itt a földön előre kinézte, hogy hol lel az ő fiának jólelkű, jószívű gondozókat, akik felneveljék s azoknak az egyik angyallal megizente: Ide, nektek küldöm el a fiamat, ti gondozzátok, amíg kicsike s ti neveljétek fel őt.

Elmesélem nektek ezt az egész hosszú, szép történetet: Messze, messze, egy kis falucskában élt egyszer régen, egy jólelkű, szelíd ember, József volt a neve, aki a faluban asztalosműhelyt rendezett be magának, mert ács-asztalos volt. Mindenki szeretete Józsefet, mert ő is szeretett mindenkit. Ha betegség vagy más baj ért valakit, csak elment Józsefhez, aki mindenkin tudott segíteni. Hol egy jó tanáccsal, hol szerető simogatással. — Hanem volt Józsefnek egy áldott szívé, kedves felesége, akit talán még önála is jobban szeretett mindenki: Mária. Boldogan éltek Názáretben, ahol nemcsak az emberek szeretete, hanem az Isten áldása is velük volt. Egyszer azonban mi történt velük?

A császár, az ország legnagyobb ura, akinek sok faluja és sok városa volt, az övé volt Názáret is, ez a császár szeretne volna tudni, hogy neki hány embere van. (Ha én megakarnám tudni, hogy hány gyermek van ebben az iskolában, vajjon megszámlálhatnám-e a gyermekeket akkor, amikor mind az udvaron vannak? Nem. Beküldeném őket, hogy menjen mindenki a maga osztályába és várja meg, amíg összeszámolunk mindenkit.) A császár is így tett. Kiadták a parancsot: Minden férfi, a családjával együtt menjen abba a városba, ahol született. Ez nem ment könnyen. (Nektek hová kellene menni akkor, ha ezt parancsolnák? Felső

¹⁶⁸ E történet tanítása december elejére gondolandó.

¹⁶⁹ Fr. Niebergall: Das alte Testament im Unterricht. Göttingen. 1923. 37—40. o.

fokon ez a kérdés ma vallásórán is jól értékesíthető nacionalista szempontból s kérdést nem hagyhatjuk kiaknázatlanul, mert észrevétlen formában olyan gyermekekre is hathatunk, akit más esetben ez a kérdés nem érdekelne.) Szót fogadott József is. Neki ugyancsak messzire kellett menni, mert ő Bethlehemben született s az oly messze volt, hogy egy nap is kellett odáig. Becsukta a kis házacskájukat Názáretben, felültette Máriát az öszvér hátára, ő maga csak gyalogosan ballagott mellette.

Mentek, mentek falukon, városokon keresztül. Hideg volt s a szél is csunyán fujt. Késő este lett, mire Bethlehem házait megpillantották. S miután itt kellett pár napot tölteniök, úgy gondolták, hogy vendégfogadó házhoz szállnak. (Szálloda.)

Bekopogtak a vendégfogadóba, de bizony ott már nem volt hely. Tovább mentek, talán máshol kapnak éjjeli szállást, hiszen Mária már oly fáradt volt s bizony József is szeretett volna megpihenni. De hiába. Sehol sem akadt hely, sehol sem ismerték őket, nem tudták, hogy ez az a jó ember s ez az a jó asszony Názáretből. S nem fogadták be őket. Mily szomorú volt József s mily bánatos volt Mária. (Te befogadtad volna őket? de ha nem is ismerted volna?) Végül egy pásztor ember megsajnálta őket s azt mondta Józsefnek: Tudod, mit, Te jó embernek látszol, hát segítek rajtad. Van a falu szélén egy istállóféle kunyhónk, oda szokunk mi is megszállni, ha ilyen hideg van, mint ma is. Szívesen elvezetlek oda benneteket. József Máriára nézett, vajjon jó lesz neki az istállóban megpihenni. Óh, de Mária már oly fáradt volt s úgy örült, amint a jó pásztor szíves meghívását hallotta, hogy most már József is szívesen ment a pásztor után. Rövidesen elértek az istállóhoz. Bementek. De bizony ott nem volt sem puha ágy, sem paplan. Csupán szalma s friss, jó illatos széna s egy pár állat, akik csodálkozva s álmosan bámultak: Mit akarnak itt ezek az emberek?

Mária és József azután hálásan pihentek le, megköszönték Istennek, hogy küldött nekik jó embert s nem kellett a csúnya éjszakában maradniok. Lefeküdtek, elaludtak. Egyszerre felriad József, néz: iszonyú világosság van a kis istállóban, mintha száz, meg száz lámpa égne. Mi lehet ez? Honnan jön a fényesség? Talán már reggel van? S amint felkel, látja Máriát, aki egy kis gyermeket tart a karjában. S a kis gyermek mosolyog, Mária is mosolyog s minden olyan csodálatosan szép és ragyogó. Óh, akkor emlékezett József! Hiszen Mária neki elmondotta, hogy nemrégén Isten angyala volt náluk s Máriának bejelentette Isten üzenetét: Elküldöm a földre az én fiamat s Ti fogjátok őt felnevelni. József sem tudott szólni örömeiben, csak odaborult a kis gyermek elé, Mária lábaihoz, megcsókolta a kis gyermek apró kezét s tele volt a szíve imádsággal. hálával Isten iránt, aki oly nagy ajándékot adott nekik s oly nagy kincset bízott rájuk.

Ugyanakkor kinn a mezőn pásztorok voltak felváltva vigyáztak a nyájra, nehogy

valami éhes farkas, vagy medve elrabolja báránykáikat. Egyszer csak felriad az egyik! Mi az? Dörzsöli a szemét. Jól látok? Vagy álmodom? Mi ez a nagy fényesség? Tűz van-e? Felriadnak a többiek is, de még mielőtt szólhattak volna csak egyet is, hangot hallanak. Egy angyalt látnak s az szól:

Ne féljete! Nagy örömet hirdetek néktek! Mindenkinek nagy öröme lesz! Megszületett ma éjjel a világ megváltója, Jézus Krisztus. Csak bámultak a pásztorok, talán álmodnak. De az angyal tovább beszélt: Arról fogjátok megismerni, ha elmentek Bethlehembe, hogy találtok egy kis gyermeket istállóban, bepólyázva, jászolban feküdni. Az angyal eltűnt, de egyszerre csak, mintha sok ezüst csengő csilingelne, arany orgona zúgna s gyémánt hegedű csengene, szállt-szállt a csodás zsongás felséges éneke az égről le a földre: „Dicsőség a magasságban Istennek, Békesség a földön a jó embereknek.” Angyalok tudnak csak így énekelni. Csak álltak és hallgattak a pásztorok nagy áhitattal és bámulattal. S mikor vége volt, egyszerre elhatározták: Menjünk el Bethlehembe. S elindultak. Megtalálták a kis gyermeket, úgy, ahogy az angyal mondta. Leborultak előtte, megcsókolták kicsi kezét s a gyermek csak mosolygott s nevetett mindenkire. A pásztorok elmondták, mi történt a mezőn. Mennyi angyal énekelt s küldte őket ide. József ámul mind ezen. Mária pedig örömmel, mosolyogva hallgatta s szívébe zárt minden szót.

Ez történt sok-sok évvel ezelőtt egy szép éjszakán. S azóta minden esztendőben megünnepeli minden keresztényen ezt a napot. Miért? Mit adott Isten az embereknek? Kit küldött el? Kinek? (Mindenkinek.) Neked is?

Mindenkinek, aki várja őt. Mi mindent hoz Jézus karácsonykor?

Karácsony előtt száll a sok kívánság az égbe s a jó Jézus elküldi az ő kis angyalkáit, hogy segítsenek az embereknek, apáknak, anyáknak, testvérkéknak a nagy örömnepet, a Karácsonyt megünnepelni.

Vázlat: III—IV. o. Jézusvárás (mint előbb), Jézus születése (a gyermekek ismerik már a történetet s maguk beszélnek el a vallástanítónak).

Miért ünnepeljük a karácsonyt? Miért örülünk ezen ünnepnek, kitől mit kapunk? (A karácsonyi ajándékozás ideálizáltságában való kételkedést ezen a fokon már tudomásul kell venni) A legnagyobb és legdicsőbb ajándék, hogy Isten ajándékba adta az ő szent fiát, akivel beköltözik közénk a szeretet. Ez a szeretet ragyogja be a mi karácsonyunkat, ez a Krisztus szeretete tanította meg az embereket arra, hogyan kell örülni ő neki, az ő ünnepének, ez a szeretet sugta, tanácsolta nekünk, hogyan próbáljunk mi is az ő példája után örömet szerezni azoknak, akiket szeretünk. Kit szeretünk? Szüleink kit szeretnek? Hát én (a vallástanító). Szóval Istent és az embereket szeretjük s nekik iparkodunk örömet is szerezni. Mivel? Csak ajándékokkal?

Miért örül a gyermek jobban a karácsonyi

ajándéknak, mint a Miklós-napi ajándék-nak? Meg kell érteni a gyermekkel azt is, hogy a karácsonyi ajándékot beragyogja Krisztus szeretete.

b) Dávid és Góliát.

Az Ószövetség leghálásabb mesetörténete ez, különösen alsó fokon, mely a kicsi Dávid határtalan bizakodását Istenben oly kedvesen és méltóan jutalmazta meg az önmagában bizó Góliát legyőzésével. „Isten engem megsegít, ha az oroszánoktól megvédett, most is megvéd. Én megyek Isten nevével.“ A kicsi gyermekarcok és szemek lázasan követik Dávidot útjában s végtelen diadallal örülnek Dávid győzelmének. Mert, jó is tudni s érezni azt a gyöngének, hogy Isten erőssé teheti őt, annyira, hogy bárkit is legyőzhet.

Vázlat: A háborúk oka, védekezés ellene. Izrael háborúja és védekezése, Góliát fellépe, kérdése, Dávid meghallja ezt, szereti hazáját, szereti Istenét, A győzelem, Istené a diadal, Az Úr soha nem hagyja el a benne bízókat.

Gyermekek! Ma nagyon érdekes dologról szeretnék beszélni veletek. Ki hallotta már mi a háború? Tetszik nektek a háború? És Istennek? Mi is tudunk egy szomorú háborúról. (Mit veszítettünk vele.) Miért van háború? (Némely nép elakarja venni a másikat földjét, gazdagságát. A tíz parancsolat.) Hatalomvágyból. Te ilyenkor melyik országot segítenéd? (Akitől elakarják venni a földet.) De van olyan eset is, amikor az emberek kénytelenek verekedni, mert megtámadják őket s ők védekeznek. Ha téged megtámadnának a gonoszak, hogy elvegyék könyvedet, holmidat, életedet a Te édesapád engedné azt szóltanul?

Igy esett a dolog egyszer régen Izrael országában is. Ezt a háborúságot mesélem el nektek. Egyszer a filiszteusok megtámadták Izrael népét. Saul volt Izrael királya. Saul természetesen nem adhatta oda az országát és népét, amit Isten bízott rá. — Sereget gyűjtött. A két sereg egymással szemközt állott egy-egy hegyen. Ügylátszott, a sok filiszteus egy-kettőre felaprítja a kevesebb izraelitát.

A két tábor között patak futott keresztül. Egy napon mi történt? Egy hatalmas nagy ember jött le ide a patak partjára, a két tábor közé s átkiabált az izraelitákhoz: „Ne verekedjen meg az egész tábor, ne folyjon oly sok vér! Ajánlok nektek valamit! Válasszatok egy embert közületek, aki megvív velem. Ha én győzöm le őt, ti lesztek a mi szolgálaink, ha ő győz le engem, mi leszünk a ti szolgálitok. Hát ki mer velem megvívni?“ (Igy mondta az óriási ember. Talpig fegyverben volt, ruhája csupa páncél, sisakja, nagy lándzsája volt. Paizsát külön szolgálta hozta utána.)

No, gondolhatjátok, hogy elbámultak ezen az izraeliták! Soha ők még ilyen hatalmas természetű embert nem láttak. Hiszen ez valószínű óriás. És az a rengeteg nagy fegyverzete. (Ilyen ma már nincs is.) Bizony, nem mert vele senki kiállani a viadalra. Mindenki

biztosra vette, hogy csakis az óriás győzhet s akkor vége az országnak.

De ez még nem volt minden. Mikor az óriás látta, hogy nincs, aki meg merne mérkőzni vele, csúfolni kezdte az izraelitákat. Csúfolta őket, hogy milyen gyávák, milyen anyámasszony katonái, nem is való az ilyeneknek kard a kezébe. S minden csúfolódás után büszkén húzta ki magát, mintha csak azt mondta volna: hja, engem nem is lehet legyőzni, mert én igen erős, szörnyű erős vagyok. Szomorúan hallgatta ezt a sok izraelita és a királyuk. Meghallotta a csúfolódást egy kis fiú is, aki éppen ebédet hozott testvéreinek a táborba, azok már katonák voltak. A kis fiút Dávidnak hívták. Meghallotta az óriás csúfolkodását s egyszeribe lánggra gyult az arccskája. Igaz, hogy ő csak alig 14 éves, de azt a szegényt, amit az óriás az ő népére kiabált, azt nem hallgathatta el. Nagyot kiáltott: Én megvívok ezzel az emberrel! Aki hallotta, mind csak mosolygott rajta. De a kis Dávid nem hagyta annyiban a dolgot. Ment egyenesen a király sátorába s elmondta neki is, mi a szándéka. A király csodálkozott s mondta neki: Kicsike vagy te még, édes fiam, hogyan tudnád legyőzni azt az óriási embert. A kis Dávid arca szinte ragyogott a büszke örömtől s így felelt: Mikor én pásztorfiú voltam s őriztem a barányaimat, hát megtámadta az én nyájamat medve, farkas is, de meg oroszán is. Isten mindannyiszor megsegített s legyőztem az állatokat. Hátha Isten akkor meg szabadított, most is velem lesz, nem hagy el.

A király meghatottan hallgatta Dávid szavait s látva, hogy Dávid mennyire bízik Isten segítségében, szólt: Menj hát, kedves fiam, az Isten nevében. És ment a kis Dávid. Felsőhajtott Istenhez s erőt érzett egyszerre magában. Óh, nem lehet, hogy az Úr cserbenhagyja az ő kis gyermekét s diadalra juttassa a hencsgő, kérkedő, csúfolkodó embererőt. Lement a patak partjára, kiválasztott őt síma követ s betette tarisznyájába. Vajjon mire kellettek neki a kövek? Volt egy pásztorbotja és egy parittyája. Mi az a parittyá. (Elmesélem a gyermekeknek a szerkezetét.) S ment az óriás felé. No, gondolhatjátok, milyen jól mulatott az óriás Góliát, amikor a kis Dávidot megpillantotta. Hiszen, ezt egy csapásra ketté aprítom én. Odakiabált Dávidnak messziről: Eb vagyok, hogy bortal jössz rám? Dávid visszakiáltott: Te jössz ellenem dárdával, paizssal, karddal, én megyek ellened Isten nevével, ő az én fegyverem. Azzal elhajította parittyájával az első követ; jól célzott, az óriást épp halantékon találta. Erre az óriás nem volt elkészülve, elszedült, leesett a földre, amilyen hosszú volt, akkorát puffant. — Elájult. Dávid hamar odafutott, kihúzta a nagy kardot s levágta vele az óriás fejét. Tyű, de megrémültek a filiszteusok, mikor ezt látták. Hanyatt-homlok menekültek, futottak, amerre láttak, még hírmondó sem maradt belőlük. A kis Dávid hálásan nézett fel az egek Urához: a katonák vállalkra emelték, úgy vitték Saul király elé.

Megjutalmazta Isten a kis fiút. Mikor Saul

meghalt, ő lett Izrael királya. Istenfélő, jó király lett belőle, nem elbizakodott. Tudta, hogy mindent Istennek köszönhet. Legnagyobb ajándékát akkor kapta az Úrtól, amikor megjósolták a próféták, hogy az ő családjából fog születni Jézus Krisztus, a világ megváltója.

Honnan tudta Dávid, hogy ő megvívhat Góliáttal, mert neki sikerülni fog a diadal? (Hiszen, akkor Dávid elbizakodott fiúcska volt, úgy-e? Nem.) Az elbizakodottság olyan csúnya tulajdonság, mint az óriásé volt. Azt hiszi, ő az erős, azt hiszi, az ő érdeme az ereje s még hencse és kérkedik is vele. Dávid nem önerejével, hanem Isten erejével ment a harcba. Neki Istenbe vetett hite volt s nem önmagában.

Ti is szerettek kérkedni: én erősebb vagyok. De vajjon, ki adta az erőt? (Isten.) S ezért nektek úgy kell azzal az erővel bánni, hogy az kedves legyen Isten és ember előtt. S ha valaki testileg is gyenge, nem kell szomorkodnia s nem kell másokat irigyelnie, mert őt is teheti Isten erőssé, naggyá, ha ő akarja. Ki tudná, nekem elmondani ezt a történetet.

c) Jézus lecsendesíti a tengert. (II. o.)

E történet tanításának nélkülözhetetlen feltétele ama nagy ellentét szembeállítása, mely a vihar kitörésekor Jézus és a tanítványok között volt. A tanítványok s általában az emberek félelme, nyugtalansága Jézus nyugalomával szemben minden kétséget kizáróan kell, hogy érzékeltesse hallgatóiban Krisztusnak megdönthetetlen nyugalomát és biztonságát. S vajjon mi adja Krisztusnak e nyugalomát? A hit, mely nem táplálkozhat kételkedésből s nem vezethet kételkedésbe, az a hit, mely az Isten minden intézkedését abszolút bizalommal fogadja. Ezt a hitet érzékelteti a történet. „Istennek Krisztusnak semmi sem lehetetlen.

Vázlat: Veszedelmek a gyermek tapasztalata köréből, viharok, hajókatasztrófák a félelem. Jézus hajóra száll. A tanítványok, Jézus Krisztus. Jézus lecsendesíti a tengert. Mit féltek, ti kicsinyhitűek? Jézus hite, a tanítványok hite, az igaz hit.

Gyermekek, féltetek ti már? Mikor? Mitől? Ha bajban vagytok! Ha rossz idő van, betegségtől, sötétségtől. A nagy emberek is szoktak félni? Mitől? (Leginkább a viharoktól.) Nagy viharban a legbátrabb ember is fél. Mi az a vihar? (Eső, szél, mennydörgés, villámlás együttvéve.) Mit tesz az ember ilyenkor? (Próbál segíteni önmagán, menekülni. (Csak próbál, de nem tud. És a vihar a legborzalmasabb a tengeren. Ott azután az emberi erő úgyszólván semmit sem tehet. Az óriási víz, ha megmozdul, az ember ereje semmivé lesz. Ki segíthet ilyenkor egyedül? Imádkoznak is az ilyen bajba jutott emberek. (Ez a közmondás is innen származik: Aki nem tud imádkozni, menjen a tengerre.) (Egy ismert hajókatasztrófa elmesélése.) Ha Isten akarja, elpusztulunk, de, ha ő akarja, a legnagyobb veszedelmet is túléljük, mert mi minden

lépésünket az ő akarata szerint végezzük s mindannyian az ő kezében vagyunk. Ezt azonban kevés ember tudja igazán hinni, talán elmondogatja, de igazán nem hiszi.

Mi a félelem? (Gyávaság.) Félfelhet az az ember, aki tudja, hogy semmi baja sem történhetik? (Nem.) Hát aki tudja, hogy mindig Isten kezében vagyunk s ő őríz minket s egy hajunk szála sem görbül meg az ő akarata nélkül, az ilyen ember kell, hogy féljen? Nem. Nincs értelme a félelmének.

Hogyan kell viselkednie annak, aki Istenben bízik? Ezt megmutatta Krisztus. Ma erről beszélnek néktek.

Egyszer Jézus hajóra szállt tanítványai-val a Genezáret-taván. A hajó kicsiny volt s a tó igen nagy. Csendes volt a víz, egy szél sem rebbent. A tanítványok hallgatták Jézus szavát, aki később elment a hajó csendesebb részébe s elaludt. Bizonyosan fáradt volt.

Egyszerre csak szél kerekedett, a víz hullámzott s mind nagyobb és nagyobb lökéseket adott a hajónak. A hajó, mint játékszer, himbálózni, majd hanykolódni kezdett a hullámokon. S mennél nagyobb hullám kapta vállaira a kis hajót, annál nagyobbat lökött rajta s annál nagyobb ütést éreztek a tanítványok a szívükben is. A félelem ütése volt az, amely mind erősbödött bennük a viharral, Jézus pedig aludt. A tanítványok csodálkoztak s kétségbeesve nézték Jézust. — Ilyen iszonyú, tomboló viharban hogyan lehet nyugodtan aludni? Eleinte nem merték őt zavarni, de a félelem, a nyugtalanságuk olyan nagy volt, hogy végül odamentek hozzá s rémülten költögetni kezdték: Uram, kelj fel, segíts rajtunk, mert elveszünk. — Ilyen önző az ember, ha bajba kerül, azonnal saját magára gondolt.

S az Úr felébredt, körülnézett a gyáva, sápadt arcokon s a tomboló, viharzó tengeren s szomorúan csodálkozva mondta: Mit féltek, ti kicsinyhitűek? Csodálkozok arca, mintha azt mondta volna: Hát ti az én tanítványaim vagytok? Hát, vajjon, nem láttátok. én mit csináltam? Csendben aludtam. S a jó tanítvány mindenben a mesterét kell hogy kövesse. Hol a ti követésetek? Hol a ti nyugalmatok? De többet nem szólt, kiment a hajó fedélzetére s kezének egy intésére, szemének rebbenésére a szél elállt, a tenger lecsendesedett s a vízre, hajóra, emberek szívébe nagy nyugalom szállt. A veszedelem elmúlt fejük felett, újra erősnek érezték magukat s bámultak, dicsérték az Urat. Az emberek pedig, akik nem ismerték Jézust és sokan, akik a parton álltak, csodálkozva mondták: Kicsoda ez, hogy a habok és a tenger engedelmeskednek neki?

Miért mondta Jézus azt a tanítványainak: mit féltek ti, kicsinyhitűek? Ki a kishitű? (Kevés hitű, mint a tanítványok?) Hiszi azt és tudja, hogy Isten az ő szerető, mennyei atyja, aki minden bajban megoltalmazza, de ez a hite kicsiny, mert, amikor veszedelembe jut, egyszerre ellefeleli azt s elveszti hitét s elveszti bátorságát. Kevés volt a hitük. Ha több s ha nagyobb lett volna, jutott volna a veszedelem idejére is, miként Jézusnak jutott.

Milyen volt a tanítványok hite? Kicsiny, kevés. Ők kicsinyhitűek. És Jézus hite nagy. Nem félt egy pillanatra sem, mert tudta, hogy az ő szerető menyeyei Atyja kezében van, aki gondját viseli. S bár akármit tegyen is, az Úr akarata fog rajta beteljesedni. És az Úr akaratát szóltalanul várta, türte. Ha vihart küldött, azt is elfogadta, ha szomorúságot, ha örömet, mindent.

S őt azért küldte Isten az emberek közé, hogy tanítsa meg az embereket, milyennek kell annak lenni, akit Isten jónak szeretne látni s tanítsa meg az embereket hinni, bátorítani a jó Istenben.

Mert az emberek kishitűek, gyávák, mint a tanítványok voltak. Akármerre néztek, mindenfelé láthatjátok, hogy ha valaki bajban van, betegség, veszedelem nehezedik rája, egyszerre elveszti a fejét, panaszkodik, fél, reszket. Ilyen az ember hite. Ingadozó, bátortalan.

Az igazi hit példája áll előttetek. Az igazi hit olyan, mint a Jézus hite. Gyermeknek, ha ti az ő tanítványai akartok lenni, őt kell kövessétek. Az ő hitéről kell példát venni. Ez a hit nem fél, nem kételkedik s minden dologban felismeri Isten kezemunkáját. Az ilyen ember szíve békés nyugalommal van tele; tudja és tapasztalja azt, hogy Isten vele van s ezért nem történhetik semmi baja. (Bethlen Gábort lehetne itt idézni.)

d) A farizeus és vámszedő. (II. o.)

Krisztus, a legnagyobb tanító, kiválóan érzékeltetően mutatja be ebben a történetben, az emberiség helytelen felfogását az igaz hitről s imádkozó életéről. Két ember-typus, amely kifejezője nemcsak az akkori zsidó hitéletnek, de — sajnos — helytállója a mai kor emberének is. A magunkbaszállás őszinte pillanataiban vajjon nem vagyunk mi is farizeusok, amikor összehasonlítást oly szívösen végző lélekkel azt állapítjuk meg: Én megtettem a kötelességem, nem tartozom a gonoszak és bűnösök közé.

Az emberek felfogásával szemben jelenti ki Jézus az ő ítéletét: A vámszedő megigazulva ment az ő házába inkább, mint a másik.

Az emberi ítélet látszaton épül fel, Krisztus ítélete a valóságban. E két emberben adja Krisztus nekünk példáját annak: Hogyan lehet vallásosnak látszani s hogyan kell vallásosnak lenni.

Vázlat: Hogyan imádkoznak az emberek? Mi az imádság? Krisztus betér a templomba tanítványaival. A farizeus imádkozása. — A publikánus imádkozása. A látszólagos és igazi vallásos lélek. Hogyan kell nekünk ezentúl imádkozni? Összefoglalás. Példák az életből.

Kis gyermekek, figyeljétek csak rám, hadd kérdezzek tőletek valamit? Mit tesz a jó gyermek, mielőtt este elaludna? (Imádkozik.) Mi az az imádkozás? (Beszélgetés Istennel.) Mit szoktál imádkozni? (Mi Atyánk, Én Istenem, jó Istenem stb.) Lehet mást is mondani Istennek. (Imádkozhatunk szüleinkért, testvéreinkért stb.) És ha Isten

mindig megadja, amit kérünk Tőle, akkor megszoktad azt köszönni neki? (Igen.) Sok gyermek elfelejti ám a köszönetet, pedig azt mindennap elmondhatjuk, mert minden nap van, amit megköszönhetünk a mi jó Istenünknek.

Sok gyermek elmondja esténként az Úrnak, hogy mit végzett aznap, hogyan viselkedett otthon és az iskolában s ha valamiben hibázott, kéri Istent, bocsásson meg neki. Bizony ilyenkor, imádkozáskor, mindenki őszintén elmondja, ami a szívében van. Istennek mindent be kell vallani, mert, ha eltagadni akarnánk, úgyis hiába tennénk, mert ő mindent lát és mindent tud. Még azt is látja, amit ki sem mondtunk hangosan. Szabad és lehet ő előtte eltagadni valamit? Hangosan vagy csendben, sokat vágy keveset?

Kiket láttál már imádkozni? (Édesapámat, édesanyámat, testvéreimet stb.)

Minden ember másképpen imádkozik. — Egyik letérdel, másik állva, a harmadik ülve lehajtott fejjel, sokáig vagy rövidebb ideig imádkozik. Ez csak a külső jele annak, hogy imádkozik. Nem ez a fontosabb. Hanem az, amit mond. Mit beszél magában, hogyan számol be Istennek arról, amit egész nap végzett. Vajjon kit szeret az Úr jobban, ki a jámbor ember? aki sokat imádkozik, vagy aki keveset, vagy aki állva vagy ülve imádkozik?

Erre nem tudtok felelni. Ma elmesélem nektek, mit látott egyszer Jézus Krisztus, amikor a földön járt s ha azt jól meghallgatójátok, az óra végén megtudjátok mondani, hogy ki az igazán istenfélő?

Egyszer Jézus Krisztus bement tanítványaival a templomba s ott szép csendesen megálltak az oszlop mögött. Milyen lehetett a zsidók temploma? Olyan, mint a többi más templom. A templomban akkor nem sokan voltak. Jézus tudta, miért vezette ide tanítványait. Várt s egy kis idő múlva bejött a nagykapun egy ember, egy farizeus. Milyen volt az a farizeus? Aki írni és olvasni tudott s aki gazdagabb volt, mint a többi, a templomban is külön helyen elől ült. Nos, hát ez a farizeus ember nem nézett sem jobbra, sem balra, ment egyenesen előre a templomban s megállt az oltár előtt. Ugyancsak éppen utána bejött a kapun egy másik ember is, aki szegény rongyos ruhájú volt s nem mert előremenni a templomba, nehogy esetleg kicsúfolja vagy ellökösse őt valaki onnan, mert, bizony, ez a másik ember csak egyszerű vámszedő ember volt. (Ki az a vámszedő? Zsidóországban leézték őket.)

A farizeus, mondom, előrement, megállt nagy büszkén s felnézett a menyezetre, mintha csak a jó Istennel akart volna szembenézni, hangosan így imádkozott: Isten! Hálát adok neked, hogy nem vagyok olyan, mint más ember! ragadozó, hamis, bűnös, mint itt ez a vámszedő is. Én jó fiad vagyok. Bőjtőlök hetenként kétszer s minden jóvelememből hozok ide a pereselybe is, megfizetem az adómat is. Így hát nekem nincsen semmi bűnöm, mert én mindent megteszek, amit csak te parancsoltál. Mily jó

nekem, hogy én nem vagyok olyan, mint más, hogy én különb vagyok másnál.

A szegény vámszedő is imádkozott. Lehajtott a fejét, fel sem merete emelni a szemeit az Úrhoz s csendesen csak ennyit mondott: „Uram, légy irgalmas nekem, bűnösnek.“

Jézus és tanítványai látták és hallották mind a két ember imádkozását. S akkor szép csendesen kimentek a templomból s Jézus azt kérdezte a tanítványaitól: A kettő közül melyik a jámborabb, melyik kedvesebb Isten előtt? A tanítványok azt felelték: A farizeus. Természetesen ő a jobb ember, hiszen bőjtől kétszer egy héten, fizet sok adót, ad a szegényeknek is s nincsen semmi bűne. A vámszedőnek viszont látszott, hogy sok a bűne, mert fel sem nézni az Úrra s ő maga mondta, bocsáss meg nekem, bűnösnek. Elismerte, hogy ő bűnös. Így beszéltek a tanítványok.

És hogyan vélekedtek ti? Melyik volt a kettő közül a vallásosabb ember? (A gyermekek különbözőképpen fognak válaszolni, ezeket meghallgatja a vallásitanító s azután beszél Jézus ítélete alapján.) Úgy beszéltek ti is, mint a tanítványok s így beszél minden ember, aki látta és hallotta őket. Csakugyan úgy látszott, hogy a farizeus a jobb ember s a vámszedő a bűnös. S ekkor mondta Jézus: Láttátok ezt a két embert, én pedig azt mondom néktek, a vámszedő sokkal kevesebb bűnnel állt az Isten elé, mint a másik és sokkal jobban megtisztult a lelke, mint a másiké. Aki magát felmagasztalja, azt az Úr megalázza s aki magát megalázza az Úr előtt, azt ő felmagasztalja. Mert a lelket nem a sok bőjt s a sok imádság tisztítja meg, hanem egyedül a jó Isten kegyelme. Akkor tisztít meg az Úr kegyelme, ha alázatos szívvel fordulunk hozzá s kérjük az ő irgalmát. Aki kérkedik jóságával imájában, az Isten előtt s azzal, hogy segít a szegényeken, az ilyen ember felmagasztalja magát az Úr előtt. Már pedig Isten világosan megmondja: Aki magát felmagasztalja, azt az Úr megalázza. Ilyen önmagát felmagasztaló lélek volt a farizeus. És a vámszedő? (Megalázkodott az Úr előtt). Jézus Krisztus ő reámondotta: aki pedig magát megalázza, azt az Úr felmagasztalja.

Megértitek, megéreztek, gyermekek, a különbséget? S lám, az emberek s mi is milyen hamar rámondjuk, ha térdeplő, hajlongó, sokat imádkozó, ájtatos embereket látunk: No, ez az ember igazán derék, vallásos lélek. De Jézus szeme többet lát, mint az emberek szeme, ő a valóságot is meglátta.

Mi bűne lehetett a farizeusnak? Az emberek szerint semmi, de Isten szerint nagy, mert nem tudott megalázkodni Isten előtt s büntetlennek vallotta magát, pedig Isten előtt büntelen ember nincs. Mindenki naponként bünt követ el Isten ellen. Én is, ti is.

S a vámszedő vajjon mit véthetett, hogy így imádkozott: bocsáss meg nekem, bűnösnek! Talán semmi többet, mint mi szoktunk, de érezte, hogy Istennel szemben nem állhat meg büszkén, Isten a tökéletes jószág s ő csak a parányi bűnös. Megalázkodott s

ezért bocsátja meg néki az Isten a bűneit. Értitek, látjátok a különbséget?

Ha a két ember imádkozásában észrevetitek a különbséget, meg tudtok felelni arra a kérdésre, amit őra elején tettem fel néktek. Ki kedves az Úr előtt? (Az alázatos.) — S milyen az alázatos lelkű ember? Hogy fogunk ezentúl mi is imádkozni? (Alázatos szívvel, minden kicsi és nagy hibámat elmondom őszintén s kérem, adjon erőt, hogy máskor olyat ne tegyek.) Van olyan nap, amelyen semmit sem vétünk? (Nincs.) Ez az igaz felelet. Nincs olyan ember. Sokszor nem is tudjuk, mikor vétkezünk. Ezért az igazán vallásos lelkű ember alázatosan kéri Istent minden nap: bocsásd meg az én vétkeimet. S nemcsak a szájával, hanem a lelkével is imádkozik.

(A történet elmondása és kérdések tétele.)

Ismertek ti olyan embereket, mint a farizeus volt? (A gyermekek elmondhatják ilyen tapasztalataikat.) És ti milyenek vagytok? Mint a vámszedő! Minden nap azért imádkoztatok ti is az Isten előtt, hogy ilyenek legyetek s egész élteteket át ilyenek maradjatok.

e) Az özönvíz. (III. o.)

Sokan állítják, hogy ez a történet ellenkezik a keresztyén emberek Istenről alkotott felfogásával. Mert, hogyan magyarázható meg, hogy Isten, a legtökéletesebb alkotó, a legszebb művét haraggal megsemmisíti. Ez a kérdés azonban a hívő ember lelkében azt a természetes feleletet nyeri, hogy Isten megsemmisítő cselekedete a leg-hatalmasabb igazságszolgáltatás. Isten a bűnt utálja s azt akarja kerlelhetetlenül kiirtani. A bűn az igazságtalanság diadala. Isten az igazság. Ahol Isten van, ott nem lehet bűn.

Ez az első alap gondolata e történetnek, mely a maga megdöbbentő valóságában oly tisztán él bennünk. A történet másik, természetesen követhető része: Isten, ki a gonoszság ellen támad, a jót megvédi, megjutalmazza. Ez a jutalmazás késhet, de soká el nem maradhat. Nőé hű volt s ezért megjutalmaztatott.

Vázlat: Minden ember bűnös. Ádám és Kain.

Az özönvíz története, büntetés, jutalmazás. Gyermekek, gondolkozatok, láttatok-e már olyan embert, akinek nincsen semmi bűne, aki tökéletes. (Mi a bűn? Isten parancsainak áthágása.) Nincsen olyan ember. De vannak jó emberek, akik igyekeznek tökéletesek lenni. Van sok olyan család, amelynek minden tagja gonosz, sőt hallani lehet azt is, hogy egész falu népe bűnös. Hogyan lehetséges az, hogy Isten teremtményei nem tökéletesek? Ki volt az első ember? Milyenek teremtette őt Isten. Mi történt Ádámmal? Ádám bűnét örököli fia: Kain. Elveszi testvére életét, elpusztítja Isten alkotását. S ez a gonoszság nőttön nő az emberekben. Isten várt, talán megjavulnak az emberek, hiszen ő oly nagy szeretettel teremtette őket,

öröme volt legszebb teremtményeiben, adott nekik érzet, talán csak visszatérnek a jó útra? De napról-napra gonoszabbak lettek. A gonoszság elfojtotta a jóságot. A gonoszság nőtt, a jóság fogyott. Mint, mikor egy szép virágos kertben elszaporodik a gaz, elszedi a virág erejét s végül megfojtja azt. Mit tesz ilyenkor a kertész? (Kigyomlálja a gatz.) És a virág nem jön ki vele? Arra nagyon kell vigyázni.) Ezt tette Isten is. Elhatározta, hogy eltörli az embereket a föld színéről.

Hogyan pusztíthatta el legegyszerűbben a földről az embereket? (Özönvízzel.) Halottatok róla? (Egy-két árvíz elmesélése.) A víz ellen semmit sem tehetünk. A hajó is csak kis parányi dióhéj, ha a víz nem csendes. Ott Isten segíthet egyedül. Segített is azon, aki arra érdemes volt. Nőének megmondta: Készíts bárkát fenyőfából, mert özönvizet bocsátok a földre s elpusztul minden, ami élő, Nőé engedelmeskedett. Mikor a bárka készen volt, Isten engedelmeivel belevitte mindazt, amiket szeretett, családját és kedves állatait. S akkor megeredt az eső és esett 40 nap és 40 éjjel, míg minden víz alá került. Mily iszonyú lehetett az emberek rémülete! Eleinte azt hitték, csak záporosó ez. S mikor nem akart elállni, a völgyek vízben állottak, az emberek menekültek. Hová? A magasabb helyekre. A víz oda is elment. Nincs menekvés Isten büntetése elől. Minden élőlény elpusztult. És a fák, a fűvek és a föld? (Azoknak nem ártott a víz.) Mily szomorúak vagytok, ha két-három napig esős idő van, nem mehetek a levegőre, nem láthatjátok a napot. És akkor 40 napig esett.

S mikor az eső elállt s a víz lassan apadni kezdett, Nőé szerette volna tudni, van-e már szárazföld? Elküldött egy galambot, de az hamar visszatért. Miért? Pár nap múlva megint kibocsátott egy galambot s az olajfággal a szájában tért vissza. Mit jelentett ez? Harmadnap is kibocsátott egyet, de ez már nem tért vissza, jelöl, hogy szárazföldet talált. A víz leapadt s a bárka fennmaradt egy hegyen, az Ararát hegyén.

Nőé kijött s hálát adott Istennek, aki megkegyelmezett neki. Isten szívárványt ad az égbe, ez annak a jele, hogy megbocsájt az élőknél s megígéri nekik, többé özönvíz nem lesz a földön. Nagy eső után ma is látni szívárványt. Mit jelent az? Vége a zivatarnak.

Alap gondolat kiemelésével a történet összefoglalása.

Azt mondtam nektek, Isten jósága végtelen s ő a legfőbb igazság. Azt is hallottátok már tőlem, hogy Isten szereti az embereket. Miért büntette hát úgy meg őket? (Mert gonoszak voltak.) Miért nem sujtotta kisebb csapással az embereket? (Mert azt akarta, hogy elpusztuljon minden, ami él. (Igy elérte, amit akart? (Igen.) Honnan és miből látod, hogy Isten jóságos? (Nőének megkegyelmezett.)

Gyermekek, ti is megbüntetnétek azokat az embereket, akik gonoszak? Bizony, elhíhetitek, nem örömmel küldte Isten sem az özönvizet, mert a pusztulásban nincsen neki öröme. De meg kellett tenni, mert csak

így segíthetett az ő elromlott emberteremtésében. Az ő kezében van a büntetés és a jutalmazás is. A történet összefoglalása.

f) Jób. (IV. o.)

Ha Jób ismerte volna Jézust, azt mondhatnók, hogy méltó tanítványa volt az Úrnak s a keresztyén emberek mintaképe ő. De Jób nem ismerte Jézust, csak a törvényeket. Jób jellem s élete: Isten minden intézkedésével szemben megnyilvánuló alázatos megnyugvása. Jób története élénk állítja az igazi Isten iránti szeretet példáját.

Vázlat · Milyen a mi szeretetünk? Milyen Isten szeretete? Jób története. Isten szeretete Jób iránt, Isten próbatétele. Jób szeretete Isten iránt. Milyen legyen a mi szeretetünk Isten iránt? Milyen legyen a mi szeretetünk az emberek iránt?

Ma arról fogunk beszélgetni, milyenek is vagyunk mi? Megvizsgálja minden kis gyermek magát, belenéz a szívébe s elmondja nekem, mit lát benne? (Haragot, irigységet, kíváncsiságot, jóságot.) Hát szeretet van-e bennetek? Sok? Vajjon igaz-e, amit mondatok, megvizsgáljuk mindjárt. Kit szeretsz a legjobban? Es honnan tudod, hogy édesanyád szereted a legjobban? (Mert sohasem teszek olyat, amivel megszorítanám őt.) De azt is szeretném tudni, hogyha ő titeket megbüntet, akkor is ugyanezt mondjátok? Ismertem egy kis gyermeket, aki jó fiú volt, ha édesanyja minden kíváncsiságát teljesítette, de, ha valamit nem adott meg neki, sírt, toporzékolt s ha ezért édesanyja megütötte, vissza akarta azt ütni s amikor azt mondták neki, hogy kérjen édesanyjától bocsánatot, azt kiáltotta: nem szeretem az anyámat. Hát ilyen a mi szeretetünk is. Ha megkapjuk azt, amit kérünk, akkor mindenkit szeretünk, de, ha valami nincs kedvünkre, nem szeretjük őket, haragszunk rájuk. Pedig a mi szülőink mily sokat fáradszunk érettünk s minden munkájukért csak a mi szeretetünket kérik.

Ezzel szemben milyen Isten szeretete? Mit kaptunk mi tőle? Az eget, napot, földet, életet, egyszóval: mindent. Örökbe adta? Igen, amíg a földön élünk. Itt mindent tőle kaptunk, minden az övé s ha a sok ajándékból egyszer valamit elvesz, haragszunk érte? Miért? Hiszen, az ő ajándéka itt minden s ha akarja, visszaveheti. Miért adta ő nekünk a sok szépet és jót? Hogy annak örüljünk s szeressük mind, ami tőle van. Legfőképpen őt, a mi édes Atyánkat.

Egy olyan emberről beszéljünk, aki igazán szerette Istent.

Arábiában élt egyszer egy istenfélő ember; Jób volt a neve. Az Úr megáldotta őt mindennel, amit csak földi ember kívánhat magának. Voltak jó gyermekei, nagy gazdagsága, egészsége, sok jó barátja. Istenfélő boldog volt Jób. De az Isten próbára akarta tenni őt: elvette mindenét, amije volt.

Hírnök jött, jelentette a rémhírt: Minden ökrödöt elhajtották és szolgálóidat megölték. Jött csakhamar a másik: Tűz esett le az égből és megemésztette a juhokat és pásztoraidat. Jött a harmadik: Ellenséged el-

hajtotta tevéidet, megölte szolgálodat. Még be sem fejezte, már ott volt a negyedik a rossz hírrel: Fiaid és leányaid együtt mulattak az éjjel, a ház beomlott, maga alá temette őket, gyermekeid mind elpusztultak. Jób eddig hallgatott, hiszen mindent az Úrtól kapott s ha ő el is vette tevéit, barmait, maradt még, amit meghagyott, egyéb jó ajándékát. S a negyedik hírnök szavára szomorú lett szíve, leborult, de nem zúgolódott: az Úr adta, az Úr elvette, áldott legyen az ő neve.

Azután ő lett beteg. Csúnya fekélyek lepték el testét, felesége kinn egy kamrában, szalmán csinált neki fekvőhelyet s mikor látta Jób kínjait és testi fájdalmait, így biztatta: Átkozd meg az Istent s azután halj meg te is. Hiszen, érdemtelen vagy ennyi büntetésre. De Jób szelíden felelte. A jót elvettük Istentől, a nyomorúságot is el kell fogadnunk. Ő tudja, mit miért cselekszik. És panaszkodni, zúgolódní most sem tudott, úgy érezte, ha eddig szerette az ő mennyei Atyját, könnyen tehetette, hiszen az minden jóval elhalmozta. De, ha igazán szereti Istent, úgy most mutassa meg a szeretetet iránta, amikor a szomorú napokat, súlyos fájdalmakat is megismertette vele. S nem panaszkodott. Barátai meglátogatták és sajnálattal, részvétellel vigasztalták nagy betegségében. Mikor azonban látták, mennyi csapás éri őt egymás után, vádolni kezdték: Bizonyosan nagy bűnt követhetett el, amiért Isten ennyire bünteti. Jób csendes türelemmel viselt mindent, érezte, hogy ártatlan s tudta, hogy az Úr minden cselekedetét megnyugvással kell fogadni, ő tudja, mit akar mindezzel. S mikor Isten látta, hogy Jób kiállotta a próbát, megjutalmazta őt. Kétszerannyit adott neki, mint amennyit elvett tőle; lettek újra gyermekei, felnevelte azokat nagy öröme s életével megelégedve, késő vénységben halt meg. Ez volt az istenfő Jób története.

Milyen legyen hát a mi szeretetünk Isten iránt? (Olyan, mint Jóbé volt.) E feleletet központba téve, köréje csoportosíthatjuk a történetet s azután felteszem a gyakorlati vallásosságra irányuló kérdést: És milyen legyen a mi szeretetünk embertársaink iránt? E kérdés megfelelésénél sorra veszem a szülőket, testvéreket, tanítókat, barátokat, ellenségeket. Alkalmi példák a gyermek életéből bőségesen segítik a felelet megoldását.

g) A törvényadás. (V. vagy VI. o.)

E történet tanításának nagy nehézsége maga a tíz parancsolat, amely akár az alsó, akár a felsőfokon egyaránt távol áll a gyermeki lélektől.

Itt a lényeg nem a törvény, hanem a törvényt adó hatalom: maga az Isten. Akinek a létét ezen a fokon a lutheri káté magyarázatával érzékeltethetjük legjobban: ...mi az Istent mindenekfelett féljük és szeressük.

Vázlat: Hogyan ismerhetjük meg Istent, Istenfélelem, Istenszeretet, Izraelnépének története a kiszabadulásig. Törvényadás. Felhívás a szövetségre, a tíz parancsolat, a

negyedik parancsolat kiemelése, a törvény hatása, Mózes szerepe, a szövetség sátora. A törvény szentsége, összefoglalás.

Gyermekek, kérdeztek tőletek valamit s jól gondolkoztatok a feleleten! Ki ismeri igazán az Istent? (Senki.) De, hiszen, annyit beszéltek róla, vele s azt mondjátok mégis, hogy nem lehet őt megismerni. Hát én pedig szeretném, ha megismernének. Vajjon, hogyan lehet őt megismerni? Nézzünk csak körül. (Ha őt nem láthatjuk is, de látjuk az ő teremtményeit.) Melyek azok? (Minden milyen tökéletes. Aki ilyen dolgokat teremtett, vajjon milyen lehet? (Tökéletes, okos, hatalmas, bölcs, erős.) Félték ti az Istentől? És miért?

Emlékeztek Noéra? Istenfélő ember, ismeri az Úr hatalmát, de azért szereti is őt. Az istenfő ember tudja, hogy minden az ő akarata szerint történik s látva az ő gyarlóságát, rábízta magát Isten hatalmas erejére. S Isten nem is hagyja el azt, aki ő benne bízik és őt szereti.

Lám, már ennyit tudunk, hogy őt félni és szeretni kell s aki féli és szereti őt, az már ismeri is. Hiszen, csak attól lehet félni, amit ismerünk. Mennél jobban megnövekedett, annál jobban félték és szerették Istent, vagyis annál jobban megismerkedtek az ő hatalmával és jóságával.

Izrael népe ahogy elindult Egyiptomból s vissza akartak térni régi hazájukba útközben egy nagy pusztára jutottak el, ahol étlen, szomjan pusztultak volna el, ha Isten nem segíti őket. De az Isten velük maradt, mert azt akarta, hogy a nép megismerje őt, félje és szeresse.

Ma arról fogunk beszélni, hogyan ismertette meg magát Isten Izrael népével a Sinai hegy alján?

Mikor már három hónapja vándorolt a nép, eljutottak a Sinai-hegy alá. Az Úr Mózesnek megparancsolta, hogy vezesse a népet egészen a hegy lábához s így szólt hozzá: Ime, én szövetséget kötök veletek. Ha megtartjátok parancsaimat, szent népem lesztek. Készüljetekek el, az Úr szövetséget köt és törvényt ad. S harmadnapra sűrű felhő borította el az eget, szörnyű villámlásdörgés támadt s az Úr leszállt a Sinai-hegyre és élőszóval, hogy mindenki hallja, kiadta a törvényt. Állott pedig a törvény a tíz parancsolatból. Elmondom néktek. (A tíz parancsolat elmondása.) Ezek közül melyiket értettétek meg világosan? (Ne lopj, ne ölj.)

A ti számotokra a legfontosabb a 4. parancsolat: Tiszteld atyádat és anyádat, hogy jó legyen dolgod és hosszú életű légy a földön. Ki értette meg ezt a parancsolatot? Mit jelent ez? : Tiszteld! Voltál-e már tiszteletlen szülőiddel, tanítóiddal szemben? Most, hogy már ismeritek ezt a parancsolatot s tudjátok, hogy ezt Isten adta ki nekünk, jól vigyázzatok s ellene ne vétkezzetek. Ez az Úr parancsolata.

A nép mikor meghallotta az Úr szavát, úgy megrémült, hogy nem mert a hegynél maradni. Bizony, elképzelhetitek azt az iszonyú dörgést, villámlást s hozzá még az Úr szavát. Az emberek érezték, hogy erős

az Úr s jaj lesz nekik, ha nem tartják meg az ő törvényét. Már előre félték a büntetés-től. Mi az a törvény? Kik írják azokat? (Emberek.) S azt mindenkinek meg kell tartani? Miért? (Aki nem tartja be, azt büntetik.) A törvényeket tisztelni kell. Hátha az emberek törvényeit ily nagy tiszteletben kell tartanunk, vajjon az Úr törvényeit hogyan kellene elsősorban tisztelni és feltétlenül minden gondolat nélkül teljesíteni. Mert, aki az ő törvényeit be nem tartja, azt ő is megbünteti. Nem hagyja az Úr büntetés nélkül azt, aki az ő parancsait megszegi.

Mindenki megnémult az Úr szava hallatára, csak Mózes nem. Miért? Emlékeztek, ő már hallotta az Úr szavát a Hóreb-hegyén s akkor értette meg, hogy neki az a küldetése, hogy népét hazavezesse. Ő azután többször is hallotta az Úr szavát, mint az ő szolgálja s most oly jól figyelt minden szóra, hogy belevésődjék szívébe s megtanulva megtanithassa az ijedt Izrael népének.

Két kőtáblára felírva átadta az Úr Mózesnek a tíz parancsolatot. Mózes még egyszer felolvasta a népnek s azok nagy ijedten így feleltek: Mindent megteszünk, amit az Úr parancsol.

Később Mózes templom helyett sátorot készített, a szövetség sátorát. Ebben volt egy láda, benne a két kőtábla a tíz parancsolattal.

Ezzel a törvénnyel az Isten szövetséget kötött. Örülnél, ha Isten veled is szövetséget kötne? Jó a gyengébbnek, ha erős szövetségest kaphat.

Bizony boldog lehet az az ember, akivel az Úr köt szövetséget, mert annak ellensége soha nem árthat. Ilyen szövetséget óhajtott minden ember s ekkor elküldte Isten a fiát, Jézus Krisztust s ő általa új szövetséget kötött minden emberrel, aki az ő fiát szereti, az mind szövetségese lehet Istennek. — Akarsz-e te is az Úr szövetségestársra, gyermeke lenni? Mindenki szeretne. Nos, csak Jézust szeresd és kövesd s akkor az Isten szövetségese leszel mindig.

Befejezésül analizáljunk meg két történetet az elemi iskolai fokozatok után következő osztályok részére:

h) *Ézsau és Jákób*. Mind a két testvér büntetést követ el. Mindketten vétkeztek a köteles szülői tisztelet ellen s bűnhődésük ebben a tekintetben a legsúlyosabb. A nagyobb bűnös Jákób, sőt az Ószövetség legnagyobb bűnöse,¹⁷⁰ aki testvére sanyarú helyzetének kihasználásával beteg édesatyjától áldást csal ki, anyját pedig befonja ravasz hízelkedésével. Bűnöző lélek teljesen, kitűzött célja érdekében minden eszközt felhasznál; lelki kárt akar okozni, csak azért, hogy feltett szándékát megvalósítsa.

Ézsau t bűnös, könnyelmű természete vezet olyan meg gondolatlanosságokra, amelyek az erkölcsi javak eltékozlásával egyenlő értékűek. Hibázik atyjával szemben, mert bizalmatlansága és őszintesége hiányában kiteszi őt a család fájdalmas megcsúszásának.

¹⁷⁰ (Tulzott állítás. Szerk.)

sének. Az ő büntetése súlyosabb, mert szülőivel szemben ő vétkezett erősebben. — A szülői ház régi melegségét elvesztette, szomorú és szenvedő szüleinek megvigasztalására képtelen Jákób szökése után s látja naponként bűnének mindhármukra kiható büntetését.

Jákób bűnhődése és büntetése sokszoros. Nagyon ki lehet aknázni a hontalanság és száműzetés tényeiben adott lélektani megállapításokat. A gyermekek kedvelt történetének megkezdése előtt már ügyesen kell érzékeltetni azt a büntetést, hogy Jákóbnak gyermek- és ifjúkori bűnei miatt nem lehetett sok öröme gyermekeiben. Keserves évek után kapja vissza elvesztettnek hitt legkedvesebb fiát s késő vénségében látta, hogy az ifjúság az élet szempontjából csak lépcsőfok, amelyen közeledünk Istenhez s hogy csak nyugodt és békés megelégedéseinkkel állhatunk meg Isten előtt.

i) *Jézus feltámadása*. A gyermekben felújítjuk a halállal kapcsolatos minden bibliai képzetét s rá lehet mutatni arra, hogy Krisztus eljövetele óta mindig részt vesz mint Vigasztaló a halál tényében. Krisztus a halottak feltámasztásával azt érzékeltette, hogy Istennek hatalma van még a teljesen élettelené vált testen is s ahogy életet lehelt az anyagba s abból Ádám lett, a megromlott és elkorhadott testbe is tud újra életet adni.

Isten kezében a halál olyan, mint az álom. Álunkból felébredünk a szervezet megpihenése után, miként a természet. A test ilyen pihenése hosszabb ideig tart s az ember halálálma szükséges, hogy teste felszabaduljon a világ bűnre csábító kísérleteitől s addig tart, amíg Isten ítéletre hívja el egyszerre az éleveníket és holtakat.

Mindezt nem emberi okoskodások, hanem az Írás alapján tudjuk. S a következő sorrendben: I. Korinthus 15. r., Márk 16. r., Máté 28. r. és János 20—21. fejezetei alapján nem a feltámadás mikéntjéről, hanem a feltámadás szemtanúiról s bizonyosságtevőiről mondjuk el, hogy ezeknek lelkesítő öröme s az az isteni kitüntetés, mely ebben az élményben részesíti őket, Isten bizonyossága s predikációja az emberek számára.

Azért halt meg s azért támadott fel Jézus Krisztus, hogy ezeket a történeteket megismerve s ezeknek igazságaiban bízva, valljuk és higgyük, hogy mindenkor Isten kezében vagyunk, aki életünkben és halálunkban egyaránt szerető mennyei Atyánk. A keresztyén ember abban különbözik másvallású embertől, hogy nem fél a haláltól, mert általa Istenhez jut közelebb.

Jegyzet. A bemutatott tanítási gyakorlatok egyike sem mutatja azt, hogy a szerző az eddig ismertetett rendszerek valamelyikét is átvitte volna teljesen a gyakorlatba. A történetek feldolgozása első látásra olyan, mintha teljesen a régi utakon kívánna járni. Ebben az elhatározásában két ok vezette: egyfelől azt szeretné, hogy a bemutatott rendszerekkel való megismerkedés sokakat arra indítsa, hogy elméletben és gyakorlatban is megvitassák a szóbanforgó kérdése-

ket s ezeknek hatásaképpen széles mezőn indulhasson meg az új szellemű munka, mert protestáns egyházaink e fontos munka területén olyan szabadságjogot senki sem élvezhet, hogy csak a saját felelősségére kísérletezzen, másfelől abban az optimizmusban él a szerző, hogy ezeket a megjegyzéseket olyan vallásitanítók is figyelemmel kísé-

rik, akik gyakorlati munkájukban az irányokat még nem vehették figyelembe s a próbák megtétele csak akkor következhetnek, ha más tantárgyak tanításánál is megindulna az ilyen elvek szerint való munka. S ami ezen rezerváltság dacára mégis mint az újság hat, az valószínűleg minden fórum által megengedett eljárás lehet.

16. Befejezés.

Ha az eddig megtárgyaltakat és előadottakat mind pozitívumoknak vesszük, amelyek egyrészt összefoglalásai a valláspedagógia területén végzett munkálkodásoknak, másrészt bizonyos hasznos szempontoknak a gyakorlat számára való ajánlása, mégis abban a meggyőződésben vagyunk, hogy ezek után következhetik valami a módszertan elméleti vagy gyakorlati részén, amely az egyházak és a vallásitanítás szempontjából még többet jelenthetne, mint a ma uralkodó rendszerek hasznos igénybevétele. Elfogadjuk és valljuk azt a tételt, hogy minden korban más és más mód bizonyult alkalmasnak a kitűzött cél elérésére s valljuk azt is, hogy minden kornak meg van a maga speciális követelése minden tudománytól és így elgondolható az is, hogy néhány évtized múlva az egyházak egészen a maiaktól ellenkező pedagógiai rendszerek segítségével vélik valláspedagógiai céljaikat elérhetni.

Tíz évvel ezelőtt jelent meg a már idézett Paulik könyv,¹⁷¹ amely a hitoktatás reformjával foglalkozik, de azt kell megállapítanunk, hogy mi az ott elmondottakkal nem értünk egyet vagy megjegyzései tárgyunk szempontjából teljesen érdektelenek. Ezért hangsúlyozzuk ezzel kapcsolatban azt is, hogy e dolgozatban semmi sem szolgálja azt a célt, hogy bármily irányban is befolyásolni akarna valakit is a s felvetett új pedagógiai irányok megismertetése azt a célt szolgálja, hogy az érdekeltek és a hivatalosak körében ezek után a kritika és a mindent jól megmérés munkája következzen s ezekből a tárgyalásokból lesz majd némi haszna valláspedagógiai munkálkodásunknak. Nem tartjuk protestáns szempontból azt sem kívánatosnak, hogyha vallásitanáraink olyan könyvek segítségével dolgoznak és gyermekeink olyan könyvekkel ismerkednek meg, amelyek a bibliai történeteket az apokrifus evangéliumok igénybevételeivel mutatják be¹⁷² olyan meseszerű feldolgozásban, amelyek, ha nem is profanizálják a történeteket, de mégis távol állanak tőlünk elgondolásaikban.

Bár a valláslélektani irány hívei közé számíthatjuk magunkat, mégsem fogadhatjuk el nem hivatalos tényezőket következő megszólalását: „Sohasem volt időszerűbb az ifjúság lélektanával való szakszerű alapos foglalkozás, mint éppen ma, amikor annyi szó esik az ifjúság vallásos erkölcsi neveléséről, amikor annyi-féle nem mindig szerencsés kísérletezést látunk e téren. Legfőbb ideje, hogy eszébe vegye minden hitoktató, a vallás-erkölcsi nevelés minden barátja, hogy komoly, alapos, igazi sikert jelentő vallásos nevelés-oktatás csakis szigorú lélektani alapon lehetséges.“¹⁷³ Szomorú az, hogy ilyen kioktatásban nem szakember részéről rész-sülünk s ez jó részben a valláspedagógiai munkátlanságra vezethető vissza, de ha mindenben igaza is volna e bátor megszólalásnak, még akkor sem a Spranger könyve¹⁷⁴ volna az, amelyből megtanulhatná minden vallásitanító, hogy lélektani alapon hogyan lehet a bibliai történeteket tanítani, hanem inkább az általunk idézett e tárgykörből vett forrásmunkálatok.

A jövő valláspedagógiai munkálkodásának nézetem szerint a következő szempontokat kell figyelembevenni s az itt megadott elvek szerint programot készíteni: 1. Már theologiai fakultásainkon rendszeresen kellene foglalkozni akár

¹⁷¹ Paulik J. : I. m.

¹⁷² Pohárnok Jenő : A gyermekek királya. Bpest. 1927.

¹⁷³ A protestáns Tanügyi Szemle 1927. évf. 9—10. sz. 211. o. 1—2. jegyzet.

¹⁷⁴ Spranger : Psychologie des Jugendalters.

publice, akár privatim előadások keretében a gyermek vallásosságának kérdésével, hogy amikor már vallásoktatást végző lelkészek lesznek e theologusaink tisztában legyenek e kérdésekkel. Speciális, a magyar viszonyokat figyelembe tartó adatgyűjtéseket kell végezni s ezekből megállapítani azt, hogy gyermekeink élmények után vágyakoznak-e inkább, vagy a lélektani feldolgozása kívánatosabb a történeteknek, vagy pedig Jézus beszédeinek egyszerű megismertetése még mindig elegendő volna nálunk.

2. Számot kell vetni minden időben minden vallástanítónak azzal, hogy egyéniségének, az egyház rendelkezésének s Krisztus felszólításának értelmében mi a célja általában a gyermekkel? Az-e, hogy benne a megváltás szükségességének a gondolatát felköltse s arra egyénileg a bibliai történeteket alkalmasnak tartja-e, vagy olyannak tekinti-e a gyermeket még ezen a fokon, hogy ilyen nagy kérdések megértésére nem képes s éppen ezért úgy szeretné vezetni a gyermeket, hogy a bibliai történetek megismertetésével a gyermeki lélekbe az annak megfelelő derűs optimizmust hintse el, amely kerüli az ilyen nagy kérdésekkel való találkozást is, de ezt abban a meggyőződésben tenné, hogy ezt a gyermek későbbi fejlettségében úgy sem kerülheti el, amikor azonban mindezek megértésére nagyobb tapasztalatokkal rendelkezik. Údvös volna, ha az utóbbi álláspont általánossá válna s ha a vasárnapi iskola is erre a programra rendezkedne be.

3. A valláspedagógia művelői általában azt az elvet kell, hogy kövessék, hogy a jól bevált rendszereket újakkal csak abban az esetben cserélik fel, ha azoknak feltétlen jóságát minden igazolja, de ez az átmenet is olyan lassú és észrevétlen legyen. A gyakorlati theologia ez ágában sem az elméleti sem a gyakorlati részében olyan művek és elvek nem szabad hogy szóhoz jussanak, mint a más ágakban Mehl és Pfister könyvei.¹⁷⁵

4. Nem a módszertani egységre való törekvés lehet a végcél, hanem olyan módszertani közszellem megvalósulása, hogy minden ma használatos rendszer alapos ismeretében bizonyos synkretizmus alakuljon ki, amelyek művelése eredményesebbé tehetik a bibliai történetek tanítási céljának az elérését.

5. Magyar protestáns egyházainkban eddig a homilétika és a liturgia nagyobb megbecsülésben részesült, mint a valláspedagógia s sokszor azt hitték, hogy a kettő ismerete feltételezi a harmadik ismeretét is. Mi ebben a vitás kérdésben teljesen osztjuk az alábbi véleményt: „Nem mindegyik lelkész képes jó, módszeres értelemben is elfogadható tanítást nyújtani, aki különben kiváló szónok, sőt még egy ilyen tanítás megbíráására és felügyeletére sem feltétlenül jogosult.¹⁷⁶ Önzés és vád nélkül lehet viszont azt állítani, hogy a jó vallástanító, a homilétikai szolgálatban is jól állja meg helyét.

6. Mindezek mellett igen fontos a valláspedagógia művelőinek önálló állásukban való feltétlen megbecsülése az egyházak és az állam részéről s ha az egyháztársadalmi függetlenségüket és a homilétika szolgálatában állókkal való egyenjogú elismerésük megtörténik, ebből a régen várt tényből magyar protestáns egyházaink nem remélt erkölcsi hasznot nyernek.

Egyházaink tudatában vannak annak, hogy a vallástanítást végző szervei az egyház jövőjének letéteményesei. Vallástanáraink tudatában vannak annak, hogy eredményes munkát a vallástanári kötelességérzet pontos megtartása által végezhetnek. Ez a munka az utóbbi csoport egyik tagjának bizonyágtétele és vallomása arról, hogy milyen szellemben és milyen tudományos apparátussal kell dolgozni az egyház zsengei között.

Gaudy László.

¹⁷⁵ O. Pfister : Analytische Seelsorge. Göttingen. 1927. O. J. Mehl : Das liturgische Verhalten. Göttingen. 1927.

¹⁷⁶ Niebergall : Der neue Rel. Unt. 18. o.

Magyar diákok a leideni Staten Collegeben.

Köztudomású, hogy a magyar kultúrtörténetre nagy jelentősége volt a peregrinációnak, vagyis annak a szokásnak, hogy a hazai főiskolákon tanult ifjak ismereteik gyarapítására és látókörük szélesítésére külföldi főiskolákat is felkerestek. Sehova sem tódult azonban oly nagy arányban a magyar ifjúság, mint Hollandia egyetemeire a XVII. és XVIII. század folyamán. Igaz, hogy ezt elősegítette az a magasfokú tudományos élet is, amely különösen a XVII. században a holland főiskolákat valamennyi más európai főiskola fölé emelte. Előfordult pl. a leideni egyetemen 1626—1650 között, hogy Hollandiából és gyarmataiból beiratkozott 5363 diákkal szemben 5713 külföldi diák tanult rajta, közöttük a török birodalomból, az északafrikai államokból, sőt Perzsiából valók is. Ugyan- ebben a huszonötéves periodusban 231 magyar diák jelent meg ugyanitt, tehát évenkénti átlagban majdnem 10 csak ezen az egyetemen. Pedig valamennyi holland főiskola között ez a leggazdagabban dotált akadémia volt az, amely hosszú időn keresztül alig nyújtott valami anyagi támogatást a magyar diákoknak.

A hollandiai peregrináció első évszázadában nem is igen volt szükségük erre. Diákjaink nagy tömege minden jel szerint erre a támogatásra akkor még nem volt különösebben ráutalva. A század végefelé mutatkoznak¹ azonban már a szükségnek jelei és itt közbejött egy fontos körülmény. A gályarabok érdekében megmozgatott holland társadalmi és politikai világ növekvő érdeklődéssel fordult a folyton megújuló üldöztetéssel sújtott magyar református protestantizmus felé. A magyar panaszok a bécsi holland követeken keresztül, de más utakon is, jutottak el Hollandiába, ahol felébredt az a belátás, hogy ők úgy segíthetnek a legjobban, ha a magyarok számára alapos készütséggű papi és tanári succrescentiát nevelnek. Ebből a gondolatból született meg az a törekvésük, hogy az egyébként anyagi érdekkörükből nagyon kieső és távoli ország ifjainak lehetővé tegyék a saját támogatásukkal tanulmányaikat Hollandiában folytatni. Elősegítette valószínűleg az is, hogy e tekintetben elsőrendű anyagot kaptak és e magyar ifjak a holland szellemhez kiválóan tudtak alkalmazkodni. Másként nem tudnánk megmagyarázni azt a jelenséget sem, hogy valamennyi más nemzet között éppen csak a magyar és erdélyországi ifjakat segélyezték rendszeresen és egy évszázadon, a XVIII. századon, keresztül állandóan. Ezt a tényt annyira fontosnak is tartom hangsúlyozni, mert abban a véleményben vagyok, aminek már másutt is kifejezést adtam, hogy eme erőteljes kulturális és más oldalról intenzív egyházpolitikai támogatás nélkül a magyar református protestantizmus a XVIII. században anyagilag és szellemileg éppúgy fönkrement, vagy legalább is összezsugorodott volna, mint más országok üldözött református egyházai. Mert kevés egyház volt, amelyet olyan szívós kitartással üldöztek volna, több mint 150 esztendeig, mint a miénket.

A holland főiskolák fenntartótestületei között, mint említém, tehát a leideni volt egyedül az, amely számarányban a legkisebbel járult ifjaink ottani tanulmányainak lehetővé tételéhez. Ezzel szemben viszont a támogatása rendszeresnek, alaposnak és bőkezűnek volt nevezhető. A leideni egyetemen a magyarok részére *négy hely* volt rendszeresítve és pedig 1703 óta egy, 1715 óta kettő eredetileg a gyulafehérvári, később a gyulafehérvár—nagyenyedi és 1734 óta kettő a kolozsvári kollégium növendékei számára. Ehhez pedig jutottak akként, hogy tartományi rendek leideni kollégiumában (innen a neve: Staten College, azaz

¹ *Pallas Leidensis*. (Jubileumi emlékmű.) Leiden, 1925. p. 292—95.

a rendek kollégiuma) lakást, teljes ellátást nyertek, csak ruházatról kellett gondoskodni nekik maguknak, viszont bizonyos összegű havi zsebpénzt is kaptak. Egyszóval ugyanazokban a kedvezményekben részesültek, mint a saját tartománybeli növendékeik, akiket a maguk számára papoknak neveltek. Ez a Staten College épülete a Cellebroersgrachtön feküdt s bár a XIX. század elején lebontották, művészi stílusú, kőből faragott kapuja még pár évtizede is megvolt. — Az épület maga négy részből állt, a regens, subregens, az oeconomus (táppintézeti vállalkozó) lakása és az auditorium. Részben ezekben, részben ezek között voltak elhelyezve a diákszobák.² A törvények, melyek a magyar diákok bennlakása idején csekélyebb változtatásokkal még érvényben voltak, 1631-ből valók s 69 pontban háromrészt osztva szabályozták az alumnusok életét a következőkben: ³

I. *A kollégium vezetése* a regens és subregens kezében van, akit a gondnokok javaslatára a rendek neveznek ki (1.). A regens ügyel fel az alumnusok életére, erkölcsére, tanulmányaira (2.), ezért meglátogatja őket tanulás közben is, valamint gondoskodik arról, hogy vasárnap az istenitiszteletről el ne maradjanak (3.). Ismételteti velük a theologiai előadásokat és hallgatott prédikációt, szerdán és vasárnap pedig a kátét magyarázza nekik. Az előadásokat, repetíció-, propozíció-, disputáció- és a többi iskolai gyakorlatokat az alumnusok között félevenként úgy osztja be a theol. tanároknak javaslata alapján, hogy azokat könnyen és gyorsan elvégezhessek (4.). Gondoskodik arról, hogy az első ízben felvett alumnusok a latin, görög és héber nyelvben, logikában, matematikában, fizikában, etikában, metafizikában és a kátében gyakoroltassanak és filozófián, valamint a héber nyelven keresztül a theológiába bevezetve, először is *locis communibus*, azután az új és öszövétségi tudományokban oktattassanak, disputációkban résztvegyenek, amely célból a nyilvános theologiai és héber nyelvi előadásokat látogatniok kell. Ezekon kívül magánleckéket is kapnak a kollégiumban, valamint itt résztvesznek privát gyakorlatokban is, ezek ideje azonban egybe ne essék a nyilvános előadásokkal. A kollégiumban tartatik részükre nyilvános előadás is, de csak kátéolvasás és bibliamagyarázat. A tanult anyagból évenként vizsgát tesznek rendszeren októberben, de rendkívüli esetben húsvét előtt is, minden évjárat külön, a regens és subregens, valamint azok előtt a tanárok előtt, akik a vonatkozó tananyagra illetékesek (5.).⁴

A regens, illetve elfoglaltsága esetén a subregens az alumnusok étkezésénél jelen van, ügyel magaviseletükre és arra, hogy a megfelelő ételek nekik kiszolgáltassanak (6.). Állandó könyvet vezet a kollégium ügyeiről (7.). A regens mellé, az ettől megkívántató feltételek mellett subregens állítatik (8.), akinek teendője ugyanaz, ami a regensé, azonban ennek az utasításai szerint kell eljárnia s aki neki feleltese (9.). A regens és a subregens a gondnokok kezébe esküt tesz (10.). A regens és a subregensen kívül van a Staten Collegben egy *oeconomus*, aki az alumnusok étkezéséről, az ebédlő fűtéséről és a világításról saját költségén gondoskodik, kivéve az auditorium világítását, amit külön fizetnek. Az *oeconomus* tehát bizonyos mértékig vállalkozó, azonban egyben az intézet gazdasági ügyeinek vezetője (12.). A kollégiumi szolgán és a mosónón kívül az összes szükséges többi cselédséget az *oeconomus* a saját költségén tartja (13.). Ez a kollégiumi szolga vagy famulus szintén diák, aki az enivalót felszolgálja, az ebédlő és tanulószobát tisztántartja, az előírt időben az iskolai csengettyűvel jelt ad; az alumnusok ruháira, mosásra fel-

² *School G. D. J. De academie te Leiden. (Haarlem, 1875.) p. 35—36.*

³ Egész terjedelmében közölve: *Bronnen tot de geschiedenis der Leidse universiteit*, kiadta Molhuysen P. C. dr., amely munka hét kötetben a Rijksgeschiedkundige Publicaties nagyobbik sorozatában 20., 29., 38., 45., 18., 53., 56. sz. a. jelent meg. A szenátusi határozatokat a vonatkozó évekre (1575—1811) egész terjedelmében közli, az egyetemi gondnokok üléseiről csak szemelvényekben és kivonatokban értesülünk, a magyar diákokra vonatkozó anyagot nagyrészt kihagyta.

⁴ A vizsgát 1728 november 8-án a kurátorok június és december helyett április és október hó első szerdájára teszik s azon a gondnokok is jelen vannak. (Stat. Coll. törvényei I. 23. Res. Cur. 1743 ápr. 16. 1744 ápr. 22. 1744 okt. 11.) 1752 május 15-én viszont húsvét után és október 15 után eső első hétfőre helyezik át a terminust. A vizsga mindig a gondnokok ülésével is egybeesett.

ügye (14). Az oeconomus az alumnusok ellátására évenként akkora összeget kap, amennyit a körülmények szerint a gondnokok szükségesnek látnak (15.). A diákok kosztjára szükséges összeget pedig a regens kimutatása alapján negyedévenként kapja kézhez (16.). A következő pont az étrendről intézkedik, amelyete helyütt nem részletezünk, csak annyit, hogy ez áll naponta háromszori étkezésből, amely igen bőséges, anyaga a szokásos holland ételek, hús, hal, főzelékfélék, kenyér, sajt és vaj s mindehhez italul jobbminőségű sör (17.). Az oeconomus szintén tesz esküt a kollégium törvényeinek megtartására a kurátorok kezébe, valamint tétet alkalmazottaival a regens előtt (18.). Az oeconomus háza népének és cselédségének minden tekintetben kifogástalannak kell lenni, de legelsőrendű követelmény, hogy azok is református vallásúak legyenek, nemcsak névleg, de tényleg is (19.). A theologiai tanároknak pedig kötelességük felváltva, legalább is hetenkint a Staten Collegeba elmenni, ott meghallgatni a regens előadását és az alumnusok életét és magaviseletét ellenőrizni, nemkülönben az oeconomust is (20). Ezekben a látogatásokban a theologia, filozofia és a nyelvek tanárait semmi sem kolározza, szabadságukban áll bármikor máskor is megjelenni a kollégiumban, különösképpen, amikor ünnepi beszédek, disputációk, vagy vizsgák tartatnak ott (21.). Kötelesek továbbá ugyanők három hónaponként a Staten Collegeben megjelenni és az alumnusoktól az előadott anyagot felkérdezni (22.) Nem maradnak ki végül a felügyelet gyakorlásából a gondnokok sem, akik évenként szintén kötelesek a Staten College egész rendjét megvizsgálni és ez alkalomból egyúttal az egész diákságot tanulmányi előhaladás szempontjából is (23.).

II. Ami már most az *ösztöndíjak* ügyét, az alumnusok *felvételét* és ugyan-ezek *vizsgáját* illeti a törvények a következőket írják elő. Az ösztöndíj áll a következőkből: 120 holland forint élelmezésre, 11 forint mosásra, 20 forint készpénz és ezenfelül szabad lakás,⁵ amelyet a maga egészében a rendek vagy a Gecommitteerde Raden adományoznak (1.). Erre az ösztöndíjra elsősorban tekintetbe jönnek Holland és Westfriesland tartományból való diákok, akik papi pályára alkalmasak (2.). Akiket ezekre az ösztöndíjas helyekre felvesznek, mindenekelőtt felvételi vizsgát kell tenni, melynek examinátorai a szenátus ama tagjai, akiket erre a célra a rektor kijelöl. A tárgyak pedig latin és görög nyelv, rhetorika, logika és kétéismeret.⁶ A vizsgát felvevő tanárokon kívül a regens és subregens is jelen lenni tartozik, mely utóbbiak azután őket a gondnokoknak felvételre ajánlják. Az examinátorok, a regens és a subregens a vizsgáért a kollégium pénztára terhére egyenkint húsz stuifert kapnak (3.). A vizsgán szintén jelenlevő rektor annak végeztével megkérdi a folyamodót, hogy tényleg egyházi pályára kíván-e lépni és ha igenlőleg válaszol, akkor megkapja az egyetem pecsétjével ellátott bizonyítványt, melyet kérvényével együtt tartozik benyújtani a rendeknek (4.)⁷ Akik

⁵ 1739-ben fizettek a rendek a magyarokért ellátásban fejenként 150 frt, zsebpénzben 20 frt, szünidei élelmezésben 21 frt, mosásban 11 frt. s számítottak egy-egy alumusra épületjavításban 5 frt, valamint 3 frt. világítást, vagyis összesen 210 frtot évente. — Viaticum fejében körülbelül rendszeresen 150 frtot kaptak, de van eset rá, hogy ez nagyobb volt. A szünidei élelmezésről az idegen diákoknak, tehát a magyaroknak is, maguknak kellett gondoskodni, jóllehet Van Dorp oeconomus egyik jelentéséből úgy látjuk, hogy ezt is a Staten Collegeben nyerték. Van 1795-ből egy nyugta, melyszerint még akkor is 21 frtot kaptak erre a célra, tehát az összeg hihetőleg az egész század folyamán változatlan maradt. Ezt a nyugtát kortörténeti jelentősége miatt, a francia forradalom nyomán Hollandiában is bekövetkezett politikai fordulat jellemzésére érdemesnek tartom közölni, amely így hangzik: Nos S. S. Theologiae Cultores Polonos et Hungaros, liberaliori Repraesentantium populi Hollandici (tehát nem a régi rendek többé) munificentia viginti et unum florenos, ad cibum, eo quo tempore mensa mon paratur, nobis comparandum destinatos, a Collegii Theologici subregente, Guilielmo Te Water, singulos omnino accepisse, his litteris grato animo testamur et lubentissime. Dabamus Leidae, die 16. Julii CXCICCLXXXV. Josephus Kühn, Lith. Polonus, Raphael Downaert, Lith. Polonus — Ladislaus Herepei, Hungarus, Petrus Orbán, Trans. Hungarus.

⁶ A vizsga tárgyai a XVIII. században is lényegileg ugyanazok maradtak.

⁷ Ez a bizonyítvány holland nyelvű volt a magyaroknál is. Ilyent kapott pl. *Deáki Pál* 1762-ben, amelyet mintául érdemesnek tartok lefordítva itt közzéadni: „Alulírott, mint az itteni egyetemi szenátus most működő titkára, bizonyítom e sorokkal, hogy Deáki Pál, a kolozsvári református gimnázium tanárainak jó bizonyítványával ellátva, az említett

azután a felvételt eszközlik és erről az illető folyamodó írást kap (a rendek, vagy Gecommitteerde Raden határozatát), amelyet tartozik a regensnek átadni, ki azt átvéve a nyilvántartásba vezeti (5.). Ezután következik a beíratása az egyetem hallgatói közé, amely alkalommal a regens, subregens, a gondnokok vagy legalább is ezek közül néhányának, továbbá a theol. tanároknak jelenlétében a rektor kezébe esküt tesz az alumnus, amely eskü, a szokotton kívül, amit az egyetem minden tagja tenni köteles, még azt az ígéretet is magában foglalja, hogy amíg ő a kollégium lakója lesz, hitágazatok tekintetében nem követ más tanítást, mint amit ez az iskola tanít, az ő törvényes felsőbbségének, továbbá a regenseknek engedelmes lesz, magát a kollégium törvényei szerint viseli, ami rendetlen dolog tudomására jut, bejelenti, a kollégiumból csak megfelelően elbocsátva távozik az őt ajánlónak tudtával és a rendeknek beleegyezésével, ha azt az időt pedig eléri, úgy ennek a tartománynak szolgálatába lép, amelynek segítségével tanult. Erről az ígéretről nyilatkozatot is vesznek tőlük, amelyet az alumnusok, a rektor, a gondnokok, tanárok és regensek aláírnak s amely a gondnokoknál fog őriztetni (6.). Ezenkívül az alumnus még kezes is állít, hogyha tanulmányaival felhagy, vagy nem áll a tartomány szolgálatába, akkor ez a kezes az összes ráfordított költségeket megtéríti. Erről pedig egy közhitelességű nyilatkozat állítandó ki, amely szintén a gondnokok kezébe megy. Ennekutána az alumnus jogosult az ösztöndíj élvezetébe lépni és negyedévenként a regens től kézzel kapja azt az összeget, amely zsebpénzül, könyvek, ruha, papír, toll, tinta stb. beszerzésére szolgál (7.). Az ösztöndíj hat évre szól, amely után még két évig élvezheti azt az összeget, hogy a classisban (körülbelül a mi egyházmegyénknek felel meg) gyakorolhassa magát, vagy pedig peregrinálhasson, vagyis más egyetemeket és egyházakat is meglátogathasson (8.).⁸ Ha szükséges, ezt a hatévi időtartamot különben egyes méltányos esetekben a rendek megtoldhatják (9.).

III. Ami most már az alumnusok *magaviseletét* és a Staten College *házi-rendjét* illeti a törvények a következőket rendelik. A törvényeket minden alumnus kézhez kapja a kollégiumba jövetelkor és évenként, okt. 3-án fel is olvassák, hogy mindenki ehhez tarthassa magát (1.). Köteles továbbá minden diák a bejövetelkor magával hozni egy hollandnyelvű bibliát, zsoltárt, továbbá ágyneműket, valamint alsó és felsőruhákat és evőeszközöket (2.). A magával hozott könyvekről egy jegyzéket kell átadni a regensnek s ha újat vesz, bejelenteni, hogy az is jegyzékbe vétessék (3.).⁹ Az alumnusoknak április 1-től október 1-ig a famulus második csengettyűszavára reggel öt órakor teljesen felöltözve az auditoriumban kell lenni, hol miután a regens névsort olvasott, egyik kijelölt diák elmondja a reggeli imát s azután egy vagy több fejezetet olvas fel a holland bibliából (4.).¹⁰ A reggeli, ebéd és vacsora kezdetét csengetés jelzi. Az ebéd pontban 11 órakor van. (5.) Az asztalnál a kollégiumbajövetel időpontja szerint ülnek, akiről azonban regens szép előhaladást tapasztal, azokat előbbre ültetheti (6.). Az ebéd és vacsora után az idősebb alumnusok felváltva olvasnak fel az ó és új testamentumból folytatólag egy fejezetet, amelyet a regens magyarázatokkal kísér (7.). Este 8 órakor a csengő szavára ismét összejönnek esti imára, ahol a regens rövid vallásos intelmet intéz hozzájuk, mely után ismét névsorolvasás következik (8.). Tüzel gyujtani, avagy világitani szobájában az alumnusnak csak a regens külön engedelmével

szenátus megbízottjai által, a magnificus rector úr jelenlétében, megvizsgáltatott és teljesen alkalmasnak találtatott arra, hogy a Staten Collegebe befogadtassék. Tanubizonyosságul adtam és aláírtam e bizonyítványt. Leiden, 1762 szept. 17. Lulofs János. Következik az akadémia kis pecsétje AC. LUG. felírással s benne egy könyv és rajta keresztbetett két kulcs.

⁸ Ami ugyan nagyon ritkán lehetett alkalmazásban, mert egy év múlva Festus Hommius, a regens, egy emlékiratában arra utalva, hogy peregrinálással használják ki e két évet, a gondnokok ezt a javaslatot nem találták alkalmasnak. L. Molhuysen, i. m. II. k. 297. l.

⁹ Ezt a rendkívül sajátos előírást a református szellem féltékeny őrzése szülte és 1630 körül egészen érthető. A XVIII. században, amikor a magyarok is látkak a kollégiumban, aligha volt azonban már alkalmazásban.

¹⁰ Ezek a reggeli és esteli imák latin nyelven szövegezve és 1729 május 31-én gondnoki határozattal megállapítva, közölve vannak Molhuysen : I. m. V. k. 16. skk. l.

szabad, de akkor sem lehet 9 órán túl, hanem a 9 órai csengetéskor pihenőre kell térni. Kivételesen a reggeli órákban, ha valaki tanul, szabad világitani, de aki-nek tűzveszélyre tekintettel nem engedi meg a regens, az a tanulószobában vilá-gíthat csak tanulás céljából. A regens engedelmével a kollégium könyvtárában levő könyveket is használhatják (9.).¹¹ A regensek kötelesek az alumnusokat szobáik-ban hetenkint kétszer meglátogatni, ott mindennek utánanézni, hogyan viselik magukat, milyen könyveket olvasnak, szobáikat, ágyaikat rendben és tisztán tartják és ruháikra gondot viselnek-e? (10). Senki sem mehet ki a kollégiumból, csak a regens engedelmével, de köteles a megszabott időre visszatérni (11.). Nem szabad egyik alumnusnak sem a másik szobájába menni, vagy kívülről valakit vendégül fogadni, csak a regens beleegyezésével (12.). Az előadás után is azonnal haza kell térni (13.). Minden héten háromszor a regens által feladott tételről stílusgyakorlatot (*exercitia styli*) kell készíteni, bemutatni s a regensek fogják ezt kor-rigálni (14.). Minden két héten filozófiai disputát kell rendezni vagy pedig szóno-kolni (*declamálni*), azok pedig, akik már a theológiát tanulják, a stílusgyakorlatok helyett két hetenkint felváltva theologiai disputát állnak, azután pedig, akik a regens előtt letett theologiai vizsga után, megfelelően előhaladottaknak mutat-koznak, holland vagy latin nyelven proponálni (ez alatt körülbelül hitszónoklati gyakorlatokat értettek) fognak (15.). Minden negyedévben a regens könnyebbségére az arra alkalmas alumnusok „*declamatio in Theologicis*“-t tartanak (16.).¹² Az alum-nusoknak az első másfélévet „*in studio linguarum et artium*“ kell eltölteniök, mégpedig olyan szorgalommal tanulni, hogyha kívánatlik a „*magister in artibus*“ grádust is megszerezhessék, máskülönben az ösztöndíjtól megfosztatnak (17.). A regens és a szenátus tetszésé szerint azonban azt a promóciót el lehet odázni egy-ideig, mégha az alumnus le is tudná tenni s tanulmányait folytathatja a theológiá-ban (18.). A leckék repetícióját nem szabad elmulasztani, csak a regens beleegyezésé-vel (19.). Minden vasárnap templomba kell menni, oda, ahová a regens küldi őket, a prédikációról pedig számot kell adni (20.). Egymás között, büntetés terhemellett, csak latin nyelven szabad beszélni (21.). Az alumnusnak a hatévi tanulmányi időn belül magát eljegyezni tilos, ezért az ösztöndíj elvesztésén kívül egyéb büntetés is éri (22.). Ha az alumnus ablakot, vagy más egyebet az épület felszereléséből eltör, köteles azt a saját költségén megcsináltatni, ezenkívül a regens megbüntetheti (23.).¹³ A kollégiumban oda nemvalónak éjjeli szállást adni nem szabad, csak a regens bele-egyezésével (44.). Senki sem csináltathat olyan ruhát, amely visszatetszést szülhet a kollégiumban, vagy a kollégiumon kívül, hanem a regens utasításai szerint kell ebben is az alumnusoknak eljárni (25.) A reggeli előtt mindegyik alumnusnak rendbe kell tenni a szobáját, kisépíteni és a szemetet kivinni (26.). Az alumnusnak nem lehet vendéglőbe járni, hogy ott borozzon, sörözzön és dohányozzon vagy pedig efféléket a kollégiumba hozzon vagy hozasson. Külön a szobájában enni is csak betegség vagy büntetés esetén lehet (27.). Az alumnusokat betegség esetén az arra rendelt orvos kezeli és külön ápoló gondozza. A gyógyuláshoz szükséges gyógyszerek, külön koszt és betegfelszerelések a kollégium által annak pénztára terhére adatnak.

¹¹ A XVIII. századtól kezdve az idősebb diákoknak meg volt engedve, tehát nyilván a magyaroknak is, hogy szobájukban tüzet gyújthatnak, valamint világithatnak. — *Schotel*: I. m. p. 46.

¹² Nem itt a helye, hogy a XVII. és XVIII. századbeli holland theol. oktatást ismer-tessük, amelynek a leideni rendi kollégiumban alkalmazott tanítási rendszer csak egy része. Utalnom kell arra is, hogy az eddig rendelkezésre álló kutatások és tanulmányok nem vilá-gítják meg tökéletesen a helyzetet. Pedig egy kissé beletekinteni azoknak a nagy theologu-soknak tanítási módszereibe, akik a holland theológiának világhírt szereztek, mindenesetre megéri a fáradságot. Minden szándékom ezt a magyar egyháztörténet szempontjából is fontos kérdést alkalmilag tanulmány tárgyává tenni, amelyre anyaggal máris rendelkezem. Csak megemlíteni kívánom, hogy pl. a ma annyira közkedvelt szemináriumok oktatás színté modern szempontokkal egyik-másik holland egyetemen már a XVII. században megtalálható. Sőt sikerült egy nagybecsű kéziratos emlékre bukkannom, melyből ez a rendszer megközelíthető pontossággal megismerhető.

¹³ Az ilyen balesetek a kollégium pénztárát terhelték utóbb, 5 frtot számítván fejen-kint és évenként ilyen kártevésre, mint feljebb láttuk.

(A kollégiumban külön betegszoba volt.) (28.). Szerdán és szombaton tornagyakorlatok vannak, amelyek télen ebéd előtt, nyáron pedig vacsora előtt egy órával kezdődnek s félórát vehetnek igénybe (29.). A szünetekben a regens engedélyt adhat az alumnusoknak, hogy szüleikhez haza, vagy barátaikhoz elutazhassanak, azonban kellő időben vissza kell jönni (30.). Szerdán és szombaton, amikor az egyetemen az előadások szünetelnek, szabad az alumnusoknak a regens engedelmével kimenni, hogy játszhassanak és kedvüket tölthessék, figyelmeztetni kell azonban őket, hogy semmi rendetlenséget el ne kövessenek (31.). Tilos a kollégiumban bármiféle fegyvert, zeneszerszámot, kutyát, madarat tartani (32.) Zenében gyakorolhatják ugyan magukat, de csak a regensnek bemutatott kottákat szabad tartani. Aki hanyagságból vagy lustaságból nem halad tanulmányaiban, vagy a törvényeket nem tartja meg, vagy másként hibáz, azt meg kell a regensnek büntetni négy-szemközti feddessel, az ennivaló elfogásával, szobaáristommal, vagy a kollégiumban tartással, amikor a többiek kimehetnek. Ha pedig semmi jobbulás nem mutatkozik, akkor jelenteni kell a rektori széknek vagy a rendeknek és az ösztöndíjtól való megvonásra javaslatot tenni (33.). Ha van üres hely, akkor mások is adhatnak be a kollégiumba a papi pályára lépő ifjút, azonban az is köteles minden költséget fedezni és alumnusa magát a kollégium törvényei szerint viselni (34.). A Staten College külön költségén állítanak valakit, aki az alumnusok fehérműit kimossa (35.). A kollégium mindenféle adó alól mentes, ennek ellenében azonban az alumnusok nem élvezik azokat a mentességeket bor és sör tekintetében, amit az egyetem többi tagjai (36.). E törvényeket szorosan meg kell tartani és a rendek fenntartják maguknak a jogot, hogy szükség esetén változtassák, vagy bővítsék (37.).

Ezek a törvények voltak tehát életben az egész XVIII. század folyamán is, azonban utóbb természetesen a gyakorlatban némi enyhítéseken mentek keresztül. Nagyjában és egészében minden alumnus tiszteletben tartotta a törvényes rendet és a kollégium házirendjét ennek a századnak folyamán, kivéve egy komolyabb esetet 1768 április havában, amikor az alumnusok felzudultak az oconomus ellen. A rendelkezésre álló adataink szerint ebben azonban a magyarok nem vettek részt és a gondnokok hamarosan rendet teremtettek.

Most pedig lássuk azokat az adalokat, amelyeket holland levéltárak megőriztek számunkra a leideni egyetem magyar ösztöndíjasairól.¹⁴

Miként említve volt, a Staten Collegeben, a XVII. században tehát még nem vettek fel magyar diákokat, legalább is ösztöndíjas helyre. Csupán lengyel és litván diákok számára rendszeresítettek helyeket a század végéig, de ezzel

¹⁴ Itt kell megemlítenem, hogy az e tárgykörre vonatkozó levéltári kutatásaimból hiányzik a hágai birodalmi levéltár némely anyaga, amely ott minden jel szerint még található lett volna, bár az összképen semmi lényeges módosítást nem nyújtott volna. — Azonkívül, amikor a magyar diákok történetére vonatkozó levéltári kutatásaimat végeztem Hollandiában, elsősorban e téma szempontjából hasonlíthatatlanul nagyobb anyagot nyújtó más levéltárakat kellett figyelembe vennem s bár szándékom volt az ismert anyagból ideutaló aktákat ott is áttekinteni, arra már nem volt elegendő időm. Az ottani birodalmi levéltár magyar vonatkozású egész anyagának alapos áttanulmányozása és lemásolása csak abból következett, amit megismerteni és itt is és egyebütt is már közreadtam, igen jelentékeny időt vett volna igénybe, erről tehát egyéb dolgom miatt le kellett mondanom. — Ráirányítottam azonban 1919 óta az itt levő anyagra más kutatók figyelmét. Hangsúlyozom ehelyütt is, hogy a magyar prot. egyháztörténelem XVIII. századának ismeretéhez elengedhetetlenül szükséges az ebben a levéltárban levő anyagnak a feldolgozása, amit előbb-utóbb el kell végezni. A holland intervenciók bő anyagát és sok más a magyar egyháztörténelem szempontjából becses és érdekes dolgokat lehet benne találni. Más levéltárak világos képet adnak azonban nélkül is az ottani magyar diákokról. Ami pedig az előttünk levő kérdésben is az esetleges diplomáciai háttérrel illetné, annak tárgyalását a szorosan vett iskola-történeten kívül különben is célszerűbb más összefoglalásban adni, mivel előreláthatólag más szempontokra is ki kell terjeszkedni. Nem mulasztatom el végül, hogy meg ne említsem és hálás köszönetemet ki ne fejezzem az *utrecht*i egyetem theol. karának, mint a *Stipendium Bernardinum* gondnokságának, azokért a rendkívüli ösztöndíjakért, melyekkel az e tárgykörre is vonatkozó levéltári kutatásokat lehetővé tette még *utrecht*i tanulásom idején, valamint *gróf Klebelsberg Kunó dr.* vallás- és közoktatásügyi miniszter úr ó exellenciájának, aki ugyancsak módot nyújtott anyagi támogatásával holland levéltári tanulmányaim ki-gészítésére.

meg is nyílt a lehetősége annak, hogy a magyar diákokat is akként segítse, hogy őket ugyanide felvegyék. Az ottani olcsóbb élelmezés és lakás azonban a magyar diákok előtt, úgylátszik, már korábban kívánatosá tette, ha őket oda csak a saját költségükön is befogadták. Ez az alkalom, amelyet a törvények III. 34. §-a tett körülbelül lehetővé, olykor meg is nyíllhatott számukra, ha rendszeresnek semmiképpen nem is volt nevezhető. Így a XVII. századbeli alumnusok fennmaradt névsoraiban csak egy magyar névre bukkanunk. Az 1666 febr. 14-én kelt kimutatás szerint „*proprius sumtibus in Collegio habitat Petrus Leway*“. Így bizonyította ezt a kimutatás alján Cabeljauw Péter koll. régens.¹⁵ Tekintve, hogy *Lévai Péter* ezután még csak két év múlva tett theol. doktorátust Leidenben, feltehető, hogy több éven át volt lakója a saját költségén a Staten Collegenak.

Az első ismert magyar diák, akit ide ösztöndíjas helyre felvettek, volt *Henczidai Mátvás*, akiből később II. Rákóczi Ferenc udvari orvosa lett. Nem lehetetlen azonban, hogy ezt megelőzőleg is volt magyar ösztöndíjasa ennek az intézménynek, kinek nevéről és életkörülményeiről azonban nem sikerült semmi közelebbit találnunk. A holland levéltárak aktái, amelyekben történelmi visszapillantás foglaltatik a magyar ösztöndíjas helyek eredetére, csak 1703-ig, tehát Henczidai személyéig, viszik vissza annak alapítását. Azonban az első ismert magyar adat, mely előnkbe került, mást beszél. A Gyulafehérvárról 1703 jan. 15-én kelt levélben, melyet gróf Bethlen Miklós, „*curator primarius*“, Veszprémi István erdélyi református püspök és „*collegiorum curator*“, továbbá dr. Kapossi Sámuel gyulafehérvári tanár együttesen intézett Holland és Westfriesland rendjeihez, említés történik arról, hogy egy bizonyos magyar vagy erdélyországi diákot nem régen a leideni egyetem gondnokai valami okból az intézetből kizártak és ennek következtében általában magyar diákokat nem akarnak felvenni. Kéri azonban, hogy ezt az álláspontjukat most már változtassák meg, mely különben is nem a bűnöst, hanem az egész magyar nemzetet bélyegzi meg és fogadják be Henczidait, aki véleményük szerint arra teljesen méltó lesz. Feltűnő körülmény azonban, hogy az állítólagos magyar diák nevét maguk a levélírók sem közlik, sőt származására nézve is tájékozatlanok. „*Aliquis studiosus Hungarus vel Transylvanus*“ megjelölésre legalább is ez lehet csak a nézetünk.

Másik jelentős tény, hogy amint említve volt, a holland hivatalos tényezők, akik belkörü használatra nem egyszer összeállították a magyarokra vonatkozó határozatokat, nem tudtak semmit Henczidait megelőző magyar ösztöndíjasokról a Staten Collegeben. Nem találtunk magunk sem feljegyzést a gondnokok eredeti jegyzőkönyvében, mely ez idő előtt magyar diákokra vonatkoznék. Úgyhogy nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy az egész csak valami félreértés következménye. Magyarázatát abban keressük, hogy már ennekelőtte rendszeresen vettek fel lengyel és litván alumnusokat, akikkel valóban nem egyszer volt bajuk a leideni egyetem gondnokainak és amikor a magyarok részéről akció indult a magyar diákok felvételére vonatkozólag, az illetékes politikai tényezők a gondnokoktól kértek hihetőleg szóbelileg tájékoztatást. Azok pedig, mint más előttünk ismert esetekben, itt sem voltak teljesen tisztában azzal, hogy a magyar diákok más nemzet kötelékébe tartoznak, mint a lengyelek vagy litvánok, ezek bűnét amazokra vonatkoztatták. Éppen nem rendkívüli eset lett volna ez a gondnokoknál, amikor még a kollégiumi régens is egy cseh diákot, akit 1709-ben alkalmilag felvettek a rendek (*Antonius Valesius*), magyarnak ír 1715-ben s akivel más helyütt is Bohemo-hungarus név alatt találkozunk.¹⁶ Azt is hisszük, hogy fordulhattak elő olyan esetek is, amikor a jóhangzású magyar névvel a század fordulóján, kevés magyar lévén aránylag a leideni egyetemen, visszaéléseket követtek el.

Akár így, akár másként áll a dolog, annyi bizonyos, hogy a leideni Staten College megnyitása a magyarok előtt gróf Bethlen Miklós és körülbelül Kapossi Sámuel nevéhez fűződik, kiknek szoros holland kapcsolatairól több oldalról is van tudomásunk. Kapossi Sámuel 1688-ban, mint aki már ekkor hazájában pro-

¹⁵ Doc. Act. Coll.

¹⁶ Aemilius régens levele a Gecommitteerde Radenhez 1715 márc. 21-ről.

fesszori hivatalra kapott meghívást,¹⁷ április 30-án „sine disputatione“ theologiai doktorrá avatott éppen Leidenben, tehát tulajdonképpen „honoris causa“, mint aki már az akadémiai szenátus előtt jelét adta kiválóságának és tudásának.¹⁸ Bethlen Miklósról pedig tudva van, hogy a bécsi holland követekkel szoros kapcsolatot tartott fenn, bár azt hisszük, hogy ennek az összeköttetésnek összes körülményei még nincsenek feltárva és ől egykor, mint hazánk egyik legkiválóbb egyházpolicusát fogjuk megismerni éppen erről az oldalról napvilágra jöhető adatok alapján munkássága egész terjedelmében, talán balsorsának némely okaira vonatkozólag is. Mindenesetre jellemző az is, hogy Kaposi Sámuel, mint más esetben,¹⁹ úgy itt is megelőzte a többi erdélyi kollégiumokat és ilyen módon tulajdonképpen a sárospatak—gyulafehérvári (később marosvásárhelyi is) kollégium növendéke kapta az első magyar helyet. Igaz, hogy az illetékes tényezők ekkor abban a hitben voltak, hogy Erdély főiskolájának adták e kedvezményt. Az 1703 jan. 15-iki levélen felzetként az áll, hogy „Erdély akadémiájának levele“, a rendi és gondnoki határozatokban pedig erre az aktára akként van hivatkozás, mint amelyik a „gyulafehérvári egyetem“ gondnokaitól származik.

Ezt a levelet egyébként Holland és Westfriesland rendjei ugyanazon év júl. 28-án vették tárgyalás alá. A határozat szerint a gyulafehérváriak azt kérik, hogy „ismét“ egy magyar ifjút vegyenek fel a Staten Collegebe s ezt a kérést azután, minden további nélkül, teljesítik is. Lehetséges, hogy annak az esetleges félreértésnek, melyszerint már előbb is juttattak magyar diáknak ösztöndíjas helyet, kell tulajdonítanunk, hogy a felvétel ilyen simán ment. Henczidai azután 1703 júl. 30-án be is iratkozott az egyetemre,²⁰ valószínű tehát, hogy a felvételt a rendeknél személyesen eszközölte ki. Az egyetemi gondnokok aug. 8-án foglalkoznak a tartományi rendek hozzájuk küldött júl. 28-iki határozatával, melyszerint Henczidai „ennek a tartománynak a költségén tanulhat“ a Staten Collegeben, amelyet a maguk részéről tudomásul véve, a határozatot a rendi gyűlés jegyzőkönyvének kivonatával együtt közlik Meerman pénztárnokkal és Witsius Hermann régenssel.²¹ Az utóbbinak feljegyzése szerint „sok, lelkészekről és tanároktól származó, ajánlólevéllel ellátva“ szept. 1-én foglalta el Henczidai helyét a Staten Collegeben és ugyanazon hónap 21-én tett vizsgát.²² A Gecommitteerde Raden Hágában 1704 márc. 28-án erősítették meg felvételét, miután személyesen megjelenvén előttük, kijelentette, hogy theológiát kíván tanulni a Staten College rendje szerint, ellenkező esetben a ráfordított költségeket visszatéríti. Mire a Gecommitteerde Raden a hozzáintézett intés után rendelték, hogy a College régense és a többi vezetői vegyék fel őt a szokásos eskü letétele és ama feltétel mellett, hogy magát előbbi ígérete szerint, valamint a College szabályainak szemeltartásával viseli.

Henczidai tehát a Staten Collegebe felvéve, annak egyik legszorgalmasabb lakója volt, amennyire a rendelkezésünkre álló adatokból megállapítható. Úgy látjuk, hogy az illetékes tényezők mindenképpen szeretettel is támogatták őt és karolták fel a „bújdosó“ magyart. Legalább fennmaradt egy számla, mely szerint 1703 aug. 8. és nov. 8. közötti negyedévben ötnapi betegségére 3 forintot, egy lengyel diákkal együtt pedig ápolójuknak 4 forint és 10 stuifert, 1703 nov. 8.—1704 febr. 4. között 13 napi betegségére 7 forint és 16 st.-t, ápolójának 3 forint és 18 st.-t, 1705 aug. 8.—nov. 8. között 19 napi betegségére 11 forint és 8 st.-t, ápolójának 5 forint és 14 st.-t külön koszt és díjazás címén fizetett ki a Staten College.²³ Ugyancsak fennmaradt az akkori régensnek, körülbelül Hollebeeknek, a Gecommitteerde Radenhez 1707 júl. 17-én intézett ajánlólevele eredeti fogalmazvány-

¹⁷ Acta Senatus, 1688 ápr. 27., l. Molhuysen is: l. m. IV. k. p. 56.

¹⁸ Cat. Cand. T. I. fo. 138. b.

¹⁹ *Koncz József*: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium ismertetése. (Az iskola 1885. évi értesítője.) p. 136.

²⁰ A Teutsch-féle névsorból hiányzik, de az eredeti albumban megtalálható a neve.

²¹ Res. Cur. 1703 augusztus 8.

²² Register van Acten T. I. fo. 616., l. még Catal. Exam. Alumn. Coll. Theol. fo. 44. a.

²³ Res. Cur. 1711 február 1.

ban, melyben Henczidainak ugyane testülethez „viaticum“ (hazautazási költség) kérelmezése tárgyában beadott folyamodványát támogatja. Elmondja ebben a régens, hogy attól az időponttól kezdve, amikor őt a rendek egy különleges és jóindulatú határozatban, 1703 júl. 28-án, a Staten Collegeba felvették, a nevezett ifjú magaviseletében erkölcsös, tanulmányaiban pedig különösen szorgalmas volt. Ugyanitt elnyerte az orvosdoktori grádust²⁴ és theologiai tanulmányaiban is annyira előhaladt, hogy alkalmasnak ítélik őt arra, mintahogy maga is mindenképpen arra törekszik, hogy hazai egyházának szolgálatára álljon. Hazatéréstől mos csupán az tartja vissza, hogy a rendkívül nehéz magyarországi viszonyok miatt onnan semmi pénzbeli támogatást nem kaphatott, valamint neki magának sincs semmi költsége oly távoli, hosszú útra. Csak egy kis helyes könyvtára van,²⁵ amelyet összespórolt pénzecekséjén vett kézi használatra, amelyet már el is adott, az érte kapott pénz azonban hazautazásra nem elegendő. Amiért ő, erre felkérve, indíttatva érzi magát, hogy ezen tények bizonyításával támogassa a rendeknél kérelmét ennek a derék és kiváló tehetségű ifjúnak, aki az isteni gondviselés szárnyai alatt itt e távoli földön felnövekedett, hogy hazájába most már visszautazhasson. A rendek előzékenysége és bőkezűsége tényleg 250 forintot juttatott neki,²⁶ míg az egyidejűleg kérvényező litván diák csak 100 forint viaticumot nyert. A Staten Collegeból 1707 aug. 1-én azután el is bocsáttatott.

Ugyancsak Henczidainak leideni tartózkodása idejébe esik egy elvi döntés, amelyet az egyetemi gondnokok külföldi alumnusok élelmezése tárgyában hoztak. Van Dorp tápintezeti vállalkozó ugyanis azt a kérelmet intézte a gondnokokhoz, hogy neki az egész negyedévi tápdíjat térítsék meg, amely negyedben az alumnusok a kollégiumba jönnek, különösképpen a lengyel, litván és magyar diákok után, mert ezek után van a legkevesebb haszna, hiszen még a kisebb szünidőkben is, amikor a többi diákok szüleikhez vagy barátaikhoz mennek, neki ezeket élelmezni kell. A gondnokok erre azt határozzák, hogy a vállalkozónak az 1643 febr. 9-iki határozat értelmében fognak fizetni, ha pedig valamelyik a negyedév letelte előtt megy el, megkapja az arra a negyedre járó díjat azzal a feltétellel, hogy köteles lesz azt, aki amannak helyébe jön, abban a negyedben díjtalanul élelmezni.²⁷

Amilyen simán kezdődött és jól végződött az első leideni magyar alumnus dolga, annyira akadályokkal indult és rosszul ütött ki a második magyar ifjú leideni életsora. Nem tudjuk biztosan, hogy melyik kollégiumnak volt növendéke, csak azt tudjuk, hogy erdélyi volt, mert őt is Bethlen Miklós ajánlotta. *Diószegi Mihály* volt a neve és bár a névsorból a neve hiányzik, körülbelül 1709-ben lett a leideni egyetem hallgatója. Ezt is onnan következtethetjük, hogy egy fennmaradt keltezetlen kérvényében, amit Holland és Westfriesland tartományi rendjeihez intézett, egy „ez évi aug. 22-iki“ kérvényére hivatkozik, amit Hamel Bruyninx J. J. bécsi holland követ és pátronusa, Bethlen Miklós levelével együtt a leideni postán küldött volt el Hágába. Mivel pedig a rendi határozat ügyében 1710 jan. 18., illetve aug. 16-án, a holland követ levele pedig 1709 júl. 10-én kelt, nyilvánvaló, hogy már 1709-ben Leidenbe érkezett. Erre az első kérelemre azonban több hónapon át nem kapott választ s valószínű, hogy soha nem is tárgyalták volna, mert körülbelül a személyes jelentkezést elmulasztotta, amit eleinte megkívántak a rendek a magyaroktól. Csak amikor második keltezetlen kérvénye beérkezett, valószínűleg 1709 vége felé s körülbelül maga is megjelent személyesen a rendek előtt, adták ki azt 1710 jan. 18-án a Gecommitteerde Radennek véleményes javaslatételre. Hamel Bruyninx holland követ ugyanis Bécsből 1709 júl. 10-én kelt levelében közli a tartományi rendekkel, hogy a fogságban levő Bethlen Miklós gróf és volt erdélyi főkancellár az erdélyi udvari kancellária taná-

²⁴ 1706 nov. 9-én de Podagra értekezvén. Cat. Cand. I. fo. 205 b. Orvosi tanulmányokat különben a gondnokok és régens beleegyezésével folytatott. I. Reg. v. Act. I. fo. 615.

²⁵ Kénytelen voltam így fordítani, mert a kéziratban is „soetelijk bibliotheekje“ van.

²⁶ A szokásos 60 frt honoráriumon kívül. Reg. v. Act. I. fo. 615.

²⁷ Res. Cur. 1704 nov. 8.

csosa, báró Szentkereszti András útján egy emlékiratot küldött neki a kére-
ssel, hogy annak tartalmát ajánlja a rendek ismert jóindulatába. Ennek készséggel
tesz eleget és kéri a rendeket, hogy amennyiben a leideni Staten Collegeban üres
hely van, vagy más módot találnak rá, ne feledkezzenek meg az erdélyi refor-
mátus egyház és iskolák nagy szükségéről, vagyis növendékeiket vegyék fel.
Ezeket az irásokat Diószegi személyesen vitte magával Leidenbe és küldötte
el onnan Hágába aug. végén, de mint imént említém, arra választ nem kapott
előbb, csak amikor második kérvénye is beérkezett.

Ebben elpanaszolja, hogy theologiai tanulmányainak folytatására Leidenbe
jött, azonban költsége napról-napra fogy, úgyhogy kénytelen lesz szándékát el-
ejteni, hacsak fel nem veszik a Staten Collegeba. Kéri tehát, hogy mielőbb kegyes
válaszra méltassák. A rendek ennek következtében adták ki azután az egész
ügyet 1710 jan. 18-án a Gecommitteerde Radennek, akik csak jún. 8-án vála-
szoltak kedvező javaslattal. Amire már aug. 10-én meghozták a tartományi rendek
azt a határozatot, amellyel Diószegi Mihálynak helyet biztosítanak a Staten
Collegeban.²⁸ Diószegi a szokásos felvételi vizsgát okt. 20-án tette le,²⁹ azonban
nem sokáig örvendezhetett sorsa jobbrafordultának, mert néhány nap mulva az
őrültség jelei törtek ki rajta, ahogy Aemilius Róbert régens nov. 8-án az egyetemi
gondnokok ülésén jelentette.

Állapota a jelentés szerint annyira súlyosnak mutatkozik, hogy négy diák-
kal kell őriztetni, hogy mind magát a diákot szerencsétlenségtől, mint pedig a
kollégiumot túzi veszélytől megkímélje, mert úgy látszik attól tartott, hogy D.
valamit lángbaborít. Jóllehet jelenleg jól érzi magát, mindazonáltal külön ellátást,
vagy legalább a többi alumnussal szemben előnybehelyezést követel és egyáltalán
nem akar beleilleszkedni a Staten College szabályaiba. Kér utasítást arra nézve,
hogy mit csináljon. A gondnokok határozata erre az volt, hogy a régens tégyen
még egy kísérletet, hogy ezt a diákot valami szelíd és óvatos módon észére térítse,
ha pedig ennek nem lenne semmi eredménye, akkor forduljon a város polgár-
mestereihez, kiknek utasításai szerint járjon el. Ebből az előadásból ugyan azt a
benyomást nyerjük, hogy a régens nézete szerint is Diószegi nem volt teljesen
őrült, csak valami fixa idea hatalmasodott el rajta, vagy valamely méltatlan
bánásmód váltott ki nála olyfokú idegességet, mely miatt őrltnek jelezhetette.
Akárhogyan volt is a dolog, mindenképpen elismerésre és dicséretre méltó az a
nemes igyekezet és áldozatkészség, amellyel szegény honfitársunknak sorsát
intéző körök a segítségére voltak.

A Staten Collegeban ugyanis mindössze hét napig tartották egy fennmaradt
számla szerint,³⁰ legalább is 1710 aug. 8.—nov. 8. közötti negyedévre 7 napi külön
kosztra 7 forintot fordítottak, az az asszony pedig, aki az ajtót őrizte (nyilván
mielőtt diákokkal őriztették, egy külön szobába bezárva tartották), 3 forintot
kapott. Innen ugyanis az oeconomus házába került, hol már négy katona (mint
később kiderült a Binnenwacht³¹ őrségéből) őrizte, ahogyan erről a leideni polgár-
mesterek, kik szintén tagjai voltak a gondnoki testületnek, az 1710 dec. 6-iki
gondnoki ülésen jelentést tettek, hozzátévé, hogy az őrültség és dühöngési mánia
annyira kitört rajta, hogy erre az intézkedésre volt szükség. Jóllehet az állapota
néhány nap óta ismét javult annyira, hogy csak két katona őrzi, mégis mivel
gyógyulása teljesen bizonytalan, azonkívül mind külön ellátása és betegápolása
miatt a költségek napról-napra szaporodnak, szükségesnek látják erről jelentést
tenni, hogy idevonatkozólag intézkedés történjen. Amire az volt a határozat,
hogy Diószegi a Gecommitteerde Raden külön rendeletével vétetett fel a kol-
légiumba,³² azok fizetik róla a költségeket, tehát ez az eset is hozzájuk jelentendő,

²⁸ Az idézett határozatok a vonatkozó gyűlési jegyzőkönyvekben találhatóak.

²⁹ Reg. v. Act. I. fo. 634.

³⁰ Res. Cur. 1711 febr. 2.

³¹ Binnenwacht a város belső rendjének biztosítására szolgált és az egyetem s a város
közös felügyelete alatt állott, csak ennek volt joga diákokkal szemben eljárni.

³² 1710 aug. 16-án, Reg. v. Act. I. fo. 634.

az eddig felmerült költségek egyidejű közlése mellett, hogy azt is kiegyenlítsék. Egyúttal, hogy ugyane testület adjon utasítást a további teendőkre nézve.³³

Amit a Gecommitteerde Raden ugyan nem nagyon siettek megcsinálni. Valami hatásköri differencia lehetett az oka annak, hogy Van den Honert gondnok csak szóbelileg tesz jelentést az 1711 jan. 19-iki tanácsülésen azokról a tárgyalásokról, amelyeket a Gecommitteerde Radennel folytatott a felmerült költségek kifizetése felől. A testület újabb határozata ugyanis az, hogy Van den Honert-t felkérjük, hogy ismét tegyen ott előterjesztést a költségek mielőbbi kifizetésére, valamint arra nézve, mi történjen tovább is Diószegivel, kinek gondozására fordított költségek napról-napra nagyobbak lesznek.³⁴

Alig telt el másfél hét, újabb jelentést terjeszt Van den Honert a gondnokok elé. Eszerint fáradozásai arra az eredményre vezettek, hogy a Gecommitteerde Raden vállalták és intézkedtek a múlt év dec. 8-ig felmerült költségek kifizetése felől, mely e napig 237 forint és 6 stuifert tett ki. Továbbiakra nézve pedig abban a véleményben voltak, hogy a gondnokok valamelyik leideni városi kórházzal lépjenek érintkezésbe a polgármesterek útján, hol Diószegit betegségre tartamára hihetőleg olcsóbban lehetne ápoltatni. Ebben az értelemben is határoztak.³⁵ Ugyanez alkalommal nyújtotta be a gondnoki titkár, Van den Bergh János, Van Dorp oeconomus újabb számláját, mely szerint Diószegi külön ellátása és őrzése 1710 dec. 9.—1711 febr. 2-ig újabb 323 forint és 12 st.-t tett ki, melyre a gondnokok azt a megjegyzést tették, hogy némely tételt magasnak találnak, miért is felkérjük a polgármestereket, hogy a régenssel, továbbá Van Dorppal efelől tárgyaljanak, mielőtt ennek kiegyenlítéséről intézkednének.

Van den Honert fenti fáradozása, valamint Diószegi szomorú esete alkalmat szolgáltatott a leideni egyetem anyagi eszközein éber szemekkel őrködő és rájuk gondot viselő gondnokoknak még egy, Diószegi esetében kitiport, előttük elvi jellegűnek tetsző döntéshez hasonló, pénzügyi művelet lebonyolítására. Körülbelül itt volt ama hatásköri differenciának valódi oka elrejtve, amely miatt oly lassan ment a Gecommitteerde Radennél Van den Honert által képviselt számlaügy elintézése. A gondnokok titkára, Van den Bergh, ugyanis még ugyancsak eme febr. 1-i ülésen egy emlékirattal áll elő, amely szerint most jutott eszükbe, hogy közel húsz év óta és pedig 1691 nov. 8.—1710 nov. 8. között különböző lengyel, litván és magyar diákok beteggondozására és ellátására az egyetemi kassza 397 forintot áldozott, amelyet a Gecommitteerde Raden nem térítettek meg. Vagyis éppen azóta, amióta eféle külföldi diákokat rendszeresebben felvettek a kollégiumba. Erről a titkár mindjárt részletes jegyzéket is nyújt, amit a gondnokok sietve jegyzőkönyveztetnek, mindazonáltal annak betérjesztésével várni fognak — így szól a határozat —, míg a Diószegi-ügy számlái kiegyenlítettnek. Szegény honfitársunk tudtán kívül hozzájárult tehát a külföldi alumnusok jogi helyzetének tisztázásához a leideni Staten Collegeben.

Pár nappal később jelentik a polgármesterek, hogy a Cecilia-kórház hajlandónak mutatkozott arra, hogy Diószegi ápolását évi 200 forintért vállalja ruhával való ellátásán kívül, mely külön körülbelül 50 forintot fog kitenni. Ezt az ajánlatot a gondnoki testület örömmel is fogadta s elrendeli annak mielőbbi oda szállítását. Van den Honert gondnok pedig vállalta, hogy a Gecommitteerde Radennél kieszközli, hogy negyedévenként, de legfeljebb félévenként a költségeket utalványozzák Holland és Westfriesland tartomány terhére.³⁶ Ugyanez ülésen közölték a polgármesterek azt is, hogy a nekik adott megbizáshoz híven Aemilius régens jelenlétében megvizsgálták Van Dorp számláját is, Diószeginek ápolására 1710 dec. 9.—1711 febr. 2-ig kiadott költségeket illetőleg, amely 323 forint és 10 (előbb 12) st.-t tett volna ki. A régens kijelentette, hogy nézete szerint az egyes tételek indokoltak, különösen az, amely szerint a Binnenwacht katonái

³³ Res. Cur. 1710 dec. 6.

³⁴ Res. Cur. 1711 január 19.

³⁵ Res. Cur. 1711 február 2.

³⁶ Res. Cur. 1711 február 9.

napi 1 forint fizetést kaptak, ami a legfőbb kifogás volt, mert hiszen alig találkozott az őrseg emberei között valaki, aki erre a munkára ezért a pénzért is vállalkozott. Van Dorp pedig kijelentette, hogy fűtésen és világításon kívül csak pénzben 155 forintot fordított Diószegi ápolására, úgyhogy ő hajlandó további igényeire nézve a gondnokok belátása szerinti összegben megnyugodni, hogy ezzel is megmutassa azt, hogy teljesen indokolt számlát adott be. Mire a gondnokok határozata az volt, hogy Van den Honert-t ismét felkérték arra, hogy a Gecommitteerde Radennél a számla mielőbbi kiegyenlítését a méltányossági szempont szem előtt tartásával szorgalmazza.

Öt nappal később be is jelenti Van den Honert, hogy a Gecommitteerde Radennél végre sikerült kieszközölni mindkét számla kifizetését, amely együttesen 557 forint 12 st.-t tett ki, tehát valamivel kevesebbet, mint amelyet Van Dorp eredetileg kért. Megjegyzik, hogy ebben az összegben bennefoglaltatik az a költség is, ami febr. 2-ika óta Diószeginek a Cecilia-kórházba átviteléig felmerült, amely körülbelül a határozatot követő napon, febr. 10-én történt meg. Megköszönik tehát Van den Honert odaadó fáradozását, valamint a titkár útján figyelemztetik Van Dorpot is, hogy ők azon véleményben vannak, miszerint a Gecommitteerde Raden iménti határozatával meg kell elégednie.³⁷ Szóval a nagy port felvert ügy elsímult, a kedélyek megnyugodtak, csak a Cecilia-kórház szaporodott meg egy magyar beteggel, kinek gyógyulására oly nagy összeget áldoztak csak pár hónapig is, amely majdnem három magyar alumnus egyévi ellátására lett volna elegendő. A kórházi ápolási költségek is felülhaladták azt az összeget, amibe egy alumnus kerülni szokott. Mindenesetre elismerést érdemelnek mindazok, akik ebben az ügyben tevékeny szerepet játszottak, hogy a szegény peregrinus ifjút nem hagyták magára, hanem megkísérelték kigyógyítani. Ami félig-meddig sikerülhetett is, mert fel van jegyezve, hogy 1711 aug. 8-án visszaindult a hazájába.³⁸

Sőt a neve szóban forgott még akkor is, amikor az erdélyi diákok számára rendelt ösztöndíjas helyet a *nagyenyedi kollégium* akarta a maga növendékei számára megszerezni. Mint sok egyébnek, úgy ennek is eredetileg az öreg Pápai Páriz Ferenc lehetett tényleg a megindítója,³⁹ amikor a gyulafehérvár—nagyenyedi kollégium Holland és Westfriesland rendjeinek 1714. júl. 10-én elpanaszolva az iskola szomorú sorsát, épületlenségét, kérte a kollégium alumnusainak felvételét a Staten Collegebe. Erre a levélre azonban nem kaptak választ, miért is egy újabb, 1714 dec. 6-án kelt levéllel most magát a kollégiumi régenst, Aemiliust keresték fel. Ennek is elpanaszolták, hogy alumnusaik külföldi tanulása a kollégium szegénysége és pátronusok hiánya miatt most már nagy nehézségekbe ütközik s mivel külföldet járt magyar diákoktól, egyebek között Diószegitől, hallották irántuk mindenkor tanusított jóindulatát, azért felkeresik levéllel őt és kéri, hogy e sorok átadóit, valamint azoknak évenként küldendő utódjait a kollégiumba fogadja be. Illetve eszközölje ki, hogy befogadtassanak azoknál, akikre ez tartozik. Aláírták pedig e levelet a következőképpen: a gyulafehérvári-Bethlen kollégium gondnokai, rektora és professzorai. Útnak indították ifj. Pápai Páriz Ferenc útján, kinek társa küldetésében Ajtai András volt. Mindketten 1710 óta külföldön jártak.

Valahonnan időközben pontosabb értesülést nyervén, e levél után hamarosan, 1715 jan. 6-án, újból a holland rendekhez fordultak, most már őket kérve arra, hogy kollégiumokból két alumnust küldhessenek évenként a Staten Collegebe. Hivatkoznak arra is, hogy már előbb is vettek fel ide magyarokat, azonban a

³⁷ Res. Cur. 1711 február 14.

³⁸ Reg. v. Act. I. fo. 634. Ezzel kapcsolatban meg kell említenem, hogy a XVIII. századból még egy itt tárgyalandó eseten kívül több ismeretes előttem, mely magyar, sőt más nemzetiségű, tanuló ifjak ilyenmü megbetegedésére vonatkozik. A betegség lefolyása azonban rendszerint síma, több esetben csak pár hetes időtartamú. Érdemes lenne, mivel legtöbbször részletes leírások állnak rendelkezésre, ezeket orvostörténeti szempontból vizsgálat alá vonni.

³⁹ *Bod P.*: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. (Leiden, 1888—90.) III. p. 394.

háborús idők miatt újabban ezzel a jótéteménnyel élni nem volt módjuk, azért az előbbi évben kifejezett kérelmüket újból megismétlik és kéri két alumnusuknak felvételét kollégiumukból, mely Erdélynek legelső ilyenmű intézménye.

Pápai P. Ferenc és Ajtai András Leidenbe érkezvén, ide 1715 febr. 15-én az egyetemre beiratkoztak és Aemilius régens tanácsa szerint jártak el ebbeli küldetésükben. Ugyanez év május 1-ről fennmaradt az enyedi kollégium előjáróinak egy másik levele, melyben megköszönik azt a sokoldalú támogatást, melyben Aemilius küldötteiket részesítette. Ennek tulajdonítható, hogy a tartományi rendek február 23-án az ügyet javaslattételre a Gecommitteerde Radennek átadják, kik viszont Aemiliustól kértek felvilágosítást. A régens csak márc. 21-én válaszolhatott Leidenből, valami közbejött betegsége miatt, de a kérést melegen pártolta, jelezte, hogy éppen van is üres hely s megemlíti, hogy Henczidai Mátyás 1703-ban, Diószegi Mihály 1710-ben, mindketten magyarok, már kaptak volt ösztöndíjas helyet és így bizonyos jogcímük már van a magyaroknak arra, hogy a Staten Collegeba őket felvegyék. A Gecommitteerde Raden részéről a levél vétele után azonnal szóbeli jelentés tétellett a rendi gyűlésben, amelynek eredménye lett az az 1715 márc. 23-án kelt határozat, melyszerint a „gyulafehérvári“ kollégium kérelmére „az erdélyi református egyháztól ismét két alumnust“ vesznek fel.

Ez a határozat nagyjelentőségű a leideni magyarok történetében. Ettől kezdve csekély kivétellel az az alapvető okmány, amelyre hivatkozással veszik fel a nagyenyedi kollégium növendékeit az alumnusok közé, úgyhogy igen hamar az a gyakorlat is megváltozik, mellyel eddig azokat felvették. Kialakul később ugyanis az a szokás, hogy a magyar diákok ajánlóleveleiket nem a rendeknek mutatják be közvetlenül, hanem csak a régensnek, aki a szenátussal együtt vizsgára bocsátja őket, az ajánlólevelet pedig úgy küldi be a Gecommitteerde Radennek a vizsgai bizonyítvánnyal együtt, mire azután ez alaphatározatra hivatkozással a testület által felvétetnek.⁴⁰ Természetesen vannak ettől eltérések is, de nagyjában és egészében ez a gyakorlat alakul ki hamarosan és a század közepén már kizárólagosnak mondható.

Jóllehet, ha a szöveget nézzük, nem találunk benne mást, mint annak kifejezését, hogy egy-két precedens után újabb két alumnus felvételét acceptálják, ezeket is a gyulafehérvári és nem a nagyenyedi kollégiumból. A kollégium sajátos neve azonban, mint most, úgy azután is nem egyszer félreértésekre adott alkalmat. Hihetőleg a precedensek elbírálásánál megnyugtatólag hatott a gyulafehérvári, Henczidai-esetből ismert, név, míg Diószeginél minden jel szerint az illetékes kollégiumi vezetőség kísérő irata hiányzott. Kétségtelen az is, hogy a magyar egyházakat akarták a diákjaiknak adott támogatáson keresztül segíteni. A magyar és erdélyországi református egyházak és iskolák üldöztetése és sanyarú állapota általában ismert dolog volt előttük.⁴¹ Az enyedi kollégium ébersége, amellyel e határozatot elnyervén, húzamosabb időn át állandó érintkezést tartott fenn a régenssel és a Staten College-el, eredményezte azután azt, hogy e két helyet kizárólag a maga számára foglalta le és később Hollandiában is ennek részére adott-nak tekintetett. Úgyhogy más magyar iskolák vezetőinek már nem volt módjuk később — az egy kolozsváritól eltekintve — a már kialakult állapotokon semmiféle kérelemre sem változtatni. Remethei Jánosnak azonban kétségtelenül igaza volt abban, bármennyire meg is haragudtak rá némelyek, hogy ezek az ösztöndíjak nem kizárólag az enyedieknek, hanem általában az erdélyieknek adattak.⁴²

⁴⁰ Ezt felvételi iratot hívják admissiebriefnek és róla 12 st. bélyegilletéket kellett fizetni.

⁴¹ Az 1703-iki gyulafehérvári levélben kifejezésre juttatják írói, hogy az itteni református egyháznak helyzete a rendek jóindulatát ma indokoltabbá teszi, mint valaha. Hamel Bruyninx J. J. bécsi holland követ 1709 július 10-iki levele pedig szintén arra hivatkozik, hogy az erdélyi református egyházak és iskolák leromlott állapota és tudományos férfiak nevelése miatt nagyon is szükséges az ilyen irányú támogatás.

⁴² *Török I. dr.*: A kolozsvári ev. ref. kollégium története. I. köt. (Kolozsvár, 1905.) p. 109.

Az 1715-iki rendi határozatot, amelynek következtében az enyedi kollégium alumnusai éppen nyolcvan évig élveztek két helyet a Staten Collegeben, mint láttuk tehát az ifj. Pápai Páriz Ferenc és Ajtai András eszközölték ki, mint a kollégium „delegátusai“. A vezetőség eredeti szándéka minden jel szerint az volt, hogy ők legyenek az első alumnusok is. A fennmaradt levelezésben ennek nincsen ugyan más nyoma, mint az, hogy az 1714-iki levélben a nevek megjelölése nélkül kéri a levél átadóit felvenni, amit azonban nem lehetett nyilvánvalóan megcselekedni. Ők ugyanis orvosok voltak, akik a theol. oktatás célját szolgáló intézménynek nem lehettek tagjai, — Henczidai esetében adott precedens ellenére sem. Jellemző az így előállt helyzetre az, hogy az alumnusokat, akiket a küldöttek helyett az elnyert két helyre juttassanak, hirtelenében kellett előkeríteni.⁴³ Az enyedik mindennek következtében nem is tudtak idejében intézkedni. A március 23-iki határozat kieszközlése után körülbelül maga a két delegátus *Dézsai Zsigmondot* és *Remethei Jánost* egyszerűen áthívta Franekerből, hová ezek az előbbi évben mentek. Leidenbe jöve április 19-én foglalták el helyüket a kollégiumban,⁴⁴ de csak május 4-én, illetve május 12-én iratkoztak be az egyetemre, míg felvételi vizsgát május 16-án tettek.⁴⁵ Az enyedi kollégiumnak a régenshez intézett ajánlólevele részükre viszont május 1-én kelt, az intézkedést tehát ők csak jóváhagyták. A Gecommitteerde Raden május 24-én már fel is vették őket, ahogy ezt részükre külön-külön kiadott és Dézsinek fennmaradt felvételi okmánya is bizonyítja.

Leidenben lételük alatt történt meg azután az az érdekes eset, hogy egyszerre négy alumnus volt Enyedről a Staten Collegeben. Legalább is valahogyan ilyenformán ütött ki a dolog és úgy látszik Aemilius régensnek elég volt rendet csinálni abban a zürzavarban, amelyet az enyedi főiskola vezetői teremtettek.⁴⁶ Már 1716 máj. 7-én kelt levelükben jelzik ugyanis két újabb alumnus érkezését, mégpedig Páriz Pápai Imrét és Bándi Mihályt. Míg azonban az előző esztendőben a levél kelte előtt ott is voltak az alumnusok, addig itt még jún. 25-én is ajánlhatja csak az öreg Páriz Pápai fiát, Imrét, Enyedről a régensnek. Sőt okt. 3-án a másik fia, Ferenc, Londonból cselekszi ugyanezt, hol azonban vele volt már Imre öccse. Szóval minden úgy néz ki, hogy a régensnek ez év szeptember havában nyakára mentek nagy hirtelen az újabb enyedi alumnusok s nem tudott velük egyelőre mást kezdeni, minthogy átküldte őket ideiglenesen Angliába. Arra semmi szándékot nem mutatott, hogy az újak kedvéért a régi alumnusait bocsássa el. Páriz Pápai Ferenc utóbbi levelében arról beszél, hogy az ő (régens) engedelmével kereste fel őt öccse és most már készül vissza, hogy a kollégiumba felvéve megkezdhesse és folytathassa tanulmányait, azonban csak a következő év elején, febr. 6-án bocsátott Bándi Mihállyal együtt felvételi vizsgára, miután a rendek őket „extra ordinem“ a Staten Collegebe felvették.⁴⁷ Sőt beiratkozásuk az egyetemre is csak febr. 25-én történt. Ettől az időponttól kezdve azután mind a négy diák együtt volt, bár nem sokáig, mert Aemilius egy későbbi emlékirata szerint Remethei és Dézsai 1717 májusig, tehát éppen két évig voltak a Staten College növendékei.⁴⁸ Mindkettőt, jóllehet az 1716 máj. 7-iki enyedi levéllel tulajdonképpen kifejezetten visszahívták a hazába, az év második felében már Franekerben találjuk, hol disputát is álltak. Innen, Franekerből pedig 1718 tavaszán

⁴³ *Török* : I. m. u. o.

⁴⁴ *Reg. v. Act. I. fo. 655. b.*

⁴⁵ *Catalogus* —. fo. 53. a.

⁴⁶ A magyarázat körülbelül ott keresendő, hogy az enyedi vezetőség évenként akart újabb és újabb diákokat küldeni, legalább 1714-ben írják : „annuatim binos“. Míg a hollandok nem osztották ezt az álláspontot, hanem ők azt akarták, hogy az ő alumnusaik teljesen végezzék be tanulmányaikat és úgy menjenek haza. Erre pedig több év kellett.

⁴⁷ *Catalogus* —. fo. 54. b. Aemilius régens ugyan egy alább említett emlékiratában azt mondja, hogy Páriz Pápai Imre és Bándi Mihály 1716 szept. havában érkeztek Leidenbe, de arról hallgat, hogy tovább is mentek.

⁴⁸ *Res. Cur. 1725 nov. 28. alatt.* A Gecommitteerde Raden május 13-án bocsátotta el őket és június 29-én adta meg az újaknak az admissziót. *L. Reg. v. Act. I. fo. 655. b. és 659. b.*

tértek haza, mert Remethei János csak 1718 máj. 2-án jelzi egy Kolozsvárról keltezett levelében a leideni régensnek, hogy földijével és egész akadémiai peregrinációjában legkedvesebb pajtásával, Dézsi Zsigmonddal, együtt hazaérkeztek s ő maga kolozsvári tanárrá lett.

Páriz Pápai Imre és Bándi Mihály is kétévi ott tartózkodás után átadták helyeiket és 1719 júl. 7-én elbocsátólevelet kaptak. A helyükbe érkezők felvételét már 1719 ápr. 3-án kérte Enyedről kelt levelében Szilágyi Péter tanár.⁴⁹ Minden jel szerint késve érkeztek a Bethlen-kollégium nyílt levelével, mely ez év május 23-án kelt, mert *Enyedi János* dec. 12-én tett vizsgát, míg társa, *Kamarási Pál* (akit a kézirat hibásan *Biamardsinak* olvas) csak 1720 febr. 5-én.⁵⁰ Aminek oka volt, hogy Kamarási egy feljegyzés szerint megbetegedett, amint a kollégiumba megérkezett. Enyedi felvétele 1720 jan. 13-án történt, míg Kamarásiénak itt nincs nyoma.

Itt kell azután az események előadásába beleszólnunk a következőket. Amikor egyszerre négy enyedi diák volt a kollégium alumnusa, még 1717-ben az erdélyi főconsisztórium úgy találta, hogy a kollégiumokból külföldre menni szándékozó ifjúság ügyét központilag és pedig neki kell irányítani. Nyilvánvalólag szerepet játszott ebben a kérdésben némely kollégium vezetőségének amaz ügyessége, amellyel a külföldi stipendiumokat magyarok számára kieszközölván, természetesen saját diákjaikat küldték arra, ami felkeltette a többi iskolák vezetőinek irigységét és féltékenységét. A főconsisztórium megkereste tehát a leideni egyetem szenátusát, hogy a jövődében csak az általa kiállított ajánlólevéllel vegyék fel az erdélyi alumnusokat. Aki kissé is ismeri azonban az ösztöndíjadományozás körül akkoriban követett eljárási módot, tudja, hogy a főconsisztórium rossz helyen kopogtatott. Később is, más kollégiumok részéről is megindított akciók eredménytelenül végződtek még amiatt, hogy nem ott kereskedtek, ahol kellett volna. A „szerencsés“ kollégiumok viszont s velük alumnusaik meg mintha hétepcsétes titokként őrizték volna azt a kulcsot, amely számukra az ígért földet megnyitotta. Egyszóval a főconsisztórium levele meglepte a leideni szenátust, úgyannyira, hogy azon az ülésen, amelyen e levelet felolvasták, csak abban állapodtak meg, hogy erről majd máskor, amikor a szenátus nagyobb számmal gyűl egybe, fognak határozni.⁵¹ Ami, persze, sohasem történt meg, a főconsisztórium körülbelül még választ sem kapott levelére. Végére is nekik nem volt abba semmi beleszólásuk, hogy a tartományi rendek hová teszik a pénzüket és azt kinek adják. Most, úgy látszik, nem volt még kedvük arra sem, hogy legalább felhívják az illetékes tényezők figyelmét egy és más körülményre, mint később. Mert, természetesen, a hazai kollégiumok irigysége a szerencsés másikra nem szűnt meg, ők is megpróbálták alumnusaik számára biztosítani azt, amit és ahol lehetett. Amiben különben igazuk is volt. Nekik is szükségük volt akadémikus succrescentiára, őket is üldözték, háborgatták és kifosztották, mint a többi. A Fortuna Istenasszonya rájuk sem mosolygott, nyomorúság és nehéz küzdelem volt az ő osztályrészük is.⁵²

Az 1720. esztendőben ugyanis a *sárospataki* főiskola is kopogtatott a szenátus ajtaján avégre, hogy egy alumnust tőlük is vegyenek fel a Staten Collegebe. *Csécsi János* volt ennek is, mint sok egyébnek a mozgatója, ki egykori kedves volt utrecht-i tanárát, Burman Pétert, kereste fel ezzel a kéréssel, kívül különben állandó levelezésben is volt. Ugyancsak az iskolájuk nehéz állapotára, valamint arra hivatkozik, hogy Erdélyből már értesülése szerint két alumnust vettek fel

⁴⁹ Ugyan már 1718-ban akartak helyettük másokat küldeni, ahogy Szilágyi leveléből kivehető, mert ez ügyben már egy 1718 július 10-én kelt levelet említ.

⁵⁰ Catal. fo. 56. a.

⁵¹ Acta Senatus, 1717 aug. 21. Molhuysen is, I. m. IV. k. p. 289—90.

⁵² Bár nem tartozik ide, megemlítem, hogy ez időben egy magyar mágnás Komáromi György magyar diák útján 6000 frtot ajánlott fel a leideni szenátus gondjaira bízva alapítványul, melynek jövedelme egy leideni magyar tanuló részére szolgált volna ösztöndíjjul. Sajnos, a terv végrehajtása megghiúsult. L. különben a szenátus jegyzőkönyveit 1718 július 1. és 1719 május 15-iki ülésről Molhuysennél is. I. m. IV. k. p. 298., 305.

a Staten Collegebe, amikor arra kéri 1719 május 30-án Sárospatakról kelt levelében, hogy az odavaló sárospataki papnak fiát, Kecskeméthy Jánost is vetesse fel oda. Burman valóban kezébe is vette az ügyet és 1720 febr. 16-án előadja a szenátusnak, hogy Csécsi Jánostól, a sárospataki főiskola rektorprofesszorától levelet kapott, melyben ez arra kéri a szenátust, hogy ajánlják az egyetemi gondnokok jóindulatába a Kecskeméthy felvételére irányuló kérelmet. Egyben át is adta azt a levelet, amit Csécsi ez ügyben a gondnokokhoz intézett. Ennek megírására nyilván Burman hívta fel magánlevelének vétele után, mert ezt B. már Groningenből Kecskeméthytől kapta kézhez, amint ennek onnan 1720 febr. 11-én hozzáírott leveléből olvashatjuk. A szenátus most tényleg meg is mozdult, mert felkérte s-Gravesande tanárt, szenátusi titkárt, hogy ajánlatát tolmácsolja a gondnokok előtt,⁵³ akik azt május 8-án vették tárgyalás alá. A határozat, amit a pataki főiskola kérelmére adtak volt, abban sűrűsödött össze, hogy az ő titkárjuk meg lépjen érintkezésbe Aemilius régeussal, nem volna-e valami mód Kecskeméthy János felvételére? A titkár másnap már jelentette is, hogy Aemilius odanyilatkozott, hogy a tartományi rendek két lengyel, két litván és két magyar és erdélyországi alumnus számára rendelték volt helyet és ezek be is vannak töltve. Azonban, ha a gondnokok a rendeknél egy rendkívüli ösztöndíjat kieszközölnének, úgy lehető volna a kérelem teljesítése. Mire ezek természetesen azt a határozatukat közölték a szenátussal, hogy a jelenlegi nehéz helyzetben céltalannak tartják e lépést s ezt tudassák a pataki főiskolával is.⁵⁴ A szenátus ülésén csak 1721 jan. 23-án jött a dolog szóba, amikor is a titkár közölte a gondnokok döntését, továbbá azok titkárjának ama nyilatkozatát, hogy Aemilius szerint itt egy felsőmagyarországi ifjúról lenne szó, akik részére egynek kivételével, a rendek nem adtak eddig helyet, szóval az ügyet a szenátus a theologiai karra bízta, hogy tárgyaljon felőle Aemiliusszal.⁵⁵ Végül is két esztendei húzavona után sem lett a dologból semmi, különben is a szóbanforgó ifjú már 1719 szept. 8-ika óta a groningeni egyetem hallgatója volt, hol, ha nincs is benne az alumnusok névsorában, de hihető, hogy tagja volt az ottani bursának. Innen pedig a következő évre már a magyarok Mekkájába, Franekerbe ment át. Aemiliustól ebben az ügyben egy kis rosszakaratot aligha lehet elvitatni. Nyilvánvalóan sértette önérzetét, hogy Csécsi nem hozzá fordult, mert ő, aki ki tudott vinni az enyedi alumnusok dolgában sok mindenfélét, itt is tudott volna valamit csinálni. Magatartása élesen megvilágítja tehát a hátteret, amelyben a magyar ösztöndíjak születtek és nevelődtek.

Kamarási és Enyedire visszatérve, ezek 1722. nyarán (jún. 5-én kelt elbocsátó levelük a Gecommitteerde Raden részéről) adták át helyüket két másik enyedi alumnusnak. Az előbbi körülbelül szép könyvtárt gyűjtött össze tanulmányai alatt, mert elutazása előtt a rektorhoz fordult, hogy legyen segítségére abban, hogy könyveit hazavihesse. Tartott ugyanis attól, hogy a bécsi jezsuiták lefoglalják és elkobozzák azokat. Arra kérte tehát a rektor útján a szenátust, hogy eszközölje ki az Országos Rendeknél a bécsi holland követ közbelépését. A szenátus azonban úgy vélekedett, hogy ezt meg sem kísérel.⁵⁶ Aligha vette komolyan ezt a dolgot, amivel pedig később neki is, valamint más egyetemi és politikai tényezőknek is kellett foglalkozni, mert végtére is a bécsi jezsuiták az ő könyveiket kobozgatták el, amelynek egyik legszorgalmasabb vevői és terjesztői pedig éppen az akadémikus magyarok voltak.

Az a két másik enyedi alumnus, akik az imént említetteknek helyükbe léptek, voltak *Csernátoni Gajdó Dániel* és *Borosnyai Lukács János*. Vizsgát tettek 1722 szept. 29-én,⁵⁷ minek utána már július 2. óta a Staten College lakói voltak, jöllehet hivatalosan csak okt. 5-én vétettek fel.⁵⁸ Ebből is nyerhetünk némi képet

⁵³ Acta Senatus, 1720 febr. 16. Molhuysen is. I. m. IV. k. p. 317.

⁵⁴ Res. Cur. 1720 május 8. és 9.

⁵⁵ Acta Senatus, 1721 jan. 23. Molhuysen i. m. IV. k. 320. Hogy ki volt ez az ifjú, nincs semmi nyoma, Aemilius tehát valószínűleg tévedett.

⁵⁶ Acta Senatus, 1722 június 25. Molhuysen is. I. m. IV. k. p. 329.

⁵⁷ Catal. fo. 57. a.

⁵⁸ Res. Cur. 1725 nov. 28. aktái szerint.

arról, hogy időpontok tekintetében nem voltak a rendek olyan túlságos rigorozusak. 1725-ig csendes lakói is voltak a kollégiumnak s így ők az *első magyar alumnusok, akik ott három évig tartózkodtak*. Bár Aemilius imént ismertetendő emlékirata szerint „csak a szokásos három évet” töltötték ki akkor, amikor a következő dolog esett velük, amit a régens sietett az illetékes köröknek tudomására hozni. Teleki József gróf, Váradi Ince József gondnokok, továbbá Szigethi Gyula István rektorprofesszor Enyeden, 1725 jún. 25-én kelt levelükben ugyanis, mintha a főconsisztórium és annak rendelkezései a világon sem lettek volna, két újabb alumnus küldését jelzik éspedig Harkányi Józsefet és Fáji Sámuel. — Az előbbieket felvételét pedig még csak most köszönik meg. Egy külön levélben továbbá felszólítják a két régi alumnust hazatérésre. Ezek annak rendje-módja szerint a rendektől megkapják júl. 23-án elbocsátó levelüket a „szokásos” honorariumot és körülbelül fejenként 150 forint viaticumot. Közbejött azonban valami, ami elutazásukat megnehezítette. Viszont az alumnusok közül az egyik, *Harkányi József*, október 12-én, úgylátszik az ez évben elrendelt útlevélkényszer miatt, hamis útlevéllel, mint koopmansknecht (kereskedősegéd?) Leidenbe betoppant, míg Fáji, a másik alumnus, nem volt ilyen ügyes s az még otthon rekedt. Szóval a törvényes létszámnál eggyel több magyar alumnus volt megint Aemilius gondjai alatt, ki az esetről nov. 8-án tett a gondnokok előtt szóbeli jelentést, akik utasították őt, hogy emlékiratba foglalja össze az egész ügyet és Van Schagen A. N. gondnok, továbbá a titkár tárgyaljon erről mielőbb Hoornbeek raadpensionarisszal. A régi alumnusok ugyanis III. Károly egy rendelete miatt, mely a külföldi iskolázásról szólt, nem mertek útnak indulni. Jelzi tehát Aemilius emlékiratában, amit sietve összeállított és a gondnokokhoz benyújtott, hogy a magyar és erdélyi mágnások kéréssel fordultak Ófelségéhez, kérve ennek a rendeletnek vagy hatályon kívül helyezését, vagy legalább enyhítését, azonban eddig hiába volt minden fáradozásuk, úgyhogy ma még teljesen lehetetlen, hogy könyvekkel és többi, tanulmányaikhoz szükséges, iratokkal, amiket Magyarországon nem tudnak megvásárolni, a határon keresztül juthassanak. Szóval azok a bizonyos könyvek, amelyek miatt Kamarásit néhány évvel előbb a szenátus meghallgatni is alig akarta, itt már kiadást is okoztak a rendeknek. Az ifjak tehát visszamaradtak s hogy ez a visszamaradásuk jogszerű lehessen, Aemilius maga is felkereste október 18-án (vagyis még mielőtt a gondnokoknak jelentést tett volna, ami arra mutat, hogy meg tudta ő keresni minden dolog nyitját) a raadpensionarist és az ügyet előadva, átadta az erdélyi egyház gondnokainak (legalább ez áll a kéziratban) a rendekhez intézett levelét s kérte a raadpensionaris intézkedését, hogy mihez tartsa magát. Hoornbeek raadpensionaris jóindulattal is kezelte a dolgot, megígérte, hogy a rendekkel beszél, addig is tartsa őket a régens a kollégiumban. Most arra kéri azért Aemilius a gondnokokot, hogy mivel a tél amúgy is küszöbön áll, továbbá az említett magyar főurak közbelépésére a rendelet valamilyen enyhítése mégis csak remélhető, azonkívül mivel a rendek hasonló rendkívüli esetben (mint Dézsi Zsigmond és Remethei Jánosnál) máskor is hozzájárultak ehhez, úgy engedtessek meg, hogy eme magyar ifjak a következő (1726) év májusáig maradhassanak a Staten Collegeben. Amire a gondnokok Aemilius régens írásbeli, továbbá Van Schagen gondnok és a titkár szóbeli jelentésének meghallgatása mellett tudomásul veszik a raadpensionaris ama ígérését, hogy a dolog rendben lesz, a költségek folyósítása felől intézkednek.⁵⁹ Az ügy további folyamata felől tényleg nem is hallunk többé semmit. Harkányi vizsgára 1725 dec. 14-án állt, mely után méltónak találtatott a felvételre, miért is szorgalomra és jóerkölcsre buzdítatván, a vizsgáról elbocsátatott.⁶⁰ Felvétele a rendeknél 1726 jan. 20-án történt. A tavaszfélen, mikor hihetőleg erre módja kínálkozott, *Fáji Sámuel* is megérkezett, június 28-án vizsgát tett,⁶¹ felvétele pedig júl. 11-én volt. Borosnyai Lukács János, a későbbi erdélyi püspök, továbbá társa, Csernátoni Gajdó Dániel pedig a meg-

⁵⁹ Res. Cur. 1725 nov. 8., 28.

⁶⁰ Catal. fo. 57. b.

⁶¹ Ugyanott.

hosszabbított határidő lejártával hazaindultak.⁶² A két visszamaradt alumnus valami okból 1727 elején magára vonta a régens neheztelését, amiért ez év március 5-én kelt levelükben az enyedi kollégium tanárai bocsanatot kértek tőle. Az ügy mindenképpen elintéződhetett, mert még másfél évig Leidenben maradtak.⁶³ Az 1725. illetve 1726. évben érkezett alumnusok 1728 jún. 25-én elbocsáttatván, követték őket *Beregszászi Mózes* és *Kovács Zsigmond*, szintén az enyedi gondnokok ajánlásával és okt. 28-án megérkezve, nov. 12-én tettek vizsgát, nov. 20-én pedig admittáltattak. Utánuk⁶⁴ viszont *Borosnyai Nagy Zsigmond* és *Kasza József* jöttek 1731-ben s vizsgájuk szept. 12-én volt.⁶⁵ Ez utóbbiakat úgylátszik a fő-consisztórium ajánlotta, vagy legalább az is adott ajánlósorokat.

Mielőtt ők elmentek volna a Staten Collegéből, 1732-ben egy másik magyar diák is felvétetett ide és pedig *Gyöngyössy Pál*, kit Geertruidenburg város vezetősége ajánlott s amelynek illetékesen a költségén tanult s febr. 14-én vizsgát tett.⁶⁶ Ehhez a különös szerencséhez pedig körülbelül Burman Péter tanár útján jutott. Már az előző esztendő végén ment ugyanis ő Leidenbe (okt. 30-án iratkozott be) s az idő óta maga erején tartotta fenn magát úgy-ahogy, mert bizony hamarosan adósságba keveredett. Sorsüldözött hasonló nevű apja, ekkor oderafrankfurti tanár, 1732 febr. 6-án kelt Burman Péterhez küldött levelében panasolja el mind a maga sorsát, vagyontalanságát, fiának állapotát és arra kéri, hogy kölcsönözzön fiának adósságai kifizetésére 10 aranyat, mit majd alkalmissal az itt Hollandiába átmenő magyar diákoktól megküld, de hogy tovább is Leidenbe tanulhasson, vetesse fel őt a Staten Collegébe. Körülbelül ennek a tradicionálisan magyarbarát családból származó tanárnak köszönheti tehát Gyöngyössy, hogy az említett holland város a maga alumnusának vállalta fel és így részére leideni tanulását lehetővé tette.

Borosnyai Nagy Zsigmondot és körülbelül vele együtt társát háromévi leideni tanulás után, 1734 márc. 24-én kelt levéllel hívták vissza, aminek Kasza ugyan eleget tett, az előbbi azonban semmiképpen nem. Felvette ugyan mind a kijáró honoráriumot, mint a 150 forint viaticumot, továbbá átvette elbocsátólevelét, azonban fogta magát, átment az utrechti egyetemre. Eljárására azt adta indítókul, hogy a tanári pályára készül és szüksége van még arra, hogy tanulmányaiiban jobban elmélyedjen. Ami felett az egyetemi gondnokok mérhetetlenül felháborodtak, minden jel szerint valakinek és pedig körülbelül magának a régensnek felbujtására. Mert semmiesetre sem az volt az igazi indítéka a felháborodásnak, amellyel a hozandó szigorú határozatukat alátámasztani igyekeztek. Elvégre Remethei János is, Dézsi Zsigmond is elmentek Leidenből Franekerbe, mégsem jutott eszébe akkor senkinek efelett háborogni. Mindennek oka a holland tudósoknak és ennek következtében az egyetemi életet intéző vezetőköröknek féltékenységében rejlett. Úgy megszerették ugyanis a magyar diákokat, hogy, akármilyen különösen hangozzék is, a század közepén már vetélkedve versenyeztek a különböző egyetemek és feuntartótestületei abban, hogy minél többet, minél kedvezőbb anyagi támogatások ígéretével csalogassanak a maguk egyetemére. A magyar diákok és a magyar egyházak szüksége teremtette ugyan meg e támogatást, de hogy ez lassankint a localpatriotizmus büszkesége lett és már ezidőtájt több oldalról kezdjük ennek jeleit látni, az bizonyos. Egykorú holland írók féltékenyen nézik pl. Utrechtnek a magyar diákok érdekében hozott és folyton növekvő áldozatait. Van a kezünk között egy a század második feléből s a franekeri egye-

⁶² Azonban Gajdó könyvvétellel adósságot csinált, úgyhogy a viaticumot másodszer is kérnie kellett, de a rendek ismételten folyósították neki is és az egyenlőség elvén most már Lukács Jánosnak is. Reg. v. Act. I. fo. 676. a., 677. b.

⁶³ Fáji Sámuel azonban visszamaradt minden jel szerint, mert egy évtized múlva találkozunk nevével Leidenben, l. alább.

⁶⁴ Kovács Zsigmond is aligha tért vissza a hazába azonnal, hanem Van der Duin előkelő holland államférfi gyermekeinek, akik a leideni egyetemen tanultak, lett a nevelője. A nevezett nagyon kérte erre ugyanis Schultenst, ki az enyedi gondnokok és tanárok beleegyezését kérte viszont Kovács részére Leidenből, 1731 július 31-én.

⁶⁵ Catal. fo. 58. b. és 60. a.

⁶⁶ U. o. fo. 60. a.

tem intézőköreitől eredő irás, amelyben annak okát hánytorgatják, hogy miért csappant meg ott a magyarok száma s ha ez ellen „az egyetem ékességére és hasznára”⁶⁷ semmit sem tesznek, azok ott még két esztendő sem töltenek el, míg Németország, Svájc és Utrecht (!) tárt karokkal fogadják őket. Mindenesetre több adat kellene hozzá, hogy pontosan meg tudnánk magyarázni, honnan eredt az a féltékenység, mellyel a maguk magyarjait a holland főiskolák őrizték, de hogy ezidőtájt már felébredt ez az érzés, azt nemcsak ez az eset, hanem a növekvő áldozatkészség még Leidenben is bizonyítja.

Borosnyai esetében is, amikor, nincs megnevezve honnan, értesülést kaptak a gondnokok arról, hogy ő a jelzett körülmények között átment Utrechtbe, egyelőre csak az lett a megállapodás, hogy a titkár tekintse át visszamenőleg az aktákat és tegyen jelentést.⁶⁸ Ezután jó félév telt el, amikor a Borosnyai ügyet, újból elővették, de kiástak még néhány litván és lengyel hasonló esetet is a múltból. Megállapítják azért, hogy a rendeknek intenciója az volt, amikor ezeket a segélyeket külföldi diákok számára rendszeresítették, hogy illetékes egyházaik számára a prédikatori succrescentiát biztosítsák. Amikor tehát egy valakit közülök hosszabb ideje előnybe részesítenek, akkor másokat a tanulás lehetőségétől megfosztanak és így a szükséges létszámot apasztják. Már ebből is nyilvánvaló, hogy nem voltak tisztában azzal, hogy a magyar egyházak otthon is gondoskodnak, ahogy tudnak, a lelkészképzésről. Igaz, hogy a magyar körök is sokszor telesírták őket panasszal és hangsúlyozták előttük annak szükségét, hogy számukra papokat neveljenek, míg arról hallgattak, hogy ők is csinálnak valamit, mindazonáltal végre is annyit citálják maguk a gondnokok is a pataki, kolozsvári, enyedi stb. „egyetemeket”, hogy gondolkodóba kellett volna esniük nekik is, vajjon mit csinálnak voltaképpen ezeken az egyetemeken a magyar „professzorok”, ha nekik kötik lelkükre a lelkészképzést? Egyszerűen valaki méltatlanul felültette őket, amikor a fenti gondolatmenetet magukévá tették, mert nekik igazán nagyobb és súlyosabb gondjaik és jobb szívük volt, hogysem a „furor theologicus”-t ismerhették volna. Csak innen eredhetett az a naív, de egyben súlyos, a peregrináció, amelyről a legnagyobb református paedagógusok ódákat zengtek, egész lényegét megtagadó, a tudományos munkásságot ipari nivóra süllyesztő határozat is, amely szerint ezentúl a külföldi alumnusoknak a belépéskor amúgy is leteendő esküjébe beleveszik annak vállalását, hogy, ha idejük lejárt, *anélkül, hogy bárhol is megállapodnának, haladéktalanul visszatérnek a hazába* és erejüket, tehetségüket azonnal az ottani református egyház szolgálatába állítják. Ezt a fogadalmat meg kell említeni abban a bizonylatban, amelyet a régens távozás előtt ad nekik s amelyre ők a viaticumot kapják és bele kell foglalni a kérvénybe is, amelyet ez ügyben benyújtanak. — Továbbá, hogy ezt a határozatot latin nyelvre fordítva közölni kell a lengyel, litván és magyar egyházak vezetőivel és figyelmeztetni kell őket arra, hogyha valamelyik alumnusuk nem megy haza, akkor a helyébe küldött másikat nem veszik fel, hanem visszaküldik.⁶⁹ Így szól a határozat, amelynek szülőanyja nem az a szellem volt, melyből éppen a holland theol. tudományos élet is táplálkozott.

Megérkezett-e különben a hazába ez a figyelmeztetés, nem tudtam megállapítani, azonban mintha ennek visszhangját is hallanánk abban az 1736-iki főconsisztórium határozatban, mely szerint a külföldre menő ifjakat „hittel kötelezzék a hazába való visszatérésre”.⁷⁰ Annyi azonban bizonyos, hogy Borosnyai Nagy Zsigmond ennek dacára sem ment rögtön haza, hanem Utrechtből még Franekerbe is átment, e helyeken még további négy évet töltve, összesen hét évig tartózkodott a holland egyetemeken. Utódai lettek még 1734-ben *Markos-*

⁶⁷ A magyar diákok tekintélyére jellemző az a pár vonás is, amit nem kisebb ember, mint De Hofstede Péter, ad róluk híressé lett munkájában, a „Pseudostudiosus hodiernus”-ban (1738). Szembeállítva a holland diákságot az ott tanuló magyarokkal, írja róluk, hogy mint a madarak elhallgatnak, amikor egy ékesszavú éneklőmadár szólal meg, olyan csönd támad közöttük, ha egy magyar diák társaságukba lép.

⁶⁸ Res. Cur. 1734 dec. 22.

⁶⁹ Res. Cur. 1735 május 9.

⁷⁰ *Török*: I. m. I. p. 119.

Jalvi Péter és *Fáji József*, kiket szintén a főconsisztórium ajánlott s akik a felvételi vizsgát ez év okt. 28-án tették le.⁷¹

Az 1734-ik esztendő még más szempontból is nevezetes a Staten Collegebeli magyarok történetében. Még mielőtt a Borosnyai ügy elmérgesítette volna a helyzetet, mozdult meg a *Kolozsvári* kollégium is, hogy diákjainak két új helyet biztosítson. Sajnos az ügy háttéréről itt sem sokat tudunk ma még, csupán azt, hogy gróf Teleki Ádám eszközölte ki ezt Hamel Bruyninx J. J. bécsi holland követ útján és a tartományi rendek 1734 szept. 18-án kelt határozatukban vállalták két kolozsvári alumnus ellátását. Ez a két ifjú, kik elsőízben jutottak Kolozsvárról az új helyekre, volt *Sós János* és *Husztí György*, kiknek ajánló levele Kolozsvárról 1735 márc. 7-én kelt s Teleki Ádám gróf és a kolozsvári kollégium tanárai írták alá. Felvételi vizsgát júl. 4-én tettek és júl. 16-án admittálták őket a Gecommitteerde Raden.⁷²

1737 aug. 17-én *Bardócz Pál* és *Szigethi Gyula István*, enyedi kollégium növendékei, tettek felvételi vizsgát, ismét az enyedi kollégium ajánlásával. — A távozó kolozsváriak helyébe pedig *Sófalvi József* és *Deáki Sámuel* jöttek ugyanonnan s 1738 jún. 5-iki vizsga után felvétettek.⁷³

Ezidőtájt a sárospataki, debreceni és ha igaz, a marosvásárhelyi kollégiumok is erőteljes akciót indítottak arra, hogy a kolozsvári és a nagyenyedi kollégiumok mintájára az ő növendékeik részére is helyet biztosítsanak a Staten Collegeben. A sorban legelső volt Sárospatak, honnan körülbelül Szathmári Paksi Mihály és Sárkány Dávid tanárok kérésére és kezdeményezésére báji Patay Sámuel főkurátor Bájón 1737 nov. 13-án kelt levelével fordult a leideni szenátushoz, melyet Schultens Albert közvetített s a kéréssel amaz 1738 febr. 14-én foglalkozott.⁷⁴ Eszerint a kollégium alumnusainak szegénysége miatt kéri a szenátust, eszközöljön ki számukra két helyet a Staten Collegeben. Egyben átadja Schultens az egyetemi gondnokokhoz is külön intézett sorokat, mire megbízzák a titkárt, hogy Van Royen gondnoki titkárral közölje ezeket, aki a gondnokok legközelebbi ülésén felvetné a kérdést. Pár nap múlva, febr. 17-én, tényleg közli is ő ezt a levelet, melyet a sárospataki iskola részéről 1737 dec. 6-iki kelettel Szathmári Paksi Mihály és Sárkány Dávid tanárok írtak volt alá. A határozat egyelőre az volt, hogy előbb információt szereznek az iskola állapota felől, melyet Van Royen a márc. 25-iki ülésen meg is ad s amely ez alkalommal csupán tudomásul vétetett.⁷⁵ Holott a patakiak szinte bizonyosra vették a kérés teljesítését, mert első alumnusul magának Szathmári Paksi Mihálynak hasonló nevű fiát ide is küldötték volt, aki 1738 jún. 12-én be is íratkozott. Fennmaradt az apjának egy ugyanev év március 20-iki levele Wesseling Péter utrechti tanárhoz, kinek azt írja, hogy előbb „a nagy filológushoz, D. Schultenshez“ Leidenbe akarja küldeni fiát s ha majd ott idejét kitölti, akkor megy át hozzá Utrechtbe. Amely tervekből bizony nem sok vált valóra. Valameddig ugyan még Leidenben maradt, addig mindenestre, amíg Schultens, ki az ügy egész mozgatójának látszik, még reménykedhetett, azonban egy év múlva már Franekerben találjuk őt is s apja ez év végén Wesselinghez intézett másik levelében már szomorúan panaszkodik arról, hogy jóindulatát fia nem élvezhette „nehéz hazai körülmények miatt“.

E közben történt, hogy a *debreceni* kollégium is megmozdult és hasonló kéréssel fordult 1738 jan. 20-án kelt levelével a rendekhez. Ezek a Gecommitteerde Radennek adták át a kérelmet, akik szept. 24-én szólították fel Schultens régenst véleményadásra. Azonban külön is intéztek levelet az egyetemi gondnokokhoz Debrecenből 1738 október 17-én, kérve a már Leidenben levő Szilágyi Sámuelnek, hasonlóan tanárnak, Szilágyi Mártonnak fiát most elsőízben felvenni.⁷⁶

⁷¹ Catal. fo. 62. a.

⁷² Catal. fo. 62. a. V. ö. *Török* : I. m. III. k. p. 290.

⁷³ U. o. fo. 62. a. és 62. b.

⁷⁴ Acta Senatus, 1738 febr. 14. *Molhuysen* is. I. m. V. k. p. 177.

⁷⁵ Res. Cur. 1738 febr. 17. és márc. 25.

⁷⁶ Res. Cur. 1738 nov. 14.

A gondnokok igyekeztek volna is a maguk részéről az ügyet jóindulattal támogatni, amit a következő sorok fognak bizonyítani, a nehézségek azonban, úgy látszik, olyan természetűek voltak, melyeket nehezen lehetett áthidalni. Az egyik ok feltétlenül az erdélyi alumnusok, most már számszerint négyen, szerzett jogai-
ban kereshető, a másik pedig talán abban az aránytalanságban, mely így a lengyel és litván, vagy éppen a belföldi alumnusokkal szemben állt volna fenn. Igaz, hogy más iskolák részéről nagyobb volt az áldozatkészség vagy legalább is nem tettek különbséget a különböző iskolákból való magyarok közt, ott azonban a segítség nem volt oly szilárd rendszerbe foglalva, mint itt s az egy-egyre fordított összeg nem igen érte el a hasonló leideni támogatást. Szóval jóakarásban körülbelül nem volt hiány a pataki és a debreceni kérelemmel szemben.

Még mielőtt a gondnokokhoz intézett debreceni levél beérkezett volna, a Gecommitteerde Raden előbb említett utasítására Schultens egy informatív emlékiratot nyújtott be okt. 21-én, míg a patakiak kérése tárgyában ugyanők, miután a febr. 17. és márc. 25-iki gondnoki tanácsülés eredményei hozzájuk jutottak, okt. 18-án kérték véleményét, aminek meg okt. 27-én tett eleget. Az első emlékiratában elmondja, hogy a debreceni egy népes és igen nagy városban fekvő kollégium, amelyre körülbelül az egész magyarországi református protestantizmus támaszkodik s amely ha elbukik, minden el is vész. A tudományok azonban itt az elnyomatás következtében nincsenek olyan kedvező viszonyok között, hogy szükségük ne lenne alumnusaiknak ideküldésére. Amire a debreceni a sárospataki kollégiummal együtt már régtől fogva vágyakozott is. Ezt azonban mind-
idáig nem sikerült elérniök, mert alumnusaiknak kevesebb költségre van szüksége Franeker, Groningen és Utrechtben, mivel ezeknek a tartományoknak rendjei bőségesen segítyezik a magyar diákokat. Ezért azután ennek a tartománynak és rendjeinek hírét-nevét emelné, továbbá az „akadémia és a Staten College ékességére szolgálna“ (szóval ugyanaz a jellemzés, melyet néhány évtizeddel később Franekerben adnak), ha a gondnokok a tartományi rendeknél a debreceni és a sárospataki kollégium részére egy-egy beneficiumot eszközölnének ki. Legyen szabad ez alkalommal azonban figyelmükbe ajánlani a marosvásárhelyi kollégium hasonló kérelmét is, amelyet Teleki gróf a marosvásárhelyi iskola gondnoka adott volt magukhoz a tartományi rendekhez.⁷⁷ Mig tehát az enyedi és a kolozsvári kollégium külön-külön két-két helyet kapott, reménylik ezek a magyar és erdélyi iskolák, hogy ők is kapnak legalább egyet-egyét. Megjegyzi még végül, hogy a magyar diákok, akik régenessége alatt eddig és most is tanulnak, példái a szorgalomnak, előhaladásnak, engedelmességnek és annak a nemes buzgalomnak, hogy a Staten College által nekik juttatott jótéteményeket jó tanulással és illő magaviselettel viszonzozzák. A második emlékiratában, amelyben különösképpen a pataki kollégiumra vonatkozólag kérték véleményét, jelenti, hogy ez a debreceni után Magyarország második helyen álló kollégiuma, amelyek szemináriumaira ott az egész református vallás támaszkodik. Azután, hogy értesülése szerint a debreceniben közel kétezer, a sárospatakiban körülbelül ezerötyszáz iskolást és diákot tartanak, illetve tanítanak. Amiért is az egész Magyarország a református vallás ottani maradékaival testestől-lelkestől a rendeken csüggy, hogy ezek segítségével az elnyomott tudományt egyházukban és iskoláikban az ellenség támadásai ellen megvédelmezzék, amely arra törekszik, hogy a tudomány lesüllyesztésével az Igazság világát mindjobban kioltsa. Nagy örömünkre szolgálna, ha kettő, de legalább is, ha egy-egy alumnust ideküldhetnének.

Van Royen jelentést tesz is mindezekről november 8-án a gondnokoknak,

⁷⁷ Schultens itt magától hozza elő a marosvásárhelyi kérelmet, amelyről eddig szó nem esett. Van ugyan Teleki Ádám grófnak egy Bécsből 1738 január 14-én kelt levele az Országos Rendekhez, melyben a kolozsvári és a marosvásárhelyi kollégium növendékei számára kér beneficiumot Franekerben, Groningenben és Utrechtben, de ebben a levélben nincs szó Leidenről. Ezt a levelet az Országos Rendek le is adták az illetékes tartományoknak, hol tárgyalták is. Erre támaszkodik-e Schultens kérelme vagy más iratra, nem tudtam még megállapítani. A többi okmányok sem hivatkoznak aktaszerűleg akár a Gecommitteerde Raden, akár maguknak a tartományi rendeknek valamely idevonatkozó határozatára.

akik őt felkérlik, hogy az összes külföldi alumnusokról adjon egy áttekinthető képet emlékirat alakjában. Amelyet hamarosan el is készített és jan. 19-én eléjük terjesztett.⁷⁸

Ebben a terjedelmes emlékiratban, amelyet Molhuysen is teljes egészében közzétett,⁷⁹ részletes visszapillantást vet a Staten College multjára általában és a külföldi alumnusokra különösen, megállapításai azonban nem mindenütt felelnek meg a kialakult helyzetnek. Így az enyedi kollégium részére biztosított helyeket az egész erdélyi egyház részére adottnak mondja, ami, ha így értelmezett elvileg, de gyakorlatilag bizony másként volt. Az egyes magyar kollégiumok ismertetése után rámutat arra, hogy azon a két már kedvezményezett kollégiumon kívül csak e három van még, amelyre a református vallás Magyar- és Erdélyországban támaszkodik és ezeknek a főtörekvése a beneficiumok elérésében nem csupán arra irányul, hogy a maguk számára itt papokat, hanem inkább, *hogy tanárokat neveljenek, akik az ő papnevelésüket végezzék.*⁸⁰ Javaslatában különben, mellyel állást foglal a kérés teljesítése mellett, csatlakozik teljesen Schultens véleményéhez. A gondnokok a terjedelmes emlékiratot átvéve, előbb maguk között köröztetni kívánják, melyet így mindnyájan megismerve, határoznak majd a továbbiakról.⁸¹ Jegyzőkönyvük ezután mély hallgatásba burkolózik, nem áruván el semmit azokból az okokból, amelyek a kérés teljesítését megakadályozták. Sőt mintha az egész vonalon, legalább is ez a benyomás nyerhető, a tartományi rendektől kezdve végig az összes illetékes tényezőknek minden válasza a hallgatás lett volna. A kérést elutasítani restelték, inkább úgy tettek tehát, mintha semmit nem hallottak volna.

Közben telt-múlt az idő és az enyedi alumnusoknak, Szigethi Gyula Istvánnak és Bardócz Pálnak három éve lejárt, a visszahívó levelet 1740 június végén megkapták s ha igaz, nekik küldötték volt el a helyükbelépő alumnusok részére a tartományi rendekhez intézett ajánlólevelet is. Legalább így állítja Schultens s alig hisszük, hogy egy kis pia fraus ne lett volna a dologban. Az történt ugyanis, hogy Bardócz és Szigethi, állítása szerint, felmutatták előtte a lezárt borítékot, amit majd az érkező társaiknak kellett volna átadni, azonban ezek késtek, míg nekik menni kellett, az ajánlólevelet azonban véletlenül magukkal vitték ahelyett, hogy átadták volna csak legalább Schultensnek is. *Bod Péter* és *Berzetei József* pedig csak Schultenshez írott sorokat hoztak magukkal, aki erre a vizsgát aug. 23-án kivette tőlük,⁸² a bizonyítványt erről beküldte Hágába a Gecommitteerde Radenhez, hogy a felvételüket eszközölhessék. Az utóbbiak azonban a hozzájuk szóló szokásos ajánlólevelet reklamálták, ami persze nem volt meg. Schultens erre a gondnokokhoz fordult a fentiek előadása mellett és kérdezte tőlük, mitévő legyen? Ő a maga részéről azt ajánlja, hogy vegyék fel őket ideiglenesen e két mód közül választva: tekintsenek el az ajánlástól ebben az esetben, mivel a levél itt volt, vagy írassaak egy másikat az enyediakkal. Utasítják azért őt, hogy csak vegye fel a két magyart, lássa is el őket, de nevüket hagyja ki az évnegyedi jegyzékből, reklamálja azonban az ajánlólevelet s ha ez megérkezik, majd a felvételi bizonyítványukat attól az időponttól kezdve állítják ki, amióta ők a kollégiumban vannak.⁸³ Érdekes adat ez nagy egyháztörténészünk, Bod Péter életéhez, akinek leideni tartózkodása így némi komplikációkkal kezdődött.

1741 aug. 5-én tettek felvételi vizsgát a Kolozsvárról jött új alumnusok, *Incze István* és *Viski János*, Teleki gróf ajánlólevelével, míg 1743 szept. 20-án *Bartók Ferenc* és *Csernátoni Péter*, enyedi diákok az ugyanottani tanárok ajánlólevelével.⁸⁴ Mind a négyen méltóknak ítéltettek, hogy a rendeknél felvételre

⁷⁸ Res. Cur. 1738 nov. 8.

⁷⁹ Molhuysen : I. m. V. k. 65—77. l.

⁸⁰ Van Royen itt elfeledkezik arról, hogy a Borosnyai-ügyben ellenkezőleg a lelkésznevelést hangoztatták.

⁸¹ Res. Cur. 1739 jan. 19.

⁸² Catal. fo. 64. b.

⁸³ Res. Cur. 1740 okt. 5.

⁸⁴ Catal. fo. 65. a., 66. a.

ajánltassanak, ami az utóbbiaknál most már hamarosan, szept. 24-én, megtörtént. Egyszóval néhány évig nem vert nagyobb hullámokat a magyarok dolga.

Míg a debreceni kollégium 1744 aug. 22-én megismételte előbbi kérelmét, hogy ide is küldhessen alumnusokat, miután Utrecht, Groningen és Franeker befogadja az övéit. A levél a következő év elején kerül a gondnokok ülésén tárgyalásra, amelyen megállapítják, hogy efelől nem régen különféle tanácskozásos folytak, határozathozatal előtt nézze át tehát a titkár a retroaktákat és tegyen jelentést.⁸⁵ Pár héttel később, mivel kevesen voltak, nem akartak ez ügyben dönteni.⁸⁶ Csak március 3-án állapítják meg, hogy miután a sárospataki, a debreceni és a marosvásárhelyi kollégium részéről új helyek elnyerésére az 1737. és 1738. években tettek lépések és Debrecen most megismételte kérését, azért is felhívják Van Royent, hogy jelentését foglalja röviden írásba, melynek alapján beszélni fognak s-Gravenaarral, valamint van der Heim raadpensionarissal, hogy mit tehetnének ez elnyomott egyházakért.⁸⁷ Ugyanezt a határozatot, miután van Royen emlékiratát jóváhagyják, megismétlik egy hónappal utóbb.⁸⁸ Többet azután megint csak nem hallunk erről az ügyről ezen a helyen. A három kollégiumnak kérelmét olyan mélyen eltemették, hogy a század folyamán felszínre soha többé nem került.⁸⁹

Csendes idők következtek most azokra a leideni alumnusokra, akik ezután vették fel vagy legalább is kevés feljegyzés maradt fenn róluk. Így vettek fel *Losonczy Gábor* és *Incze Mihály* kolozsvári alumnusok az ottani tanári kar ajánlatára s tettek vizsgát 1745 júl. 20-án, míg felvételük júl. 27-én történt. A következő évben meg *Székely Ferenc* és *Toldi Miklós* enyedi diákok, szintén a tanárok javaslatával, szept. 17-én tettek vizsgát, felvételük pedig szept. 23-án volt.⁹⁰ Általában, hogy milyen nagy volt viszonylag ebben az időben a külföldi alumnusok száma, bizonyítja az az adat is, amely a vizsgai jegyzőkönyvből tárul elénk, melyszerint 1745—50 között (6 év alatt) 9 magyar, 7 lengyel és 13 holland diákot vettek fel, amely elég világosan mutatja, hogy valóban meg kellett gondolni, vajjon a külföldiek számát szaporítsák, amely körülményre Van Royen minden jóakarata mellett már 1739-ben kénytelen volt utalni.

1748-ban ismét előfordult egy kivételes eset. Ez év szept. 13-án beiratkozott Leidenben egy *Mokri Mihály* nevű, miskolci származású magyar diák, aki, hogy a Staten Collegebe bejuthasson, valamiképpen megszerezte magának az orániai herceg pártfogását, kinek ajánló soraival jelenvén meg, a felvételi vizsgát tőle annak rendje-módja szerint kivették, okt. 25-én és felvételre terjesztették.⁹¹ A Gecommitteerde Raden azonban felszólították a szenátust, nyilatkozzék, hogy merte ezt az ifjút vizsgára bocsátani. A szenátus azt válaszolta, hogy ez ügyben a gondnokokkal egyetértve járt el.⁹²

1749 júl. 10-én tettek vizsgát *Pataki Dániel* és *Miskolczy József* kolozsvári, az illetékes kar levelével, ugyanez év szept. 10-én *Csernátoni János* és *Málnási László* enyedi alumnusok az enyedi tanárok ajánló soraival.⁹³ 1752 május 26-án hasonló körülmények között (ajánlás kelte Kolozsvár, 1752 márc. 19.). *Csomós Mihály* és *Pataki Sámuel* szintén kolozsváriak, okt. 20-án *Szigethi Sámuel*, ki társánál előbb érkezett s 1753 febr. 5-én *Csutak Ferenc* mindketten enyediek,

⁸⁵ Res. Cur. 1745 jan. 11.

⁸⁶ Res. Cur. 1745 febr. 1.

⁸⁷ Res. Cur. 1745 márc. 3.

⁸⁸ Res. Cur. 1745 április 7.

⁸⁹ Van ugyan 1746-ból két ifjú, Szalai Sámuel és (halasi) Gózon István Leidenben, mint „collegii ordinarius alumnus“ beírva (okt. 22.), kik közül egyik legalább bizonyosan a debreceni kollégium növendéke volt, azonban, hogy ezek törvényesen nem voltak a Staten College lakói, az bizonyos abból is, hogy nevük a vizsgai jegyzőkönyvből hiányzik. Különbösen is a következő év közepén már mindkettőt Franekerben találjuk.

⁹⁰ Catal. fo. 66. b., 67. a.

⁹¹ Catal. fo. 68. b.

⁹² Acta Senatus 1749 febr. 3. L. Molhuysen is: I. m. V. k. p. 295.

⁹³ Catal. fo. 69. a.

ugyancsak a tanári kar leveleivel.⁹⁴ Amazokat a Gecommitteerde Raden júl. 1-én, emezek közül az előbbit okt. 27-én, utóbbit 1753 febr. 7-én vették fel. 1755 ápr. 13-án kelt a kolozsvári tanári kar részéről kiállított levéllel *Dési István* és *Bodoki János* tettek vizsgát ugyaninnen jún. 20-án s júl. 1-én felvétettek, majd az enyedi tanári kar ajánlatára *Nagy Kelemen* és *Nagy István* okt. 1-én vizsgát állván, e hó 27-én felvétettek.⁹⁵

1758-ban megint zavar jött a lassankint óraműpontossággal járó gépezetbe, amellyel évek során át az alumnusokat felveszik és elbocsátják. A hétéves háború kitörése 1756 óta nem engedték az erdélyi alumnusokat külföldre, a künnlevők pedig lassankint hazaszivárogtak. A hároméves ciklus leteltével, 1758-ban, elküldte ugyan a kolozsvári tanári kar április 1-én kelt levelével a maga alumnusait, azonban csak *Hanka Márton* érkezett meg s mutatta be ajánlóleveleit a Gecommitteerde Radennél, kik mivel két név volt benne említve, vele együtt mindjárt társát, *Bodoki Józsefet* is felvették, ugyan külön-külön írásban, aug. 10-én. Már az eljárásban is hiba történt, a vizsgát csak a felvétel után szept. 13-án tette le.⁹⁶ Megragadta erre az alkalmat egy másik magyar ifjú, *Szathmári Dániel*, ki addig a franekeri egyetemen tanult és nagy sietve benyújtotta kérvényét a Gecommitteerde Radenhez, hogy addig, amíg az erdélyiek megjönnek, engedjék őt azok helyére a Staten Collegebe. Kérését ezzel a feltétellel szept. 25-én teljesítették is és miként *Hanka*, ő is ezután, szept. 28-án tette le a szokásos felvételi vizsgát.⁹⁷ A Gecommitteerde Raden kikötötték a szabályszerű eskü és ígélet letételét, egyszóval az összes alaki formások betartásával történt a felvétele. Az egyetemi gondnokok a velük közölt határozatot tudomásul is vették, de jegyzőkönyvezték, hogy hasonló esetben is ehhez tartásuk magukat.⁹⁸ Eddig rendben is volt a dolog, azonban, mint valamikor *Diószegi Mihályon*, rajta is a kollégiumba felvétele után hamarosan az elmezavar jelei kezdtek mutatkozni, úgy-hogy *Schultens* régens kénytelen volt ideiglenesen őrizet és felügyelet alá venni és sürgősen a gondnokokhoz fordulni, hogy mit tegyen vele? A gondnokok válasza volt, hogy egyideig tartsa még a Staten Collegeben, akkor jelentse a polgármestereknek, hogy azok intézkedjenek. Utasítják továbbá a titkárt, hogy nézzen utána a jegyzőkönyvekben, mi volt ily esetben az eljárás annak előtte?⁹⁹

Körülbelül rá is bukkantak hamarosan a *Diószegi*-esetre, mert, mint később kiderül, őt is a *Cecilia*-kórházba szállították. Pár hónappal később ugyanis információkat kaptak arról, hogy *Szathmári* jobban van, felkéri azért a polgármestereket, hogy *Schultens* és *Albinus* tanárok véleményét kikérve (az utóbbi *Fridericus Bernardus Albinus* orvostanár volt, ki körülbelül kezelte vagy legalább a felügyeletet gyakorolta felette), intézkedjenek, ahogy jónak látják.¹⁰⁰ A következő év elején állapota annyira javult, hogy akkor már utasítják a titkárt, nevükben hatalmazza fel a régens, hogy *Szathmárit* egyideig még a kollégiumba tartsa s azután bocsássa útnak hazájába.¹⁰¹ Május 6-án pedig a *Cecilia*-kórház számláját egyenlítik ki, mely összesen 141 forintot tett ki.

⁹⁴ U. o. fo. 70. b., 71. b., 72. a.

⁹⁵ U. o. fo. 73. a., b.

⁹⁶ U. o. fo. 74. b.

⁹⁷ U. o. fo. 75. a.

⁹⁸ Res. Cur. 1758 okt. 17.

⁹⁹ Res. Cur. 1759 febr. 8.

¹⁰⁰ Res. Cur. 1759 május 9.

¹⁰¹ Res. Cur. 1760 febr. 1. *Szathmári* körülbelül 1760 április havában tért vissza a hazába. Kezünk között van ugyanis egy levele, amelyet egy franekeri volt kedves tanárjához intézett *Leidenből* 1760 április 5-én, amelyben arról ír, hogy súlyos betegségéből, mely egy évig tartott, felépülve, most már hazatérni készül. Felvilágosítást kér tőle néhány *classica*-filológiai kérdésben, egyben kéri, hogy adjon bizonyítványt ottani tanulmányairól. Ezt a bizonyítványt most így utólagosan arra az évre kéri kiállítani, amikor ott tanult. Mivel azonban néhány éve mult már annak, hogy ő *Franekerben* tartózkodott, így történhetett meg, hogy szóbanforgó tanára tévedésből *Szathmári Pál* részére, 1754 szept. 24-iki kelettel állította ki a bizonyítványt vagy legalább is a conceptusát, amely megvan, ekként fogalmazta. Ebben különben dicsérettel halmozza el őt. Nem tud földije között hozzá hasonló ifjút, aki a görög és latin nyelvészetben rendkívül jártas, költői tehetsége pedig nem közönséges

Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyhoz, azonban mivel egy volt Staten Collegebeli alumnusról van szó és az itteni tanulmányi rendnek hiánya ütközik ki belőle, röviden megemlítem ehelyütt, hogy Csomós Mihály, ekkor kolozsvári professzor, Rücker leideni jogtanár közvetítésével kérte a szenátust, hogy mivel alumnus korában itt jogi tanulmányokkal is foglalkozott, amit Rücker, Scheltinga és Weis bizonyítványai is igazol, a doktori grádust in absentia adják meg neki. Küldött egyben egy doktori értekezést is. Hosszas húzavona után, egyebek között egy 1736 dec. 10-iki határozat idézése mellett, melyszerint „remisso examine” csak akkor lehet valakit doktorrá avatni, ha a *fakultás* kéri, napirendre tértek a kérés felett.¹⁰² Itt bosszulta magát meg tehát az, hogy semmi kivételt nem tűrve, elzárták a Staten Collegebeli magyar ifjakat attól, hogy theologia mellett más külön tanulmányokat is végezhettek vagy szakmájukban úgy elmélyedhettek volna, hogy a doktori grádust elnyerhessék. Az egész század folyamán nincs is egyetlenegy alumnus (Hencidait kivéve, aki még a lassan kialakult rendszer előtt vétetett fel), ki a doktori titulust Leidenben a Staten Collegeben megszerezhetette volna. A sok jó mellett, amit ifjainkkal tettek, olyan árnyoldala volt ez az itteni ösztöndíjas rendszernek, mely méltán hívja ki a bírálót.

Míg ezek történtek, közben Hanka társa, *Bodoki József* is megjött tanárai ajánlólevelével Kolozsvárról és 1759 július 5-én vizsgát tett.¹⁰³ Most már csak a enyediék voltak két év óta esedékesek, kik 1760 szept. 15-én álltak vizsgára s a korábbi szokás szerint ezután jelentkeztek a tanári kar ajánlólevelével a Gecommitteerde Radennél, kik őket 19-én felvették. Ezek az ifjak voltak *Kovács László* és *Kovácsnai Sándor*.¹⁰⁴ Mivel pedig közben Hanka ideje kelt, helyébe 1760 június 12-én kelt ajánlólevelével a kolozsvári tanárok *Szathmári Pap Mihályt* küldötték, aki június 4-én vizsgázott¹⁰⁵ és jún. 15-én felvétetett. Bodoki helyébe csak ennek távoztával jött *Deáki Pál*, aki 1762 szeptember 17-én tett vizsgát.¹⁰⁶

Itt kell azután megemlítenem egy másik honfitársunknak, volt leideni alumnusnak élettörténetéből azt, ami előnkbe akadt. 1726 május 14-én iratkozott be, mint Enyed alumnusa, Fáji Sámuel, kit a maga helyén meg is említettünk. Ennek ideje kitelven, körülbelül nem ment baza, hanem itt maradt Leidenben, hol magántanítással próbálta magát fenntartani. Legalább erre következtethetünk abból, hogy 1741-ben Van Musschenbroek Péter tanár a filozófiai fakultás nevében panaszt emel ellene a szenátus előtt azért, mert otthon a lakásán logikai leckéket adott (collegia logica). A szenátus természetesen utasítja a pedellust, hogy figyelmeztesse őt, hogy a jövőben ilyesmitől tartózkodjék s diákoknak előadásokat máshol se tartson. Folytatta-e ennek dacára enemi tevékenységét, avagy valami más inkább eltűrt munkakörében működött, ismeretlen. Bizonyos azonban annyi, hogy az egyetemhez tartozónak (membrum academiae) tekintetett és amikor 59 éves korában 1760 július 18-án meghalt, temetéséről a rektor (Schultens J. J.) gondoskodott a szenátus útján, annyival is inkább, mert igen szűkös anyagi viszonyok között hunyt el.¹⁰⁷

1763 nov. 11-én vizsgázott újra két enyedi alumnus: *Kiss Ferenc* és *Benkő László* az enyedi tanári kar ajánlásával.¹⁰⁸ Eközben a kolozsváriak valamely előttem ismeretlen okból nem jöhettek (hihetőleg nem kaptak útlevelet), miért is az erdélyi főconsisztórium ajánlólevelével megjelent *Incze L. Ferenc* szintén enyedi diák és 1766 júl. 3-án vizsgát téve, júl. 18-án felvétetett az egyik kolozsvári alumnus helyére. Ugyanezen év őszén pedig megjött a másik két rendes enyedi

¹⁰² Acta Senatus, 1759 dec. 7. 14., 21. Megjegyzem, hogy az itt közöltek kívül vannak még a szenátus és gondnoki jegyzőkönyvekben más magyar vonatkozású adatok is, azonban ezek nem a kollégiumbeliekkel foglalkoznak.

¹⁰³ Catal. fo. 75. b.

¹⁰⁴ U. o. fo. 76. a.

¹⁰⁵ U. o. fo. 77. a.

¹⁰⁶ Catal. fo. 78. a.

¹⁰⁷ Acta Senatus, 1741 júl. 25. és 1760 júl. 19. L. Molhuysen is: I. m. V. k. 217., 147., 457.

¹⁰⁸ Catal. fo. 79. a.

alumnus, markosfalvi *Deák János* és *Zalanyi Péter*, az előbbi a gondnokok, az utóbbi a professzorok ajánlásával és szept. 16-án, illetőleg nov. 8-án vizsgát tettek.¹⁰⁹ Az előbbi felvétele már szept. 18-án meg is történt. Incze esete különben érdekes, elvinek látszó, döntésre is alkalmul szolgált. Még egy évig sem élvezhette a holland rendek jóságát, amikor a kolozsváriak ismét abba a helyzetbe kerültek, hogy küldhettek volna alumnust. Megmozgatták tehát Inczét, hogy menjen haza és adja át helyét az ő diákjaiknak. Incze hajlandó is lett volna eleget tenni a hazából érkezett rendelkezésnek, nem így azonban a régens, Schultens, aki neki a visszatérést azzal az indokolással, hogy a Staten Collegeben annak a törvényei parancsolnak, megtiltotta. Bölcs előrelátással azonban nem érte be ezzel, hanem még az egyetemi gondnokokhoz is bejelentette az esetet, őket körülbelül a maga szája íze szerint tájékoztatta és kérte határozatukat. Amit meglehetősen erélyes hangú rezolúcióban meg is tettek. Rendelték ugyanis, hogy mivel itt a Staten Collegeben „bölcs okokból“ három évig kell az alumnusoknak tartózkodni, a régens hívassa meg Inczét és itt előttük mondja meg neki, hogy a gondnokok szigorúan megtiltják, hogy a kollégiumot három teljes év letelte előtt elhagyja. Ugyancsak utasítják a régenst, hogy a kolozsvári kollégiumot eme határozat megküldése mellett értesítse, hogy a gondnokok annak „diszkréciójától“ elvárják azt, hogy nemcsak megnyugosznak ebben, hanem ennek következtében Inczét sem éri semmi hátrány, mert különben többet alumnusokat tőlük nem vesznek fel. Mivel azonban meg vannak győződve arról, hogy a kollégium megnyugszik ebben, értesítik, hogy a másik üres kolozsvári helyre mielőbb várják alumnusokat s majd, ha az idő eljön, újra kettőt. Rendelik még, hogy erről a határozatról Incze is kapjon egy másolatot mihez tartás végett, különösen pedig, ha őt ebből kifolyólag hazájában valami kellemetlenség érné, azonnal jelentse be hozzájuk.¹¹⁰ A határozat minden sorából érezhető egyébként, hogy Schultens fogta a tollat, amely azt írta. A hazaiaknak be kellett volna látni, hogy az ajánlason kívül nincs más dolguk, ellenben jó szónak meghallgatására mindig készek itt az emberek.

Ugyanis a kolozsváriak nem fogadtak szót, jöllehet a gondnokok határozata a kezükbe került kellő időben. Az év vége felé Leidenbe érkeztek *Gyalai Sámuel* és *Gyöngyösi János*, kiktől fel is vették a vizsgát szept. 19-én, azonban ez utóbbit csak saját költségén eresztették a kollégiumba.¹¹¹ Az egész esetről azután Schultens jelentést tett, mire a gondnokok azt határozták és ezt a kolozsváriaknak tudtul is adni rendelték, hogy amiért határozatukat figyelmen kívül hagyták, a jövőben az ő beleegyezésüket előre kötelesek kikérni és csak azután indíthatják el az alumnusokat, mert másként nem veszik fel őket semmi módon többé. Egyébként a következő fordulóban be fog nekik tudatni az az ösztöndíj, amit most Gyöngyösi élvezni fog, vagyis a második kolozsvári diákot már nem veszik fel.¹¹² Van Royen J., a Dávidnak fia, mint gondnoki titkár ugyanazon év aug. 29-én kelt levelében tudtul is adja nekik, küldvén levelét Türi Sámuel bécsi ágens közvetítésével.

Közben persze Gyöngyösi körülbelül csak hitelben élvezte a Staten College vendégszeretét és várta az alkalmat, amikor a méltán felgerjedt gondnokok kegye mégis csak feléje fordul. Előkészítették különben ők maguk is erre az utat, mert be kellett látniok, hogy ez az ifjú nem oka tanárai hibájának. Végre is ő nem tehet arról, hogy kettőjüket küldték, mikor csak egyet lett volna szabad. Így adta be azután kérvényét, amelyben azt kérte most már a gondnokoktól, hogy ebben a különleges esetben segítsenek rajta akként, hogy egy rendkívüli ösztöndíjat juttassanak neki, amely ugyanakkora legyen és három évre szóljon, mint egy rendes beneficium s adják meg neki 1767 szept. 1-től 1770 szept. 1-ig. Kérését teljesítették is, nyomatékosan hangoztatva azonban a május 31-iki határozat záradékát.¹¹³

¹⁰⁹ U. o. fo. 80. a., 80. b.

¹¹⁰ Res. Cur. 1767 május 16.

¹¹¹ Catal. fo. 81. a.

¹¹² Res. Cur. 1768 május 31.

¹¹³ Res. Cur. 1768 aug. 29.

Ezalatt még egy másik ügy is foglalkoztatta a gondnokokat s mivel egy volt alumnus munkájáról van benne szó, e helyütt ismertetem. Hollebeek Ewald egyet. tanár átadott egy emlékiratot a gondnoki titkárnak a gondnokokhoz intézve, melyben elmondja a következőket : *Bod Péter*, erdélyi lelkész néhány évvel ezelőtt a b. e. Van den Honert J. tanár kezéhez küldötte egy kéziratát, amelynek címe *Historia Ecclesiastica reformationis Hungariae et Transylvaniae*, azzal a kéréssel, hogy, ha lehet, nyomassa ki azt itt Hollandiában. Van den Honert azonban ezt nem tudta keresztül vinni és halála után a kézirat Gerdes Dániel groningeni egyet. tanárhoz került, ahol a könyvet ugyanaz a sors érte, kivéve azt, hogy két fejezetet a *Scrinium antiquarium* lekötözt. Ennek halála után került a kézirat hozzá, amelyről két éve a szerzőnek írásbeli elismervényt is adott. Most azután hirt kapott Bod Pétertől, amelyben az odanyilatkozik, hogy kéziratát nagyobb biztonság kedvéért helyezték az egyetemi könyvtár kéziratái közé. Ez ügyben tehát a gondnokokhoz fordul és kéri őket, hogy intézkedjenek. Amire ők Hollebeek kérését teljesítik és Gronovius Ábrahám könyvtárnokot utasítják, hogy tőle a kéziratot vegye át és „adjon neki megfelelő helyet az említett egyetemi könyvtár kéziratái között“ s erről a határozatról kivonatban értesítik Hollebeeket is.¹¹⁴ Tehát a kézirat sorsáról Bod maga még életében értesülvén, *kifejezett kérésére* deponálták volt a leideni egyetemi könyvtárban. Sámuel Aladár, Bod életírója, elmondván, ami addig a kézirat sorsáról napvilágra jutott, említi azt is, hogy 1784-ben valakinek a kezén megfordult.¹¹⁵ Módunkban áll erről is közelebbi felvilágosítást adni, mert ez nem volt más, mint *Récsey János*, az utrecht-i egyetem hallgatója, aki 1784-ben azzal a kéréssel fordult a leideni egyetem gondnokaihoz, hogy neki használatra engedjék át. Kérését Van Hamelsveld utrecht-i tanár is támogatta ajánlólevelével. Úgyhogy a gondnokok, meghallgatva Ruhnkenius Dávid könyvtárnok véleményét és tekintetbevéve a kézirat csekélyebb értékét, ami alatt nyilván újabbkori eredetét értették, a kéziratot, melynek címe volt „*Petri Bodii Historia Ecclesiastica*“, rendelkezésére bocsátották és megengedték, hogy magával vihesse Utrechtbe, azzal a feltétellel, hogy a következő év február 1. előtt visszaszolgáltassa. Mivel mindezért Van Hamelsveld is felelősséget vállalt, ekképpen történt.¹¹⁶ A kérvény, az elismervény és Van Hamelsveld levelei a határozatok mellékletei között találhatóak. Feltehető, hogy Récsey, az utrecht-i Bernardinum ösztöndíjasa, mint a debreceni kollégium növendéke, a nagy egyháztörténész, *Sinai Miklós* kérésére tekintette meg a kéziratot, de hogy egyúttal ő volt-e az, aki a kéziratot a leideni magyar diákok névsorát is hozzácsatolta, az már inkább kétséges.

Ez időtájt még egy másik eset is dolgot adott a magyar diákokkal összefüggésben a gondnokoknak és a leideni theol. fakultásnak. Alkalmilag utaltunk már arra, hogy a magyar könyvcenzúra sokféle szempontból érdekelte a holland theol. tudományos világot, ennek következtében természetesen a politikai köröket is. Az egyik ok mindenesetre az volt, hogy a magyar református egyházi világ, különösen a külföldön tanuló diákok jelentékeny részét képezték annak a vevőközönségnek, amely a holland tudomány termését fogyasztotta. Az a kisegítő expediens viszont, amelyet olykor alkalmaztak, *hogy egy-egy átcsempészett példány után magyarországi kiadást létesítettek*, csak igen szűk értékesítési körre támaszkodhatott, szemben a költségekkel és legfeljebb kézi könyvekre szorítkozhatott. A legmesszebbmenőleg anyagi érdeke is volt tehát a holland tudományos világnak, hogy a magyarországi könyvimportban enyhítések lépjenek életbe s ezt a maguk politikai köreikben nem is késték szorgalmazni. Természetszerűleg azután a maguk részéről is mindent elkövettek, hogy ez a holland könyvimport minél sikeresebb legyen. Messzemenő kultúr- és tudománypolitika volt ez Hollandia részéről, amelynek részletei, miután a veszélyt egész nagyságában látták, a magyar mult szempontjából is igen jelentősek, s amilyent csak valóban nagyra elhívalott

¹¹⁴ Res. Cur. 1768 május 16. L. Molhuysen is : I. m. VI. k. 37.

¹¹⁵ Sámuel Aladár : Bod Péter élete és művei. Budapest, 1899. p. 134.

¹¹⁶ Res. Cur. 1784 dec. 6.

nemzet tud alkotni. Amíg a magyar multban figyelemreméltó az a szívós küzdelem, amelyet a tudomány kincseiért folytatnak, itt felemelő látvány az a másik nemzet, amely ezeknek megszerzését minden részéről is rendelkezésre álló eszközzel lehetővé teszi.

Ezeket kell előrebocsátanunk, amikor egy idevonatkozó esetet akarunk meglehetősen bőséggel ismertetni. Az egyetemi gondnokok 1768 dec. 14-iki gyűlése foglalkozik a theol. fakultás következő tartalmú beadványával. A magyar diákok, akik most Leidenben tanulnak, a fakultás elé tárták, hogy körülbelül 12 évvel ezelőtt (tehát 1756-ban) a bécsi könyvvizsgálat, amelyet addig a jezsuiták végeztek, világi emberek kezébe került, amely idő óta olyan könnyítéseket élvezhettek, amelyeket annakelőtte nem igen, ha csak Lengyelországon keresztül a borkereskedők segítségével nem kerültek ki a jezsuiták kezét. Három évvel ezelőtt azonban (1765-ben), amikor újra szabaddá tették a külföldremenetelt, ezt a könyvvizsgálatot ismét a jezsuitákra bízta. Két évvel ezelőtt pedig, amikor báró Bruckenthal Sámuel, aki lutheránus vallású, nevezték ki a Bécsben székelő erdélyi kancellárrá, amely állásra eddig mindig csak kath. vallásúakat neveztek ki, ez törekedett arra, hogy a könyvvizsgálatot ismét világiak végezzék, amelynek következtében nyilván hatásköri kérdésben a jezsuiták és világiak között harc tört ki, miközben sok magyar diák megmenekült a könyvvizsgálat alól. Ők a maguk ügyét Türi Sámuel bécsi ágensüknek nagyon komolyan figyelmébe ajánlották, mivel azonban *mindent* nekik ő maga nem tud teljes biztonsággal megírni, azért egy állandóan mellette tartózkodó magyar diák, Vásárhelyi Sámuel, orvosnövendék november 4-én Bécsből kelt levelében titkos írással, egyikükhöz a következő értesítést küldte: „ami a könyvek vizitációját illeti, ebben az esztendőben a tavasz óta sokan minden vizsgálat nélkül szabadultak, most azonban egészen biztos forrásból arról értesülök, hogy Bruckenthal állásából rövid idő alatt felmentik és helyébe Bajtai báró, erdélyi püspököt, fogják kinevezni. Ami, ha bekövetkezik, semmi kétség, hogy a jezsuiták elérik céljukat, miután ezek a dolgok főleg a kancellártól függenek. Így állván a dolog, nem tanácsolhatok mást, minthogy forduljatok egy megokolt beadványban a tartományi rendekhez és kérjétek, hogy egyet közületek bocsássonak el, aki valamennyietek könyveit a lehető leggyorsabban elhozza, mert csak ebben az esetben lehet remény arra, hogy minden baj nélkül keresztüljönnek könyveitek“. Ezt a hirt az erdélyi főconsisztórium is megerősítette. Kérték tehát ez okból a magyar ifjak a theol. fakultást, hogy támogassa őket a gondnoknál úgy, hogy egyikük az időelőtti elutazásra engedélyt nyerjen s magával vihesse valamennyinek könyvét. A fakultás ebben semmi nehézséget nem lát s támogatja kérésüket, egyben bizonyítja, hogy egy bizonyos Deák nevezetű ifjú (Deák János Enyedről), aki az összesnek könyveivel kíván elutazni, tanulmányait dícséretesen végezte, úgyhogy ez az időelőtti elutazás, ha a gondnokok neki ezt megengedik, semmiképpen hátrányára nem szolgál. Gillissen Egyed, a fakultás dékánja, által jegyzett eme kérelem alapján a gondnokok „tekintetbe véve azt a nagy érdeket, mely nemcsak azoké a magyar diákoké, akik most a Staten Colegeben tanulnak, hanem a magyar hitsorsosoké is“, valamint azt az elismerést, melyet Deákról a fakultás kiállított, a kérést teljesítik, sőt, hogy semmi joghátránya ne legyen, a viaticumot is kiadni rendelik, minthogyha rendes idejét a kollégiumban már kitöltötte volna. A határozatot a régens veszi kézhez.¹¹⁷

1769 szept. 13-án felvételi vizsgát tesz újból két enyedi alumnus, *Benkő Sámuel* és *Szegedi József* az enyedi tanári kar ajánlásával¹¹⁸ és szept. 26-án fel is vették.

Közben a kolozsvári kollégium tanári kara is észretért és két növendékének hazatérte előtt 1770 január 28-iki levelében Csomós Mihály, Pataki Sámuel, Bodoki József és Szathmári Pap Mihály tanárok, mindnyájan volt leideni alumnusok, bocsánatot kérnek két alumnusuknak időelőtti elküldéseért s egyben kérik

¹¹⁷ Res. Cur. 1768 dec. 14.

¹¹⁸ Catal. fo. 82. a.

a gondnokokat, hogy Gyalai István és Gyöngyösi János elbocsátása után küldhessenek egy új alumnust. A gondnokok, miután megállapítják, hogy az 1768 máj. 31. és aug. 29. határozatukkal egybehangzó a kérés, azt teljesítik és megbízzák Schultens régenst, hogy a kolozsváriakat erről értesítse.¹¹⁹ Így érkezik meg 1770 júl. 1-én kelt ajánlólevéllel, amelyet a kollégium gondnoki állítottak ki, *Kiss Sándor* és tesz vizsgát szept. 11-én,¹²⁰ míg szept. 18-án fel is vétetik. Két év múlva megjönnek az enyediak, *Deák Péter* és *Szabó Sámuel* is,¹²¹ a tanári kar ajánlásával és 1772 szept. 23-án vizsgát téve,¹²² 28-án fel is vétetnek. 1773-ban a kolozsváriak azt kéri, hogy miután az 1768 aug. határozatban foglaltaknak eleget tettek, a jövőben most már ismét két alumnust küldhessenek. Mely kérést, ha Schultens jelentése ezzel egyezni fog, a gondnokok szívesen teljesítik.¹²³ Gyöngyösi ösztöndíja is tehát visszatérttetett azáltal, hogy három éven keresztül csak egy kolozsvári diák volt a Staten Collegeben.

Igy jöttek meg azután *Sófalvi József* és *Báthori György*, akiket a kolozsvári tanári kar ajánlott 1773 szept. 12-én kelt levélben, akik nov. 12-én vizsgát tettek,¹²⁴ 17-én pedig felvétettek. Ez időtől fogva azután többé nem foglalkoznak, sem a szenátusi, sem a gondnoki jegyzőkönyvek, ez utóbbiak csak egy esetben még, a Staten Collegebeli magyar ifjakkal. A most következő húsz éven át csend és béke honol, óraműszerű pontossággal jelennek meg és tűnnek el a színen Erdély alumnusai. A kép így talán egyhangú lesz, de rajza nem maradhat el, még ha csak nagy körvonalak is azok, amikben látjuk őket.

Az 1775. évben az enyediak válnak esedékessé, kiknek tanári kara *Sövényfalvi János* és *Nánási Istvánt* küldi ki és akik szept. 22-én vizsgát téve,¹²⁵ 28-án külön-külön admisszionálissal felvétettek. A következő évben pedig ismét kolozsváriak jönnek a tanári kar jún. 8-iki ajánlásával és pedig *Hári Dániel* és *Katona Imre*, kik 1776 okt. 26-án vizsgát tettek¹²⁶ és nov. 23-án külön mindegyik felvétettek.

Az 1777. év végén a Staten College magyarjai, úgy látszik, valamiképpen külsőleg is kifejezésre kívánták juttatni hálájukat azért, hogy a holland rendek által fenntartott kollégiumba felvétettek és ott tanulmányaikat folytathatják. Így született meg *Nánási István* *Pharus Hungarico-Batava, Leiden. 1777. c.* munkája. A nevezett 1778 elején arra kérte a gondnokokat, hogy művét, amelyet beadványában 1777-es évszámmal jelöl, az egyetem költségére nyomathassa ki. A gondnokok a kérést nem teljesítették,¹²⁷ mivel az a gyanújuk is támadt, hogy Nánási valami ajándékot várna tőlük, ami természetszerűleg növelte volna még a költségeket. Azonban a nevezett ifjú ennek dacára is kiadta és pedig nem lehetetlen, hogy mégis csak az egyetem költségén.

1778 júl. 10-én kelt ajánló levéllel érkeztek Leidenbe ismét enyediak, *Jancsó József* és *Szabó Pál*, kik szept. 25-én vizsgát téve,¹²⁸ okt. 2-án külön-külön admittáltattak. A kolozsvári kollégium 1779 május 6-án kelt ajánlásával pedig *Zay György* és *Török István* tettek vizsgát szept. 24-én,¹²⁹ minekelőtte már jún. 30-án kiállítottott részükre az admisszionális. 1781 okt. 2-án vizsgáztak *Kiss Mihály* és *Bodola János* az enyedi tanárok ajánlására, mint enyedi alumnusok.¹³⁰ 1782 szept. 27-én ugyanezen év júl. 1-én a kolozsvári tanárok részéről kiadott ajánló-

¹¹⁹ Res. Cur. 1770 márc. 12.

¹²⁰ Catal. fo. 82. b.

¹²¹ Egyik elődjük Szegedi József, már 1771-ben hazatért, mivel a gyulafehérvári kollégium hazahívta. Hazatérését a gondnokoktól 1771 febr. 1-iki ülésükön kérte, majd az ő utasításukra a Gecommitteerde Radenhez is fordult, kik ez év május 13-án megadták az engedélyt és vele a viaticumot.

¹²² Catal. fo. 84. a.

¹²³ Res. Cur. 1773 július 15.

¹²⁴ Catal. fo. 84. b.

¹²⁵ U. o. fo. 85. a.

¹²⁶ U. o. fo. 85. a.

¹²⁷ Res. Cur. 1778 febr. 2.

¹²⁸ Catal. fo. 85. b.

¹²⁹ U. o. fo. 86. a.

¹³⁰ U. o. fo. 87. b.

sorokkal pedig *Erdélyi Sámuel* és *Pánczél Pál*.¹³¹ 1784 nov. 13-án *Ferenzi Ferenc* és *Miskolczi Ferenc* enyediék az ottani tanári kar ajánlásával.¹³² 1785 jún. 4-én a kolozsvári tanári kar részéről adott ajánlással *Szombati Pál* és *Incze Sámuel* ugyanez év okt. 9-én.¹³³ 1787 okt. 27-én az enyedi kollégium részéről *Szegedi Sámuel* és *Bodola István*,¹³⁴ akik dec. 6-án admittáltattak.

1788 május 1-én kelt, a tanári kar részéről adott ajánlólevéllel nov. 8-án vizsgáztak¹³⁵ *Szilágyi Ferenc* és *Polgári Márton* Kolozsvárról és nov. 19-én felvétettek. Csak egyedül érkezett és tett vizsgát *Kolozsvári István* az enyedi tanárok ajánlásával 1790 okt. 30-án¹³⁶ és nov. 4-én felvétetett. 1791 nov. 12-én¹³⁷ vizsgáztak *Ábrám János* és *Szász Ferenc* a kolozsvári tanári kar által ez év aug. 1-én elbocsátva, továbbá Kolozsvári később érkezett társa *Enyedről Molnár Imre*, kik körülbelül mindnyájan nov. 28-án admittáltattak. Az utolsó magyar alumnusok a leideni Staten Collegeben, mint ahogy oda valamikor legelsőként jutottak be, voltak azután *Herepei László* és *Orbán Péter*, akik az enyedi tanári kar részéről kiadott ajánlólevéllel 1793 okt. 26-án tettek vizsgát.¹³⁸ A közben válságosra fordult európai politikai helyzet számlájára kell írunk nyilván, hogy az 1795-ben esedékes kolozsvári, 1796-ban pedig az enyedi alumnusok már nem jöttek meg, viszont 1801 június 1-én kelt gondnoki határozattal a Staten College maga is megszűnt s amikor a XIX. század elején a restauráció után a Staten College rendszere helyébe a holland kormány az úgynevezett birodalmi ösztöndíjakat (rijksbeurzen) alapította, nem volt senki az illetékesek közül, aki emlékezett, vagy emlékeztette volna a hollandokat arra, hogy ezek az alumneumok magyar theologus ifjak nevelésére is szolgáltak még csak húsz évvel annakelőtte is. Így zárult le egy érdekes fejezete a magyar és holland kultúrtörténetnek.

Miklós Ödön.

PUBLIKÁCIÓ.

Keresztési József' akadémiai utazása' a' külszországokban. (Autobiographiából.)

(Folytatás.)

4. Sokféle kővé lett dolgok. sok Stella Marinák, Tengeri pókok. igen nagy rákok mind a' Thékában, mind felaggatva. Mindenféle vízi állatok. Spiritusban sokféle színű és nagyságú kigyók, soknak a' szája ki van petzkelve. Gyíkokat, Békákat &c. itt láthattz.

Ezen Kamarában van mesterségesen elkészítve egy rettentő tsuda állat *Hippopotamus* egy kis borjával edjött. Nagyságára temérdekebb a' nagy Bialnál, a' feje, mint másfél akós hordó, a' fülei rövidek, a' szemei nem nagyok. Felette nagy és vastag, tsonka két agyara áll ki, mellyek egymáshoz egy könyöknyire vágnak. Alol van 4 foga. a' két középső felette hosszú, majd egy araszt. Négy lába felette vastag, de rövid u. m.: másfél araszt. A' farka merő, nem hosszú; a' bőri fekete, szőr nélkül való. Néhol 3 ujnynál vastagabb. A' háta igen széles. Áll ez egy fatáblán, az első lábánál egy réz táblatskán ezen írást lehet olvasni:

Aspice mirandum solerti lumine monstrum
 Numinis excellens Omnipotentis opus.
 Quod veluti taurus gramen depascit in agris,
 Nec minus in Nili vivere fertur aquis.
 Cui tergis validis non est penetrabile telis,
 Inferius Lucà nec gravitate Bove est.
 Pinxerat hoc Jobus patiens. I turba profana
 Codicibusque Sacris discite haberè fidem.
 Quod aliis impossibile visum, hoc perita
 ars Klöcknéri reddidit possibile. Tacete
 momi Hippopotami, praeparatum felici cum
 successu oculis se sistit vestris. Gratulor tibi
 id a' te factum; et dum Herculeo certe
 labore, hoc opus aere perennius composuisti,
 nomen ac laus Klöcknéri, etiam mortem,
 si tandem occumbis, permanebunt.
 Manu gratulabundà pauca haec adposuit
 J. Schmidt. M. D.

Ezen alól egy kevéssel:

Praeparatum hoc, manu mea confeci
 Amstelodami Ao. MDCCLXXXV. d. 22. May
 J. C. Klöckner Med. Doct.

5. Mindenféle drágakövek, Petrificatumok, Csigák, halak, kigyók sokasága. Van ott két

¹³¹ U. o. fo. 88. a.

¹³² U. o. fo. 88. b.

¹³³ U. o. fo. 89. a.

¹³⁴ U. o. fo. 90. a.

¹³⁵ U. o. fo. 90. b.

¹³⁶ U. o. fo. 91. a.

¹³⁷ U. o. fo. 91. b., 92. a.

¹³⁸ U. o. fo. 92. b.

Indiai tekergős, nem igen nagy szép fehér tsiga, egyik 200, másik 100 aranyos, Belgául Windkelper. Egy kis Czethal embrio spirítusban. Monoceros hal, hegyes szarva, mellyel a' hajókat elrontja, a' czethalat is megöli. Igen nagy Kígyó bőrök, mind kifeszítve, mind öszvehajtogatva. A' Kamara közepin egy őz, mintha eleven volna. e' körül mindenféle tsigák, nagyok, kitsinyek, minden színűek. Egy igen mesterséges emberfő viaszból, mintha anatómia alatt volna. Spiritusban sokféle gyermekek, kivált egy 7 esztendőös Leány feje mintha eleven volna. Mindenféle színű márványok; Drágakövek. Hiacint setét veres. Rubint narany szín. Topasius 12 font. Iaspis 28 f. Természeti Kristály felette nagy. Gyémánt mind pallérozva, mind természeti. Mindenféle ón. Kővé vált halak; sas feje, ember tetemei. Arbor Zelanica vagy Hercoracea igen büdös. etc.

6. Többnyire 4 lábú állatok. Hat hetes Elefánt. Bubalus Silvestris de Capite Bonae Spei; nagy vastag, görbe szarvai; szakállá van, illyet Pesten elevent láttam. Basiliscus. 8 lábú, 2 farú, egy fejű Űrge. Tapier nagy Tengeri állat. Rhinoceros. mind megtöltve, mind csak a' feje, az órán van a' szarva. Tengeri kutya, kettős a' farka, fele hal. Caphoam Malagai. Castor. Tigris de Capite Bonae Spei. Pardutz. Sárkán bőr. Linx. Tsuda tövisses disznó. Bezoár állat. Torpedó hal. Mindenféle tsuda majmok; nagy farkúak, kurták, ketske — medve — matska — kutya majmok. Repülő szárnyas matska. Egy igen régi Egyiptomi Mumia bal'samummal megtsinálva és bekötözve. Ennek most is jó szaga vagyon. Olyan, mint az Egyiptomi bálványokat festik a' Sarcophagus.

7. Itt többnyire mind madarak és azoknak tojásaik vagynak. Pellikán nagyobb az Hattyúnál, éppen olyan mint a' Gődény, nagy hólyag a' torka alatt. Haltzion mint egy Galamb, hamuszín. Lilith. Ésa. 34:14. Casuár nagy, nem tolla, hanem szőri van. Paradies Vogel, felette szép kis madár, a' farka 2 arasztnál is hosszabb. Strutz. Mindenféle Pávák, fejr is, olyan is, mellynek bokréta helyett kő van a' fején. Mindenféle rétzék, olyak is, melyeknek farkok legyező forma. Fejr fetske. Koronás madár. Vagynak itt oly apró madarkák is, mint egy galambtojás, fészkeik, tojásaik igen kitsiny. Egy nagy Strutztojásból most búvik ki a' Strutz. Vagynak itt kivált olly madarak, mellyek nem Europaiak, zöld, kék, veres, sárگا és minden színűek a' magok tollaikban tsudálatosan. Ezen Kamara közepin vagyon üveg alatt egy nagy Majom Oran-Gutáng egy páltzát tart. Ezen állat közelit legjobban az emberhez.

Valójában lehet álmélkodni a' Teremtő böltsességén, a' ki a' Természetet így jádzoztatja az Állatoknak formálásában. Mind ezeket inkább lehet tsudálni, mint leírni. A' ki illyeneket nem lát, még tsak nem is tudja, gondolni, mi vagyon e' Világon. Eljövén ezen drága Cabinetből, tettzett ezen Versel megtisztelni:

Hic quidquid rari rerum natura creavit,
Quod mentem rapiat, lumina pascat,
habes.)

II. Az Aulához közel a' Parádé—Platz. Igen szép és nagy fákkal körülvett hely. Itt minden nap 11 órakor a' Katonák musikával megjelennek, exerceáltatnak. Ezek pedig válogatott szép és magas legények mind lovon mind gyalog. A' Prinzet is itt majd minden nap lehet látni. E' körül igen szép Paloták vagynak.

III. Igen sok és pompás közönséges paloták vagynak Hágában, mint a' többek közt:

a) Az Aulához közel egy nagy Ház, mellyen némelly Arausioni Fejedelmek képjeik láttatnak, ú. m.: Vilhelmus, Philippus, Mauritius és Fredericus képjeik.

b) Ezzel tsaknem által ellenben más Palota, mellyen Ceres nagyobb részént mezítelen a' Sarlójával. Alatta ezen sententia: Vt se mentem feceris ita et metes.

c) A' Császár Követje Háza, régi 4 Contignatiós épület, rajta vagyon a' Prudentia és és Fortitudo statúája.

d) Vagynak itt sok vallású emberek Templomai, de a' más Házaktól meg nem lehet esmérni. Voltam 4 Pápista Templomban. Nevezetesen a' Spanyol Követéében, az hol egy különös helyen maga is veres aranyos ruhában jelen volt Feleségével és gyermekeivel.

e) Az Armamentarium, ahol a' Ágyúkat is öntik, fényes épület. A' Frontispiciumnán ezen Symbolum:

Vigilate Deo confidentes

Pacis obtinendae et conservandae caussa.
Invictissimi et Praepotentes D. D. Hollandiae Vest-Frisiaequae Ordines, hoc Armamentarium tormentis bellicis fundendis aedificari curaverunt
Jacto primo Lapide a' Joh. Elman Filio
d. 24. Aug. A. M. DCLXV.

Itten lehet látni felette nagy Katlanokat és Ágyú formákat.

f) A' Falu Háza szép tornyos régi palota. A' Sallé alabastromból van kirakva. A' Iustitia és Prudentia alatt:

Felix, quem faciunt aliena pericula cautum.
A' végin holmi apróbb Státuák alatt: *Ne Jupiter quidem omnibus,* ezen alól a' Város Symboluma: *Vigilate Deo confidentes.* Hága tzmere; kígyót tartó Gólya.

IV. Ezen Ház mellett vagyon az Hágai igen nagy Templom, mellette lévő magas Tornjával. Mellyben a' sok Monumentumok közül tsak kettőt jegyzek meg.

A' Chorusban vagyon Jacobus Vasse-naer Amirálé. mellyhez hasonló - nints Belgiumban a' Printzen kívül. Nagy Márvány Oszlopok alatt talpon fegyveresen áll maga. Az háta megett egy nagy Sas repül, melly az Victoriát viszi a' hátán. Jobb kéz felől egy gyermek az Amirál tzímerét tartja; más balfelől egy Laurus koronát. A' Monumentum 4 szegletin 4 szép Státua: Fortitudo, Sapientia, Vigilantia, Fidelitas.

(Folyt. köv.)

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A „Mortalium animus“ e. pápai enciklika ügye.

Történeti előzmények és háttér.

A hődmezővásárhelyieknek ebben az ó templomában, amelynek alapjai, hitvalló ősök keze rakta le s amelynek falai körül áldott emlékü munkásaink nyugosznak, ezekben a napokban sokszor tekintett fel szívünk a hit örökkévalóságba nyíló ablakán át a mennyei hajlékok felé, ahol örök közösségben az Atyával és Szentlélekkel él és uralkodik a mi Úrunk Jézus Krisztus. De szinte alig tudunk elképzelni nagyobb, tágasabb és csodálatosabb ablakot, amely átfogóbb pillantást nyújtana a Krisztus élő, ható lelkének ma, itt a földön, köztünk való jelentkezésére, mint amelyet témánk nyújt, t. i. az oekumenikus mozgalom, amelyre vonatkozólag ex cathedra nyilatkozott és tett rendelkezést a római katolikusokra nézve a pápa, XI. Pius. Ez az ünnepélyes nyilatkozat és rendelkezés az 1928 január 6-iki *Mortalium Animus* c. bulla. A történeti előzmények és a háttér megrajzolása lesz feladatomban. A tárgy széleskörűségével szemben legyen szabad jóelőre igényelnem az elnézést, hogy teljességre mégcsak nem is törekedhetem.

Az oekumenikus mozgalom (Söderblom upsalai érsek többször írja, hogy ezt a kitélt először a svédek kezdték alkalmazni) az *oikouménē*, az orbis terrarum, a földkereksége összes ker. egyházai közt akar közeledést, megértést, egységet létesíteni. Hadd jegyezzem meg, hogy legmélyebb lelkű képviselőinek véleménye szerint nem régi formájú uniót, reuniót, föderációt, kompromisszumot vagy synkretizmust akar, hanem igazi mély, szent, lelki egységet, — becsület, egyenes, elutasíthatatlan és kikerülhetetlen következményeként annak, amiről minden keresztyén és minden ker. egyház vallást tesz az Apostolicumban, hogy: hiszek egy közösséges, keresztyén anyaszentegyházat. Ez a mozgalom nemcsak a keresztyénség közel kétezeréves történetét vonultatja el legalább egy szempillantásban előttünk, az élő és érvényesülő, a hús- és vértörténetet, amely megköt, sziklakemény megadottságok elé állít, századok mosta medrek áthághatatlan mélyét tárja fel: és nemcsak azt a kötelezettséget rója ránk, hogy felmutassuk, vagy legalább is folyton magunk előtt tartjuk, hogy milyen lélek hatja át a föld valamennyi egyházát, hanem a legközelebbi jövő tenni-valóit illetőleg odaállít az élő Isten elé, hogy összetört, véres világunk ijesztő romjai, szörnyű szakadécai közt, amikor kiderült, hogy gyökereik rendültek meg világunk alapjai, ismerjük meg, hogy mi az Ő akarata s mi ad a mi jelenvaló világunk nyomorúságai közt megváltást nekünk, égető kérdéseinknek, sőt Krisztus missziói parancsára te-

kintve, a keresztyénségen kívül is, minden emberi léleknek.

Nyilvánvaló, hogy a mai keresztyén lélek szárnyaló hitének, profétikus lendületének, ethikai komolyságának, kikerülhetetlen felelősségtudatának és Istentől való megragadottságának tetőpontját az oekumenikus mozgalomban éri el. Itt formálódik, ha, halk kezdetekben is, a jövő. Ma itt dobban meg a legerőteljesebben Krisztus evangéliumának szíve.

De mindez csak kívülről való tekintése a mozgalomnak.

Gondolnunk kell az Úr parancsára is. Azt mondja Söderblom, hogy ki merne szólni a Krisztus egyháza egységéről, anélkül, hogy el ne merülne az Úr főpapi imádságának mélységeibe s ne engedné annak szavait és lelkét magára hatni? Különösen gondol ezekre az ígéretekre: „Hogy mindnyájan egyek legyenek; amint te én bennem, Atyám és én te benned, hogy ők is egyek legyenek; hogy ők is egyek legyenek mi bennünk; hogy elhigvyje a világ, hogy te küldtél engemet.“ (János ev. 17, 21.) Ezek az ígék szerte hármat tartalmaznak. 1. Krisztus tanítványainak egygyé kell lenniök; 2. jelentik, hogy hol kell egygyé lenniök, t. i. az Atyában és Fiúban; 3. megmondják, hogy miért kell egygyé lenniök; hogy ugyanis a világ elhigvyje hogy Krisztust Isten küldötte. (N. Söderblom, *Einigung der Christenheit*, német fordítás P. Katz-tól, 1. l.)

*

A keresztyénség kezdetekor oekumenikus irányú. Az első keresztyénségben a hívők közössége az egy Lélek birtoka által összekötve élte a testvériség, a tisztaság és szeretet életét. Nemcsak Pál él a Krisztusban és Krisztus ő benne, hanem Krisztusban az összes hívők szép renddel egygyé szerkesztednek össze, a Krisztus testévé, mint az ő testének tagjai. A jánosi iratok csodás szavakat tudnak mondani. Mondják: léssen egy nyáj és egy pásztor.

A katholicitás, az egyetemesség igényével lépnek fel azok az egymástól különböző, nagy közösségek, amelyekben az evangélium más és más megragadásáról van szó.

A keleti keresztyénség a bölcselelő görög szellemnek megfelelőleg, amelyben először nyitja fel szemét az európai gondolkodás, Isten emberré létele tanában ragadta meg az evangéliumot. Most már közzismert, hogy a trinitas-tan és a christologiai dogma nem más, mint az evangélium a görög szellem tükrében. A keleti egyház mysteriosus kultuszában is ezt a megismerést dramatizálja. S hogy milyen nagyot alkotott a görög szellem itt, mérlelgethető azon, hogy mindmáig összetörte magát, aki ez ősmegállapításokat

mellőzni akarta. Az orthodox keresztyénség megszentelt formákban és formulákban védi, óvja, őrzi az isteni, romolhatatlan életet.

A latin keresztyénség a világot leigázó és uralma alá hajtó római szellemet tükrözi az evangélium megragadásában. Beszervezi az evangéliumot a külső, látható egyház, a földi istenországa keretei közé, amelyben szerinte az élő Krisztus hat és uralkodik az ő helytartója Péter és az ő utódai, a pápák által. S e hatalmas szervezetben ott él egy világ gazdagsága, sokfélesége, teljessége, ellentétessége és csodálatossága, a complexio oppositorum dús változata. Az már igaz s számmal, statisztikával, történelemmel igazolható, hogy a vallástörténet eddig nem ismert a római katolicizmusnál nagyobb összefoglaló közösséget. Világos, hogy „nemcsak hatalmi törekvés, szentek tisztelete és jezsuitizmus van benne“ (Söderblom, Religionsproblemet inom Katolicism och Protestantism, idézve Heiler, Der Katholicismus, seine Idee und seine Erscheinung, VI. l.). Bizonyos, hogy synkretisztikus vallás. Heiler leírta, hogy „hét egészen különböző vallástypus van a római katolicizmusban imponáló egységgé összefűzve: a primitív népvallás, a merev törvényvallás, a politikai-jogi vallás, a racionális theologiai vallás, az esoterikus mysteriumvallás, az evangéliumi üdvvallás és a sublimis mystika“ (Heiler, Der Katholicismus, 11. l.).

Mivel az izlam árja, mint feltartóztathatlan özönvíz elborította a keresztyén keletet, Jeruzsálemben, Antióchiában és Alexandriában csak a kövek alatti élete maradt meg a keresztyénségnek, Európa, közelebbről annak nyugati része, Rómától vette át a keresztyénséget, most már mint tanban, szertartásban és egyházalkotmányban szilárd formák közt áthagyományozott szöve্দményt, mint az üdv természetfölöttileg organizált rendjét, amely előtt térdet, fejet kell hajtani.

Róma azután a népek nagy nevelője lett. Dicsősége, hogy felnevelte gyermekeit. Így a germán óriás, Luther Márton, felfedezi, hogy az evangélium nem szertartás, nem szent cselekmények halmaza, nem szervezet és hierarchia, hanem örvendetes üzenet; a Krisztusban lett kegyelem, bűnbocsánat és üdvösség: bűn és halál dacára a Krisztusban elrejtett örök élet. A keresztyénségben a lényeg nem a tan, mégha mesteri szellem alkotása is az, nem az intézmény és szervezet, mégha a lélekvezetés és a lelkek feletti uralom bámulatos tökélyét mutatja is fel, a keresztyénség lényege a hit, a szív bizodalma a Krisztus által kegyelmes Istenben.

A világ többé nem feledhette el ezt a felfedezést, amit Luther Márton tett. Ennek három nagy jelentőségű következménye lett.

1. A római katolicizmus életében látva magát veszélyeztetve, mert Luther páraftan evangéliumi katolicitással a maga ügyét Isten és az egyetemes keresztyénség ügyének tartotta, a jezsuitizmusban pusztfító harcot kezdett az evangéliumiak ellen:

2. A reformáció evangéliumi hite világ-szervező erőt nyert a Lutherrel kongeniális

Kálvinban, aki a lutheri boldog megvigasztalódás tűrő hitét az aktivitás és heroizmus vallásává tette s szellemét a román, angol-szász és más népekre is kiterjesztette.

3. A reformációban megismert személyes üdvtapasztalásból kiinduló lelkiismereti szabadság hatása alatt főleg a vallásháborúk után, amikor már hatott a felvilágosodás türelmességet parancsoló szava, a pietizmus és réveil-mozgalmak eleven életet szülő hatalma, a politikai demokrácia emberi joga stb., kialakul a szekták egyházainak és a szabadegyházaknak egész sora.

A római katolicizmus egyetemes igényeiből nem enged. Az 1302-iki Unam Sanctam bulla szavát („subesse pontifici Romano omnino esse de necessitate salutis“) — göggel és dölyffel fenntartotta. A tridenti zsinat tanmegállapításával, az ellenreformáció minden borzalmával, a csalathatalmansági tan, következetes kiépítése annak a rendszernek, amely hideg haraggal és dermedt gyűlölettel képviseli a merev exclusivitást. De kialakult egy másik világegyház is. A kálvinizmus és anabaptizmus hatása alatt vallásos forradalmon ment át a XVII. században Anglia is, amelynek eredménye az lett, hogy átmeneti megrendülés után a Stuartok erős katolicizmusa és erős abszolutizmusa s más okok folytán megnyerte valódi képét az anglikán egyház, amely nem protestáns egyház, hanem Rómától elszakadt s a reformáció gondolatának hatása alá került katolikus egyház. A keleti keresztyénség, az orthodox egyház nagy összezsugorodása mellett, amikor legnagyobb területe, Oroszország a bolsevizmus tüzes kemencéjében ég, élesen érvényesül ez egyház világegyház jellege. 1920-ban tartott egyetemes gyűlésén, a canterbury érsek palotájában tartott ülésen jelen volt 252 püspök, közöttük 52 az Amerikai Egyesült Államokból és Kanadából, 23 Afrikából, Ausztráliából és Indiából, egy született hindusztán is. Felhívása az összes keresztyénekhez nagyon fontos. Azt kívánja, hogy mindnyájan egyesüljenek, mert az „egység nem utópia, nem szép álom, hanem sürgető szükségesség. Az egységet nem kell megteremtteni, hanem szervezni és láthatóvá tenni. Az egy test tagjainak közössége fennáll. Az Isten és nem az emberek műve. Nekünk csak fel kell fedezni és erőit felszabadítani.“

De Isten más úton is érleli a történet gyümölcseit. A harc, a küzdelem, a szenvedés, amit az ő gyermekei az evangéliumért viselnek, áldásokat szül. Úgy látszott és azt hirdették, hogy a protestantizmus felekezeteiben porlik szét. Vigasztalannak tűnt fel a helyzet. Németországban van 1918-ban, a politikai összeomlaskor 28 tartományi egyház. Északamerikában a presbiterianusok 10, a reformátusok 4, a melhodisták körülbelül 20, a mennoniták 16 egyházra oszlanak, a lutheránusok annyira, ahány európai nem zetből kiszármaztak. Amerikában van 206 felekezet, amely 43 nyelven tart istentiszteletet.

De más oldala is van a képnek. Az a vakmerő igazságérzet, az evangéliumnak az

a szenvedélyes szeretete, amely a szabad-egyházak és szekták képviselőit áthatotta; a német theologia kétszázestendős nagyszerű munkája; a külmisszió hatalmas szava, amely elválasztja az evangéliumot az egyházaktól, a kultúrától, a teológiától, a vilázó felekezeteiktől, a politikai és gazdasági tendenciáktól: a segítő, mentő, szolgáló szeretet hősies szelleme, amely a nyugati kereszténységben a belmisszióban felébredt, a századok tagok közt Istenben megszentelt munkára való egyesülést indított meg.

Az egységet előkészítő törekvések egész sora indul meg. Ezeknek áttekintése a történeti és némileg a logikai rend szerint a következő:

I. Nem egyházi, hanem szabad egységmozgalmak keletkeznek, főleg a keresztény gyakorlati munka nemzetközi szerveit alkotva meg.

II. Keresztülmegy a nemzeti egyházak körében a nagyobb tömörülés szövetségek kötése által.

III. Világszövetségeket alkotnak az ugyan azon felekezetű egyházak.

IV. Megindul a kísérlet az összes keresztény egyházaknak az egyes egyházak keretein felüli világegységbe kapcsolására.¹

I. A nem egyházi egységmozgalmak élén az *Evangéltiumi Alliance* (Evangelical Alliance). Skóciából indult ki. Azok voltak a megindítói, akik úgy érezték, hogy a patronátus kérdésében előállt egyházi szakadás élőhitű keresztény embereket nem választhat el egymástól („egyházilag elváltak” „kereszténységben egyesültek”). A szorosabb kapcsolat létesítésére 1845-ben jelent meg a felhívás, amely különösen Angliában nagy visszhangra talált. Az előkészítő tanácskozás. 1845 okt. 3-án 20 egyházból 215 résztvevő gyűlt össze. A megalakulás megtörtént 1846 aug. 19—szept. 3-án. 921 résztvevő volt jelen a föld minden részéből. Ez az alakulat kifejezetten nem egyházak, hanem egyes keresztények szövetsége (I. Schiele, Rel. in G. u. G. I. k. 365. l.). Az evangéliumi alliance mellé lépett aztán, azt lassanként elhomályosítva, a meghatározott célú szabad munkaszervezetek nemzetközi gyűlése és kapcsolata. Ezek ugyan további tagozódást is jelentenek, de az egyes területeken végzett evangéliumi munka szolidaritása világszerte nyilvánvalóvá lesz és az eredmények egyre nagyobbak.

Felsőzör jelenik itt meg a *külmisszió*, amely 1860-ban Liverpoolban, 1888-ban Londonban, 1900-ban Newyorkban tartott konferenciákat, amelyek nagymértékben hozzájárultak a protestantizmusban levő oekumenizmus elősegítéséhez. Különös jelentőségű lett

az 1910. évi *edinburgi világkonferencia*, melynek szervezésénél a kontinentális missziói konferencia (alapított 1866-ban Brémában) tapasztalatai is érvényesültek. A konferencia kiküldött egy bizottságot a célból, hogy a világ minden misszióját összefoglaló organizációt teremtsen. Lapja a *Review of Mission* (Missziói Szemle). És kiküldte fáradhatatlan tevékenységű titkárát, *Mott Jánost* 1912—13-ban szervező útra Indiába, Japánba és Kinába, majd újra 1924-ben ismét keletre. A világháború megpróbáltatására nem volt még megérve az alakulat. A németeket csalódás érte. De 1920-ban Cransban nemzetközi missziói tanács alakulását határozták el, amely 1921-ben Lake Mahonkban már ülést tartott. Ez évi világgyűlése Jeruzsálemben volt. Tartott márc. 24-től április 8-ig az Olajfák hegyén.

A mozgalom főüggyvivője, *Mott János* (szül. 1865-ben), a *Keresztény diákok világszövetségének* titkára. Székhelyes jelszóval indult meg a szövetség: A világ evangélizálása ebben a generációban. Hatalmas illusztráció ez az alakulat az amerikai kereszténység merész célkitűzése és duzzasztó tettvágya mellett. Megalakult 1895-ben Wadstenában, Svédországban.

Kinőtt ez a szövetség a *Ker. ifjúsági egyesületből*, amelynek központja Genfben székel, de főterülete Északamerika.

Még két, az ifjúságot szolgáló, nemzetközi egységre törekvő fontos szervezetet kell megemlíteni. Az egyik a *Vasárnapi iskolák világszövetsége*, amely a vasárnapi iskolákat mindenütt erőteljes szervező teszi az egyházi élet fellendüléséhez (e nyáron ismét világgyűlése volt Los Angelesban); a másik a *Határozott kereszténységre törekvő világszövetsége* (Joung people society of christian endeavor). 1881-ből. Alapítója *Clark*. „Célja, hogy mindenik tagja abban az egyházban, amelynek híve, megmaradjon, de egyúttal az összes evangéliumi egyházak gyermekei közt a közösséget nemzetközi konferenciákkal ápolja.” (Rel. in G. u. G. III. k. 320. l.) Nem mellőzhető két, a nemzetközi egyházi életre fontos törekvés. Az egyik az Igét nyújtja minden népnek és egyháznak, ez a *Brit és külföldi bibliatársulat* Londonban 1803-ból, a másik az a mozgalom, amelyben a ker. szeretetmunka legszebb virága nyílt ki, ez a *Fliedner* által alapított *Diakonissza anyaházak generalis konferenciája* minden negyedik évben Kaiserswerthben. Eppen a pápai bulla miatt *A vallási liberálisok nemzetközi kongresszusa*, amely először 1900-ban Bostonban ülésezett. 1910-iki *berlini* gyűlésén brahmánok, sikhek, muszlimok, buddhisták, liberális protestánsokkal és modernista katolikusokkal gyűléseztek.

Új alakulat az 1923 május hó 24-én Berlin—Steglitz-ben alapított *Nemzetközi egyesület a prof. védelmére*, amely először Harlemben ülésezett. 1926-ban Drezdában. Ez év októberében Budapesten és Debrecenben.

1923-ban alapított a *Belmisszió és Diakonia nemzetközi szövetsége*. Ez év nyarán volt Kölnben az első *Nemzetközi Ker. Sajtó-kongresszus* magyar református résztvevők

¹ Az egység útjának ez a menete az egész vázlatos áttekintéssel D. A. W. *Schreiber*, der Weltprotestantismus auf dem Wege zur Einheit c. cikke (megjelent a *Neue Christeterpe*, Halle, C. Ed. Müllers Verlagsbuchhandlung 1926-iki évfolyamában) ugyanazon szerző *Der Protestantismus und die kirchlichen Einheitsbestrebungen* (megjelent *Schenkel*, der Protestantismus der Gegenwart c. művében) és *Nathan Söderblom*, Einigung der Christenheit (német fordítása a P. Katz-tól; E. Müllers Verlag, Halle) c. műve s az ismert encyklopédiák, különösen *Schiele-Zscharnack* Religion in Gesch. u. Gegenwart stb. után van átdolgozva.

közreműködésével. A ker. egyházi határokat átlépik az egyes internacionális egyesületek, mint aminők: *Egyesület az alkohol elleni küzdelemre*; *Európai kivándorlók és a primitív fajok védelmének nemzetközi egyesülete*. — A *Vörös-Kereszt* hármennyire humanitárius intézmény, a nevével rámutat az eredetére. Ezeket a mozgalmakat rendszeresen nagy személyiségek indítják meg és szervezik. Majd túlhágják ezek az országok és egyházak határait. Ilyen módon az egyházak is nemzeti izoláltságukból kilépnek és nemzetközi összeköttetések létesülnek.

II. *Nemzeti egyházak szövetsége*. Az európai északi országokban erre nem volt szükség. Norvégiában a római katholicizmus a lakosság egyezreléke. A svéd, dán, finn, eszt, lett lutheránus egyház népegyház, amely majdnem az egész lakosságot átfogja.

Németországban 1922-ben, a wittenbergi templomban Luther és Melancthon sírján megalakult a Német ev. egyházak szövetsége. Keresztülment az, amit 400 év nem tudott elérni. *Svájcban* régiebb kezdetek után 1920-ból való a Svájci ev. egyházszövetség. *Franciaországban* 1918-ban alakult Franciaország prot. egyházainak szövetsége. — *Spanyolországban* 1923-ban kapcsolódtak össze a kis prot. alakulatok. Az *osztrák-magyar monarchia* ú. n. utódállamaiban kínos és zavaros a helyzet. A szétszakított magyar református egyházak föderációjának megkötését politikai szempontokból akadályozzák a kis entente féltékeny országai. Itt még csak tervekről beszélhetünk.

Angliában 1920-ban történt kísérlet az anglikán egyház és a szabad egyházak egyesítésére. Amerikában az 1905-ből, ill. 1909-ből való a Krisztus egyházainak szövetség-tanácsa (Federal council of the churches of Christ in America) 28 egyházzal. Ez a református színezetű egyházak képviselője. — Mellette van a *Nemzeti lutheránus tanács* (National Lutheran Council). *Kanadában* 1925-ben három egyház, a methodista, presbiteriánus és independens nem egyházi szövetséget kötött, hanem egy egyházzá alakult.

III. *Az egyfelekezettűek világszövetsége*. A legelső itt az anglikán egyház világszövetsége, amely 1867 óta tartja üléseit a canterbury érsek palotájában. Már említettük ezt az alakulatot. *Dibelius* joggal mondja róla: „Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az *anglikán egyház világegyháza*. Szervezete nemcsak Nagybritanniára terjed s a gyarmatterületekre és az angolul beszélő országokra, mint pl. az Amerikai Egyesült Államokra. Hanem püspökségei vannak Kínában, Japánban és Koreában, Délamerikában, Madagaszkár szigetén és Perzsiában. Mintegy 136 püspöki széke áll fenn Nagybritannián kívül... Az anglikán egyház nem ok nélkül érzi magát Krisztus egyetlen egyháza olyan világot átölelő tagjának, mint amilyen a római kath. egyháza” (*Dibelius*, Das kirchliche und religiöse Leben in England und Schotland, 73. l., *Schenkel*, Der Prot. der Gegenwart-jában). 1920-iki felhívására az angol szabadegyházak testvéri szívvel feleltek. Hajlandók voltak

az egyesülés alapjai meggondolására. Az anglikán egyház a püspöki ordinációt követelte, amit ezek nem fogadhattak el.

Református színezetű a következő négy nagy egyházi szövetség:

1. A presbiteri világszövetség 1875-ből. Keleti ága 1927-ben Budapesten ülésezett.

2. Az oekumenikus methodista konferencia 1881-ből.

3. A kongregacionalisták vagy independentek nemzetközi tanácsa 1891-ből.

4. A baptista világszövetség.

Legkésőbb a lutheránusok kötöttek internacionális szövetséget. 1923-ból való a *Lutheránus világkonferencia*. Kinőtt az *Ev. luth. konferenciából* és az *Amerikai nemzeti luth. tanácsból*.

IV. *A keresztyén egységnek az egyházak keretein felülálló világmozgalmi*.

1. *Az Európai központi egyházi segélyakció* (Zentralstelle für kirchliche Hilfsaktionen). Szülte a középeurópai egyházak szörnyű nyomora, amelybe a háború pusztítása taszította ezeket. Az amerikai protestantizmus vállalta elsősorban a segélyezés áldozatát. A segélyezésben rendet kellett teremteni. A szervezkedést erőteljesen és odaadással *Keller Adolf* sürgette. 1922-ben a kopenhágai gyűlésen 10 országból 72 hivatalos képviselő 37 egyházat, vagy egyházszövetséget képviselt. Ez az alakulat tünteti fel először az európai protestantizmus bizonyos egységét és a világprotestantizmus egymásért való felelőssége tudatát. A nyomor az egyházakat közelhozta egymáshoz és nagyszerű áldozatkészségre ihlette. A Zentralstelle Zürichben állítattott fel. Svédország megindító „samaritanus ajándéka” Németországnak 525,873 koronát juttatott. 1922—1925 ápriliséig Zürichbe 1.162,662 frank gyűlt be.

2. *Az egyházak keretein felül áll az a Világszövetség*, amely az egyházakkal akarja szolgálni a nemzetek közt a barátságos viszonyt (Weltbund für Freundschaftsarbeit der Kirchen). Magyar neve: Nemzetközi Jóbarátság Egyházi Világszövetsége. Már 1907-ben, mikor a hágai konferencia ülésezett a nemzetközi döntőbíróóságok felállítására érdekében, különböző egyházak képviselői memorandumot juttattak el a hágai konferenciához, amelyben az egyházak kötelessége gyanánt jelentették ki, hogy a nemzetközi kérdések nem fegyveres, hanem békés megoldását elősegítsék. Az egyházak eddigi tartózkodó magatartásának okául azt hozzák fel, hogy még egymás közt is hiányoztak az egyházakra nézve az összeköttetés alkalmi. Tekintettel az Anglia és Németország között növekvő ellentétre, német és angol egyházi férfiak kölcsönös látogatása után. 1908—09-ben megalakult a bizottság Nagybritannia és Németország közt a barátságos viszony ápolására. Az angol bizottságnak a canterbury érsek elnöklése alatt 1200 tagja volt (lapja a Peacemaker, később a Goodwill). A német bizottság 4000 tagot számlált. Lapja lett az Eiche. Amerikában Krisztus egyházainak szövetség-tanácsa kezdetlől fogva a békemozgalom szolgálatába szegődött. Hirdették, hogy az egyházak összekap

csolódása nélkülözhetetlen előfeltétel arra, hogy a közvéleményt a nemzetközi összeütközések békés megoldására hangolják.

A svájci egyházi konferencia szintén intézett felhívást a világ összes ker. egyházaival, hogy dolgozzanak a háború kiküszöbölése mellett. Ezek a hangok nem igen találtak meghallgatásra. De a svájciakat érintkezésbe hozták az amerikaiakkal és britekkel.

— Carnegie 2 millió dollárt adott a cél anyagi segélyezésére. Carnegie kijelentette, hogy felsőes dolog volna a világ összes egyházaival gyűlésre összehozni. 1914 augusztusban gyűlt össze Konstanzban az ev. konferencia. A világháború kitört. A gyűlésen 10 országból 135 megbízott gyűlt össze. Minden nehézség ellenére megalakult a világszövetség. Kijelentették, hogy a kiengesztelődés és barátság érzéseinek ápolása a lényeges ker. feladat. Az egyházak használják fel hatásukat a népekre, parlamentekre és kormányokra, hogy a kölcsönös bizalom és a jó viszony a nemzetek közt helyreálljon. Nemzetközi Comitée állt a mozgalmak élére. A háború után először ülésezett 1922-ben Kopenhágában. Ügyei ilyenfélék: a missziók erőszakos elnyomása, a vallási kisebbségi ügyek stb. Az eredmény természetesen nem sok. Hatása nyilvánul abban, hogy a vezető ker. egyéniségeket személyes kapcsolatba hozta. A stockholmi világkonferencia létrehozásában is nagy érdeme van. Utolsó gyűlése Prágában volt ez év augusztus 21—30-án.

3. Harmadik nagy alakulat a *Hit és Szervezet világkonferenciája* (Faith and Order). Megalakulásának a gyökerei az 1910-iki edinburghi missziói világkonferenciára mennek vissza. A misszionáriusok sokszorosan megállapították, hogy az áldott missziói munka sikerének főakadálya — a nyugati kereszténység külső és belső egyenetlensége. Az északamerikai püspöki egyház tette ezt főleg lelkiismereti ügyévé. 1910-ben 70 tagú bizottságot küldt ki, hogy mindazokat az egyházakat, melyek Jézus Krisztust Úrnak és Megváltónak ismerik el, gyűjtsék össze konferenciára a hitvallás és egyházszervezet megvitatására. 100,000 dollár alapítvány állt a bizottság rendelkezésére. Ez 1911-ben a keleti orthodox-egyházakkal is érintkezés keresett. 1920-ban Genfben előkészítő értekezletet tartott (aug. 12—16.). Főtéma volt: Az egyházak s az egyházak egységének természete. Az egység realizálásának tipikus irányai kialakulnak. A keleti egyház ligát sürget, mely a ker. szolidaritás érzésével munkál Krisztus tanítása keresztülvitelén és a sok földi haj legyőzésén. Az anglikánok a püspöki szervezet elfogadását szeretnék. — A reformáció egyházai szerint a benső, az egyház benső egysége nem követeli az egyház látható, külső egységét. Egység lehet a tan és szervezet sokfélesége mellett is.

1927-ben tartotta a lausannei konferenciát.

4. A negyedik alakulat az *Élet és Munka világkonferenciája* (Life and Work). Gyakorlati munkára akarja egységbe foglalni Krisztus valamennyi egyházát. A németek ezen a néven említik: A gyakorlati kereszténység

egyetemes konferenciája. Hosszas előkészítés után ennek sikerült először a nagy cél, a (majdnem) oekumenikus konferencia megtartása. Ez volt 1925-ben a stockholmi világgyűlés, amelyen a földkereksége minden részéről képviseltettek azok az egyházak, amelyeknek gyökere Bizanc, Canterbury, Wittenberg és Genf. Róma hiányzott. 37 országból 123 egyházat 650 hivatalos kiküldött képviselte.

Az egyházak keretein felül álló egységtörekvésekben hatalmasan szóhoz jutott: 1. az angol-amerikai kegyesség erős gyakorlatiassága, Kálvinra visszavezethető világtáformáló tendenciája a baptista és eschatologikus irányok társadalmi-szociális reformszellemével; 2. az anglikánizmus a ker. multat nagy szívóssággal valló jellegzetességével és a katholicitás iránti olyan érzékével, hogy annak egy, az átlagos felfogás szerint szektának nevezett egyháza a „methodizmus, főszemélyeiben ilyeneket hirdet: „a világ az én parókhiám”; „aki az egyházból kilépett, a methodisták közül is kilépett”; 3. érvényesült Seweiznak (Genfét már Kálvin az egyetemes protestantizmus fellegvárává tette) és Svédországnak, a Gusztáv Adolf népének hatása: 4. érvényesült a német lutherizmus mély hite.

Az egység gondolatait különösen nagy távlatú összefüggésben fejtegeti az egység munkálása körül is jelentékeny szolgálatot végző Söderblom. upsalai érsek. Vallja, hogy a hit látja az egy, közönséges-nyaszent-egyházat, amelyet nem emberkéz alkotott, hanem Isten épített meg az apostolok, próféták alapján, amelynek szegyeletköve Krisztus (Ef. 2: 21—22). Egyesülni kell, mert az egyházak szabadasukkal akadályt vetnek Isten váltságmunkája elé. Gúny és megvetés tárgyává teszik a kereszténységet. Isten nevének tisztessége követeli a munkát. A politikában ma a pogányság dönt. — Machiavellit a pogány humanizmus hozta. Egy svéd pap azt indítványozta, hogy a népszövetségi okmány alá írják oda Krisztus nevét, ha ez az irat méltó arra. Nem tették meg. Testvériség nem lehet Isten atyai szívén kívül. A politikának is megtérésre van szüksége. A nacionalizmus majdnem mindenütt visszaélést jelent. Öntömjenező államok vannak. A béke gúny a nemzetek nyelve. joga és önrendelkezése ellen. Sakkfigurákként tekintette az országokat. A nacionalizmus és imperializmus molochjának áldozunk. Csak Isten parancsszava iránti feltétlen engedelmség törheti meg az önzést, mely egyeseket és népeket eltölt s ez hozhat békét és igazságot a földre. Az egyházaknak legyen erkölcsi bátorsága fellépni a gyűlölet és ellenségeskedés ellen. Az iskola és egyház neveljen (l. bőven kifejtve Söderblom, Einigung der Christenheit c. művében).

A stockholmi konferencia üzenetet küld Krisztus minden követőjéhez, hogy imádságban, bűnbevallásban, hálaadásban és szolgálatban egyesüljön a konferenciával. Szégyennel kell beismerni, hogy az önmagával meghasonlott kereszténységgel szemben a világnak van túlhatalma. A konferencia a

hitvallás és szervezet minden kérdésének mellőzésével a gyakorlati munkában való egyesülést tűzte ki célul. Munkáját csak kezdésnek tartja. Megvallja Isten és ember előtt az egyház mulasztásait és bűneit, amelyeket a szeretet és megértés hiányában elkövetett. Új kezdést kell megindítani a Jézus Krisztus kimeríthetetlen erőforrásából. A konferencia Krisztus keresztye alatt vállalja azt a kötelezettséget, hogy az ő evangéliumát az emberi élet minden területén döntő hatalommá teszi — az ipari, szociális, politikai és internacionális életben. Megvallja az evangélium nagy gondolatait ezekre a kérdésekre vonatkozólag (l. *Üzenet* a keresztyénséghez, melyt a gyakorlati keresztyénség stockholmi világkonferenciája 1925 aug. 29-én kibocsátott. A Prot. Studien 12. füzetének függékében).

Nagyon megragadó a lausannei konferencia üzenete is. Hangsúlyozza, hogy az egyesülés feltételeit nem törekszik definiálni. Célja abban van, hogy „az alapvető megégyezés ezidőszerinti magassági pontját és a súlyos eltérés fennforgását megállapítsa”. Isten akarja az egységet. A konferencián való megjelenésünk tanúbizonyságtétel arról, hogy mi akarattunkat Istennek ehhez az akarathoz kössük. „Isten lelke közöttünk volt. Az hívott össze bennünket. Annak jelenléte nyilvánult meg istentiszteleteinkben, tanácskozásainkban és testvéri közösségünkben. Ez nyitotta meg egymással szemben szívünket. Ez tágitotta látókörünket és megörvendeztette reménységünket. Mi merünk és Isten tanúbizonyságot tett merésünk mellett. Soha többé nem lehetünk immár azok, akik azelőtt voltunk. Mélységes hálánknak kifejezést kell nyerni abban, hogy az itt nyert látókört közöljük azokkal a kisebb hazai csoportokkal, amelyek keretei közé rendelt el Isten bennünket. A világnak több, mint a fele várja az evangéliumot. Belül és kívül áttekinthetetlen tömegek megzavarodva fordulnak el az egyháztól, mert annak, mint közösségnek nincs ereje. Misszióink feltétlenül szükségessé tekintik azt, amit mi hajlandók vagyunk luxusnak venni. A missziói terület már majdnem lázad a türelmetlenségtől a nyugati egyházak megoszlása miatt és merész kezdéseket kezd a saját jogán az egységet illetőleg.” (A lausannei konferencia üzenetéből.)

A lausannei konferenciáról a problémákat közölték az egyes egyházakkal bővebb megfontolás vége.

Rómát az egységtörekvéseknél nem mellőzték. Sőt a római egyházon belül is mutat-

koztak ígéretek (l. *Heiler*, Rom und die Einigung der Kirchen, megjelent az Internationale Kirchliche Zeitschrift 1928 ápr.-jún. számában). Az anglikánok éveken át tárgyalnak Mercier-vel, a kitünő belga bíborokkal.

A mehelni tanácskozások jegyzőkönyve megjelent. Férfiak tanácskoztak itt, akik legszentebb eszményüket látták az anglikán és a római kath. egyház egyesülésében.

A Benedek-rendi Patres unionis a keleti egyházzal kezdték szőni az egység kapcsát.

Stockholmot illetőleg a genfi előkészítő konferencia felvetette a gondolatot, hogy Róma a tárgyalásokra meghívandó-e. Az összes szavazatokkal egy ellen — a meghívást kinondották (l. részletesebben *Kritische Stimmen zum päpstlichen Rundschreiben*, 10–12. l. Säemann-Verlag, Berlin, 1928). Róma nem jelent meg.

Lausanneban annak a hatása alatt, hogy Róma nincs ott, a gyűlés 5 percig csendben imádkozott az egész keresztyénség egységéért. De a reménységet az egység megvalósítása iránt széles körökben még nem adták fel. Várakozások feszítették a lelkeket.

Hadd idézzek két egymástól távolfekvő táborból hangot az egység utáni vágy jellemzésére. Az egyiket megszólaltatja Söderblom. „A katolicitás nem jöhet felülről vagy kívülről, mint valami külső forma. Annak a ker. tudatból kell nőni. Nekünk oekumenikus érzésre van szükségünk. Az embernek bennünk mely a felekezeti makacs elzárkózást és más egyházközösségek balga és dölyfös lenézését kultiválja, meg kell öldököltetnie és hálnia. A Krisztus szeretetének kell maponként bennünk növekedni. Krisztus átöleli az egész emberiséget keresztrefeszített tagjaival.” A másik róm. kath. szerzetesek köréből, a Patres unionis egyikének ajkáról hangzik: „Bárcsak minden keresztyén lélek, a legalázatosabb és a legszeretetteljesebb itt a leghalalmasabb, törekednék arra, hogy egységmunkáló faktor lenne Krisztus misztikus testében. Mind ezeknek az egységteremtő energiáknak az egyesített erőfeszítése folytán végül abban az órában, amikor Isten akarja, előáll az a tökéletes *Unum*, amely legfőbb óhajtásunk és legnagyobb reménységünk.” (Idézi Heiler fenti, Rom und die Einigung der Kirchen c. közleményében.)

Nem várja-e a világ Isten fiainak megjelenését, amikor megjelent bombaként 1928 jan. 6-án a pápai bulla, a Mortalium animos.

Marton János.

A „Mortalium animos“

latin szövege :

Sanctissimi Domini Nostri Pii Divina Providentia Papae XI. litterae encyclicae ad venerabiles fratres, patriarchas primates archiepiscopos episcopos, aliosque locorum ordinarios, pacem et communionem cum apostolica sede habentes

de vera religionis unitate fovenda.

Venerabilibus fratribus, patriarchis primatibus archiepiscopis episcopis, aliisque locorum ordinariis, pacem et communionem cum apostolica sede habentibus

Pius PP. XI.

venerabiles fratres salutem et apostolicam benedictionem.

Mortalium animos nunquam fortasse alias tanta incessit cupiditas fraternae illius, qua — ob unam eandemque originem ac naturam — inter nos obstringimur copulamurque, necessitudinis cum confirmandae tum ad commune humanae societatis bonum transferendae, quantum per nostra haec tempora incessisse videmus. Cum enim nationes pacis muneribus nondum plene fruuntur, quin immo vetera alicubi et nova discidia in seditiones inque civiles conflictiones erumpant; controversias autem sane plurimas, quae ad tranquillitatem prosperitatemque populorum pertinent, dirimi nequaquam liceat, nisi concors eorum actio atque opera intercedat, qui Civitatibus praesunt earumque negotia gerunt ac provehant; facile intellegitur — eo magis quod de generis humani unitate iam nulli dissentiant — quare cupiant plerique, ut, universa eiusmodi germanitate instinctae, cotidie arctius variae inter se gentes cohaereant.

Rem haud dissimilem in iis, quae invectam a Christo Domino Novae Legis ordinationem respiciunt, efficere quidam contendunt. Quod enim pro comperto habeant, homines quovis religionis sensu destitutos perraro inveniri, idcirco eam in spem ingressi videntur, haud difficulter eventurum, ut populi, etsi de rebus divinis alii aliud tenent, in nonnullarum tamen professione doctrinarum, quasi in communi quodam spiritualis vitae fundamento, fraterne consentiant. Qua de causa ab iis ipsis conventus, coetus, contiones, haud mediocri cum auditorum frequentia, haberi solent, et advocari illuc ad disceptandum promiseunt omnes, cum ethnici omne genus, tum christifideles, tum etiam qui ab Christo infeliciter deservere vel qui divinae eius naturae ac lega-

magyar fordítása :¹

A mi szentséges urunknak, az Isteni gondviselésből való pápának XI. Piusnak körlevele,

a tisztelendő testvérekhez — a pátriárkákhoz, prímásokhoz, érsekekhez, püspökökhöz — és más helyi hatóságokhoz, kik az apostoli székekkel békében és közösségben vannak

AZ IGAZ VALLÁSI EGYSÉG ÁPOLÁSÁRÓL.

A tisztelendő testvéreknek — a pátriárkáknak, prímásoknak, érsekeknek, püspököknek és más helyi hatóságoknak —, kik az apostoli székekkel békében és közösségben vannak

XI. Pius pápa.

Tisztelendő Testvérek
üdvöt és apostoli áldást!

Az emberi lelkeket talán soha máskor nem szállotta meg akkora vágy az iránt, hogy az a testvéri kapcsolat, mely — az egy és ugyanazon eredet és természet miatt — bennünket összeköt és egybefűz, egyfelől megerősödjék, másfelől az emberi társadalom közös javára használdjék, mint amekkorára látjuk, hogy a mi időnkben megszállotta. Minthogy ugyanis a nemzetek még nem élvezik teljesen a béke adományait, sőt ellenkezőleg egyes helyeken a régi és az új meghasonlások forradalmakká és polgári összetűzésekké fajulnak; a népek nyugalma és boldogulása miatt keletkező nagyon is sokféle ellentétet pedig megszüntetni semmi módon sem lehet, hacsak közbe nem lépnek egyetértő munkássággal és fáradozással azok, kik az államok élén állanak s ezek ügyeit vezetik és előrevizik; annál is inkább, mert az emberi nem egységét illetőleg már mindennek egy nézeten vannak, — könnyen megérthető, hogy miért kívánják igen sokan azt, hogy a különböző nemzetek áthatva az ilyen általános testvériségtől, napról-napra szorosabb kapcsolatba jöjjenek egymással.

Egészen hasonló helyzetet igyekeznek létesíteni némelyek olyan dolgokban is, melyek Krisztus Urunk Újszövetségének megállapított rendelkezésére vonatkoznak, mivel ugyanis biztosan tudják, hogy csak igen ritkán találhatók olyan emberek, kik hijjával volnának minden vallásos érzésnek, ezért úgylátszik, abban reménykednek, hogy könnyen megvalósulhat az, hogy a népek, ha vallási dolgokban eltérő is a felfogásuk, egyes tanok megvallásában, mint lelki életük bizonyos közös alapjában, mégis testvériesen együtt érezzenek. Ezért ugyanezek az emberek összejöveteleket, gyűléseket, megbeszéléseket szoktak tartani, nem is közepes

¹ Szentírási idézetek a Vulgátából. Céлом nem a műfordítás, hanem a hű fordítás volt. Fordító.

tioni prae fracte pertinaciterque repugnant. Eiusmodi sane molimenta probari nullo pacto catholicis possunt, quandoquidem falsa eorum opinione nituntur, qui censent, religiones quaslibet plus minus bonas ac laudabiles esse, utpote quae etsi non uno modo, aequè tamen aperiunt ac significant nativum illum ingenitumque nobis sensum, quo erga Deum ferimur eiusque imperium obsequenter agnoscimus. Quam quidem opinionem qui habent, non modo ii errant ac falluntur, sed etiam, cum veram religionem, eius notionem depravando, repudient, tum ad naturalismum et atheismum, ut aiunt, gradatim deflectunt: unde manifesto consequitur, ut ab revelata divinitus religione omnino recedat quisquis talia sentientibus molientibusque adstipulatur.

At fucata quadam recti specie nonnulli facilius decipiuntur cum de unitate agitur christianos inter omnes fovenda. Nonne — dicitur solet — aequum est, immo etiam cum officio consentaneum, quotquot Christi nomen invocant, eos et a mutuis criminationibus abstinere sese et mutua tandem aliquando caritate coniungi? Equis enim dicere audeat, ab se Christum amari, nisi pro viribus optata ipsius perficienda curet. Patrem rogantis ut discipuli sui, „unum“ essent?¹ Atque idem Christus discipulos suos nonne hac veluti nota insigniri ab ceterisque distingui voluit, ut scilicet inter se diligerent: „In hoc cognoscent omnes quia discipuli mei estis, si dilectionem habueritis ad invicem“?² Christiani quidem universi — addunt — utinam „unum“ essent: etenim ad propulsandam impietatis luem multo plus possent, quae, cum latius in dies serpat ac pervagetur, enervare Evangelium parat. Haec aliaque id genus iactant atque inflant qui *panchristiani* vocantur; iidemque tantum abest ut pauci admodum rarique sint, ut, contra, in integros veluti ordines creverint, et in societates coiverint late diffusas, quas plerumque, etsi alii alia imbuti de rebus fidei doctrina, acatholici homines moderantur. Inceptum interea istud tam actuose provehitur, ut multifariam sibi civium assensum conciliet, et ipsos complurium catholicorum animos spe capiat alliciatque talis efficiendae unionis quae cum Sanctae Matris Ecclesiae votis congruere videatur, cui profecto nihil antiquius quam ut devios ad gremium suum filios revocet ac reducat. Verum sub horum illecebris blandimentisque verborum error latet sane gravissimus, quo catholicae fidei fundamenta penitus disiciuntur.

számú hallgatóság előtt és meghívják ezekre a megbeszélésekre egyenesen mindenkit, nemcsak mindenféle pogányt, hanem a Krisztusban hívőket, sőt azokat is, kik Krisztustól szerencsétlenül elszakadtak, vagy az ő isteni természetének és küldetésének macskul és konokul ellenszegülnek. Az ilyen fajta igyekezeteket a katolikusok semmi módon sem helyeselhetik, mert azoknak hamis vélekedésén alapulnak, kik azt gondolják, hogy mindenféle vallás többé-kevésbé jó és dicséretreméltó, mert ha nem is egyféle módon, de mégis egyenlőképpen hozzák napfényre és teszik nyilvánvalóvá azt a velünk született és természeti érzést, melyvel Isten iránt viseltetünk és hatalmát engedelmesen elismerjük. Akik ezen a nézetben vannak, nemcsak tévednek és csalódnak, hanem elvetik egyfelől az igaz vallást is azzal, hogy megrontják annak fogalmát, másfelől fokozatosan térnek át a naturáлизmusra és az atheizmusra. Nyilvánvaló következmény ebből, hogy teljesen eltávolodik az Isten által kijelentett vallástól mindenki, aki osztozik az ilyesmit gondoló és tervező emberek véleményében.

Némelyeket azonban könnyebben szed rá a helyesnek hamisított látszata, mikor az egységnek az összes keresztyének között való ápolásáról van szó. Vajjon — szokták mondani — nem helyes, sőt kötelesség szerű dolog-e, hogy mindazok, kik a Krisztus nevét vallják, tartózkodjanak a kölesönös vádaskodástól s végre valahára kölesönös szeretetben egyesüljenek? Ki merné ugyanis azt mondani, hogy szereti Krisztust, ha erejéhez képest nem működik az Ő óhajának teljesezésén, mikor arra kéri az Atyát, hogy a tanítványai „egyek“ legyenek?¹

És Krisztus is a maga tanítványait nem azzal az ismertető-jeggyel akarta-e mintegy megjelölni és a többi emberektől megkülönböztetni, hogy szeressék egymást: „Ezen fogják megismerni az emberek, hogy az én tanítványaim vagytok, ha szeretettel vagytok egymáshoz“?² Bár — teszik hozzá — mind „egyek“ volnának a keresztyének, akkor t. i. sokkal több eredménnyel munkálkodhatnának az istentelenség ama ragályos járványának elhárításán, mely, minthogy napról-napra jobban terjed, elérőleníteni készül az Evangéliumot. Ezeket s más ilyen dolgokat hánytorgatnak és fújnak fel az úgynevezett „Mindenben krisztusiak“ (*panchristiani*), akik nemcsak hogy nem kevesen s nem is nagyon gyér számmal vannak, ellenkezőleg már szinte teljes rendekbe fejlődtek s messze kiterjedő társaságokba egyesültek és ezeket többnyire, a hit dolgaiban más-más tanokkal áthatott, „nem-katolikus“ (*acatholici*) emberek irányítják. Közben pedig oly erővel halad ez a vállalkozás előre, hogy sok helyt megnyeri a polgárok helyeslését, sőt igen sok katolikus lélekben is reményt kelt és csalogatja az ilyen egység létesítésére, mely látszólag megegyezik az Anyaszentegyház óhajával, melynek való-

¹ Joann. 17, 21.

² Ján. 17, 21.

Conscientia igitur apostolici officii cum moneamur, ut dominicum gregem perniciosus ne sinamus circumveniri fallaciis, vestram, Venerabiles Fratres, in cavendum eiusmodi malum diligentiam advocamus; confidimus enim, per scripta et verba cuiusque vestrum posse facilius et ad populum pertinere et a populo intellegi quae mox principia et rationes proposituri sumus, unde catholici accipiant quid sibi sentiantur, unde catholicis accipiant quid sibi sentiantur, unde catholicis accipiant quid sibi sentiantur, unde catholicis accipiant quid sibi sentiantur.

A Deo, universarum rerum Conditore, idcirco creati sumus ut eum cognosceremus eique serviremus; plenum igitur Auctor noster ius habet, ut sibi a nobis serviatur. Potuit quidem deus regundo homini unam tantummodo praestituere naturae legem, quam scilicet, creando, in eius animo insculpsit eiusque ipsius legis ordinaria deinceps providentia temperare incrementa: at vero praecepta ferre maluit, quibus pareremus, et decursu aetatum, scilicet ab humani generis primordiis ad Christi Iesu adventum et praedicationem, hominem ipsemet officia docuit, quae a natura rationis particeps sibi Creatori deberentur: „Multifariam multisque modis olim Deus loquens patribus in Prophetis, novissime diebus istis locutus est nobis in Filio“.² Liqueat inde, veram religionem esse posse nullam praeter eam quae verbo Dei revelato nititur: quam quidem revelationem, fieri ab initio coeptam et sub Veteri Lege continuatam, Christus ipse Iesus sub Nova perfecit. Imvero, si locutus est Deus — quem reapse locutum, historiae fide comprobatur —, nemo non videt, hominis esse, Deo et revelanti absolute credere et omnino obedire imperanti: utrumque autem ut nos, ad Dei gloriam nostramque salutem, recte ageremus, Unigenitus Dei Filius suam in terris Ecclesiam constituit. Porro qui se christianos profitentur, putamus eos facere non posse quin credant, Ecclesiam quandam, eandemque unam, ab Christo conditam esse; verum si quaeritur praeterea, qualem, Auctoris sui voluntate, eam esse oporteat, iam non omnes consentiunt. Ex iis enim bene multi, exempli causa, negant, Ecclesiam Christi adspectabilem atque conspicuam esse oportere, eatenus saltem, quantum unum apparere debeat fidelium corpus, in una eademque doctrina sub uno magisterio ac regimine concordium: at, contra, Ecclesiam adspectabilem seu visibilem intel-

ban nincs is régiebb óhaja, mint hogy eltévelyedett fiait kebelére visszahívja és visszavezesse. Pedig e csábító és édesgető szavak mögött bizony a legsúlyosabb tévely rejlik, mely a katolikus hit alapjait teljesen megsemmisíti.

Amikor tehát apostoli kötelességünk tu data arra int, hogy ne engedjük a Krisztus nyáját veszedelmes ármányoktól körülhálózgatni, e baj elhárítása végett, Tisztelendő Testvérek, a ti gondoskodástokat kérjük. Abban bízunk ugyanis, hogy bármelyikőtök írásai és szavai révén könnyebben eljut a néphez és a nép is megérti azokat az alapelveket és okokat, melyeket lentebb szándékozunk kifejteni s amelyekből a katolikusok megérthetik, hogy miként kell gondolkozniok s mit kell cselekedniök, midőn azokról a vállalkozásokról van szó, melyek azt célozzák, hogy bármi módon is egy testbe forrjanak össze mindazok, kiket keresztyéneknek neveznek.

Isten, a világmindenség Teremtője, azért teremtett bennünket, hogy őt megismerjük és neki szolgáljunk. A mi Alkotónknak tehát teljes joga van arra, hogy mi neki szolgáljunk. Megtehetette volna az Isten, hogy az ember irányítása végett csak egy törvényt állít fel: a természeti törvényt, melyet t. i. a teremtés révén vésetl bele az ember lelkébe és hogy éppen ezen törvénynek szabályos betartásával intézi a további fejlődést. — Ő azonban inkább parancsolatokat akart adni, hogy ezeknek engedelmeskedjünk s az idők folyamán, t. i. az emberi nem kezdetétől Jézus Krisztus eljöveteleig és ígéhirdetéseig ő maga tanította az emberiséget azokra a kötelességekre, melyekkel neki a Teremtőnek az eszes lény természettől fogva tartozik. „Sok rendben és sokféleképpen szólván hajdan az Isten az atyákhöz a próféták által, legutóbb e napokban Fia által szólott.“³ Világos ebből, hogy csakis az lehet az igaz vallás, mely Isten kinyilatkoztatott ígéjére támaszkodik. Ezt a kinyilatkoztatást pedig, mely már kezdetben megtörtént és az Ó-szövetség idején folytatódott, maga Jézus Krisztus tette teljessé az Újszövetségben. Már pedig, ha beszélt az Isten — s hogy valóban beszélt, az történeti hitelességgel bebizonyított dolog —, akkor mindenki látja, hogy köteles az ember a kinyilatkoztatást adó Istennek föltétlenül hinni s a parancsokat osztó Istennek mindenkor engedelmeskedni. Hogy pedig ezt a két dolgot mi helyesen végezzük Istennek dicsőségére és a saját üdvösségünkre, Istennek Egyszülött Fia felállította e földön az Egyházat. Szerintünk lehetetlen továbbá, hogy akik keresztyéneknek vallják magukat, ne higgyék hogy Krisztus alapított egy Egyházat. mégpedig ugyanazonegyet. Ha azonban azt kérdezi ezután valaki, hogy Alapítójának akaratára szerint milyennek kell lennie ennek az Egyháznak, ebben már nem egyforma min-

² Ioann. 13, 35.

³ Hebr. 1, 1 seq.

² Ján. 13, 35.

³ Zsid. 1, 1.

legunt non aliud esse, nisi Foedus ex variis Christianorum communitatibus compositum. licet aliis aliae doctrinis, vel inter se pugnantibus, adhaereant. — Ecclesiam vero suam instituit Christus Dominus societatem perfectam, natura quidem externam obiectamque sensibus, quae humani generis reparandi opus, unius capitis ductu,⁴ per vivae vocis magisterium⁵ perque sacramentorum, caelestis gratiae fontium, dispensationem,⁶ in futurum tempus persequeretur: quamobrem et regno⁷ et domui⁸ et ovili⁹ et gregi¹⁰ comparando similem affirmavit. Quae quidem Ecclesia, tam mirabiliter constituta, Conditor suo itemque Apostolis eius propagandae principibus morte sublatis, desinere atque exstingui profecto non poterat, utpote cui mandatum esset, ut universos homines, nullo temporum locorumque discrimine, ad aeternam salutem perduceret: „euntes ergo docete omnes gentes“.¹¹ Cuius in perpetua perfunctione muneris num Ecclesiae aliquid virtutis efficaciaeque defuturum est, quando ei praesens perpetuo adest Christus ipsem, sollemniter pollicitus: „Ecce vobiscum sum omnibus diebus, usque ad consummationem saeculi“?¹² Itaque fieri non potest quin Ecclesia Christinon modo et hodie et in omne tempus, sed etiam eadem prorsus existat, quae in aevo apostolico fuit, nisi dicere velimus — quod absit — Christum Dominum aut non suffecisse proposito, aut tum errasse cum asseveravit, portas inferi adversus eam nunquam fore praevalituras.¹³

Atque hoc loco aperienda occurrit ac tolenda falsa quaedam opinio, unde tota eiusmodi causa pendere videtur, itemque acatholicorum actio et conspiratio proficisci illa multiplex, quae ad consociandas christianas ecclesias, ut diximus, pertinet. Scilicet huius auctores consilii Christum dicentem: „Ut omnes unum sint... Fiet unum ovile et unus pastor“¹⁴ paene infinite afferre consueverunt, ita tamen, ut significari per ea verba velint Christi Iesu votum et precem, quae adhuc effectu suo careant. Opinantur enim, fidei ac regiminis unitatem — quae verae et unius Ecclesiae Christi insigne est — nec

denkinek a vélekedése. Igen sokan ugyan is tagadják pl. azt, hogy Krisztus Egyházának láthatónak és felismerhetőnek kell lennie, legalább is annyiban, amennyiben egy és ugyanazon tanban, egy vezetésben és kormányzásban egyetértő hívek egy testületének kell lennie. Ezzel szemben azonban ők a látható és szemléltető Egyházon nem értenek mást, mint a különböző keresztyén közösségekből összeállított szövetséget, bár ha más és más s egymással hadakozó tanokhoz ragaszkodnak is. Az Úr Krisztus azonban Egyházát mint tökéletes, természetére nézve külső és érzékeink alá eső társaságot alakította meg, hogy ez az emberi nem helyreállításának munkáját egy fő vezetése alatt,⁴ élő szóbeli tanítás útján⁵ és a szentségeknél, az égi kegyelem forrásainak kiszolgáltatása által⁶ a jövő időre folytassa. Ezért mondta róla, hogy hasonló királysághoz,⁷ házhoz,⁸ akolhoz⁹ és nyájhoz.¹⁰ S ez az Egyház, mely oly csodálatosan alapított, bizonyára nem szűnhetett meg és nem semmisülhetett meg Alapítójának és első terjesztőinek, az Apostoloknak, erőszakos halálával, hiszen ez kapta azt a parancsot, hogy vezesse az összes embereket minden időbeli és helyi különbség nélkül az örök üdvösségre: „Elnemvén tehát tanítsatok minden nemzeteket.“¹¹ S vajjon e feladat örök teljesítésében lehet-e az Egyház híjjával bármiféle erőnek és hatékonyságnak, mikor szüntelenül maga Krisztus van mellette, aki ezt ígérte: „Ime, én veletek vagyok minden napon a világ végezetéig.“¹² Lehetetlen tehát, hogy Krisztus Egyháza nemcsak ma és minden időben, hanem teljes egészében ugyanúgy ne álljon fenn, mint amilyen az apostoli korban volt, hacsak azt nem akarjuk mondani — ami távol legyen tőlünk —, hogy az Úr Krisztus vagy nem hajtotta végre tervét, vagy pedig tévedett akkor, midőn arról tett bizonyosságot, hogy a pokol kapui soha nem vesznek azon erőt.¹³

S ezen a helyen kell leleplezni és megdönteni bizonyos hamis vélekedést, mely, úgy látszik, alapja ennek az egész ügynek, nemkülönben kiindulópontja az akatholikusok ama sokszoros és egyetértő munkásságának mely a keresztyén egyházaknak, mint mondtuk, egyesítésére vonatkozik. Ennek a tervnek kezdeményezői Krisztus eme mondását: „Hogy mindnyájan egyek legyenek... Legyen egy akol és egy pásztor,¹⁴ szinte a véletelkig szokták hangoztatni, úgy azonban, hogy e szavak alatt Jézus Krisztus kívánságát és kérését úgy akarják értetni, hogy azok eddigél még nem teljesedtek. Úgy vélekednek ugyanis, hogy a hitbeli és kormányzati

⁴ Matth. 16, 18 seq; Luc. 22, 32; Ioann. 21, 15—17.

⁵ Marc. 16, 15.

⁶ Ioann. 3, 5; 7, 48—59; 20, 22 seq.; cf. Matth. 18, 18, etc.

⁷ Matth. 13.

⁸ Cf. Matth. 16, 18.

⁹ Ioann. 10, 16.

¹⁰ Ioann. 21, 15—17.

¹¹ Matth. 28, 19.

¹² Matth. 28, 20.

¹³ Matth. 16, 18.

¹⁴ Ioann. 17, 21; 10, 16.

⁴ Máté 16, 18, s. köv. Luk. 22, 32. Ján. 21, 15—17.

⁵ Márk. 16, 15.

⁶ Ján. 3, 5, 6, 48—59. 20, 22. s. köv. v. ö. Mát. 18, 18. stb.

⁷ Mát. 13.

⁸ Mát. 16, 18.

⁹ Ján. 10, 16.

¹⁰ Ján. 21, 15—17.

¹¹ Máté 28, 19.

¹² Máté 28, 20.

¹³ Máté 16, 18.

¹⁴ Ján. 17, 21; 10, 16.

fere unquam exstítisse antehac nec hodie existere: eandemque optari quidem posse et fortasse per communem voluntatum inclinationem aliquando effici, sed commentitium quiddam interea habendam esse. — Addunt, Ecclesiam per se, seu natura sua, in partes esse divisam, idest ex plurimis ecclesiis seu communitatibus peculiaribus constare, quae, disiunctae adhuc, etsi nonnulla doctrinae capita habent communia, tamen in reliquis discrepant; iidem sane iuribus frui singulas; Ecclesiam, ad summum, ab aetate apostolica ad priora usque Oecumenica Concilia unicum atque unam fuisse. Oportere igitur aiunt, controversiis vel vetustissimis sententiarumque varietatibus, quae christianum nomen ad hunc diem distinent, praetermissis ac sepositis, de ceteris doctrinis communem aliquam credendi legem effici ac proponi, cuius quidem in professione fidei omnes non tam norint quam sentiant se fratres esse; multiplices autem ecclesias seu communitates, si universo quodam foedere coniunctae sint, ea iam condicione fore, ut solide fructuoseque impietatis progressionibus obsistere queant. Ista quidem, Venerabiles Fratres, communiter. Veruntamen sunt qui ponant ac concedant, Protestantismum, quem vocant, quaedam fidei capita nonnullosque externi cultus ritus, sane gratos atque utiles, inconsulto nimis abieciisse, quos, contra Ecclesia Romana adhuc retinet. Mox tamen subiiciunt, hanc quoque ipsam perperam fecisse, quae priscam religionem corruperit. aliquibus doctrinis, Evangelio non tam alienis quam repugnantibus additis ad credendumque propositis; quas inter praecipuam illam numerant de iurisdictionis Primatu, qui Petro eiusque in Sede Romana successoribus adiudicatur. In quo quidem numero adsunt, quamquam non ita multi, qui Romano Pontifici aut primatum honoris aut iurisdictionem seu potestatem quandam indulgeant, quam nihilominus non a iure divino sed a fidelium consensu quodammodo proficisci arbitrantur; atque alii vel eo progrediuntur, ut conventibus illis suis, quos versicolores dixeris, ipsum Pontificem praesidere cupiant. Quodsi multos, ceteroqui, reperire acatholicos licet fraternam in Christo Iesu communionem pleno ore praedicantes, at nullos profecto invenias, quorum in cogitationem cadat, ut Iesu Christi Vicario vel docenti vel gubernanti se subiiciant ac pareant. Interea affirmant, sese cum Ecclesia Romana, aequo tamen iure, idest pares cum pari libenter acturos: at agere si possent, non videtur dubitandum quin ea mente agerent, ut per pactum conventum forte ineundum ab iis opinionibus recedere ne cogerentur, quae causa adhuc sunt, cur extra unicum Christi ovile vagentur atque errant.

egység — mely Krisztus igazi és egyedüli Egyházának az ismertető jele — talán soha ezelőtt meg nem volt és ma sincs meg; hogy ezt óhajítani ugyan lehet s közös akaratbeli hajlandóság révén valamikor talán el is érhető, addig azonban csak valami elgondolásnak tartható. Hozzáteszik még, hogy az Egyház önmagától, vagy természeténél fogva részekre oszlott, azaz igen sok egyházból, vagy külön közösségből áll, melyek eddigelé különállva, ha egyes főbb tanításokban megegyeznek is, a többiben mégis eltérnek; hogy ezek mindegyike kétségtelenül ugyanazon jogokat élvezi és hogy az Egyház az apostolok korától kezdve legfőljebb az egyetemes Zsinatokig volt egységes és egy. Szükséges volna tehát — mondják — azoknak az igen régi vitáknak vagy véleménybeli eltéréseknek, melyek a keresztyén nevet a mai napig megosztják, mellőzésével és félretevéssel, a többi tanokra vonatkozólag alkotni és felállítani valami olyan közös hitszabályt, amely hitüknek megvallásában az összes hívők testvéri voltukról nemcsak tudnak, hanem érzik is. A sokféle egyháznak és közösségnek pedig, ha valami általános szövetségben egyesültek, már olyan lesz a helyzete, hogy erősen és eredményesen tudnak ellentállani az istentelenség terjedésének. Ezeket hangoztatják ők, Tisztelendő Testvérek, általában. Mindamellett vannak olyanok, akik azt mondják s elismerik, hogy az úgynevezett Protestánsizmus nagyon is meggondolatlanul vetett el bizonyos hittételeket és némely igazán kedves és hasznos külső szertartásokat, melyeket vele szemben a római Egyház mindeddig megtartott. Hamarosan hozzáteszik azonban, hogy ez is helytelenül cselekedett, mert megrontotta a régi vallást azzal, hogy az Evangéliumtól egynehány nemcsak távolálló, hanem vele ellenkező tant adott hozzá és írt elő hitszabályul. Ezek közé sorozzák főként a pápa fennhatósági jogát, melyet Péternek és a római Széken az ő utódainak tulajdonítunk. Vannak közöttük, bár nem olyan sokan, akik megadnák ugyan a római pápának a tiszteletbeli elsőbbséget vagy fennhatóságot, vagy bizonyosfokú hatalmat, de szerintük az egyáltalán nem isteni jogból, hanem a hívőknek valami módon való megegyezéséből eredne; sőt némelyek odáig mennek, hogy az ő tarka-barkának nevezhető összejevetelek elnökének magát a pápát óhajtanák. Egyébként ha sok olyan „acatholicus” található is, kik tele szájjal prédikálják a Jézus Krisztusban való testvéri közösséget, de bizonyára nem akad közöttük egy sem olyan, kinek az jutna eszébe, hogy Jézus Krisztus Helyettesének akár tanítás, akár kormányzás szempontjából alávesse magát és neki engedelmeskedjék. Közben azonban azt állítják, hogy ők szívesen bocsátkoznak tárgyalásba a római Egyházzal, de csak az egyenlő jog alapján, vagyis mint szabadon tárgyaló egyenlő felek az egyenlő féllel: de, ha tárgyalásra kerülne a sor, akkor kétségtelenül olyan szándékkal tárgyalnának, hogy a talán létrejövő megegyezés alapján ne legyenek kénytelenek lemondani azokról a

Quae cum ita se habeant, manifesto patet, nec eorum conventus Apostolicam Sedem ullo pacto participare posse, nec ullo pacto catholicis licere talibus inceptis vel suffragari vel operam dare suam; quod si facerent, falsae cuidam christianae religioni auctoritatem adiungerent, ab una Christi Ecclesia admodum alienae. Num Nos patiemur — quod prorsus iniquum foret — veritatem, eamque divinitus revelatam, in pactiones deduci? Etenim de veritate revelata tuenda in praesenti agitur. Siquidem ad omnes gentes evangelica fide imbuendas misit Christus Iesus in mundum universum Apostolos, quos, ne quid errarent, per Spiritum Sanctum doceri ante voluit omnem veritatem:¹⁵ numne haec Apostolorum doctrina in Ecclesia, cui rector et custos Deus ipse adest, aut penitus defecit aut perturbata aliquando est? Quodsi Evangelium suum Redemptor noster non ad apostolica tantum tempora, sed ad futuras quoque aetates pertinere, significanter edixit, potuitne obiectum fidei tam obscurum incertumve procedente tempore fieri, ut opiniones vel inter se contrarias hodie oporteat tolerari? Hoc si verum esset, dicendum quoque foret, et Spiritum Paracliti in Apostolos illapsum et eiusdem Spiritus in Ecclesia permansionem perpetuam et ipsam Iesu Christi praedicationem abhinc pluribus saeculis efficaciam utilitatemque omnem amisisse: quod sane affirmare, blasphemum est. Iamvero Unigenitus Dei Filius, cum legatis suis imperavit ut docerent omnes gentes, tum omnes homines hoc obstrinxit officio, ut iis rebus fidem adiungerent quae sibi a „testibus praedicatorum a Deo“¹⁶ nuntiarentur, atque ita iussum sanxit: „Qui crediderit, et baptizatus fuerit, salvus erit; qui vero non crediderit, condemnabitur“;¹⁷ sed utrumque Christi praeceptum, quod non impleri non potest, alterum scilicet docendi, alterum credendi ad aeternae adeptionem salutis, ne intellegi quidem potest, nisi Ecclesia evangelicam doctrinam proponat integram ac conspicuam sitque in ea proponenda a quovis errandi periculo immunis. In quo de via ii quoque declinant, qui censent, depositum quidem veritatis in terris exsistere, sed tam operoso labore, tam diuturnis studiis disceptationibusque illud quaeri oportere, ut ad inveniendum ac potiundum vix hominis vita sufficiat; quasi benignissimus Deus per prophetas et Unigenitum suum sit idcirco locutus, ut quae per hos revelasset, pauci tantummodo, iidemque aetate iam graves, perdiscerent, minime vero ut fidei morumque doctrinam praeciperet, qua homo per totum mortalis vitae curriculum regeretur.

¹⁵ Ioann. 16, 13.

¹⁶ Act. 10, 41.

¹⁷ Marc. 16, 16.

nézetekről, melyek még ma is okai annak, hogy a Krisztus egyetlen aklán kívül bolyognak és tévelyegnek.

Igy állván a dolog, teljességgel világos, hogy sem az apostoli Szék nem vehet részt semmi módon az ő gyűléseiken, sem a katolikusoknak nem szabad semmiként sem az ilyen kezdeményezéseket nyilatkozatokkal támogatni, vagy azokon közreműkölni, mert ha ezt tennék, valami olyan hamis keresztyén vallásnak adnának tekintélyt, mely nagyon is távol áll a Krisztus egyetlen Egyházától. S vajjon eltűrjük-e, hogy az igazság, mégpedig az istenileg kinyilatkoztatott igazság — ami a legnagyobb méltánytalanság volna — egyezség tárgyává alacsonyíttassék? Itt ugyanis a kinyilatkoztatott igazság mai megvédéséről van szó. Ha Krisztus csakugyan az összes nemzeteknek az evangéliomi hittel való átítatása végett küldte el az egész világra az Apostolokat, kikről, hogy semmiben se tévedjenek, azt akarta, hogy előbb a Szentlélek tanítsa meg őket minden igazságra:¹⁵ akkor vajjon az Apostoloknak ez a tudománya teljesen elfogyott-e, vagy megzavarodott-e valaha abban az Egyházban, mely mellett az Isten maga áll vezetőként és őrizőként? Már most, ha a mi Megváltónk érthető kijelentése szerint Evangélioma nemcsak az apostoli időkre, hanem a jövő időkre is vonatkozik, akkor vajjon az idők folyamán elhomályosult-e és bizonytalanná válhatott-e annyira a hit tárgya, hogy ma még az egymással ellentétes véleményeket is meg kelljen tűrni? Ha ez igaz volna, akkor azt is ki kellene mondanunk, hogy a Vigasztaló Szentléleknek az apostolokra való szállása s ugyanazon Szentléleknek az Egyházban való örök megmaradása, sőt maga Jézus Krisztusnak az ígéretése is már több évszázad óta elvesztette hatékonyságát és minden hasznosságát: ezt állítani azonban csakugyan istenkáromlás volna. Már pedig az Isten egyszülött Fia egyfelől megparancsolta az ő követeknek, hogy tanítsanak minden népeket, másfelől arra kötelezte az összes embereket, hogy higgyék azokat a dolgokat, melyeket nekik „az Istentől előre rendelt tanuk“¹⁶ hirdetnek. E parancsát pedig a következőkben szentesítette: „Aki hisz és megkeresztelkedik, üdvözülni, aki pedig nem hisz, elkarhozik.“¹⁷ Krisztusnak azonban mind a két parancsát, melyeknek lehetetlen be nem teljesedniök, t. i. úgy a tanításbeli, mint a hitbeli parancsát az örök üdvösség elnyerése céljából megérteni sem lehetne, ha az Egyház az Evangéliom tudományát nem adná elő teljesen és világosan s ha ennek előadásában nem volna ment a tévedésnek mindenféle veszedelmétől. E tekintetben letérnek a helyes útról azok is, kik szerint megvan ugyan a földön az igazság letéte, de ez oly fáradságos munkával, oly hosszadalmas tanulmányokkal és vitákkal szerezhető meg, hogy megtalálására és birtokbavételére egy

¹⁵ Ján. 16, 13.

¹⁶ Ap. Csel. 10, 41.

¹⁷ Márk. 16, 16.

Videantur quidem *panchristiani* isti, qui ad consociandas ecclesias intendunt animum, nobilissimum persequi consilium caritatis christianos inter omnes provehendae: at tamen qui fieri potest, ut in fidei detrimentum caritas vergat? Nemo sane ignorat. Ioannem ipsum, caritatis Apostolum, qui in evangelio suo Cordis Iesu Sacratissimi videtur secreta pandidisse perpetuoque memoriae suorum praeceptum novum „Diligite alterutrum“ incalcare consueverat, omnino vetuisse ne quid cum iis haberetur commercii, qui Christi doctrinam non integram incorruptamque profiterentur: „Si quis venit ad vos et hanc doctrinam non affert, nolite recipere eum in domum, nec Ave ei dixeritis“.¹⁸ Quamobrem cum caritas fide integra ac sincera, quasi fundamentum, innitatur, tum unitate fidei, quasi praecipuo vinculo, discipulos Christi copulari opus est. Itaque fingere animo qui liceat christianum quoddam Foedus, quod qui inierint, vel tum, cum de fidei obiecto agitur, suam quisque cogitandi sentiendique rationem retineant, quamvis ea ceterorum opinionibus repugnet? Et quo pacto, rogamus, unum idemque fidelium Foedus participent homines qui contrarias in sententias abeunt? ut, exempli causa, sacram Traditionem genuinum esse divinae Revelationis fontem, qui affirmant et qui negant? ut qui ecclesiasticam hierarchiam, ex episcopis, presbyteris atque ministris constantem, censent divinitus constitutam, et qui asserunt pro rerum temporumque condicione pedetemptim inductam? qui in Sanctissima Eucharistia per mirabilem illam panis et vini conversionem, quae transsubstantiatio appellatur, praesentem reapse Christum adorant, et qui ibi corpus Christi tantummodo per fidem vel per signum ac virtutem Sacramenti adesse affirmant; qui in ea ipsa sacrificii item ac sacramenti naturam agnoscunt, et qui eam dicunt nihil esse aliud quam Dominicae Coenae memoriam seu commemorationem? qui bonum atque utile esse credunt, Sanctos una cum Christo regnantes, in primis Deiparam Mariam, suppliciter invocari eorumque imaginibus venerationem impertiri, et qui contendunt eiusmodi cultum adhiberi non posse, utpote qui honori „unius mediatoris Dei et hominum“ Iesu Christi¹⁹ adversetur? Qua quidem tanta opinionum discrepantia nescimus quomodo ad unitatem Ecclesiae efficiendam muniatur via, quando ea nisi ex uno magisterio, ex una credendi lege unaque christianorum fide oriri non potest;

emberi élet alig volna elegendő. Mintha bizony azért beszélt volna a legjóságosabb Isten a próféták által és az ő egyszülött Fia által, hogy amiket ezek által kinyilatkoztatott, csak kevesen s ezek is már csak öregkorukban tanulják meg, nem pedig azért, hogy olyan hit- és erkölestant írjon elő, mely az embert halandó életének egész folyamán át irányítsa.

Ügylátszik ugyan, hogy azok a „Mindbenkrisztusiak“, kik az egyházak társítására törekeshetnek, a legnemesebb tervvel vannak, midőn a szeretetet akarják az összes keresztyének között elmozdítani: mindazonáltal, hogyan lehetséges az, hogy a szeretet a hitnek a romlását idézze elő? Bizonyára tudja mindenki, hogy maga János, a szeretet Apostola, ki Evangéliumban, ügylátszik, Jézus legszentebb Szívének titkait tárta fel s övének emlékezetébe állandóan a „Szeressétek egymást“ új parancsát igyekezett bevésni. a legszigorúbban megtiltott mindenféle érintkezést azokkal, kik Krisztus tanítását nem vallják a maga teljességében és romlatlanságában: „Ha ki hozzátok jön és e tudományt nem hozza magával, ne fogadjátok őt házatokba s ne is köszönjétek neki.“¹⁸ Ezért ahogyan a szeretet a teljes és tiszta hitre támaszkodik, mint alapra, úgy kell a hitbeli egységnek is mint kizárólagos köteléknek összefűzni a Krisztus tanítványait. Hogyan szabadna tehát elgondolni valami olyan keresztyén Szövetséget, melynek tagjai még akkor is, mikor a hit tárgyáról van szó, mindegyik a maga érzés- és gondolkozásmódját tartaná meg, bárha ez ellentétben áll is a többieké nézeteivel? És, kérdezzük, hogyan vehetnének részt a hívők egy- és ugyanazon Szövetségében az ellenkező nézetekre szakadt emberek? Hogyan vehetnének részt pl. azok, kik azt állítják, hogy a szent hagyomány eredeti forrása az isteni kinyilatkoztatásnak s akik ezt tagadják; vagy akik úgy vélik, hogy a püspökökből, papokból és szerepapokból álló egyházi hierarchiát az Isten rendelte s akik azt állítják, hogy a körülmények és idők viszonyaihoz mérten lassan-lassan hozták be; vagy akik a legszentebb Oltárszentségben a kenyérnek és bornak csodálatos átalakulása folytán, melyet átlényegülésnek nevezünk, Krisztust mint valósággal jelenlevőt imádják és akik azt mondják, hogy abban Krisztus teste csak a hit által, vagy jelképileg és a Szentség hatásánál fogva van jelen; vagy akik éppen ebben az áldozatnak és a szentségnek a természetét is elismerik s akik azt mondják, hogy nem egyéb ez, mint csak emléke az utolsó vacsorának, vagy erről való megemlékezés; vagy akik jónak és hasznosnak hiszik a Krisztussal egyetemben uralkodó Szenteknek, különösen az Istentszülő Máriának segítségül hívását és képeiknek a tisztelését s akik azt állítják, hogy ilyen istentisztelettel nem szabad adózni, mert ez ellenkezik Jézus Krisztusnak, mint az „Isten és emberek

¹⁸ II. Ioann. 10.¹⁹ Cf. I. Tim. 2, 5.¹⁸ II. Ján. 10.

at scimus profecto, facile inde gradum fieri ad religionis neglegentiam seu *indifferentismum* et ad modernismum, ut aiunt, quo qui misere infecti sunt tenent idem, veritatem dogmaticam non esse *absolutam* sed *relativam*, idest variis temporum locorumque necessitatibus variisq; animorum inclinationibus congruentem, cum ea ipsa non immutabili revelatione contineatur, sed talis sit, quae hominum vitae accommodetur. Praeterea, quod ad res credendas attinet, discrimine illo uti nequaquam licet quod inter capita fidei *fundamentalia* et non *fundamentalia*, quae vocant, induci placuit, quasi altera recipi ab omnibus debeant, libera, contra, fidelium assensio permitti altera queant; supernaturalis enim virtus fidei causam formalem habet, Dei revelantis auctoritatem, quae nullam distinctionem eiusmodi patitur. Quapropter quotquot vere sunt Christi, quam, exempli gratia, Augustae Trinitatis mysterio fidem praestant, eandem dogmati Deiparae sine labe originis Conceptae adhibent, pariterque Incarnationi Dominicae non aliam atque infallibili Romani Pontificis magisterio, eo quidem sensu quo ab Oecumenica Vaticana Synodo definitum est. Neque enim quod eiusmodi veritates alias aliis aetatibus, vel proxime superioribus, sollemni Ecclesiae decreto sanxit ac definit, eadem idcirco non aequae certae, non aequae credendae; nonne Deus illas omnes revelavit? Etenim Ecclesiae magisterium — quod divino consilio in terris constitutum est ut revelatae doctrinae cum incolumes ad perpetuitatem consisterent, — tum ad cognitionem hominum facile tutoque traducerentur — quamquam per Romanum Pontificem et Episcopos cum eo communionem habentes cotidie exercetur, id tamen complectitur munus, ut, si quando aut haereticorum erroribus atque oppugnationibus obsisti efficacius aut clarius subtiliusque explicata sacrae doctrinae capita in fidelium mentibus imprimi oporteat, ad aliquid tum sollemnibus ritibus decretisque definiendum opportune procedat. Quo quidem extraordinario magisterii usu nullum sane inventum inducitur nec quidquam additur novi ad earum summam veritatum, quae in deposito Revelationis, Ecclesiae divinitus tradito, saltem implicite continentur, verum aut ea declarantur quae forte adhuc obscura compluribus videri possint aut ea tenenda de fide statuuntur quae a nonnullis ante in controversiam vocabantur.

között egyetlen közvetítőnek¹⁹ kijáró tiszteletadással? A vélekedéseknek ily nagy eltérése mellett, nem tudjuk, hogyan készítik el az utat az Egyház egységének megalkotásához, mikor ez nem eredhet máshonnan, mint csak az egy tanítói tisztből, az egy hit szabályból és a keresztyének *egységes* hitéből. Ám, jól tudjuk, hogy innen könnyű az átmenet a hit elhanyagolására, vagyis az *indifferentizmusra* és az úgynevezett modernizmusra. Az ezzel szerencsétlen módon megfertőzött emberek azt tartják, hogy a dogmatikai igazság nem *föltétlen* (abszolút), hanem *viszonylagos* (relatív), vagyis a különböző idők és viszonyok szükségéhez és a lelkek különböző hajlamaihoz illeszkedő igazság, mert nem is a változhatatlan kinyilatkoztatás az alapja, hanem olyan, amely alkalmazkodik az emberek életéhez. Ami azonkívül a hit dolgait illeti, egyáltalán nem szabad azzal a különbségtévéssel élni, amit a hitnek úgynevezett *alapvető* (fundamentális) és *nem alapvető* tételei között jónak láttak felállítani, mintha amazokat kötelees volna elfogadni mindenki, emezek viszont a hívők szabad tetszésére volnának hagyva. Van ugyanis a hit természetfeletti erejének alaki (formális) oka: a kinyilatkoztatást adó Isten tekintélye. Ez pedig nem tűr meg semmi ilyen különbségtévést sem. Ezért a Krisztus igazi hívői pl. amilyen hittel vannak a felséges Szentháromság titka iránt, éppen olyan hittel hiszik az Istenanya szepülötelen fogantatásának tantételét is; nemkülönben amily mértékben hisznek az Úr megtestesülésében, éppoly mértékben hiszik a római pápa szelátkozhatatlan tanítói tiszttét is, természetesen olyan értelemben, ahogyan azt a vatikáni Egyetemes Zsinat megállapította. Azért hogy egyes igazságokat más korban, vagy az előzőkhöz igen közeli időkben, szentesített és állapított meg az Egyház ünnepélyes határozattal, ezért nem éppoly bizonyosak-e ezek s nem éppúgy elhívdők-e? Hiszen, úgy-e az Isten nyilvánította ki mindezeket? Mert bár az Egyház tanítói tiszttét, amelyet az isteni gondviselés a földön azért állított fel, hogy a kijelentett tanok örök időkre a maguk sértetlenségében maradjanak meg s hogy az emberek könnyen és biztosan ismerjék meg őket, a római pápa és a vele közösségben élő püspökök naponta gyakorolják, mégis azzal a feladattal jár, hogy amikor az eretnekek tévedéseivel és támadásaival kell hatékonyabban szembe szállni, vagy a szent tudománynak már megállapított tételeit kell világosabban és részletesebben bevésni a hívők elméjébe, akkor valamely tantételnek ünnepélyes módon és határozatokkal való megvilágosításához alkalmasan fogjon hozzá. A tanítói tiszt eme rendkívüli gyakorlása csakugyan nem hoz semmi újat sem magával és nem is ad semmi új dolgot sem azon igazságok összegéhez, melyek a kinyilatkoztatásnak Istentől az Egyháznak átadott letételében bennfoglaltan (implicite) benne vannak, hanem: vagy azok a dolgok nyerne megvilágosítást, melyek esetleg többek előtt még homályosak-

¹⁹ V. ö. I. Tim. 2, 5.

Itaque, Venerabiles Fratres, planum est cur haec Apostolica Sedes numquam siverit suos acatholicorum interesse conventibus: christianorum enim coniunctionem haud aliter foveri licet, quam fovendo dissidentium ad unam veram Christi Ecclesiam reditu, quandoquidem olim ab ea infeliciter descivere. Ad unam Veram Christi Ecclesiam, inquit, omnibus sane conspicuam et talem, Auctoris sui voluntate, perpetuo mansuram, qualem ipsemet ad communem salutem instituit. Neque enim mystica Christi Sponsa, saeculorum decursu, contaminata est unquam, nec contaminari aliquando potest, teste Cypriano: „Adulterari non potest Sponsa Christi: incorrupta est et pudica. Unam domum novit, unius cubiculi sanctitatem casto pudore custodit.“²⁰ Et sanctus idem Martyr iure meritoque mirabatur vehementer, quod credere quispiam posset „hanc unitatem de divina firmitate venientem, sacramentis caelestibus cohaerentem, scindi in ecclesia posse et voluntatum collidentium divortio separari.“²¹ Cum enim corpus Christi mysticum, scilicet Ecclesia, unum sit,²² compactum et connexum²³ corporis eius physici instar, inepte stulteque dixeris mysticum corpus ex membris disiunctis dissipationisque constare posse: quisquis igitur cum eo non copulatur, nec eius est membrum nec cum capite Christo cohaeret.²⁴

Iamvero in hac una Christi Ecclesia nemo est, perseverat nemo, nisi Petri, legitimumque eius successorum, auctoritatem potestatemque oboediendo agnoscat atque accipiat. Episcopo quidem Romano, summo animarum Pastori, nomne maiores paruerunt eorum, qui Photii novatorumque erroribus implicantur? Recesserunt heu filii a paterna domo, quae non idcirco concidit ac periit perpetuo ut erat Dei fulva praesidio: ad communem igitur Patrem revertantur, qui, iniurias Apostolicae Sedi ante inustus oblitus, eos amantissime accepturus est. Nam si, quemadmodum dicitant, consociari Nobiscum et cum nostris cupiunt, cur non ad Ecclesiam adire properent, „matrem universorum Christi fidelium et magistram?“²⁵ Lactantium iidem audiant clamitantem: „Sola... catholica Ecclesia est quae verum cultum retinet. Hic est fons veritatis, hoc domicilium Fidei, hoc templum Dei: quo si quis non intraverit vel a quo si quis exierit, a spe vitae ac salutis alienus est. Neminem

nak tünhetnek fel, vagy ama hitbéli kötelek állapíttatnak meg, melyeket előzőleg egyesek vita tárgyává tettek.

Világos tehát ezekből, Tisztelendő Testvérek, miért nem engedte meg sohasem az apostoli Szék övének azt, hogy résztvegyenek az acatholicusok gyűlésein: a keresztyének egyesülését ugyanis éppen nem lehet munkálni mással, mint csak az elszakadtaknak a Krisztus egy, igaz Egyházához való visszatérésének munkálásával, mert valamikor ettől pártoltak ők el szerencsétlen módon. A Krisztus egy, igaz Egyházához — mondjuk —, mely kétségkívül felismerhető mindenki által, mely Alapítója akaratából örökké fenn fog maradni és olyan, amilyennek ő maga alapította a közös üdvösségre. Krisztus titokzatos jegyese ugyanis a századok leforgása alatt soha be nem szennyeződött és soha nem is szennyezhető be Cyprianus eme tanúsága szerint: „Krisztus menyasszonyát házasságtörésbe vinni nem lehet; romlatlan ez és szemérmes. Csak egy házat ismer, egy hálószoba szentségét őrzi szűzi szeméremmel.“²⁰ S ugyanez a szent vértanú joggal és méltán igen csodálkozik azon, ha valaki azt hinné, hogy „ezt az egységet, mely az isteni erősségből ered s amelyet égi szentségek tartanak össze, meg lehet az egyházban tépni és az ellentmondó akaratok szétválásával megosztani.“²¹ Mivel ugyanis Krisztus titokzatos teste t. i. az Egyház egy,²² összekötött és egybefoglalt²³ az ő fizikai testéhez hasonlóan, idétlenség és ostobaság volna azt mondani, hogy a titokzatos test egymással ellenkező és szétszórt tagokból is állhat: aki tehát nem kapcsolódik e titokzatos testhez, nem tagja ennek s nem függ össze a fejjel, Krisztussal.²⁴

Már pedig Krisztusnak emez egy Egyházában csakis az van benne s csakis az maradhat meg mellette, aki Péternek és az ő törvényes utódainak tekintélyét és hatalmát engedelmesen elismeri és elfogadja. A római püspöknek, a lelket legfőbb pásztorának úgy-e, engedelmeskedtek azoknak az ősei, kiket Photiusnak és az újítóknak tévelygő hálóztak körül? Óh! eltávolodtak a fiak az atyai háztól, de ez azért nem omlott össze s nem pusztult el, mert szakadatlanul az Isten oltalma támogatta. Térjenek tehát vissza a közös Atyához és ez elfelejtve az apostoli Széken előbb elkövetett méltatlan igazságtalanságokat, a legnagyobb szeretettel fogja fogadni őket. Mertha, amint ők mondogatják, társulni óhajtanak velünk és a mieinkkel, akkor miért nem sietnek közeledni az Egyházhoz „Krisztus valamennyi híveinek anyjához és tanítómesteréhez?“²⁵ Hallgassák Lactantiust, aki ezt kiáltja: „Egyedül a katolikus Egyház az, mely az igaz vallást őrzi. Ez az igazság forrása, ez

²⁰ De cath. Ecclesiae unitate, 6.

²¹ Ibidem.

²² I. Cor. 12, 12.

²³ Eph. 4, 16.

²⁴ Cf. Eph. 5, 30; 1, 22.

²⁵ Conc. Lateran. IV, c. 5.

²⁰ De cath. ecclesiae unitate 6.

²¹ Ugyanott.

²² I. Cor. 12, 12.

²³ Ef. 4, 16.

²⁴ V. ö. Ef. 5, 30. 1, 22.

²⁵ Later. zsinat IV. c. 5.

sibi oportet pertinaci concertatione blandiri. Agitur enim de vita et salute: cui nisi caute ac diligenter consulatur, amissa et extincta erit.²⁶

Ad Apostolicam igitur Sedem, hac in Urbe collocatam quam Petrus et Paulus Principes Apostolorum suo sanguine consecrarunt, ad Sedem, inquam, „Ecclesiae catholicae radicem et matricem,²⁷ dissidentes accedant filii, non ea quidem mente ac spe, ut „Ecclesia Dei vivi, columna et firmamentum veritatis“²⁸ fidei integritatem abiciat suosque ipsorum toleret errores, sed, contra, ut se illius magisterio ac regimini permittant. Utinam, quod tam multis decessoribus Nostris nondum obtigit, id Nobis auspiciato contingat, ut, quos funesto discidio seunctos a Nobis filios dolemus, paterno animo amplectamur: utinam Salvator noster Deus „qui omnes homines vult salvos fieri et ad agnitionem veritatis venire“²⁹. Nos audiat enixe exposcentes, ut errantes omnes ad unitatem Ecclesiae vocare dignetur. Quo quidem in negotio sane gravissimo deprecatricem Beatam Mariam Virginem, Matrem divinae gratiae, omnium victricem haeresum et Auxilium christianorum adhibemus adhiberique volumus, ut optatissimi illius diei Nobis quamprimum impetret adventum, quo universi homines divini eius Filii vocem audient „servantes unitatem Spiritus in vinculo pacis“.³⁰

Hoc, Venerabiles Fratres, intellegitis quam Nobis sit in votis, idque sciant cupimus filii Nostri, non modo quotquot sunt ex orbe catholico, sed etiam quotquot a Nobis dissident: qui si humili prece caelestia lumina imploraverint, sane non est dubium quin unam Iesu Christi veram Ecclesiam sint agniture eamque tandem ingressuri, perfecta nobiscum caritate coniuncti. In huius expectatione rei, auspiciem divinorum munerum ac testem paternae benevolentiae Nostrae, vobis, Venerabiles Fratres, et clero populoque vestro apostolicam benedictionem peramanter impertimus.

Datum Romae apud Sanctum Petrum die VI mensis Ianuarii, in Festo Epiphaniae Iesu Christi D. N., anno MDCCCXXVIII., Pontificatus Nostri sexto.

PIUS PP. XI.

²⁶ Divin. Instit. 4, 30; 11—12.

²⁷ S. Cypr. Ep. 48 ad Cornelium, 3.

²⁸ I. Tim. 3, 15.

²⁹ I. Tim. 2, 4.

³⁰ Eph. 4, 3.

a hit lakóhelye, ez az Isten temploma; aki ebbe nem lép be, vagy abból kilép, távol áll az élet és üdvösség reményétől. Senki ne áltassa magát csökönys vitatkozással, az életről és üdvösségről van szó s aki ezzel vigyázva és lelkiismeretesen nem gondol, arra nézve ez elvész és kialszik.²⁶

Tehát az apostoli Székhez, mely ebben a Városban van elhelyezve, amelyet Péter és Pál, az apostolok Fejei, a saját vérükkel szenteltek meg, hangoztatjuk, hogy ehhez a Székhez, mely a „katholikus Egyháznak gyökere és anyja“²⁷ jöjjenek az elszakadt fiak, de ne azzal a gondolattal és reménységgel, hogy „az élő Isten Egyháza, az igazság oszlopa és támasza“²⁸ elvesse a hit sértettségét s eltérje az ő tévelygéseket, hanem ellenkezőleg azért, hogy alávéssék magukat az ő tanítói és kormányzói hatalmának. Bár szerencsésen sikerülne Nekünk, ami még nem sikerült oly sok elődünknek, hogy atyai szívvel ölelhessük át azon fiainkat, kiknek gyászos meghasonlás folytán Tőlünk való elszakadását fájlaljuk. Vajha a mi Megváltó Istenünk, „ki azt akarja, hogy minden ember üdvözüljön és az igazság ismeretére jusson“²⁹ meghallgatná a mi alázatos kérésünket az iránt, hogy kegyeskedjék az összes tévelygőket az Egyház egységére hívni. S ebben az igazán nagyfontosságú ügyben szószólónkat, a boldogságos szűz Máriát, az Isteni kegyelem anyját, minden eretnkség legyőzőjét s a keresztyének segítségét, kérjük s akarjuk, hogy kérjék (mások is), hogy nyerje el számunkra mielőbb annak a nagyon óhajtott napnak az eljövetelét, melyen minden ember meg fogja hallani az ő isteni Fiaának szavát „fentartván a Lélek egységét a béke kötelékével“.³⁰

Belátjátok, Tisztelendő Testvérek, hogy ez hő vágyunk Nekünk s óhajtuk, hogy ezt megtudják a Mi fiaink valamennyien, nemcsak azok, kik a katolikus Egyházban vannak, hanem mindannyian azok is, kik tőlünk elszakadtak. Ezek, ha alázatos könyörgéssel esedeznek az égi világosságért, minden kétséget kizárólag meg fogják ismerni Jézus Krisztus egy igaz Egyházát s végre belépnek ebbe, egyesülvén mivelünk tökéletes szeretetben. Ennek a reményében, az isteni kegyelem zálogául s a Mi atyai jóindulatunk bizonyosságául rátok, Tisztelendő Testvérek s a ti papjaitokra és népetekre a legnagyobb szeretettel adjuk apostoli áldásunkat.

Kelt Rómában, Szent Péter sírjánál, január hó 6-án, Vízkereszt ünnepén, 1928-ban, pápaságunk hatodik évében.

XI. PIUS PÁPA.

²⁶ Divin. Instit. 4, 30. 11—12.

²⁷ Cypr. ep. 48. ad Corn. 3.

²⁸ I. Tim. 2, 4.

²⁹ I. Tim. 2, 4.

³⁰ Ef. 4, 3.

A „Mortalium animos“ kezdetű pápai enciklika tartalma, lényege s feleletünk.

„Hogy mindnyájan egyek legyenek, amint te én bennem, Atyám, és én te benned, hogy ők is egyek legyenek mi bennünk: hogy elhigye a világ, hogy te küldtél engem” (János 17:21). — isteni Megváltónk főpapi imájának eme szavaival kezdem előadásomat a legújabb pápai enciklikáról, ezzel mintegy kifejezésre akarván juttatni azt, hogy a magam szavait nagyon is méltatlanoknak és elégteleneknek tartom arra, hogy első akkordul szolgáljanak egy oly előadáshoz, amely Krisztus Urunknak legmélyebb óhajával: a keresztyén egység földi megvalósulásának gondolatával s az ebből ránk háruló feladatokkal akar foglalkozni. Másfelől azonban az isteni kijelentésnek Urunk főpapi imájából felénk csengő szavainak idézésével azt is jelezni akarom már most, az előadásom kezdetén, hogy „az igaz vallási egység ápolásáról” szóló pápai enciklika közreadóját: a római pápát épp oly gyarló, bűnös s éppen ezért „tükör által homályosan látó”, tehát korántsem csalatkozhatatlan embernek tartom, mint bármely más, emberileg érezni és gondolkodni tudó, de az Istent alázatos szeretettel hinni akaró s Krisztusba a váltság ténye által beoltott embertársamat. Krisztus főpapi imájának megszentelt szellemi éghajlata legyen lelkemnek tápláló és ihlető ereje, midőn most egyenesen a Krisztus által adott hamisítatlan isteni kijelentés érdekében — a római egyház látható fejének legutóbbi enciklikájával szembehelyezkedem.

A „Mortalium Animos“ kezdetű pápai körlevél ez év január hatodikán jelent meg s úgy látszik, hogy a pápa nagy súlyt helyezett arra, hogy annak nyilvánosság előhozatala éppen akkor történjék, midőn a keresztyén egyházak egyesülési törekvése a világ minden népének érdeklődési központjában állott. Ugyanakkor jelent meg a „Stockholm“ című nemzetközi folyóirat első száma is, amely hivatva van arra, hogy az 1925-ben tartott stockholmi keresztyén világkonferencia által megállapított „gyakorlati keresztyénség“ programjának megvalósítását szolgálja. Ugyanakkor jelentek meg a lausannei „Hit és Egyházszervezet“ világkonferenciának, mely a múlt év nyarán volt, a hivatalos tudósításai is. Az anglikán egyházban a „Prayer Book“ revíziójának problémája szintén a keresztyén egyházak egyesülésének kérdésével áll többé-kevésbé összefüggésben s ugyancsak akkortájt jelentek meg úgy anglikán, mint római oldalról a mechemli uniós törekvések ügyében lefolyt tárgyalások hivatalos beszámolói. Végül azt sem szabad elfelejtenünk, hogy éppen január hónapban van a nemzetközi evangéliumi szövetség által még 1908-ban kezdeményezett s a világ keresztyénei egyesülésének előmozdítását szolgáló egyetemes imahét,

amelyet azután a pápa rendelkezése folytán a római egyházban is megtartanak. Január hónap eleje tehát minden tekintetben a legalkalmasabb időpontnak mutatkozott arra, hogy a szóban forgó pápai körlevél megjelenjék.

Az idői meghatározottság mellett vizsgáljuk már most mindenekelőtt az enciklika megírásának előzményeit. A történelmi tényállás ez: az evangéliumtól ihletett keresztyén egyházak vezetői elhatározván azt, hogy konferenciára jönnek össze, csak azért, hogy közös megbeszélések által keressenek és találjanak oly *gyakorlati* munkaprogramot, amelynek megvalósítása érdekében Krisztus valamennyi egyházának együttes összefogása ezeknek elkerülhetetlen vallás-erkölcsi kötelességük (a stockholmi „Élet és Munka“ keresztyén világkonferencia célja) és hogy a legnagyobb őszinteséggel és keresztyéni hitbuzgalommal feltárják egymás előtt azokat a hitvallásbeli különbségeket, amelyek őket egymástól elválasztják, azon fennkölt cél érdekében, hogy így az egymás kölcsönös megismerése és megértése által az ez idő szerint még távoli eszményként messze lebegő egyházi egyesülés célját a megvalósulás útján egy lépéssel előbbre vigyék (a lausannei „Hit és Egyházszervezet“ keresztyén világkonferencia célja), hosszú tanácskozások után úgy érezték, hogy bár előreláthatólag kudarcot fognak szenvedni, de azért e gyűlésekre a római egyházat is meg kell hívniok, mert hiszen ennek a legnagyobb keresztyén egyháznak a falai között is, bár meghamisítva és emberi találmányoktól agyonnyomoritva, de mégis ott él az evangélium s a római egyház tagjai között is az Istennek bizonnyal kedves, önfeláldozó s magukat Krisztusnak odaszentelő keresztyén lelkek egész sorozatával találkozhatunk. S a világgyűléseket rendező protestáns egyházi vezeték sejtelmé csakugyan valóra vált, mert *úgy a stockholmi, mint a lausannei ökumenikus gyűlésekre való meghívás süket fülekre talált éppen annál, aki magát Krisztus földi helytartójának nevezi.* A pápa önteltsége, a római egyház evangélium-ellenes exkluzivitása nem engedték meg, hogy e nagy történelmi pillanatokban a római egyház képviselői, mint „egyenrangú“ felek megjelenhessenek Krisztus többi egyházainak hivatalos képviselői között. *Még a keresztyénség egyetemleges közös gyakorlati programjának megvalósítása érdekében sem volt a római egyház látható feje hajlandó meghozni azt az ú. n. „áldozatot“, hogy a többi keresztyén egyház képviselőivel közös konferencián szóbaálljon. Róma eme merev állásfoglalása és öntelt visszautasító magatartása természetesen nagyon sok megnyilatkozásra adott alkalmat. A legérdekesebb e megnyilatkozások közül a római egyház*

kenyszer-keretei közül kinőtt *Heiler* Frigyesnek Stockholm után tett következő megállapítása: „Amennyiben Róma csakugyan csupán a „depositum fidei“-t akarja a protestáns megrövidítésekkel és elhomályosításokkal szemben megvédeni és amennyiben annak az elsőbbségnek jogára hivatkozik, amely őt az ősegyházi hagyomány és a keresztyénségben elfoglalt világtörténeti jelentőségénél fogva megilleti, úgy ezt a szilárd-ságot és keménységet csak tisztelni tudjuk. Amennyiben azonban Róma az egységet kereső keresztyének feléje nyújtott kezét a neki való feltétlen önállárndelés követelése mellett visszautasítja és közben oly elsőbbségi jogra hivatkozik, amely nélkülöz minden újszövetségi és egyháztörténeti alapot, nagyot vétkeznek a Megváltó intése ellen: ut omnes unum. Sőt, ha ezek az elsőbbségi igények isteni jogalapon nyugodnának, úgy Rómának egyenesen a legszentebb missziói kötelessége volna az, hogy felkérés nélkül is a „tévelygő“ testvérekhez vezető úton meginduljon. Ha Isten egyszülött, örökkévaló Fia képes volt arra, hogy hozzánk, szegény, megvetett bűnösökhöz leszálljon, ha Ő földi vándorlása idején megtehette azt, hogy a bűnösök és vámszedők házába bétérjen... , ha legnagyobb apostola, hivatásához híven, elment a pogányok közé, hogy nekik az evangéliumot prédikálja, úgy Krisztus helytartójának sem lenne szabad a keresztyén testvéreitől kapott meghívást visszautasítani, különösen akkor, midőn ez utóbbiaknak egyetlen vágyuk az, hogy Megváltójuknak parancsát teljesítsék.” (Evang. Katholizität, 1926, 311. l.)

Ilyen és hasonló megnyilatkozások, továbbá bizonyára az orthodox keleti egyház érseke, *Germanos*¹ által említett két ok is, t. i. az a tény, hogy Rómának az említett világyűlésektől való távolmaradása nem vonta maga után e gyűlések hajótörését és hogy az egyesülési törekvések a római egyház keretei között is élénk visszhangra találtak, — készítették azután a római szentszéket arra, hogy a „Mortium Animos“ kezdetű pápai encyklikában *ex cathedra* véleményét mondjon az egyesülési törekvésekről s hívei előtt, jobbanmondva „alattvalói“ előtt, megindokolja azt, hogy miért tartotta feltétlenül szükségesnek az ökumenikus gyűlésekre való meghívások visszautasítását.

Ha valaki figyelmesen végigolvassa a körlevelet, azonnal megállapíthatja azt, hogy az *tartalmilag semmi új meglepetést* nem hozott. Egyszerűen újra kifejtette a római egyház már eddig is jól ismert, evangéliumellenes, hamis hittételeit, úgy hogy teljesen igazat adunk *Söderblom* uppsalai érseknek, midőn az encyklikával kapcsolatban egy helyen

így ír:² „A vatikán önelkülönítési eljárása s az új és legújabb római bibliaellenes tanoknak mind erősebb hangsúlyozása oly módon történik, hogy egy ügyes evangélikus egyháztörténész, avagy dogmatikus, minden különösebb nehézség nélkül képes lett volna az encyklika tartalmi összeállítására.“ S miután az encyklika semmi újabb meglepetést nem hozott számunkra s alapjában véve nem mond olyat, amit Rómára vonatkozólag előzőleg is ne tudtunk és ne ismertünk volna, voltaképpen teljesen szükségtelen az, hogy egyes állításai ellen újlag tiltakozzunk. Mindazonáltal *igazságérzetünk megköveteli* tőlünk azt, hogy visszautasítsuk a körlevél oly állításait, amelyek nem fedik a *történeti tényeket* és valóságot és hogy az encyklikára adott feleletünkben felszínre hozzunk és újra tudatosítsunk egy-két gondolatot, amelyek a keresztyénység egységének magasztos célját helyes, vagyis evangéliumi megvilágításba helyezik.

1. Az encyklika mindenekelőtt új neveket illet bennünket, amelyek mindenesetre közelebbi elemzést és tisztázást igényelnek.

2. A stockholmi és lausannei gyűléseknek oly mozzanatokot, motívumokat és célokat tulajdonít, amelyek teljesen távol állottak azoktól.

3. A római hit-fogalom kifejtése közben oly módon idézi János apostol levelét, amely teljesen meghamisítja és elferdíti az idézett szöveg eredeti jelentését.

4. Az egyedül üdvözítő földi és látható római anyaszentegyház tanának kifejtésénél az erkölestelenség vádjával illeti a protestáns egyházakat; hamis beállításba helyezi a protestantizmus felfogását a látható és láthatatlan anyaszentegyházról és elárulja azt, hogy még csak leghalványabb érteke sincs az evangéliumi katholicitás iránt.

I. Vegyük tehát először figyelembe azokat a neveket, amelyeket ez alkalommal a római szentszéktől kaptunk. „Hacc aliaque id genus iactant atque infant qui pan-christiani vocantur“, így szól a bulla egyik mondata s benne felénk csendül az egyik név, amellyel a bulla bennünket illet, midőn „panchristianus“-oknak nevez. Minden bizonnyal nem megisztelő célzattal kaptuk a papától ezt a nevet. Azonban, mint egyfelől *Söderblom* uppsalai érsek, másfelől pedig nálunk *Révész* Imre kimutatták, nem is kell oly nagyon szégyenkezünk ez elnevezés miatt. *Söderblom* a következőképpen nyilatkozik:³ „Egy pillanatig sem késlekedném, ha választanom kellene, hogy római keresztyén, avagy pedig panchristianus legyek-e. Mert a „pan“-szót más értelemben is lehet használni. Indítványozom, hogy mi a filológiai szintén lehetséges „egész-keresztyén“ („Ganz-Christ“) fordítását fogadjuk el. Mindenesetre követendő az, hogy az, ha egy ily nevet mi, saját magunktól sajátítanánk ki. Miután azonban a papától kapjuk ajándékba és a pápai szék csalatkozhatatlan tekintélye áll a legünnepélye-

¹ Idézi *Söderblom*: *Christliche Einheit!* 1928, 41. s köv. lapjain. *Söderblom* e könyvén kívül a pápai encyklikával részletesen foglalkoznak még többek között a következő könyvek: *Ämtliche römisch-katholische Kundgebungen zur Einigungsfrage der christlichen Kirchen von Dr. G. Ohlemüller, Protestantische Studien, Heft 12, 1928. Kritische Stimmen zum päpstlichen Rundschreiben über die Einigungsfrage der Kirchen, 1928, mely közli azokat a megnyilatkozásokat, amelyeket a pápai encyklika a különböző országokban a protestáns egyházi vezetők részéről kiváltott.*

² I. m. 19. l.

³ I. m. 12. l.

sebb módon mögötte, a dolog állásán immár nincs mit változtatnunk.“ — *Révész* Imre pedig a következő megjegyzést fűzi a „pan-christianus“ elnevezéshez:⁴ „Mi pedig... csak viseljük büszkén a „panchrisztianus“ jelzõt, mert ez csak a római pápa eszejárása szerint jelent kisebbítést, a Szentírás bizony-ságtétele szerint ellenben a lehető legnagyobb emberi dicsõséget jelenti: bátor, hû és boldog állásfoglalást amellest, hogy: „πᾶντα γὰρ ἐν πᾶσι τοῖς Χριστοῦ“: minden és mindenekben Krisztus (Kolossé 3: 11).“

A másik név, amellyel még gyakrabban illet bennünket a pápai körlevél az „akathólikus“ elnevezés. Ezt az elnevezést azonban már a történeti igazság és a logika nevében egyaránt vissza kell utasítanunk. Mert ha van egyáltalában keresztyén egyház, amely a katólikus nevet napjainkban devalválta és eljátszotta, úgy elsõsorban a hierarchikus római egyház az, amely magát a többi keresztyénektõl állandóan elkülöníti, elszigeteli s egyetlen, gyarló és látható, földi intézménybe, az egyedül üdvözítõ római egyházba akarja beleerõszakolni és belefõjtani az evangéliumi katólicitás megvalósítását célzó nemes törekvéseket. A történeti igazságnak és a logikának egyaránt a pápai körlevél akkor felelt volna meg, ha az „acatholici“ elnevezés helyett az „aromani“ névvel illetett volna bennünket. A „pan-christianus“ elnevezésnek is nem a „kathólikus“, hanem a „panromanus“ név az ellentéte. A leghelyesebben és a legáltalában éppen azért *Monod* Wilfred francia professzor jellemezte a legutóbbi pápai encyklikát, midõn az „Evangile et Liberté“ben így nyilatkozik róla: „A románizmus állást foglal a katólicizmus ellen.“ „A pápa szembe fordult az „a-kathólikusokkal“ és a „pan-christianusokkal“. De õ maga is abban a mértékben „a-kathólikus“, amely mértékben „pan-római“. Mi ellenben „kathólikusok“ vagyunk, annál az egyszerű oknál fogva, mert „pan-christianusok“ vagyunk.“

II. Második állításunk az volt, hogy a pápai encyklika a stockholmi és lausannei gyûléseknek oly mozzanatokat, motívumokat és célokat tulajdonít, amelyek teljesen távol állottak azoktól. Így pl. azt állítja, hogy az egyesülési törekvések célját szolgáló világgyûlésekre a „pogányság különbözõ képviselõit“ (ethnici omne genus) is meghívták. Holott természetesen a történeti igazság az, hogy úgy Stockholmba, mint Lausanneba csakis oly egyházakat hívtak meg, amelyek Jézus Krisztus evangéliumát tekintik a világhoz szóló egyetlen üzenetüknek.

A másik téves beállítás az, mintha a stockholmi s lausannei konferenciák a „religio naturalis“ tanának alapján jöttek volna össze. Ha a római szentszék csak egy kicsi fáradságot venne magának, hogy a két konferencia hivatalos tudósításait objektív elfogulatlansággal végigolvassa, úgy azonnal be kell látnia azt, hogy a két konferencia közös alapja, elõfeltétele, létrehozó

és mozgató ereje nem az emberek természeti vallásos hajlama, a „religio naturalis“, hanem igenis az isteni kegyelem ajándéka-ként osztályrészünkül és boldog birtokunkul jutott, természetfölötti, megigazító és üdvözítõ, Krisztus értünk való váltságahalálába vetett, bûnbánó hit volt.

Hasonlóképpen vissza kell ünnepélyesen utasítanunk a pápai encyklika amaz állítását, mintha a stockholmi és lausannei ökuménikus gyûlések az *indifferenzizmus* és *relativizmus* jegyében jöttek volna össze s kiinduló pontjuk az lett volna, hogy voltaképpen „minden vallás többé-kevésbé jó és dicséretreméltó“. Úgy a stockholmi, mint a lausannei konferencia elõkészítõi és vezetői tudatában voltak annak, hogy a keresztyén egyházak egységét nem a hitvallások iránti közömbösség által, hanem egyenesen az egyes konfesszionális egyházak belsõ, hitbeli értékeiben való elmélyedés segítségével mozdíthatják elõ a legjobban. A stockholmi és lausannei konferenciák alapvetõ tételét találóan fejezte ki *Ravasz* László, midõn a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságban tartott egyik elnöki megnyitójában a többek között a következõket mondotta:⁵ „Az evangéliumi egyházaknak nem kívánhatunk jobbat, mint azt, hogy a protestánsizmus érdekében a maguk tiszta formáját restaurálják. Káros azt hinnünk, hogy ha a reformátusok minél reformátusabbak, a lutheránusok minél lutheránusabbak akarnának lenni, ezzel már magában véve a protestánsizmust, mint egységet lámadják és lazítják; sõt éppen ellenkezõleg, minél tisztábban megõrzik és kifejezik eredeti jellegüket, annál teljesebben szolgálják a protestáns egységet, amelyet egy újabb névvel nagyon találóan *evangéliumi katólicitásnak* nevezünk.“ — Ugyancsak teljesen a stockholmi és lausannei konferenciák szellemében szólalt fel a nemrég Kölnben tartott Elsõ Nemzetközi Keresztyén Sajtó-kongresszuson *Csikesz* Sándor is, mikor azt hangsúlyozta, hogy elsõsorban *konfirmációra* s nem pedig *konformációra* van szükségünk. A lausannei konferencián pedig a felületes *indifferenzizmus* és *hitbeli relativizmus* alapján való egységre törekvés veszedelmére többek között *Zoellner* generálsuperintendens mutatott rá, következõ szavaival: „Egy asztalkendõn mutatkozó szakadást be lehet takarni egy másik kendõvel, de az a szakadás azért tovább nagyobbodhatik.“ S e találó szavakhoz fűzi *Söderblom* a maga szintén nagyon találó megjegyzését:⁶ „Nagyon jól tudjuk azt, hogy az egységet a hitvallások fölött vezetõ légi úton el nem érhetjük, hanem csakis azáltal, hogy a keresztyén hitvallás jelentésében elmélyedünk. Ugyanakkor azonban tudjuk és elismerjük azt, hogy az egyház tantételei és intézményei az isteni igazságot csak cserépedényekben tartalmazzák.“ Ily megnyilatkozások után fölösleges továbbra is azon fáradozni, hogy a pápai encyklika által reánk árasztott in-

⁵ Protestáns Szemle, 1928. júniusi számában: *Ravasz* László: Van-e protestánsizmus?, 399. l.

⁶ I. m. 10. l.

⁴ Debreceni Protestáns Lap, 1928. évf. 3. számának 25. lapján.

differentizmus és vallási relativizmus vádjait magunkról elhárítsuk. De a stockholmi és lausannei „Élet és Munka“, valamint „Hit és Egyházszervezet“ konferenciáitól ama másik, az encyklika által nekik tulajdonított felfogás is messze állott, mely szerint „a látható és felismerhető egyház nem volna egyéb, mint a különböző keresztyének testületeiből álló szövetség, bárminő, esetleg egymással ellenkező tanításokat kövessenek ezek a testületek.“ Sőt ellenkezőleg, a lausannei konferencia hetedik tagozata a legvilágosabban különböztetett a gyakorlati célok szolgálatában álló egyházi szövetség gondolata és ama végső cél között, amely után voltaképpen mindnyájan törekszünk, hogy t. i. az *una sancta catholica et apostolica ecclesia* evangéliumi értelemben vett organikus megvalósulása minél előbb bekövetkezzék. A gyakorlati célok szolgálatában álló egyházi szövetség tehát csakis *eszközi* jelentőségű a keresztyén egyházi egység megvalósításának szolgálatában.

III. Ime, mennyi mindent tulajdonít Stockholmnak és Lausanneknak a pápai encyklika, ami pedig teljességgel távol állott azoktól. Különbözik nem utközünk meg azon, ha az evangéliumi értelemben vett egység megvalósításán fáradozó ökümenikus gyűléseket az indifferenzizmus és hitbéli relativizmus vádjával illeti a pápai körlevél. A római teológiai ideológia alapján más álláspontra nem is helyezkedhetik. A római egyház hit-fogalma annyira eltér a protestáns keresztyénség hit-fogalmától, hogy a római hit szemével néző csak a Szent Lélek megvilágosító közreműködése által láthatja meg azokat a mélységeket, amelyekben az evangéliumi kathólicitás nagyszerű gondolata gyökeredzik. Nincs még egy mozzanata a pápai encyklikának, amely inkább visszariasztana bennünket a római egyház teológiájától, mint a benne kifejezésre jutó, teljességgel biblia-ellenes hit-fogalom.

Ez a hit-fogalom nem annyira szellemi, mint inkább merkantilista jellegű. Nem a Szent Lélek Istentől munkált fiducia, hanem egyszerűen a legintellektuálisabb igaznaktartás fagyos mozzanataiban jut kifejezésre. A római hit-fogalom *masszív-quantitativ* jellege, amely a hittételek aritmetikai összeadásában és kivonásában, illetőleg a római pápa által összeadott és kivont hittételek explicit avagy implicit elfogadásában áll, épp oly világosan kifejezésre jut a legutóbbi encyklikában is, mint az arisztoteleszi logikán felépülő szörszálhasogató skolaszticizmusban. Ily körülmények között csak egészen természetesen találhatjuk azt, hogy a mostani encyklika sem tud különböztetni a hit kettős értelme között s nem látja meg azt a nagy különbséget, amely a „fides, quae creditur“, vagyis a dogmák rendszere, a hittan és a „fides, qua creditur“, vagyis a Krisztus érdeméért Istenbe vetett szívbeli bizodalom között fennáll. Pedig amíg a hit fogalmát így kellőleg nem tisztáztuk, még csak nem is beszélhetünk evangéliumi értelemben vett keresztyén egységről és kathólicitásról.

A pápai körlevél *quantitativ* hitfogalmából következik azután az, hogy nem tud és nem is akar különböztetni *fundamentális* és *non-fundamentális*, lényeges és lényegtelen, üdvösségünkhöz tartozó és üdvösségünkhöz nem feltétlenül szükséges hittételek között. Róma szerint a hittételek mind egyenlő súlyúak, nagyságúak és alakúak. A római hitrendszer nem élő organizmus, amelynek meglenne a maga központja és meglennének perifériái, lényeges és kevésbé lényeges alkotórészei, már pedig minden élő organizmusnak éppen ez a legfőbb ismérve. A római hitrendszer sokkal inkább egy feloldhatatlan egész, egy mesterségesen üton egybeszerkesztett, mechanikus alkotás, ahol egyetlen kis csavarnak a helyéről való elmozdítása az egész apparátus rombadőlését vonná maga után. Ahhoz, hogy egy hívő római idvezülhessen, éppúgy szükséges az, hogy a pápa csalhatatlanságában higgyen, mint az, hogy Jézust alázasos és bűnbánó hittel Megváltójának ismerje el. Az egyik épp oly *fundamentális*, mint a másik. Az egyik nélkül a másiknak sincs meg a maga üdvözítő ereje. Hogy mindez természetesen evangélium-ellenes, azt szükségtelen részletesebben fejtegetnünk. Elég, ha ráolvassuk a „csalhatatlan“ római pápára Jézus Krisztusnak az írástudókhoz és farizeusokhoz intézett, de alapjában véve a római pápának is szóló következő intését: „Ti pedig miért hájgátok át az Isten parancsolatját a ti rendelkezéseitek által?“ (Máté 15:3.) Mert e szavakban éppen az jut kifejezésre, hogy igenis, az Idvezítő is különböztetett *fundamentális* és *non-fundamentális* hittételek között. — S mindenesetre jó lesz, ha *Söderblomot* követve,⁷ ezen a ponton mi is felidézünk emlékezetünkben Jézus leírását az utolsó ítéletről. A haragnak eme napján, midőn majd mindnyájan ott állunk a legfőbb bíró előtt, nem a dogmatikai rendszerünkről és katekizmusunkról fog kellenünk Istennek beszámolni, nem azt fogják kérdezni tőlünk, amit a pápai encyklika követel, hogy t. i. ugyanazzal a hittel hiszünk-e az átlényegülés tanában, avagy Mária Szeplőtlen Fogantatásában, avagy a római pápa csalhatatlanságában, mint amellyel Jézus Krisztus istenségében és megváltó munkájában. Bizony jó lenne és nagyon sokan közülünk, ha ugyan nem mindannyian szívesebben vállalkoznánk arra, ha egy hittani vizsga szerencsés kimenetelével áteshetnénk az utolsó ítélet nagy napján s számot adhatnánk a magunk római, avagy református, avagy lutheránus hittani rendszeréről. Azonban Isten nem eszerint ítél. Mert ugyanaz az Úr, aki azt mondotta: „Nem mindenki, aki ezt mondja: Uram, Uram, megyen be a mennyeknek országába“, a következő mértéket állította mindnyájunk elé: „Amennyiben nem cselekedtél meg egygel eme legkisebbek közül, én velem sem cselekedtél meg.“

Ezért szükséges tehát, hogy feltétlenül különböztessünk a hit, mint tanrendszer, és a hit, mint bűnbánó, szívbeli bizodalom

⁷ I. m. 19. l.

között, s ami ebből önként következik: egyszersmind fundamentális és nem-fundamentális hittételek között. És ha majd erre Róma is képes lesz, úgy meg fogja tudni érteni azt, hogy miért nem szenvedtek kudarcot az evangéliumi kathólicitás ügyét szolgáló ökümenikus konferenciák, bár a római egyház távol tartotta magát azoktól. Mert meg volt résztvevőikben ugyanaz a hitbéli bizodalom, amely meg volt található Pál apostolban és Apollóban is, jöllehet tantételeikben nagyon is különböztek egymástól, éppúgy mint Pál és Apollós annakidején.

Érdemesnek tartjuk különben még megemlíteni azt, hogy a pápai encyklikának a fundamentális és nem-fundamentális hittételekre vonatkozó felfogását nem mindenik római teológus teszi magáévá. Így pl. Söderblom idézi⁸ a kiváló löweni professzornak, Janssensnek, Halifax lordhoz nemrég intézett következő szavait: „Hogy Krisztus Isten, ez a keresztyén hitnek egyik fundamentális, sőt egyenesen a fundamentális dogmája. A pápa családokozhatatlansága ellenben tanbeli fejlődés eredménye. Először csak implicité hitték, az első három században, és később is kételkedtek benne, el egészen a vatikáni zsinatig. *Ily értelemben véve nem fundamentális tana a keresztyén hitnek, mert a fundamentális tannál nem beszélhetünk fejlődésről. Quod non fuit ab initio doctum et universaliter creditum non pertinet ad christianae fidei fundamenta.*”

A római hit-fogalommal kapcsolatban a pápai encyklikának még egy evangélium-ellenes cselekedetét kell ünnepélyesen visszautasítanunk. Az encyklika u. i. János apostol második levelének 10-ik versét, mely így hangzik: „Ha valaki elmegy hozzátok és nem ezt a tudományt viszi, ne fogadjátok azt be házatokba, és azt ne köszöntsetek“, *oly értelemben idézi, mintha János itt a „Júdómány“ szó alatt az egész római hitrendszert értene*, beleértve a késő századok mulva elfogadott családokozhatatlanság dogmáját is. Pedig, ha elolvassuk János ugyanezen levelének a 7-ik versét, úgy azonnal kiderül, hogy Jánosnál természetszerűleg nem a „római hitrendszer“ védelméről (mert hisz abban az időben római hitrendszer még nem is volt) van szó, hanem igenis a Krisztus istenségét tagadó hitetők elleni védekezésről: „Mert sok hitető jött e világra, akik nem vallják a Jézust testben megjelent Krisztusnak.“ *Istennek legyen érte hála, hogy evangéliumi hitünk megengedi nekünk azt, hogy a római hitrendszert magukévá tevő római hittestvéreinket is beengedhessük házunkba, jöllehel másfelől a római pápa az ő „alattvalóinak“ megtiltja azt, hogy velünk ugyanezt cselekedhessék, miután mi nem fogadjuk el az evangélium-ellenes, egész római hitrendszert. Adjunk hálat az Istennek, amiért nekünk szabad többel szeretnünk, mint római testvéreinknek, anélkül, hogy ezáltal az evangélium tágkeblűséggel vádolhatna meg bennünket.*

IV. Áttérve már most az utolsó pontra, szomorú szívvel vagyunk kénytelenek megállapítani azt, hogy a pápai encyklika már

csak azért sem tartja lehetőnek a többi keresztény egyházakkal való egyesülést, mert *csak a római egyházal lekintli Krisztus titokzatos jegyesének és szeplőtlen menyasszonyának, aki egyenesen a paráznság bűnébe esnek azáltal, ha a többi keresztyén egyházakkal egyesülne.* A protestáns egyházak, midőn kiváltak a római egyházból, egyszersmind elszakadtak a Krisztus titokzatos testétől is s így többé nem is függhetnek össze a fejjel, a Krisztussal. E merev állásfoglalással és szörnyű váddal szemben mást nem tehetünk, minthogy magához Krisztushoz folyamodunk. Tőle merítünk biztatást, Tőle kérjük e vád alól való felmentésünket, amit meg is találtunk következő szavaiban: „Ahol ketten vagy hárman egybegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük“ (Máté 18 : 20.). Jézus eme szavai megbízhatnak bennünket, hogy mi igenis, továbbra is az ő „titokzatos testéhez“ tartozunk, az „Isten országának“ tagjai vagyunk, mert akkor, midőn reformátor őseink a római egyháztól elszakadtak, csak egy gyarló, földi intézményformának fordítottak hátat azzal a szent céllal, hogy ezáltal megváltó Urunkkal még közvetlenebbül egybeforhassanak. Az encyklika különben az anyaszentegyház fogalmával kapcsolatban olyasmit is tulajdonít a protestáns felfogásnak, amelyet ettől rendszeren távol állott. Így szól a körlevél idevonatkozó része: „Szerintünk lehetetlen, hogy akik keresztyéneknek vallják magukat, ne higgyék, hogy Krisztus egy Egyházat alapított, mégpedig ugyanazon egyet. Ha azonban azt kérdezi ezután valaki, hogy Alapítójának akaratára szerint milyennek kell lennie az Egyháznak, térnek el a vélemények. Igen sokan ugyanis tagadják pl. azt, hogy Krisztus Egyháza láthatónak és felismerhetőnek kell lennie“ — itt azután egy úfánávetett mellékmondatban egy kis, római értelemben vett körülírással engedmény következik —: „legalább is annyiban, amennyiben egy és ugyanazon tanban, egy vezetésben és kormányzásban egyetértő hívek egy testületének kell lennie.“

Az encyklikának eme kitételével szemben kötelességünk hangsúlyozni, hogy a komoly protestáns álláspont mindig hangsúlyozta az egyház látható és felismerhető voltának szükségképességét. Csakhogy míg egyfelől mereven szembehelyezkedik az *institucionalizmussal*, amely, mint a római egyház álláspontja, az egyház egységét és egyetemes, katolikus voltát egyetlen, látható, hierarchikus intézményben oldja fel, másfelől pedig az egyoldalú *spiritualizmussal*, amely viszont a vallás szellemiségének hangsúlyozása közben elefejtja azt, hogy ezen a földön szükségképpen minden léleknek testi formát kell öltetnie magára, addig e két egyoldalúsággal szemben állítja azt, amit *inkarnacionalizmusnak* nevezhetünk, mely szerint a láthatatlan egyháznak, a „Krisztus titokzatos testének“, mely a Krisztusban szentté lettek hitbéli közössége, az Isten Igéjének prédikálása, tanítása, hitvallásban kifejezésre jutása, a sakramentumok evangéliumi értelemben vett kiszolgáltatása és az egyházfegyelem gyakorlása által, szükségképpen látható, felismerhető

⁸ I. m. 32—33. lapjain.

formában is meg kell jelennie ezen a földön. *A Krisztus egy Egyháza nem korlátozható egyetlen földi intézményre sem*, mert minden látható, földi intézmény, csak eszköz arra, hogy benne és rajta keresztül *Krisztus testének láthatatlan organizmusa*, az összes híveknek nagy lelki egysége megnyilvánulhasson. Ez a nagy, láthatatlan organizmus, mint lelki egység, az egyház evangéliumi értelemben vett katholicitásának megvalósulása, *nem pedig* a római egyház külsőleg kétségtelenül imponáló, intézményes formái egysége, amely, midőn az isteni kegyelmet a maga számára kisajátítja, s azt öncélú, földi, nagyhatalmi politikájának szolgálatába állítja, s a többi egyházformáknak a Krisztus királyságához való tartozását kétségbevonja, ezáltal éppen evangéliumi értelemben a legkevésbé katholicussá teszi önmagát. És ezt a római egyház nyíltan be is ismeri, mert hiszen nála a katholicitás tartalmát mindig a római pápa nemzetközi világhatalmi törekvései szabják meg.

Mi ellenben, a magyar nemzeti egység érdekében is, végső lehelletünkig kitartunk az evangéliumi katholicitás eszménye és valósága mellett, s hálát adunk Istenünknek, hogy az una sancta catholica et apostolica ecclesia evangéliumi értelemben vett organikus megvalósulásának érdekében folytatott legnemesebb törekvéseink közben nem vagyunk kénytelenek lelkiismeretünk szabadságát, államjogi függetlenségünket és önállóságunkat a római pápa által kibocsátott encyklikáknak alárendelni.

Ezek után a „Mortalium Animos” kezdetű pápai encyklikára adandó feleletünket⁹ a következőkben összegezhetem:

Magyar Országos Református Lelkészegyesületünk, a világ többi protestáns testvéregyházával egyetértve, szomorúan látja azt, hogy a legutóbbi pápai encyklikában újra az ultramontán szellem győzedelmeskedett, elnyomván a Krisztus evangéliomát. Az igazság érdekében kötelességének érzi visszautasítani a körlevél több oly állítását, amelyek nem felelnek meg a szentírásbeli és a történelmi igazságoknak. Egynek érzi magát Krisztus többi látható földi egyházaival abban a felsőes gondolatban, hogy a láthatatlan belső szellemi egységnek

⁹ Ezt a feleletet az Országos Református Lelkészegyesület választmánya és közgyűlése egyhangulag magáévá tette és megküldötte a Hit és Szervezet, valamint az Élet és Munka világkonferenciának, kérve azokat, hogy Isten Szentleke által vezetett, tevékenységüket Krisztus egyháza szent egységéért, Urunk ígéreteiben vetett rendületlen bizalommal folytassák s egyben e szent cél megvalósítására a magyar Országos Református Lelkészegyesület munkáját és imádságát felajánlotta.

Felterjesztette a feleletet a magyar református egyház egyetemes konventjének is s mély tisztelettel kérte az egyetemes konventet, hogy ajánja egyházközségeinknek, hogy az egyházi év egy meghatározott napján, amelyet az egyetemes konvent állapítson meg, az igehirdetés Krisztus egyetemes egyháza szent egységéről szóljon és a hívek imádkozzanak e szent cél minél tökéletesebb megvalósításáért.

és katholicitásnak, amely már most is megvan és megvolt minden időben, amióta csak Isten lelke munkálkodik az emberi lélekben, külsőleg is meg kell nyilvánulnia, hogy a világ elhiggye, hogy az Atya Isten az ő megszülött Fiát mihozzánk elküldötte. Jól tudjuk, hogy a világ nem látja ezt a láthatatlan lelki egységet, amely már most is ott él mindenütt, amerre csak Krisztus megváltottjai Róla alázatos szívvel bizonyágot tesznek, de azért nem engedhetjük meg azt, hogy a külső látható egységes intézmény kedvéért — mint ezt a római egyház követeli —, az isteni kegyelem kisajátíttassék s az evangéliumi értelemben vett emberi, lelkiismereti szabadság is veszendőbe menjen. Ahol a földi egyház életcélját világhatalmi törekvések szabják meg, amint ez Rómánál látható, ott kétszeresen érvényes Urunk intése: „Az én országom nem e világból való.”

Magyar református egyházunk úgy érzi, hogy Jézus Krisztus parancsát teljesíti akkor, midőn bekapcsolódik ama nagy világmozgalomba, amelynek célja annak megvalósítása, hogy „mindnyájan egyik legyenek”. A stockholmi és lausannei konferenciák rendezői evangéliumi kötelességüknek tettek eleget, midőn a római egyháznak is meghívást küldöttek. E meghívások Róma részéről történt visszautasítása és a legutóbbi encyklika azonban sajnálatosan arról tanúskodnak, hogy Róma még mindig nem emelkedett fel az evangéliumi katholicitás eszményének magaslatáig. Hisszük azonban, hogy ennek is eljő az ideje. De akkor meg kell változni a római egyház vezetőségében annak a szörnyű felfogásnak, amely a többi keresztény egyházakkal való egyesülést többek között azért sem tartja lehetőnek, mert csak önmagát tartja Krisztus tiszta, szeplőtlen menyasszonyának, aki párnaságot követne el akkor, ha a többi keresztény egyházakkal egyesülne. A magyar református egyház ezt a mélyen megalázó feltevést sok szenvedéseire, dicsőséges multjára, az evangéliumból sarjadó hitvilágára és szigorú etikai világnézetére hivatkozva önértékeléssel visszautasítja és magát földi ítélkezések helyett egyedül az Örökkévaló Isten és az ő Szent Fia ítélete alá bocsátja s hiszi, hogy Istennek Lelke egykor meg fogja világosítani azoknak elméjét, akik most a Krisztusban való egységtől mereven, ilyen Krisztus nevéhez méltatlan módon elzárkóznak. Mert Isten előtt minden lehetséges. Addig is Krisztus keresztje alatt kezét nyújtunk minden római katolikus testvéreinknek s kitartóan dolgozunk Isten országának s a keresztény egységnek megvalósulásáért, abban a szent és boldogító tudatban, hogy az evangéliumi katholicitás gondolata előbb-utóbb győzedelmeskedni fog, mert az evangéliumi gondolatok terjedésének útját nem lehet felekezeti vámsorompókkal elzárni.

Dr. Vasady Béla.

D. Dr. Baltazár Dezső püspök ORLE elnöke nyilatkozata a „Mortalium animos“ ügyben.¹

Szeretett Szolgatársaim! Változatlan szeretettel üdvözöllek benneteket, ami titeket illet és változatlan tisztelettel, ami evangéliumi és nemzeti tisztetek fontosságának kijár. E mi kettős tisztünk igazsága szerint egymásután keressük fel a magyar kálvinizmus nagy zászlós táborait. Ez alkalommal felkerestük Hódmezővásárhelyt, hogy tápláljuk lelkünket a nemzetmegváltó dél-magyarországi reformáció emlékeinek sugárzó nyomaival és hogy mi is hagyjunk itt a jövőndi küzdelmeihez erőt szolgáltató hatásokat.

Jól esik nemes önérzettel megállapítanunk, hogy az Országos Református Lelkész-Egyesület megáll és megmarad annak az oszlopnak, kősziklának és várnak, aminek építve lett. Semmi időváltozások kedvéért nem hajlik el azoktól az igazságoktól, amelyeknek kultuszához a keresztyén egyéniség és nemzeti egyéniség minden jellemvonása kötve van. Védelem vára, erők és alkotások ki-repítő fészke. Nem bánja, akármely órában tér meg hozzá a számoltató, mert a számadása úgy magyar hazánk, mint hivatalos egyházunk irányában mindig rendben van.

Történelmi érdemeit jótékonyasági, nevelésügyi és oktatásügyi alkotásai magasra emelik, de ezekkel az érdemekkel legalább is egy színvonalon áll az az érdeme, ami világos látásának megőrzésében határozódik. Hogy t. i. világos látása akkor sem hagyta el, amikor a háborús világégés és forradalmi országégés minden megtévesztő tényezője hadirendbe állott kifordítani sarkából a minden idők visszám kerestül ment és tisztán maradt történelmi igazságokat. Mikor a keresztyén-keresztyén egység megtévesztő kísérletei jártak körülünk táborot, jó- és rossz-hiszemű elemek toborzó trombitájával kerülgetve a szentírás és a magyar nemzet igazságainak a magyar kálvinizmusban határozódó Sionja falait, sem a félemlítés, sem a kecsgetetés nem voltak nagyobb erő határozottságunk és hűségünk erejénél. Tudtuk, hogy megtévesztésünkre és vesztünkre megy a konjunkturák lavínájára felszerelt játék.

Maga XI. Pius pápa siet segítségünkre az igazolással. Sajnáljuk, hogy most már nemcsak politikai téren, hanem a dogmák terén is megbélyegző kinyilatkoztatásokkal provokálja a protestantizmust. De legalább őszinte s így kinyitja a mi javunkra híveinek is a szemét s nekünk jogot és alkalmat ad a nyílt támadás ellen nyíltan védekezni. „De vera religionis unitate fovenda“, vagyis „az igazi vallási egység előmozdításáról“ című, közszájon ú. n. „Mortalium Animos“ körlevelében nyíltan állást foglal a keresztyén-keresztyén egység minden formája ellen,

fenntartva annak az egyetlennek jogosultságát, amelyet az evangéliumi igaz keresztyénségnek, szerinte az eretnekeknek a római egyházba visszatérése képvisel.

A pápai körlevél az emberiség közös eredete és közös természete gondolatából indul ki, nem az egyetemes emberszeretet céljáért, hanem hogy meggyengítse a nemzeti élet létjogát s hogy a maga internacionális hatalmi rendszerét támassza alá. A közös természet hangoztatása dacára következetes következtelenséggel megtagadja a lehetőségét annak, hogy a római egyházon kívül bármely keresztyén felekezeti ember rendelkezhetné az Istenhez vonzódás természetes érzületével. Ellene mond a pánt Krisztiánizmus törekvéseinek. És ez természetes is, mert a tiszta keresztyénség egyetemes diadalra jutása először is a pápaság szentírásellenes uralmát s rendszerét vinné áldozatul Krisztus győztes igazságainak oltára elé.

Tiltakozik az ellen, hogy a pápával bármely más felekezet egyenrangú fél gyanánt tárgyaljon, mivel ő a Krisztus helytartója és isteni kijelentések forrása. Nincs ez állításban egy szemernyi sem se a Péter, se a Pál lelkéből, mert ezek az apostolok nyilván és alázatosan megmondták az őket istenítő pogányoknak, hogy ők maguk is gyarló emberek.

Tiltakozik az ellen, hogy a vallás és egyház életében lényeges és nem lényeges közötti különbség tétessék. Eszerint tehát a lélek és igazság Istenének fényessége s a tömjénfüst homálya, a Jézus áldozati vére és a szenteltvíz egyenrangú üdvényezők. Tiltakozik az ellen, hogy a hagyomány az isteni kijelentésnél alább becsültessek. Ez az álláspont nem egyéb, mint az Isten tökéletességének lealacsonyítása a gyarló ember színvonalára. Tiltakozik az ellen, hogy a római egyházbéli más keresztyén felekezetűekkel vallási és egyházi vonatkozású tanácskozásokban vegyenek részt. Minden bizonnal azért, hogy a vakon vezetett lelkek az igazság és hamisság különbsége felől mi általunk fel ne világosíttassanak. A hitet feljebbvalónak tartja a szeretetnél, holott „az Isten szeretet“; holott Jézus szerint a szeretet az első és második nagy parancsolat; ez a törvény és a próféták is. Pál apostol szerint pedig a velünk maradó három: a hit, reménység és szeretet közül „a szeretet a legnagyobb“.

És így tovább a pápai körlevél szentírásba ütköző, emberszeretetlen és alázatlanságnélküli tanításai. Ilyen tanítások hangoztatása könnyű a magát istenített pápának abban az egyházban, ahol a minden igazságok próbaköve, zsínormértéke: a szentírás a tiltott könyvek indexére van vetve az irodalom pornográf termékei közé. A főnek

¹ Elnöki megnyitó az ORLE. kongresszusán Hódmezővásárhelyen. 1928 szeptember 3.

igen gyenge véleménye lehet a tagok értelmi színvonala felől ott, ahol a józan ész uralmának korszakában nyílt színen büntetlenül, sőt kritika nélkül lehet megmásítani a szentírás igazságait.

Ha embernek kívánnánk engedni és nem Istennek, akkor hallgatnánk a római helytartó hívó szavára és visszatérnénk a világosságból hozzá: a sötétségbe. De mivel mi Istennek engedünk és mivel az ő szent Fia által világosságra és szabadságra hivatottunk, továbbra is világosságban fogunk élni és a szabadságban megállani. Erre az örökélet világában Istenországának érdeke, földi életünkben pedig hazánk érdeke kötelez, amelyet Krisztus tudományával és a magyar kar erejével magyarok országának akarunk megtartani, minden más földi hatalomtól függetlenül.¹

² Az Országos Református Lelkészegegyesület 1928 szeptember hó 3. napján Hódmezővásárhelyen tartott közgyűlése 5. számú határozata az elsőki megnyitójával kapcsolatban a „Mortálum animos“ bullára a következőket feleli:

Az Országos Református Lelkészegegyesület ezt a feleletet megküldi a Hit és Szervezet, valamint az Élet és Munka világkonferenciáinak, kérve azokat,

hogy Isten Szentlelke által vezetettve, tevékenységüket Krisztus egyháza szent egységéért, Urunk ígéreteiben vetett rendületlen bizalommal folytassák s egyben e szent cél megvalósítására a magyar Országos Református Lelkészegegyesület munkáját és imádságát felajánlja.

Felteszti a magyar református egyház Egyetemes Konventjének s mély tisztelettel kéri az Egyetemes Konventet, hogy ajánlja egyházközségeinknek, hogy az egyházi év egy meghatározott napján, amelyet az Egyetemes Konvent állapítson meg, az igehirdetés Krisztus egyetemes egyháza szent egységéről szöjjön és a hívek imádkozzanak e szent cél minél tökéletesebb megvalósításáért.

Közgyűlésünk aggodalommal látja a veszélyt, amely a keresztyén vallásfelekezetek békességét Róma jellemezhetetlenül sértő kijelentései által fenyegeti; megállapítja, hogy a római egyház az evangéliom diadalának a maga hatalmi igényeit kinémetlen dőlyffel föléje helyezi s ez a fenyegető veszély az evangéliomi egyházakat Krisztus evangélioma védelmében fokozottabb tevékenységre s az egységük minél teljesebb kiépítésére sürgeti; de egyúttal Isten iránti mélyszéges hálával szemléli, hogy a reformáció egyházainak egysége világszerte növekedőben van és a nemzeti kapcsolatok által összefűzött egyházak mindenfelé legalább is szövetségeket alkotnak. Mély tisztelettel kéri azért az ORLE. gyűlés az Egyetemes Konventet, hogy tegye meg az előmunkálatokat arra nézve, hogy Isten szent segédelmével az Ő Lelke által vezetve, a szétszakadt, de a nyelv, vér, hit és drága mult szentséges kötelékeivel Isten által egybekapcsolt magyar református gyülekezetek a világ minden részéről valamilyen egységes egyházi szervezetben tömörítkessenek.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Benzinger I.: Hebräische Archäologie. Dritte, neu bearbeitete Auflage. Leipzig, 1927. Verlag: Eduard Pfeiffer. Angelos Lehrbücher Band 1. Nagy lexikon-forma 437 lap.

Benzinger standard munkájának legújabb kiadását üdvözölhetjük ebben az ízléses formában, kitűnő papíroson, világos és szép illusztrációk százával díszített könyvben.

1907 óta, amikor Benzinger régiségtanának 2-ik kiadása megjelent a Keleten, kül. a háborút megelőző években nagy lendülettel folytatott ásatások, nagyon sok új anyagot hoztak napvilágra, amelyek döntő befolyással estek latba, kül. az ó-szövetségi régiség-tudomány művelésében. Ezekkel Benzingernek is számolnia kellett s ez indította őt arra, hogy könyvét átdolgozva, új anyaggal kibővítve, újra kiadja.

Külső alakja is más, mint a 2-ik kiadásé, amennyiben ez lexikonformájú (amaz 8°) s ennek dacára is lapszám tekintetében nem sokkal kisebb, mint a 2-ik kiadás. Valójában azonban sokkal több anyag van benne, mint az előző kiadásban, mert a formátum sokkal nagyobb. De bizonyítja ezt az is, hogy amíg a 2-ik kiadásban 253 szemléltető kép és ábra van, addig az új kiadás 431, a szöveg közé nyomott illusztrációt tartalmaz.

Már az előszóban rámutat Benzinger arra, hogy ebben a kiadásban az újabb ásatások eredményeit felhasználta, aminek következtében több fejezetet természetesen át kellett dolgoznia.

Az anyag beosztása, a tárgyalás sorrendje teljesen ugyanaz, ami a 2-ik kiadásban, azaz: Bevezetés. I. Az ország és népe. II. Magán-régiségek. III. Állami régiségek. IV. Istentisz-

teleti régiségek. A fejezetek alcímei is megmaradtak.

De bővült természetesen a forrásanyag, amelyet Benzinger felhasznál. Már az archäologia irodalmának felsorolásakor. (8–9. l.) megemlíti Volz, Kittel, Guthe, Sellin, Bertholet, Gressmann, Thomsen, Krauss stb. idevágó munkáit. Tárgyalás közben pedig, az egyes fejezeteknél lépten-nyomon meggyőződhetünk arról, hogy az író nem hagyja figyelmen kívül az illető fejezet anyagára vonatkozó, a 2-ik kiadás megjelenése óta kibővült irodalmat. Így felhasználja pl. az I. fejezetnél (Az ország és népe): O. Weber, Fr. Böhl, G. Dalman, Erman-Ranke azóta publikált idevágó könyveit. Különösen gazdag új anyagot vont be Benzinger az írásról (173. kk.), a gyógyításról (187. kk.), az építészetről (205. kk.), az izraelita jog keletkezéséről és fejlődéséről (270. kk.) szóló fejezetekbe. Előfordul az is, hogy bepótolja a már 1907-ben is létező, de a 2-ik kiadásból valami okból kimaradt irodalmi anyagot. Így jár el pl. a Palesztina klímájáról szóló fejezetben (19. kk.), ahol Zumoffen és Hann 1899-ben, ill. 1904-ben megjelent meteorológiai vonatkozású cikkeit említi meg. Izrael régi kultúráját — ami természetes is — seholsem elszigetelten tárgyalja, hanem kapcsolatba hozza az ó-kori Kelet népeinek kultúrtörténetével s a kölcsönhatás bizonyítására még a 2-ik kiadás képanyagánál is gazdagabb illusztrációs bizonyítékokat mutat be. Ebben a kiadásban fokozottabb figyelmében részesíti a Talmudnak az ó-szövetségi régiség-tudomány szempontjából számbavehető anyagát is. Használja S. Krauss 3 kötetes 1910-ben megjelent, csupán a Talmudra vonatkozó archäológiáját és kisebb, ebből a körből való mo-

nografiákat is, pl. a gyógyászat (187. kk.) fejezeténél J. Preuss: *Biblich-talmudische Medizin* (Berlin, 1911) c. könyvét.

Nagyban emelik a könyv értékét az új illusztrációk, amelyek közül a 217., 244., 245., 404., 405., 409., 410., 421., 424., 425. nagyban hozzájárulnak — amellett, hogy szépek is — a tárgyalt anyag könnyebb megértéséhez.

Két részletes tárgymutató a könyv végén könnyen kezelhetővé teszik ezt a művet.

Volz archaológiája, amely 1919-ben jelent meg, éppen azért, mert az ásatások eredményeinek felhasználásával több új anyagot tartalmazott, mint az 1907-es Benzinger, ezt az utóbbit sok tekintetben felülmulta és kevésbé használhatóvá tette, bár eleitől fogva nem volt kétséges, hogy Benzinger már 1907-ben is nagyobb tudományos apparátussal dolgozott, mint Volz, akinek könyve inkább népszerű jelleget visel magán. Az új Benzinger azonban megint teljes mértékben megérdemli azt, hogy az ó-szövetségi archaológiai kézikönyvek közt az első helyre kerüljön.

D. Dr. Kállay Kálmán.

Strack Hermann és Billerbeck Paul: *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch. I. kötet: Das Evangelium nach Matthäus, 1922, VIII. és 1055 lap; ára füzve 30, kötve 35 márka. — II. kötet: Das Evangelium nach Markus, Lukas und Johannes und die Apostelgeschichte, 1924, VIII. és 867 lap; ára füzve 25, kötve 30 márka. — III. kötet: Die Briefe des Neuen Testaments und die Offenbarung Johannis, 1926, VII. és 857 lap; ára füzve 33, kötve 38 márka. München, C. H. Beck kiadása.*

Az újabb német teológiai tudományos munkának alig van még egy olyan monumentális alkotása, mint ez a kommentár, amelynek munkájából az oroszlanrészt nem is egy professor, hanem Billerbeck Pál, a különben alig ismert oderamenti frankfurti lelkész végezte.

Hogy milyen fontos azt a kort ismerni, amelyben az újszövetség keletkezett, azt ma már alig szükséges olyanok előtt hangsúlyozni, akik tudományosan foglalkoznak az újszövetséggel. — Az utóbbi emberöltők teológiai munkája azonban mindinkább és pedig bizonyos egyoldalúsággal úgy fogta fel ezt a feladatot, hogy igyekezett az őskeresztység hellenisztikus hátterét megrajzolni. Ez sokszor talán akaratlanul, de tényleg azt a benyomást keltette, mintha a keresztységnek a zsidósággal való kapcsolata inkább esetleges és nem is szerves volna. Hogy sokszor a tudományos teológia képviselői is hajlandók voltak az őskeresztységet elsősorban a régi görög világ keretében elhelyezni és annak a zsidóságban való gyökerezését félreismerni, annak egyik fő oka az, hogy a zsidóság rövidesen teljesen kiteszította magából a keresztységet s hogy a keresztységen belül is a zsidó-keresztység az első emberöltőn túl teljesen jelentéktelenné zsugorodott össze. Ennek következtében a róla szóló híradások is csak szörványosak s alig alkalmasak arra, hogy a keresztység-

nek a zsidóságban levő talajára tereljék a figyelmet.

Az ú. n. vallástörténeti iskola munkásai, akik ezt a felfogást elsősorban képviselték, ennek következtében nemcsak Pál apostolnál kerestek mindenütt hellenisztikus nézeteket, hanem a pogánykeresztységet is elsősorban hellenisztikus gondolkodásmóddal terhelt képződménynek gondolták. Ezek szerint az őskeresztység történetében a sorsdöntő fordulat az első pogánykeresztyn gyülekezet megalakulása Antiochiában, mert innét indul ki a keresztység hellenizálódása. Ez a hellenisztikus keresztység alkotta meg Jézus képét is úgy, amint az az evangéliumokban előttünk áll, aminthogy az egész újszövetség ennek a hellenisztikus keresztységnek a képe. A zsidóság öröksége abban csak nagyon csekély töredékekben tükröződik s ahol tükröződik, ott is a hellenisztikus zsidóság (Septuaginta!) képét mutatja. — A legtipikusabban ezt a beállítást Boussetnek az a könyve mutatja, amely a zsidóság vallását rajzolja az újszövetségi korban. Ezen könyvben Bousset az első kiadásban forrásokul jóformán kizárólag a zsidóság apokrif és pseudoepigrafikus irodalmát használta fel, tehát azt az irodalmat, amely majdnem kizárólag görög nyelven maradt reánk s így a hellenisztikus zsidóság vallássosságát mutatja. Bousset tudatosan kerülte a rabbinisztikus irodalmat és annak könyve későbbi kiadásában is csak minimális tért engedett.

Ma ennek a megítélésnek a helytelensége minden, a helyzettől csak némileg ismerős theologus előtt nyilvánvaló. Már régebben is voltak, akik ennek a felfogásnak a hiányosságait hangsúlyozták, de szavuk elveszett a léghen. Hogy azonban ez a felfogás s vele együtt az a módszer is, amelyet a vallástörténeti iskola fentemlített képviselői alkalmaztak, lehetetlenné vált, abban egyebek mellett Strack és Billerbeck kommentárjái egyik fő érdem. Ebből t. i. olyan elementáris erővel áll előttünk az őskeresztység palesztinai zsidó háttere, hogy azt ezek után el kellőzni, vagy akár csak lekicsinyelni is nem lehet. Már ez a körülmény is az újabb teológiai irodalomban korszakalkotóvá teszi ezt a munkát. Csak mellékesen említjük meg, hogy ezzel a teológiai tudomány ismét visszakanyarodott olyan nemes tradíciójú munkához, mint amelyet már a XVII. században folytattak a Buxtorfok, Surenhusius és amilyenek a XVIII. században Wetstein is a képviselője volt. Ezeknek a tudományos-ságát éppen a teológiai tudományos munkának ez az újabb fordulata kezd újra értékelni és belátni, hogy azt még ma sem haladtuk meg.

A most tárgyalt munkát a szerzők négy kötetre tervezik: a még hátralevő negyedik különféle exkurzusokat fog tartalmazni. Az eddig megjelent kötetek módszere a következő: nem adnak összefüggő kommentárt, hanem versről-versre haladva keresik azokat a kifejezéseket és fogalmakat, amelyek a zsidóság hátterén új megvilágítást nyernek. A legnagyobb terjedelművé itt Máté evan-

geliumának a tárgyalása lesz: elfoglalja az első legterjedesebb kötetet. Ez természetes is, nemcsak azért, mert az első evangélium tükrözeti legjobban a palesztinai hátteret, hanem azért is, mivel a többi újszövetségi könyvek tárgyalásánál a szerző utalhat a Máté evangéliumával kapcsolatban közltekre. A kommentár tulajdonképpen nem a megfelelő anyag feldolgozása, hanem annak a közlése akar lenni. Ezért megbízható fordításokban hozza a ránk maradt forrásanyagot a tárgyalott kérdésekre vonatkozólag; nagyobb terjedelmű anyagösszeállításoknál, fontos kérdéseknél ezt a forrásközlést megelőzi egy rövid tájékoztatás, ill. összefoglalás, amely egyúttal a közölt anyag feldolgozására nézve legfontosabb szempontokat is megadja. Így, hogy csak az első kötet anyagánál maradjunk, Mát. 1, 16-al kapcsolatban egy hosszabb összeállítást találunk arról, hogy Jézus hogyan, milyen neveken szerepel a rabbinisztikus irodalomban. Mát. 3, 6-tal kapcsolatban egy majdnem 11 oldalra terjedő, sűrűn nyomtatott értekezés tájékoztat bennünket az ú. n. prozelita-baptizmáról és a János keresztségéről. Mát. 4, 17-el kapcsolatban két fontos kérdés is sorra kerül: egyrészt a bűnbánat követelménye, másrészt az Isten-országa fogalma a zsidóságban. Vagy pl. Ján. 7, 49-cel kapcsolatban egy majdnem 15 oldalra terjedő értekezés állítja össze az anyagot az ú. n. ám ha-áresz-re vonatkozólag. Sokáig lehetne ezt így folytatni. Aki egyszer elkezdte ennek a kommentárnak a használatát, az mindinkább rájön arra, hogy az nélkülözhetetlen segédeszköz az újszövetség megértéséhez. Azt az anyagot, amely nyilvánvalóan megkülönböztet is a keresztyén theológusnak nem könnyen hozzáférhető, itt kényelmes összeállításban, megbízható fordításban találja meg. Igaz, hogy viszont ugyanez a tény figyelmeztet ennek a munkának a korlátjaira is. Mert aki a rabbinisztikus anyagot (arról van elsősorban szó benne) innét akarná megismerni, az könnyen egészen hamis képet alkotna magának. És pedig nemcsak azért, mivel ez az anyag csak fordításban áll előttünk — a fordítás itt sem pótolhatja az eredetét —, hanem azért is, mivel az ilyen anyagösszeállításoknál elkerülhetetlen az egyoldalúság. Éppen az olyan irodalomban, mint amelyet a rabbinizmus produkált s amelynek sajátossága, hogy összefüggő fejtegetések helyett anekdotaszerűen gyűjti össze a tradíciót, nagy a hibás általánosítás és egyoldalú beállítás veszedelme. Ha ezt a veszedelmet az is csak nehezen tudja elkerülni, aki magával a rabbinisztikus irodalommal foglalkozik, mennyivel áll fenn az ott, ahol valaki a zsidóságot csak azokból a szemelvényekből igyekszik megismerni, amelyek ez a kommentár nyújt. Azért az a munka, amelyet itt találunk, csak az első lépés és távolról sem menti fel a keresztyén theológust azon kötelesség alól, hogy a rabbinisztikus irodalommal az eredetiben foglalkozzék. Hogy ehhez Billerbeck munkája kedvet tud csinálni és sok tekintetben fontos segédeszközöket is tud adni, az egyebek mellett nem csekély érdeme annak.

Mint említettük, a legközelebb megjelenő befejező kötet az eddigi tervek szerint különféle, elsősorban régiségtani tartalmú exkurzusokat fog tartalmazni. Ezek közül kettőt a szerzőknek sikerült a második kötet végén elhelyezni, egyet pedig a második kötetben a negyedik evangélium elejébe bekapcsolni. Ez az értekezés a mémrád' Jahve fogalmát tárgyalja s alapos fejtegetések alapján arra az eredményre jut, hogy ez a fogalom nem szolgálhat kiindulópontul János logos fogalmának megértésénél. A másik értekezés a lombsátor ünneperől szól és inkább régiségtani jellegű. Nagyon fontos végül a Jézus halála napjának kérdéséről tárgyaló értekezés, amelyben Billerbeck sorra veszi egyrészt a synoptikusok, másrészt János evangéliumának adatait Jézus halála napjára vonatkozólag s arra az eredményre jut, hogy a synoptikusok szerint Jézus niszán 15-én, a negyedik evangélium szerint pedig niszán 14-én halt meg. A különbséget a kétféle tudósítás közt a szerző elismeri s nem is akarja egyik tudósítást a másik rovására helyesnek nyilvánítani. Az ellentétet inkább annak a hypothesisnek a segítségével akarja megoldani, hogy a kétféle datálásnak kétféle naptárszámítás szolgál az alapjául, úgyhogy a kétféle tudósítás ugyanazt a napot gondolja, azonban azt két különböző kalendárium szerint határozza meg. A szerzőnek idevonatkozó fejtegetései rendkívül érdekesek és tanulságosak. S ha hypothesise, amely különben nem teljesen új, tudtommal eddig elfogadásra nem is talált és ha az ellen valóban nem is nehéz igen súlyos ellenérveket felhozni, mégis a kérdés végleges tisztázásához segítséget ad a tényálladéknak olyan alapos és széleskörű szakavatott megrajzolásával, amelyet az eddigi irodalomban még nem találtunk.

Már ezek a rövidre szabott megállapítások is mutatják azt, hogy milyen gazdag és sokoldalú anyagot ölel fel a kommentár. S ha használatának, mint fentebb említettük, meg is vannak a határai, mégis a szerző a felhalmozott óriási anyagnak a lelkiismeretes összegyűjtésével olyan munkát végzett, — amelynek feldolgozásához egy generáció ereje nem is elég. Mindenesetre az itt közölt anyagnak a felhasználása nélkül ma már nem lehet valóban tudományos módon hozzájárulni az újszövetség problémáihoz. S hogy ennek a terjedelmes munkának a közreboesátása a háború utáni gazdasági válságokkal telt világban is lehetséges volt, az bizonyítja a német könyvkereskedelem áldozatkészségét, bátorságát és szívósságát.

Karner Károly.

Feine Paul: Der Apostel Paulus. Gütersloh, Bertelsmann, 1927. VIII. és 629 l. Ára 23 m.

Feine a jelenkori újszövetségi theológusok közt egyike a legérdekesebbeknek. Amikor kb. 30 évvel ezelőtt első irodalmi munkáit kiadta, az akkor uralkodó irodalom-kritikai irányzat híveként jelentkezett. Az eredmények, amelyekre jutott, nem voltak radikálisak, de azt sem lehetett mondani róluk, hogy a hagyományos egyházi theologia

irányvonalában mozogtak volna. Azóta Feine hosszú pályát futott meg, amelynek egyes határállomásai ismeretesek azok előtt, akik műveit figyelemmel szokták kísérni. Ez a pálya mind jobban közeledett azokhoz a pozíciókhoz, amelyeket a hagyományos egyházas irányú teológiai tudomány képviselt. A figyelmes olvasó azt is észrevehette, hogy ez a közeledés a szerzőnek azon tudományos munkájából adódott, amely egyéni dogmatikus meggyőződések lehető kizárásával tisztán az igazság szolgálatában állott és mind szélesebb tért engedett a tények megítélése tekintetében azoknak a tényálladékoknak, amelyeket az újszövetség felmutat.

Egy ilyen életmunka eredményeként — a szerző már meghaladta a 70. életévét —, jelentkezik Pál apostolról írott munkája. Feine nem akarja ezzel a könyvvel az apostol életrajzainak a számát gyarapítani. Műve fő témájának már a címlapon az apostol „történeti megértéséért folytatott küzdelmet” („Das Ringen um das geschichtliche Verständnis des Paulus”) jelöli meg. Ennek következtében egyrészt az eddigi kutatások eredményeit akarja összefoglalni, másrészt a további munka számára irányt akar szabni. Kétségtelen, hogy ezen munka elvégzésére kevés tudós mondható olyan hivatottnak, mint Feine, aki, mint maga mondja, immár „több mint négy évtizeden keresztül kísérte élénk figyelemmel az apostolra vonatkozó kutatást s abban maga is tevékenyen részt vett” (3. lap).

A szerző mindenekelőtt löbb mint kétszáz oldalon kritikai áttekintést ad az eddig végzett munkáról. Igyekszik kidomborítani azokat a mozgató erőket, amelyek a Pálra vonatkozó kutatást meghatározták és az apostolról rajzolt képek közül a legfontosabbakat lehetőleg szemléletesen az olvasó elé állítani. Már itt feltűnik az a szuverén biztosság, amellyel Feine a szinte beláthatatlan anyaggal rendelkezik; kétségtelen, hogy az adott áttekintés rendkívül tanulságos annak ellenére is, hogy az olvasó szívesen venné, ha a szerző jobban kidomborítaná az áttekintett történeti meghatározottság munkának a teológia- és szellemtörténeti változásokban rejlő hátterét. Így az a kép, amelyet nyerünk, sokszor mozaikszerű, helyenként pedig összefüggéstelennek, egyes, Pálra vonatkozó kutatások esetleges halmazának látszik. Feine t. i. az apostol megítélésének tekintetében négyféle csoportot különböztet ugyan meg: az intellektualisztikus-tanszerű, a vallástörténeti, eschatológiai és a vallásos megítélést; azonban ezeken a csoportokon belül az egyes kutatók munkásságát külön-külön tárgyalja, úgy-hogy az egyik kutató munkájának a másiktól való függése, illetőleg meghatározottsága nem érvényesül eléggé.

A történeti áttekintés veti meg a további munkának az alapját. A második fő rész az apostol történeti megértésének az alapjairól szól. Az a probléma, amely az eddigi kutatásoknak mindinkább a sarkpontjává lett, Pálnak az ősgyülekezethez való viszonya. E ponton ágaznak el leginkább a vélemények

s ezen kérdés tisztázása nélkül lehetetlen azon helynek és szerepnek a megítélése, amely Pált az őskeresztyénység történetén belül megilleti. Feine sorra veszi ennek következtében azokat a problémákat, amelyeket az apostol teológiája felad s vizsgálja azokat abból a szempontból, hogy azok miként tükrözik az apostolnak az őskeresztyénységhez való viszonyát. Ezen ugyancsak majdnem kétszáz oldalra terjedő fejtegetéseknek az ismételt levont eredménye, amely végül az anyag beállításának a vezéreszméjévé lesz, az, amit a szerző a keresztség problémáját tárgyalva, így fejez ki: „Ebben az esetben is (t. i. a keresztségre nézve) látjuk, hogy a közös tanképzetek (Lehrgedanken) a legrégebbi egyházban sokkal nagyobb számúak, mint azt az uralkodó teologia feltételezi, és hogy éppen a nagy alapfogadatok vonulnak végig a legrégebbi egyházban” (353. k. lapok). S egy más alkalommal az eredményt a szerző azokban a szavakban foglalja össze, hogy „Pál, minden lényeges ponton szilárd, áttörhetetlen összefüggésben van a (jeruzsálemi) őskeresztyéniséggel, ha mindjárt a keresztyén hitben és tanításban sokat egyéni módon fogott is fel; ennek következtében sok, amit eddig sajátos páli nézetnek tekintettek, közös keresztyén tulajdon volt.” (437. l.)

Ha azonban Pál nem egy sajátos és új keresztyén életforma megteremtője az őskeresztyéniségben belül és ha teológiájának minden alapvonása egyéni kidolgozások ellenére is az egész őskeresztyéniség közös birtokaként érthető csak meg, akkor egy lépéssel még tovább kell menni s azt a kérdést kell felvetni, hogy milyen viszonyban van Pál Jézusnak a tanításával. Feine pozícióinak már az eddigi vázlatos ismertetéséből is kitűnik, hogy az előzmények után az utóbbi évtizedekben oly sokat és sokszor szenvedélyesen tárgyalt vitakérdés: „Jézus és Pál” fejnere nézve elvesztette méregfogát. Annak a lényege egy lépéssel hátratólodott. A kérdés tulajdonképpen az, hogy az őskeresztyéniség Krisztus-képe mennyire jogosult. Ezt a kérdést Feine a második rész 3. fejezetében tárgyalja. Itt csak utal arra, hogy eddigi fejtegetéseiből következik az, hogy az apostol történetileg minden lényeges ponton függ Jézus evangéliumától (588. l.), s minden oldalról körülbástyázza azt a tételt, hogy Jézust nemcsak ismernie kellett, bár a vele való személyes érintkezés nem bizonyítható, hanem hogy tanításával már megtérése előtt is kellett foglalkoznia. Tényleg a legnagyobb mértékben valószínűtlen, hogy az a Pál, aki gyermekkorától fogva Jeruzsálemben nevelkedett s aki kétségkívül Jeruzsálemben tartózkodott, amikor Jézus ott járt, s bizonyára ott volt, amikor Jézus meghalt, a názáreti mestert, aki annyi feltűnést keltett, akivel a farizeusok és írástudók nem egy heves vitát folytattak, soha sem látta volna s így nem nyert volna semmi közvetlen benyomást személyéről, annak hatalmáról. Ezzel a ténnyel az újszövetségi tudomány-nak sokkal nagyobb mértékben kell számolnia, mint azt eddig tette.

Feine munkája azonban nem volna teljes, ha itt befejeződne. Ha Pálnak Jézushoz való viszonya csak az egész őskeresztyénségnek Jézushoz való viszonyán belül világítható meg teljesen, akkor viszont ez a kérdés felveti a keresztényiség vallástörténeti problémáját, azt a kérdést, hogy a vallástörténet világításában mint kell megítélni az őskeresztyénség messiási reményét, üdvösség várását, s annak azt a „beteljesedését”, amelyet az őskeresztyénség Jézus történetében ismert fel. Más szóval ez azt jelenti: kérdés, hogy az őskeresztyénség Krisztusképe történetileg mennyire jogosult és mennyire igazolható. Erre a kérdésre akar felelni Feine, amikor széleskörű vizsgálat tárgyává teszi az antik „messiási” reményeket s azoktól elhatárolja az őskeresztyén reményt: formai tekintetben az utóbbi történetileg természetesen nem mondható teljesen függetlennek egyéb hasonló várakozásoktól. Lényegtartalma szerint azonban új, amint-hogy Istennek az őszövetségben és befejező módon Jézusban adott kinyilatkoztatásán alapul.

Egy viszonylag rövid fejezetben azután a szerző levonja mindezen fejtegetéseinek végső eredményét és kiemeli azokat a legfontosabb pontokat, amelyek abból az apostol történeti megértésére nézve adódnak. Aki végigtekinti azt a hosszú utat, amelyet a szerző több mint 600 oldalra terjedő nagy munkájában megtett, bizonyára hálás lesz azért a gazdag szellemi nyereségért, amelyet belőle meríthetett. Természetes, hogy egy ilyen munkának minden ítéletét az olvasó nem teheti magáévá. Talán azon alapvonalak ellen is nem egy ponton kell kifogást emelni, amelyeket fentebb vázoltunk. Ezeknek részletes híralata azonban meghaladja ismertetésünk kereteit. Azt sem hallgathatjuk el, hogy a szerzőnek a részleteket is erősen kidolgozó tárgyalási módja sokszor terjengőssé lesz és annál is inkább fárasztja az olvasót, mivel a felesleges ismétléseket nem tudja elkerülni. De mindez nem kisebbíti annak a munkának az értékét, amelyet Feine végzett, s mindenki, aki abba emelődik, hálás lesz azért a gazdag szellemi nyereségért, amelyet annak köszönhet.

Karner Károly.

Boll, Franz : *Sternglaube und Sterndeutung* 3. kiadás, Leipzig, B. G. Teubner kiadása, XII. és 211. lap : ára fűzve 11, kötve 13.60 M.

A világnézeteknek abban a nagy vásárában, amelynek ma szemtanúi vagyunk, s amelyben minden világnézet a lehető legnagyobb lármával küzd az érvényesülésért, megszólal az asztrologia is. Nem ugyan olyan nagy hangon, mint egyéb világnézetek s távolról sem olyan vonzóerővel, mint valamikor, de azért elég hallhatóan és még mindig elég nagy eredménnyel. Boll nem erről a modern asztrologiáról szól, amely újsághirdetésekből kínálja tudományát és csalja ki a pénz az emberektől, hanem kutatja annak sokfelé elágazó történetét, megvilágítja módszereit, vázolja világgelfogását és azt a „vallást”, amelybe ez a „tudomány” bele-

torkollik. Könyve nagy szolgálatot tehet azoknak, akik szellemi életünk különféle jelenségeivel foglalkoznak s így tájékozódni akarnak az olyan bonyolult és a modern gondolkozástól annyira távolos jelenségek felől, mint amilyen az asztrologia is. Már csak azért is többet jelent könyve, mint emberlétünk ócska ritkaságainak gyűjteményét, mint meghaladott balhit tárházát, aminek az ember kétségkívül gondolhatná, ha erre a szempontra nem figyelne s amire gondolnia is kellene, ha tekintetbe veszi, hogy a munka eredetileg a nagyközönségnek is érthető módon akarta tárgyalni kérdéseit.

De a könyv nemcsak azokat érdekli, akiket korunk szellemi élete, vagy a gyakorlati (lelkipásztori !) munka állít ezen kérdések elé, hanem még fokozottabb érdeklődésre tarthat számot azoknál, akik ha csak mellékesen is, kultúrtörténeti kérdésekkel kénytelenek foglalkozni. Aki annak a világnak a képét keresi, amelybe a keresztényiség belépett és amelyet meghódított, az nem hagyhatja figyelmen kívül az asztrologiát. S ugyancsak mindenki, aki a keresztény egyház történetét vizsgálja s abban a keresztény világnézet és kegyesség alakulásait vizsgálja, minduntalan találkozik ezzel a sajátos tudománnyal. S nem nehéz megállapítani, hogy kevés világnézet gyakorolt az emberre olyan széleskörű és maradandó befolyást, mint az asztrologia. Hiszen még Kepler is hitt annak az igazságában s voltak korok, amelyekben a csillagjósolás világnézeti alapfogalmai átmentek a köztudatba. Mert az asztrologia több volt mint egyes kisebb körök világnézete, az vallás volt s a pogányságnak egy olyan sajátos faja, amely igen sokáig hatalmában tartotta a kereszténységet is és megtalálta a módját annak, hogy az utóbbival együtt békésen megférjen egy fedél alatt.

Ez a néhány vonás sejteti annak a kérdésnek a fontosságát, amelyet Boll tárgyal. Könyvének tartalmát nem részletezhetjük, mivel anyagának gazdagságát nem lehet néhány rövid sorba foglalni. Csak a könyv szerkezetét kell mégis bemutatnunk. Az első fejezet a babiloni asztrologiát ismerteti: ezek a fejtegetések a nemrég elhunyt *Bezold Károly*tól, a híres asztrologustól származnak. Utána *Boll* az asztrologia történetét adja az ókortól fogva napjainkig, majd vázolja az asztrologia világképének az elemeit, a csillagjósolásban alkalmazott módszereket s végül egy fejezetben vázolja az asztrologia értelmét, azaz annak világnézetét és vallását. A szerző, aki az asztrologia kiterjedt s nagyon nehezen érthető irodalmának talán legkiválóbb ismerője volt napjainkban, művének ezen harmadik kiadását már nem érte meg, 1924 július 3-án meghalt. Az új kiadást így *Gundel W.* rendezte sajtó alá és pedig úgy, hogy figyelembe vette azokat a jegyzeteket, amelyeket még *Boll* készített egy új kiadás számára. A szöveg emellett nagyjában a régi maradt, de *Gundel* kiegészítette azt számos pótlással, amelyek a maguk egészében meghaladják a könyv eredeti terjedelmét. Ezekben a pótlásokban nemcsak nagyszámú irodalmi utalást találunk, hanem

sok olyan fejtegetést is, amely a szövegben érintett kérdést tovább fejti és egyes problémák megoldását előbbreviszi. Ily módon Boll könyve, amely, mint említettük, eredetileg a szélesebb körökhöz szólott s mint ilyen vált be, most mindazoknak a számára is nagyon értékes segédeszköz lett, akik az asztrológia problémáival tudományosan foglalkoznak. A könyv használhatóságát csak emelik azok az illusztrációk, amelyek részben a szövegben, részben pedig a technikailag nagyon gondosan készült mellékleteken találhatók.

Karner Károly.

Hirsch Emanuel: *Luthers deutsche Bibel. München. 1928. Chr. Kaiser kiadása. 109 lap. Ára 3.20 márka.*

Luther bibliafordítása a világirodalom fordításai közt egyike azoknak, amelyek a fordítás eszményét a legtökéletesebb mértékben közelítik meg. Ezen megállapítás igazságáról mindenki könnyen meggyőződhetik, aki csak némileg is foglalkozik a Luther-bibliával és annak sajátosságával. De még ennél többet is lehet mondani: a Luther-bibliának csodálatos nagyságát semmi sem mutatja annyira, mint annak jelentősége a német reformáció és egyúttal a német protestantizmus történetében. A német protestantizmus szellemi gazdagságának a főforrása mindig a Luther-biblia volt.

Hirsch könyvének minden lapja bizonyítja ezeket a megállapításokat. S a könyv már csak azért is rendkívül értékes és tanulmányos. De a szerző célja tulajdonképpen nem is ez, hanem inkább be akar vezetni bennünket Luther fordítói munkájának a titkaiba. S itt azután feltárul előttünk annak a zsenialitásnak a kimondhatatlan gazdagsága, amellyel Luther ezen munkához hozzáfogott és amellyel azt véghez is vitte. De feltárul előttünk az is, hogy Luther munkája, amelyet éppen a bibliafordítás terén végzett, több a zsenialitásnál is, mert az egyúttal a biblia vallásának és így a keresztyén kegyességnek oly mély átéléséből származik, amely őt egyenesen Pál apostol mellé állítja és amellyel a keresztyén egyháztörténetnek minden egyéb nagyságát meghaladja. Ezért az ő bibliafordítói munkája kell, hogy olyan eszményként lebegjen mindenki előtt, aki a bibliának a fordítására vállalkozik. De nemcsak az ilyen tanulhat abból, hanem az is, akinek akár a katedrán, akár pedig a szószéken kell az igét hirdetni, magyaráznia és értelmeznie.

Hirsch könyvének közvetlen aktualitása is van, amennyiben a Luther-biblia szövegének a revíziója jelenleg Németországban napirenden levő probléma. Mindenesetre az olvasó szinte irigyli azt a népet, amely ezt a munkát is nemcsak azzal a tudományos alapossággal kezdi meg, amely a németeknél különben is már eléggé ismeretes, hanem azzal a lélekkel és imádkozó alázattal is, amely ezen könyv szerzőjét is áthatja. Nálunk is a legutóbbi években több új fordítás keletkezett s amint halljuk, hasonló munka jelenleg is van folyamatban. Bizonyára nem lehet magyar protestantizmu-

sunknak jobbat kívánni, minthogy ezen munka is annak a Léleknek a jegyében születésük meg és jöjjön létre, amely Luthert vezette s amely ezen könyvből is visszacsugárzik. De meg azoknak is, akik az ilyen újabb fordításokkal vagy akár a régi, de tiszteletreméltó Károlival foglalkoznak, alig lehet jobbat ajánlani, hogy ezt a könyvet sokat forgassák és a belőle adódó tanulságokkal szolgálják a magyar biblia ügyét.

Karner Károly.

Gulkowitsch Lazar: *Der Hasidismus. Leipzig. 1927. E. Pfeiffer kiadása. 81 lap. Ára 3.75 márka.*

A forradalom utáni Magyarország egyik legsúlyosabb problémájának többnyire a zsidóság problémáját szoktuk érezni. S ebben sok igazság van. Azonban hogy ehhez a kérdéshez valaki érdemileg hozzá tudjon szólni, ahhoz olyasvalaminek az ismeretével is kell rendelkezni, amire a politikusok csak ritkán szoktak gondolni. S ez a valami a zsidóság vallása. Első pillanatra ez a megállapítás talán különösnek tetszik, mivel a keresztyén ember a zsidóság vallását rendszeren úgy szokta tekinteni, mint az őszövétség vallását. Pedig ez tévedés: a mai zsidóság vallása már nem az őszövétség vallása, hanem azon meglátszik annak a sok százados fejlődésnek a képe, amelyen ez a nép keresztülment, mióta hazájától elszakadt. A jelenlegi zsidóságban is több vallásos irányzat van. Ezeknek egyik legérdekesebbike és legjellemzőbbike a chaszidizmus irányzata. Ez az irányzat, szinte azt mondhatnám: szekta a XVIII. században keletkezett, megalapítója Izrael ben Eliezer, aki a Bál sémtób (rövidítve Best) melléknevet viseli. Sok üldöztetés és viszontagság közt kellett a szektának megállania helyét, sőt mind jelentősebb helyet foglalni a zsidóság életében, amit mutat az is, hogy annak egy olyan vezérembere, mint Martin Buber is szószólójává lett. Nálunk a zsidóság körein kívül az egész irányzattól talán csak a „csodarabbi” intézménye ismeretes, pedig tudtommal az elszakított északkeleti Felvidéken, de még a mai keleti Magyarországon is a chaszidizmusnak meglehetősen sok híve van.

Gulkowitsch könyve ezen irányzatot akarja jellemezni. Nem részletezhetjük annak tartalmát, mert az nagyon sok helyet foglalna el. A könyv első bevezetés céljaira nagyon alkalmas, bár különösen helyenként vázlatos benyomást tesz és nevezetesen a szekta vallásos életét nem tudja elég beleélésel megrajzolni. Mindenesetre azonban figyelmébe ajánlható mindenkinek, aki ezen kérdésekkel foglalkozik.

Karner Károly.

Berquer, George: *L'application de la méthode scientifique à la théologie. 304. lap. Genève. 1903.*

A 166 oldalra terjedő történeti rész eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: az idevágó történeti kutatás azt mutatja,

hogy változhatatlan, minden theologus által egyaránt elfogadott „theológiai” módszer nem volt, hanem minden kornak meg volt a maga sajátos, kor lelke által szükségessé tett módszere. A gnosztikusok által kezdeményezett módszer — a nem mindig racionális vallásos eszméknek az ész által és előtt való igazolása — bizonyos változtatásokkal az apologeták, majd az egyházi atyák módszerévé lett s a helytelen kezdet rányomta bélyegét az egész további fejlődésre.

A theologia s filozofia szoros egysége az egyházi atyákon át a skolasztikában ülte teljes diadalát. A reformáció is megtartotta a filozófiai módszert, az új bört a régi tömlőkbe föltvén, bár az kétségtelen, hogy a vallás alapjaira teljes világosságot vetett. Az új módszert, a Pascal figyelembe nem vett kísérlete után (a szívnek megvannak a maga érvei, melyeket az ész nem ismer) a kritikai szellem felébredése, majd Kantnak a tiszta s gyakorlati észről tett korszakalkotó megkülönböztetése hozta meg.

A filozófiai, deduktív, értelmi módszer mellett megvannak az élményeket számbavevő, önmegfigyelési, elemző módszer hívei is. Ilyenek a biztosság és öntudatosság különböző fokai szerint: Augustinus, a misztikusok, Luther, Kálvin, Pascal, a pietisták, Schleiermacher, Vinet s a morális kötelezettség elemzését a végső pontokig vivő ifj. César Malan.

A ma módszere azonban nem filozófiai módszer, hanem a tudományos. Ha korszerű akar lenni, ezt kell a theológiának is alkalmaznia, ennek hangnemében kell ellenfeleinek válaszolnia, híveit megnyugtatnia. A vallást, vallásosságot nem kisebbíti e vizsgálódás, tudományos módszer. Itt is igazak Höfding szavai: „Azt hinni, hogy valamely tünemény elveszti értékét a megértés által, nem más, mint mithológiába való babona, vagy erkölcstelen szkepticizmus” (166 l.).

De milyen is ez a tudományos módszer? Descartes óta csak a tapasztalati adottságokkal, kísérletekkel dolgozó szellemi munka érdemli meg a „tudományos” nevet. E módszer a tapasztalat és kísérlet két pillérjén nyugszik. A megfigyelés és kísérlet közötti különbséget a kutató értelmi irányozottsága adja meg. A kísérlet csak a megfigyelés magasabb faja, mely szerint a kutató összehasonlítja az egyes, általa, vagy a természet által megváltoztatott állapotokat s ítél azok felett a kutatás céljából bizonyos, előre felvett eszme, vagy eszmék alapján (173. l.).

E módszer alkalmazható a theológiában is, sőt alkalmazni is kell, amennyiben az „tudományos”-nak akarja magát tartani. A theologia tárgya ugyanis nem Isten, hanem Isten bennünk való munkájának tanulmányozása, amennyiben e hatás külső jelekben megnyilvánul (175. l.). A vallástudomány tárgyát a vallásos tünemények képezik. Vallás alatt Berguer mindazon jelenségesoportokat érti, „melyeket mindenki vallásosaknak fogad el” (179. l.), tehát a megtérést, újjászületést, megszentelődést éppúgy, mint a nekik megfelelő

testi, szellemi változásokat; az odaadó szent életének nehéz válságait éppúgy, mint a vadember s a gyermek Isten felé szálló élő vágyódásait stb. (179. l.). A theologia így értelmezett mezeje végtelen s a vallás- és egyháztörténet, misszió, életrajzok, dogmatikák stb. kimeríthetetlen anyagot adnak számára.

A vallás életében a megfigyelés nemcsak lehetséges, hanem mindennapi tény. A tapasztalatnak gazdagon felhalmozott anyaga áll a theologus rendelkezésére. Az önmegfigyelés az első anyagszállító, ám ennek csak kellő ellenőrzés mellett van értéke, még pedig minél számosabb, különbözőbb vallásos élménnyel való összemérés után. A mások megfigyelése a belső élet rejtett mivolta miatt nehéz, de ott vannak az életrajzok, önéletrások, anekdóták eredményei, melyeket nemcsak a leíró lélektan, de a theologia is igénybevehet, mert hinnie kell a más által gyűjtött, általa ellen nem őrizhető anyag igaz voltában. De ezen anyag-halmazban szigorúan külön kell választani a tényt a tény magyarázatától, az építő tendenciától: meg kell vigyázni, hogy hanyadik kézen át jutott hozzánk a tény, mert megeshik, hogy pl. egy megtért pogány vallomását nemcsak a hittérítő képzetei, átírási nyelve befolyásolják, hanem gyakran az anyaegyház „építő” szándéka is. A kísérlet lehetőségéről Berguer úgy nyilatkozik, hogy, ha nem is avatkozhatunk bele a mások életébe, állapotváltoztatást előidézendő, azonban az élet ki nem számítható eseményei sokszor elhozzák a kívánt, megfigyelés szempontjából értékes változtatásokat, csak meg kell ragadni ezen alkalmakat. Az élmény elevevége alatt azonban itt sem végezhetünk megfigyeléseket, csak utólag, amikor pedig az illető már magyarázatokat, értékítéleteket illeszt az élmény eredeti szövedékébe. Az egyházak prozelitafogásai, a megtérést erőszakoló szekták pressziói, a vallásos örület, fanatizmus, a vagyon és szociális helyzetbeni eltulodások, próbáltatások, betegség, gyász stb. gazdag alkalmakat adnak az állapotváltozások megfigyelésére — kísérletre —, hol a kísérletező egy rajtuk kívüli hatalom.

Ezen tényeket nem szabad elfogultan szemlélni, de mégsem lehet bizonyos „a priori” állásfoglalás nélkül nézni. Ezen a priori állásfoglalás, szemléletmód: a hypothesis. Igen finom elemzést ad itt Berguer, Cl. Bernard nyomán, arról, hogy végeredményben a tapasztalati tudományok is deduktív tudományok. Ámde míg a skolasztika s a hozzá hasonló iskolák nem hajlandók a tényeket nem fedő hipotéziseket feladni, addig az induktív úton indult tudomány azonnal megváltoztatja a próbát ki nem állott a priori tételeket. A theologia is tele van ilyen a priori tétellel, úgy, hogy azt kell keresni, mi nem az. Minden theologus megalkotja, a priori, a maga sémáit s ezek alapján nézi és magyarázza a tényeket, vagy éppen kényszeríti sémái alá, veti el a nem megfelelő adatokat. E munka lehet ugyan építő, de tudományos soha, mivel a tudomány a tényeken erőszakot nem követ el s azoknak csak összefüggéseit keresi,

nem pedig végső magyarázatát, okait. Így a theológiának két része lenne: egyik tapasztalatot épülő tudományos, metafizika-mentes, a másik ezen tudomány filozófiája, melynek szerepe hasonló lenne a történet-filozófiának történeti szembeni szerepéhez.

Az a priori eredetről Berguer azt állítja, hogy ezen eszmék eredőhelye az érzelem, a megfigyelt jelenségekkel szemben bennünk önkéntelenül megragadó intuíció (221. l.), mely a jelenségek szálait egybekapcsolja (222. l.). „Ezen a priori eszmét a tudományban hipotézisnek, tapasztalati eszmének nevezzük“ (222. l.). Ezen eszméket előhívni nem tudjuk, de önkéntelen jelentkezésük alkalmával megragadhatjuk őket. Mint a többi a priori eszmék, úgy a vallásos a priorik is igazolásra szorulnak, ha igazságszámba akarnak menni, mert a tudományban nem lehet más igaz, mint ami a tények által a posteriori is igaznak bizonyult. A próbakő „a tudományos kétely“, mely minden a priori igazságot megrostál. A vallás igazságai e próbatétel nélkül is beválhatnak, mint gyakorlati életigazságok, de tudományos jelleggel bíró, intellektuális igazságok nem lehetnek soha.

A kísérleti módszer alapelve a tudományos determinizmus, — mely szerint nincs okozat ok nélkül, — a theológiában is érvényes. A tudományos névre igényt tartó theologia csak a vallásos jelenségek egymásközi viszonyát, majd a fiziológiai tünetekkel való kapcsolatokat vizsgálhatja — a végső okok kutatása nem az ő dolga. Elhatol addig, ameddig tud s a megismerhetetlen, megragadhatatlan dolgok küszöbénél átadja helyét a magyarázó, fényt árasztó hitnek, amely azonban a tudomány területén kívül áll, melynek magyarázatai tudományos számba nem jönnek, bár a determinizmuson felül álló szabadság postulatumán, bizonyosságán álljanak is.

A környezet befolyásáról szólva, a vallásos életnél a külső s belső tényezők mellé a sajátos, egyéni, intím tényezők is komplikálólag hatnak, úgyhogy a kísérleti theologia ezek szerint az a tudomány, melynek feladata „a vallásos jelenségek tanulmányozása és azok megnyilvánulása lehető körülményeinek meghatározása“ (245. l.). Ezen okok-következmények szövedékét vizsgáló, az ön és mások megfigyelésének, kérdőívek, ankétok eredményeinek, kísérletek munkájának anyagghalmazát figyelembevévő, öröklés, temperamentum, nem, faj, környezet, mult és jelen adatait „sine ira et studio“ számbavevő tudomány koronája a keresztényen ethika, mely a bűnben való étellel, a megtéréssel s Istennel való egyesüléssel foglalkozik. Ez a hibásan dogmatikának keresztelt tudomány az egyén vallásos és erkölcsi élettana. E metafizika-mentes tudomány a lélek fokozatos kifejlését, a pontos és változhatatlan törvényszerűségeket vizsgálná, de csak nagyon vázlatos képét kapjuk. A végső sorok e tudományos theologia jövőjét, kivált a gyakorlati életre való áldásos hatását vázolják.

... „Azt kérjük csupán, hogy ez elveket

próbálja meg kiki alkalmazni a theológiában, mert én meg vagyok győződve, hogy azokkal és azok által új jelentőségre tesznek szert fakultásaink s hasznos és áldásos szolgáltatásokat tesznek úgy az Isten dicsőségének, mint az ő országának hozzánk való eljövételére nézve“ (297. l.).

*

A dogmamentes, metafizikai spekulációk nélküli ethika a vallásos élet anatómiája lenne a fentiek szerint s amint a test gyógyításában óriási szerepet játszik az anatómia olyan szerepet van hivatva végezni — Berguer szerint — a lélek világában a tudományos theologia. Am az analógia nem áll egészen. Az igaz, hogy meg kell ismerni a vallásos élet összes tüneteit, normalist, abnormist egyaránt; csoportosítani, osztályozni is kell az egyes összefüggő jelenségeket: a kutatásban, rendszerezésben el is kell menni a végső pontokig, a racionalitás végső határáig s össze kell állítani az „ignoramus et ignorabimus“ kategóriáit: azaz meg kell adni a tudománynak is a magáét s a módszeres eljárásnál szigorú pontossággal, dogmatizmus nélkül kell munkálkodni. Azonban ezt a munkát a vallás világában „a reménylert dolgok valósága és a nem látott dolgok-ról való meggyőződés“ nélkül épp oly kevéssé lehet megoldani, mint a fül nélküli hallást, a szem nélküli látást. A „tudományos“ s a „tudománytalan“, hiten épülő theologia megkülönböztetése sem segít, mivel a tudományos theologia nélkülözhetetlen előfeltétele a vallásos jelenségek igazságáról, értékéről való meggyőződés s az a tudat, hogy nem színes kavicsokkal játszunk, hanem az élet legrealisabb tényei egyikével van dolgunk s e meggyőződés hitből és az ennek feltételeiről kutató „tudománytalan“ theológiából származik. A vallástudománnyal foglalkozó tudós csak hit által értheti meg az egyes adatok jelentőségét, hittel méri meg azok fajsúlyát, találja meg a lényegét. A Berguer által elért tudományos munkát el kell végezni, de csak hívő, vallásos ember végezheti azt el s az is beismerve a maga véges képességeit megnyugszik annak véleményében, ki egyetemlegesen és szükség-szerűen megoldotta a vallásos lényeg- és értékproblémát: a Jézus Krisztuséban. Az ő horizontján belül mindent lehet tenni: megfigyelni, kísérletezni, magyarázni, gyógyítani testet-lelket stb., amennyiben ugyan az egyéniség végtelen gazdagsága s új kombinációi gátat nem vetnek elének, de theológiát, hit nélkül, pusztán „tudományosan“ üzni annyit, mint fából vaskarikát csinálni. — A theologia, mint tudomány a vallás egyik, emberi oldala csupán, mit a vizsgálódás céljából el is különíthetünk az istenitől, de enélkül magyarázatról, teljes megértésről szó sem lehet. Az emberi aktusok értelmé a felülről jövő világosságban lesz érthető, a Lélek által lesz nyilvánvaló, nélküle caput mortuum. A theologia nemcsak anatómia, de élettan is, melynek eredményei csakis élő szervezetben, vallásos lelkekben lehet csak nyilvánvaló. Az élet pedig mindkét helyen rejtelem, irracionális adottság. Ha Berguer

követelményeit Krisztuson s a hiten belül akarjuk megvalósítani, úgy elodázhatatlan, nagy feladatot hajtunk végre, de azon kívül épp annyira sötétben járunk, mintha a Berguer kívánta garanciák nélkül üzzük tovább a theologizálást.

dr. Ilyés Endre.

Bovet Pierre: L'Instinct combatif. Neuchâtel—Paris, 1917. 323 lap. Ára: 4 sv. frank.

Ha figyelemmel kísérjük a gyermek bontakozó életét, azt találjuk, hogy a kezdetben csendes, félénk, csak erőltet védekezésre szorítókozó gyermek úgy a kilencedik évtől a tizenkettőig sokat verekszik társaival, sőt sokszor szervezett csapatban csatázik a szintén táborban álló ellenfeleivel. Az egyes túsák lefolyásai érdekes lefokozásban a primitív küzdési formák mind erőteljesebb érvényesülését mutatják: a figyelemkeltő, ijesztésre szánt szóharc után jön a dobálás, a bot, majd a kézítása, a testnek test elleni viaskodása, a karmolás, harapás, majd fojtogatás.

A verekedés motivumai között ott találjuk az irigységet, haragot, rosszaságot, a tulajdonravágyást, a játék szeretetét, de mindezeknél mélyebb alapja, tápláló forrása e viselkedésnek: a harcra, küzdelemre vágyás, mint ösztön. Nem más ez, mint az életösztönnek kifejlése, a létért való küzdelemre erősödés, a későbbben szükséges képességek gyakorlása, egyenesen a szelekcio eszköze. E későbbben a nemi ösztönrel társult ösztön eruptív természetű jelentkezésében annyira áthatja az élet jelenségeit, hogy helyes mederbe terelése, átfomálása első gondja minden nevelői munkának.

E harci ösztön provokáló eszköze az ingerkedés (taquinerie) sok faja. Maga a harc az önerő megelégsének, a mások gyengeségének napvilágra hozása, ám, egyszersmind értékes tulajdonságok kifejtése. Még a kegyetlenség is ez ösztön egyik megvalósulási formája. A veszedelemnek önmagát is kitett gyermek, ember győzelmének túlzó kiélvezése ez, melyben nem a kínzás, más kijnában való gyönyörködés a lényeg, hanem az önerő mámoros megélése.

Nem bocsátkozhatunk itt az ösztönről szóló fejezet finom fejtegetéseinek ismertetésébe, mely szerint az ösztön nem ír elő állandó cselekvésmódot, hanem csupán a pillanat szüksége szerinti önállítást, reflexet (111. l.).

A harci ösztön már az állatvilágban is korlátozásra talál a csordában, közösségben élő többi egyed életének respektálásában (112. lap), méginkább az emberi társadalom számos „cenzurájá”-ban (Freud értelmezésében nem más ez, mint az élet alapösztönének vett nemi vágy, „libido” gátlásainak erőssége). Bovet eredetisége a harci, orosz ösztön további formálódásának leírása.

1. Lehet, hogy a maga vadságában, brutalitásában él tovább ez ösztön s az egyenrabló, gyilkos, bandita, nihilista lesz. 2. A nyers ösztön játékok formájában él tovább. Ilyen „játékok” a vívás, boxolás, birkozás stb., melyek bizonyos szabályok korlátozása

alatt a harc ösztönét engedik szóhoz jutni. 3. Az ösztön komplikálódik a szellemi tevékenységekkel, nemi ösztönrel, társasélet formáival (s itt pl. parancsnoklás, uralkodás szeretete, engedelmisség, tekintélytisztélet stb. lesz). 4. Majd deviació, szétágazás, sugárzás áll be az ösztön életében, a vetelkedés sok faját hozván létre, így a sportok, versengések nemeit (alpinizmus, úszás, atlétika, football), melyekben az illető másokkal vagy a rekorddal küzd, sőt talán éppen önmagát igyekszik túlszárnyalni, legyőzni (121. l.). 5. Az alakulás további formája az objektíválás. Az ember már nem is küzd személyesen, hanem ösztönrel s annak izgalmait mint néző éli meg. Innen van a küzdelmet ígérő sportok nagy látogató közönsége: gondoljunk csak a football, box-mecsekre, bikaviadalokra, gladiátorjátékokra, hol a kegyetlenségig menő látványosságok adják a legtöbb kielégülést. Nemcsak a személyesen látott, de az elképzelt jelenetek is így hatnak. Ez a mozdírmák, színpadi öldökléses jelenetek, ponyvaregények hatásának titka. 6. Ha a harc kívülről a belső szintere helyeződik s az ellenség magunk bizonyos szokása, életiránya lesz: előáll a belső ember harca a külsővel. E harc azért lesz olyan kínzó, mivel külső eszközzel folyik a belső ellenség ellen s a bőjt, önkínzás, sanyargatás sok faja magát az életet is aláassa, az öngyilkosságban pedig éppen az ellen folyik a harc. 7. A szubjektíválás felett álló fok a platonizáció, a harcnak az értelem világába áthelyezése s annak keretein belüli megharcolása. A sakk s általában a figurákkal való harc-szerű, a másik legyőzését célzó „intelligens” játékok számítanak ide. 8. Legmagasabb fok a szublimáció, a nyers ösztönnek a távolabbi cél, szociális, magasabbrendű, morális értékek szolgálatába állítása. Az igazságért, annak minden vonalon való megvalósulásáért való harcban hátróság, rendíthetlenség a legkülönbözőbb népeknél és rendszerekben elsőrangú erénynek számított. A létért való küzdelem mellett ott van az életet fenntartó javakért való harc, ezen önző célok felett a család, város, haza, emberiségért való, végül az örök célokérti: a szépség, igazság, igazságosság, szabadságért való (143. l.), „ahol ellenségszamba jön mindaz, ami ellene áll az ideál megvalósításának” (144. l.). Így lesz az állati ösztönzésből az altruizmus fonalain át megnevesített küzdelem, melyben semmi sincs többé az animalis impulzusból, hacsak a kifejezések képhalmazában nem.

A szublimálásnak azonban van még egy ennél is magasabb foka a vallásban. Ez a pont az, mely különösképpen érdekel bennünket Bovet jelen művében. A keresztyénység szimbolumhalmaza s a katonai szótár közös kincseire Harnack mutatott rá először 1905-ben megjelent „Militia Christi. Die Christliche Religion u. der Soldatenstand in den ersten drei Jahrhunderten” c. kis művében. Pál háborúról, hadseregről, zsoldról, foglyokról, a győztes koronájáról, lelki fegyverzetéről beszél; Alexandria Kelemen trombitáról, falanxról, generálisról; Origenes, Tertullianus még nagyobb bőségben használ

ják az idevágó képeket. A keresztyének beszélnek a Krisztus fővezérsége alatt folyó harcról; énekeink között számos harciinduló-szerű van, sőt a nyugati énekeskönyvek legnépszerűbb darabjai éppen ezek; a katolicizmus „küzdő” egyháza, az Údv Hadserege, a nagy kath. rendek; de a harcias zsoldárok, a mohamedán szent háború is: mind arról beszélnek, hogy nem véletlen találkozásról van itt szó... Ugy az egyes korokban fellépő ker. harci terminusokról szóló történeti vizsgálódás, mint a vallásos élet lélektani elemzése igazolja Harnack ezen szavait: „A harc az élet egyik lényeges formája. Bizonyos belső erények a katonai élettel kapcsolatban találják meg legméltóbb szemléletes kifejezésüket. Ilyen erények: az engedelmisség, bátorság, a mindig készenállás, a mindhalálgig való hűség. Egyetlen magasabbrendű vallás sem lehet el a háború, a katonai életből vett képek nélkül” (157. l.). Az Údv Hadseregének alapítói a vezér, az apostol és a harcos típusai voltak s az élet igen mélységes megértéséről tettek tanúságot a vallásosság propagálásának a harci élet formáiba helyezése által. A sexualis életnek nagy szerepét, kivált a primitívebb kultuszokban, tekintetbe véve s summázva még egyszer a harci ösztön vallásos életben belüli sok jelentkezését (a kereszt alatt s istenek vezetés alatt folytatott háborúkat, a pogányoknak Isten nevében való üldözését, a rabies theologicát, a hit propagálásának, kényszerítésének szentvedelmét, a lelki fanatizmust, a flagelláció s kínzások sok nemét, az újabban is Isten és haza nevében viselt háborút, a református egyházaknak az evangéliumi védelmére való fegyverforgását s azt, hogy a keresztyén harcos és a harcoló pap sem ritka jelenségek), arra a következtetésre jutunk, hogy az ösztön sokszor egészen primitív formában is megjelenik s hogy ez „alkotó eleme a vallásos tapasztalatnak” (167. l.).

E magyarázatnak nem mond ellent sem a pszichanalitikusok libido elmélete, sem a vallásbölcsesek, vallások magyarázata. — A harc eszméje csak a jóllakott optimizmus s a kétségbeesett pesszimizmus előtt idegen, minden más vallásos felfogás feltételezi s az értékek megőrzése végett magában rejti a harcon keresztüli győzelem gondolatát. A vallások csak abban különböznek, hogy mennyi teret adnak a harcnak, hol adják azt s milyen szerepet juttatnak ebben az emberi erőfeszítéseknek (169. l.). E harc első formája (1.) az ember és a természet közötti harc. A jó szellem segíti az embert magától is, a rosszakat pedig a mágia segítségével törekszik a sámán legyőzni. — Második stádium (2.) az ember és az istenek harca. „Nem bocsátlak el téged, míg meg nem áldasz engemet” (Genesis 32. r. 26. v.) — mondja a tusakodó Jákob. Az erőszakosaknak Isten országába bejutásáról, a szünteleni ima erejéről való krisztusi mondások is ezen értelemben érthetők igazán. A mazdeizmus, gnoszticizmus (3.) a jó győzelméért harcol az emberi bűnös hajlamok s az anyag tehetlensége ellen. „Osztozik e felfogásban a mi liberális protestantizmusunk bizonyos,

nagyon eretnek formája is, mely felfogás nagysága a küzdelem platonizációjában áll” (169—170. l.). „A keresztyénségben (4.) az egy Isten felségével összeférhetetlennek látszott a valóságos küzdelem bizonytalansága (170. l.). Ám a harc itt is megvan, sőt bizonyos értelemben kettőzött: a Fiú szenved, sebeket kap, azok adása nélkül, viszont az Atya diadalmaskodik vele hasonlíthatatlan ellene fölött. „A hívő, ha résztvesz a magát megalázó Krisztus szenvedéseiben, már itt lenn osztózik a győző Krisztus győzelmében. Harc mindenfelől. Bella premunt hostilia” — mondja Bovet —, megállapítván ezen előzmények után, hogy a harc gondolata a keresztyénségben főszerepet játszik.

De „a vallásos tapasztalat (így!) s a szublimált ösztön mégsem azonosak, mivel a vallásos élményben más elemek is vannak s a szublimált ösztön megnyilvánulásai sokszor semmi vallásos elemet nem tartalmaznak” (171. l.). „A vallásos élményben két alapvető aspiráció van: egyik a rossz feletti győzelemé — alapjában harc —, másik a jó principiumával való egyesülés — alapjában szeretet. Ha ez utóbbit tartjuk „vallásos”-nak, az előbbit pedig morális elemnek, akkor megértjük, hogy minő szerepe van a harcnak a nagy, úgynevezett erkölcsi vallásokban” (17. l.). „A teljes vallásos tapasztalatban találjuk meg az életösztön egységében szemléltető harc és sexualitás tökéletes szublimációját” (174. l.). Igaz ez a vallásról, de a keresztyénségről is, melyben a Szeretet és Szellem Istenével való egységhez Krisztus uralma alá helyezkedés s az ó-ember harci ösztöneinek a végső ideálhoz való kapcsolása szükségeltetik a jónak a rossz feletti diadalát munkálásban (174. l.).

Nem követhetjük ily mértékben Bovet további fejtegetéseit, melyekben a harc ösztönének a foglalkozásokhoz, az emberi fejlődéshez, a nevelés sok kérdéséhez való viszonyát tárgyalja. Az ő ideálja nem az ösztönt csak más mederbe terelő katonai nevelés; nem is a jelenlegi társadalom kereteibe beilleszteni igyekvő „moralis” nevelés; — hanem a békés, a békére nevelés a demokratikus, az antiszociális törekvéseket kiküszöbölő nevelés „másrészt a teljes morális nevelést adó program, mely a harci ösztön ártalmas megnyilvánulásait a sportok ártalmatlan csatornáin vezet le s helyet ad a szociális, polgári és lovagi szolgálatoknak, az önmegtartó és hősi erényeknek vagy éppen a harci ösztön szublimált szeretetben való teljes feloldódását hozza létre a vallásos megtérésben.

A pacifizmus ideáljának hívei számára a pacifista nevelés egyet jelent a nevelés teljességével (317. l.).

*

Az ember önmagát kifejtő lény, önmegvalósításra törő ösztönök egysége, öntét. Élete önfenntartásáért, önmegvalósításáért való harc, minden pillanatban való helytállás, küzdelem az őt támadó ingerekkel, lényekkel szemben. Ha az élet ezen maga fenntartásáért, megvalósításáért való folytonos tusáját a harc ösztönének tulajdonít-

jük s külön kezeljük többi tendenciáitól a helyesebb látás és megismerés végett — az ellen nem lehet senkinek kifogása s eddig Bovetnek igaza van. Azonban ez ösztönt nem lehet hiposztazizálni s az öntét többi, tartalmas ösztönével szembeállítani, mivel a harc csupán *formája* az önfenntartásnak. Hogy a vallásban oly nagy szerepet játszik ez ösztön, az onnan magyarázható, hogy a vallás az élet legteljesebb igenlése, a legtöbb s legmagasztosabbrendű irányítást adja, a legtöbb ellenség ennek javait támadja s a személyiséggel legszorosabb kapcsolatban álló értékek védelme megvalósítása. Bovetnek nagy érdeme s felfedezése a tárgyaló ösztön vonatkozásainak minden oldalú kifejtése, különösen a fokozatok felmutatása, nemes, ideális felfogása, mely érdemei miatt a külföld klasszikus számba veszi e művet. A magyar pedagógus, de theologus is nagyhaszonnal forgathatja e pompás lélektani s történeti alapotottsággal, okfejtéssel megírt művet.

Dr. Illyés Endre.

Niebergall Friedrich: Im Kampf um den Geist. Von Weltanschauungen und Religionen. München, 1927. 238 lap.

Nem új, hanem napjainkban igen sűrűn hangoztatott megállapítás, hogy a világháború letépte az álarcot a kultúrnépek arcáról és megmutatta igazi, lélektelen ábrázatukat, mely csak a „Mammont“ kergette. Kitűnt, hogy a vezető nemzetek elvesztették életük alapját és most lázasan új alapot keresnek, hogy biztosan elhelyezkedjenek. E célból régi és új irányok kínálkoznak elfogadásra és találnak híveket. Vadonatúj elméletek mellett rég eltemetett világfelfogások is feltámadásukat ünneplik.

Ezt a fájdalmas, kétségbeesett keresést szerzőnk a szellemért folyó harcnak fogja fel és három fejezetben tárgyalja: először a szoros értelemben vett világnézeteket, azután a keresztyénségen belül jelentkező mozgalmakat és végül az ú. n. pótló vallásokat.

Az első fejezetben nem sok az új momentum, mert itt régibb (pozitivizmus) irányokat éppúgy fölemlít mint újakat (Spengler, fikcionizmus) és végezetül konstatálja, hogy az idealizmus az embert magasabb eszmények és értékek felé hajtja és így a Krisztus felé nevel. A II. fejezetben szóba kerülnek Troeltsch, Harnack, Heim, Gogarten, Barth, Bezzel törekvései, továbbá a „hochkirchliche Bewegung“, majd kath. részben Adam, Wittig, Przywara, végül a keleti keresztyénségen belül: Tolstoj, Dostojewski. A III. fejezet ismerteti a misztikát, az ind szelleméletet (Tagore, teozofia, antropozofia), azután a Christian sciencet, okkultizmust, spiritalizmust, mazdaznant. Látnivaló, hogy a jónevű szerző kissé sokat ölel fel, azért tárgyalása inkább csak vázlatos, sőt nem egyszer szétfolyó; csoportosítása nem mindig szerencsés, kritikája nem mindig találó, de egészben véve jól tájékozott. A végén azt a reményét fejezi ki, hogy a jövő azt az utat fogja követni, melyet Schleiermacher, Kant és Luther fejez ki. Az első a hit lényegét és

tárgyát pszichológiailag tisztázta, kimutatóván, hogy Isten világát csak élményekben ragadhatjuk meg. Kant megerősítette a hit magatartását, amikor azt tanította, hogy a szellemi világot csak nem-intellektuális erővel foghatjuk fel, Luther pedig hirdette és hirdeti ma is a döntő alapelvet: csak a hit látja Isten világát, de ez a hit Isten ajándéka!
Sz. Ö.

Mann Klaus: Heute und Morgen. Zur Situation des jungen geistigen Europas. Hamburg. 1927. 39 lap.

E könyv tipikus megnyilatkozása a legyőzött nemzetek egy rajongó töredékének, mely a nacionalizmust okolja a katasztróféért és teljesen figyelmen kívül hagyva a győztesek vad, türelmetlen nacionalizmusát, nem nemzeti, hanem európai egységről álmodozik! Páneuropa az írónk eszménye is, mely szerinte közel van a megvalósuláshoz mert — úgymond — az egységes Európa létrejön, akár ma, akár holnap, csak akarunk kell, a szociális felszabadulás is jön a technika segítségével, ha csak akarjuk! Előadása megfelel lelkes hangulatának. Nem logikai okfejtés az, hanem szaggatott elmefuttatások összekapcsolása, telítve Páneuropa korifeusainak és más írók munkáiból vett idézetekkel. Érdekes kortűnet, de semmivel sem több.

Sz. Ö.

Lémann Joseph Abbé: L'entrée des Israélites dans la Société française et les états chrétiens. Septième édition. Paris, librairie Victor Lecoffre.

A lapok híradásai szerint a zsidóság körében egy olyan irányú mozgalom indult meg, mely hitbéli életükben fordulópontot jelent Jézus Krisztusnak, mint a világ Megváltójának, Isten és az ószövetségi próféták által többször megígért Messiásul való elismerése által. Ennek a mozgalomnak sajtósági körülmények között lett szinte öntudatlan pionírje fenti című munkájában Lémann József franciaországi abbé. Ez a Lémann zsidóból lett római katolikus pap. Abbé mivolta azonban nem tagadtatta meg vele fajtájának szeretetét s ha új helyzetében a korabeli zsidósággal nem is tarthatta fenn a szorosabb összeköttetést, rajongó lelkével felkereste a zsidó nép multját, kikutatta fajának szinte hihetetlen mérvű szenvedéseit s ezeket történeti adatok alapján megírt művében a világ elé tárva, kimutatja, hogy a zsidóságnak szükségszerűen el kell fogadnia Jézus Krisztust a megígért Messiás gyanánt. A zsidó nép szenvedéseinek leírásánál folyton utal a Megváltó szenvedéseire, kapcsolatba hozva azokat a zsidó néppel s ezáltal figyelmeztetve arra, hogy a zsidóság nem szünt meg az Isten választott népelenni, hogy éppen az el nem ismert Messiás révén folytonos összeköttetésben áll a Jehovával, hogy Jézus Krisztus és a zsidó nép szenvedései között szoros kapcsolat van s ebben lehetetlen fel nem ismerni a Jehova akaratát. Ime, néhány ilyen allúzió:

1. A zsidókat Jeruzsálem pusztulása után úgy lehetett a vásárokon venni és eladni, mint az állatok. „Mi eladtuk az Igazat 30 ezüst pénzen” — kiált fel Lémann —, „a terebinthei vásáron 30 zsidót lehetett venni egy ezüst pénzen!” Ezt a vásárt évenként tartották a mamréi síkon, ahol hajdan Ábrahámnak a sátora állott, melyben az angyalok látogatását fogadta, amely síkon ígéretet kapott az Úrtól, hogy az ő maradékaiban megáldatnak a föld minden nemzetsegei. Mily rettenetes emlékeztetés!

2. Több századon át meg volt tiltva a zsidóknak Jeruzsálem romjait siratni. Az ide zarándokló zsidókat irgalmatlanul visszazavarták. Később, egyszer egy évben, meg lett ez nekik engedve, de könnydíjat kellett fizetniök, pénzért kellett megváltaniok a jogot, hogy az elmúlt dicsőség romjain sirhassanak. Ez a tilalom fennállott egész Jeromos idejéig, aki erről a következőket írja: „A zsidóknak csak akkor volt megengedve a Jeruzsálembé való bemenetel, ha szerencsétlen városuk romjait siratni akarták; de ehhez engedélyre volt szükségük, az engedélyért pedig fizetniök kellett. Ők eladták a Messiás véréért, nekik könnyeiket is meg kellett váltaniok. Amilyen gyászos és szomorú látvány volt Jeruzsálem városának a római katonák által való elfoglalása és lerombolása, épp oly elszomorító jelenet e szerencsétlen népek a romokon tett látogatása. E tépett ruhájú asszonyok, az évek súlya alatt meggörnyedt férfiak a Jehova haragját hordják magukon. Szerencsétlen nép, melyet mégis csak sajnálni kell! A Golgotha, melyen a Messiást megfeszítették, dicsőségtől sugárzik, a feltámadás helye fényben ragyog, az Olajfák hegyén büszkén leng a keresztes zászló; s ők, a szerencsétlenek, siratják elvesztett reményüket hajdani templomuk romjain. Könnyek áztatják orcájukat, hajuk zilált, karjukat zokogva tárják az ég felé s ekkor megjelenik az őr, az engedély lejárt s nekik ismét fizetniök kell, hogy valamivel tovább sirhassanak!”

3. A zsidókat hosszú századokon át minden társadalmi tisztaságból teljesen kizárták. Alábbvalóknak tekintették őket a belpoklosoknál. „De hát mi nem belpoklosnak tekintettük-e az Igazat?” (Ésa. 53, 3.)

4. Az év bizonyos napjain nem volt szabad nyilvános helyen mutatkozniok. Virágvasárnapjától húsvétvasárnapig házaikba kellett zárkózniok, ki voltak törölve az élők sorából. „És mi nem takartuk-e el az Ő arcát, hogy megütvén, kérdezhessük: találd el, ki ütött meg?” (Luk. 22, 64.)

5. Hivatalos és peres ügyekben bárki büntetlenül illelhette őket a leggyalázóbb kifejezésekkel. „De hát Őt a jeruzsálemi törvényszék előtt nem halmoztuk-e el csúfolódó jelzőkkel, üldöztünk és gyaláztunk Őt egész a keresztségig?” (Máté 26, 67.)

A könyv konkluziója az, hogy mindazt a sok bántalmat és gyaláztatást, amelyben a zsidók részesítették a Messiást, nemcsak mint megtorló büntetést találjuk meg rajtuk, hanem mint tisztító eszközt, mely a zsidó népet a további kiválasztottságra méltóvá edzi,

hogy a szenvedések tüzeiben megtisztulva, a keresztyén társadalomban vezető szerepet vihessenek.

Virágh József.

Le Seur Pál: Die Meisterfrage beim Aufbau der Evangelischen Kirche. Különlenyomat a „Der Hochweg” c. folyóirat 1924. évfolyamából. Hochweg-Verlag, Berlin S. W. 61. Johanniterstrasse 4/5.

Ezt a hosszabb tanulmányt lapjának „Der Hochweg”-nek 1924-iki évfolyamában jelenttette meg Le Seur Pál, a német keresztyén ifjúsági munkának egyik vezéregyénisége, akit a Wartburg várának közelében, Hainsteinben, egy missziói telep megalapozásával bízott meg nemrég a német evang. egyház, s akit nagyjelentőségű egyházi működéséért honoris causa theologiai doktorátussal tisztelt meg az egyik német egyetem. Mind thémájánál, mind szerzője rendkívüli egyéniségénél fogva, kiből a missziói munkás legszélesebb körű gyakorlati ismeretei s a lelkiismeretes tudós alapos képzettsége találkoztak egymással, megérdemli a tanulmány, hogy megkülönböztetett figyelemmel vegyük kezünkbe.

Az általános krízis jellemzéséből indul ki. A renaissance és reformáció megszüntette a középkornak az egyént elnyomó közönségét, de nem tudott kitermelni egy újat A pietizmus sem. A XIX. században minden téren jelentkezik a közönség utáni éhség, most a háború után pedig valósággal a közönségek korába érkeztünk. Ezt tudomásul kell venni az egyháznak. Különben a kapitalizmus, a szocializmus, vagy Róma internacionális közönsége foglalja el előle a mezőt. Ma már nem az a főimádság: „Uram, hadd mehessek én is a mennybe!” Hanem az, hogy: „Jöjjön el a Te Országod!” Luther eljuttatta a reformációt a II. hitágazatig. Most a III. hitágazaton van a sor. Ennek felismerésén fordul meg lét és nemlét.

Az a nézőpont, ahonnan Le Seur a problémák lényegébe belelát: a gyülekezet és egyház fogalmának szétválasztása. A német Kirche, az angol church, a skót kirk, a holland kerk a *κοινωνία* szótól származik s azt jelenti: ami az Úrhoz tartozó. „Azon a két helyen, viszont, ahol Jézus — Mt. 16:18. és Mt. 18:15. s köv. — említi a gyülekezet fogalmát, az *ἐκκλησία*-szót találjuk, melynél a kihívottságon van a hangsúly. Amannak jellege általánosabb, emezé speciális. Az *ἐκκλησία* szemben a zsidó nép-egyházzal, a Krisztusban hívők s így Istennek szenteltek gyülekezetét óhajtja megjeleníteni.

Vannak, akik azt mondják, hogy az Úr sem egyházat, sem gyülekezetet nem akart alapítani; csak egyes lelkeket külön magához vonni. Ez azonban érthetlenné tenné az Ő ígéhirdetésének nagyrészét, melynek középpontjában Isten Országára áll; s érthetlenné azt is, hogy annyi időt és erőt szentelt tanítványai szűkebb körének. Isten Országára érdekében elsőrendű szükségét érezte az Úr a hívők szűkebb közösségének. A gyülekezet éppen az Isten Országának legközvetlenebb

organuma. Am a gyülekezet nem meríti ki az Isten Országa teljes tartalmát. Az Isten Országa jóval átfogóbb valami. És éppen az Isten Országa érdekében a gyülekezetnek magának is organumra van szüksége. És ez az egyház.

A legtöbb nyelvhasználat nem különíti el e kettőt. Az egyház alatt a gyülekezetek latitudinális összefoglalását értik, holott az Úr a gyülekezetek összefoglalására is az *ἐκκλησία* szót használta: Mt. 16:18. Minél jobban megismeri az ember az újtestamentomi gyülekezetet, annál jobban zavarólag hat rá a tapasztalati egyháznak képe s egész természetrajza. Ezen a ponton már sok komoly lélek szenvedett hajótörést. De a zavar csak addig tarthat, míg a gyülekezet és egyház kettőssége, kettős természete s egymáshoz való egészséges viszonya meg nem világosodik. A tapasztalati egyházzal nem mondható el mind az az attributum, amit a III. hitágazat magában foglal, mert az a maga teljességében a gyülekezeti közösségre vonatkozik.

Ezzel megérkeztünk az egyházépítés központi kérdéséhez. Az egyházépítésnél az a fő, hogy az egyház a gyülekezeti közösségnek, helyesebben a gyülekezetnek igazi eszköze lehessen a világban. Elég sokáig hagyjuk már figyelmen kívül azt a tény, hogy az Úr és az Ő tanítványai, milyen pozitív álláspontot foglaltak el a zsidó egyházzal szemben. „Nem azért jöttem, hogy eltöröljem, hanem hogy betöltssem.“ A választottak, a gyülekezethez tartozók dicsősége nem az üdvösség elnyerésében van, hanem abban, hogy ki vannak választva a másoknak való szolgálatra, arra, hogy gyümölcsöt teremjenek. A gyülekezet nem tudja a világot a maga képére átformálni. Ezt nem is kell tennie. Csak arra van hivatva, hogy mint Krisztus teste, alter Christus, a reábizott erőkkal szolgáljon s a természeti és történelmi közösségekben Isten szent szeretetének organuma legyen.

És az egyház? Az Úr mindazok számára, akik még Isten gyermekeinek szabadságára nem hívtak el, meghagyta a vallást és törvényt a maga nevelő erejével. Az evang. egyház csődbejutását okozza, ha felcseréltetik benne s összekevertetik az egyház és a gyülekezet dolga. Míg a katolikusok az egyházat úgy tekintik, mint a teljes érvényben megtestesített *ἐκκλησία*-t, s olyan országhoz hasonlítanak, melyben csak népiskolák vannak egyetem nélkül, addig mi az *ἐκκλησία*-t akartuk megtestesíteni az egyházban, mintha csak egyetemekre volna szükség. Ma már világos, hogy Isten Országába csak az újjászületés keskeny kapuján keresztül juthatni s hogy akik ezen keresztül jutottak, azoknak szól az újtestamentom üzeneteinek egész gazdagsága. S ma már az

is világos, hogy az újjászületésre ránevelni nem lehet, az Isten Lelkének szuverén munkája. De azért az egyháznak megmarad a maga felséges megbízatása: organummá válni a megváltást nélkülöző világgal szemben s foglalkozni evangéliumi szellemben s állandóan az Isten Országa felé orientálódva a lelkekkel, akik még nem érkezhettek el, vagy egyáltalán el sem érkeznek a szentek közösségének küszöbéhez.

A dolgok szemléletének ezen a pontján, mintha maga is megdöbbenést érezne, beszámol Le Seur arról a hosszas folyamatról, mely évtizedek óta megindult benne s amelynek igazolására az újtestamentomi iratokon kívül, az egyház és Isten Országa eddigi történetének mások által is konstatált s egyébként megmagyarázhatatlan tüneteit hozza fel. Kimutatja, hogy a keresztyénség eddigi történetében is mindig a gyülekezeti közösségnek és az egyháznak, mint kétféle adottságnak egymáshoz való különböző relációról volt szó s ma is, ha egészséges, pozitív és biblikus megoldást akarunk szolgálni, alázatosan, de az igazságnak engedelmeskedve ebben a világosságban kell mozognunk. — Lutherre is hivatkozik Le Seur, ki a Deutsche Messe-hez csatolt előszaván kívül egy levélben, melyet 1522-ben írt, szintén így sejteti a problémát és annak megoldását: „Nem mindenki ragadja meg az evangéliumot, azért nem is igazíthatatik meg mindenki evangéliumszerűen. De azért mégis evangélium szerűen tanítandó mindenki.“

A konzekvenciák levonásánál rámutat Le Seur arra, hogy a gyülekezetnek minden oly alakulata, mely kivonja magát az egyház szolgálata alul, a farizeizmus hibájába esik. Az alapvető szolgálat a Krisztus gyülekezetének összegyűjtése és ápolása. De az ilyen gyülekezet nem lehet el egyház nélkül. Az igazi gyülekezeti közösség sohasem fog a kegyeskedés élvezésébe merülni, nem tekinti magát öncélnak, de nem is fogja kivetíteni törvényeit az egyházra. Ez rajongás lenne éppúgy, amint rajongás az egyház törvényeit vetíteni rá a világra.

Ezen az alapon szól hozzá Le Seur az egyházi szolgálat, az egyházkormányzás, lelkészképzés, keresztség, konfirmáció és úrvacsora, az egyház ébredése stb. leggyakorlatibb kérdéseivel és mindenütt igen megkapó, néhol — különösen a mi viszonyainkat tekintve — merészen is ható eredményeket vezet le. Le Seur tanulmányába mélyedve az embernek nemcsak az a benyomása, hogy valami rendkívül arapos és becsületes vezetővel van dolga, ha nem is úgy, hogy korszakalkotó felfedezések állnak előtte, melyek legtöbb helyen még nem aktuálisak a maguk egészében, de úgy, hogy ezeknek a megismerése termékenyítőleg hathat mindenütt.

Gáncs Aladár.

HAZAI IRODALOM.

Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. (Leopold Ziegler filozófiája.) Minerva könyvtár, XIII. 1928. Budapest. 93 lap.

Ziegler Leopold vallásbölcselete még meglehetősen ismeretlen irodalmunkban. „A Szellem“ c. rég megszűnt folyóirat hívta fel rá a figyelmet (1911), majd a „Minerva“ (1923), de mindenoldalú megvilágítást és a jelen kultúrviszonyokba való beállítást csak jelen könyvben nyer először, úgyhogy szerzőnek már ezért is hálával tartozunk.

Szerző Zieglert azok közé a modern gondolkodók közé számítja, akik mai gyökeretelenségünkben látnoki hévvel egy új kultúra felé tárják ki karjaikat; Ziegler maga pedig kivált nyugat-keleti szinkretizmust hirdet. Legelső könyvében még a Hartmann filozófiája nyomdokain halad (e sorok frója emellett a Hebbel-féle pantragizmus hatását is véli látni. Z. csak a tragikumnak, mint kozmetikus jelenségnek a felfogásában), később inkább a német idealizmus nagy gondolatrendszerei felé fordul (neokantianizmus, Husserl stb., de Nietzsche hatása is erős). Ezeket a hatásokat viseli magán főmunkája (Gestaltwandel der Götter II. k. 1922.) és általában az új decennium munkái, ami azonban gondolatészvénésének eredetiségét nem érinti.

Z. abból indul ki, hogy ma bárminő tételes vallás mai formájában többé ki nem elégtő. Szerinte nyugati vallásainkban eredettől fogva két elemi törekvés érvényesül, mely mint a mitosz és misztérium ellentéte is kifejezhető. Az első mindig kísérlet a jelenségek összefüggésének racionális magyarázatára, a másik a megistenülés útja, állandó eleven erő, mely hármassal ellentétben, mint vétség és kiengesztelés, áldozat és újjászületés, teremtés és megváltás jut kifejezésre. A misztérium halhatatlan, csak a mitoszok cserélik alakzatukat. A misztérium lényegénél fogva vonatkozásnélküliség, azért az istenség feltételezése bárminő formában felesleges. Nincs Isten és nincsenek istenek, de az életnek szentté kell válnia. A misztériumban a lélek teremt az Istent, önmagában fokolzza létre és szenteli meg. Hármassal alakzatsággá a kozmológiai folyamatból az egyéni akarat síkjára helyeződik át. Amíg azonban elkövetkezik annak az ideje, hogy az emberistenülés e hármassal misztériuma nyugati vallásosságunk egyetemes formájává váljék, Z. átmenetül a buddhizmust ajánlja. Szerző Z. érdemeit abban foglalja össze 1. hogy a történelemnek és a dialektikának minden eszközével rámutatott arra, hogy minden igazi kultúra csak vallásos kultúra lehet; 2. továbbá, hogy a vallásosságot mint különálló értékesszínnyt sorolja fel és 3. hogy világnézetünk alakulását két ősi principium küzdelmére vezeti vissza. Szintézisét azonban nem fogadja el, mert rendszere nincsen logikailag végiggondolva, eredményei pedig tarthatatlannak. Ehhez mi is csatlakozhatunk azzal a

hozzátétellel, hogy Z. bárha elveti a keresztényen theológiát, mégis új dogmatikát kénytelen alkotni, csakhogy az átvett fogalmak specifikus vallási ismertetőjeleit letörli. Az ő ateisztikus vallása is egyébként könyv-vallás teória, mely nem alapszik valóságokon.

Szerző világos, szép, mindig a lényegre kidomborító eszmemenetét csak dicsérhetjük, legfeljebb egy-két pontban, pl. a misztika tekintetében (53. l.), melynek nézetünk szerint nem mindig általános vonása az aktivitás és a protestáns theologiai principium megítélésében (89. lap) vagyunk más véleményben, mert szerző szerint a prot. principium a vallás racionális és irracionális elemét sohasem tudja egyensúlyban tartani ami a prot. theologia félremagyarázását jelenti, melynek elve lényegileg az irracionalizmus, de erre ezúttal bővebben nem terjeszkedhetünk ki.

Sz. Ö.

Lechniczky Gyula: A nemzeti génusz: bevezetés a nemzeti élet filozófiájába és a nemzeti élet bölcselétébe. Budapest, 1928. 1981.

Azok között a ma sűrűn megjelenő füzetek, cikkek és könyvek között, melyek a jelenkori magyar művelődési törekvéseket az egység és teljesség felé akarják vinni és minden energiával egészségesebb közszellemet teremteni, mindenképp tisztas helyet foglal el Lechniczky fenti műve.

Az egészet szinte irigylésre méltó hit optimizmus hatja át, egyes lapjairól pedig szónoki pátosz árad felénk, annyira elragadja a szerzőt a tárgyáért való lelkesedése. Nem egyszer Fichtenek a német nemzethez intézett híres beszédei jutnak eszünkbe, amelyek tudvalevően szintén a német nép egyik legnagyobb megaláztatása korában tartattak. Éppoly jól esik, hogy szerzőben a nemzeti érzés erős vallásos érzéssel párosul, midőn a nemzeti szellemet az isteni ősi forrásba beágyazza, úgyhogy e szempontból műve a mai neoromantikus áramlatnak jellemző termékeként tűnik fel, mely természet-szerűen Széchenyi eszméitől lobbant lánggra.

Szerző megállapítja, hogy egyén és társadalom, személyiség és közösség közt a leg-szorosabb kölcsönhatás uralkodik. Ha tehát a nevelés el akarja végezni feladatát, szükségképp nemzetneveléssé válik, amikor is arra törekszünk, hogy az egyén erkölcsi jellemmé nevelődjék, a nemzeti életben pedig minden tényező az etikai célt szolgálja. A nemzet tagjainak az életét a nemzeti szellem irányítja, melynek normáit az érték-tudományok határozzák meg. Azt a nemzeti szellemet, amely a normatív nemzeti szellem értelmében hat, nemzeti génusznak nevezi szerző. Szerinte Jézus Krisztus az emberiség, Isten pedig a világmindenség génusza.

Minden közösség génuszában az isteni-nek valamely képviselőjét kell látnunk.

A nemzeti génusz is a nemzeti nyelv, a nemzeti műveltség, a nemzeti szellem korlátain belül megnyilatkozó isteninek a képviselője. A nemzeti eszme a művelt teremtő szellemű, egységes magyarság eszméje és ez az eszme a nemzet minden tagjától a magyar génusz hűséges szolgálatát követeli. A nemzeti génusz szolgálatában pedig akkor állunk, ha a nemzeti szellem eszményi követelése szerint élünk, tehát tettekkel és alkotásokkal a tökéletesebb nemzeti élet kialakításán fáradozunk. (E ponton a szerző 16 évvel ezelőtt írt „Alkotó munkára való nevelés” c. értékes munkájának főgondolatait fűzi tovább.) Minden előtt a nemzeti egységet kell megteremteni, hogy megkezdődhessen a munka, mely szociális, nevelői, tudomány iránti, művészeti stb. kötelesek teljesítését jelenti. Körülbelül ez a mű gondolatmenete. Szerzőnek a tárgya iránti lelkesedése azonban, melyet dicsérőleg kiemeltünk, gyöngéinek a forrásává is válik. Annymira átadja magát lelkesedésének, hogy sokszor mintha nem értekez, hanem szónoki művet olvasnánk. Ezzel függ össze, hogy a mű logikai felépítése és általában a gondolatláncolatok egymásba kapcsolódása nem mindig világos és ebből ered végül terjedőssége is. Úgy érezzük, hogy az igazán jeles kvalitásokkal teli mű még nagyobb hatást tenne az olvasóra, ha rövidebb, tömörebb kifejezésre törekedett volna a szerzője. Az meg szinte természetes a mű említett jellegénél fogva, hogy sok utópisztikus kíváncsi van; így hogy csak egyet említsünk: lehetségesnek tartja Magyarországon az egyházak nemzeti szövetségét!

Azonban mégis azt hisszük, hogy lelki gazdagodás, a nemzet jövőjében vetett hitben való megerősödés és a feladataiért való felbuzdulás nélkül egy olvasó sem fogja lenni a tartalmas könyvet.

Szelényi Ödön.

Gina Lombroso: A női lélek. Budapest. Athenaeum. 251 lap.

A differenciális pszichológia egyik ágaként tekinthető „nemek pszichológiájába” sorozható e mű nem közönséges nőlélektan, hanem több ennél, pedagógiai-szociális irányú, mely azért elemzi a női pszichét, hogy egyfelől a nőt önismeretre vezesse, másfelől pedig a férfit a nő helyesebb megítélésére serkentse.

Nem oly tudományos és rendszeres, mint pl. G. Heymans (Psychologie der frauen c.) közismert könyve, de tele van finom megjegyzésekkel, helyes megállapításokkal és megízlelhető tanácsokkal.

Vezető gondolata a nő sajátosságának a fenntartása a túlzó feminista áramlatokkal szemben, úgyhogy végkövetkeztetései sokszor szöges ellentétbe juttatják a feminizmus követeléseivel.

Szerinte a női lélek kulcsa az altruizmus vagy alterocentrizmus, szemben a férfi egocentrizmusával. Mivel pedig az egoizmus az élet gerince, az igazi nő tragikus helyzetbe kerül: mások iránti végzetes szeretete folytán a nő végzetesen függ másoktól. Az

alterocentrizmusból, mint alaphoz, fakadnak aztán a nő jellemző vonásai: az aktivitás, a szenvedélyesség és az intuición, amelyek a nő ismert hibáit is megmagyarázzák (hiúság, makacsság, zarnokoskodás, irigység, féltékenység stb.). Ha ilyen a nő, emnyire más, mint a férfi, a megoldás nem lehet a feminizmus kívánta egyenlőség, „mert ha kimondjuk a nő és férfi közötti egyenlőséget, saját útunkba gördítünk követ vele s úgy önmagunkat, mint a férfiakat letérítjük a helyes útról”. „...Végeredménykép nem azért szenvedünk, mert mások vagyunk, mint a férfiak, hanem azért, mert a férfiak nem értik meg ezt a különbözőséget. Feladatunk tehát nem a különbség leküzdésében áll, hanem abban, hogy felvilágosítsuk a férfiakat ennek következményei felől.” (105. l.) Ezek után nagyon érthető az a megállapítása, hogy a nőt megfigyelőképessége és szenvedélyessége főként azon hivatások terén teszi őt úrrá, melyeket ma látszólag megvet; melyek pedig leginkább összerontak lényével: az anyaság és a háztartás terén. — Érdekes megjegyzései vannak a szeretet és szerelemről is, hát itt kétségkívül túloz, ha a férfi szerelmét tisztán testinek fogja fel. Nagyon érdekes az a gondolata is, hogy egyedül a férfi szokásainak megváltozása vezethet a nő helyzetének megjavulására.

Valóban, ezt a könyvet nemcsak minden pedagógusnak, hanem minden férfinak el kellene olvasnia, hogy helyesebben értékelhesse a nő lelkét.

A nőkérdést, persze, ezzel szerző még nem oldja meg, de folytatni kívánja tanulmányát két másik kötetben, melynek egyike: „A nő az élet küzdelmeiben”; másika: „Igazság és nőkérdés.”

Sz. Ö.

Mitrovics Gyula: A magyar esztétikai irodalom története. Debrecen—Budapest, 1928. 448 l.

Régóta érzett hiányt pótol ez a vaskos könyv, a debreceni egyetem buzgó professzorának ez alapos, beható munkája. Erre is el lehet mondani Széchenyi mondását: a kisdéd makkból idővel termő tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja. Pintér Jenő kérésére vállalkozott szerző arra, hogy az Irodalom Kézikönyve számára megírja Jánosi Béla helyett (az ő hagyatékait is felhasználva) a magyar esztétikai irodalom történetét. Az anyag azonban nőtt, nőtt a keze alatt s ime, több év munkája, buzgó kutatás és tanulmány gyümölcseként, itt van kezünk közt egy vastag könyv, e nemből első irodalmunkban. Sok poros folyóiratot, könyvet kellett átbúvárolni szerzőnek a Múzeum s a debreceni és a sárospataki kollégiumok könyvtáraiban, hogy azt megírja. Rövid bevezetésben három korszakra osztja az esztétikai irodalom történetét. Áttekinti a külföldi idevágó irodalmat, majd áttér az úttörők korának tárgyalására. Ebben főleg Szerdahelyi, Döbrentey, Buczy, Kazinczy, Bacsányi munkásságát méltatja. Aztán a romantizmus korát ismereteli. Ennek kiemelkedő alakjai: Kölcsey, Schedius, Toldy,

Bajza, Vörösmarty, Eötvös, Henszlmán és Erdélyi. A real-idealizmus korában: Greguss, Arany, Gyulai, Kemény, Salamon, Szász, Lévy, Madách a kimagasló írók, akikhez egész sereg kisebb író csatlakozik. A negyedik korszak az új század íróival foglalkozik, Beöthy Zsolttól Pauler Ákosig ölelvén fel az esztétika művelőit. Mindenütt gondos bibliographiát ad, sőt végül 2 tanítványa 7 oldalon betűrendes névmutatót is állít össze. Rengeteg név, köztük sok olyan író neve, akiről, mint esztétikusról, itt olvasunk először! Sajtóhiba alig fordul elő (178. l.: Pitruff). Nem látjuk azonban egy-két értékes cikk felsorolását (pl. Pap Károly: Arany széptani jegyzetei. Bp. Szemle, 1925.). Nagy köszönettel tartozik az esztétikai irodalom szerzőnek ez alapos művéért, mely párja a Császár: Kritika történetének. S ha még kész lesz hozzá rendszeres esztétikája is, elmondhatja a szerző (kinek eddig 28 önálló műve s temérdek cikke jelent meg): exegi monumentum.

Gulyás József.

Zsigmond Ferenc: Herczeg Ferenc. Csonkai-könyvtár. 2. sz. Ára: 2 P.

A debreceni Csokonai-kör új vállalatának 2. kötete a jubiláns íróhoz méltó megemlékezést tartalmaz. Zsigmond Ferenc, aki Gárdonyiról, Jókairól, Lévyáról, Mikszáthról sikerült írói pályarajzot s arcképet adott, most Herczegről rajzolt találó képet. Mikor a Nobel-díjra ajánlta őt az Akadémia, Horváth János festette meg írói arcképét, mely (1925) az I. K.-ban s külön is megjelent. Majd 1927-ben Futó Jenő foglalkozott vele s munkásságával behatóbban. Most pedig a Zsigmond könyve jelent meg, kissé késve ugyan, mert 1926-ban, írói fellépésének negyvenedik évfordulóján magántanári előadás volt a debreceni egyetemen, de még mindig nem későn, sőt azt hisszük, hogy sohasem lesz későn elővenni e 151 lapos derék munkát, mely 5 részre oszlik, a végén egy Függelékkel, mely műveiben ismétlődő helyzeteket s kifejezéseket sorolja fel. A problémákat felvető és megoldó Herczeg boncoló módszere találó megvilágításban lép elénk e szépen megírt műből; mely nemcsak nagyvonalú, de az aprólékoságokat is, ha azok jelentősek, felölelő (Bizánc címe előbb! Mohács előtt; az Ocskay-ban enyhítés van). Végül stílművészetét méltatja. Kár, hogy tartalomjegyzék s névmutató nincs a sikerült műhöz.

Gulyás József

Rabaut, a puszta predikátora. Franciából fordította: Vargha Tamás. Budapest, Bethánia-könyvtár. 1925. 74 l.

Regényes alakban beszéli el a híres francia lelkész csodás megmenekedéseit ráleső ellenségei kezéből. A színes leírások, a valószínű beszédek nagyban emelik ez építő szellemű, a valóság és költészet vegyületéből álló műve hatását, de helyesebbnek tartottuk volna, ha több, rövidebb fejezetre osztva

adná elő a Rabaut csodás megmeneküléseit, a rabnők, a fogoly férfiak szenvedéseit és vígasztalását és az üldözötték ezer veszélyben forgó életét. Így kissé összefolynak az események és nincs benne áttekintés. Ez a pietisztikus keresztyénség építő irata. Mi több történetiséget kívánunk az építő irodalomtól is.

Dr. Filep Gusztáv.

A. B. Simpson: Zsófi, a predikáló mosóné. Keresztyén szövetség könyvtára 20—21. sz. Kiadja: a Bethánia könyvkereskedése. 1925. 16°. 32 l.

A Ker. Szöv. Könyvtára c. vállalat ez a füzet az amerikai prot. egyházi élet egyoldalúságát, de ennek ellenére páratlan gyakorlatosságát mutatja, a humor és komolyság csodálatos keveréke ez elbeszélés. Mindenki a legnagyobb gyarapodással olvashatja, ezért melegen ajánljuk.

Dr. Filep Gusztáv.

Ne felejts el élni! Irta: Pass László. Budapest (1928). Scholtz Testvérek bizománya.

Az első pillantásra azt hinné az ember, hogy valami jó amerikai hasznos életberendezési kalauzt vesz a kezébe, „az idő pénz” jelszóval, vagy talán a Horatius-féle *carpe diem* modern és tehát annál rafináltabb értelmezését, mely a kínálkozó gyönyörűségek és kellemességek modern labirintusában akár könnyen tájékoztatni. De már az első néhány lap, sőt igazán az első néhány sor véglegesen tisztába hozza, hogy az író célja sokkal magasabb, mert az életnek sokkal magasabb értelmét akarja szolgálni. Az igaz élet az ő szemében az, amely templomnak nézi az életet és abból indul ki, hogy a mai ember nem ér rá erre a templomépítésre. Statisztikát készít arról, hogy egy 60 évre terjedő élet alatt alváásra, az élet fenntartására, gépies mozdulatokra, táplálkozásra, a szerelmi életre csak a rendes és normális időt számítva is, éppen pontosan mind a 60 év felhasználódik, úgy, hogy az élet-templom építésére semmi se marad. Itt tehát csak egy segít: az élet „racionálizálása”. Ezen a kifejezésen nem kell fennakadni, bár sokan éppen abban látják a modern ember legnagyobb vagy legalább egyik legnagyobb nyomorúságát, hogy túlon túl a *ráció* hideg és végre az embert elgépiesítő uralma alá került; mert az író egyszerű értelmét tudja a kifejezésnek: az észszerű élet az emberre nézve az igazi élet, mert ez a természetének megfelelő és ezért gazdaságos és egyedül hozzá méltó élet.

Inkább szóvá lehet tenni a statisztika ötletét, vagyis azt, hogy ami csakugyan hatásos benne, nem használja ki eléggé. Mert mit felel rá, ha valaki azt kérdené: mikor építsük hát az élet-templomot, ha a létfenntartás funkcióira a természetes és így nélkülözhetetlen időt mégis fel kell használni? Nyilvánvaló, hogy nem lehet az életen kívül építeni akármilyen magas célt se, hanem a templom-építés, azaz az igazi élet, éppen ennek a szégyenes és töredék életnek, az egyetlennek,

magasabb és tisztább lelkülettel való megtöltése. És természetesen ezt akarja is az író és ezt hirdeti is csakugyan minden lapjával, de megkapóbb lett volna a gondolat kifejtése, ha első perctől fogva abba az egyetlen mederbe tereli vala az olvasó gondolkozását, hogy ezt az életet kell új tartalommal megtölteni, értéket termelő életté mélyíteni az isteni életbe való belekapcsolódás által, amire az élet egyetemes misztikuma és ennek őszinte átélése a természetes és minden ember számára nyitva álló kapu.

Ezen a hiányon azonban könnyen tútemel az író azzal a személyes átélést lehellő meggyőző erővel, mely minden lapjáról kiárad és amely mellett apróbb egyenlenségeken is átfutunk, aminők pl. az ismeret magyarázata (40. és köv.) vagy a csodák értelmezése (96. és köv., mikor ugyanis a misztérium egyetemes csodáján túl még külön csodák mellett érvel), mert nem tudományos értekezésnek van szánva, hanem életformáló paranezisnek, és ebben az erőteljes és aktív hit, amely minden életnek priusza, bizonyosan sok olvasóra jótékony és erősítő hatással lesz is. Vallásos estélyek, ifjúsági gyülekezetek, olvasókörök témakörébe és eszmecseréibe kiválóan alkalmas szemléltető és gondolatébresztő kalauznak használható jóbarát lesz ez a kis könyv.

T. B.

A lélek halhatatlansága. Irta : Dr. Csengődy Lajos. Budapest. 1928. Scholtz Testvérek.

Hangban finom és nobilis, szerkezetében óvatos és szerény, de éppen ezért mindenütt komoly és tartalmas munka a legéletbevágóbb kérdések egyikéről, melyet az embernek fel kell tennie és jól vagy rosszul, de meg is kell oldania, mert nem fényűzésül van feladva számára, hanem élete biztosságának feltételül. A mű azzal segít az ezen elmélkedni kezdő embernek, hogy amit a tudomány az elérhető pozitívítással a határkérdésekről meg tud ma állapítani, azt híven és megbízhatóan csoportosítja és rendezi. — Rendre elmondja, amit a spiritizmus, a teozófia tanít, amit a biológia, a lélektan, a metafizika mondhatnak. Csak arra kíván szorítkozni, mondja az Utóhangban, amit az emberre s a világra vonatkozó ismereteink alapján a lélek halhatatlanságáról elmondhatónak tarthatunk. Ami ezután következik, az már a „hit kizárólagos birodalmába tartozik“. Ez mindenesetre tiszteletreméltó korlát vonás és a komoly gond, mellyel a maga állította korlátot meg is tartja, méginkább az. De, úgy tetszik, éppen ezzel zárta el magát az író attól, hogy a kérdés igazi ugrópontját megvilágítsa. Valóban, a hit funkciói vagy kategóriái közé tartozik a halhatatlanság is, éppen ezért az érdekel és izgat igazán, hogy a hit birodalmában minő meg nem kerülhető és semmiféle fűrfang által ki nem irtható törvényszerűség élte ezt az örök emberi gondolatot és életfakasztó hatalmát. Addig a legjava hiányzik a munkának, amíg ezt meg nem világítja. Reméljük és kívánjuk,

hogy elmékedése során érkezzék el a finom elemzésekre hivatott író oda, hogy egészítse ki ezt a munkáját ezzel a betetőző résszel.

T. B.

Tisza-Emlékkönyv. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára írták a Tisza István Tudományegyetem tanárai. (Verzár F., Pokoly J., Szentpéteri Kun B., Darkó J., Barabási Kun J., Illyefalvy Vitéz G., Baranyai B., Zsigmond F., Pap K.) Debrecen, 1928. 296 l. Ára 10.— P.

Mostoha gazdasági viszonyaink között díszesnek nevezhető kiállítású kötet jelent meg f. é. október 31-re, Tisza halálának, Nagy-Magyarország összeomlásának tízéves évfordulójára. Az emlékezet a nemzeti hálának kétségtelenül jelentős része, de, tegyük hozzá, a legkönnyebben leróható adóssága is. Az emlékezés ebben a vonatkozásban mindig bizonyos egyoldalúságokkal kísért. Birtokba venni a nagy szellem örökségét; kizárólagos örökösnek kinevezni magunkat; kizárólagos kiválóság számára járó hálát; érdekessé tenni magunkat, mint a legmegértőbb, legkongeniálisabb lelkeket... stb. stb. Dícséretére legyen mondva e kötetnek, hogy e kísértések csak apró báránnyelű futó árnyékoként suhannak át egyik-másik részén, de, akkor is a szerző hamar úr tud lenni felette, s újra fel tudja ragyogtatni az objektív tudományos szemlélet világosságát. A mű probléma-köre elég változatos. De a problémák értéke, jelentősége nagyon elegyes arányú. Nemesak a terjedelem és belső jelentőség nem állanak mindig harmóniában, de különbség van az egyes részek feldolgozása módszereiben, anyaggyűjtése kritikájában, szempontjai sokoldalúságában és szerkezeti, stiláris könnyedségében is. De annyi már az első áttanulmányozás alapján is megállapítható, hogy az eddigi Tisza-Emlékezések között e mű a legelsőrendűen érdemesek sorába tartozik.

Az első tanulmány címe : „Tisza és a debreceni egyetem“ Verzár Frigyes-től (5—9. lap). A cím többet fejez ki, mint amit tényleg kapunk. A debreceni állami egyetem keletkezésének vázlatát, Tisza és a debreceni egyetem kapcsolatához hozzátartozik az is, hogy a reformáció négyszázados évfordulója alkalmával (1917) a református hittudományi kar „honoris causa“ díszdoktorai sorába iktatott. Egyébként a nyújtott kép tele van kedves bensőséges részletekkel.

A mű egyik legszeleesebb látványú és legértékesebb cikke : Pokoly József-é „A geszti otthon“ról (13—42. l.). A tanulmány négy részre oszlik : I. Az ősök ; II. Tisza Kálmán geszti otthona (itt a II. szám sajtóhibából kimaradt) ; III. Tisza István a geszti otthonban ; IV. A geszti sirbott. Az első részben érdekesítően alakul ki előttünk egy ősi kálvinista gentry-család hódoltság utáni „új honfoglalása“, telepedése, gyarapodása. — Keresztesi József feljegyzéseit nem lehet egyszerűen indulatszülte kitérőeknek tartani ; s általában az ő „Kroniká“-jának részletesebb kibányászását szerettük volna. Hozzá-

tartozik ez a család képe teljességéhez, s erőteljesen domborodik ki belőle a nyakas, magabizó vonás, mely azután megnemesedve, de meg is hatványozva, Tisza István jellemében is alapvonás. Mély érzelmesség, szelíd humor, szinte szépirodalmi üdeség hatja át a *másik* részt, mely a *harmadik* részben teljesen elhalványul. Amiket Pokoly a II. részben ad, az éppúgy forrásértékű és azza is lesz, mint a későbbi időkről Schmidt Henrik emlékezései. Református szempontból hálásak vagyunk a „kálvinista nagyasszony“ eszményi képéhez adott sok életteljes vonásért. A *negyedik* rész a legrövidebb, a legtömörebb és a legkomorabb, de mélyen szuggesztív erejű.

A harmadik tanulmányban *Szentpéteri Kun Béla* kommentálja: „*Tisza István ifjúkori levelei*“-t (45—66. l.). A cím itt is többet ígér, mint amit kapunk. Csak *néhány* ilyen levélről van szó, melyeket Géresi Kálmánhoz, a volt nevelőjéhez és Tóth Istvánhoz, barátjához intéz: e csoportokon kívül alig esik szó másokhoz írt ilyenmóli leveleiről. A levéltudomány a naplóirodalommal együtt legtöbbször csak tényközléseknél megbízható forrás. Az újabb történetírás e szerint is értékeli. Hangulatai, ítéletei éppen a serdülő korban nem megbízható támaszok. A „domináns értelem“ döntő szerepének minden levélből való kiérzéséhez nem mindenkinek lesz elég intuitív készsége. Az „Édes Géresi úr“ megszólításban benne van a magyar gentry átlagos lebecsülése is a nevelő iránt, kit a legjobb esetben átmeneti lénynek tart a kastély alkalmazottai és az „urak“ között. Sokkal közelebb jutunk az ifjú Tisza valódi képéhez a barátjához intézett sorokból. Csak a külföldi jogászok leveleiben tűnnek föl egyre sűrűbben a későbbi politikai és nemzetgazda körvonalai. A tanulmány hangja végig a hű tisztelőnek nemes csodálatát áruja el, mely egész rajongó tiszteletig fokozódik hol Tisza nagy szerelméről, jegyeséről beszél.

Darkó Jenő értekezik „*Tisza István etikai eszméi*“-ről (69—79. l.), mely tanulmány első alakjában a f. é. tavaszán hangzott el a Tisza születésnapján rendezett egyetemi emlékünnepen. Érdekesen, bár szükségképpen hézagosan és vázlatosan fejtegeti a görög stoikus etika hatását a keresztyénségre és különösen a református erkölcsi világnézetre. Bár meg kell jegyeznünk, hogy a keresztyénség más, éspedig erőteljesebb hatás útján is gyarapodott rendíthetetlen erkölcsi tartalmában: az Ó-szövetség profétizmusa útján. A prófétai küldetésre eszmélés, mely mint esontjainkba rekesztett tűz éget és űz, a Szentlélek misszióra kijelölő ereje ihlette Kálvint is inkább, bár kétségtelen, hogy ő, ki írói munkásságát Seneca kommentálásával kezdte, a stoikus etikát is alaposan ismerte. Az Ó-szövetség zordon szigora ott van a zollárok ígíben s kálvinista népünk puritánságában, régi kollégiumi nevelésünk póré, leplezetlen keménységében. Tisza is innen, ezen az úton kapta erkölcsi vezérelveit. De a legtöbbet a legkevésbé méltatott forrásból: a kálvini praedestináció hitéből nyert. Egész etikája

Istennek engedelmesség volt. A dolgozat olvasva is mély hatást tesz, de meg sem közelíti a komoly férfiasággal, rejtett hűvel, tárgya iránti rajongással elmondott beszéd megkapó benyomását.

Barabási Kun József „*Tisza István liberálizmusa és szociális érzése*“ kérdését teszi tanulmány tárgyává (83—123.). Itt a cím kevesebbet mond, mint amit ad, mert csak dolgozata második felében foglalkozik a címben megjelölt témával, míg az első felében történeti visszapillantást közöl: „A liberálizmus fogalma; külföldi és magyar liberálizmus, közelebbről a magyar reformkorszak liberálizmusa“ cím alatt. Bár nem mindenben értünk egyet a szerzőnek a liberálizmusról adott meghatározásával és fejtegetéseivel, de el kell ismernünk sokoldalúságát és gyakorlati érzékét. A liberálizmus nevében elkövetett és követelt dolgok, elvek ellentétéből éppúgy nem lehet következtetni a liberálizmus eszméjének helyét nem álló voltára, mint ahogyan a keresztyénség nevében elkövetett inkvizíciók, üldözések (a legújabb antisemita kilengésekig) nem semmisíthetik meg az igazi keresztyénség döntő érvényét. A magyar liberálizmus tragikuma abban van, hogy előbb érvényesült a politikában, mint a társadalomban! Hübéri gondolkozású felső és alsó osztály között gyökeretlenül élő merkantil és bürokrata középosztály divatos színeződésévé lett társadalmi életelv helyett. Holott a liberálizmus az Újszövetség szellemében az egyéni önző szabadság prepotens kívánása helyett a mások számára kivétel nélkül és mindig teljesített „szolgálat“ egyforma kötelező erejében van. Az egyes egyéneknek és a köznek teljes testi-lelki erővel való s a boldogság felé elősegítő szolgálata mindenki köteles, viszont az ilyen szolgálat áldásaiban mindenki részesülhet. Legnehezebb volt az író helyzete Tisza szociális eszméi változásánál. A szocialista munkásság felizagott tömegei előtt a leggyűlöltebb személyiség volt s az ezekből kivált legselejtesebb elem oltotta is ki életét. A szocializmust nem lehet és nem szabad csak a munkásnyomor, aggod biztosítása, menhely stb. kérdések düllőrevitelére korlátozni. Az emberhez illő élet lehetőségének biztosítása s ennek a kérdésnek társadalom-, nemzet- s egyházépítésére felhasználása lesz a jól felfogott szocializmus feladata. Mindenesetre itt sokat jelent a Tisza által hangsúlyozott személyi szolgálat is. De ez intézmények nélkül éppoly keveset ér, mint az intézményes rendelkezés átérző személyek nélkül. A vallási liberálizmus kérdésében Tisza végtelenen tévedett a néppárt lebecsülésénél, mert csak ez élte túl a szocialista párttal együtt a nagy katalizmat: s a főkegyűri jog szünetelése óta a vezető klérus stallumaiba is csak olyanok juthatnak, kik még ennél is ultramontánabb szelleműek. Tisza munkája, amíg évtizedekkel előbb elhíntett hibák kigyomlálásából és korrigálásából állott (lásd pl. a nemzetiségi kérdés), másfelől bőven hintett el viharvakokat, melyeknek az ártalmatlanná tételére még sok évtizednek kell összefogni, mert sem liberálizmusa,

de még kevésbé a szocializmusa nem ért fel az eszményi szintig. A lelkiismeretes tanulmányt lépten-nyomon eláruló dolgozatnak csak hasznára lett volna, ha a nyújtott „irodalmat“, mely a teljesség igényével semmiképpen sem léphet föl, a megfelelő helyeken citálja. A tanulmány végső soraiba tömörített „Időszerű“ megállapításával egészen egyetértünk.

A mű legterjedelmesebb tanulmánya, az egész mű együtödrésze: „Tisza István és a református egyház“ viszonyáról szól, Szentpéteri Kun Béla tollából (127—180.). Tárgyalása szerint a szabatosabb cím Tisza református neveltetéséről s a református egyházi közigazgatásban (közéletben) kifejtett tevékenységéről volna. A dolgozat telve van a kortárs bizonyágtételével, meleg szeretettel. Hálások vagyunk sok apró részletért, melyet, mert szóbeli közléseken alapulnak, a feledéstől e dolgozat ment meg. Amilyen pompásan jellemzi Tisza tevékenységét az egyházi adminisztráció területén s amilyen élénk képet ad Tisza zsinati fáradozásairól, éppen olyan halavány lesz a vázlat, mikor a tulajdonképpeni egyházi, theologiai, belmissziói, egyházszociológiai kérdések tárgyalására kerülne sor. Meg kellett volna osztani a témát s akkor a dolgozat nem lett volna ilyen terjedelmes és anyaggal túlszűfolt. Teljesen egyetértünk szerzővel: „hogy idevágólag nagyon sok kalászt lehetne még... összeszedgetni. Méltó volna teljesen átkutatni ezt a mezőt“ (179. l.). De ezek pártatlan mérlegelésre a kortárs részéről, aki még hozzá sok ügyben munkatárs is volt, igazán emberfeletti elvonatközösítésre és objektivitásra volna szükség. A kortárs és munkatárs nagyszerű adalékokat adhat, rugókat fedhet fel, de éppúgy takarhat is el önkéntelenül is. A magyar református egyház jelen századbeli történelmében Tisza nevéhez kapcsolódik két hatalmas anyagi intézkedés: az adócsökkentési segély s a lelkesi nyugdíjintézet elindítása. Az előbbiből sok vidéken származott a régi áldozatkészség aláhanyatlása s a díjlevél-, hívány-, kárta-percek kálváriája (nem is említve azt, hogy a gabonárak átlaga éppen azon évek alapján számított, amikor az a legkevesebb volt s így a nagyszerű elgondolású segítség mindjárt a kezdetén díjlevélcsonkítás lett). Még nagyobb baj, hogy törvényhozási aktussal a segélyezés kérdését nem rendezte. A nyugdíjintézet pedig már a kezdet-kezdetén gyarló minimumra szállította le a lelkesi nyugdíjat, özvegy- és árvaellátást, mely intézmény a Tisza hozzájárulásával is szentesített pénzügyi gazdálkodás helytelensége miatt jelentéktelenre zsugorodott. Hogy a Tisza enormis befolyása alatt a theologiak amúgy is túlszűfolt tanterve megbővült egy sereg tárggyal, hogy az úrvacsorai kérdések vitájánál a hozzá nem értésének adott túlságosan méltányolt kifejezést stb. nem részesülnek eléggé megfelelő méltatásban. Pedig nem ábrázolhatunk plasztikusan örökké csak fényes vonásokkal. S amennyire egyetértünk a szerzővel Tisza jó oldalai felsorolásánál, éppen úgy kötelez Tisza nagy igaz-

ságosság-szeretete, hogy még vele szemben is rámutassunk az igazságra. Legnemesebb típusa volt annak a református „világi“-nak, ki nem annyira az egyháza Krisztusi szellemét igyekszik belevinni hétköznapi családi, társadalmi, hivatai s politikai életébe, de fordítva: ezeket akarja több-kevesebb eszményítéssel, átfestéssel érvényesíteni az egyház szellemi életében, intézményeiben, gyűlésein, bíróságain, bizottságain, keretein belül. Tiszánál alsóbbrendű emberek azután teljes joggal hozzák be főfoglalkozásukat az egyház intézkedő zöldsztalához és néznek minden kérdést a nagybirtokos v. kisbirtokos, a bürokrata, a jogász, bíró, ügyész v. ügyvéd, a tanár, a tanító, a pap, a politikus, az államférfi stb. szemével. Nem a világ christianizálódik így, hanem az egyház lesz szekuláris szellemű. Nem a munkaadó és munkás viszonya lesz keresztényi, hanem az egyház is, ahol munkát ad, hajlik a kapitalizmus etikájához; nem a pénzgazdasági élet lesz jézusibb vonású, hanem az egyház pénzügyei és egyéb ügyei intéződnék részvénytársaságyszerű szárazsággal; nem az egész tantervet hatja át a vallásos nevelés gondolata, hanem a vallásórákat is a többi tárgyak száraz élettelenése; nem a magyar jogéletbe visszük be a krisztusi életeszmenyt, hanem az egyházi törvénykezésbe az egész perrendtartást és prókatori fogásokat; nem az állami adózás igazságtalan elosztódása ellen harcolunk az evangéliumi teherhordozás alapján, hanem egymásután igazodik az egyház évi fenntartásához való szolgáltatás az állami adózáshoz. Ennek a szerencsétlen folyamatnak az eredménye lesz az, ami felé egyre haladunk: A római katolicizmus vezetői és világi nagyjai arra csoportosítják erejüket, hogy klerikalizálják az államot s a református egyházban ugyanazok működése nyomán feltartóztatatlan a református egyház államra-támaszkodása. S a vége klerikalizált állam és államcsinált kálvinizmus lesz.

Tiszának nem bűne, csak hátránya, hogy ebben a tekintetben korának gyermeke volt és az maradt. Nem adatott meg neki a próféta-i képesség, hogy meglássa az élettelen evangelizáció, belmisszió, egyházszerzés akkor már a kezdet nehézségeiből kibontakozott seregét.

Egyébként ez a tanulmány méltó arra, hogy minden lelkes, presbiter, „világi“, tanár stb. asztalán ott legyen. A mű előadása lépten-nyomon elárulja, hogy szerzője gyakorlott szónok, ügyes stiliszta és szuverénül uralkodik anyagán, melyet nagy akribiával dolgozott fel.

A következő dolgozat: „Tisza István közgazdasági és pénzügyi értekezései“ című s írója *Illyefalvy Vitéz Géza* (183—212.). Az egész műben ez a legprózaibb kérdés ölti föl a legköltoőbb köntöst. Csak szuperlatívuszai vannak s mikor már azt hínnők, hogy a dicséret szótárát teljesen kimerítette, hihetetlen könnyedséggel talál még újabb és újabb okokat kimeríthetetlen gazdagsággal újabb elismerő értékelések számára. Tisza idevágó főművét („Magyar Agrárpolitika“)

oly beható elemzésnek veti alá, hogy az önmagában is egyszerű előterjesztési formában hatásos volna. Jobban ki kellett volna emelni, hogy még az árak alakulásánál is a magyar nép ethikai erejétől várta a döntő mozdulatot s nem vette eléggé észre, hogy kicsiny államoknál mennyire külpolitikai és külkereskedelmi függvény eredménye. — „Pólya Jakab: Agrárpolitikai tanulmányok“ c. műhöz fűzött Tisza-féle fejtegetések teljesen a régi szabású földesúr gondolkodását mutatják. A református egyház legégetőbb kérdése a kisbirtokos, birtoktalan ismeretek evangelizálása. Ezek helyzetének ismeretéhez sok lelkiismeretes, szeretettel rajzolt vonást nyerünk. De tanulságosak többi apróbb tanulmányai is, melyek a drágaság, az adóáthárítás, valutapolitika stb. kérdéseivel foglalkoznak. Sajnálattal nélkülözzük a Tisza műveiből vett idézeteknél a citátum pontos megjelölését, valamint a cikkekre és tanulmányokra elhangzott bírálatok polémiák ismertetését s vele a kortörténeti háttérrel. Pedig ezek az értékes tanulmányt hatványozottan kiemelték volna.

Teljesen részlet-thémát ölel fel, mely az eddigiekkel jelentőségben nem is akar versenyezni, *Baranyai Béla* dolgozata: *Tisza István mint historikus* (215–231.). Az értekezés főtárgya Tisza akadémiai felolvasásának: „Sadowától Sedanig“ c. értekezésének ismertetése, kommentálása és bírálatja. — Kiemeli a kompozíció szépségét, a jellemzés mesteri erejét, félelmetes vitázó készségét. Tisza véghetetlen lelkiismeretessége utánajár a forrásoknak, nagy politikai tapasztalata segíti a sorok közötti olvasás művészetében, de egyszersmind ki-kitör kedvenc hősei iránti túlzott rokonszenve, melyben még hibáikkal is szereti őket. Izgatón érdekes e mű, mert most utólag látjuk, hogy a nagy háború internalis erőinek prologusszerű mérkőzése volt a változó korszak. Helvesen látja Baranyai, hogy: „a saját erős keze igazoltságának tudatát visszatartotta magában. nekünk a Bismarck erős keze igazoltságának történetét adta.“ Így akarta jelen politikája helyessége mellett a múltat igazoló tanuként felhívni. Pedig, ha némelyek kevés joggal kétségbevonják, hogy a história az élet tanítómestere lehet, mi egész joggal kétségbevonhatjuk a história mentőtanuként való felvonultatásának jogosságát. Lélekbe-markol a tanulmány zárófejezete, hol Tisza világosan látja a háborús leszámolás kikerülhetetlenségét hazája jövőjében is két évvel a világháború kitörése előtt s hangsúlyozza, hogy a gyengébbeknek bele kell nyugodni a leszámolás végleges eredményébe. Annyi nemes erő van ez aránylag rövid értekezésben, hogy ez is hozzájárul, hogy szellemben erősebbek legyünk s a mai eredményt ne tekintsük véglegesnek.

A kötet egyik legeredetibb, legújszerűbb tárgyú darabja: *Sigmond Ferenc* essay-je „Tisza István és az irodalom“ viszonyáról (235–256.). Maga a feldolgozás is tele van helytálló s a legtöbbször eredei megállapításokkal. Problémáját három kérdés megfajtására ágaztatja: Tisza és az esztétikai

értékelésmód; Tiszára mit jelent az irodalom; Tisza alakja az irodalomban. Ha nem fogadjuk is el a művészetnek meghatározását („... a szépnek érzékelhető alakban való ábrázolása...“), (mert a művészet tárgya lehet rút is, lehet közömbös is, az érzékelésnek is sokféle módja lehet s nem mindegyik út juttat művészi élményhez, az ábrázolás és alak szó tisztán formai művészetet enged sejtetni, pedig tapasztalunk tartalmi, lényegi mozzanatokot is... stb. stb.) — mondom, ha nem fogadjuk is el elvi alapozását: eredményei közt alig találunk elvetni valót. Tisza érzéketlenné vált „az erotikumban rejlő művészeti lehetőségek iránt“. Szerző ezt a sportszeretetének tulajdonítja. Szerintünk az önfegyelem aszketikus mértéke s a mély valláserkölési világnézet s nem utoljára a folytonos erős szellemi munkával való foglalkozás is hozzájárultak ehhez.

Hogy a sport nem elég egymagában, erre a célra, mutatják a mai ifjúság sportszeretete és ugyanakkor sexualis túlzásai s a katonai pálya hivatásos művelőinél Mars és Venus egyesített kultusza. „Egy nagy műveltségű ember dilettantizmusát“ tárja elénk Tiszának a festészetről való megjegyzése. Legjobban szerette a jó magyar zenét, „órakhosszáig tűzesen járta a táncot egymagában“. A népdal-zene adott neki legtisztább művészi élményt. Nyilatkozata egekig magaslatló: „A magyar népzene a maga utolérhetetlen költői bájával és mélységével a világ minden elmélete felett diadalmaskodhatik“ (237. l.). Megvolt benne az érzelmi és hangulati ihletés, de költői hajlamait elnyomta az erkölcsi. Vörösmarty egyik igéjét („Szeresd hazádat és ne mondd!“...) választja egy zászlóavatási mottóul. A hálószoba intimítási nem valók a nyilvánosság elé. Arany János a legkedvesebb költője. De ez a szemérmesség a puritán kálvinizmus terméke szerintünk, mely a szigorú gyülekezeti fegyelem elhagyása után is még jó félévszázadig ott él a családokban és majd egy évszázadig a kálvinista kollégiumok sokszor kegyetlen szigorában. A munka fanatikusa gyűlöli a lebzselés intézményességét a kávéházi és éjjeli dekadens életben. Budapest szeretné világvárossá fejlődése iramában visszatartóztatni. Gyűlöli az egyéni szemléletek szimbolizmusától érthetetlenre tarkult új költői nyelvet s mikor Horváth János elismerőleg szól Adyról, tollat ragad és közigazgatási eréllyel akarja megoldani az új költői nyelv értékelésének kérdését.

A magyar nép az ő szemében a geszti kuria válogatott emberséges, -iszteletudó, tempósan megalázkodó cselédsége és falusi környezete világából került ki. Ezek mindig az ünnepi arcukkal fordultak feléje. Hiszen még nagy politikusoknak is ajkára fagyott a zsíros anekdota, ha ő megjelent. Éppen ezért nem is ismerte az igazi hús- és vér-parasztot s ezért volt visszatetsző előtte az új epika (Móricz Zs. stb.) túlfűtött erotikája. Való igaz, hogy a magyar nép nem liheg úgy a testi élvezetek után, mint azt aszfalton ott-honos olvasók hiszik, de viszont nem is vonakodik tőle s nem csinál belőle olyan

szörnyű dolgot, mint azt Tisza optimizmusa gondolja.

Idegen nemzetek irodalma kevésbé érdekelte.

Az irodalom is vonzódott alakja megrajzolásához. Előbb mint Herbertet, majd mint apját is túlszárnyalót s legújában mint a legnagyobbak közé növekedőt szemléljük alakját. Végzetes hévvel tudott vonzani és taszítani. Rajongói vagy gyűlölői voltak. Vagyis kérdés volt minden nyilvános aktusa. Élete a romantikus művészi látásmód számára kifogyhatatlan tárháza... „a megragadó és kiaknázható esztétikai kontrasztoknak.“ (251.) Tipikus tragikus hős.

A Tisza alakját feldolgozó költői művek sorában felemlíti szerző s részletesen taglalja: Herczeg F. „Bizánc“-át, Kafka Margit „Állomások“-ját (ahol a „göndör regényíró“ közbeszól, hogy „Egy Browning-golyó általjárna!“ Szinte döbbenetesen hat egy 1917-ben megjelent regényben...): Hajó Sándor „Az ötvenéves férfi“ c. szennyes tragikomédia c. művét stb. — Nem említi, hogy a vicclapok mennyit foglalkoztak alakjával s hogy az egyiknek „Egy tegnapi gróf“ néven állandó karrikatura-alakja lett.

Tisza elhunytá óta termelt költői virágok csokrából hiányzik egyik legjobb költemény felemlítése: Czeglédy Sándor-é, címe: „Kelj fel, Tisza István!“

A külföldi irodalomra tett hatás vázolója zárja a művet, mely az egész kötetnek legkimagaslóbb részei közé tartozik: kidolgozás szépsége, nyelvezetének kicsiszoltsága tekintetében kulminációja is.

Utolsó előtti témát Pap Károly fejti ki: „Tisza István háborús levelei“ címmel. (259—270. l.) Sajnos, hogy csak a háború két első évéből származó levelek alapján dolgozhatott szerző. A diplomatákhoz intézett leveleiből sok intim részletet közöl értekező. Megkapó, ami a szövetséges hadak legfőbb intézőivel folytatott eszmecsereiről szól. Bámulatos Tiszánál az a sok mindenre kiterjedő figyelem, pedig szerző a vezető nagyságok iránti tiszteletből mostohán bánik az egyszerű nép, a szegény emberek ügyebajával foglalkozó levelekkel. Hisszük, hogy a jelzeti nagyobb tanulmány közzétételekor, melynek ez csak egy részlete, bőven kárpótol majd bennünket. De így is átizzik minden soron a Tisza hatalmas egyénisége

iránti hódolatteljes tisztelet és meleg odaadás.

Az utolsó, de nem a legutolsó cikk, mondhatni az előbbi téma fonákja: *Baranyai Béla*: „Tisza István a külföldi háborús emlékiratokban“ (273—296.) címmel vezetőkatonák, diplomaták Tiszáról rajzolt képét teszi vizsgálat tárgyává, sorra véve Czernin Ottokár gróf, Margutti Albert báró, Conrad vezérkari főnök, Krauss generális emlékiratait: majd a nagynémet frók s végül az ellenséges külföldi memoár-irodalmát. — Minden ismertetés csak halvány kópia az eredeti megrendítő, megrázó hatásához. — A temérdek idézet és szemelvényből ma is égetően aktuális, amit IV. Károly szárnyegéde, Margutti báró ír: Amikor Tisza ragaszkodott hozzá, hogy mint miniszterelnök, a király fejére a koronát ő tegye, ki „szerencsétlenségére kálvinista volt s református főgondnok, ... ez úgy hatott, mint a tóbavetett kő és semmi sem tudta a császár kedvetlenségét megnyugtatni, kivált mivel Zita császárné méltatlankodása nem ismert határt annak lehetőségé felett, hogy eretnek tenné a szent koronát a király fejére. Megtett mindent, ami csak teltett föle, hogy ezt a megszejtetlent megakadályozza...“ Tisza „végül is győzött e hatalmi párbajban. De csak hajszállal győzött...“ Ez a győzelme lett bukása! — mondja Baranyai (279.). S ezzel a bukással szakadt el ennek a győzelemnek a hajszála s zuhant alá a történelmi végzet Damokles kardja!!

A jubileumi kiadvány páratlan tárgygazdagságához méltó a feldolgozók képessége. Tisza jogászkorai jól sikerült arcképe, két levelének pompás facsimiléje található a szöveg közé illesztve. Míg a kötet legelején Tisza legutolsó fényképe van kissé homályos reprodukcióban. Kár, hogy a kép nem a címlappal szembefordulva került beragasztásra. A papír üres lapjaival elég bőkezűen bánt a kiadó: kár, hogy egy üres fehér lap nem maradt még a kötet legvégére is. — A szedés, kiállítás csinos munkája Debrecen város és a Tiszántúli egyházkerület nyomdáját dicséri. Kár, hogy a lapszámozás durva nagy számokkal történt!

A mű kétségtelen nyereség nemcsak a Tisza-kultusz, de a Tisza-egyetem, Tisza egyháza, Tisza faja és Tisza hazája számára.

Csiksz Sándor.

Tisza István Tudományos Társaság kiadványai:

Lefler Béla: Az újabb svéd líráról. Debrecen, 1923. 21 l.

Szerző tiszteletből a magyarságnak első-sorban segítő svéd nemzet iránt, választotta székfoglalója tárgyául az újabb svéd líra ismertetését. Bevezetésében említi, hogy Győry Vilmos „Svéd költőkről“ c. anthológiája óta, nagy az érdeklődés a svéd irodalom iránt. Az újabb svéd költők közül ő első-sorban Strindberggel foglalkozik, akit a nyugatos magyarok szocialistának, nőgvölőnek, forradalmárnak kiáltottak ki. Tény, hogy ő a naturalista dráma megteremtője

s regényeiben s drámáiban fő az ellentmondás és a harc. De lírájában szereti a természetet, mint Petőfi a felhőket s erősen romantikus. Utána Heudenstein költészetére tér át. Ő szembehelyezkedett Strindberggel s a naturalizmussal. Beutazta a világ jórészét s Keletről vett színes mesékkel, dalokkal kápráztatta el honfitársait, de honvágyának is szép kifejezést adott. Párisi eposzok után megírta a svéd himnuszt. Fröding tételődő, modern svéd énekes, akit 13 évig tartó be-tetség kínoz s mégis ő írja a legerősebb svéd népies dalokat. Karlfeldt is népi poéta. Ismerte s méltatta Petőfit, de ő nem az

alföldet, hanem a hegyvidéket szerette. Fridolin képében a maga érzelmeit énekl. Versei átmentek a nép ajkára. A legfiatalab-
bak közül Österlinget emeli ki Leffler, aki több költeményt csinos fordításban mutat be.

Zsigmond Ferenc: Mikszáth írói egyénisége, mint kortörténelmi dokumentum. Debrecen, 1923. 34. l.

Mikszáth is, mi is, a világ változhatatlanságában való hittel néztük a politikai életet. S nem vettük észre a vértelen hadjáratot a gentry ellen. Mikszáth kiábrándult a hitből, hazafiságból, szeretetből. A tekintélyt ünneplés számárnak tartotta. A vallásos és szerelmi érzés s a történelmi felfogás illuzióit csak játéknak tekinti. A tételes vallás ellen nem sok író követett el annyi inzultust, mint ő a gúnnyal. Az Új Zrinyiaszban korábban csinálja a feltámadást. Anatole France modora ez. A katolikus papságot ostromozza (Különös házasság). A népi babonákban szereti a félhomályt (Krizsnói temető kísértetei). Szívesen menekül gyermekkori emlékeihez, mikor még tudott hinni a legendákban (Játszótárs). Az első szerelemre is csak kiábrándult, násznagyos humorral tud nézni, de azt „egy öregedő inyenc mosolyával irigyli” (Farkas a Verhovinán). A történelem nagy alakjait többnyire parodizálja. A történelmi skepticizmus terén is Anatole France-szal van rokonságban (Beszterce ostroma). Mosolyog a 800 esztendeig viruló nemzetfenntartó köznemesi osztály haldoklásán. A „mindegy” állásponttól nézi ezt is. Nem szereti a romantizmust. A Noszty fiú... utóhangja szerint a regény s novella a riport felé fejlődik s a költészet törvényei is illuziók. Mi is ilyen kiábrándultan nézzük a reformkori nemesség nimbuszának tépászását. A nemzetiségeket illetőleg Mikszáth sem vette észre a veszedelmet.

Igy állítja be szerző nagy intuitióval Mikszáth írói egyéniségét kortörténelmi dokumentumul. A képről maga elismeri, hogy egyoldalú, de lényeges szempontból egyoldalú. S e szempont ráillik mindnyájunkra. A munka élvezését több sajtóhiba zavarja.

S. Szabó József: Műveltségi állapotok, főként az iskolázás Debrecenben a reformáció korában. Debrecen, 1924. 40 l.

A magyar protestáns egyháztörténet lelkes bűvára, S. Szabó József, alapos értekezésben számol be a debreceni iskolázás reformáció-korabeli állapotáról. A füzet végén közölt 104 jegyzet is mutatja, hogy források után dolgozva, igyekszik megbízható képet nyújtani XVI. századi művelődésünknek. 1572-ig tárgyalja e kor állapotait, mikorára már megszilárdult a kálvini reformáció a kálvinista Rómában. Debrecent iparának s kereskedelmének virágzása, főurainak s patriciusainak vagyoni állapota jelentős várossá tették. A ferenceseknek a Csapó-utcán kolostori iskolájuk volt. Szemben volt vele a várkastély, közelében a hospitalis. A mai Nagytemplom helyén a gót Szent-András katedrális emelkedett égnek. Mellette a plébánia, északra a városi iskola volt. A mai

Rákóczi-utcán a Szent-László-templom állott. Még 3 kápolna volt (előbb 5). A hospitalis a szerző szerint „in theatro = a színház mellett” volt. A protestáns iskola a városi iskolában szervezkedett (a mai kollégium helyén). Szerző ezután az iskola jövedelmeit, szervezetét, tanítóit s tankönyveit ismerteti. (Dézsi A., Gergely, Kálmáncschi, Szegedi Gergely, Ilosvai Péter, Tihanyi István, Fél-egyházi Tamás.) Ekkor leégett a Nagytemplom; lehet, hogy az iskola is Váradra költözött. Ezután Thúri Pál jött tanítónak Debrecenbe.

Szerző szép világos stílusban írja meg mondanivalóit. Végül elismeréssel adózik a debreceni kereskedőknek, akik műve megjelenésében támogatták. Bárcsak hosszú sora jönné még az ilyen munkásoknak s az ilyen támogatóknak!

Oláh Gábor: Petőfi Sándor. Debrecen, 1923. 20 l.

Szép stílusban, de olykor szertelen képekkel megírt értekezés. Petőfi szláv szülők gyermeke, de beleolvadt a magyar fajba. Forradalmisága szláv véréből fakad. Frissességét fajiságának egy új fajba, a nyugodt magyar temperamentumba ütközéséből magyarázza. Egyéniség szerint nem szalon ember, sőt nem is társaságbeli ember. Költészete az örök ifjúság költészete. Erzsévilága a kellemen s fenségesen forog. Két főérzése: a szabadság, szerelem. Világthatásának repítő szárnya az optimizmus. A költőt magas talapzatra állítja. Képelete ellentéteken alapszik, főjellemvonása: a mozgalmasság. Képeletének minden eleme magyar. Képeleket ereje stilszerű átvitelek talál. Képei hangulatképek (az Aranyé: szemléleti képek). Csillag, virág, hajnal, patak: ezektől veszi leggyakrabban képeit. A külső formát illetőleg szókincse nem gazdag, de csak látszólagosan; verstechnikája pongyolának tetszik, de csak tetszik (Est). A belső forma az ellentéteken épül fel nála, vagy a kitejesztés művészi törvényén alapszik. S végül Petőfi eredetiségét méltatja lendületes szavakkal. A líra valamennyi hangszerén remekül játszik Petőfi. A Petőfi-centennarium megemlékezései közt szép helyet foglal el e kis értekezés. Méltó társa, bár szerényebb keretben, a Petőfi képzetéről írt tanulmány-nak.

Mitrovics Gyula: Az egység és sokféleség esztétikai elve az Ember tragédiájában. Debrecen, 1924. 13 l.

Szerző egyetlen szempontból nézi Madách remekét: a sokféleségben érvényesülő egység, vagy: egységben nyilatkozó sokféleség szempontjából. Alapvető pszichológiai tétel, hogy lelkünket csak a változatosság foglalkoztatja. De a pszichikai egység is az alapvető elv. Megnyugvást csak az okoz, amit egységbe tudunk foglalni. Sikerült-e ezt elérni Madáchnak? Sikerült. Egységes foglalatban adja az emberi fejlődésnek minden kiemelkedő mozzanatát. És eredményül két gondolatot szűrünk le: 1. értelmünk az élet problémáit meg nem fejtheti, azért az érzelmi

élet értékeiben találjuk meg az élet fenntartó erőit; 2. értelmünk nem képes az élet végtelenségére érvényes eszményeket teremteni. Ami egy kort nagyra tehetett, az a másikat fejlődésében gátolhatja. A tudás csődjéből a szív mentheti meg: ragaszkodjunk szeretteinkhez s a csalódásokkal egyensúlyozó élethez és a többit bizzuk Istenre. E kettős gondolat kapcsolja össze a részeket. Emelik az egységet az ellentétek s a hasonló részek érvényesülése. Mindenütt a fenség hangja szól hozzánk. Még az eszkimó-jelenetben is, hiszen utána jön az Úr megjelenése. Még az is az egységet erősíti, hogy a 15 szín 15 drámája torzó marad; így a mű nem hull szét részeire. Mindenik szín egy-egy összeütközést mutat be egy-egy csalódással, de egy-egy reménnyel is; s mindenik az utolsó színben oldódik fel: az érzelmek megváltó erejében s abban, hogy minden kort csak a saját eszméi emelhetik.

A vonzó és világos stílusban megírt kis értekezés végén 4 oldalon francia nyelven olvashatjuk a füzet rövid tartalmát.

Mitrovics Gyula: Arany János esztétikája. Debrecen, 1925. 28 l.

E dolgozat, bár önmagában is egész, szerves alkotórésze egy nagy műnek, az esztétika történetének. Eddig Gregussról, Kölcseyről, Gyulaiáról s Aranyról szóló részek jelentek meg külön.

Szerző úgy az eddigi irodalom, mint főleg saját tanulmányai alapján, Arany legkisebb jegyzetének, levelének, megjegyzésének is felhasználásával, így állítja össze három részből álló munkájában Arany esztétikáját. A szépnélkülözhetetlen eleme a nemzeti s az ideál. A szép a jónak s az igaznak kifejezése az idomban s az idom által. De a nyers való helyett annak eszményi mását kívánta. Nem minden igaz való a költészetbe. A néptől sok szépet lehet tanulni. A kifejező erő is fontos az érzés mellett, de az értelmi elem sem hanyagolandó el. Követeli a kompozíció szépségét. A költői munkában szerinte nagy szerepe van a képzeletnek, de Arany nem vár csodákat tőle. Csak a meglévő tapasztalati anyagból legyen képes újat alkotni. (Ez magyarázza meg az eposzi tételről vallott felfogását.) A jeles példákon fejtett tanulmány hoz összhangot a műbe. A II. részben a ritmussal, a leírásban nyilatkozó líraisággal, az elbeszélő műfajokkal s a műfordítás-sal foglalkozva gyűjti össze Arany nézeteit a szerző. Az utolsó részben összegezi a szép fogalmában a jó, igaz s a forma kapcsolatát s utal az eszménység domináló elvére. Megállapítja Greguss s Gyulai későbbi vonatkozásait s utal Aranyra az elméleti tanulmányaihoz való viszonyára (Krause, Vischer). Végül Arany nagyságának méltatásával zárja mondanivalóját a tudós szerző. Mindenesetre óhajtható, hogy az egész esztétika története (s mint halljuk, esztétikai elmélete is) minél előbb megjelenjen.

Gulyás József.

Könyvek Bethlen Istvánról és családjáról.

Bethlen István, kit sokan magyar Thiersnek mondanak, kormánykodásával nemcsak a nemzet, hanem az írók figyelmét is erősen magára vonta. Hamarosan három könyv jelent meg róla: az egyik *Surányi Miklóstól*, a másik *Sebess Dénes*től, a harmadik (már az egész bethleni Bethlen-családról) *Lukinich Imrétől*.

A *Surányi* könyve Bethlen Istvánról szépen megírt történetpolitikai tanulmány. Tíz év történetét tekint végig s mintha már látlatból nézné e lepergett, könnyes, jajjos éveket, úgy festi a nemzeti életet s benne Bethlen István szerepét. Nem történelmi szakmunka, de a köznapit jóval felülmúló tanulmány.

A *Sebess Dénes* könyve (Bethlen István gróf. Történelmi korrajz. Egy kortárs feljegyzései) immár a II. kiadásban hagyta el a sajtót. A díszes kötet bevezető fejezete a család történetére is vet egy pillantást (Miklós, János, Gergely pályáját is méltatván), főképp azonban Bethlen Istvánnal foglalkozik. Rámutat azokra a körülményekre, amelyek Bethlent otthon körülfojták, azokra a közviszonyokra, amelyek pályáját befolyásolták. Bemutatja őt, mint gazdát, mint presbitert, mint képviselőt, aki a kisember védelmére emel szót. Utal a románság régi elszakadási törekvéseire, amelyekkel szemben a magyarság jóformán tájékozatlan volt. Megrajzolja a háború elvesztése után bekövetkezett 1918-iki forradalmat, Károlyi, majd a kommunisták előretörését, a párisi osztozkodást. Bemutatja Vyx, Clarke szerepét, Trianont. Ismerteti az ennek megváltoztatására törekvő Rothermere akcióját. A kisanant támadásának s a király tragédiának markáns vázolásával végezvén, áttér a kormányzó pályájának ismertetésére. Összehasonlítja Bethlen s Mussolini véleményét egymásról. Egészen a közel napok eseményeire is kitér (a frankper). Végül Bethlen Margitot mutatja be. A rövid mondatokban megírt, nagyon sok szép képpel díszített, 321. lapból (26 részből) álló könyv bizonyára sok olvasót fog találni.

Lukinich Imre műve már az egész család történetét adja. (A bethleni gróf Bethlen-család története. Athenaeum, 1928. 566 l.) A vaskos kötet, 439 képpel s 12 műmelléklettel, nemcsak mint díszmű értékes, hanem mint tudományos munka is nagybecsű. Sőt elsősorban ilyen szempontból becses. — Bethlen István előszava után rátér az illusztris szerző e nagy és szép család fontos és dicső szerepének ismertetésére, mely család Ont óta katonát, országos kapitányt, kancellárt stb. adott szűkebb hazájának, Erdélynek, miniszterelnököt Magyarországnak. — Megállapítja, hogy a bethleni s iktári ág közt nincs vérségi kapcsolat. Aztán rátér a család XIII., XIV., XV. századi szereplőinek ismertetésére, konstatálván, hogy mikor melyik ág halt ki. (1522., 1656. stb.) Részletesen ismerteti a Gergely, Elek, Ferenc, János, Miklós családjának történetét, az egyes tagok államférfiúi s írói pályáját. Bethlen János utódai (Miklós, Pál, Sámuel) s a báró Bethlen

Ferenc utódai (Farkas, Gergely, Elek) pályájának vázolója mindenütt okmányok alapján, források után, sokszor költői s írói művek felhasználásával (Tinódi, Kolosi Török, Kazinczy Erd. levelek) történik s olykor (Ferenc, János s Miklósnál) koreképpé szélesedik. Minden fejezet után jegyzetek vannak. E nagy történetbe van beillesztve, mint mozaik, a Bethlen István miniszterelnöki pályájának rajza is. Tele van a könyv művelődéstörténeti szempontból értékes adatokkal (pl. Zsuzsánna kelengyéje), képekkel (pl. nőruha a XVIII. századból). Az egyes városképek (nemcsak hazánk, hanem a külföld városai közül is) becses anyagot szemléltetnek az elmúlt századokból. Nincs arra itt elég helyünk, hogy behatóan foglalkozunk a mű tartalmával, csak meglegen ajánlhatjuk mindenkinek, akinek a magyar múlt becses. Érdekes megemlíteni, hogy a Sorbonne építésénél egy Bethlen nevű magyar ifjú hallgató is résztvett. Egy összefoglaló zárószónak azonban híját érezzük.

Gulyás József.

Takáts Sándor: Magyar nagyasszonyok. Geniuss-kiadás. 540 lap.

Takáts Sándornak, a piarista tudósnek, ezt a kötetét protestáns szempontból is elsőrendű nyereségnek kell tartanunk. Ő a magyarországi törökvilágnak hivatalos kutatója s mint ilyen, látható örömmel bizonyítja, hogy a XVI. század magyar életében milyen áldott hatásokkal viszi előbbre a nemzetet — elesett mi voltában is — a fejlődés felé a reformáció. Munkája szigorúan tudományos jellegű; eredeti levéltári kutatásokból szerzi össze hatalmas anyagát s az eredeti forrásokból kiemelt, szószerint közölt bizonyítékok, sűrű jegyzetek erősítik állításait. Azzal a megállapítással kezdi, hogy nagyasszonyaink életét igazában csak a XVI. sz.-tól ismerhetjük, mert csak azóta kezdenek levelezni. S felemelő képet rajzol az asszonyok fennkölt világnézetéről, eszményi gondolkozásáról, a szeretet cselekedeteiben gyümölcsöző evangéliumi lelkiülettéről s tüzes és állhatatos nemzeti érzéséről. A magyarság ezeréves fennállásának egyik okát éppen abban látja, hogy a magyar asszony erővel sem volt elszakítható a magyar földtől. Idegen országban élés helyett inkább a halált választotta volna. Udvara: a nemzeti érzés iskolája. Mesterek nevelik a környék várakba gyűjtött nemesi ifjúságát. Kiemeli a néppel való keresztyéni bánásmódot. „Az új hit nyomában — írja — nagyobb buzgóság, erősebb emberszeretet támadt... Az új hit nyomában kifejlődött mély és mindent átható buzgóság az amúgy is érzékeny asszonyi szíveket mások szenvedése iránt még fogékonyabbá tette. S mi

lőn az eredmény? A XVI. sz.-ban az irgalmasság és az emberszeretet erőnye oly mértékben virul, hogy a későbbi kort hasonlóítani sem lehet e századhoz.“ Azt is helyesen látja meg, hogy a fejlődés Rudolf korában kezdi átadni helyét a császári udvarból mesterségesen szított gyűlölködés bevezetésével a hanyatlásnak. Ha nem is volnának ily bennünket közelről érdeklő meglátásai s a reformáció hatásait új színekkel elevenítő korfestései, akkor is hálával kell gondolnunk Takáts történetírói érdemeire. Újszerű és részletes közléseivel, eredeti kifejezéseivel, az életmód, családi szokások pontos ismertetésével egészen közel viszi az olvasót annak a kornak a lelkéhez, mely bennünket protestánsokat a legtöbb nagyszerű ösztönzéssel lát el s amelynek becsülésében és követésében növekedni nemzeti újjászülésünknek is egyik biztosítója. Fenségesek azután azok a protestáns női alakok, akikről Takáts könyve egyes fejezeteiben arcképet fest. Enyinghi Török Bálintné, *Pemflinger Kata* szerelmében, hűségében, hitbuzgóságában, élete keresztjének magasztos hordozásában egyaránt elég nagy ahhoz, hogy *lutherána-oroszlának* nevezzék. Rokonszenves képet ad a *Gulhi Ország*-lányokról. Kiválóan érdekes *Zrinyi Kata*, a szigeti hősnő egyik leánya, ki egy katolikus püspök Thurzó Ferenc hitvese, kinek a pápa ad engedélyt a nősülésre, hogy a Thurzó-család ki ne haljon. Kata nagyasszony aztán nemcsak férje áttéréséhez egyengeti meg az utat, de mint második férjének, Forgách Imrénnek is eszményi odaadású neje, az árvamegyei nép evangélizálásában és magyarosításában gyümölcsöző buzgalmát. Leghatalmasabb női egyénisége a kötetnek, *Lobkovitz Poppel Éva*, Batthyány Ferencné. Már gyermekkorában kitűnik latin és görög tudásával. Börtönbevetett apjának 11 évig osztozik szenvedéseiben s egy védelmi irat sugalmazásával európai hírnévre tesz szert. A dunántúli protestanlizmusnak mindenkor egyik legerőteljesebb oszlopa. Zrinyi Miklósnak, a költőnek nevelőanyja s Takáts szerint a fiú nagyságában is a nevelőanya kiváló szellemen tükröződik vissza. — Ezeken kívül is számos nagyasszony és nagyúri család van felsorolva a könyvben, melynek sorsáról tudni épülés és gyönyörködés. Szívünkben örülünk, hogy a *Geniuss* ismét ily kötet kiadásával juttatott hozzá egy író a közönség megérdemelt szeretetéhez. Csak azt szeretnénk, ha a gazdag forrásanyag, többnyire családi levelezés, melyről a tudós szerző oly sűrűn emlékezik, hogy kiadatlanul hever, napvilágot láthatna, mindnyájunk gyönyörűségére s a fáradszórólanszerűen kutató író további lelkesítésére.

Dr. H. Kiss Géza.

FOLYÓIRATOK SZEMLEJE.

Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft u. die Kunde der älteren Kirche (Herausgegeben v. H. Lietzmann), 1927.

Ez a negyedévenként 4 ív terjedelemben immár 26. éve megjelenő értékes folyóirat az újszöv. kutatás s legrégebbi egyháztörténet terén egyre növekvő forrásanyagot öleli fel, ismerteti, bírálja és értékesíti az újszövetségi kutatás szempontjából. Az e téren való anyaggazdagságot mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy egy másik folyóirat is szükségessé vált az anyag feldolgozhatása céljából. Leipzig szerkesztésében "Αγγελος" címmel. A két folyóirat nem riválisa egymásnak, de bizonyos iránybeli differencia azért van köztük. A Zeitschrift Lietzmann vezetése alatt inkább hajlik a vallástörténeti irány felé, az "Αγγελος" konzervatívabb álláspontot képvisel. Terjedelem és anyaggazdagság tekintetében az előbbi illeti meg az elsőség. Rendkívül sok értékes anyagot gyűjt össze s rendszerez az őskeresztyénség köréből és korából, ismertette azt a kultúrális és vallási milieut, amelyből az őskeresztyénség kiemelkedik és amelynek kellő ismerete nélkül nem érthetjük meg a keresztényiség keletkezését és ifjúkorát, harcait s győzelmeit, s amely milieu ismertetése úgy Jézus evangélioma, mint Pál apostol teológiájának megértése szempontjából nélkülözhetetlen. A keleti syncretistikus vallások s ezek során az újabban megismert s feltárt mandäizmus, a későzsidóság irodalma, a talmud befolyásának kérdése, a hellenizmus hatása mind a vita focusában álló kérdések, amelyeknek nem lezárt eredményeit, de egyes fázisait hűen tükrözötteli vissza folyóiratunk. Jelen évfolyamában tárgyalt főkérdések: Jézus feltámadása és viszonya az ősker. ígéhirdetéshez (Fascher). A mandäizmus kérdése (Reitzenstein és Lidzbarski) Symbolstudiumok (Lietzmann) a berlini múzeumban levő újszövetségi görögkézirat töredékek (Salonius). Stylita Symeon életének kopt fordítása (Crum), a Jelenések könyvének római császárai (Brun), Biblia revízió (Hirsch), Pál teológiájának problémái (Lohmeyer), a Jelenések könyvének helye a legrégebbi keresztényiségben (Clemen), János presbyter Jeruzsálemben (angol) (Bacon) Mc. 4₁₂ alapján a megkeményítés gondolata és a causalis *ἔξ* a későbbi Koiné-ban (Windisch), Egy újabb Papias citatum (Sykultris), Paradosis a szenv. történethez (Bakhuizen Brink), Mandäusok és Jánostanítványok (Büchsel), Irán és zsidó vallás a IV. ev.-ban és rabbinisztikus irodalomban (Marmorstein).

Mindezen értékes tanulmányok közt a legújabbban s ezért legrészletesebben tárgyalt problémába a mandäizmusról szólók vezetnek be. E kérdésre vonatkozólag folyóiratunk mult számában lic. dr. Karner K. tollából összefoglaló ismertetés olvasható, amely megvilágosítja a kérdés lényegét s feltárja irodalmát. Bár a mandäizmus kérdése lezárva még nincs: az őskeresztyénséghez a János theolo-

giájához való viszonya tekintetében egyes kilengésektől eltekintve, hovatovább az a meggyőződés alakul ki tudományos körökben, hogy ezen, forrásai révén csak a későbbi ker. századokból ismert syncretisztikus vallási irányzat a keresztényiség eredeti alakjának kifejlődésénél irányadónak semmiképpen nem tekinthető.

Kiss Jenő.

Onder Eigen Vaandel. Drie maandelijksch theologisch tijdschrift. Onder redactie van Prof. Dr. Th. L. Haitjema en Ds. A. B. te Winkel. Harmadik évfolyam. 1928 július.

A Haitjema groningeni theol. professzor szerkesztésében megjelenő "Onder Eigen Vaandel", amely a holland nagyobbik református egyház jobb szárnyának theologiai szaklapja a 185—190. l-on tartalmazza J. J. van de Wall groningeni lelkész meditációját Deut. 32₁₀ alapján, amelynek alap gondolata, hogy Isten megkeres, vezet, tanít és megőríz bennünket.

Majd a 191—209. l-on alulírott cikke következik: „Kerkinrichting en kerkelijke toestanden in het Hongaarsche gereformeerde protestantisme“ címen. A dolgozat a magyar református egyházalkotmány, különösen a püspöki intézmény történeti kialakulását tárgyalja, majd a presbiteriális rendszer kifejlődéséről beszél a református egyház híres zsinataival kapcsolatban. Azután az egyház és állam egymáshoz való viszonyáról van szó; a cikk harmadik fejezete pedig a Trianon utáni magyar református egyház külső és belső állapotait igyekszik megvilágítani.

A következő cikk címe „Theologia és filozófia“ (210—215. l.); írja Ds. H. Kluin, neerboschi lelkész. Először arról szól, hogy hogyan fogadták Heiler, Barth, Gogarten és Brunner munkáit a jelenkori holland theológusok és a bennük képviselt theologiai irányzatot. Majd Barth legújabb munkáját: Die Lehre vom Worte Gottes- t ismerteti jelen cikke címével összhangban, hogy a következőkben azután a holland egyház XVII. századból való történetéből vett adatokkal kimutathassa azt, hogy Barth állásfoglalása a filozófiával szemben élenken emlékeztet arra a harcra, amelyet a holland református egyház ebben a kérdésben történetének elmult évszázadaiban folytatott. A szerző itt a XVII. századbeli holland református egyház cartesianus vitáiból idéz, amelyekben többször visszatér a zsinati atyák tiltakozása az ellen, hogy korukban „nem a filozófia alkalmazkodik a theológiához, hanem a theológiát kényszerítik alkalmazkodni a filozófiához“, ami azt eredményezi, hogy „a filozofálás szabadságával a Szentírás rovására visszaélnek“. (L. az 1656-ik dordrechti és az 1657. delfti zsinat jegyzőkönyveit.)

Majd a folyóirat szerkesztőjének, Haitjema professzornak cikke következik a 216—240. l-on „De Hartog contra Barth, Gnosis

of Pistis" címmel. A cikk megírásának előzménye az, hogy Dr. de Hartog holland nagy theológus és filozofus, akinek neve Hollandiában a szociálistákkal vívott magasröptű és mély szellemről tanuskodó vitakozásai által lett híres, most állást foglalt Barth és annak holland követői (elsősorban Haitjema prof.) ellen, annak dacára, hogy ezek nem abba a táborba tartoznak, amely ellen de Hartog eddig síkra szállt, sőt épp ellenkezőleg, eddig még ő is közéjük tartozott s velük és mellettük harcolt a teológiát megillető elsőségért az ellenkező áramlatokkal szemben. És most frontot változtatott! A most elmondottakból következik, hogy a cikknek sok személyes vonatkozása van, amit mi figyelmen kívül hagyhatunk. A cikk további során dr. D. Hartog teológiai rendszerének tarthatatlanságát igyekeznek bebizonyítani. Barth teológiájával szemben, vagyis azt, hogy amit De Hartog rendszere magában foglal, hogy t. i. a tudományok csoportjában a teológia a csúcspontja az istenfogalom, világ- és életfelfogásról a többi tudományban lefektetett elméleteknek: érték tekintetében össze sem lehet hasonlítani azzal, amit Barth vall, hogy t. i. a teológia, mint valami izzó centrumot magában hordja az Isten ígését.

Ezután az oegstgeesti református missziói iskola igazgatójának beszámolója következik (241—257. l.) a jeruzsálemi missziói világkonferenciáról. Cikke bevezetésében arról szól, hogy a Kelet a nagy háború óta mennyire kiábrándult a Nyugatból, amelynek fenőbbségét legfeljebb technikai téren hajlandó elismerni. Még azok a keletiek is, akik elismerik, hogy a keresztyéniséget s annak áldásait, lelki kincseit a Nyugatnak köszönhetik: bizalmatlanok a nyugatiakkal szemben, úgy, hogy ha ezt a konferenciát pl. valahol Amerikában rendezték volna, arra el sem mentek volna. Ezért volt szerencsés választás azt Jeruzsálembé összehívni, amely mellett, hogy a keleti és nyugati keresztyéniség határvonalán fekszik: minden nemzet és faj számára megszentelt hely, mert Jézusról beszél. Feledhetetlen élmény is volt minden résztvevő számára, amikor a nagyhéten az Ő lába nyomdokában járták azokat a helyeket, amelyeken 2000 éve egyszer Ő járt! Majd a konferencia munkarendjéről beszél, amelyben, amint szerző mondja, nem voltak kiemelkedő pillanatok, hanem bizottságok, albizottságok és plenáris ülések sorozata volt az egész.

Az érdeklődés központjában a kínai misszió állott, ami az utolsó esztendő kínai politikai eseményeiből nyeri magyarázatát. A konferencia centrális témája: „az üzenet” volt. A misszióknak ismernie kell a saját lényegét és célját. Van-e a keresztyéniségnek tényleg valami üzenete a pogányok számára? Vagy úgy áll-e a dolog, ahogy a keleti keresztyének állítják, hogy az ő régi vallásukban is van isteni kijelentés? Az-e tehát a feladata a misszióknak, hogy kiegészítse azt, ami még hiányzik ezekből a régi vallásokból, vagy teljesen új fundamentumra kell-e építenie? Aggasztó jelenség, hogy az

indiai művelt osztálybeli keresztyének a syncretizmus felé hajolnak. Szerencsére a jeruzsálemi konferencia kürtje nem adott bizonytalan zengést és határozottan állást foglalt amellett, hogy a keresztyéniség egyedül álló és kizárólagos jelentősége van. Ennek kimondása, amely egyhangúan történt, volt a konferencia fénypontja. Egy másik kiemelkedő eseménye volt a jeruzsálemi konferenciának, amikor beismerte azt, hogy a keresztyéniség messze elmaradt Jézus evangéliumának magas ideáljától, az egyház egyedüli mentsvárának Jézust és az Ő evangéliumát ismeri el s csatlakozva az 1927-iki lausanei konferencia üzenetéhez leszögezi azt, hogy, amit az egyház a világnak adhat: az az Evangélium. Ez szüntetheti meg egyedül a nyugati keresztyéniségben létező széthúzást, különválást, ami visszatetszően hat a keleti keresztyéniségre, amely ezeket nem tudja megérteni, még kevésbé utánozni. Más, nagyfontosságú határozatokat is hozott a konferencia. — Elítéli azt, hogy bármely kormány nyíltan vagy burkoltan a missziót más célokra (kereskedelem kiterjesztése stb.) használja fel. „Az Evangéliumot nem szabad a nyugati egyházak történetében jelentőséggel bíró egyházi formákhoz kötni, hanem az újonnan keletkező egyházak és Evangélium szolgáltatásban hadt érvényesítsék a saját népi sajátosságait, olyan formában, amely szellemi örökségkép maradt rájuk. Nem szabad arra törekedni, hogy mások egyéni, vagy közös hite fölött uralmat gyakoroljunk.” Végül a konferencia még a külmisszióknak az anyaországokban való erőteljes aláépítésével és a vallásos neveléssel. A jeruzsálemi missziói világkonferencia eredményei röviden összefoglalva a következők: megőrizte a protestáns missziók egységét: rámutatott arra, hogy Jézus nélkül sem cselkedhetünk: végül hangsúlyozta az új, a pogányságból keletkezett egyházak realitását, amelyvel hova-tovább egyre jobban számolni kell.

A folyóirat társszerkesztőjének A. B. te Winkel hágai lelkésznek „Kroniká”-ja következik, amelyben a holland református lelkészegyesület gyűlésével és a holland presbiterek egyesületének a konfirmáció anyagára vonatkozó körlevelével foglalkozik. A lelkészegyesület gyűlésén a lelkészkar anyagi helyzetéről volt leginkább szó.

Legvégül egy könyvismertetés zárja le a folyóirat jelen számát.

Derde jaargang Nummer 4. October 1928.

Haitjema groningeni professzor folyóiratának októberi száma *Dr. H. Schokking* hágai református lelkész megkapó szépségű meditációjával kezdődik Zs. 50². alapján. Schokking ezt az elmékedést a hágai Nagytemplomban tartotta a konfirmált ifjak számára rendezett összejövetelen. Nagy életismerettel tárja fel a mai ifjúság lelki összetételét és meggyőző erővel fejti ki azt, hogy minden ifjú lélek igazán csak a Sionban, a szépség tökéletességében találhatja meg azt,

amire az Isten elhívta, mert ott jelenik meg ragyogó fényességgel az Úr. (266—272. l.)

Majd Ds. J. W. Verschoor poortvlieti lelkész értekezése következik: „Over het „gelooft“ by Brakel és Comrie“, a „hit“ értelméről Brokelnél és Comrienál.¹ (272—294. l.)

Iró abból indul ki, hogy az, ami a lelkeket ma foglalkoztatja, t. i. a hit, a régi időkben is éppannyira aktuális volt, mint ma. Brakel és Comrie is — ez a két „régí író“ —, ahogy Hollandiában őket hívják s akiket ország-szerte még ma is szívesen olvasnak — foglalkoznak a hit fogalmával és figyelemreméltó az, hogy ketten kétféleképp értelmezik a hitet. Erre először Dr. Kuyper Ábrahám mutatott rá. Mivel azonban ő, munkája más természeténél fogva, csak futólagosan mutathatott rá e két theologusnak a hitről való felfogására, Verschoor szükségesnek látja bővebben foglalkozni vele és kimutatni azt, hogy a két ellentétes felfogás mégis összefügg egymással. Sőt igazában csakis úgy lehet őket megérteni, ha a „hitről“ és a „megigazulásról“ való felfogásaikat egymás mellé állítjuk és úgy vizsgáljuk. Olyan kérdés ez, amely a XX. sz. theologiai gondolkodását is élesen foglalkoztatja Karl Barth munkássága révén. Majd a Comrie theologijára vonatkozó újabb holland irodalom bírálatos ismertetésére tér át az író és kiemeli azt, hogy Comrie azért, hogy az Igét és a Szentlelket elválasztja egymástól, a passzivitás útját egyenleti és letér a reformáció útjáról, amely a receptivitás jegyében áll, t. i. hogy a lélek passzív és aktív is legyen egyszerre, Brakel már ezzel szemben hangsúlyozza azt, hogy a hit aktivitásból is áll, t. i. a hitből való cselekedetek által. Ezt állapítják meg Comrie és Brakelről az újabb idők holland írói.

Verschoor most felveti a kérdést, tényleg így áll-e hát a dolog? Elkülönít-e igazán egymástól Comrie az Igét és a Szentlelket? és letér-e valójában a reformáció útjáról? Az író ezután kimutatja, hogy nem így áll a dolog, mert amikor C. az Igét és a Szentlelket egymástól elkülöníti, nem a passzivitást prédikálja, hanem azt akarja kifejezni kora lelki szükségéhez képest, hogy mi a római katolikus és mi a református felfogás.

¹ A cikk írója Magyarország régi lelkes barátja, sok magyar gyermek jöltevője. Megfordultam gyülekezetében és tudom, hogy az egyike azoknak, amelyek a legnehezebb feladatok elé állítják a lelkeszt, ahol t. i. a predestinációban való hit teljes passzivitásba süllyesztette a gyülekezetet, amely azt meg nem érte képtelen konklúziókat von le abból. Bizonyos mértékben a zsidó formalizmusra emlékeztetőleg folyik ezekben a többnyire Zeeland tartományban Tholen szigetén található gyülekezetekben, ahol egész egyszerű emberek szívesen tanulmányozzák a XVII. és XVIII. századbeli régi holland theologusok műveit és vannak le azokból — mivel teljesen őket megérteni képtelenek — hamis következtetéseket. Brakel és Comrie két kedvenc olvasmánya ennek a népnek. A gyülekezete lelki életével való intenzív foglalkozás készítette Verschoor lelkész is arra, hogy maga is intenzíven foglalkozzék a régi holland theologia ez íróival. Kutatásait, amelyekről velem már 19.5-ben beszélt, most nemrég egy önállóan megjelent tanulmányban bocsátotta közre. Ez az értekezés is annak a bűvarkodásnak az eredménye. Szükségesnek találtam ezeket előrebocsátva megjegyezni, hogy Verschoor cikke aktualitását és megértését megindokoljam és előmozdítom. K. K.

Comrie műveiből, prédikációiból vett gazdag idézetekkel támogatja az író ezt a nézetét és oda concludál, hogy Comrie nemhogy eltávozott volna a reformáció vonalától, sőt ellenkezőleg „ő helyezkedett vissza a reformáció elveire“.

Miután Comriet ily módon rehabilitálta, rátér a Comrie és Brakel közti ellentét fejtegetésére. Itt is először ismerteti azt, amit erre vonatkozólag az újabbkori holland theologiai irodalomban publikáltak. Majd Comrie és Brakel műveiből mutatja ki mindkettőjük felfogását a hitről és megállapítja azt, hogy a kettőjük erre vonatkozó felfogása közt nem árnyalatbeli különbség, hanem ellenmondás van, amelynek gyökere kettőjük egymástól eltérő felfogása a megigazulásról.

A következő cikk (295—306. l.) címe: „Forradalom és feminizmus“ és írója E. Middelberg mérnök. Abból indul ki, hogy a hollandok nagy államférfiának, Groen van Prinsterernek, 1847-ben „Ongelooft en Revolutie“ (Hitelenség és forradalom) címmel megjelent munkája óta az idők csak külsőképp változtak, de a gondolkodásmód ugyanaz. Ma is úgy van, hogy magukat keresztényeknek valló népek életében olyan veszélyek csirázhatnak, amelyek gyökere a hitelenség és amelyeket nem veszünk észre, de amelyek a társadalmi együttélést felborulással fenyegetik.

Ilyen veszély a mai társadalomra a feminizmus, amelynek gyökere forradalmi és amely akkor, amidőn létjogosultságot követel magának, ellene mond Isten legelső parancsolatának, amelyet a teremtés után ad, hogy t. i. az asszony segítőtársa legyen a férfinak s annak, hogy az asszony a férfiből teremtett. Már a keresztény (a szó nemesebb, mélyebb értelmében) érületű embereket is kezdi hatalmába ejteni ez a felfogás és bár érzik ennek az elméletnek a forradalmi gyökerét, a sötétségben tapogatóznak, amidőn védelmet keresnek ellene. Mit teszünk ellene? A régi eszközök, a politikai és a szociális élet szervezői nem segítenek, ezt érezzük, de mégis még mindig passzivitásban vagyunk a feminizmussal szemben. Pedig a veszély nagy és ott van még a keresztény érületű családokban is. Egyik megnyilvánulása a szülői tekintély aláaknázása. A másik az az egyébként minden tiszteletet érdemlő törekvés, hogy a vallásos érületű nők is mindenféle egyesületekbe tömörülnek, ami — talán egyelőre nem tudatosan — azt a gondolkodást erősíti, hogy a nő önállóságra, függetlenségre törekedjék. Lassanként szinte magától értetődőleg kezd kialakulni az asszony külön kis világa, ebből következik az, hogy a gyermekek nevelése nem egységes szempontok szerint történik, ebből ismét az, hogy a gyermek tiszteletlenségre vetemedik, vét az 5-ik parancsolat ellen, amely pedig nemcsak a szülői, hanem minden tekintélynek az alapja a Heidelbergi káté szerint. S hogy ez mennyire igaz, bizonyítja egy kínai misszionáriusnak nemrégiben Amsterdamban tartott beszéde, aki kijelentette, hogy a kínai birodalom évezredeken keresztül való

szilárd fennállását annak a vallásos alap-principiumnak köszönhetette, amely a szülők és az ősök tiszteletét parancsolta és hogy viszont a jelenlegi kínai khaosz közvetlen kapcsolatban van ennek az elvnek az aláaknázásával. A feminizmus terjedésében a férfi is hibás, sőt elsősorban a férfi, mert neki kellett volna az asszonyt a Szentírás parancsa alapján ilyen gondolatoktól visszatartani, sőt ellenük megvédeni. Isten is Ádámot vonja először felelősségre a bűnbeesés után. És Ádám érezte is, hogy felelős. A feminizmus elleni hathatós védekezés kiinduló pontjának tehát annak kell lenni, hogy a férfiben ébredjen fel újra az, hogy ő a felelős az asszony minden, az isteni rendelkezéssel és alaprendeltetéssel, ellenkező gondolatáért.

A „Kronikát“ (307—315. l.), amely e cikkek után következik, ebben a számban is a társszerkesztő A. B. Winkel hágai lelkész írja. Három eseményről emlékszik meg: 1. a békeakció; 2. a Presbyterian Alliance hágai gyűlése és 3. a zsinat.

A béke kérdésével nemcsak a diplomataik foglalkoznak, hanem a hivatalos egyház is és az egyes lelkeket is erősen foglalkoztatja ez a gondolat. Ezelőtt 10 évvel még legfőképp érzelmi motívumokból táplálkozott a béke gondolata, ma már a gondolkozó, elmélkedő elem is helyet kér benne magának, sőt bontakozik már az erkölcsi elv eleme is, amely azt bírálja, hogy mit szabad és mit nem? Ne álltassuk magunkat azzal, hogy a béketörekvések minden állam részéről őszinték. Azt se higgyük, hogy többet nem lesz háború. Lássuk meg azonban azt is, hogy nem a háború az egyetlen nyavalyája ennek a világnak. A béke szónak van magasabb értelme is, mint az, hogy nincs háború. Az igazi béke mindig belülről származik. Az igazi világbéket csak Krisztus hozhatja és a vallás, amely az ember szívében él. Isten uralmának a Biblia szerint az igazság az alapja. Ha a népek megfedkeznek az igazságról, akkor khaoszba fullad minden. Már pedig éppen az igazságról esik a legkevesebb szó ezeken a békegyűléseken. Talán azért, mert az igazság betartását csak ott követelhetik, ahol annak be nem tartását rögtön meg is büntethetik. Az internacionális bíróságoknak azonban nincsen végrehajtó hatalmuk. Az egyháznak egészen bizonyosan hivatásához tartozik az, hogy a békeakciókat előmozdítsa. Erre legjobb eszköze az, ha Isten ígését és az Evangéliumot hirdeti, valamint a népek közt levő testvériséget és nemcsak a szeretetet, hanem az igazságot és a jogot is a nemzetek életében.

A Hágában szeptember hó folyamán tartott Presbyterian Alliance üléssel kapcsolatban azt írja a krónikás, hogy a gyűléssel kapcsolatos sajtószolgálat nem volt kielégítő s így fogvatékos benyomások csupán azok, amelyekel a holland közönség a gyűlésről kapott. Annál sikerültebb volt a gyűlékezettel való közös összejövetel, amely még azokat is, akik nem értették az előadások nyelvét, meggyőzte a szentek egységéről. — A gyűlés nyereségei közé tartozik az, hogy

hangsúlyozta azt, hogy az organizáció megnyire szükséges az egyházban s hogy ez is közreműködhetik abban, hogy az egyház a maga hivatását teljesítse. Különösen a református egyházak szervezete kiválóan alkalmas arra, hogy Krisztus királysága hirdetését előmozdítsa a világban. A konferencia eredményei közé tartozik az is, hogy megállapítást nyert az, hogy a reformátusság nem egy országban gyarapodik. Így különösen Svájcban hallatszottak olyan hangok, amelyek azt bizonyítják, hogy ott új református élet zsendüi; nem a Barth és Brunner, hanem igazi kálvinista szellemben. Mély benyomást tett a hollandokra a romániai delegátus beszámolója, aki kifejtette, hogy egyháza minden oldalról meg van kötözve és segíyezni is csak egy bizonyos mértékig szabad a külföldről. A konferencia nem hozott határozatokat, bár a diasporában élő egyházak segíyezéséről és a diákcsera akcióiról élénk eszmecsere folyt. A holland delegátus jelentése alapján az a felfogás alakult ki, hogy a Presbyterian Alliance következő ülésének a napirendjére ki kell tűzni a diakonátus és a diakonális munka megszervezéséről szóló megbeszéléseket.

Az ebben az évben ülésezett holland Hervormde zsinattal kapcsolatban kifejti a krónikás, hogy annak nem volt most nagy egyháztörténeti jelentősége. A zsinat tárgysorozatán legfőképp a lelkészek fizetésének és nyugdíjának a kérdése szerepelt. Sok tekintetben nem volt kielégítő a zsinat ülésezése, már csak azért sem, mert nem foglalkozott a holland egyházpolitikai élet égető és aktuális problémáival.

A folyóirat végén (316—332. l.) nagyrészt a szerkesztők tollából 23 könyv és folyóirat ismertetése következik. Ezek közül bennünket a Révész Imre—Kováts J. István—Ravasz László-féle angol nyelvű s a magyar protestantizmus múltját, jelenét és jövőjét tárgyaló könyv ismertetése érdekelt, amelyről Haitjema a legmelegebb elismerés hangján emlékszik meg.

D. Dr. Kállay Kálmán.

Stockholm. Nemzetközi szociális-egyházi folyóirat. Szerkesztő: D. Adolf Keller Genève. 1928. 2. szám.

Ez a könyvnek is beillő folyóiratszám ismét gazdag gyűjteményét hozza az angol, francia és német cikkeknek, amelyek mind a stockholmi konferencia szellemét tükrözik s annak munkáját óhajtják folytatni.

Az első cikket Rev. Harry Miller, az edinburghi New College igazgatója írta: „The relation of theology to Social Service“ címmel, amelyben a teológiának a szociális munkához való viszonyát fejtegeti. A teológia és a társadalmi munka egymástól szét nem választható. Nem engedi ezt a Biblia sem, ahol már az Ó-Testamentum, de különösen Jézus azt bizonyítja, hogy Istenben hinni annyit tesz, hogy az Isten szeretetéről tegyünk gyakorlati tanúbizonyságot korunk mindennapi életében. A teológia tehát nem csupán a dolgozók

csendjébe való, hanem ki kell vinni a világba. Pál apostol teológiája is a gyakorlati munkák hatalmas tömegén épült fel. A gyermek dolgoztatásának eltiltásában, a család és lakáskérdések megoldásában tulajdonkép mind az elméleti theologia diadal-maskodott, amely Istent, mint Atyát állította az emberiség fölé. A társadalom reformátora csak ebből a gondolatból meríthet munkájához bátorságot.

Wilfred *Monod*, a párisi prot. theol. fakultás professzora: „L'un des aspects de l'esprit de Stockholm“ címmel a stockholmi konferencia egyik szellemi hatásáról ír. A stockholmi konferencia szerinte kálvinista megnyilatkozás volt lutheránus földön, viszont a lausannei gyűlés a lutheri ideálokat hirdette Zwingli országában. A két konferencia jelentőségét e két fogalom kifejtésével magyarázza meg.

F. E. Johnson (New-York): „Department of research and education of the Federal Council of Churches“ címmel az egyházak által a szociális kutatás és nevelés céljaira alkotott Federal Council munkásságáról számol be. A F. C. 1. információszolgálatot létesített, amely a szociális problémákról hetenkint ad ki jelentést. E jelentéseknek, amelyek előfizetési ára 2 dollár, 4500 előfizetője van, közöttük nemcsak lelkészek és társadalmi problémákkal foglalkozó lapok szerkesztői, hanem kereskedők, vállalkozók is: 2. különleges kutatásokat is végez és neveli a közvéleményt. Ipari konfliktusok alkalmával összefog más felekezetek szociális organizációival; 3. kézikönyveket, jelentéseket stb. publikál, titkárai összeköttetésben állnak a legfontosabb jóléti szervezetekkel; jelenlegi tervei: tanulmányozni a börtönmunkát, a munkanélküliséget, a falu és város konfliktusát, a háborús adósságok stb. kérdését.

Dr. L. Heyde, a kieli egyetem professzorának cikke az: „Arbeitszeit, Arbeitslohn und Arbeitsleistung als Gegenstand einer amtlichen deutschen Enquête“ címet viseli és a munkaidő, munkabér és munkateljesítmény egymással való összefüggésének megvalósítására kiküldött német hivatalos bizottságnak a munkásságáról és tapasztalatairól számol be.

Ch. Gide, a párisi Collège de France professzora: „La société Coopérative et le société chrétienne“ címmel pontokba foglalva elmondja, hogy milyennek kellene lennie egy, az Evangélium alapján álló szociális programnak. Majd arról szól, hogy a kül. keresztyén egyházakban milyen eltérő felfogás uralkodik e program egyes pontjait illetőleg.

G. Thelin (Genf) Le message de Stockholm et le Charte International du Travail címmel a stockholmi gyűlés üzenetéről és a nemzetközi munkaegyezményről értekezik. Egymás mellé állítja és gyakorlatilag magyarázza a népszövetségnek a munka nemzetközi szervezésére vonatkozó határozmányait és a stockholmi világkonferencia üzenetét, párhuzamot vonva a kettő között.

Ms. C. Smith (London) az ifjúság jó-

létéről ír: „The Welfare of Youth“ címmel. Az iskolából kikerülő ifjúság védelme a rossz gazdasági viszonyok miatt van elhanyagolva. Az iskoláztatás kötelező korhatárát a 15., sőt 16. életévig kellene felemelni. Csak ezután lehetne a fiatalok munkáinak alkalmazni, de akkor is különös védelemben kellene őket részesíteni.

Dr. E. Stange (Kassel) „Die Struktur des Jugendbundes in ihrer socialen Bedeutung“ címmel a német ifjúsági szövetségekről számol be. Előbb statisztikai adatokat közöl, majd ezeknek a szervezeteknek három különböző típusát mutatja be.

Rev. Malcolm Spencer cikke az angol egyházak szociális tevékenységéről számol be: „The social activity of the english churches“ címmel. Nem az egyházak szociális és közismert szeretetmunkájáról szól, hanem azt ismerteti, hogy minő munkát fejtenek ki az egyházak, hogy a társadalmi és egyéni jólétet előmozdítsák, hogy a gyengék védelmét politikai intézkedésekkel is biztosítsák. Majd közelebbről jellemzi, hogy az egyházak milyen úton-módon s milyen tervek szerint érik el ezt a céljukat.

Majd a folyóirat szerkesztőjének, *Dr. A. Keller*-nek cikke következik 3-ik folytatásban „Der kirchliche Ausdruck einer neuen sozialen Gesinnung“ címmel. Az Evangélium szociális üzenetét az egyház a modern időkben a belmisszió megindítása által fejezte ki. De más, tágasabb tér is megnyílt az egyház számára. A munkásság nagy része, kül. a kifejlett iparral bíró országokban a marxizmusnak hódol. Az Evangélium nem tartalmazza a szociális reform technikai programját, de meglátásokat és inspirációt nyújt az egyháznak arra nézve, hogy milyen utat kövessen ennek a kérdésnek a megoldásában. A szociális kérdést a lutheránus egyházak konzervatívabb, a református egyházak aktívabban fogják fel. Majd az egyházaknak a szociális kérdés megoldására eddig követett eljárásait s az ezekből leszűrhető tanulságokat ismerteti Keller.

Egy külön cikkecske jelenti be, hogy a stockholmi konferencia aktaanyagát angolul a canterbury-i dékán, németül pedig Deissmann professzor adták ki. E két hivatalos kiadáson kívül még egy egész sereg népszerű ismertetés is jelent meg a konferenciáról, amelyek közül néhányat felsorol.

Végül a szociális kérdés 1927. évi második felének bibliográfiája, amelyben ezúttal csak német (és egy holland, meg finn) művek vannak felsorolva, zárja be ezt a gazdag tartalmú és korunk egyházi és társadalmi életére nézve nagyon nagy fontosságú folyóiratot.

D. Dr. Kállay Kálmán.

Revue d' Histoire et de Philosophie Religieuses. 1928 március—áprilisi szám: *Goguel M.* a Jézus életével kapcsolatos történetkritikai problémáknak egységes elvi átnézetét adja irodalmilag is szép formában. — *Van der Leeuw G.* (groningeni egyetemi tanár) a primitív ember lelkivilágára vonatkozó legújabb irodalmat tekinti át. — *Janelle P.*

Bucer és Fagius német, strasbourggi reformátoroknak egyháztörténelmileg nevezetessé vált 1549-iki angliai útjára vonatkozó nagyon értékes, eddig kiadatlan forrásokat publikál. Exegetikai jegyzeteket olvasunk *Ginsburger M.*-től (Gen. 31 : 29-hez) és *Pommier J.*-től (a Filemon-féle levélhez). — 1928 május—júniusi szám: *Bacon W. B.* (a Yale-egyetem tanára) a Lukács evangélistának önmagáról, mint szerzőről, szóló tanuskodását elemzi *Cadbury H. J.* hasonló tárgyú műve kapcsán. — *Koyré A.* (az École des Hautes Etudes tanára) Weigel Bálintról, a XVI. század nagy mystikusáról kezd a következő számban befejeződő nagyon alapos és sok részben úttörő tanulmányt. — *Pommier J.* (strasbourgi egyet. előadó) az 1842-ben meghalt francia filozófus, *Jouffroy Th.* irodalmi hagyatéka körül támadt nagy harcokat ismerteti, amelyek érdekesen világítanak be a mult századközép Franciaországának már akkor is példátlanul heves belső szellemi vívódásaiba. — *Goguel M.* a Márk 10: 29—30-ról ad exegetikai tanulmányt, *Strohl H.* pedig *Schweizer J.*-nek a svájci református kateirodalom történetével foglalkozó tanulmányát ismerteti. — 1928 július—augusztusi szám: *Causse A.* a judaizmusnak és a keleti synkretizmusnak a perzsa korszakbeli viszonyával foglalkozik. — *Dartigue K.* *Garniernek* *Agrippa d'Aubignéről*, a nagy hugenotta íróról, katonáról és politikusról szóló nagyszabású legújabb művét ismerteti és bírálja terjedelmesen. — Igen gazdag könyvismertelési rovat mindhárom számban található, a legutóbbi pedig témacsoportok szerint rendszerezett folyóiratszemlét is közöl az újszövetségi és az ókeresztvény egyházzal foglalkozó tudományos irodalom köréből.

Études théologiques et Religieuses 1928 május—júniusi szám: *Perrier L.* a palesztinai praehistorikus kutatások eredményeit vizsgálja, a Bibliával kapcsolatban. — *Maury L.* befejezi *Fallot-ról*, a nagy szociális lelképásztorról szóló suggestív erejű tanulmányát. — *Bruston E.* Jób könyvét vizsgálja a chokma-irodalom szempontjából. — *Leenhardt F. J. I.* Sámuel 21 : 6-hoz ad exegetikai megjegyzéseket. — *James L.* folytatja a

tradícióról szóló értekezését, amelyet a következő számban fejez be. — 1928 július—októberi szám: *De Saint André L.* az angol Common Prayer Book-vitát kezdi ismertetni széles és mély történelmi alapozással, igen vonzóan és talpraesetten. — *Leenhardt H.* az apologétika és a természettudomány viszonyáról értekezik. — *Bois G.* a távol Kelet népeinek megtérési lélektanához közöl adalékokat. A mindkét rovatban található nagyszámú recenziók között kellemesen tűnik föl *Bruston E.*-nek a *Vass Vince* népszerű református dogmatikája I. kötetéről (*Sylvester*, 1927) szóló alapos és rokonszenves ismertetése.

Life and Work. Bulletin. 1928 július. (4—5. szám): Érdekes rövid áttekintést kapunk a *munkásság és a keresztyénység* mai viszonyáról (statisztikai adatokkal is megvilágítva). A keresztyén munkásszervezetek tagjainak nagy száma a kontinensen egyenesen meglepő. — A bolgár *Glubokovszkij Miklós* professzor a *keresztyénység és a szociális igazságosság* viszonyáról elmélkedve, így véli összefoglalhatni a stockholmi mozgalom szellemét: „Nincs emberi igazság, amely magasabb volna Isten igazságánál és nem lehetséges olyan szociális igazságosság, amely ellene mondhatna a Krisztus igazságosságának.” — Gazdag információs rovatok szólnak az egyházak különböző szociális tevékenységeiről világszerte: meg vannak köztük említve a magyar református zsinat szociális és misszióügyi törekvései is. Különös figyelemre méltó a francia protestáns szövetségnek bátor felhívása a protestáns választópolgárokhoz, amely minden protestáns franciának becsületbeli kötelességévé teszi olyan jelöltre adni a szavazatát, akiben kellő garanciát lát arra, hogy fölveszi a küzdelmet a francia család védelmére, az alkoholizmus és az erkölestelenség ellen, valamint a béke ügyéért. Pontos híradásokkal szolgál a háromnyelvű Bulletin a Life and Work-mozgalom egyes ágainak továbbfejlődéséről, valamint a nem-vallásos jellegű nemzetközi szociális, népjóléti, munkaügyi stb. mozgalmakról is.

rl.

TUDOMÁNYOS ÉLET.

Duhm Bernát. 1847—1928.

Alig egy éve annak, hogy az ótestamentomi tudományok világhírű baseli professzorát: *Duhm Bernátot* nyolcvanadik életének betöltése alkalmából meleg szeretettel üdvözölte a tudományos világ. Akkor még azt gondolhattuk, hogy az életerős professor még esztendőkön át lesz büszkesége a baseli egyetemnek, szeptember első napjaiban azonban mihozzánk is eljutott a szomorú hír, hogy az agg professor nemes életét kioltotta egy tovarobogó auto. Egyik fiával sétálni volt aug. 31-én s már hazatérőben volt s az egyik villamos megállónál várakozott, mikor egy auto — gyorsan

akarva áthaladni az egyik villamoskocsi előtt — az épp ott álló *Duhm professzort* oly szerencsétlenül ütötte el, illetve gázolta el, hogy súlyos sérülései következtében még aznap este kiszenvedett. A megdöbbentő szerencsétlenség híre őszinte részvétet keltett mindenfelé, ahol csak ismerték a kiváló professzort, mely fájdalommal vették a lesújtó gyászhirot magyarországi tisztelői, volt tanítványai is s most, amikor lélekben mi isletesszük el nem múltó hálánk és igaz tiszteletünk koszorúját a megboldogultnak frissen hantolt sírjára, nem tudjuk ezt tenni anélkül, hogy meg ne emlékezzünk arról az áldásos életről, mely Baselen folyó évi augusztus hó 31-én oly tragikus véget ért.

Duhm Bernát 1847 október 10-én szüle-

tett Bingumban, Németországban. Tanulmányai elvégzése után, 1871-ben, már mint repetens működik a göttingai egyetemen, hol 1873-ban egyetemi magántanár, 1877-ben pedig rendkívüli professzor lett. 1889-ben a baseli egyetem theol. facultása hívta meg az ótestamentumi tudományok és az egyetemes vallástörténet tanszékére, amelyhez hű is maradt mind haláláig.

Irodalmi működését még Göttingában kezdte meg. Itt jelent meg 1875-ben die *Theologie der Propheten* c. műve, mely ugyanazokat az elveket érvényesíti, melyeknek Wellhausen lett 1878-ban oly szerencsés népszerűsítője. *Duhm*-nak ez a műve, bár elsőrangú a maga nemében, nem részesült olyan figyelemben, mint aminőt megérdemelt volna. Ő azonban tovább dolgozik, hű maradvá ótestamentumi prófétáihoz, akikkel oly megértéssel foglalkozott s akiket éppen azért olyan közvetlenül tudott tolmácsolni, mint rajta kívül csak kevesen. Szívéhez legközelebb állott Ésaías próféta, kinek könyvéhez valóban klasszikus kommentárt írt. Amit ő ebben a műben Ísaíasról s Dentero-, illetve Tritó-Ézsaiásról elmond, azt nem nélkülözheti senki sem, aki Ésaías könyvével akar foglalkozni. Hasonlóképp kiváló művek azok a kommentárjai is, melyeket Jeremiás és Habakuk, úgyszintén a Zsoltárok és Jób könyvéhez írt. „*Israels Propheten*“ című művében a próféta történetét a valóságban azonban Izráel vallásának történetét írta meg csodálatos hozzáértéssel.

Művei, melyeket hosszú volna itt teljesen felsorolni, megismertetik velünk a tudóst, aki szinte hihetetlen ismeretanyag fölött rendelkezik, de amellet finoman elemző, éles szemű kritikus is, aki az aprólékos részleteket művészi kézzel és hozzáértéssel tudja egységes egészévé összerakni. Igen, több volt ő, mint tudós. Valóságos művész volt az Ó-Testamentum nagy alakjainak megrajzolásában és jellemzésében. S mily gyönyörű, költői nyelven tudott írni! Fordításai igazi műfordítások, költői remek. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy az ilyen tudósnak, az ilyen költőnek előadásai nem csupán tanulságosak, de egyúttal vonzóak és élvezetesek voltak. Valóban Isten kegyelméből való professzor volt *Duhm*; közvetlen, amilyenek csak a nagyok tudnak lenni s amellet egyszerű és szerény, mint egy gyermek. Mint professzor azonban nemcsak a tudománynak, de egyúttal hallgatóinak élt, akiknek megértő, igaz barátja, támogatója volt. Műveiben talán elsősorban a tudós, a kritikus áll előttünk, — hogy mily mély érzésű, vallásos, alázatos lélek volt, azt csak azok tudják, kik szerencsések voltak őt közvetlenül ismerni. Akik őt nem ismerték személyesen, azok talán csodálkoznak ezen a megállapításon. Pedig *Duhm* az elemző, a boncolgató, a kérlelhetetlen szigorúságú kritikus „melingathatatlan hitű és mély vallásosságú alázatos hívő lélek volt“. — Tanítványai bizonyoságot tehetnek arról, hogy az ő közelében érezték, sejtették meg azt: mi is a vallás.

Szinte látom magam előtt csodás mély nézésű szemeit, átszellemült arcát, amint

előadást tart. Az az arc, az a tekintet a vallásról, mint szent titokról és boldog realitásról beszélt; szent titokról, melynek csak Isten kegyelméből juthat birtokába az ember. Ezt a nagy titkot, ezt a legmélyebb valóságot ismerte meg *Duhm* s ezt hirdette egy hosszú életen keresztül. A szent boldogító titkoknak, a vallásnak világa volt az ő világa. Mikor egyik, jelenleg Baselen élő volt hallgatója, életének 70-ik évfordulója alkalmából üdvözölte őt, az üdvözől levélre többek között a következő jellegzetes sorokkal válaszolt: „...mily sok csalódáson át vándorol az ember! És mégis valami örökkévaló van bennünk, ami vezet. Megnyugodva megyünk a vég felé, amely nem is a vég maga, hanem csak a kezdete egy új útnak.“

S amit ily szilárd hittel vallott és hirdett, azt ő már meg is találta. Ő már ott jár az „új úton“... Most már nem tükör által lát, hanem szemről-szembe... Köszönjük meg mi is a jó Istennek, hogy kegyelme a protestáns theol. tudományosságnak ajándékozta őt s mondjunk mi, magyarok, is egy áldó üdvözlötet utána!...

Legyen emlékezete közöttünk áldott!

זכר צדיק לברכה

Dr. Deák János.

Csizmadia Lajos.

A pápai theologiai akadémia negyedszázadon át hűséges professzora: Csizmadia Lajos elköltözött közülünk. Mély receptív lélek volt, mely a benyomásokat, tanulmányait szelíd, érzelmes egyéniségébe maradóan beolvasztotta. A dunántúli legszebb vidéke ringatta bőlesőjét. A pápai ősi főiskola formálta ifjú jellemét. S a skót református kegyesség tűz-zománca tette sajátos vonzóerejűvé gyökeres magyarságát. Gazdag lelkipásztori mult után veszi át a gyakorlati theologia kathedráját s lesz tanítványainak nemcsak professzora, de apja és papja. Angolból fordított művei közül néhány hathatós tényezője lett az új református lelkész típus kialakulásának (Sheldon, Dalhousie stb.). Minden művével a biblia erőteljesebb megértéséhez, átéléséhez s a gyakorlati életbe való átviteléhez akart segítő kezet nyújtani. Egész élete szuverén odaáldozás volt a föltétlen szolgálatra. — Sohasem engedte, hogy elméletek, zárt rendszerek bilincsbe szorítsák. Rugalmas erővel tudott lépést tartani tudományzaka egészen megújuló, alapjaiban újjá váló fejlődésével. A magyar belmissziói mozgalom vezérével: id. dr. Szabó Aladárral rokon és ideális baráti kötelék fűzte össze s életének legfőbb legmaradandóbb eredményei azok, melyek ma láthatatlanok, mert fundamentum köveknek épültek bele a belmisszióban megújuló magyar református élet épületébe. Áldjuk emlékezetét!

Új egyetemi theologiai professzorok. Az Erzsébet M. Kir. Tudományegyetem soproni evang. theologiai fakultásának vallástörténet-neveléstudományi tanszékére dr. *bíró Podmaniczky Pál*, volt eperjesi theol. akad. tanár, a kar által első helyen föltérjesztett pályázó neveztetett ki nyilvános rendes tanárrá. Az új professzor előadásait

a f. tanév elején meg is kezdte. — A debreceni Tisza István M. Kir. Tudományegyetem református theologiai fakultásának megüresedett bibliai tanszékei közül eddig csak az ószövetségi tölthetett be, Kormányzó úr Ólóméltósága a kar által meghívásra előterjesztett *D. Dr. Kállay* Kálmán debreceni református lelkészkepzőintézeti rendes tanárt az „ószövetségi írásmagyarozat és segédtudományai“ tanszékre nyilvános rendes tanárrá kinevezte, ki előadásait f. é. novemberében megkezdette. Mind a két professzort a legszebb férfikorban, az alkotóerejük teljes ségében állította érdemeiknek megfelelő helyre a legfelsőbb intézkedés és egyházunk vezetőinek bizalma. Szaktudásuk, széles nyelvismeretük, kipróbált pedagógiai nevelő egyéniségük, mély egyéni hitük és egyháziasságuk már több, mint egy évtized óta kiemelte őket és megmutatta nagy feladatára hivatottságuk jeleit. Véghetetlen — előny, hogy mind a ketten tevékenyen működtek falusi és nagyvárosi lelkipásztori munkában is s folytattak missziói tevékenységet is. A theologiai tudomány egyik ága sem lehet csak önmagáért való tudomány. Az egyházi és egyéni hitélet számára kell adniok értékes elvi megalapozásokat és gyakorlati vonatkozásokat. Még a szorosan vett keresztyén theológián kívül álló vallástörténet is fölfogható ebből a praktikus szemszögből és temérdek ponton segíti megérteni a keresztyén kultusz, keresztyén hitélet és a misszió útján való terjedés régi és jelen fejlődésének egyes mozzanatait. Az ószövetségi tudomány pedig lépten-nyomon felbecsülhetetlen szolgálatokat tehet az igehirdetésnek, a vallás-paedagógiának s az élő egyházi kegyességnek. Szívünkben kívánjuk, hogy a két új professzor munkássága amilyen mértékben segíti elő szaktudományuk behatóbb művelését, ugyanúgy értékes segítséget nyújthasson egy szebb, hívebb egyházi és nemzeti jövő kialakítására.

Új theologiai akadémiai tanárok. *Dr. Csekey* Sándor szalkszentmártoni lelkész a budapesti református theol. akadémián, miután *Hamar István* professzor az internátusi felügyelői tisztról egészségi helyzete miatt lemondott, internátusi felügyelővé hivatott meg, egyszersmind megbízást nyert *Dr. Pruzsinszky* Pál halála óta üresedésben álló egyháztörténeti tanszéknek helyettes tanárként való ellátására. *Dr. Csekey* Sándor e kettős tiszttét a f. tanév elejétől kezdve nagy buzgalommal látja el s egyszersmind a dumamelléki egyházkerület theologiai magántanári vizsgálóbizottsága előtt, Ámos prófétáról kéziratban benyújtott értekezése és megtartott szóbeli colloquiuma alapján az ószövetségi tudományok köréből theologiai akadémiai magántanári oklevelet nyert. — *Dr. Vasady* Béla pápai theol. akadémiai tanárt a tiszáninneri egyházkerület közgyűlése a sárospataki theologiai akadémia rendszeres theologia tanszékére nyilvános rendes tanárrá választotta, ki állását f. é. november elején el is foglalta. Mindkét ifjú tudós munkásságára áldást kívánunk.

Sass Béla emlékezetét nagy kegyelettel

és mély bensőséggel újította fel a tiszántúli egyházkerület és az egyetem református hit-tudományi fakultása f. é. dec. 4-én délben a kollégium dísztermében tartott emlékünnepen. *D. Dr. Baltazár* Dezső püspök megindító erővel elevenítette fel az elhunyt kiváló férfiú egyéni vonásait. *Csánky* Benjamin Sass Béla tanuló pályáját és tanári működését, *Dr. Lenc* Géza pedig Sass Béla egyházkormányzati tevékenységét vázolták széleskörű tanulmány keretében, melyből nemes melegséggel áradt ki mindkettőjüknek az elhunyt iránt érzett halás tanítványi, kartársi és baráti melegsége.

Új theologiai disz doktorok. Az Erzsébet-Egyetem soproni evang. theol. fakultása a theologiai tudomány és egyházi közélet terén világszerte ismert és elismert érdemeik alapján *D. Söderblom* Nánthán uppsalai evangélikus érseket, *D. Ihmels* Lajos szászországi országos evangélikus püspököt, *D. Morehead* John Alfréd new-yorki egyházszövetségi elnököt és *D. Rendtorff* Ferenc lipcsei egyetemi tanárt és főegyháztanácsost a theologiai „honoris causa“ doktori oklevéllel tüntette ki. Mind a négy férfiú a világ evangélikus-ságának legnagyobb kiválóságai közé tartozik s örülünk, hogy nemes egyéniségük egy újabb czállal kapcsolódik a magyar protestantizmus egyházi és tudományos életéhez.

Új theologiai doktor. *Enyed* Andor miskolci református lelkész „Magyar Református Kátéirodalom“ című lapunkban is és a „Theologiai Tanulmányok“ c. sorozat második füzeteként külön is megjelent dolgozata (Debrecen, 1928. 53 lap lex. 8°) és „A gyakorlati theologia egyházjoggal együtt“ című szakcsoportból a theol. fakultás előtt tett szóbeli szigorlata alapján f. é. december 15-én a debreceni Tisza István tudományegyetemen theologiai doktorrá avattatott. Áldást és sikert kívánunk további tudományos működésére is.

Dr. Antal Géza püspök 40 éves lelkészi és tanári jubileumát a kiváló férfiú érdemeihez méltó fényes keretek között ünnepelte meg a dunántúli református egyházkerület f. é. szept. 26-án a testvér-egyházkerületek, a testvér-egyházak, a kormány és hatóságok részvételével. A „Theologiai Szemle“ részéről is a legmelegebb szeretettel fordulunk a jubiláns felé. Ad multos annos!

„Theologiai Tanulmányok“ címen lapunkban megjelent, vagy önállóan kiadott értekezésekből új sorozatot indítunk. Eddig megjelentek: 1. szám. *Bányay* Lajos: „Híszek egy, közönséges, keresztyén anyaszentegyházát.“ Dogmatikai tanulmány. 71 lex. 8° lap. — 2. szám. *Enyed* Andor: *Magyar református kátéirodalom*. Vallás-pedagógiai tanulmány. 53 lex. 8° lap. — 3. szám. *Dr. Révész* Imre: „*Krisztus és Antikrisztus*“, *Ozorai Imre és művei*. Tanulmány a magyar protestáns theologiai gondolkodás kezdeteiből. 33 lex. 8° lap. — 4. szám. *Gaudy* László: *A bibliai történetek tanításának vallás-pedagógiai módszertana*. 63 lex. 8° lap. — 5. szám. *Csikesz* Sándor szerkesztésében: *A „Mortalium animos“ c. pápai encyklika ügye*. Tanulmányok, az encyklika szövege és fordítása. 25. lex. 8° lap.

SZERKESZTŐ ÜZENETEI.

Mindenkit értesítünk, hogy a „Theologiai Szemle” második kétéves ciklusa a jelen számmal befejezést nyert és jelen számunkhoz mellékeljük ennek a kétéves ciklusnak vagyis az 1927. és 1928. évfolyamoknak egyesített részletes tartalomjegyzékét. A tiszántúli református egyházkerület gyülekezeteihez és intézeteihez a „Theologiai Szemle” kötelező járatását elrendelő egyházkerületi határozat értelmében (lásd: egyházkerületi jegyzőkönyv 1926. év 287. sz. határozat) **Dr. Baltazár Dezső** úr fölhívását és a csekklapot (Debrecen szabad kir. város és a tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata Debrecen, 58,048. szám) külön levélben megküldöttük. A többi előfizetőket, kikre a tiszántúli egyházkerület kötelező határozata nem vonatkozik, kérjük, hogy a jelen számhoz mellékelt csekk-lapon (Csikesz Sándor Debrecen, — 11,357. szám) küldjék be hátralékaikat haladéktalanul, mert a „Theologiai Szemle” kiadó-hivatalának is nagy összegű sürgős kötelezettségei vannak.

Új előfizetési ciklust nyitunk két évre: az 1929. és 1930. évekre. Előfizetési díj évi húsz pengő; az ORLE. és MELE. tagjainak, református és evangélikus egyházi és iskolai könyvtáraknak pedig évi tizennyolc pengő. Theiogosok, s.-lelkészek, hitoktatók kedvezményes árú előfizetési díja évi tizenegypengő. Az előfizetési kötelezettségből 1930. dec. 31-ike előtt kilépni nem lehet. Kérjük lapunk barátait új előfizetők gyűjtésére. A tiszántúli református egyházkerület a „Theologiai Szemle” előfizetését az összes kebelbeli anyaegyházakra, közép- és felsőfokú intézetekre kötelezővé tette.

A „Theologiai Szemle” előfizetőinek a Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület nyomdájához közvetlenül érkezett pénzküldeményei (csekk-lapon): **Szabó Lajos** (Nyírbátor) 20, **Erdélyi Antal** (Búj) 20, **Ref. egyház** (Pocsaj) 18 P.

Kimutatás a „Theologiai Szemle” részére érkezett pénzküldeményekről 1929. jan. 1-ig: **Lukácsy Imre** (Dunavecse) 20, **Sebestyén A.** (Budapest) 20, **Komjáthy Aladár** (Tárkány)

35, **Komjáthy János** (Moesa) 80, **Blatniczky Pál** (Cinkota) 25, **Református főiskola könyvtára** (Pápa) 36, **Komjáthy Aladár** (Tárkány) 35, **Gallé István** (Harta) 81, **Tóth Lajos** (Pápa) 50, **Simon Lajos** (Rózsafa) 40, **Év. főkegyház** (Diósgyőrvasgyár) 20, **dr. Ravasz László** (Budapest) 40, **Rohodi református Egyház** 18, **Zulauf Henrik** (Kalaznó) 18, **Hajdúnánási református gimnázium** 9, **Komjáthy Aladár** (Tárkány) 15, **Mészáros János** (Fokszabadi) 20, **Rüzsás Lajos** (Siklós) 20, **Sulacsik Zoltán** (Balassagyarmat) 8, **Dunamelléki Református Püspöki Hivatal** (Buda: pest) 20, **Szabó Gyula** (Márfa) 10, **Ilosvay Ferenc** (Miskolc) 20, **Törteli Lajos** (Cegléd) 40, **Mészáros János** (Balatonszabadi) 10, **Varga Kálmán** (Lepsény) 14, **Ref. egyház** (Mezőhegyes) 25, **Berey József** (Nagyecsed) 18, **Sulacsik Zoltán** (Balassagyarmat) 8 P.

Az ORLE. Könyvkiadó-Alap kiadásában megjelent, **Dr. Lencz Géza** „Máté evangéliumának fordítása és magyarázatát”-ért 1928. július 15-től, 1929. január 1-ig a következő pénzküldemények érkeztek: **Jakab Lajos** (Nagyszekeres) 19, **Horváth Kálmán** (Oroszháza) 19, **Vass János** (Ór) 19, **Ördög Lajos** (Pocsaj) 9 P.

Az ORLE. Könyvkiadó-Alapjára búztagdíjba 1928. július 15-től 1929. jan. 1-ig beérkezett pénzküldemények: **Gerenday Endre** (Bogyiszló) 10, **Takács Mihály** (Felsőábrány) 10, **Bay Jenő** (Baranyahidvég) 15, **Bujtár János** (Somogyviszló) 10, **Kóródy Lajos** (Fulókércs) 3, **Takács Sándor** (Kérsemjén) 60, **Gaeszlyi József** (Barabás) 12, **Kósa Béla** (Szamoskér) 10, **Halka Sándor** (Erdősokonya) 5, **Szűcs László** (Héreg) 15, **Kósa Béla** (Szamoskér) 15, **Takács Mihály** (Felsőábrány) 10, **Ballay Aladár** (Danesháza) 15, **Bujtár János** (Somogyviszló) 10, **Szűcs László** (Héreg) 14, **Kovács Lajos** (Fehérváresurgó) 20, **Mikos Lajos** (Dad) 10, **Bujtár János** (Somogyviszló) 10, **Halka Sándor** (Erdősokonya) 5, **Takács Mihály** (Felsőábrány) 10, **Bay Jenő** (Baranyahidvég) 15, **Jakab Lajos** (Nagyszekeres) 30, **Nagy István** (Kisújszállás) 30, **Tapsonyi Sándor** (Aszár) 30, **Horváth Kálmán** (Oroszháza) 35, **Vass János** (Ór) 1, **Ballay Aladár** (Danesháza) 5 P.

HIVATALOS RÉSZ.

A TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET PÜSPÖKÉTŐL.

4398—1928. szám.

KÖRLEVÉL

a kebelbeli egyházak presbitériumaihoz, a felső- és középfokú tanintézetek igazgatóságaihoz.

A tiszántúli református egyházkerület közgyűlésének 1926. évi 287. sz. alatt hozott határozata szerint, a „Theologiai Szemle” a tiszántúli egyházkerületbe bekebelezett anyaegyházak, középfokú- és felsőfokú intézetek számára adatik ki s azok kötelesek előfizetni és pedig az anyaegyházak a rendes lelkesi állások száma szerint, az intézetek pedig egy egy példányban

Ugyanezen határozat azt is kimondja, hogy az előfizetési díjat a kerületi elnökség által évenként közlő összegben kell befizetni.

Ezek alapján közlöm az egyházi és iskolai hatóságokkal, hogy a „Theologiai Szemle” előfizetési ára úgy az 1928., mint az 1929. évre 18, azaz tizennyolc pengőben állapított meg. A fent hivatolt határozat értelmében számjeltet összeg közvetlenül a „Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, Debrecen” címre fizetendő be az 58,048. számú postatakarékpénztári csekk-lapon.

Debrecen, 1928. december 20.

Atyafiságos szeretettel

D. Dr. Baltazár Dezső, püspök.

Magyar Államvasutak 1928. évi téli menetrendje.

Debrecen állomásra.		Debrecen állomásról.	
Érkezik.	Honnan ?	Indul.	Hova ?
2:38	Budapest ny. p. u.	0:16	Budapest ny. p. u.
6:16	Nagykerekéi	3:10	Szerencs
6:35	Tiszalök—Hajdúböszörmény	3:50	Nyírábrány
6:46	Nyírábrány	4:00	Füzesabony
6:50	Tiszafüred	5:20	Tiszalök
6:54	Nyíregyháza	5:29	Téglás
7:05	Budapest ny. p. u.	6:03	Püspökladány—Biharkeresztes
7:24	Nagyléta—Vértes	6:25	Derecske
7:34	Hajdúnánás	7:06	Budapest ny. p. u.
7:40	Téglás	7:16	Tiszafüred
7:44	Derecske	7:50	Nyíregyháza—Szerencs—Miskolc
8:51	Biharkeresztes—Püspökladány	7:52	Nagyléta—Vértes
8:56	Nyíregyháza—Szerencs—Miskolc	8:00	Nyírábrány—Érmihályfalva
9:00	Tiszalök	8:02	Hajdúnánás
11:00	Tiszafüred	9:10	Nagykerekéi
11:34	Nagyléta—Vértes	10:07	Hajdúnánás
11:42	Nyírábrány—Érmihályfalva	10:42	Derecske
11:44	Hajdúnánás	12:08	Budapest ny. p. u.
11:52	Nyíregyháza—Szerencs	12:14	Nyíregyháza
12:04	Budapest	12:18	Derecske
13:12	Hajdúnánás	12:20	Nyírábrány—Érmihályfalva
13:57	Derecske	12:28	Budapest ny. p. u.
14:08	Budapest ny. p. u.	12:35	Tiszalök
14:24	Füzesabony	13:06	Polgár
16:34	Nagykerekéi	13:10	Nagyléta—Vértes
16:42	Tiszalök—Hajdúböszörmény	14:30	Püspökladány
17:00	Nyírábrány—Érmihályfalva	14:31	Nyíregyháza—Szerencs
17:05	Nagyléta—Vértes	14:35	Tiszalök
17:08	Nyíregyháza	14:40	Nyírábrány
18:03	Budapest ny. p. u.	14:41	Nagykerekéi
18:18	Nyíregyháza	17:18	Budapest
19:21	Tiszalök	17:33	Hajdúnánás
19:43	Nagykerekéi	18:07	Tiszafüred
20:16	Püspökladány—Biharkeresztes	18:17	Nagykerekéi
21:19	Hajdúböszörmény—Tiszalök	18:24	Nyíregyháza—Szerencs
21:35	Nyíregyháza—Szerencs	18:30	Nyírábrány
21:46	Polgár	18:51	Nagyléta—Vértes
21:50	Nyírábrány—Érmihályfalva	19:00	Tiszalök
21:58	Budapest ny. p. u.	22:05	Nyíregyháza
23:06	Nyíregyháza—Csap	22:15	Budapest ny. p. u.
		23:15	Tiszalök

(A vastag betű gyorsvonatot jelent.)

Number 5—6.
Volumen IV.

THEOLOGICAL REVIEW.

Debrecen, 1928.
Christmas.

Editor: ALEXANDER CSIKESZ university-professor Debrecen, Hungary.

Chief-contributor Emerle Révész Lecturer at the University. Chief-contributor John Deák university-professor,
Subscription price 16 s. or 4 Dollar.

Bimonthly periodical. — Published by the Society of the Hungarian Reformed Ministers.

CONTENTS:

The Word: A. Csikesz. p. 225—226.

Studies: L. Gaudy: The methodology of Teaching the biblical stories. p. 227—289. — Edm. Miklós: Hungarian Students on the Staten College of Leiden. p. 290—319.

Publication: The diary of Joseph Keresztesi on his academy tour abroad XII. p. 199—200.

Smaller articles: The question of the papal Encyclique „Mortalium animos“. p. 321—344. I. Marton: Historical precedents and back ground. Text and translation of the Encyclique (G. Rábold and A. Cs.) B. Vasady: The contents and essence of the „Mortalium animos“ and our reply to it. The statement of Bishop D. Baltazár, Dr. D. D. on the „Mortalium animos“ case.

Foreign review: p. 344—356. J. Benzinger: Hebräische Archäologie. K. Kállay Dr. D. D. Strack, Hermann P. Billerbeck: Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch. K. Karner. P. Feine: Der Apostel Paulus. *The same.* F. Boll: Stern Glaube und Sterndeutung. *The same.* E. Hirsch: Luthers deutsche Bibel. *The same.* G. Berguer: L'application de la méthode scienti-

- fique à la theologie. E. *Illyés* Dr. P. Bovet: L'Instinct combatif *The same*. F. Niebergall: In Kampf um den Geist. Ö. *Szelényi*. Klaus Mann: Heute und Morgen. *The same*. Abbé J. Lémann: L'Entrée Des Israelites Dans La Société Français Et Les E'tats Chrétiens J. *Virágh*. P. Le Seur: Die Meisterfrage beim Aufbau der evang. Kirche. A. *Gáncs*.
- Home Literature:** p. 357—367. L. *Prohászka*: Religion and culture. Edm. *Szelényi*. J. *Lechniczky*: The National Genius. Edm. *Szelényi*. Gina *Lombroso*: The soul of the woman. *The same*. I. *Mitrovics*: The History of the Hungarian aesthetical Literature. J. *Gulyás*. F. *Zsigmond*: Francis Herczeg. *The same*. *Rabaut*: The Preacher of the Deserts. Dr. G. *Filep*. A. B. *Simpson*: Sophie, the preaching laundress. *The same*. L. *Pass*: Don't forget living. B. T. Dr. L. *Csengödy*: The immortality of the soul *The same*. Stephen Tisza Memorial — Book. A. *Csikesz*. Series of the Stephen Tisza Lit. Society: B. *Leffler*: On the recent Swedish lyrical poetry. — F. *Zsigmond*: The literary individuality of Mikszáth as contemporary document. — J. S. *Szabó*: Cultural situations, especially the schooling of Debrecen in the age of the Reformation. — G. *Oláh*: Alexander Petöfi. — J. *Mitrovics*: The principle of the Unity and multiplicity in the "Tragedy of Man" by Emeric Madách. — J. *Mitrovics*: Aesthetical views of J. Arany. J. *Gulyás*. Books on Stephen Bethlen and his family, by M. *Surányi*, D. *Sebess*, E. *Lukinich*. J. *Gulyás*. A. *Takács*: Hungarian Grand Dames. K. *Kiss*.
- Review of Reviews:** p. 367—379. Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft. Dr. J. *Kiss*. Onder Eigen Vaandel. Von Prof. Dr. Th. L. Haitjema en Ds. A. B. te Winkel. D. Dr. K. *Kállay*. Stockholm. D. Dr. K. *Kállay*. Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuse. — Études Théologiques et Religieuses. L. *Perier*. — Lite and Work. Bulletin E. R.
- Scientific life.** P. 373—75. **B. Duhm.** **L. Csizmadia.** New University Professors of Theology. New Professors on the Theological Academies. The memory of Sass. New Honoris Causa Doctors of Divinity. New D. D. The 40. y. Jubily of Bishop Géza Antal.
- Editorial Messages:** p. 375—376.

No. 5—6.
IV. Année.

REVUE DE THEOLOGIE.

Debrecen, 1928.
Noël.

Directeur: ALEXANDRE CSIKESZ, professeur d'université. Debrecen. Hongrie.
Comité de rédaction: Jean Deák, professeur d'université et Emeric Révész, chargé de cours à l'Université.
Abonnement: 20 francs suisses par an.
Paraissant tous les deux mois. — Publiée par l'Association Nationale de Pasteurs Réformés de Hongrie.

SOMMAIRE :

- La Parole:** Al. *Csikesz*. pp. 225—226.
- Études:** L. *Gaudy*: Méthodologie pédagogique et didactique des récits bibliques. pp. 227—289.
Edm. *Miklós*: Étudiants hongrois au „Staten College“ de Leyde. pp. 290—319.
- Documents inédits:** Journal de voyage académique de J. *Keresztesi* (12-me suite). pp. 319—320.
- Articles et notes:** Autour de l'Encyclique papale „Mortalium Animos“. pp. 321—344. J. *Marton*: D'où et comment naquit l'Encyclique? — Texte original et traduction hongroise de l'Encyclique (G. *Rábold* et Al. *Csikesz*). B. *Vasady*: Ce que dit l'Encyclique en substance et ce qu'il nous faut y répondre. — Comment M. l'Evêque D. Dr. *Baltazár* s'est-il prononcé sur l'Encyclique?
- Littérature étrangère:** pp. 344—356.
- Littérature hongroise:** pp. 357—367. L. *Prohászka*: Religion et Culture (Edm. *Szelényi*). — Gy. *Lechniczky*: Le Génie national (Edm. *Szelényi*). — Gina *Lombroso*: La mentalité féminine (Edm. *Szelényi*). — Gy. *Mitrovics*: Histoire de la littérature hongroise de l'esthétique (J. *Gulyás*). — Fr. *Zsigmond*: L'oeuvre de François Herczeg (J. *Gulyás*). — Th. *Vargha*: Rabaut, le prédicateur du Désert (G. *Filep*). — A. B. *Simpson*: La lavandière évangéliste (G. *Filep*). — L. *Pass*: N'oubliez pas de vivre! (B. *Tankó*). — L. *Csengödi*: L'immortalité de l'âme (B. *Tankó*). — *Essais sur le Comte Et. Tisza* Al. *Csikesz*. Éditions de la „Société Littéraire et Scientifique Et. Tisza“: B. *Leffler*: Récents poètes lyriques de la Suède. — Fr. *Zsigmond*: Le portrait du romancier K. Mikszáth comme document humain contemporain. — J. S. *Szabó*: Debrecen avant la Réforme, au Point de vue de la civilisation et des écoles. — G. *Oláh*: Al. Petöfi. Gy. *Mitrovics*: L'unité et la multiplicité comme principes d'esthétique dans la pièce dramatique de Madách: „La tragédie de l'Homme“. — Gy. *Mitrovics*: L'esthétique du poète Jean Arany I. *Gulyás*. Livres concernant le premier-ministre Comte Et. Bethlen et sa famille. Ouvrages de Nic. *Surányi*, D. *Sebess*, Em. *Lukinich* I. *Gulyás*. Al. *Takács*: Matrones de l'ancienne Hongrie G. H. *Kiss*.
- Revue des revues:** pp. 367—373.
- Vie Scientifique:** pp. 373—75. B. *Dahm* (Nécrologie). — L. *Csizmadia* (Nécrologie). — Nouveaux professeurs de théologie universitaires. — Nouveaux professeurs d'académies de théologie. — Séance solennelle en souvenir de B. *Sass*. — Nouveaux docteurs en théologie *honoris causa*. — Nouveau docteur en théologie. — Les jubilés quarantennaires de M. l'Evêque Dr. G. *Antal*. — La Série des „Études Théologiques.“ Editorial.